મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈનશાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
ઠે. ગરેડિયા કૂવા રોડ,
રાજકોટ, (સૌરાષ્ટ્ર)

Published by:
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W. Ry, India

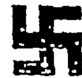

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोइ तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

મૂલ્ય રૂ. ૪૦-૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ ૨૫૦૩
વિક્રમ સંવત્ ૨૦૩૩
ઇસવીસન્ ૧૯૭૭

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

સુશ્રાવક જગજીવનદાસભાઈ રતનશીભાઈનું જીવન ચરિત્ર

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ વડોદરા રાજ્યના–દામનગર ગામમાં ધર્મપરાયણ બગડિયા વંશના ધર્માગ્રહી દ્રઢધર્મા એવા રતનશીભાઇ નામના એક સદ્‌ગૃહસ્થ રહેતાં હતાં તેઓ ઘણાંજ સરળ પ્રકૃતિનાં હતાં અને ધર્મમય જીવન ગાળવાં બાહ્ય પ્રંપચથી–રહિત એવા દામનગરમાં વાણિજ્યવૃત્તિથી પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ–ચલાવતાં હતા.

તેમની ધર્મપરાયણ વૃત્તિને લઈ તેઓ સાધુ સંત મહાત્મા–તપસ્વી મુનિઓના સમાગમમાં અવારનવાર આવતાં રહેતાં અને તેમની વૈયાવચ્ચ કરવામાં હમેશાં તત્પર રહેતા. તેમણે સ્વ. પૂ૦–હીરાચંદજી મ. સા. ની પ્રેરણાથી મોટી ઉંમરે પ્રતિક્રમણ કંઠસ્થ–કરેલ અને વ્યાવહારિક જંજાળ ઓછી કરી લગભગ આખો–દિવસ ઉપાશ્રયે રહી સામાયિક પ્રતિક્રમણ ઉપવાસ, પૌષધ વિગેરે કરતાં રહેતાં

વ્યાવહારિક રીતે તે વખતના વડોદરા રાજ્યમાં અમરેલી પ્રાંતમાં સેશન કોર્ટમાં તેઓ બે વર્ષ માટે જ્યુરર તરીકે–નીમાયેલા.

આવા ધર્મપરાયણ રતનશીભાઇના ધર્મપત્ની મીઠીબાઈ પણ સરળ સ્વભાવી અને ધર્મપરાયણ હતા. તેમને મોટી ઉંમરે પ્રતિક્રમણ શીખવાની વૃત્તિ જાગતાં, નાની ઉંમરે જગજીવનભાઇ એ મુખપાઠ આપી પ્રતિક્રમણ શીખવાડેલું તેઓ કાયમ ચો વિહાર પોરસી તથા સારી તપશ્ચર્યા કરતાં અને ભદ્રિક પ્રકૃતિના હતા

આવા સુસંસ્કારી અને ધર્માનુરાગી માતાપિતાને ત્યાં જગજીવનદાસભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૬૦મા થયેલો કહ્યું છે કે-शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

ધર્મયુક્ત અને પવિત્ર જીવન જીવનાર અને નીતિ પરાયણ–શ્રીમંતોને ત્યાં દિવ્યાત્માનો જન્મ થાય છે તેમનો બાહ્યકાલ સંસ્કારી માતાપિતાની છત્ર છાયામાં ઘણો જ આનંદ અને સુખપૂર્વક વીતેલ અને યોગ્ય ઉમરે પહોંચતા સંતાનમાં યોગ્ય સુસંસ્કારો દ્રઢ થતા તેમજ વ્યાવહારિક રીતે પણ ઉપયોગી થાય એ હેતુથી અભ્યાસ માટે શાળામાં દાખલ કરેલ શાળામા તેઓ અભ્યાસમાં હમેશ આગળ પડતા રહેતા. અભ્યાસમાં તેમની નિપુણતા જોઈ માતાપિતાએ, તેઓ ધાર્મિક કાર્યમાં પણ નિપુણ બને તે માટે તેમને જૈન શાળામાં મૂકેલ–ત્યાં તેમણે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, છ કાયના બોલ, નવતત્વ–વિગેરે શીખેલાં આવી રીતે બાલ્યકાલથી જ માતાપિતાએ ધર્મબીજનું સિંચન કરવાથી તે ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું અને તેમણે અનેક મુનિરાજો, મહાસતિઓનો સમાગમ કરી તેમાં ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાચન કરી ધાર્મિકજ્ઞાન વધાર્યું તે હજી પણ ચાલુ જ છે. હાલમાં જ તેમણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના બત્રીસ અધ્યયનો કંઠસ્થ–કરેલ છે.

યોગ્ય ઉમરે પહોંચતા જગજીવનભાઇના ધર્મપરાયણ–માતાપિતાએ ધર્મપરાયણ એવાં, જે=કુંવરબેન સાથે તેમના લગ્ન કરાવ્યાં જે=કુંવરબેન પણ ધર્મના સુસંસ્કાથી સંસ્કારવાળા

હેનાં, તેમાં શ્વસુરગૃહે પણ સૌ ધર્મના રંગથી રંગાયેલ મળવાથી તેમની ધર્મપરાયણતા વધુ દઢ થતી રહી. અને ગૃહકાર્યની સંભાળ રાખવા–ઉપરાંત તેમણે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, છ કાયના બોલ, નવતત્વ થોકડા તથા ઉત્તરાધ્યયનના બત્રીસ અધ્યયન વિગેરે કંઠસ્થ કરેલાં છે.

જગજીવનભાઇને ચાર ભાઇઓ અને બે બેનો હતા તેઓ પણ દરેક રીતે સુખી સમૃદ્ધ અને ધર્મપરાયણ છે.

જગજીવનભાઈને ચાર પુત્રો અને બે પુત્રીઓ છે. ચાર પુત્રો તથા મોટી પુત્રીને પરણાવેલ છે. તેમની નાની પુત્રી નિર્મળા બેને ફક્ત ૧૨ વર્ષની ઉમરે બા. બ્ર વિદૂષિ પૂજ્ય–લીલાવતી બાઈ મ. સ. પાસે ૨૦૨૧ના દામનગર ચાતુર્માસ–વખતે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્યવ્રત અંગીકાર કરેલુ અને બોટાદ સંપ્રદાયના પૂ૦ મુનિરાજ બા. બ્ર. નવીનચંદ્રજી મ. સા. વિગેરે શેષકાળ પધારતા સોળ વર્ષની ઉમરે આજીવન વ્રત બ્ર. બાનું અંગીકાર કરેલ છે.

નાની પુત્રીની આવી ઉચ્ચ ભાવનાએ માતા પિતાના ઉચ્ચ ધાર્મિક સંસ્કારો અને સંતસતીજીઓની વૈયાવચ્ચને આભારી છે.

નિર્મળાં બેનનો ધાર્મિક અભ્યાસ ઘણો સારો છે. અને એમ. એ. ના પ્રથમ વર્ષ સુધીનો તેમણે અભ્યાસ કરેલ છે. તેઓ સામાજિક ક્ષેત્રમાં અને બહેનોની પ્રવૃત્તિમાં સારો રસ લે છે.

સંવત ૧૯૯૮માં સ્વ. પૂ. શ્રી ગબુલાલજી મ. સા. ના–દામનગર ચાતુર્માસ વખતે જગજીવનદાસભાઇએ બારવ્રતો તથા ઘણા વ્રતો નિયમો ગ્રહણ કરેલાં–જેવાં કે–હિન્દુસ્તાન બહાર જવું નહીં–પરદેશી કે મીલનુ કાપડ પહેરવું નહીં તેમજ ધનધાન્ય, મકાન, ખેતી, અને રોકડ રકમની પણ મર્યાદા–બાંધેલી. અને રોકડા નાણાની મર્યાદા ચાર વર્ષમાં જ પુરી થઇ ગયેલી.

પૂ. શ્રી ગબુલાલજી મ. સા. એ. દામનગરના શાસ્ત્રજ્ઞ–સ્વ. શેઠ શ્રી દામોદરભાઈને વાત કરેલી કે મેવાડમાં બા. બ્ર. પૂ. આચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મ. સા. બત્રીસ આગમોના જાણકાર છે. તેમજ તેઓ લોકભોગ્યભાષામાં આગમ બત્રીસી તૈયાર કરી શકે તેવા સમર્થ છે–તે ઉપરથી પૂજ્યશ્રીને વિનંતી કરવાથી સંવત ૨૦૦૦નો ચાતુર્માસ દામનગરમા કરવા પૂજ્યશ્રી એ સંમતિ આપવાથી તે ચાતુર્માસ દામનગર થયેલ ચાતુર્માસ દરમિયાન તપસ્વી મુનિ શ્રી મદનલાલજી મ. સા. તથા મુનિ શ્રી માગીલાલ મ સા. ૭૧ ઉપવાસ કરેલાં તેમના પારણાનો પ્રસંગ ઘણો જ ભવ્ય રીતે ઉજવાયો અને તે પછી આગમ બત્રીસીની ટીકાઓ અને ભાષાંતરો કરવાની શુભ શરુઆત દામનગરનાં સંગળમય આંગણેથી આરંભાઈ, તેમજ શાસ્ત્રોના કાર્યમાં પૂ મ. ના સહાયક પંડિતોને ખર્ચની, રહેવાની વિગેરે સુવિધાઓ જગજીવનદાસભાઈ એ શ્રી સંઘનો સહકાર મેળવી કરાવી આપેલી. ચાતુર્માસ દામનગર માટે અભૂતપૂર્વ હતો. સંવત–૨૦૦૮માં પૂ. શ્રી કાશીબાઈ સ્વામિના દામનગરના ચાતુર્માસ વખતે–શ્રી જગજીવનભાઇએ આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત અંગીકાર કરેલ.

સંવત ૨૦૧૯થી ત્રણ વર્ષ માટે શ્રી જગજીવનભાઈ–નિવૃત્તિ નિવાસ વડિયાના સ્વ. શ્રાવક શ્રી જેઠાભાઈ રૂપાણી સ્વ. મુ–ઝવેરચંદ બાપા કામદાર સ્વ. રાવ સાહેબ મણીભાઈ તથા સ્વ. ઠાકરશી બાપાની સાથે રહ્યા, ને પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો. આ સમયથી પોતે વ્યાપારમાંથી તદ્દન નિવૃત્તિ લીધી. હાલ તેમના સુપુત્રો ભેળા રહી સંયુક્ત વહીવટ ચલાવે છે.

આ અરસામાં મારવાડમાં વિરાજીત બા. બ્ર. પંડિતરત્ન બહુશ્રુત પૂજ્ય સમરથમલજી મ. સા. ના દર્શનાર્થે સપરિવાર ગયા, અને તેઓશ્રીના સુપરિચયથી તેમને ઘણો હર્ષ થયો. અને તેમનો પરિચય થયા પછી તેઓશ્રીની યોગ્યતા વિ. સંબંધી રાજકોટના ધર્મપરાયણ સદ્‌ગૃહસ્થ દુર્લભજીભાઈ વીરાણીને–વાત કરવાથી દુર્લભજીભાઈની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છાને લઈ પુ. શ્રી સમરથમલજી મ. સા. ના ચાતુર્માસ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ રાજકોટમાં અને બાદમાં દામનગરમાં થયેલ.

દામનગર પૂ. સમરથમલજી મ. સા ના ચાતુર્માસ દરમિયાન તેમના દર્શનાર્થે દૂર દૂરથી આવતા અનેક સજ્જનોની સેવાનો લાભ શ્રી જગજીવનભાઈની પ્રેરણાથી દામનગર શ્રી સંઘને મળ્યો.

પૂ. આચાર્યવર્ય શાસ્ત્રોદ્ધારક શ્રી ઘાસીલાલજી મ. સા. દ્વારા ચાલતા આગમ પ્રકાશનના કાર્યના પ્રારંભથી જ શ્રી જગજીવનદાસભાઈએ તન, મન, ધનથી સહકાર આપેલો છે. અને તે માર્ગને અનુસરી તેમના સુપુત્રો પણ અનુસરશે જ સ્વ. પૂ. ઘાસીલાલજી–મ. સા. પ્રત્યે તેઓનો અનન્ય પૂજ્યભાવ હતો અને છે.

આ રીતે દામનગર ક્ષેત્ર સંપ્રદાયવાદથી તદ્દન અલીપ્ત રહેલ છે. તે ઘણાં જ હર્ષનો વિષય છે.

શ્રી જગજીવનભાઈને જૈન ધર્મ પ્રત્યે બાલ્યકાળથી જ દૃઢ શ્રદ્ધા હોઈ કોઈ મિથ્યાત્વનું સેવન નહીં. તેમજ સવાર–સાંજ નિયમિત પ્રતિક્રમણ ચોવિહાર નોકારશી, ચૌદ નિયમોની ધારણા વિગેરે ચાલુ જ છે.

આ રીતે પરિવાર સંબધી વ્યાવહારિક કાર્યથી નિવૃત થઈ શ્રી જગજીવનરામભાઈ તથા જેકુંવરબેન ઉભય દંપતિ પોતાના પુત્રો પુત્રવધુઓ અને પરિવારની પૂર્ણ અનુકૂળતાને લઈ ધર્મસંસ્કારોથી રંગાઈ પોતાના જીવનને સંપૂર્ણ સફળ અને ધન્ય બનાવવા પૂર્ણ રીતે ધર્મક્રિયાનું આરાધન કરી સુખપૂર્વક જીવન વીતાવી રહ્યા છે. આવી ધર્મપરાયણ વ્યક્તિનું આત્મકલ્યાણ થાય એમા કોઈ સંદેહ કે આશ્ચર્ય જેવું નથી.

પિતાની ઉચ્ચ ભાવનાને અનુસરી તેમના સુપુત્રોએ આ શાસ્ત્રોદ્ધારના કાર્યને સક્રિય સહકાર આપવાની ઉદ્દેશથી હાલમાં પ્રસિદ્ધ થતાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીજા ભાગના પ્રકાશનાર્થે રૂા. ૫૦૦૧) ની ઉદાર સખાવત કરેલ છે. જે શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિએ સાભાર સ્વીકારી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના આ ત્રીજા ભાગનું પ્રકાશન તેમની સહાયતાથી કરેલ છે.

प्रज्ञापना सूत्र भा. ३ की विषयानुक्रमणिका

पंद्रहवें पदका दूसरा उद्देशा

सोलहवां पद

समाप्त

श्री वीतरागाय नमः

श्रीजैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्य श्री घासीलाल महाराज विरचितया प्रमेयबोधिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्

॥ श्री-प्रज्ञापनासूत्रम् ॥

(तृतीयो भाग)

सप्तममुच्छ्वासपदं प्रारभ्यते

मूलम्—नेरइयाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा ? गोयमा ! सततं संतयामेव आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा, असुरकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा ? गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं, उक्कोसेणं सातिरेगस्स पक्खस्स आणमंति वा, जाव नीससंति, नागकुमाराणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा नीससंति वा ? गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं, उक्कोसेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, एवं जाव थणियकुमाराणं, पुढविकाइयाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा, गोयमा ! वेमायाए आणमंति वा जाव नीससंति वा, एवं जाव मणूसा, वाणमंतरा जहा नागकुमारा, जोइसियाणं भंते! केवइयकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ? गोयमा ! जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेण वि मुहुत्तपुहुत्तस्स जाव नीससंति वा, वेमाणियाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ? गोयमा ! जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, सोहम्मदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ? गोयमा ! जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं दोण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा, ईसाणगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव

नीससंति वा. गोयमा! जहण्णेणं सातिरेगस्स मुहुत्तपुहुत्तस्स उक्कोसेणं सातिरेगाणं दोण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा, सणंकुमारदेवाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं दोण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं सत्तण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा, माहिंदगदेवाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं साइरेगं दोण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं साइरेगं सत्तण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा, बंभलोगदेवाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं सत्तण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं दसण्हं पक्खाणं जाव, नीससंति वा, लंतगदेवाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं दसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं चउदसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा, महासुक्कदेवाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं चउदसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं, जाव नीससंति वा, सहस्सारगदेवाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं अट्ठारसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा, आणयदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं अट्ठारसण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं एगूणवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, पाणयदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं एगूणवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं वीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, आरणदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं वीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं एगवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, अच्चुयदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं एगवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं बावीसाए पक्खाणं, जाव नीससंति वा, हिट्ठिमहिट्ठिमगेविज्जगदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति

वा? गोयमा! जहण्णेणं बावीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं तेवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, हिट्ठिममज्झिमगेविज्जगदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं तेवीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं चउवीसाए पक्खाणं, जाव नीससंति वा, हिट्ठिमउवरिमगेविज्जग देवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं चउवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं पणवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, मज्झिम-हिट्ठिमगेविज्जग देवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं पणवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं छव्वीसाए पक्खाणं जाव नीस-संति वा, मज्झिममज्झिमगेविज्जग देवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीस-संति वा? गोयमा! जहण्णेणं छव्वीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं सत्तावी-साए पक्खाणं जाव नीससंति वा, मज्झिमउवरिमगेविज्जगदेवाण भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं सत्तावीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं अट्ठावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, उवरिम-हेट्ठिमगेविज्जग देवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं अट्ठावीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं एगूणतीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, उवरिममज्झिमगेविज्जगदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं एगूणतीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, उवरिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं भंते! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! जहण्णेणं तीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं एक्कतीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, विजयवेज-यंतजयंतअपराजियविमाणेसु देवाणं भंते! केवइयकालस्स जाव नीस-संति वा? गोयमा! जहण्णेणं एक्कतीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं, जाव नीससंति वा, सव्वट्ठगसिद्धदेवाणं भंते! केवइकालस्स जाव नीससंति वा? गोयमा! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा, इति पण्णवणाए सत्तमं ऊसासपयं समत्तं ॥सू० १॥

छाया—नैरयिकाः खलु भदन्त! कियत्कालस्य आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति

वा, निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! सततं सततमेव आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, असुरकुमाराः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन सप्तानां स्तोकानाम्, उत्कृष्टेन सातिरेकस्य पक्षस्यानन्ति वा यावत् निःश्वसन्ति वा, नागकुमाराः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन सप्तानां स्तोकानाम् उत्कृष्टेन मुहूर्त्तपृथक्त्वस्य, एवं यावत् स्तनितकुमाराः, पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त !

सातवां उच्छ्वासपद

शब्दार्थ-(नेरइयाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा) हे भगवन् ! नारक कितने काल से उच्छ्वास लेते एवं निःश्वास लेते हैं ? (ऊससंति वा नीससंति वा ?) ऊंचा श्वास और नीचा श्वास लेते हैं ? (गोयमा ! सततं संतया मेव आणमंति वा पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा ?) हे गौतम ! सदा-सर्वदा ही उच्छ्वास और निश्वास लेते रहते हैं।

(असुरकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा ?) हे भगवन् ! असुरकुमार कितने काल से उच्छ्वास लेते और निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं) हे गौतम ! जघन्य से सात स्तोक में (उक्कोसेणं सातिरेगस्स पक्खस्स आणमंति वा, जाव नीससंति) उत्कृष्ट सातिरेक एक पक्ष में उच्छ्वास और निश्वास लेते हैं।

(नागकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा निससंति ?) हे भगवन् ! नागकुमार कितने काल से उच्छ्वास और निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं) जघन्य सात स्तोक में (उक्कोसेणं

સાતમુ ઉચ્છ્વાસ પદ

શબ્દાર્થ-(नेरइयाणं भंते ! केवइ कालस्स आणमंति वा पाणमंति वा) હે ભગવન્ ! નારક કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ લે છે તેમજ નિશ્વાસ લે છે ? (ऊससंति वा नीससंति वा ?) ઉચ્છ્વાસ અને નીશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! सततं संतयामेव आणमंति वा, पाणमंति वा' ऊससंति वा, नीससंति वा ?) હે ગૌતમ ! સદા-સર્વદા જ ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લેતા રહે છે

(असुरकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा ?) હે ભગવાન્ ! અસુરકુમાર કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ લે છે અને નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત સ્તોકમાં (उक्कोसेणं सातिरेगस्स पक्खस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा) ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક પક્ષમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે.

(नागकुमाराणं भंते ! केवइ कालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! નાગકુમાર કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત સ્તોકમાં (उक्कोसेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स)

कियत्कालस्य आनन्ति वा, यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! विमात्रया आनन्ति वा यावत् निःश्वसन्ति वा, एवं यावत् मनुष्याः, वानव्यन्तराः यथा नागकुमाराः, ज्योतिष्काः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वस्य, उत्कृष्टेनापि मुहूर्त्तपृथक्त्वस्य, यावत् तिःश्वसन्ति वा, वैमानिकाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वस्य,

---

मुहुत्तपुहुत्तस्स) उत्कृष्ट मुहूर्त्त पृथक्त्व में (एव जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार स्तनितकुमारों तक कहना चाहिए।

(पुढविकाइयाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिक कितने काल में उच्छ्वास और निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! वेमायाए आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) हे गौतम ! विमात्रा-अनियत काल से उच्छ्वास और निश्वास लेते हैं, (एवं जाव मणूसा) इसी प्रकार यावत् मनुष्य (वाणमंतरा जहा नागकुमारा) वानव्यन्तर नागकुमारों के समान।

(जोइसियाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) हे भमवन् ! ज्योतिष्क देव कितने काल में श्वास-उच्छ्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेण वि मुहुत्तपुहुत्तस्स) हे गौतम ! जघन्य मुहूर्त्त पृथक्त्व, उत्कृष्ट भी मुहूर्त्तपृथक्त्व (जाव नीससंति) यावत् निश्वास लेते हैं।

(वेमाणियाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! वैमानिक देव कितने काल में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ? (गोयमा !

ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત પૃથકત્વમાં (एवं जाव थणियकुमाराणं) એ જ પ્રકારે સ્તનિતકુમારો સુધી કહેવું જોઈએ.

(पुढविकाइयाणं भंते ! केवइ कालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિક કેટલા કાળે ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा! वेमायाए आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ગૌતમ ! વિમાત્રા અનિયત કાળથી ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે (एवं जाव मणूसा) એજ પ્રકારે યાવત્ મનુષ્ય (वाणमंतरा जहा नागकुमारा) વાન-વ્યન્તર નાગકુમારની સમાન

(जोइसियाणं भंते! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્! જ્યોતિષ્ક દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (गोयमा! जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स उक्कोसेण विं मुहुत्तपुहुत्तस्स) હે ગૌતમ ! જઘન્ય મુહૂર્ત પૃથકત્વ ઉત્કૃષ્ટ પણ મુહૂર્તપૃથકત્વ (जाव नींससंति) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(वेमाणियाणं भंते! वेवइयकालस्स आणमंतिया, जाव नीससंति वा) હે ભગવન્! વૈમાનિક દેવો કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं मुहुत्त

उत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशतः पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, सौधर्मदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा, यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वस्य उत्कृष्टेन द्वयोः पक्षयोः यावत् निःश्वसन्ति वा, ईशानकदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन सातिरेकस्य मुहूर्तपृथक्त्वस्य, उत्कृष्टेन सातिरेकयो द्वयोः पक्षयोः यावत्–निःश्वसन्ति वा, सनत्कुमारदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा यावत्–निःश्वसन्ति वा ? गौतम ? जघन्येन द्वयोः पक्षयोः उत्कृष्टेन सप्तानां पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, माहेन्द्रदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति

जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति ?) हे हे गौतम ! जघन्य मुहूर्त्तपृथक्त्व में, उत्कृष्ट तेत्तीस पक्ष में यावत् निश्वास लेते हैं

(सोहम्मगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति ?) हे भगवन् ! सौधर्म कल्प के देव कितने काल में श्वास–उच्छ्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं दोण्हं पक्खाणं जाव नीससंति) हे गौतम ! जघन्य मुहूर्त्तपृथक्त्व में, उत्कृष्ट दो पखवाडों में यावत् निश्वास लेते हैं, (ईसाणगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) ईशान कल्प के देव, हे भगवन् ! कितने काल में श्वास–उच्छ्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं सातिरेगस्स मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं सातिरेगाणं दोण्हं पक्खाणं) हे गौतम ! जघन्य सातिरेक अर्थात् कुछ अधिक मुहूर्त्तपृथक्त्व में, उत्कृष्ट सातिरेक दो पखवाडों में (जाव नीससंति वा) यावत् निश्वास लेते हैं (सणंकुमारदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ? हे भगवन् ! सनत्कुमार देव कितने काल में श्वास–उच्छ्वास लेते हैं ? (गोयमा !

पुहुत्तस्स उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટથી તેત્રીસ પક્ષમા નિશ્વાસ લે છે.

(सोहम्मगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવો કેટલા કાળમાં શ્વાસ–ઉચ્છ્વાસ લે છે (गोयमा ! जहण्णेणं मुहुत्त पुहुत्तस्स उक्कोसेणं दोण्हं पक्खाण जाव नीससंति) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમા અને ઉત્કૃષ્ટ બે પખવાડિયામા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(ईसाणदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! ઇશાન દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ–ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं सातिरेगस्स मुहुत्तपुहुत्तस्स उक्कोसेणं सातिरेगाणं दोण्हं पक्खाणं) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી સાતિરેક અર્થાત્ કંઇક વધારે મુહૂર્ત પૃથક્ત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટથી સાતિરેક બે પખવાડિયામા (जाव नीससंति वा) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે.

(सणंकुमारदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! સનતકુમાર દેવ કેટલા કાળમા શ્વાસ–ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं दोण्हं

वा यावत्-निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन सातिरेकयो र्द्वयोः पक्षयोः, उत्कृष्टेन सातिरेकाणां सप्तानां पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, ब्रह्मलोकदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा, यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन सप्तानां पक्षाणाम् उत्कृष्टेन दशानां पक्षाणाम्, यावत् निःश्वसन्ति वा, लान्तकदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा, यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन दशानां पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन चतु-

---

जहण्णेणं दोण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं सत्तण्हं पक्खाणं) हे गौतम ! जघन्य दो पक्षों में, उत्कृष्ट सात पक्षों में (जाव नीससंति) यावत् निश्वास लेते हैं (माहिंदगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! माहेन्द्रकल्प के देव कितने काल में श्वास-उच्छवास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं साइरेगं दोण्हं पक्खाणं, जाव नीससंति वा) हे गौतम ! जघन्य सातिरेक दो पक्षों में, उत्कृष्ट सातिरेक सात पक्षों में श्वासोच्छ्वास लेते हैं (बंभलोगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! ब्रह्मलोक कल्प के देव कितने काल में श्वासोच्छवास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं दसण्हं पक्खाणं जाव नीससंनि वा) हे गौतम ! जघन्य सात पक्षों में, उत्कृष्ट दश पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (लंतगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! लान्तक

पक्खाणं, उक्कोसेणं सत्तण्हं पक्खाणं) હે ગૌતમ ! જઘન્ય બે પક્ષોમાં ઉત્કૃષ્ટ સાત પક્ષોમાં (जाव नीससंति) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(माहिंदग देवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! માહેન્દ્ર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं साइरेगं दोण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं साइरेगं सत्तण्हं जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! મહેન્દ્ર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ-નિશ્વાસ ઉચ્છ્વાસ લે છે (गोयमा ! जहण्णेणं साईरेगं दोण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं साइरेगं सत्तण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાતિરેક બે પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક સાત પક્ષોમા શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ લે છે.

(बंभलोगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં શ્વાસ-ઉચ્છ્શ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं दसण्हं, जाव नीससंति वा ?) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત પક્ષોમા ઉત્કૃષ્ટ દસ પક્ષોથાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(लंतगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) હે ગૌતમ ! લાન્તક દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ શ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं दसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं चउद्दसण्ह पक्खाणं जाव नीससंति) હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ચૌદ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

दशानां पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, महाशुक्रदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा यावत्–निश्वसन्ति वा, गौतम ! जघन्येन चतुर्दशानां पक्षाणाम् उत्कृष्टेन सप्तदशानां पक्षाणाम् यावत्–निःश्वसन्ति वा, सहस्रारदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य आनन्ति वा यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन सप्तदशानां पक्षाणाम् उत्कृष्टेन अष्टादशानां पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, आनतदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन अष्टादशानां पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन एकोनविंशतेः पक्षाणां यावत्–निःश्वसन्ति वा, प्राणतदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम !

देव कितने काल में यावत् श्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं दसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं चउदसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति) हे गौतम ! जघन्य दश पक्षों में, उत्कृष्ट चौदह पक्षों में यावत् निःश्वास लेते हैं (महासुक्कदेवाणं भंते ! केवइ-कालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! महाशुक्र कल्प के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं चउदसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति) हे गौतम ! जघन्य चौदह पक्ष में, उत्कृष्ट सत्तरह पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (सहस्सारगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! सहस्रारकल्प के देव कितने काल में उच्छ्वास यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं अट्ठारसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति) हे गौतम ! जघन्य सत्तरह पक्षों में, उत्कृष्ट अठारह पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (आणय देवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! आनत कल्प के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं अट्ठा-रसण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं एगूणवीसाए पक्खाणं जाव निससंति वा ?) हे

(महासुक देवाणं भंते ! केवइय कालस्स आणमंति वा जाव नीससंति ?) હે ભગવન્ ! મહાશુક્ર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जवण्णेणं चउद-सण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति) હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચૌદ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સત્તર પક્ષમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(सहस्सारग देवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा) હે ભગ-વન્ ! સહસ્રાર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમા ઉચ્છ્વાસ યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं अट्ठारसण्ह पक्खाणं जाव नीससंति) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્તર પક્ષોમા, ઉત્કૃષ્ટ અઢાર પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(आणयदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स आणमंति जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! આનત કલ્પના દેવ કેટલા કાળમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (गोयमा ! जहण्णेणं अट्ठारसण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं एगूणवीसाए पक्खाणं, जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અઢાર પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ઓગણીસ પક્ષોમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

जघन्येन एकोनविंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन विंशतेः पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, आरणदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन विंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन एकविंशतेः पक्षाणां यावत्–निःश्वसन्ति वा, अच्युतदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन एकविंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन द्वाविंशतेः पक्षाणाम् यावत्–निःश्वसन्ति वा, अधस्तनाधस्तनग्रैवेयकदेवाः खलु भदन्त !

गौतम ! जघन्य अठारह पक्षों में, उत्कृष्ट उन्नीस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (पाणयदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! प्राणत-कल्प के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं एगूणवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं वीसाए पक्खाणं) हे गौतम ! जघन्य उन्नीस पक्षों में, उत्कृष्ट बीस पक्षों में (जाव नीससंति) यावत् निश्वास लेते हैं (आरण-देवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! आरणकल्प के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं वीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं एगवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति ?) हे गौतम ! जघन्य वीस पक्षों में उत्कृष्ट इक्कीस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (अच्चुयदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! अच्युत कल्प के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जघण्णेणं एगवीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं बावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा ?) हे गौतम ! जघन्य इक्कीस पक्षों में, उत्कृष्ट बाईस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (हिट्ठिमहिट्ठिमगेविज्जग-

---

(पाणयदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! પ્રાણત કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (गोयमा ! जहण्णेणं एगूणवीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं वीसाए पक्खाणं) હે ગૌતમ ! જઘન્ય ઓગણીસ પક્ષોમા ઉત્કૃષ્ટ વીસ પક્ષોમાં (जाव नीससंति) યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(आरणदेवाणं भंते ! केवईयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! આરણ કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं वीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं एगवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति ?) હે ગૌતમ ! જઘન્ય વીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ એકવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(अच्चुयदेवाणं केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! અચ્યુત કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेजं एगवीसाए पक्खाणं, जाव उक्कोसेणं बावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा ?) હે ગૌતમ ! જઘન્ય એકવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(हिट्ठिमहिट्ठिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा) અધસ્તન અધસ્તન ગ્રૈવેયકના દેવ, હે ભગવન્ કેટલા કાળમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं

कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन द्वाविंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन त्रयोविंशतेः पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, अधस्तनमध्यमग्रैवेयकदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन त्रयोविंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन चतुर्विंशतेः पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, अधस्तनोपरिमग्रैवेयकाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन चतुर्विंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन पञ्चविंशतेः पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, मध्यमाधस्तन ग्रैवेयकाः खलु देवाः भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा, गौतम ! जघन्येन पञ्चविंशतेः पक्षाणाम्. उत्कृष्टेन पड्-

देवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) अधस्तन–अधस्तनग्रैवेयक के देव, हे भगवन् ! कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं बावीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं तेवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) हे गौतम ! जघन्य बाईस पक्षों में, उत्कृष्ट तेईस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (हिट्ठिम-मज्झिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! अधस्तन मध्यमग्रैवेयक के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं तेवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं चउवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) हे गौतम ! जघन्य तेईस पक्षों में, उत्कृष्ट चौवीस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (हिट्ठिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! अधस्तनग्रैवेयक के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं चउवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं पणवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा ?) हे गौतम ! जघन्य चौवीस पक्षों में, उत्कृष्ट पच्चीस पक्षों में, यावत् निश्वास लेते हैं (मज्झिमहिट्ठिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव

बावीसाए पक्खाए, उक्कोसेणं तेवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય બાવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ તેવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(हिट्ठिममज्झिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीमसंति वा ?) હે ભગવન્ ! અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं तेवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं चउवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય તેવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે.

(हिट्ठिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક દેવ કેટલા કાળમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (गोयमा ! जहण्णेणं चउवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं, पणवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચોવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ પચ્ચીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(मज्झिमहिट्ठिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! મધ્યમ અધસ્તન ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (गोयमा ! जहण्णेणं

विंशतेः पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, मध्यममध्यमग्रैवेयकाः देवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन षड्विंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन सप्तविंशतेः पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, मध्यमोपरिमग्रैवेयकाः खलु भदन्त ! देवाः कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन सप्तविंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन अष्टाविंशतेः पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, उपरिमाधस्तनग्रैवेयकाः खलु देवाः भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन अष्टाविंशतेः पक्षाणाम्, उत्कृष्टेन

नीससंति वा ?) हे भगवन् ! मध्यम-अधस्तनग्रैवेयक के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं पणवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं छव्वीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा ?) हे गौतम ! जघन्य पच्चीस पक्षों में, उत्कृष्ट छव्वीस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (मज्झिममज्झिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! मध्यममध्यमग्रैवेयक के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं छव्वीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं सत्तावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति) हे गौतम ! जघन्य छव्वीस पक्षों में, उत्कृष्ट सत्ताईस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (मज्झिम-उवरिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ? (मध्यम-उपरितनग्रैवेयक के देव, हे भगवन् ! कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तावीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं अट्ठावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा ?) हे गौतम ! जघन्य सत्ताईस पक्षों में, उत्कृष्ट अट्ठाईस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (उवरिमहेट्ठिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! उपरितन-अधस्तनग्रैवेयक के देव

पणवीसाए पक्खाण उक्कोसेणं छव्वीसाए पक्खाणं जाव नीससंति) હે ગૌતમ જઘન્યથી પચ્ચીસ પક્ષોમા અને ઉત્કૃષ્ટથી છવ્વીસ પક્ષોમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે.

(मज्झिममज्झिमगेविज्जदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! મધ્યમ-મધ્યમ ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं छव्वीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं, सत्तावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય છવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સત્તાવીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(मज्झिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा) મધ્યમ ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવ ભગવન્ ! કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે (गोयमा ! जहण्णेण सत्तावीसाए पक्खाण, उक्कोसेणं अट्ठावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્તાવીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ અઠાવીસ પક્ષોમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(उवरिमहेट्ठिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा) હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-અધસ્તન ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जह-

एकोनत्रिंशतः पक्षाणाम् यावत् निःश्वसन्ति वा, उपरिममध्यमग्रैवेयकाः देवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा, गौतम ! जघन्येन एकोनत्रिंशतः पक्षाणाम् उत्कृष्टेन त्रिंशतः पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, उपरिमोपरिमग्रैवेयकाः देवाः खलु भदन्त ! कियत् कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन त्रिंशतः पक्षाणाम् , उत्कृष्टेन एकत्रिंशतः पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानेषु देवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! जघन्येन एकत्रिंशतः पक्षाणाम् उत्कृष्टेन

कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं अट्ठावीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं एगूणतीसाए पक्खाणं जाव नीससंति) हे गौतम ! जघन्य अट्ठाईस पक्षों में, उत्कृष्ट उनतीस पक्षों में, यावत् निश्वास लेते हैं (उवरिम मज्झिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! उपरितनमध्यमग्रैवेयक के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं एगूणतीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) हे गौतम ! जघन्य उनतीस पक्षों में, उत्कृष्ट तीस पक्षों में यावत् निश्वास लेते है (उवरिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! उपरितनउपरितनग्रैवेयक के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं तीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं एक्कतीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा ?) हे गौतम ! जघन्य तीस पक्षों में, उत्कृष्ट एकतीस पक्षों मे यावत् निश्वास लेते हैं (विजयवेजयंतजयंतअपराजितविमाणेसु देवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति ?) हे भगवन् ! विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित विमानों के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ?

णेणं अट्ठावीसाए पक्खाण, उक्कोसेणं एगूणतीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અઠાવીસ પક્ષોમા, ઉત્કૃષ્ટ ઓગણત્રીસ પક્ષોમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(उवरिममज्झिमगेविज्जगदेवाण भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं एगूणतीसाए पक्खाण; उक्कोसेण तीसाए पक्खाण जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય ઓગણત્રીસ પક્ષોમા, ઉત્કૃષ્ટ તીસ પક્ષોમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(उवरिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा) હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-ઉપરિતન ગ્રૈવેયક દેવ કેટલા કાળમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेण तीसाए पक्खाण, उक्कोसेण, एक्कतीसाए पक्खाणं, जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય તીસ પક્ષોમા, ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ પક્ષોમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(विजयवेजयन्तजयंतअपराजितविमाणेसु देवाण भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત વિમાનોના દેવ કેટલા કાળમાં

त्रयस्त्रिंशतः पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, सर्वार्थसिद्धदेवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य यावत् निःश्वसन्ति वा ? गौतम ! अजघन्यानुत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशतः पक्षाणां यावत् निःश्वसन्ति वा, इति प्रज्ञापनायां सप्तमम् उच्छ्वासपदं समाप्तम् ॥सू० १॥

टीका–पूर्वं प्राणिनामुपपातविरहादयः प्ररूपिताः, अथ नैरयिकादि भावेनोत्पन्नानां प्राणापानपर्याप्त्या पर्याप्तानां यथायोग्यमुच्छ्वासनिश्वासक्रिया विरहाविरहकालपरिमाणं प्ररूपयितुमाह–'नेरइयाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! नैरयिका खलु कियत्कालस्य, पञ्चम्यर्थे तृतीयार्थे वा षष्ठी विधानात् कियतः कालात्, कियता कालेन वा, आनन्ति वा आङ्पूर्वकात् 'अन्

(गोयमा ! जहण्णेणं एक्कतीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) हे गौतम ! जघन्य इकतीस पक्षों में, उत्कृष्ट तेत्तीस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (सव्वट्ठसिद्धदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?) हे भगवन् ! सर्वार्थसिद्धविमान के देव कितने काल में यावत् निश्वास लेते हैं ? (गोयमा ! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) हे गौतम ! अजघन्य–अनुत्कृष्ट तेतीस पक्षों में यावत् निश्वास लेते हैं (इइ पण्णवणाए सत्तमं ऊसासपयं समत्तं) इस प्रकार प्रज्ञापना में सातवां उच्छ्वास पद समाप्त ॥सू० १॥

टीकार्थ–पहले प्राणियों के उपपात, विरह आदि की प्ररूपणा की गई अब जो प्राणि नारक आदि पर्याय में उत्पन्न हुए हैं, और प्राणापान पर्याप्ति से पर्याप्त हैं, वे कितने काल के बाद उच्छ्वास निश्वास लेते हैं यह प्ररूपणा की जाती है.

'अन् प्राणने' धातु से आङ् उपसर्ग लगने पर 'आनन्ति' रूप बनता है और 'प्र' उपसर्ग अधिक लगाने पर 'प्राणन्ति रूप सिद्ध होता है। 'कियत्का-

---

યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कतीसाए पक्खाणं उक्कोसेण तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! જઘન્ય એકત્રીસ પક્ષોમાં ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષોમાં યાવત્ નિશ્વાસ લે છે

(सव्वट्ठसिद्धदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?) હે ભગવન્ ! સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનના દેવ કેટલા કાળમા યાવત્ નિશ્વાસ લે છે ? (गोयमा ! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा) હે ગૌતમ ! અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષોમા યાવત નિશ્વાસ લે છે (इइ पण्णवणाए सत्तमं ऊसासपयं समत्तं) એ પ્રકારે પ્રજ્ઞાપનામા સાતમું ઉચ્છ્વાસ પદ સમાપ્ત ॥

ટીકાર્થ–પહેલા પ્રાણિયોના ઉપપાત, વિરહ આદિની પ્રરૂપણા કરાઇ છે, હવે જે પ્રાણી નારક આદિ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયા છે અને પ્રાણાપાન પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત છે તેઓ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે, એ પ્રરૂપણા કરાય છે

प्राणने' इत्यस्मात् धातोः, आनन्ति इति रूपम्, प्राणन्ति वा ? उक्तपदद्वयार्थमेव पर्याया-न्तरेणाह–उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? तत्र आनन्ति इत्यस्य उच्छ्वसन्ति इत्यर्थः प्राणान्ति इत्यस्य निःश्वसन्ति इत्यर्थः, केचितु 'आनन्ति प्राणन्ति' इति पदद्वयेन अन्तः परिस्फुरन्ती उच्छ्वासनिःश्वासक्रिया उच्यते उच्छ्वसन्ति, निःश्वसन्ति इत्यनेन तु वाह्या उच्छ्वासनिश्वासक्रिया अभिधीयते इत्याहुः भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'सततं संतयामेव आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा नीससंति वा' सततम् अविरहितम्–अव्यवच्छिन्नम्–सततमेव–अनवरतमेव नैरयिका आनन्ति वा प्राणन्ति वा, वा शब्द समुच्चया-र्थकः, नैरयिकाणामतिदुःखितत्वेन निरन्तरमेवोच्छ्वासनिःश्वासौ प्रवर्तेते, अतएव नैकोऽपि समयो नैरयिकाणामुच्छ्वासनिःश्वासविरहकालो भवति, अस्मिन् प्रकरणे 'आनमन्ति इत्यादे-

लस्य ' यह षष्ठी विभक्ति का प्रयोग पंचमी अववा तृतीया के अर्थ में हुआ है 'गौतम स्वामी प्रथम कहते हैं–भगवन् ! नारकीजीव कितने काल से या जितने काल में श्वास लेते हैं और श्वास छोडते हैं, अर्थात् उच्छ्वास लेते हैं और निःश्वास छोडते हैं ? यहां ' आनन्ति' और ' प्राणन्ति ' इन दो क्रियापदों का और उच्छ्वसन्ति ' तथा निःश्वसन्ति ' इन दोनों क्रियापदों का समान ही अर्थ है ! किन्तु 'कोइ कहते है कि 'अनन्ति' और 'प्राणन्ति' का अर्थ अन्तर में स्फुरित होने वाली उच्छ्वास-निश्वास लिया है और उच्छ्वसन्ति तथा निश्वसन्ति' पदों से वाहर होने वाली क्रिया समझनी चाहिए।

भगवान् उत्तर देते हैं–हे गौतम ! नारकजीव सदा–सर्वदा निरन्तर–लगा-कर उच्छ्वास और निश्वास लेते रहते हैं। नारक जीव अतीव दुःखि होते हैं, इस कारण निरन्तर उनका उच्छ्वास-निश्वास चालु रहता है। एक भी समय

અન્ પ્રાણને, ધાતુથી આઙ્ ઉપસર્ગ લાગતા 'આનન્તિ' રૂપ બને છે 'પ્ર' ઉપસર્ગ અધિક લાગતા "પ્રાણુન્તિ" રૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'કિયત્ કાલસ્ય' એ ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ પંચમી અથવા તૃતીયાના અર્થમા થયો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે:–હે ભગવન્ નારક જીવ કેટલા કાળથી અથવા કેટલા કાળમા શ્વાસ લે છે, અને નિશ્વાસ મૂકે છે અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસ લે છે અને નિશ્વાસ મૂકે છે ? અહી 'આનન્તિ' અને પ્રાણુન્તિ, આ બન્ને ક્રિયાપદોના અને 'ઉચ્છ્વસન્તિ' તથા 'નિઃશ્વસન્તિ' અને 'પ્રાણુન્તિ' નો અર્થ અન્તરમા સ્ફુરતિ થનારી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ ક્રિયા છે અને 'ઉચ્છ્વસન્તિ' તથા 'નિઃશ્વસન્તિ' પદોથી બહાર થનારી ક્રિયા સમજવી જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:–હે ગૌતમ ! નારક જીવ સદા–સર્વદા નિરન્તર સતત ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લેતા રહે છે. નારક જીવ અતીવ દુ.ખી થાય છે, એ કારણે નિરન્તર તેમના ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાળ ચાલૂ રહે છે. એક પણ સમયનુ વચમા વ્યવધાન નથી થતુ આ પ્રકરણમાં 'આનન્તિ' પદનો વારવાર પ્રયોગ કરીને શિષ્યના વચનના પ્રતિ આદર

भूयोभूय उच्चारणेन शिष्यवचने आदरः प्रदर्शितः, गुरुभिरादृतवचनानां शिष्याणां सन्तोष प्राप्तिसंभवात् लोके उपादेयवचनत्वप्राप्तेश्च, गौतमः पृच्छति–'असुरकुमाराणं भंते ! केवति कालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा, ऊससंति वा, नीससंति वा?' हे भदन्त ! असुरकुमाराः खलु कियत्कालस्य–कियता कालेन आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं, उक्कोसेणं सातिरेगस्स पक्खस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा' जघन्येन सप्तानां स्तोकानाम्–सप्तभ्यः स्तोकेभ्यः सप्तभिः स्तोकैर्वा, उत्कृष्टेन सातिरेकस्य पक्षस्य–सातिरेकेण पक्षेण सातिरेकात्पक्षादूर्ध्वम् असुरकुमारा आनन्ति वा, यावत्–प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, अत्रेदं बोध्यम्–देवेषु यस्य देवस्य यावन्ति सागरोपमाणि स्थितिर्भवति, तस्य तावत्पक्षप्रमाणः

का बीच में व्यवधान नहीं होता। इस प्रकरण में आनन्ति पद का बार-बार प्रयोग करके शिष्य के वचन के प्रति आदर प्रदर्शित किया गया है, क्योंकि जिन शिष्यों के वचनों का गुरु के द्वारा आदर किया जाता है, उनको सन्तोष की प्राप्ति होती हैं। उन शिष्यों के वचन लोक में भी आदेय समझे जाते हैं।

गौतम–हे भगवन् ! असुरकुमार कितने काल में उच्छ्वास निश्वास लेते हैं?

भगवान्–हे गौतम ! जघन्य सात स्तोकों में और उत्कृष्ट कुछ अधिक एक पखवाडे में उच्छ्वास और निश्वास लेते हैं। तात्पर्य यह है कि जल्दी मे जल्दी उच्छ्वास निश्वास लें तो सात स्तोक के अनन्तर और देर से देर में उच्छ्वास निश्वास ले तो कुछ समय अधिक एक पक्ष में उच्छ्वास निश्वास लेते हैं। देवो में उच्छ्वास-निश्वास के काल परिमाण का नियम यह है कि जिस देव की आयु जितने सागरोपम की होती है, वह उतने ही पखवाडों में उच्छ्वास-निश्वास लेता है, असुरकुमारों की उत्कृष्ट स्थिति कुछ अधिक एक सागरोपम की है, अतएव उक्त नियम के अनुसार कुछ अधिक एक पक्ष में वे उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं।

પ્રદર્શિત કરેલ છે, કેમકે જે શિષ્યોના વચનોનો ગુરૂ દ્વારા આદર કરાય છે, તેમને સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે શિષ્યોના વચન પણ આદેય સમજાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:–હે ભગવન્ અસુરકુમાર કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ લે છે?

શ્રી ભગવાન્:–હે ગૌતમ! જઘન્ય સાતસ્તોકોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ કાંઇક વિશેષ એક પખવાડિયામાં ઉચ્છ્વાસ અને નિશ્વાસ લે છે તાત્પર્ય એ છે કે જલ્દીથી જલ્દી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે તો સાત સ્તોકના અનન્તર અને લાંબાથી લાંબામાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે તો કંઇક સમય અધિક એક પક્ષમાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે. દેવોમાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસનો નિયમ આ છે કે જે દેવની આયુ જેટલા સાગરોપમની હોય છે, તેટલા જ પખવાડિયામાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે અસુરકુમારોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કંઇક વિશેષ એક સાગરોપમની છે, તેથીજ ઉક્ત નિયમના અનુસાર કંઇક અધિક એક પક્ષમા તે ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે.

उच्छ्वासनिःश्वासक्रियाविरहकालो भवति, असुरकुमाराणाञ्चोत्कृष्टेन स्थितिरेकं सातिरेकं सागरोपमं वर्तते अतएवोक्तम् भगवता सातिरेकस्य पक्षस्य' इति, श्रीगौतमः पृच्छति-'नागकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, पाणमंति वा ऊससंति वा, नीससंति वा ?' हे भदन्त ! नागकुमाराः खलु कियत्कालस्य कियता कालेन, आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसंति वा ? भगवान् आह-गोयमा ! हे गौतम ! 'जहण्णेणं सत्तण्हं थोवाणं उक्कोसेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स' जघन्येन सप्तानां स्तोकानाम्-सप्तभिः स्तोकैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन मुहूर्तपृथक्त्वस्य-मुहूर्तपृथक्त्वेन मुहूर्तपृथक्त्वादूर्ध्वं नागकुमाराः आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, 'एवं जाव थणियकुमाराणं' एवम् नागकुमारवदेव, यावत् -सुवर्णकुमाराः अग्निकुमाराः, विद्युत्कुमाराः, उदधिकुमाराः द्वीपकुमाराः, दिक्कुमाराः पवनकुमाराः स्तनितकुमारा अपि जघन्येन सप्तभिः स्तोकैः उत्कृष्टेन मुहूर्तपृथक्त्वेन आनन्ति प्राणन्ति उच्छ्वसन्ति निःश्वसन्ति, गौतमः पृच्छति 'पुढविकाइयाणं भंते ! केवतिकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकाः खलु कियत्कालस्य-कियताकालेनेत्यर्थः आनन्ति वा, यावत् प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान्

गौतम-हे भगवन् ! नागकुमार कितने काल मे उच्छ्वास निश्वास लेते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! जघन्य सात स्तोकों में और उत्कृष्ट मुहूर्त्त पृथक्त्व में अर्थात् दो मुहूर्त्त से लेकर नौ मुहूर्त्त के अनन्तर उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। नागकुमारों के ही समान सुवर्णकुमार, अग्निकुमार, विद्युत्कुमार, उदधिकुमार, द्वीपकुमार, दिशाकुमार, पवनकुमार, और स्तनितकुमार भी जघन्य सात स्तोकों में और उत्कृष्ट मुहूर्त्तपृथक्त्व में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं।

गौतम-हे भगवन् ! पृथिव्यादिक जीव कितने काल के बाद उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! विमात्रा-विषम मात्रा के वे उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं अर्थात् उनके उच्छ्वास, निश्वास के विरह का कोई काल नियत नहीं हैं।

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! નાગકુમાર કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત સ્તોકોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત પૃથકત્વમાં અર્થાત્ બે મુહૂર્તથી લઈને નવમુહૂર્તના અનન્તર ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. નાગકુમારોની સમાનજ સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિકકુમાર, પવનકુમાર અને સ્તનિતકુમાર પણ જઘન્ય સાત સ્તોકોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ મુહૂર્ત પૃથકત્વમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ કેટલા સમય પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! વિમાત્રા-વિષમમાત્રાથી તેઓ ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે અર્થાત્ તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસના વિરહનો કોઈ કાળ નિયત નથી, પૃથ્વીકાયિકોની જેમ

आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'वेमायाए आणमंति वा जाव नीससंति वा' विमात्रया विषमा मात्रा विमात्रा तया पृथिवीकायिकाः आनन्ति वा, यावत् प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथा च पृथिवीकायिकानामनियतविरहकालप्रमाणा उच्छ्वासनिःश्वासक्रिया भवतीत्यर्थः 'एवं जाव मणूसा' एवम्–पृथिवीकायिकोक्तरीत्यैव, यावत् अप्कायिकाः, तेजःकायिकाः, वायुकायिकाः, वनस्पतिकायिकाः, विकलेन्द्रियाः, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, मनुष्याश्च विमात्रयैव आनन्ति वा प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा संमूर्च्छिमापेक्षया मनुष्यपर्यन्तानां बोध्यम्, निःश्वसन्ति वा, 'वाणमंतरा जहा नागकुमारा' वानव्यन्तरदेवाः यथा नागकुमारदेवाः उक्तास्तथा वक्तव्याः, गौतमः पृच्छति–'जोइसियाणं भंते ! केवतिकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! ज्योतिष्काः खलु कियत्कालस्य कियता कालेन आनन्ति वा यावत्–प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह–गोयमा ! हे गौतम ! 'जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स उक्कोसेण वि मुहुत्तपुहुत्तस्स जाव नीससंति वा' जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वस्य–मुहूर्तपृथक्त्वेन, उत्कृष्टेनापि मुहूर्तपृथक्त्वस्य–मुहूर्तपृथक्त्वेन–ज्योतिष्काः देवाः यावत्–आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्-

पृथ्वी आदिकों की ही तरह मनुष्यों का समझ लेना चाहिए, अर्थात् अप्कायिक तेजः कायिक, वायु कायिक, वनस्पतिकायिक, विकलेन्द्रिय, पचेन्द्रिय तिर्यंच और मनुष्य, ये भी विमात्रा से ही उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं।

वानव्यन्तरों का उच्छ्वास–निश्वास नागकुमारों के समान समझना चाहिए।

गौतम–हे भगवन् ! ज्योतिष्क देव कितने काल के अनन्तर उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! ज्योतिष्क देव जघन्य मुहूर्त्तपृथक्त्व और उत्कृष्ट भी मुहूर्त्त-पृथक्त्व में उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। देवों में जो देव जितनी अधिक आयुवाला होता है, वह उतना ही अधिक सुखी होता है और जो जितना ज्यादा सुखी होता है, उसके उच्छ्वास–निश्वास के विरह काल उतना

મનુષ્યો સુધી સમજી લેવા જોઈએ, અર્થાત્ અપ્કાયિક, તેજ કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, તિર્યંચ અને મનુષ્યમા બધા વિમાત્રાથી જ ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

વાનવ્યન્તરના ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ નાગકુમારોની સમાન સમજી લેવા જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવ કેટલા કાળના પછી ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! જ્યોતિષ્કદેવ જઘન્ય મુહૂર્ત પૃથકત્વમા અને ઉત્કૃષ્ટ પણ મુહૂર્ત પૃથકત્વમાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે. દેવોમાં જે દેવ જેટલા અધિક આયુવાળા હોય છે, તે તેટલા જ અધિક સુખી હોય છે અને જે જેટલા વધારે સુખી હોય છે, તેમના ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસના વિરહના કાળ એટલો જ અધિક હોય છે, કેમકે ઉચ્છ્વાસ

वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथा च देवेषु यो देवो यावान् महायुष्को भवति, स तावान् सुखी भवति; सुखिनाश्च यथोत्तरं महान् उच्छ्वासनिःश्वासक्रियाविरहकालो बोध्यः, उच्छ्वासनिश्वासक्रियाया दुःखरूपत्वात्, एवञ्च यथायथाऽऽयुषः सागरोपमवृद्धिर्भवति तथा-तथा उच्छ्वासनिश्वासक्रियाविरहकालप्रमाणस्यापि पक्षवृद्धिरवसेया, इत्यभिप्रायेण गौतमः पृच्छति-'वेमाणियाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! वैमानिकाः खलु कियत्कालस्य-कियता कालेनेत्यर्थः आनन्ति वा यावत्-प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वस्य-मुहूर्तपृथक्त्वेनेत्यर्थः, उत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशतः-पक्षाणाम्-त्रयस्त्रिंशता पक्षैरितिभावः, वैमानिकाः यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, वैमानिकदेवानामुत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्कत्वात् त्रयस्त्रिंशत् पक्षाभिधानं बोध्यम्, गौतमः पृच्छति-'सोहम्मदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! सौधर्मदेवाः

ही अधिक होता है, क्योंकि उच्छ्वास-निश्वास की क्रिया दुःख रूप है। इस प्रकार जैसे-जैसे आयु के सागरोपम की वृद्धि होती है, उतने-उतने श्वासोच्छ्वास के विरह के पक्षों में भी वृद्धि होती जाती है।

इस अभिप्राय से श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! वैमानिक देव कितने काल में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य मुहूर्त्तपृथक्त्व में और उत्कृष्ट तेतीस पखवाडों में वैमानिक देव उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं, क्योंकि वैमानिकों की उत्कृष्ट स्थिति तेतीस सागरोपम की हैं, अतएव उनके उच्छ्वास-निश्वास के विरह का काल भी तेतीस पक्ष कहा गया है।

श्रीगौतम-हे भगवन् ! सौधर्मकल्प के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

નિશ્વાસની ક્રિયા દુઃખ રૂપ છે. એ રીતે જેમ જેમ આયુના સાગરોપમની વૃદ્ધિ થાય છે. તેટલા તેટલા શ્વાસોચ્છ્વાસ વિરહના પક્ષોમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે.

આ અભિપ્રાયથી શ્રી ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ લે છે?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય મુહૂર્ત પૃથકત્વમા અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પખવાડીયામાં વૈમાનિક દેવ ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે, કેમકે વૈમાનિકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસના વિરહનો કાળ પણ તેત્રીસ પક્ષકહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્વાછ્સ નિશ્વાસ લે છે?

खलु कियत्कालस्य-कियताकालेनेत्यर्थः, आनन्ति वा यावत्-प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं दोण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन मुहूर्तपृथक्त्वस्य-मुहूर्तपृथक्त्वेनेत्यर्थः उत्कृष्टेन द्वयोः पक्षयोः द्वाभ्यां पक्षाभ्यामित्याशयः, सौधर्मदेवा यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, सौधर्मदेवानां द्वि सागरोपमायुष्कत्वात् उत्कृष्टेन पक्षद्वय-मुच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः प्रतिपादितः, गौतमः पृच्छति 'ईसाणगदेवाणं भंते ! केवइ-कालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! ईशानगदेवाः खलु कियत्कालस्य कियता कालेनेत्यर्थः, आनन्ति वा यावत्- प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं सातिरेगस्स मुहुत्तपुहुत्तस्स, उक्कोसेणं सातिरेगाणं दोण्ह पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन सातिरेकस्य मुहूर्तपृथक्त्वस्य सातिरेकमुहूर्तपृथक्त्वेन, उत्कृष्टेन सातिरेकयोः द्वयोः पक्षयोः-सातिरेकपक्षद्वयेनेत्यर्थः ईशानदेवा यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, ईशानदेवानां सातिरेक

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य मुहूर्त्तपृथक्त्व और उत्कृष्ट दो पक्षों के बाद उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। सौधर्म कल्प के देवों की उत्कृष्ट स्थिति दो सागरोपम की हैं, अतः उनके उच्छ्वास-निश्वास का विरह काल दो पक्ष कहा है।

श्रीगौतम-हे भगवन् ! ईशानकल्प के देव कितने काल में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य सातिरेक अर्थात् किंचित् अधिक मुहूर्त्त-पृथक्त्व में और उत्कृष्ट सातिरेक दो पक्षों में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। ईशान कल्प के देवों की आयु सातिरेक दो सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास-निश्वास के विरह का काल सातिरेक दो पक्ष कहा गया है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! सनत्कुमार कल्प के देव कितने काल में

શ્રી ભગવાન્ .-હે ગૌતમ ! જઘન્ય મુહૂર્ત પૃથકત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ બે પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. સૌધર્મ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાળ બે પક્ષ કહ્યો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! ઇશાન કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાતિરેક અર્થાત કિંચિત્ અધિક મુહૂર્ત પૃથકત્વમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક બે પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. ઇશાન કલ્પના દેવોનુ' આયુ સાતિરેક બે સાગરોપમનુ છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાલ સાતિરેક બે પક્ષ કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! સનત્કુમાર કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં અર્થાત્

द्विसागरोपमायुष्कत्वात् सातिरेकपक्षद्वयमुच्छ्वासनिःश्वासविरहकाल उक्तः, गौतमः पृच्छति–'सणंकुमारदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! सनत्कुमारदेवाः खलु कियत्कालस्य कियता कालेन, आनन्ति वा, यावत् प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं दोण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं सत्तण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन द्वयोः पक्षयोः–द्वाभ्यां पक्षाभ्याम्, उत्कृष्टेन सप्तानां पक्षाणां–सप्तभिः पक्षैः सनत्कुमारदेवाः यावत्–आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, सनत्कुमारदेवानां सप्तसागरोपमायुष्कत्वात् सप्तपक्षान् उच्छ्वासनिश्वासविरहकालः उक्तः,

गौतमः पृच्छति–'माहिंदगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा, जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! माहेन्द्रगदेवाः खलु कियत्कालस्य–कियता कालेन आनन्ति वा, यावत्–प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं साइरेगं दोण्हं पक्खाणं, उक्कोसेणं साइरेगं सत्तण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन सातिरेकयोः द्वयोः पक्षयोः–सातिरेकपक्षद्वयेन, उत्कृष्टेन सातिरेकाणां सप्तानां पक्षाणाम्

अथवा कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य दो पक्षों में और उत्कृष्ट सात पक्षों में उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। सनत्कुमार देवों की आयु उत्कृष्ट सात सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास–निश्वास का विरहकाल सात पक्ष का कहा है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! माहेन्द्र कल्प के देव कितने काल के बाद उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य सातिरेक दो पक्षों में और उत्कृष्ट सातिरेक सात पक्षों में उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। माहेन्द्र कल्प के देवों की उत्कृष्ट आयु सातिरेक सात पक्षों की है, अतः उनके उच्छ्वास–निश्वास का विरह काल भी सातिरेक सात पक्ष कहा है।

કેટલા કાળના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! જઘન્ય બે પક્ષોમા અને ઉત્કૃષ્ટ સાત પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. સનત્કુમાર દેવોનુ આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમનુ કહ્યું છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ સાત પક્ષનો કહ્યો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! માહેન્દ્ર કલ્પના દેવ કેટલા સમય પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાતિરેક બે પક્ષોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક સાત પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે. માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાતિરેક સાત પક્ષોનું છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસનો વિરહકાળ પણ સાતિરેક સાત પક્ષ કહેલો છે.

सातिरेक सप्तपक्षैरित्यर्थः, यावत्-माहेन्द्रदेवाः आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा,माहेन्द्रदेवानां सातिरेकसप्तसागरोपमायुष्कत्वात् सातिरेकसप्तपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः प्रतिपादितः; गौतमः पृच्छति-'बंभलोगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! ब्रह्मलोकदेवाः खलु कियत्कालस्य कियताकालेनेत्यर्थः, आनन्ति वा, यावत्-प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं सत्तण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं दसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन सप्तानां पक्षाणां सप्तभिः पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन दशानां पक्षाणां दशभिः पक्षैरित्यर्थः, ब्रह्मलोकदेवानामुत्कृष्टेन दशसागरोपमायुष्कत्वात् दशपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकाल उक्तः, गौतमः पृच्छति-'लंतगदेवाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! लान्तकदेवाः खलु कियत्कालस्य-कियताकालेनेत्यर्थः, आनन्ति वा, यावत्-प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति, निःश्वसन्ति वा ?' भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं दसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं चउदसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा'

श्रीगौतम-हे भगवन् ! ब्रह्मलोक कल्प के देव कितने पक्षों में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य सात पक्षों में, उत्कृष्ट दस पक्षों में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं । ब्रह्मलोक कल्प के देवों की उत्कृष्ट स्थिति दस सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास निश्वास का विरह काल दस पक्षों का कहा गया है ।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! लान्तक कल्प के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य दस पक्षों के और उत्कृष्ट चौदह पक्षों के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं । लान्तक देवों की उत्कृष्ट स्थिति चौदह

શ્રી ગૌતમસ્વામી -હે ભગવન્ ! બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવ કેટલા પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ .-હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત પક્ષોમા, ઉત્કૃષ્ટ દશ પક્ષોમાં ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ લે છે. બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાલ દશ પક્ષોનો કહેલા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી .-હે ભગવન્ ! લાન્તક કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ પક્ષોના અને ઉત્કૃષ્ટ ચૌદ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે લાન્તક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસના વિરહનો કાળ ચૌદ પક્ષ કહેલો છે.

जघन्येन दशानां पक्षाणाम्-दशभिः पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन चतुर्दशानां पक्षाणाम्-चतुर्दशभिः पक्षैरित्यर्थः लान्तकदेवाः यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा लान्तक देवानामुत्कृष्टेन चतुर्दशसागरोपमायुष्कत्वात्' चतुर्दशपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वास-विरहकाल उक्तः गौतमः पृच्छति-'महाशुक्कदेवाणं भंते ! केवतिकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा' हे भदन्त ! महाशुक्रदेवाः खलु कियत्कालस्य कियता कालेनेत्यर्थः आनन्ति वा यावत् प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा निश्वसन्ति वा ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं चउद्दसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन चतुर्दशानां पक्षानां चतुर्दशभिः पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन सप्तदशानां पक्षाणाम् सप्तदशभिः पक्षैरित्यर्थः, महाशुक्रदेवाः यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निश्वसन्ति वा, महाशुक्रदेवानामुत्कृष्टेन सप्तदशसागरोपमायुष्कत्वात् सप्तदशपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वास-विरहकाल उक्तः गौतमः पृच्छति-सहस्सारगदेवाणं भंते ! केवतिकालस्स आणमंति वा जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! सहस्रारकदेवाः खलु कियत्कालस्य-कियताकालेनेत्यर्थः, आन-न्ति वा यावत्-प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं सत्तरसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं अट्ठारसण्हं पक्खाणं जाव नीससंति वा'

सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वासनिश्वास के विरह का काल चौदह पक्ष का कहा है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! महाशुक्र कल्प के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य चौदह पक्षों में, उत्कृष्ट सत्तरह पक्षों में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। महाशुक्र कल्प के देवों की उत्कृष्ट स्थिति सतरह सागरोपम की है, इस कारण उनके उच्छ्वास-निश्वास का विरह काल भी सतरह सागरोपम का कहा गया है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! सहस्रार कल्प के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य सतरह पक्षों के पश्चात् और उत्कृष्ट अठा-

---

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! મહાશુક્ર કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચૌદ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટ સત્તર પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. મહાશુક્ર કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સત્તર સાગરોપમની છે, એ કારણે એમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાલ પણ સત્તર સાગરોપમનો કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! સહસ્રાર કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

जघन्येन सप्तदशानां पक्षाणाम् सप्तदशभिः पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन अष्टादशानां पक्षाणाम्-अष्टादशभिः पक्षैरित्यर्थः सहस्रारगदेवाः यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, सहस्रारगदेवानामुत्कृष्टेनाष्टदशसागरोपमायुष्कत्वात् अष्टादशपक्षान् उच्छ्-वासनिःश्वासविरहकालउक्तः, गौतमः पृच्छति 'आणयदेवाणं भंते ! केवतिकालस्स जाव नीससंति वा ? हे भदन्त ! आनतदेवाः खलु कियत्कालस्य-कियता कालेनेत्यर्थः यावत् आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं अट्ठारसण्हं पक्खाणं उक्कोसेणं एगूणवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन अष्टादशानां पक्षाणाम् अष्टादशभिः पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन एकोनविंशतेः पक्षाणाम्-एकोनविंशत्या पक्षैरित्यर्थः आनतदेवा यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, गौतमः पृच्छति-'पाणयदेवाणं भंते ! केवति कालस्स जाव नीससंति वा' हे भदन्त ! प्राणतदेवाः खलु कियत्कालस्य-कियता कालेन यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं एगूणवीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं वीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा'

रह पक्षों के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। सहस्रारकल्प के देवों की उत्कृष्ट स्थिति अठारह सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास-निश्वास का विरह काल भी अठारह पक्षों का है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! आनत कल्प के देव कितने काल में उच्छ्वास निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य अठारह पक्षों में और उत्कृष्ट उन्नीस पक्षो में उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! प्राणत कल्प के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य उन्नीस पक्षों में, उत्कृष्ट बीस पक्षों में

શ્રી ભગવાન્ ! હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્તર પક્ષો પછી અને ઉત્કૃષ્ટ અઢાર પક્ષો પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે. સહસ્રાર કલ્પોના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અઢાર સાગરોપમની છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ અઢાર સાગરોપમ કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! આનત કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછીમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય અઢાર પક્ષોમાં અને ઉત્કૃષ્ટ ઓગણીસ પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! પ્રાણુત કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય ઓગણીસ પક્ષોમાં, ઉત્કૃષ્ટથી વીસ પક્ષોમાં

जघन्येन एकोनविंशतेः पक्षाणां–एकोनविंशत्या पक्षैः उत्कृष्टेन विंशतेः पक्षाणां–विंशत्या पक्षैरित्यर्थः यावत् आनतदेवाः आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, प्राणतदेवानामुत्कृष्टेन विंशतिसागरोपमायुष्कत्वात् विंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः पूर्वतीर्थंकरैरुक्तः, गौतमस्वामी पृच्छति–'आरणदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! आरणदेवाः खलु कियत्कालस्य कियता कालेनेत्यर्थः, यावत्–आनन्ति वा, प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं वीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं एगवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन विंशतेः पक्षाणाम् विंशत्या पक्षैरित्यर्थः उत्कृष्टेन एकविंशतेः पक्षाणाम् एकविंशत्या पक्षैरित्यर्थः आरणदेवाः यावत् आनन्ति वा प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, आरणदेवानामुत्कृष्टेन एकविंशति सागरोपमायुष्कत्वेन एकविंशति पक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः उक्तः, गौतमस्वामी पृच्छति–'अच्चुयदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा' हे भदन्त ! अच्युतदेवाः खलु कियत्कालस्य कियता

प्राणत कल्प के देव उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। प्राणत कल्प के देवों की उत्कृष्ठ स्थिति बीस सागरोपम की है, अतएव उनके उच्छ्वास–निश्वास का विरह काल भी बीस पक्ष का कहा गया है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! आरण कल्प के देव कितने काल में उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य बीस पक्षों में और उत्कृष्ट इक्कीस पक्षों में उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। आरण कल्प के देवों की उत्कृष्ट स्थिति इक्कीस सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास का उत्कृष्ट काल भी इक्कीस पक्ष का है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! अच्युत कल्प के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

પ્રાણત કલ્પના દેવ ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે પ્રાણત કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીસ સાગરોપમની છે. તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ સાગરોપમનો કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! આરણ કલ્પના દેવ કેટલા કાળમાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! જઘન્ય વીસ પક્ષોમા, અને ઉત્કૃષ્ટ એકવીસ પક્ષોમાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે. આરણ કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકવીસ સાગરોપમની છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ પણ એકવીસ પક્ષનો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી –હે ભગવન્ ! અચ્યુત કલ્પના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

कालेनेत्यर्थः, यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं एगवीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं बावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा ?' जघन्येन एकविंशतेः पक्षाणाम्–एकविंशत्या पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन द्वाविंशतेः पक्षाणाम्–द्वाविंशत्या पक्षैरित्यर्थः अच्युतदेवाः खलु यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, अच्युतदेवानामुत्कृष्टेन द्वाविंशतिसागरोपमायुष्कत्वात् द्वाविंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः प्रतिपादितः, गौतमः पृच्छति–'हिट्ठिमहिट्ठिमगेविज्जगदेवाणं भंते ! केवइयकालस्स जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! अधस्तनाधस्तनग्रैवेयकदेवाः खलु कियत् कालस्य–कियता कालेनेत्यर्थः यावत्–आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ?' भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं बावीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं तेवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन द्वाविंशतेः पक्षाणाम्–द्वाविंशत्या पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन त्रयोविंशतेः पक्षाणाम्, त्रयोविंशत्या पक्षैरित्यर्थः अधस्तनाधस्तनग्रैवेयका यावत्–आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, अधस्तनाधस्तनग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन त्रयोविंशतिसागरोपमायुष्कत्वात् त्रयोविंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः उक्तः, गौतमः पृच्छति–'हिट्ठिममज्झिमगेविज्ज-

---

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य इक्कीस और उत्कृष्ट बाईस पक्षों के पश्चात् उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। अच्युत देवों की उत्कृष्ट स्थिति बाईस सागरोपम की है, अतएव उनके उच्छ्वास–निश्वास का काल भी उत्कृष्ट बाईस पक्ष का कहा गया है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! अधस्तन–अधस्तन अथवा नीचे के तीन ग्रैवेयक देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य बाईस पक्षों के पश्चात् और उत्कृष्ट तेईस पक्षों के पश्चात् उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। अधस्तनाधस्तनग्रैवेयक के देवों की उत्कृष्ट स्थिति तेईस सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास–निश्वास का काल भी तेईस पक्ष का कहा गया है।

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! જઘન્ય એકવીસ અને ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે. અચ્યુત કલ્પના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાવીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસનો કાળ પણ ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ પક્ષનો કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવાન્ ! અધસ્તન–અધસ્તનના અર્થાત્ નીચેના ત્રણ ગ્રૈવેયકોમાંથી બધાથી નીચેના ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ –હે ગૌતમ ! જઘન્ય બાવીસ પક્ષોના પછી અને ઉત્કૃષ્ટ તેવીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. અધસ્તન ગ્રૈવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેવીસ સાગરોપમની છે. તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ તેવીસ પક્ષનો કહેલો છે.

गदेवाणं भंते ! केवतिकालस्स जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! अधस्तनमध्यमग्रैवेयकाः खलु कियत्कालस्य-कियताकालेनेत्यर्थः, यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ?' भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं तेवीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं चउवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन त्रयोविंशतेः पक्षाणां त्रयोविंशत्या पक्षैरित्यर्थः, उत्कृष्टेन चतुर्विंशतेः पक्षाणाम् चतुर्विंशत्या पक्षैरित्यर्थः अधस्तनमध्यमग्रैवेयका यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथा चाधस्तनमध्यमग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन चतुर्विंशतिसागरोपमायुष्कतया चतुर्विंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकाल उक्तः, गौतमः पृच्छति-'हिट्ठिमउवरिमगेविज्जगा देवा णं भंते ! केवतिकालस्स जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! 'अधस्तनोपरिमग्रैवेयका देवाः खलु कियत्कालस्य कियता कालेनेत्यर्थः, यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं चउवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं पणवीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन चतुर्विंशतेः पक्षाणाम्-चतुर्विंशत्या पक्षैरित्यर्थः उत्कृ-

---

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! अधस्तनमध्यम अथवा नीचे वालों में बीच के ग्रैवेयक के देव कितने काल के अनन्तर उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य तेईस पक्षों के पश्चात् और उत्कृष्ट चौवीस पक्षों के पश्चात् श्वासोच्छ्वास लेते हैं। अधस्तनमध्यमग्रैवेयक देवों की उत्कृष्ट आयु चौवीस सागरोपम की है, अतएव उनके उच्छ्वास-निश्वास का काल भी चौवीस पक्ष का कहा है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! अधस्तन-उपरितन ग्रवेयक के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य चौवीस पक्षों और उत्कृष्ट पच्चीस पक्षों के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। अधस्तन उपरितनग्रैवेयक के देवों की

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! અધસ્તન મધ્યમ અર્થાત્ નીચેવાળાઓમાં વચલા ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય ત્રેવીસ પક્ષોના પછી અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ પક્ષોના પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુ) ચોવીસ સાગરોપમની છે. તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ ચોવીસ પક્ષ કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચોવીસ પક્ષોના અને ઉત્કૃષ્ટ પચીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પચીસ

ष्टेन पञ्चविंशतेः पक्षाणाम्–पञ्चविंशत्या पक्षैरधस्तनोपरिमग्रैवेयकाः यावत्–आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, अधस्तनोपरिमग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन पञ्चविंशति सागरोपमायुष्कतया पञ्चविंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः प्रतिपादितः, गौतमः ! पृच्छति–'मज्झिमहेट्ठिमगेविज्जगा देवा णं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा' हे भदन्त ! मध्यमाधस्तनग्रैवेयका देवाः खलु कियत्कालस्य कियता कालेन यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं पणवीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं छव्वीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन पंचविंशतेः पक्षाणाम्–पञ्चविंशत्या पक्षैः, उत्कृष्टेन षड्विंशतेः पक्षाणाम्–षड्विंशत्या पक्षैरित्यर्थः मध्यमाधस्तनग्रैवेयकदेवा यावत् आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा, मध्यमाधस्तनग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन षड्विंशतिसागरोपमायुष्कतया षड्विंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकाल उक्तः गौतमः पृच्छति–मज्झिममज्झिमगेविज्जगा देवा णं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! मध्यममध्यमग्रैवेयका देवाः खलु कियत्कालस्य–कियता कालेन, यावत्–आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं छव्वीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं सत्ता-

---

उत्कृष्ट स्थिति पच्चीस सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास–निश्वास का काल भी पच्चीस पक्ष का कहा है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! मध्यम–अधस्तन अर्थात बीच के तीन ग्रैवेयकों में सब से नीचे के ग्रैवेयक के देव कितने काल में उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य पच्चीस पक्षों के पश्चात् उत्कृष्ट छव्वीस पक्षों के पश्चात् श्वासोच्छ्वास लेते हैं। मध्यमाधस्तन ग्रैवेयक के देवों की उत्कृष्ट स्थिति छव्वीस सागरोपम की कही गई हैं, अतएव उनके उच्छ्वास–निश्वास का काल भी छव्वीस पक्ष का कहा है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! मध्यममध्यमग्रैवेयक देव कितने काल के बाद उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ પચ્ચીસ પક્ષનો કહ્યો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! મધ્યમ અધસ્તન અર્થાત્ વચલા ત્રણ ગ્રૈવેયકોમાં બધાથી નીચેના ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળમા ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય પચીસ પક્ષોના પછી, ઉત્કૃષ્ટ છવ્વીસ પક્ષોના પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. મધ્યમાધસ્તન ગ્રૈવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છવીસ સાગરોપમની કહેલી છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસનો કાળ પણ છવીસ પક્ષનો કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ મધ્યમ મધ્યમ ગ્રૈવેયક દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

वीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन षड्विंशतेः पक्षाणाम्-षड्विंशत्या पक्षैः, उत्कृष्टेन सप्तविंशतेः पक्षाणाम्-सप्तविंशत्या पक्षैरित्यर्थः मध्यममध्यमग्रैवेयकदेवाः यावत् आनन्ति वा प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथा च मध्यम मध्यमग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन सप्तविंशतिसागरोपमायुष्कतया सप्तविंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः प्रतिपादितः, गौतमः पृच्छति-'मज्झिमउवरिम गेविज्जगा देवा णं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! मध्यमोपरिमग्रैवेयका देवाः खलु कियत्कालस्य कियताकालेनेत्यर्थः यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, भगवान् आह-गोयमा ! हे गौतम ! 'जहण्णेणं सत्तावीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं अट्ठावीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन सप्तविंशतेः पक्षाणाम् सप्तविंशत्या पक्षैः, उत्कृष्टेन अष्टाविंशतेः पक्षाणाम्, अष्टाविंशतिपक्षैरित्यर्थः, मध्यमोपरिमग्रैवेयकदेवाः यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथा च मध्यमोपरिमग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन विंशतिसागरोपमायुष्कतया अष्टाविंशतिपक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकाल उक्तः, गौतमः पृच्छति-उवरिम हेट्ठिमगेविज्जगा देवा णं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?, हे भद-

---

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य छव्वीस पक्ष और उत्कृष्ट सत्ताईस पक्ष के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। मध्यममध्यम ग्रैवेयक के देवों की उत्कृष्ट स्थितिसत्ताईस सागरोपम की है, अतएव उनके उच्छ्वास-निश्वास का काल भी उत्कृष्ट सत्ताईस पक्ष का कहा है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! मध्यम-उपरितन ग्रैवेयक के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य सत्ताईस पक्ष और उत्कृष्ट अट्ठाईस पक्ष के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। मध्यम-उपरितन ग्रैवेयक के देवों की उत्कृष्ट स्थिति अट्ठाईस सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास-निश्वास के काल भी अट्ठाईस पक्ष का कहा है।

श्रीगौतस्वामी-हे भगवन् ! उपरितन-अधस्तन अर्थात् उपर के तीन ग्रैवे-

---

શ્રી ભગવાન્ઃ-હે ગૌતમ! જઘન્ય છવ્વીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સત્યાવીસ પક્ષ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. મધ્યમ મધ્યમ ગ્રૈવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સત્યાવીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ ઉત્કૃષ્ટ સત્યાવીસ પક્ષનો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! મધ્યમ ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ! જઘન્ય સત્તાવીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અઠયાવીસ પક્ષના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. મધ્યમ ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અઠ્યાવીસ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ અઠયાવીસ પક્ષનો છે.

न्त ! उपरिमाधस्तनग्रैवेयका देवाः खलु भदन्त ! कियत्कालस्य कियता कालेनेत्यर्थः यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, भगवान् आह-गोयमा ! हे गौतम ? 'जहण्णेणं अट्ठावीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं एगूणतीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन अष्टाविंशतेः पक्षाणाम्-अष्टाविंशत्या पक्षैः उत्कृष्टेन एकोनत्रिंशतः पक्षाणाम्-एकोनत्रिंशता पक्षैरित्यर्थः, उपरिमाधस्तनग्रैवेयका देवाः यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथा चोपरिमाधस्तनग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन एकोनत्रिंशत् सागरोपमायुष्कतया एकोनत्रिंशत् पक्षात् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः उक्तः गौतमः, पृच्छति-'उवरिमसज्झिमगेविज्जगा देवा णं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा ?' हे भदन्त ! उपरिमसध्यमग्रैवेयका देवाः खलु कियत्कालस्य-कियता कालेन यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, भगवान् आह-गोयमा ! हे गौतम ! 'जहण्णेणं एगूणतीसाए पक्खाणं, उक्कोसेणं तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन एकोनत्रिंशतः पक्षाणाम्-एकोनत्रिंशता पक्षैः उत्कृष्टेन त्रिंशतः पक्षाणाम्-त्रिंशता पक्षैरित्यर्थः उपरिममध्यमग्रैवेयकदेवा यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति

यकों से नीचे के ग्रैवेयक देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य अट्ठाईस पक्ष और उत्कृष्ट उनतीस पक्ष के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। उपरितन अधस्तन ग्रैवेयक देवों की उत्कृष्ट स्थिति उनतीस सागरोपम की है, अतएव उनके उच्छ्वास-निश्वास का काल भी उनतीस पक्ष कहा है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! उपरितन मध्यम ग्रैवेयक के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य उनतीस पक्ष और उत्कृष्ट तीस पक्ष के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। उपरितन मध्यम ग्रैवेयक के देवों की

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ઉપરિતન અધસ્તન અર્થાત્ ઉપરના ત્રણમાથી નીચેના ગ્રૈવેકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે?

શ્રી ભગવન્ :-હે ગૌતમ ! જઘન્ય અઠયાવીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ઓગણત્રીસ પક્ષના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. ઉપરિતન અધસ્તન ગ્રૈવેયક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઓગણ ત્રીસ સાગરોપમની છે, તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ ઓગણ ત્રીસ પક્ષ કહ્યો છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયકના દેવો જઘન્ય ઓગણત્રીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસ પક્ષના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયકના

वा, उपरितनमध्यमग्रैवेयकाणामुत्कृष्टेन त्रिंशत्सागरोपमायुष्कतया त्रिंशत्पक्षान्–उच्छ्वास-निःश्वासविरहकाल उक्तः, गौतमः पृच्छति–'उवरिम उवरिम गेविज्जगा देवा णं भंते ! केवइ-कालस्स जाव नीससंति वा' ? हे भदन्त ! उपरिमोपरिमग्रैवेयका देवाः खलु कियत् कालस्य–कियता कालेनेत्यर्थः यावत्–आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह–गोयमा ! हे गौतम ! 'जहण्णेणं तीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं एक्कतीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन त्रिंशतः पक्षाणां–त्रिंशता पक्षैः, उत्कृष्टेन, एकत्रिंशतः पक्षाणाम्–एकत्रिंशता पक्षैरित्यर्थः उपरिमोपरिमग्रैवेयका यावत्–आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथाचोपरितनोपरितनग्रैवेयकाणा मुत्कृष्टेन एकत्रिंशत्सा-गरोपमायुष्कतया एकत्रिंशत् पक्षान् उच्छ्वासनिःश्वासविरहकालः प्रतिपादितः, गौतमः पृच्छति 'विजयवेजयंतजयंत अपराजित विमाणेसु देवाणं भंते ! केवतिकालस्स जाव नीस-संति वा ?, हे भदन्त ? विजय वैजयंत जयन्तापराजितविमानेषु देवाः खलु कियत्कालस्य–कियता कालेनेत्यर्थः यावत्, आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा ? भगवान् आह–गोयमा ! हे गौतम ! 'जहण्णेणं एक्कतीसाए पक्खाणं उक्कोसेणं तेत्तीसाए

उत्कृष्ट स्थिति तीस सागरोपम की है, अतएव उनके उच्छ्वास–निश्वास का काल भी तीस पक्ष का कहा गया है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! उपरितन–उपरितन ग्रैवेयक के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य तीस पक्ष और उत्कृष्ट इकतीस पक्ष में उच्छ्वास–निश्वास लेते हैं। उपरितन–उपरितन ग्रैवेयक के देवों की उत्कृष्ट स्थिति इकतीस सागरोपम की है, अतः उनके श्वासोच्छ्वास का काल भी उत्कृष्ट इकतीस पक्ष का कहा है।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! विजय, वैजयन्त, जयन्त, और अपराजित विमानों के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! जघन्य इकतीस पक्षों और उत्कृष्ट तेतीस पक्षों के

દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ સાગરોપમની છે તેથી જ તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ ત્રીસ પક્ષનો કહેલો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી –હે ભગવન્ ! ઉપરિતન ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

શ્રી ભગવાન્ઃ—હે ગૌતમ ! જઘન્ય ત્રીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ પક્ષમાં ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. ઉપરિતન ઉપરિતન ગ્રૈવેયકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકત્રીસ સાગરોપમની છે તેથી તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસનો સમય પણ ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ પક્ષનો કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામીઃ—હે ભગવન્ ! વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત વિમાનોના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે ?

पक्खाणं जाव नीससंति वा' जघन्येन एकत्रिंशतः पक्षाणाम्-एकत्रिंशता पक्षैः, उत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशतः पक्षाणां-त्रयस्त्रिंशता पक्षैरित्यर्थः विजयवैजयन्तजयन्तापराजितवैमानिकदेवा यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, तथा च पञ्चानुत्तरौपपातिकदेवानामुत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमायुष्कतया त्रयस्त्रिंशत् पक्षान् उच्छ्वासनिःश्वास विरहकालः उक्तः, 'सव्वट्ठगसिद्धदेवाणं भंते ! केवइकालस्स जाव नीससंति वा?' हे भदन्त ! सर्वार्थसिद्धदेवाः खलु कियत्कालस्य-कियताकालेनेत्यर्थः यावत्-आनन्ति वा, प्राणन्ति वा उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, भगवान् आह-गोयमा ! हे गौतम ! 'अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं जाव नीससंति वा' अजघन्यानुत्कृष्टेन त्रयस्त्रिंशतः पक्षाणाम्-त्रयस्त्रिंशता पक्षैरित्यर्थः सर्वार्थसिद्धदेवाः यावत् आनन्ति वा, प्राणन्ति वा, उच्छ्वसन्ति वा, निःश्वसन्ति वा, 'इति पण्णवणाए-भगवईए सत्तमं ऊसासपयं समत्तं'।

इति प्रज्ञापनायां भगवत्यां सप्तमम् उच्छ्वासपदं समाप्तम् ।

पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। विजय आदि अनुत्तर विमानों के देवों की उत्कृष्ट आयु तेतीस सागरोपम की है, अतः उनके उच्छ्वास-निश्वास का काल भी उत्कृष्ट तेतीस पक्ष का कहा गया है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! सर्वार्थसिद्ध विमान के देव कितने काल के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! जघन्य और उत्कृष्ट के भेद से रहित तेतीस पक्षों के पश्चात् उच्छ्वास-निश्वास लेते हैं। सर्वार्थसिद्ध विमान के देवों की एक ही प्रकार की तेतीस सागरोपम की स्थिति है, अतएव वहाँ के देवों के उच्छ्वास निश्वास का विरह काल भी तेतीस पक्ष का है ॥ सू० १॥

सातवाँ उच्छ्वास पद समाप्त

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય એકત્રીસ પક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષો પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે. વિજય આદિ અનુત્તર વિમાનોના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુ) તેત્રીસ સાગરોપમની છે, તેથી તેમના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ પણ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ પક્ષ કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :—હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ કેટલા કાળ પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે?

શ્રી ભગવાન્ :—હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટના ભેદથી રહિત તેત્રીસ પક્ષોના પછી ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ લે છે.

સવાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની એક જ પ્રકારની તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે, તેથી જ ત્યાના દેવોના ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો વિરહ કાળ પણ તેત્રીસ પક્ષનો છે.

સાતમુ ઉચ્છ્વાસ પદ સમાપ્ત

अष्टमं संज्ञापदम्

मूलम्-कइ णं भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-आहारसन्ना १ भयसन्ना २ मेहुणसन्ना ३ परिग्गहसन्ना ४ कोहसन्ना ५ माणसन्ना ६ मायासन्ना ७ लोहसन्ना ८ लोयसन्ना ९ ओघसन्ना १०, नेरइयाणं भंते ! कइ सन्नाओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! दससन्नाओ पण्णत्ताओ. तं जहा आहारसन्ना जाव ओघसन्ना, असुरकुमाराणं भंते कइ सन्नाओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ तं जहा-आहारसन्ना जाव ओघसन्ना, एवं जाव थणियकुमाराणं, एवं पुढविकाइयाणं, जाव वेमाणियावसाणाणं नेयव्वं, नेरइयाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता, भयसन्नोवउत्ता, मेहुणसन्नोवउत्ता, परिग्गहसन्नोवउत्ता ? गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च भयसन्नोवउत्ता, संतइभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि, एएसि णं भंते ! नेरइयाणं आहारसन्नोवउत्ताणं भयसन्नोवउत्ताणं, मेहुणसन्नोवउत्ताणं परिग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा नेरइया मेहुणसन्नोवउत्ता, आहारसन्नोवउत्ता, संखिज्जगुणा, परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, भयसन्नोवउत्ता, संखिज्जगुणा, तिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ? गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता, संतइभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि, एएसि णं भंते ! तिरिक्खजोणियाणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा तिरिक्खजोणिया परिग्गहसन्नोवउत्ता, मेहुणसन्नोवउत्ता, संखेज्जगुणा, भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, मणुस्साणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ? गोयमा ! ओसन्नं

कारणं पडुच्च मेहुणसन्नोवउत्ता, संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि, जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि, एएसि णं भंते ! मणुस्साणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा मणूसा भयसन्नोवउत्ता, आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, मेहुणसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, देवाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ? गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च परिग्गहसन्नोवउत्ता संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि, एएसि णं भंते ! देवाणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा देवा आहारसन्नोवउत्ता, भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, मेहुणसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा, परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा ॥सू० १॥

इई पण्णवणाए भगवईए अट्ठमं सन्नापयं समत्तं ॥

छाया—कति खलु भदन्त ! संज्ञाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! दश संज्ञाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आहारसंज्ञा १, भयसंज्ञा २, मैथुनसंज्ञा ३, परिग्रहसंज्ञा ४, क्रोधसंज्ञा ५, मानसंज्ञा ६, मायासंज्ञा ७, लोभसंज्ञा ८, लोकसंज्ञा ९, ओघसंज्ञा १०, नैरयिकाणां भदन्त ! कति संज्ञाः

आठवां संज्ञापद

शब्दार्थ—(कइ णं भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ ?) हे भगवन् ! कितनी संज्ञाएं कही है ? (गोयमा ! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ) हे गौतम ! दश संज्ञाएं कही गई है (तं जहा) वे इस प्रकार (आहारसन्ना) आहारसंज्ञा (भयसन्ना) भयसंज्ञा (मेहुणसन्ना) मैथुनसंज्ञा (परिग्गहसन्ना) परिग्रहसंज्ञा (कोहसन्ना) क्रोधसंज्ञा (माणसन्ना) मानसंज्ञा (लोहसन्ना) लोभसंज्ञा (लोयसन्ना) लोकसंज्ञा (ओघ-

આઠમું સંજ્ઞા પદ

શબ્દાર્થ—(कइणं भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ ?) હે ભગવન્ ! કેટલી સંજ્ઞાઓ કહી છે ? (गोयमा ! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ ! દશ સંજ્ઞાઓ કહી છે (तं जहा) તેઓ આ રીતે (आहारसन्ना) આહાર સંજ્ઞા (भयसन्ना) ભય સંજ્ઞા (मेहुणसन्ना) મૈથુન સંજ્ઞા (परिग्गहसन्ना) પરિગ્રહ સંજ્ઞા (कोहसन्ना) ક્રોધ સંજ્ઞા (माणसन्ना) માનસંજ્ઞા

प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! दशसंज्ञा प्रज्ञप्ताः तद्यथा-आहारसंज्ञा यावत्-ओघसंज्ञा, असुरकुमाराणां भदन्त ! कतिसंज्ञाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! दश संज्ञाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-आहारसंज्ञा यावत्-ओघसंज्ञा, एवं यावत् स्तनितकुमाराणाम्, एवं पृथिवीकायिकानां यावत् वैमानिकावसानानां ज्ञातव्यम्, नैरयिकाः खलु भदन्त ! किम् आहारसंज्ञोपयुक्ताः, भयसंज्ञोपयुक्ताः, मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः, परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः ? गौतम ! उत्सन्नं कारणं प्रतीत्य भयसंज्ञोप-

---

सन्ना) ओघसंज्ञा।

(नेरइयाणं भंते ! कति सन्नाओ पण्णत्ताओ ?) हे भगवन् ! नारकों में कितनी संज्ञाएं कही है ? (गोयमा ! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ) हे गौतम ! दस संज्ञाएं कही हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (आहारसन्ना जाव ओघसन्ना) आहार-संज्ञा यावत् ओघसंज्ञा

(असुरकुमाराणं भंते ! कइ सन्नाओ पण्णत्ताओ ?) हे भगवन् ! असुर-कुमारों में कितनी संज्ञाएं कही है ? (गोयमा !) हे गौतम ! (दस सन्नाओ पण्णत्ताओ) दश संज्ञाएं कही है (तं जहा) वे इस प्रकार (आहारसन्ना जाव ओघसन्ना ?) आहारसंज्ञा यावत् ओघसंज्ञा (एवं जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार स्तनितकुमारों तक (एवं पुढविकाइयाणं) इसी प्रकार पृथ्वीकायिकों में (जाव वेमाणियाणं नेयव्वं) यावत् वैमानिकों तक जानना चाहिए।

(नेरइयाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता) हे भगवन ! नारक क्या आहार संज्ञा में उपयुक्त अथवा उपयोग वाले होते हैं ? (भयसन्नोवउत्ता ?) भयसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? (मेहुणसन्नोवउत्ता ?) मैथुनसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ?

(मायासन्ना) માયા સંજ્ઞા (लोहसन्ना) લોભ સંજ્ઞા (लोयसन्ना) લોક સંજ્ઞા (ओघसन्ना) ઓઘ સંજ્ઞા

(नेरइयाणं भंते ! कति सन्नाओ पण्णत्ताओ ?) હે ભગવન્ ! નારકોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ કહી છે ? (गोयमा ! दस सन्नाओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ ! દશ સંજ્ઞાઓ કહી છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (आहारसन्ना जाव ओघसन्ना) આહાર સંજ્ઞા યાવત્ ઓઘ સંજ્ઞા

(असुरकुमाराणं भंते ! कइ सन्नाओ पण्णत्ताओ ?) હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ કહેલી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (दस सन्नाओ पण्णत्ताओ) દશ સંજ્ઞાઓ કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (आहारसन्ना जाव ओघसन्ना ?) આહાર સંજ્ઞા યાવત્ ઓઘ સંજ્ઞા (एवं जाव थणियकुमाराणं) એજ પ્રકારે સ્તનિતકુમાર સુધી (एवं पुढविकाइयाणं) એ પ્રમાણે પૃથ્વિકાયિકોમા (जाव वेमाणियाणं नेयव्वं) યાવત્ વૈમાનિકો સુધી જાણવુ જોઇએ

(नेरइयाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता) હે ભગવન્ નારક શુ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગવાળા થાય છે ? (भयसन्नोवउत्ता ?) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? (मेहुणसन्नोवउत्ता ?) મૈથુન સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત થાય છે ? (परिग्गहसन्नोवउत्ता ?)

युक्ताः, संततिभावं प्रतीत्य आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि, यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता अपि, एतेषां खलु भदन्त ! नैरयिकाणाम् आहारसंज्ञोपयुक्तानाम् भयसंज्ञोपयुक्तानाम् मैथुनसंज्ञोपयुक्तानाम् परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकाः नैरयिकाः मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः, आहारसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, भयसंज्ञोपयुक्ताः, संख्येयगुणाः, तिर्य-

---

(परिग्गहसन्नोवउत्ता ?) परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (ओसन्नं कारणं पडुच्च) प्रायःबाह्य कारण की अपेक्षा से (भयसन्नोवउत्ता) भयसंज्ञा के उपयोग वाले हैं (संतइभावं पडुच्च) आन्तरिक अनुभव की अपेक्षा से (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) आहार संज्ञा में भी यावत् परिग्रह संज्ञामें भी उपयुक्त होते हैं ।

(एएसि णं भंते ! नेरइयाणं आहारसन्नोवउत्ताणं, भयसन्नोवउत्ताणं, मेहुणसन्नोवउत्ताणं, परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) हे भगवन् ! इन आहारसंज्ञा में उपयुक्त, परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त नारकों में (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ? (गोयमा ! सव्वत्थोवा नेरइया मेहुणसन्नोवउत्ता) सब से कम नारक मैथुनसंज्ञा के उपयोग वाले हैं (आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) आहारसंज्ञा के उपयोगवाले संख्यातगुणा हैं (परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त संख्यातगुणा हैं (भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) भयसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा हैं ।

પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થઈ જાય છે? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (ओसन्नं कारणं पडुच्च) પ્રાય: બાહ્ય કારણની અપેક્ષાએ (भयसन्नोवउत्ता) ભય સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા છે (संतइभावं पडुच्च) આંતરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) આહાર સંજ્ઞામાં પણ યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(एएसिणं भंते ! नेरइयाणं आहारसन्नोवउत्ताणं, भयसन्नोवउत्ताणं मेहुणसन्नोवउत्ताणं, परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) હે ભગવન્ ! આહાર સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત, ભય સંજ્ઞામાં, ઉપયુક્ત, મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત, પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત, નારકોમા (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा वहुया वा तुल्लावा विसेसाहिया वा) અલ્પ, ઘણા તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! सव्वत्थोवा नेरइयामेहुणसन्नोवउत्ता) બધાથી ઓછા નારક મૈથુન સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા છે (आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગ વાળા સંખ્યાત ગણા છે (परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત સંખ્યાત ગણા છે, (भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત સંખ્યાત ગણા છે

ग्योनिकाः खलु भदन्त ! किम् आहारसंज्ञोपयुक्ताः, यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः ? गौतम ! उत्सन्नं कारणं प्रतीत्य आहारसंज्ञोपयुक्ताः, संततिभावं प्रतीत्य आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि, यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता अपि, एतेषां खलु भदन्त ! तिर्यग्योनिकानाम् आहारसंज्ञोपयुक्तानां यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकास्तिर्यग्योनिकाः परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः, मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः

(तिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?) हे भगवन् ! तिर्यग्योनिक क्या आहारसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? यावत् परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? (गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च) हे गौतम ! बहुलता से बाह्य कारण की अपेक्षा से (आहारसन्नोवउत्ता) आहारसंज्ञा के उपयोग वाले होते हैं (संतइभावं पडुच्च) आन्तरिक अनुभव की अपेक्षा (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) आहारसंज्ञा में भी उपयुक्त होते हैं, यावत् परिग्रहसंज्ञा में भी उपयुक्त होते हैं।

(एएसि णं भंते ! तिरिक्खजोणियाणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) हे भगवन् ! इन आहारसंज्ञा में उपयुक्त यावत् परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त तिर्यंचों में (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थोवा) सब से कम (तिरिक्खजोणिया) तिर्यग्योनिक (परिग्गहसन्नोवउत्ता) परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं (मेहुणसन्नोवउत्ता संखेज्जगुणा) मैथुनसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा हैं (भयसन्नोवउत्ता

(तिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता, जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?) હે ભગવન્ ! તિર્યગ્યોનિક શું આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત છે, યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ?

(गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च) હે ગૌતમ ! બહુલતાથી બાહ્ય કારણની અપેક્ષા વડે (अहारसन्नोवउत्ता) આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા થાય છે (संतइभावं पडुच्च) આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) આહાર સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે, યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(एएसिणं भंते ! तिरिक्खजोणियाणं आहारसन्नोवउत्ताण जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) હે ભગવન્ ! આ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત તિર્યંચોમાં (कयरे कयरे हिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहियावा ?) અલ્પ, ઘણાં તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवा) બધાથી ઓછા (तिरिक्खजोणिया) તિર્યગ્યોનિક (परिग्गहसन्नोवउत्ता) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે (मेहुणसन्नोवउत्ता संखेज्जगुणा)

संख्येयगुणाः, भयसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, आहारसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः मनुष्याः खलु भदन्त ! किम् आहारसंज्ञोपयुक्ताः यावत्–परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः ? गौतम ! उसन्नं कारणं प्रतीत्य मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः, संततिभावं प्रतीत्य आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि, यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता अपि, एतेषां खलु भदन्त ! मनुष्याणाम् आहारसंज्ञोपयुक्तानाम् यावत्–परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोका मनुष्या भयसंज्ञोपयुक्ताः. आहारसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, परिग्रह

संखिज्जगुणा) भयसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा है (आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) आहारसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा है ।

(मणुस्साणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?) हे भगवन् ! मनुष्य क्या आहारसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं, अथवा परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? (गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च) हे गौतम ! बहुलता से बाह्य कारण की अपेक्षा (मेहुणसन्नोवउत्ता) मैथुनसंज्ञा के उपयोग वाले होते हैं (संततिभावं पडुच्च) आन्तरिक अनुभव की अपेक्षा से (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गह सन्नोवउत्तावि) आहारसंज्ञा में उपयुक्त भी होते हैं, अथवा परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त भी होते हैं ।

(एएसि णं भंते ! मणुस्साणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) हे भगवन् ! आहारसंज्ञा में उपयुक्त अथवा परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त मनुष्यों में (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ? (गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थोवा मणूसा) सब से कम मनुष्य (भयसन्नोवउत्ता) भयसंज्ञा

મૈથુન સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા સખ્યાત ગણુ છે (भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાતગણુ છે (आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણુ છે

(मणुस्साणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?) હે ભગવન્ ! મનુષ્ય શું આહાર સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત થાય છે, યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત થાય છે ? (गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च) હે ગૌતમ ! બહુલતાથી બાહ્યકારણની અપેક્ષાએ (मेहुणसन्नोवउत्ता) મૈથુન સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા થાય છે (संततिभावं पडुच्च) આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત પણ થાય છે, યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામા પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(एएसिणं भंते ! मणुस्साणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) હે ભગવન્ ! આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત મનુષ્યોમા (कयरे कयरे हिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

संज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, देवाः खलु भदन्त ! किम् आहारसंज्ञोपयुक्ताः, यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः ? गौतम ! उत्सन्नं कारणं प्रतीत्य परिग्रह-संज्ञोपयुक्ता संततिभावं प्रतीत्य आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता अपि, एतेषां खलु भदन्त ! देवानाम् आहारसंज्ञोपयुक्तानाम् यावत् परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानाञ्च कतरे

में उपयोग वाले होते हैं (आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) आहारसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा हैं (परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा हैं (मेहुणसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) मैथुनसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा है।

(देवाणं भंते ! किं) हे भगवन् ! क्या देव (आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?) आहारसंज्ञा में उपयोग वाले होते हैं अथवा परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले होते हैं ? (गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च) हे गौतम ! बहुलता से बाह्य कारण की अपेक्षा (परिग्गहसन्नोवउत्ता) परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले होते हैं। (संततिभावं पडुच्च) आन्तरिक अनुभव की अपेक्षा से (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) आहार संज्ञा में उपयुक्त अथवा परिग्रहसंज्ञा में भी उपयुक्त होते हैं।

(एएसि णं भंते ! देवाणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) हे भगवन् ! इन आहारसंज्ञा में उपयोग वाले अथवा परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले देवों में से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किस से (अप्पा वा, बहुया वा,

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवा मणूसा) બધાથી ઓછા મનુષ્ય (भयसन्नोवउत्ता) ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા હોય છે (आहारसन्नोवउत्ता संखिज्ज गुणा) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (मेहुणसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગ-વાળા સંખ્યાત ગણા છે

(देवाणं भंते ! किं !) હે ભગવન્ ! શું દેવ (आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नो-वउत्ता ?) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા થાય છે ? (गोयमा ! ओसन्नं कारण पडुच्च) હે ગૌતમ ! બહુલતાથી બાહ્યકારણની અપેક્ષાએ (परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે (संततिभावं पडुच्च) આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ (आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि) આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે

(एएसिणं भंते ! देवाण आहारसन्नोवउत्ताण जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य) હે ભગવન્ ! આ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા દેવોમાંથી (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा) અલ્પ,

कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा, तुल्या वा विशेषाधिका वा भवन्ति ? गौतम ! सर्वस्तोकाः देवाः आहारसंज्ञोपयुक्ताः भयसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः, परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणाः ॥ सू० ॥ १ ॥

॥ इति प्रज्ञापनायां भगवत्याम् अष्टमं संज्ञापदं समाप्तम् ॥

टीका–सप्तमे पदे प्राणिनामुच्छ्वासनिःश्वास पर्याप्तिनामकर्मयोगाश्रय क्रियाया विरहाविरहकालः प्रतिपादितः, अथाष्टमे पदे वेदनीयमोहनीयोदयाश्रयान् ज्ञानावरणदर्शनावरणक्षयोपशमाश्रयांश्चात्मपरिणामविशेषान् अधिकृत्य संज्ञां प्ररूपयितुमाह–'कइणं भंते ! सन्नाओ पण्णत्ताओ ? गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! कति खलु संज्ञाः प्रज्ञप्ताः ? भगवान आह–

तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य या विशेषाधिक है (गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थोवा देवा) सब से कम देव (आहारसन्नोवउत्ता) आहारसंज्ञा के उपयोग वाले हैं (भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) भयसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा है (मेहुणसन्नोवउत्ता संखेज्जगुणा) मैथुनसंज्ञा में उपयोगवाले संख्यातगुणा है (परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा हैं।

इति पण्णवणाए भगवइए अट्ठमं सन्नापदं समत्तं

(भगवती प्रज्ञापना में आठवां संज्ञापद समाप्त)

टीकार्थ—सातवें पद में उच्छ्वासनिश्वास पर्याप्ति नामकर्म के उदय से होने वाली प्राणियों की श्वासोच्छ्वास क्रिया का प्ररूपण किया गया है, अब आठवें पद में वेदनीय एवं मोहनीय कर्म के उदय से होने वाले तथा ज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम की अपेक्षा रखने वाले आत्मपरिणामों को लेकर संज्ञा की प्ररूपणा करते हैं–

ઘણા, તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवा देवा) બધાથી ઓછા દેવો (आहारसन्नोवउत्ता) આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા છે (भयसन्नोवउत्ता संखिज्ज गुणा) ભય સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (मेहुण सन्नोवउत्ता संखेज्जगुणा) મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે (परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा) પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા છે

इति पण्णवणाए भगवईए अट्ठमं सन्नापयं समत्तं

ભગવતી પ્રજ્ઞાપનામાં આઠમું સંજ્ઞા પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ– સાતમાં પદમાં ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી થનાર પ્રાણિયોના શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયાનું પ્રરૂપણ કરાયું છે, હવે આ આઠમાં પદમા વેદનીય તેમજ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થનાર તથા જ્ઞાનાવરણીય તેમજ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખનાર આત્મપરિણામોને લઈને સંજ્ઞાની પ્રરૂપણા કરે છે.

वषोधक्रिया 'लोकसंज्ञा' इति व्यपदिश्यते, शब्दाद्यर्थगोचरा सामान्यावबोधक्रिया 'ओघसंज्ञा' इत्युच्यते, तथा च ज्ञानोपयोगो लोकसंज्ञा, दर्शनोपयोग ओघसंज्ञा इति फलितम्, एताश्च सुखावबोधार्थं स्फुटतया पञ्चेन्द्रियविषये प्रतिपादिता। एकेन्द्रियादि विषयेतु एता अव्यक्तरूपा अवसेयाः, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते! कइ सन्नाओ पण्णत्ताओ?' हे भदन्त! नैरयिकाणां कतिसंज्ञा प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दस सन्नाओ पण्णत्ताओ' नैरयिकाणां दशसंज्ञाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा-आहारसन्ना जाव ओघसन्ना' तद्यथा आहारसंज्ञा, यावत्-भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा। परिग्रहसंज्ञा क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा, लोभसंज्ञा, लोकसंज्ञा, ओघसंज्ञा, गौतमः पृच्छति-'असुरकुमाराणं भंते! कइ सन्नाओ पण्णत्ताओ' असुरकुमाराणां भदन्त! कति संज्ञाः प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दस सन्नाओ

विशेष को जानने की क्रिया लोकसंज्ञा कहलाती है। वस्तु के सामान्य धर्म को जानने की क्रिया ओघसंज्ञा कहलाती है। फलित यह हुआ कि ज्ञानोपयोग को लोकसंज्ञा और दर्शनोपयोग को ओघसंज्ञा कहते हैं।

सरलता से समझने के लिए पंचेन्द्रियों में इन संज्ञाओं का स्पष्ट रूप में प्रतिपादन किया गया है। एकेन्द्रिय आदि जीवों में ये संज्ञाएं अव्यक्त रूप में होती है, ऐसा समझना चाहिए।

श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन्! नारक जीवों में कितनी संज्ञाएं कही जाती है?

श्रीभगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम! नारकों में दश संज्ञाएं होती है, वे इस प्रकारहै-आहारसंज्ञा यावत् भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा, क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा लोभसंज्ञा, लोकसंज्ञा और ओघसंज्ञा।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन्! असुरकुमारों में कितनी संज्ञाएं कही है?

श्रीभगवान्-हे गौतम! दश संज्ञाएं कही गई है, वे इस प्रकार है-आहार-

---

વિશેષને જાણુવાની ક્રિયા ઓઘ સંજ્ઞા કહેવાય છે. ફલિત એ થયુ કે જ્ઞાનોપયોગને લોક સંજ્ઞા અને દર્શનોપયોગને ઓઘ સંજ્ઞા કહે છે.

સરલતાથી સમજવા માટે પંચેન્દ્રિયોમા આ સંજ્ઞાઓ સ્પષ્ટ રૂપે પ્રતિપાદન કરેલ છે-એકેન્દ્રિય આદિ જીવોમાં આ સંજ્ઞાઓ અવ્યક્ત રૂપમાં થાય છે, એમ સમજવુ જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરીથી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! નારક જીવોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ મળી આવે છે?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે.- હે ગૌતમ! નારકોમાં દશ સંજ્ઞાઓ હોય છે, તે આ પ્રકારે આહારસંજ્ઞા યાવત્ ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિગ્રહ સંજ્ઞા, ક્રોધ સંજ્ઞા, માન સંજ્ઞા, માયા સંજ્ઞા, લોભ સંજ્ઞા, લોક સંજ્ઞા, અને ઓઘ સંજ્ઞા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્! અસુર કુમારોમાં કેટલી સંજ્ઞાઓ છે?

पण्णत्ताओ' असुरकुमाराणां दश संज्ञाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा–आहारसन्ना जाव ओघसन्ना' आहारसंज्ञा, यावत्–भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा, क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा, लोभसंज्ञा, लोकसंज्ञा, ओघसंज्ञा च, 'एवं जाव थणियकुमाराणं' एवम्–असुरकुमारोक्तरीत्या यावत् –नागकुमार–सुवर्णकुमार अग्निकुमार–विद्युत्कुमार उदधिकुमार द्वीपकुमार दिक्कुमार पवनकुमारस्तनितकुमाराणां पूर्वोक्ता दश संज्ञाः, प्रज्ञप्ताः, 'एवं पुढविकाइयाणं जाव वेमाणियावसाणाणं नेयव्वं' एवम्–पूर्वोक्तरीत्या पृथिवीकायिकानां यावत्–अप्कायिकतेजस्कायिक वायुकायिकवनस्पतिकायिकविकलेन्द्रियतिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकावसानानां दशसंज्ञाः प्रज्ञप्ताः, इति ज्ञातव्यम्, गौतमः पृच्छति–'णेरइयाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता, भयसन्नोवउत्ता, मेहुणसन्नोवउत्ता, परिग्गहसन्नोवउत्ता ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु किम् आहारसंज्ञोपयुक्ताः–आहारसंज्ञोपयोगवन्तो भवन्ति ? किं वा भयसंज्ञोपयुक्ताः–भयसंज्ञोपयोगवन्तो भवन्ति ? किं वा मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः–मैथुनसंज्ञोपयोगवन्तो भवन्ति ? किं वा–परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः–परिग्रहसंज्ञोपयोगवन्तो भवन्ति ? भगवान्–आह–

संज्ञा अथवा ओघसंज्ञा अर्थात् पूर्वोक्त सभी ।

असुरकुमारों की तरह नागकुमार, सुवर्णकुमार, अग्निकुमार, विद्युत्कुमार, उदधिकुमार, द्वीपकुमार, दिक्कुमार, पवनकुमार, स्तनितकुमार देवों में भी पूर्वोक्त दशों संज्ञाएं पाई जाती है । इसी प्रकार पृथिवीकायिकों से लेकर वैमानिकों तक अर्थात् पृथ्वीकायिक, अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रियतिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों में ये दशों संज्ञाएं समझ लेनी चाहिए ।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! नारक जीव क्या आहारसंज्ञा में उपयुक्त अर्थात् आहारसंज्ञा में उपयोग वाले होते हैं, अथवा भयसंज्ञा में उपयोग वाले होते हैं, या मैथुनसंज्ञा में उपयोग वाले होते हैं ?

શ્રી ભગવન્ઃ–હે ગૌતમ ! દશ સંજ્ઞાઓ કહેલી છે, તેઓ આ પ્રકારે છે–આહાર સંજ્ઞા યાવત્ ઓઘ સંજ્ઞા અર્થાત્ પૂર્વોક્ત બધા

અસુરકુમારોની જેમ નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, પવનકુમાર, સ્તનિતકુમાર દેવોમાં પણ પૂર્વોક્ત દશે સંજ્ઞાઓ મળી આવે છે. એજ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિકોથી લઇને વૈમાનિક સુધી અર્થાત્ પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોમા પણ દશ સંજ્ઞાઓ સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! નારક જીવ શું આહારસંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત અર્થાત્ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે, અથવા ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા થાય છે, અગર મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે અગર પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે ?

'गोयमा !' हे गौतम ! 'दस सन्नाओ पण्णत्ताओ' दश संज्ञाः प्रज्ञप्ताः, तं जहा–आहारसन्ना १, भयसन्ना २, मेहुणसन्ना ३, परिग्गहसन्ना ४, कोहसन्ना ५, माणसन्ना ६, मायासन्ना ७, लोहसन्ना ८, लोयसन्ना ९, ओघसन्ना १०' तद्यथा–आहारसंज्ञा, भयसंज्ञा, मैथुनसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा; क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा, लोभसंज्ञा, लोकसंज्ञा, ओघसंज्ञा च, तत्र संज्ञानं संज्ञा आभोगः, चेष्टाविशेषः, प्रयत्नविशेषो वा, अथवा संज्ञायते जीवोऽनया इति संज्ञा उभयथापि वेदनीयमोहनीयोदयाश्रिताज्ञानावरणदर्शनावरणक्षयोपशमाश्रिता च विचित्राऽऽहारादिप्राप्तिक्रिया संज्ञापदेनोच्यते, सा चोक्तदशविधा वर्तते, तत्र क्षुधावेदनीयोदयात् या ग्रासाद्याहारार्थं तथाविधपुद्गलोपादानक्रिया भवति सा 'आहारसंज्ञा' इति व्यपदिश्यते, तस्या आभोगस्वरूपत्वात् अनया जीवोऽयं संज्ञायते इति

श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! संज्ञाएं कितनी कही गई हैं ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! संज्ञाएं दस कही गई हैं–वे इस प्रकार हैं–(१) आहारसंज्ञा (२) भयसंज्ञा (३) मैथुनसंज्ञा (४) परिग्रहसंज्ञा (५) क्रोधसंज्ञा (६) मानसंज्ञा (७) मायासंज्ञा (८) लोभसंज्ञा (९) लोकसंज्ञा और (१०)ओघसंज्ञा

संज्ञा का अर्थ है–संज्ञान–आभोग–अर्थात् एक विशेष प्रकार का उपयोग, चेष्टाविशेष या प्रयत्नविशेष, अथवा जिसके द्वारा जीव का संज्ञान होता है, उसे संज्ञा कहते हैं। दोनों में से कोई भी व्युत्पत्ति अंगीकार की जाय, परन्तु अर्थ निकलता है–वेदनीय और मोहनीय कर्म के उदय से तथा ज्ञानावरण और दर्शनावरण कर्म के क्षयोपशम से आहार आदि की प्राप्ति होना संज्ञा है। उसके दस भेद हैं, जिन का उल्लेख पहले किया जा चुका है। उनमें से क्षुधा वेदनीय कर्म के उदय से ग्रास आदि के आहार के लिए पुद्गलों को ग्रहण करने की जो क्रिया होती है, वह आहारसंज्ञा कहलाती है, क्योंकि वह आभोग

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે.–હે ભગવન્ ! સંજ્ઞાઓ કેટલી કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! સંજ્ઞાઓ દશ કહેલી છે :–તેઓ આ પ્રકારે છે (૧) આહાર સંજ્ઞા (૨) ભય સંજ્ઞા (૩) મૈથુન સંજ્ઞા (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા (૫) ક્રોધ સંજ્ઞા (૬) માન સંજ્ઞા (૭) માયા સંજ્ઞા (૮) લોભ સંજ્ઞા (૯) લોક સંજ્ઞા (૧૦) ઓઘ સંજ્ઞા

સંજ્ઞાનો અર્થ છે–સંજ્ઞાન આભોગ અર્થાત્ એક વિશેષ પ્રકારનો ઉપયોગ, ચેષ્ટા વિશેષ અગર પ્રયત્ન વિશેષ અથવા જેના દ્વારા જીવનું સંજ્ઞાન થાય છે, તેને સંજ્ઞા કહે છે. બન્નેમાથી કોઇ પણ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારાય છતાં તેનો અર્થ નિકળે છે વેદનીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી તથા જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી આહાર આદિની પ્રાપ્તિ થવી તે સંજ્ઞા છે. તેના દશ ભેદ છે, જેમનો ઉલ્લેખ પહેલા કરી દિધેલો છે તેઓમાથી ક્ષુધા વેદનીય કર્મના ઉદયથી ગ્રાસ આદિના આહારને માટે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની જે ક્રિયા થાય છે, તે આહાર સંજ્ઞા કહેવાય છે કેમકે તે આભોગ રૂપ છે. એનાથી 'આ જીવ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેથી 'સંજ્ઞાયતે જીવોઽયં અનયા,

वा व्युत्पत्ति वललभ्यसानार्थत्वात्, एवं भयमोहनीयोदयात् भयभीतस्य नयनवदनविकार-रोमोद्गमकम्पादिक्रिया 'भयसंज्ञा' इति उच्यते, यथा पुंवेदनीयोदयात् स्त्र्यभिलापस्वरूप क्रिया 'मैथुनसंज्ञा' इति व्यवह्रियते, एवं लोभोदयात् मुख्य संसारकारणासक्तिपूर्वा सचित्तेतरद्रव्योपादानक्रिया 'परिग्रहसंज्ञा' इत्युच्यते, एवम् मानोदयात् अहङ्कारस्वरूपा दर्पादि परिणति 'मानसंज्ञा' इत्युच्यते, तथा मायावेदनीयोदयात् अशुभसंक्लेशेन मिथ्याभाषणादि क्रिया 'मायासंज्ञा' इत्युच्यते, एवम् लोभवेदनीयोदयात् लालसत्वेन सचित्तेतरद्रव्यग्रहणाभिलापा 'लोभसंज्ञा' इत्युच्यते, तथा मतिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमात् शब्दाद्यर्थविशेपा-

रूप है। इससे 'यह जीव है' ऐसी प्रतीति होती है, अतः 'संज्ञायते जीवोऽयं अनया' यह व्युत्पत्ति भी घटित हो जाती है।

इसी प्रकार भयमोहनीय के उदय से भयभीत प्राणी के नयन तथा मुख में विकार उत्पन्न होना, कम्पन होना आदि क्रिया भयसंज्ञा है। पुरुषवेद के उदय से स्त्री की अभिलाषा इसी प्रकार स्त्रीवेद के उदय से पुरुष की अभिलाषा होना तथा नपुंसकवेद के उदय से दोनों की अभिलाषा होना रूप क्रिया मैथुन-संज्ञा कहलाती है। लोभमोहनीय के उदय से संसार के कारणों से आसक्ति-पूर्वक सचित्त एवं अचित्त पदार्थों को ग्रहण करने की क्रिया परिग्रहसंज्ञा है। इसी प्रकार क्रोधमोहनीय के उदय से कोप (गुस्सा) रूप परिणति होना क्रोध-संज्ञा है मानमोहनीय के उदय से अहंकार रूप दर्प आदि की परिणति होना मानसंज्ञा है। मायामोहनीय के उदय से अशुभ अध्यवसायपूर्वक मिथ्याभाषण आदि छद्मपूर्ण क्रिया करना मायासंज्ञा कहलाती है। लोभमोहनीय के उदय से लालची बन कर सचित्त–अचित्त द्रव्यों को ग्रहण करने की अभिलाषा होना लोभसंज्ञा है। मतिज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम से शब्द आदि के अर्थ-

આ વ્યુત્પત્તિ પણ ઘટિત થઈ જાય છે.

એ રીતે ભય મોહનીયના ઉદયથી ભયભીત પ્રાણીના નયન તથા મુખમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય, કમ્પન થવુ આદિ ક્રિયા ભય સંજ્ઞા છે. પુરૂષવેદના ઉદયથી સ્ત્રીની અભિલાષા, એજ પ્રકારે સ્રીવેદના ઉદયથી પુરૂષની અભિલાષા થવી તથા નપુંસક વેદ કે તેના ઉદયથી બન્નેની અભિલાષા થવા રૂપ ક્રિયા મૈથુનસંજ્ઞા કહેવાય છે. લોભ મોહનીયના ઉદયથી સંસારના કારણોમા આસક્તિ પૂર્વક સચિત્ત તેમજ અચિત્ત પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા પરિગ્રહ સંજ્ઞા છે. એજ પ્રકારે ક્રોધ મોહનીયના ઉદયથી કોપ (ગુસ્સો) રૂપ પરિણતિ થઈ તે ક્રોધ સંજ્ઞા છે. માન મોહનીયના ઉદયથી અહંકાર રૂપ દર્પ આદિની પરિણતિ થવી તે માન સંજ્ઞા છે. માયા મોહનીયના ઉદયથી અશુભ અધ્યવસાય પૂર્વક મિથ્યાભાષણ આદિ છલ પૂર્ણ ક્રિયા કરવી તે માયા સંજ્ઞા કહેવાય છે. લોભ મોહનીયના ઉદયથી લાલચુ બનીને સચિત્ત અને અચિત્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા થવી તે લોભ સંજ્ઞા છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી શબ્દ આદિના અર્થ

'गोयमा !' हे गौतम ! 'ओसन्नं कारणं पडुच्च भयसन्नोवउत्ता' उत्सन्नम् कारणं बाहुल्येन बाह्यं कारणम् प्रतीत्य-आश्रित्य नैरयिका भयसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, उत्सन्न शब्दस्य बाह्य बाहुल्यार्थकता च बोध्या, तथा च तेषां सर्वतः प्रभूतानि परमाधर्मोत्पादका यः शूलशक्ति-कुन्तादीनि भयोत्पादकानि भवन्ति, 'संतइभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गह-सन्नोवउत्ता वि' सन्ततिभावम्-आन्तरमनुभवभावं, प्रतीत्य आश्रित्य-आन्तरानुभवभावापेक्ष-येत्यर्थः नैरयिका आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि यावत् भयसंज्ञोपयुक्ता अपि मैथुनसंज्ञोपयुक्ता अपि, परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता अपि भवन्ति, अथैतेषां नैरयिकाणामल्पबहुत्वं प्ररूपयितुं गौतमः पृच्छति-'एएसिणं भंते ! णेरइयाणं आहारसन्नोवउत्ताणं, भयसन्नोवउत्ताणं, मेहुणसन्नोवउत्ताणं, परि-ग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?' हे भदन्त ! एतेषां खलु नैरयिकाणां आहारसंज्ञोपयुक्तानां, भयसंज्ञोपयुक्तानां, मैथुनसंज्ञोप-युक्तानां परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानाञ्च मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा विशेषा-

---

श्रीभगवान्-हे गौतम ! बहुलता से बाह्य कारणों की अपेक्षा नारक भय-संज्ञा के उपयोग वाले होते हैं। मूलपाठ में प्रयुक्त 'ओसन्न' शब्द बहुलता से बाह्य का वाचक है। नारकों में परमाधार्मिक देवों के द्वारा विक्रिया किये हुए शूल, शक्ति, भाला आदिक शस्त्रों का भय बहुत रहता है। संततिभाव अर्थात् आन्तरिक अनुभवरूप भाव की अपेक्षा से नारक जीव आहारसंज्ञा में भी उप-युक्त होते हैं, मैथुनसंज्ञा में भी उपयुक्त होते हैं और परिग्रहसंज्ञा में भी उप-युक्त होते हैं। तात्पर्य यह है कि यों तो नारकों में आहारादि सभी संज्ञाएं होती हैं परन्तु भयसंज्ञा अधिक होती है।

अब संज्ञाओं की अपेक्षा से नारकों का अल्पबहुत्व प्रदर्शित करते हैं-

श्रीगौतम-हे भगवन् ! आहारसंज्ञा में उपयोग वाले, भयसंज्ञा में उपयोग वाले, मैथुनसंज्ञा के उपयोग वाले और परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले नारकों में

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ. બહુલતાથી બાહ્ય કારણોની અપેક્ષાએ નારક ભયસંજ્ઞાના ઉપયોગવાળા થાય છે મૂલપાઠનાં 'પ્રયુક્ત' 'ओसन्न' શબ્દ બહુલતાથી બાહ્યનો વાચક બને છે. નારકોમા પરમાધાર્મિક દેવોના દ્વારા વિક્રિયા કરેલા શૂલ શક્તિ ભાલા વિગેરે શસ્ત્રોનો ભય ઘણો રહે છે. 'સન્તતિ' ભાવ અર્થાત્ આન્તરિક અનુભવ-રૂપ ભાવની અપેક્ષાએ નારક જીવ આહાર સંજ્ઞામા પણ ઉપયુક્ત થાય છે. મૈથુન સંજ્ઞામા પણ ઉપ-યુક્ત થાય છે અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામા પણ ઉપયોગી થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આમ તો નારકોમા આહારાદિ બધી સંજ્ઞાઓ થાય છે. પરન્તુ ભયસંજ્ઞા અધિક હોય છે.

હવે સંજ્ઞાઓની અપેક્ષાએ નારકોના અલ્પ બહુત્વ પ્રદર્શિત કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! આહાર સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા, ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા, મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા, અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા નારકોમાં

धिका वा भवन्ति ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवा नेरइया मेहुणसण्णोवउत्ता' सर्वस्तोकाः–सर्वेभ्यः अल्पाः नैरयिकाः मैथुनसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, नैरयिकाणां नयननिमीलनमात्रमपि सुखित्वाभावेन केवलमनवरतमतिप्रबलदुःखानलैः दंदह्यमानशरीरत्वात् तथा चोक्तम्–

"अच्छि निमीलणमेत्तं नत्थि सुहं दुक्खमेव पडिबद्धं ।
नरए नेरइयाणं अहोनिसं पच्चमाणाणं ॥ १ ॥

छाया—अक्षिनिमीलनमात्रं नास्ति सुखं दुःखमेव प्रतिबद्धम् ।
नरके नैरयिकाणाम् अहर्निशं पच्यमानानाम् ॥ १ ॥

अतएव तेषां मैथुनेच्छा न भवतीति भावः । परं यदि कदाचित् क्वचित् केषाञ्चित् नैरयिकाणां तदिच्छा भवति साऽपि च स्तोककाला एवेति पृच्छा समये स्तोका एव मैथुनसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, तेभ्यः–'आहारसण्णोवउत्ता संखिज्जगुणा' आहारसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणा भवन्ति, दुःखिनामपि प्रचुराणां प्रचुरकालश्चाहारेच्छायाः सद्भावात्, भावतः पृच्छा-

कौन किसकी अपेक्षा अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ?

श्रीभगवान्–हे गौतम ! मैथुनसंज्ञा में उपयोग वाले नारक सब से कम हैं, क्योंकि उन्हें निमेष मात्र भी सुख का अनुभव नहीं होता । वे निरन्तर प्रबल दुःख रूपी आग में जलते ही रहते हैं । कहा भी है–'दिन–रात दुःख की अग्नि में पचने वाले नारकों को आंख का पलक गिराने जितने समय में भी सुख नहीं होता, निरन्तर दुःख ही दुःख होता है ।' ऐसी स्थिति में उनको मैथुन की इच्छा नहीं होती है, किन्तु कदाचित् क्वचित् किसी को हो भी जाय तो वह थोडे से समय तक ही रहती है, अतः प्रश्न के समय अल्प नारक ही मैथुनसंज्ञा में उपयोग वाले होते हैं । मैथुनसंज्ञा के उपयोग वालों की अपेक्षा आहारसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा अधिक है, क्योंकि उन दुःखी नारकों में प्रचुर काल तक आहार की इच्छा बनी रहती है । यह भी संभव है कि पृच्छा के समय

કોણુ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્.– હે ગૌતમ ! મૈથુન સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા નારક જીવો બધાથી ઓછા છે, કેમકે તેઓને નિમેષ માત્ર પણ સુખનો અનુભવ નથી હોતો. તેઓ નિરન્તર પ્રબલ દુઃખ રૂપી આગમાં બળતા જ રહે છે. કહ્યુ પણ છે –રાતદિવસ દુઃખના અગ્નિમા શેકાતા નારકોને આખના પલકારા જેટલા સમયમાં પણ સુખ મળતુ નથી, તેમને નિરન્તર દુખ જ દુઃખ થાય છે. એવી સ્થિતિમા એમને મૈથુનની ઇચ્છા નથી થતી, કિન્તુ કદાચિત ક્વચિત્ કોઇને થઈ જાય તો તે થોડા સમય સુધી જ રહે છે. તેથી પ્રશ્નના સમયે અલ્પ નારક જ મૈથુન સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા થાય છે. મૈથુન સંજ્ઞાના ઉપયોગવાળાની અપેક્ષાએ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા અધિક છે. કેમકે એ દુઃખી નારકોમા પ્રચુર કાળ

समये अति प्रचुराणामाहारसंज्ञोपयुक्तानां संभवात्, तेभ्योऽपि 'परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा' परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणा भवन्ति, आहारेच्छायाः शरीरपोषणार्थमेव सद्भावेन तदपेक्षया परिग्रहेच्छायाः शरीरार्थं प्रहरणाद्यर्थञ्च जायमानत्वेन प्रचुरतरकालावस्थायितया च पृच्छासमयेऽति प्रचुरतराः परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः समुपलभ्यन्ते इति पूर्वापेक्षया ते संख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि 'भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा' भयसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणा भवन्ति, नरकेषु नैरयिकाणां सर्वतो भयस्य मरणपर्यन्तसद्भावेन पृच्छा समयेऽतिप्रचुरतमा भयसंज्ञोपयुक्ता उपलभ्यन्ते इति पूर्वापेक्षया ते संख्येयगुणा भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'तिरिक्खजोणिया णं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?' हे भदन्त ! तिर्यग्योनिकाः खलु किम् आहारसंज्ञोपयुक्ताः भवन्ति ? यावत्-किं वा भयसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति ? किं वा मैथुनसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'ओसन्नं कारणं पडुच्च

आहारसंज्ञा में उपयोग वाले बहुत हों। आहारसंज्ञा में उपयोग वालों की अपेक्षा परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा अधिक है, क्योंकि आहार की इच्छा सिर्फ शरीरपोषण के लिए होती है, जब कि परिग्रह की अभिलाषा शरीर के लिए भी और आयुधों के लिए भी होती है, और वह अधिक काल तक रहती है, अतएव पृच्छा के समय परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले बहुत अधिक पाये जाते हैं। उनकी अपेक्षा भयसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा अधिक होते हैं, क्योंकि नरक में नारक जीवों को मृत्युपर्यन्त भय विद्यमान रहता है, इस कारण भयसंज्ञा में उपयोग वाले नारक पूर्व की अपेक्षा संख्यातगुणा अधिक होता हैं।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! तिर्यंच जीव आहारसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? यावत् परिग्रह संज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? अर्थात् आहार, भय, मैथुन और परिग्रहसंज्ञाओं में से किस में उपयोग वाले होते हैं ?

સુધી આહારની ઇચ્છા બની રહે છે. એ પણ સંભવ છે કે પૃચ્છાના સમયે આહાર સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા ઘણા હોય આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળાઓની અપેક્ષાએ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે આહારની ઇચ્છા ફકત શરીર પોષણને માટે હોય છે, જ્યારે પરિગ્રહની અભિલાષા શરીરને માટે છે અને આયુધોને માટે પણ હોય છે, અને તે અધિક કાળ સુધી રહે છે, તેથી પૃચ્છાના સમયે પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા અધિક મળી આવે છે. તેમની અપેક્ષાએ ભય સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે, કેમકે નરકમા નારક જીવોને મૃત્યુ પર્યન્ત ભય વિદ્યમાન રહે છે, એ કારણે ભયસંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા નારક પૂર્વની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગણા અધિક છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! તિર્યંચ જીવ આહાર સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત થાય છે? યાવત્ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે? અર્થાત્ ભય, મૈથુન, અને પરિગ્રહ સંજ્ઞાઓમાંથી શામાં ઉપયોગવાળા થાય છે?

आहारसन्नोवउत्ता' उत्सन्नं कारणम्-बाहुल्येन बाह्यकारणम्, प्रतीत्य-आश्रित्य, बाह्यकारणापेक्षयेत्यर्थः बाहुल्येन तिर्यग्योनिका आहारसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, न शेषसंज्ञोपयुक्ताः, तथैव प्रत्यक्षत उपलभ्यमानत्वात्, 'संतइभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि' संततिभावम्-आन्तरमनुभवभावं, प्रतीत्य-आश्रित्य, आन्तरभावापेक्षयात्वित्यर्थः, आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि तिर्यग्योनिका भवन्ति, यावत्-भयसंज्ञोपयुक्ता अपि, मैथुनसंज्ञोपयुक्ता अपि, परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता अपि भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते! तिरिक्खजोणियाणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?' हे भदन्त! एतेषां खलु तिर्यग्योनिकानाम् आहारसंज्ञोपयुक्तानां यावत्-भयसंज्ञोपयुक्तानां मैथुनसंज्ञोपयुक्तानां परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानाञ्च मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवा तिरिक्खजोणिया परिग्गहसन्नोवउत्ता' सर्वस्तोकाः-सर्वापेक्षयाऽल्पा तिर्यग्योनिकाः परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, तेषां परिग्रहसंज्ञायाः स्तोकका-

---

श्रीभगवान्-हे गौतम! बाह्य कारणों की अपेक्षा बहुलता से तिर्यंच आहारसंज्ञा में उपयुक्त (उपयोग वाले) होते हैं, क्योंकि प्रत्यक्ष ऐसा ही देखा जाता है। सन्ततिभाव अर्थात् आन्तरिक अनुभाव की अपेक्षा से तिर्यंच भयसंज्ञा में भी उपयुक्त होते हैं, मैथुनसंज्ञा में भी उपयुक्त होते हैं और परिग्रहसंज्ञा में भी उपयुक्त होते हैं।

श्रीगौतम-हे भगवन्! आहारसंज्ञा में उपयुक्त यावत्-भयसंज्ञा में उपयुक्त, मैथुनसंज्ञा में उपयुक्त और परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त तिर्यंचों में कौन किस की अपेक्षा अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक होते हैं?

श्रीभगवान्-हे गौतम! सब से कम तिर्यंच परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं, उन की परिग्रहसंज्ञा अल्पकालिक होने से पृच्छा के समय थोडे ही पाये जाते हैं। मैथुनसंज्ञा में उपयुक्त तिर्यंच परिग्रहसंज्ञा वालों की अपेक्षा संख्यातगुणा

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ! બાહ્યકારણોની અપેક્ષાએ બહુલતાથી તિર્યંચ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત (ઉપયોગવાળા) થાય છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ એવું જ દેખાય છે. સન્તતિભાવ અર્થાત્ આન્તરિક અનુભવના ભાવની અપેક્ષાએ તિર્યંચ ભયસંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે, મૈથુન સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી -હે ભગવન્! આહાર-સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત યાવત્ ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત મૈથુન સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત તિર્યંચોમાં કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક થાય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! બધાથી ઓછા તિર્યંચ પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત થાય છે, તેમને પરિગ્રહ સંજ્ઞા અલ્પ કાલિક હોવાથી પૃચ્છાના સમયે થોડા જ મળી આવે છે.

त्वेन पृच्छासमये अल्पानामेव सद्भुपलम्भात् , तेभ्यः 'मेहुणसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा' मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणा भवन्ति, तेषां मैथुनसंज्ञोपयोगस्य प्रचुरतरकालत्वात्, तेभ्योऽपि-'भयसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा' भयसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणा भवन्ति, तेषां सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्च भयसंभवेन भयोपयोगस्य च प्रचुरतमकालत्वात् पृच्छासमये भयसंज्ञोपयुक्तानां तिर्यग्योनिकानामतिप्रचुरतराणामुपलभ्यमानत्वात् तेभ्योऽपि 'आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा' आहारसंज्ञोपयुक्तास्तिर्यग्योनिकाः संख्येयगुणा भवन्ति, प्रायः सर्वेषां तिरश्चां सर्वदा आहारसंज्ञासद्भावात्, गौतमः पृच्छति-'मणुस्साणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?' हे भदन्त ! मनुष्याः खलु किम् आहारसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति यावत्-किं भयसंज्ञोपयुक्ताः भवन्ति ? किं वा मैथुनसंज्ञोपयुक्ताः भवन्ति ? किं वा परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'ओसन्नं कारणं पडुच्च मेहुणसन्नोवउत्ता' उत्सन्नं कारणम्-बाहुल्येन बाह्यं कारणम्, प्रतीत्य आश्रित्य बाह्यकारणापेक्षया बाहुल्येन मनुष्या मैथुनसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, स्तोकाः शेषसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, 'संतइभावं पडुच्च आहा-

---

अधिक हैं, क्योंकि मैथुनसंज्ञा का उपयोग प्रचुरतर काल तक बना रहता है। उनकी अपेक्षा भयसंज्ञा में उपयोग वाले संख्यातगुणा अधिक हैं, क्योंकि उन्हें सजातीय प्राणियों अर्थात् तिर्यंचों से और विजातीयों अर्थात् तिर्यंचेतर प्राणियों से भय बना रहता है और भय का उपयोग प्रचुरतम काल तक रहता है। उनकी अपेक्षा भी आहारसंज्ञा में उपयुक्त तिर्यंच संख्यातगुणा अधिक होते हैं, क्योंकि सभी तिर्यंचों में सर्वदा आहारसंज्ञा का सद्भाव रहता है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! मनुष्य क्या आहारसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं? क्या भयसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? क्या मैथुनसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं? अथवा क्या परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! मनुष्य बहुलता से मैथुनसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं,

---

મૈથુનમાં ઉપયુકત તિર્યંચ પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળાની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે મૈથુન સંજ્ઞાનો ઉપયોગ પ્રચુરતર કાળ સુધી થઇ રહે છે. એમની અપેક્ષાએ ભય-સંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા સંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે તેઓને સજાતીય પ્રાણિયો અર્થાત્ તિર્યંચો અને વિજાતિયો અર્થાત્ તિર્યંચેતર પ્રાણિયોથી ભય થયા કરે છે. અને ભયનો ઉપયોગ પ્રચુરતમ કાળ સુધી રહે છે તેમની અપેક્ષાએ પણ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુકત તિર્યંચ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે, કેમકે બધા તિર્યંચોમાં સર્વદા આહાર સંજ્ઞાનો સદ્ભાવ રહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી હે ભગવન્ ! મનુષ્ય શું આહાર સંજ્ઞામા ઉપયુકત થાય છે ? શું મૈથુન સંજ્ઞામા ઉપયુકત થાય છે ? અથવા શુ પરિગ્રહ સંજ્ઞામા ઉપયુકત થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! મનુષ્ય બહુલતાથી મૈથુન સંજ્ઞામા ઉપયુકત થાય છે,

रसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि' सन्ततिभावम्—आन्तरानुभवभावम्, प्रतीत्य—आश्रित्य आन्तरभावापेक्षयेत्यर्थः मनुष्या आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि भवन्ति यावत्—भयसंज्ञोपयुक्ता अपि भवन्ति, मैथुनसंज्ञोपयुक्ता अपि, परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता अपि भवन्तीत्यर्थः, गौतमः पृच्छति—'एएसि णं भंते! मणुस्साणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?' हे भदन्त! एतेषां खलु मनुष्याणां आहारसंज्ञोपयुक्तानां यावत्—भयसंज्ञोपयुक्तानाम्, मैथुनसंज्ञोपयुक्तानां परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानां च मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह—'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवा मणूसा भयसन्नोवउत्ता' सर्वस्तोका मनुष्या भयसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, स्तोकानामेव मनुष्याणां स्तोककालं च भयसंज्ञा सद्भावात्, तेभ्यः 'आहारसन्नोवउत्ता संखेज्जगुणा' आहारसंज्ञोपयुक्ता मनुष्याः संख्येयगुणाः भवन्ति, आहारसंज्ञोपयोगस्य प्रभूततरकालसद्भावात्, अतएव तेभ्योऽपि 'परिग्गहसन्नोवउत्ता संखेज्जगुणा' परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता मनुष्याः संख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि 'मेहुणसन्नोवउत्ता

आन्तरिक अनुभव की अपेक्षा आहारसंज्ञा में उपयुक्त भी होते हैं, भयसंज्ञा में उपयुक्त भी होते हैं, परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त भी होते हैं।

श्रीगौतमस्वामी—हे भगवन्! आहार, भय, मैथुन और परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त मनुष्यों में कौन किस की अपेक्षा अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है?

श्रीभगवान्—हे गौतम! भयसंज्ञा में उपयुक्त मनुष्य सब से कम होते हैं, क्योंकि थोडे मनुष्यों में थोडे समय तक ही भयसंज्ञा का सद्भाव रहता है। इनकी अपेक्षा आहारसंज्ञा में उपयुक्त मनुष्य संख्यातगुणा अधिक हैं, क्योंकि आहारसंज्ञा अधिक काल तक रहती है। परिग्रहसंज्ञा वाले मनुष्य आहारसंज्ञा वालों की अपेक्षा भी संख्यातगुणा अधिक होते हैं, और मैथुनसंज्ञा में उपयुक्त मनुष्य परिग्रहसंज्ञा वालों से भी संख्यातगुणा अधिक है।

આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુકતપણ થાય છે, ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુકત પણ થાય છે, પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં પણ ઉપયુકત થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્! આહાર ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ સંજ્ઞાઓમાં ઉપયુકત મનુષ્યોમાં કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ! ભય સંજ્ઞામાં ઉપયુકત મનુષ્ય બધાથી ઓછા હોય છે. કેમકે થોડા મનુષ્યોમાં થોડા સમય સુધી જ ભય સંજ્ઞાનો સદ્ભાવ રહે છે. એની અપેક્ષાએ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુકત મનુષ્ય સંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે આહાર સંજ્ઞા અધિકકાળ સુધી રહે છે. પરિગ્રહ સજ્ઞાવાળા મનુષ્ય આહર સંજ્ઞાવાળાઓની અપેક્ષાએ પણ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે અને મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુકત મનુષ્ય પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળાઓથી પણ સંખ્યાત ગણા અધિક છે,

संखिज्जगुणा' मैथुनसंज्ञोपयुक्ता मनुष्याः संख्येगुणा भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'देवाणं भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ?' हे भदन्त ! देवाः खलु किम् आहारसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति ? यावत्-किं वा भयसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति ? किं वा मैथुनसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति ? किं वा परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'ओसन्नं कारणं पडुच्च परिग्गहसन्नोवउत्ता' उ सन्नं कारणम्-वाहुल्येन वाह्यं कारणं, प्रतीत्य-आश्रित्य, वाह्यकारणापेक्षयेत्यर्थः, देवाः वाहुल्येन परिग्रहसंज्ञोपयुक्ता भवन्ति, कनकमणिरत्नादीनां परिग्रहसंज्ञोपयोगकारणानाम् तेषां सर्वदा सद्भावात्, सन्निहितत्वाच्च, 'संतइ भावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि' संततिभावम्-आन्तरमनुभवभावम्, प्रतीत्य-आश्रित्य आन्तरानुभवभावापेक्षयेत्यर्थः देवा आहारसंज्ञोपयुक्ता अपि भवन्ति. यावत्-भयसंज्ञोपयुक्ता अपि, मैथुनसंज्ञोपयुक्ता अपि भवन्तीति भावः, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! देवाणं आहारसन्नोवउत्ताणं जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' हे भदन्त ! एतेषां खलु देवानाम् आहारसंज्ञोपयुक्तानां यावत्-भयसंज्ञोपयुक्तानाम्, मैथुनसंज्ञोपयुक्तानाम् परिग्रहसंज्ञोपयुक्तानाञ्च मध्ये कतरे कतरेभ्यो

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! देव क्या आहारसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? क्या भयसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? क्या मैथुनसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ? अथवा क्या परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! बहुलता से देव परिग्रहसंज्ञा में उपयुक्त होते हैं, क्योंकि परिग्रहसंज्ञा के जनक कनक, मणि, रत्न आदि उन्हें सदा-सर्वदा प्राप्त रहते हैं, किन्तु आन्तरिक अनुभव की अपेक्षा से विचार किया जाय तो वे आहारसंज्ञा में उपयोग वाले भी होते हैं, भयसंज्ञा में उपयोग वाले भी होते हैं, मैथुनसंज्ञा में उपयोग वाले भी होते हैं और परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले भी होते हैं।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! आहारसंज्ञा में उपयोग वाले' भयसंज्ञा में

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દેવ શું આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયુકત થાય છે ? શું ભય સંજ્ઞામા ઉપયુકત થાય છે ? શું મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત થાય છે ? અથવા શું પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુકત થાય છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! બહુલતાએ દેવ પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોય છે. કેમકે પરિગ્રહ સંજ્ઞાનો જનક, કનક, મણિ, રત્ન આદિ તેઓને સદા પ્રાપ્ત રહે છે. પરન્તુ આન્તરિક અનુભવની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેઓ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા પણ થાય છે. ભયસંજ્ઞામા ઉપયોગવાળા પણ થાય છે, મૈથુન સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા થાય છે, અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા પણ થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-ભગવન્ ! આહારસંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા, ભયસંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા

अल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवा देवा आहारसण्णोवउत्ता' सर्वस्तोकाः सर्वाल्पाः देवा आहारसंज्ञोपयुक्ताः भवन्ति, देवानामाहारेच्छाविरहकालस्यातिप्रचुरतया आहारसंज्ञोपयोगकालस्य चाति स्तोकतया तेषां पृच्छा समये सर्वस्तोकानां समुपलब्धेः, तेभ्यः 'भयसण्णोवउत्ता संखिज्जगुणा' भयसंज्ञोपयुक्ताः संख्येयगुणा देवा भवन्ति, भयसंज्ञायाः प्रभूतानां प्रभूतकालस्य च सद्भावात्, तेभ्योऽपि-'मेहुणसण्णोवउत्ता संखिज्जगुणा' मैथुनसंज्ञोपयुक्ता देवाः संख्येयगुणा-भवन्ति, तेभ्योऽपि 'परिग्गहसण्णोवउत्ता संखेज्जगुणा' परिग्रहसंज्ञोपयुक्ताः देवाः संख्येयगुणा भवन्ति, 'इइ पन्नवणाए भगवईए अट्ठमं सण्णापयं समत्तं' इति प्रज्ञापनायां भगवत्याम् अष्टमं संज्ञापदं समाप्तम् ॥ सू० १ ॥

॥ अष्टमं संज्ञापदं समाप्तम् ॥

उपयोग वाले, मैथुनसंज्ञा में उपयोग वाले और परिग्रहसंज्ञा में उपयोग वाले इन देवों में कौन किस की अपेक्षा अल्प, बहुल, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ?

श्रीभगवान्-हे गौतम ! सब से कम देव आहारसंज्ञा में उपयोगवाले होते हैं, क्योंकि देवों की आहार की इच्छा का विरहकाल बहुत लम्बा होता है और आहारसंज्ञा के उपयोग का काल बहुत थोडा होता है, अतएव पृच्छा के समय वे थोडे ही पाये जाते हैं। आहारसंज्ञा में उपयुक्त देवों की अपेक्षा भयसंज्ञा में उपयुक्त देव संख्यातगुणा अधिक होते हैं, क्योंकि भयसंज्ञा बहुतों को होती है और बहुत काल तक रहती है। भयसंज्ञा के उपयोग वालों की अपेक्षा मैथुन-संज्ञा वाले देव संख्यातगुणा अधिक होते हैं और परिग्रहसंज्ञा वाले देव उनसे भी संख्यातगुणा अधिक होते हैं।

आठवां संज्ञापद समाप्त ॥

મૈથુનસંજ્ઞામા ઉપયોગ વાળા, અને પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ઉપયોગ વાળા આ દેવોમાં કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્:- હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા દેવ આહાર સંજ્ઞામાં ઉપયોગવાળા હોય છે, કેમકે દેવોની આહારની ઇચ્છાનો વિરહકાલ ઘણો લાબો હોય છે અને આહાર સંજ્ઞાના ઉપયોગનો કાળ ઘણો થોડા હોય છે. આહાર સંજ્ઞામા ઉપયુકત દેવોની અપેક્ષાએ ભય-સંજ્ઞામાં ઉપયુકત દેવ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે. કેમકે ભય સંજ્ઞા ઘણાને હોય છે અને ઘણા સમય સુધી રહે છે. ભય સંજ્ઞાના ઉપયોગ વાળાની અપેક્ષાએ મૈથુન સંજ્ઞા વાળા દેવ અનન્ત ગણા અધિક હોય છે અને પરિગ્રહ સંજ્ઞા વાળા દેવ તેમનાથી પણ સંખ્યાત ગણા અધિક હોય છે.

આઠમું સંજ્ઞા પદ સમાપ્ત

नवमं योनिपदम्

मूलम्—कइविहा णं भंते ! जोणी पण्णत्ता ? गोयमा ! तिविहा जोणी पण्णत्ता, तं जहा—सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी, नेरइयाणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी, णो सीयोसिणा जोणी, असुरकुमाराणं भंते ! किं सिया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! नो सीया जोणी, नो उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी, एवं जाव थणियकुमाराणं । पुढविकाइयाणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणो, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीयोसिणा वि जोणी, एवं आउवाउवणस्सइबेइंदियतेइंदियचउरिंदियाण वि पत्तेयं भाणियव्वं, तेउकाइयाणं णो सीया, उसिणा, णो सीयोसिणा, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं सीया जोणी उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीयोसिणा वि जोणी, संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाण वि एवं चेव, गब्भवक्कंतिया पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! णो सीया जोणी, नो उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी, मणुस्साणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीयोसिणा वि जोणी, संमुच्छिममणुस्साणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! तिविहा जोणी, गब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! णो सीया जोणी, णो उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी, वाणमंतराणं देवाणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ? गोयमा ! णो सीया, णो उसिणा, सीयोसिणा जोणी, जोइसियवेमाणियाण वि एवं चेव, एएसि णं

भंते! सीयजोणियाणं उसिणजोणियाणं, सीओसिणजोणियाणं अजोणियाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? गोयमा! सव्वत्थोवा जीवा सीओसिणजोणिया, उसिणजोणिया असंखेज्जगुणा, अजोणिया अणंतगुणा, सीयजोणिया अणंतगुणा ॥सू०१॥

छाया—कतिविधा खलु भदन्त! योनिः प्रज्ञप्ता? गौतम! त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-सीता योनिः, उष्णा योनिः, सीतोष्णा योनिः, नैरयिकाणां भदन्त! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः? गौतम! सीताऽपि योनिः, उष्णापि योनिः, नो शीतोष्णा योनिः, असुरकुमाराणां भदन्त! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः? गौतम! नो शीता योनिः, नो उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः, एवं यावत्

नवम योनिपद

शब्दार्थ—(कइविहा णं भंते! जोणी पण्णत्ता?) भगवन् योनि कितने प्रकार की कही गई है? (गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता) हे गौतम! तीन प्रकार की योनि कही गई है (तं जहा) वह इस प्रकार (सीया जोणी) शीतयोनि उसिणा जोणी) उष्णयोनि (सीतोसिणा जोणी) शीतोष्ण योनि

(नेरइया णं भंते! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी?) हे भगवन्! नारकों की क्या शीतयोनि, उष्णयोनि या शीतोष्णयोनि होती है? (गोयमा! सीयावि जोणी, उसिणा वि जोणी, नो सीतोसिणा जोणी) हेगौतम! शीत योनि भी होती है, उष्णयोनि भी होती है, शीतोष्णयोनि नहीं होती।

(असुरकुमाराणं भंते! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी?) भगवन्! असुरकुमारों की क्या शीत योनि होती है, उष्णयोनि

નવમુ યોનિપદ

શબ્દાર્થ-(कइविहाणं भंते! जोणी पण्णत्ता?) હે ભગવન્! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે? (गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता) હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહેલી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (सीया जोणी) શીત યોનિ (उसिणा जोणी) ઉષ્ણ યોનિ (सीतोसिणा जोणी) શીતોષ્ણ યોનિ

(नेरइयाणं भंते! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी?) હે ભગવન્! નારકોની શું શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ, અગર શીતોષ્ણયોનિ હોય છે, (गोयमा! सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी नो सीतोसिणा जोणी) હે ગૌતમ! શીતયોની પણ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ પણ હોય છે, શીતોષ્ણ યોનિ નથી હોતી

(असुरकुमारा णं भंते! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी) હે ભગવન્! અસુર કુમારોની શુ શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે અગરતો શીતોષ્ણયોનિ હોય છે?

स्तनितकुमाराणाम् , पृथिवीकायिकानां भदन्त ! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः ? गौतम ! शीतापि योनिः, उष्णापि योनिः, शीतोष्णापि योनिः, एवम् अब्वायुवनस्पति द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणामपि प्रत्येकं भणितव्यम् , तेजःकायिकानां नो शीता, उष्णा, नो शीतोष्णा, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त ! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः ? गौतम ! शीतापि योनिः, उष्णापि योनिः, शीतोष्णापि योनिः संमूर्च्छिम-

होती है, या शीतोष्णयोनि होती है ? (गोयमा ! नो सीता जोणी, नो उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी) हे गौतम ! न शीत योनि, न उष्णयोनि किन्तु शीतोष्णयोनि होती है (एवं जाव थणियकुमाराणं) ऐसे ही स्तनित कुमारों तक

(पुढविकाइया णं भंते ! किं सीता जोणी उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) भगवन् ! पृथिवीकायिकों की क्या शीतयोनि होती है, क्या उष्णयोनि होती है, अथवा क्या शीतोष्ण योनि होती है ? (गोयमा ! सीता वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीतोसिणा वि जोणी) हे गौतम ! शीतयोनि भी होती है, उष्णयोनि भी होती है, शीतोष्ण योनि भी होती है (एवं) इसी प्रकार (आउ-वाउ-वणस्सइ-वेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदियाण वि पत्तेयं भाणियव्वं) अप्कायिकों, वायुकायिकों, वनस्पतिकायिको, द्वीन्द्रियों, त्रीन्द्रियों, चतुरिन्द्रियों की योनि भी-कहना चाहिए (तेउक्काइयाणं णो सीता, उसिणा, णो सीतोसिणा) तेजस्कायिकों की शीतयोनि नहीं होती, उष्णयोनि होती है, शीतोष्णयोनि नहीं होती।

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) हे भगवन् ! पंचेन्द्रियतिर्यंचों की क्या शीत योनि, उष्ण

(गोयमा ! नो सीता जोणी, नो उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी) हे गौतम ! शीतयोनि नथी होती तेमज न उष्णुयोनि होय छे. परन्तु शीतोष्णुयोनि होय छे (एवं जाव थणियकुमाराणं) એમ જ સ્તનિતકુમારો સુધી

(पुढविकाइयाणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની શું શીતયોનિ હોય છે, શું ઉષ્ણુયોનિ હોય છે, અથવા શું શીતોષ્ણુયોનિ હોય છે ? (गोयमा ! सीता वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीतोसिणा वि जोणी) હે ગૌતમ ! શીત યોની પણ હોય છે, ઉષ્ણુયોની પણ હોય છે, શીતોષ્ણુ યોની પણ હોય છે (एवं) એ પ્રકારે (आउ-वाउ, वणस्सइ-वेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदिया वि पत्तेयं भाणियव्वं) અપ્કાયિકો, વાયુકાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો, દ્વીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો, ચતુરિન્દ્રિયોની પણ યોનિ કહેવી જોઇએ (तेउक्काइयाणं णो सीता, उसिणा, णो सीतोसिणा) તેજસ્કાયિકોની શીત યોનિ હોતી નથી, ઉષ્ણુયોનિ હોય છે, શીતોષ્ણુયોનિ પણ નથી હોતી

(पचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी) હે ભગવન્ ! પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની શું શીતયોનિ, ઉષ્ણુયોનિ અગરતો શીતોષ્ણુ યોનિ

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि एवञ्चैव, गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त ! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः ? गौतम ! नो शीता योनिः, नो उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः, मनुष्याणां भदन्त ! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः ? शीतोष्णा-योनिः ? गौतम ! शीतापि योनिः उष्णापि योनिः शीतोष्णापि योनिः, संमूच्छिममनुष्याणां भदन्त ! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः ? गौतम ! त्रिविधा योनिः,

योनि या शीतोष्णयोनि होती है ? (गोयमा ! सीता वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीतोसिणा वि जोणी) हे गौतम ! शीतयोनि भी, उष्णयोनि भी शीतोष्णयोनि भी होती है (संमुच्छिमतिरिक्खजोणियाण वि एवं चेव) संमूर्छिम तिर्यचों की योनि का कथन भी इसी प्रकार (गब्भवक्कंतिय पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) गर्भज पंचेन्द्रिय-तिर्यचों की, भगवन् ! क्या शीतयोनि होती है ? उष्णयोनि होती है ? क्या शीतोष्णयोनि होती है ? (गोयमा !) हे गौतम ! (णो सीता जोणी, नो उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी) न शीतयोनि होती है, न उष्णयोनि होती है, शीतो-ष्णयोनि होती है ।

(मणुस्सा णं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) भगवन् ! मनुष्यों की क्या शीतयोनि होती है, उष्णयोनि होती है या शीतो-ष्णयोनि होती है ? (गोयमा !) सीया वि जोणी, उसिणावि जोणी, सीतोसि-णावि जोणी) गौतम ! शीतयोनि भी होती है, उष्णयोनि भी होती है, शीतो-ष्णयोनि भी होती है (संमुच्छिममणुस्साणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी सीतोसिणा जोणी ?) भगवन् ! संमूर्छिम मनुष्यों की क्या शीत योनि,

હોય છે ? (गोयमा ! सीता वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीतोसिणा वि जोणी) હે ગૌતમ ! શીતયોનિ પણ, ઉષ્ણયોનિ પણ, શીતોષ્ણયોનિ પણ હોય છે (संमुच्छिमतिरिक्खजोणियाण वि एवं चेव) સંમૂર્છિમ તિર્યંચોની યોનિનુ કથન પણ એજ પ્રકારે ! (गब्भवक्कंतिय पंचिंदिय-तिरिक्खजोणियाणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणाजोणी, सीतोसिणा जोणी ?) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની ભગવન્ શું શીતયોનિ હોય છે ? ઉષ્ણયોનિ હોય છે, શું શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ? (गोयमा) હે ગૌતમ ! (णो सीता, जोणी, नो उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी) શીત યોનિ નથી હોતી, ઉષ્ણયોનિ પણ નથી હોતી, શીતોષ્ણયોનિ હોય છે

(मणुस्साणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) હે ભગવન્ ! મનુ-ષ્યોની શું શીતયોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે, અગર શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ? (गोयमा ! सीयो वि जोणी, उसिणा वि जोणी सीतोसिणा वि जोणी) હે ગૌતમ ! શીતયોનિ પણ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ પણ હોય છે, શીતોષ્ણયોનિ પણ હોય છે (संमुच्छिममणुस्साणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जाणी, सीतोसिणा जोणी ?) હે ભગવન્ ! સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની શુ શીત

गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां भदन्त ! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः ? गौतम ! नो शीता योनिः, नो उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः, वानव्यन्तरदेवानां भदन्त ! किं शीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः ? गौतम ! नो शीता, नो उष्णा, शीतोष्णा योनिः ज्योतिष्क वैमानिकानामपि एवञ्चैव, एतेषां खलु भदन्त ! शीतयोनिकानाम् उष्णयोनिकानाम् शीतोष्णयोनिकानाम् अयोनिकानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा,

उष्णयोनि अथवा शीतोष्णयोनि होती है ? (गोयमा ! तिविहा जोणी) गौतम ! तीनों प्रकार की योनि होती है ? (गब्भवक्कंतिय मणुस्साणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) हे भगवन् ! गर्भज मनुष्यों की क्या शीतयोनि, उष्णयोनि या शीतोष्णयोनि होती है ? (गोयमा ! णो सीता जोणी, णो उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी) हेगौतम ! शीतयोनि नहीं, उष्णयोनि नहीं, शीतोष्ण योनि होती है।

(वाणमंतराणं देवाणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) हे भगवन् ! वानव्यन्तर देवों की क्या शीतयोनि, उष्णयोनि या शीतोष्ण योनि होती है ? (गोयमा ! णो सीता, णो उसिणा, सीतोसिणा जोणी) हे गौतम ! शीत नहीं, उष्ण नहीं, शीतोष्ण योनि होती है (जोइसिय वेमाणियाण वि एवं चेव) ज्योतिष्कों और वैमानिकों की योनिका कथन भी इसी प्रकार (एएसि णं भंते ! सीत जोणियाणं, उसिण जोणियाणं, सीतोसिण जोणियाणं अजोणियाण य) भगवन् ! इन शीतयोनिकों, उष्णयोनिकों, शीतोष्णयोनिकों और अयोनिकों में (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया

યોનિ, ઉષ્ણુયોનિ અથવા શીતોષ્ણુયોનિ હોય છે ? (गोयमा ! तिविहा जोणी) હે ગૌતમ ! ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે (गब्भवक्कंतिय मणुस्साणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सितोसिणा जोणी ?) હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની શું શીતયોનિ, ઉષ્ણુયોનિ, અગર શીતોષ્ણુ યોનિ હોય છે ? (गोयमा ! णो सीता जोणी, णो उसिणा जोणी सीतोसिणा जोणी) હે ગૌતમ ! શીતયોનિ નહિ, ઉષ્ણુયોનિ નહિ, શીતોષ્ણુ યોનિ હોય છે

(वाणमंतराणं देवाणं भंते किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?) હે ભગવાન ! વાનવ્યન્તર દેવોની શું શીતયોનિ, ઉષ્ણુયોનિ અગર શીતોષ્ણુ યોનિ હોય છે ? (गोयमा ! णो सीता, णो उसिणा, सीतोसिणा जोणी) હે ગૌતમ ! શીત નહિ, ઉષ્ણુ નહિ શીતોષ્ણુ યોનિ હોય છે (जोइसियवेमाणियाण वि एवं चेव) જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોની પણુ એજ પ્રકારે

(एएसिणं भंते ! सीतजोणियाणं, उसिणजोणियाणं, सीतोसिणजोणियाणं, अजोणियाणय) હે ભગવન્ ! આ શીતયોનિકો, ઉષ્ણુયોનિકો, શીતોષ્ણુયોનિકો અને અયોનિકોમા (कयरे कयरेहिंतो) કોણુ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा) અલ્પ, ઘણુા,

तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोका जिवाः शीतोष्णयोनिका, उष्णयोनिका असंख्येयगुणाः, अयोनिका अनन्तगुणाः, शीतयोनिकाः अनन्तगुणाः ॥ सू० १॥

टीका–अष्टमपदे प्राणिनां संज्ञा परिणामाः प्ररूपिताः, अथ नवमे पदे तेषामेव योनीः प्ररूपयितुमाह–'कइविहाणं भंते ! जोणी पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! कतिविधा खलु योनिः प्रज्ञप्ताः ? तत्र योनिरित्यस्य 'यु मिश्रणे' इत्यस्मात् युवन्ति–तैजस कार्मण शरीरवन्तः सन्तः प्राणिनः औदारिकादि शरीरप्रायोग्यपुद्गलस्कन्धसमुदायेन मिश्री-भवन्ति अस्यामिति व्युत्पत्या योनिः–उत्पत्तिस्थानम्, औणादिको नि प्रत्ययो बोध्यः,

---

वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य या विशेषाधिक है ? (गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा सीतोसिणजोणिया) गौतम ! सब से कम जीव शीतोष्णयोनि वाले हैं (उसिणजोणिया असंखेज्जगुणा) उष्णयोनिक असंख्यात-गुणा हैं (अजोणिया अणंतगुणा) अयोनिक अनन्तगुणा हैं (सीतजोणिया अणं-तगुणा) शीतयोनिक अनन्तगुणा हैं ।

टीकार्थ–आठवें पद में जीवों के संज्ञापरिणामों का प्ररूपण किया, इस नवम पद में उन्हीं की योनियों का निरूपण करते हैं–गौतम ! प्रश्न करते हैं–हे भग-वन् ! कितने प्रकार की योनियां कही गई हैं ?

'यु मिश्रणे' धातु से 'योनि' शब्द बना है । अतः जिसमें मिश्रण होता है, वह योनि कहलाती है । तैजस एवं कार्मण शरीर वाले प्राणी जिसमें औदारिक आदि शरीरों के योग्य पुद्गलस्कंधों के समुदाय के साथ मिश्रित होते हैं अर्थात् एकमेक होते हैं, वह योनि है, जिसका तात्पर्य है उत्पत्ति का स्थान । योनि शब्द में उणादि से 'नि' प्रत्यय हुआ है ।

તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा सीतोसिणजोणिया) હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા જીવ શીતોષ્ણ યોનિવાળા છે (उसिणजोणिया असंखेज्जगुणा) ઉષ્ણ યોનિક અસંખ્યાતગણા છે (अजोणिया अणंतगुणा) અયોનિક અનન્તગણા છે (सीतजोणिया अणंतगुणा) શીતયોનિક અનન્તગણા છે

ટીકાર્થ–આઠમા પદમા જીવોની સંજ્ઞા પરિણામોનું પ્રરૂપણ કરાયું છે, આ નવમા પદમાં તેમની યોનિયોનું નિરૂપણ કરે છે :–

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારની યોનિયો કહેલી છે? 'यु मिश्रणे' ધાતુથી યોનિ શબ્દ બને છે તેથી જેમાં મિશ્રણ હોય છે તે યોનિ કહેવાય છે. તૈજસ તેમજ કાર્મણ શરીરવાળા પ્રાણી જેમાં ઔદારિક આદિ શરીરોને યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કન્ધોના સમુદાયની સાથે મિશ્રિત થાય છે અર્થાત્ એકમેક થાય છે, તે યોનિ છે, જેનું તાત્પર્ય છે ઉત્પત્તિનું સ્થાન, યોનિ શબ્દમાં ઉણાદિ થી નિ પ્રત્યય થયો છે,

भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'तिविहा जोणी पण्णत्ता' त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ताः,-'तं जहा-सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी' तद्यथा सीता योनिः, उष्णा योनिः, शीतोष्णा योनिः, तत्र शीतस्पर्शपरिणामवती शीता, उष्णस्पर्शपरिणामवती उष्णा, शीतोष्णरूपोभयस्पर्शपरिणामवती शीतोष्णा योनिर्भवतीति भावः, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिया जोणी?' हे भदन्त! नैरयिकाणां किं शीता योनिर्भवति? किं वा उष्णा योनिर्भवति? किं वा शीतोष्णा योनिर्भवति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी, णो सीयोसिणा जोणी' नैरयिकाणां शीताऽपि योनिर्भवति, उष्णापि योनिर्भवति, नो शीतोष्णा योनिर्भवति, तथा च नैरयिकाणां द्विविधैव योनिः-शीता, उष्णा च भवति, न तृतीया शीतोष्णा भवति, कस्यां पृथिव्यां का योनिरिति चेदत्रोच्यते-रत्नप्रभायां शर्कराप्रभायां वालुका प्रभायां च यानि नैर-

---

भगवान् उत्तर देते हैं-गौतम! योनि तीन प्रकार की है, वह इस प्रकार-शीत योनि, उष्ण योनि और शीतोष्णयोनि। जो योनि शीत स्पर्शवाली हो वह शीतयोनि, जो उष्ण स्पर्शवाली हो वह उष्णयोनि जिसमें शीत तथा उष्ण-दोनों तरह के स्पर्श हों वह शीतोष्णयोनि कहलाती है।

गौतम-भगवन्! नारक जीवों की योनि शीत होती है, उष्ण होती है अथवा शीतोष्ण होती है?

भगवान्-गौतम! शीतयोनि भी होती है, उष्णयोनि भी होती है, किन्तु शीतोष्णयोनि नहीं होती, क्यों कि नारकों का उत्पत्तिस्थान या तो शीत ही होता है, या उष्ण ही होता है, ऐसा कोई उत्पत्ति स्थान नहीं है जो शीत और उष्ण दोनों प्रकार के स्पर्शवाला हो। किस पृथ्वी में किस प्रकार की योनि होती है, यह कहते हैं-रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा और वालुकाप्रभा पृथ्वी में नारकों

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-હે ગૌતમ! યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે તે આ રીતે શીતયોનિ, ઉષ્ણયોનિ અને શીતોષ્ણ યોનિ જે યોનિ શીતસ્પર્શવાળી હોય તે શીત યોનિ, જે ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી હોય તે ઉષ્ણ યોનિ જેમાં શીત તથા ઉષ્ણ બન્ને જાતના સ્પર્શ હોય તે શીતોષ્ણ યોનિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી -હે ભગવન્! નારક જીવોની યોનિ શીત હોય છે, ઉષ્ણ હોય છે, અથવા શીતોષ્ણ હોય છે?

શ્રી ભગવાન્ -હે ગૌતમ! શીતયોનિ પણ હોય છે, ઉષ્ણ યોનિ પણ હોય છે, પણ શીતોષ્ણ યોનિ હોતી નથી, કેમકે નારકોના ઉત્પત્તિસ્થાનો અગર તો શીત જ હોય છે. અગરતો ઉષ્ણ જ હોય છે. એવુ કોઈ ઉત્પત્તિસ્થાન નથી જે શીત અને ઉષ્ણ બન્ને પ્રકારના સ્પર્શ વાળું હોય. કઈ પૃથ્વીમા કયા પ્રકારની યોનિ હોય છે એ કહે છે—

રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, અને વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીમાં નારકોના જે ઉત્પત્તિ સ્થાન છે,

यिकाणामुत्पातक्षेत्राणि वर्तन्ते तानि सर्वाण्यपि शीतस्पर्शपरिणामवन्ति सन्ति, उत्पातक्षेत्रव्यतिरिक्तं सर्वमपि तिसृष्वपि पृथिवीषु उष्णस्पर्शपरिणामवद् वर्तते, तेन तत्रत्या नैरयिकाः शीतयोनिका उष्णां वेदनां वेदयन्ते, पङ्कप्रभायां बहूनि उपपातक्षेत्राणि शीतस्पर्शपरिणामवन्ति अल्पानि चोपपातक्षेत्राणि उष्णस्पर्शपरिणामवन्ति भवन्ति, येषु च प्रस्तटेषु येषु च नरकावासेषु शीतस्पर्शपरिणामवन्ति उत्पातक्षेत्राणि सन्ति तेषु तद्व्यतिरेकेणान्यत्सर्वमुष्णस्पर्शपरिणामवत्, येषु च प्रस्तटेषु येषु च नरकावासेषु उष्णस्पर्शपरिणामवन्ति उत्पातक्षेत्राणि सन्ति तेषु तद्व्यतिरेकेणान्यत्सर्वं शीतस्पर्शपरिणामवत्, तेन तत्रत्या बहवो नैरयिकाः शीतयोनिका उष्णां वेदनां वेदयन्ते, अल्पा उष्णयोनिकाः शीतवेदनां वेदयन्ते, धूमप्रभायां बहूनि उपपातक्षेत्राणि उष्णस्पर्शपरिणामवन्ति सन्ति अल्पानि शीतस्पर्शपरिणामवन्ति सन्ति, तत्र तेषु च प्रस्तटेषु येषु च नरकावासेषु उष्णस्पर्श-

---

के जो उत्पत्ति स्थान हैं, वे सभी शीतस्पर्शपरिणामवाले होते हैं। उत्पत्तिस्थानों को छोड कर तीनों पृथिवियों में शेष भाग उष्णस्पर्शवाला होता है, इस कारण वहां के नारक शीतयोनिक होने के कारण उष्णवेदना का अनुभव करते हैं। पंकप्रभा भूमि में बहुत से उपपातक्षेत्र शीतस्पर्श परिणामवाले हैं और थोडे उष्णस्पर्शपरिणामवाले हैं। जिन पाथडों में और जिन नारकावासों में उपपातक्षेत्र शीतस्पर्शपरिणामवाले हैं, उनमें उनक्षेत्रों के अतिरिक्त शेष समस्त भाग उष्ण स्पर्शपरिणाम वाला होता है और जिन पाथडों एवं नारकावासों में उपपातक्षेत्र उष्णस्पर्शवाले हैं उनमें उन क्षेत्रों को छोड कर शेष सम्पूर्ण भाग शीतस्पर्शवाला होता है, इस कारण वहां के बहुत से शीतयोनिक नारक उष्णवेदना का अनुभव करते हैं और थोडे से जो उष्णयोनिक नारक हैं, वे शीतवेदना का अनुभव करते हैं। धूमप्रभा पृथ्वी में बहुत उपपातक्षेत्र उष्णस्पर्शवाले और थोडे से शीतस्पर्शवाले होते है। जिन पाथडों और जिन नारकावासों में उपपातक्षेत्र उष्णा स्पर्शवाले होते है, उनमें शेष सम्पूर्णभाग शीतस्पर्शवाला

તે બધા શીતસ્પર્શ પરિણામવાળા હોય છે. ઉત્પત્તિ સ્થાન સિવાય ત્રણ પૃથ્વીયોમાં શેષ ભાગ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા હોય છે, એ કારણે ત્યાના નારક શીત યોનિક હોવાને કારણે ઉષ્ણ વેદનાનો અનુભવ કરે છે પંકપ્રભા ભૂમિમાં ઘણા ઉપપાત ક્ષેત્ર શીત સ્પર્શ પરિણામવાળા છે અને થોડા ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણામ વાળા છે. જે પાથડાઓમા અને જે નારકાવાસોમાં ઉપપાત ક્ષેત્ર શીત સ્પર્શ પરિણામવાળાં છે, તેઓમા તે ક્ષેત્રો સિવાય શેષ સમસ્ત ભાગ ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણામવાળો હોય છે. અને જે પાથડાઓમાં તેમજ નરકાવાસોમા ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા છે તેઓમાં તે ક્ષેત્રોને છોડીને શેષ સંપૂર્ણ ભાગ શીતસ્પર્શવાળા હોય છે. એ કારણે ત્યાના ઘણા શીત યોનિક નારક ઉષ્ણ વેદનાનો અનુભવ કરે છે. ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમા ઘણા ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણ સ્પર્શ વાળા અને થોડાક જ શીત સ્પર્શવાળા હોય છે જે પાથડાઓ અને જે નારકાવાસોમા ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા હોય છે, તેઓમાં શેષ

परिणामवन्ति उपपातक्षेत्राणि वर्तन्ते तेषु तद्व्यतिरेकेणान्यत्सर्वं शीतस्पर्शपरिणामवत्, येषु च शीतस्पर्शपरिणामवन्ति उत्पातक्षेत्राणि सन्ति तेषु अन्यत्सर्वमुष्णस्पर्शपरिणामवत्, तेन तत्रत्या बहवो नैरयिकाः उष्णयोनिकाः शीतवेदनां वेदयन्ते, अल्पाः शीतयोनिकाः उष्णवेदनां वेदयन्ते, तमःप्रभायामधःसप्तम्याश्च पृथिव्यामुत्पातक्षेत्राणि यानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि उष्णस्पर्शपरिणामवन्ति, तद्व्यतिरेकेण चान्यत्सर्वं तत्र शीतस्पर्शपरिणामवत्, तेन तत्रत्या नारका उष्णयोनिकाः शीतवेदनां वेदयन्ते, इति भावः। गौतमः पृच्छति– 'असुरकुमाराणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणाजोणी, सीयोसिणा जोणी ?' हे भदन्त ! असुरकुमाराणां किं शीता योनिर्भवन्ति? किं वा उष्णा योनिर्भवति? किं वा शीतोष्णा योनि भवति? भगवान् आह–'गोयमा ! 'नो सीया जोणी नो उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी' असुरकुमाराणां नो शीता योनि भवति, नो वा उष्णा योनिर्भवति अपितु शीतोष्णा योनिर्भवति, भवनपतीनामुपपातक्षेत्राणां शीतोष्णोभयरूपस्पर्शपरिणामवत्त्वेन तेषां योनिः शीतोष्णोभयस्वभावा भवति न शीता नाप्युष्णेति भावः,

होता है और जिनमें उपपातक्षेत्र शीत स्पर्शवाले हैं, उनमें शेष भाग उष्णस्पर्शवाला होता है। वहां के बहुत-से उष्णयोनिक नारक शीतवेदना का अनुभव करते हैं और अल्प शीतयोनिक नारक उष्णवेदना का अनुभव करते हैं। तमःप्रभा और महा तमःप्रभा या अधःसप्तमी नामक छठी और सातवीं पृथ्वी में जितने भी उपपातक्षेत्र हैं, वे सभी-उष्णस्पर्शपरिणामवाले ही होते हैं। उन क्षेत्रों के अतिरिक्त शेष भूभाग शीतस्पर्शपरिणामवाला होता है। इस कारण वहां के नारक उष्णयोनिक होने के कारण शीतवेदना का अनुभव करते हैं।

श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-भगवान् ! असुरकुमारदेवों की योनि क्या शीत होती है, या उष्ण होती है अथवा शीतोष्ण होती है ?

भगवान्-हे गौतम ! असुरकुमार देवों की योनि शीत नहीं होती,

સંપૂર્ણ ભાગ શીતસ્પર્શ વાળા હોય છે. અને જેમનામાં ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતસ્પર્શવાળા છે, તેઓમા શેષભાગ શીત સ્પર્શવાળા હોય છે. ત્યાના ઘણા બધા ઉષ્ણુ યોનિક નારક શીતવેદનાને અનુભવ કરે છે. અને અલ્પ શીત યોનિક નારક ઉષ્ણુવેદનાને અનુભવ કરે છે. તમ.પ્રભા અને મહાતમ:પ્રભા અગર અધઃસપ્તમી નામક છઠ્ઠી અને સાતમી પૃથ્વીમાં જેટલા પણુ ઉપપાત ક્ષેત્ર છે. તેઓ બધા ઉષ્ણુ સ્પર્શ પરિણુામવાળા જ હોય છે. તે ક્ષેત્રો સિવાય શેષ ભૂભાગ શીતસ્પર્શ પરિણુામવાળા હોય છે. એ કારણે ત્યાંના નારક ઉષ્ણુ યોનિક હોવાને કારણે શીત વેદનાને અનુભવ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવોની યોનિ શું શીત હોય છે અગર ઉષ્ણુ હોય છે અથવા શીતોષ્ણુ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ઃ-હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોની યોનિ શીત નથી હોતી, ઉષ્ણુ પણ

'एवं जाव थणियकुमाराणं' एवम्-असुरकुमाराणामिव यावत्-नागकुमाराणां, सुवर्णकुमाराणाम्, अग्निकुमाराणाम्, विद्युत्कुमाराणाम्, उदधिकुमाराणां, द्वीपकुमाराणां, दिक्कुमाराणं पवनकुमाराणां स्तनितकुमाराणामपि न शीता नाप्युष्णा, अपि तु शीतोष्णोभयस्वरूपा योनिः प्रज्ञप्ता ? गौतमः पृच्छति-' पुढविकाइयाणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां किं शीता योनिर्भवति ? किं वा उष्णा योनिर्भवति ? किं वा शीतोष्णा योनिर्भवति ? भगवान् आह-' गोयमा !' हे गौतम ! ' सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीयोसिणा वि जोणी ' पृथिवीकायिकानां शीतापि योनिर्भवति, उष्णापि योनिर्भवति, शीतोष्णापि च योनिर्भवति, 'एवं आउवाउवणस्सइबेइंदिय तेइंदियचउरिंदियाण वि पत्तेयं भाणियव्वं' एवम्-पृथिवीकायिकानामिव अप्कायिकवायुकायिकवनस्पतिकायिकद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणामपि प्रत्येकं भणितव्यम्-

उष्ण भी नहीं होती, किन्तु शीतोष्णयोनि होती है। भवनपतिदेवों के उत्पत्तिस्थान शीत और उष्ण-उभयरूप होते हैं, अतएव उनकी योनि शीतोष्ण होती हैं, न शीत होती है और न उष्णयोनि ही होती है। असुरकुमारों के समान नागकुमारों, सुवर्णकुमारों, अग्निकुमारों, विद्युत्कुमारो, उदधि कुमारों, द्वीपकुमारों, दिशाकुमारों, पवनकुमारों और स्तनितकुमारों की भी न शीत योनि होती है, न उष्णयोनि होती है, किन्तु शीतोष्णयोनि होती है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की शीतयोनि होती है, या उष्णयोनि होती है या शीतोष्णयोनि होती है ?

भगवान्-हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की योनि शीत भी होती है, उष्ण भी होती है और शीतोष्ण भी होती है। इसी प्रकार अप्कायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय में से प्रत्येक की तीनों प्रकार की

નથી હોતી પરન્તુ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ભવનપતિ દેવોના ઉત્પત્તિ સ્થાન શીત અને ઉષ્ણ ઉભય રૂપ હોય છે, તેથીજ તેમની યોનિ શીતોષ્ણ હોય છે. ન શીત યોનિ હોય છે અને ન ઉષ્ણ યોનિ હોય છે. અસુરકુમારની સમાન નાગકુમારો, સુવર્ણ કુમારો. અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિશાકુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિત કુમારોની પણ ન શીત યોનિ હોય છે, ન ઉષ્ણ યોનિ હોય છે પણ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની શીતયોનિ હોય છે અગર ઉષ્ણયોનિ હોય છે અથવા શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની યોનિ શીત પણ હોય છે, ઉષ્ણ પણ હોય છે અને શીતોષ્ણ પણ હોય છે. એજ પ્રકારે અપ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયમાંથી પ્રત્યેકની ત્રણે પ્રકારની યોનિ સમજવી જોઇએ. તેજસ્કાયિકોની યોનિ ઉષ્ણ હોય છે, શીત અને શીતોષ્ણ નહિ. તેજસ્કાયિકોના સિવાય એકે-

वक्तव्यम्, 'तेउक्काइयाणं णो सीया, उसिणा, णो सीउसिणा' तेजःकायिकानां नो शीता योनिर्भवति, अपितु उष्णा योनि र्भवति, नो वा शीतोष्णा योनिर्भवति, तथा चैकेन्द्रियाणा मप्कायिकतेजःकायिकवर्जितानां द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणाञ्चोपपातक्षेत्राणि शीतस्पर्शानि उष्णस्पर्शानि शीतोष्णोभयस्पर्शानि च भवन्तीति तेषां त्रिविधा पूर्वोक्ता योनि र्भवति, अप्कायिकानामुपपातक्षेत्राणि शीतस्पर्शानि भवन्ति, तेजःकायिकानामुपपातक्षेत्राणि चोष्णस्पर्शानि भवन्ति, अतोऽप्कायिकाः शीतयोनिकाः, तेजः कायिकास्तु उष्णयोनिका भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी?' हे भदन्त! पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां किं शीता योनि र्भवति? किं वा उष्णा योनि र्भवति? किं वा शीतोष्णा योनि र्भवति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सीया वि जोणी, उसिणावि जोणी, सीयोसिणा वि जोणी' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां शीताऽपि योनिर्भवति, उष्णापि योनिर्भवति, शीतोष्णापि योनिर्भवति, 'संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाण वि एवंचेव' संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि, एवञ्चैव-शीतापि योनिः, उष्णापि योनिः, शीतोष्णापि योनिर्भवति, संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामुप-

---

योनि समझनी चाहिए। तेजस्कायिकों की योनि उष्ण होती है, शीत और शीतोष्ण नहीं। तेजस्कायिकों को छोड कर एकेन्द्रियों की, द्वीन्द्रियों की, त्रीन्द्रियों की तथा चतुरिन्द्रियों की तीनों प्रकार की योनि होने का कारण यह है कि उनके उत्पत्तिस्थान शीतस्पर्शवाले भी होते हैं, उष्णस्पर्शवाले भी होते हैं, शीतोष्णउभयस्पर्शवाले भी होते हैं। तेजस्कायिकों के उत्पत्तिस्थान उष्णस्पर्शवाले ही होते हैं, अतएव तेजस्कायिक उष्णयोनिक होते हैं।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन्! तिर्यंच पंचेन्द्रियों की क्या शीतयोनि होती है? क्या उष्णयोनि होती है? या शीतोष्णयोनि होती हैं?

भगवान्-हे गौतम! पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की योनि शीत भी होती है, उष्ण भी होती है और शीतोष्ण भी होती है। संमूर्छिम तिर्यंचों की भी इसी तरह तीनों प्रकार की योनियां होती हैं। संमूर्छिम तिर्यंचों के उपपातक्षेत्र कोई

न्द्रियोनी, द्वीन्द्रियोनी, त्रीन्द्रियोनी, तथा चतुरिन्द्रियोनी त्रणे प्रकारनी योनि होवानुं कारण ए छे के तेमनुं उत्पत्तिस्थान शीत स्पर्शवाळुं पण होय छे, उष्ण स्पर्शवाळुं पण होय छे, अने उभय स्पर्शवाळुं पण होय छे. तेजस्कायिकोना उत्पत्तिस्थान उष्ण स्पर्शवाळा ज होय छे, तेथी ज तेजस्कायिक उष्णयोनिक होय छे.

श्री गौतमस्वामी :-हे भगवन् तिर्यंच पंचेन्द्रियोनी शुं शीतयोनिक होय छे? शुं उष्णयोनि होय छे? अगर शीतोष्णयोनि होय छे?

श्री भगवान्-हे गौतम! पंचेन्द्रिय तिर्यंचोनी योनि शीत-पण होय छे, उष्ण पण होय छे, अने शीतोष्ण पण होय छे. संमूर्छिम तिर्यंचोनी योनि पण ए ज रीते

पातक्षेत्राणि शीतस्पर्शानि उष्णस्पर्शानि शीतोष्णोभयस्पर्शानि च भवन्ति इति तेषां त्रिविधाऽपि योनिर्भवति, एवं संमूर्च्छिममनुष्याणामपि अग्रे त्रिविधा योनिर्वक्ष्यते, गौतमः पृच्छति-'गब्भवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणीयाणं भंते! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी?' हे भदन्त! गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां किं शीता योनिर्भवति? किं वा उष्णा योनिर्भवति? किं वा शीतोष्णा योनि र्भवति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'णो सीया जोणी. णो उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी, गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां नो शीता योनिर्भवति, नो वा उष्णा योनिर्भवति, अपि तु शीतोष्णा, योनिर्भवति, गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणामपि उपपातक्षेत्राणि उभयस्पर्शानि सन्ति अतस्तेषामपि योनिः शीतोष्णोभयस्वरूपा न शीता नाप्युष्णेत्यग्रे वक्ष्यते, गौतमः पृच्छति-'मणुस्साणं भंते! किं सीया जोणी उसिणा जोणी, सोयोसिणा जोणी?' हे

शीतस्पर्शवाले, कोई उष्णस्पर्शवाले और कोई शीतोष्णस्पर्शवाले होते हैं, अतएव उनकी योनि भी तीनों प्रकार की होती है। संमूर्छिम मनुष्यों की भी इसी प्रकार आगे तीनों तरह की योनि कही जाएगी।

श्रीगौतमस्वामी-हे गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की क्या शीतयोनि होती है, उष्णयोनि होती हैं या शीतोष्णयोनि होती?

भगवान्-हे गौतम! गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की न शीतयोनि होती है, न उष्णयोनि होती है किन्तु शीतोष्णयोनि होती है, इनके उपपातक्षेत्र शीतोष्णस्पर्शवाले होते हैं, अतः इनकी योनि शीतोष्ण ही कही गई है, शीत नहीं और उष्ण भी नहीं। इसी प्रकार गर्भज मनुष्यों के उपपातक्षेत्र भी शीतोष्ण-उभय स्पर्शवाले होते हैं, अतः उनकी भी शीतोष्णयोनि ही है, शीत नहीं और उष्ण भी नहीं, यह बात आगे कही जाएगी।

ત્રણે પ્રકારની હોય છે. સંમૂર્છિમ તિર્યચોના ઉપપાત ક્ષેત્ર કોઈ શીત સ્પર્શવાળા, કોઈ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળાં અને કોઈ શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળાં હોય છે, તેથી જ તેમની યોનિ પણ ત્રણે પ્રકારની હોય છે. સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની પણ એજ પ્રકારે આગળ ત્રણે પ્રકારની યોનિ કહેવાશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની શું શીત યોનિ હોય છે, ઉષ્ણયોનિ હોય છે અગર શીતોષ્ણયોનિ હોય છે?

શ્રી ભગવન્:-હે ગૌતમ! ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની નથી શીત યોનિ હોતી નથી ઉષ્ણયોનિ હોતી પરન્તુ શીતોષ્ણ યોનિ હોય છે. તેમના ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળા હોય છે. તેથી તેમની યોનિ શીતોષ્ણ જ કહેલી છે. શીત નહિ તેમજ ઉષ્ણ પણ નહિ. એ પ્રકારે ગર્ભજ મનુષ્યોના ઉપપાત ક્ષેત્ર પણ શીતોષ્ણ-ઉભય સ્પર્શવાળા હોય છે. તેથી તેમની પણ શીતોષ્ણ યોનિ જ હોય છે. શીત નહિ અને ઉષ્ણ નહિ આ વાત આગળ કહેવશે.

भदन्त ! मनुष्याणां किं शीता योनिर्भवति ? किं वा उष्णायोनिर्भवति ? किं वा शीतोष्णा योनिर्भवति ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'सीया वि जोणी, उसिणा वि जोणी सीयोसिणा वि जोणी' शीतापि योनिर्मनुष्याणां भवति, उष्णापि योनिर्भवति, शीतोष्णापि योनिर्भवति, 'संमुच्छिममणुस्साणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसीणा जोणी' हे भदन्त ! संमूर्च्छिममनुष्याणां किं शीता योनिर्भवति ? किं वा उष्णा योनिर्भवति ? किं वा शीतोष्णा योनिर्भवति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'तिविहा जोणी' संमूर्च्छिममनुष्याणां त्रिविधापि प्रागुक्ता योनिर्भवति, युक्तेः पूर्वमुक्तत्वाद्, गौतमः पृच्छति–'गब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणी ?' हे भदन्त ! गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां किं शीता योनिर्भवति ? किं वा उष्णा योनिर्भवति ? किं वा शीतोष्णा योनिर्भवति ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो सीया णो उसिणा, सीयोसिणा' गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां नो शीता योनि

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! मनुष्यों की योनि क्या शीत होती है, उष्ण होती है ? अथवा शीतोष्ण होती है ?

भगवान्–हे गौतम ! शीतयोनि भी होती है, उष्णयोनि भी होती है, और शीतोष्णयोनि भी होती है ?

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! संमूर्छिम मनुष्यों की योनि क्या शीत होती है, उष्ण होती है या शीतोष्ण होती है ?

भगवान्–हे गौतम ! संमूर्छिम मनुष्यों की तीनों प्रकार की योनि होती है। इसका कारण पहले वतला चुके हैं।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! गर्भज मनुष्यों की योनि क्या शीत होती है, या उष्ण होती है अथवा शीतोष्ण होती है ?

भगवान्–हे गौतम ! गर्भज मनुष्यों की न शीतयोनि होती है, न उष्ण-

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની યોનિ શું શીત હોય છે, ઉષ્ણ હોય હોય છે, અથવા શીતોષ્ણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! શીતયોનિ પણ હોય છે, ઉષ્ણ યોનિ પણ હોય છે, અને શીતોષ્ણ યોનિ પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની યોનિ શુ શીત હોય છે, ઉષ્ણ હોય છે અગરતો શીતોષ્ણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે તેનું કારણ પહેલાં બતાવ્યું છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ શું શીત હોય છે, અગર ઉષ્ણ હોય છે અથવા શીતોષ્ણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની નથી શીત યોનિ હોતી નથી ઉષ્ણ

भवति, नो वा उष्णा योनिर्भवति, अपि तु शीतोष्णा योनिर्भवति, प्रागुक्तयुक्तेः, गौतमः पृच्छति-'वाणमंतरदेवाणं भंते ! किं सीया जोणी, उसिणा जोणी, सीयोसिणा जोणि !' हे भदन्त ! वानव्यन्तरदेवानां किं शीता योनि र्भवति ? किं उष्णायोनि र्भवति किं वा शीतोष्णा योनि र्भवति, भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो सीया, णो उसिणा, सीयोसिणा जोणी' वानव्यन्तरदेवानां नो शीता योनि र्भवति, नो वा उष्णा योनिर्भवति अपि तु शीतोष्णा योनिर्भवति, वानव्यन्तरदेवानामुपपातक्षेत्राणि शीतोष्णरूपोभयस्पर्शपरिणामवन्ति सन्ति अतस्तेषां योनिरुक्तोभयस्वभावा भवति, न शीता, नाप्युष्णा, 'जोइसिय वेमाणियाणवि एवं चेव' ज्योतिष्कवैमानिकानामपि एवञ्चैव-वानव्यन्तरदेवानामिव, नो शीता, नो उष्णा योनि र्भवति, अपि तु शीतोष्णा योनि र्भवति, तथा च ज्योतिष्कवैमानिकानामुपपातक्षेत्राणि शीतोष्णरूपोभयस्पर्शपरिणामवन्ति सन्ति अतस्तेषां योनिः शीतोष्णा भवति, न शीता; नोष्णा वा भवति. गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! सीयजोणियाणं उसिणजोणियाणं सीयोसिण-

---

योनि होती है, किन्तु शीतोष्णयोनि होती है। युक्ति पहले कही जा चुकी है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! वानव्यन्तर देवों की क्या शीतयोनि है, उष्णयोनि है अथवा शीतोष्णयोनि है ?

भगवान्-हे गौतम ! वानव्यन्तर देवों की शीतयोनि नहीं होती, उष्ण योनि भी नहीं होती परन्तु शीतोष्णयोनि होती है। वानव्यन्तर देवों के उपपातक्षेत्र शीतोष्ण-उभय रूप होते हैं, अतः उनकी योनि भी उभयरूप कही गई है। ज्योतिष्क और वैमानिक देवों की योनि भी-वानव्यन्तरों के समान शीतोष्ण ही होती है, शीत नहीं और उष्ण भी नहीं। इसका करण यह है कि ज्योतिष्कों और वैमानिकों के उपपातक्षेत्र शीतोष्ण-उभय परिणमनवाले ही होते हैं, न केवलशीत होते हैं और न केवल उष्ण होते हैं।

गौतम-भगवन् ! इन शीतयोनिकों, उष्णयोनिकों और शीतोष्णयोनि कों

યેનિ હોતી પણ શીતોષ્ણ યેનિ હોય છે. યુક્તિ પહેલાં કહી દેવાએલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવાન્ '-વાન વ્યન્તર દેવોની શું શીત યેનિ છે, ઉષ્ણ યેનિ છે અથવા શીતોષ્ણ યેનિ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! વાનવ્યન્તર દેવોની શીતયેનિ નથી હોતી, ઉષ્ણ યેનિ પણ નથી હોતી પરન્તુ શીતોષ્ણ યેનિ હોય છે. વાનવ્યન્તર દેવોના ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતોષ્ણ ઉભય રૂપે હોય છે. તેથી તેમની યેનિ પણ ઉભય રૂપ કહેલ છે. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની પણ વાનવ્યન્તરોના સમાન શીતોષ્ણ જ હોય છે, શીત નહિ તેમજ ઉષ્ણ પણ નહિ. તેનુ કારણુ એ છે કે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોના ઉપપાત ક્ષેત્ર શીતોષ્ણ ઉભય પરિણુમનવાળા જ હોય છે. કેવળ શીત પણુનથી હોતા કે કેવળ ઉષ્ણ પણ નથી હોતા

શ્રી ગૌતમસ્વામી.-હે ભગવન્ ! આ શીતયેનિ, ઉષ્ણયેનિ અને શીતોષ્ણ યોનિકો

जोणियाणं अजोणियाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पावा, बहुया वा, तुल्लावा विसेसाहिया वा?' हे भदन्त ! एतेषां खलु शीतयोनिकानाम् उष्णयोनिकानाम् शीतोष्णयोनिकानाम् अयोनिकानाञ्च मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पावा, बहुकावा, तुल्यावा, विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवा जीवा सीयोसिणजोणिया' सर्वस्तोकाः -सर्वेभ्योऽल्पा जीवाः शीतोष्णयोनिका भवन्ति भवनपतिगर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामेवोभययोनिकत्वात्, तेभ्यः 'उसिणजोणिया असंखेज्जगुणा' उष्णयोनिका असंख्येयगुणा भवन्ति, सर्वेषां सूक्ष्मबादरतेजःकायिकानां प्रचुरतराणां नैरयिकाणां कतिपयानां पृथिव्यब्वायुप्रत्येकवनस्पतीनाञ्चोष्णयोनिकत्वात्, तेभ्योऽपि 'अजोणिया अणंतगुणा' अयोनिका अनन्तगुणा भवन्ति, सिद्धानामयोनिकानामनन्तत्वात् तेभ्योऽपि 'सीयजोणिया अणंतगुणा' शीतयोनिका अनन्तगुणा भवन्ति अनन्तकायिकानां सर्वेषामपि शीतयोनिकत्वात्, तेषाञ्च सिद्धेभ्योप्यनन्तगुणत्वात् ॥ सू० १ ॥

तथा अयोनिकों अर्थात् योनिरहित सिद्ध जीवों में से कौन किसकी अपेक्षा अल्प है, बहुत है, तुल्य है अथवा विशेषाधिक है?

भगवान्-हे गौतम ! शीतोष्णयोनिक जीव सब से कम हैं, क्यों कि भवनपति, गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देव शीतोष्णयोनि वाले होते हैं। शीतोष्णयोनिकों की अपेक्षा उष्णयोनिक असंख्यातगुणा अधिक होते हैं, क्यों कि सभी सूक्ष्म और बादर तेजस्कायिक, बहुत-से नारक, कतिपय पृथ्वीकायिक, अप्कायिक, वायु कायिक और प्रत्येक वनस्पतिकायिक उष्णयोनिक होते हैं। उष्णयोनिकों की अपेक्षा अयोनिक अर्थात् सिद्ध अनन्तगुणा हैं, क्यों कि सिद्ध अनन्त हैं। अयोनिकों की अपेक्षा शीतयोनिक अनन्तगुणा हैं, क्यों कि सभी अनन्तकायिक शीतयोनि वाले होते हैं और वे सिद्धों से भी अनन्तगुणा हैं ॥सू०१॥

તથા અયોનિકો અર્થાત્ યોનિરહિત સિદ્ધ જીવોમાંથી કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ છે, ઘણા છે, તુલ્ય છે. અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્!-હે ગૌતમ! શીતોષ્ણ યોનિક જીવ બધાથી ઓછા છે, કેમકે ભવન પતિ, ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવ શીતોષ્ણ યોનિવાળા હોય છે. શીતોષ્ણ યોનિકોની અપેક્ષાએ ઉષ્ણ યોનિક અસંખ્યાતગણા અધિક હોય છે. કેમકે બધાં સૂક્ષ્મ અને બાદર તેજસ્કાયિક ઘણા ખરા નારક, કેટલાક પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, વાયુકાયિક અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક ઉષ્ણયોનિક હોય છે ઉષ્ણ યોનિકોની અપેક્ષાએ અયોનિક અર્થાત્ સિદ્ધ અનન્ત ગણા છે, કેમકે સિદ્ધ અનન્ત છે. અયોનિકોની અપેક્ષાએ શીત યોનિક અનન્તગણા છે કેમકે બધા અનન્તકાયિક શીતયોનિ વાળા હોય છે અને તેઓ સિદ્ધોથી પણ અનન્તગણા છે. ॥ સૂ૦ ૧ ॥

योनि विशेषवक्तव्यता

मूलम्–कइविहा णं भंते ! जोणी पण्णत्ता? गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता, तं जहा–सचित्ता, अचित्ता, मीसिया, नेरइयाणं भंते! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी? गोयमा! नो सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, नो मीसिया जोणी, असुरकुमाराणं भंते! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी? गोयमा! नो सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, नो मीसिया जोणी, एवं थणियकुमाराणं, पुढविकाइयाणं भंते! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी? गोयमा! सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया वि जोणी, एवं जाव चउरिंदियाणं, संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, संमुच्छिममणुस्साण य एवं चेव, गब्भवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, गब्भवक्कंतियमणुस्साण य नो सचित्ता, नो अचित्ता, मीसिया जोणी, वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा असुरकुमाराणं, एएसि णं भंते! जीवाणं सचित्त जोणीणं, अचित्त जोणीणं, मीस जोणीणं, अजोणीणय कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? गोयमा! सव्वत्थोवा जीवा मीसजोणिया, अचित्तजोणिया असंखेज्जगुणा, अजोणिया अणंतगुणा सचित्तजोणिया अणंतगुणा ॥सू० २॥

छाया–कतिविधाः खलु भदन्त! योनिः प्रज्ञप्ताः? गौतम! त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-सचित्ता, अचित्ता, मिश्रिता, नैरयिकाणां भदन्त! किं सचित्ता योनिः, अचित्ता

योनिविशेषवक्तव्यता

शब्दार्थ–(कइविहा णं भंते! जोणी पण्णत्ता?) भगवन्! योनि कितने प्रकार की कही गई है? (गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता) गौतम! तीन प्रकार की योनि कही गई है? (तं जहा) वह इस प्रकार (सचित्ता) सचित्त

યોનિ વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(कइविहाणं भंते! जोणी पण्णत्ता?) હે ભગવન્ યોનિ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે? (गोयमा तिविहा जोणी पण्णत्ता) હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારની યોનિ કહેલી છે? (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सचित्ता) સચિત્ત (अचित्ता) અચિત્ત (मीसिया) મિશ્ર

योनिः मिश्रिता योनिः ? गौतम ! नो सचित्ता योनिः अचित्ता योनिः, नो मिश्रिता योनिः, असुरकुमाराणां भदन्त ! किं सचित्ता योनिः, अचित्ता योनिः, मिश्रिता योनिः ? गौतम ! नो सचित्ता योनिः, अचित्ता योनिः, नो मिश्रिता योनिः, एवं यावत् स्तनितकुमाराणाम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! किं सचित्ता योनिः, अचित्ता योनिः, मिश्रिता योनिः ? गौतम ! सचित्ता योनिः, अचित्ता योनिः, मिश्रितापि योनिः, एवं यावत् चतुरिन्द्रियाणाम्,

(अचित्ता) अचित्त (मीसिया) मिश्र

(नेरइया णं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी) भगवन् ! नारकों की योनि क्या सचित्त होती है, अचित्त होती है या मिश्र अर्थात् सचित्ताचित्त होती है ? (गोयमा ! नो सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, नो मीसिया जोणी) हे गौतम ! सचित्तयोनि नहीं होती, अचित्तयोनि होती है, मिश्रयोनि नहीं होती (असुरकुमाराणं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी ?) भगवन् ! असुरकुमारों की क्या सचित्तयोनि, अचित्त योनि या मिश्रयोनि होती है ? (गोयमा ! नो सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी नो मीसिया जोणी) हे गौतम ! सचित्तयोनि नहीं होती, अचित्तयोनि होती है, मिश्रयोनि नहीं होती (एवं थणियकुमाराणं) इसी प्रकार स्तनितकुमारों तक (पुढविकाइया णं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी ?) भगवन् ! पृथिवीकायिकों की क्या सचित्तयोनि होती है ? अचित्तयोनि होती है ? या मिश्रयोनि होती है ? (गोयमा ! सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया वि जोणी) हे गौतम ! सचित्त योनि, अचित्तयोनि और मिश्रयोनि भी होती

(नेरइयाणं भंते ! कि सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी) હે ભગવન્ ! નારકોની યોનિ શુ સચિત્ત હોય છે ? અચિત્ત હોય છે ? અગર મિશ્ર અર્થાત્ સચિત્તાચિત્ત હોય છે । (गोयमा ! नो सचित्ता जोणी अचित्ता जोणी, नो मीसिया जोणी) હે ગૌતમ ! સચિત્ત યોનિ નહિ, અચિત્ત યોનિ હોય છે મિશ્ર યોનિ પણ નહિ

(असुरकुमाराणं भंते ! किं सचित्ता जोणी अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी ?) હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોની શુ સચિત્તયોનિ, અચિત્તયોનિ અગર મિશ્રયોનિ હોય છે ? (गोयमा ! नो सचित्ता जोणी, अचिता जोणी नो मीसिया जोणी) હે ગૌતમ ! સચિત્ત યોનિ નથી હોતી, અચિત્ત યોનિ હોય છે, મિશ્ર યોનિ નથી હોતી (एवं थणियकुमाराणं) એ જ પ્રકારે સ્તનિતકુમારો સુધી

(पुढविकाइयाणं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी ? હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની શું સચિત્ત યોનિ હોય છે ? અચિત્તયોનિ હોય છે ? અગરતો મિશ્ર યોનિ હોય છે (गोयमा ! सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया वि जोणी) હે ગૌતમ ! સચિત્ત યોનિ, અચિત્તયોનિ, મિશ્ર યોનિ પણ હોય છે (एवं जाव चउरिंदियाणं) એજ પ્રકારે ચૌ-

संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां संमूर्च्छिममनुष्याणाञ्च एवञ्चैव, गर्भव्युत्क्रान्तिक पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां, गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाञ्च नो सचित्ता, नो अचित्ता, मिश्रिता योनिः, वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथा असुरकुमाराणाम्, एतेषां खलु भदन्त ! जीवानां सचित्तयोनीनाम् अचित्तयोनीनाम् मिश्रयोनिकानाम् अयोनिकानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पावा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा? गौतम ! सर्वस्तोकाः जीवा मिश्रयोनिकाः, अचित्तयोनिका असंख्येयगुणाः, अयोनिका अनन्तगुणाः, सचित्तयोनिका अनन्तगुणाः ॥ सू० २ ॥

है (एवं जाव चउरिंदियाणं) इसी प्रकार यावत् चौइन्द्रियों तक (संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं) संमूर्छिम पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की (संमुच्छिममणुस्साण य एवं चेव) और संमूर्छिम मनुष्यों की भी इसी प्रकार (गब्भवक्कंतिय पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं) गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की (गब्भवक्कंतिय मणुस्साण य (और गर्भज मनुष्यों की (नो सचित्ता, नो अचित्ता, मीसिया जोणी) सचित्त नहीं, अचित्त नहीं, मिश्रयोनि होती है (वाणमंतर जोइसिय वेमाणिया णं जहा असुरकुमाराणं) वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिकों की जैसे असुरकुमारों की।

(एएसि णं भंते ! जीवाणं सचित्तजोणीणं, अचित्त जोणीणं, मीसजोणीणं अजोणीण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) भगवान् ! इन सचित्तयोनिक, अचित्तयोनिक और मिश्रयोनिक तथा अयोनिकों में कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं? (गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा मीसजोणिया) गौतम ! सब से कम मिश्रयोनिक जीव हैं (अचित्तजोणिया असंखेज्जगुणा) अचित्तयोनिक असंख्यातगुणा हैं (अजोणिया

ઇન્દ્રિયો સુધી (संमुच्छिम पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની (संमुच्छिममणुस्सणय एवं चेव) અને સમૂર્છિમ મનુષ્યોની પણ એ જ પ્રકારે (गब्भवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની (गब्भवक्कंतियमणुस्साण य) અને ગર્ભજ મનુષ્યોની (नो सचित्ता. नो अचित्ता, मीसिया जोणी) સચિત્ત નહીં અચિત્ત નહીં, મિશ્રયોનિ હોય છે (वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं असुरकुमाराणं) વાનવ્યન્તરજ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોની જેમ અસુરકુમારોની યોનિના સંબંધમાં પણ સમજવું.

(एएसिणं भंते ! जीवाणं सचित्तजोणीणं अचित्तजोणीणं, मीसजोणीण य अजोणीण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) હે ભગવન્ ! આ સચિત્ત યોનિક, અચિત્તયોનિક અને મિશ્રયોનિક તથા અયોનિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ? (गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा मीसजोणिया,) હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા મિશ્ર યોનિક જીવ છે (अचित्तजोणिया असंखेज्जगुणा) અચિત્ત યોનિક

टीका-अथ पुनरपि प्रकारान्तरेण योनीरेव प्ररूपयितुमाह-'कइविहा णं भंते ! जोणी पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! कतिविधा-कियत्प्रकारा खलु योनिः-उत्पत्तिस्थानम् प्रज्ञप्ता-प्ररूपिता ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'तिविहा जोणी पण्णत्ता' त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, 'तं जहा-सचित्ता, अचित्ता, मीसिया' तद्यथा-सचित्ता-अचित्ता, मिश्रिता च, तत्र जीवप्रदेशसम्बद्धा सचित्ता योनिः, सर्वथा जीवरहिता अचित्ता योनिः, जीवरहिता रहितस्वरूपा मिश्रिता योनिरुच्यते, गौतमः पृच्छति 'नेरइयाणं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी मीसिया जोणी ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां किं सचित्ता योनि र्भवति ? किं वा अचित्ता योनिर्भवति ? किं वा मिश्रिता-सचित्ताऽचित्तयुक्ता योनि र्भवति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'नो सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, नो मीसिया जोणी' नैरयिकाणां नो सचित्ता योनि र्भवति, अपि तु अचित्ता योनि र्भवति, नापि मिश्रिता योनि

अणंतगुणा) अयोनिक अनन्तगुणा हैं (सचित्त जोणिया अणंतगुणा) सचित्त-योनिक अनन्तगुणा हैं।

टीकार्थ-प्रकारान्तर से पुनः योनियों की प्ररूपणा की जाती है-श्रीगौतम-स्वामी-हे भगवान् ! योनि कितने प्रकार की कही गई है ? भगवान्-हे गौतम ! तीन प्रकार की योनि कही है, वह इस प्रकार सचित्त, अचित्त और मिश्र। जीव प्रदेशों से सम्बद्धयोनि सचित्त, सर्वथा जीवरहित योनि अचित्त और उभय स्वरूपवाली योनि मिश्र कहलाती है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् नारक जीवों की योनि सचित्त होती है या अचित्त, अथवा मिश्र-सचित्ताचित्त ?

भगवान्-गौतम ! नारकों की योनि सचित्त नहीं होती, किन्तु अचित्त होती है, मिश्र नहीं होती। नारकों के उपपातक्षेत्र सचित्त अर्थात् सजीव नहीं

અસ ખ્યાતગણુા છે. (अजोणिया अणंतगुणा) અયોનિક અનન્તગણુા છે (सचित्तजोणिया अणंतगुणा) સચિત્તયોનિક અનન્તગણુા છે

ટીકાર્થ-પ્રકારાન્તરે ફરી ચોનિયોની પ્રરૂપણુા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! યોનિ કેટલા પ્રકરની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! ત્રણુ પ્રકારની યોનિ કહેલી છે તે આ પ્રકારે છે,-સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર. જીવપ્રદેશોથી સ બદ્ધયોનિ સચિત્ત, સર્વથા જીવ રહિત યોનિ અચિત્ત અને ઉભય સ્વરૂપવાળી યોનિ મિશ્ર કહેવાય છે

શ્રી ગૌતમ -હે ભગવન્ ! નારક જીવોની યોનિ સચિત્ત હોય છે. અગર અચિત્ત અથવા મિશ્ર-સચિત્તાચિત્ત ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! નારકોનીયોનિ સચિત્ત નથી હોતી, પણુ અચિત્ત હોય છે, મિશ્ર પણુ નથી હોતી, નારાકોના ઉપપાત ક્ષેત્ર સચિત્ત અર્થાત્ સજીવ નથી હોતાં

भवति, तथा च नैरयिकाणामुपपातक्षेत्रं न केनचिद् जीवेन परिगृहीतं सम्बद्धं वा वर्तते अतस्तेषां केवलम् अचित्तैव योनि र्भवति, सूक्ष्मैकेन्द्रियाणां सकललोकव्यापित्वेऽपि तेषां प्रदेशैरुपपातक्षेत्रपुद्गलानां परस्परानुगमसंबद्धत्वाभावात्, अचित्तैव तेषां योनिरवसेया, गौतमः पृच्छति–'असुरकुमाराणं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी मीसिया जोणी ?' हे भदन्त ! असुरकुमाराणां किं सचित्ता योनि र्भवति ? किं वा अचित्ता योनि र्भवति ? किं वा मिश्रिता योनि र्भवति ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'नो सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, नो मीसिया जोणी' असुरकुमाराणां नो सचित्ता योनि र्भवति, अपि तु अचित्ता योनि र्भवति, नो वा मिश्रिता योनि र्भवति, असुरकुमाराणामपि उपपातक्षेत्रस्य केनापि जीवेन परिगृहीतत्वाभावेन तेषामचित्तैव योनिः, 'एवं जाव थणियकुमाराणं' एवम्–असुरकुमाराणामिव यावत्–नागकुमाराणां सुवर्णकुमाराणाम्, अग्निकुमाराणाम्, विद्युत्कुमाराणाम्, उदधिकुमाराणाम्, द्वीपकुमाराणाम्, दिक्कुमाराणाम्, पवनकुमाराणां, स्तनितकुमाराणामपि नो

होते, अतएव उनकी अचित्तयोनि ही कही है। यद्यपि सूक्ष्म एकेन्द्रिय जीव समस्त लोकाकाश में व्याप्त हैं, तथापि उनके कारण नारकों के उपपातक्षेत्र सचित्त नहीं कहलाते, क्यों कि उनमें परस्परानुगम संबंध नही है, अर्थात् वे उपपातक्षेत्र उन जीवों के शरीर नहीं हैं।

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! असुरकुमारों की योनि सचित्त होती है, अचित्त होती है अथवा मिश्र होती है ?

भगवान्–हे गौतम ! असुरकुमारों की योनि सचित्त नहीं होती, अचित्त होती है, मिश्र भी नहीं होती, क्यों कि असुरकुमारों के उपपातक्षेत्र किसी जीव के द्वारा परिगृहीत नहीं होते। इसी प्रकार स्तनितकुमारों तक जानना चाहिए, अर्थात् नागकुमारों, सुवर्ण कुमारों, अग्निकुमारों, विद्युत्कुमारों, उदधिकुमारों, द्वीप कुमारों, दिशा कुमारों, पवनकुमारों और स्तनितकुमारों की भी अचित्त

તેથી જ તેઓની અચિત્ત યોનિ જ કહી છે. અર્થાત્ સજીવ નથી હોતા, તેથી જ તેઓની અચિત્ત યોનિ જ કહી છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ સમસ્ત લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત છે, તથાપિ તેમના કારણે ઉપપાત ક્ષેત્ર સચિત્ત નથી કહેવાતા, કેમકે તેમના પરસ્પરાનુગમ સંબન્ધ નથી, અર્થાત્ તે ઉપપાત ક્ષેત્ર એ જીવોના શરીર નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોની યોની સચિત્ત હોય છે અચિત્ત હોય છે અથવા મિશ્ર હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્:–હે ગૌતમ ! અસુરકુમારોની યોનિ સચિત્ત નથી હોતી, અચિત્ત હોય છે, મિશ્ર નથી હોતી, કેમકે અસુરકુમારોના ઉપપાત ક્ષેત્ર કોઇ જીવ દ્વારા પરીગૃહીત નથી થતા, એજ પ્રકારે સ્તનિતકુમારો સુધી જાણવુ જોઇએ. અર્થાત્ નાગકુમારો, સુવર્ણ કુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિશાકુમારો, પવનકુમારો

सचित्ता योनिः, नो वा मिश्रिता योनिः, अपि तु अचित्तैव योनि र्भवति, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां किं सचित्ता योनि र्भवति ? किं वा अचित्ता योनि र्भवति ? किं वा मिश्रिता योनि र्भवति ? भगवान् आह--'गोयमा !' हे गौतम ! 'सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया वि जोणी' पृथिवीकायिकानां सचित्तापि योनि र्भवति, अचित्तापि योनि र्भवति, मिश्रितापि योनि र्भवति, पृथिवीकायिकानामुपपातक्षेत्रस्य जीवैः परिगृहीतत्वेन अपरिगृहीतत्वेन चोभयस्वभावत्वाच्च त्रिविधापि प्रागुक्ता योनि र्भवति, 'एवं जाव चउरिंदियाणं' एवम्-पृथिवीकायिकानामिव यावत्-अप्कायिकतेजःकायिकवायुकायिकवनस्पतिकायिकानां द्वीन्द्रियाणां त्रीन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणाञ्च सचित्ताऽपि अचित्तापि, मिश्रिताऽपि च योनि रवसेया, 'संमुच्छिमतिरिक्खजोणियाणं, संमुच्छिममणुस्साण य एवं चेव' संमूर्च्छिमतिर्यग्योनिकानां, संमूर्च्छिममनुष्याणाञ्च एवञ्चैव-पृथिवी कायिकानामिव सचित्ताऽपि, अचित्ताऽपि, मिश्रितापि च योनि र्भवति, एतेषामपि प्रागुक्तसंमूर्च्छिममनुष्यपर्यन्तानामुपपातक्षेत्र जीवप्रदेशैः परिगृहीतमपरिगृहीतञ्चोभयस्वभावञ्च भवतीति तेषामपि प्रागुक्त त्रिविधापि योनि रवसेया,

योनि ही होती है।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिक जीवों की योनि सचित्त होती है, अचित्त होती है अथवा मिश्र होती है ?

भगवान्-हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की योनि सचित्त भी होती है, अचित्त भी होती है और मिश्र भी होती है, क्यों कि पृथ्वीकायिकों के उपपातक्षेत्र जीवों द्वारा परिगृहीत भी होते हैं, अपरिगृहीत भी-होते हैं और उभयरूप भी होते हैं। इसी प्रकार अप्कायिकों, तेजस्कायिकों, वायुकायिकों, वनस्पतिकायिकों, द्वीन्द्रियों, त्रीन्द्रियों और चौइन्द्रियों की भी तीनों प्रकार की योनि होती है। संमूर्छिम पंचेन्द्रियतिर्यचों और सम्मूर्च्छिम मनुष्यों की भी इसी प्रकार सचित्त, अचित्त और मिश्र-तीनों तरह की योनि होती है। क्यों कि इन सब

અને સ્તનિતકુમારોની પણ અચિત્તયોનિ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિક જીવોની યોનિ સચિત્ત હોય છે.અચિત્ત હોય છે અથવા મિશ્ર હોય છે?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિકોની યોનિ સચિત્ત પણ હોય છે. અચિત્ત પણ હોય છે અને મિશ્ર પણ હોય છે. કેમકે પૃથ્વીકાયિકોના ઉપપાત ક્ષેત્ર જીવો દ્વારા પરિગૃહીત પણ હોય છે. અપરિગૃહીત પણ હોય છે અને ઉભય રૂપ પણ હોય છે. એ પ્રકારે અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો. દ્વીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોની પણ ત્રણ પ્રકારની યોનિ હોય છે સમૂર્છિમ પચેન્દ્રિય તિર્યચો અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની પણ એ રીતે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર ત્રણે જાતની યોનિ હોય છે.

'गब्भवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं' गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् गब्भवक्कंतियमणुस्साण य नो सचित्ता, नो अचित्ता मीसिया जोणी' गर्भव्युत्क्रान्तिक मनुष्याणाञ्च नो सचित्ता योनिः, नो वा अचित्ता योनिः अपि तु मिश्रिता योनि र्भवति, गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाञ्चोत्पत्तिक्षेत्रे अचित्तानामपि शुक्रशोणितादिपुद्गलानां सत्त्वेन तेषां मिश्रितैव योनिरिति बोध्यम्, 'वानवंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा असुरकुमाराणं' वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथा असुरकुमाराणां नो सचित्ता नो वा मिश्रिता अपि तु अचित्ता योनिरुक्ता तथैव वक्तव्या, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते! जीवाणं सचित्तजोणीणं' हे भदन्त! एतेषां खलु पूर्वोक्तानां जीवानाम्, सचित्तयोनीनाम्, 'अचित्तजोणीणं' अचित्तयोनीनाम् 'मीसजोणीणं' मिश्रयोनिकानाम् 'अजोणीणय' अयोनीनाञ्च मध्ये 'कयरेकयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा कतरे कतरेभ्योल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवा जीवा

के उपपातक्षेत्र भी सजीव निर्जीव और उभयरूप होते हैं। गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की तथा गर्भज मनुष्यों की योनि सचित्त नहीं होती, अचित्त नहीं होती है, किन्तु मिश्र-सचित्ताचित्त योनि ही होती है, क्यों कि उनके उत्पत्ति क्षेत्र में अचित्त भी शुक्र शोणित आदि के पुद्गल होते हैं, अतएव उनकी योनि मिश्र ही समझनी चाहिए।

वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिकों की योनि असुरकुमारों के समान होती है, अर्थात् अचित्त योनि होती है, सचित्त और मिश्र नहीं होती।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन्! पूर्वोक्त सचित्त योनिवाले, अचित्त योनिवाले, मिश्रयोनि वाले तथा अयोनिक जीवों में कौन किस से अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं?

भगवान्-गौतम! सब से कम मिश्रयोनि वाले जीव हैं क्यों कि मिश्र-

કેમકે એ બધાના ઉપપાત ક્ષેત્ર પણ સજીવ નિર્જીવ અને ઉભય રૂપ હોય છે. ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની તથા ગર્ભજ મનુષ્યોની યેનિ સચિત્ત નથી હોતી અચિત્ત પણ નથી હોતી પણ મિશ્ર સચિત્તાચિત્ત યેનિ હોય છે કેમકે તેમના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રમાં અચિત્ત પણ શુક્ર શોણિત આદિના પુદ્ગલ હોય છે તેથી જ તેમની યેનિ મિશ્ર જ સમજવી જોઈએ.

વાનવ્યન્તર જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોની યેનિ અસુરકુમારોના સમાન હોય છે અર્થાત્ અચિત્ત જ યેનિ હોય છે, સચિત્ત અને મિશ્ર નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-હે ભગવન્! પૂર્વોક્ત સચિત્ત યેનિવાળા અચિત્ત યેનિવાળા અને મિશ્ર યેનિવાળા તથા અયેનિક જીવોમાં કોણ કોનાથી, અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

मीसजोणिया' सर्वस्तोकाः—सर्वेभ्योऽल्पाः, जीवा मिश्रयोनिका भवन्ति, गर्भव्युत्क्रान्तिक पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाञ्चैव मिश्रयोनिकत्वात् सर्वस्तोकत्वं बोध्यम्, तेभ्यः—'अचित्तजोणिया असंखेज्जगुणा' अचित्तयोनिकाः असंख्येयगुणा भवन्ति, नैरयिकाणां देवानां कतिपयानाञ्च प्रत्येकं पृथिवीकायिकाप्कायिकतेजःकायिकवायुकायिकप्रत्येकवनस्पतिकायिकविकलेन्द्रियसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकसंमूर्च्छिममनुष्याणामचित्तयोनिकत्वेनासंख्येयगुणत्वमवसेयम्, तेभ्योऽपि—'अजोणिया अणंतगुणा' अयोनिका अनन्तगुणा भवन्ति, सिद्धानामयोनिकानामनन्तत्वात्, तेभ्योऽपि 'सचित्तजोणिया अणंतगुणा' सचित्तयोनिका अनन्तगुणा भवन्ति, निगोदजीवानां सचित्त योनिकत्वेन तेषाञ्च-सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वादिति भावः ॥ सू० २ ॥

योनि विशेषवक्तव्यता

मूलम्—कइविहाणं भंते! जोणी पण्णत्ता? गोयमा! तिविहा-जोणी पण्णत्ता, तं जहा—संवुडाजोणी, वियडाजोणी, संवुडवियडा-जोणी, नेरइयाणं भंते! किं संवुडाजोणी, वियडाजोणी, संवुड वियडा-जोणी? गोयमा! संवुडजोणी, नो वियडजोणी, नो संवुडवियड

योनि गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंचों और गर्भज मनुष्यों की ही होती है। मिश्रयोनि वालों की अपेक्षा अचित्तयोनि वाले जीव असंख्यातगुणा अधिक हैं, क्यों कि समस्तदेवों, नारकों तथा कतिपय पृथ्वीकायिकों, अप्कायिकों, तेजः कायिकों, वायुकायिकों, वनस्पतिकायिकों, विकलेन्द्रियों, संमूर्छिम पंचेन्द्रिय तिर्यंचों तथा संमूर्छिम मनुष्यों की योनि अचित्त होती है। अचित्तयोनिकों की अपेक्षा अयोनिक अर्थात् सिद्ध जीव अनन्तगुणा हैं, क्यों कि सिद्धों की संख्या अनन्त है। अयोनिकों की अपेक्षा सचित्तयोनिक जीव अनन्तगुणा अधिक हैं, क्यों कि निगोद के जीव सचित्तयोनिक होते हैं और वे सिद्धों से भी अनन्तगुणा अधिक हैं ॥सू०२॥

શ્રી ભગવાન્ઃ—હે ગૌતમ! બધાથી ઓછા મિશ્ર યોનિવાળા જીવ છે કેમકે, મિશ્ર યોનિ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને ગર્ભજ મનુષ્યોની જ હોય છે. મિશ્રયોનિવાળાની અપેક્ષાએ અચિત્ત યોનિવાળા જીવ અસંખ્યાતગણા અધિક છે, કેમકે સમસ્ત દેવો, નારકો તથા કતિપય પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, તેજઃકાયિકો, વાયુકાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો, વિકલેન્દ્રિયો, સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો તથા સંમૂર્છિમ મનુષ્યોની યોનિ અચિત્ત હોય છે. અચિત્ત યોનિકોની અપેક્ષાએ અયોનિક અર્થાત્ સિદ્ધ જીવ અનન્તગણા છે. કેમકે સિદ્ધોની સંખ્યા અનન્ત છે. અયોનિકોની અપેક્ષાએ સચિત્ત યોનિક જીવ અનન્તગણા અધિક છે કેમકે નિગોદના જીવ સચિત્ત યોનિક હોય છે, અને તેઓ સિદ્ધોથી પણ અનન્ત ગણા અધિક છે. ॥ સૂ૦ ૨ ॥

जोणी, एवं जाव वणस्सइकाइयाणं, बेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा! नो संवुडजोणी वियडजोणी, नो संवुडवियडजोणी, एवं जाव चउरिंदियाणं, संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणीयाणं, संमुच्छिममणुस्साण य एवं चेव, गभवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, गभवक्कंतियमणुस्साण य नो संवुडाजोणी, नो वियडाजोणी, संवुडवियडाजोणी, वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा नेरइयाणं, एएसि णं भंते! जीवाणं संवुडजोणियाणं, वियडजोणियाणं, संवुड वियडजोणियाणं अजोणियाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्लावा, विसेसाहियावा? गोयमा! सव्वत्थोवा जीवा संवुडवियडजोणिया, वियडजोणिया असंखिज्जगुणा, अजोणिया अणंतगुणा, संवुडजोणिया अणंतगुणा ॥ सू० ३ ॥

छाया–कतिविधा खलु भदन्त! योनिः प्रज्ञप्ता? गौतम! त्रिविधा योनिः–प्रज्ञप्ता, तद्यथा –संवृता योनिः, विवृता योनिः, संवृतविवृता योनिः, नैरयिकाणां भदन्त! किं संवृता योनिः, विवृता योनिः संवृतविवृता योनिः? गौतम! संवृतयोनिः, नो विवृतयोनिः नो संवृतविवृतयोनिः,

---

योनिविशेष की वक्तव्या

शब्दार्थ–(कइविहा णं भंते! जोणी पण्णत्ता?) भगवान्! योनि कितने प्रकार की कही है? (गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता) हे गौतम! तीन प्रकार की योनि कही गई है। (तं जहा) वह इस प्रकार (संवुडा जोणी) संवृता अर्थात् ढंकी हुई योनि (वियडा जोणी) विवृता योनि (संवुडवियडा जोणी) संवृतविवृता योनि।

(नेरइया णं भंते! किं संवुडा जोणी, वियडाजोणी, संवुडवियडा जोणी?) भगवन्! नारक जीवों की योनि क्या संवृत होती है, विवृत होती है या संवृत

યોનિ વિશેષની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(कइविहा णं भंते! जोणी पण्णत्ता?) હે ભગવન્! યોનિ કેટલા પ્રકારની કહી છે? (गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता) હે ગૌતમ! ત્રણુ પ્રકારની યોનિ કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (संवुडा जोणि) સંવૃત્ત અર્થાત્ ઢાંકેલી યોનિ (वियडा जोणी) વિવૃત્ત યોનિ (संवुडवियडा जोणी) સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ

(नेरइयाणं भंते! किं संवुडा जोणी, वियडा जोणी, संवुडवियडा जोणी) હે ભગવન્! નારક જીવોની યોનિ શું સંવૃત્ત હોય છે, વિવૃત્ત હોય છે, સંવૃત્ત–વિવૃત હોય છે?

एवं यावत्-वनस्पतिकायिकानाम्, द्वीन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम! नो संवृतयोनिः, विवृतयोनिः, नो संवृतविवृतयोनिः, एवं यावत्-चतुरिन्द्रियाणाम्, संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां संमूर्च्छिममनुष्याणाञ्च एवञ्चैव, गर्भव्युत्क्रान्तिक पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाञ्च नो संवृता योनिः, नो विवृता योनिः, संवृतविवृता योनिः, वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथा नैरयिकाणाम्, एतेषां खलु भदन्त! जीवानां संवृतयोनीनां विवृतयोनीनां

विवृत होती है? (गोयमा! संवुड जोणी) गौतम! संवृतयोनि होती है (नो वियडजोणी) विवृतयोनि नहीं होती (नो संवुडवियडजोणी) संवृतविवृतयोनि भी नहीं होती (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) इसी प्रकार वनस्पतिकायिकों तक

(वेइंदियाणं पुच्छा?) द्वीन्द्रियों संबंधी प्रश्न (गोयमा! नो संवुडजोणी) गौतम! संवृतयोनि नहीं होती (वियड जोणी) विवृतयोनि होती है (नो संवुडवियडजोणी) संवृतविवृतयोनि नहीं होती (एवं जाव चउरिंदिया णं) इसी प्रकार यावत् चतुरिन्द्रियों तक (संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं संमुच्छिममणुस्साणय एवं चेव) संमूर्छिमपंचेन्द्रियतिर्यंचों और संमूर्छिम मनुष्यों की भी इसी प्रकार (गब्भवक्कंतिय पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की (गब्भवक्कंतिय मणुस्साण य) और गर्भज मनुष्यों की (नो सवुडा जोणी, नो वियडा जोणी, संवुडवियडा जोणी) न संवृतयोनि होती है, न विवृत योनि होती हैं, किन्तु संवृतविवृतयोनि होती है (वाणमंतर जोइसियवेमाणियाणं) वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों की (जहा नेरइयाणं) नारकों के समान।

(एतेसि णं भंते! जीवाणं संवुडजोणियाणं, वियडजोणियाणं संवुडवियड-

---

(गोयमा! (संवुडजोणी) હે ગૌતમ! સંવૃત્ત યોનિ હોય છે (ना वियडजोणी) વિવૃત્ત યોનિ નથી હોતી (नो संवुडा वियडजोणी) સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ પણ નથી હોતી (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) એ પ્રકારે વનસ્પતિકાયિકો સુધી

(वेइंदियाणं पुच्छा?) દ્વીન્દ્રિયો સમ્બન્ધી પ્રશ્ન (गोयमा! नो संवुडजोणी) હે ગૌતમ! સવૃત્ત યોનિ નથી હોતી (वियडजोणी) વિવૃત્ત યોનિ હોય છે (नो संवुडवियडजोणी) સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ નથી હોતી (एवं जाव चउरिंदियाणं) એ પ્રકારે ચતુરિંદ્રિયો સુધી (संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, संमुच्छिममणुस्साण य एवं चेव) સંમૂર્છિમ પચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યોના પણ એ પ્રકારે (गब्भवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની (गब्भवक्कंतिय मणुस्साण य) અને ગર્ભજ મનુષ્યોની (नो संवुडा जोणी, नो वियडा जोणी, संवुडवियडा जोणी) ન સંવૃત્ત યોનિ હોય છે ન વિવૃત્ત યોનિ હોય છે, પણ સવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ હોય છે (वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं) વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની વક્તવ્યતા (जहा नेरइयाणं) નારકોના સમાન

(एएसि णं भंते! जीवाणं संवुडजोणियाणं, वियडजोणियाणं संवुडवियडाजोणियाणं अजो-

संवृतविवृतयोनिकानाम् अयोनिकानाञ्च कतरेकतरेभ्योऽल्पा वा, वहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकाः जीवाः संवृतविवृतयोनिकाः, विवृतयोनिका असंख्येयगुणाः, अयोनिकाः अनन्तगुणाः, संवृतयोनिकाः अनन्तगुणाः ॥ सू० ३ ॥

टीका–अथ पुनरपि विशेपरूपेण ज्ञानार्थं प्रकारान्तरेण योनिरेव प्ररूपयितुमाह–'कइविहाणं भंते ! जोणी पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कति विधा खलु योनिः प्रज्ञप्ता ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'तिविहा जोणी पण्णत्ता' त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–संवुडा-जोणी, वियडा जोणी, संवुडवियडा जोणी' तद्यथा–संवृता योनिः, विवृता योनिः, संवृतविवृता योनिः, गौतमः पृच्छति–'नेरइयाणं भंते ! किं संवुडा जोणी, वियडा जोणी, संवुडवियडा-जोणी ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां किं संवृता–आच्छादिता अन्तर्हिता इत्यर्थः योनि र्भवति ?

जोणियाणं अजोणियाण य) हे भगवन् ! इन संवृतयोनिकों विवृतयोनिकों, संवृत्त विवृतयोनिकों और अयोनिकों में से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा. विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत तुल्य अथवा विशेषाधिक है ? (गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थोवा जीवा संवुडवियडजोणिया) सब से कम जीव संवृतविवृतयोनिक कहे हैं (वियडजोणिया असंखिज्जगुणा) विवृतयोनिक असंख्यातगुणा हैं (अजोणिया–अणंतगुणा) अयोनिक अनन्तगुणा हैं (संवुडजोणिया अणंतगुणा) संवृतयोनिक अनन्तगुणा हैं।

टीकार्थ–अब प्रकारान्तर से पुनः योनियों को समझाने के लिए कहते हैं–श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन् ! योनियां कितने प्रकार की कही हैं ? भगवान्–हे गौतम ! योनियां तीन प्रकार की कही हैं, वे इस प्रकार–संवृतयोनि, विवृतयोनि और संवृत विवृतयोनि ! गौतमस्वामी हे भगवन् ! नारक जीवों की

णियाण य) હે ભગવન્ આ સંવૃત્ત યોનિકો, વિવૃત્તયોનિકો, સવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિકો અને અયોનિકોમા (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा) અલ્પ ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवा जीवा संवुडवियडजोणिया) બધાથી ઓછા જીવ સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિક છે (वियडजोणिया असंखिज्जगुणा) વિવૃત્ત યોનિક અસંખ્યાતગણા છે (अजोणिया अणंतगुणा) અયોનિક અનન્તગણા છે (संवुडजोणिया अणंतगुणा) સંવૃત્ત યોનિક અનન્તગણા છે

ટીકાર્થ–હવે પ્રકારાન્તરે ફરી યોનિયોને સમજાવવા માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી –હે ભગવન્ ! યોનિયો કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્.–યોનિયો ત્રણ પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે :–સંવૃત્તયોનિ, વિવૃત્ત યોનિ, અને સંવૃત્ત વિવૃત્ત યોનિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! નારક જીવોની શું સંવૃત્ત અર્થાત્ આચ્છાદિત યોનિ

किं वा विवृता अनाच्छादिता वहिरुपलक्ष्यमाणा, योनि र्भवति ? किं वा संवृतविवृता–किञ्चिदनुपलक्ष्यमाणा किञ्चिदुपलक्ष्यमाणा च योनि र्भवति ? भगवान् आह–'गोयमा' हे गौतम ! 'संवुडजोणी, नो वियडजोणी, नो संवुडवियडजोणी, नैरयिकाणां संवृता योनि र्भवति, नो विवृता योनि र्भवति, नो संवृतविवृता योनि र्भवति, तथा च नैरयिकोत्पत्तिस्थानानां नरकनिष्कुटानां संवृतगवाक्षसदृशत्वात् नैरयिकाणां संवृतैव योनि र्भवति, तत्रोत्पन्नाः सन्तो नैरयिकाः प्रवर्द्धमानमूर्तयस्तेभ्यः पतन्ति, शीतेभ्य उष्णेषु, उष्णेभ्यः शीतेषु 'एवं जाव वणस्सइकाइयाणं' एवम्–नैरयिकाणामिव यावत्–असुरकुमारादि भवनपतिपृथिवीकायिकाप्कायिकतेजःकायिकवायुकायिकवनस्पतिकायिकानां संवृता योनि र्भवति, नो विवृता, नो वा संवृतविवृता योनि र्भवतीत्यर्थः, एकेन्द्रियाणामपि योनिः स्पष्टमनुपलक्ष्यमाणत्वात् संवृतैव योनि र्भवति, 'बेइंदियाणं पुच्छा' गौतमः पृच्छति–द्वीन्द्रियाणां किं संवृता योनिः ? किं

क्या संवृत अर्थात् आच्छादित योनि होती है, या विवृत अर्थात् खुली हुई या बाहर से स्पष्ट प्रतीत होने वाली योनि होती है ? अथवा संवृतविवृत अर्थात् दोनों प्रकार की योनि होती है ? भगवान्–हे गौतम ! नारकों की संवृत-योनि होती है, विवृत नहीं होती और न संवृतविवृत होती है। नारकों के उत्पत्तिस्थान नरकनिष्कुट आच्छादित गवाक्ष के समान होते हैं, अतएव उनकी योनि संवृत ही कही है। उन स्थानों में उत्पन्न हुए नारक शरीर से वृद्धि को प्राप्त हो कर शीत से उष्ण और उष्ण से शीत स्थानों में गिरते हैं। इसी प्रकार वनस्पतिकायिकों तक समझना चाहिए, तात्पर्य यह है कि असुरकुमार आदि भवनपतियों, पृथिवीकायिकों, अप्कायिकों, तेजस्कायिकों, वायुकायिकों तथा वनस्पतिकायिकों की योनि नारकों के समान संवृत ही होती है। विवृत अथवा संवृत विवृत योनि नही होती। एकेन्द्रियों की योनि भी–स्पष्ट प्रतीत न होने के कारण संवृत ही होती है।

હોય છે અગર વિવૃત્ત અર્થાત્ ખુલેલી બહારથી સ્પષ્ટ જણાતી યોનિ હોય છે, અથવા સંવૃત્ત વિવૃત્ત અર્થાત્ બન્ને પ્રકારની યોનિ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્.–હે ગૌતમ ! નારકોની સંવૃત્ત યોનિ હોય છે, વિવૃત્ત નથી હોતી અને ન સંવૃત્ત-વિવૃત્ત હોય છે, નારકોના ઉત્પત્તિ સ્થાન નરક નિષ્કુટ આચ્છાદિત જાળીયાના સમાન હોય છે. તેથી જ તેની યોનિ સંવૃત્ત જ કહી છે. એ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા નારકો શરીરથી વૃદ્ધિને પામીને શીતથી ઉષ્ણ અને ઉષ્ણથી શીત સ્થાનોમાં પડે છે. એજ પ્રકારે વનસ્પતિકાયિકો સુધી સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો તથા વનસ્પતિ કાયિકોની યોનિ નારકોની સમાન સંવૃત્ત જ હોય છે. વિવૃત્ત અથવા સંવૃત્ત યોનિ નથી હોતી.

એકેન્દ્રિયોની યોનિ પણ સ્પષ્ટ પ્રતીત ન થવાને કારણે સંવૃત્ત જ હોય છે.

वा विवृता योनिः ? किं वा संवृतविवृतायोनि र्भवति ? इति पृच्छा, भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'नो संवुडजोणी, वियडजोणी, नो संवुडवियडजोणी' द्वीन्द्रियाणां नो संवृतायोनि र्भवति, अपि तु विवृता योनि र्भवति, नो वा संवृतविवृता योनि र्भवति, तेषामुत्पत्तिस्थानस्य जलाशयादेः स्पष्टं समुपलभ्यमानत्वात् , 'एवं जाव चउरिंदियाणं' एवम्–द्वीन्द्रियाणामिव यावत्–त्रीन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणां विवृता योनि र्भवति, नो संवृता योनि र्भवति नो वा संवृतविवृता योनि र्भवति, तेषामपि उत्पत्तिस्थानस्य जलाशयादेः स्पष्टमेवोपलभ्यमानत्वात् , 'संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं संमुच्छिममणुस्साण य एवं चेव' संमूर्च्छिम पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां संमूर्च्छिममनुष्याणाञ्च एवञ्चैव–द्वीन्द्रियाणामिव विवृतैव योनि र्भवति, न संवृता योनि र्भवति, नो वा संवृतविवृता योनि र्भवति, 'गब्भवक्कंतियपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गब्भवक्कंतियमणुस्साण य नो संवुडा जोणी, नो वियडा जोणी, संवुडवियडा जोणी' गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाञ्च नो संवृतायोनि र्भवति, नो वा विवृता योनि र्भवति, अपि तु संवृतविवृता योनि र्भवति, गर्भस्य संवृतविवृतरूपत्वात् , गर्भस्य हि अन्तः स्वरूपतोऽनुपलभ्यत्वात् वहिरुदरवृद्ध्यादिनोपलक्ष्यमान-

---

श्रीगौतमस्वामी–हे भगवन ! द्वीन्द्रियों की योनि क्या संवृत होती है, विवृत होती है: अथवा संवृत विवृत होती है ?

भगवान्–हे गौतम ! द्वीन्द्रियों की योनि संवृत नहीं होती, किन्तु विवृत होती है, संवृत विवृत नहीं होती, क्यों कि उनके उत्पत्तिस्थान जलाशय आदि स्पष्ट दिखाई देते हैं । इसी प्रकार अर्थात् द्वीन्द्रियों की योनि भी विवृत होती है, संवृत नहीं और संवृतविवृत भी नहीं होती । उनके उत्पत्तिस्थान जलाशय आदि भी स्पष्ट प्रतीत होते हैं । संमूर्छिम पंचेन्द्रिय तिर्यंचों और संमूर्छिम मनुष्यों की योनि भी विवृत ही होती है, संवृत या संवृतविवृत नहीं होती । गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यंचों और गर्भज मनुष्यों की योनि संवृत नही होती, विवृत भी नही होती, किन्तु संवृतविवृत ही होती है, क्यों कि गर्भज

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોની યોનિ શું સંવૃત્ત હોય છે. વિવૃત્ત હોય છે અથવા સંવૃત્ત વિવૃત્ત હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિયોની યોનિ સંવૃત્ત નથી હોતી પણ વિવૃત્ત હોય છે, સવૃત્ત વિવૃત્ત નથી હોતી, કેમકે તેમના ઉત્પત્તિ સ્થાન જલાશય આદિ સ્પષ્ટ દેખાદે છે. એજ પ્રકારે અર્થાત દ્વીન્દ્રિયોનિ સમાન જ ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોની યોનિ પણ વિવૃત્ત હોય છે, સંવૃત્ત નહિ અને સંવૃત્ત વિવૃત્ત પણ નથી થતી તેમના ઉત્પત્તિ સ્થાન જલાશય આદિ પણ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. સમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને સમૂર્છિમ મનુષ્યોની યોનિ પણ વિવૃત્ત હોય છે. સંવૃત્ત અગર સંવૃત્ત વિવૃત નથી થતી. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ સંવૃત નથી થતાં, વિવૃત પણ નથી હોતી

त्वात्, 'वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा नेरइयाणं' वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथा नैरयिकाणां संवृतैव योनिः प्रतिपादिता तथैव संवृतैवयोनिः प्रतिपत्तव्या नो विवृता नो वा संवृतविवृता योनि रित्याशयः, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! जीवाणं संवुडजोणियाणं' हे भदन्त ! एतेषां खलु जीवानां .संवृतयोनिकानाम् 'वियडजोणियाणं संवुडवियडजोणियाणं अजोणियाणय' विवृतयोनिकानां संवृतविवृतयोनिकानाम् अयोनिकानाञ्च मध्ये 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवा जीवा संवुडवियडजोणिया' सर्वस्तोकाः जीवाः संवृतविवृतयोनिका भवन्ति, गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्याणामेव संवृतविवृतयोनिकत्वात् 'वियडजोणिया असंखिज्जगुणा' विवृतयोनिकाः असंख्येयगुणा भवन्ति द्वीन्द्रियादि चतुरिन्द्रियपर्यन्तानां

संवृतविवृतरूप होता है। वह अन्दर रहने पर स्वरूप से प्रतीत नहीं होता मगर उदर के बढने आदि से बाहर से दिखाई देता है।

वानव्यन्तर देवों, ज्योतिष्क देवों और वैमानिक देवों की योनि नारकों के समान संवृत ही समझना चाहिए, विवृत या संवृतविवृत नहीं।

श्रीगौतमस्वामी-हे भगवन् ! इन पूर्वोक्त संवृतयोनिक, विवृतयोनिक और संवृत विवृतयोनिक तथा अयोनिक जीवों में कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ?

भगवान्-हे गौतम ! सब से कम जीव संवृतविवृतयोनिक हैं, क्यों कि गर्भज पचेन्द्रिय तिर्यच और गर्भज मनुष्य ही संवृतविवृतयोनिक होते हैं। संवृतयोनिकों की अपेक्षा विवृतयोनिक असंख्यातगुणा हैं, क्यों कि द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, संमूर्छिम पंचेन्द्रिय तिर्यच और संमूर्छिम मनुष्य विवृत

પણ સંવૃત વિવૃત જ હોય છે, કેમકે ગર્ભજ સવૃત વિવૃત રૂપ હોય છે તે અન્દર હોય ત્યારે સ્વરૂપથી પ્રતીત નથી થતા પણ ઉપરના વધવા આદિથી બહાર દેખા દે છે.

વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષ્ક દેવો અને વૈમાનિક દેવોની યોનિ નારકોના સમાન સંવૃત જ સમજવી જોઈએ, વિવૃત અગર સંવૃત વિવૃત નહિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! એ પૂર્વોક્ત સંવૃત યોનિક, વિવૃત યોનિક અને સંવૃત વિવૃત યોનિક તથા અયોનિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા જીવ સંવૃત વિવૃત યોનિક છે, કેમકે ગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય જ સંવૃત વિવૃત યોનિક હોય છે, સંવૃત યોનિકોની અપેક્ષાએ વિવૃત યોનિક અસંખ્યાતગણા છે, કેમકે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, સમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને સંમૂર્છિમ મનુષ્ય વિવૃત યોનિક હોય છે.

संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां संमूर्च्छिममनुष्याणाञ्च विवृतयोनिकत्वात्, तेभ्योऽपि-'अजोणिया अणंतगुणा' अयोनिका अनन्तगुणा भवन्ति सिद्धानामयोनिकानामनन्तत्वात्, तेभ्योऽपि-'संवुडजोणिया अणंतगुणा' संवृतयोनिका अनन्तगुणा भवन्ति, वनस्पतीनां संवृतयोनिकत्वात् तेषाञ्च सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् ॥ सू० ३ ॥

मनुष्ययोनि विशेषवक्तव्यता

मूलम्-कइविहाणं भंते! जोणी पण्णत्ता? गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता तं जहा-कुम्मुण्णया, संखावत्ता, वंसीपत्ता, कुम्मुण्णयाणं जोणी उत्तमपुरिसमाऊणं, कुम्मुण्णयाए णं जोणीए उत्तमपुरिसा गब्भेवक्कमंति, तं जहा-अरहंता, चक्कवट्टी, बलदेवा, वासुदेवा, संखावत्ता णं जोणी इत्थीरयणस्स, संखावत्ताए जोणीए बहवे जीवा य पोग्गला य वक्कमंति, विउक्कमंति, चयंति, उवचयंति, नो चेव णं णिप्फज्जंति, वंसीपत्ताणं जोणी पिहुजणस्स, वंसीपत्ताए णं जोणीए पिहुजणे गब्भे वक्कमंति, इति पण्णवणाए नवमं जोणीपदं समत्तं ॥ सू० ४ ॥

छाया-कतिविधाः खलु भदन्त! योनिः प्रज्ञप्ताः? गौतम! त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कूर्मोन्नता, शङ्खावर्ता, वंशीपत्रा, कूर्मोन्नता खलु योनिः उत्तमपुरुषमातॄणां कूर्मोन्न-

---

योनिक होते हैं। विवृत योनिकों की अपेक्षा अयोनिक अनन्तगुणा अधिक हैं, क्यों कि सिद्ध जीव अयोनिक हैं और वे अनन्त हैं। अयोनिकों की अपेक्षा संवृतयोनिक अनन्तगुणा हैं, क्यों कि वनस्पतिकायिक संवृतयोनिक हैं और वे सिद्धों से भी अनन्तगुणा अधिक हैं ॥सू० ३॥

मनुष्ययोनिविशेषवक्तव्यता

शब्दार्थ-(कइविहा णं भंते! जोणी पण्णत्ता?) भगवन्! योनि कितने प्रकार की है? (गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता) गौतम! तीन प्रकार की योनि कही है (तं जहा) वह इस प्रकार है (कुमुन्नया) कूर्मोन्नता (संखावत्ता) शंखा-

---

विवृत येनिकोनी अपेक्षाए अयेनिक अनन्तगणा अधिक छे केमके सिद्ध जीव अयेनिक छे अने तेओ अनन्त छे, अयेनिकोनी अपेक्षाए संवृत येनिक अनन्तगणा छे, केमके वनस्पतिकायिक संवृत येनिक छे अने तेओ सिद्धोथी पण अनन्तगणा छे ॥ ३ ॥

मनुष्य येनि विशेष वक्तव्यता

शब्दार्थ-(कइविहा णं भंते! जोणी पण्णत्ता?) हे भगवन्! येनि केटला प्रकारनी छे? (गोयमा! तिविहा जोणी पण्णत्ता?) हे गौतम! त्रण प्रकारनी येनि कही छे (तं जहा) ते आ प्रकारे (कुमुन्नया) कूर्मोन्नता (संखावत्ता) शंखावर्ता (वंसीपत्ता) वंशीपत्रा (कुमुण्णया

तायां खलु योनौ उत्तमपुरुषाः गर्भेऽवक्रामन्ति तद्यथा–अर्हन्तः, चक्रवर्तिनः, बलदेवाः, वासुदेवाः, शङ्खावर्ता खलु योनिः स्त्री रत्नस्य, शङ्खावर्तायां योनौ बहवो जीवाश्चपुद्‌गलाश्चावक्रमन्ते व्युत्क्रामन्ति, चीयन्ते, उपचीयन्ते, नो चैव खलु निष्पद्यन्ते, वंशीपत्रा खलु योनिः पितृजनस्य, वंशीपत्रायां खलु योनौ पितृजना गर्भेऽवक्रमन्ते, इति प्रज्ञापनायां नवमं योनिपदं समाप्तम् ॥ सू० ४ ॥

वर्त्ता (वंसीपत्ता) वंशीपत्रा (कुमुण्णया णं जोणी उत्तमपुरिसमाऊणं) कूर्मोन्नता योनि उत्तम पुरुषों की माताओं की होती है। (कुम्मुण्णयाए णं जोणीए) कूर्मोन्नता योनि में (उत्तमपुरिसा गब्भे वक्कमंति) उत्तम पुरुष गर्भ में जन्म लेते हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार (अरहंता) अर्हन्त (चक्कवट्टी) चक्रवर्ती (बलदेवा) बलदेव (वासुदेवा) वासुदेव।

(संखावत्ता णं जोणी) शंखवर्त्तायोनि (इत्थीरयणस्स) स्त्रीरत्न की होती है (संखावत्ताए जोणीए) शंखावर्त्ता योनि में (बहवे जीवा य पोग्गला य) बहुत जीव और पुद्‌गल (वक्कमंति) आते हैं (विउक्कमंति) पैदा होते हैं (चयंति) चित होते हैं। (उवचयंति) उपचित होते हैं (नो चेव णं णिप्फज्जंति) किन्तु निष्पन्न नहीं होते। (वंसीपत्ता णं जोणी) वंशीपत्रा योनि (पिहु जणस्स) पृथक्‌जनों की माताओं की होती है (वंसीपत्ताए णं जोणीए) वंशीपत्रा योनि में (पिहु जणे गब्भे वक्कमंति) पृथक् जन गर्भ में आते हैं।

इह पण्णवणाए नवमं जोणिपदं समत्तं
॥ प्रज्ञापना में नवम योनिपद समाप्त ॥

णं जोणी उत्तमपुरिसमाऊण) કૂર્મોન્નતા યોનિ ઉત્તમ પુરૂષોની માતાઓની હોય છે (कुम्मणणयाएणं जोणीए) કૂર્મોન્ના યોનિમાં (उत्तमपुरिसा गब्भे वक्कमंति) ઉત્તમ પુરૂષ ગર્ભમાં જન્મ લે છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (अरहता) અર્હન્ત (चक्कवट्टी) ચક્રવર્તી (बलदेवा) બળદેવ (वासुदेवा) વાસુદેવ

(संखावत्ताणं जोणी) શંખાવર્તા યોનિ (इत्थी रयणस्स) સ્ત્રી રત્નની હોય છે (संखावत्ताए जोणीए) શંખાવર્તા યોનિમાં (बहवे जीवाय पोग्गलाय) ઘણા જીવ અને પુદ્ગલ (वक्कमंति) આવે છે (विउक्कमंति) પેદા થાય છે (चयंति) ચિત થાય છે (उवचयंत्ति) ઉપચિત થાય છે (नो चेव णं णिप्फज्जंति) પરન્તુ નિષ્પન્ન નથી થતા (वंसीपत्ता णं जोणी) વંશી પત્રા યોનિ (पिहुजणस्स) પૃથક્ જનોની માતાઓની હોય છે (वंसी पत्ताएणं जोणीए) વંશી પત્રા યોનિમા (पिहुजणे गब्भे वक्कमंति) પૃથક્ જન ગર્ભમાં આવે છે

इह पण्णवणाए नवमं जोणिपयं समत्तं
॥ પ્રજ્ઞાપનામા નવમુ યોનિપદ સમાપ્ત ॥

टीका—अथ मनुष्ययोनिविशेषवक्तव्यतां प्ररूपयितुमाह—'कइविहाणं भंते ! जोणी पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति—हे भदन्त ! कतिविधा खलु योनिः प्रज्ञप्ता ? भगवान् आह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'तिविहा जोणी पण्णत्ता' त्रिविधा योनिः प्रज्ञप्ता, 'तं जहा—कुम्मुणया, संखावत्ता वंसीपत्ता' तद्यथा—कूर्मोन्नता, शङ्खावर्ता, वंशीपत्रा च तत्र कूर्मपृष्ठमिवोन्नता कूर्मोन्नता, शंखस्येवावर्तो यस्याः सा शङ्खावर्ता, संयुक्तवंशीपत्रद्वयाकारत्वात् वंशीपत्रा योनिरिति भावः, तत्र—'कुम्मुण्णयाणं जोणी उत्तमपुरिसमाऊणं' कूर्मोन्नता खलु योनिः उत्तमपुरुषमातॄणां भवति, 'कुम्मुण्णयाए णं जोणीए उत्तमपुरिसा गब्भे वक्कमंति' कूर्मोन्नतायां योनौ उत्तमपुरुषाः गर्भेऽवक्रमन्ते—अवतरन्ति, 'तं जहा—अरहंता, चक्कवट्टी बलदेवा, वासुदेवा' तद्यथा—अर्हन्तः—जिनेन्द्राः, चक्रवर्तिनः, बलदेवाः, वासुदेवाः, 'संखावत्ताणं जोणी इत्थीरयणस्स' शङ्खावर्ता खलु योनिः स्त्रीरत्नस्य भवति, 'संखावत्ताए जोणीए बहवे जीवा य, पोग्गला य वक्कमंति, विउक्कमंति चयंति, उवचयंति, नो चेव णं णिप्फज्जंति' शङ्खावर्तायां योनौ बहवो

टीकार्थ—अब मनुष्य की विशेष योनियों का निरूपण किया जाता है- गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं—भगवन् ! योनियों कितने प्रकार की कही गई हैं ?

भगवन्—हे गौतम ! तीन प्रकार की योनियां कही गई हैं, वे इस प्रकार—कूर्मोन्नता, शंखावर्त्ता और वंशीपत्रा। जो योनि कछुए की पीठ जैसी ऊंची हो वह कूर्मोन्नता योनि कहलाती है। जिसके आवर्त्त शंख के समान हों, वह शंखावर्त्ता। दो वंशीपत्रों के समान आकार वालीयोनि को वंशीपत्रा कहते हैं। इन तीन प्रकार की योनियों में से कूर्मोन्नता योनि उत्तम पुरुषों की माताओं की होती है। कूर्मोन्नत योनि में उत्तम पुरुष गर्भ में आते हैं, जैसे—अरिहन्त, (तीर्थंकर) चक्रवर्त्ती, बलदेव और वासुदेव। शंखावर्त्तायोनि चक्रवर्त्ती की पटरानी की—स्त्रीरत्न की—होती है शंखावर्त्ता। योनि में बहुत-से जीव और पुद्गल आते हैं, गर्भ रूप से उत्पन्न होते हैं, सामान्य रूप से वृद्धि को प्राप्त

ટીકાર્થ:— હવે મનુષ્યની વિશેષ યોનિયોનુ નિરૂપણુ કરાય છે :—

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! યોનિઓ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્.—હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારની યોનિયો કહેલી છે, તેઓ આ પ્રકારે કૂર્મોન્નતા, શંખાવર્તા અને વંશીપત્રા, જે યોનિ કાચબાની પીઠની જેમ ઉંચી હોય તે કૂર્મોન્નતા યોનિ કહેવાય છે. જેના આવર્ત શંખના સમાન હોય તે શંખાવર્તા, બે વંશી પત્રોના સમાન આકારવાળી યોનિને વંશીપત્રા કહે છે. આ ત્રણ પ્રકારની યોનિયો માંથી કૂર્મોન્નતા યોનિ ઉત્તમ પુરૂષોની માતાઓની હોય છે. કૂર્મોન્નતા યોનિમા ઉત્તમ પુરૂષ ગર્ભમાં આવે છે, જેમકે—અરિહન્ત (તીર્થંકર) ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવ. શંખાવર્તા યોની ચક્રવર્તીની પટરાણીની—સ્ત્રી રત્નની હોય છે. શંખાવર્તાયોનિમા ઘણા જીવો અને પુદ્ગલ આવે છે, ગર્ભ રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે, સામાન્ય રૂપથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત

जीवाश्च पुद्गलाश्चावक्रमन्ते, आगच्छन्ति, व्युत्क्रामन्ति गर्भतयोत्पद्यन्ते, तथा चीयन्ते सामान्येन चयं प्राप्नुवन्ति, उपचीयन्ते–विशेषेणोपचयमायान्ति, किन्तु नो चेव खलु निष्पद्यन्ते, अतिप्रवलकामानलसंतापेन विनाशप्राप्तेरिति वृद्धव्यवहारः, 'वंसीपत्ता णं जोणी पिहुजणस्स' वंशीपत्रा खलु योनिः पृथुजनस्य बहुजीवजनन्या भवति, 'वंसीपत्ताए णं जोणीए पिहुजणे गब्भे वक्कमंति' वंशीपत्रायां खलु योनौ पृथुजन' बहुजीवजना गर्भेऽवक्रमते, इति 'पण्णवणाए नवमं जोणीपदं समत्तं' प्रज्ञापनायां नवमं योनिपदं समाप्तम् ॥ सू० ४ ॥

॥ नवमं योनिपदं समाप्तम् ॥

दशमं चरमाचरमपदम्

मूलम्–कइ णं भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! अट्ठपुढवीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–रयणप्पभा, सक्करप्पभा, वालुयप्पभा, पंकप्पभा, धूमप्पभा, तमप्पभा, तमतमप्पभा, ईसीपब्भारा, इमाणं रयणप्पभापुढवी किं चरमा, अचरमा, चरमाइं अचरमाइं चरमंतपएसा अचरमंतपएसा ? गोयमा ! इमाणं रयणप्पभा पुढवी नो चरमा, नो अचरमा, नो चरमाइं नो अचरमाइं, नो चरमंतपएसा, नो अचरमंतपएसा, नियमा अचरमं चरमाणि य चरमंतपएसा य, अचरमंतपएसा य, एवं जाव अहे सत्तमा पुढवी, सोहम्माई जाव अणुत्तर णाणं, एवं चेव ईसीपब्भारा वि, एवं चेव लोगेवि, एवं चेव अलोगेवि ॥ सू० १ ॥

छाया–कति खलु भदन्त ! पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अष्ट पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पङ्कप्रभा, धूमप्रभा, तमप्रभा, तमतमप्रभा, ईषत्प्राग्भारा,

---

होते हैं, मगर उनकी निष्पत्ति नहीं होती। वृद्ध आचार्यों के कथन के अनुसार इसका कारण यह है कि अत्यन्त तीव्र कामरूपी अग्नि के संताप से वे विनाश को प्राप्त हो जाते हैं। वंशीपत्रा योनि सामान्य जीवों की माताओं की होती है। इस योनि में साधारण जीव गर्भ में आते हैं।

॥ नवम योनिपद समाप्त ॥

થાય છે અને વિશેષ રૂપથી પણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તેમની નિષ્પત્તિ નથી થતી. વૃદ્ધ આચાર્યોના કથનાનુસાર એનું કારણ એ છે કે અત્યન્ત તીવ્ર કામ રૂપી અગ્નિના સંતાપથી તે વિનાશને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. વંશીપત્રા યોનિ સામાન્ય જીવોની માતાઓની હોય છે. એ યોનિમા સાધારણ જીવ ગર્ભમા આવે છે.

નવમ યોનિ પદ સમાપ્ત

इयं खलु भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी किं चरमा ? अचरमा, चरमाणि, अचरमाणि, चरमान्त प्रदेशाः अचरमान्तप्रदेशाः ? गौतम ! इयं खलु रत्नप्रभा पृथिवी नो चरमा, नो अचरमा, नो चरमाणि, नो अचरमाणि, नो चरमान्तप्रदेशाः, नो अचरमान्तप्रदेशाः, नियमात् अचरमम्, चरमाणि च चरमान्तप्रदेशाश्च, अचरमान्तप्रदेशाश्च एवं यावत् अधः सप्तमीपृथिवी,

१० चरमाचरम पद

शब्दार्थ-(कइ णं भंते! पुढवीओ पण्णत्ताओ ?) भगवन् ! पृथिवियां कितनी कही गई हैं ? (गोयमा ! अट्ठ पुढवीओ पण्णत्ताओ) गौतम ! आठ पृथिवियां कही गई हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार (रयणप्पभा) रत्नप्रभा (सक्करप्पभा) शर्करप्पभा (वालुयप्पभा) वालुकाप्रभा (पंकप्पभा) पंकप्रभा (धूमप्पभा) धूमप्रभा (तमप्पभा) तमःप्रभा (तमतमप्पभा) तमस्तमःप्रभा (ईसीपब्भारा) ईषत् प्राग्भारा

(इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं चरमा) भगवन् ! यह रत्नप्रभा पृथिवी क्या चरम है। (अचरमा) अचरम है। (चरमाइं) चरमाइं है (अचरमाइं) अचरमाइं-अचरमाणि है (चरमंत पदेसा) चरमान्तप्रदेशा है (अचरमंतपएसा) अचरमान्तप्रदेशा है (गोयमा ! इमा णं रयणप्पभा पुढवी) गौतम ! यह रत्नप्रभा पृथिवी (नो चरमा नो अचरमा) न चरमा है, न अचरमा है (नो चरमातिं) न चरमाणि (नो अचरमातिं) न अचरमाणि है (नो चरमंतपदेसा न अचरमंतपदेसा) न चरमान्तप्रदेशा है, न आचरमान्तप्रदेशा है (नियमा) नियमा से (अचरमं) अचरम है (चरमाणि य) बहुवचनान्त चरम है (चरमंतपदेसा य

(१०) ચરમાચરમ પદ

શબ્દાર્થ-(कइ णं भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ) હે ભગવન્ ! પૃથ્વી કેટલી કહેલી છે ? (गोयमा ! अट्ठ पुढवीओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ ! આઠ પૃથ્વીઓ કહેલી છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે છે (रयणप्पभा) રત્નપ્રભા (सक्करप्पभा) શર્કરાપ્રભા (वालुयप्पभा) વાલુકા પ્રભા (पंकप्पभा) પંકપ્રભા (धूमप्पभा) ધૂમપ્રભા (तमप्पभा) તમ પ્રભા (तम तमप्पभा) તમસ્તમપ્રભા (ईसी पब्भारा) ઈષત્ પ્રાગ્ભાર

(इमाणं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं चरमा) હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથિવી શું ચરમ છે ? (अचरमा) અચરમ છે (चरमाइं) ચરમાઈ છે (अचरमांइं) અચરમાઈ-અચરમાણિ છે (चरमांतपदेसा) ચરમાન્ત પ્રદેશા છે (अचरमंतपएसा) અચરમાંત પ્રદેશા છે ? (गोयमा ! इमाणं रयणप्पभा पुढवी) હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી (नो चरमा नो अचरमा) નથી ચરમા કે નથી અચરમા (नो चरमातिं) ન ચરમાણિ (नो अचरमातिं) અચરમાણિએ નથી (नों चरमंतपदेसा, नो अचरमंतपदेसा) ચરમાન્ત પ્રદેશાનથી, અચરમાન્ત પ્રદેશાનથી (नियमा) નિયમથી (अचरमं) અચરમ છે (चरमाणि य) બહુવચનાન્ત ચરમ છે (चरमंतपदेसा य अचरमंतपदेसा य) ચરમાન્ત પ્રદેશા અને અચરમાન્ત પ્રદેશા

सौधर्मादीनि यावत् अनुत्तरविमानानि, एवञ्चैव ईषत्प्राग्भारापि एवञ्चैव लोकोऽपि, एवञ्चैव अलोकोऽपि ॥ सू० १ ॥

टीका–नवमपदे प्राणिनां योनिप्ररूपणं कृतं सम्प्रति दशमे पदे रत्नप्रभाद्युत्पातक्षेत्रस्य चरमाचरमविभागप्ररूपणं कर्तुमाह–'कइणं भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! कति–कियत्यः, पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः प्ररूपिताः सन्ति ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'अट्ठ पुढवीओ पण्णत्ताओ' अष्टौ पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः, तं जहा–रयणप्पभा, सक्करप्पभा, वालुयप्पभा, पंकप्पभा, धूमप्पभा, तमप्पभा तमतमप्पभा, ईसीपब्भारा' तद्यथा–रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पङ्कप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा, तमस्तमःप्रभा, ईषत्प्राग्भारा, तत्र–रत्नप्रभादि सप्तपृथिव्यः प्रागेव प्ररूपिताः प्रसिद्धाश्च, ईषत्प्राग्भारा तु पञ्चचत्वारिंशद्योजन-

---

अचरमंतपदेसा य) चरमान्तप्रदेशा और अचरमान्तप्रदेशा है (एवं जाव अहे सत्तमा पुढवी) इसी प्रकार नीचे की सातवीं पृथ्वी तक कहना (सोहम्माई जाव अणुत्तरविमाणाणं) सौधर्म से लेकर अनुत्तरविमानों तक (एवं चेव ईसीपब्भारा वि) इसी प्रकार ईषत्प्राग्भार पृथिवी भी (एवं चेव लोगे वि) इसी प्रकार लोक भी (एवं चेव अलोगे वि) इसी प्रकार अलोक भी कहना ।

टीकार्थ–नवम पद में प्राणियों की योनियों की प्ररूपणा की गई है, इस दशम पद में रत्नप्रभा आदि उत्पत्तिक्षेत्रों के चरम अचरम विभाग की प्ररूपणा की जाती है ।

श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! पृथिवियां कितनी कही हैं ? भगवान्–हे गौतम ! पृथिवियां आठ कही गई हैं, उनके नाम ये हैं–१ रत्नप्रभा २ शर्कराप्रभा ३ वालुकाप्रभा ४ पंकप्रभा ५ धूमप्रभा ६ तमःप्रभा ७ तमस्तमःप्रभा और ८ ईषत्प्राग्भार पृथिवी । इनमें से रत्नप्रभा आदि सात पृथ्वियों का निरूपण पहले किया जा चुका है और वे प्रसिद्ध भी हैं । पैंतालीसलाख योजन लम्बी–

છે (एवं जाव अहे सत्तमा पुढवी) એજ પ્રમાણે નીચેની સાતમી પૃથ્વી સુધી કહેવુ (सोहम्माई जाव अणुत्तर विमाणाणं) સૌધર્મથી આરંભીને અનુત્તર વિમાનો સુધી (एवं चेव ईसी पब्भारा वि) એ પ્રકારે ઈષત્પ્રાગ્ભાર પૃથ્વી પણ (एवं चेव लोगे वि) એજ પ્રકારે લોક પણ (एवं चेव अलोगे वि) એજ પ્રકારે અલોક પણ કહેવો.

ટીકાર્થ–નવમ પદમાં પ્રાણિયોની યોનિયોની પ્રરૂપણા કરાઈ છે. આ દશમપદમાં રત્નપ્રભા આદિ ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રોના ચરમ અચરમ વિભાગની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–પૃથ્વીયો કેટલી કહી છે?

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ગૌતમ ! પૃથિવીયો આઠ કહેલી છે, તેમના નામ આ છે:–(૧) રત્નપ્રભા (૨) શર્કરા પ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમઃપ્રભા (૭) તમસ્તમ પ્રભા અને (૮) ઈષત્પ્રાગ્ભાર પૃથ્વી. તેઓમાંથી રત્નપ્રભા આદિ સાત પૃથિ-

लक्षायामविष्कम्भप्रमाणा शुद्धस्फटिकसंकाशा सिद्धशिला उच्यते, अथैकान्तपक्षमवलम्ब्य गौतमः पृच्छति–'इमाणं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं चरमा, अचरमा, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा अचरमंतपएसा ?' हे भदन्त ! इयं खलु रत्नप्रभा पृथिवी एकान्तेन किं चरमा व्यपदिश्यते ? किं वा अचरमा व्यपदिश्यते ? किं वा चरमाणि ? किं वा अचरमाणि ? किं वा चरमान्तप्रदेशाः कि वा अचरमान्तप्रदेशा ? तत्रचरमं नाम अन्तिमं पर्यन्तवर्तीत्यर्थः, तच्च सापेक्षं भवति, अन्यापेक्षया तस्य सत्त्वात् , यथा पूर्वशरीरापेक्षया चरमशरीरमिति व्यवह्रियते, अचरमम् तद्भिन्नम् तदपि सापेक्षं तस्य चरमापेक्षया सत्वात् , यथा अन्तिमशरीरापेक्षया

चौडी, शुद्ध स्फटिक मणि के समान सिद्ध शिला ईषत्प्राग्भार पृथ्वी कहलाती है।

एकान्त पक्ष का आश्रय करके श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–भगवन् ! यह रत्नप्रभा पृथिवी क्या चरमा है ? क्या अचरमा है ? क्या चरमाणि (चरम का बहुवचनरूप) है ? क्या अचरमाणि (अचरम का बहुवचन रूप है ? क्या चरमान्त प्रदेश रूप है ? क्या अचरमान्तप्रदेशरूप है ? चरम का अर्थ है–अन्तिम अर्थात् अन्त में स्थित। यह 'चरम' पद सापेक्ष है, अर्थात् दूसरे की अपेक्षा रखता है। कोई पहले हो तो उससे किसी दूसरे को 'चरम' कहा जा सकता है, जैसे पूर्व भवों की अपेक्षा अन्तिम भव को चरमभव कहते हैं। जिससे पहले कुछ न हो उसे चरम नहीं कह सकते। 'अचरम' पद का अर्थ है जो चरम अर्थात् अन्तवर्ती न हो अर्थात् मध्य में हो। यह पद भी सापेक्ष है, क्यों कि जब कोई अन्त में हो तभी उसकी अपेक्षा बीच वाले को 'अचरम' कहा जाता है। जिसके आगे–पीछे दूसरा कोई न हो उसे 'अचरम' अर्थात् मध्यवर्त्ती

વિયોનું નિરૂપણ પહેલાં કરી દિધેલુ છે અને તેઓ પ્રસિદ્ધ પણ છે પીસ્તાલીસ લાખ યોજન લાખી પહોળી, શુદ્ધ સ્ફટિક મણિના સમાન સિદ્ધ શીલા ઈષિત્પ્રાગ્ભાર પૃથ્વી કહેવાય છે.

એકાન્ત પ્રશ્નનો આશ્રય કરીને ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! આ રત્ન પ્રભા પૃથ્વી શું ચરમા છે ? અચરમા છે ? શુ ચરમાણિ (ચરમનુ બહુવચન રૂપ) છે શું અચરમાણિ (અચરમનું બહુવચનનુ રૂપ) છે ? શું ચરમાન્ત પ્રદેશ રૂપ છે ? શુ અચરમાન્ત પ્રદેશ રૂપ છે ? ચરમનો અર્થ છે અન્તિમ અર્થાત્ અન્તમાં સ્થિત આ 'ચરમ' પદ સાપેક્ષ છે, અર્થાત્ બીજાની અપેક્ષા રાખે છે કોઇ પહેલા હોય તો તેનાથી કોઇ બીજાને ચરમ કહેવાય છે, જેમકે પૂર્વ ભવોની અપેક્ષાએ અન્તિમ ભવને ચરમ ભવ કહે છે. જેની પહેલા કઈ ન હોય તેને ચરમ નથી કહેતા.

'અચરમ' પદનો અર્થ છે જે ચરમ અર્થાત્ અન્તવર્તી ન હોય અર્થાત્ મધ્યમાં હોય આ પદ પણ સાપેક્ષ છે. કેમ કે–જ્યારે કોઈ અન્તમાં હોય ત્યારે તેની અપેક્ષાએ વચમા રહેલને 'ચરમ' કહેવાય છે. જેના આગળ પાછળ બીજા કોઇ ન હોય તેને

मध्यमशरीरम्–अचरमशरीरमित्युच्यते, तदेवं रीत्या 'चरमा ? अचरमा ?' इति एकवचनान्तेन प्रश्नो बोध्यः, अथ बहुवचनान्तेन प्रश्नस्तु–'चरमाणि ? अचरमाणि ?' इत्याकारो बोध्यः, एते च चत्वारः प्रश्नास्तथाविधैकत्वपरिणामविशिष्टद्रव्यविषयकाः प्रतिपादिताः, प्रदेशानधिकृत्य प्रश्नद्वयन्तु–'चरमान्तप्रदेशाः ? अचरमान्तप्रदेशाः ? इति बोध्यम् , तत्र चरमाण्येव अन्तवर्तित्वात् अन्ताश्चरमान्तास्तत्प्रदेशाश्च चरमान्तप्रदेशाः उच्यन्ते, अचरममेव कस्याप्यपेक्षया-अन्तवर्तित्वात् अन्तः अचरमान्तस्तत्प्रदेशाः अचरमान्तप्रदेशाः कथ्यन्ते इति प्रश्नाशयः, तत्रैवं रत्नप्रभादिपृथिवीषु एकान्तपक्षमाश्रित्य प्रत्येकं कृतानां षण्णां पक्षाणां भगवान् निराकरणं करोति–'गोयमा !' हे गौतम ! 'इमाणं रयणप्पभा पुढवी नो चरमा, नो अचरमा, नो चरमाइं, नो अचरमाइं, नो चरमंतपएसा, नो अचरमंतपएसा' इयं खलु रत्नप्रभा पृथिवी द्रव्य-

या बीच में स्थित भी नहीं कह सकते। जैसे चरम शरीर की अपेक्षा उससे पहलेवाले मध्यम शरीर को अचरम शरीर कहा जा सकता है। इस प्रकार ये दो प्रश्न एक वचन के आधार पर किए गए है। इसी प्रकार दो प्रश्न बहुवचन को लेकर किये जाते हैं, जैसे–क्या यह रत्नप्रभा पृथ्वी 'चरमाणि' अर्थात् बहुत चरमरूप है अथवा 'अचरमाणि' अर्थात् बहुत अचरम–मध्यवर्तीरूप है ? ये चार प्रश्न समग्र रत्नप्रभा पृथ्वी को एक द्रव्यमान कर किये गये हैं। अब दो प्रश्न उसके प्रदेशों को लक्ष्य करके किये जाते हैं–हे भगवन् ! क्या रत्नप्रभा पृथ्वी चरमान्त बहुत प्रदेश रूप है, अथवा अचरमान्त बहुत प्रदेश रूप है ? अर्थात् क्या अन्त के प्रदेश रत्नप्रभा पृथ्वी है ? क्या मध्य के प्रदेशों को रत्नप्रभा भूमि कहते हैं ?

रत्नप्रभा पृथ्वी के विषय में एकान्त पक्ष का अश्रय करके ही यह प्रश्न किए गए हैं, भगवान् उनका निराकरण करते हैं–हे गौतम ! यह रत्नप्रभा

'અચરમ' અર્થાત્ મધ્યવર્તી અગર વચમાં સ્થિત પણ નથી કહેવાતા. જેમકે ચરમ શરીરની અપેક્ષાએ તેનાથી આગળવાળા મધ્યમ શરીરને અચરમ શરીર કહેવાય છે. આ રીતે આ બે પ્રશ્નો એક વચનના આધાર પર કર્યા છે. એજ પ્રકારે બે પ્રશ્ન બહુવચનને લઈને કરાય છે, જેમકે–શું આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી 'ચરમાણિ' અર્થાત્ ઘણા જ ચરમ રૂપ છે અથવા 'અચરમાણિ' અર્થાત્ ઘણા જ અચરમ–મધ્યવર્તી રૂપ છે ? આ ચાર પ્રશ્નો સમગ્ર રત્ન પ્રભા પૃથ્વીને એક દ્રવ્ય માનીને કરાએલા છે. હવે બે પ્રશ્નો તેમના પ્રદેશોને લક્ષ્યમા રાખીને કરાય છે–હે ભગવન્ ! શું રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમાન્ત ઘણા પ્રદેશ રૂપ છે, અથવા અચરમાન્ત ઘણા પ્રદેશ રૂપ છે ? અર્થાત્ શું અન્તના પ્રદેશ રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે ? શું મધ્યના પ્રદેશોને રત્નપ્રભા ભૂમિ કહે છે ?

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના વિષયમાં એકાન્ત પક્ષનો આશ્રય કરીને જ આ પ્રશ્ન કરાયેલો છે ! શ્રી ભગવાન્ તેમનું નિરાકરણ કરે છે –હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમા

त्वेन एकरूपतया अखण्डरूपतया च विवक्षितत्वेन नो चरमा संभवति, चरमत्वस्य सापेक्षतया अत्रान्यस्यापेक्षणीयस्याभावात्, त्वया केवलाया एव रत्नप्रभायास्तदन्यनिरपेक्षायाः पृष्टत्वात्, नापि अचरमा संभवति, उक्तयुक्तेः, अचरमत्वस्यापि सापेक्षतया अत्रान्यस्यापेक्षणीयस्य अभावात्, तथा चेयं रत्नप्रभापृथिवी न चरमा-अन्तिमा नापि अचरमा मध्यमा, भवति, अपेक्षणीयस्य तदन्यस्याविवक्षितत्वात्, अत एव नो चरमाः संभवन्ति चरमत्वव्यपदेशस्यैवा संभवेन तद्विषयकबहुवचनासंभवात्, अर्थात् यदा तस्या एकत्वविशिष्टचरमत्वव्यपदेशोऽपि नोपपद्यते तदा किमुत वक्तव्यं बहुवचनत्वविशिष्टचरमत्वव्यपदेश इति? नो वा अचरमः

पृथ्वी चरमा नहीं है, क्योंकि वह द्रव्य की अपेक्षा एक और अखण्ड रूप है। उसे चरम नहीं कहा जा सकता, क्यों कि चरमत्व सापेक्ष है, अर्थात् कोई उससे पहले हो तो उसे उसकी अपेक्षा चरम कहा जाय। मगर कोई ऐसा दूसरा है नहीं क्यों कि रत्नप्रभा पृथ्वी एक और अखण्ड है। गौतम! तुमने तो अन्य निरपेक्ष अकेली रत्नप्रभा पृथ्वी के विषय में ही प्रश्न किया है। अतएव उसे चरम नहीं कह सकते। रत्नप्रभा पृथ्वी को पूर्वोक्त युक्ति के अनुसार अचरम भी नहीं कहा जा सकता, अर्थात् अचरमत्व मध्यवर्तीपन भी किसी दूसरे की अपेक्षा से होता है। यहां कोई दूसरा ऐसा है नहीं जिसकी अपेक्षा रत्नप्रभा को अचरम कहा जाय। इस प्रकार रत्नप्रभा न चरम कही जा सकती है और न अचरम।

अब रहे बहुवचन में किए हुए दो प्रश्न-चरमाणि और अचरमाणि। इनका तात्पर्य यह है कि क्या रत्नप्रभा पृथ्वी अनेक चरम रूप है अथवा अनेक अचरम रूप है? इनका उत्तर यह है कि रत्नप्रभा पृथ्वी न अनेक चरम है और न अनेक अचरम है। क्यों कि पहले कहे अनुसार जब रत्नप्रभापृथ्वी एकत्वविशिष्ट चरम

નથી, કેમકે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક અને અખડ રૂપ છે. તેને ચરમ નથી કહી શકાતી, કેમકે ચરમત્વ સાપેક્ષ છે અર્થાત્ કોઈ તેના પહેલા હોય તો તેને તેની અપેક્ષાએ ચરમ કહેવાય. પણ કોઈ એવા બીજા છે નહિ, કેમકે રત્નપ્રભા પૃથ્વી એક અને અખંડ છે. હે ગૌતમ! તમે તો અન્ય નિરપેક્ષ એકલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના વિષયમાં જ પ્રશ્ન કર્યો છે, તેથી જ તેને ચરમ નથી કહી શકતા, રત્નપ્રભા પૃથ્વી પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર ચરમ પણ નથી કહેવાતી. અર્થાત્ અચરમત્વ (મધ્યવર્તીપણું) પણ કોઇ બીજાની અપેક્ષાએ થાય છે અહીં કોઈ બીજુ છે નહિ કે જેની અપેક્ષાએ રત્નપ્રભાને અચરમ કહેવાય. એ પ્રકારે રત્નપ્રભા પૃથ્વી નથી ચરમ કહેવાતી કે નથી કહેવાતી અચરમ.

હવે રહ્યા બહુવચન કરેલા બે પ્રશ્નો-ચરમાણિ અને અચરમાણિ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે શું રત્નપ્રભા પૃથ્વી અનેક ચરમ રૂપ છે અથવા અનેક અચરમ રૂપ? એનો ઉત્તર એ છે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી ન અનેક ચરમ છે અને ન અનેક અચરમ છે. કેમકે પહેલા કહ્યા અનુસાર જ્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વી એકત્વ વિશિષ્ટ ચરમ અને અચરમ નથી તો

संभवन्ति, प्रागुक्त युक्त्याऽचरमत्वं व्यपदेशस्यासंभवेन तद् विषयक-बहुवचनस्याप्यसंभवात्, एवमेव नो चरमान्तप्रदेशाः संभवन्ति, नो वा अचरमान्तप्रदेशाः प्रागुक्तरीत्या चरमत्वस्याचरमत्वस्य चासंभवेन तत्प्रदेशकल्पनाया अप्यसंभवात्, अथैवं तर्हि किं स्वरूपा सा इत्यपेक्षायामाह-'नियमाचरमं, चरमाणि य, चरमंतपएसाय, अचरमंतपएसाय' नियमाद् नियमतोऽचरम चरमाश्चेत्येवं संभवति, तस्यायमभिप्रायः-यदा अस्याः रत्नप्रभापृथिव्या अखण्डरूपतया विवक्षितायाः पिपृच्छिषा वर्तते तदा पूर्वोक्ता षण्णामपि भङ्गानामेकतमेनापि भङ्गेन व्यपदेशो न युज्यते प्रागुक्तयुक्तेः, यदा तु असंख्येयप्रदेशावगाढतयाऽनेकावयवविभागात्म-

और अचरम नही है तो बहुत्व विशिष्ट चरम-अचरम भी कैसे हो सकती है? तात्पर्य यह निकला कि रत्नप्रभा पृथिवी न एक चरम द्रव्य है, न एक अचरम द्रव्य है, न बहुत चरम द्रव्य है और न बहुत अचरम द्रव्य है।

इसी प्रकार रत्नप्रभा पृथ्वी को न चरमान्तप्रदेशों के रूप में कह सकते हैं और न अचरमान्तप्रदेशों के रूप में कह सकते हैं। क्यों कि जब रत्नप्रभा पृथ्वी में चरमत्व और अचरमत्व संभव ही नहीं है तो उसे चरम प्रदेश या अचरम प्रदेश भी नहीं कहा जा सकता है।

अब प्रश्न यह उपस्थित होता है कि यदि रत्नप्रभा पृथ्वी चरम, अचरम आदि नही है तो क्या है? उसे किस रूप में कहना और समझना चाहिए! इस प्रश्न का उत्तर यों है-रत्नप्रभा पृथ्वी चरम, चरमाणि, चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश है। इसका आशय यह है-जब एक अखण्ड रूप में विवक्षित रत्नप्रभा पृथ्वी के विषय में प्रश्न किया जाय तो पूर्वोक्त छह भंगों में से किसी भी भंग के द्वारा रत्नप्रभा पृथ्वी को नहीं कहा जा सकता, मगर जब इसे

બહુત્વ વિશિષ્ટ ચરમ-અચરમ પણ કેવી રીતે થઇ શકે છે? તાત્પર્ય એ નિકળ્યું કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી નથી એક ચરમ દ્રવ્ય અને નથી બહુ અચરમ દ્રવ્ય.

એ પ્રકારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીને ચરમાન્ત પ્રદેશોના રૂપમા નથી કહી શકાતી. અને અચરમાન્ત પ્રદેશોના રૂપમા પણ નથી કહી શકાતી. કેમકે જ્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ચરમત્વ અને અચરમત્વનો સંભવ જ નથી તો તેને ચરમ પ્રદેશ અગર અચરમ પ્રદેશ પણ નથી કહી શકાતી.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો રત્નપ્રભા પૃથ્વી ચરમ, અચરમ આદિ નથી તો તે શું છે? અને કયા રૂપે કહેવાય અને કયા રૂપે સમજવી જોઈએ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે:-રત્નપ્રભા પૃથ્વી, ચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ છે. તેનો આશય આ છે કે જ્યારે એક અખંડ રૂપમાં વિવક્ષિત રત્નપ્રભા પૃથ્વીના વિષયમા પ્રશ્ન કરાય તો પૂર્વોક્ત છ ભંગોમાંથી કોઇ પણ ભંગ દ્વારા રત્નપ્રભા પૃથ્વીને નથી કહી શકાતી, પણ જ્યારે તેને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ અને અનેક અવયવોમાં

कतया विवक्षिताया अस्याः पिपृच्छिषा वर्तते तदाऽस्याम् 'अचरमम् चरमाश्च' इत्येवं व्यपदेशः संभवति, एवमवस्थिताया अस्या यानि प्रान्तेषु विद्यमानानि खण्डानि प्रत्येकं तथाविधविशिष्टैकत्वपरिणामवन्ति सन्ति तानि चरमाणि उच्यन्ते, यत्तु रत्नप्रभाया मध्ये महत् खण्डं वर्तते तत् तथाविधविशिष्टैकत्वपरिणामत्वादेकत्वेन विवक्षितमिति 'अचरमम्' इति व्यपदिश्यते, इयं च रत्नप्रभा पृथिवी तदुभयसमुदायरूपैवास्ति, अन्यथा तदभावापत्तेः, तदेवंरीत्याऽवयवावयविरूपतया प्ररूपणे सति 'अचरमं चरमाणि च' इत्यखण्डैकनिर्वचनविषया प्ररूपिता, प्रदेशप्ररूपणापेक्षया तु 'चरमान्तप्रदेशाश्च, अचरमान्तप्रदेशाश्च' इत्येवं व्यपदेशो भवति, तथा च बाह्यखण्डेषु गताः प्रदेशा श्चरमान्तप्रदेशाः, मध्यैकखण्डगताः प्रदेशाः अचरमान्तप्रदेशा उच्यन्ते, एतावता एकान्तपक्षदुर्नयनिरासप्रधानेन भगवतां निर्वचन वाक्येन रत्नप्रभादिकं

असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ और अनेक अवयवों में विभक्त मानकर प्रश्न किया जाय तो उसे 'अचरम' और 'चरमाणि' कहा जासकता है, क्यों कि उसके प्रान्त भागों में विद्यमान एवं विशिष्ट एकत्व परिणाम वाले जो खण्ड हैं, उन खंडों को चरमाणि (अनेक चरम) कहा जा सकता है। और उन प्रान्त भागों के मध्य में जो बडा खण्ड है, उस समग्र को एक मान लिया जाय तो उस खण्ड की अपेक्षा से वह 'अचरम' है। रत्नप्रभा पृथ्वी प्रान्तवर्त्ती अनेक खण्डों और मध्यवर्त्ती एक महाखण्ड का सम्मिलित रूप है। अगर ऐसा न माना जाय तो फिर रत्नप्रभा पृथ्वी का अस्तित्व ही नहीं रहेगा। इस प्रकार एक ही पृथ्वी को अवयव-अवयवी रूप में विवक्षित करने पर उसे 'अचरम' और 'चरमाणि' कहा जाता है, किन्तु जब प्रदेशों की विवक्षा करके विचार किया जाता है तो उसे चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेश रूप कह सकते हैं, क्यों कि उसके बाह्य खंडों में रहे हुए प्रदेश चरमान्तप्रदेश कहलाते हैं और मध्य के एक महान् खंड में रहे हुए प्रदेश अचरमान्तप्रदेश कहलाते हैं। इस प्रकार एकान्त दुर्नयका

વિભક્ત માનીને પ્રશ્ન કરાયતો તેને 'ચરમ' અને 'ચરમાણિ' કહી શકાય છે, કેમકે તેમના છેવટના ભાગોમાં વિદ્યમાન તેમજ વિશિષ્ટ એકત્વ પરિણામવાળો જે ખ ડ છે તેને ચરમાણિ (અનેક ચરમ) કહી શકાય છે. અને તે પ્રાન્ત ભાગોના વચમાં જે મોટો ખંડ ખંડો છે તે આખાને એકમાની લેવાય તો તે ખંડની અપેક્ષાએ તે અચરમ છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વી પ્રાન્ત વર્તી અનેક ખંડો અને મધ્યમવર્તી એક મહાખંડનું સમિલિત રૂપ છે અગર તેમ ન મનાય તો પછી રત્નપ્રભાનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે. એ પ્રકારે એક જ પૃથ્વીને અવયવ અવયવી રૂપમાં વિવક્ષિત કરવાથી તેને 'અચરમ' અને ચરમાણિ. કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે પ્રદેશોની વિવક્ષા કરીને વિચાર કરાય છે, તો તેને ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ રૂપ કહી શકે છે, કેમકે તેમના બાહ્ય ખ ડોમાં રહેલા પ્રદેશ ચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે અને મધ્યના એક મહાન્ ખ ડમાં રહેલા પ્રદેશ અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે.

એ પ્રકારે એકાન્ત દુર્નયનું નિરાકરણ કરવાવાળા ભગવાનના ઉત્તર વાકયથી આ

वस्तु अवयवावयविरूपं वर्तते, तयोश्चावयवावयविनो र्भेदाभेदः कथञ्चिद्वर्तते इत्यनेकान्तपक्षः स्थापितः इति सूचितं भवति 'एवं जाव अहे सत्तमा पुढवी' एवम्-रत्नप्रभा पृथिवीवदेव, यावत्-शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा, अधःसप्तमी पृथिवी चापि एकान्ततो नो चरमा, नो वा अचरमा, नो चरमाणि, नो वा अचरमाणि, नो चरमान्तप्रदेशाः, नो वा अचरमान्तप्रदेशाः इति व्यपदेशार्हा प्रागुक्तयुक्ते स्तासामपि प्रत्येकमखण्डैकरूपतया विवक्षितत्वात् अपि तु असंख्यप्रदेशावगाढतयाऽनेकावयवविभागात्मकत्वेन विवक्षायाम् 'अचरमम्, चरमाणि, चरमान्तप्रदेशाश्च, अचरमान्तप्रदेशाश्च' इत्येवं व्यपदेशार्हा भवति 'सोहम्माई जाव अणुत्तरविमाणाणं एवं चेव, ईसीपब्भाराविं एवं चेव' लोगेवि एवं चेव, अलोगेवि' सौधर्मादीनि यावत्-ईशान सनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारानतप्राणतारणाच्युत नव-

---

निराकरण करने वाले भगवान् के उत्तर वाक्य से यह सिद्ध होता है कि रत्नप्रभा आदि समस्त वस्तुएं अवयव-अवयवी रूप हैं और उन अवयवों तथा अवयवी में कथंचित् भेद और कथंचित् अभेद है। इस अनेकान्तपक्ष की स्थापना हुई।

रत्नप्रभा पृथ्वी की जैसी प्ररूपणा की गई, है, उसी प्रकार की प्ररूपणा शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंकप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा तथा तमस्तमः प्रभा की समझनी चाहिए। अर्थात् ये पृथ्वियां भी यदि एक अखण्ड रूप में विवक्षित की जाएं तो चरमा भी नहीं, अचरमा भी नहीं चरमाणि भी नहीं, अचरमाणि भी नहीं, चरमान्तप्रदेश भी नही और अचरमान्तप्रदेश भी नही कही जा सकती हैं, किन्तु जब उनके अवयवों का भेद विवक्षित होता है और प्रान्तवर्त्ती भागों को तथा मध्य में विद्यमान एक महान् खंड को पृथक् विवक्षित किया जाता है तो उन्हे अचरम, चरमाणि, चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश कहा जासकता है।

સિદ્ધ થાય છે કે રત્નપ્રભા આદિ સમસ્ત વસ્તુઓ અવયવ અવયવી રૂપ છે અને તે અવયવો તથા અવયવીમાં કદાચિત્ ભેદ અને કદાચિત્ અભેદ છે આ અનેકાન્ત પક્ષની સ્થાપના થઈ.

રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જેવી પ્રરૂપણા કરાઇ છે, એવા પ્રકારની પ્રરૂપણા શર્કરા પ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા. તમ પ્રભા અને તમસ્તમા પ્રભાની સમજવી જોઈએ.

અર્થાત્ આ પૃથ્વીયો પણ યદિ એક અખંડરૂપમાં વિવક્ષિત કરાય તો ચરમા પણ નહીં, અચરમા પણ નહી. ચરમાણિ પણ નહીં અચરમાણિ પણ નહી, ચરમાન્ત પ્રદેશ પણ નહીં અને અચરમાન્ત પ્રદેશ પણ નથી કહી શકાતી, કિન્તુ જ્યારે તેમના અવયવોના ભેદ વિવક્ષિત થાય છે, અને પ્રાન્તવર્તી ભાગો તથા મધ્યમા વિદ્યમાન એક મહાન્ ખંડને પૃથક્ વિવક્ષિત કરાય છે તો તેઓને ચરમાચરમાણિ, ચરમાંત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહી શકાય છે.

ग्रैवेयकपश्चानुत्तरविमानानि एवञ्चैव-रत्नप्रभा पृथिवीवदेव प्रतिपादनीयानि, ईषत्प्राग्भारापि-सिद्धशिला, एवञ्चैव-रत्नप्रभा पृथिवीवदेव अवसेया, लोकोऽपि, एवञ्चैव-रत्नप्रभा पृथिवीवदेव वक्तव्यः, अलोकोऽपि तथैव वक्तव्यः, शर्कराप्रभादिषु तदभिलापस्तु-'सक्करप्पभाणं भंते ! पुढवी किं चरमा, अचरमा, चरमाणि, अचरमाणि, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ? गोयमा ! इमाणं सक्करप्पभा पुढवी नो चरमा, नो अचरमा, नो चरमाइं, नो अचरमाइं नो चरमंतपएसा, नो अचरमंतपएसा, नियमा अचरमं चरमाणिय, चरमंतपएसा य अचरमंतपएसाय, इत्येवंरूपो बोध्यः, एवं वालुकाप्रभादिष्वपि बोध्यः, सौधर्मकल्पे तदभिलापस्तु-'सोहम्मे णं भंते ! कप्पे किं चरमे, अचरमे, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ? गोयमा ! सोहम्मे कप्पे अचरमे चरमाणि य, चरमतपएसा य, अचरमंतपएसा य,'

इसी प्रकार सौधर्म, ईशान, सनत्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्मलोक, लान्तक, महाशुक्र, सहस्रार, आनत, प्राणत, आरण, अच्युत, नवग्रैवेयक और पांच अणुत्तर विमानों की वक्तव्यता भी समझ लेनी चाहिए। ईषत्प्राग्भार पृथ्वी भी रत्नप्रभा पृथ्वी के समान ही कहलेनी चाहिए। लोक और अलोक के विषय में भी ऐसा कहना चाहिए। मगर शर्कराप्रभा आदि के विषय में शब्दप्रयोग यों करना चाहिए-'भगवन् ! शर्कराप्रभा पृथिवी क्या चरमा, अचरमा, चरमाणि, अचरमाणि, चरमान्तप्रदेश या अचरमान्तप्रदेश है ? हे गौतम ! यह शर्कराप्रभा पृथ्वी न चरमा है, न अचरमा है, न चरमाणि है न अचरमाणि है, न चरमान्तप्रदेश है, न अचरमान्तप्रदेश है। नियम से अचरम, चरमाणि, चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश है। इसी प्रकार वालुकाप्रभा पृथिवी आदि के विषय में अभिलाप करना चाहिए। सौधर्म कल्प में अभिलाप इस प्रकार करना चाहि-भगवन् ! सौधर्म कल्प क्या चरम है, अचरम है, चरमाणि है, अचरमाणि है,

એજ પ્રકારે સૌધર્મ, ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણુ, અચ્યુત, નવગ્રૈવેયક, પાચ અનુત્તર વિમાનોની વક્તવ્યતા પણુ સમજી લેવી જોઇએ, ઇષત્પ્રાગ્ભાર પૃથ્વી પણુ રત્નપ્રભાની સમાન જ કહેવી જોઇએ. લોક અને અલોકના વિષયમા પણુ એમ કહેવુ જોઇએ. પણુ શર્કરાપ્રભા આદિના વિષયમાં શબ્દ પ્રયોગ આમ કરવો જોઇએ-'હે ભગવન્ ! શર્કરા પ્રભા પૃથ્વી શું ચરમા. અચરમા ચરમાણિ, અચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ કે અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ?

હે ગૌતમ ! આ શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી ચરમાએ નથી, અચરમાએ નથી, ચરમાણિ પણુ નથી, અચરમાણિ પણુ નથી, નથી ચરમાન્ત પ્રદેશ કે નથી અચરમાન્ત પ્રદેશ નિયમથી અચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ છે એજ પ્રકારે વાલુકા પ્રભા પૃથ્વી આદિના વિષયમાં અભિલાપ કરવો જોઇએ-હે ભગવાન્ ! સૌધર્મ કલ્પ શુ ચરમ છે, અચરમ છે. ચરમાણિ છે, અચરમાણિ છે. ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અગર અચ-

इत्येवंरूपोऽवसेयः, एवं यावत् पञ्चानुत्तरविमानेष्वपि स्वयमूहनीयम्, एवमेवेषत्प्राग्भारायामपि बोध्यम्, लोके तदभिलापस्तु–'लोए णं भंते ! किं चरमे, अचरमे, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ? गोयमा ! लोए अचरमे चरमाणि य, चरमंतपएसा य, अचरमंतपएसा य' इत्येवं रूपोऽवसेयः, अलोके तदभिलापस्तु–'अलोए णं भंते ! किं चरमे, अचरमे, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ? गोयमा ! अलोए अचरमे चरमाणि य, चरमंतपएसा य, अचरमंतपएसा य' इत्येवंरूपोऽवसेयः, तत्र लोकनिष्कुटेषु यानि खण्डानि प्रविष्टानि तानि चरमाणि बोध्यानि, शेषमन्यत्सर्वमचरमम्, चरमखण्डगताः प्रदेशाश्चरमान्तप्रदेशाः, अचरमखण्डगताः प्रदेशाः अचरमान्तप्रदेशा बोध्याः ॥ सू० १ ॥

चरमाचरमाद्यल्पबहुत्ववक्तव्यता

मूलम्–इमीसेणं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए अचरमस्स य, चरमाण य, चरमंतपएसाण य, अचरमंतपएसाण य दव्वट्ठयाए, पएसट्ठयाए, दव्वट्ठपएसट्ठयाए, कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए दव्वट्ठयाए एगे अचरमे, चरमाइं असंखिज्जगुणाइं, अचरमं चरमाणिय दोवि विसेसाहिया, पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा, चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया, दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए एगे अचरिमे, चरिमाइं असंखेज्जगुणाइं,

चरमान्तप्रदेश हैं या अचरमान्तप्रदेश हैं ? इत्यादि इसी प्रकार पांच अनुत्तरविमानों तक स्वयं समझलेना चाहिए। इसी प्रकार ईषत्प्राग्भार पृथ्वी में भी कहलेना चाहिए। लोक के विषय में अभिलाप इस प्रकार करना चाहिए–भगवन् ! क्या यह लोक चरम है, अचरम है, चरमाणि हैं, अचरमाणि हैं, चरमान्तप्रदेश हैं या अचरमान्तप्रदेश हैं ? हे गौतम ! लोक अचरम है चरमाणि हैं, चरमान्तप्रदेश हैं, अचरमान्तप्रदेश हैं ।सू० १॥

માન્ત પ્રદેશ છે વિગેરે. એજ પ્રકારે પાંચ અનુત્તર વિમાનો સુધી સ્વયં સમજી લેવું જોઈએ. આજ રીતે ઇષત્પ્રાગ્ભાર પૃથ્વીના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. લોકના વિષયમાં અભિલાપ આ પ્રકારે કરવો જોઈએ:–હે ભગવન્ ! શું આ લોક ચરમ છે. અચરમ છે, ચરમાણિ છે, અચરમાણિ છે. ચરમાન્ત પ્રદેશ છે અગર અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? હે ગૌતમ ! લોક અચરમ છે. ચરમાણિ છે. ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અચરમાન્ત પ્રદેશ છે. ॥ સૂ૦ ૧ ॥

अचरिमं चरिमाणिय दोवि विसेसाहिया, चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा अचरमंतपएसा असंखिज्जगुणा, चरमंतपएसा य, अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया, एवं जाव अहे सत्तमाए, सोहम्मस्स जाव लोगस्स एवं चेव ॥सू० २॥

छाया—अस्याः खलु भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या अचरमस्य च चरमाणाञ्च, चरमान्त प्रदेशानाञ्च, अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया, प्रदेशार्थतया, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया कतरे कतरेभ्योऽल्पावा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकम् अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः द्रव्यार्थतया एकम् अचरमम् अचरमाणि असंख्येयगुणानि, अचरम चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः चरमा-

चरमाचरम आदि का अल्पबहुत्व

शब्दार्थ—(इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए अचरमस्स य, चरमाण य, चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य) हे भगवन् ! इस रत्नप्रभा पृथिवी के अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में (दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा और द्रव्य-प्रदेश की अपेक्षा से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा) अल्प है, बहुत है, तुल्य है अथवा विशेषाधिक है ?

(गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थोवे) सब से कम (इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए) इस रत्नप्रभा पृथ्वी का (दव्वट्ठयाए) द्रव्य की अपेक्षा (एगे अचरमे) एक अचरमे है (चरमाइं असंखिज्जगुणाइं) चरमाणि असंख्यातगुणा हैं (अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहिया) अचरमं और चरमाणि दोनों विशेषाधिक हैं (पएसट्ठयाए) प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवा) सब से कम (इमीसे रयणप्प-

ચરમાચરમ આદિના અલ્પ બહુત્વ

શબ્દાર્થ—(इमीसेणं भंते ! रयणाप्पभाए पुढवीए अचरमस्स य, चरमाणिय, चरमंतपए-साण य अचरमंतपएसाण य) હે ભગવાન્! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં (दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दवट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય પ્રદેશની અપેક્ષાએ (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा) અલ્પ છે, ઘણા છે, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवे) બધાથી ઓછા (ईमीसे रयणप्पभाए पुढवीए) આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના (दव्वट्ठयाए) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (एगे अचरमे) એક અચરમ છે (चरमाइं असंखिज्जगुणाइं) ચરમાણિ અસખ્યાત ગણા છે (अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहिया) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને વિશેષાધિક છે (पएसट्ठयाए) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (सव्वत्थोवा)

न्तप्रदेशाः, अचरमान्तप्रदेशाः, असंख्येयगुणाः, चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम् अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्या एकम् अचरमम् चरमाणि असंख्येयगुणानि, अचरमं चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, चरमान्तप्रदेशाः असंख्येयगुणाः, अचरमान्तप्रदेशाः असंख्येयगुणाः, चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, एवं यावद् अधःसप्तम्याः, सौधर्मस्य यावद् लोकस्य एवञ्चैव ॥सू० २॥

टीका—अथ पूर्वोक्त रत्नप्रभादिषु प्रत्येकं चरमाचरमादिगतमल्पबहुत्वं प्ररूपयितुमाह—

भाए पुढवीए) इस रत्नप्रभा पृथिवी के (चरमंतपएसा) चरमान्तप्रदेश हैं (अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) अचरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं (चरमंतपदेसा य अचरमंतपदेसाय दोवि विसेसाहिया) चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (दव्वट्ठपएसट्टयाए) द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए एगे अचरिमे) सब से कम इस रत्नप्रभा पृथ्वी का एक अचरम है (चरमाइं असंखेज्जगुणाइं) चरमाणि असंख्यातगुणा हैं (अचरिमं चरमाणि य दोवि विसेसाहिया) अचरमं और चरमाणि–दोनों विशेषाधिक हैं (चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) चरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा है (अचरमंतपएसा असंखिज्जगुणा) अचरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसाय दोवि विसेसाहिया) चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (एवं जाव अहेसत्तमाए) इसी प्रकार निचली सातवीं पृथ्वी तक (सोहम्मस्स जाव लोगस्स एवं चेव) सौधर्म यावत् लोक तक इसी प्रकार।

टीकार्थ—अब रत्नप्रभा पृथ्वी आदि प्रत्येक के चरम अचरम आदि संबंधी

બધાથી ઓછા (इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए) આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના (चरमंतपएसा) ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) અચમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (चरमंतपएसाए य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) ચરમાંત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (दव्वट्ठपएसट्टयाए) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષા (सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए एगे अचरिमे) બધાથી ઓછા આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક અચરમ છે (चरमाइं असंखेज्जगुणाइ) ચરમાણિ અસંખ્યાતગણા છે (अचरिमं चरमाणि य दोवि विसेसाहिया) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને વિશેષાધિક છે (चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (अचरमंतपएसा असंखिज्जगुणा) અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (एवं जाव अहेसत्तमाए) એ પ્રકારે નીચેની સાતમી પૃથ્વી સુધી (सोहम्मस्स जाव लोगस्स एवं चेव) સૌધર્મ યાવત્ લોક સુધી એજ પ્રકારે

ટીકાર્થ :– હવે રત્નપ્રભા પૃથ્વી આદિ પ્રત્યેકના ચરમ, અચરમ આદિ સંબંધી

'इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए' हे भदन्त ! अस्याः खलु रत्नप्रभायाः पृथिव्याः 'अचरमस्स य चरमाण य चरमंतपएसाण य, अचरमंतपएसाण य' अचरमस्य य चरमाणाञ्च, चरमान्तप्रदेशानाञ्च, मध्ये 'दव्वट्ठयाए, पएसट्ठयाए, दव्वट्ठपएसट्ठयाए' द्रव्यार्थतया, प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए दव्वट्ठयाए–एगे अचरमे' सर्वेभ्योऽल्पम्, अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्या–द्रव्यार्थतया, एकम् अचरमम् भवति, यतो हि तथाविधैकत्वविशिष्टस्कन्धपरिणामपरिणतत्वादेकम् अचरमक् तस्मात्सर्वस्तोकं भवति, तदपेक्षया 'चरमाइं असंखिज्जगुणाइं' चरमाणि खण्डानि असंख्येयगुणानि भवन्ति, तेषां चरमखण्डानामसंख्यातत्वात्, अथ 'अचरमं चरमाणि च' इत्येतत् समुदितानि चरमाणां तुल्यानि भवन्ति, विशेषाधिकानि वा ? इति जिज्ञासायामाह–'अचरमं चरमाणि य दोन्नि विसेसाहिया'

अल्प बहुत्व का निरूपण किया जाता है–गौतमस्वामी ! प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! इस रत्नप्रभा पृथ्वी के अचरम, चरमों, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में से द्रव्य, प्रदेशों एवं द्रव्य तथा प्रदेशों से कौन किस की अपेक्षा अल्प हैं, बहुत हैं, तुल्य हैं अथवा विशेषाधिक हैं ?

भगवान् ! उत्तर देते हैं–हे गौतम ! सब से कम इस रत्नप्रभा पृथिवी का, द्रव्य की अपेक्षा से एक अचरम है। तथाविध एकत्व परिणाम में परिणत होने के कारण अचरम एक है, अतएव वह सब से अल्प है। उसकी अपेक्षा चरमाणि अर्थात् चरम खण्ड असंख्यातगुणा अधिक हैं, क्यों कि वे असंख्यात हैं। अब प्रश्न यह है कि अचरम और चरमाणि, ये दोनों मिलकर क्या चरमों के बराबर हैं अथवा विशेषाधिक हैं ? इस प्रश्न का उत्तर यह है–अचरम और चरमाणि, ये दोनों भी विशेषाधिक हैं ! तात्पर्य यह है कि अचरम एक द्रव्य

અલ્પ બહુત્વનું નિરૂપણ કરાય છે–

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અચરમ, ચરમો ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્ય પ્રદેશો તેમજ દ્રવ્ય પ્રદેશોથી કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ છે, ઘણા છે તુલ્ય છે, અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :–હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા આ રત્નપ્રભા પૃથિવીના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક ચરમ છે. તથાવિધ એકત્વ પરિણામમાં પરિણત હોવાને કારણે અચરમ એક છે, તેથી જ તે બધાથી ઓછા છે. તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ અર્થાત્ ચરમખંડ અસંખ્યાત ગણા અધિક છે, કેમકે તેઓ અસંખ્યાત છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે અચરમ અને ચરમાણિ, એ બન્ને મળીને શું ચરમોના બરાબર છે અથવા વિશેષાધિક છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે–અચરમ અને ચરમાણિ, એ બન્ને પણ વિશેષાધિક છે. તાત્પર્ય એ છે કે

अचरमं चरमाणि चेत्येतद्द्वयान्यपि विशेषाधिकानि भवन्ति अचरमस्यैकद्रव्यस्य चरमद्रव्येषु प्रक्षिप्तत्वेन चरमाणामेकेनाधिकत्वात् विशेषाधिकसमुदायो भवतीति भावः, 'पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए चरमंतपएसा' प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः—सर्वेभ्योऽल्पाः, अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्याश्चरमान्तप्रदेशाः भवन्ति, चरमखण्डानां मध्यमखण्डापेक्षयाऽतिसूक्ष्मत्वात् तेषामसंख्यातगुणानामपि ये प्रदेशाः सन्ति तेषां मध्यमखण्डगतप्रदेशापेक्षया सर्वस्तोकत्वं बोध्यम्, तेभ्यः—'अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा' अचरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणा भवन्ति, एकस्यापि अचरमखण्डस्य चरमखण्डसमुदायापेक्षया क्षेत्रतोऽसंख्यातगुणत्वात्, 'चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिताः सन्तः अचरमान्तप्रदेशेभ्यो विशेषाधिका भवन्ति, चरमान्तप्रदेशानाम् अचरमान्तप्रदेशापेक्षया असंख्येयभागप्रमाणत्वात् अचरमान्तप्रदेशेषु चरमान्तप्रदेश प्रक्षेपेऽपि ते समुदिता अचरमान्तप्रदेशेभ्यो विशेषाधिका एव भवन्ति, 'दव्वट्ठपएसट्ठयाए

को चरम द्रव्यों में शामिल कर दिया जाय तो चरमों की संख्या एक अधिक हो जाती है, अत एव उनका समुदाय विशेषाधिक होता है। प्रदेशों की दृष्टि से विचार किया जाय तो इस रत्नप्रभा पृथिवी के चरमान्तप्रदेश सब से कम हैं, क्यों कि चरम खंड, मध्यम खंडों की अपेक्षा अत्यन्त सूक्ष्म होते हैं। यद्यपि वे चरम खंड असंख्यातगुणा हैं फिर भी मध्यमखंड के प्रदेशों की अपेक्षा वे सर्वस्तोक हैं। उनकी अपेक्षा अचरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा होते हैं, क्यों कि एक अचरम खण्ड, चरम खंडों के समूह की अपेक्षा क्षेत्र से असंख्यातगुणा होता है। चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों मिल कर भी अचरमान्तप्रदेशों से विशेषाधिक होते हैं, क्यों कि चरमान्तप्रदेश, अचरमान्तप्रदेशों की अपेक्षा असंख्यातवे भाग प्रमाण होते हैं। अचरमान्तप्रदेशों में चरमान्तप्रदेश मिला देने पर भी-वे अचरमान्तप्रदेशों से विशेषाधिक ही होते हैं। द्रव्य और

અચરમ એક દ્રવ્યને ચરમ દ્રવ્યોમાં સામિલ કરી દેવામાં આવે તો ચરમોની સંખ્યા એક અધિક થઈ જાય છે, તેથી જ તેમનો સમુદાય વિશેષાધિક થાય છે. પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરાય તો આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમાન્ત પ્રદેશ બધાથી ઓછા છે, કેમકે ચરમ ખંડ, મધ્યમ ખંડોની અપેક્ષાએ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોય છે જોકે તે ચરમખંડ અસંખ્યાત ગણુા છે છતાં પણ મધ્યમ ખંડના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તેઓ સ્તોક છે. તેમની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણુા હોય છે, કેમકે એક ચરમ ખંડ. ચરમખંડોના સમૂહની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતગણુા હોય છે ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને પણ અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક હોય છે. કેમકે ચરમાન્ત પ્રદેશ, અચરમાન્ત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ હોય છે. અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં ચરમાન્ત પ્રદેશ મેળવી દેવાથી પણ તેઓ અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશ

सव्वत्थोवा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए एगे अचरिमे' द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम् अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्या एकम् अचरमं भवति प्रागुक्तयुक्तेः, तस्मात् 'चरिमाइं असंखेज्ज-गुणाइं' चरमाणि खण्डानि असंख्येयगुणानि भवन्ति, तेभ्य 'अचरिमं चरिमाणि य दोवि विसेसाहिया' चरमं चरमाणि चेत्येतद् द्वयान्यपि विशेषाधिकानि भवन्ति, तेभ्योऽपि 'चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा' चरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणा भवन्ति, अचरमखण्ड-स्य असंख्यातप्रदेशावगाढत्वेपि द्रव्यार्थतया एकत्वेन, चरमेषु खण्डेषु प्रत्येकमसंख्यातप्रदेश-त्वात् चरमाचरमद्रव्यसमुदायापेक्षया चरमान्तप्रदेशानामसंख्यातगुणत्वं बोध्यम्, तेभ्योऽपि 'अचरमंतपएसा असंखिज्जगुणा' अचरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि-'चर-मंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिता विशेषाधिका भवन्ति, 'एवं जाव अहेसत्तमाए' एवम्-रत्नप्रभायाः पृथिव्या इव यावत्-शर्कराप्रभायाः, वालुकाप्रभायाः, पङ्कप्रभायाः, धूमप्रभायाः, तमःप्रभायाः अधः

प्रदेश, दोनों की अपेक्षा से, इस रत्नप्रभा पृथिवी का पूर्वोक्त युक्ति के अनुसार अचरम एक है, उसकी अपेक्षा चरमाणि अर्थात् चरम खंड असंख्यातगुणा अधिक हैं। उनकी अपेक्षा अचरम और चरमाणि दोनों ही विशेषाधिक हैं उनकी अपेक्षा भी चरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं, क्यों कि यद्यपि अचरमखण्ड असंख्यात-प्रदेशों में अवगाढ होता है, मगर द्रव्य की अपेक्षा वह एक है, चरम खंडों में प्रत्येक असंख्यातप्रदेशी होता है, अतः चरम और अचरम द्रव्य के समु-दाय की अपेक्षा से चरमान्तप्रदेशों को असंख्यातगुणा समझना चाहिए। उनकी अपेक्षा भी अचरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा होते हैं। उनकी भी अपेक्षा चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश-दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं।

रत्नप्रभा प्रथिवी के संबंध में चरम-अचरम का आश्रय करके जो अल्प बहुत्व प्रतिपादित किया गया है, वैसा ही शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंकप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा और तमस्तमःप्रभा पृथ्वी का भी कहना चाहिए। सौधर्म,

---

બન્ને અપેક્ષાએ, આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર અચરમ એક છે, તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ અર્થાત્ ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ અચરમ અને ચરમાણિ-બન્ને જ વિશેષાધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે, જો કે અચરમખંડ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોય છે, પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે એક છે, ચરમખંડોમાં પ્રત્યેક અસંખ્યાત પ્રદેશી હોય છે, તેથી ચરમ અને અચરમ દ્રવ્યના સમુદાયની અપેક્ષાએ ચરમાન્ત પ્રદેશોને અસંખ્યાતગણા સમજવા જોઈએ તેમની અપેક્ષાએ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે.

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમ્બન્ધમાં ચરમ-અચરમનો આશ્રય કરીને જે અલ્પ, બહુત્વ પ્રતિપાદિત કરાયેલું છે, તેવું જ શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા. પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા

सप्तम्याः पृथिव्या अपि वक्तव्यता वक्तव्या, 'सोहम्मस्स जाव लोगस्स एवं चेव' सौधर्मस्य कल्पस्य यावत्-ईशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारानतप्राणतारणाच्युतनवग्रैवेयकपञ्चानुत्तरविमानानाम् ईषत्प्राग्भाराया लोकस्य च अचरमस्य चरमाणां चरमान्तप्रदेशानाम् अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया चाल्पबहुत्वादिकम्, एवञ्चैव-रत्नप्रभायाः पृथिव्या इव वक्तव्यमित्याशयः ॥ सू० २ ॥

अलोकादि चरमाचरमगताल्प बहुत्ववक्तव्यता—

मूलम्—अलोगस्स णं भंते! अचरमस्स य, चरमाणय, चरमंतपएसाण य, अचरमंतपएसाण य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? गोयमा! सव्वत्थोवे अलोगस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरमे चरमाइं असंखिज्जगुणाइं, अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं, पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा अलोगस्स चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा अणंतगुणा, चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया, दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे अलोगस्स एगे अचरमे, चरमाइं असंखेज्जगुणाइं, अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं, चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा, अचरमंतपएसा अणंतगुणा, चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया, लोगालोगस्स णं भंते! अचरमस्स य चरमाण य, चरमंतपएसाण य, अचरमंतपएसाण य दव्वट्ठयाए पए-

ईशान, सनत्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्मलोक, लान्तक, महाशुक्र, सहस्रार, आनत, प्राणत, आरण, अच्युत, नव ग्रैवेयक, पाँच अनुत्तर विमान, ईषत्प्राग्भार एवं लोक के अचरम, चरमों, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों का भी अल्पबहुत्व द्रव्य की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा तथा द्रव्य-प्रदेशों की अपेक्षा रत्नप्रभा पृथ्वी के समान ही समझना चाहिए।

અને તમસ્તમઃ પ્રભા પૃથ્વીના સબંધમાં પણ કહેવુ જોઈએ. સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર સહસ્રાર, આનત પ્રાણત. આરણ, અચ્યુત, નવ ગ્રૈવેયક, પાંચ અનુત્તર વિમાન, ઈષત્પ્રાગ્ભાર તેમજ લોકના અચરમ, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોનું પણ અલ્પ બહુત્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમાન જ સમજવું જોઈએ

सट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? गोयमा! सव्वत्थोवे लोगालोगस्स दव्वट्ठयाए एगमेगे अचरमे, लोगस्स चरमाइं असंखेज्जगुणाइं, अलोगस्स अचरमं य चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं, पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा लोगस्स चरमंतपएसा, अलोगस्स चरमंतपएसा विसेसाहिया, लोगस्स-अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा, अलोगस्स अचरमंतपएसा अणंतगुणा, लोगस्स य अलोगस्स य चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया! दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे लोगालोगस्स एगमेगे अचरमे लोगस्स चरमाइं असंखेज्जगुणाइं, अलोगस्स चरमाइं विसेसाहियाइं, लोगस्स य अलोगस्स य अचरमं चरमाणिय दोवि विसेसाहियाइं, लोगस्स चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा, अलोगस्स य चरमंतपएसा विसेसाहिया, लोगस्स अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा, अलोगस्स अचरमंतपएसा अणंतगुणा, लोगस्स य अलोगस्स य चरमंतपएसा य अचमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया, सव्वदव्वा विसेसाहिया, सव्वपएसा अणंतगुणा, सव्वपज्जवा अणंतगुणा ॥सू०३॥

छाया–अलोकस्य खलु भदन्त! अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया, प्रदेशार्थतया, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा,

---

अलोकादि के चरमाचरम का अल्पबहुत्व

शब्दार्थ–(अलोगस्स णं भंते! अचरमस्स य, चरमाण य, चरमंतपएसाण य, अचरमंतपदेसाण य) हे भगवन्! अलोक के अचरम का, चरमों का, चरमान्तप्रदेशों का और अचरमान्तप्रदेशों का (दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य की अपेक्षा से, प्रदेशों की अपेक्षा से और द्रव्य–प्रदेशों की

અલોકાદિના ચરમાચરમનુ અલ્પ બહુત્વ

શબ્દાર્થ–(अलोगस्स णं भंते! अचरमस्स य चरमाणय, चरमंतपएसाणय अचरमंतपदेसाण य) હે ભગવન્! અલોકના અચરમના, ચરમોના, ચરમાન્ત પ્રદેશોના અને અચરમાન્ત પ્રદેશોના (दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए, दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાથી (कयरे कयरेहितो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा

वहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकम् अलोकस्य द्रव्यार्थतया एकम् अचरमम् , चरमाणि असंख्येयगुणानि, अचरमं चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः अलोकस्य चरमान्तप्रदेशाः, अचरमान्तप्रदेशा अनन्तगुणाः, चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम् अलोकस्य एकम् अचरमं, चरमाणि असंख्येयगुणानि, अचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यपि विशेपाधिकानि, चरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणाः, अचरमान्तप्रदेशाः अनन्तगुणा?, चरमान्तप्रदेशाश्च

अपेक्षा से (कयरे कयरेहिंतो) कोन किससे (अप्पा वा वहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, वहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (सव्वत्थोवे) सब से कम (अलोगस्स) अलोक का (दव्वट्ठयाए) द्रव्य की अपेक्षा से (एगे अचरमे) एक अचरम है (चरमाइं असंखिज्जगुणाइं) चरमाणि असंख्यातगुणा हैं (अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) अचरम और चरमाणि दोनों विशेषाधिक हैं (पएसट्ठयाए) प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवा) सब से कम (अलोगस्स चरमंतपएसा) अलोक के चरमान्तप्रदेश हैं, (अचरमंतपएसा अणंतगुणा) अचरमान्तप्रदेश अनन्तगुणा हैं (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवे) सब से कम (अलोगस्स) अलोक का (एगे अचरमे) एक अचरम है, (चरमाइं असंखेज्जगुणाइं) चरम असंख्यातगुणा हैं, (अचरमं य चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) अचरम और चरमाणि दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं (चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) चरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं (अचरमंतपएसा

तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवे) બધાથી ઓછા (अलोगस्स) અલોકના (दव्वट्ठयाए) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (एगे अचरमे) એક અચરમ છે (चरमाइं असंखिज्जगुणाइं) ચરમાણિ અસંખ્યાતગણા છે (अचरमंचरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) અચરમ અને ચરમાણિ વિશેષાધિક છે (पएसट्ठयाए) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (सव्वत्थोवा) બધાથી ઓછા (अलोगस्स चरमंतपएसा) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (अचरमंतपएसा अणंतगुणा) અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે. (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (सव्वत्थोवे) બધાથી ઓછા (अलोगस्स) અલોકના (एगे अचरमे) એક અચરમ છે (चरमाइं असंखेज्जगुणाइं) ચરમ અસંખ્યાતગણા છે (अचरमं य चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને મળી વિશેષાધિક છે (चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા

अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, लोकालोकस्य खलु भदन्त! अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा? गौतम! सर्वस्तोकम् लोकालोकस्य द्रव्यार्थतया एकमेकम् अचरमं, लोकस्य चरमाणि असंख्येयगुणानि, अलोकस्य चरमाणि विशेषाधिकानि, लोकस्य च अलोकस्य च अचरमं च चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः लोकस्य चरमान्तप्रदेशाः, अलोकस्य चरमान्तप्र-

अनंतगुणा) अचरमान्तप्रदेश अनन्तगुणा हैं (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) चरमान्तप्रदेश और अरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं।

(लोगालोगस्स णं भंते! अचरमस्स य, चरमाण य, चरमंतपएसाण य, अचरमंतपएसाण य) हे भगवन्! लोकालोक के अचरम, चरमों, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में (दव्वट्ठयाए) द्रव्य की अपेक्षा (पएसट्ठयाए) प्रदेशों की अपेक्षा (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं? (गोयमा!) हे गौतम! (सव्वत्थोवे) सब से कम (लोगालोगस्स) लोकालोक के (दव्वट्ठयाए) द्रव्य की अपेक्षा से (एगमेगे अचरमे) एक-एक अचरम है (लोगस्स चरमाइं असंखेज्जगुणाइं) लोक के चरम असंख्यातगुणा हैं (अलोगस्स चरमाइं विसेसाहियाइं) अलोक के चरम विशेषाधिक हैं, (लोगस्स य अलोगस्स य अचरमं य चरमाणि य) लोक और अलोक का अचरम और चरमाणि (दोवि) दोनों (विसेसाहियाइं) विशेषाधिक हैं (पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा लोगस्स चरमंतपदेसा) प्रदेशों की अपेक्षा से सब से कम लोक के

છે (अचरमंतपएसा अणंतगुणा) અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે (चरमंतपएसा य अचरमंतपदेसा य दोवि विसेसाहिया) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે

(लोगालोगस्स णं भंते! अचरमस्स य चरमाण य- चरमंतपएसाण य; अचरमंतपएसाण य) હે ભગવન્! લોકાલોકના અચરમ, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમા (दव्वट्ठयाए) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (पएसट्ठयाए) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (कयरे कयरे हिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (सव्वत्थोवे) બધાથી ઓછા (लोगालोगस्स) લોકાલોકના (दव्वट्ठयाए) દ્રવ્યની અપેક્ષાથી (एगमेगे अचरमे) એક એક અચરમ છે (लोगस्स चरमाइं असंखेज्जगुणाइं) લોકના ચરમ અસંખ્યાતગણા છે (अलोगस्स चरमाइं विसेसाहियाइं) અલોકના ચરમ વિશેષાધિકછે (लोगस्स य अलोगस्स य अचरमंय चरमाणि य) લોક અને અલોકના અચરમ અને ચરમાણિ (दोवि) બન્ને (विसेसाहियाइं) વિશે [illegible] (पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा लोगस्स

देशा-विशेषाधिकाः, लोकस्य अचरमान्तप्रदेशाः असंख्येयगुणाः, अलोकस्य अचरमान्तप्रदेशा अनन्तगुणाः, लोकस्य चालोकस्य च चरमान्तप्रदेशाश्चाचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं लोकालोकस्य एकमेकम् अचरमम् , लोकस्य चरमाणि असंख्येयगुणानि, अलोकस्य चरमाणि विशेषाधिकानि, लोकस्य चालोकस्य चाचरमम् चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, लोकस्य चरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणाः, अलोकस्य च चरमान्तप्रदेशा विशेषाधिकाः, लोकस्य अचरमान्तप्रदेशाः, असंख्येयगुणाः, अलोकस्य अचरमान्त-

---

चरमान्तप्रदेश हैं (अलोगस्स चरमंतपदेसा विसेसाहिया) अलोक के चरमान्तप्रदेश विशेषाधिक हैं (लोगस्स अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) लोक के अचरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं (अलोगस्स अचरमंतपएसा अणंतगुणा) अलोक के अचरमान्तप्रदेश अनन्तगुणा हैं। (लोगस्स य अलोगस्स य चरमंतपदेसा य अचरमंतपदेसा य दोवि विसेसाहिया) लोक और अलोक के चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे लोगा· लोगस्स एगमेगे अचरमे) द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा सब से कम लोक-अलोक का एक-एक अचरम है (लोगस्स चरमाइं असंखेज्जगुणाइं) लोक के चरम असंख्यातगुणा हैं (अलोगस्स चरमाइं विसेसाहियाइं) अलोक के चरम विशेषाधिक हैं (लोगस्स य अलोगस्स य) लोक और अलोक का (अचरमं) अचरम (चरमाणि य) और चरमाणि (दोवि विसेसाहियाइं) दोनों विशेषाधिक हैं (लोगस्स चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) लोक के चरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं (अलोगस्स य चरमंतपएसा विसेसाहिया) अलोक के चरमान्तप्रदेश विशेषाधिक हैं (लोगस्स अचरमंतपदेसा असंखेज्जगुणा) लोक के अचरमान्तप्रदेश असं-

---

चरमंतपदेसा) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછા લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (अलोगस्स चरमंतपदेसा विसेसाहिया) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે (लोगस्स अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (अलोगस्स अचरमंतपएसा अणंतगुणा) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે (लोगस्स य अलोगस्स य चरमंतपदेसा य अचरमंतपदेसा य दोवि विसेसाहिया) લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे लोगालोगस्स एगमेगे अचरमे) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછા લોક-અલોકના એક એક અચરમ છે (लोगस्स चरमाइं असंखेज्जगुणाइं) લોકના ચરમ અસંખ્યાત ગણા છે (अलोगस्स चरमाइं विसेसाहियाइं) અલોકના ચરમ વિશેષાધિક છે (लोगस्स य अलोगस्स य) લોક અને અલોકના (अचरमं) અચરમ (चरमाणिय) અને ચરમાણિ (दोवि विसेसाहियाइं) બન્ને વિશેષાધિક છે (लोगस्स चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે (अलोगस्स य चरमंतपएसा विसेसाहिया) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે (लोगस्स अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) લોકના અચરમાન્ત

प्रदेशाः अनन्तगुणाः, लोकस्य चालोकस्य च चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, सर्वद्रव्याणि विशेषाधिकानि, सर्वप्रदेशाः अनन्तगुणाः, सर्वपर्यवाः अनन्तगुणाः ॥ सू० ३ ॥

टीका-अथालोकादेश्चरमाचरमादिगतमल्पबहुत्वं प्ररूपयितुमाह-'अलोगस्स णं भंते! अचरमस्स य चरमाण य, चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य' गौतमः पृच्छति-' हे भदन्त! अलोकस्य खलु अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च मध्ये 'दव्वट्टयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए' द्रव्यार्थतया, प्रदेशार्थतया, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?' कतरे कतरेभ्यो ऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवे अलोगस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरमे' सर्वस्तोकम् अलोकस्य द्रव्यार्थतया

ख्यातगुणा हैं (अलोगस्स अचरमंतपएसा अणंतगुणा) अलोक के अचरमान्त प्रदेश अनन्तगुणा हैं (लोगस्स य अलोगस्स य) लोक और अलोक के (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि) चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों (विसेसाहिया) विशेषाधिक हैं (सव्वदव्वा विसेसाहिया) सर्वद्रव्य विशेषाधिक (सव्वपएसा अणंतगुणा) समस्तप्रदेश अनन्तगुणा (सव्व पज्जवा अणंतगुणा) सर्व पर्याय अनन्तगुणा हैं।

टीकार्थ-अब अलोक आदि के चरमाचरम आदि का अल्प बहुत्व प्ररूपित करने के लिए कहते हैं-

श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन्! अलोक के अचरम, चरमों, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में से द्रव्य की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा तथा द्रव्य-प्रदेशों की अपेक्षा कौन किससे अल्प है, बहुत है, तुल्य है अथवा विशेषाधिक हैं?

પ્રદેશ અસંખ્યાતગણુા છે (अलोगस्स अचरमंत पएसा अणंतगुणा) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણુા છે (लोगस्स य अलोगस्स य) લોક અને અલોકના (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसाय दोवि) ચરમાંત અને અચરમાંત પ્રદેશ બન્ને (विसेसाहिया) વિશેષાધિક છે (सव्वदव्वा विसेसाहिया) સર્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે (सव्व पएसा अणंतगुणा) સમસ્ત પ્રદેશ અનન્ત ગણુા છે (सव्व पज्जवा अणंतगुणा) સર્વ પર્યાય અનન્તગણુા છે

ટીકાર્થ :- હવે અલોક આદિના ચરમા ચરમ આદિના અલ્પ બહુત્વ પ્રરૂપિત કરવાને માટે કહે છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! અલોકના અચરમ, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણુ કોનાથી અલ્પ છે, તુલ્ય છે. અથવા વિશેષાધિક છે?

एकम् अचरमं भवति, तदपेक्षया 'चरमाइं असंखिज्जगुणाइं' चरमाणि खण्डानि असंख्येयगुणानि भवन्ति, 'अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं' अचरमं चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि भवन्ति, 'पएसट्टयाए सव्वत्थोवा अलोगस्स चरमंतपएसा' प्रदेशार्थतया सर्वस्तोका अलोकस्य चरमान्तप्रदेशा भवन्ति, लोकनिष्कुटेष्वेवान्तस्तेषां सद् भावात्, तेभ्योऽपि 'अचरमंतपएसा अणंतगुणा' अचरमान्तप्रदेशा अनन्तगुणा भवन्ति, अलोकस्यानन्तत्वात् 'चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिता विशेषाधिका भवन्ति, चरमान्तप्रदेशानाम् अचरमान्तप्रदेशापेक्षया अनन्तभागकल्पत्वात्, तेषामचरमान्तप्रदेशेषु निवेशेऽपि ते समुदिताः अचरमान्तप्रदेशेभ्यो विशेषाधिका एव भवन्ति, 'दव्वट्ठपएसट्टयाए सव्वत्थोवे अलोगस्स एगे अचरमे' द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम् अलोकस्य एकम् अचरमं भवति, तदपेक्षया 'चरमाइं असंखेज्जगुणाइं' चरमाणि असंख्येयगुणानि भवन्ति, 'अचरमं य चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं' अचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यापि समुदितानि विशेषाधिकानि भवन्ति, तेभ्योऽपि 'चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा' चर-

---

भगवान्! उत्तर देते हैं–गौतम! सब से कम अलोक का द्रव्य की अपेक्षा अचरम है, इसकी अपेक्षा चरम खण्ड असंख्यातगुणा अधिक हैं। अचरम और चरम खण्ड दोनों मिल कर विशेषाधिक हैं। प्रदेशों की दृष्टि से सब से कम अलोक के चरमान्तप्रदेश हैं, क्यों कि निष्कुटप्रदेशों में ही उनका सद्भाव होता है। इन चरमान्तप्रदेशों की अपेक्षा अचरमान्तप्रदेश अनन्तगुणा हैं, क्यों कि अलोक अनन्त है। चरमान्तप्रदेश और अचरमान्त प्रदेश–दोनों मिल कर विशेषाधिक हैं, क्योंकि चरमान्तप्रदेश, अचरमान्तप्रदेशों के अनन्तवें भाग मात्र होते हैं, उन्हें अचरमान्त प्रदेशों में सम्मिलित कर देने पर भी वे सब मिल कर अचरमान्त प्रदेशों से विशेषाधिक ही होते हैं। द्रव्य और प्रदेशों की दृष्टि से सब से कम अलोक का एक अचरम है, उसकी अपेक्षा चरम खण्ड असंख्यातगुणा हैं, अचरम और चरमाणि (चरम खण्ड) दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं, उनकी

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ! બધાથી ઓછા અલોકના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અચરમ છે, એની અપેક્ષાએ ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા અધિક છે. અચરમ અને ચરમ ખંડ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશોની દૃષ્ટિથી બધાથી ઓછા અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, કેમકે નિષ્કુટ પ્રદેશોમા જ તેમનો સદ્ભાવ હોય છે. એ ચરમાન્ત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા હોય છે, કેમકે અલોક અનન્ત છે. ચરમાન્ત અને અચરમાન્ત પ્રદેશ–બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે, કેમકે ચરમાન્ત પ્રદેશ, અચરમાન્ત પ્રદેશોની સાથે સમ્મિલિત કરી દેવાથી પણ તેઓ બધા મળીને અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશેષાધિક જ હોય છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ બધાથી ઓછા અલોકનો એક અચરમ છે, એની અપેક્ષાએ ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા છે, અચરમ અને ચરમાણિ (ચરમખંડ) બન્ને

मान्तप्रदेशा असंख्येयगुणा भवन्ति, 'अचरमंतपएसा अणंतगुणा' अचरमान्तप्रदेशा अनन्तगुणा भवन्ति, 'चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिता विशेषाधिका भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'लोगालोगस्स णं भंते ! अचरमस्स य चरमाणि य चरमंतपएसाण य, अचरमंतपएसाण य' हे भदन्त ! लोकालोकस्य खलु अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च मध्ये 'दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए' द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवे लोगालोगस्स दव्वट्ठयाए एगमेगे अचरमे' सर्वस्तोकम् सर्वेभ्योऽल्पम्, लोकालोकस्य द्रव्यार्थतया एकमेकम् अचरमम् अचरमखण्डं भवति, एकत्वात्, तदपेक्षया 'लोगस्स चरमाइं असंखेज्जगुणाइं' लोकस्य चरमाणि-चरमखण्डद्रव्याणि, असंख्येयगुणानि भवन्ति, तेषामसंख्यातत्वात् तेभ्योऽपि-'अलोगस्स चरमाइं विसेसाहियाइं' अलोकस्य चरमाणि-चरमखण्डानि विशेषाधिकानि

अपेक्षा भी चरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं और अचरमान्तप्रदेश उनसे अनन्तगुणा हैं। चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों मिल कर विशेषाधिक हैं।

श्रीगौतमस्वामी ! प्रश्न करते हैं-भगवन् ! लोकालोक के अचरम चरमों, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में, द्रव्य की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा तथा द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य या विशेषाधिक हैं ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! सब से कम लोक और अलोक का द्रव्य की अपेक्षा एक-एक अचरम अर्थात् अचरम खंड है, क्योंकि वह एक ही है। उसकी अपेक्षा लोक के चरम खंड द्रव्य असंख्यातगुणा हैं, क्यों कि वे असंख्यात हैं उनकी अपेक्षा अलोक के चरम खंड विशेषाधिक हैं। लोक के

મળીને વિશેષાધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અસખ્યાતગણા છે અને અચરમાન્ત પ્રદેશ તેમનાથી અનન્તગણા છે ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! લોકાલોકના અચરમો, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે:-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા લોક અને અલોકના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક-એક અચરમ અર્થાત્ અચરમખડ છે, કેમકે તે એક જ છે. તેની અપેક્ષાએ લોકના ચરમ ખંડ દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા છે. કેમકે તેઓ અસંખ્યાત છે, તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમ ખડ વિશેષાધિક છે. લોકના ચરમખડ વાસ્તવમા છે તો અસં-

भवन्ति, लोकस्य चरमखण्डानां वस्तुतोऽसंख्येयत्वेऽपि पूर्वोपदर्शितपृथिवीस्थापनापरिकल्पनया तानि अष्टौ परिकल्प्यन्ते, तद्यथा-एकैकं चतसृषु दिक्षु एकैकं च विदिक्षु इति, अलोकस्य चरमखण्डानि तु अलोकस्थापना परिकल्पनया द्वादशपरिकल्पन्ते, तद्यथा-एकैकं चतसृषु दिक्षु द्वे द्वे विदिक्षु इति, द्वादशानाञ्चाष्टभ्यो न द्विगुणत्वं नो वा त्रिगुणत्वं किन्तु विशेषाधिकत्वमेव संभवति, तेभ्योऽपि-अलोकस्य चरमखण्डेभ्यः 'लोगस्स य अलोगस्स य अचरमं य चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं' लोकस्य चालोकस्य च अचरमश्च चरमाणि चेति द्वयान्यपि विशेषाधिकानि भवन्ति लोकस्य चरमखण्डानि पूर्वोक्तपरिकल्पनया अष्टौ एकमचरमखण्डमिति उभयसंमेलने नव शतम् अलोकस्यापि चरमाचरमखण्डानि समुदितानि त्रयोदशभवन्ति, उभयेषां संमेलने तु द्वाविंशतिः, तस्याश्च द्वादशभ्यो न द्विगुणितत्वं, नो वा त्रिगुणितत्वं किन्तु विशेषाधिकत्वमेवेति अलोकस्य चरमखण्डेभ्यो लोकालोकचरमाचरमखण्डानि समुदितानि विशेषाधिकानि

चरम खंड हैं तो वास्तव में असंख्यात परन्तु पृथ्वी की स्थापना ▱ इस प्रकार की है, इस स्थापना की कल्पना से वे आठ माने जाते हैं, वे इस प्रकार हैं-एक एक चारों दिशाओं में और एक-एक चारों विदिशाओं में। अलोक के चरम खंड अलोक की स्थापना की परिकल्पना के आधार पर बारह माने जाते हैं, यथा-एक-एक चारों दिशाओं के और दो-दो चार विदिशाओं में। यह बारह की संख्या अष्ट से न दुगुनी है, न तिगुनी है, किन्तु विशेषाधिक ही कही जा सकती है। अलोक के चरम खंडों की अपेक्षा लोक और अलोक का अचरम और उनके चरम खण्ड दोनों मिलकर विशेषाधिक होते हैं। क्यों कि पूर्वोक्त कल्पना के अनुसार लोक के चरम खंड आठ है और अचरमखंड एक है, दोनों मिलकर नौ होते हैं। इसी प्रकार अलोक के भी चरम और अचरम खंड मिल कर तेरह हैं। और इन दोनों को मिला दिया जाय तो बाईस होते हैं। यह बाईस संख्या, बारह से दुगुनी-तिगुनी आदि नहीं है, किन्तु विशेषाधिक ही

ખ્યાત પરન્તુ પૃથ્વીની સ્થાપના ▱ આ રીતે કરી છે આ સ્થાપનાની કલ્પનાથી તેઓ આઠ મનાય છે તેઓ આ પ્રકારે છે-एकएक ચારે દિશાઓમાં અને એક એક ચારે વિદિશાઓમાં, અલોકના ચરમ ખંડ અલોકની સ્થાપનાની પરિકલ્પનાના અધાર પર બાર મનાય છે. યથા એક એક ચારે દિશાઓમાં અને બે બે ચાર વિદિશાઓમાં. આ બારની સંખ્યા આઠથી બમણી છે, ત્રિગુણી નથી; પરન્તુ વિશેષાધિક જ કહેવાય છે. અલોકના ચરમ ખંડોની અપેક્ષાએ લોક અને અલોક અચરમ અને તેમના ચરમ ખંડ બન્ને મળીને વિશેષાધિક થાય છે. કેમકે પૂર્વોક્ત કલ્પનાના અનુસાર લોકના ચરમ ખંડ આઠ છે અને અચરમ ખંડ એક છે, બન્ને મળીને નવ થાય છે. એજ રીતે અલોકના પણ ચરમ અને અચરમ ખંડ મેળવીને તેર છે. અને તે બન્નેને મેળવી દેવાય તો બાવીસ થાય છે. આ બાવીસ સંખ્યા બારથી બમણી કે ત્રણ ગણી આદિ નથી, પણ વિશેષાધિક છે. આ પ્રકારે અલોકના

भवन्ति, 'पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा लोगस्स चरमंतपएसा' प्रदेशार्थतया सर्वस्तोका लोकस्य चरमान्तप्रदेशा भवन्ति, तत्राष्टखण्डसत्कानामेव प्रदेशानां सद्भावात्, तेभ्यः 'अलोगस्स चरमंतपएसा विसेसाहिया' अलोकस्य चरमान्तप्रदेशा विशेषाधिका भवन्ति, तेभ्योऽपि 'लोगस्स अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा' लोकस्य अचरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणा भवन्ति, तत्क्षेत्रस्यातिप्रचुरतया तत्प्रदेशानामपि अतिप्रचुरत्वात्, तेभ्योऽपि 'अलोगस्स अचरमंतपएसा अणंतगुणा' अलोकस्याचरमान्तप्रदेशाः अनन्तगुणा भवन्ति, तत्क्षेत्रस्यानन्तगुणत्वात्, तेभ्योऽपि 'लोगस्स य अलोगस्स य चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' लोकस्य चालोकस्य च चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिता विशेषाधिका भवन्ति अलोकस्याचरमान्तप्रदेशो लोकस्य चरमाचरमान्तप्रदेशानाम् अलोकस्य चरमान्तप्रदेशानाञ्च प्रक्षेपात् तेषाञ्च सर्वसंख्याऽपि असंख्येयानामनन्तराश्यपेक्षयाऽपि स्तोकत्वमेवेति तेषां तत्र प्रक्षेपेऽपि अलोकस्याचरमान्तप्रदेशेभ्यो विशेषाधिकत्वमेवेति भावः। 'दव्वट्ठपए-

---

है। इस प्रकार अलोक के चरम खंडों से लोकालोक के चरमाचरम खण्ड मिल कर भी विशेषाधिक ही होते हैं।

प्रदेशों की दृष्टि से सब से कम लोक के चरमान्तप्रदेश हैं, क्यों कि उसमें आठ ही प्रदेश हैं उनकी अपेक्षा अलोक के चरमान्तप्रदेश विशेषाधिक हैं, उनसे लोक के अचरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं, क्योंकि अचरमक्षेत्र बहुत बडा है, इस कारण उसके प्रदेश भी बहुत अधिक हैं। उनकी अपेक्षा अलोक के अचरमान्तप्रदेश अनन्तगुणा हैं, क्योंकि वह क्षेत्र अनन्तगुणा है। उनकी अपेक्षा भी लोक और अलोक के चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं, क्यों कि अलोक के अचरमान्तप्रदेशों में लोक के चरमान्तप्रदेशों को, अचरमान्तप्रदेशों को तथा अलोक के चरमान्त प्रदेशों को मिला देने पर भी वे सब असंख्यात ही होते हैं और असंख्यात, अनन्त, की अपेक्षा कम ही है,

---

ચરમ ખંડોથી લોકાલોકના ચરમાચરમ ખંડ મળીને પણ વિશેષાધિક જ થાય છે.

પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ બધાથી ઓછા લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, કેમકે તેનામા આઠ જ પ્રદેશ છે. તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે. તેમનાથી લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે, કેમકે અચરમ ક્ષેત્ર ઘણું મોટું છે. એ કારણે એના પ્રદેશ પણ ઘણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્ત ગણા છે, કેમકે તે ક્ષેત્ર અનન્તગણુ છે. એમની અપેક્ષાએ પણ લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે, કેમકે અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશોમા લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશોને અચરમાન્ત પ્રદેશોને તથા અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશોને મેળવવાથી પણ તેઓ બધા અસંખ્યાત જ થાય છે અને અસંખ્યાત, અનન્તની અપેક્ષાએ ઓછા જ છે, તેમને તેમાં મેળવી દેતા પણ તેઓ અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશોથી વિશે-

सट्ठयाए सव्वत्थोवे लोगालोगस्स एगमेगे अचरमे' द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम् लोकालोकस्य एकैकम् अचरमं भवति, प्रागुक्तयुक्तेः, तस्मात्–'लोगस्स चरमाइं–असंखेज्जगुणाइं' लोकस्य चरमाणि–चरमखण्डानि असंख्येयगुणानि भवन्ति, प्रागुक्तयुक्तेस्तुल्यत्वात्, तेभ्योऽपि–'अलोगस्स चरमाइं विसेसाहियाइं' अलोकस्य चरमाणि–चरमखण्डानि विशेषाधिकानि भवन्ति, तेभ्योऽपि 'लोगस्स य अलोगस्स य अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं' लोकस्य चालोकस्य चाचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि भवन्ति प्रागुक्तयुक्तेः, तेभ्योऽपि 'लोगस्स चरमंतपएसा असंखेज्जगुणा' लोकस्य चरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणा भवन्ति, 'अलोगस्स य चरमंतपएसा विसेसाहिया' अलोकस्य च चरमान्तप्रदेशा विशेषाधिका भवन्ति, तेभ्योऽपि 'लोगस्स अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा' लोकस्याचरमान्तप्रदेशा असंख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि 'अलोगस्स अचरमंतपएसा अणंतगुणा' अलोकस्याचरमान्तप्रदेशा अनन्तगुणा भवन्ति, प्रागुक्तयुक्तेः, तेभ्योऽपि–'लोगस्स य अलोगस्स य

अतएव उन्हें उनमें मिलादेने पर भी वे अलोक के अचरमान्तप्रदेशों से विशेषाधिक ही होते हैं।

द्रव्य और प्रदेशों की दृष्टि से अल्प बहुत्व का विचार किया जाय तो सब से कम लोक और अलोक का एक–एक अचरम है, इसका कारण पहले कहा जा चुका है। उनकी अपेक्षा लोक के चरमखण्ड असंख्यातगुणा अधिक हैं, इस विषय में भी युक्ति पहले कह चुके हैं। उनकी अपेक्षा अलोक के चरम खंड विशेषाधिक हैं और उनकी अपेक्षा लोक और अलोक का अचरम और उनके चरम खंड दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं, इसका कारण पूर्ववत् समझलेना चाहिए। उनकी अपेक्षा लोक के चरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं और उनकी अपेक्षा अलोक के चरमान्तप्रदेश विशेषाधिक हैं। उनकी अपेक्षा लोक के अचरमान्तप्रदेश असंख्यातगुणा हैं। उनकी अपेक्षा अलोक के अचरमान्तप्रदेश अनन्तगुणा हैं। युक्ति पहले कही जा चुकी है। उनकी अपेक्षा लोक और अलोक

ષાધિક જ હોય છે. દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની દૃષ્ટિથી અલ્પ બહુત્વનો વિચાર કરાય તો બધાથી ઓછા લોક અને અલોકના એક–એક અચરમ છે, એ પહેલા કહેવાઈ ગયા છે. તેમની અપેક્ષાએ લોકના ચરમ ખંડ અસંખ્યાતગણા અધિક છે, એ વિષયમાં પણ યુક્તિ પહેલાં કહી દિધેલી છે. તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમ ખંડ વિશેષાધિક છે અને તેમની અપેક્ષાએ લોક અને અલોકના અચરમ અને તમના ચરમખંડ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે, એનું કારણ પૂર્વવત્ સમજી લેવુ જોઈએ. એમની અપેક્ષાએ લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે, અને તેમની અપેક્ષાએ અલોકના ચરમન્ત પ્રદેશ વિશેષાધિક છે. એમની અપેક્ષાએ લોકના અચરમાંત પ્રદેશ અસંખ્યાતગણા છે. એમની અપેક્ષાએ અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનન્તગણા છે. યુક્તિ પહેલા કહી દેવાયેલી છે. તેમની

चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' लोकस्य चालोकस्य च चरमान्तप्रदेशाश्चाचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिता विशेषाधिका भवन्ति, तेभ्योऽपि–'सव्वदव्वा विसेसाहिया' सर्वद्रव्याणि विशेषाधिकानि भवन्ति, तथा च लोकालोकचरमाचरमान्तप्रदेशेभ्यः सर्वद्रव्याणां विशेषाधिकत्वं भवति, अनन्तानन्तसंख्यकानां जीवानाम् एवम् परमाण्वादीनामनन्तपरमाण्वात्मक स्कन्धपर्यन्तानां प्रत्येकानन्तसंख्यानां पृथक् पृथक् द्रव्यत्वात्, तेभ्योऽपि 'सव्वपएसा अणंतगुणा' सर्वप्रदेशा अनन्तगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि–'सव्वपज्जवा अणंतगुणा' सर्वपर्यवाः अनन्तगुणा भवन्ति, प्रतिप्रदेशं स्वपरभेदभिन्नानां पर्यायाणामनन्तत्वात् ॥ सू० ३॥

मूलम्–परमाणुपोग्गले णं भंते! किं चरिमे १ अचरिमे २ अवत्तव्वए ३, चरमाइं ४ अचरमाइं ५ अवत्तव्वयाइं ६ उदाहु चरिमे य, अचरिमे य ७, उदाहु चरमे य अचरमाइं ८, उदाहु चरमाइं अचरमे य ९, उदाहु चरिमाइं च अचरमाइं च १०, पढमा चउभंगी! उदाहु चरिमे य अवत्तव्वए य ११ उदाहु चरमे य अवत्तव्वयाइं च १२ उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वए य १३, उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च १४, बीया चउभंगी! उदाहु अचरिमे य अवत्तव्वए य १५, उदाहु अचरमे य अवत्तव्वयाइं च १६, उदाहु अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७, उदाहु अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं च १८, तइया चउभंगी! उदाहु चरमे य

के चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों मिल कर विशेषाधिक हैं। उनकी अपेक्षा सब द्रव्य विशेषाधिक हैं, अर्थात् लोक और अलोक के चरम और अचरमप्रदेशों की अपेक्षा सब द्रव्य मिलकर विशेषाधिक हैं, क्योंकि अनन्तानन्तसंख्यक जीव, परमाणु, अनन्त परमाणुओं तक के बने हुए स्कंध, सब अलग-अलग भी अनन्त-अनन्त हैं और वे सभी द्रव्य हैं। सब द्रव्यों की अपेक्षा भी-सब प्रदेश अनन्तगुणा हैं और सब प्रदेशों की अपेक्षा सर्व पर्याय अनन्तगुणा हैं, क्यों कि प्रत्येकप्रदेश के स्व-पर पर्याय अनन्त हैं ॥सू०३॥

અપેક્ષાએ લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે, એમની અપેક્ષાએ બધા દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, અર્થાત્ લોક અને અલોકના ચરમ અને અચરમ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધા દ્રવ્યો મળીને વિશેષાધિક છે. કેમકે અનન્તાનન્ત સંખ્યક જીવ, પરમાણુ અનન્ત પરમાણુઓ સુધીના બનેલા સ્કન્ધ, બધા અલગ-અલગ પણ અનન્ત અનન્ત છે અને તે બધા દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ પણ બધા પ્રદેશ અનન્તગણુા છે અને બધા પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વપર્યાય અનન્તગણુા છે, કેમકે પ્રત્યેક પ્રદેશના સ્વપર પર્યાય અનન્ત છે. ॥ સૂ૦ ૩ ॥

अचरमे य अवत्तव्वए य १९, उदाहु चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं च २० उदाहु चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २१, उदाहु चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२, उदाहु चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वए य २३, उदाहु चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वयाइं च २४ उदाहु चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २५, उदाहु चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६ एए छव्वीसं भंगा। गोयमा! परमाणुपोग्गले नो चरमे नो अचरमे, नियमा अवत्तव्वए, सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा ॥ सू० ४ ॥

छाया-परमाणुपुद्गलः खलु भदन्त! किं चरमः १ अचरमः २ अवक्तव्यः ३ चरमाणि ४ अचरमाणि ५ अवक्तव्यानि ६ उताहो चरमश्च अचरमश्च ७ उताहो चरमश्च अचरमाणि ८ उताहो चरमाणि अचरमश्च ९ उताहो चरमाणि च अचरमाणि च १० प्रथमा चतुर्भङ्गी, उताहो चरमश्च अवक्तव्यश्च ११ उताहो चरमश्च अवक्तव्यानि च १२ उताहो चरमाणि च अव-

परमाणु आदि का चरमाचरम वक्तव्यता

शब्दार्थ-(परमाणुपोग्गले णं भंते! किं चरिमे?) भगवन्! परमाणु पुद्गल क्या चरम है? (अचरिमे) अचरम है? (अवत्तव्वए) अवक्तव्य है? (चरमाइं) चरमाणि-बहुत चरमरूप है? (अचरमाइं) बहुत अचरमरूप हैं? (अवत्तव्वयाइं) बहुत अवक्तव्यरूप है? (उदाहु) अथवा (चरिमे य अचरिमे य) चरम और अचरम है? (उदाहु) अथवा (चरिमे य अचरमाइं) चरम और बहुत अचरमरूप है? (उदाहु चरमाइं अचरमे य) अथवा अनेक चरमरूप और एक अचरम है? (उदाहु चरमाइं च अचरमाइं च) अथवा बहुत चरम और बहुत अचरमरूप है? (पढमा चउभंगी) पहली चौभंगी।

(उदाहु चरिमे य अवत्तव्वए य) अथवा चरम और अवक्तव्य है, (उदाहु

પરમાણુ આદિની ચરમાચરમ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(परमाणुपोग्गलेणं भंते किं चरिमे) હે ભગવન્! પરમાણુ પુદ્ગલ શું ચરમ છે? (अचरिमे) અચરમ છે? (अवत्तव्वए) અવક્તવ્ય છે? (चरमाइं) चरमाणि-ઘણા ચરમ રૂપ છે? (अचरमाइं) ઘણા અચરમ રૂપ છે? (अवत्तव्वयाइ) ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે? (उदाहु) અથવા (चरिमे य अचरिमे य) ચરમ અને અચરમ છે? (उदाहु) અથવા (चरमेय अचरमाइं) ચરમ અને ઘણા અચરમ રૂપ છે? (उदाहु चरमाइं च अचरमाइं च) અથવા ઘણા ચરમ અને ઘણા અચરમ રૂપ છે? (पढमा चउभंगी) પહેલી ચૌ ભંગી

(उदाहु चरिमेय अवत्तव्वए य) અથવા ચરમ અને અવક્તવ્ય છે (उदाहु चरिमे य

क्तव्यश्च १३ उताहो चरमाणि च उवक्तव्यानि च १४ द्वितीया चतुर्भङ्गी उताहो अचरमश्च अवक्तव्यश्च १५ उताहो अचरमश्च अवक्तव्यानि च १६ उताहो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च १७ उताहो अचरमाणि च अवक्तव्यानि च १८ तृतीया चतुर्भङ्गी उताहो चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यश्च १९ उताहो चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यानि च २० उताहो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च २१ उताहो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च २२ उताहो चरमाणि च अच-

---

चरिमे य अवत्तव्वयाइं च) अथवा चरम और बहुत अवक्तव्यरूप है ? (उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वए य) अथवा बहुत चरमरूप और अवक्तव्य है ? (उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अथवा बहुत चरम और बहुत अवक्तव्यरूप है ? (बीया चउभंगी) यह दूसरी चौभंगी।

(उदाहु अचरिमे य अवत्तव्वए य) अथवा अचरम और अवक्तव्य है ? (उदाहु अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) अथवा अचरम और बहुत अवक्तव्यरूप है ? (उदाहु अचरिमाइं च अवत्तव्वए य) अथवा बहुत अचरम और अवक्तव्य है ? (उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अथवा बहुत चरम और बहुत अवक्तव्य रूप है ? (तइया चउभंगी) यह तीसरी चौभंगी हुई।

(उदाहु चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य) अथवा चरम, अचरम और अवक्तव्य है (उदाहु चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) अथवा चरम, अचरम और बहुत अवक्तव्यरूप है (उदाहु चरमे च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) अथवा चरम, बहुत अचरम और अवक्तव्य है ? (उदाहु चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अथवा चरम, बहुत अचरम और बहुत अवक्तव्यरूप है ?

अवत्तव्वयाइं च) અથવા ચરમ અને ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે ? (उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वए य) અથવા ઘણા ચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? (उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) અથવા ઘણા ચરમ અને ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે ? (बीया चउभंगी) આ બીજી ચૌભંગી થઈ

(उदाहु अचरिमे य अवत्तव्वए य) અથવા અચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? (उदाहु अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) અથવા અચરમ અને ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે ? (उदाहु अचरिमाइं च अवत्तव्वए य) અથવા ઘણા અચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? (उदाहु चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) અથવા ઘણા ચરમ અને ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે ? (तइया चउभंगी) આ ત્રીજી ચૌભંગી થઈ

(उदाहु चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य) અથવા ચરમ અચરમ અને અવક્તવ્ય છે (उदाहु चरमे य अचरमे य अवत्तव्वएयाइं च) અથવા ચરમ, અચરમ અને ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે (उदाहु चरमे च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) અથવા ચરમ, ઘણા અચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? (उदाहु चरमे च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) અથવા ચરમ, ઘણા અચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? (उदाहु चरमाइं च अचरमे च अवत्तव्वयाइं च) અથવા ઘણા

रमश्च अवक्तव्यश्च २३ उताहो चरमाणि च अचरमश्च अवक्तव्यानि च २४ उताहो चरमाणि च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च २५ उताहो चरमाणि च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च २६ एते षड्विंशति भङ्गाः ! गौतम ! परमाणु पुद्गलो नो चरमः, नो अचरमः, नियमाद् अवक्तव्यः, शेषा भङ्गाः प्रतिषेद्धव्याः ॥ सू० ४ ॥

टीका–पूर्वं रत्नप्रभादिकं चरमाचरमभेदतः प्ररूपितम् अथ परमाण्वादिकं चरमाचरमादिभेदतः प्ररूपयितुमाह–परमाणुपोग्गले णं भंते ! किं चरिमे ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! परमाणुपुद्गलः खलु किं चरमो वर्तते ? किं वा 'अचरिमे,' अचरमो वर्तते ! किं

(उदाहु चरमाइं च अचरमे य, अवत्तव्वए य) अथवा बहुत चरम, अचरम और अवक्तव्य है (उदाहु चरमाइं च अचरमे च अवत्तव्वयाइं च) अथवा बहुत चरम रूप, अचरम और बहुत अवक्तव्य रूप है ? (उदाहु चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) अथवा बहुत चरम, बहुत अचरम और अवक्तव्य है ? (उदाहु चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अथवा बहुत चरम, बहुत अचरम और बहुत अवक्तव्य रूप है ? (एते छव्वीसं भंगा) ये छव्वीस भंग हैं ।

(गोयमा !) हे गौतम ! (परमाणुपोग्गले) परमाणुपुद्गल (नो चरमे नो अचरमे, नियमा अवत्तव्वए) चरम नहीं, अचरम नहीं, नियम से अवक्तव्य है, (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) शेष भंगों का निषेध करना चाहिए ।

टीकार्थ–पहले रत्नप्रभा आदि भूमियों के चरम–अचरम आदि के विषय में विचार किया गया था, अब परमाणुपुद्गल के चरम–अचरम आदि का विचार किया जाता है—

श्रीगौतमस्वामी ! प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! परमाणु पुद्गल (१) क्या चरम है ? (२) अथवा क्या अचरम है ? (३) या क्या अवक्तव्य है ? इत्यादि रूप

ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્ય છે (उदाहु चरमाइं च अचरमे च अवत्तव्वयाइं च) અથવા ઘણા ચરમ રૂપ, અચરમ રૂપ અને ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે ? (उदाहु चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) અથવા ઘણા ચરમ, ઘણા અચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? (उदाहु चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) અથવા ઘણા ચરમ, ઘણા અચરમ અને ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે ? (एते छव्वीसं भंगा) એ છવ્વીસ ભંગ છે

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (परमाणुपोग्गले) પરમાણુ પુદ્ગલ (नो चरमे, नो अचरमे, नियमा अवत्तव्वए) ચરમ નહિ, અચરમ નહી નિયમથી અવક્તવ્ય છે (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) શેષ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ

ટીકાર્થ–પહેલા રત્નપ્રભા આદિ ભૂમિયોના ચરમ–અચરમ આદિના વિષયમાં વિચાર કરાયો હતો, હવે પરમાણુ પુદ્ગલના ચરમ–અચરમ આદિનો વિચાર કરાય છે–

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :–હે ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલ (૧) શુ ચરમ છે ?

वा 'अवत्तव्वए ३' अवक्तव्यो भवति ? इत्यादि रीत्या प्रश्नवाक्ये पड्विंशति भङ्गाः संभवन्ति, तत्रादौ त्रीणि पदानि चरमाचरमावक्तव्य स्वरूपाणि प्रतिपादितान्येव, तेषाञ्चैकैकसंयोगे असंयोगे प्रत्येकमेकवचनान्तास्त्रयो भङ्गाः-चरमोऽचरमोऽवक्तव्यः, त्रयो बहुवचनान्ताः चरमाणि अचरमाणि, अवक्तव्यानि इत्येकसंयोगे सर्वे षट्भङ्गाः, द्विकसंयोगास्त्रयस्तत्र चरमाचरमपदयोः प्रथमः, चरमावक्तव्यपदयोर्द्वितीयः-अचरमावक्तव्यपदयोस्तृतीयो भवति, तेषाञ्च त्रयाणां प्रत्येकस्मिन् चत्वारो भङ्गाः, तत्र प्रथमे द्विकसंयोगे चरमश्चाचरमश्च, चरमश्चाचरमाश्च, चरमाश्चाचरमश्च, चरमाश्चाचरमाश्च, एवमेव चतुर्भङ्गी चरमावक्तव्यपदयोः, तथैव अचरमावक्तव्यपदयो-

से प्रश्न वाक्य में छव्वीस विकल्प का संभव हैं। उनमें से चरम, अचरम और अवक्तव्य, ये तीन विकल्प ऊपर कहे जा चुके हैं। इन तीनों को पृथक्-पृथक् करके, सम्मिलित करके तथा एकवचन में और बहुवचन में प्रयोग करके आगे के भंग समझ लेने चाहिए। जैसे एकवचनान्त असंमिलित तीन भंग यों हैं-(१) चरमः (२) अचरमः (३) अवक्तव्यः, इन्हीं के तीन बहुवचनान्त विकल्प इस प्रकार होते हैं-(४) चरमाणि (५) अचरमाणि (६) अवक्तव्यानि। ये पृथक् -पृथक् विवक्षा करने पर छह भंग होते हैं। दो-दो को साथ मिलाने से तीन प्रकार के भंग बनते हैं, यथा-चरम और अचरम के संयोग से प्रथम द्विक-संयेग, चरम और अवक्तव्य के संयोग से दूसरा द्विकसंयोग और अचरम तथा अवक्तव्य के संयोग से तीसरा द्विकसंयोग होता है। इन तीनों में से प्रत्येक के चार-चार भंग बनते हैं। पहले द्विकसंयोग के चार भंग यो हैं-चरमः और अचरमः, चरमः अचरमाः, चरमाः अचरमः चरमाः अचरमाः इसी प्रकार की चौभंगी चरम और अवक्तव्य पद की समझनी चाहिए तथा अचरम

(૨) અથવા શું અચરમ છે? (૩) અગર શું અવક્તવ્ય છે? ઈત્યાદિ રૂપે પ્રશ્ન વાકયમાં છવીસ વિકલ્પ સંભવે છે. તેઓમાંથી ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્ય, એ ત્રણ વિકલ્પ ઉપર કહી ગયેલ છીએ. એ ત્રણને પૃથક્ પૃથક્ કરીને ભેગા કરીને તથા એકવચનમાં અને બહુવચનમાં પ્રયોગ કરીને આગળના ભંગ સમજી લેવા જોઈએ. જેમ એકવચનાન્ત અસંમિલિત ત્રણ ભંગ આમ છે-(૧) ચરમ : (૨) અચરમઃ (૩) અવક્તવ્યઃ એમના ત્રણ બહુવચનાન્ત વિકલ્પ આ રીતે થાય છે-(૪) ચરમાણિ (૫) અચરમાણિ (૬) અવક્તવ્યાનિ. આમ પૃથક્ પૃથક્ વિવક્ષા કરવાથી છ ભંગ થાય છે. એ-એને સાથે મેળવવાથી ત્રણ પ્રકારના ભંગ બને છે. જેમકે-ચરમ અને અચરમના સંયોગથી પ્રથમદ્વિક સંયોગ, ચરમ અને અવક્તવ્યના સંયોગથી બીજુ દ્વિક સંયોગ અને અચરમ તથા અવક્તવ્યના સંયોગથી ત્રીજું દ્વિક સંયોગ થાય છે.

એ ત્રણેમાંથી પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભંગ બને છે, પહેલા દ્વિક સંયોગના ચાર ભંગ આમ છેઃ-चरम . અને अचरम :, चरम : अचरमा :, चरमा . अचरम., चरमाः अचरमा :,

श्चतुर्भङ्गीति सर्वसंख्यया द्विकसंयोगे द्वादश भङ्गाः, त्रिकसंयोगे एकवचनबहुवचनाभ्यामष्टौ भङ्गा भवन्ति, इति सर्वसंकलनेन षड्विंशतिर्भङ्गा भवन्ति, तानेव भङ्गान् विशदयन्नाह-'चरमाइं ४' परमाणुपुद्गलः किं चरमाणि? किं वा 'अचरमाइं ५' अचरमाणि? किं वा-'अवत्तव्वयाइं ६' अवक्तव्यानि? इत्येवमेकसंयोगे षड्भङ्गान् प्रतिपाद्य, द्विकसंयोगे द्वादश भङ्गान् प्रतिपादयति-'उदाहु चरिमे य अचरिमे य ७' उताहो चरमश्च अचरमश्च परमाणुद्गलो भवति? 'उदाहु

और अवक्तव्य पदों को लेकर भी एक चौभंगी बना लेनी चाहिए। इस प्रकार द्विकसंयोग के कुल बारह विकल्प होते हैं।

तीन संयोगी भंग आठ होते हैं। इस प्रकार सब को सम्मिलित करने पर ६×१२×८=२६ (छब्बीस) भंग होते हैं।

* हिन्दी भाषा में एकवचनान्त रूप 'चरम' और बहुवचनान्त रूप भी 'चरम' ही होता है। इनसे एक वचन और बहुवचन का स्पष्ट भेद ज्ञात नहीं होता। इस कारण स्पष्टता के लिए यहाँ और आगे-पीछे भी संस्कृतभाषा के अनुसार एकवचन और बहुवचन का प्रयोग किया गया है।

अब इन्हीं भंगों को स्पष्ट करते हुए कहते हैं-(४) चरमाणि अर्थात् परमाणुपुद्गल क्या बहुत चरम रूप है? (५) अचरमाणि अर्थात् क्या बहुत अचरम रूप है? (६) अवक्तव्यानि क्या परमाणुपुद्गल बहुत अवक्तव्य रूप है? ये पृथक्-पृथक् छह भंग हुए।

अब द्विकसंयोगी बारह भंगों का प्रतिपादन करते हैं-अथवा (७) परमाणुपुद्गल चरमः और अचरमः है? (८) या परमाणु चरमः अचरमाणि है अर्थात्

એ પ્રકારની ચૌભંગી ચરમ અને અવક્તવ્ય પદની સમજવી જોઈએ અચરમ અને અવક્તવ્ય પદોને લઈને પણ એક ચૌભંગી બનાવી લેવી જોઈએ. એ પ્રકારે દ્વિક સંયોગના કુલ બાર વિકલ્પ થાય છે.

ત્રણ સંયોગી ભંગ આઠ થાય છે. એ પ્રકારે બધાને જોડી દેવાથી ૬×૧૨×૮×૨૬ (છવ્વીસ) ભંગ થઈ જાય છે.

ગુજરાતીમા ચરમના એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત રૂપોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી આવતો એથી એ કારણે સ્પષ્ટતાને માટે અહી અને આગળ પાછળ પણ સંસ્કૃત ભાષાના અનુસાર એક વચન અને બહુવચનના પ્રયોગ કરાયા છે.

હવે એ ભંગોને સ્પષ્ટ કરતા કહે છે-(૪) ચરમાણિ અર્થાત્ પરમાણુ પુદ્ગલ શું ઘણા ચરમ રૂપ છે? (૫) અચરમાણિ અર્થાત્ શું ઘણા અચરમ રૂપ છે? (૬) અવક્તવ્યાનિ-શું પરમાણુ પુદ્ગલ ઘણા અવક્તવ્ય રૂપ છે? પૃથક્ પૃથક્ આ છ ભંગ થયા.

હવે દ્વિક સંયોગી બાર ભંગોનુ પ્રતિપાદન કરે છે-અથવા (૭) પરમાણુ પુદ્ગલ ચરમ : અને અચરમ . છે? (૮) વા પરમાણુ ચરમ : અચરમાણિ છે અર્થાત્ એક ચરમ

चरमे य अचरमाइं ८, उताहो चरमश्च अचरमाणि च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं अचरमे य ९, उताहो चरमाणि चाचरमश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं च अचरमाइं य १०' उताहो-चरमाणि च अचरमाणि च परमाणुपुद्गलो भवति, इति 'पढमा चउभंगी' प्रथमा चतुर्भङ्गी द्विकसंयोगे उक्ता, अथ द्वितीयामाह 'उदाहु चरिमे य अवत्तव्वए य ११' उताहो चरमश्च अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमे य अवत्तव्वयाइं य १२' उताहो चरमश्च अवक्तव्यानि च परमाणु पुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं य अवत्तव्वए य १३' उताहो चरमाणि च अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं य अवत्तव्वयाइं १४' उताहो चरमाणि च अवक्तव्यानि च परमाणुपुद्गलो भवति, इत्येवं 'बीया चउभंगी' द्वितीया चतुर्भङ्गी भवति । अथ तृतीयामाह-'उदाहु अचरिमे य अवत्तव्वए य १५, उताहो अचरमश्च अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति, 'उदाहु अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६, उताहो अचरमश्च अवक्तव्यानि च परमाणुपुद्गलो भवति, 'उदाहु अचरमाइं च अवत्तव्वए य १७' उताहो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८' उताहो अचरमाणि च अवक्तव्यानि च परमाणुपुद्गलो भवति ? इत्येवं 'तइया चउभंगी' तृतीया चतुर्भङ्गी प्रतिपादिता । अथ त्रिकसंयोगे अष्टौ भङ्गान् प्रतिपादयितुमाह-'उदाहु चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य १९' उताहो चरमश्च अचरमश्च,

---

एक चरम और बहुल अचरमरूप है ? (९) अथवा चरमाणि एवं अचरम है ? (१०) या चरमाणि और अचरमाणि है ? यह प्रथम चौभंगी हुई ।

दूसरी चौभंगी-(११) चरमः अवक्तव्यः अर्थात् परमाणु क्या चरम और अवक्तव्य है ? (१२) अथवा चरमः अवक्तव्यानि है ? (१३) अथवा चरमाणि अवक्तव्य है ? (१४) अथवा चरमाणि और अवक्तव्यानि है ? यह दूसरी चौभंगी हुई ।

तीसरी चौभंगी-(१५) अचरमः अवक्तव्यः है ? (१६) अथवा चरमः अवक्तव्यानि है ? (१७) अथवा अचरमाणि अवक्तव्यः है ? (१८) अथवा अचरमाणि-अवक्तव्यानि है ? यह तीसरी चौभंगी हुई ।

अब त्रिक संयोगी आठ भंग दिखलाते हैं-(१९) अथवा चरमः अचरमः

અને ઘણા અચરમ રૂપ છે ? (૯) અથવા चरमाणि તેમજ अचरम (૧૦) અગર चरमाणि અને अचरमाणि છે ? આ પહેલી ચૌભંગી થઈ.

બીજી ચૌભંગી-(૧૧) चरम: अवक्तव्यः અર્થાત્ પરમાણુ શું ચરમ અને અવક્તવ્ય છે ? (૧૨) અથવા चरम अवक्तव्यानि છે ? (૧૩) અથવા चरमाणि अवक्तव्य છે ? (૧૪) અથવા चरमाणि અને अवक्तव्यानि છે ? આ બીજી ચૌભંગી થઈ

ત્રીજી ચૌભંગી-(૧૫) अचरमः अवक्तव्य છે ? (૧૬) અથવા चरमः अवक्तव्यानि છે ? (૧૭) અથવા अचरमाणि अवक्तव्यः છે ? (૧૮) અથવા अचरमाणि अवक्तव्यानि છે ? આ ત્રીજી ચૌભંગી થઈ.

अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २०' उताहु चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यानि च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वए य २१' उताहो चरमश्च, अचरमाणि य अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च २२' उताहो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वए य २३' उताहो चरमाणि च अचरमश्च अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वयाइं २४' उताहो चरमाणि च अचरमश्च अवक्तव्यानि च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं अचरमाइं च अवत्तव्वए य २५' उताहो चरमाणि च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'उदाहु चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च २६' उताहो चरमाणि च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च परमाणुपुद्गलो भवति ? 'एए छव्वीसं भंगा' एते-उपर्युक्ताः, षड्विंशतिर्भङ्गाः संजाताः प्रश्नवाक्ये, भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'परमाणुपोग्गले नो चरमे नो अचरमे नियमा अवत्तव्वए, सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा' परमाणुपुद्गलो नो चरमो भवति नो वा अचरमो भवति, चरमत्वस्य अन्य सापेक्षतया अन्यस्य

अवक्तव्यः है ? (२०) अथवा चरमः अचरमः, अवक्तव्यानि हैं ? (२१) अथवा चरमः अचरमाः, अवक्तव्यः है ? (२२) अथवा चरमः, अचरमाणि अवक्तव्यानि हैं ? (२३) अथवा चरमाणि, अचरमः, अवक्तव्यः है ? (२४) अथवा चरमाणि अचरमः अवक्तव्यानि है ? (२५) अथवा चरमाणि, अचरमाणि, अवक्तव्यः है ? (२६) अथवा चरमाणि, अचरमाणि, अवक्तव्यानि है ? इस प्रकार प्रश्न वाक्य में छव्वीस भंग हुए।

भगवान् ! उत्तर देते हैं-गौतम ! परमाणुपुद्गल न चरमः अर्थात् एक चरम है, न एक अचरम है, वह तो नियम से एक अवक्तव्य है ! तात्पर्य यह है कि चरमत्व दूसरे की अपेक्षा से होता है यहां किसी दूसरे की विवक्षा की नहीं गई है ! इसके अतिरिक्त परमाणु सांश (अनेक अंशों वाला) भी नहीं

હવે ત્રિક સંયોગી આઠ ભંગ બતાવે છે-(૧૯) અથવા चरमः अचरम अवक्तव्यः છે ? (૨૦) અથવા चरम, अचरमः अवक्तव्यानि છે ? (૨૧) અથવા चरम., अचरमाः अवक्तव्यः છે ? (૨૨) અથવા चरम. अचरमः, अवक्तव्यानि છે ? (૨૩) અથવા चरमाणि अचरम', अवक्तव्यः છે ? (૨૪) અથવા अचरमाणि, अचरमः अवक्तव्यानि છે ? (૨૫) અથવા चरमाणि, अचरमाणि अवक्तव्य છે ? (૨૬) અથવા चरमाणि, अचरमाणि, अवक्तव्यानि છે ? આ રીતે પ્રશ્નવાકયમાં છવ્વીસ ભંગ થયા.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! परमाणु पुद्गल न चरमः અર્થાત્ ન એક ચરમ છે. તે તો નિયમથી એક અવક્તવ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચરમત્વ બીજાની અપેક્ષાએ થાય છે અને અહીં કોઈ બીજાની વિવક્ષા કરેલી નથી. તદુપરાન્ત પરમાણુ

अपेक्षणीयस्याविवक्षितत्वेनाभावात्, नापि सांशो वर्तते परमाणुर्येन अंशापेक्षया चरमत्वं संभाव्येत, तस्य निरवयवत्वात्, अतएव परमाणुपुद्गलो न चरमो, नाप्यचरमो भवति तस्य निरवयवत्वेन मध्यमत्वासंभवात्, किन्तु नियमात्-नियमतः अवक्तव्यो भवति परमाणुपुद्गलः, चरमाचरमव्यपदेशकारणाभावेन चरमशब्देन अचरमशब्देन च व्यपदेष्टुमशक्यत्वात्, वक्तु योग्यं वक्तव्यं यद्धि चरमशब्देन अचरमशब्देन वा स्वस्वनिमित्तरहितत्वेन वक्तुमशक्यं तद् अवक्तव्यमित्युच्यते इति भावः स्थापना १ प्रथमा वक्ष्यते किन्तु शेषास्तु भङ्गा प्रतिषेद्धव्याः, परमाणौ तेषामसम्भवात्, तथा च वक्ष्यते-'परमाणुंमि य तइयो' परमाणौ च तृतीयो भङ्गो भवति, तृतीयश्च भङ्गः-अवक्तव्यरूपो वर्तते, शेषस्तु परमाणोः निरवयवत्वेन प्रतिषेध्याः इत्याशयः ॥ सू० ४ ॥

मूलम्-दुपएसिए णं भंते! खंधे पुच्छा, गोयमा! दुपएसिए खंधे सिय चरमे नो अचरमे सिय अवत्तव्वए, सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा। तिपएसिए णं भंते! खंधे पुच्छा, गोयमा! तिपएसिए खंधे सिय चरमे,

---

है, जिससे कि उसके अंशों की अपेक्षा चरमत्व की संभावना की जा सके। परमाणु तो निरंश-निरवयव है। अतएव परमाणु अचरम भी नहीं है, क्यों कि निरवयव होने से उसका मध्यभाग नहीं होता। परमाणु नियम से अवक्तव्य होता है, क्यों कि उसमें चरम अथवा अचरम कहने का कोई कारण नहीं है, अतः उसे न चरम कहा जा सकता है न अचरम कहा जा सकता है। जो चरम या अचरम शब्द से वक्तव्य-कहने योग्य-न हो, वह अवक्तव्य हैं। तब परमाणु नियम से अवक्तव्य भंग में ही परिगणित होता है तो शेष पच्चीस भंग का निषेध समझलेना चाहिए, क्यों कि परमाणु में वे भंग संभव नहीं हैं। कहा भी है-'परमाणुंमि य तइओ' अर्थात् परमाणु में तीसरा भंग अर्थात् अवक्तव्य भंग ही होता है ॥सू० ४॥

સાંશ (અનેક અંશોવાળા) પણ છે નહિ, કે જેનાથી તેના અંશોની અપેક્ષાએ ચરમત્વની અપેક્ષાએ ચરમત્વની સંભાવના કરી શકાય. પરમાણુ તો નિરંશ-નિરવયવ છે. તેથી જ પરમાણુ અચરમ પણ નથી, કેમકે નિરવયવ હોવાથી તેનો મધ્યભાગ હોતો નથી. પરમાણુ નિયમથી અવક્તવ્ય હોય છે, કેમકે એમાં ચરમ અથવા અચરમ કહેવાનુ કોઈ કારણ નથી, તેથી તેને નથી ચરમ કહી શકતા કે નથી અચરમ કહી શકતા. જે ચરમ અને અચરમ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય ન હોય તે અવક્તવ્ય છે. જ્યારે પરમાણુ નિયમથી અવક્તવ્ય ભંગમાં જ પરિગણિત થાય છે તો શેષ પચીસ ભંગોનો નિષેધ સમજી લેવો જોઇએ, કેમકે પરમાણુમા તે ભગનો સંભવ નથી. કહ્યું પણ છે,-પરમાણુમિ ય તઇઓ અર્થાત્ પરમાણુમાં પણ ત્રીજો ભંગ અર્થાત્ અવક્તવ્ય ભંગ જ થાય છે. ॥સૂ૦ ૪॥

नो अचरमे, सिय अवत्तव्वए, नो चरमाइं, नो अचरमाइं, नो अवत्तव्वयाइं, नो चरमे य अचरमे य नो चरमेय अचरमाइं, सिय चरमाइं च अचरमे य, नो चरमाइं च अचरमाइं च, सियचरमे य अवत्तव्वए य, सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा! चउपएसिए णं भंते! खंधे पुच्छा, गोयमा! चउपएसिए णं खंधे सिय चरमे १ नो अचरमे २ सिय अवत्तव्वए ३ नो चरमाइं ४ नो अचरमाइं ५, नो अवत्तव्वयाइं ६, नो चरमे य अचरमे य ७ नो चरमे य अचरमाइं च ८ सिय चरमाइं अचरिमे य ९ सिय चरमाइं च अचरमाइं च १० सिय चरमे य अवत्तव्वए य ११ सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च १२ नो चरमाइं य अवत्तव्वए य १३ नो चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च १४ नो अचरमे य अवत्तव्वए य १५ नो अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६ नो अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७ नो अचरिमाइं च अवत्तव्वयाइं च १८ नो चरमे य अचरिमे य अवत्तव्वए य १९, नो चरिमेय अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य २० नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २१, नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२, सिय चरमाइं य अचरिमे य अवत्तव्वए य २३, सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा। पंचपएसिएणं भंते! खंधे पुच्छा–गोयमा! पंचपएसिए खंधे सिय चरमे १ नो अचरमे २ सिय अवत्तव्वए ३ नो चरमाइं ४ णो अचरमाइं ५, नो अवत्तव्वयाइं ६ सिय चरमे य अचरमे य ७ नो चरमे य अचरमाइं य ८, सिय चरमाइं य अचरमे य ९ सिय चरमाइं य अचरमाइं च १० सिय चरमेय अवत्तव्वए य ११, सिय चरमेय अवत्तव्वयाइं य १२, सिय चरमाइं य अवत्तव्वए य १३ नो चरमाइं य अवत्तव्वयाइं च १४ नो अचरमे य अवत्तव्वए य १५, नो अचरमेय अवत्तव्वयाइं य १६ नो अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७ नो अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८ नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य १९ नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २०, नो चरमेय अचरमाइं

य अवत्तव्वए य २१, नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२, सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वए य २३, सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २४। सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २५, नो चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६,! छप्पएसिए णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! छप्पएसिएणं खंधे सिय चरमे १ नो अचरमे २, सिय अवत्तव्वए ३ नो चरमाइं ४, नो अचरमाइं ५ नो अवत्तव्वयाइं ६ सिय चरमे य अचरमे य ७ सिय चरमे य अचरमाइं य ८ सिय चरमाइं य अचरमे य ९ सिय चरमाइं च अचरमाइं य १० सिय चरमे य अवत्तव्वए य ११ सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं य १२ सिय चरमाइं य अवत्तव्वए य १३ सिय चरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १४ नो अचरमे य अवत्तव्वए य १५, नो अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६, नो अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७ नो अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८ सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य १९ नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २० नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २१ नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२ सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वए य २३ सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २४ सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २५ सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६, सत्तपएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा, गोयमा ! सत्तपएसिए णं खंधे सिय चरिमे १ णो अचरिमे २ सिय अवत्तव्वए ३ णो चरिमाइं ४ णो अचरिमाइं ५, णो अवत्तव्वयाइं ६ सिय चरमे य अचरमे य ७ सिय चरमे य अचरमाइं य ८ सिय चरमाइं य अचरमे य ९ सिय चरमाइं य अचरमाइं य १० सिय चरमे य अवत्तव्वए य ११ सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं य १२, सिय चरमाइं य अवत्तव्वए य १३ सिय चरमाइं च अवत्तव्वयाइं य १४, णो अचरमे य अवत्तव्वए य १५, णो अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६ णो अचरमाइं य

अवत्तव्वए य १७ णो अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८ सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य १९ सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २० सिय चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २१ णो चरिमे य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२ सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वए य २३ सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २४ सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २५ सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६। अट्ठपएसिए णं भंते! खंधे पुच्छा, गोयमा! अट्ठपएसिए खंधे सिय चरमे १ नो अचरमे २ सिय अवत्तव्वए ३ नो चरमाइं ४ नो अचरमाइं ५ नो अवत्तव्वयाइं ६ सिय चरिमे य अचरिमे य ७ सिय चरिमे य अचरिमाइं य ८ सिय चरिमाइं य अचरिमे य ९ सिय चरमाइं च अचरमाइं च १० सिय चरमे य अवत्तव्वए य ११ सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं य १२ सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य १३ सिय चरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १४ णो अचरिमे य अवत्तव्वए य १५ णो अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य १६ णो अचरिमाइं य अवत्तव्वए य १७ णो अचरिमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८ सिय चरिमे य अचरिमे य अवत्तव्वए य १९ सिय चरिमे य अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य २० सिय चरिमे य अचरिमाइं य अवत्तव्वए य २१ सिय चरिमे य अचरिमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२ सिय चरिमाइं य अचरिमे य अवत्तव्वए य २३ सिय चरिमाइं च अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य २४ सिय चरिमाइं य अचरिमाइं य अवत्तव्वए य २५ सिय चरिमाइं य अचरिमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६, संखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसिए अणंतपएसिए खंधे जहेव अट्ठपएसिए तहेव पत्तेयं भाणियव्वं! परमाणुम्मि य तइओ पढमो तइओ य होंति दुपएसे! पढमो तइओ नवमो एक्कारसमो य तिपएसे ॥ १ ॥ पढमो तइओ नवमो दसमो एक्कारसो य बारसमो। भंगा चउप्पएसिए तेवीसइमो य बोद्धव्वो ॥ २ ॥ पढमो तइओ सत्तम नवम

दस इक्कारस वारस तेरसमो। तेवीस चउव्वीसो पणवीसइमो य पंचमए ॥ ३ ॥ विचउत्थ पंच छट्ठं पन्नरस सोलं च सत्तरट्ठारं। वीसक्कवीस वावीसगं च वज्जेज्ज छट्ठंमि ॥ ४ ॥ बिचउत्थ पंच छट्ठं पण्णर सोलं च सत्तरट्ठारं। वावीसइम विहूणा सत्तपएसंमि खंधम्मि ॥ ५ ॥ बिचउत्थ पंच छट्ठं पण्णर सोलं च सत्तरट्ठारं। एए वज्जिय भंगा सेसा सेसेसु खंधेसु ॥ सू० ५ ॥

छाया–द्विप्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः पृच्छा, गौतम ! द्विप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् चरमः, नो अचरमः, स्यादवक्तव्यः, शेषा भङ्गाः प्रतिषेद्धव्याः, त्रिप्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः पृच्छा, गौतम ! त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् चरमः, नो अचरमः, स्यादवक्तव्यः, नो चरमाणि, नो अचरमाणि नो अवक्तव्यानि, नो चरमश्च अचरमश्च, नो चरमश्च अचरमाणि

द्विप्रदेशी आदि की चरमाचरमता

शब्दार्थ–(दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ?) हे भगवन् ! द्विप्रदेशी स्कंध के विषय में पृच्छा ? (गोयमा !) हे गौतम ! (दुप्पएसिए खंधे) द्विप्रदेशी स्कंध (सिय चरमे) कथंचित् चरम है (नो अचरिमे) अचरम नहीं है (सिय अवत्तव्वए) कथंचित् अवक्तव्य है (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) शेष भंगों का निषेध करना चाहिए।

(तिपएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ?) हे भगवन् ! त्रिप्रदेशी स्कंध के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! तिपएसिए खंधे) हे गौतम ! त्रिप्रदेशी स्कंध (सिय चरमे) कथंचित् चरम है (नो अचरमे) अचरम नहीं है (सिय अवत्तव्वए) कथंचित् अवक्तव्य है (नो चरमाइं) चरमाणि–बहुत चरमरूप–नहीं है (नो अचरमाइं) अचरमाणि नहीं है (नो अवत्तव्वयाइं) अवक्तव्यानि नहीं है (नो चरमे य अचरमे य) चरम–अचरम नहीं है (नो चरमेय अचरमाणि) चरम–अचरमाणि नहीं है।

દ્વિ પ્રદેશી આદિની ચરમા ચરમતા

શબ્દાર્થ–(दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ?) હે ભગવાન્ ! દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના વિષયમા પૃચ્છા ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (दुप्पएसिए खंधे) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ (सिय चरमे) કથંચિત્ ચરમ છે (नो अचरिमे) અચરમ છે નહિ (सिय अवत्तव्वए) કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) શેષ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ

(तिपएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा ?) હે ભગવન્ ! ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! तिपएसिए खंधे) હે ગૌતમ ! ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ (सिय चरमे) કથંચિત્ ચરમ છે (नो अचरिमे) અચરમ નથી (सिय अवत्तव्वए) કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે (नो चरमाइं) ચરમાણિ–ઘણા ચરમ રૂપ–છે નહિ (नो अचरमाइं) અચરમણિ નથી (नो अवत्तव्वयाइं) અવ-

च, स्यात् चरमौ च अचरमश्च, नो चरमाणि च अचरमाणि च, स्यात् चरमश्च अवक्तव्यश्च, शेषा भङ्गाः प्रतिषेद्धव्याः, चतुष्प्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः पृच्छा, गौतम ! चतुष्प्रदेशिकः खलु स्कन्धः स्यात् चरमः १ नो अचरमः २ स्याद् अवक्तव्यः ३ नो चरमाणि, ४ नो अचरमाणि ५ नो अवक्तव्यानि ६ नो चरमश्च अचरमश्च ७ नो चरमश्च अचरमाणि च ८ स्यात् चरमौ च अचरमश्च ९ स्यात् चरमौ च अचरमौ च १० स्याद् चरमश्च अवक्तव्यश्च ११ स्यात् चरमश्च अवक्तव्यौ च १२ नो चरमाणि च अवक्तव्यश्च १६ नो चरमाणि च अवक्तव्यानि

(सिय चरमाइं च अचरमेय) कथंचित् चरमाणि और अचरम है (नो चरमाइं च अचरमाइं च) चरमाणि और अचरमाणि नहीं है (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम और अवक्तव्य है (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) शेष भंगों का निषेध करना चाहिए।

(चउप्पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ?) हे भगवन् ! चौप्रदेशी स्कंध के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! चउप्पएसिए णं खंधे) हे गौतम ! चौप्रदेशी स्कंध (सिय चरमे) कथंचित् चरम है, (१) (नो अचरमे) अचरम नहीं है, (२) (सिय अवत्तव्वए) कथंचित् अवक्तव्य है (३) (नो चरमाइं) चरमाणि नहीं है, (४) (नो अचरमाइ) अचरमाणि नहीं है, (५) (नो अवत्तव्वयाइं) अवक्तव्यानि नहीं है, (६) (नो चरमे य अचरमेय) चरम और अचरम नहीं है, (७) (नो चरमे य अचरमाइं च) चरम और अचरमाणि नहीं है, (८) (सिय चरमाइं अचरिमे य) कथंचित् चरमाणि और अचरम है, (९) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च) कथंचित् चरमाणि और अचरमाणि है, (१०) (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) कथं-

---

क्तव्यानि नथी (नो चरमे य अचरमेय) ચરમ અચરમ નથી (नो चरमेय अचरमाणि) ચરમ અચરમાણિ નથી (सिय चरमाइं च अचरमेय) કથચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, (नो चरमाइ च अचरमाइं च) ચરમાણી અને અચરમાણી નથી (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) કથચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્ય છે (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) શેષ ભગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

(चउप्पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ? હે ભગવન્, ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયના પૃચ્છા (गोयमा ! चउप्पएसिए ण खंधे) હે ગૌતમ ! ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ (सिय चरमे) કથચિત્ છે ? (नो अचरमे) અચરમ નથી २ (सिय अवत्तव्वए) કથચિત્ અવક્તવ્ય છે, ३ (नो चरमाइं) ચરમાણિ નથી, ४ (नो अचरमाइं) અચરમાણિ નથી, ५ (नो अवत्तव्वयाइं) अवक्तव्यानि નથી, ६ (नो चरमेय नो अचरमेय) ચરમ અને અચરમ નથી ७ (नो चरमे य अचरमाइं च) ચરમ અને અચરમાણિ નથી, ८ (सिय चरमाइं अचरिमेय) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ९ (सिय चरमाइ च अचरमाइं च) કથચિત ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે, १० (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્ય છે, ११ (सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે, १२ (नो चरमाइं च

च १४ नो अचरमश्च अवक्तव्यश्च १५ नो अचरमश्च अवक्तव्यानि च १६ नो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च १७ नो अचरमाणि च अवक्तव्यानि च १८ नो चरमाश्च अचरमश्च १९ नो चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यानि च २० नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च २१ नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि २२ स्यात् चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यश्च २३ शेषाः भङ्गाः प्रतिषेद्धयाः, पञ्चप्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः पृच्छा, गौतम ! पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् चरमः १ नो अचरमः २ स्यात् अवक्तव्यः ३ नो चरमाणि ४ नो अचरमाणि ५ नो अवक्त-

चित् चरम और अवक्तव्य है (११) (सिय चरमेय अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम और अवक्तव्यानि है, (१२) (नो चरमाइ च अवत्तव्वए य) चरमाणि और अवक्तव्य नहीं है (१३) (नो चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) चरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं है, (१४) (नो अचरमे य अवत्तव्वए य) अचरम और अवक्तव्य नहीं है, (१५) (नो अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) अचरम और अवक्तव्यानि नहीं है, (१६) (नो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) अचरमाणि और अवक्तव्य नहीं है, (१७) (नो अचरिमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं है, (१८) (नो चरमे य, अचरमे य, अवत्तव्वए य) चरम, अचरम और अवक्तव्य नहीं है, (१९) (नो चरमे अचरमे अवत्तव्वयाइं च) चरम, अचरम और अवक्तव्यानि नहीं है, (२०) (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वए य) चरम, अचरमाणि और अवक्तव्य नहीं है, (२१) (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) चरम, अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं है, (२२) (सिय चरमाइं च अचरिमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि अचरम और अवक्तव्य है, (२३) (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) शेष भंगों का निषेध करना चाहिए।

(पंचपएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ?) भगवन् ! पंचप्रदेशी स्कंध के विषय

अवत्तव्वए य) ચરમાણિ અને અવક્તવ્ય નથી, १३ (नो चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) ચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી હોતા, १४ (नो अचरमे य अवत्तव्वए य) અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી, १५ (नो अचरमेय अवत्तव्वयाइं च) અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, १६ (नो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય નથી, १७ (नो अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, १८ (नो चरमेय, अचरमेय, अवत्तव्वए य) ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી. १९ (नो चरमे अचरमे, अवत्तव्वयाइं च) ચરમ, અને અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, २० (नो चरमेय अचरमाइं च अवत्तव्वएय) ચરમ અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી, २१ (नो चरमेय अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, २२ (सिय चरमाइं च अचरिमेय अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્તવ્ય છે, २३ (सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा) શેષ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

व्यानि ६ स्यात् चरमश्च अचरमश्च ७ नो चरमश्च अचरमाणि च ८ स्यात् चरमौ च अचरमश्च ९ स्यात् चरमौ च अचरमौ च १० स्यात् चरमश्च अवक्तव्यश्च ११ स्यात् चरमश्च अवक्तव्यौ च १२ स्यात् चरमौ च अवक्तव्यश्च १३ नो चरमाणि च अवक्तव्यानि च १४ नो अचरमश्च अवक्तव्यश्च १५ नो अचरमश्च अवक्तव्यानि च १६ नो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च १७ नो अचरमाणि च अवक्तव्यानि १८ नो चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यश्च १९

में पृच्छा ? (गोयमा ! पंचपएसिए खंधे) गौतम ! पंचप्रदेशी स्कंध (सिय चरमे) कथंचित् चरम है, (१) (नो अचरमे) अचरम नहीं है, (२) (सिय अवत्तव्वए) कथंचित् अवक्तव्य है, (३) (नो चरमाइं) चरमाणि नहीं, (४) (णो अचरमाइं) अचरमाणि नहीं, (५) (नो अवत्तव्वयाइं) अवक्तव्यानि नहीं, (६) (सिय चरमे य अचरमे य) कथंचित् चरम और अचरम है (७) (नो चरमे य अचरमाइं च) चरम और अचरमाणि नहीं, (८) (सिय चरमाइं च अचरमे य) कथंचित् चरमाणि और अचरम है, (९) सिय चरमाइं च अचरमाइं च) कथंचित् चरमाणि और अचरमाणि है, (१०) (सिय चरमे य :अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम और अवक्तव्य है, (११) (सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम और अवक्तव्यानि है। (१२) (सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि और अवक्तव्य है, (१३) (नो चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) चरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं, (१४) (नो अचरमे य अवत्तव्वए य) अचरम और अवक्तव्य नहीं, (१५) (नो अचरमेय अवत्तव्वयाइं च) अचरम और अवक्तव्यानि नहीं, (१६) (नो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) अचरमाणि और अवक्तव्य नही (१७) (नो

(पंचपएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा ?) હે ભગવન્ ! પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! पंचपएसिए खंधे) હે ગૌતમ ! પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ (सिय चरमे) કથચિત્ ચરમ છે. (नो अचरमे) અચરમ નથી, ૨ (सिय अवत्तव्वए) કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે, ૩ (नो चरमाइं) ચરમાણિ નથી, ૪ (णो अचरमाइं) અચરમાણિ નહિ, ૫ (नो अवत्तव्वयाइं) અવક્તવ્યાનિ પણ નથી, ૬ (सिय चरमेय अचरमेय) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમ છે, ૭ (नो चरमे य अचरमाइं य) ચરમ અને અચરમાણિ નથી, ૮ (सिय चरमाइं च अचरमेय) કથચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ૯ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च) કથચિત્ ચરમાણિ અને કથચિત્ અચરમાણિ છે, ૧૦ (सिय चरमेय अवत्तव्वए य) કથચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્ય છે, ૧૧ (सिय चरमेय अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૧૨ (सिय चरमाइं च अवत्तव्वयए च) કથચિત્ ચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે, ૧૩ (नो चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) ચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નહીં, ૧૪ (नो अचरमेय अवत्तव्वएय) અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી, ૧૫ (नो अचरमेय अवत्तव्वयाइं च) અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નહીં, ૧૬ (नो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય નથી, ૧૭ (नो अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ

नो चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यानि च २० नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च २१ नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च २२ स्यात् चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यश्च २३ स्यात् चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यौ च २४ स्यात् चरमौ च अचरमौ च अवक्तव्यश्च २५ नो चरमाणि च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च २६ षट्प्रदेशिकः खलु भदन्त ! पृच्छा, गौतम ! षट्प्रदेशिकः खलु स्कन्धः स्यात् चरमः १ नो अचरमः २ स्यात् अवक्तव्यः ३ नो चरमाणि

अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं, (१८) (नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य) चरम, अचरम, अवक्तव्य नहीं, (१९) (नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) चरम, अचरम और अवक्तव्यानि नहीं, (२०) (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वए य) चरम, अचरमाणि और अवक्तव्य नहीं, (२१) (नो चरमेय अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) चरम अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं, (२२) (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि, अचरम और अवक्तव्य है, (२३) (सिय चरमाइं च, अचरमे य, अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि, अचरम और अवक्तव्यानि है, (२४) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि, अचरमाणि और अवक्तव्य है, (२५) (नो चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) चरमाणि, अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं है, (२६)

(छप्पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ?) हे भगवन् ! षट्प्रदेशी स्कंध के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! छप्पएसिए णं खंधे सिय चरमे) हे गौतम ! षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् चरम है, (१) (नो अचरमे) अचरम नहीं है, (२) (सिय अवत्तव्वए) कथंचित् अवक्तव्य है, (३) (नो चरमाइं) चरमाणि नहीं, (४) (नो अचरमाइं)

નથી, ૧૮ (नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य) ચરમ, અચરમ. અવક્તવ્ય નથી, ૧૯ (नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નહીં, ૨૦ (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वएय) ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય નહીં ૨૧ (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) ચરમ, અચરમાણિ, અને અવક્તવ્યાનિ નહી, ૨૨ (सिय चरमाइं च अचरमेय अवत्तव्वएय) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ, અને અવક્તવ્ય છે. ૨૩ (सिय चरमाइं च, अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૨૪ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે ૨૫ (नो चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) ચરમાણિ, અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી ૨૬

(छप्पएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा ?) હે ભગવન્ ! ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! छप्पएसिएणं खंधे सिय चरमे) હે ગૌતમ ! ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ છે. (नो अचरमे) અચરમ નથી, ૨ (सिय अवत्तव्वए) કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે. ૩ (नो चर-

४ नो अचरमाणि ५ नो अवक्तव्यानि ६ स्यात् चरमश्च अचरमश्च ७ स्यात् चरमश्च अचरमौ च ८ स्यात् चरमौ च अचरमश्च ९ स्यात् चरमौ च अचरमौ च १० स्यात् चरमश्च अवक्तव्यश्च ११ स्यात् चरमश्च अवक्तव्यौ च १२ स्यात् चरमौ च अवक्तव्यश्च १३ स्यात् चरमौ च अवक्तव्यौ च १४ नो अचरमश्च अवक्तव्यश्च १५ नो अचरमश्च अवक्तव्यानि च १६ नो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च १७ नो अचरमाणि च अवक्तव्यानि च १८ स्यात् चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यश्च १९ नो चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यानि च २० नो चरमश्च अचरमाणि च

अचरमाणि नहीं, (५) (नो अवत्तव्वयाइं) अवक्तव्यानि नहीं, (६) (सिय चरमे य अचरमे य) कथंचित् चरम और अचरम है, (७) (सिय चरमे य अचरमाइं च) कथंचित् चरम और अचरमाणि है, (८) (सिय चरमाइं च अचरमे य) कथंचित् चरमाणि और अचरम है, (९) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च) कथंचित् चरमाणि और अचरमाणि है, (१०) (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम और अवक्तव्य है (११) (सिय चरमेय अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम और अवक्तव्यानि है, (१२) (सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि और अवक्तव्य है, (१३) (सिय चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि और अवक्तव्यानि है। (१४) (नो अचरमेय अवत्तव्वएय) अचरम और अवक्तव्य नहीं, (१५) (नो अचरमेय अवत्तव्वयाइं च) अचरम और अवक्तव्यानि नहीं, (१६) (नो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) अचरमाणि और अवक्तव्य नहीं, (१७) (नो अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं, (१८) (सिय चरमेय अचरमेय अवत्तव्वए य) कथंचित्, चरम, अचरम और अवक्तव्य नहीं (१९) (नो चरमेय अचरमेय अवत्तव्वयाइं च) चरम, अचरम

माइ) ચરમાણિ નહીં. ૪ (नो अचरमाइ) અચરમાણિ નહી. ૫ (नो अवत्तव्वयाइ) અવક્તવ્યાનિ નહીં ૬ (नो सिय चरमेय अचरमेच) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમ છે, ૭ (सिय चरमेय अचरमाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમાણિ છે, ૮ (सिय चरमाइं च अचरमेय) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ૯ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે, ૧૦ (सिय चरमेय अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્ય છે, ૧૧ (सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૧૨ (सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે, ૧૩ (सिय चरमाइं च अवत्तव्वएयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૧૪ (नो अचरमे य अवत्तव्वए य) અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૧૫ (नो अचरमेय च अवत्तव्वए य) અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૧૬ (नो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય નથી, ૧૭ (नो अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૧૮ (सिय चरमेय अचरमेय अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ,

अवक्तव्यश्च २१ नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च २२ स्यात् चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्य श्च २३ स्यात् चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यौ च २४ स्यात् चरमौ च अचरमौ च अवक्तव्यश्च २५ स्यात् चरमौ च अचरमौ च अवक्तव्यौ च २६ सप्तप्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः पृच्छा, गौतम ! सप्तप्रदेशिकः खलु स्कन्धः स्यात् चरमः १ नो अचरमः २ स्यात् अवक्तव्यः ३ नो चरमाणि ४ नो अचरमाणि ५ नो अवक्तव्यानि ६ स्यात् चरमश्च अचरमश्च ७ स्यात् चरमश्च अचरमौ च ८ स्यात् चरमौ च अचरमश्च ९ स्यात् चरमौ च अचरमौ च

और अवक्तव्यानि नहीं, (२०) (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वए य) चरम, अचरमाणि और अवक्तव्य नहीं, (२१) (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) चरम, अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं, (२२) (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वए य (कथंचित् चरमाणि, अचरम और अवक्तव्य नहीं, (२३) (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि अचरम और अवक्तव्यानि है, (२४) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि, अचरमाणि और अवक्तव्य है, (२५) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि अचरमाणि और अवक्तव्यानि है, (२६)

(सत्त पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा ?) भगवन् ! सप्तप्रदेशी स्कंध के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! सत्तपएसिए खंधे) गौतम ! सप्तप्रदेशी स्कंध (सिय चरिमे) कथंचित् चरम है, (१) (णो अचरिमे) अचरम नहीं है, (२) (सिय अवत्तव्वए) कथंचित् अवक्तव्य है, (३) (णो चरिमाइं) चरमाणि नहीं है, (४) (णो अचरि-

---

અચરમ, અને અવક્તવ્ય છે. ૧૯ (नो चरमे य अवत्तव्वयाइं च) ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૨૦ (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वए य) ચરમ અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી, ૨૧ (नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૨૨ (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી ૨૩ (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૨૪ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમાણિ, અને અવક્તવ્ય છે, ૨૫ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૨૬

(सत्तपएसिणं भंते ! खंधे पुच्छा ?) હે ભગવન્ ! સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! सत्तपएसिए खंधे) હે ગૌતમ ! સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ (सिय चरिमे) કથંચિત્ ચરિમ છે, ૧ (णो अचरमे) અચરમ નથી, ૨ (सिय अवत्तव्वए) કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે ૩ (णो चरमाइं) ચરમાણિ નથી, ૪ (णो अचरमाइं च) અચરમાણિ નથી, ૫ (णो अवत्तव्वयाइं) અવક્તવ્યાનિ નથી, ૬ (सिय चरमे य अचरमे य) કથંચિત્ ચરમ અને

१० स्यात् चरमश्च अवक्तव्यश्च ११ स्यात् चरमश्च अवक्तव्यौ च १२ स्यात् चरमौ च अवक्तव्यश्च १३ स्यात् चरमौ च अवक्तव्यौ च १४ नो अचरमश्च अवक्तव्यश्च १५ नो अचरमश्च अवक्तव्यानि च १६ नो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च १७ नो अचरमाणि अवक्तव्यानि च १८ स्यात् चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यश्च १९ स्यात् चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यौ च २० स्यात् चरमश्च अचरमौ च अवक्तव्यश्च २१ नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च २२ स्यात्

माइं) अचरमाणि नहीं है, (५) (णो अवत्तव्वयाइं) अवक्तव्यानि नहीं है, (६) (सिय चरमे य अचरमे य) कथंचित् चरम और अचरम हैं, (७) (सिय चरमे य अचरमाइं च) कथंचित् चरम और अचरमाणि है, (८) (सिय चरमाइं च अचरमे य) कथंचित् चरमाणि और अचरम है, (९) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च) कथंचित् चरमाणि और अचरमाणि है, (१०) (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम और अवक्तव्य है, (११) (सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम और अवक्तव्यानि है, (१२) (सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि और अवक्तव्य है, (१३) (सिय चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि और अवक्तव्यानि है, (१४) (णो अचरमेय अवत्तव्वयाइं य) अचरम और अवक्तव्य नही है, (१५) (णो अचरमेय अवत्तव्वयाइं च) अचरम और अवक्तव्यानि नहीं है, (१६) (णो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) अचरमाणि और अवक्तव्य नहीं है, (१७) (णो अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं है, (१८) (सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम, अचरम और अवक्तव्य है, (१९) (सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम, अचरम, और अवक्तव्यानि है, (२०) (सिय चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम, अचरमाणि और अव-

અચરમ છે, ૭ (सिय चरमे य अचरमाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમાણિ છે, ૮ (सिय चरमाइं च अचरमे य) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે, ૯ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે, ૧૦ (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્ય છે. ૧૧ (सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે. ૧૨ (सिय चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે, ૧૩ (सिय चरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૧૪ (णो अचरमे य अवत्तव्वए य) અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી. ૧૫ (णो अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૧૬ (णो अचरमाइं च अवत्तव्वए य) અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય નથી. ૧૭ (णो अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી ૧૮ (सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્ય છે ૧૯ (सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ

चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यश्च २३ स्यात् चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यौ च २४ स्यात् चरमौ च अचरमौ च अवक्तव्यश्च २५ स्यात् चरमौ च अचरमौ च अवक्तव्यौ च २६ अष्ट प्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः पृच्छा, गौतम ! अष्टप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् चरमः १ नो अचरमः २ स्यादवक्तव्यः ३ नो चरमाणि ४ नो अचरमाणि ५, नो अवक्तव्यानि ६, स्यात् चरमश्च अचरमश्च ७ स्यात् चरमश्च अचरमाणि च ८ स्यात् चरमाणि च अचरमश्च ९

क्तव्य है, (२१) (णो चरिमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) चरम, अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं, (२२) (सिय चरमाइं च अचरमेय अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि अचरम और अवक्तव्य है, (२३) (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि, अचरम और अवक्तव्यानि है, (२४) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि, अचरमाणि और अवक्तव्य है, (२५) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि अचरमाणि और अवक्तव्यानि है, (२६)

(अट्ठपएसि णं भंते ! खंधे पुच्छा) हे भगवन् ! अष्टप्रदेशी स्कंध के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! अट्ठपएसिए खंधे) हे गौतम ! अष्टप्रदेशी स्कंध (सिय चरमे) कथंचित् चरम है, (१) (नो अचरमे) अचरम नहीं, (२) (सिय अवत्तव्वए) कथंचित् अवक्तव्य है, (३) (नो चरमाइं) चरमाणि नहीं, (४) (नो अचरमाइं) अचरमाणि नहीं, (५) (नो अवत्तव्वयाइं) अवक्तव्य नहीं, (६) (सिय चरमे य अचरिमे य) कथंचित् चरम और अचरम है, (७) (सिय चरिमे य अचरिमाइं च) कथंचित् चरम और अचरमाणि है, (८) (सिय चरमाइं अचरमे

છે. ૨૦ (सिय चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે. ૨૧ (णो चरिमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી. ૨૨ (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે. ૨૩ (सिय चरमाइं च अचरमे य अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે. ૨૪ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે. ૨૫ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે. ૨૬

(अट्ठपएसिणं भंते ! खंधे पुच्छा ?) હે ભગવન્ ! અષ્ટ પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! अट्ठपएसिए खंधे) હે ગૌતમ ! અષ્ટ પ્રદેશી સ્કન્ધ (सिय चरमे) કથંચિત્ ચરમ છે. ૧ (नो अचरमे) અચરમ નથી, ૨ (सिय अवत्तव्वए) કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે. ૩ (नो चरमाइं) ચરમાણિ નથી, ૪ (नो अचरमाइ) અચરમાણિ નથી, ૫ (नो अवत्तव्वयाइं) અવક્તવ્યાનિ નથી. ૬ (सिय चरिमे य अचरिमे य) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમ છે, ૭ (सिय चरिमे य अचरिमाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અચરમાણિ છે, ૮ (सिय

स्यात् चरमाणि च अचरमाणि च १० स्यात् चरमश्च अवक्तव्यश्च ११ स्यात् चरमश्च अवक्तव्यानि च १२, स्यात् चरमाणि च अवक्तव्यश्च १३ स्यात् चरमाणि च अवक्तव्यानि च १४ नो अचरमश्च अवक्तव्यश्च १५ नो अचरमश्च अवक्तव्यानि च १६ नो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च १७ नो अचरमाणि च अवक्तव्यानि च १८ स्यात् चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यश्च १९ स्यात् चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यानि च २० स्यात् चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च २१ स्यात् चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च २२ स्यात् चरमाणि च अचरमश्च अवक्तव्यश्च

य) कथंचित् चरमाणि और अचरम है, (९) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च) कथंचित् चरमाणि और अचरमाणि है, (१०) (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम और अवक्तव्य है, (११) (सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम और अवक्तव्यानि हैं, (१२) (सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि और अवक्तव्य है, (१३) (सिय चरिमाइं च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि और अवक्तव्यानि हैं, (१४) (णो अचरिमे य अवत्तव्वए य) अचरम और अवक्तव्य नहीं, (१५) (णो अचरिमे य अवत्तव्वयाइं च) अचरम और अवक्तव्यानि नहीं, (१६) (णो अचरमाइं च अवत्तव्वए य), अचरमाणि और अवक्तव्य नहीं, (१७) (णो अचरिमाइं च अवत्तव्वयाइं च) अचरमाणि और अवक्तव्यानि नहीं, (१८) (सिय चरिमे य अचरिमे य अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम अचरम और अवक्तव्य है, (१९) (सिय चरमेय अचरिमेय अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम, अचरम और अवक्तव्यानि है, (२०) (सिय चरिमे य अचरिमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरम, अचरमाणि और अवक्तव्य है, (२२) (सिय चरिमे य अचरिमाइं च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरम, अचर-

चरमाइं अचरमे य) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમ છે. ૯ (सिय चरमाइं अचरमाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અચરમાણિ છે. ૧૦ (सिय चरमे य अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્ય છે, ૧૧ (सिय चरमेय अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૧૨ (सिय चरमाइ च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે. ૧૩ (सिय चरमाइं च अवत्तव्वयाइ च) કથંચિત્ ચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે. ૧૪ (णो अचरिमे य अवत्तव्वए य) અચરમ અને અવક્તવ્ય નથી, ૧૫ (णो अचरिमे य अवत्तव्वयाइं च) અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૧૬ (णो अचरिमाइं च अवत्तव्वए य) અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય નથી, ૧૭ (णो अचरिमाइ च अवत्तव्वयाइं च) અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ નથી, ૧૮ (सिय चरिमे अचरिमे य अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્ય છે, ૧૯ (सिय चरमे य अचरिमेय अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ અચરમ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૨૦ (सिय चरिमे य अचरिमाइं च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્તવ્ય છે, ૨૧ (सिय चरमे य अचरिमाइं च अवत्त-

२३ स्यात् चरमाणि च अचरमश्च अवक्तव्यानि च २४ स्यात् चरमाणि च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च २५ स्यात् चरमाणि च अचरमाणि चावक्तव्यानि च २६ संख्येयप्रदेशिकः असंख्येयप्रदेशिकः अनन्तप्रदेशिकः स्कन्धो यथैवाष्टप्रदेशिकस्तथैव प्रत्येकं भणितव्यम्–परमाणौ च तृतीयः प्रथमस्तृतीयश्च भवतो द्विप्रदेशे। प्रथमस्तृतीयो नवम एकादशश्च त्रिप्रदेशे ॥ १ ॥ प्रथमस्तृतीयो नवमो दशम एकादशश्च द्वादशः। भङ्गाश्चतुष्प्रदेशे त्रयोविंशश्च बोद्धव्यः

माणि और अवक्तव्यानि है, (२२) (सिय चरिमाइं च अचरिमे च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि, अचरम और अवक्तव्य है, (२३) (सिय चरिमाइं च अचरमे च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि, अचरम और अवक्तव्यानि है, (२४) (सिय चरिमाइं च अचरिमाइं च अवत्तव्वए य) कथंचित् चरमाणि अचरमाणि और अवक्तव्य है, (२५) (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) कथंचित् चरमाणि अचरमाणि और अवक्तव्यानि है, (२६)

(जहेव अट्ठपएसिए तहेव पत्तेयं भाणियव्वं) जैसा अष्टप्रदेशी वैसा ही प्रत्येक कहना चहिए।

संग्रहगाथाओं का शब्दार्थ–(परमाणुम्मि य तइओ) परमाणु में तीसरा भंग (दुपएसे) द्विप्रदेशी स्कंध में (पढमो तइओ) प्रथम और तीसरा भंग (होंति) होते हैं (तिपएसे) त्रिप्रदेशी स्कंध में (पढमो तइओ नवमो एक्कारसमो य) प्रथम, तीसरा, नौवां और ग्यारहवां (चउप्पएसे) चौप्रदेशी में (पढमो तइओ नवमो दसमो एक्कारसमो य बारसमो तेवीइसमो भंगा) प्रथम, तृतीय, नौवां, दसवां, ग्यारहवां बारहवां और तेईसवां भंग होते हैं (पंचमए) पंचप्रदेशी स्कंध में

व्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમ, અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૨૨ (सिय चरमाइं च अचरिमे च अवत्तव्वएय) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્તવ્ય છે, ૨૩ (सिय चरिमाइं च अचरमेय अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમ અને અવક્તવ્યનિ છે, ૨૪ (सिय चरिमाइं च अचरिमाइं च अवत्तव्वए य) કથંચિત્ ચરમાણિ, અચરમાણિ, અને અવક્તવ્ય છે, ૨૫ (सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च) કથંચિત્ ચરમાણિ અચરમાણિ અને અવક્તવ્યાનિ છે, ૨૬

(जहेव अट्ठपएसिए तहेव पत्तेयं भाणियव्वं) જેવું અષ્ટ પ્રદેશીનુ કહેલ છે. તેવુ જ કથન દરેકનું કહેવું જોઈએ,

સંગ્રહ ગથાઓના શબ્દાર્થ–(परमाणुम्मिय तइओ) પરમાણુમાં ત્રીજો ભંગ (दुपएसे) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં (पढमो तइओ) પહેલે અને ત્રીજો ભગ (होति) થાય છે (तिपएसे) ત્રણ પ્રદેશી સ્કન્ધમા (पढमो तइओ नवमो एक्कारसमो य) પ્રથમ, ત્રીજો, નવમો, અને અગ્યારમો, (चउप्पएसे) ચોથા પ્રદેશમા (पढमो तइओ नवमो दसमो एक्कारसमो य बारसमा तेवीइसमो भंगा) પ્રથમ, તૃતીય, નવમો, દશમો, અગીયારમો અને બારમો અને તેવીસમો ભંગ થાય છે

॥ २ ॥ प्रथमस्तृतीयः सप्तमनवमदशमैकादशद्वादशत्रयोदशः । त्रयोविंशचतुर्विंशः पञ्चविंशश्च पञ्चमके ॥ ३ ॥ द्विचतुर्थपञ्चमषष्ठं पञ्चदशषोडशश्च सप्तदशाष्टादशम् । विंशैकविंशद्वाविंशश्च वर्जयेत् षष्ठे ॥ ४ ॥ द्विचतुर्थपञ्चमषष्ठं पञ्चदशषोडशञ्च सप्तदशाष्टादशम् । द्वाविंशञ्चविहाय सप्तप्रदेशे स्कन्धे ॥ ५ ॥ द्विचतुर्थपञ्चमषष्ठं पञ्चदशषोडशञ्च सप्तदशाष्टादशम् । एतान् वर्जयित्वा भङ्गाः शेषाः शेषेषु स्कन्धेषु ॥ सू० ५ ॥

टीका-अथ द्विप्रदेशिकादि स्कन्धानां चरमाचरमत्वादिवक्तव्यतां प्ररूपयितुमाह-'दुपएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा' हे भदन्त ! द्विप्रदेशिकः खलु स्कन्धः किं चरमो भवति ? किं

प्रथम, तृतीय, सप्तम, नवम, दशम, ग्यारहवां, बारहवां, तेरहवां, तेईसवां, चौवीसवां और पच्चीसवां भंग पाये जाते हैं (छट्ठंमि) षट्प्रदेशी स्कंध में (बि-चउत्थ-पंच-छट्टं) दूसरे, चौथे, पांचवे, छठे को (पन्नरस-सोलं च सत्तरसट्ठारं) पन्द्रहवे, सोलहवें, सत्तरहवें, अठारह वें (वीसेक्कवीसबावीसगं च वज्जेज्ज) वीसवें, इक्कीसवें और बाईसवें को छोडकर (सत्तपदेसम्मि खंधम्मि) सप्तप्रदेशी स्कंध में (बि-चउत्थ-पंच-छट्टं) दूसरे, चौथे, पांचवे, छटे (पण्णर-सोलं च सत्तरट्ठारं) पन्द्रहवे, सोलहवे, सत्रहवे, अठारहवे (बाईसइम) बाईसवें के (विहूणा) विना (सेसेसु खंधेसु) शेष स्कंधों में (बि-चउत्थ-पंच-छट्टं) दूसरे, चौथे, पांचवें, छठे (पण्णर-सोलं च) पन्द्रहवें और सोलहवें (सत्तरट्ठारं) सत्रहवें, अठारहवें, (एते भंगा वज्जिय) इन भंगों को छोड कर (सेसा भंगा) शेष भंग पाये जाते हैं।

टीकार्थ-अब द्विप्रदेशी आदि स्कंधों के चरमत्व-अचरमत्व आदि की वक्तव्यता प्रारंभ की जाती है ।

श्रीगौतमस्वामी ! प्रश्न करते हैं-भगवन् ! क्या द्विप्रदेशी स्कंध चरम है,

---

(पंचमए) પચ પ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ, તૃતીય, સપ્તમ, નવમ, દશમ, અગીયારમો, બારમો, તેરમો, તેવીસમો, ચોવીસમો અને પચ્ચીસમો ભગ મળી આવે છે (छट्ठम्मि) ષષ્ઠ પ્રદેશી સ્કન્ધમા (बि चउत्थ-पंच-छट्टं) બીજો, ચોથો, પાચમો, છટ્ઠો (पन्नरस-सोलं च सत्तरस अट्ठार) પન્દરમો, સોલમો, સત્તરમો, અઢારમો (वीसक्कवीसबावीसगं च वज्जेज्ज) વીસમા એકવીસમા, બાવીસમાને છોડીને (सत्त पदेसम्मि खंधम्मि) સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધમાં (बि-चउत्थ-पंच-छट्टं) બીજો, ચોથો, પાંચમો, છટ્ઠો (पण्णर-सोलं च सत्तरसट्ठारं) પન્દરમો સોલમો, સત્તરમો, અઢારમો (बाईसइम) બાવીસમાને (विहूणा) વિના (सेसेसु खंधेसु) શેષ સ્કન્ધોમા (बि-चउत्थ-पंच-छट्टं) બીજો, ચોથો, પાચમો, છટ્ઠો (पण्णर-सोलं च) પદરમો અને સોલમા (सत्तरट्ठारं) સત્તરમો અને અઢારમો (एते भंगा वज्जिय) આ ભંગો સિવાયના (सेसा भंगा) શેષ ભગ મળી આવે છે

ટીકાર્થ-હવે દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધોના ચરમત્વ આદિની વક્તવ્યતાનો પ્રારંભ કરાય છે—

वा अचरमो भवति ? किं वा अवक्तव्यः-चरमशब्देन अचरमशब्देन च व्यपदेष्टुमशक्यः ? इत्यादि रीत्या पूर्वोक्तषड्विंशति भङ्गविषयकतया प्रष्टव्यः ? इति पृच्छा, भगवान् आह- 'गोयमा !' दुपएसिए खंधे सिय चरमे' द्विप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् कदाचित् चरमो भवति तथाहि-यदा द्विप्रदेशिकः स्कन्धो द्वयोराकाशप्रदेशयोः समश्रेण्या व्यवस्थिततयाऽवगाढो भवति तदा एकोऽपि परमाणु रपरपरमाण्वपेक्षया चरमः, अपरोऽपि चापरपरमाण्वपेक्षया चरम इति तदुभयात्मकस्य द्विप्रदेशिकस्कन्धस्यापि चरमत्वव्यपदेशः संभवति, स्थापना२ द्वितीया-वक्ष्यते-किन्तु 'नो अचरिमे' द्विप्रदेशिकः स्कन्धो नो अचरमो भवति सर्वद्रव्याणा-मपि केवलाचरमत्वव्यपदेशासंभवेन द्विप्रदेशिकस्कन्धस्यापि केवलाचरमत्वव्यपदेशाभावात्, 'सिय अवत्तव्वए' द्विप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् अवक्तव्यो भवति तस्यैव द्विप्रदेशिकस्कन्धस्य एकस्मिन्नेवाकाशप्रदेशेऽवगाहनावस्थायां तथाविधैकत्वपरिणाम शालि-तया परमाणुवत् चरमाचरमव्यपदेश-हेत्वभावात् न चरमशब्देन व्यपदेष्टु शक्यः,

---

वा अचरम है अथवा अवक्तव्य अर्थात् चरम और अचरम शब्द से नहीं कहा जाने योग्य है ? इत्यादि पूर्वोक्त छव्वीस भंगों को लेकर प्रश्न करने चाहिए।

भगवान्! उत्तर देते हैं-गौतम ! द्विप्रदेशी स्कंध कथंचित् चरम है, क्योंकि जब द्विप्रदेशी स्कंध दो आकाशप्रदेशों में समश्रेणि में स्थित होकर अवगाढ होता है, उस समय एक प्रदेश दूसरे प्रदेश की अपेक्षा चरम होता है और दूसरा प्रथम प्रदेश की अपेक्षा चरम होता है। इस कारण द्वि प्रदेशी स्कंध चरम कहलाता है। उसकी स्थापना आगे बतलाएंगे। किन्तु द्विप्रदेशी स्कंध अचरम नहीं कहलाता, क्यों कि सभी द्रव्यों में केवल अचरमत्व का व्यवहार संभव नहीं है, अतएव द्विप्रदेशी स्कंध को भी केवल अचरम नहीं कहा जा सकता। द्विप्रदेशी स्कंध कथंचित् अवक्तव्य है, क्योंकि जब द्विप्रदेशी स्कंध एक ही आकाशप्रदेश में अवगाढ होता है, उस समय वह विशेष प्रकार के

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! શું દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ છે, અગર અચરમ છે અથવા અવક્તવ્ય અર્થાત્ ચરમ અને અચરમ શબ્દથી ન કહેવાને યોગ્ય છે? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત છવ્વીસ ભંગોને લઇને પ્રશ્ન કરવા જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ છે, કેમકે જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બે આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણીમાં રહીને અવગાઢ કરે છે તે સમયે એક પ્રદેશી બીજા પ્રદેશીની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે અને બીજો પહેલા પ્રદેશની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે. એ કારણે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ કહેવાય છે. તેની સ્થાપના આગળ બતાવાશે. કિન્તુ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અચરમ નથી કહેવાતા, કેમકે બધા દ્રવ્યોમાં કેવળ અચરમનો વ્યવહાર અસંભવિત છે, તેથી જ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધને પણ કેવળ અચરમ કહેવાતા નથી. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે, કેમકે જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે. તે સમયે તે વિશેષ પ્રકારના એકત્વ પરિણ-

नापि अचरमशब्देनेति तस्य अवक्तव्यता बोध्या, 'सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा' शेषाश्चतुर्विंशतिः भङ्गाः द्विप्रदेशिके स्कन्धे प्रतिषेद्धव्याः तथा वक्ष्यते-'पढमो तइओ य होइ दुपएसे' द्विप्रदेशिके स्कन्धे प्रथमो भङ्गः-'चरमः' इति, तृतीयो भङ्गः-'अवक्तव्यः' इति च भवति, शेषास्तु चतुर्विंशति भङ्गाः प्रतिषेध्या इत्यर्थः, गौतमः पृच्छति-'तिपएसिए णं भंते! खंधे पुच्छा' हे भदन्त! त्रिप्रदेशिकः खलु स्कन्धः किं चरमो भवति? किं वा अचरमो भवति? किं वा अवक्तव्यो भवति? इत्यादि रीत्या पूर्वोक्तः षड्विंशति भङ्गाभिलापः कर्तव्य इति पृच्छा, भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'तिपएसिए खंधे सिय चरमे' त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् चरमो भवति, यदा हि त्रिप्रदेशिकः-स्कन्धो द्वयोराकाशप्रदेशयोः समश्रेण्या व्यवस्थितयोरवगाढो भवति तदाऽसौ चरमत्वव्यपदेशं लभते, स्थापना ३ तृतीया

एकत्वपरिणमन से युक्त होता है, अतएव उसे चरम अथवा अचरम कहने का कोई हेतु नहीं है, इस कारण वह न चरम कहलाता है, न अचरम कहलाता है। उस समय वह अवक्तव्य है। इस प्रकार द्विप्रदेशी स्कंध में दो भंग संभव हैं, शेष चौवीस भंगों का निषेध करना चाहिए। कहा भी है-'पढमो तइओ य होइ दुपएसे' अर्थात् द्वि प्रदेशी स्कंध में प्रथम और तृतीय, ये दो भंग पाये जाते हैं।

श्रीगौतमस्वामी! पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन्! त्रिप्रदेशी स्कंध क्या चरम है अचरम है अथवा अवक्तव्य है? इत्यादि पूर्वोक्त छव्वीस भंगों का आश्रय करके प्रश्न करना चाहिए।

भगवान् उत्तर देते हैं-त्रिप्रदेशी स्कंध को कथंचित् चरम कहा जा सकता है, क्यों कि जब त्रिप्रदेशी स्कंध दो आकाशप्रदेशों में, जो कि समश्रेणी में स्थित हों, अवगाढ होता है, तब वह चरम भंग द्वारा कहा जा सकता है। उसकी स्थापना तीसरी आगे कही जाएगी। द्वि प्रदेशी स्कंध के समान ही उसका

મનથી યુક્ત થાય છે, તેથી જ તેને ચરમ અથવા અચરમ કહેવાનો કોઇ હેતુ નથી. એ કારણે તે ન ચરમ કહેવાય છે ન અચરમ કહેવાય છે. તે સમયે તે અવક્તવ્ય છે. એ પ્રકારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં બે ભંગનો સંભવ છે. શેષ ચોવીસ ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઇએ. કહ્યુ પણ છે-पढमो, तइओ य होइ दुपएसे, અર્થાત્ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમા પ્રથમ અને તૃતીય આ બે ભગ મળે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે, અચરમ છે, અથવા અવક્તવ્ય છે? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત છવ્વીસ ભંગોનો આશ્રય કરીને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધને કથંચિત્ ચરમ કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બે આકાશ પ્રદેશોમાં, જોકે સમશ્રેણીમાં રહેલ હોય. અવગાહ થાય છે, ત્યારે તે ચરમ ભંગ દ્વારા કહી શકાય છે. તેની સ્થાપના ત્રીજી આગળ

वक्ष्यये-तद् व्यपदेशश्च द्विप्रदेशिकवद्बोध्यः किन्तु-'नो अचरमे' त्रिप्रदेशिकः स्कन्धो नो अचरमो भवति द्विप्रदेशिकस्कन्धवत्, 'सिय अवत्तव्वए' स्यात्-कदाचित् त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः अवक्तव्यो भवति, यदा हि त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः एकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽवगाहते तदा परमाणुवत् चरमाचरमव्यपदेशहेत्वभावात् चरमाचरमशब्दाभ्यां वक्तुमशक्यतया अवक्तव्यो भवति, अथ चतुर्थादि अष्टमभङ्गपर्यन्तं प्रतिषेधमाह-'नो चरमाइं' त्रिप्रदेशिकः स्कन्धो न चरमाणि व्यपदिश्यते, प्रागुक्तयुक्तेः, 'नो अचरमाइं' नो वा अचरमाणि इति व्यपदेशः 'नो अवत्तव्वयाइं' नो वा अवक्तव्यानि इति व्यपदेशः प्रागुक्तयुक्तेः, 'नो चरमे य अचरमे य' नो चरमश्च अचरमश्च त्रिप्रदेशिकः स्कन्धो भवति, 'नो चरमे य अचरमाइं' नो चरमश्च अचरमाणि च त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः, अथ त्रिप्रदेशिकस्कन्धे नवमभङ्गस्तु संभवति इत्याह-'सिय-चरमाइं च अचरमे य' स्यात्-कदाचित् चरमौ च अचरमश्च त्रिप्रदेशिकः स्कन्धो भवति,

चरमत्व कहलेना चाहिए। किन्तु त्रिप्रदेशी स्कंध, द्विप्रदेशी स्कंध के समान अचरम नहीं होता। कथंचित् अवक्तव्य भी है, क्योंकि जब कोई त्रिप्रदेशी स्कंध एक ही आकाश प्रदेश में अवगाहन करता है, तब परमाणु के समान उसमें चरम और अचरम का व्यवहार नहीं हो सकता, अतएव वह अवक्तव्य कहा जाता है।

अब चौथे से आठवें भंग पर्यन्त का निषेध करते हैं-त्रिप्रदेशी स्कंध 'चरमाणि' (चरम का बहुवचन, अर्थात् बहुत चरम) नहीं कहा जा सकता, इस संबंध में युक्ति पहले कही जा चुकी है। इसी प्रकार वह 'अचरमाणि' और 'अवक्तव्यानि' भी नहीं कहा जा सकता। त्रिप्रदेशी स्कंध 'चरम अचरम' भी नहीं, 'चरम-अचरमाणि' भी नहीं कहा जा सकता। उसमें नौवां भंग संभव है, यह बतलाते हैं-त्रिप्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमाणि-अचरम' कहा जा सकता है। जब त्रिप्रदेशी स्कंध समश्रेणी में स्थित तीन आकाशप्रदेशों में अवगाढ

કહેવાશે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધની જેમજ તેમનું ચરમત્વ સમજી લેવું જોઈએ. કિન્તુ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ચરમ નથી હોતા. તે કથંચિત્ અવક્તવ્ય પણ છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ આકાશ પ્રદેશમા અવગાહન કરે છે. ત્યારે પરમાણુના સમાન એમા ચરમ અને અચરમનો વ્યવહાર નથી થઈ શકતો, તેથી જ તે અવક્તવ્ય કહેવાય છે.

હવે ચોથાથી આઠમા ભંગ સુધીનો નિષેધ કરે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमाणि' (ચરમનું બહુવચન, અર્થાત્ ઘણા ચરમ) નથી કહી શકાતા, એ બાબતમાં યુક્તિ પહેલા બતાવેલી છે, એજ પ્રકારે તે 'अचरमाणि' અને अवक्तव्यानि પણ નથી કહેવાતા, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ 'ચરમ અચરમ' પણ નથી, 'चरम-अचरमाणि' પણ નથી કહી શકતા. તેમા નવમા ભંગનો સંભવ છે, તે બતાવે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ કથચિત્ 'चरमाणि, अचरम કહી

तथाहि यदा त्रिप्रदेशिकस्कन्धस्त्रिषु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु अवगाहते तदा आद्यन्तौ द्वौ परमाणू पर्यन्तवर्तितया चरमौ भवतः, मध्यमस्तु मध्यवर्तित्वेन अचरमो भवति अतस्त्रिप्रदेशिकस्कन्धोऽपि तद्रूपत्वात् 'चरमौ च अचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, स्थापना ४ चतुर्थी वक्ष्यते–दशमस्तुभङ्गस्तत्र न संघटते इत्याह–'नो चरमाइं च अचरमाइं च' नो चरमाणि च अचरमाणि च इति व्यपदेशस्त्रिप्रदेशिकस्कन्धे संभवति, स्कन्धस्य त्रिप्रदेशिकतया चरमाचरमशब्दयोर्बहुत्वहेत्वभावात् एकादशस्तु भङ्गः संघटते इत्याह–'सिय चरमे य अवत्तव्वए य' स्यात्–कदाचित् चरमश्च अवक्तव्यश्च त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः समश्रेण्या विश्रेण्या चावगाहते तदा द्वयोः परमाण्वोः समश्रेण्या व्यवस्थितत्वात् द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवच्चरमव्यपदेशहेतुभावात् चरमो भवति, एकस्य च परमाणोः विश्रेणिस्थत्वेन चरमाचरमशब्दाभ्या वक्तुमशक्यत्वात् अवक्तव्यो भवति, स्थापना ५ पञ्चमी वक्ष्यते 'सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा' शेषाः–

होता है, तब उसके आदि और अन्त के दो परमाणु पर्यन्तवर्ती होने के कारण चरम होते हैं और मध्यम परमाणु मध्यवर्त्ती होने के कारण अचरम होता है, अतः वह 'चरमौ–अचरम' कहा जाता है। इसकी स्थापना चौथी आगे कही जाएगी। उसमें दशवां भंग 'चरमाणि–अचरमाणि' नहीं घटित होता, क्योंकि तीन प्रदेशों वाले स्कंध में बहुत चरम और बहुत अचरम हो नहीं सकते। ग्यारहवां भंग उसमें घटित होता है। वह यों है–'कथंचित् चरम–अवक्तव्य' जब त्रिप्रदेशी स्कंध समश्रेणी और विश्रेणी में अवगाढ होता है तब उसके दो परमाणु समश्रेणी में स्थित होने के कारण, दो प्रदेशों में अवगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के समान चरम कहे जा सकते हैं और एक परमाणु विश्रेणी में स्थित होने के कारण चरम या अचरम शब्दों द्वारा व्यवहार के योग्य न होने से अवक्तव्य होता है। इसकी स्थापना पांचवीं आगे कहेंगे। शेष भंगों का निषेध

શકાય છે. જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ સમશ્રેણીમા સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, ત્યારે તેના આદિ અને અન્તના બે પરમાણુ પર્યન્તવર્તી હોવાને કારણે ચરમ થાય છે. અને મધ્યમ પરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાને કારણે અચરમ થાય છે. તેથી તે 'चरमौ अचरम' કહેવાય છે. એની ચોથી સ્થાપના આગળ કહેવાશે. આમાં દશમો ભંગ 'ચરમાણિ અચરમાણિ' ઘટીત નથી થતો, કેમકે ત્રણ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધમાં ઘણા ચરમ અને ઘણા અચરમ હોઈ શકતાં નથી. અગીયારમો ભગ એમાં ઘટિત થાય છે. તે આમ છે કથંચિત્ चरम–अवक्तव्य 'જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમા અવગાઢ થાય છે ત્યારે તેના બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત હોવાને કારણે બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ચરમ કહી શકાય છે, અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત હોવાને કારણે ચરમ અગર અચરમ શબ્દો દ્વારા વ્યવહારને યોગ્ય ન હોવાથી અવક્તવ્ય બને છે. એની સ્થાપના પાંચમી આગળ કહેવાશે. બાકીના ભંગોનો નિષેધ કહેવો જોઈએ. આગળ કહેશે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ, તૃતીય, નવમ અને એકાદશમો ભંગ મળી આવે છે. તાત્પર્ય

उक्तावशिष्टाः सर्वे भङ्गाः प्रतिषेद्धव्याः, तथा वक्ष्यते-'पढमो तइओ नवमो इक्कारसमो य तिपएसे' प्रथमस्तृतीयो नवमः एकादशश्च भङ्गस्त्रिप्रदेशे भवति, अयं भावः-त्रिप्रदेशिके स्कन्धे 'चरमः' इति प्रथमो भङ्गः, 'अवक्तव्यः' इति तृतीयो भङ्गः, 'चरमौ च अचरमश्च' इति नवमो 'चरमश्च अवक्तव्यश्च' इति एकादशोभङ्गो भवति, शेषा भङ्गाः न संघटन्ते इति। गौतमः पृच्छति-'चउपएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा' हे भदन्त ! चतुष्प्रदेशिकः खलु स्कन्धः 'किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? किं वा अवक्तव्यो भवति ? इत्यादि रीत्या षड्विंशति भङ्गालापः कर्तव्यः इति पृच्छा, भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउपएसिए णं खंधे सिय चरमे १' चतुष्प्रदेशिकः खलु स्कन्धः, स्यात् कदाचित्-चरमो भवति, तथाहि यदा चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धो द्वयोराकाशप्रदेशयोः समश्रेण्या व्यवस्थितयोरवगाहते तदा चरमो भवति, स्थापना ६ षष्ठीवक्ष्यते, सचायं चरमत्वव्यपदेशः समश्रेण्या व्यवस्थितद्विप्रशावगाढद्विप्रदेशिकस्कन्धवद्बोध्यः, किन्तु 'नो अचरमे २' चतुष्प्रदेशिकस्कन्धो नो अचरमो भवति, प्रागुक्तयुक्तेः, तृतीयभङ्गस्तु तत्र संघटते एवेत्याह-'सिय अवत्तव्वए, ३

कहना चाहिए। आगे कहेंगे-'त्रिप्रदेशी स्कंध में प्रथम, तृतीय, नवम और एकादशम भंग पाये जाते हैं। 'तात्पर्य यह है-त्रिप्रदेशी स्कंध में 'चरम' यह प्रथम भंग, 'अवक्तव्यः' यह तीसरा भंग, 'चरमौ-अचरम' यह नौवां भंग और 'चरम-अवक्तव्य' यह ग्यारहवां भंग होता है, शेष भंग घटित नहीं होते।

श्रीगौतमस्वामी ! प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! चौप्रदेशी स्कंध क्या चरम है, अचरम है अथवा अवक्तव्य है ? इत्यादि प्रकार से छव्वीसों भगों को लेकर प्रश्न करना चाहिए।

भगवान्-उत्तरदेते हैं-चौप्रदेशी स्कंध कथंचित् चरम होता है, क्यों कि जब वह समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में अवगाढ होता है, तब वह चरम कहलाता है। उसकी स्थापना छठी आगे कही जाएगी। उस समय उसे अचरम नहीं कहा जा सकता, इस विषय में युक्ति पूर्ववत् समझलेनी चाहिए।

એકે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં 'ચરમ' એ પ્રથમ ભંગ, અવક્તવ્ય. એ ત્રીજો ભંગ મળી આવે 'ચરમૌ અચરમ' એ નવમો ભંગ અને 'ચરમ અવક્તવ્ય' એ અગીયારમો ભંગ થાય છે. બાકીના ભંગો ઘટિત નથી થતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે, અચરમ છે અથવા અવક્તવ્ય છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારથી છવીસ ભંગ લઇને પ્રશ્ન કરવો જોઇએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ થાય છે, કેમકે જ્યારે તે સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે, ત્યારે તે ચરમ કહેવાય છે. તેની સ્થાપના છટ્ઠી આગળ કહેવાશે. તે સમયે ચરમ નથી કહેવાતા. એ વિષયમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઇએ. ત્રીજો ભંગ તેમા ઘટીત થાય છે અર્થાત્ તે કથંચિત્

स्यात्–कदाचित् चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धः अवक्तव्यो भवति, यदा चतुष्प्रदेशिकः स्कन्ध एकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽवगाहते तदा परमाणुवत् चरमाचरमशब्दाभ्यां वक्तुमशक्यतया अवक्तव्यो बोध्यः, स्थापना ७ सप्तमी वक्ष्यते–परन्तु–'नो चरमाइं ४' चतुष्प्रदेशिकस्कन्धो नो 'चरमाणि' इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, 'नो अचरमाइं ५' नो वा 'अचरमाणि' इति व्यपदेष्टुं शक्यो भवति, 'नो अवत्तव्वयाइं ६' नो 'अवक्तव्यानि' इति वा व्यपदिश्यते 'नो चरमे य अचरमे य ७' नो 'चरमश्च अचरमश्च' इति वा व्यपदिश्यते, 'नो चरमे य अचरमाइं य ८' नो 'चरमश्च अचरमाणि च' इति वा व्यपदेष्टुं शक्यः प्रागुक्तयुक्तेः, किन्तु नवमस्तु भङ्गस्तत्र संघटते एवेत्याह–'सिय चरमाइं अचरिमे य' चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्–कदाचित्, 'चरमौ च अचरमश्च' इति व्यपदेष्टुं शक्यो भवति, यदा खलु चतुष्प्रदेशिकस्कन्धस्त्रिषु आकाशप्रदेशेषु वक्ष्यमाणाष्टमस्थापनारीत्याऽवगाहते तदा आद्यन्तप्रदेशावगाढौ द्वौ

तीसरा भंग उसमें घटित होता है, अर्थात् वह कथंचित् अवक्तव्य होता है, क्यों कि जब वह चौप्रदेशी स्कंध एक ही आकाशप्रदेश में अवगाढ होता है तब परमाणु के सदृश उसे न चरम कहा जा सकता है, न अचरम कहा जा सकता है, अतएव वह अवक्तव्य है। इसकी स्थापना सातवीं आगे कही जाएगी। मगर चौप्रदेशी स्कंध को 'चरमाणि' नहीं कह सकते। इस विषय में युक्ति पहले के ही समान समझनी चाहिए, उसे 'अचरमाणि' भी नहीं कह सकते, 'अवक्तव्यानि' भी नहीं कह सकते। 'चरम–अचरम' भी उसे नहीं कहा जा सकता, 'चरम–अचरमाणि' भी नहीं कह सकते। इस विषय में युक्ति पूर्ववत् है। हां, नौवां भंग उसमें घटित होता है, उसे कहते हैं–चौप्रदेशी स्कंध 'चरमौ–अचरम' है, क्यों कि जब कोई चौप्रदेशी स्कंध तीन आकाशप्रदेशों में, आगे कही जाने वाली आठवीं स्थापना के अनुसार अवगाढ होता है, तब आदि और अन्तिम प्रदेशों में अवगाढ दो चरम (चरमौ) होते हैं और मध्य में अवगाढ प्रदेश अच-

---

અવક્તવ્ય હોય છે, કેમકે જ્યારે તે ચતુઃપ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે ત્યારે પરમાણુની સમાન તે નથી ચરમ કહી શકાતો, નથી અચરમ કહી શકાતો તેથી જ તે અવક્તવ્ય છે. એની સ્થાપના સાતમી આગળ કહેવાશે. પણ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધને 'चरमाणि' નથી કહી શકતા. એ વિષયમાં યુક્તિ આગળની જેમ સમજવી જોઇએ. તેને અચરમાણિ પણ નથી કહી શકાતો. 'अवक्तव्यानि' પણ નથી કહી શકાતો. 'ચરમ–અચરમ પણ તેને નથી કહી શકતા 'चरम–अचरमाणि' પણ નથી કહી શકાતો આ બાબતમાં યુક્તિ પહેલાની જેમજ છે, હા નવમો ભગ એમાં ઘટિત થાય છે, તેને કહે છે–ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ, 'चरमौ–अचरम' છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં, આગળ કહેલી આઠમી સ્થાપનાના અનુસાર અવગાઢ થાય છે, ત્યારે આદિ અને અન્તિમ પ્રદેશોથી અવગાઢ બે ચરમ (चरमौ) થાય છે. અને મધ્યમાં અવગાઢ પ્રદેશ

चरमौ भवतः, मध्यप्रदेशावगाढस्त्वचरमो भवति इति तदुभयात्मकश्चतुष्प्रदेशिकस्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते इति भावः दशमोऽपि भङ्गस्तत्र संघटते एवेत्याह–'सिय चरमाई च अचरमाइं य १०' चतुष्प्रदेशिकस्कन्धः स्यात्–कदाचित् 'चरमौ च अचरमौ च' इति व्यपदिश्यते तथाहि यदा चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धश्चतुर्ष्वाकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु वक्ष्यमाणनवमस्थापनारीत्याऽवगाहते तदा आद्यन्तद्विप्रदेशावगाढौ द्वौ परमाणू चरमौ भवतः, द्वौ च परमाणू द्वयोर्मध्यमयोराकाशप्रदेशयोरवगाढौ अचरमौ भवतः इति तदुभयात्मकश्चतुष्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ च अचरमौ च' इति व्यपदिश्यते इति भावः, एकादशोऽपि भङ्गस्तत्र संघटते इत्याह–'सिय चरमे य अवत्तव्वए य ११' चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्–कदाचित् 'चरमश्च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि–यदा किल चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धस्त्रिषु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या विश्रेण्या च वक्ष्यमाणदशम स्थापनारीत्याऽवगाहते तदा समश्रेणिव्यवस्थितद्विप्रदेशावगाढास्त्रयः परमाणवो द्विप्रदेशावगाढद्विप्रदेशस्कन्धवत्

रम कहलाता है। इस प्रकार इन दोनों स्वरूपों वाला चौप्रदेशी स्कंध भी 'चरमौ और अचरम' कहा जाता है। दशवां भंग भी चौप्रदेशी स्कंध में घटित होता है। अर्थात् चौप्रदेशी स्कंध 'चरमौ–अचरमौ' कहा जा सकता है, क्यों कि जब वह समश्रेणी में स्थित चार आकाशप्रदेशों में आगे कही जाने वाली नौवीं स्थापना के अनुसार आवगाहन करता है, तब आदि और अन्त में अवगाढ दो परमाणु 'चरमौ' (दोनों चरम) होते हैं और बीच के दो परमाणु 'अचरमौ' कहलाते हैं, अतएव समग्र चौप्रदेशी स्कंध 'चरमौ–अचरमौ' कहा जा सकता है। उसमें ग्यारहवां भंग भी घटित होता है, अर्थात् चौप्रदेशीस्कंध कथंचित् 'चरम–अवक्तव्य' कहा जाता है, क्यों कि जब कोई चौप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली दशमी स्थापना के अनुसार, समश्रेणी और विश्रेणी में स्थित तीन आकाशप्रदेशों में अवगाढ होता है, तब समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों

અચરમ કહેવાય છે. એ પ્રકારે એ બન્ને સ્વરૂપો વાળા ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरमौ અને अचरम કહેવાય છે. દશમો ભંગ પણ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધમાં ઘટિત થાય છે અર્થાત્ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ–अचरमौ' કહેવાઈ શકે છે. કેમકે જ્યારે તે સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં આગળ કહેવાશે તે નવમી સ્થાપનાના અનુસાર અવગાહના કરે છે. ત્યારે આદિ અને અન્તમાં અવગાઢ બે પરમાણુ 'चरमौ' (બે ચરમ) હોય છે અને વચલા બે પરમાણુ 'अचरमौ' કહેવાય છે. તેથી જ સમગ્ર ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધને 'ચરમૌ અચરમૌ' કહી શકે છે તેમાં અગીઆરમો ભંગ પણ ઘટિત થાય છે, અર્થાત્ ચૌ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમ 'અવક્તવ્ય' કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે દશમી સ્થાપનાના અનુસાર, સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. ત્યારે સમશ્રેણીમા સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ ત્રણ પરમાણુ

चरमः, एकश्च विश्रेणिस्थः परमाणुवत् चरमाचरमशब्दाभ्यां वक्तुमशक्यत्वात् अवक्तव्यो भवति इति तदुभयात्मकचतुष्प्रदेशिकस्कन्धोऽपि 'चरमश्च अवक्तव्यश्च' इतिव्यपदिश्यते, एवं द्वादशोऽपि भङ्गस्तत्र संघटते इत्याह-'सिय चरमे च अवत्तव्वयाइं य १२' चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धः, स्यात्-कदाचित्, 'चरमश्च अवक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा खलु चतुष्प्रदेशिकस्कन्धो वक्ष्यमाणैकादश स्थापनारीत्या११ चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ परमाणू समश्रेण्या व्यवस्थितयोर्द्वयोराकाशप्रदेशयोः वर्तेते द्वौ च परमाणू विश्रेण्या व्यवस्थितयोर्द्वयोराकाशप्रदेशयोस्तदा समश्रेण्या व्यवस्थितौ द्वौ परमाणू द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवत् चरमः, विश्रेण्या व्यवस्थितौ द्वौ च परमाणू केवलपरमाणुरिव चरमाचरमशब्दाभ्यां वक्तुमशक्यत्वादवक्तव्यौ भवतः इति तदुभयात्मकश्चतुष्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमश्च अवक्तव्यौ

में अवगाढ तीन परमाणु, दो प्रदेशों में अवगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के समान चरम हैं और विश्रेणी में स्थित एक परमाणु, परमाणु के सदृश, चरम-अचरम शब्दों द्वारा वक्तव्य न होने के कारण 'अवक्तव्य' होता है। अतएव चौप्रदेशी स्कंध 'चरम और अवक्तव्य' कहा जा सकता है। इसी प्रकार बारहवां भंग भी उसमें घटित होता है। बारहवां भंग है-कथंचित् 'चरम-अवक्तव्यौ' अर्थात् चौप्रदेशी स्कंध कथंचित् चरम और अवक्तव्यौ है। जब चौप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली ग्यारहवीं स्थापना के अनुसार चार आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है, तब उसके दो परमाणु समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में होते हैं और दो परमाणु विश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में होते हैं। इस स्थिति में समश्रेणी में स्थित दो परमाणु द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के समान 'चरम' हैं और विश्रेणी में स्थित दो परमाणु अकेले परमाणु के समान चरम या अचरम शब्दों से कहने योग्य न होने से अवक्तव्य होते हैं, अतएव समग्र चौप्रदेशी

બે પ્રદેશોમા અવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન ચરમ છે અને વિશ્રેણીમા સ્થિત એક પરમાણુ, પરમાણુના સરખા, ચરમ-અચરમ શબ્દો દ્વારા વક્તવ્ય ન થવાને કારણે 'અવક્તવ્ય' થાય છે. તેથી જ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ ચરમ અને અવક્તવ્ય કહી શકાય છે. એજ પ્રકારે બારમો ભગ પણ તેમાં ઘટિત થાય છે. બારમો ભંગ આ રીતે છે. કથંચિત્ ચરમ અવક્તવ્ય, અર્થાત્ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ અને અવક્તવ્ય છે. જ્યારે ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે અગીઆરમી સ્થાપનાના અનુસાર ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહના કરે છે, ત્યારે તેના બે પરમાણુ સમશ્રેણીમા રહેલા બે આકાશ પ્રદેશોમાં થાય છે, અને બે પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં થાય છે. આ સ્થિતિમાં સમશ્રેણીમા સ્થિત બે પરમાણુ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'ચરમ છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત બે પરમાણુ એકલા પરમાણુની સમાન ચરમ અગર અચરમ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય ન હોવાથી અવક્તવ્ય થાય છે. તેથી જ સમગ્ર ચૌ

च' इदि व्यपदिश्यते, किन्तु 'नो चरमाइं च अवत्तव्वए य १३' चतुष्प्रदेशिक स्कन्धो नो 'चरमाणि चावक्तव्यश्च' व्यपदिश्यते, प्रागुक्तयुक्तेः, 'नो चरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १४' चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धो नो 'चरमाणि च अवक्तव्यानि च' इति व्यपदिश्यते, प्रागुक्तयुक्तेरेव, तथैव 'नो अचरमे य अवत्तव्वए य १५' चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धो नो अचरमश्च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, नो अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६' नो अचरमश्च अवक्तव्यानि च' इति व्यपदिश्यते, 'नो अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७' नो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च इति वा व्यपदिश्यते, 'नो अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८' नो वा अचरमाणि च अवक्तव्यानि च इति तत्र व्यपदेशो भवति, 'नो चरमे य अचरिमे य अवत्तव्वए य १९' नो चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यश्च' इति वा व्यपदेशो भवति, 'नो चरिमे य अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य २०' नो वा 'चरमश्च अचरमश्च अवक्तव्यानि च' इति व्यपदेशो भवति 'नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २१' नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यश्च, इति वा व्यपदेशो भवति, 'नो चरमे य अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं च २२' नो चरमश्च अचरमाणि च अवक्तव्यानि च, इति वा व्यपदेशो भवति, किन्तु 'सिय चरमाइं य अचरिमे य अवत्तव्वए य २३' चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धः, स्यात्-कदाचित् 'चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि-यदा-

स्कंध 'चरम-अवक्तव्यौ' कहलाता है। मगर उसे 'चरमाणि अवक्तव्य' नहीं कह सकते, इसका कारण पूर्ववत् है। उसे 'चरमाणि-अवक्तव्यानि' भी नहीं कहा जा सकता, पूर्वोक्त युक्ति के अनुसार ही। चौप्रदेशी स्कंध 'अचरम-अवक्तव्य' भी नहीं कहा जा सकता, 'अचरम अवक्तव्यानि' भी नहीं कहा जा सकता, 'अचरमाणि-अवक्तव्य' भी नहीं कहा जा सकता, 'अचरमाणि-अवक्तव्यानि' भी नहीं कहा जा सकता, 'चरम-अचरम-अवक्तव्य' भी नहीं, 'चरम-अचरम-अवक्तव्यानि' भी नहीं, 'चरम-अचरमाणि-अवक्तव्य भी नहीं, 'चरम-अचरमाणि-अवक्तव्यानि' भी नहीं कह सकते। हां, उसे कथंचित् 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य' कहा जा सकता है। वह इस प्रकार-जब कोई

પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरम अवक्तव्यौ' કહેવાય છે. પણ તે 'चरमाणि अवक्तव्य' નથી કહેવાતા એનું કારણ પૂર્વવત્ છે અને चरमाणि-अवक्तव्यानि પણ નથી કહી શકતા પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર જ ચતુઃપ્રદેશી સ્કન્ધ अचरम-अवक्तव्य પણ નથી કહી શકાતા 'अचरम अवक्तव्यानि' પણ નથી કહી શકતા अचरमाणि अवक्तव्यानि પણ નથી કહી શકતા. 'चरम —अचरम—अवक्तव्य' પણ નહીં. 'चरम—अचरम अवक्तव्यानि' પણ નહી 'चरम—अचरमाणि— अवतव्य પણ નહીં. 'चरम—अचरमाणि—अवक्तव्यानि' પણ નહીં 'चरम अचरमाणि अवक्त- व्यानि' પણ નહી કહી શકાય, હા તેને કથંચિત્ 'चरमौ—अचरम—अवक्तव्य કહી શકાય છે. તે એ રીતે જ્યારે કોઈ ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે બારમી સ્થાપનાના અનુ-

किन्तु चतुष्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाण द्वादशस्थापनारीत्या १२ चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र त्रयः परमाणवः समश्रेण्या व्यवस्थितेषु त्रिषु आकाशप्रदेशेषु वर्तन्ते, एकः परमाणुस्तु विश्रेण्या व्यवस्थिते आकाशप्रदेशे वर्तते तदा समश्रेण्या व्यवस्थितेषु त्रिषु परमाणुषु मध्ये आद्यन्तौ परमाणू पर्यन्तवर्तित्वात् चरमौ भवतः मध्यमस्त्वचरमो भवति, विश्रेणिस्थश्च चरमाचरमशब्दाभ्यां वक्तुमशक्यत्वात् अवक्तव्यो भवति, इति तत्त्रयात्मकश्चतुष्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ च अचरमश्च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते इति भावः, 'सेसा भंगा पडिसेहेयव्वा' शेषाः उक्तावशिष्टा सर्वे भङ्गाः प्रतिषेद्धव्याः प्रागुक्तयुक्तेः, वक्ष्यते च-'पढमो तइओ नवमो दसमो ईक्कारसमो य वारसमो। भंगा चउप्पएसे तेवीयइमो य बोद्धव्वो ॥ १ ॥ प्रथम स्तृतीयो नवमो दशम एकादशश्च द्वादशः। भङ्गाश्चतुष्प्रदेशे त्रयोविंशश्च बोद्धव्यः ॥ १ ॥ इति,। गौतमः पृच्छति-'पंचपएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा' हे भदन्त ! पञ्चप्रदेशिकः खलु स्कन्ध किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? किं वा अवक्तव्यो भवति ? इत्यादि रीत्या

चौप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली वारहवीं स्थपना के अनुसार चार आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है और उनमें से तीन परमाणु समश्रेणी में स्थित तीन आकाशप्रदेशों में अवगाढ होते हैं और एक परमाणु विश्रेणी में स्थित आकाशप्रदेश में रहता है, तब समश्रेणी में स्थित तीन परमाणुओं में से आदि और अन्त के परमाणु पर्यन्तवर्त्ती होने के कारण चरम होते हैं और बीच का परमाणु अचरम होता है। विश्रेणी में स्थित एक परमाणु चरम अथवा अचरम कहलाने योग्य न होने से अवक्तव्य होता है। इस प्रकार समग्र चौप्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य' कहलाता है। इन भंगों के सिवाय शेष सब भंगों का निषेध करना चाहिए। आगे कहेंगे-"चतुष्प्रदेशी स्कंध में प्रथम, तृतीय, नवम, दशम, एकादश, द्वादश और तेईसवां भग पाया जाता है।"

श्रीगौतमस्वामी ! प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! पंचप्रदेशी स्कंध क्या चरम

સાર ચાર આકાશ પ્રદેશોમા અવગાહન કરે છે અને તેમનામાં પણ ત્રણ પરમાણુ સમશ્રેણીમા સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે, ત્યારે સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ પરમાણુઓમાંથી આદિ અને અન્તના પરમાણુ પર્યન્તવર્તી હોવાને કારણે ચરમ હોય છે અને વચલા પરમાણુ અચરમ હોય છે. વિશ્રેણીમા સ્થિત એક પરમાણુ ચરમ અથવા અચરમ કહેવાવા યોગ્ય ન હોવાથી અવક્તવ્ય થાય છે. એ રીતે સમગ્ર ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य' કહેવાય છે, આ ભગોના સિવાય બાકીના બધા ભંગોનો નિષેધ કરવો જોઈએ. આગળ કહેશે-ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ તૃતીય નવમ-દશમ એકાદશ દ્વાદશ અને તેવીસમો ભગ મળી આવે છે"

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે,

षड्विंशति भङ्गालापः कर्तव्यः ? इति पृच्छा, भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचपए-सिए खंधे सिय चरमे ?' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः, स्यात्–कदाचित् 'चरमः' इति व्यपदिश्यते, प्रागुक्तयुक्तेः तथाहि यदा किल पञ्चप्रदेशिकस्कन्धो द्वयोराकाशप्रदेशयोः समश्रेण्या व्यव-स्थितयोर्वक्ष्यमाणत्रयोदशस्थापनारीत्याऽवगाहते तत्र त्रयः परमाणवः एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे, द्वौ च परमाणू द्वितीये आकाशप्रदेशे वर्तेते तदा द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवच्चरमः' इति व्यपदेशो भवति, 'नो अचरमे २' नो अचरमः इति व्यपदिश्यते, किन्तु 'सिय अव-त्तव्वए ३' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः, स्यात्–कदाचित्, 'अवक्तव्यः' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः वक्ष्यमाणचतुर्दशस्थापना१४ रीत्या एकस्मिन् आकाशप्रदेशेऽव-गाहते तदा स केवल परमाणुवदवक्तव्यो भवति, किन्तु–'णो चरमाइं ४' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो नो 'चरमाणि' इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, 'णो–अचरमाइं ५' नो वा 'अचर–

है, अचरम है अथवा अवक्तव्य है ? इत्यादि छव्वीस भंगों को लेकर प्रश्न करना चाहिए।

भगवान् ! उत्तर देते हैं–हे गौतम ! पंचप्रदेशी स्कंध कथंचित् चरम कह-लाता है, क्यों कि जब कोई पंचप्रदेशी स्कंध समश्रेणी में स्थित दो आकाश-प्रदेशों में, आगे कही जाने वाली तेरहवीं स्थापना के अनुसार अवगाढ होता है, तब तीन परमाणु एक आकाशप्रदेश में अवगाढ होते हैं, और दो परमाणु दूसरे आकाशप्रदेश में रहते हैं। उस स्थिति में द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के समान 'चरम' ऐसा व्यपदेश (कथन) होता है। उसे 'अचरम' नहीं कहा जा सकता, मगर कथंचित् अवक्तव्य' कहा जा सकता है। क्योंकि जब कोई पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली चौदहवीं स्थापना के अनुसार एक ही आकाशप्रदेश में अवगाढ होता है, तब वह परमाणु के समान 'अवक्तव्य' कहा जाता है। उसे 'चरमाणि' ऐसा नहीं कह सकते, इसका कारण पूर्ववत् समझना चाहिए। उसे

અચરમ છે અથવા અવક્તવ્ય છે? ઈત્યાદિ છવીસ ભંગોને લઈને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે –હે ગૌતમ ! પચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ કહે-વાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં આગળ કહેવાશે તે તેરમી સ્થાપનાના અનુસાર અવગાઢ થાય છે, ત્યારે ત્રણ પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે, અને બે પરમાણુ બીજા આકાશ પ્રદેશમા રહે છે. આ સ્થિતિમાં દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'ચરમ' એવો વ્યપદેશ (કથન) થાય છે. તેને અચરમ નથી કહી શકાતો પણ કથચિતૂ અવક્તવ્યકહી શકાય છે. કેમકે જ્યારે કોઇ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે ચૌદમી સ્થાપનાના અનુસાર એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે, ત્યારે તે પરમાણુના સમાન "અવક્તવ્ય" કહેવાય છે. તેને 'चरमाणि' એમ નથી કહી શકાતું એનું કારણ પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ તેને

माणि' इति व्यपदिश्यते, 'नो अवत्तव्वयाइं ६' नो वा 'अवक्तव्यानि' इति व्यपदिश्यते, किन्तु-'सिय चरमे य अचरमे य ७' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः, स्यात्-कदाचित्, 'चरमश्च अचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणपञ्चदशस्थापना१५ रीत्या पञ्चसु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तदा चरमाणां चतुर्णां परमाणूनामेकसम्बन्धिपरिणामत्वादेकवर्णगन्धरसस्पर्शत्वाच्चैकत्वव्यपदेशे चरम इति व्यपदेशः, मध्यमस्तु परमाणु र्मध्यवर्तित्वादचरम इति व्यपदिश्यते इति तदुभयात्मकस्य पञ्चप्रदेशिकस्कन्धस्यापि 'चरमश्चाचरमश्च' इति व्यपदेशो भवति 'नो चरमे य अचरमाइं य ८' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो नो 'चरमश्च अचरमाणि च' इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, किन्तु 'सिय चरमाइं य अचरमे य ९' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ च अचरमश्च' इति व्यपदिश्यते तथाहि यदा किल पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणषोडशस्थापना१६रीत्या समश्रेण्या व्यवस्थितेषु त्रिषु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ परमाणू आद्ये आकाशप्रदेशे, द्वौ चान्ये आकाशप्रदेशे, एकश्च

'अचरमाणि' भी नहीं कह सकते, 'अवक्तव्यानि' भी नहीं कह सकते, मगर कथंचित् 'चरम-अचरम' कहा जा सकता है, क्यों कि जब कोई पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली पन्द्रहवी स्थापना के अनुसार पांच आकाशप्रदेशों में अवगाहन करके रहता है, तब अन्त के चार परमाणु एकसम्बद्ध परिणामवाले होने के कारण और एक वर्ण, गन्ध, रस तथा दो स्पर्शवाले होने के कारण एक कहलाते हैं, अतः उन्हें 'चरम' कहा जाता है, मगर बीच का परमाणु मध्यवर्त्ती होने के कारण 'अचरम' कहा जाता है। इस प्रकार उभयरूप पंचप्रदेशी स्कंध भी 'चरम-अचरम' कहलाता है। पंचप्रदेशी स्कंध 'चरम-अचरमाणि' नहीं कहा जा सकता, इस संबंध में युक्ति पूर्ववत् समझ लेना चाहिए। उसे 'कथंचित् चरमौ-अचरम' कह सकते हैं, क्यों कि जब कोई पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली सोलहवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी में स्थित तीन

'अचरमाणि' પણ નથી કહી શકાતુ, એનું કારણ પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ. તેને 'अवक्तव्यानि' પણ નથી કહી શકાતું, પણ કથંચિત્ 'चरम-अचरम,' કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે પંદરમી સ્થાપનાના અનુસાર પાચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરીને રહે છે. ત્યારે અન્તના ચાર પરમાણુ એક સમ્બદ્ધ પરિણામવાળા હોવાના કારણે અને એક વર્ણ ગંધ રસ-સ્પર્શવાળા હોવાને કારણે એક કહેવાય છે, તેથી જ તે 'चरम' કહેવાય છે, પણ વચલા પરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાને કારણે 'अचरम' કહેવાય છે, એ પ્રકારે ઉભય રૂપ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरम-अचरम' કહેવાય છે. પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरम-अचरमाणि નથી કહેવાતા. આ સંબંધમા યુક્તિ પહેલા કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવી જોઇએ. તેને કથંચિત્ 'चरमौ-अचरम' કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે કોઇ પચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે સોળમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમા સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવ

परमाणुर्मध्ये आकाशप्रदेशे वर्तते तदा आद्यप्रदेशावगाढौ द्वौ चरमोऽन्त्यप्रदेशावगाढौ द्वौ च चरम इति चत्वारस्ते चरमौ, मध्यमस्तु परमाणुर्मध्यवर्तित्वादचरमो भवति तदुभयात्मकः पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं य अचरमाइं य १०' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्–कदाचित्, चरमौ चाचरमौ च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि–यदा खलु वक्ष्यमाण सप्तदशस्थापना१७रीत्या समश्रेण्या व्यवस्थितेषु चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु पञ्चप्रदेशात्मकः स्कन्धोऽवगाहते तत्र त्रयः परमाणवस्त्रिषु आकाशप्रदेशेषु वर्तन्ते, एकस्मिन् आकाशप्रदेशे च द्वौ परमाणू वर्तेते तदा आद्याकाशप्रदेशवर्ती परमाणुश्चरमः, अन्त्यप्रदेशवर्तिनौ च द्वौ परमाणू चरम इति तत्त्रयं चरमौ, द्वौ च मध्यवर्तिनौ परमाणू मध्यवर्तित्वादचरमौ भवतः इति तत्समुदायात्मकः पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमौ च'

आकाशप्रदेशों में अवगाढ होता है, उनमें से दो परमाणु आद्य आकाशप्रदेश में, दो अन्तिम आकाशप्रदेश में और एक परमाणु मध्य के आकाशप्रदेश में स्थित होता है, तब आद्यप्रदेशावगाढ दोनों चरम और अन्तिम प्रदेशावगाढ दोनों भी चरम, इस प्रकार वे चारों चरम कहलाते हैं और मध्य का परमाणु मध्यवर्त्ती होने से अचरम कहलाता है। इस प्रकार समग्र पंचप्रदेशी स्कंध 'चरमौ–अचरम' कहा जाता है।

पंचप्रदेशी स्कंध को कथंचित् 'चरमौ–अचरमौ' भी कह सकते हैं, क्यों कि जब आगे कही जाने वाली सत्तरहवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी में स्थित चार आकाशप्रदेशों में पंचप्रदेशी स्कंध अवगाढ होता है, और उनमें से तीन परमाणु तीन आकाशप्रदेशों में रहते हैं और दो परमाणु एक अकाश में रहते हैं, तब आद्य आकाशप्रदेशवर्त्ती दो परमाणु चरम, इस प्रकार तीन परमाणु 'चरमौ' और मध्य के दो परमाणु 'अचरमौ' होते हैं। सब का समूह भूत पंचप्रदेशी स्कन्ध 'चरमौ–अचरमौ' कहलाता है। पंचप्रदेशी स्कंध कथंचित् चरम–

ગાઢ થાય છે, તેમનામાથી બે બે પરમાણુ આદ્ય આકાશ પ્રદેશોમાં, બે અન્તિમ આકાશ પ્રદેશોમા અને એક પરમાણુ મધ્યના આકાશ પ્રદેશમા સ્થિત હોય છે, ત્યારે આદ્ય પ્રદેશાવગાઢ બન્ને ચરમ અને અન્તિમ પ્રદેશાવગાઢ બન્ને પણ ચરમ, આ પ્રકારે તે ચારે ચરમ કહેવાય છે અને મધ્યના પરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાથી અચરમ કહેવાય છે, એ પ્રકારે સમગ્ર પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ–अचरम' કહેવાય છે.

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'चरमौ–अचरमौ' પણ કહી શકાય છે, કેમકે આગળ કહેવાશે તે સત્તરમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમા પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ અવગાઢ થાય છે, અને તેમનામાથી ત્રણ પરમાણુ ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે અને બે પરમાણુ એક આકાશમાં રહે છે. ત્યારે આદ્ય આકાશ પ્રદેશવર્તી પરમાણુ ચરમ, અંતિમ પ્રદેશવર્તી બે પરમાણુ ચરમ, એ રીતે ત્રણ પરમાણુ, चरमौ અને મધ્યના

इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमे य अवत्तव्वए य ११! पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्–कदाचित्, 'चरमश्च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा किल पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणाष्टादशस्थापना१८रीत्या समश्रेण्या विश्रेण्या च त्रिषु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ द्वौ परमाणू समश्रेण्या व्यवस्थितयोराकाशप्रदेशयोर्वर्तते, एकः परमाणुस्तु विश्रेणिस्थो· वर्तते तदा चत्वारः परमाणवो द्विप्रदेशावगाहित्वात् द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेकिस्कन्धवत् 'चरमः' इति, एकश्च परमाणुः विश्रेणिस्थोऽवक्तव्यो भवति इति तत्समुदायात्मकः पञ्चप्रदेशिकस्कन्धोऽपि, चरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं य १२' पञ्चप्रदेशिकस्कन्धः, स्यात्–कदाचित् 'चरमश्च अवक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते तथाहि यदा पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणैकोनविंशस्थापनारीत्या समश्रेण्या विश्रेण्या च चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ परमाणू समश्रेण्या व्यवस्थितयोः द्वयोराकाशप्रदेशयोर्वर्तते

अवक्तव्य' कहा जाता है, क्योंकि जब कोई पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली अठारहवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी और विश्रेणी से तीन आकाश प्रदेशों में अवगाढ होता है, उनमें से दो-दो परमाणु समश्रेणी में स्थित दो आकाश प्रदेशों में रहते हैं और एक परमाणु विश्रेणी में स्थित होता है, तब चार परमाणु द्विप्रदेशावगाढ होने से, द्विप्रदेशावगाही द्विप्रदेशी स्कन्ध के समान 'चरम' है, और विश्रेणी में स्थित एक परमाणु अवक्तव्य होता है। अतएव उनका समूह पंचप्रदेशी स्कंध भी 'चरम–अवक्तव्य' कहलाता है।

पंचप्रदेशी स्कंध 'कथंचित् चरम–अवक्तव्यानि' है, क्योंकि जब पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली उन्नीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी और विश्रेणी से चार आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है, उनमें से दो परमाणु समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में रहते हैं और एक परमाणु विश्रेणी में

બે પરમાણુ 'अचरमौ' થાય છે. બધાના સમૂહભૂત પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ–अचरमौ કહેવાય છે, પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ–अवक्तव्य કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે અઢારમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીથી ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, તેઓમાંથી બે–બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમા રહે છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે ચાર પરમાણુ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ હોવાથી, દ્વિપ્રદેશાવગાહી દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'ચરમ' છે અને વિશ્રેણીમા સ્થિત એક પરમાણુ અવક્તવ્ય થાય છે. તેથી જ તેમના સમૂહ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'ચરમ अवक्तव्य કહેવાય છે.

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ–અવક્તવ્યાનિ છે, કેમકે જ્યારે પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેલી ઓગણીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણી થી ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે, તેઓમાંથી બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં

एकः परमाणुर्विश्रेणिस्थे आकाशप्रदेशे वर्तते, द्वौ च परमाणू अन्यस्मिन् विश्रेणिस्थे आकाश प्रदेशे वर्तते तदा द्वौ परमाणू समश्रेणि व्यवस्थित द्विप्रदेशावगाढौ द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवच्चरमः, एको द्वौ च विश्रेणिस्थ पृथक्-पृथगेकैकाकाशप्रदेशावगाढौ चावक्तव्यौ भवतः-इति तत्समुदायात्मकः पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धोऽपि 'चरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य १३' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित्, चरमौ चावक्तव्यश्च, इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा खलु पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाण-विंशस्थापनारीत्या पञ्चस्तु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ परमाणू उपरि समश्रेण्या व्यवस्थितयोर्द्वयोराकाशप्रदेशयोरवगाढौ वर्तेते, द्वौ च परमाणू अधस्तात् समश्रेण्या व्यवस्थितयोर्द्वयोराकाशप्रदेशयोरवगाढौ वर्तेते, एकश्च परमाणुः पर्यन्ते मध्यसमे वर्तते तदा द्वौ उपरितनौ

स्थित आकाशप्रदेश में रहता है और दो परमाणु किसी दूसरे विश्रेणी में स्थित आकाशप्रदेश में रहते हैं, तब दो परमाणु, समश्रेणी में स्थित द्विप्रदेशावगाढ होते हैं। वे द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के समान 'चरम' कहलाते हैं। एक और दो, जो विश्रेणी में स्थित पृथक्-पृथक् एक-एक आकाशप्रदेश में अवगाढ होते हैं, वे 'अवक्तव्यौ' कहलाते हैं। इस प्रकार समग्र स्कंध मिलकर 'चरम-अवक्तव्यौ कहा जाता है।

पंचप्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमौ-अवक्तव्य' भी कहा जाता है। वह इस प्रकार-जब पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली वीसवीं स्थापना के अनुसार पांच आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है, उनमें से दो परमाणु ऊपर समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में अवगाढ होते हैं, दो परमाणु नीचे समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में अवगाढ होते हैं और एक परमाणु अन्त में बीचोंबीच में स्थित होता है, तब दो ऊपर के परमाणु द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशी

રહે છે, અને એક પરમાણુ કોઇ વિશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે. અને બે પરમાણુ કોઈ બીજી વિશ્રેણીમા સ્થિત આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, ત્યારે બે પરમાણુ, સમશ્રેણીમાં સ્થિત દ્વિપ્રદેશાવગાઢ થાય છે. તે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'चरम' કહેવાય છે. એક અને બે જે વિશ્રેણીમાં સ્થિત પૃથક્ પૃથક્ એક એક આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે, તેઓ "अवक्तव्यौ" કહેવાય છે. એ પ્રકારે સમગ્ર સ્કન્ધ મળીને 'चरम-अवक्तव्यौ કહેવાય છે

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથચિત્ चरमौ-अवक्तव्य પણ કહેવાય છે. તે આ રીતે-જ્યારે પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેલી વીસમી સ્થાપનાના અનુસાર પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે. તેઓમાંથી બે પરમાણુ ઉપર સમશ્રેણીમા સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે. બે પરમાણુ નીચે સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે. અને એક પરમાણુ અંતમાં વચ્ચો વચ્ચ સ્થિત રહે છે ત્યારે બે ઊપરના પરમાણુ

द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवच्चरमः द्वौ चाधस्तनौ परमाणू चरम इति ते चत्वारश्च-रमौ इति, एकश्च केवल परमाणुवच्चरमाचरमशब्दाभ्यामवक्तव्यो भवति, इति तत्समुदायात्मकः पञ्चप्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'नो चरमाइं य अवत्तव्व-याइं य १४' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो नो 'चरमाणि च अवक्तव्यानि च' इति व्यपदिश्यते, प्रागुक्तयुक्तेः, 'नो अचरमे य अवत्तव्वए य १५' नो 'अचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, प्रागुक्तयुक्तेरेव, 'नो अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६' नो 'अचरमश्चावक्तव्यानि च इति व्य-पदिश्यते, 'नो अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७' नो अचरमाणि च अवक्तव्यश्च' इति वा व्य-पदिश्यते, 'नो अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८' नो वा 'अचरमाणि च अवक्तव्यानि च' इति व्यपदिश्यते, 'नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य १९' नो 'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यश्च' इति वा व्यपदिश्यते, 'नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २०' नो 'चरमश्चाचरमश्चाव-क्तव्यानि च' इति वा व्यपदिश्यते, 'नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २१' नो 'चर-मश्चाचरमाणिचावक्तव्यश्च' इति वा व्यपदिश्यते, 'नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२' नो वा 'चरमश्चाचरमाणि चावक्तव्यानि च, इति व्यपदिश्यते, किन्तु-'सिय चरमाइं

स्कंध के समान 'चरम और नीचे के दो परमाणु भी चरम, इस प्रकार चार 'चरमौ' और एक परमाणु, अकेले परमाणु के समान अवक्तव्य होने से समग्र पंचप्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अवक्तव्य' कहलाता है।

पंचप्रदेशी स्कंध 'चरमाणि-अवक्तव्यानि' नही कहा जाता, इसका कारण पूर्ववत् समझना चाहिए। वह 'अचरम-अवक्तव्य' भी नहीं कहलाता, इसका कारण भी पूर्ववत् समझना चाहिए। उसे 'अचरम-अवक्तव्यानि' भी नहीं कहते, 'अचरमाणि-अवक्तव्य' भी नहीं कह सकते, 'अचरमाणि-अवक्तव्यानि' भीनही कहा जा सकता, 'चरम-अचरम-अवक्तव्य' भी नहीं कहते, 'चरम-अचरम-अवक्तव्यानि' भी नहीं कह सकते, 'चरम-अचरमाणि-अवक्तव्य' भी नहीं कहा जा सकता, 'चरम-अचरमाणि-अवक्तव्यानि' भी नहीं कह

દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'चरम' અને નીચેના બે પરમાણુ પણ ચરમ એ પ્રકારે ચાર 'चरमौ' અને એક પરમાણુ, એકલા પરમાણુની સમાન અવક્તવ્ય હોવાથી સમગ્ર પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ अवक्तव्य' કહેવાય છે.

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमाणि-अवक्तव्यानि' નથી કહેવાતો, એનું કારણ પણ પૂર્વવત સમજી લેવુ જોઈએ. તે 'अचरम-अवक्तव्य' પણ નથી કહેવાતો, એનું કારણ પણ 'પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ. તે 'अचरम-अवक्तव्यानि' પણ નથી કહેતો, 'अचरमाणि-अवक्तव्य' પણ નથી કહી શકાતો. ચરમ અચરમ અવક્તવ્ય પણ નથી કહેવાતો 'चरम-अचरम अवक्तव्यानि' પણ નથી કહી શકાતો 'चरम 'अचरमाणि-अवक्तव्य' પણ નથી કહેવાતો. ચરમ અચરમ. અવક્તવ્ય પણ નથી કહેવાતો 'चरम अचरमाणि-अवक्तव्यानि; પણ

य अचरमे य अवत्तव्वए य २३' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित्, 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यश्च इति व्यपदिश्यते तथाहि यदा पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणैकविंश स्थापना-२१रीत्या चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या विश्रेण्या चावगाहते तत्र त्रिषु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु आद्ये एकः परमाणुः वर्तते मध्ये द्वौ परमाणू अन्ते एकः परमाणुः, चतुर्थेऽपि आकाशप्रदेशे विश्रेणिस्थ एकः परमाणुर्वर्तते तदा त्रयाणामाकाशप्रदेशानां मध्ये आद्यन्तप्रदेशावगाढौ द्वौ परमाणू चरमौ, मध्यप्रदेशवर्ति द्व्यणुकस्तु मध्यवर्तित्वादचरमः, विश्रेणिस्थश्चैकः परमाणुः केवलपरमाणुवत् चरमाचरमशब्दाभ्यामवक्तव्यो भवति इति तत्समुदायात्मकः पञ्चप्रदेशिकस्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २४' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाण द्वाविंशस्थापना-

सकते, किन्तु 'कथंचित् चरमाणि-अचरम-अवक्तव्य' कह सकते हैं, क्योंकि जब कोई पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली इक्कीसवीं स्थापना के अनुसार चार आकाशप्रदेशों में समश्रेणी अथवा विश्रेणी से अवगाहन करता हैं, उनमें से तीन समश्रेणी से स्थित आकाशप्रदेशों में से पहले में एक परमाणु रहता है, मध्य में दो परमाणु रहते हैं, अन्त में एक परमाणु होता है, चौथे आकाशप्रदेश में विश्रेणी स्थित एक परमाणु रहता है, तब तीन आकाशप्रदेशों में आदि और अन्त के प्रदेशों में अवगाढ दो परमाणु 'चरमौ' और मध्य प्रदेशवर्ती द्वयणुक मध्यवर्ती होने के कारण 'अचरम' कहलाता है। विश्रेणी में स्थित एक परमाणु, केवल परमाणु के समान चरम और अचरम शब्दों द्वारा वक्तव्य न होने के कारण अवक्तव्य होता है। इन सब का समुदाय पंचप्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य' कहा जाता है।

पंचप्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ' भी कहा जा सकता

નથી કહી શકતા 'चरम-अचरमाणि-अवक्तव्यानि નથી કહેવાતો, 'चरम-अचरम-अवक्तव्य પણ નથી કહી શકાતો પણ કથંચિત્ चरमाणि-अचरम-अवक्तव्य કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવામાં આવનાર એકવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણી અથવા વિશ્રેણીથી અવગાહન કરે છે, તેઓમાંથી ત્રણ સમશ્રેણીથી સ્થિત આકાશ પ્રદેશોમાંથી પહેલામાં એક પરમાણુ રહે છે, મધ્યમાં બે પરમાણુ રહે છે અન્તમા એક પરમાણુ હોય છે, ચોથા આકાશ પ્રદેશમાં વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ રહે છે, ત્યારે ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં આદિ અને અન્તના પ્રદેશોમાં અવગાઢ બે પરમાણુ ચરમૌ, અને મધ્ય પ્રદેશવર્તી દ્વયણુક મધ્યવર્તિ થવાના કારણે 'अचरम કહેવાય છે. વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ, કેવળ પરમાણુના સમાન ચરમ અને અચરમ શબ્દો દ્વારા વક્તવ્ય ન હોવાને કારણે 'अवक्तव्य' થાય છે, આ બધાનો સમુદાય પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ अचरम-अवक्तव्य' કહેવાય છે.

२२रीत्या पञ्चसु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या विश्रेण्या चावगाहते तत्र त्रयः परमाणवस्त्रिषु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु वर्तन्ते, द्वौ परमाणू च विश्रेणिस्थयोर्द्वयोराकाशप्रदेशयो र्वर्तेते तदा त्रयाणामाकाशप्रदेशानां मध्ये आद्यन्तप्रदेशवर्तिनौ द्वौ परमाणू चरमौ, मध्यश्च परमाणुरचरमः, द्वौ च विश्रेणिस्थौ अवक्तव्यौ भवतः इति तत्समुदायात्मकः पञ्चप्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं च अचरमाइं च अवत्तव्वए य २५' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणत्रयोविंशस्थापना२३रीत्या समश्रेण्या विश्रेण्या च पञ्चसु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते, तत्र चत्वारः परमाणवश्चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु वर्तन्ते एकश्च परमाणुर्विश्रेणिस्थो वर्तते तदा चतुर्णामाकाशप्र-

---

है। वह इस प्रकार-जब पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली बाईसवीं स्थापना के अनुसार पांच आकाशप्रदेशों में समश्रेणी और विश्रेणी से अवगाहन करता है, उनमें से तीन परमाणु समश्रेणी में स्थित तीन आकाश प्रदेशों में अवगाढ होते हैं और दो परमाणु विश्रेणी में स्थित दो आकाश प्रदेशों में अवगाढ होते हैं, तब आकाशप्रदेशों में से आदि-अन्त प्रदेशवर्त्ती दो परमाणु 'चरमौ' कहलाते हैं और मध्यका परमाणु 'अचरम' कहलाता है और विश्रेणी में स्थित दो परमाणु 'अवक्तव्यौ' होते हैं। इस प्रकार इनका समुदाय वह पंचप्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ' ऐसा कहा जाता है।

पंचप्रदेशी स्कंध कथंचित्, 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' भी कहलाता है। जब पंचप्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली तेईसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी और विश्रेणी में स्थित पांच आकाशप्रदेशों में अवगाढ होता है और उनमें से चार परमाणु समश्रेणी में स्थित चार आकाशप्रदेशों में अवगाढ होते हैं और एक परमाणु विश्रेणी में स्थित होता है। तब उन चार में से आदि-अन्त

પંચે પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ चरमौ अचरम-अवक्तव्यौ' પણ કહી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે-જ્યારે પંચ પ્રદેશી સ્કંધ આગળ કહેવામાં આવનાર બાવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીથી અવગાહન કરે છે. તેમાંથી ત્રણ પરમાણુ સમશ્રેણીમાં રહેલા ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. અને બે પરમાણુ વિશ્રેણીમાં રહેલ બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. ત્યારે આકાશ પ્રદેશોમાંથી આદિ અને અંતના પ્રદેશવર્તી બે પરમાણુ चरमौ કહેવાય છે, અને વચલું પરમાણુ 'अचरम' કહેવાય છે, અને વિશ્રેણીમાં રહેલ બે પરમાણુ 'अवक्तव्यौ' હોય છે. આ રીતે આના સમુદાય રૂપ તે પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ अचरम अवक्तव्यौ' એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

પચ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' પણ કહી શકાય છે, જ્યારે પંચ પ્રદેશી આગળ કહેવામા આવનાર તેવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત પાચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે અને તેઓમાંથી ચાર પરમાણુ

देशानां मध्ये आद्यन्तवर्तिनौ द्वौ परमाणू चरमौ, द्वौ च मध्यवर्तिनौ अचरमौ, एकः परमाणु-विश्रेणिस्थोऽवक्तव्यो भवति इति तत्समुदायात्मकपञ्चप्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते 'नो चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धो नो चरमाणि चाचरमाणि चावक्तव्यानि च' इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, गौतमः पृच्छति-'छप्पएसिए णं भंते ! पुच्छा' हे-भदन्त ! षट्प्रदेशिकः खलु स्कन्धः किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? किं वा अवक्तव्यो भवति ? इत्यादि रीत्या षड्विंशतिभङ्गालापःकर्तव्यः इति पृच्छा, भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'छप्पएसिए णं खंधे सिय चरमे१' षट्प्रदेशिकः खलु स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमः' इति व्यपदिश्यते तथाहि-यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणचतुर्विंशस्थापनारीत्या समश्रेण्या व्यवस्थितयोर्द्वयोराकाशप्रदेशयोरवगाहते तत्र त्रयः परमाणव एकस्मिन् आकाशप्रदेशे वर्तन्ते त्रयश्चापर-

के दो परमाणु 'चरमौ' मध्य के दो 'अचरमौ' हैं और विश्रेणी में स्थित एक परमाणु अवक्तव्य है। इस प्रकार उनका समुदाय पंचप्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' कहा जाता है। मगर पंचप्रदेशी स्कंध को 'चरमाणि-अचरमाणि-अवक्तव्यानि' नहीं कह सकते, इस विषय में युक्ति पहले के समान समझनी चाहिए।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-भगवन्! षट्प्रदेशी स्कंध क्या चरम है? या अचरम है? अथवा अवक्तव्य है? इत्यादि छब्वीस भंगों को लेकर प्रश्न करना चाहिए।

भगवान् उत्तर देते हैं-गौतम! षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् चरम कहलाता है। जब षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली चावीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है और उनमें से तीन परमाणु एक आकाशप्रदेश में और तीन परमाणु दूसरे आकाशप्रदेश में स्थित

સમશ્રેણીમા સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે ચારેમાથી આદિ અન્તના બે પરમાણુ 'चरमौ' છે. મધ્યના બે 'अचरमौ' છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત એક પરમાણુ અવક્તવ્ય છે. એ કારણે તેમનો સમુદાય પંચપ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य કહેવાય છે. પણ પંચપ્રદેશી સ્કધને चरमाणि, अचरमाणि, अवक्तव्यानि નથી કહી શકાતો એ વિષયમાં યુક્તિ પહેલાની સમાન સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :-હે ભગવન્! ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે? અચરમ છે? અથવા અવક્તવ્ય છે? ઈત્યાદિ છવીસ ભગોછે લઇયે પ્રશ્ન કરવો જોઇએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તરે આપે છે-હે ગૌતમ! ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ ચરમ કહેવાય છે. જ્યારે ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવામાં આવનારી ચોવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે અને તેઓમાંથી ત્રણ પરમાણુ

स्मिन्नपि आकाशप्रदेशे वर्तन्ते यदा द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेश स्कन्धवच्चरमो भवति 'नो अच-रमे २' पञ्चप्रदेशिक स्कन्धो नो अचरमो भवति, चरमरहितस्य केवलस्याचरमस्यासंभवात् प्रान्ताभावे मध्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् 'सिय अवत्तव्वए ३' पञ्चप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् अवक्तव्यो भवति, तथाहि यदा खलु पट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणपञ्चविंशस्थापना-२५रीत्या एकस्मिन् आकाशप्रदेशेऽवगाहते तदा केवल परमाणुवच्चरमाचरम शब्दाभ्यां वक्तु-मशक्यत्वादवक्तव्या भवति 'नो चरमाइं ४' पट्प्रदेशिकः स्कन्धो नो 'चरमाणि' इति व्यप-दिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, 'नो अचरमाइं ५' नो 'अचरमाणि' इति वा व्यपदिश्यते 'नो अवत्त-व्वयाइं ६' नो वा 'अवक्तव्यानि' इति व्यपदिश्यते किन्तु-'सिय चरमे य अचरमे य ७' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् , 'चरमश्च अचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाण पट्विंशस्थापना२६रीत्या पञ्चसु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु अवगाहते तत्र द्वौ परमाणु मध्यप्रदेशे वर्तेते, एकैकः शेषेषु तदा तेषां

होते हैं, तब वह द्विप्रदेशी स्कंध के समान 'चरम' कहलाता है। मगर छहप्रदेशी स्कंध 'अचरम' नहीं कहा जा सकता, क्योंकि चरम के विना केवल अचरम का होना संभव नहीं है, क्योंकि अन्त के विना मध्य नहीं हो सकता। पंचप्रदेशी स्कंध कथंचित् अवक्तव्य कहा जाता है, क्योंकि जब आगे कही जाने वाली पच्चीसवीं स्थापना के अनुसार एक ही आकाशप्रदेश में अवगाढ होता है, तब केवल परमाणु के समान चरम और अचरम शब्दों द्वारा कहने योग्य न होने से उसे 'अवक्तव्य' कहते हैं। मगर षट्प्रदेशी स्कंध को 'चरमाणि' अथवा 'अचरमाणि' अथवा 'अवक्तव्यानि' नहीं कह सकते। वह कथंचित् 'चरम-अचरम' कहा जा सकता है, क्योंकि जब षट्प्रदेशी स्कंध आगे बतलाई हुई छव्वीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी में स्थित पांच आकाशप्रदेशों में अव-गाढ होता है, और उनमें से दो प्रदेश मध्य में होते हैं और एक-एक शेष

એક આકાશ પ્રદેશમાં અને ત્રણ પરમાણુ બીજા આકાશ પ્રદેશમા સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'चरम' કહેવાય છે, પણ છ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'अचरम' નથી કહી શકાતો કેમકે ચરમના વિના કેવળ અચરમનું હોવું સંભવ નથી, કેમકે અન્તના વિના મધ્યમ નથી થઇ શકતા પંચપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ અવક્તવ્ય કહેવાય છે કેમકે જ્યારે આગળ કહેવાશે તે પચ્ચીસમી સ્થાપનાના અનુસાર એક જ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે, ત્યારે કેવળ પરમાણુના સમાન ચરમ અને અચરમ શબ્દો દ્વારા કહેવા યોગ્ય હોવાથી તેને "अवक्तव्य," કહે છે પણ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધને 'चरमाणि' અથવા 'अचरमाणि' અથવા 'अवक्तव्यानि' નથી કહી શકતા. તે કથંચિત્ 'चरम अचरम' કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ બતાવવામાં આવનારી છવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત પાચ આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, અને તેઓમાથી બે પ્રદેશ

चतुर्णां परमाणूनामेकसम्बन्धिपरिणामपरिणतत्वात् एक वर्णगंधरसस्पर्शत्वाच्चैकत्वव्यपदेशः, एकत्वव्यपदेशाच्चचरम इति, मध्यवर्तिनौ द्वौ परमाणूत्वेकत्वपरिणामपरिणतत्वादचरम इति तदुभयात्मक षट्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमश्च अचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमे य अचरमाइं य ८' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् "चरमश्च अचरमौ च" इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणसप्तविंशस्थापना२७रीत्या षट्सुआकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या एकाधिकमवगाहते तदा पर्यन्तवर्तिनः समश्रेण्याऽवस्थिताश्चत्वारः परमाणवः प्रागुक्तयुक्त्या चरमः, मध्यवर्तिनौ द्वौ परमाणु अचरमौ इति तदुभयात्मक षट्प्रदेशिकः स्कन्धोऽपि 'चरमश्चाचरमौ च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं च अचरमे य ९' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा षट्प्रदे-

प्रदेशों में, तब वे चार परमाणु एक सम्बन्धी परिणमन में परिणत होने के कारण तथा एक वर्ण, गंध, रस एवं स्पर्श वाले होने से एक ही कहलाते हैं और इस कारण उनमें एकत्व का व्यवहार होने से 'चरम' है। मध्यवर्त्ती दो परमाणु एकत्व परिणाम-परिणत होने के कारण 'अचरम' है, इस प्रकार दोनों का समूहरूप षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरम-अचरम' कहलाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरम-अचरमौ' कहलाता है, क्योंकि जब कोई षट्प्रदेशी स्कंध आगे बतलाई जाने वाली सत्ताईसवीं स्थापना के अनुसार छह आकाशप्रदेशों में समश्रेणी से एकाधिक अवगाहन करता है तब समश्रेणी में स्थित चार परमाणु पहले कहे अनुसार 'चरम' और मध्यवर्त्ती दो परमाणु 'अचरमौ' कहलाते हैं। दोनों का समूह षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरम-अचरमौ' कहा जाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरम' भी कहलाता है। जब षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली अट्ठाईसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी में स्थित तीन

મધ્યમા હોય છે અને એક-એક શેષ પ્રદેશોમાં હોય છે. ત્યારે તે ચાર પરમાણુ એક સમ્બન્ધી પરિણમનમાં પરિણત થવાને કારણે તથા એક વર્ણ, ગંધ, રસ તેમજ સ્પર્શ-વાળા હોવાથી એક જ કહેવાય છે અને એ કારણે તેઓમાં એકત્વનો વ્યવહાર હોવાથી 'चरम' છે. મધ્યવર્તી બે પરમાણુ એકત્વ પરિણામ પરિણત હોવાને કારણે 'अचरम' છે. એવી રીતે બન્નેના સમૂહ રૂપ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरम, अचरम' કહેવાય છે.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ चरम-अचरमौ, કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઇ પણ ષટ્-પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ બતાવાશે તે સત્યાવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર છ આકાશ પ્રદેશોમાં સમશ્રેણીથી એકાધિક અવગાહના કરે છે, ત્યારે સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર પરમાણુ પહેલા કહ્યા અનુસાર 'चरम' અને મધ્યવર્તી બે પરમાણુ 'अचरमौ' કહેવાય છે. બન્નેનો સમૂહ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ चरम-अचरमौ કહેવાય છે.

शिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणाष्टाविंश स्थापना रीत्या समश्रेण्या व्यवस्थितेषु त्रिषु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र एकैकस्मिन् आकाशप्रदेशे द्वौ द्वौ परमाणु वर्तेते तदाऽऽद्यप्रदेशवर्तिनौ द्वौ परमाणू चरमः, द्वौ चान्त्यप्रदेशवर्तिनौ चरम इति चरमौ, द्वौ तु मध्यप्रदेशवर्तिनौ अचरम इति तत्समुदायात्मकषट्प्रदेशिकस्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं य अचरमाइं य १०' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् चरमौ चाचरमौ च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणैकोनत्रिंशस्थापनारीत्या समश्रेण्या व्यवस्थितेषु चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्राद्ये प्रदेशे द्वौ परमाणू द्वितीये प्रदेशे द्वौ परमाणू तृतीये प्रदेशे एकः परमाणुश्चतुर्थे च प्रदेशे एकस्तदाऽऽद्यप्रदेशवर्तिनौ द्वौ परमाणू चरमः, अन्त्यप्रदेशवर्ती चैकः परमाणुश्चरमः, इति चरमौ, द्वौ च परमाणू द्वितीयप्रदेशवर्तिनौ अचरमः, तृतीयप्रदेशवर्तिपरमाणुश्चैकोऽचरम इति अचरमावपि द्वौ संजातौ इति तत्समुदायात्मकषट्प्रदेशिक-

प्रदेशों में अवगाहन करता है, और एक-एक आकाशप्रदेश में दो-दो परमाणु रहते हैं, तब आद्य प्रदेश में रहे हुए दो परमाणु 'चरम' और अन्तिम प्रदेश में स्थित दो परमाणु भी 'चरम,' यों दोनों मिलकर 'चरमौ' कहलाए तथा मध्यवर्त्ती दो प्रदेश 'अचरम' कहलाए। समग्र स्कंध 'चरमौ-अचरम' कहलाया। षट्प्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरमौ' भी कथंचित् कहा जा सकता है। वह इस प्रकार-जब कोई षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जानेवाली उनतीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी में अवस्थित चार आकाशप्रदेशों में अवगाढ होता है और उनमें से आद्यप्रदेश में दो परमाणु, द्वितीय प्रदेश में दो परमाणु, तीसरे प्रदेश में एक और चौथे प्रदेश में एक परमाणु होता है, तब आद्यप्रदेश में स्थित दो परमाणु चरम और अन्तिम प्रदेश में स्थित एक परमाणु भी चरम कहा जाता है। यों दो चरम 'चरमौ' हुए, दूसरे प्रदेश में स्थित दो परमाणु 'अचरम' हैं, तीसरे प्रदेश

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरम-अचरमौ' પણ કહેવાય છે. જ્યારે ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવામાં આવનાર અઠયાવીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ પ્રદેશમાં અવગાહન કરે છે, અને એક-એક આકાશ પ્રદેશમાં બે બે પરમાણુ રહે છે, ત્યારે આદ્ય પ્રદેશમાં રહેલા બે પરમાણુ 'चरम' અને અન્તિમ પ્રદેશમા સ્થિત બે પરમાણુ પણ 'चरम' એમ બન્ને મળીને 'चरमौ' કહેવાયા તથા મધ્યવર્તી બે પ્રદેશ 'अचरम' કહેવાયા. સમગ્ર સ્કન્ધ 'चरमौ, अचरम' કહેવાયા.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ-अचरमौ' પણ કથંચિત્ કહેવાઈ શકે છે. તે આ પ્રકારે-જ્યારે કોઈ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે ઓગણત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમા અવસ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, અને તેઓમાથી આદ્યપ્રદેશમાં બે પરમાણુ દ્વિતીય પ્રદેશમા બે પરમાણુ ત્રીજા પ્રદેશમાં એક અને ચોથા પ્રદેશમા એક પરમાણુ હોય છે. ત્યારે આદ્ય પ્રદેશમાં સ્થિત બે પરમાણુ ચરમ, અને અન્તિમ પ્રદેશમાં સ્થિત એક પરમાણુ પણ ચરમ કહેવાય છે. એમ બન્ને ચરમ 'चरमौ' થયા. બીજા પ્રદે-

स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमौ च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमे य अवत्तव्वए य ११ षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमश्च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, तथा यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणत्रिंशस्थापनारीत्या समश्रेण्या विश्रेण्या च व्यवस्थितेषु त्रिष्वाकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्राद्ये प्रदेशे द्वौ, द्वौ च समश्रेण्या व्यवस्थिते द्वितीये प्रदेशे वर्तेते, द्वौ तु विश्रेणिस्थे तृतीये प्रदेशे वर्तेते तदा द्विप्रदेशावगाढाश्चत्वारः परमाणवः समश्रेणिव्यवस्थित द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवत् चरमः, द्वौ तु विश्रेणिस्थ प्रदेशावगाढौ केवलपरमाणुवदवक्तव्यः इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते 'सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं च १२' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते तथाहि-यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणैकत्रिंशस्थापनारीत्या३१ समश्रेण्या

में रहा हुआ परमाणु भी अचरम है। यों दो अचरम 'अचरमौ' हुए। अतएव उन सब का समुदाय षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरमौ-अचरमौ' कहा जाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरम-अवक्तव्य' भी कहा जाता है, क्योंकि जब वह आगे कही जाने वाली तीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी और विश्रेणी में स्थित तीन आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है और प्रथम प्रदेश में दो, समश्रेणी में स्थित द्वितीय प्रदेश में दो और विश्रेणी में स्थित तीसरे प्रदेश में दो परमाणु रहते हैं, तब दो प्रदेशों में अवगाढ चार परमाणु, समश्रेणी में अवस्थित एवं द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के समान 'चरम,' विश्रेणी में स्थित प्रदेश में अवगाढ दो केवल परमाणु के समान 'अवक्तव्य' कहलाते हैं। उनका समूह षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरम-अवक्तव्य' कहा जाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरम-अवक्तव्यौ' भी कहा जाता है। वह इस प्रकार-जब कोई षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली एकतीसवीं स्थापना के

શમા સ્થિત બે પરમાણુ અચરમ છે ત્રીજા પ્રદેશમાં રહેલ એક પરમાણુ પણ અચરમ છે એમ બે અચરમ-अचरमौ થયા. તેથી જ તેઓ બધાનો સમુદાય ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरमौ-अचरमौ કહેવાય છે.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'चरम-अवक्तव्य પણ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે તે આગળ કહેવાનારી ત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીમા સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે અને પ્રથમ પ્રદેશમા બે સમશ્રેણીમા સ્થિત દ્વિતીય પ્રદેશમાં બે અને વિશ્રેણીમા સ્થિત ત્રીજા પ્રદેશમાં બે પરમાણુ રહે છે, ત્યારે બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ ચાર પરમાણુ સમશ્રેણીમાં અવસ્થિત તેમજ દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન चरम બે વિશ્રેણીમાં સ્થિત પ્રદેશમાં અવગાઢ બે કેવળ પરમાણુના સમાન અવક્તવ્ય કહેવાય છે. તેમના સમૂહ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरम अवक्तव्य' કહેવાય છે.

ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'चरम-अवक्तव्यौ, પણ કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે જ્યારે કોઇ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવા નીચે એકત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી

द्वौ उतरितनौ परमाणू चरमः, द्वौ चाधस्तनौ परमाणू चरम इति चरमौ, द्वौ चावक्तव्यौ इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिकस्कन्धोऽपि 'चरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, किन्तु-'नो अचरमे य अवत्तव्वए य १५' षट्प्रदेशिकः स्कन्धो नो 'अचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, 'नो अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६' नो 'अचरमश्चावक्तव्यानि च' इति व्यपदिश्यते, 'नो अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७' नो अचरमाणि चावक्तव्यश्च' इति वा व्यपदिश्यते, 'नो अचरमाइं च अवत्तव्वयाइं य १८' नो वा 'अचरमाणि चावक्तव्यानि च' इति व्यपदिश्यते, परन्तु 'सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य १९' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित्, 'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते तथाहि यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणचतुस्त्रिंशस्थापनारीत्या ३४ एकपरिक्षेपेण विश्रेणिस्थैकाधिकम् षट्स्वाकाशप्रदेशेषु अवगाहते तदा एकवेष्टकाश्चत्वारः परमाणवः प्रागुक्तयुक्तेरेकश्चरमः, एकोऽचरमो मध्यवर्ती एकोऽवक्तव्यः इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिकः स्कन्धोऽपि 'चरमश्चा-

लाते हैं, नीचे के दोनों परमाणु भी 'चरम' कहलाते हैं। यों दोनों चरम मिलकर 'चरमौ' कहलाए और दो 'अवक्तव्यौ हैं। इन सबका समुदायरूप षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरमौ-अवक्तव्यौ' कहा जाता हैं।

षट्प्रदेशी स्कंध पूर्वोक्त युक्ति के अनुसार 'अचरम-अवक्तव्य' नहीं कहा जा सकता, 'अचरम-अवक्तव्यानि' भी नहीं कहा जा सकता, 'अचरमाणि-अवक्तव्य' भी नहीं कहा जा सकता, 'अचरमाणि-अवक्तव्यानि' भी नहीं कहा जा सकता, किन्तु वह 'चरम-अचरम-अवक्तव्य' कहा जाता है। वह इस प्रकार-जब कोई षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली चौतीसवीं स्थापना के अनुसार एक परिक्षेप से विश्रेणिस्थ एकाधिक छह आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है, तब एक को घेरने वाले चार परमाणु पूर्वोक्त युक्ति के अनुसार 'चरम'

છે, અને એક પરમાણુ બન્નેની ઊપર વિશ્રેણીમાં રહે છે. ત્યારે ઉપરના બે પરમાણુ 'चरम,' કહેવાય છે, નીચેના બન્ને પરમાણુ પણુ 'चरम' કહેવાય છે. એ બન્ને ચરમ મળીને 'चरमौ' કહેવાયા અને બે અવક્તવ્યૌ છે. એ બધાના સમુદાય રૂપ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણુ 'चरमौ, अवक्तव्यौ કહેવાય છે.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ પૂર્વ યુક્તિના અનુસાર 'अचरम-अवक्तव्य' નથી કહી શકાતા 'अचरम-अवक्तव्यानि પણુ નથી કહી શકાતા, 'अचरमाणि अवक्तव्य પણુ નથી કહેવાતા, 'अचरमाणि अवक्तव्यानि' પણુ નથી કહી શકાતા, પણુ તે 'चरम-अचरम अवक्तव्य' કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે-જ્યારે કોઇ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે ચોતરીસમી સ્થાપનાના અનુસાર એક પરિક્ષેપથી વિશ્રેણિસ્થ એકાધિક છ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે. ત્યારે એકને ઘેરવાવાળા ચાર પરમાણુ પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર 'चरम' છે, એક 'अचरम'

चरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'नो चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २०' नो 'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, अयञ्च विंशतितमः 'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति भङ्गो वक्ष्यमाण पञ्चत्रिंशस्थापनारीत्या३५ सप्तप्रदेशिकस्यैव स्कन्धस्य उपपद्यते नो षट्प्रदेशिकस्येति भावः, 'नो चरमे य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २१' नो वा षट्प्रदेशिकः स्कन्धः 'चमरश्चाचरमो चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, वक्ष्यमाण षट्त्रिंशस्थापनारीत्या ३६ अयं भङ्गः सप्तप्रदेशिकस्यैव नतु षट्प्रदेशिकस्य स्कन्धस्येति भावः, 'नो चरमे य अचरमाइं अवत्तव्वयाइं य २२' नो वा 'चरमश्चाचरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, वक्ष्यमाण सप्तत्रिंशस्थापनारीत्या ३७ अयं भङ्गः सप्तप्रदेशिकस्यैव नो षट्प्रदेशिकस्येति, 'सिय चरमाइं च अचरमे च अवत्तव्वए य २३' षट्प्रदेशिशिकः स्कन्धः स्यात्–कदाचित्, 'चरमौ चाचरमश्च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो

हैं, एक 'अचरम' और मध्यवर्त्ती एक अवक्तव्य होता है। इनका समूह षट्प्रदेशी स्कंध 'चरम–अचरम–अवक्तव्य' कहा जा सकता है। यह वीसवां भंग आगे कही जाने वाली पैंतीसवीं स्थापना के अनुसार सप्तप्रदेशी स्कंध में ही घटित होता है, षट्प्रदेशी स्कंध में नहीं। षट्प्रदेशी स्कंध 'चरम–अचरमौ अवक्तव्य' भी नहीं कहा जा सकता, यह भंग भी आगे कही जाने वाली छत्तीसवीं स्थापना के अनुसार सप्तप्रदेशी स्कंध में ही बन सकता है, षट्प्रदेशी स्कंध में नहीं' 'चरम–अचरमौ–अवक्तव्यौ' भी षट्प्रदेशी स्कंध नहीं कहा जा सकता। यह भंग आगे कही जाने वाली सैंतीसवीं स्थापना के अनुसार अवगाढ अष्टप्रदेशी भंग में ही संगत हो सकता है, षट्प्रदेशी में नहीं। षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमौ–अचरम–अवक्तव्य' कहा जा सकता है। वह इस प्रकार जब कोई षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली अडतीसवीं स्थापना के अनु-

---

અને મધ્યવર્તી એક અવક્તવ્ય થાય છે. તેમનો સમૂહ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरम–अचरम अवक्तव्य કહેવાય છે.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरम अचरम अवक्तव्यौ' નથી કહી શકાતા, આ વીસમો ભંગ આવનારી પાંત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધમાં જ ઘટિત થાય છે. ષટ્ પ્રદેશી સ્કંધમાં નહીં. ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ चरम–अचरमौ–अवक्तव्य પણ નથી કહી શકાતા, આ ભંગપણ આગળ કહેવાશે તે છત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધમાં જ બની શકે છે. ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ નહીં चरम–अचरमौ–अवक्तव्यौ' ના ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ નથી કહી શકાતા. આ ભંગ આગળ કહેવાતી સાડત્રીસમી સ્થાપના અનુસાર અવગાઢ અષ્ટ પ્રદેશી ભંગમાં જ સંગત થઇ શકે છે ષટ્પ્રદેશીમાં નહીં ષટ્પ્રદેદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ चरम–अचरम–अवक्तव्य કહી શકાય છે. તે આ પ્રકારે જ્યારે કોઇ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાતી આડત્રીસમી

विश्रेण्या च चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्राद्ये प्रदेशे द्वौ परमाणू, द्वौ च समश्रेणि व्यवस्थिते द्वितीये प्रदेशे वर्तेते, एकश्च परमाणुस्ततः परमुपरि तृतीये प्रदेशे, एकश्च परमाणुरधस्तात् चतुर्थे प्रदेशे वर्तते तदा चत्वारः परमाणवो द्विप्रदेशावगाढाः समश्रेणिव्यवस्थित द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवत् चरमः, द्वौ तु विश्रेणिस्थ प्रदेशद्वयावगाढौ अवक्तव्यौ इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिकस्कन्धोऽपि 'चरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं च अवत्तव्वए य १३' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित्, 'चरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते तथाहि यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाण द्वात्रिंशत्स्थापनारीत्या ३२ समश्रेण्या विश्रेण्या च पञ्चसु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ परमाणू समश्रेण्या व्यवस्थितयोर्द्वयो राकाशप्रदेशयोर्वर्तेते, द्वौ च परमाणू तयोरेव समश्रेणि व्यवस्थितयोराकाश प्रदेशयोरध-

अनुसार समश्रेणी और विश्रेणी से चार आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है, उनमें से प्रथम प्रदेश में दो परमाणु, समश्रेणी में स्थित दूसरे प्रदेश में परमाणू उनके ऊपर तीसरे प्रदेश में एक परमाणु और तीसरे प्रदेश से नीचे के चतुर्थ प्रदेश में एक परमाणु अवगाढ होता है, तब दो प्रदेशों में अवगाढ चार परमाणु, समश्रेणी में स्थित द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के समान 'चरम,' एवं विश्रेणी में स्थित दो प्रदेशों में अवगाढ दो परमाणु 'अवक्तव्यौ' कहलाते हैं। इस प्रकार सब का समूहरूप षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरम-अवक्तव्यौ' कहा जाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध कदाचित् 'चरमौ-अवक्तव्य' भी कहा जाता है, क्योंकि जब कोई षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली बत्तीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी एवं विश्रेणी से पांच आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है, और उनमें से दो परमाणु समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में रहते हैं, दो परमाणु उन्हीं के नीचे समश्रेणी में स्थित आकाशप्रदेश में नीचे रहते हैं और दो

અને વિશ્રેણીથી ચાર આકાશ પ્રદેશોમા અવગાહન કરે છે. તેઓમાંથી પ્રથમ પ્રદેશમાં બે પરમાણુ સમશ્રેણીમા સ્થિત બીજા પ્રદેશમા બે પરમાણુ તેમના ઉપર ત્રીજા પ્રદેશમા એક પરમાણુ અને ત્રીજા પ્રદેશની નીચેના ચોથા પ્રદેશમા એક પરમાણુ અવગાઢ થાય છે. ત્યારે બે પ્રદેશોમા ચાર પરમાણુ, સમશ્રેણીમા સ્થિત દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન 'चरम' તેમજ વિશ્રેણીમા સ્થિત બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ બે પરમાણુ 'अवक्तव्यौ' કહેવાય છે. એ પ્રકારે બધાના સમૂહ રૂપ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरम–अवक्तव्यौ કહેવાય છે.

ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'चरमौ–अवक्तव्यौ પણ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે કોઈ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાશે તે બત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણીમાં તેમજ વિશ્રેણીથી પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે, અને તેઓમાંથી બે પરમાણુ સમ શ્રેણીમાં રહેલ બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, બે પરમાણુ તેમની જ નીચે સમશ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશમાં નીચે રહે છે. અને બે પરમાણુ બન્ને શ્રેણીઓના મધ્ય ભાગમા

स्तात् वर्तेते, द्वौ च श्रेणिद्वय मध्यभागसमश्रेणिस्थे चैकस्मिन् आकाशप्रदेशे वर्तेते तदा द्वौ परमाणू द्विप्रदेशावगाढ द्विप्रदेशिकस्कन्धवदुपरितनद्विप्रदेशावगाढौ चरमः, द्वौ चाधस्तन द्विप्रदेशावगाढौ चरम इति चरमौ, द्वौ चैकप्रदेशावगाढौ परमाणुवदवक्तव्यः इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिकस्कन्धोऽपि-'चरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं च अवत्तव्वयाइं य १४' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते। तथाहि यदा षट्प्रदेशिकः स्कन्धो वक्ष्यमाणत्रयस्त्रिंशस्थापनारीत्या ३३ समश्रेण्या विश्रेण्या च षट्स्वाकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ परमाणू समश्रेण्या व्यवस्थितयो र्द्वयोराकाशप्रदेशयोः वर्तेते, द्वौ च परमाणू तयोरेव समश्रेणिव्यवस्थितयोराकाशप्रदेशयोरधस्तात् वर्तेते, एकश्च परमाणुः श्रेणिद्वयमध्यभागसमश्रेणिस्थे प्रदेशे, एकस्तु उपरितनयोर्द्वयोर्विश्रेणिस्थे तदा

परमाणु दोनों श्रेणियों के मध्य भाग में समश्रेणी में स्थित एक आकाशप्रदेश में रहते हैं, तब दो परमाणु, दो प्रदेशों में अवगाढ द्विप्रदेशी स्कंध के सदृश, ऊपर के दो प्रदेशों में जो अवगाढ हैं, वे 'चरम' कहलाते हैं और जो नीचे के दो प्रदेशों में अवगाढ हैं, वे भी चरम कहलाते हैं, इस प्रकार दोनों चरम 'चरमौ' हुए और एक प्रदेशावगाढ दो परमाणु, केवल परमाणु के समान 'अवक्तव्य' हैं। अतएव उनका समूह षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरमौ-अवक्तव्य' कहलाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अवक्तव्यौ' भी कहा जाता है। वह इस प्रकार-जब कोई षट्प्रदेशी स्कंध आगे बतलाई जाने वाली तेतीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणी एवं विश्रेणि से छह आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है, उन में से दो परमाणु समश्रेणी में स्थित दो आकाशप्रदेशों में रहते हैं, दो परमाणु उन्हीं समश्रेणि में स्थित आकाशप्रदेशों के नीचे रहते हैं, एक परमाणु दोनों श्रेणियों के मध्यभाग की समश्रेणी में स्थित प्रदेश में रहता हैं, और एक परमाणु दोनों के ऊपर विश्रेणि में रहता है, तब ऊपर के दो परमाणु 'चरम' कह-

---

સમશ્રેણીમા સ્થિત એક આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે. ત્યારે બે પરમાણુ બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સદૃશ ઉપરના બે પ્રદેશોમાં જે અવગાઢ છે તે 'चरम' કહેવાય છે અને જે નીચેના બે પ્રદેશમાં અવગાઢ છે તેઓ પણ ચરમ કહેવાય છે. એ પ્રકારે બન્ને ચરમ 'चरमौ' થયા અને એક પ્રદેશાવગાઢ બે પરમાણુ, કેવળ પરમાણુના સમાન 'અવક્તવ્ય છે. તેથી જ તેમનો સમૂહ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरमौ-अवक्तव्य' કહેવાય છે.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ-अवक्तव्यौ' પણ કહેવાય છે તે આ રીતે જ્યારે કોઈ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ બતાવેલી તેત્રીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી તેમજ વિશ્રેણીથી છએ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે. તેઓમાથી બે પરમાણુ સમશ્રેણીમાં સ્થિત બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, બે પરમાણુ તેજ સમશ્રેણીમા સ્થિત આકાશ પ્રદેશની નીચે રહે છે, એક પરમાણું બન્ને શ્રેણીઓના મધ્ય ભાગની સમશ્રેણીમાં સ્થિત પ્રદેશમાં રહે

वक्ष्यमाणाष्टात्रिंश स्थपनारीत्या चतुर्षु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र द्वौ द्वौ परमाणू द्वयो राकाशप्रदेशयोर्वर्तेते, एकः परमाणुस्तयोरेव समश्रेणिस्थे तृतीये आकाशप्रदेशे वर्तते, एकश्च विश्रेणिस्थे आकाशप्रदेशे तदा आद्यप्रदेशावगाढौ द्वौ परमाणू चरमः, तृतीयप्रदेशावगाढश्च चरम इति द्वौ चरमौ, द्वितीयप्रदेशावगाढौ द्वौ परमाणू मध्यवर्तित्वात् अचरमः, विश्रेणि स्थस्तु एकः परमाणुरवक्तव्यः इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यश्च इति-व्यपदिश्यते । 'सिय चरमाइं य अचरमेय अवत्तव्वयाइं य ३४' षट् पदेशिकः स्कन्धः स्यात्- कदाचित् चरमौ चाचरमश्च अवक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते तथाहि यदा षट्प्रदेशिक स्कन्धो वक्ष्यमाणैकोनचत्वारिंशस्थापनारीत्या ३९ समश्रेण्या विश्रेण्या च पञ्चसु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तत्र त्रिषु आकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु आद्ये प्रदेशे

सार चार आकाशप्रदेशों में अवगाढ होता है, उनमें से दो-दो परमाणु दो आकाशप्रदेशों में रहते हैं, एक परमाणु उन्हीं की समश्रेणि में स्थित तीसरे आकाशप्रदेश में रहता है और एक परमाणु विश्रेणिस्थ आकाशप्रदेश में रहता है, तब प्रथम प्रदेश में अवगाढ दो परमाणु 'चरम' कहे जाते हैं, तीसरे प्रदेश अवगाढ एक परमाणु भी 'चरम' कहलाता है, इस प्रकार दोनों चरम 'चरमौ' कहलाए, दूसरे प्रदेश में अवगाढ दो परमाणु मध्यवर्त्ती होने से 'अचरम' और विश्रेणिस्थ एक परमाणु 'अवक्तव्य' कहलाता है। सबका समुदायरूप षट्-प्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य' कहा जाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ' भी कहा जाता है। वह इस प्रकार-जब षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली उनचालीसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणि और विश्रेणि से पांच आकाशप्रदेशों में अवगाहन करता है और उनमें से समश्रेणि में स्थित तीन आकाशप्रदेशों में से प्रथम

સ્થાપનાના અનુસાર ચાર આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે, તેઓમાંથી બે-બે પરમાણુ બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, એક પરમાણુ તેઓની સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રીજા આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે અને એક પરમાણુ વિશ્રેણીસ્થ આકાશ પ્રદેશમા રહે છે. ત્યારે પ્રથમ પ્રદેશમાં અવગાઢ બે પરમાણુ 'चरम' કહેવાય છે, ત્રીજા પ્રદેશમા અવગાઢ એક પરમાણુ 'चरम' કહેવાય છે એ પ્રકારે બન્ને 'चरम-चरमौ, કહેવાયા, બીજા પ્રદેશમાં અવગાઢ બેપરમાણુ મધ્યવર્તી હોવાથી अचरम અને વિશ્રેણિસ્થ એક પરમાણુ 'अवक्तव्य કહેવાય છે. બધાના સમુદાય ૩૫ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ "चरमौ-अचरम-अवक्तव्य" કહેવાય છે.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ" પણ કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે જ્યારે ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આગળ કહેવાનારી ઓગણ ચાલીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણી અને વિશ્રેણીથી પાંચ આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે અને તેઓમાંથી સમશ્રેણીમાં સ્થિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાંથી પ્રથમ પ્રદેશમાં એક પરમાણુ, બીજા પ્રદેશમાં એક પર-

एकः परमाणुः द्वितीये प्रदेशे एकः परमाणुः, तृतीये प्रदेशे द्वौ परमाणू, द्वयोर्विश्रेणिस्थयोरेकैकः परमाणुर्वर्तते तदा आद्यन्त प्रदेशावगाढौ चरमौ मध्यप्रदेशावगाढोऽचरमः, विश्रेणिस्थ प्रदेशद्वयावगाढौ द्वौ परमाणू अवक्तव्यौ इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यौच' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं च अचरमाइं य अवत्तव्वए य २५' षट् प्रदेशिक स्कन्धः स्यात् कदाचित् 'चरमौ चाचरमौ च अवक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते तथाहि-यदा स स्कन्धः पञ्चसु प्रदेशेषु वक्ष्यमाण चत्वारिंश स्थापनारीत्या ४० समश्रेण्या चावगाहते तत्र चतुर्ष्वाकाशप्रदेशेषु समश्रेण्या व्यवस्थितेषु आद्यप्रदेशत्रये एकैकः परमाणुः, चतुर्थे द्वौ परमाणू पञ्चमे विश्रेणिस्थे एकः परमाणुस्तदा आद्यन्तप्रदेशवर्तिनौ द्वौ परमाणू चरमौ, मध्यप्रदेशवर्तिनौ द्वौ अचरमौ, विश्रेणिस्थ एकः परमाणुरवक्तव्य इति तत्समुदाया-

---

प्रदेश में एक परमाणु, दूसरे प्रदेश में एक परमाणु, तीसरे प्रदेश में दो परमाणु और विश्रेणिस्थित प्रदेशों में एक-एक परमाणु रहता है, तब आदि और अन्त के प्रदेशों में अवगाढ परमाणु 'चरमौ' मध्य के प्रदेश में अवगाढ 'अचरम' और विश्रेणि में स्थित दो प्रदेशों में अवगाढ परमाणु 'अवक्तव्यौ' कहलाते हैं। इन सबका पिण्ड षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ' कहा जाता है।

षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' भी कहा जाता है, क्योंकि जब वह आगे कही जाने वाली चालीसवीं स्थापना के अनुसार पांच प्रदेशों में अवगाढ होता है और उनमें से समश्रेणि में स्थित चार आकाश-प्रदेशों में से पहले के तीन प्रदेशों में एक-एक परमाणु होता है, चौथे प्रदेश में दो परमाणु होते हैं और विश्रेणि में स्थित पांचवें प्रदेश में एक परमाणु होता है, तब आदि और अन्त के प्रदेशों में रहे हुए दो परमाणु 'चरमौ' कहलाते हैं, मध्य के प्रदेशों में स्थित दो परमाणु 'अचरमौ' कहलाते हैं और विश्रेणिस्थित एक परमाणु 'अवक्तव्य' कहलाता है। इस प्रकार सब का समुदाय वह षट्प्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' कहा जाता है।

માણુ ત્રીજા પ્રદેશમાં બે પરમાણુ અને વિશ્રેણી સ્થિત પ્રદેશોમાં એક-એક પરમાણુ રહે છે, ત્યારે આદિ અને અન્તના પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરમાણુ 'चरमौ,' મધ્યના પ્રદેશમાં અવગાઢ 'अचरम' અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરમાણુ 'अवक्तव्यौ' કહેવાય છે. એ બધાનો પિંડ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ' કહેવાય છે.

ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ કથચિત્ 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' પણ કહી શકાય છે, કેમકે જ્યારે તે આગળ કહેવાનારી ચાલીસમી સ્થાપનાના અનુસાર પાંચ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે અને તેમનામાંથી સમશ્રેણીમાં સ્થિત ચાર આકાશ પ્રદેશોમાંથી પહેલાના ત્રણ પ્રદેશોમાં એક-એક પરમાણુ હોય છે. ચોથા પ્રદેશમાં બે પરમાણુ હોય છે અને વિશ્રેણીમાં સ્થિત પાંચમા પ્રદેશમાં એક પરમાણુ હોય છે, ત્યારે આદિ અને અન્તના પ્રદેશોમા રહેલા બે પરમાણુ 'चरमौ' કહેવાય છે, મધ્યના પ્રદેશોમા સ્થિત બે પરમાણુ 'अवक्तव्य' કહેવાય છે, એ

त्मक षट् प्रदेशिक स्कन्धोऽपि तथैव व्यपदिश्यते 'सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६' षट्प्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् कदाचित् 'चरमौ च अचरमौ च अवक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, तथाहि यदा षट् प्रदेशात्मकः स्कन्धो वक्ष्यमाणैकचत्वारिंशस्थापना ४१ रीत्या समश्रेण्या विश्रेण्या च षट्सु आकाशप्रदेशेषु अवगाहते तदा द्वौ परमाणु आद्यन्तप्रदेशावगाढौ चरमौ, द्वौ च परमाणू मध्यप्रदेशावगाढौ अचरमौ, द्वौ च परमाणू विश्रेणिस्थप्रदेशद्वयावगाढौ अवक्तव्यौ इति तत्समुदायात्मक षट्प्रदेशिक स्कन्धोऽपि 'चरमौ चाचरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, अथ पूर्वोक्त षट्प्रदेशिक स्कन्ध पर्यन्तानां परमाण्वादीनाम् अङ्कात्परतः स्थापनाः द्रष्टव्याः-तत्र एक बहुत्वे षड्भङ्गाः ६-चरमम् १ अचरमम् २ अवक्तव्यम् ३, चरमाणि ४, अचरमाणि ५, अवक्तव्यानि, द्विकसंयोगे द्वादश भङ्गाः-१२ तत्र चरमाचरमयोश्चतुर्भङ्गी-चरमम् अचरमम् १ चरमम् अचरमाणि २, चरमाणि अचरमम् चर-

---

षट्प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्यौ' कहा जाता है। वह इस प्रकार-जब षट्प्रदेशी स्कंध आगे कही जाने वाली एकतालसवीं स्थापना के अनुसार समश्रेणि और विश्रेणि में स्थित छह प्रदेशों में अवगाढ होता है, तब आदि और अन्त में अवगाढ दो परमाणु चरमौ कहलाते हैं, मध्य में स्थित दो परमाणु अचरमौ होते हैं और विश्रेणि के दो प्रदेशों में अवगाढ दो परमाणु अवक्तव्यौ होते हैं। इस प्रकार इन सब का समूहरूप षट्प्रदेशी स्कंध भी 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्यौ' कहलाता है।

अब परमाणु से लेकर छहप्रदेशी स्कंध तक की स्थापनाएं अंकों के अनुक्रम से दिखलाई जाती है। उनमें एकवचन और बहुवचन से छह भंग होते हैं-(१) चरम (२) अचरम (३) अवक्तव्य (४) चरमाणि (५) अचरमाणि (६) अवक्तव्यानि। दो-दो को मिलाने से बारह भंग होते हैं, उनमें चरम-अचरम की

બધાનો સમુદાય તે ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધ चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य કહેવાય છે.

ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ કથચિત્ 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्यौ' કહેવાય છે. તે આ પ્રકારે જ્યારે ષટ્પ્રદેશી સ્કંધ આગળ કહેવાનારી એકતાલીસમી સ્થાપનાના અનુસાર સમશ્રેણિ અને વિશ્રેણિમાં સ્થિત છ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, ત્યારે આદિ અને અન્તમાં અવગાઢ બે પરમાણુ ચરમૌ કહેવાય છે, મધ્યમા રહેલા બે પરમાણુ અચરમૌ હોય છે અને વિશ્રેણીના બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ બે પરમાણુ અવક્તવ્યૌ થાય છે. એ પ્રકારે એ બધાનો સમૂહ રૂપ ષટ્ પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ 'चरमौ,-अचरमौ-अवक्तव्यौ' કહેવાય છે.

હવે પરમાણુથી લઈને છ પ્રદેશી સ્કન્ધની સ્થાપનાઓ અંકોના અનુક્રમથી દેખાડાય છે. તેઓમાં એક વચન અને બહુવચનથી છ ભગ થાય છે-(૧) चरम (૨) अचरम (૩) अवक्तव्य (૪) चरमाणि (૫) अचरमाणि (૬) अवक्तव्यानि બે-બેને મેળવવાથી બાર ભંગ થાય છે, તેઓમાં ચરમ અચરમની ચૌભંગીયો છે (૧) चरम अचरम (૨) चरम अचर-

माणि अचरमाणि ४, अथ चरमावक्तव्ययोश्चतुर्भङ्गी-१ चरमम् अवक्तव्यम् चरमम् अवक्तव्यानि २, चरमाणि अवक्तव्यम् ३, चरमाणि अवक्तव्यानि, अथ अचरमावक्तव्योश्चतुर्भङ्गी-अचरमम् अवक्तव्यम् १, अचरमम् अवक्तव्यानि २, अचरमाणि अवक्तव्यम् ३, अचरमाणि अवक्तव्यानि ४, अथ त्रिकसंयोगे अष्टौ भङ्गाः-चरमम् अचरमम् अवक्तव्यम् १, चरमम् अचरमम् अवक्तव्यानि २ चरमम् अचरमम् अवक्तव्यम् ३, चरमम् अचरमाणि अवक्तव्यानि ४ चरमाणि अचरमम् अवक्तव्यम् ५, चरमाणि अचरमम् अवक्तव्यानि ६, चरमाणि अचरमाणि अवक्तव्यम् ७ चरमाणि अचरमाणि अवक्तव्यानि ८ इति सर्वे २६ षड्विंशति भङ्गा भवन्ति, अथ स्थापनाः-१-० २-०० ३-०̊ ० ४-००० ५-०० ० ६-०००० ७-०̊ ०̊ ८-०००० ९-०००० १०-००० ० ११-०० ०̊ १२- ० ० ० ° १३-००००० १४-००००० १५-० ०̊ ० ० १६-००००० १७-००००० १८-०००० ० १९-

---

चौभंगी यों हैं-(१) चरम-अचरम (२) चरम-अचरमाणि (३) चरमाणि-अचरम (४) चरमाणि-अचरमाणि, चरम-अवक्तव्य की चौभंगी-(१) चरम-अवक्तव्य (२) चरम-अवक्तव्यानि (३) चरमाणि-अवक्तव्य (४) चरमाणि-अवक्तव्यानि, अचरम-अवक्तव्य की चौभंगी-(१) अचरम-अवक्तव्य (२) अचरम-अवक्तव्यानि (३) अचरमाणि-अवक्तव्य (४) अचरमाणि-अवक्तव्यानि। त्रिक संयोग के आठ भंग-(१) चरम-अचरम-अवक्तव्य (२) चरम-अचरम-अवक्तव्यानि (३) चरम-अचरमाणि-अवक्तव्य (४) चरम-अचरमाणि-अवक्तव्यानि (५) चरमाणि-अचरम-अवक्तव्य (६) चरमाणि-अचरम-अवक्तव्यानि। (७) चरमाणि-अचरमाणि-अवक्तव्य (८) चरमाणि-अचरमाणि-अवक्तव्यानि। ये सब मिलकर छव्वीस भंग हैं। स्थापनाएं इस प्रकार हैं-१-० २-०० ३-०̊ ०४-०००५-° ०̊ ६-००००७-०̊ ०̊ ८-००००९-०००० १०-००० ० ११-०० ०̊

माणि (३) चरमाणि अचरम (४) चरमाणि अचरमाणि, ચરમ અવક્તવ્યની ચૌભંગી-(૧) ચરમ-અવક્તવ્ય (૨) ચરમ અવક્તવ્યાનિ (૩) चरमाणि अवक्तव्य (४) चरमाणि अवक्तव्यानि. અચરમ અવક્તવ્યની ચૌભંગી (૧) અચરમ અવક્તવ્ય (૨) અચરમ અવક્તવ્યાનિ. (૩) અચરમાણિ અવક્તવ્ય (૪) અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ. ત્રિક સંયોગના આઠ ભંગ-(૧) ચરમ-અચરમ-અવક્તવ્ય (૨) ચરમ-અચરમ અવક્તવ્યાનિ (૩) ચરમ-અચરમાણિ અવક્તવ્ય (૪) ચરમ અચરમાણિ-અક્તવ્યાનિ (૫) ચરમાણિ-અચરમ-અવક્તવ્ય (૬) ચરમાણિ અચરમ-અવક્તવ્યાનિ (૭) ચરમાણિ-અચરમાણિ-અવક્તવ્ય (૮) ચરમાણિ-અચરમાણિ અવક્તવ્યાનિ એ બધા મળીને છવ્વીસ ભંગ છે

સ્થાપનાઓ આ રીતે છે-૧-૦ ૨-૦૦ ૩-૦̊ ૦ ૪-૦૦૦ ૫-° ૦̊ ૬-૦૦૦૦ ૭-૦̊ ૦̊ ૦

૮-૦૦૦૦ ૯-૦૦૦૦ ૧૦-૦૦ ૦̊ ૧૧-૦૦૦૦ ૧૩-૦૦૦૦૦ ૧૪-૦૦૦૦૦ ૧૫-૦૦૦̊ ૦

०० ०० २०- ०० ०० २१-०००० ० २२ ००० ०० २३-०००० ० २४-००००००

२५- ०० ०० ०० २६-० ०० ०० ० २७ ० ०० ०० ० २८ ०००००० २९ ००००००

३०-०००० ० ० ३१-०००० ०० ३२- ०० ०० ०० ३३ ०० ०० ०० ३४ ० ००० ०० ३५

० ००० ००० ३६-० ००० ००० ३७-० ००० ०० ०० ३८०००० ०० ३९ ०००० ०० ४०

०००० ० ४१ ०००० ००

गौतमः पृच्छति-'सत्तपएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा' हे भदन्त ! सप्तप्रदेशिकः खलु स्कन्धः किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? किं वा अवक्तव्यो भवति ? इत्यादि रीत्या षड्विंशति भङ्गालापः कर्तव्यः इति पृच्छा, भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सत्तपएसिए णं खंधे सिय चरिमे १' सप्तप्रदेशिकः खलु स्कन्धः स्यात्-कदाचित् चरमो भवति स्थापना- ०० ०० ०० ० अयं भङ्गः षट्प्रदेशिक स्कन्धवदेव बोध्यः, 'नो अचरिमे २'

१२-००० ० १३-००००० १४-००००० १५-० ००० ० १६-००००० १७-०००००
१८-०००० ० १९-०००० ० २०- ०० ०० ० २१-०००० ० २२-००० ०० २३-
००००० २४-०००००० २५- ०० ०० ०० २६-०० ०० ० २७-०० ०० ०० २८-००
०००० २९-०००००० ३०-०००० ० ० ३१-०००० ०० ३२- ०० ०० ३३- ०० ००
०० ३४-० ००० ०० ३५-० ००० ००० ३६-० ००० ००३७-० ००० ०० ०० ३८-०००० ००
३९-०००० ०० ४०-००० ०० ० ४१-०००० ००

गौतम प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! सप्तप्रदेशी स्कंध क्या चरम है ? क्या अचरम है ? अथवा क्या अवक्तव्य है ? इस प्रकार पूर्वोक्त छव्वीस भंगों को लेकर प्रश्न करना चाहिए।

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! सात प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरम' होता है। स्थापना- ०० ०० ०० ० यह भंग षट्प्रदेशी स्कंध के समान ही समझ लेना

૧૬-૦૦૦૦૦ ૧૭-૦૦૦૦૦ ૧૮-૦૦૦૦૦ ૧૯-૦૦ ૦૦ ૦ ૨૦- ૦૦ ૦૦ ૦ ૨૧-૦૦૦૦ ૨૨
-૦૦ ૦૦ ૦ ૨૩-૦૦૦૦૦ ૨૪-૦૦૦૦૦૦ ૨૫ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૨૬-૦ ૦૦ ૦૦ ૦ ૨૭-૦ ૦૦ ૦૦ ૦
૨૮-૦૦૦૦૦૦ ૨૯-૦૦૦૦૦૦ ૩૦- ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૩૧-૦૦૦૦ ૦૦ ૩૨- ૦૦ ૦૦ ૦૦
૩૩- ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૩૪-૦ ૦૦૦ ૦૦ ૩૫-૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૩૬-૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૩૭-૦ ૦૦૦ ૦૦ ૦૦ ૩૮-
૦૦૦૦ ૦૦ ૩૯-૦૦૦૦ ૦૦ ૪૦-૦૦૦ ૦૦ ૦ ૪૧-૦૦૦૦ ૦૦

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે ? શું અચરમ છે ? અથવા શું અવક્તવ્ય છે ? આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત છવીસ ભંગોને-લઈને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ સાત પ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત 'ચરમ' હોય છે. સ્થાપના- ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦ આ ભંગ ષટ્પ્રદેશી સ્કન્ધના સમાન જ સમજી લેવો જોઈએ

नो अचरमो भवति प्रागुक्तयुक्तेः, 'सिय अवत्तव्वए ३' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् अवक्तव्यो भवति स्थापना- ० ० ० अयमपि भङ्गः पूर्ववदेवशोध्यः 'णो चरमाइं ४, नो चरमाणि इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, 'णो अचरमाइं ५' नो वा 'अचरमाणि' इति व्यपदिश्यते 'णो अवत्तव्वयाइं ६' नो वा अवक्तव्यानि इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, 'सिय चरमे य अचरमे ७' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित्, 'चरमश्चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, स्थापना ०० ० ० 'सिय चरमे य अचरमाइं य ८' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चाचरमौ च' इति व्यपदिश्यते स्थापना-०० ० ०० अयमपि भङ्गः षट्प्रदेशिकवदेव बोध्यः, 'सिय चरमाइं च अचरमे य ९' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, स्थापना- ० ० ० अयमपि भङ्गः षट्प्रदेशिकस्कन्धवदेवावसेयः, 'सिय चरमाइं च अचरमाइं य१०' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमौ च' इति व्यपदिश्यते स्थापना- ० ० ० ० 'सिय चरमे य अवत्तव्वए य

चाहिए। पूर्वकथित युक्ति के अनुसार सप्तप्रदेशी स्कंध को 'अचरम' नहीं कह सकते। वह कथंचित् 'अवक्तव्य' होता है, स्थापना- ० ० ० इस भंग को भी पहले के ही समान समझना चाहिए। यह स्कंध 'चरमाणि' नहीं कहा जा सकता, इस विषय की युक्ति पहले कह चुके हैं। इसे 'अचरमाणि' भी नहीं कह सकते, 'अवक्तव्यानि' भी नहीं कह सकते। सप्तप्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरम-अचरम' कहा जा सकता है। स्थापना यों है- ० ० ० ० ० उसे कथंचित् 'चरम-अचरमौ' कहा जा सकता है। उसकी स्थापना यों है- ० ० ० ० ० इस भंग को भी षट्प्रदेशी के समान समझना चाहिए। यह सप्तप्रदेशी स्कंध 'चरमौ-अचरम' कहा जा सकता है, स्थापना यों है- ० ० ० ० इसे भी षट्प्रदेशी स्कंध के समान समझना चाहिए। सप्तप्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरमौ-अचरमौ' कहा जाता है, उसकी स्थापना यो है- ० ० ० ० सप्तप्रदेशी स्कंध

પૂર્વ કથિત યુક્તિના અનુસાર સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધને 'अचरम' નથી કહી શકાતા. તે કથંચિત્ 'अवक्तव्य' થાય છે, સ્થાપના- ० ० ० આ ભંગને પણ પહેલાના સમાન જ સમજવા જોઈએ, આ સ્કન્ધ 'चरमाणि' નથી કહી શકાતો એ વિષયની યુક્તિ પહેલા કહી દિધેલી છે. તેને અચરમાણિ પણ નથી કહી શકતા. અવક્તવ્યાનિ પણ નથી કહી શકતાસપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધકથંચિત્ 'चरम'अचरम કહી શકાય છે. સ્થાપના આમ છે૦૦ ० ०० તેને કથંચિત્ 'चरम अचरमौ કહી શકાય છે તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે-० ० ०० આ ભંગને પણ ષટ્પ્રદેશીના સમાન સમજવો જોઈએ. આ સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरमौ अचरमौ, કહી શકાય છે તેની સ્થાપના આમ છે— ० ० ० ० સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ चरम अवक्तव्य કહેવાય છે, સ્થાપના આમ છે... ० ० ० સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'चरम अवक्तव्यौ કહેવાય છે. તેને સ્થાપના

११' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः 'स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, स्थापना- ०० ०० ० 'सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं य' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् चरमश्चावक्तव्यौ च इति व्यपदिश्यते स्थापना-० ०० ०० ०० 'सिय चरमाइं य अवत्तव्वए य १३' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् कदाचित् 'चरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते स्थापना- ०० ०० ०० ० 'सिय चरमाइं य अवत्तव्वयाइं य१४' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित्, 'चरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते स्थापना- ०० ०० ०० ० 'नो चरमे य अवत्तव्वए य १५' नो चरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते 'णो अचरमे य अवत्तव्वयाइं य १६' नो अचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, 'णो अचरमाइं य अवत्तव्वए य १७' नो अचरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'णो अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं १८' नो अचरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते 'सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वए य १९ सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते स्थापना- ०० ००० ० ० ' सिय चरमे य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २०' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित्-'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते स्थापना-० ००० ० ०० 'सिय चरमे य अचरिमाइं य अवत्तव्वए य २१' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चाचरमौ चावक्तव्यश्च' इति

कथंचित् 'चरम-अवक्तव्य' कहलाता है, स्थापना यों है- ०० ००० ० सप्त प्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरम-अवक्तव्यौ' कहलाता है, उसकी स्थापना इस प्रकार है- ० ०० ०० उसे कथंचित् 'चरमौ-अवक्तव्य' कह सकते हैं। स्थापना इस प्रकार है- ०० ०० ०० ० उसे कथंचित् 'चरमौ-अवक्तव्यौ' भी कहा जा सकता है। स्थापना यों है- ०० ० ०० ०० सप्तप्रदेशी स्कंध 'अचरम-अवक्तव्य' नहीं कहा जा सकता। 'अचरम-अवक्तव्यौ' भी नहीं कहा जा सकता। 'अचरमौ-अवक्तव्य' भी नहीं कहा जा सकता। 'अचरमौ-अवक्तव्यौ' भी नहीं कहा जाता। हां, कथंचित् 'चरम-अचरम-अवक्तव्य' कहा जा सकता है। उसकी स्थापना यों है- ०० ००० ० ० सप्तप्रदेशी स्कंध 'चरम-अचरम-अवक्तव्यौ' कहा जा सकता है, स्थापना इस प्रकार है- ० ००० ० ०० उसे 'चरम-अचरमौ-अवक्तव्य' भी

આ પ્રકારે છે-० ०० ०० તેને કથચિત્ 'चरमौ अवक्तव्य, પણ કહી શકાય છે, સ્થાપના આ રીતે છે ०० ०० ०० ०તેને કથંચિત્ 'चरमौ अवक्तव्यौ પણ કહી શકાય છે તેની સ્થાપના આમ છે ०० ० ०० ०० સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरम-अवक्तव्य. નથી કહી શકાતો. अचरम-अवक्तव्यौ પણ નથી કહી શકાતો. 'अचरमौ-अवक्तव्य પણ નથી કહી શકાતા. अचरमौ-अवक्तव्यौ પણ નથી કહી શકતા. હા કથંચિત્ चरम-अचरम-अवक्तव्य કહી શકાય છે, તેની સ્થાપના આમ છે ०० ००० ० સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધ 'चरम-अचरम-अवक्तव्यौ કહી શકાય છે સ્થાપના આ રીતે છે-० ००० ० ०० તેને चरम-अचरमौ-अवक्तव्यौ પણ કહી શકાય છે સ્થાપના આ

व्यपदिश्यते स्थापना-० ०० ०० ० 'णो चरिमे य अचरिमाइं य अवत्तव्वयाइं य २२' सप्त-प्रदेशिकः स्कन्धो नो 'चरमश्चाचरमौ चावक्तव्यौ य' इति व्यपदिश्यते प्रागुक्तयुक्तेः, 'सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वए य २३' स्यात्-कदाचित् सप्तप्रदेशिकः स्कन्धश्चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते स्थापना - ०० ०० ०० ० 'सिय चरमाइं य अचरमे य अवत्तव्वयाइं य २४' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते स्थापना-० ०० ०० ०० 'सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वए य २५' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते स्थापना- ०० ०० ०० 'सिय चरमाइं य अचरमाइं य अवत्तव्वयाइं २६' सप्तप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते स्थापना-००० ०० ०० अत्रेदमवसेयम्-यतः सप्तप्रदेशिकः स्कन्ध एकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽवगाहते एवमेव द्वयोराकाश प्रदेशयोरवगाहते, एवं त्रिष्वपि चतुर्षु अपि पञ्चस्वपि पट्स्वपि सप्तस्वपि चावगाहते तत एव

कहा जा सकता है, स्थापना इस प्रकार है- ० ००० ० ० ० सप्त प्रदेशी स्कंध 'चरम-अचरमौ-अवक्तव्यौ' नहीं कहा जाता है। उसे कथंचित् 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य' कह सकते हैं, उसकी स्थापना यों है- ०० ०० ०० ० सप्तप्रदेशी स्कंध को कथंचित् 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ' कहा जा सकता है, उसकी स्थापना इस प्रकार है- ० ०० ०० ०० उसे 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' भी कहा जा सकता है। स्थापना इस प्रकार है- ०० ०० ०० ० उसे 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्यौ' भी कहते हैं। उसकी स्थापना इस प्रकार है- ० ० ० ०० ००

तात्पर्य यह है कि कोई सप्तप्रदेशी स्कंध आकाश के एक प्रदेश में रहता है, कोई दो आकाशप्रदेशों में रहता है, इसी प्रकार कोई तीन में, चार में, पांच में, छह में और कोई सात प्रदेशों में भी रहता है। इसी कारण पूर्वोक्त भंग उसमें संभव होते हैं।

પ્રકારે છે-० ००० ००० સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધ चरम अचरमौ अवक्तव्यौ. નથી કહી શકાતા તેમને કથંચિત્ 'चरमौ अचरम अवक्तव्य કહી શકીએ છીએ તેની સ્થાપના આમ છે— ०० ०० ०० ० સપ્તપ્રદેશી સ્કન્ધને કથંચિત્ 'चरमौ अचरम अवक्तव्यौ કહી શકાય છે, તેની સ્થાપના આ રીતે છે-० ०० ०० ०० તેને चरमौ अचरमौ-अवक्तव्य પણ કહી શકાય છે. તેની સ્થાપના આ રીતે છે- ०० ०० ०० તેને 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्यौ પણ કહે છે તેની સ્થાપના આ પ્રકારે છે-००० ०० ००

તાત્પર્ય એ છે કે કોઇ સપ્તપ્રદેશીસ્કન્ધ આકાશના એક પ્રદેશમાં રહે છે, કોઇ બે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, એ પ્રકારે કોઇ ત્રણમાં, ચારમા, પાંચમા, છમાં અને કોઇ સપ્તપ્રદેશો.માં પણ રહે છે. એજ કારણે પૂર્વોક્ત ભંગ તેમાં સંભવિત થાય છે.

कारणात् उक्ता भङ्गाः संभवन्ति इति, गौतमः पृच्छति-'अट्ठपएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा' हे भदन्त ! अष्टप्रदेशिकः खलु स्कन्धः किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? किं वा अवक्तव्यो भवति ? इत्यादिरीत्या षड्विंशति भङ्गालापः कर्तव्यः इति पृच्छा, भगवान् आह- 'गोयमा !' हे गौतम ! 'अट्ठपएसिए खंधे सिय चरमे १' अष्टप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् कदाचित्, 'चरमः' इति व्यपदिश्यते षट्प्रदेशिकः सप्तप्रदेशिक स्कन्धवत्, 'नो अचरमे २' नो अचरमः इति व्यपदिश्यते, 'सिय अवत्तव्वए ३' अष्टप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'अवक्तव्यः' इति व्यपदिश्यते, 'नो चरमाइं ४' नो 'चरमाणि' इति व्यपदिश्यते, 'नो अचरमाइं ५' नो 'अचरमाणि' इति वा व्यपदिश्यते, नो अवत्तव्वयाइं ६' नो 'अवक्तव्यानि' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरिमे य अचरिमे य ७' अष्टप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरिमे य अचरिमाइं य ८' अष्टप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चाचरमौ च' इति व्यपदिश्यते 'सिय चरिमाइं च अचरिमे य ९' अष्टप्रदेशिकः स्कन्धः स्यात् कदाचित् 'चरमौ चाचरमश्च' इति व्यपदिश्यते 'सिय चरमाइं य अचरमाइं य १०' स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमौच' इति व्यपदिश्यते, 'सिय

गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! अष्टप्रदेशी स्कंध क्या चरम है, अचरम है अथवा अवक्तव्य है ? इत्यादि छब्बीस भंगों को लेकर प्रश्न करना चाहिए।

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! अष्टप्रदेशी स्कंध कथंचित् 'चरम' कहा जाता है, जैसे सप्तप्रदेशी स्कंध। उसे 'अचरम' नहीं कहा जा सकता। वह कथंचित् अवक्तव्य कहा जाता है। उसे 'चरमाणि' नहीं कह सकते, 'अचरमाणि' भी नहीं कह सकते। 'अवक्तव्यानि' भी नहीं कह सकते। अष्टप्रदेशी स्कंध को कथंचित् 'चरम-अचरम' कहा जा सकता है। उसे 'चरम-अचरमौ' कहा जा सकता है, कथंचित् 'चरमौ-अचरम' भी कहा जा सकता है। कथंचित्-'चरमौ-अचरमौ' भी कहते हैं। कथंचित् 'चरम-अवक्तव्य' भी कह सकते हैं।

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અષ્ટપ્રદેશી સ્કન્ધ શું ચરમ છે. અચરમ છે ? અથવા અવક્તવ્ય છે ? ઇત્યાદિ છવ્વીસ ભગોને લઈને પ્રશ્ન કરવા જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! અષ્ટપ્રદેશી સ્કન્ધ કથંચિત્ 'ચરમ' કહી શકાય છે, જેમ સપ્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ. એને 'अचरम નથી કહી શકાતો તે કથંચિત્ અવક્તવ્ય કહેવાય છે, 'चरमाणि' નથી કહેવાતો 'अचरमाणि' પણ નથી કહી શકાતા. 'अवक्तव्यानि पણ નથી કહી શકાતા. અષ્ટ પ્રદેશી સ્કન્ધને કથંચિત્ 'चरम-अचरम, કહી શકાય છે. તેને 'चरम-अचरमौ' કહી શકાય છે, કથંચિત્ 'चरमौ-अचरम' પણ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'चरमौ-अचरमौ' કહી શકાય છે, કથંચિત્ 'चरम-अवक्तव्य' પણ કહી શકે છે. કથંચિત્ 'चरम-अवक्तव्यौ' પણ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'चरमौ-अवक्तव्यौ' પણ

चरमे य अवत्तव्वए य ११' स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमे य अवत्तव्वयाइं य १२' स्यात् कदाचित् 'चरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं य अवत्तव्वए य १३' स्यात् कदाचित् 'चरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरिमाइं य अवत्तव्वयाइं य १४' स्यात् कदाचित् 'चरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, 'णो अचरिमे य अवत्तव्वए य १५' नो 'अचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'णो अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य १६' नो 'अचरमश्चावक्तव्यौ च' इति वा व्यपदिश्यते, 'णो अचरिमाइं य अवत्तव्वए य १७' नो वा, अचरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते 'णो अचरिमाइं य अवत्तव्वयाइं य १८' नो अचरमौ चावक्तव्यौ च' इति वा व्यपदिश्यते, 'सिय चरिमे य अचरिमे य अवत्तव्वए य १९' स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरिमे य अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य२०' स्यात् कदाचित् 'चरमश्चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते 'सिय चरिमे य अचरिमाइं य अवत्तव्वए य २१' स्यात्-कदाचित् 'चरमश्चाचरमौ चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते 'सिय चरिमे य अचरिमाइं य २२' स्यात् कदाचित् 'चरमश्चाचरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरमाइं य अचरिमे य अवत्तव्वए य २३' स्यात् कदाचित् 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यश्च' इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरिमाइं य अचरिमे य अवत्तव्वयाइं य २४' स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चाचरमश्चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते, सिय चरिमाइं य अचरिमाइं च अवत्तव्वए य २५' स्यात्-कदाचित् 'चरमौ चा-

कथंचित् 'चरम-अवक्तव्यौ' भी कह सकते हैं। कथंचित् 'चरमौ-अवक्तव्य' भी कहते हैं। कथंचित् 'चरमौ-अवक्तव्यौ' भी कहा जा सकता है। उसे 'अचरम-अवक्तव्य' नहीं कहा जा सकता, 'अचरम अवक्तव्यौ' भी नहीं कहा जा सकता, इसी प्रकार 'अचरमौ-अवक्तव्य' एवं 'अचरमौ-अवक्तव्यौ' भी नहीं कहा जा सकता। उसे कथंचित् 'चरम-अचरम-अवक्तव्य' कहा जा सकता है। कथंचित् 'चरम-अचरम-अवक्तव्यौ' कहा जा सकता है। कथंचित् 'चरम -अचरमौ-अवक्तव्य' भी कहा जा सकता है। कथंचित् 'चरम-अचरमौ-अवक्तव्यौ,' 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य' तथा 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्यौ' तथा 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्य' कथंचित् 'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्यौ' भी कहा जा सकता है।

કહી શકાય છે. તેને अचरम-अवक्तव्य નથી કહી શકાતા 'अचरम-अवक्तव्यौ' પણ નથી કહેવાતા. એજ પ્રકારે 'अचरमौ-अवक्तव्य તેમજ अचरमौ-अवक्तव्यौ પણ નથી કહી શકાતા. તેને કથંચિત્ 'चरम-अचरम-अवक्तव्य કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'चरम-अचरम अवक्तव्यौ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'चरम-अचरमौ अवक्तव्य પણ કહી શકાય છે. કથંચિત્ 'चरम-अचरमौ-अवक्तव्यौ, 'चरमौ-अचरम-अवक्तव्य, તથા 'चरम-अचरमौ-अवक्तव्यौ તથા'चरमौ-अचरमौ-अवक्तव्यौ કહી શકાય છે.

चरमौ चावक्तव्यश्च इति व्यपदिश्यते, 'सिय चरिमाइं य अचरिमाइं य अवत्तव्वयाइं य २६' स्यात् कदाचित् 'चरमौ चाचरमौ चावक्तव्यौ च' इति व्यपदिश्यते अष्टप्रदेशिकः स्कन्धः इति भावः। 'संखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसिए अणंतपएसिए खंधे जहेव अट्ठपएसिए तहेव पत्तेयं भाणियव्वं' संख्येयप्रदेशिकः, असंख्येयप्रदेशिकः अनन्तप्रदेशिकः स्कन्धो यथैवाष्टप्रदेशिक स्कन्ध उक्तस्तथैव प्रत्येकं भणितव्यः, 'अथ सर्वेषां संग्रहगाथा आह-"परमाणुम्मि य तइओ पढमो तइओ य होंति दुपएसे। पढमो तइओ नवमो एक्कारसमो य तिपएसे ॥१॥ परमाणौ च तृतीयः, प्रथमस्तृतीयश्च भवतो द्विप्रदेशे। प्रथम स्तृतीयो नवम एकादशश्च त्रिप्रदेशे ॥१॥ 'पढमो तइओ नवमो दसमो एकारसो य बारसमो। भंगा चउप्पएसे तेवीसइमो य बोद्धव्वो ॥२॥ प्रथमस्तृतीयो नवमो दशम एकादशश्च द्वादशः। भङ्गाश्चतुष्प्रदेशे त्रयोविंशश्च बोद्धव्यः ॥२॥ पढमो तइओ सत्तमनवदस इक्कारबार तेरसमो। तेवीस चउव्वीसो पणवीसइमो य पंचमए ॥३॥ प्रथमस्तृतीयः सप्तमनवम दशमैकादश द्वादशत्रयोदशः। त्रयोविंशचतुर्विंश पञ्चविंशश्च

संख्यातप्रदेशी, असंख्यातप्रदेशी और अनन्तप्रदेशी स्कंध की प्ररूपणा अष्टप्रदेशी स्कंध के समान ही कह लेना चाहिए। अब उक्त सभी का संग्रह करने वाली गाथाएं कहते हैं—

परमाणु में पूर्वोक्त छब्बीस भंगों में से तीसरा भंग पाया जाता है। द्विप्रदेशी स्कंध में प्रथम और तृतीय भंग पाये जाते हैं। त्रिप्रदेशी स्कंध में प्रथम, तृतीय, नौवां और ग्यारहवां भंग पाया जाता है ॥१॥

चौप्रदेशी स्कंध में प्रथम, तीसरा, नौवां, दशवां, ग्यारहवां, बारहवां और तेईसवां भंग पाया जाता है ॥२॥

पंचप्रदेशी स्कंध में प्रथम, तीसरा, सातवां, नौवां, दशवां, ग्यारहवां, बारहवां, तेरहवां, तेईसवां, चौबीसवां और पच्चीसवां भंग पाया जाता है ॥३॥

સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધની પ્રરૂપણા અષ્ઠ પ્રદેશી સ્કન્ધની સમાનજ કહેવી જોઈએ. હવે કહેલા બધાનો સંગ્રહ કરવાવાળી ગાથાઓ કહે છે.

પરમાણુમા પૂર્વોક્ત છવ્વીસ ભંગોમાથી ત્રીજો ભંગ મળી આવે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પ્રથમ અને તૃતીય ભંગ મળી આવે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધમા પ્રથમ-તૃતીય-નવમો અને અગીયારમો ભંગ મળી આવે છે ॥ ૧ ॥

ચૌપ્રદેશી સ્કન્ધમા પ્રથમ, ત્રીજો, નવમો, દશમો, અગીયારમો, બારમો, તેરમો, ભંગ મળી આવે છે ॥ ૨ ॥

પંચ પ્રદેશી સ્કન્ધમા પ્રથમ,તૃતીય, સાતમો, નવમો, દશમો, અગીયારમો, બારમો તેરમો, તેવીસમો ચોવીસમો અને પચીસમો ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

पञ्चमको ॥३॥ बिचउत्थ पंचछट्ठं पन्नरस सोल च सत्तरट्ठारं। वीसेक्कवीस वावीसगं च वज्जेज्जछट्ठम्मि ॥४॥ द्विचतुर्थपञ्चपष्ठं पञ्चदशषोडशञ्च सप्तदशाष्टादशम्। विंशैकविंशद्वाविंशञ्चवर्जयेत् पष्ठे ॥४॥ विचउत्थ पंचछट्ठं पण्णर सोलं च सत्तरट्ठारं। वावीसइम विहूण सत्तपएसंमि खंधम्मि ॥५॥ द्विचतुर्थपञ्चमपष्ठं पञ्चदशषोडशञ्च सप्तदशाष्टादशम्। द्वाविंशं विहाय सप्तप्रदेशे स्कन्धे ॥५॥ बिचउत्थ पंचछट्ठं पण्णर सोलं च सत्तरट्ठारं। एएवज्जिय-भंगा सेसा सेसेसु खंधेसु ॥६॥ द्विचतुर्थपञ्चमपष्ठं पञ्चदशंषोडशं च सप्तदशाष्टादशम्। एतान् वर्जयित्वा भङ्गाः शेषाः शेषेषु स्कन्धेषु। इति विस्पष्टम् ॥ सू० ५ ॥

संस्थानवक्तव्यता—

मूलम्—कइणं भंते! संठाणा पण्णत्ता, गोयमा! पंच संठाणा पण्णत्ता, तं जहा-परिमंडले, वट्टे, तंसे, चउरंसे, आयए य, परिमंडला णं भंते! संठाणा किं संखेज्जा? असंखेज्जा? अणंता? गोयमा! नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा, अणंता, एवं जाव आयया, परिमंडलेणं भंते! संठाणे किं संखेज्जपएसिए, असंखेज्जपएसिए, अणंतपएसिए? गोयमा! सिय संखेज्जपएसिए, सिय असंखेज्जपएसिए, सिय अणंतपएसिए, एवं जाव आयए, परिमंडलेणं भंते! संठाणे संखेज्जपएसिए किं संखेज्ज-पएसोगाढे असंखेज्जपएसोगाढे अणंतपएसोगाढे? गोयमा! संखेज्ज-पएसोगाढे नो असंखेज्जपएसोगाढे नो अणंतपएसोगाढे, एवं जाव आयए,

षट्प्रदेशी स्कंध में दूसरा, चौथा, पांचवां, छठा, पन्द्रहवां, सोलहवां, सत्तरहवां, अठारहवां, वीसवां, इक्कीसवां तथा बाईसवां भंग को छोडकर शेष भंग पाये जाते हैं ॥४॥

सातप्रदेशी स्कंध में दूसरा, चौथा, पांचवां, छठा, पन्द्रहवां सोलहवां, सत्तरहवां, अठारहवां और बाईसवां भंग छोडकर शेष भंग पाये जाते हैं ॥५॥

शेष अष्टप्रदेशी आदि स्कंधों में दूसरा, चौथा, पांचवां, छठा, पन्द्रहवां, सोलहवां और सत्तरहवां अठारहवां भंग को छोडकर शेष भंग पाये जाते हैं ॥६॥

षट्प्रदेशी स्कन्धमा, बीजो, चोथो पाचमो, छठ्ठो, पंदरमो, सोळमो, सत्तरमो, अढारमो, वीसमो, एकवीसमो तथा बावीसमा भंग सिवाय शेष भंग प्राप्त थाय छे ॥ ४ ॥

सात प्रदेशी स्कन्धमां बीजो, चोथो, पांचमो, छठ्ठो, पंदरमो, सोलमो, सत्तरमो, अने बावीसमा भंग सिवाय शेष भंग प्राप्त थाय छे ॥ ५ ॥

शेष अष्ट प्रदेशी विगेरे स्कन्धोमां बीजा, चोथा, पांचमां छट्ठा, पंदरमा, सोलमा अने सत्तरमा, अढारमा भंग सिवाय शेष भंग प्राप्त थाय छे ॥ ६ ॥

परिमंडलेणं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे असंखेज्जपएसोगाढे अणंतपएसोगाढे ? गोयमा ! सिय संखेज्जपएसोगाढे, सिय असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे, एवं जाव आयए। परिमंडलेणं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे असंखेज्जपएसोगाढे अणंतपएसोगाढे ? गोयमा ! सिय संखेज्जपएसोगाढे, सिय असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे एवं जाव आयए, परिमंडलेणं भंते ! संठाणे अणंतपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे, असंखेज्जपएसोगाढे. अणंतपएसोगाढे ? गोयमा ! सिय संखेज्जपएसोगाढे सिय असंखेज्जपएसोगाढे नो अणंतपएसोगाढे, एवं जाव आयए, परिमंडलेणं भंते ! संठाणे संखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, चरमाइं अचरमाइं, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ? गोयमा ! परिमंडलेणं संठाणे संखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे नो चरमे, नो अचरमे, नो चरमाइं नो अचरमाइं नो चरमंतपएसा, नो अचरमंतपएसा, नियमा अचरमं, चरमाणि य चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य, एवं जाव आयए. परिमंडलेणं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ? पुच्छा, गोयमा ! असंखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसिए एवं जाव आयए, परिमंडलेणं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे किं चरमे अचरमे पुच्छा ? गोयमा ! असंखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे नो चरमे जहा संखेज्जपएसोगाढे एवं जाव आयए। परिमंडलेणं भंते! संठाणे अणंतपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे पुच्छा ? गोयमा ! तहेव जाव आयए, अणंतपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसोगाढे एवं जाव आयए, परिमंडलस्स णं भंते! संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स अचरिमस्स य चरिमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंत-

पएसाण य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए कयरे कयरे-हिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवे परिमंडलसंठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरिमे, चरिमाइं संखेज्जगुणाइं, अचरमं चरमाणि य दोऽवि विसेसाहियाइं, पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा परिमंडलस्स संठाणस्स संखिज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा, चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोऽवि विसेसाहिया, दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स एगे अचरिमे, चरिमाइं संखेज्जगुणाइं, अचरमं च चर-माणि य दोवि विसेसाहियाइं, चरमंतपएसा संखेज्जगुणा, अचरिमंत-पएसा संखेज्जगुणा, चरिमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसा-हिया, एवं वट्टतंस चउरंसायएसु वि जोएयव्वं । परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स अचरमस्स चरमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्व-ट्ठपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसे-साहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्ज-पएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरमे, चरमाइं संखे-ज्जगुणाइं, अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं, पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा परिमंडलसंठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसा अचरमंतपएसा संखिज्जगुणा, चरमंतपएसा य अचरमंत-पएसा य दो वि विसेसाहिया, दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरिमे, चरमाइं संखेज्जगुणाइं, अचरमं च चरमाणि य दो वि विसे-साहियाइं, चरमंतपएसा संखेज्जगुणा, अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा, चर-मंतपएसा य अचरमंतपएसा य दो वि विसेसाहिया, एवं जाव आयए।

परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स अचरमस्स चरमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! जहा रयणप्पभाए अप्पाबहुयं तहेव निरवसेसं भाणियव्वं एवं जाव आयए, परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स अणंतपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स अचरिमस्स य चरमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! जहा संखेज्जपएसोगाढस्स, नवरं संकमेणं अणंतगुणा, एवं जाव आयए । परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स अणंतपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स अचरमस्स य जहा रयणप्पभाए, नवरं संकमे अणंतगुणा, एवं जाव आयए ॥सू० ६॥

छाया–कति खलु भदन्त ! संस्थानानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्च संस्थानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–परिमण्डलम् , वृत्तम् , त्र्यस्रम् , चतुरस्रम् , आयतं च, परिमण्डलानि खलु भदन्त !

संस्थान वक्तव्यता—

शब्दार्थ–(कइ णं भंते ! संठाणा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! संस्थान कितने कहे हैं ? (गोयमा ! पंच संठाणा पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच संस्थान कहे हैं ? (तं जहा) वे इस प्रकार (परिमंडले) परिमंडल (वट्टे) वृत्त (तंसे) त्र्यस्र–तिकोना (चउरंसे) चौकोर (आयते य) और आयत–लम्बा (परिमंडला णं भंते ! संठाणा किं संखेज्जा असंखेज्जा, अणंता ?) हे भगवन् ! परिमंडल संस्थान क्या संख्यात हैं, असंख्यात अनन्त हैं ? (गोयमा ! नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा, अणंता) हे गौतम ! संख्यात

સંસ્થાન વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(कइणं भंते ! संठाणा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! સંસ્થાન કેટલા કહ્યા છે ? ...ા ! पंच संठाणा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાંચ સંસ્થાન કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ (परिमंडले) પરિમંડલ (वट्टे) વૃત્ત (तंसे) ત્રિકોણ–ત્ર્યસ (चउरंसे) ચતુષ્કોણ (आय-... અને આયત (લાંબા)

(परिमंलाणं भंते ! मंठाणा किं संखेज्जा, असंखेज्जा, अणंता ?) હે ભગવાન્ ! પરિમંડલ ... ખ્યાત છે ? અસંખ્યાત છે ? અનન્ત છે ? (गोयमा ! नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा

संस्थानानि किं संख्येयानि, असंख्येयानि अनन्तानि ? गौतम ! नो संख्येयानि, नो असंख्येयानि, अनन्तानि एवं यावद् आयतानि परिमण्डलम् खलु भदन्त ! संस्थानम् किं संख्येयप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशिकम् अनन्तप्रदेशिकम् ? गौतम ! स्यात् संख्येयप्रदेशिकम्, स्याद् असंख्येयप्रदेशिकम् स्याद् अनन्तप्रदेशिकम्, एवं यावत् आयतम्, परिमण्डलं खलु भदन्त ! संस्थानं संख्येयप्रदेशिकम् किं संख्येयप्रदेशावगाढम्, असंख्येयप्रदेशावगाढम् अनन्तप्रदेशावगाढम् ? गौतम ! संख्येयप्रदेशावगाढम्, नो असंख्येयप्रदेशाववाढम्, नो अनन्तप्रदेशावगा-

---

नहीं, असंख्यात नहीं, अनन्त हैं (एवं जाव आयता) इसी प्रकार आयत तक।

(परिमंडला णं भंते ! संठाणा किं संखेज्जा, असंखेज्जा, अणंता?) हे भगवन् ! परिमंडल संस्थान क्या संख्यात हैं, असंख्यात हैं, अनन्त हैं ? (गोयमा ! नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा, अणंता) हे गौतम ! संख्यात नहीं असंख्यात नहीं, अनन्त हैं (एवं जाव आयता) इसी प्रकार आयत तक।

(परिमंडले णं भंते ! संठाणे किं संखेज्जपएसिए, असखेज्जपएसिए, अणंतपएसिए) हे भगवन् ! परिमंडल संस्थान क्या संख्यातप्रदेशी है, असंख्यातप्रदेशी है या अनन्तप्रदेशी है ? (गोयमा ! सिय संखेज्जपएसिए) कथंचित् संख्यातप्रदेशी (सिय असंखेज्जपएसिए) कथंचित् असंख्यातप्रदेशी (सिय अणंतपएसिए) कथंचित् अनन्त प्रदेशी है (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत तक कहना।

(परिमंडले णं भंते ! संठाणे संखेज्जपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे) हे भगवन् ! संख्यात प्रदेशी परिमंडल संस्थान क्या संख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है ? (असंखेज्जपएसोगाढे) असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है ? (अणंत पएसोगाढे) अनन्त प्रदेशों में अवगाढ होता है ? (गोयमा ! संखेज्जपएसोगाढे,

---

अणंता) हे गौतम ! संख्यात नथी, असंख्यात नथी, अनंत छे (एवं जाव आयता) એજ રીતે આયત સુધી

(परिमडलेणं भंते ! संठाणे किं संखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसिए अणंतपएसिए) હે ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશી છે, અસંખ્યાત પ્રદેશી છે અગર અનન્ત પ્રદેશી છે ? (गोयमा ! सिय संखेज्जपएसिए) કથંચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશી (सिय असंखेज्जपएसिए) કથંચિત્ અસખ્યાત પ્રદેશી (सिय अणंतपएसिए) કથંચિત્ અનન્ત પ્રદેશી (एवं जाव आयते) એ પ્રકારે આયત સુધી કહેવુ

(परिमडलेणं भंते ! सठाणे संखेज्जपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे) હે ભગવાન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (असंखेज्जपएसोगाढे असंख्यात પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે ? (अणंतपएसोगाढे) અનન્ત

ढम्, एवं यावत् आयतम्, परिमण्डलं खलु भदन्त ! संस्थानम् असंख्येयप्रदेशिकम् किं संख्येयप्रदेशावगाढम् असंख्येयप्रदेशावगाढम्, अनन्तप्रदेशावगाढम् ? गौतम ! स्यात् संख्येयप्रदेशावगाढम् , स्यात् असंख्येयप्रदेशावगाढम् नो अनन्तप्रदेशावगाढम् , एवं यावत् आयतम्, परिमण्डलं खलु भदन्त ! संस्थानम् अनन्तप्रदेशिकम् किम् संख्येयप्रदेशावगाढम् , असंख्येयप्रदेशावगाढम् ? अनंतप्रदेशावगाढम् गौतम ! स्यात् संख्येयप्रदेशावगाढम्,

---

नो असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे) हे गौतम ! संख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है, असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ नहीं होता, एवं अनन्तप्रदेशों में भी अवगाढ नहीं होता (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत संस्थान तक (परिमंडले णं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे, असंखेज्जपएसोगाढे, अणंतपएसोगाढे) हे भगवन् ! असंख्यातप्रदेशी परिमंडल संस्थान क्या संख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है ? असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है ? या अनन्त प्रदेशों में अवगाढ होता है ? (गोयमा ! सिय संखेज्जपएसोगाढे, सिय असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे) हे गौतम ! कदाचित् संख्यातप्रदेशों में अवगाढ होता है, कदाचित् असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है–किन्तु अनन्तप्रदेशों में अवगाढ नहीं होता (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत संस्थान तक (परिमंडले णं भंते ! संठाणे अणंतपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे, असंखेज्जपएसोगाढे, अणंतपएसोगाढे ?) हे भगवन् ! अनन्तप्रदेशी परिमंडल संस्थान क्या संख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है, असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है, या अनन्त प्रदेशों में अवगाढ होता है ? (गोयमा ! सिय संखेज्ज

પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (गोयमा ! संखेज्जपएसोगाढे, नो असंखेज्जपएसोगाढे नो अणंतपएसोगाढे) હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશમા અવગાઢ થાય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ નથી થતા, અનંત પ્રદેશોમાં અવગાઢ નથી થતા (एवं जाव आयते) એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી (परिमंडलेणं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए, किं संखेज्जपएसो गाढे, असंखेज्जपएसोगाढे अणंतपएसोगाढे) હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? અગર અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (गोयमा ! सिय सखेज्जपएसोगाढे, सिय असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे) હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે કદાચિત્ અસંખ્યાત-પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. કિન્તુ અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થતા નથી (एवं जाव आयते) એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી (परिमंडलेणं भंते ! संठाणे अणंतपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे, असंखेज्जपएसोगाढे, अणंतपएसोगाढे ?) હે ભગવન્ ! અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાતપ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. અસંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે. અગર અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે ? (गोयमा ! सिय संखेज्जपएसोगाढे, सिय

स्यात् असंख्येयप्रदेशावगाढम् , नो अनन्तप्रदेशावगाढम्, एवं यावत् आयतम् , परिमण्डलं खलु भदन्त ! संस्थानम् संख्येयप्रदेशिकम् सख्येयप्रदेशावगाढम् किं चरमम् , अचरमम् , चरमाणि, अचरमाणि, चरमान्तप्रदेशाः, अचरमान्तप्रदेशाः ? गौतम ! परिमण्डलं खलु संस्थानं संख्येयप्रदेशिकम् संख्येयप्रदेशावगाढम् नो चरमम् , नो अचरमम् नो चरमाणि नो अचरमाणि, नो चरमान्तप्रदेशाः, नो अचरमान्तप्रदेशा !, नियमात् अचरमं चरमाणि च चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च, एवं यावद् आयतम् , परिमण्डलं खलु भदन्त !

पएसोगाढे, सिय असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे) गौतम ! कदाचित् संख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है, कदाचित् असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है, अनन्त प्रदेशों में अवगाढ नहीं होता (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत तक।

(परिमंडले णं भंते ! संठाणे संखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा?) हे भगवन् ! संख्यात प्रदेशी और संख्यात प्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान क्या चरम है ? अचरम है ? चरमाणि है ? अचरमाणि है ? चरमान्तप्रदेश है ? अचरमान्तप्रदेश है ? (गोयमा ! परिमंडले णं संठाणे संखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे नो चरमे, नो अचरमे, नो चरमाइं, नो अचरमाइं, नो चरमंतपएसा, नो अचरमंतपएसा) हे गौतम ! संख्यात प्रदेशी और संख्यात प्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान चरम नहीं, अचरम नहीं, चरमाणि नहीं, अचरमाणि नहीं, चरमान्त प्रदेश नहीं, अचरमान्त प्रदेश नहीं (नियमा) नियम से (अचरमं चरमाणि य अचरम और अचरमाणि है (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य) चरमान्त प्रदेश

असंखिज्जपएसोगाढे नो अणंतपएसोगाढे) હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થતો નથી (एवं जाव आयते) એ પ્રકારે આયાત સુધી

(परिमंडले णं भंते संठाणे संखेज्जपएसिए, संखेज्जपएसोगाढे, किं चरमे, अचरमे, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ?) હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ? અચરમ છે ? ચરમાણિ છે ? અચરમાણિ છે ? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? (गोयमा ! परिमंडले णं संठाणे संखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे नो चरमे, नो अचरमे, नो चरमाइं, नो अचरमाइं नो चरमंतपएसा नो अचरमंतपएसा) હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન ચરમ નહીં ચરમાણિ નહીં. અચરમાણિ નહીં, ચરમાન્ત પ્રદેશી નહી અચરમાન્તપ્રદેશી પણ નથી (नियमा) નિયમથી (अचरमं चरमाणि य) અચરમ અને ચરમાણિ છે (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य) ચરમાન્ત પ્રદેશ

संस्थानम् असंख्येयप्रदेशिकम् संख्येयप्रदेशावगाढम् किम् चरमम्, अचरमं, पृच्छा, गौतम ! असंख्येयप्रदेशिकम् संख्येयप्रदेशावगाढम् यथा संख्येयप्रदेशिकम्, एवं यावद् आयतम्, परिमण्डलं खलु भदन्त ! संस्थानम् असंख्येयप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशावगाढम् किं अचरमम् अचरमम्, पृच्छा गौतम ! असंख्येयप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशावगाढम् नो चरमम् यथा संख्येयप्रदेशावगाढम्, एवं यावद् आयतम्, परिमण्डलं खलु-संस्थानम् अनन्तप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशावगाढम् किं चरमम्, अचरमम् पृच्छा, गौतम ! तथैव यावद्

और अचरमान्तप्रदेश हैं (एवं जाव आयते) ऐसा ही आयत संस्थान तक जानना।

(परिमंडले णं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, चरमाइं, अचरमाइं, चरमंतपएसा अचरमंतपएसा ? पुच्छा) हे भगवन् ! असंख्यातप्रदेशी, संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान क्या चरम है, अचरम है, चरमाणि है, अचरमाणि है' चरमान्त प्रदेश है, अचरमान्तप्रदेश है ? प्रश्न (गोयमा ! असंखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसिए) हे गौतम ! असंख्यातप्रदेशी, संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान संख्यातप्रदेशी के समान (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत तक।

(परिमंडले णं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, पुच्छा ?) हे भगवन् ! असंख्यातप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान क्या चरम है ? अचरम है ? प्रश्न (गोयमा ! असंखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे नो चरमे) हे गौतम ! असंख्यातप्रदेशी, असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान चरम नहीं (जहा संखेज्जपएसोगाढे) जैसे संख्यातप्रदेशावगाढ (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत संस्थान तक।

અને અચરમાન્ત પ્રદેશ છે (एवं जाव अयते) એજ પ્રમાણે આયત સંસ્થાન સુધી જાણવા

(परिमंडले णं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, चरमाइं अचरमाइं चरमंतपएसा अचरमंतपएसा ? पुच्छा) હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ? અચરમ છે, ચરમાણિ છે, અચરમાણિ છે, ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ? પ્રશ્ન (गोयमा ! असंखेज्जएपसिए संखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसिए) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત પ્રદેશીના સમાન (एवं जाव आयते) એ પ્રકારે આયત સુધી

(परिमंडले णं भते ! संठाणे असंखेज्जपयसिए असंखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, पुच्छा ?) હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે ? અચરમ છે ? પ્રશ્ન (गोयमा ! असंखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे नो चरमे) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન ચરમ નથી (जहा संखेज्जपएसोगाढे) જેમ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ (एवं जाव आयते) એ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી

आयतम्, अनन्तप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशावगाढम् यथा संख्येयप्रदेशावगाढम्, एवं यावत् आयतम्, परिमण्डलस्य खलु भदन्त ! संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च, अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया कतरे कतरेभ्योऽल्पावा, बहुका वा तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकम् परिमण्डलस्य संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशागाढस्य द्रव्यार्थतया

(परिमंडले णं भंते ! संठाणे अणंतपएसिए संखेज्जपएसोगाढे) हे भगवन् ! अनन्त प्रदेशी संख्यात प्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान (किं चरमे, अचरमे, पुच्छा ?) क्या चरम है, अचरम है, प्रश्न (गोयमा ! तहेव जाव आयते) हे गौतम ! इसी प्रकार यावत् आयत संस्थान (अणंतपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसोगाढे) असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ अनन्तप्रदेशी संख्यात प्रदेशावगाढ के समान (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत तक।

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स अचरिमस्स य चरिमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य) हे भगवन् ! संख्यातप्रदेशी, संख्यातप्रदेशों में अवगाढ अचरम, चरमों, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में से (दव्वट्ठयाए) द्रव्य की अपेक्षा से (पएसट्ठयाए) प्रदेशों की अपेक्षा से (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य या विशेषाधिक है ? (गोयमा ! सव्वत्थोवे परिमंडलसंठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरिमे) हे गौतम !

(परिमंडलेणं भंते ! संठाणे अणंतपएसिए संखेज्जपएसोगाढे) હે ભગવન્ ! અનન્ત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન (किंचरमे, अचरमे, पुच्छा ? શું ચરમ છે, અચરમ છે, પ્રશ્ન ? (गोयमो ! तहेव जाव आयते) હે ગૌતમ ! એજ પ્રકારે યાવત્ આયત સંસ્થાન (अणंतपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसोगाढे) અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ અનન્ત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢના સમાન (एवं जाव आयते) એજ રીતે આયત સુધી

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स अचरिमस्स वा चरिमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य) હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ અચરમ, ચરમો, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશો માંથી (दव्वट्ठयाए) દ્રવ્યની અપેક્ષાથી (पएसट्ठयाए) પ્રદેશોની અપેક્ષાથી (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાથી (कयरे कयरे हिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય, અગર વિશેષાધિક છે.

एकम् अचरमं, चरमाणि संख्येयगुणानि, अचरमं चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः परिमण्डलस्य संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य चरमान्तप्रदेशाः, अचरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणाः चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेपि
६ विशेषाधिका, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम् परिमण्डलस्य संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य एकम् अचरमम्, चरमाणि संख्येयगुणानि, अचरमश्च चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, चरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणाः, अचरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणाः चरमा-

---

संख्यातप्रदेशी, संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान का द्रव्य से एक अचरम सबसे कम है (चरिमाइं संखेज्जगुणाइं) चरमाणि संख्यातगुणा अधिक हैं (अचरमं चरमाणि य दो वि विसेसाहियाइं) अचरम और अचरमाणि दोनों विशेषाधिक हैं (पदेसट्ठयाए) प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवा परिमंडलस्स संठाणस्स संखिज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसा) संख्यातप्रदेशी, संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के चरमान्तप्रदेश सब से कम हैं (अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा) अचरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा हैं (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स एगे अचरिमे) संख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान का एक अचरम है (चरमाइं संखेज्जगुणाइं) चरमाणि संख्यात गुणा हैं (अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) अचरम और चरमाणि दोनों विशेषाधिक हैं (चरमंतप-

---

(गोयमा ! सव्वत्थोवे परिमंडलसंठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरिमे) હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ પરિમંડલ સસ્થાનનો દ્રવ્યથી એક અચરમ સૌથી ઓછો છે (चरमाइं संखेज्जगुणाइं) ચરમાણિ સંખ્યાતગુણા અધિક છે (अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને વિશેષાધિક છે (पएसट्ठयाए) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (सव्वत्थोवा परिमंडलस्स संठाणस्स संखिज्जपएसियस्स संखिज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसो) સંખ્યાત પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાન્ત પ્રદેશ બધાથી ઓછા છે. (अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा) અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે (चरमंतपएसाय अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स एगे अचरिमे) સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનો એક અચરમ છે (चरमाइं संखिज्जगुणाइं) ચરમાણિ સંખ્યાતગુણા છે (अचरमं च चरमाणि य दो वि विसेसाहियाइं) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને

न्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, एवं वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतेष्वपि योजयितव्यम्, परिमण्डलस्य खलु भदन्त ! संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य अचरमस्य चरमाणाञ्च, चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकम् परिमण्डलस्य संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य द्रव्या-

---

एसा संखेज्जगुणा) चरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा हैं (अचरिमंतपएसा संखेज्जगुणा) अचरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा है (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) चरमान्त प्रदेश और अचरमान्त प्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (एवं वट्ट-तंस-चउरंसायएसु वि जोएयव्वं) इसी प्रकार वृत्त, त्रिकोण, चतुष्कोण, आयत में भी योजना कर लेनी चाहिए।

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स) हे भगवन् ! असंख्यातप्रदेशी, संख्यात प्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के (अचरमस्स चरमाण य) अचरम और चरमाण (चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य) चरमान्त प्रदेशों और अचरमान्त प्रदेशों में (दव्वट्ठयाए, पएसट्ठयाए, दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य, प्रदेश और द्रव्य प्रदेश की अपेक्षा से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ? (गोयमा ! सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरमे) हे गौतम ! असंख्यातप्रदेशी संख्यात प्रदेशों में अवगाढ परिमंडलसंस्थान

विशेषाधिक छे (चरमंतपएसा संखेज्जगुणा) ચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે (अचरमंतपएसा असंखेज्जगुणा) અચરમાન્તપ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે (चरमंतपएसा य अचरिमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (एवं वट्ट–तंस चउरंसायएसु वि जोएयव्वं) એજ પ્રકારે વૃત્ત–ત્રિકોણ ચતુષ્કોણ આયતમાં પણ યોજના કરી લેવી જોઈએ (परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स) હે ભગવાન્ ! સંખ્યાતપ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના (अचरमस्स चरमाणय) અચરમ અને ચરમાણ (चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य) ચરમાન્તપ્રદેશો અને અચરમાન્તપ્રદેશોમાં (दव्वट्ठयाए, पएसट्ठयाए, दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને દ્રવ્ય પ્રદેશની અપેક્ષાથી (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहियावा ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसो गाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरमे) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના દ્રવ્યથી એક અચરમ બધાથી ઓછું છે (चरमाइं संखेज्जगुणाइं)

र्थतया एकम् अचरमं, चरमाणि संख्येयगुणानि, अचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यपि विशेषाधिकानि, प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः परिमण्डलस्य संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य चरमान्तप्रदेशाः, अचरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणाः, चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेपाधिकाः, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं परिमण्डलस्य संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य द्रव्यार्थतया एकम् अचरमम्, चरमाणि संख्येयगुणानि, अचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यपि विशेपाधिकानि, चरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणाः, अचरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणाः चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि विशेपाधिकाः एवं यावत्

का द्रव्य से एक अचरम सबसे कम है (चरमाइं संखेज्जगुणाइं) चरमाणि संख्यात गुणा हैं (अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) अचरमं और चरमाणि दोनों विशेषाधिक हैं (पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा परिमंडलसंठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसा) असंख्यातप्रदेशी संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान प्रदेशों की अपेक्षा सब से कम चरमान्तप्रदेश हैं (अचरमंतपएसा संखिज्जगुणा) अचरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा हैं (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवे) सब से कम (परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स) असंख्यातप्रदेशी संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडलसंस्थान का (दव्वट्ठयाए) द्रव्य से (एगे अचरिमे) एक अचरम है (चरमाइं संखेज्जगुणाइं) चरमाणि संख्यातगुणा हैं (अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) अचरमं और चरमाणि दोनों विशेषाधिक हैं (चरमंतपएसा संखेज्जगुणा) चरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा हैं (अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा) अचरमान्तप्रदेश संख्यात-

ચરમાણિ સંખ્યાતગણા છે (अचरमं च चरमाणिय दो वि विसेसाहियाइं) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને વિશેષાધિક છે (सव्वत्थोवा परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसा) અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછા ચરમાન્ત પ્રદેશ છે (अचरमंतपएसा संखिज्जगुणा) અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા છે (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दो वि विसेसाहिया) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ (सव्वत्थोवे) બધાથી ઓછા (परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसिएयस्स संखेज्जपएसोगाढस्स) અસંખ્યાત પ્રદેશી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના (दव्वट्ठयाए) દ્રવ્યથી (एगे अचरिमे) એક અચરમ છે (चरमाइं संखेज्जगुणाइं) ચરમાણિ સંખ્યાતગણા છે (अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं) અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને વિશેષાધિક છે (चरमतपएसा संखेज्जगुणा) ચરમાન્ત પ્રદેશ

आयतम्, परिमण्डलस्य खलु भदन्त ! संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य अचरमस्य चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! यथा रत्नप्रभायाः अल्पबहुत्वं तथैव निरवशेषं भणितव्यम् , एवं यावत् आयतम् , परिमण्डलस्य खलु भदन्त ! संस्थानस्य अनन्तप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशाव गाढस्य अचरमस्य

गुणा हैं (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया) चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों विशेषाधिक हैं (एवं जाव आयते) इसी प्रकार यावत् आयत संस्थान।

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स असंखिज्जपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स अचरमस्स चरमाण य चरमंतपएसाणय अचरमंतपएसाण य) भगवन् ! असंख्यातप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में (दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य से, प्रदेशों से तथा द्रव्य और प्रदेशों से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पावा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ? (गोयमा ! जहा रयणप्पभाए अप्पा बहुयं तहेव निरवसेसं भाणियव्वं) गौतम ! जैसे रत्नप्रभा का अल्पबहुत्व कहा वैसा ही सम्पूर्ण कहना चाहिए (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत संस्थान तक

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स अणंतपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स) हे भगवन् ! संख्यातप्रदेशों में अवगाढ अनन्तप्रदेशी परिमंडल संस्थान के (अच-

---

સંખ્યાતગણા છે (अचरमन्तपएसा संखेज्जगुणा) અચરમાન્ત પ્રદેશ સખ્યાતગણા છે (चरमंतपएसा य अचरमंतपएसाय दोवि विसेसाहिया) ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને વિશેષાધિક છે (एवं जाव आयते) એજ પ્રકારે યાવત્ આયત સંસ્થાન

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स अचरमस्स चरमाण य चरमंतपएसाण य अचमंतपएसाण य) હે ભગવન્ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણ ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં (दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए, दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્યથી, પ્રદેશોથી તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોથી (कयरे कयरे हिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા; તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! जहा रयणप्पभाए अप्पा बहुयं तहेव निरवसेसं भाणियव्वं) હે ગૌતમ ! જેવું રત્નપ્રભાનું અલ્પ બહુત્વ કહ્યું છે તેવું જ સંપૂર્ણ કહેવું જોઈએ (एवं जाव आयते) એજ પ્રકારે આયત સસ્થાન સુધી

(परिमंडलस्सणं भंते ! संठाणस्स अणंतपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स) હે ભગવાન્ !

च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थ-प्रदेशार्थ तया कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, वहुका वा, तुल्या वा, विशेषा धिका वा ? गौतम ! यथा संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य नवरं संक्रमे खलु अनन्तगुणाः, एवं यावत् आयतम् परिमण्डलस्य खलु भदन्त ! संस्थानस्य अनन्तप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च यथा रत्नप्रभायाः, नवरं संक्रमे अनन्तगुणाः, एवं यावद् आयतम् ॥ सू० ॥ ६ ॥

रिमस्स य चरमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य) अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में (दव्वट्ठयाए, पएसट्ठयाए, दव्वट्ठपएसट्ठयाए) द्रव्य से, प्रदेशों से, द्रव्य-प्रदेशों से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, वहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, वहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ? (गोयमा ! जहा संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स) गौतम ! जैसी संख्यात प्रदेशों में अवगाढ संख्यातप्रदेशी की वक्तव्यता कही वैसी जनना (नवरं) विशेष (संकमेणं) संक्रमण से (अणंतगुणा) अनन्तगुणा हैं(एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत संस्थान तक

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स अणंतपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स) भगवन् ! अनन्तप्रदेशी, असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के (अचरमस्स) अचरमका (य) और चरमान्त आदि का अल्पवहुत्व (जहा रयणप्पभाए) जैसे रत्नप्रभा का (नवरं) विशेष (संकमे अणंतगुणा) संक्रम में अनन्तगुणा (एवं जाव आयते) इसी प्रकार आयत-संस्थान तक ।

સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનના (अचरिमस्स य चरमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य) અચરમ, ચરમાણુ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં (दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए) દ્રવ્યથી, પ્રદેશોથી, દ્રવ્ય પ્રદેશોથી (कयरे कयरे हिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा, वहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય, અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! जहा संखेज्जपएसोगाढस्स) હે ગૌતમ ! જેવી સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ સંખ્યાત પ્રદેશીની વક્તવ્યતા કહી છે તેવી જ જાણવી (नवरं) વિશેષ (संकमेणं) સંક્રમણથી (अणंतगुणा) અનન્તગણા છે (एवं जाव आयते) એ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી.

(परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स अंणतपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स) હે ભગવન્ અનંતપ્રદેશી અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના (अचरमस्स) અચરમાન્તનું (च) અને ચરમાન્ત આદિનું અલ્પબહુત્વ (जहा रयणप्पभाए) જે પ્રમાણે રત્નપ્રભાનું કથન કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે(नवरं) વિશેષ (संकमे अणंतगुणा) સંક્રમમાં અનંતગણા કહ્યા છે. (एव जाव आयते) એજ પ્રમાણે યાવત્ આયત સંસ્થાન સુધી સમજવું.

टीका-पूर्वं द्विप्रदेशिकादि स्कन्धानां चरमाचरमादिवक्तव्यता प्ररूपिताः, स्कन्धानाञ्च परिमण्डलवृत्ताद्यन्यतमसंस्थानवत्त्वस्य नियतत्वात् संस्थानवक्तव्यतां प्ररूपयितुमाह-'कइणं भंते ! संठाणा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कति-कियन्ति खलु संस्थानानि-आकाशःप्रज्ञप्तानि-प्ररूपितानि सन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच संठाणा पण्णत्ता' पञ्चप्रकाराणि संस्थानानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा' परिमंडले, वट्टे, तंसे, चउरंसे, आयए य' तद्यथा-परिमण्डलम्-गोलाकारः, वृत्तम्-वर्तुलम्, त्र्यस्रम्-त्रिकोणम् , तिस्रोऽस्रयोऽस्मिन् इति त्र्यस्रमिति-व्युत्पत्तेः, आयतञ्च-दीर्घम्, गौतमः पृच्छति-'परिमंडला णं भंते ! संठाणा किं संखेज्जा, असंखेज्जा अणंता ? 'हे भदन्त ! परिमण्डलानि खलु संस्थानानि किं संख्येयानि भवन्ति ? असंख्येयानि भवन्ति? किं वा अनन्तानि भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता' परिमण्डलात्मक संस्थानानि नो संख्येयानि भवन्ति,

टीकार्थ-इससे पूर्व द्विप्रदेशी आदि स्कंधों के चरम, अचरम आदि की वक्तव्यता का निरूपण किया गया है, किन्तु जो भी स्कंध होते हैं, वे परिमंडल, वृत्त आदि में से किसी न किसी संस्थान के धारक होते हैं, इस कारण यहां संस्थानों की वक्तव्यता का प्ररूपण किया जाता है-

श्रीगौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवान् ! संस्थान कितने कहे हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! संस्थान पांच प्रकार के कहे हैं, वे इस प्रकार हैं-(१) परिमंडल-गोलाकार (२) वृत्त-वर्तुल (३) त्र्यस्र-(तिकोना) (४) चतुरस्र-चौकोर और (५) आयत दीर्घलम्बा ।

गौतम-हे भगवन् ! परिमंडल संस्थान क्या संख्यात हैं, असंख्यात हैं अथवा अनन्त हैं ?

भगवान्-गौतम ! परिमंडल संस्थान न संख्यात हैं, न असंख्यात हैं किन्तु

ટીકાર્થ- આનાથી પૂર્વ દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધોના ચરમ અચરમ આદિની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરાયુ છે, કિન્તુ જે કોઈ પણ સ્કન્ધ હોય છે, તેઓ પરિમંડલ, વૃત્ત આદિમાંથી કોઇ ને કોઇ સંસ્થાનના ધારક હોય છે, એ કારણે અહીં સંસ્થાનોની વક્તવ્યતાનું પ્રરૂપણ કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ સંસ્થાન કેટલા કહ્યા છે,

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંસ્થાન પાચ પ્રકારના કહ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છે-(૧) પરિમંડલ (ગોળાકાર) (૨) વૃત્ત-વર્તુલ (૩) ત્ર્યસ્ર-ત્રિકોણ (૪) ચતુરસ્ર, અને આયત-દીર્ઘ (લાંબુ)

શ્રી ગૌતમસ્વામીઃ-હે ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે અથવા અનન્ત છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાતે નથી અને અસંખ્યાત

नो वा असंख्येयानि भवन्ति, अपि तु अनन्तानि भवन्ति ? 'एवं जाव आयया' एवम्-परिमण्डलोक्तरीत्या, यावत्-वृत्तानि त्र्यस्राणि, चतुरस्राणि आयतानि च संस्थानानि नो संख्येयानि भवन्ति, नो वा असंख्येयानि भवन्ति, अपि तु अनन्तानि भवन्ति, गौतमः पृच्छति 'परिमंडले णं भंते ! संठाणे किं संखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसिए अणंतपएसिए ?' हे भदन्त ! परिमण्डलं खलु संस्थानं किं संख्येयप्रदेशिकं भवति ? किं वा असंख्येयप्रदेशिकं भवति ? किं वा अनन्तप्रदेशिकं भवति ? भगवान् आह-'गोयमा ! हे गौतम ! 'सिय संखेज्जपएसिए, सिय असंखेज्जपएसिए, सिय अणंतपएसिए' परिमण्डलात्मकं संस्थानं स्यात्-कदाचित् संख्येयप्रदेशिकं भवति, स्यात्-कदाचित् असंख्येयप्रदेशिकं भवति, स्यात्-कदाचित् अनन्तप्रदेशिकं भवति 'एवं जाव आयए' एवम्-परिमण्डलसंस्थानोक्तरीत्या यावत् वृत्तम्-त्र्यस्रम्-चतुरस्रम् आयतश्च संस्थानमपि स्यात्-कदाचित् संख्येयप्रदेशिकं भवति, स्यात्-कदाचित् असंख्येयप्रदेशिकं भवति, स्यात्-कदाचित् अनन्तप्रदेशिकं भवति, गौतमः पृच्छति-'परिमंडले णं भंते ! संठाणे संखेज्जपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे, असंखेज्जपएसोगाढे अणंतपएसोगाढे ?' हे भदन्त ! परिमण्डलं खलु संस्थानं संख्येयप्रदेशिकं किं संख्येयप्रदेशावगाढं भवति ? किं वा असंख्येय-

---

अनन्त हैं। इसी प्रकार वृत्त, त्रिकोण, चतुष्कोण, और आयत संस्थानों के संबंध में समझलेना चाहिए। वे भी संख्यात या असंख्यात नहीं किन्तु अनन्त हैं।

गौतम-भगवन् ! परिमंडल संस्थान क्या संख्यातप्रदेशी है या असंख्यातप्रदेशी है या अनन्तप्रदेशी है ?

भगवान्-गौतम ! परिमंडल संस्थान कदाचित् संख्यातप्रदेशी कदाचित् असंख्यातप्रदेशी और कदाचित् अनन्तप्रदेशी होता है। आयत संस्थान तक प्रत्येक संस्थान इसी प्रकार है।

गौतम-हे भगवन् ! जो परिमंडल संस्थान संख्यातप्रदेशी है, वह क्या आकाश के संख्यातप्रदेशों में अवगाढ होता है ? क्या असंख्यातप्रदेशों में

પણ નથી પરન્તુ અનન્ત છે. એ પ્રમાણે વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને આયત સંસ્થાનોના સંબંધમાં સમજી લેવું જોઈએ. તેઓ પણ સંખ્યાત અગર અસંખ્યાત નથી કિન્તુ અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-હે ભગવન્ ! પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશી છે અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશી છે અથવા અનન્ત પ્રદેશી છે ?

શ્રી ભગવાન્:-હે ગૌતમ ! પરિમંડલ સંસ્થાન કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશી, કદાચિત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી અને કદાચિત્ અનન્ત પ્રદેશી હોય છે આયત સંસ્થાન સુધી પ્રત્યેક સંસ્થાન એજ પ્રકારે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જે પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત પ્રદેશી છે, તે શું આકાશના સંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે ? શુ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં

प्रदेशावगाढं भवति ? किं वा अनन्तप्रदेशावगाढं भवति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'संखेज्जपएसोगाढे नो असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे' संख्येयप्रदेशिकं परिमण्डलसंस्थानं संख्येयप्रदेशावगाढं भवति, नो असंख्येयप्रदेशावगाढं भवति, नो वा अनन्तप्रदेशावगाढं भवति संख्येयप्रदेशिकस्य परिमण्डलसंस्थानस्य प्रदेशानां संख्येय-मात्रत्वात् असंख्येयेषु अनन्तेषु वा प्रदेशेषु अवगाहनाऽसंभवात् 'एवं जाव आयए' एवम्-संख्येयप्रदेशिकपरिमिडलसंस्थानोक्तरीत्या यावत्-संख्येयप्रदेकशिस्य वृत्तस्य, त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्य चापि संस्थानस्य संख्येयप्रदेशावगाढत्वमेव संभवति, नो असंख्येयप्रदेशावगाढत्वम् नो वा अनन्तप्रदेशावगाढत्वं प्रागुक्तयुक्तेः, गौतमः पृच्छति-'परिमंडले णं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे असंखेज्जपएसोगाढे ' अणंतपएसोगाढे'हे भदन्त ! परिमण्डलं खलु संस्थानम् असंख्येयप्रदेशिकम् किं संख्येयप्रदेशावगाढं भवति ? किं वा

अवगाढ होता है ? अथवा अनन्तप्रदेशों में अवगाढ होता है ?

भगवान्-हे गौतम ! संख्यातप्रदेशी परिमंडल संस्थान संख्यात आकाशप्रदेशों में अवगाढ होता है, असंख्यातप्रदेशों में अथवा अनन्तप्रदेशों में अवगाढ नहीं होता । क्यों कि संख्यातप्रदेशी परिमंडल संस्थान के प्रदेश संख्यात ही होते हैं, अतएव असंख्यात अथवा अनन्तप्रदेशों में उसका अवगाहन होना संभव नहीं है । इसी प्रकार आयत संस्थान तक सब के विषय में समझना चाहिए, अर्थात् संख्यातप्रदेशी वृत्तसंस्थान, त्र्यस्र संस्थान, चतुरस्रसंस्थान और आयत संस्थान भी संख्यात आकाशप्रदेशों में ही अवगाढ होते हैं, असंख्यात अथवा अनन्त प्रदेशों में नहीं ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! असंख्यातप्रदेशी परिमंडल संस्थान क्या संख्यात प्रदेशों में अलगाढ होता है, असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ होता है अथवा अनन्त प्रदेशों में अवगाढ होता है ?

અવગાઢ થાય છે ? અથવા અનન્ત પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે. અસંખ્યાત પ્રદેશોમા અથવા અનન્ત પ્રદેશામાં અવગાઢ નથી થતા. કેમકે સંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનના પ્રદેશ સંખ્યાત જ હોય છે. તેથી જ અસંખ્યાત અથવા અનન્ત પ્રદેશમાં તેમનો અવગાહ થવો સંભવિત નથી એ જ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી બધાના વિષયમાં સમજવુ જોઈએ. અર્થાત્ સંખ્યાત પ્રદેશી વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ્રસંસ્થાન, ચતુરસ્ર સસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પણ સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં જ અવગાઢ થાય છે, અસખ્યાત અથવા અનન્ત પ્રદેશોમાં નહીં

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે અથવા

असंख्यातप्रदेशावगाढं भवति किं वा अनन्तप्रदेशानगाढं भवति ? भगवान् आह–'गोयमा!' हे गौतम ! 'सिय संखेज्जपएसोगाढे सिय असंखेज्जपएसोगाढे, नो अणंतपएसोगाढे' असंख्येयप्रदेशिकं परिमण्डलसंस्थानं, स्यात् कदाचित्, संख्येयप्रदेशावगाढं भवति, स्यात्–कदाचित् असंख्येयप्रदेशावगाढं भवति, किन्तु नो अनन्तप्रदेशावगाढं भवति, असंख्येयप्रदेशिकस्य परिमण्डलसंस्थानस्य संख्येयेषु असंख्येयेषु वा प्रदेशेषु अवगाहने विरोधाभावात् तदुभयत्रैवावगाढत्वं संभवति, नो अनन्तप्रदेशेषु अवगाढत्वं संभवति असंख्येयप्रदेशिकस्य परिमण्डलसंस्थानस्य अनन्तेषु प्रदेशेषु अवगाहनेविरोधात्, 'एवं जाव आयए' एवम्–असंख्येयप्रदेशिकपरिमण्डलसंस्थानोक्तरीत्या, यावत्–असंख्येयप्रदेशिकस्य वृत्तस्य त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्य च संस्थानस्य स्यात्–कदाचित् संख्येयप्रदेशावगाढत्वं भवति, स्यात् कदाचित् असंख्येयप्रदेशावगाढत्वं भवति, नो अनन्तप्रदेशावगाढत्वं संभवति इति भावः, गौतमः पृच्छति–'परिमंडले णं भंते ! संठाणे अणंतपएसिए किं संखेज्जपएसोगाढे असंखेज्जपएसोगाढे, अणंतपएसोगाढे ?' हे भदन्त ! परिमण्डलं खलु संस्थानम् अनन्तप्रदेशिकं कि संख्येयप्रदेशावगाढं भवति ? किं वा असंख्येयप्रदेशावगाढं भवति ? किं वा अनन्तप्रदेशावगाढं भवति ? भगवान् आह–

भगवान्–हे गौतम ! कदाचित् संख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है, कदाचित् असंख्यान प्रदेशों में अवगाढ होता है मगर अनंतप्रदेशों में अवगाढ नहीं होता, क्यों कि असंख्यातप्रदेशी परिमंडल संस्थान का संख्यात अथवा असंख्यात प्रदेशों में अवगाह होना विरुद्ध नहीं है, मगर अनन्तप्रदेशों में अवगाह होना विरुद्ध है। इसी प्रकार आयत पर्यन्त सभी असंख्यातप्रदेशी संस्थानों के विषय में समझ लेना चाहिए।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! अनन्तप्रदेशी परिमंडल संस्थान क्या संख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है या असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ होता है अथवा अनन्तप्रदेशों में अवगाढ होता है ?

भगवान्–हे गौतम ! कदाचित् संख्यातप्रदेशों में अवगाढ होता है, कदा-

---

અનન્ત પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્.–હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાતપ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે પણુ અનન્ત પ્રદેશોમા અવગાઢ નથી થતા. કેમકે અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનનું સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહ થવો તે વિરૂદ્ધ નથી, પણુ અનન્ત પ્રદેશોમા અવગાહ થવો વિરૂદ્ધ છે, એજ પ્રકારે આયત પર્યન્ત બધા અસંખ્યાત પ્રદેશી સંસ્થાનોના વિષયમાં સમજી જવું જોઇએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવાન્ ! અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે અગર અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે અથવા અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે?

શ્રી ભગવાન્:–હે ગૌતમ ! કદાચિત્ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે, કદાચિત્

'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय संखेज्जपएसोगाढे सिय असंखेज्जपएसोगाढे नो अणंतपए-सोगाढे' अनन्तप्रदेशिकं परिमण्डलसंस्थानं, स्यात्-कदाचित् संख्येयप्रदेशावगाढं भवति, स्यात्-कदाचित्, असंख्येयप्रदेशावगाढं भवति, किन्तु नो अनन्तप्रदेशावगाढं भवति, अनन्तप्रदेशिकस्यापि परिमण्डल संस्थानस्य विरोधादेव अनन्तप्रदेशावगाढत्वं न संभवति, यतो लोकस्यापि असंख्येयप्रदेशात्मकत्वमेव, लोकादन्यत्र च पुद्गलानां गत्यभावात्, अतएव अनन्तप्रदेशिकमपि परीमण्डलसंस्थानं संख्येयेषु असंख्येयेषु चैव प्रदेशेषु अवगाहते नो अनन्तप्रदेशेषु इति भावः, 'एवं जाव आयए' एवम्-अनन्तप्रदेशिकपरिमण्डलसंस्थानोक्त-रीत्या, यावत्-अनन्तप्रदेशिकस्य वृत्तस्य त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्य चापि संस्थानस्य स्यात्-कदाचित्, संख्येयप्रदेशावगाढत्वं भवति, स्यात्-कदाचित् असंख्येयप्रदेशावगाढत्वं भवति नो अनन्तप्रदेशावगाढत्वं संभवतीति भावः । प्रागुक्तयुक्तेः, गौतमः पृच्छति-'परिमंड-लेणं भंते ! संठाणे संखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, चरमाइं अचरमाइं

चित् असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ होता है, मगर अनन्त प्रदेशों में अवगाढ नहीं होता । अनन्तप्रदेशी परिमंडल संस्थान भी विरोध के कारण अनन्त आकाशप्रदेशों में अवगाढ नहीं हो सकता, क्यों कि समग्र लोकाकाश के भी प्रदेश असंख्यात ही हैं और लोकाकाश के बाहर पुद्गलों की गति या स्थिति हो नहीं सकती । अतः अनन्तप्रदेशी परिमंडल संस्थान या तो संख्यातप्रदेशों में अवगाहन करता है या असंख्यात प्रदेशों में, अनन्तप्रदेशों में उसका अव-गाह संभव नहीं है । अनन्तप्रदेशी परिमंडल संस्थान के ही समान वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र और आयत संस्थान भी समझ लेने चाहिए, अर्थात् अनन्तप्रदेशी त्र्यस्र आदि संस्थान भी संख्यात या असंख्यात आकाशप्रदेशों में अवगाहन करते हैं, अनन्तप्रदेशों में नहीं ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! संख्यातप्रदेशी तथा संख्यात आकाशप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान क्या 'चरम' कहलाता है ? क्या 'अचरम' कहलाता

અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે પણ અનન્ત પ્રદેશોમાં અવગાઢ નથી થતા. અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન પણ વિરોધના કારણે અનન્ત આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ નથી થઇ શકતા, કેમકે સમગ્ર લોકાકાશના પણ પ્રદેશ અસખ્યાત જ છે અને લોકાકાશના બહાર પુદ્ગલોની ગતિ અગર સ્થિતિ થઇ શકતી નથી. તેથી અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાન અગરતો સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે, અગર અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં. અનન્ત પ્રદેશોમાં તેનું અવગાહન સંભવિત નથી. અનન્ત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનના સમાન જ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સસ્થાન પણ સમજી લેવુ જોઈએ, અર્થાત્ અનન્ત પ્રદેશી ત્ર્યસ્ર આદિ સંસ્થાન પણ સંખ્યાત અગર અસખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાહન કરે છે, અનન્ત પ્રદેશોમાં નહીં.

શ્રી ગૌતમસ્વામીઃ-હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી તથા આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ

चरमंतपएसा, अचरमंतपएसा ?' हे भदन्त ! परिमण्डलं खलु संस्थानं संख्येयप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशावगाढं किं चरमं भवति, किं वा 'अचरमम्' इति व्यपदिश्यते, किं वा चरमाणि इति व्यपदिश्यते ? किं वा 'अचरमाणि' इति व्यपदिश्यते ? किं वा 'चरमान्तप्रदेशाः' इति व्यपदिश्यते ? किं वा 'अचरमान्तप्रदेशाः' इति व्यपदिश्यते ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'परिमडले णं सठाणे संखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे' परिमण्डलं खलु संस्थानं संख्येयप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशावगाढं 'नो चरमे नो अचरमे' नो 'चरमम्' इति व्यपदिश्यते, नो वा 'अचरमम्' इति व्यपदिश्यते 'नो चरमाइं' नो 'चरमाणि' इति वा व्यपदिश्यते, 'नो, अचरमाइं' नो 'अचरमाणि' इति वा व्यपदिश्यते, 'नो चरमंतपएसा' नो 'चरमान्तप्रदेशाः' इति व्यपदिश्यते 'नो अचरमंतपएसा' नो वा 'अचरमान्तप्रदेशाः' इति व्यपदिश्यते रत्नप्रभापृथिवीवत् , किन्तु 'नियमं अचरमं, चरमाणि य' नियमाद्–नियमतः 'अचरमम् चरमाणि च' इति व्यपदिश्यते अनेकावयवविभागात्मकत्वस्य विवक्षितत्वात् , प्रदेशविवक्षायान्तु 'चरमंतपएसा य अचरमंतपपसा य' चरमान्तप्रदेशाश्च, अचरमान्तप्रदेशाश्च' इति व्यपदिश्यते, 'एवं जाव आयए' एवम्–संख्येयप्रदेशिक संख्येयप्रदेशावगाढपरिमण्डलसंस्थानोक्तरीत्या, यावत्–

है ? क्या 'चरमाणि' कहलाता है ? क्या 'अचरमाणि' कहलाता है ? अथवा क्या 'चरमान्तप्रदेश' कहलाता है ? या 'अचरमान्तप्रदेश' कहलाता है ?

भगवान्–गौतम ! संख्यातप्रदेशी और सख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान 'चरम' नहीं कहलाता, 'अचरम' भी नहीं कहलाता, 'चरमाणि' भी नहीं कहलाता, 'अचरमाणि' भी नहीं कहलाता, न 'चरमान्तप्रदेश' कहलाता है और न 'अचरमान्तप्रदेश' कहलाता है, रत्नप्रभा पृथ्वी के समान, नियम से 'अचरमम् और चरमाणि' कहलाता है, क्यों कि अनेक अवयव–अविभागात्मकरूप में उसकी विवक्षा की गई है। अगर प्रदेशों की विवक्षा की जाय तो चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश कहलाता है। आयत संस्थान तक इसी प्रकार समझना चाहिए, अर्थात् संख्यातप्रदेशी एवं संख्यात प्रदेशों

સંસ્થાન શું ચરમ કહેવાય છે અચરમ કહેવાય છે ? શું ચરમાણિ કહેવાય છે ? શું અચરમાણિ કહેવાય છે ? અથવા શું ચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે ? અગરતો અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે ?

શ્રી ભગવાન્.–હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન ચરમ નથી કહેવાતા અચરમ પણ નથી કહેવાતા, ચરમાણિ પણ નથી કહેવાતાં અચરમાણિ પણ નથી કહેવાતા, નથી ચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાતો અને નથી અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાતો રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમાન નિયમથી અચરમ અને ચરમાણિ કહેવાય છે, કેમકે અનેક અવયવ અવિભાગાત્મક રૂપમાં એની વિવક્ષા કરેલી છે. અગર પ્રદેશોની વિવક્ષા કરાયતો ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે. આયત સંસ્થાન સુધી એજ પ્રકારે સમજી લેવું જોઈએ અર્થાત્ સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત

संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य वृत्तस्य त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्य च संस्थानस्यापि नो चरमत्वव्यपदेशः नो वा अचरमत्वव्यपदेशः, नो 'चरमाणि' इति वा व्यपदेशः, नो 'अचरमाणि' इति वा व्यपदेशः, नो 'चरमान्तप्रदेशा' इति वा व्यपदेशः, नो वा 'अचरमान्तप्रदेशाः' इति व्यपदेशो भवति, किन्तु अनेकावयवाविभागात्मकत्वविवक्षायाम् 'अचरमं च चरमाणि च' इति व्यपदेशो भवति, प्रदेशविवक्षायान्तु 'चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च' इति व्यपदेशो भवतीति भावः, गौतमः पृच्छति–'परिमडले णं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे किं चरमे, अचरमे, पुच्छा ?' हे भदन्त ! परिमण्डलं खलु संस्थानम् असंख्येयप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशावगाढं किं 'चरमम्' इति व्यपदिश्यते ? किं वा 'अचरमम् ?' इति किं वा 'चरमाणि' इति ? किं वा 'चरमान्तप्रदेशाः' इति ? किं वा 'अचरमान्तप्रदेशाः' इति वा व्यपदिश्यते ? इति पृच्छा, भगवान् आह–'गोयमा ! हे गौतम ! 'असंखेज्जपएसिए संखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसिए' असंख्येयप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशावगाढं परिमण्डलसंस्थानं यथा संख्येयप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशावगाढं परिमण्डलसंस्थानं

में अवगाढ परिमंडल संस्थान की ही भांति वृत्त त्र्यस्र, चतुरस्र और आयत संस्थान भी चरम, अचरम, चरमाणि, अचरमाणि, चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश नहीं कहा जा सकता, किन्तु अवयवों के अविभागात्मकत्व की विवक्षा की जाय तो 'अचरमं और चरमाणि' कहा जा सकता है और यदि प्रदेशों की विवक्षा की जाय तो 'चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश' कह सकते हैं।

गौतमस्वामी हे भगवान् ! संख्यातप्रदेशों में अवगाढ असंख्यातप्रदेशी परिमंडल संस्थान क्या चरम है अथवा अचरम है ? चरमाणि है अथवा अचरमाणि है ? चरमान्तप्रदेश है अथवा अचरमान्तप्रदेश है ।

भगवान्–हे गौतम ! संख्यातप्रदेशों में अवगाढ असंख्यातप्रदेशी परिमंडल संस्थान की वक्तव्यता वैसी ही समझना चाहिए जैसी संख्यातप्रदेशी

પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનની જ જેમ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાન પણ ચરમ–અચરમ–ચરમાણિ–અચરમાણિ–ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ નથી કહેવાતા પરન્તુ અવયવોના અવિભાગાત્મકની વિવક્ષા કરાયતો અચરમં અને ચરમાણિ કહી શકાય છે, અને યદિ પ્રદેશોની વિવક્ષા કરાય તો ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચમાન્ત પ્રદેશ કહી શકાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવાન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સસ્થાન શું ચરમ છે અથવા અચરમ છે ? ચરમાણિ છે અથવા અચમાણિ છે ? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે, અથવા અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ?

શ્રી ભગવાન્ –હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાઢ અસંખ્યાત પ્રદેશી પરિમંડલ સંસ્થાનની વક્તવ્યતા તેવીજ સમજવી જોઇએ જેવી સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ

चरमादिविषये भणितं तथैव भणितव्यम् इति भावः 'एवं जाव आयए' एवं-संख्येयप्रदेशाव-गाढासंख्येयप्रदेशिकपरिमण्डलसंस्थानोक्तरीत्यैव, यावत्-असंख्येयप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशाव-गाढं वृत्तं, त्र्यस्रम् , चतुरस्रम् आयतञ्चापि संस्थानं चरमादिविषये संख्येयप्रदेशिक संख्येय-प्रदेशावगाढ परिमण्डल संस्थानवदेवावसेयम् , गौतमः पृच्छति-'परिमंडले णं भंते ! संठाणे असंखेज्जपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे किं चरमे पुच्छा' हे भदन्त ! परिमण्डलं खलु संस्थानम् असंख्येयप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशावगाढं किं चरम भवति ? किं वा 'अचरमम्' इति, किं वा 'चरमाणि' इति ? किं वा 'अचरमाणि' इति, किं वा 'चरमान्तप्रदेशाः' इति, किं वा 'अचर-मान्तप्रदेशाः' इति व्यपदिश्यते ? इति पृच्छा भगवान आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'असं-खेज्जपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे नो चरमे जहा संखेज्जपएसोगाढे' असंख्येयप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशावगाढं परिमण्डलसंस्थानं यथा संख्येयप्रदेशावगाढ परिमण्डसंस्थान भणितं तथैव नो 'चरमम्' नो 'अचरमम्' नो 'चरमाणि' नो 'अचरमाणि' नो 'चरमान्तप्रदेशाः' नो

एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान की कही गई है। इसी प्रकार आयत संस्थान तक समझलेना चाहिए, अर्थात् असंख्यातप्रदेशी एवं संख्यात प्रदेशों में अवगाढ वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र और आयतसंस्थान को भी चरम आदिके विषयमें संख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशो में अवगाढ परिमंडल संस्थानके समान ही कह लेना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! असंख्यातप्रदेशी एवं असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान क्या चरम है या अचरम है ? चरमाणि हैं या अच-रमाणि है ? चरमान्तप्रदेश है या अचरमान्तप्रदेश है ?

भगवान्-गौतम ! असंख्यातप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंड संस्थान का कथन संख्यातप्रदेशावगाढ परिमंडल संस्थान के समान समझना चाहिए, अर्थात् वह चरम, अचरम, चरमाणि, अचरमाणि, चरमान्त-

---

સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનની કહેલી છે. એજ પ્રકારે આયત સસ્થાન સુધી સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ-વૃત્ત ત્ર્યસ્ર ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનને પણ ચરમ આદિના વિષયમાં સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સસ્થાનના સમાનજ કહી લેવું જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? ચરમાણિ છે અગર અચ-રમાણિ છે ? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે અગર અચરમાન્ત પ્રદેશ છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવ-ગાઢ પરિમંડલ સસ્થાનનું કથન સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના સમાન સમજવુ જોઈએ, અર્થાત્ તે ચરમ, અચરમ, ચરમાણિ, અચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ

'अचरमान्तप्रदेशाः' इति वा व्यपदिश्यते अपि तु नियमाद् नियमतः अनेकावयवाविभागात्मकत्वविवक्षायाम् 'अचरमं च चरमाणि च' इति व्यपदिश्यते प्रदेशविवक्षायान्तु 'चरमान्तप्रदेशाश्च, अचरमान्तप्रदेशाश्च' इति व्यपदिश्यते, 'एवं जाव आयए' एवम्-असंख्येयप्रदेशिका संख्येयप्रदेशावगाढपरिमण्डलसंस्थानोक्तरीत्या, यावत्-असंख्येयप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशावगाढं वृत्तं, त्र्यस्रम्, चतुरस्रम्, आयतश्चापि संस्थानं संख्येयप्रदेशावगाढं संख्येयप्रदेशिकपरिमण्डलसंस्थानवदेव 'नो 'चरमम्' नो 'अचरमम्' नो 'चरमाणि' नो 'अचरमाणि' नो 'चरमान्तप्रदेशाः' नो 'अचरमान्तप्रदेशाः' इति वा व्यपदिश्यते अपि तु नियमतोऽनेकावयवाविभागात्मकत्वविवक्षायाम् 'अचरमं च चरमाणि च' इति व्यपदिश्यते, प्रदेशविवक्षायान्तु 'चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च' इति व्यपदिश्यते। गौतमः पृच्छति-'परिमंडले णं भंते! संठाणे अणंतपएसिए संखिज्जपएसोगाढे किं चरमे पुच्छा' हे भदन्त! परिमण्डलं खलु संस्थानम् अनन्तप्रदेशिकम् संख्येयप्रदेशावगाढं किं 'चरमम्' इति? किं वा 'अचरमम्' इति? किं वा 'चरमाणि' इति किं वा 'अचरमाणि' इति? किं वा 'चरमान्तप्रदेशाः' इति? किं वा 'अचरमान्तप्रदेशाः, इति व्यपदिश्यते? इति पृच्छा, भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम!

प्रदेश अथवा अचरमान्तप्रदेश नहीं कहा जा सकता, अपि तु नियम से अनेक अवयवाविभागात्मकत्व की विवक्षा से 'अचरमं-चरमाणि' कहलाता है। प्रदेशों की विवक्षा करने पर 'चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश' कहा जाता है। इसी प्रकार आयत संस्थान तक समझना चाहिए, अर्थात् असंख्यातप्रदेशी और असंख्यातप्रदेशावगाढ परिमंडल संस्थान के समान ही वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र, और आयत संस्थान की वक्तव्यता भी समझ लेनी चाहिए।

गौतम-भगवन्! अनन्तप्रदेशी और संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान क्या चरम है या अचरम है? चरमाणि है अथवा अचरमाणि है? चरमान्तप्रदेश है अथवा अचरमान्तप्रदेश है?

भगवान्-हे गौतम! जैसे संख्यातप्रदेशी और असंख्यातप्रदेशी एवं संख्या

અચરમાન્ત પ્રદેશ નથી કહી શકાતા, પણ નિયમથી અનેક અવયવાવિભાગાત્મકત્વની વિવિક્ષાથી અચરમં-ચરમાણિ કહેવાય છે. પ્રદેશોની વિવક્ષા કરતાં ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહેવાય છે. એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી સમજી લેવું જોઇએ અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાના સમાન જ વૃત્ત,ત્ર્યસ, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનની વક્તવ્યતા પણ સમજી લેવી જોઇએ,

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! અનન્ત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાન શું ચરમ છે અગર અચરમ છે? ચરમાણિ છે અથવા અચરમાણિ છે? ચરમાન્ત પ્રદેશ છે અથવા અચરમાન્ત પ્રદેશ છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! જેવુ સંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ

'तहेव जाव आयए' तथैव-पूर्वोक्त संख्येयप्रदेशावगाढासंख्येयप्रदेशावगाढ संख्येयासंख्येयप्रदेशिकपरिमण्डलसंस्थानवदेव अनन्तप्रदेशिकं संख्येयप्रदेशावगाढं परिमण्डलं यावत् वृत्तम्, त्र्यस्रम्, चतुरस्रम्, आयतञ्चापि संस्थानं नो 'चरमं' नो 'अचरमम्' नो 'चरमाणि' नो 'अचरमाणि' 'नो चरमान्तप्रदेशाः,' नो 'अचरमान्तप्रदेशाः' इति वा व्यपदिश्यते, अपि तु नियमतोऽनेकावयवाविभागात्मकत्वविवक्षायाम् 'अचरमञ्च चरमाणि च' इति व्यपदिश्यते, प्रदेशविवक्षायान्तु 'चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च' इति व्यपदिश्यते, 'अणंतपएसिए असंखेज्जपएसोगाढे जहा संखेज्जपएसोगाढे' अनन्तप्रदेशिकं परिमण्डलसंस्थानम् असंख्येयप्रदेशावगाढं यथा संख्येयप्रदेशावगाढं परिमण्डलं संस्थानं भणितं तथैव भणितव्यम्, 'एवं जाव आयए' एवम्-अनन्तप्रदेशिकासंख्येयप्रदेशावगाढ परिमण्डलसंस्थानोक्तरीत्यैव, यावत्-अनन्तप्रदेशिकम् असंख्येयप्रदेशावगाढं वृत्तं, त्र्यस्रम्, चतुरस्रम्, आयतञ्चापि संस्थानं चरमाचरमादि विषयेऽवसेयम्। गौतमः पृच्छति-'परिमंडलस्स णं भंते! संठाणस्स संखेज्ज-

---

तप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के विषय में कहा गया है, उसी प्रकार अनन्तप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशावगाढ परिमंडलसंस्थान के संबंध में भी कहना चाहिए। इसी प्रकार अनन्तप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र और आयत संस्थान को भी समझलेना चाहिए। अर्थात् उन्हें भी चरम, अचरम, चरमाणि, अचरमाणि, चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश नहीं कहा जा सकता, किन्तु नियम से अनेक अवयवों के अविभागात्मकत्व की विवक्षा से 'अचरम-चरमाणि' कहा जा सकता है। प्रदेशों की विवक्षा से 'चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश' कह सकते हैं। अनन्तप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशावगाढ परिमंडल संस्थान का कथन अनन्तप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशावगाढ परिमंडल संस्थान के समान समझना चाहिए। इसी प्रकार आयत संस्थान तक सभी की वक्तव्यता कह लेनी चाहिए।

સંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના વિષયમાં કહેલુ છે, તે જ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના સંબન્ધમા પણ કહેવું જોઈએ. એજ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સસ્થાનને પણ સમજી લેવું જોઈએ અર્થાત્ તેમને પણ ચરમ અચરમ, ચરમાણિ, અચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ નથી કહી શકાતા, કિન્તુ નિયમથી અનેક અવયવોના અવિભાગાત્મકત્વની વિવક્ષાથીઅચરમ, ચરમાણિ કહી શકાય છે. પ્રદેશની વિવક્ષાથી ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ કહી શકાય છે.

અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલ સસ્થાનનું કથન અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પરિમંડલના સમાન સમજવું જોઈએ. એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી બધાની વક્તવ્યતા કહેવી જોઈએ.

पएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स' हे भदन्त ! परिमण्डलस्य खलु संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य सख्येयप्रदेशावगाढस्य 'अचरिमस्स य चरिमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य' अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च मध्ये 'दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठयएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा वहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' द्रव्यार्थतया, प्रदेशार्थतया, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया कतरेकतरेभ्योऽल्पा वा, वहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरिमे' सर्वस्तोकम्-सर्वेभ्योऽल्पम् , परिमण्डलस्य संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य द्रव्यार्थतया एकम् एकत्वविशिष्टम् अचरमम् भवति, तदपेक्षया 'चरिमाइं संखेज्जगुणाइं' चरमाणि संख्येयगुणानि भवन्ति सर्वात्मना परिमण्डलसंस्थानस्य संख्येयप्रदेशात्मकत्वात् तदपेक्षया 'अचरमं चरमाणि य दोऽवि विसेसाहियाइं' अचरमं चरमाणि च द्वयान्यपि समुदितानि विशेषाधिकानि भवन्ति, 'पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा परिमंडलस्स संठाणस्स संखिज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसा' प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः परिमण्डलस्य

गौतम-हे भगवन् ! संख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशावगाढ के अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश में से द्रव्य की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा तथा द्रव्य और प्रदेशों की अपेक्षा कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! संख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान का द्रव्य की अपेक्षा एक 'अचरम' सब से कम है। उसकी अपेक्षा 'चरमाणि' संख्यातगुणा अधिक हैं, क्यों कि समग्ररूप से परिमंडल संस्थान संख्यातप्रदेशात्मक होता है। उसकी अपेक्षा अचरम और चरमाणि दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं। प्रदेशों की अपेक्षा, संख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के चरमान्तप्रदेश सब से कम हैं, उनकी

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢના અચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક અચરમ બધાથી ઓછા છે. તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાતગણા અધિક છે, કેમકે સમગ્ર રૂપમાં પરિમંડલ સંસ્થાન સંખ્યાત પ્રદેશાત્મક હોય છે. તેની અપેક્ષાએ અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને મળી વિશેષાધિક છે, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થા-

संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य चरमान्तप्रदेशा भवन्ति तेभ्योऽपि 'अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा' अचरमान्तप्रदेशाः आदिमध्यभागाः संख्येयगुणा भवन्ति तेभ्योऽपि 'चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोऽवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिता विशेषाधिका भवन्ति, 'दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स एगे अचरिमे' द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं परिमण्डलस्य संस्थानस्य संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य एकम् अचरमं भवति तेभ्यः 'चरिमाइं संखेज्जगुणाइं' चरमाणि संख्येयगुणानि भवन्ति, तेभ्योऽपि 'अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं' अचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यपि समुदितानि विशेषाधिकानि भवन्ति, तेभ्योऽपि 'चरमंतपएसा संखेज्जगुणा' चरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणा भवन्ति तेभ्योऽपि 'अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा' अचरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि 'चरिमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिताः विशेषाधिका भवन्ति, 'एवं वट्टतंसचउरंसायएसुवि जोए

अपेक्षा अचरमान्तप्रदेश अर्थात् आदि और मध्य के प्रदेश संख्यातगुणा अधिक हैं। उनकी अपेक्षा भी चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं। द्रव्य एवं प्रदेश की अपेक्षा संख्यातप्रदेशी तथा संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमण्डल संस्थान का एक अचरम सब से कम है, उसकी अपेक्षा चरमाणि संख्यातगुणा अधिक हैं। उनकी अपेक्षा भी अचरम और चरमाणि दोनों मिल कर विशेषाधिक होते हैं। उनसे चरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा अधिक हैं और चरमान्तप्रदेशों से अचरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा होते हैं और अचरमान्त प्रदेशों की अपेक्षा चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों मिल कर विशेषाधिक हैं।

इसी प्रकार वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र और आयत संस्थानों के अल्पबहुत्व की

નના ચરમાન્ત પ્રદેશ બધાથી ઓછા છે, તેમની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અર્થાત્ આદિ અને મધ્યના પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે. દ્રવ્ય એવં પ્રદેશની અપેક્ષાએ સંખ્યાત પ્રદેશી તથા સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનો એક અચરમ બધાથી ઓછો છે, તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ પણ અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને મળીને વિશેષાધિક હોય છે. તેમનાથી ચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે, અને ચરમાન્ત પ્રદેશોથી અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા હોય છે અને અચરમાન્ત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે.

એજ રીતે વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સંસ્થાનોના અલ્પ બહુત્વની યોજના

यव्वं' एवम्-परिमण्डल संस्थानोक्तरीत्या, 'वृत्तत्र्यस्र चतुरस्रायतेष्वपि योजयितव्यम्-अल्प बहुत्वाभिलापः कर्तव्यः। गौतमः पृच्छति-'परिमंडलस्स णं भंते! संठाणस्स असंखेज्ज-पएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स' हे भदन्त! परिमण्डलस्य खलु संस्थानस्य असंख्येयप्रदे-शिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य 'अचरमस्स चरमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य' अचरमस्य चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमाप्तप्रदेशानाञ्च मध्ये 'दव्वट्ठयाए पएसट्ठ-याए दव्वट्ठपएसट्ठयाए' द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स दव्वट्ठयाए एगे अचरमे' सर्वस्तोकं परिमण्डलस्य संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य द्रव्यार्थतया एकम् अचरमं भवति, तस्मात् 'चरमाइं संखेज्जगुणाइं' चरमाणि संख्येयगुणानि भवन्ति, तेभ्योऽपि 'अचरमं च चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं' अचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यपि समुदितानि विशेषाधिकानि भवन्ति, 'पएसट्ठयाए सव्वत्थोवा परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसिय-स्स संखेज्जपएसोगाढस्स चरमंतपएसा' प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः परिमण्डलस्य संस्थानस्य

योजना कर लेनी चाहिए।

गौतम स्वामी हे भगवान्! असंख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में से द्रव्यकी अपेक्षा, प्रदेशों को अपेक्षा तथा द्रव्य प्रदेशों की अपेक्षा कौन-किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है?

भगवान्-हे गौतम! असंख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परि-मंडल संस्थान का द्रव्य की अपेक्षा एक अचरम सब से कम है। उसकी अपेक्षा चरमाणि संख्यातगुणा अधिक हैं। उनकी अपेक्षा भी अचरम और चरमाणि दोनों मिल कर विशेषाधिक हैं। प्रदेशों की अपेक्षा से असंख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंड संस्थान के चरमान्तप्रदेश सब से कम हैं,

---

કરી લેવી જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણિ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક અચરમ બધાથી ઓછા છે. તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને

असंख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य चरमान्तप्रदेशा भवन्ति, तेभ्यः 'अचरमंतपएसा संखिज्जगुणा' अचरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि 'चरमंतपएसा य अचरमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिताः विशेषाधिका भवन्ति, 'दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे परिमंडलस्स संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स एगे अचरिमे' द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम् परिमण्डलस्य संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य एकम् अचरमं भवति तदपेक्षया 'चरमाइं संखेज्जगुणाइं' चरमाणि संख्येयगुणानि भवन्ति, तेभ्योपि 'अचरमं च चरमाइं च दोवि विसेसाहियाइं' अचरमञ्च चरमाणि च द्वयान्यपि समुदितानि विशेषाधिकानि भवन्ति तेभ्योऽपि 'चरमंतपएसा संखेज्जगुणा' चरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योपि 'अचरमंतपएसा संखेज्जगुणा' अचरमान्तप्रदेशाः संख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योपि-'चरमंतपएसा य अचमंतपएसा य दोवि विसेसाहिया' चरमान्तप्रदेशाश्च अचरमान्तप्रदेशाश्च द्वयेऽपि समुदिताः विशेषाधिका भवन्ति, 'एवं जाव आयए' एवं-पूर्वोक्तरीत्यैव यावत्-वृत्तस्य त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्य चापि संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य

उनकी अपेक्षा अचरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा अधिक है। उनकी अपेक्षा भी चरमान्त प्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं। द्रव्य और प्रदेश, दोनों की अपेक्षा असंख्यातप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडलसंस्थान का एक अचरम सब से कम है, उसकी अपेक्षा चरमाणि संख्यातगुणा अधिक हैं, उनकी अपेक्षा अचरम और चरमाणि दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं। उनकी अपेक्षा भी चरमान्तप्रदेश संख्यातगुणा अधिक है, और उनकी अपेक्षा भी अचरमान्त प्रदेश संख्यात गुणा अधिक हैं। उनकी अपेक्षा चरमान्तप्रदेश और अचरमान्तप्रदेश दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं। इसी प्रकार असंख्यातप्रदेश एवं संख्यात प्रदेशों में अवगाढ वृत्त, त्र्यस्र, चतु-

---

મળીને વિશેષાધિક છે. પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમાન્ત પ્રદેશ બધાથી ઓછા છે, તેમની અપેક્ષાએ અચરમાન્ત પ્રદેશ અસંખ્યાત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે, દ્રવ્ય અને પ્રદેશ બન્નેની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનો એક અચરમ બધાથી ઓછો છે, તેની અપેક્ષાએ ચરમાણિ સંખ્યાતગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે અને તેમની અપેક્ષાએ પણ અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગણા અધિક છે. તેમની અપેક્ષાએ પણ ચરમાન્ત પ્રદેશ અને અચરમાન્ત પ્રદેશ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે. એજ પ્રકારે અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમ જ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં

अचरमस्य चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च मध्ये द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया अल्पबहुत्वमवसेयम्, गौतमः पृच्छति–'परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स असंखेज्जपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स' हे भदन्त ! परिमण्डलस्य खलु संस्थानस्य असंख्येयप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य 'अचरमस्स चरमाण य चरमंतपएसाणय अचरमंतपएसाण य' अचरमस्य चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च मध्ये 'दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए' द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवान् आह–'गोयमा' हे गौतम ! 'जहा रयणप्पभाए अप्पा बहुयं तहेव निरवसेसं भाणियव्वं' यथा रत्नप्रभायाः पृथिव्याः अल्पबहुत्वं प्रतिपादितं तथैव असंख्येयप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य परिमण्डलसंस्थानस्यापि चरमाचरमादि विषयेऽल्पबहुत्वम् निरवशेषम् सर्वम्, भणितव्यम्–प्रतिपादनीयम्; 'एवं जाव आयए' एवम्–असंख्येयप्रदेशिकासंख्येयप्रदेशावगाढस्य परिमण्डलसंस्थानस्य

रस्र और आयत संस्थान का भी द्रव्य से, प्रदेशों से तथा द्रव्य–प्रदेशों से अल्प बहुत्व समझ लेना चाहिए।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में, द्रव्य की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ?

भगवान्–हे गौतम ! जैसा रत्नप्रभा पृथिवी के अल्प बहुत्व का निरूपण किया गया है, वैसा ही असंख्यातप्रदेशी और असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के चरम–अचरम आदि के विषय में सम्पूर्ण अल्पबहुत्व कह लेना चाहिए। इसी प्रकार आयत संस्थान तक समझना चाहिए, अर्थात् असं-

અવગાઢ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનનું પણ દ્રવ્યથી પ્રદેશોથી તથા દ્રવ્ય પ્રદેશોથી અલ્પ–બહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :–હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણુ, ચરમાન્તપ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય તેમજ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! જેવું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અલ્પ બહુત્વનું નિરૂપણ કરાયેલું છે, તેવું જ અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમ–અચરમ આદિના વિષયમાં સંપૂર્ણ અલ્પ બહુત્વ કહી લેવુ જોઈએ, એજ પ્રકારે આયત સંસ્થાન સુધી સમજવું જોઈએ અર્થાત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી તેમજ

पूर्वोपदर्शितरीत्या, यावत्–वृत्तस्य त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्यापि संस्थानस्य चरमाचरमादि विषये अल्पबहुत्वं प्रतिपत्तव्यम्! गौतमः पृच्छति–'परिमंडलस्स णं भंते! संठाणस्स अणंतपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स' हे भदन्त! परिमण्डलस्य खलु संस्थानस्य अनन्तप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य 'अचरिमस्स चरिमाण य चरमंतपएसाण य अचरमंतपएसाण य' अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाञ्च अचरमान्तप्रदेशानाञ्च मध्ये 'दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्वट्ठपएसट्ठयाए' द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवान् आह–'गोयमा!' हे गौतम! 'जहा संखेज्जपएसियस्स संखेज्जपएसोगाढस्स' यथा संख्येयप्रदेशिकसंख्येयप्रदेशावगाढस्य परिमण्डलसंस्थानस्य चरमाचरमादि विषये अल्प बहुत्वं प्रतिपादितं तथैव अनन्तप्रदेशिकस्यापि संख्येयप्रदेशावगाढस्य परिमण्डलसंस्थानस्यालपबहुत्वं प्रतिपादनीयम् किन्तु–'नवरं संकमे णं अणंतगुणा' नवरं पूर्वापेक्षया विशेषस्तु संक्रमे खलु अनन्तगुणा भवन्ति, अयं भावः क्षेत्रप्ररू-

---

ख्यातप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के समान ही वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र और आयत संस्थान का चरम–अचरम आदि संबंधी अल्प–बहुत्व समझ लेना चाहिए।

गौतमस्वामी–हे भगवन्! अनन्तप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में से, द्रव्य की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा और द्रव्य तथा प्रदेशों की अपेक्षा कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य या विशेषाधिक है।

भगवान्–गौतम! जैसे संख्यातप्रदेशी और संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान का चरम–अचरम आदि संबंधी अल्पबहुत्व निरूपित किया गया है, उसी प्रकार अनन्तप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान का भी अल्पबहुत्व समझना चाहिए। विशेषता यह है कि संक्रम में

અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના સમાન જ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર અને આયત સસ્થાનના ચરમ–અચરમ આદિ સંબંધી અલ્પ બહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સસ્થાનના અચરમ ચરમાણુ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય તથા પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! જેવું સંખ્યાત પ્રદેશી અને સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમ–અચરમ આદિ સંબંધી અલ્પ બહુત્વ નિરૂપિત કરાયું છે. તેજ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનું પણ અલ્પ બહુત્વ સમજવું જોઇએ. વિશેષતા એ છે કે સંક્રમમાં અનન્તગણા છે, અર્થાત્

पणतो यदा द्रव्यप्ररूपणं प्रति संक्रमणपरिवर्तनं भवति तदा तानि चरमाणि अनन्तगुणानि भवन्ति इति बोध्यम् , तदभिलापस्तु 'सव्वत्थोवे एगे अचरमे, चरमाइं खेत्तओ असंखेज्ज-गुणाइं दव्वओ अणंतगुणाइं, अचरमं चरमाणि य दोवि विसेसाहियाइं' इति बोध्यः 'एवं जाव आयए' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या यावत्-वृत्तस्य त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्य च संस्थानस्य अनन्तप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य चरमाचरमादिविषयेऽल्पबहुत्वं संख्येयप्रदेशिकस्य संख्येयप्रदेशावगाढस्य परिमण्डलसंस्थानस्य प्रतिपादितं तथैव प्रतिपादयितव्यम् ! गौतमः पृच्छति-'परिमंडलस्स णं भंते ! संठाणस्स अणंतपएसियस्स असंखेज्जपएसोगाढस्स' हे भदन्त ! परिमण्डलस्य खलु संस्थानस्य अनन्तप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य 'अचरम-स्स य पुच्छा' अचरमस्य च चरमाणाञ्च चरमान्तप्रदेशानाम् अचरमान्तप्रदेशानाञ्च मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? इति पृच्छा, भगवान् आह-'जहा रयणप्पभाए' यथा रत्नप्रभायाः पृथिव्याश्चरमाचरमादिविषये अल्प बहुत्वं भणितं तथैव अनन्तप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य परिमण्डलसंस्थानस्यापि

अनन्तगुणा हैं, अर्थात् जब क्षेत्रप्ररूपणा से द्रव्य की प्ररूपणा संबंधी संक्रमण -परिवर्त्तन होता है, तब 'चरमाणि' अनन्तगुणा होते हैं। उसका कथन इस प्रकार हैं-सब से कम एक अचरम है, चरमाणि क्षेत्र से संख्यातगुणा और द्रव्य से अनन्तगुणा हैं। अचरम और चरमाणि दोनों मिलकर विशेषाधिक हैं। इसी प्रकार अनन्तप्रदेशी एवं संख्यातप्रदेशों में अवगाढ वृत्त, त्र्यस्र, चतु-रस्र और आयत संस्थान के चरम-अचरम आदि के विषय में अल्प-बहुत्व समझना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! अनन्तप्रदेशी और असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के अचरम, चरमाण, चरमान्तप्रदेशों और अचरमान्तप्रदेशों में कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ?

भगवान्-गौतम ! जैसे रत्नप्रभा पृथ्वी के चरम-अचरम आदि के विषय

જ્યારે ક્ષેત્ર પ્રરૂપણાથી દ્રવ્યની પ્રરૂપણા સંબંધી સંક્રમણ-પરિવર્તન થાય છે' ત્યારે 'ચર-માણિ' અનન્તગણા હોય છે. તેનું કથન આ રીતે છે-બધાથી ઓછું એક અચરમ છે, ચરમાણિ ક્ષેત્રથી સંખ્યાતગણું અને દ્રવ્યથી અનન્તગણુ છે અચરમ અને ચરમાણિ બન્ને મળીને વિશેષાધિક છે એજ પ્રકારે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ વૃત્ત' ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર અને આયત સંસ્થાનના ચરમ-અચરમ આદિના વિષયમાં પણ અલ્પ બહુત્વ સમજીલેવુ જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-હે ભગવન્ ! અનન્ત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવ-ગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના અચરમ, ચરમાણુ, ચરમાન્ત પ્રદેશો અને અચરમાન્ત પ્રદેશોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્:-હે ગૌતમ ! જેવું રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ચરમ-અચરમ આદિના વિષ-

चरमाचरमादि विपये-ऽल्पवहुत्वं प्रतिपत्तव्यम्, किन्तु 'नवरं संकमे अणंतगुणा' नवरम्-पूर्वापेक्षया विशेपस्तु संक्रमे परिवर्तने अनन्तगुणानि भवन्ति इति वक्तव्यम्, तदभिलापस्तु पूर्वोक्तरीत्याऽवसेयः, 'एवं जाव आयए' एवम्-अनन्तप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य परिमण्डलसंस्थानस्योक्तरीत्यैव यावत्-वृत्तस्य त्र्यस्रस्य चतुरस्रस्य आयतस्य चापि संस्थानस्य अनन्तप्रदेशिकस्य असंख्येयप्रदेशावगाढस्य चरमादिविपयेऽल्पवहुत्वं वोध्यम् ॥ सू० ६ ॥

जीवादि चरमाचरमवक्तव्यता-

मूलम्-जीवे णं भंते ! गइ चरमेणं किं चरमे अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे, नेरइयाणं भंते ! गइ चरमेणं किं चरिमे अचरिमे ? गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! गइ चरमेणं किं चरिमा, अचरिमा ? गोयमा ! चरिमा वि, अचरिमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! ठिई चरमेणं किं चरमे अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! ठिई चरमेणं किं चरमा, अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमा-

---

में अल्प-बहुत्व कहा गया है, उसी प्रकार अनन्तप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान के चरम, अचरम आदि के विषय में भी अल्प बहुत्व समझ लेना चाहिए। विशेषता यह है कि संक्रम में 'अनन्तगुणा हैं, ऐसा कहना चाहिए। उसका उच्चारण पहले कहे अनुसार है। जैसा अनन्तप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ परिमंडल संस्थान का अल्पबहुत्व कहा, वैसा ही वृत्त, त्र्यस्र, चतुरस्र और आयत संस्थान-अनन्तप्रदेशी एवं असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ-का भी चरमादि विषयक अल्पबहुत्व जानना चाहिए

विशेषता यह है कि-यहां क्षेत्र से असंख्यातगुणा कहना चाहिये। सू०६॥

યમાં અલ્પ બહુત્વ કહેલુ છે, તેજ રીતે અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનના ચરમ, અચરમ આદિના વિષયમાં પણ અલ્પ બહુત્વ સમજી લેવું જોઈએ વિશેષતા આ છે કે સંક્રમમાં અનન્તગણા છે એમ કહેવુ જોઈએ. તેનું ઉચ્ચારણ પહેલા કહ્યા અનુસાર છે. જેવું અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પરિમંડલ સંસ્થાનનુ અલ્પ બહુત્વ કહ્યું તેવું જ વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર, ચતુરસ્ર, અને આયત સંસ્થાનનું અનન્ત પ્રદેશી તેમજ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ ચરમાદિ વિષયક અલ્પ બહુત્વ જાણવું જોઈએ. ॥ સૂ૦ ૬ ॥

णिया नेरइएणं भंते ! भवचरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! भवचरमेणं किं चरमा अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! भासा चरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! भासा चरमेणं किं चरमा अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि, एवं जाव एगिंदियवज्जा, निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! आणापाणुचरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! आणापाणुचरमेणं किं चरमा, अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! आहार चरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा सिय चरमे सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! आहारचरमेणं किं चरमा अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! भावचरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! भाव चरमेणं किं चरमा, अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! वण्ण चरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे; एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते! वण्ण चरमेणं किं चरमा, अचरमा ? गोयमा ! चरिमा वि, अचरिमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! गंध चरमेणं किं चरमे अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! गंध चरमेणं किं चरमा, अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! रस चरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे,

एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! रस चरमेणं किं चरमा, अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि, एवं निरंतरं जाव वेमाणिया, नेरइएणं भंते ! फास चरमेणं किं चरमे, अचरमे ? गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे, एवं निरंतरं जाव वेमाणिए, नेरइयाणं भंते ! फास चरमेणं किं चरमा, अचरमा ? गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि, एवं जाव वेमाणिया, संगहणि गाहा–गइ ठिइ भवे य भासा आणपाणुचरमे य बोद्धव्वा। आहार भाव चरमे वण्णरसे गंधे फासे य ॥१॥ दसमं चरमाचरमपदं समत्तं ॥सू० ७॥

छाया–जीवः खलु भदन्त ! गतिचरयेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, नैरयिकः खलु भदन्त ! गतिचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवम् निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! गतिचरमेणं किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं निरन्तरं यावद्

जीवादि के चरमाचरम की अवक्तव्यता

शब्दार्थ—(जीवे णं भंते !) हे भगवन् जीव (गतिचरमेणं) गतिचरम से (किं चरमे अचरमे ?) क्या चरम है या अचरम है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सिय चरमे, सिय अचरमे) कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार लगातार वैमानिक तक (नेरइए णं भंते ! गति चरमेणं किं चरमे, अचरिमे ?) हे भगवन् ! नैरयिक गति चरम से क्या चरम है या अचरम है ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) हे गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार लगातार वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! गतिचरमेणं किं चरिमा अच-

જીવાદિ ચરમાચરમની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(जीवे णं भंते) હે ભગવન્ ! જીવ (गति चरमेणं) ગતિ ચરમથી (किं चरमे अचरमे ?) શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सिय चरमे, सिय अचरमे) કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ રીતે નિરન્તર વૈમાનિક પર્યંત (नेरइएणं भंते ! गति चरमेणं किं चरिमे, अचरिमे ?) હે ભગવન્ ! નૈરયિક ગતિ ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा सिय चरमे, सिय अचरमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ તે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રમાણે સતત વૈમાનિક પર્યન્ત (नेरइयाणं भंते ! गति चरमेणं किं चरमा अचरिमा ?) હે ભગવન્ ! નારક ગતિ ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! चरिमा वि अच

वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! स्थितिचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः स्यात् अचरमः एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! स्थितिचरमेण किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! भवचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! भवचरमेण किं चरमाः,

---

रिमा ?) हे भगवन् ! नारक गति चरम से क्या चरम हैं या अचरम हैं ? गोयमा ! चरिमा वि अचरिमा वि) हे गौतम ! चरम भी हैं, अचरम हैं। (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार लगातार वैमानिकों तक।

(नेरइए णं भंते ! ठिइ चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) हे भगवन् ! नारक स्थितिचरम से क्या चरम है या अचरम ! (गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे) हे गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार लगातार वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! ठिइचरमेणं किं चरिमा, अचरिमा !) हे भगवन् ! नारक स्थिति चरम से चरम हैं या अचरम है ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) हे गौतम ! चरम भी, अचरम भी (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार लगातार वैमानिकों तक।

(नेरइए णं भंते ! भव चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) भगवन् ! नारक भव-चरम से चरम है या अचरम ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) हे गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिकतक (नेरइया णं भंते ! भवचरमेणं किं चरमा, अचरमा ?)

रिमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે ! અચરમ પણ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી

(नेरइएणं भंते ! ठिइ चरमेणं किं चरमे–अचरमे ?) હે ભગવન્ ! નારક સ્થિતિ ચરમ થી શું ચરમ છે અગર અચરમ ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरिमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી (नेरइयाणं भंते ! ठिइ चरमेणं किं चरिमा, अचरिमा ?) હે ભગવન્ ! નારક સ્થિતિથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે અચરમ પણ (एवं निरतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી

(नेरइयाणं भंते भव- चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) હે ભગવન્ ! નારક ભવ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा सिय चरमे, सिय अचरमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ કથંચિત્ અચરમ છે ? (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિક સુધી (नेरइयाणं भंते ! भवचरमेणं किं चरमा, अचरमा ?) હે ભગવન્ ! નૈરયિક ભવ ચરમથી ચરમ છે ? અથવા અચરમ છે ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ !

अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! भाषा चरमेण किं चरमः अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! भाषा चरमेण किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं यावद् एकेन्द्रियवर्जाः, निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! आनप्राणचरमेण किं चरमः अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! आनप्राण-

हे भगवन् ! नैरयिक भव-चरम से चरम हैं अथवा अचरम हैं ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) हे गौतम ! चरम भी अचरम भी एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिकों तक।

(नेरइए णं भंते ! भासा चरमेणं किं चरमे अचरमे ?) हे भगवन् ! नारक भाषा चरम से क्या चरम है या अचरम ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) हे गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम हैं (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार लगातार वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! भासा चरमेणं किं चरमा, अचरमा ?) हे भगवन् ! नारक भाषाचरम से चरम हैं या अचरम ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) हे गौतम ! चरम भी, अचरम भी (एवं जाव एगिंदियवज्जा, निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार यावत् एकेन्द्रियों को छोड कर निरन्तर वैमानिकों तक।

(नेरइए णं भंते ! आणापाणु चरमेणं किं चरमे, अचरमे !) हे भगवन् ! नारक क्या श्वासोच्छ्वास-चरम से चरम है या अचरम ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार लगातार वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! आणापाणु

ચરમ પણ અચરમ પણ (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિકો સુધી

(नेरइएणं भंते ! भासा चरमेणं किं चरमे अचरमे ?) હે ભગવન્ ! નારક ભાષા ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિક સુધી (नेरइयाणं भंते ! भासा चरमेणं किं चरमा, अचरमा) હે ભગવન્ ! નારક ભાષા ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ, અચરમ પણ (एवं जाव एगिंदियवज्जा निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે યાવત્ એકેન્દ્રિયો સિવાય નિરંતર વૈમાનિકો સુધી

(नेरइएणं भंते ! आणापाणु चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) હે ભગવન્ ! નારક શું શ્વાસોચ્છવાસ ચરમથી ચરમ અગર અચરમ છે ? (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી (नेरइयाणं भंते ! आणापाणु चरमेणं किं चरमा अचरमा ?)

चरमेण किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं निरंतरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! आहारचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! आहारचरमेण किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! भावचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! भावचरमेण किं

चरमेणं किं चरमा अचरमा !) भगवन् ! नारक श्वासोच्छ्वास चरम से क्या चरम हैं या अचरम हैं ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) हे गौतम ! चरम भी हैं, अचरम भी हैं (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिकों तक।

(नेरइए णं भंते ! आहारचरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) हे भगवन् ! नारक आहार से चरम क्या चरम है या अचरम ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है, (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! आहारचरमेणं किं चरमा अचरमा ?) भगवन् ! नारक आहार चरम से क्या चरम हैं या अचरम ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) गौतम ! चरम भी, अचरम हैं (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिकों तक।

(नेरइए णं भंते ! भावचरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) हे भगवन् ! नारक भाव-चरम से क्या चरम है या अचरम ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) कथंचित् चरम है, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! भाव चरमेणं किं चरमा, अचरमा ?)

હે ભગવન્ ! નારક શ્વાસોચ્છવાસ ચરમથી શુ ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે અચરમ પણ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિકો સુધી

(नेरइएणं भंते ! आहार चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) હે ભગવન્ નારક આહાર ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ ? (गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ કથંચિત્ અચરમ (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી (नेरइयाणं भंते ! आहारचरमेणं किं चरमा अचरमा ?) હે ભગવન્ ! નારક આહાર ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે નિરંતર વૈમાનિકો સુધી

(नेरइयाणं भंते ! भाव चरमेणं किं, चरमे अचरमे ?) હે ભગવન્ ! નારકભાવ-ચરમથી શું ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे) કથંચિત્ ચરમ છે, કથંચિત્ અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિક પર્યન્ત (नेरइयाणं भंते ! भाव चरमेणं किं चरमा, अचरमा ?) હે ભગવન્ ! નારક શું ભાવ ચર-

अपि अचरमा अपि, एवं यावद् वैमानिकाः, संग्रहणी गाथा-गति स्थिति भवश्च भावा-आनप्राणचरमश्च बोद्धव्याः। आहारभावचरमो वर्णरसो गन्धस्पर्शश्च ॥१॥ इति दशमं चरमाचरमपदम् समाप्तम् ॥ सू० ७ ॥

टीका-पूर्वं परिमण्डलादि संस्थानानि चरमाचरमादि विभागपूर्वकं प्ररूपितानि, अथ जीवादीन चरमाचरमविभागपूर्वकं प्ररूपयितुमाह 'जीवे णं भंते! गतिचरमेणं किं चरमे, अचरमे?' गौतमः पृच्छति हे भदन्त! जीवः खलु गतिचरमेण-गतिरुत्पत्तिस्तत्पर्यायरूपं चरमं गतिचरमं, तेन उत्पत्तिपर्यायरूप चरमेणेत्यर्थः किं 'चरमः' इति व्यपदिश्यते? किं वा 'अचरमः' इति व्यपदिश्यते? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सिय चरमे सिय

रमा?) हे भगवन्! नैरयिक स्पर्श-चरम से चरम हैं या अचरम हैं? (गोयमा! चरमा वि, अचरमा वि) हे गौतम! चरम भी हैं, अचरम भी है (एवं जाव वैमाणिया) इसी प्रकार वैमानिकों तक।

(संगहणिगाहा) संग्रहणीगाथा-गति, स्थिति, भव, भाषा, श्वासोच्छ्वास, आहार, भाव, वर्ण, गंध, रस और स्पर्श से चरम-अचरम की वक्तव्यता।

॥ चरमपद समाप्त ॥

टीकार्थ-इससे पूर्व चरम आदि विभाग पूर्वक परिमंडलसंस्थान आदि का विचार किया गया था, अब जीवादि की चरमा चरम विभाग पूर्वक प्ररूपणा की जाती है-

गौतमस्वामी! प्रश्न करते हैं-हे भगवन्! जीव क्या गति चरम से चरम है अथवा अचरम है? अर्थात् गति पर्याय रूप चरम की अपेक्षा विचार किया जाय तो जीव चरम है या अचरम है?

भगवान्-हे गौतम! गति चरम की अपेक्षा से विचार करने पर कोई जीव

સુધી (नेरइयाणं भंते! फास चरमेणं किं चरमा, अचरमा?) હે ભગવન્! નૈરયિક સ્પર્શ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (गोयमा! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ! ચરમ પણ છે અચરમ પણ છે (एवं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે વૈમાનિક સુધી

(संगहणि गाहा) સંગ્રહણી ગાથા-ગતિ, સ્થિતિ, ભવ, ભાષા, શ્વસોચ્છ્વાસ, આહાર, ભાવ, વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શથી ચરમ અચરની વક્તવ્યતા ॥

ચરમ પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ :-આનાથી પહેલાં ચરમ આદિ વિભાગ પૂર્વક પરિમંડલ સંસ્થાન આદિનો વિચાર કર્યો હતો હવે જીવાદિની ચરમાચરમ વિભાગ પૂર્વક પ્રરૂપણા કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! જીવ શું ગતિ ચરમથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે? અર્થાત્ ગતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ વિચાર કરાય તો જીવ ચરમ છે અગર તો અચરમ છે?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ! ગતિ ચરમની અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી કોઈ જીવ

अचरमे' उत्पत्ति पर्यायरूप चरमेण स्यात्-कदाचित् कश्चिद् जीवः चरमो भवति, स्यात्-कदाचित् कश्चिज्जीवः अचरमो भवति, तत्र यः खलु जीवः पृच्छासमये सामर्थ्यात् मनुष्य-गतिरूपपर्याये वर्तमानस्तदनन्तरं न कमपि गतिपर्यायं प्राप्स्यति अपि तु मुक्त एव भविष्यति स गति चरमो व्यपदिश्यते तदन्यस्तु अगति चरमो व्यपदिश्यते इति भावः, गौतमः

गति चरम भी होता है, कोई गति-अचरम होता है। प्रश्न के समय जो जीव मनुष्यगति में विद्यमान है और उसके बाद फिर कभी किसी गति में उत्पन्न नहीं होगा, किन्तु मुक्ति प्राप्त कर लेगा, इस प्रकार जिस जीव की वह मनुष्य-गति चरम अर्थात् अन्तिम है, वह जीव गति चरम है, जो जीव पृच्छा कालिक गति के पश्चात् पुनःकिसी गति में उत्पन्न होंगे-वही गति जिनकी अन्तिम नहीं है, वे गति-अचरम हैं। तात्पर्य यह है कि तद्भवमोक्षगामी जीव गति चरम है, शेष गति-अचरम हैं। यहां इतना ध्यान में रखना चाहिए कि सामा-न्यतः गति चरम मनुष्य ही हो सकता है, क्यों कि मनुष्यगति से ही मुक्ति प्राप्त होती है। विशेष की दृष्टि से विचार किया जाय तो जो जीव जिस गति में अन्तिम वार है, वह उस गति की अपेक्षा गति चरम है। यथा-पृच्छा के समय कोई जीव नारकगति में मौजूद है किन्तु नरक से निकलने के पश्चात् फिर कभी नरकगति में उत्पन्न नहीं होगा, तो उसे नरकगति चरम कह सकते हैं, किन्तु उसे सामान्यतः गति चरम नहीं कह सकते, क्यों कि नरक गति से निकलने पर उसे किसी दूसरी गति में जन्म लेना ही पडता है। अतएव सामान्यतः गति चरम मनुष्य ही होता है। आगे के प्रश्नोत्तरों से यह बात स्पष्ट हो जाएगी।

ગતિ ચરમ પણ હોય છે, કોઈ ગતિ-અચરમ હોય છે. પ્રશ્નના સમયે જે જીવ મનુષ્ય ગતિમાં વિદ્યમાન છે અને તેના પછી ફરી પણ કોઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન નથી થતો, પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લેશે, એ પ્રકારે જે જીવની મનુષ્ય ગતિ ચરમ અર્થાત્ અન્તિમ છે, તે જીવ ગતિ ચરમ છે, જો જીવ પૃચ્છાકાલિક ગતિના પછી ફરી કોઈ ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે તેજ ગતિ જેમની અન્તિમ નથી, તે ગતિ-અચરમ છે તાત્પર્ય એ છે કે તદ્ભવ મોક્ષ ગામી જીવ ગતિ ચરમ છે. શેષગતિ-અચરમ છે. અહિં આટલું ધ્યાનમા રાખવું જોઇએ કે સામાન્યત: ગતિ ચરમ મનુષ્ય જ હોઈ શકે છે, કેમકે મનુષ્ય ગતિથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે વિશેષ દૃષ્ટિથી વિચાર કરાય તો જીવ જે ગતિમાં અન્તિમવાર છે, તે એ ગતિની અપેક્ષાએ ગતિ ચરમ છે. યથા-પૃચ્છાના સમયે કોઈ જીવ નારક ગતિમાં હયાત છે પરન્તુ નરકમાંથી નિકળ્યા પછી ફરી ક્યારેય નરક ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે નહિ, તો તેને નરક ગતિ ચરમ કહી શકાય છે, પરન્તુ તેને સામાન્યત: ગતિ ચરમ નથી કહી શકાતો, કેમકે નારક ગતિથી નિકળતા તેને બીજી કોઇ ગતિમાં જન્મ લેવો જ પડે છે. તેથી જ સામાન્ય પણે ગતિ ચરમ મનુષ્ય જ હોય છે. આગળના પ્રશ્નોત્તરોથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि अचरमा अपि, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! वर्णचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! वर्णचरमेण किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं निरन्तरं यावद वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! गन्धचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! गन्धचरमेण कि चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवम् निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकः खलु

भगवन् ! नारक क्या भाव-चरम से चरम हैं या अचरम हैं ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) गौतम ! चरम भी हैं, अचरम भी हैं (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार लगातार वैमानिकों तक ।

(नेरइया णं भंते ! वण्णचरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) हे भगवन् ! नारक वर्ण-चरम से चरम है या अचरम ! (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! वण्णचरमेणं किं चरमा, अचरमा ?) हे भगवन ! नारक क्या वर्ण-चरम से चरम हैं या अचरम ? (गोयमा ! चरिमा वि, अचरिमा वि) हे गौतम ! चरम भी हैं, अचरम भी हैं (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिकों तक ।

(नेरइए णं भंते ! गंध चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) हे भगवान् ! नारक गंधचरम से चरम है या अचरम ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे ?) हे गौतम ! कथंचित् चरम है, कथंचिन अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी

મથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે સતત વૈમાનિકો સુધી

(नेरइएणं भंते ! वण्ण चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) હે ભગવન્ ! નારક વર્ણ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત્ અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિક સુધી (नेरइयाणं भंते ! वण्ण चरमेणं किं चरमा, अचरमा ?) હે ભગવન્ ! નારક શું વર્ણ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! चरमा वि, अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી

(नेरइएणं भंते ! किं गंध चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) નારક ગંધ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ ? (गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे ?) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ કથંચિત્ અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિક સુધી

भदन्त ! रसचरमेण किं चरमः, अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! रसचरमेण किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा अपि, अचरमा अपि, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकाः, नैरयिकः खलु भदन्त ! स्पर्शचरमेण किं चरमः अचरमः ? गौतम ! स्यात् चरमः, स्यात् अचरमः, एवं निरन्तरं यावद् वैमानिकः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! स्पर्शचरमेण किं चरमाः, अचरमाः ? गौतम ! चरमा

प्रकार निरन्तर वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! गंधचरमेणं किं चरमा अचरमा) हे भगवन् नारक गंध चरम से चरम हैं या अचरम हैं ?) (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) हे गौतम ! चरम भी हैं, अचरम भी हैं (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार लगातार वैमानिकों तक ।

(नेरइए णं भंते ! रस चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) भगवन् ! नारक रस-चरम से चरम है या अचरम ! (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार लगातार वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! रस चरमेणं किं चरमा, अचरमा ?) हे भगवन् ! नारक रस-चरम से चरम हैं या अचरम ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि)) हे गौतम ! चरम भी हैं, अचरम भी हैं, (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) इसी प्रकार लगातार वैमानिकों तक।

(नेरइए णं भंते ! फास चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?) हे भगवन् ! नारक स्पर्श चरम से चरम है या अचरम ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) हे गौतम ! कथंचित् चरम, कथंचित् अचरम है (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) इसी प्रकार निरन्तर वैमानिक तक (नेरइया णं भंते ! फास चरमेणं किं चरमा, अच-

(नेरइयाणं भंते ! गंध चरमेणं किं चरमा, अचरमा) હે ભગવન્! નારક ગંધ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિકો સુધી

(नेरइयाणं भंते ! रस चरमेणं किं चरमे, अचरमे) હે ભગવન્ ! નારક રસ-ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! सिय चरमे, सिय अचरमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ કથંચિત્ અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એજ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિકો સુધી (नेरइयाणं भंते ! रस चरमेणं कि चरमा, अचरमा ?) હે ભગવન્ ! નારક રસ ચરમથી ચરમ છે, અગર અચરમ છે ? (गोयमा ! चरमा वि अचरमा वि) હે ગૌતમ ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે ? (एवं निरंतरं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિકો સુધી

(निरइएणं भंते ! फास चरमेणं किं चरमे, अचरमे) હે ભગવન્ ! નારક સ્પર્શ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ ? (गोयमा ! सिय चरमे सिय अचरमे) હે ગૌતમ ! કથંચિત્ ચરમ, કથંચિત અચરમ છે (एवं निरंतरं जाव वेमाणिए) એ પ્રકારે અવિરત વૈમાનિક

पृच्छति-'नेरइएणं भंते ! गतिचरमेणं किं चरिमे, अचरिमे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु गतिचरमेण-सामर्थ्यात् उपस्थितत्वाम् प्रस्तुतत्वाच नरकगतिपर्यायरूपेण चरमेण प्ररूप्यमाणः किं 'चरमः' इति व्यपदिश्यते ? किं वा 'अचरमः' इति व्यपदिश्यते ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय चरमे, सिय अचरमे' स्यात्-कदाचिम् कश्चित् नैरयिको नरकगतिपर्यायरूपेण चरमेण प्ररूप्यमानः 'चरमः' इति व्यपदिश्यते, स्यात्-कदाचित् कश्चित् नैरयिकः 'अचरमः' इति व्यपदिश्यते, तत्र यो नैरयिको नरकगतिपर्यायादुद्धृतो न पुनरपि नरकगतिपर्यायमवाप्स्यति स 'गति चरमः' इति व्यपदिश्यते, तदन्यस्तु अगति चरमः' इति व्यपदिश्यते इति भावः, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-नैरयिकोक्तरीत्या चतुर्विंशति दण्डकक्रमेण, निरन्तरम्-अव्यवधानेन, यावद्-भवनपति पृथिवीकायिकादि-एकेन्द्रिय विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिक मनुष्यवानव्यन्तर ज्योतिष्क वैमानिकोऽपि स्वस्वगतिपर्या-

---

गौतमस्वामी पुनःप्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! नैरयिक जीव क्या गति चरम से चरम होता है अथवा अचरम होता है ?

भगवान्-हे गौतम ! कोई नैरयिक गति चरम से चरम और कोई अचरम होता है। तात्पर्य यह है कि जो नारक पृच्छा काल में नरक गति में वर्त्तमान है, मगर वहां से उद्वर्त्तन होने के पश्चात् फिर कभी नरकगति में उत्पन्न न होगा, वह नारक गति चरम अर्थात् नरकगति चरम कहा जाता है, क्यों कि वर्त्तमान कालिक नरकगति ही उसकी अन्तिम है। मगर जो नारक नरक से निकल कर एवं अन्य किसी गति में उत्पन्न हो कर पुनः नरकगति में उत्पन्न होगा, वह गति-अचरम या नरकगति-अचरम कहलाता है।

नारक के संबंध में चरम-अचरम की जो व्याख्या की गई है, वही वैमानिक तक समझना चाहिए, अर्थात् भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रियतिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक भी

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃપ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! નૈરયિક જીવ શું ગતિ ચરમથી ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ઃ-હે ગૌતમ ! કોઈ નૈરયિક ગતિ ચરમથી ચરમ અને કોઈ અચરમ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે નારક પૃચ્છાકાળમાં નરક ગતિમાં વર્તમાન છે, પણ ત્યાંથી ઉદ્વર્તન થયા પછી ફરી ક્યારેય નરક ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે નહીં, તે નરક ગતિ ચરમ અર્થાત્ નરક ગતિ ચરમ કહેવાય છે, કેમકે, વર્તમાન કાળની નારક ગતિ જ તેની અન્તિમ છે. પણ જે નારક નરકથી નિકળીને તેમજ બીજી ગતિમા ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ નરક ગતિમાં ઉત્પન્ન થશે, તે ગતિ અચરમ અગર નરક ગતિ અચરમ કહેવાય છે.

નારકના સમ્બન્ધમાં ચરમ-અચરમની જે વ્યાખ્યા કરેલી છે. તેજ વૈમાનિક સુધી સમજવી જોઈએ. અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય

यरूप चरमेण प्ररूप्यमाणः स्यात्-कदाचित् कश्चित् 'गतिचरमः' इति व्यपदिश्यते, स्यात्-कदाचित् कश्चित्-'अगतिचरमः' इति व्यपदिश्यते, तत्र यः खलु यद्गतिपर्यायादुद्धृतः सन् न पुनरपि तद्गतिपर्यायमनुभविष्यति स 'चरमः' इति व्यपदिश्यते, तदन्यस्तु 'अचरमः' इति व्यपदिश्यते इति भावः, अथ बहुत्वमधिकृत्य गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते ! गति चरमेणं किं चरिमा, अचरिमा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु गतिचरमेण गतिपर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणाः किं चरमा भवन्ति ? किं वा अचरमा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरिमा वि, अचरिमा वि' गतिपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणाः स्यात्-कदाचित् केचिद् नैरयिकाश्चरमा भवन्ति, स्यात्-कदाचित् केचिद् नैरयिकाः अचरमा भवन्ति तत्र

अपने-अपने गतिपर्याय रूप चरम से कदाचित् चरम और कदाचित् अचरम होते हैं, अर्थात् जो जीव जिस गति पर्याय से निकल कर पुनः उसमें उत्पन्न होने वाला नहीं है, वह उस गति की अपेक्षा गति चरम है और जो पुनःउसमें उत्पन्न होगा वह उस गति की अपेक्षा से गति-अचरम है। अब यही प्रश्न बहुत्व की विवक्षा से दोहराया जाता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बहुत नारक क्या गति चरम से चरम हैं या अचरम हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! गति पर्याय रूप चरम की अपेक्षा से प्ररूपणा करने पर कोई नारक चरम भी होते हैं और कोई अचरम भी होते हैं। इस उत्तर का अभिप्राय स्पष्ट है, अर्थात् पृच्छा के समय बहुत से नारक ऐसे हैं जो अन्तिम वार नरकगति का अनुभव कर रहे हैं, वहां से निकलने के पश्चात् वे कभी दुवारा नरक में नहीं जाएंगे, वे गति चरम कहे गए हैं। बहुत-से नारक ऐसे भी हैं जो नरकगति से एक वार छूट कर पुनः कभी नरक में उत्पन्न होंगे।

તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ પોતપોતાના ગતિ પર્યાય રૂપ ચરમથી કદાચિત્ ચરમ, અને કદાચિત્ અચરમ હોય છે,

અર્થાત્ જે જીવ જે ગતિ પર્યાયથી નિકળીને ફરીથી તેમાં ઉત્પન્ન થવાવાળો નથી. તે તે ગતિની અપેક્ષાએ ગતિચરમ છે અને જે ફરી તેમાં ઉત્પન્ન થશે તે તે ગતિની અપેક્ષાએ ગતિચરમ છે. હવે તેજ પ્રશ્ન બહુત્વની વિવક્ષાએ બેવડાવાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બહુત્વ નારક શું ગતિ ચરમથી ચરમ છે અગર અચરમ છે

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરવાથી કોઈ નારક ચરમ પણ હોય છે અને કોઈ અચરમ પણ હોય છે. આ ઉત્તરનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે, અર્થાત્ પૃચ્છાના સમયે ઘણા બધા નારક એવા છે જે અન્તિમ વાર નરકગતિનો અનુભવ કરી રહેલ છે, ત્યાંથી નિકળ્યા પછી ક્યારેય બીજી વાર નરકમાં જશે નહીં, તેઓ ગતિ ચરમ કહેલા છે. ઘણા નારક એવા પણ છે જે નરકગતિથી એક વાર

पृच्छा समये ये केचन नैरयिकास्तेषां मध्येऽवश्यं केचन नरकगतिपर्यायरूपेण चरमेण 'चरमाः' तदन्ये तु अचरमा इति व्यपदिश्यते, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-बहुत्व विशिष्ट नैरयिकोक्तरीत्या, चतुर्विंशति दण्डकक्रमेण, निरन्तरम् अव्यवधानेन, यावद् बहुत्वविशिष्ट भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका अपि स्वस्वगतिपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणाः स्यात्-कदाचित् केचित् 'चरमाः' इति, स्यात्-कदाचित् केचिद् 'अचरमाः' इति व्यपदिश्यते, गौतमः पृच्छति-'नेरइए णं भंते ! ठिई चरमेणं किं चरमे, अचरमे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु स्थितिचरमेण-स्थितिः-आयुःकर्मानुभवलक्षणा तत्पर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणः किं 'चरमः' इति व्यपदिश्यते ? किं वा 'अचरमः' इति व्यपदिश्यते ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय चरमे, सिय अचरमे' आयुःकर्मानुभवलक्षण स्थितिपर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणो नैरयिकः स्यात्-कदाचित् कश्चित् 'चरमो' भवति स्यात्-कदाचित् कश्चित् 'अचरमो' भवति, तत्र यःपुनरपि नरकमागत्य स्थिति चरम समयं प्राप्स्यति स अचरमः, तदन्यस्तु

वे नरकगति अचरम कहे गए हैं।

इसी प्रकार चौवीसों दंडकों के क्रम से लगातार वैमानिकों तक समझ लेना चाहिए।

गौतम-हे भगवन् ! नारक जीव स्थिति अर्थात् आयु कर्म के अनुभव रूप आयु पर्याय के चरम की अपेक्षा से चरम है अथवा अचरम है ?

भगवान्-हे गौतम ! स्थिति पर्याय रूप चरम की अपेक्षा से प्ररूपणा करने पर नारक जीव कोई चरम होता है, कोई अचरम होता है। तात्पर्य यह है कि पृच्छा के समय जो नारक जिस स्थिति (आयु) का अनुभव कर रहा है वह स्थिति अगर उसकी अन्तिम है, फिर कभी उसे वह स्थिति प्राप्त नहीं होगी, तो वह नारक स्थिति से चरम कहलाता है। यदि भविष्यत् में फिर कभी उसे उस स्थिति का अनुभव करना पडेगा तो वह स्थिति-अचरम है।

છૂટીને ફરી ક્યારેય નરકમાં ઉત્પન્ન થશે તે નારકો ગતિ અચરમ કહેલા છે.

એ જ પ્રકારે ચોવીસે દંડકોના ક્રમેકરી અવિરત વૈમાનિકો સુધી સમજી લેવા જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ નારક જીવ સ્થિતિ અર્થાત્ આયુ કર્મના અનુભવ રૂપ આયુ પર્યાયના ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સ્થિતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરવાથી નારક જીવ કોઈ ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે, તાત્પર્ય એ છે કે પૃચ્છાના સમયે જે નારક જે સ્થિતિ (આયુ) નો અનુભવ કરી રહેલ છે, તે સ્થિતિ અગર તેની અન્તિમ છે ફરી ક્યારેય તેને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે નહીં તો તે નારક સ્થિતિએ કરી ચરમ કહેવાય છે. યદિ ભવિષ્યમાં ફરી ક્યારેય તેને તે સ્થિતિનો અનુભવ કરવો પડશે તો તે સ્થિતિ-અચરમ છે.

चरमः इति भावः, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-एकत्व-विशिष्ट नैरयिकोक्तरीत्या, चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण, निरन्तरम्-अव्यवधानेन, यावद् भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिक मनुष्यवानव्यन्तर ज्योतिष्क वैमानिकोऽपि स्थितिपर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणः स्यात् कदाचित् कश्चित् चरमो भवति स्यात्-कदाचित् कश्चित् अचरमो भवति, प्रागुक्तयुक्तेस्तुल्यत्वात्, अथ बहुत्वमधिकृत्य गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते! ठिई चरमेणं किं चरमा अचरमा?' हे भदन्त नैरयिकाः खलु स्थिति चरमेण-स्थितिपर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणः किं 'चरमाः' इति व्यपदिश्यन्ते? किं वा 'अचरमा' इति व्यपदिश्यन्ते? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'चरमा वि अचरमा वि' स्थितिपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणा नैरयिकाः स्यात् कदाचित् केचित् 'चरमाः' इति व्यपदिश्यन्ते, स्यात्-कदाचित् केचित् 'अचरमाः' इति व्यपदिश्यन्ते प्रागुक्तयुक्तेः 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-बहुत्वविशिष्ट नैरयिकोक्तरीत्या चतुर्विंशति दण्डकक्रमेण, निरन्तरम्-अव्यवधानेन स्थितिपर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणाः, यावद् भवनपतिपृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवान-

---

जैसे एक नारक के विषय में स्थितिचरम-अचरम की प्ररूपणा की गई, उसी प्रकार भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक तक चौवीसों दंडकों के विषय, में एक वचन के अनुसार कहना चाहिए अर्थात उन्हें भी इसी प्रकार चरम और अचरम समझना चाहिए। अब यही प्रश्न बहुवचन को अंगीकार करके किया जाता है।

गौतमस्वामी-भगवन्! क्या बहुत नारक स्थिति चरम से चरम हैं अथवा अचरम हैं?

भगवान्-हे गौतम! स्थिति पर्याय रूप चरम की अपेक्षा से नारक जीव चरम भी हैं और कोई-कोई अचरम भी हैं। इसका स्पष्टीकरण पूर्ववत् ही

જેમ એક નારકના વિષયમા સ્થિતિ ચરમ-અચરમની પ્રરૂપણા કરાઈ, એજ પ્રકારે ભવનપતિ પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પચેન્દ્રિય તિર્યંચ મનુષ્ય વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક સુધી ચૌવીસે દંડકોના વિષયમા એક વચનના અનુસાર કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ તેમને પણ એજ પ્રકારે ચરમ અને અચરમ સમજવાં જોઇએ હવે એજ પ્રશ્ન બહુવચનથી અગીકાર કરીને કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્! શું ઘણા નારક સ્થિતિ ચરમથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે?

શ્રી ભગવાન્ :-હે ગૌતમ! સ્થિતિ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાથી નારક જીવ ચરમ પણ છે અને કોઈ કોઇ અચરમ પણ છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઇએ.

व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाः अपि स्यात्-कदाचित् केचित् 'चरमाः' इति व्यपदिश्यन्ते, स्यात्-कदाचित् केचित् 'अचरमाः' इति व्यपदिश्यन्ते, गौतमः पृच्छति-'नेरइए णं भंते! भवचरमेणं किं चरमे, अचरमे?' हे भदन्त! नैरयिकः खलु भवचरमेण भवपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणः किं चरमो भवति, किं वा अचरमो भवति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सिय चरमे, सिय अचरमे' भवपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणो नैरयिकः स्यात्-कदाचित् कश्चिच्चरमो भवति, स्यात्-कदाचित् कश्चित् 'अचरमो' भवति, गति चरमवदवसेयम्, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-एकत्वविशिष्टनैरयिकस्य भवपर्याय चरमत्वोक्तिरीत्या चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण, निरन्तरम्-अव्यवधानेन भवपर्यायरूप चरमत्वेन प्ररूप्यमाणः यावद्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि स्यात्-कदाचित् कश्चित् चरमो भवति, स्यात्-कदाचित कश्चित् 'अचरमो भवति,' गौतमः पृच्छति 'नेरइया णं भंते! भवचरमेणं किं चरमा, अचरमा?' हे भदन्त। नैरयिकाः खलु भवचरमेण-भवपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणाः किं चरमाः भवन्ति?

समझ लेना चाहिए। इसी प्रकार निरन्तर वैमानिकों तक कह लेना चहिए, अर्थात् पूर्वोक्त चौवीसों दण्डकों के जीवों के विषय में चरम-अचरम की व्यवस्था पूर्ववत् ही समझना चाहिए।

गौतम-हे भगवन्! नारक जीव भव-चरम की अपेक्षा क्या चरम है अथवा अचरम है?

भगवान्-हे गौतम! भवपर्याय रूप चरम की अपेक्षा से कोई नारक चरम और कोई अचरम होता है। इसका स्पष्टीकरण गति चरम के समान ही जान लेना चाहिए। वैमानिकों तक इसी प्रकार कह लेना चाहिए। अर्थात् पृच्छाकाल में जिस नारक, एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, तिर्यंच पंचेन्द्रिय मनुष्य यावत् वैमानिक का वह वर्त्तमान भव अन्तिम है, वह भव चरम है और जिसका वह भव अन्तिम नहीं है, वह भव-अचरम है।

એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી કહેવું જોઇએ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ચોવીસે દંડકોના જીવોના વિષયમાં ચરમ-અચરમની વ્યવસ્થા પૂર્વવત્ જ સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! નારક જીવ ભવચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ છે અથવા અચરમ છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ભવપર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ કોઇ નારક ચરમ અને કોઇ અચરમ હોય છે એનું સ્પષ્ટીકરણ ગતિ ચરમના સમાનજ જાણી લેવું જોઇએ. વૈમાનિક સુધી આ રીતે કહેવું જોઇએ. અર્થાત્ પૃચ્છા કાળમાં નારક એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય યાવત્ વૈમાનિકોનો તે વર્તમાન ભવ અન્તિમ છે. તે ભવ ચરમ છે અને જેનો તે ભવ અન્તિમ નથી તે ભવ અચરમ છે.

किं वा अचरमा भवन्ति? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'चरमा वि अचरमा वि' भवपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणा नैरयिकाः स्यात्-कदाचित् केचित् 'चरमाः' इति व्यपदिश्यन्ते, स्यात्-कदाचित् केचिद् 'अचरमाः' इति व्यपदिश्यन्ते इति नैरयिक गति चरमवद वसेयम्, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-बहुत्व विशिष्ट नैरयिकाणां भवपर्यायरूप चरमत्वोक्तिरीत्या चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण, निरन्तरम्-अव्यवधानेन, भवपर्यायरूपचरमत्वेन प्ररूप्यमाणाः यावद्-भवनपतिपृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्य-वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका अपि कदाचित् केचित् चरमा भवन्ति, कदाचित् केचित् अचरमा भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'नेरइएणं भंते! भासा चरमेणं किं चरमे अचरमे?' हे भदन्त! नैरयिकः खलु भाषाचरमेण-चरमभाषया भाषापर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणः किं चरमो भवति? किं वा अचरमो भवति?, भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सिय चरमे सिय अचरमे' नैरयिकः खलु चरमभाषया, स्यात्-कदाचित् कश्चित् चरमो भवति स्यात्-

गौतमस्वामी-हे भगवन्! बहुत नारक भव पर्याय रूप चरम से क्या चरम हैं अथवा अचरम हैं?

भगवन्-हे गौतम! चरम भी हैं, अचरम भी हैं। अर्थात् बहुत-से नारक ऐसे भी हैं जो वर्त्तमान नारक भव के पश्चात् पुनः नारक भव में उत्पन्न नहीं होंगे, वे भव चरम हैं। बहुत-से नारक ऐसे भी हैं जो भविष्य में पुनः नारक भव में उत्पन्न होंगे, वे भव-अचरम हैं। नारकों के संबंध में जो कथन किया गया है, वही भवनपति, पृथ्वी-कायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, तिर्यंच पंचेन्द्रियों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों के विषय में भी समझना चाहिए। उनमें भी नारकों के समान कोई चरम हैं, कोई अचरम हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! नारक जीव भाषाचरम से अर्थात् चरम भाषा की अपेक्षा से चरम है या अचरम है?

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્! ઘણા નારક ભવ પર્યાય રૂપ ચરમથી શુ ચરમ છે અથવા અચરમ છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ચરમ પણ છે, અચરમ પણ છે. અર્થાત્ ઘણા નારકો એવા પણ છે જે વર્તમાન નારક ભવની પછી ફરીથી નરકભવમા ઉત્પન્ન થશે નહિ. તે ભવ ચરમ છે. ઘણા નારક એવા પણ છે જે ભવિષ્યમા ફરી નારક ભવમાં ઉત્પન્ન થશે તેઓ ભવ અચરમ છે. નારકોના સંબંધમા જે કથન કરાયુ છે, તેજ ભવન વાસી. પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, તિર્યંચ પચેન્દ્રિયો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના વિષયમા પણ સમજવું જોઈએ. તેઓમાં પણ નારકોના સમાન કોઇ ચરમ છે, કોઇ અચરમ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! નારક જીવ ભાષા ચરમથી અર્થાત્ ચરમ ભાષાની અપેક્ષાએ ચરમ છે અગર અચરમ છે?

कदाचित् कश्चित् अचरमो भवति, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-नैरयिकस्य चरमभाषो क्तिरीत्या चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण, निरन्तरम्-अव्यवधानेन, चरमभाषया प्ररूप्यमाणो यावद् भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि स्यात्-कदाचित् कश्चित् 'चरमो' भवति, स्यात्-कदाचित् कश्चिद् 'अचरमो' भवति, गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते ! भासा चरमेणं किं चरमा, अचरमा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु भाषाचरमेण चरमया भाषया प्ररूप्यमाणाः किं चरमा भवन्ति ? किं वा अचरमाः भवन्ति ? तथा च ये पृच्छा समये नैरयिकाः भवन्ति ते स्वकालक्रमेण चरमां भाषां प्राप्तवन्तस्तया चरमभाषया किं चरमा व्यपदिश्यन्ते ? किं वा अचरमा व्यपदिश्यन्ते ? इति प्रश्नाशयः, भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरमा वि अचरमा वि' चरमया भाषया प्ररूप्यमाणा नैरयिकाः कदाचित् केचित् चरमा व्यपदिश्यन्ते, कदाचित् केचित् 'अचरमा' व्यपदिश्यन्ते 'एवं जाव एगिंदिय वज्जा निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-उपर्युक्तरीत्या चरमया भाषया प्ररूप्यमाणः यावद् भवनपति प्रभृतयः, एके

भगवान्-हे गौतम ! नारक चरम भाषा से कोई चरम और कोई अचरम होता है । नारक जीव के भाषा चरम और भाषा-अचरम के समान चौवीसों दंडकों के जीव को अर्थात् भवनपति आदि को भी भाषा चरम और भाषा-अचरम समझ लेना चाहिए । यही प्रश्न बहुवचन की अपेक्षा से प्रस्तुत किया जाता है ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बहुत नारक क्या चरम भाषा से चरम हैं अथवा अचरम हैं ? पृच्छा के समय जो नारक हैं, वे अपने काल क्रम से चरम भाषा को प्राप्त हुए हो, वे भाषा चरम कहलाते हैं और उनसे जो भिन्न हैं वे भाषा-अचरम कहे जाते हैं ।

भगवान्-हे गौतम ! भाषा चरम की अपेक्षा से प्ररूपित किये जाने वाले नारकों में कोई भाषा चरम भी होते हैं, कोई भाषा अचरम भी होते हैं । इसी

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારક ભાષાથી કોઈ ચરમ અને કોઈ અચરમ હોય છે નારક જીવના ભાષા ચરમ અને ભાષા અચરમના સમાન ચોવીસે દંડકોના જીવને અર્થાત્ ભવનપતિ આદિને પણ ભાષા ચરમ અને ભાષા અચરમ સમજી લેવા જોઈએ. એજ પ્રશ્ન બહુવચનની અપેક્ષાથી પ્રસ્તુત કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારકો શું ચરમ ભાષાથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે ? પૃચ્છાના સમયે જે નારક છે તેઓ પોતાના કાલ ક્રમે ચરમ ભાષાને પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તેઓ ભાષા ચરમ કહેવાય છે અને તેમનાથી જે ભિન્ન છે તે ભાષા-અચરમ કહેવાય છે ?

શ્રી ભગવાન્:-હે ગૌતમ ! ભાષા ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપિત કરાયેલ નારકોમાં કોઇ ભાષા ચરમ પણ હોય છે. કોઈ ભાષા અચરમ પણ હોય છે. એજ પ્રકારે વૈમાનિકો સુધી

न्द्रियवर्जाः-पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियवर्जिताः, तेषां पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियाणां भाषारूप-वचनाभावात् तद्रहिता इत्यर्थः, निरन्तरम्-अव्यवधानेन यावत्-चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाः अपि कदाचित् केचित् चरमा भवन्ति, कदाचित् केचिद् अचरमा भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'नेरइए णं भंते ! आणापाणु चरमेणं किं चरमे अचरमे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु आनप्राणचरमेण श्वासोच्छ्वासरूपानप्राणात्मकपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणः किं चरमो भवति ? किं वा 'अचरमो' भवति ? भगवान आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय चरमे सिय अचरमे' आनप्राणपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणः स्यात्-कदाचित् कश्चित् चरमो भवति, स्यात् कदाचित् कश्चित् अचरमो भवति, 'एवं निरतरं जाव वेमाणिए' एवम्-नैरयिकस्यानप्राणपर्यायरूप चरमोक्तिरीत्या चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण निरन्तरम्-अव्यवधानेन आनप्राणपर्यायरूपचरमत्वेन प्ररूप्यमाणो यावत् भवनपतिपृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवै-

---

प्रकार वैमानिकों तक कहना चाहिए, किन्तु एकेन्द्रिय जीवों को छोड देना चाहिए, क्यों कि पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियजीवों को जिह्वेन्द्रिय प्राप्त नहीं होती अतएव वे भाषा रहित होते हैं ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! नारक जीव आनप्राण अर्थात् श्वासोच्छ्वास पर्याय रूप चरम की अपेक्षा से क्या आनप्राण चरम होता है-अथवा आन-प्राण-अचरम होता है ?

भगवन्-हे गौतम ! अनप्राण पर्याय रूप चरम से कोई नारक चरम होता है, कोई अचरम, होता है । वैमानिकों तक चौवसों दंड कों के विषय में इसी प्रकार कहना चाहिए । तात्पर्य यह है कि पृच्छा के समय कोई नारक ऐसा होता है जो उस भव में अन्तिम श्वासोच्छ्वास ले रहा होता है, वह आनप्राण चरम कहलाता है, उनसे भिन्न जो हैं वे आनप्राण-अचरम कहलाते हैं । दोनों प्रकार के नारकों का सद्भाव होने से भगवान् ने फर्माया है कि कोई नारक

કહેવું. જોઈએ પરન્તુ એકેન્દ્રિય જીવોના સિવાય. કેમકે પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને જિહ્વા ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત નથી થતી, તેથી જ તેઓ ભાષા રહિત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવ આન પ્રાણ અર્થાત્ શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ શુ આન પ્રાણુ ચરમ હોય છે અથવા આન પ્રાણુ અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આન પ્રાણુ પર્યાય રૂપ ચરમથી કોઈ નારક ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે. વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોના વિષયા એજ પ્રકારે કહેવું જોઈએ તાત્પર્ય એ છે કે પૃચ્છાના સમયે કોઈ નારક એવા હોય છે કે જે તે ભવમાં અન્તિમશ્વાચોચ્છ્વાસ લઈને રહે છે. તે આન પ્રાણુ ચરમ કહેવાય છે, તેમા જે ભિન્ન છે તેઓ આન પ્રાણુ અચરમ કહેવાય છે બન્ને પ્રકારના નારકોનો સદ્ભાવ હોવાથી ભગવાને ફરમાવ્યું છે કે કોઈ નારક શ્વાસોચ્છ્વાસ ચરમ પણ હોય છે, કોઈ શ્વાસોચ્છ્વાસ

मानिकोऽपि कदाचित् कश्चित् चरमो भवति, कदाचित् कश्चित् अचरमो भवति तत्र पूर्वोक्त गतिपर्यायचरमोक्तिरीत्या यो नैरयिकादिः स्वस्वानप्राणरूपे पर्याये वर्तमानस्तदनन्तरं न कमपि आनप्राणपर्याय मवाप्स्यति स आनप्राणपर्याय चरमो व्यपदिश्यते तदभिन्नस्तु 'अरचम.' इति व्यपदिश्यते इति भावः, गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते ! आणापाणुचरमेणं किं चरमा अचरमा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु आनप्राणचरमेण-श्वासोच्छ्वासात्मकानप्राण-पर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणाः किं चरमा व्यपदिश्यन्ते ? किं वा अचरमा व्यपदिश्यन्ते ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरमावि अचरमावि' आनप्राणपर्यायरूप चरमेण प्ररू-प्यमाणा नैरयिकाः कदाचित् केचित् चरमा भवन्ति कदाचित् केचित् अचरमा भवन्ति प्रागु-क्तगतिचरमयुक्तेस्तुल्यत्वात् 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-पूर्वोक्तरीत्यैव निरन्तरम् अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण, आनप्राणपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणाः यावत्-भवन-पतिपृथिकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमा-निकाः अपि कदाचित् केचित् चरमा भवन्ति, कदाचित् केचिद् अचरमा भवन्ति, प्रागुक्तगति

श्वासोच्छ्वास चरम भी होता है, कोई श्वासोच्छ्वास-अचरम भी होता है। यही प्रश्न बहुवचन के रूप में उपस्थित किया गया हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बहुत नारक जीव आनप्राण चरम की अपेक्षा से चरम होते हैं अथवा अचरम होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! चरम भी होते हैं, अचरम भी होते हैं। अर्थात् आन-प्राण पर्याय रूप चरम की अपेक्षा से प्ररूपणा की जाय तो बहुत-से नारक आनप्राण चरम होते हैं और बहुत-से आनप्राण-अचरम भी होते हैं। जो अन्तिम श्वासोच्छ्वास ले रहे हों, वे आनप्राण चरम और जो अन्तिम श्वासो-च्छ्वास न ले रहे हों, वे आनप्राण-अचरम समझने चाहिए। नारकों के समान ही भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों को भी आनप्राण-चरम और अचरम समझलेना चाहिए।

અચરમ પણ હોય છે. આજ પ્રશ્ન બહુવચનના રૂપમા ઉપસ્થિત કરેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારક જીવ આન પ્રાણ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચરમ પણ હોય છે, અચરમ પણ હોય છે. અર્થાત્ આન પ્રાણ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરાય તો ઘણા નારકો આન પ્રાણ ચરમ હોય છે અને ઘણા આન-પ્રાણ-અચરમ પણ હોય છે. જેઓ અન્તિમ શ્વાસોચ્છૂ-વાસ લઇ રહ્યા છે, તેઓ આન પ્રાણ ચરમ અને જે અન્તિમ શ્વાસોચ્છૂવાસ નથી લઇ રહ્યા તેઓ આન પ્રાણ અચરમ સમજવા જોઇએ. નારકની જેમજ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક

चरमवत्, गौतमः पृच्छति-'नेरइए णं भंते ! आहारचरमेणं किं चरमे अचरमे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु आहार चरमेण-आहारपर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणः किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय चरमे सिय अचरमे' आहार पर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणो नैरयिकः स्यात्-कदाचित्, कश्चित् चरमो भवति, स्यात् कदाचित् कश्चिद् अचरमो भवति, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-उपर्युक्तरीत्या निरन्तरम्-अव्यवधानेन चतुर्विंशति दण्डकक्रमेण आहारपर्यायचरमेण प्ररूप्यमाणो यावद् भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि कदाचित् कश्चिद् चरमो भवति, कदाचित् कश्चिद् अचरमो भवति, प्रागुक्तगतिचरमवत्, गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते ! आहार चरमेणं किं चरमा, अचरमा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु आहारचरमेण आहारपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणाः किं चरमाः इति व्यपदिश्यन्ते ? किं वा अचरमा इति व्यपदिश्यन्ते ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरमा वि, अचरमा वि' आहारपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणा नैरयिकाः कदाचित्

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! कोई एक नारक क्या आहार चरम से चरम होता है अथवा अचरम होता है ?

भगवान्-हे गौतम ! कोई नारक चरम होता है, कोई अचरम होता है। इसी प्रकार चौवीसों दंडकों को लेकर एक वचन में प्ररूपणा करनी चाहिए। यही प्रश्न बहुवचन को लेकर प्रस्तुत किया जाता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बहुत नारक क्या आहार चरम की अपेक्षा चरम हैं अथवा अचरम हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! आहार पर्याय रूप चरम की अपेक्षा प्ररूपणा करने पर कोई नारक आहार चरम होते हैं, कोई आहार-अचरम होते हैं। इसी प्रकार

આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો. પંચેન્દ્રિયોતિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોને પણ આજ પ્રાણે ચરમ અને અચરમ સમજી લેવા જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! કોઈ એક નારક શું આહાર ચરમથી ચરમ હોય અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ નારક ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે. એજ પ્રકારે ચોવીસે દંડકોને લઈને એક વચનમાં પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. એજ પ્રશ્ન બહુવચનને લઈને પ્રસ્તુત કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારકો શું આહાર ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ છે અથવા અચરમ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આહાર પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરવાથી કોઈ નારક આહાર ચરમ થાય છે. કોઈ આહાર અચરમ થાય છે. એજ પ્રકારે અન-

केचित् चरमा अपि भवन्ति, कदाचित् केचित् अचरमा अपि भवन्ति, प्रागुक्तगति चरमवत्, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-बहुत्वविशिष्टनैरयिकाहारपर्यायरूप चरमोक्तिरीत्या, निरन्तरम् अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण, यावद्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका अपि कदाचित् केचिद् आहार पर्यायरूप चरमेण चरमा भवन्ति, कदाचित् केचिद् अचरमा भवन्ति, प्रागुक्त-युक्तेः। गौतमः पृच्छति-'नेरइए णं भंते! भावचरमेणं किं चरमे, अचरमे?' हे भदन्त! नैरयिकः खलु भावचरमेण भावपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणः किं चरमः इति व्यपदिश्यते? किं वा अचरमः इति व्यपदिश्यते? भगवान् आह-'गोयमा! हे गौतम! 'सिय चरमे, सिय अचरमे' भावपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणो नैरयिकः स्यात्-कदाचित् कश्चित् चरमो भवति, स्यात्-कदाचित् कश्चिद् अचरमो भवति, 'एवं निरंतरं जाव वेमा-णिए' एवम्-उपर्युक्त नैरयिक भावपर्याय चरमोक्तिरीत्या निरन्तरम् अव्यवधानेन चतुर्विंशति-दण्डकक्रमेण भावपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणो यावद्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय-विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि कदाचित् कश्चित्

लगातार वैमानिकों तक चौवीसों दंडकों को लेकर प्ररूपणा समझ लेनी चाहिए, अर्थात् नारकों के समान ही भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विक लेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों को भी आहार चरम की अपेक्षा चरम और अचरम कहना चाहिए। स्पष्टी करण पूर्ववत् समझना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! एक नारक जीव भाव चरम से अर्थात् भाव-पर्याय रूप चरम से क्या चरम होता है? अथवा अचरम होता है?

भगवान्-हे गौतम! कोई चरम होता है, कोई अचरम होता है। जो नारक जिस औदयिक भाव-पर्याय का अन्तिमवार अनुभव कर रहा है, भविष्य में पुनः कभी अनुभव नहीं करेगा, वह उस भाव की अपेक्षा भाव चरम कहलाता है। उससे जो भिन्न हो वह भाव-अचरम कहा जाता है। कोई नारक भाव-

---

વરત વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોને લઈને પ્રરૂપણા સમજી લેવી જોઈએ, અર્થાત્ નાર-કોની સમાનજ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાકોને પણ આહાર ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ અને અચરમ કહેવા જોઈએ. સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્! એક નારક જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ અર્થાત્ ભાવ પર્યાય રૂપ ચરમથી શું ચરમ હોય છે? અથવા અચરમ હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કોઈ ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે જે નારક જે ઔદયિક આદિ ભાવ પર્યાયનો અન્તિમ વાર અનુભવ કરી રહેલ છે. ભવિષ્યમાં ફરી ક્યારેય અનુભવ કરશે નહિ તે એ ભાવની અપેક્ષાએ ભાવ ચરમ કહેવાય છે, તેનાથી જે

चरमो भवति, कदाचित् कश्चित् अचरमो भवति, गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते ! भावचरमेणं किं चरमा, अचरमा ?', हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु भावचरमेण-भावपर्यायरूपचरमेण औदयिकादि भावचरमेणेत्यर्थः प्ररूप्यमाणाः किं चरमा भवन्ति ? किं वा अचरमा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरमा वि अचरमा वि' भावपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणा नैरयिकाः कदाचित् केचित् चरमा अपि भवन्ति, कदाचित् केचिद् अचरमा अपि भवन्ति, प्रागुक्तयुक्तेः, 'एव निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-उपर्युक्तरीत्या निरन्तरम्-अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण प्ररूप्यमाणा यावत्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका अपि भावपर्यायरूपचरमेण कदाचित् केचित् चरमा भवन्ति, कदाचित् केचित् अचरमा भवन्ति, गौतमः पृच्छति-नेरइए णं भंते ! वण्णचरमेणं किं चरमे अचरमे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु वर्णचरमेण-वर्णपर्यायरूप चरमेण प्ररूप्यमाणः किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय चरमे सिय अचरमे' वर्णपर्यायरूप चरमेण स्यात् कदाचित् कश्चिद् नैरयिकश्चरमो भवति, स्यात्-कदाचित् कश्चिद् नैरयिकः अचरमो भवति प्रागुक्तगति चरमवत्,

चरम होता है, कोई भाव-अचरम होता है। है। इसी प्रकार वैमानिक आदि चौवीसों दंडकों के विषय में कथन कर लेना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बहुत नारकजीव भावचरम की अपेक्षा से क्या चरम होते हैं अथवा अचरम होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! औदारिक आदि भावों की अपेक्षा निरूपित किये जाने वाले नारक कोई चरम भी होते हैं, कोई अचरम भी होते हैं। इस विषय की युक्ति पूर्ववत् समझनी चाहिए। नारकों के समान ही वैमानिकों तक, चौवीसों दंडकों के जीवों के विषय में इसी प्रकार कहना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! कोई एक नारक वर्ण पर्याय रूप चरम की अपेक्षा से चरम होता है या अचरम होता है ?

ભિન્ન હોય તે અચરમ કહેવાય છે. કોઈ નારક ભાવ ચરમ હોય છે કોઈ ભાવ અચરમ હોય છે. એજ પ્રકારે વૈમાનિક આદિ ચોવીસે દંડકોના વિષયમાં કથન કરી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારક જીવ ભાવ ચરમની અપેક્ષાએ શું ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-ઔદયિક આદિ ભાવોની અપેક્ષાએ નિરૂપિત કરાયેલા નારક કોઈ ચરમ હોય છે. કોઈ અચરમ પણ હોય છે. આ વિષયની પૂર્વવત્ યુક્તિ સમજી લેવી જોઈએ. નારકોના સમાનજ વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોના જીવોના વિષયમાં આજ રીતે કહેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! કોઈ એક નારક વર્ણ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ થાય છે અગર અચરમ છે ?

'एवं णिरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-उपर्युक्तरीत्या, निरन्तरम्-अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण यावद्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि वर्णपर्यायरूपचरमेण कदाचित् कश्चित् चरमो भवति, कदाचित् कश्चित् अचरमो भवति, गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते ! वण्णचरमेणं किं चरमा, अचरमा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु वर्णचरमेण-वर्णपर्यायरूपचरमेण प्ररूप्यमाणाः किं चरमा भवन्ति ? किं वा अचरमा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरिमा वि अचरिमा वि' वर्णपर्यायरूपचरमेण नैरयिकाः कदाचित् केचित् चरमा अपि भवन्ति, कदाचित् केचित् अचरमा अपि भवन्ति, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-उपर्युक्तरीत्या, निरन्तरम्-

भगवान्-हे गौतम ! वर्ण पर्याय रूप चरम की अपेक्षा कोई नारक चरम होता है, कोई अचरम होता है। स्पष्टी करण गति चरम के सदृश ही समझ लेना चाहिए और लगातार वैमानिकों तक चौवीसों दंडकों को लेकर इसी प्रकार प्ररूपणा करनी चाहिए। अर्थात् जैसे नारक जीव वर्ण चरम की अपेक्षा चरम भी है और अचरम भी, इसी प्रकार भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देव भी वर्ण चरम की अपेक्षा कोई चरम और कोई अचरम होता है। बहुवचन को लेकर यही प्रश्न उपस्थित किया जाता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! क्या बहुत नारक जीव वर्ण चरम से चरम हैं अथवा अचरम हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! चरम भी होते हैं, अचरम भी होते हैं, अर्थात् कोई नारक वर्ण पर्याय रूप चरम की अपेक्षा चरम हैं, कोई अचरम हैं। वैमानिकों तक इसी प्रकार कह लेना चाहिए, अर्थात् भवनपति, पृथिवीकायिक आदि

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ કોઈ નારક ચરમ થાય છે કોઈ અચરમ થાય છે, સ્પષ્ટીકરણ ગતિ ચરમના સદૃશ જ સમજી લેવું જોઈએ અને નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોને લઈને એ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ અર્થાત્ જેમ નારક જીવ વર્ણ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ પણ છે અને અચરમ પણ છે, એ જ પ્રકારે ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક, આદિ, એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પચેન્દ્રિયતિર્યંચ મનુષ્ય, વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવપણુ વર્ણ ચરમની અપેક્ષાએ કોઈ ચરમ અને કોઈ અચરમ હોય છે. બહુવચનને લઈને એજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરાય છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! શું ઘણા નારક જીવ વર્ણ ચરમથી ચરમ છે અથવા અચરમ છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ચરમ પણ હોય છે, અચરમ પણ હોય છે. અર્થાત્ કોઈ નારક વર્ણ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ છે. કોઈ અચરમ છે. વૈમાનિકો સુધી એ જ પ્રકારે કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય

अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण यावद्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रिय-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका अपि वर्णपर्यायरूपचरमेण कदाचित् केचित् चरमा भवन्ति, कदाचित् केचित् अचरमा भवन्ति, गौतमः पृच्छति-'नेरइए णं भंते! गंधचरमे णं किं चरमे अचरमे ?' हे भदन्त! नैरयिकः खलु गन्ध चरमेण-गन्धपर्याय-रूपचरमेण प्ररूप्यमाणः किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? भगवान् आह-'गोयमा! हे गौतम! 'सिय चरमे सिय अचरमे' गन्धपर्यायरूपचरमेण स्यात्-कदाचित् कश्चित् नैरयिकश्चरमो भवति, स्यात्-कदाचित् कश्चिद् नैरयिकः अचरमो भवति, प्रागुक्तगति चरमवत्, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-उपर्युक्तरीत्या, निरन्तरम्-अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डक-क्रमेण यावत्-भवनपतिपृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवान-व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि गन्धपर्यायरूपचरमेण कदाचित् कश्चित् चरमो भवति, कदाचित् कश्चिद् अचरमो भवति, गौतमः पृच्छति-'नेरयिकाः खलु गन्धचरमेण-गन्धपर्यायरूप चरमेण किं चरमा भवन्ति ? किं वा अचरमा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा!' हे गौतम!

एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक भी नारकों के समान कोई वर्ण चरम होते हैं, कोई वर्ण-अचरम भी होते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! नारक जीव गन्धपर्याय रूप चरम से क्या चरम होता है या अचरम होता है ?

भगवान्-हे गौतम! कोई नारक चरम गन्धपर्याय की अपेक्षा चरम होता है, कोई अचरम होता है। व्याख्या गति चरम आदि की भांति समझ लेनी चाहिए। इसी प्रकार निरन्तर वैमानिकों तक कहना चाहिए, अर्थात् भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्य-न्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक-इन चौवीसों दंडकों के विषय में नारक के समान ही गन्ध चरम एवं गन्ध-अचरम का कथन करना चाहिए।

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ નારકોની સમાન વર્ણ ચરમ હોય છે કોઈ વર્ણ અચરમ પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! નારક જીવ ગન્ધ પર્યાય રૂપ ચરમથી શું અચ-રમ હોય છે અગર ચરમ હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કોઈ નારક ચરમ ગન્ધ પર્યાયની અપેક્ષાએ ચરમ હોય છે. કોઈ અચરમ હોય છે. વ્યાખ્યા ગતિ ચરમ આદિની જેમ સમજી લેવી જોઈએ. એજ પ્રકારે નિરન્તર વૈમાનિકો સુધી કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ ચોવીસે દંડકોના વિષયમાં નારકની જેમજ ગન્ધ અચરમનું કથન કરવું જોઈએ.

'चरमावि अचरमावि' गन्धपर्यायरूप चरमेण कदाचित् केचिद् नैरयिकाश्चरमा अपि भवन्ति, कदाचित् केचित् अचरमा अपि भवन्ति, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-उपर्युक्तरीत्या, निरन्तरम्-अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण यावत्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय-विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका अपि गन्धपर्यायरूप-चरमेण कदाचित् केचिद् चरमा भवन्ति, कदाचित् केचिद् अचरमा भवन्ति, गौतमः पृच्छति 'नेरइए णं भंते ! रसचरमेणं किं चरमे अचरमे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु रसचरमेण रस-पर्यायरूपचरमेण किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय चरमे, सिय अचरमे' रसपर्यायरूपचरमेण स्यात्-कदाचित् कश्चिद् नैरयिक-श्चरमो भवति, स्यात्-कदाचित् कश्चिद् नैरयिकः अचरमो भवति प्रागुक्तयुक्तेः, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्-उपर्युक्तरीत्या, निरन्तरम्, अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण यावद्-भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तर-

---

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बहुत नारक जीव क्या गन्ध चरम से चरम होते हैं अथवा अचरम होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! कोई चरम भी होते हैं, कोई अचरम भी होते हैं। इसी प्रकार चौवीसों दंडकों को लेकर भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों के विषय में भी समझ लेना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! एक नारक रसपर्याय रूप चरम की अपेक्षा से चरम होता है या अचरम होता है ?

भगवान्-हे गौतम ! रस-चरम की अपेक्षा कोई नारक चरम होता है और कोई अचरम होता है। युक्ति पहले के समान समझना चाहिए। नारक के समान वैमानिक तक चौवीस दंडकों को लेकर इसी प्रकर कहना चाहिए,

---

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘણા નારક જીવ શું ગન્ધ ચરમથી ચરમ થાય છે અથવા અચરમ થાય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ ચરમ પણ થાય છે, કોઈ અચરમ પણ થાય છે. એજ પ્રકારે ચોવીસે દંડકોને લઈને ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્ ! એક નારક રસ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ ચરમ થાય છે અગર અચરમ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! રસ ચરમની અપેક્ષાએ કોઈ નારક ચરમ થાય છે અને કોઈ અચરમ થાય છે, યુક્તિ પહેલાની સમાન સમજવી જોઇએ. નારકના સમાન વૈમાનિક

व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि कदाचित् कश्चित् रसपर्यायरूपचरमेण चरमो भवति, कदाचित् कश्चिद् अचरमो भवति, प्रागुक्तयुक्तेः, गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते ! रसचरमेणं किं चरमा, अचरमा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु रसचरमेण-रसपर्यायरूपचरमेण किं चरमा भवन्ति ? किं वा अचरमा भवन्ति ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरमावि अचरमावि' रसपर्यायरूप चरमेण कदाचित् केचित् नैरयिकाश्चरमा अपि भवन्ति, कदाचित् केचित् अचरमा अपि भवन्ति, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिया' एवम्-उपर्युक्तरीत्या, निरन्तरम्-अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण यावद्-भवनपति प्रभृतिवैमानिकान्ता अपि रसपर्यायचरमेण कदाचिद् केचित् चरमा भवन्ति, कदाचित् केचिद् अचरमा अपि भवन्ति, प्रागुक्तयुक्तेः, गौतमः पृच्छति-'नेरइए णं भंते ! फासचरमेणं किं चरमे अचरमे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु स्पर्शचरमेण-स्पर्शपर्यायरूपचरमेण किं चरमो भवति ? किं वा अचरमो भवति ? भग-

---

अर्थात् भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिकदेव को भी चरम और अचरम कहना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बहुत नारक रसचरम से क्या चरम होते हैं, अथवा अचरम होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! रस पर्याय रूप चरम से कोई नारक चरम भी होते हैं, कोई अचरम भी होते हैं। वैमानिकों तक इसी प्रकार कहना चाहिए, अर्थात् भवनपतियों से लेकर वैमानिकों तक सभी दंडकों के कोई जीव रस पर्याय से चरम और कोई अचरम होते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! स्पर्श चरम अर्थात् स्पर्श पर्याय रूप चरम की अपेक्षा से नारक जीव चरम होता है या अचरम ?

સુધી ચોવીસે દંડકોને લઇને એજ પ્રકારે કહેવું જોઇએ, અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક, આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવને પણ ચરમ અને અચરમ કહેવા જોઇએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી :-હે ભગવન્! ઘણા નારક રસ ચરમથી શું ચરમ હોય છે, અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! રસ પર્યાય રૂપ ચરમથી કોઈ નારક ચરમ પણ થાય છે કોઈ અચરમ પણ હોય છે. વૈમાનિકો સુધી એજ પ્રકારે કહેવું જોઇએ, અર્થાત્ ભવનપતિયોથી લઇ વૈમાનિકો સુધી બધા દંડકોના કોઈ જીવ રસ પર્યાયથી ચરમ અને કોઈ અચરમ થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્! સ્પર્શ ચરમ અર્થાત્ સ્પર્શ પર્યાય રૂપ ચરમની અપેક્ષાએ નારક જીવ ચરમ થાય છે અગર અચરમ?

वान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय चरमे सिय अचरमे' स्पर्शपर्यायरूपचरमेण स्यात्–कदाचित् कश्चित् नैरयिकश्चरमो भवति, स्यात्–कदाचित् कश्चिद् नैरयिकः अचरमो भवति, 'एवं निरंतरं जाव वेमाणिए' एवम्–उपर्युक्तरीत्या, निरन्तरम्–अव्यवधानेन चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण यावद्–भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि स्पर्शपर्यायरूपचरमेण कदाचित् कश्चित् चरमो भवति, कदाचित् कश्चिद् अचरमो भवति, प्रागुक्तयुक्तेः, गौतमः पृच्छति–'नेरइयाणं भंते ! फासचरमेणं किं चरमा अचरमा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु स्पर्शचरमेण स्पर्शपर्यायरूप चरमेण किं चरमा भवन्ति ? किं वा अचरमा भवन्ति ? भगवान् आह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'चरमा वि अचरमा वि' स्पर्शपर्यायरूप चरमेण कदाचित् केचिद् नैरयिका चरमा अपि भवन्ति कदाचित् केचिद् अचरमा अपि भवन्ति, 'एवं जाव वेमाणिया' एवम्–उपर्युक्तरीत्या यावद्–भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियकिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिकवैमानिका अपि कदाचित् केचित् स्पर्शपर्यायरूपचरमेण चरमा भवन्ति कदाचित् केचिद् अचरमा भवन्ति प्रागुक्तगतिचरमादिवत् । अथ पूर्वोक्तपर्यायरूपचरमाणां संग्रह गाथामाह–'संगहणि-

---

भगवान्–हे गौतम ! कोई नारक चरम होता है, कोई अचरम होता है। वैमानिकों तक इसी प्रकार कहना चाहिए, अर्थात् भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर ज्योतिष्क और वैमानिक, इन चौवीसों दंडकों में कोई स्पर्शचरम होता है, और कोई स्पर्श–अचरम होता है।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! बहुत नारक क्या स्पर्श चरम से चरम होते हैं अथवा अचरम होते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! चरम भी होते हैं, अचरम भी होते हैं। जैसे नारक स्पर्श चरम से चरम होते हैं और अचरम भी, इसी प्रकार भवनपति, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, तिर्यंच पंचेन्द्रिय, मनुष्य, वानव्यन्तर,

---

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! કોઈ નારક ચરમ હોય છે, કોઈ અચરમ હોય છે. વૈમાનિકો સુધી એજ પ્રકારે કહેવુ જોઈએ, અર્થાત્ ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક, આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક આ ચોવીસે દંડકોના કોઈ જીવ સ્પર્શ ચરમ હોય છે અને કોઈ સ્પર્શ અચરમ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! ઘણા નારકો શું સ્પર્શ ચરમથી ચરમ હોય છે અથવા અચરમ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! ચરમ પણ હોય છે, અચરમ પણ હોય છે. જેમ નારક સ્પર્શ ચરમથી ચરમ થાય છે અને અચરમ પણ થાય છે. એજ પ્રકારે ભવનપતિ, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર જ્યોતિષ્ક

गाहा-'गइठिइ भवे य भासा आणापाणु चरमे य बोद्धव्वा ।
आहार भावचरमे वण्णरसेगंधफासे य ॥ १ ॥ संग्रहणी गाथा—
छाया-गतिस्थिति भवश्च भाषा आनप्राणचरमश्च बोद्धव्याः ।
आहारभाव चरमो वर्णरसो गन्धस्पर्शश्च ॥१॥ उक्तोऽर्थः, ॥सू० ७॥

'दसमं चरमपदं समत्तं'

इतिश्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्री-शाहू छत्रपतिकोल्हापुर-राजप्रदत्त-'जैनशास्त्राचार्य'-पदविभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलाल-व्रतिविरचितायां श्री प्रज्ञापनासूत्रस्य प्रमेयबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां दशमं चरमपदं समाप्तम् ॥१०॥

ज्योतिष्क और वैमानिकों में से भी किसी को स्पर्शचरम और किसी को स्पर्श-अचरम समझना चाहिए। स्पष्टीकरण गति चरम आदि के समान ही जानना चाहिए ।

जिन गति आदि पर्यायों के आधार से नारक आदि के चरमत्व-अचरमत्व की प्ररूपणा की गई है, उनका नामोल्लेख करने वाली एक गाथा इस प्रकार है-(१) गति (२) स्थिति (३) भव (४) भाषा (५) आनप्राण (६) आहार (७) भाव (८) वर्ण (९) रस (१०) गंध (११) स्पर्श, उनकी अपेक्षा चरमत्व-अचरमत्व-का विचार है ॥सू० ७॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित प्रज्ञापना सूत्र की प्रमेयबोधिनि व्याख्या में दसवां चरमपद समाप्त ॥१०॥

અને વૈમાનિકોમાંથી પણ કોઈને સ્પર્શ ચરમ અને કોઈને સ્પર્શ અચરમ સમજવા જોઈએ· સ્પષ્ટીકરણ ગતિ ચરમ આદિના સમાનજ જાણવું જોઈએ.

જે ગતિ આદિ પર્યાયોના આધારે નારક આદિના ચરમત્વ-અચરમત્વની પ્રરૂપણા કરાઈ છે તેમના નામોલ્લેખ કરવાવાળી એક ગાથા આ રીતે છે-(૧) ગતિ (૨) સ્થિતિ (૩) ભવ (૪) ભાષા (૫) આનપ્રાણ (૬) આહાર (૭) ભાવ (૮) વર્ણ (૯) રસ (૧૦) ગંધ (૧૧) સ્પર્શ એમની અપેક્ષાએ ચરમત્વ અચરમત્વનો વિચાર છે. ॥સૂ૦ ૭॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિવિરચીત પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યામાં દસમું ચરમ પદ સમાપ્ત ॥૧૦॥

एकादशं भाषापदम्

मूलम्-से णूणं भंते ! मण्णामीति ओहारिणी भासा, चिंतेमीति ओहारिणी भासा । अह मण्णामीति ओधारिणी भासा, अह चिंतेमीति ओधारिणी भासा । तह मण्णामीति ओधारिणी भासा, तह चिंतेमीति ओहारिणी भासा ? हंता गोयमा ! मण्णामीति ओधारिणी भासा, चिंतेमीति ओधारिणी भासा, अह मण्णामीति ओधारिणी, अह चिंतेमीति ओधारिणी भासा, तह मंण्णामीति ओधारिणी भासा, तह चिंतेमीति ओधारिणी भासा, ओहारिणीणं भंते ! भासा किं सच्चा, मोसा, सच्चामोसा, असच्चा मोसा ? गोयमा ! सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चामोसा । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-ओधारिणीणं भासा सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चामोसा ? गोयमा ! आराहिणी सच्चा, विराहिणी मोसा, आराहणविराहिणी सच्चामोसा, जाणेव आराहिणी, णेव विराहिणी, णेवाराहणविराहणी, सा असच्चा मोसा णामं चउत्थी भासा. से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-ओहारीणीणं भासा सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चामोसा ॥सू० १॥

छाया-तत् नूनं भदन्त ! मन्ये इति अवधारणी भाषा, चिन्तयामीति अवधारणी भाषा, अथ मन्ये इति अवधारणी भाषा, अथ चिन्तयामीति अवधारणी भाषा, तथा मन्ये इति अव-

---

ग्यारहवां भाषापद

शब्दार्थ-(से) अथ (णूणं) निश्चय (मण्णामि) मानता हूं (इति) इस प्रकार (ओहारिणी भासा) भाषा बोध का कारण है (चिंतेमीति ओहारिणी भासा) चिन्तन करता हू कि भाषा बोध का कारण है (अह मण्णामीति ओधारिणी भासा) मैं मानूं कि भाषा अवधारण करने वाली-बोध का कारण है ? (अह

અગીયારમું ભાષા પદ

શબ્દાર્થ-(से) અથ (णूणं) નિશ્ચય (मण्णामि) માનુ છું (इति) આ પ્રકારે (ओहारिणी भासा) ભાષા બોધનું કારણ છે (चिंतेमीति ओहारिणी भासा) ચિન્તન કરૂં છું કે, ભાષા બોધનું કારણ છે (अह मण्णामीति ओधारिणी भासा) હું માનું છું કે ભાષા અવધારણ કરવાવાળી-બોધનું કારણ છે ? (अह चिंतेमि ओधारिणी भासा) ચિન્તન કરૂં કે ભાષા

धारणी भाषा, तथा चिन्तयामीति अवधराणी भाषा ? हन्त, गौतम ! मन्ये इति अवधारणी भाषा, चिन्तयामीति अवधारणी भाषा, अथ मन्ये इति अवधारणी भाषा, अथ चिन्तयामीति अवधारणी भाषा, तथा मन्ये इति अवधारणी भाषा, तथा चिन्तयामीति अवधारणी भाषा, अवधारणी खलु भदन्त ! भाषा किं सत्या, मृषा, सत्यामृषा, असत्यामृषा ? गौतम ! स्यात् सत्या, स्यात् मृषा, स्यात् सत्यामृषा, स्यात् असत्यामृषा, तत् केनार्थेन भदन्त !

चिंतेमि ओधारिणी भासा) में चिन्तन करू कि भाषा अवधारिणी है ? (तह) तथा–उसी प्रकार (मण्णामीति ओधारिणी भासा) मानता हूं कि भाषा अवधारिणी है (तह चिंतेमीति ओहारिणीभासा) उसी प्रकार चिन्तन करता हूं कि भाषा अवधारिणी है (हंता) हां (गोयमा) हे गौतम ! (मण्णामीति ओधारिणी भासा) भाषा अवधारिणी है, ऐसा तुम मानते हो (चिंतेमीति ओधारिणी भासा) भाषा अवधारिणी है, ऐसा तुम सोचते हो (अह मण्णामीति ओधारिणी भासा) मानो कि भाषा अवधारिणी है (चिंतेमीति ओधारिणी भासा) चिन्तन करो कि भाषा अवधारिणी है तह (मण्णामीति ओधारिणी भासा) पूर्णरूप से मानो कि भाषा अवधारिणी है (तह चिंतेमीति ओधारिणी भासा) पूर्ण रूप से सोचो कि भाषा अवधारिणी है ।

(ओहारिणी णं भंते ! भासा) हे भगवन् ! अवधारिणी भाषा (किं सच्चा, मोसा, सच्चामोसा, असच्चामोसा ?) क्या सत्य है, असत्य है, सत्यामृषा–मिश्रा–है अथवा असत्या–मृषा–अनुभय है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सिय सच्चा) सत्य भी होती है (सिय मोसा) (मृषा भी होती है (सिय सच्चामोसा) सत्यामृषा भी होती है (सिय असच्चामोसा) असत्यामृषा भी होती है ।

અવધારીણી છે ? (तह) તથા એજ પ્રકારે (मण्णामीति ओधारिणी भासा) માનું છું કે ભાષા અવધારિણી છે (तह चिंतेमीति ओहारिणी भासा) એજ પ્રકારે ચિન્તન કરૂં છું કે ભાષા અવધારિણી છે (हंता) હા (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (मण्णामीति ओधारिणी भासा) ભાષા અવધારિણી છે, એમ તમે માનો છો (चितेमीति ओधारिणी भासा) ભાષા અવધારિણી છે, એવુ તમે વિચારો છો (अहमण्णामीति ओधारिणी भासा) માનો કે ભાષા અવધારિણી છે (चिंतेमीति ओधारिणी भासा) ચિન્તન કરો કે ભાષા અવધારિણી છે (तह मण्णामीति ओधारिणीभासा) પૂર્ણ રૂપે માનો કે ભાષા અવધારિણી છે (तह चिंतेमीति ओधारिणी भासा) પૂર્ણ રૂપે વિચારો કે ભાષા અવધારિણી છે

(ओहारिणीणं भंते ! भासा) હે ભગવન્ ! અવધારિણી ભાષા (किं सच्चा, मोसा, सच्चामोसा, असच्चामोसा ?) શુ સત્ય છે, અસત્ય છે, સત્યામૃષા મિશ્ર છે, અથવા અસત્યમૃષા અનુભવ છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सिय सच्चा) સત્ય પણ હોય છે (सिय मोसा) મૃષા પણ હોય છે (सिय सच्चा मोसा) સત્યામૃષા પણ હોય છે (सिय असच्चा मोसा) અસત્ય મૃષા પણ હોય છે

एवमुच्यते-अवधारणी खलु भाषा, स्यात् सत्या, स्यात् मृषा, स्यात् सत्यामृषा, स्यात् असत्यामृषा? गौतम! आराधिनी सत्या, विराधिनी मृषा, आराधनविराधिनी सत्यामृषा, या नैवाराधिनी, नैव विराधिनी नैव आराधनविराधिनी सा असत्यामृषा नाम चतुर्थीभाषा, तत् तेनार्थेन गौतम! एवमुच्यते-आराधिनी खलु भाषा स्यात् सत्या, स्यात् मृषा, स्यात् सत्यामृषा, स्यात् असत्यामृषा ॥ सू० १ ॥

टीका-पूर्वं दशमपदे प्राणिना मुपपातक्षेत्रस्य रत्नप्रभादेश्चरमाचरमवक्तव्यता प्ररूपिता,

---

(से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ) हे भगवन्! किस हेतु से ऐसा कहा जाता है कि (ओधारिणी णं भासा सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चामोसा?) अवधारिणी भाषा सत्य भी, असत्य भी, सत्यामृषा भी, असत्यामृषा भी होती है? (गोयमा! आराहिणी सच्चा) हे गौतम! आराधिनी भाषा सत्य है (विराहिणी मोसा) विराधिनी भाषा असत्य है (आराहण विराहिणी सच्चामोसा) आराधिनी-विराधिनी भाषा सत्यमृषा है (जा) जो (णेव आराहिणी, णेव विराहिणी) न आराधिनी हो, न विराधिनी हो (सा असच्चामोसा णामं चउत्थी भासा) वह असत्यामृषा नामक चौथी भाषा है (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ) हे गौतम! इस हेतु से ऐसा कहा जाता है कि (ओहारिणी भासा सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चामोसा) अवधारिणी भाषा सत्य भी, असत्य भी, सत्यामृषा भी और असत्यामृषा भी होती है ॥१॥

टीकार्थ-इससे पूर्व दशम पद में प्राणियों के उपपातक्षेत्र रत्नप्रभा आदि के चरमत्व-अचरमत्व की वक्तव्यता कही है, अब ग्यारहवें पद में सत्य, मृषा,

---

(से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ) હે ભગવન્! શા હેતુથી એવુ કહેવાય છે કે (ओधारिणीणं भासा सिय सच्चा सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चामोसो?) અવધારિણી ભાષા સત્ય પણ, અસત્ય પણ, સત્યામૃષા પણ, અસત્યામૃષા પણ થાય છે (गोयमा! आराहिणीं सच्चा) હે ગૌતમ! આરાધિની ભાષા સત્ય છે (विराहिणी मोसा) વિરાધિની ભાષા અસત્ય છે (आराहणविराहिणी सच्चा मोसा) આરાધિની-વિરાધિની ભાષા સત્યામૃષા છે (जा) જે (णेव आराहिणी, णेव विराहिणी) નથી આરાધિની કે નથી વિરાધિની (सा असच्चा मोसा णामं चउत्थी भासा) તે અસત્યા મૃષા નામક ચોથી ભાષા છે (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ) હે ગૌતમ! એ હેતુથી એવું કહેવાય છે કે (ओहारिणी भासा सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चा मोसा, सिय असच्चा मोसा) અવધારિણી ભાષા સત્ય પણ અસત્ય પણ, સત્યામૃષાપણ અને અસત્યમૃષા પણ થાય છે ॥ ૧ ॥

ટીકાર્થ-આનાથી પહેલા દશમા પદમાં પ્રાણિયોના ઉપપાત ક્ષેત્ર રત્નપ્રભા આદિના ચરમત્વ-અચરમત્વ વિ. વક્તવ્યતા કહી, હવે અગીયારમા પદમાં સત્ય મૃષા સત્યમૃષા,

अथ एकादशे पदे सत्या १ मृषा २ सत्यामृषा ३ असत्यामृषा ४ इत्येवं भाषापर्याप्तानां सत्यादि भाषा विभागप्रदर्शनार्थमाह-'से णूणं भंते ! मण्णामीति ओहारिणी भासा ?' गौतमः पृच्छति हे भदन्त ! तत्-अथ, नूनम् निश्चितम्, मन्ये-अववोधामि यत् किल अवधारणी-अवबोध-बीजस्वरूपा खलु भाषा भवतीति ? तत्रावगम्यतेऽर्थोऽनयेति करणव्युत्पत्त्या अवधारणी शब्दस्य अवबोधवीजमर्थः, भाष्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या भाषाशब्दस्य तद्योग्यतया परिणाम प्राप्त निसृज्यमानद्रव्यसंघातरूपोऽर्थः, तथा च अहमेवं मन्ये यदुतावश्यमवधारणी भाषा भवतीति भावः, न खल्वेतत् सकृत् अनालोच्यैव मन्ये अपि तु युक्तिद्वारेणापि विचारयामि इत्याह-'चिंतेमीति ओहारिणी भासा-' चिन्तयामि-युक्त्या निश्चिनोमि, यत् खलु अव-धारणी भाषा भवतीति, इत्येवं स्वाभिप्रायं भगवते आवेद्य प्रस्तुतार्थ विनिश्चयार्थं प्रथमाभि-प्रायेण भगवन्तं पृच्छति गौतमः-'अहमण्णामीति ओधारिणी भासा ?' अथ-भगवान् ! एव-महं मन्ये-मननं कुर्याम्-यत् किल अवधारणी भाषा भवतीति ? अथ द्वितीयाभिप्रायेण पृच्छति-

---

सत्यमृषा, और असत्यमृषा इस प्रकार चार तरह भाषा की पर्याप्ति से पर्याप्त जीवों की भाषा का विभाग प्रदर्शित करने के लिए कहते हैं-

गौतमस्वामी भाषा के सम्बन्ध में अपना अभिप्राय प्रकट करते हुए कहते हैं-हे भगवन् ! मैं मानता हूं कि भाषा अवधरणी है, अर्थात् भाषा के द्वारा पदार्थ का अवधारण होता है अथवा भाषा अवबोध का कारण हैं, जो भाषी जाय या बोली जाय वह भाषा। भाषा के योग्य द्रव्यों को ग्रहण करके उसे भाषा के रूप में परिणत करके त्यागे जाने वाले द्रव्य समूह को भाषा कहते हैं। तात्पर्य यह है कि मैं ऐसा मानता हूं और विना सोच-विचार किए नहीं वरन् युक्ति के द्वारा ऐसा विचार करता हूं कि भाषा अवधारिणी है।

इस प्रकार भगवान् के समक्ष अपना अभिप्राय प्रकट करके उसकी सत्यता को निश्चित करने के लिए गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! क्या मैं

અને અસત્યમૃષા એ પ્રકારે ચાર પ્રકારની ભાષાની પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત જીવોની ભાષાનો વિભાગ પ્રદર્શિત કરવા માટે કહે છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી-ભાષાના સમ્બન્ધમા પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતા કહે છે-હે ભગવન્ ! હું માનુ છુ કે ભાષા અવધારિણી છે, અર્થાત્ ભાષા દ્વારા પદાર્થનુ અવધારણ થાય છે અથવા ભાષા અવબોધનું કારણ છે. જે ભાષી જાય અગર બોલી શકાય તે ભાષા (બોલી) ભાષાને યોગ્ય દ્રવ્યોનું ગ્રહણ કરીને તેને ભાષાના રૂપમા પરિણત કરીને ત્યાગ કરાતા દ્રવ્ય સમૂહને ભાષા કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે હું એમ માનુ છું અને કઈ પણ વિચાર કર્યા સિવાય નહિ. પણ યુક્તિ દ્વારા એનો વિચાર કરૂં છું કે ભાષા અવધારિણી છે.

એ રીતે ભગવાનની સમક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરીને તેની સત્યતાનો નિશ્ચય કરવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે :-હે ભગવન્ ! શું હું એમ માનું કે ભાષા અવ-

'अह चिंतेमीति ओधारणी भाषा ?–' अथ भगवन् ! एवमहं चिन्तयामि–चिन्तनं कुर्याम् ? यत् खलु अवधारणी भाषा भवतीति अनवद्यमेतदित्याशयः,

अथ यथा पृच्छा समयात्पूर्वं मननं चिन्तनं वा कृतवान् तथैवाधुना पृच्छा समयेऽपि मननं चिन्तनं वा करोमि नान्यथेति भगवतो ज्ञानेन परिज्ञापयितुं पृच्छति–'तह मण्णामीति ओधारिणी भासा ?' तथा–एवमहं मन्ये विनिश्चिनोमि, यत्खलु अवधारणी भाषा भवतीति ? यथापूर्वमहं ज्ञातवान् तथैवाहमधुनापि मन्ये यत्किल अवधारणी भाषेयम्, तथा च मम नाधुना तन–मननस्य पूर्वमननस्य च कश्चिद् विशेषोऽस्तीति भावः, द्वितीयाभिप्रायेणाह– 'तह चिंतेमीति ओहारिणी भासा ?' तथा चिन्तयामि यदुत अवधारणी भाषा भवतीति ? तथा च यथा पूर्वं खल्वहं चिन्तितवान् तथैवाधुनाऽपि चिन्तयामि यदुत अवधारणी भाषेति। तत् किं युक्तमेतदिति प्रश्नाभिप्रायः। भगवानाह–'हंता, गोयमा!' हे गौतम ! हन्त–सत्य· मेतत्, यथा त्वया पृष्ठं तथैव वर्तते इत्यर्थः, तदेव विशदयन्नाह–'मण्णामीति ओधारिणी भासा'–मन्ये अहमपि अवधारणी भाषेति, त्वं मन्यसे यत् किल अवधारणी भाषेति, तदहं

ऐसा मानूं कि भाषा अवधारणी है ? क्या मैं ऐसा चिन्तन करूं कि भाषा अवधारणी है ? अर्थात् क्या मेरा इस प्रकार मानना और सोचना निर्दोष है ? हे भगवान् ! मैं जैसे पहले मानता और विचारता था कि भाषा अवधारणी है, उसी प्रकार अब भी मानता और विचार करता हूं कि भाषा अवधारणी है ? तात्पर्य यह है कि मेरे इस समय के और पूर्वकालिक मनन में कोई अन्तर नहीं है, तथा जिस प्रकार पहले युक्ति पूर्वक सोचता था कि भाषा अवधारणी है, वैसा ही अब भी सोचता हूं। इस प्रकार मेरे पूर्वकालिक एवं वर्त्तमान-कालिक चिन्तन में कोई अन्तर नहीं है। हे भगवन् ! क्या मेरा यह मनन और चिन्तन युक्त है ?

भगवान् कहते हैं–हां, गौतम ! तुम्हारा मनन–चिन्तन सत्य है। तुम मानते

धारिणी छे ? शुं हु એवु ચિન્તન કરૂં કે ભાષા અવધારિણી છે ? અર્થાત્ શું મારૂં એ પ્રકારનુ માનવું અને વિચાવું નિર્દોષ છે ? હે ભગવાન્ ! હુ પહેલા એવુ માનતો અને વિચારતો હતો કે ભાષા અવધારિણી છે. એજ પ્રકારે અત્યારે પણ માનુ છું અને વિચાર કરૂ છુ કે ભાષા અવધારિણી છે ? તાત્પર્ય એ છે કે મારા આ સમયના અને પૂર્વકાલિક મનનમાં કોઈ અન્તર નથી તથા જે પ્રકારે પહેલા યુક્તિપૂર્વક વિચારતો હતો કે ભાષા અવધારિણી છે, તેમજ અત્યારે પણ વિચારૂ છું આ રીતે મારા પૂર્વકાળના તેમજ વર્તમાન કાળના ચિન્તનમા કોઈ અંતર નથી. હે ભગવન્ ! શુ મારૂં આ મનન અને ચિન્તન યોગ્ય છે ?

શ્રી ભગવાન્–કહે છે–હા ગૌતમ ! તમારૂં મનન ચિન્તન સત્ય છે. તમે માનો છો કે ભાષા અવધારિણી છે, એ વાત હું કેવળજ્ઞાનથી જાણુ છુ. તમે વિચારો છો કે

केवलज्ञानेन जानामीत्याशयः, एवम्-'चिंतेमीति ओधारिणी भासा'-चिन्तयामि अहमपि अवधारणी भाषेति, तथा च त्वं चिन्तयसि यत् किल अवधारणी भाषेति तदहं केवलज्ञानेन वेद्मि अथ-'मण्णामीति' इत्यादीनां क्रियापदानां प्राकृतशैल्या छान्दसत्वाच्च युष्मदर्थेऽपि प्रयोगेण पूर्ववाक्यार्थं समर्थयमान आह-'अह मण्णामीति ओधारिणी भासा-' अथ-ऊर्ध्वम्-अनन्तरमित्यर्थः त्वं निःसन्देहं मन्यस्व-यदुत अवधारणी खलु भाषा भवतीति, 'अह चिंतेमीति ओधारिणी भासा'-अथ-अनन्तरम् त्वं चिन्तय निःसन्देहं विभावय-यत् किल अवधारणी भाषा भवतीति तथा अहमपि केवलज्ञानेन चिन्तयामीति अत्यन्तमिदं समीचीनं निरवद्यश्चेति भावः, 'तह मण्णामीति ओधारिणी भासा'-तथा पूर्ववदेव त्वम् अविकलं परिपूर्णं मन्यस्व यदुत अवधारणी किल भाषा भवतीति, तथा च यथा त्वं पूर्वं मननं कृतवान् तथैव अधुनाऽपि मत्संमतत्वात् सर्वं मन्यस्व, एवम् 'तह चिंतेमीति-ओधारिणी भासा'-तथा अविकलं परिपूर्णं त्वं चिन्तय यदुत अवधारणी भाषा भवतीति, एवञ्च यथा त्वं पूर्वं चिन्तितवान् तथैवेदानीमपि मत्संमतत्वात् सर्वं विभावय न मनागपि शङ्कामकार्षीरिति भावः,

हो कि भाषा अवधारणी है, यह भी मैं अपने केवलज्ञान से जानता हूं।

प्राकृतभाषा की शैली के कारण और आर्ष प्रयोग होने से 'मण्णामि' इत्यादि० क्रियापद मध्यम पुरुष में, 'तुम' इस अर्थ में भी प्रयुक्त होते हैं, अतः पूर्व वाक्य के अर्थ का समर्थन करते हुए भगवान् कहते हैं-इसके पश्चात् भी तुम मानो कि भाषा अवधारणी है, तुम निस्सन्देह होकर चिन्तन करो कि भाषा अवधारिणी है। मैं भी केवलज्ञान के द्वारा ऐसा ही जानता हूं। यह जानना और सोचना अत्यन्त समीचीन और निर्दोष है। अतएव तुम पूर्ववत ही पूरी तरह मानो और सोचो कि भाषा अवधारणी है। इसमें तनिक भी शंका मत करो।

इस कथन से यह निश्चित हो गया कि भाषा अवधारणी है, अर्थात् अवबोध का बीज है, अर्थ के निश्चिय करने का कारण है। अब प्रश्न यह उपस्थित

ભાષા અવધારિણી છે. એ હુ પણ મારા કેવલજ્ઞાનથી જાણુ છુ,

પ્રાકૃત ભાષાની શૈલીને કારણે તેમજ આર્ષ પ્રયોગ હોવાથી 'मण्णामि' ઇત્યાદિ ક્રિયાપદ મધ્યમ પુરૂષમા 'તમે' એ અર્થમા પણ પ્રયુક્ત થાય છે, તેથી પૂર્વ વાક્યના અર્થનુ સમર્થન કરતા ભગવાન કહે છે-એના પછી પણ તમે માનોકે ભાષા અવધારિણી છે, તમે નિસ્સંદેહ થઈ ને ચિન્તન કરો કે ભાષા અવધારિણી છે, હુ પણ કેવળજ્ઞાન દ્વારા એવુ જ જાણુ છુ આ જાણવુ અને વિચારવુ અત્યન્ત સમીચીન અને નિર્દોષ છે. તેથી જ તમે પૂર્વવત્ જ સારી રીતે માનો અને વિચારો કે ભાષા અવધારિણી છે. તેમાં જરા પણ શકા ન નરો.

આ કથનથી એ નિશ્ચિત થઈ ગયુ કે ભાષા અવધારિણી છે અર્થાત્ અવબોધનુ બીજ છે અર્થના નિશ્ચય કરવાનુ કારણ છે. હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે અવધા-

तदेवं भाषा अवधारणी-अवबोधबीजरूपेति निर्णीतम्, अथेदानीमवधारणी भाषेयं किं सत्या? उत मृषे त्यादि निर्णयार्थं गौतमः पृच्छति-'ओहारिणी णं भंते! भासा किं सच्चा, मोसा, सच्चा मोसा, असच्चा मोसा?' हे भदन्त! अवधारणी खलु अवबोधबीजभूता भाषा कि सत्या भवति? उताहो मृषा-मिथ्यारूपा भवति? अथवा सत्यामृषा भवति? अथवा असत्यामृषा भवति?, तत्र सद्भ्यो-भगवदाज्ञासम्यगाराधकतया परमशिष्टेभ्यो मुनिभ्यो हिता-ऐहिकामुष्मिकलोकाराधकत्वेन मोक्षप्रापिका सत्या, अथवा सत्सु साध्वी सत्या, यद्वा सद्भ्यो-मोक्षपदप्रापकतया परमशोभनेभ्यो मूलोत्तरगुणेभ्यो हिता सत्या, तेषु साध्वी वा सत्या, अथवा सद्भ्यो-भगवदुपदिष्टेभ्यो विद्यमान जीवादिपदार्थेभ्यो हिता सत्या, तेषु यथाऽवस्थितवस्तुतत्त्वप्ररूपणेन साध्वी वा सत्येति, तद्विपरीतस्वरूपा मृषा-मिथ्याभूता, तदु-

---

होता है कि अवधारणी भाषा सत्य है, असत्य है, सत्यामृषा (उभयरूप-मिश्रित) है, अथवा असत्यामृषा है अर्थात् अनुभय रूप है, 'जिसे सत्य भी-न कहा जा सके और मृषा भी न कहा जा सके।

सत्-पुरुषों अर्थात् भगवान् की आज्ञा के आराधक होने के कारण परम शिष्ट जनों के लिए जो हितकर हो अर्थात् इहलोक-परलोक की आराधना में सहायक होने से मोक्ष प्राप्त कराने वाली हो, वह भाषा सत्य कहलाती है। अथवा सज्जनों के लिए जो साध्वी हो अर्थात् भली हो वह भाषा सत्य कहलाती है। अथवा सत् अर्थात् मोक्ष पद की प्राप्ति का कारण होने से अतिशय शोभन मूलगुणों और उत्तर गुणों के लिए जो हितकर हो वह सत्यभाषा अथवा सत् अर्थात् भगवान् के द्वारा उपदिष्ट विद्यमान जीवादि पदार्थों के लिए जो हित-कर हो, अर्थात् उनकी वास्तविक प्ररूपणा करने वाली हो, वह भाषा सत्य कहलाती है। जो भाषा सत्यभाषा से विपरीत स्वरूप वाली हो अर्थात् मिथ्या

રિણી ભાષા સત્ય છે, અસત્ય છે, સત્યા મૃષા છે (ઉભયરૂપ) મિશ્ર છે, અથવા અસત્યા મૃષા છે અર્થાત્ અનુભય રૂપ છે. જેને સત્ય પણ ન કહેવાય અને મૃષા પણ ન કહી શકાય

સત્-પુરૂષો અર્થાત્ ભગવાનની આજ્ઞાના આરાધક હોવાને કારણે પરમ શિષ્ટજનોને માટે જે હિત કર હોય અર્થાત્-ઇહ લોક, પરલોકની આરાધનામાં સહાયક હોવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા વાળી હોય તે ભાષા કહેવાય છે અથવા સજ્જનોને માટે જે સાધ્વી હોય અર્થાત્ ભલી હોય તે સત્ય ભાષા કહેવાય છે.

અથવા સત્ અર્થાત્ મોક્ષપદનો પ્રાપ્તિનું કારણ હોવાથી અતિશય શોભન મૂલ ગુણો અને ઉત્તર ગુણોને માટે જે હિતકર હોય તે સત્ય ભાષા.

અથવા સત્ અર્થાત્ ભગવાનના દ્વારા ઉપદિષ્ટ વિદ્યમાન જીવાદિ પદાર્થોને માટે જે હિતકર હોય અર્થાત્ તેમની વાસ્તવિક પ્રરૂપણા કરવાવાળી હોય, તે ભાષા સત્ય કહેવાય છે. જે ભાષા સત્ય ભાષાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી હોય અર્થાત્ મિથ્યા હોય તે મૃષા

भयस्वभावा च सत्यामृषा, यातु प्रागुक्तासु तिसृष्वपि भाषासु अनधिकृता तल्लक्षणायोगात्त्रानन्तभाविनी भवति सा आमन्त्रणाज्ञापनादिविषया असत्या मृषा भाषा उच्यते इत्यर्थः तथाचोक्तम्-"सच्चाहिया सयामिह संतो मुणयो गुणा पयत्था वा। तव्विवरीया मोसा मीसा जा तदुभय सहावा" ॥१॥ अणहि गयां जा तीसु वि सद्दोच्चिय केवलो असच्चमुसा"

छाया-सत्याहिता सतामिह सन्तो मुनयो गुणाः प्रशस्ता वा।
तद्विपरीता मृषा, मिश्रा या तदुभय सहा वा ॥१॥
अनधिगता या तिसृष्वपि शब्दोच्चया केवलमसत्या मृषेति,

भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चामोसा'-स्याद्-कदाचित् सत्या भाषा भवति, स्यात्-कदाचित् मृषा भाषा भवति,

---

हो, वह मृषा भाषा है। जो मिली-जुली हो अर्थात् जिसमें कुछ अंश सत्य और कुछ अंश असत्य हो, वह सत्यमृषा कहलाती है। जो भाषा इन तीनों प्रकार की भाषा में समाविष्ट न हो सके, अर्थात् जिसे सत्य, असत्य या उभयरूप न कहा जा सके-जिसमें तीनों में से किसी भी भाषा का लक्षण घटित न हो, वह असत्यामृषा भाषा है। इस भाषा का विषय अमंत्रण करना, आज्ञा देना आदि होता है। कहा भी है।

'जो सतों-भलों के लिए हितकर हो, वह सत्यभाषा है। सत् का अर्थ है मुनि, गुण अथवा-जीवादि पदार्थ। इससे जो विपरीत हो वह भाषा मृषा, और जो दोनों प्रकार की हो, वह मिश्रभाषा कहलाती है ॥१॥ और जो उक्त तीनों प्रकार की भाषा में परिगणित न की जा सके, केवल शब्द रूप ही हो, वह असत्यामृषा भाषा है।'

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! अवधारिणी भाषा कदाचित् सत्य होती है, कदाचित् मिथ्या-मृषा होती है, कदाचित् सत्या-मृषा-उभयरूप होती है

ભાષા છે. જે મળતી-ભળતી હોય અર્થાત્ જેમાં કોઈક અંશ સત્ય અને કોઈ અંશ અસત્ય હોય તે સત્યામૃષા કહેવાય છે. જે ભાષા આ ત્રણેય પ્રકારોની ભાષામાં સમાવિષ્ટ ન હોઈ શકે, અર્થાત્ જેને સત્ય, અસત્ય અગર ઉભય રૂપ ન કહી શકાય જેમાં ત્રણેમાથી કોઈ પણ ભાષાનુ લક્ષણ ઘટી ન શકે, તે અસત્યા મૃષા ભાષા છે. આ ભાષાનો વિષય આમંત્રણ કરવું આજ્ઞાદેવી આદિ હોય છે. કહ્યું પણ છે-

જે સન્તો-ભલાને માટે હિતકર હોય તે સત્ય ભાષા છે. સતનો અર્થ છે મુનિ, ગુણ અથવા જીવાદિ પદાર્થ, તેનાથી જે વિપરીત હોય તે મૃષા ભાષા અને જે બન્ને પ્રકારની હોય તે મિશ્ર ભાષા કહેવાય છે ॥ ૧ ॥ અને જે ઉક્ત ત્રણે પ્રકારની ભાષાઓમાં પરિગણિત ન કરી શકાય, કેવળ શબ્દ રૂપ હોય તે અસત્યા મૃષા છે

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! અવધારિણી ભાષા કદાચિત્ સત્ય હોય છે, કદાચિત્ મિથ્યા-મૃષા હોય છે, કદાચિત્ સત્યામૃષા ઉભય રૂપ હોય છે અને કદાચિત્ અસત્યા મૃષા હોય છે.

स्यात्-कदाचित् सत्यामृषा भाषा भवति, स्यात्-कदाचित् असत्यामृषा भवति, उक्तार्थे गौतमः पृच्छति-'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-ओधारिणी णं भासा सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चा मोसा, सिय असच्चा मोसा ?' हे भदन्त ! तत्-अथ, केनार्थेन-कथं तावत्, एवम्-उक्तरीत्या उच्यते यत्-अवधारणी खलु भाषा स्यात् सत्या, स्यात् मृषा, स्यात् सत्यामृषा, स्यात् असत्यामृषा भवतीति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'आराहिणी सच्चा'-आराधनी भाषा सत्या भवति, तथाहि-आराध्यते मोक्षमार्गोऽनया इत्याराधनीतिव्युत्पत्त्या या सर्वज्ञाज्ञानुसारेण भाष्यते अस्त्यात्मा सदसन्नित्यानित्याद्यनेकधर्म कलापाल्डिङ्गित इत्यादि रीत्या सा यथावस्थितवस्तुप्रतिपादिका भाषा सत्योच्यते, आराधनीत्वात्, 'विराहिणी मोसा'-विराधनी भाषा मृषा उच्यते, विराध्यते मोक्षमार्गोऽनयेति विराधनीति व्युत्पत्त्या वस्तुप्रतिष्ठापनबुद्ध्या सर्वज्ञानाप्राति कूल्येन या भाष्यते यथा नास्ति आत्मा, एकान्तनित्यो

और कदाचित् असत्यामृषा होती है ।

गौतमस्वामी इसका कारण पूछते हैं-हे भगवन् ! किस हेतु से ऐसा कहा है कि अवधारणी भाषा सत्य, मृषा, सत्यामृषा और असत्यामृषा भी होती है ?

भगवान्-हे गौतम ! जो भाषा आराधनी होती है, वह सत्य होती है । जिसके द्वारा मोक्ष मार्ग की आराधना हो अर्थात् जो सर्वज्ञ की आज्ञा के अनुसार बोली जाय, वह भाषा आराधनी कहलाती है, जैसे-आत्मा स्वरूप से सत् है, पररूप से असत् है, द्रव्यार्थिकनय से नित्य और पर्यायार्थिकनय से अनित्य है, इत्यादि अनेक धर्मों के समूह से युक्त है । इस प्रकार से यथार्थ वस्तु का प्रतिपादन करने वाली भाषा सत्य कहलाती है । जिससे मोक्षमार्ग की विराधना हो वह विराधनी भाषा असत्य होती है । वह अयथार्थ वस्तु को सिद्ध करने के लिए सर्वज्ञ भगवान् की आज्ञा के प्रतिकूल बोली जाती है, जैसे-आत्मा का अस्तित्व नहीं है अथवा आत्मा एकान्त नित्य है, इत्यादि । जो भाषा

શ્રી ગૌતમસ્વામી એનું કારણ પૂછે છે-ભગવાન્ ! શા હેતુએ એવું કહ્યુ છે કે અવધારિણી ભાષા સત્ય, મૃષા, સત્યામૃષા અને અસત્યા મૃષા પણ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જે ભાષા આરાધિની હોય છે તે સત્ય હોય છે. જેના દ્વારા મોક્ષ માર્ગની આરાધના થાય અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞની આજ્ઞા અનુસાર બોલાય તે ભાષા આરાધની કહેવાય છે. જેમ આત્મા સ્વરૂપે સત્ય છે. પરરૂપે અસત્ છે, દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય અને પર્યાયાર્થિક નયથી અનિત્ય છે. ઇત્યાદિ અનેક ધર્મના સમૂહથી યુક્ત છે. એ પ્રકારથી યથાર્થ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા સત્ય કહેવાય છે. જેનાથી મોક્ષ માર્ગની વિરાધના થાય તે વિરાધનાની ભાષા અસત્ય હોય છે. તે અયથાર્થ વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે સર્વજ્ઞ ભગવાનની આજ્ઞાની પ્રતિકૂલ કહેવાય છે, જેમ આત્માનુ અસ્તિત્વ નથી અથવા આત્મા એકાન્ત નિત્ય છે. ઈત્યાદિ જે ભાષા સત્ય હોવા છતાં પરપીડા જનક

चाऽस्तीत्यादिसत्यापि परपीडोत्पादिका सा विपरीतवस्त्वभिधानात् परपीडाकारणत्वाद्वा मोक्षविराधकत्वाद् विराधनी, विराधनीत्वाच्च मृषा इत्युच्यते, 'आराहणविराहिणी सच्चा मोसा'–आराधनविराधनी सत्यामृषा, या पुनः कस्मिंश्चिन्नगरे ग्रामे वा दशसु दारकेषु उत्पन्नेषु एवमुच्यते यदस्मिन् नगरे अद्य विंशतिः दारका उत्पन्नाः, इति, सा परिस्थूल व्यवहारनयेन आराधनविराधनी भवति, इयञ्च दशानां दारकाणां यदुत्पत्ति स्तावता अंशेन संवादनसम्भवा-दाराधनी, विंशतिः न पूर्यते इत्येतावता अंशेन विसंवादसम्भवाद् विराधनी च भवति, आराधनी चासौ विराधनी चेति आराधनविराधनी, आराधनविराधनीत्वाच्च सत्यामृषा इत्युच्यते। 'जा णेव आराहणी णेव विराहिणी, णेवाराहणविराहिणी सा असच्चा मोसा णामं चउत्थी भासा'–या नैव आराधनी, नैव विराधनी, नैवाराधनविराधनी सा असत्यामृषा नाम चतुर्थी भाषा, या पुन नैवाराधनी भवति तल्लक्षण संगमाभावात्, नापि विराधनी भवति विपरीत

सत्य होने पर भी पर पीडाजनक होती है, वह विपरीत वस्तु का कथन करने के कारण अथवा दूसरे को पीडा उत्पन्न करने के कारण मोक्ष की विराधक होने से विराधनी कहलाती है और विराधनी होने से मृषा है।

जो भाषा आंशिकरूप में आराधनी और आंशिकरूप में विराधनी हो, वह सत्यमृषा अर्थात् मिश्र भाषा कहलाती है, जैसे किसी ग्राम या नगर में दश बालकों का जन्म होने पर कहना कि–आज यहां वीस बालक जन्मे हैं। दश बालकों का जो जन्म हुआ, इतने अंश में यह भाषा संवादनी है और पूरे वीस बालकों का जन्म न होने से विसंवाद होने के कारण विराधनी है। इस प्रकार आराधन–विराधनी होने से वह सत्यमृषा कहलाती है।

जो भाषा आराधनी भी न हो, विराधनी भी न हो और अराधन विराधनी भी न कही जा सके, वह असत्यमृषा, नामक चौथी भाषा है। तात्पर्य यह है कि जिसमें आराधनी भाषा का लक्षण घटित न हो, जो अयथार्थ पदार्थ का

હોય છે, તે વિપરીત વસ્તુનું કથન કરવાના કારણે અથવા બીજાને પીડા ઉત્પન્ન કરવાને કારણે મોક્ષની વિરાધક હોવાથી વિરોધી કહેવાય છે અને વિરાધની હોવાથી મૃષા છે.

જે ભાષા આંશિક રૂપમા આરધની અને આશિક રૂપમા વિરાધની હોય તે સત્યામૃષા અર્થાત્ મિશ્ર ભાષા કહેવાય છે–જેમ કોઇ ગામ કે શહેરમાં દશ બાળકોનો જન્મ થતા કહો કે આજ અહીં વીસ બાળકો જન્મ્યા છે. દશ બાળકોનો જન્મ થયો એટલા અંશમાં આ ભાષા સંવાદની છે અને પુરાં વીસ બાળકોનો જન્મ ન થવાથી વિસંવાદ હોવાના કારણે વિરાધની છે. આ પ્રકારે આરાધન વિરાધની હોવાથી તે સત્યામૃષા કહેવાય છે.

જે ભાષા આરાધની પણ ન હોય, વિરાધની પણ ન હોય અને આરાધન વિરાધની પણ ન કહી શકાય તે અસત્યા મૃષા નામક ચોથી ભાષા છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમાં આરાધની ભાષાનું લક્ષણ ઘટિત ન થાય, જે અયથાર્થ પદાર્થનું કથન કરવાવાળી અથવા

वस्त्वभिधानाभावात्, परपीडाजनकत्वाभावाच्च, नापि आराधनविराधनी संभवति एकदेशापरदेशाभ्यां संवादविसंवादाभावात्, यथा-हे मुने ! प्रतिक्रमणं कुरु, स्थण्डिलानि प्रत्युपेक्षस्वेत्यादिव्यवहारान्तर्गता आमन्त्रिण्यादि स्वरूपा भवति अथवा विहारं कृत्वा ग्रामसमीपे समागतः सन् वदति-ग्रामः आगत इति, सा असत्या मृषा नाम चतुर्थी भाषा व्यवह्रियते इति भावः, ।

प्रकृतमुपसंहरन्नाह 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ ओहारिणी णं भासा सिय सच्चा, सिय मोसा, सिय सच्चामोसा, सिय असच्चा मोसा'-हे गौतम ! तत्-अथ, तेनार्थेन एवमुच्यते अवधारणी खलु भाषा स्यात्-कदाचित् सत्या, स्यात्-कदाचित् मृषा, स्यात्-कदाचित् सत्यामृषा, स्यात्-कदाचित् असत्या मृषा चेति व्यपदिश्यते ॥ सू० १ ॥

॥ भाषा विशेष वक्तव्यता ॥

मूलम्-अह भंते ! गाओ मिया पसू पक्खी पण्णवणी णं एसा भासा ण एसा भासा मोसा ? हंता, गोयमा ! जा य गाओ मिया पसू पक्खी पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा

कथन करने वाली अथवा परपीडा जनक न होने से विराधनी भी न कही जा सके, साथ ही जिसमें एक देश से संवाद और एक देश से विसंवाद न होने से आराधन-विराधनी का अर्थात् मिश्रभाषा का लक्षण भी न पाया जाय, वह असत्यामृषा नामक चौथी भाषा है, जैसे-हे मुनि ! प्रतिक्रमण करो, स्थंडिल का प्रतिलेखना करो इत्यादि व्यवहार के अन्तर्गत भाषा, आमंत्रण आदि करने वाली भाषा अथवा विहार करके ग्राम के समीप आने पर कहना कि ग्राम आ गया ! इसे अनुभयभाषा अथवा व्यवहार भाषा भी कहते हैं ।

अब प्रकृत विषय का उपसंहार करते हैं-हे गौतम ! इस कारण से ऐसा कहा जाता है कि अवधारणी भाषा कदाचित् सत्य, कदाचित् असत्य, कदाचित् सत्यामृषा और कदाचित् असत्यामृषा होती है ॥१॥

પરપીડાજનક ન હોવાથી વિરાધની પણ ન કહી શકાય, સાથે જ જેમાં એક દેશથી સંવાદ અને એક દેશથી વિસવાદ ન હોવાથી આરાધન વિરાધમની અર્થાત્ મિશ્ર ભાષાનું લક્ષણ પણ ન હોય, તે અસત્યા મૃષા નામક ચોથી ભાષા છે જેમ-હે મુનિ ! પ્રતિક્રમણ કરો, સ્થડિલનું પ્રતિલેખન કરો. ઈત્યાદિ વ્યવહારના અન્તર્ગત ભાષા, આમંત્રણ આદિ કરવાવાળી ભાષા અથવા વિહાર કરીને ગામના સમીપ આવતા કહેવું કે ગામ આવી ગયું ! તેને અનુભય ભાષા અથવા વ્યવહાર ભાષા પણ કહે છે

હવે પ્રકૃત વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે-હે ગૌતમ ! આ કારણથી એવું કહેવાય છે કે અવધારણી ભાષા કદાચિત્ સત્ય, કદાચિત્ અસત્ય, કદાચિત્ સત્ય મૃષા અને કદાચિત્ અસત્યામૃષા બને છે ॥ ૧ ॥

मोसा। अह भंते ! जा य इत्थी वऊ, जा य पुरिसवऊ, जा य णपुंसगवऊ, पण्णवणी णं एसा भासा ण एसा भासा मोसा ? हंता, गोयमा ! जा य इत्थीवऊ, जा य पुमवऊ, जा य णपुंसगवऊ पण्णवणीणं एसा भासा, न एसा भासा मोसा। अह भंते ! जा य इत्थिआणमणी जा य पुम आणवणी, जा य नपुंसग आणमणी पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा? हंता, गोयमा ! जा य इत्थिआणवणी जा य पुमआणवणी, जा य णपुंसग आणवणी पण्णवणीणं एसा भासा न एसा भासा मोसा। अह भंते ! जा य इत्थि पण्णवणी जा य पुमपण्णवणी, जा य णपुंसगपण्णवणी पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ? हंता, गोयमा ! जा य इत्थिपण्णवणी जा य पुमपण्णवणी, जा य णपुंसगपण्णवणी, पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा। अह भंते ! जा जातीति इत्थिवऊ, जातीति पुमवऊ, जातीति णपुंसगवऊ पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ? हंता, गोयमा ! जातीति इत्थिवऊ, जाईति पुमवऊ जातीति णपुंसगवऊ पण्णवणीणं एसा भासा, न एसा भासा मोसा, अह भंते ! जा जातीइ इत्थियाणमणी जाइति पुमआणवणी, जातीति णपुंसगाणमणी, पण्णवणीणं एसा भासा, न एसा भासा मोसा ? हंता, गोयमा ! जातीति इत्थिआणमणी जातीति पुमआणवणी, जातीति णपुंसगाणमणी पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा, अह भंते जातीति इत्थिपण्णवणी जातीति पुमपण्णवणी, जातीति णपुंसगपण्णवणी पण्णवणीणं एसा भासा. ण एसा भासा मोसा? हंता, गोयमा ! जातीति इत्थिपण्णवणी जाईति पुमपण्णवणी, जाईति णपुंसगपण्णवणी, पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा ॥सू० २॥

छाया—अथ भदन्त ! गावो मृगाः पशवः पक्षिणः, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा न एषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! या च गावो मृगाः पशवः पक्षिणः प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा,

न एषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! या च स्त्रीवाक् या च पुरुषवाक्, या खलु नपुंसकवाक् प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! या च स्त्रीवाक्, या च पुंवाक्

भाषाविशेष-वक्तव्यता

शब्दार्थ-(अह) अथ (भंते) भगवन् ! (गाओ) गाय (मिया) मृग (पसू) पशु (पक्खी) पक्षी (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है ? (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता) हां (गोयमा) हे गौतम ! (जा य गाओ मिया पसू पक्खी पण्णवणी णं एसा भासा) जो गाय, मृग, पशु, पक्षी, यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ।

(अह भंते ! जाय इत्थीवऊ) अब भगवान् यह जो स्त्रीवचन है, (जा य पुरिसवऊ) जो पुरुषवचन है (जा य णपुंसगवऊ) जो नपुंसक वचन है (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा !) हां गौतम ! (जा य इत्थीवऊ, जा य पुमवऊ, जाय नपुंसगवऊ) जो स्त्रीवचन है, जो पुरुषवचन है, जो नपुंसकवचन है (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है (न एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ।

(अह भंते ! जा य इत्थि आणमणी, जा य पुमआणवणी, जा य नपुंसग आणमणी, पण्णवणी णं एसा भासा) अथ भगवन् ! जो स्त्री आज्ञापनी, पुरुष-आज्ञापनी, नपुंसक-आज्ञापनी है, यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा

ભાષા વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(अह) અથ (भंते) હે ભગવન્ ! (गावो) ગાય (मिया) મૃગ (पसू) પશુ (पक्खी) પક્ષી (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી (हंता) હા (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जा य गाओ मिया पसू पक्खी पण्णवणीणं एसा भासा) જે ગાય, મૃગ, પશુ, પક્ષી, આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષામૃષા નથી

(अह भंते ! जा इत्थी वऊ) હવે હે ભગવન્ ! આ જે સ્ત્રી વચન છે (जा य पुरिस वऊ) જે પુરૂષ વચન છે, (जा य नपुंसग वऊ) જે નપુંસક વચન છે, (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा !) હા ગૌતમ ! (जा य इत्थीवऊ, जा य पुमवऊ, जा य नपुंसगवऊ) જે સ્ત્રી વચન છે, જે પુરૂષવચન છે, જે નપુંસક વચન છે (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (न एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી

(अह भंते ! जा य इत्थी आणमणी, जा य पुमं आणमणी, जा य नपुंसग ओणमणी, पण्णवणीणं एसा भासा) અથ હે ભગવન્ ! જે સ્ત્રી આજ્ઞાપની, પુરૂષ આજ્ઞાપની, નપુંસક આજ્ઞાપની છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી (हंता

या च नपुंसकवाक्, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! या च स्त्र्याज्ञापनी या च पुमाज्ञापनी, या च नपुंसकाज्ञापनी प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! या च स्त्र्याज्ञापनी, या च पुमाज्ञापनी, या च नपुंसकाज्ञापनी प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा न एषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! या च स्त्रीप्रज्ञापनी, या च पुंप्रज्ञापनी, या च नपुंसकप्रज्ञापनी, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! या च स्त्रीप्रज्ञापनी, या च पुंप्रज्ञापनी, या च नपुंसकप्रज्ञापनी, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! या जातिरिति स्त्रीवाक्, जातिरिति पुंवाक्, जातिरिति नपुंसकवाक्, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम !

मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा !) हां गौतम ! (जा य इत्थि आणवणी, जा य पुमआणवणी, जा य नपुंसग–आणवणी पण्णवणी णं एसा भासा) जो स्त्री–आज्ञापनी, जो पुरुष–आज्ञापनी, जो नपुंसक–आज्ञापनी है, वह भाषा प्रज्ञापनी है (न एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है।

(अह भंते ! जा य इत्थि पण्णवणी, जा य पुमपण्णवणी, जा य नपुंसग पण्णवणी पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ?) भगवन् ! जो स्त्री प्रज्ञापनी है, जो पुरुष प्रज्ञापनी है, जो नपुंसकप्रज्ञापनी है, यह भाषा प्रज्ञापनी है ? यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंत गोयमा !) हां गौतम ! जा य इत्थिपण्णवणी, जा य पुमपण्णवणी, जा य नपुंसगपण्णवणी, पण्णवणी णं एसा भासा) जो स्त्री प्रज्ञापनी है, पुरुष प्रज्ञापनी है, नपुंसकप्रज्ञापनी है, यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है।

(अह भंते !) अब भगवन् ! (जा जायीति इत्थीवऊ, जातीइ पुमवऊ जातीति णपुंसगवऊ, पण्णवणी णं एसा भासा) जो जाति में स्त्रीवचन है, जाति में पुरुष

(गोयमा !) હા ગૌતમ ! (जा य इत्थि आणमणी, जा य पुम आणवणी, जा य नपुंसग आणवणी पण्णवणीणं एसा भासा) જે સ્ત્રી આજ્ઞાપની, જે પુરૂષ આજ્ઞાપની, જે નપુંસક આજ્ઞાપની છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી.

(अह भंते ! जा य इत्थी पण्णवणी, जा य पुम पण्णवणी, जा य नपुंसग पण्णवणी, पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा) હે ભગવન્ જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે ? આ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा !) હા ગૌતમ ! (जा य इत्थी-पण्णवणी, जा य पुम पण्णवणी, जा य नपुंसग पण्णवणी, पण्णवणीणं एसा भासा) જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી.

(अह भंते !) હવે ભગવન્ ! (जा जायीति इत्थी वऊ, जातीइ, पुम वऊ जातीति, णपुंसगवऊ, पण्णवणी णं एसा भासा) જે જાતિમા સ્ત્રી વચન છે, જાતિમાં પુરૂષવચન

जातिरिति स्त्रीवाक्, जातिरिति पुंवाक्, जातिरिति नपुंसकवाक्, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! या जातिरिति स्त्र्याज्ञापनी, जातिरिति पुमाज्ञापनी, जातिरिति नपुंसकाज्ञापनी, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! जातिरिति स्त्र्याज्ञापनी, जातिरिति पुमाज्ञापनी, जातिरिति नपुंसकाज्ञापनी प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! जातिरिति स्त्रीप्रज्ञापनी, जातिरिति पुंप्रज्ञापनी, जातिरिति नपुंसकप्रज्ञापनी, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा ? हन्त,

---

वचन है, जाति में नपुंसकवचन है, यह भषा प्रज्ञापनी है ? (न एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा ! जातीति इत्थिवऊ, जाईति पुमवऊ, जातीति णपुंसगवऊ, पण्णवणी णं एसा भासा) हां गौतम ! जो जाति में स्त्रीवचन है, जाति में पुरुषवचन है, जाति में नपुंसक वचन है, यह भाषा प्रज्ञापनी है (न एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं हैं।

(अह भंते ! जा जातीइ इत्थियाणमणी, जाइत्ति पुमआणवणी, जातीति णपुंसगाणमणी, पण्णवणी णं एसा भासा) अब भगवन् ! जाति में जो स्त्री–आज्ञापनी है, जाति में पुरुषआज्ञापनी है, जाति में नपुंसक–आज्ञापनी है, यह भाषा प्रज्ञापनी है (न एसा भासा मोसा ?) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा !) हां गौतम ! (जातीति इत्थि आणमणी) जाति में जो स्त्री आज्ञापनी है (जातीति पुमआणवणी) जाति में जो पुरुष–आज्ञापनी है (जातीति णपुंसग आणमणी) जाति में जो नपुंसक आज्ञापनी है (पण्णवणी णं एसा भासा) यह प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ।

(अह भंते ! जातीति इत्थिपण्णवणी) अथ भगवन् ! जाति में जो स्त्रीप्रज्ञापनी है । (जातीति पुमपण्णवणी) जाति में जो पुरुष प्रज्ञापनी है (जातीति

છે, જાતિમા નપુસક વચન છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (न एसा भासा मोसा) એ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा ! जातीति इत्थिवऊ, जाईति पुमवऊ, जातीति णपुंसगवऊ, पण्णवणीणं एसा भासा) હે ગૌતમ ! જે જાતિમા સ્ત્રી વચન છે, જાતિમા પુરૂષ વચન છે, જાતિમાં નપુસક વચન છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (न एसा भासा मोसा) એ ભાષા મૃષા નથી

(अह भंते ! जा जातीइ इत्थियाणमणी, जाइत्ति पुम आणमणी, जातीति णपुंसगाण मणी, पण्णवणीण एसा भासा) અધુના ભગવન્ ! જાતિમા જે સ્ત્રી–પ્રજ્ઞાપની છે, જાતિમાં જે પુરૂષ આજ્ઞાપની છે, જાતિમા જે નપુંસક આજ્ઞાપની છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (न एसा भासा मोसा ?) એ ભાષા મૃષા નથી (हंता गोयमा !) હા ગૌતમ ! (जातीति इत्थि आणवणी) જાતિમા જે સ્ત્રી–આજ્ઞાપની છે (जातीति पुम आणवणी) જાતિમાં જે પુરૂષ–આજ્ઞાપની છે (जातीति णपुसग आणवणी) જાતિમા જે નપુંસક આજ્ઞાપની છે (पण्णवणी णं एसा भासा) આ ભાષાપ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ મૃષા નથી.

(अह भंते ! जातीति इत्थि पण्णवणी) અથ ભગવન્ ! જાતિમાં જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે

गौतम ! जातिरिति स्त्रीप्रज्ञापनी, जातिरिति पुंप्रज्ञापनी, जातिरिति नपुंसकप्रज्ञापनी प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा न एषा भाषा मृषा ॥सू० २॥

टीका—पूर्व यथावस्थित वस्तुतत्त्वाभिधान्या भाषाया आराधनीत्वात् सत्यत्वं प्ररूपितम्, तद्विषये गौतमः पुनः पृच्छति–'अह भंते ! गाओ मिया पसू पक्खी पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ? हे भदन्त ! अथ गावःप्रसिद्धाः, मृगा अपि प्रसिद्धाः, पशवः–अजादयोऽपि प्रसिद्धाः, पक्षिणोऽपि काकादयः प्रसिद्धा एवेतिरीत्या प्रज्ञापनी–प्रज्ञाप्यतेऽर्थोऽनयेति प्रज्ञापनी–अर्थप्रतिपादिका प्ररूपणी या खलु एषा भाषा किं सत्या व्यपदिश्यते ? नैषा भाषा मृषा व्यपदिश्यते ? अयमभिप्रायः–गावः, इति भाषा गोजातिमभिधत्ते जातौ च

णपुंसगपण्णवणी) जाति में जो नपुंसकप्रज्ञापनी है (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है (न एसा भासा मोसा ?) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा ! जातीति इत्थि पण्णवणी, जाईति पुमपण्णवणी, जाईति णपुंसगपण्णवणी, पण्णवणी णं एसा भासा) हां गौतम ! जाति में जो स्त्रीप्रज्ञापनी है, जाति में पुरुषप्रज्ञापनी है, जाति में जो नपुंसकप्रज्ञापनी है, वह भाषा प्रज्ञापनी है (न एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ।

टीकार्थ–पहले वास्तविक वस्तुस्वरूप का अभिधान करने वाली भाषा आराधनी होने से सत्य है, ऐसी प्ररूपणा की गई थी, अब उसके विषय में गौतम ! पुनः प्रश्न करते हैं ।

हे भगवन् ! 'गाओ' गायें 'मिया' अर्थात् मृग, 'पसू' अर्थात् पशु, 'पक्खी' अर्थात् पक्षी, इस प्रकार प्रज्ञापनी अर्थात् प्ररूपणीया अथवा अर्थ का प्रतिपादन करने वाली यह भाषा क्या सत्य कहलाती है ? इस भाषा को मृषा (मिथ्या) नहीं कहते ? प्रश्न का आशय यह है कि 'गाओ' (गावः–गाये) यह भाषा

(जातीति पुम पण्णवणी) જાતિમાં જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે (जतीति नपुंसग पण्णवणी) જાતિમાં જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે ? (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (न एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा ! जातीति इत्थि पण्णवणी, जाईति पुम पण्णवणी, जाईत्ति णपुंसग पण्णवणी, पण्णवणी णं एसा भासा) હા ગૌતમ ! જાતિમાં જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જાતમાં પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, જાતિમાં જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (न एसा भासा मोसा) એ ભાષા મૃષા નથી.

ટીકાર્થ–પહેલાં વાસ્તવિક સ્વરૂપનું અભિધાન કરવાવાળી ભાષા આરાધની હોવાથી સત્ય છે, એવી પ્રરૂપણા કરાઈહતી, હવે તેની બાબતમાં ગૌતમ સ્વામીફરી પ્રશ્ન કરે છે–

હે ભગવન્ ! (गाओ) ગાયો (मिया) અર્થાત્ મૃગ (पसू) અર્થાત પશુ (पक्खि) અર્થાત્ પક્ષી એ રીતે પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ પ્રરૂપણીયા અથવા અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી આ ભાષા શું સત્ય કહેવાય છે ? એ ભાષાને મૃષા નથી કહેતા ? પ્રશ્નનો આશય એ છે કે

स्त्रीवाक्-स्त्रीलिङ्गाभिधायिनी शाला माला लतेत्यादि स्वरूपा भाषा, या च पुरुषवाक्-घटः पट इत्यादि स्वरूपा भाषा, या च नपुंसकवाक्-धनं वनमित्यादि स्वरूपा भाषा किं प्रज्ञापनीयं भाषा भवति ? नैषा भाषा मृषेति तथा च शाला घट धनादयः शब्दा यथाक्रमं स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गाभिधायका वर्तन्ते किन्तु 'स्तन केशवतीनारी लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ इत्यादिलौकिकलिङ्गलक्षणाभावात् कथमियं प्रज्ञापनी भाषा सम्भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त-सत्यमेतत्,

---

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-भगवन् ! यह जो स्त्रीवाचक भाषा है, जैसे शाला, माला, लता आदि जो पुरुष वाचक भाषा है, जैसे घट पट आदि, और यह जो नपुंसकवाचक भाषा है, जैसे धनम्, वनम् आदि, यह भाषा क्या प्रज्ञापनी है ? यह भाषा मृषा नहीं है ? तात्पर्य यह है कि शाला आदि शब्द स्त्रीलिंग कहे जाते है, घट आदि शब्द पुलिंग कहे जाते हैं, धन आदिशब्द नपुंसक कहलाते हैं, किन्तु इन शब्दों में न तो स्त्रीलिंग पाया जाता है, न पुलिंग और नपुंसकलिंग ही देखा जाता है । जैसे कहा है-'जिसके बडे-बडे स्तन और केश हो, उसे स्त्री समझना चाहिए जिसके सभी अंगों में रोम हों उसे पुरुष कहते हैं । जिसमें स्त्री और पुरुष-दोनों के लक्षण घटित न हों, उसे नपुंसक जानना चाहिए ॥'

तात्पर्य यह है कि शाला, माला आदि शब्दों में स्त्री के उक्त लक्षण नहीं होते । घट, पट आदि शब्दों में पुरुष का लक्षण नहीं पाया जाता । धन आदि नपुंसकलिंगी कहलाने वाले शब्दों में नपुंसक का लक्षण नहीं होता । ऐसी स्थिति में किसी शब्द को स्त्रीलिंग, किसी को पुंलिंग और किसी को नपुंसक लिंग कहना क्या वास्तव में सत्य है ? ऐसा कहना क्या मिथ्या नहीं है ?

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! આ જે સ્ત્રી વાચક ભાષા છે, જેમકે शाला, माला, लता આદિ, જે પુરૂષવાચક ભાષા છે, જેમ घट, पटः આદિ અને આ જે નપુંસક વાચક ભાષા છે, જેમકે धनम्, वनम् આદિ એ ભાષા શુ-પ્રજ્ઞાપની છે એ ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે શાલા આદિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય છે ઘટ આદિ શબ્દ પુલિંગ કહેવાય છે, धनं आदि शब्द નપુસક કહેવાય છે, પણ આ શબ્દોમાં નથી સ્ત્રીલિંગ નથી પુલિંગ અને નથી નપુંસકલિંગ જોવામા આવતું જેમ કહ્યુ છે-"જેના મોટા મોટા સ્તન અને કેશ હોય તેને સ્ત્રી સમજવી જોઈએ જેના બધા અંગોમા રોમ હોય તેને પુરૂષ કહે છે. જેમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેના લક્ષણુ ઘટતા હોય, તેને નપુંસક જાણુવા જોઇએ.

તાત્પર્ય એ છે કે શાલા માલા આદિ શબ્દોમા સ્ત્રીના ઉક્ત લક્ષણુ નથી હોતાં ઘટ, પટ આદિ શબ્દોમાં પુરૂષના લક્ષણુ નથી મળતાં ધન આદિ નપુંસક કહેવરાવનારા શબ્દોમાં નપુંસકના લક્ષણ નથી હોતાં. એવી સ્થિતિમા કોઈ શબ્દને સ્ત્રીલિંગ કોઈને પુંલિગ અને કોઈ ને નપુંસકલિંગ કહેવું તે વાસ્તવમાં સત્ય છે ? એવું કહેવુ શું મિથ્યા નથી ?

'जा य इत्थीवऊ जा य पुमवऊ जा य णपुंसगवऊ पण्णवणी णं एसा भासा न एसा भासा मोसा'–या च स्त्रीवाक्–स्त्रीलिङ्गप्रतिपादिका खट्वालतेत्यादिलक्षणा, या च पुंवाक् पुंल्लिङ्ग–प्रतिपादिका–घटः पट इत्यादिलक्षणा, या च नपुंसकवाक्–कुडयं काण्डमित्यादिलक्षणा भाषा वर्तते सा एषा प्रज्ञापनी खलु भाषा भवति नैषा भाषा मृषा भवति, शब्दप्रवृत्तिप्ररूपणे पूर्वोक्तानि 'स्तनकेशवती नारी'–इत्यादि स्त्र्यादिलक्षणानि स्त्रीलिङ्गादि शब्दाभिधेयानि भवन्ति किन्तु अभिधेयधर्माः इयमयमिदं शब्दव्यवस्था हेतवो गुरूपदेशपारम्पर्यगम्याः स्त्रीलिङ्गादि शब्दाभिधेयाः, भवन्ति, तेषामभिधेयधर्माणां तत्त्वतो लोकव्यवहारसिद्धत्वात्, तथा चोक्तम्–"इयमयमिदमिति शब्दव्यवस्थाहेतुरभिधेयधर्मः उपदेशगम्यः स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि" इति, अतः शाब्दव्यवहारापेक्षया यथावस्थितार्थप्रतिपादनात् प्रज्ञापनीयं खलु भाषा भवति, दुष्ट विवक्षया अनुच्चारितत्वात् परपीडाजनकत्वाभावाच्च नैषा मृषेति भावः।

भगवान् उत्तर देते हैं–हे गौतम ! हां, यह भाषा सत्य है, मृषा नहीं है। यह जो स्त्रीवचन है, जैसे खट्वा, लता आदि, यह जो पुरुष वचन है, जैसे घट, पट आदि और यह जो नपुंसकवचन है, जैसे कुडयम्, काण्डम् आदि, यह भाषा प्रज्ञापनी है, मृषा नहीं है। जब किसी शब्द का प्रयोग किया जाता है, तो वह शब्द पूर्वोक्त स्त्री, पुरुष या नपुंसक के लक्षणों का वाचक नहीं होता। ये विभिन्न लिंगों के शब्द 'इयम्, अयम् तथा इदम्' शब्दों की व्यवस्था के कारण होते हैं और गुरु के उपदेश की परम्परा से जाना जाता है कि कौन शब्द स्त्रीलिंगी, कौन पुंलिंगी और कौन नपुंसकलिंगी है। उनके अभिधेय धर्म वस्तुतः लोकव्यवहार से सिद्ध होते हैं। कहा भी है–'इयमदमिदमिति शब्द-व्यवस्था हेतु रभिधेय धर्मः उपदेशगम्यः स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि' इसका आशय ऊपर आ गया है। इस प्रकार शाब्दिक व्यवहार की अपेक्षा से यथार्थ वस्तु का प्रतिपादन करने के कारण यह भाषा प्रज्ञापनी है। इसका प्रयोग न तो किसी

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ ! હા આ ભાષા સત્ય છે, મૃષા નથી આ જે સ્ત્રીવચન છે, જેમકે ખટ્વા, લતા આદિ, આ જે પુરૂષવચન છે જેમ ઘટ પટ આદિ અને આજે નપુંસક વચન છે, જેમ કુડયમ્ આદિ– એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે. મૃષા નથી. જ્યારે કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે તો તે શબ્દ પૂર્વોક્ત સ્ત્રી પુરૂષ અગર નપુંસકના લક્ષણોના વાચક નથી થતા. આ વિભિન્ન લિંગોના શબ્દો 'इयम्, 'अयम्' તથા इदं' શબ્દોની વ્યવસ્થાને કારણે થાય છે અને ગુરૂના ઉપદેશની પરંપરાથી સમજાય છે કે કયો શબ્દ સ્ત્રીલિંગી, કોણ પુલિંગી અને કોણ નપુંસકલિંગી છે. તેમના અભિધેય ધર્મ વસ્તુતઃ લોકવ્યવહારથી સિદ્ધ થાય છે. કહ્યુ પણ છે इयमदमिदमिति शब्दव्यवस्था हेतु रभिधेयधर्मः उपदेशगम्य' स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि" તેનો આશય ઉપર આવી ગયો છે. એ રીતે શાબ્દિક વ્યવહારની અપેક્ષાએ યથાર્થ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાના કારણે આ ભાષા પ્રજ્ઞા-

त्रिलिङ्गा अपि अर्था वाच्या भवन्ति, लिङ्गत्रयस्यापि सत्ता भाव सामान्यपदैर्जातौ व्यवहार संभवात्, एवमेव मृग पशु पक्षिष्वपि विज्ञेयम् , किन्तु नैते गवादिशब्दा स्त्रिलिङ्गाभिधायकाः सन्ति तथाप्रतीतेरभावात्, अपि तु पुंल्लिङ्गा एवेति संशयात् किमियं प्रज्ञापनी ? किं वा नेति, भगवानाह–'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त–सत्यम् , 'जा य गाओ मिया पसू पक्खी पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा'– या च गावो मृगाः पशवः, पक्षिणः, इत्येवं रीत्या उच्चार्यमाणा भाषा प्रज्ञापनी खलु एषा तदर्थ कथनाय प्ररूपणीया भवति यथा वस्थितार्थप्रतिपादकत्वेन सत्यत्वात् किञ्च जात्यभिधायिकेयं भाषा वर्तते, जातिश्च त्रिलिङ्गा-

समग्र गोजाति का प्रतिपादन करती है और जाति में तीनों लिंगों वाले पदार्थ सम्मिलित होते हैं, क्यों कि स्त्री गौ, पुरुष गौ और नपुंसक गौ, इन तीनों का 'गो' जाति में समावेश होने से जातिवाचक सामान्यपद तीनों लिंग वालों का बोधक होता है। इसी प्रकार 'मृग' यह जाति वाचक शब्द स्त्रीमृग, पुरुष-मृग और नपुंसकमृग, तीनों का वाचक होता है। पशु और पक्षी शब्दों को भी इसी प्रकार त्रिलिंग का वाचक समझना चाहिए। इस प्रकार ये शब्द तीनों लिंगों के पदार्थों के वाचक तो हैं, मगर स्वयं त्रिलिंग नहीं हैं–सिर्फ पुलिंग हैं। अतएव यह आशंका उत्पन्न होना स्वाभाविक है कि क्या एक ही पुंलिंग शब्द तीनों लिंगों वाले पदार्थ का वाचक होकर भी सत्य माना जा सकता है ? क्यों इसे मिथ्या भाषा नहीं समझना चाहिए ?

भगवान् उत्तर देते हैं–गौतम, हां, यह जो गावः, मृगाः पशवः, पक्षिणः, इस प्रकार उच्चारण की जाने वाली भाषा है, यह भाषा प्रज्ञापनी है, अर्थात उस अर्थ का कथन करने के लिए प्रयोग करने योग्य है। वह यथार्थ वस्तु का

(गाओ गाव·) ગાયો એ ભાષા સમગ્ર ગોજાતિનું પ્રતિપાદન કરે છે અને આ જાતિમાં ત્રણે લિંગોવાળા પદાર્થ સંમિલિત હોય છે, કેમકે સ્ત્રી ગાય, અને પુરૂષ ગાય, અને નપુંસક ગૌ એ ત્રણેનો ગોજાતિમાં સમાવેશ હોવાથી જાતિ વાચક સામાન્ય પદ ત્રણે લિંગવાળાનો બોધક થાય છે

એજ પ્રકારે મૃગ એ જાતિ વાચક શબ્દ સ્ત્રી મૃગ, પુરૂષ મૃગ, અને નપુંસક મૃગ એ ત્રણેનો વાચક બને છે. પશુ અને પક્ષી શબ્દને પણ ત્રીલિંગનો વાચક સમજવો જોઈએ એ રીતે એ શબ્દો ત્રણે લિંગોના પદાર્થોના વાચકતો છે. પણ સ્વયંત્રિલિંગ નથી. ફક્ત પુલિંગ છે. તેથીજ આ આશંકા ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે કે શું એક જ પુલિંગ શબ્દ ત્રણે લિંગોવાળા પદાર્થ વાચક બનીને સત્ય માની શકાય છે ? કેમ એને મિથ્યા ભાષા નહીં સમજવી જોઈએ ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ ! હા આ જે गावः मृगा· पशवः पक्षिणः એ રીતે ઉચ્ચારણ કરાતી ભાષા છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, અર્થાત્ એ અર્થનું કથન કરવાને

र्थसमवेता भवति, ततो जात्यभिधानेन त्रिलिङ्गा अपि यथासंभवं विशेषा उक्ता भवन्तीति यथावस्थितार्थप्रतिपादनाद् इयं प्रज्ञापनी भवति भाषेति, एवमेव गवादिशब्दानां पुंलिङ्गत्वेऽपि शब्दे एव लिङ्ग व्यवस्था दर्शनात् क्वचिच्छब्दे लक्षणवशात् स्त्रीत्वं क्वचित् पुंस्त्वं क्वचिन्नपुंसकत्वं वा सम्भवेत्, परमार्थस्तु सर्वोऽपि जाति शब्द स्त्रिलिङ्गानपि अर्थान् तत्तद्देशकाल प्रस्तावादिसामर्थ्यवशात्प्रतिपादयति, इति न कोऽपि दोषः नवेयं भाषा परपीडोत्पादिका भवति नो वा विप्रतारणादि दोषदुष्ट विवक्षया प्रतिपादिका, अतो न मृषा, अपि तु प्रज्ञापनी सत्या भवति, इति भावः, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! जा य इत्थीवऊ जा य पुरिसवऊ, जा य णपुंसगवऊ पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ?' हे भदन्त ! अथ या च-

कथन करने वाली होने से सत्य है। तात्पर्य यह है कि यह भाषा जाति वाचक है और जाति में तीनों लिंगों वालों का समावेश होता है, अतएव जाति का कथन करने से उस जाति के अन्तर्गत सभी विशेषों का सामान्य रूप से बोध होता है। अतएव यथार्थ वस्तु स्वरूप की प्रतिपादक होने के कारण यह भाषा प्रज्ञापनी है, मिथ्या नहीं है। शब्द में व्याकरण शास्त्र के अनुसार लिंगव्यवस्था देखी जाती है। कोई शब्द स्त्रीलिंग, कोई पुलिंग और कोई नपुंसकलिंग होता है, किन्तु शब्द किसी भी लिंग का क्यों न हो, यदि वह जाति वाचक है तो वह उस जाति के अन्तर्गत तीनों लिंगों वाले अर्थों का बोधक होता है। देश, काल और प्रसंग आदि सामर्थ्य के अनुसार उसके त्रिलिंग संबंधी अर्थों का वाचक होने में कोई बाधा नहीं है। यह भाषा न तो पर को पीडा उत्पन्न करने वाली है और न किसी को धोखा देने आदि किसी दूषित उद्देश्य से बोली गई है, इस कारण यह भाषा मृषा नहीं कही जा सकती। यह प्रज्ञापनी है, सत्य है।

માટે પ્રયોગ કરવા યોગ્ય છે. તે યથાર્થ વસ્તુનું કથન કરવાવાળી હોવાથી સત્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ ભાષા જાતિવાચક છે અને જાતિમાં ત્રણે લિંગવાળાનો સમાવેશ થાય છે. તેથી જ જાતિનું કથન કરવાથી તે જાતિના અન્તર્ગત બધા વિશેષોનો સામાન્ય રૂપથી બોધ થાય છે. તેથી જ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપની પ્રતિપાદક હોવાના કારણે આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મિથ્યા નથી. શબ્દમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રના અનુસાર લિંગ વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે. કોઈ શબ્દ સ્ત્રી લિંગ, કોઈ પુલ્લિંગ અને કોઈ નપુંસકલિંગ હોય છે, પણ શબ્દ કોઈ પણ લિંગનો કેમ ન હોય, જો તે જાતિવાચક હોય છે તો તે જાતિમાં અન્તર્ગત ત્રણે લિંગવાળા અર્થોનો બોધક થાય છે દેશ, કાળ, અને પ્રસંગ આદિ સામર્થ્યના અનુસાર તેના ત્રણલિંગ સંબંધી અર્થોના વાચક હોવામાં કોઈ બાધા નથી, આ ભાષા બીજાનેપીડા ઉત્પન્ન કરનારી નથી અને કોઈને ઠગવાવાળી પણ નથી, તેમ કોઈ દૂષિત ઉદ્દેશ્યથી બોલવામાં આવી નથી. એ કારણે આ ભાષા મૃષા નથી કહી શકાતી, આ પ્રજ્ઞાપની છે, સત્ય છે.

गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! जा य इत्थि आणवणी, जा य पुमआणवणी, जा य नपुंसगआणवणी पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा ?' हे भदन्त ! अथ या च स्त्र्याज्ञापनी-आज्ञाप्यते-आज्ञाकरणे प्रयुज्यते अनयेति आज्ञापनी स्त्रिया आज्ञापनी स्त्रिया आदेशदायिनीति भावः, या च पुमाज्ञापनी नपुंसकाज्ञापनी भाषा भवति सा खलु किं प्रज्ञापनी सत्या एषा भाषा भवति ? नो एषा भाषा मृषा भवति ? अयं भावः-सत्या भाषा प्रज्ञापनी भवति इयं च भाषा आज्ञाकरण क्रियायुक्ताभिधायिनी वर्तते आज्ञाप्यमानश्च स्त्र्यादिस्तथा सम्पादयेन्नवेति संशय इति, यथा श्रावकः श्राविकां प्रति वदति-'उभयकालं सामायिकं प्रतिक्रमणं कुरु' इत्यादिरूपा भाषा, एवं श्रावकः पुरुषं पुत्रादिकं प्रतिवदति 'यथा समयं धर्माराधनं कुरु' इत्यादिरूपा भाषा, तथा श्रावकः कश्चिन्नपुंसकं प्रति वदति-यथाकालं

दूषित अभिप्राय से किया जाता है और न इससे किसी को पीडा उत्पन्न होती है, अतएव यह भाषा मृषा अर्थात् मिथ्या नहीं है ।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-भगवन् ! यह जो भाषा स्त्री आज्ञापनी है अर्थात् जिस भाषा से किसी स्त्री को कोई आदेश दिया जाता है, यह जो भाषा पुरुष-आज्ञापनी है अथवा यह जो भाषा नपुंसक-आज्ञापनी है, क्या यह भाषा प्रज्ञापनी-सत्य है ? क्या यह भाषा मृषा नहीं है ? तात्पर्य यह है कि सत्य भाषा ही प्रज्ञापनी होती है, मगर यह आज्ञापनी भाषा तो सिर्फ आज्ञा देने में प्रयुक्त होती है । जिसे आज्ञा दी जाती है, वह उस आज्ञा के अनुसार क्रिया करेगा ही, यह नहीं कहा जा सकता-कदाचित् करे, कदाचित् न भी करे । जैसे कोई श्रावक श्राविका से कहता है-प्रातः और सायं दोनों समय सामायिक प्रतिक्रमण करो' अथवा श्रावक अपने पुत्र से कहता है-'यथा समय धर्म की आराधना करो, अथवा श्रावक किसी नपुंसक से कहता है-'यथासमय जीव

પની છે. તેનો પ્રયોગ ન કોઇ દૂષિત અભિપ્રાય કરાય છે અને એનાથી કોઇને પીડા ઉત્પન્ન થતી તેથીજ આ ભાષા મૃષા અર્થાત્ મિથ્યા નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવાન્ ! આ જે ભાષા સ્ત્રી આજ્ઞાપની છે અર્થાત્ જે ભાષાથી કોઇ સ્ત્રીને કોઈ આદેશ અપાય છે, આ જે ભાષા પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે અથવા જે આ ભાષા નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે, શુ તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની સત્ય છે ? શુ તે ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે સત્ય ભાષા જ પ્રજ્ઞાપની થાય છે, પણ આ આજ્ઞાપની ભાષા તો ફક્ત આજ્ઞા દેવામા પ્રયુક્ત થાય છે. જેને આજ્ઞા અપાય છે, તે એ આજ્ઞા અનુસાર ક્રિયા કરશે જ, એ નથી કહી શકાતુ-કદાચિત્ કરે, કદાચિત્ ન પણ કરે. જેમ કોઇ શ્રાવક-શ્રાવિકાને કહે છે-સવાર અને સાંજે બન્ને સમય સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરો, અથવા શ્રાવક પોતાના પુત્રને કહે છે-'યથા સમય ધર્મની આરાધના કરો. અથવા શ્રાવક કોઇ નપુંસકને કહે છે-યથા સમય જીવ અજીવ આદિ તત્વોનું ચિંતન

जीवाजीवादिस्वरूवं चिन्तय' इत्यादि रूपा भाषा बोध्या, भगवानाह–'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त–सत्यमेतत्, 'जा य इत्थिआणवणी, जा य पुमआणवणी, जा य णपुंसगआणवणी, पण्णवणीणं एसा भासा, न एसा भासा मोसा'–या च स्त्र्याज्ञापनी, या च पुमाज्ञापनी, या च नपुंसकाज्ञापनी भाषा भवति सा खलु एषा प्रज्ञापनी भाषा, नैषा भाषा मृषा भवति, तथाहि–आज्ञापनी भाषा द्विधा–परलोकाबाधिनी, तदन्या च तत्र या स्वपरानुग्रहबुद्ध्या शठतां विनैव पारलौकिकफलसिद्धये स्वीकृतैहिकालम्बनप्रयोजनाविवक्षितकार्यप्रसाधनसामर्थ्यशालिनी विनययुक्तस्त्र्यादि विनेयजनविषया भवति सा परलोकाबाधिनी इयमेव मुनीनां प्रज्ञापनी भाषा परलोकाबाधनात्, तदन्या चेतरविषया, सा च स्वपरसंक्लेश

अजीव आदि तत्त्वों का चिन्तन किया करो।' ऐसी आज्ञा देने पर, जिसे आज्ञा दी गई है, वह यदि आज्ञानुसार क्रिया न करे तो आज्ञा देने वाले की वह भाषा क्या प्रज्ञापनी अर्थात् सत्य कहलाएगी अथवा मृषा कहलाएगी ?

भगवान् उत्तर देते हैं–हां गौतम, जो भाषा स्त्री–आज्ञापनी है, जो भाषा पुरुष–आज्ञापनी है और जो भाषा नपुंसक–आज्ञापनी है, वह भाषा प्रज्ञापनी है, वह मृषा भाषा नहीं है। आज्ञापनी भाषा दो प्रकार की होती है–परलोक बाधीनी और उससे भिन्न, जो परलोक सम्बन्धी बाधा उत्पन्न न करे। इनमें से जो भाषा स्व–पर के अनुग्रह की बुद्धि से, विना किसी शठता के, पारलौकिक फल की सिद्धि के लिए, यह लोक संबंधी आलम्बन विषयक, किसी विशिष्ट कार्य को सिद्ध करने के सामर्थ्य वाली, विनय युक्त स्त्री या शिष्यादि जनों के प्रति बोली जाती है, वह भाषा परलोक बधिका नहीं होती। यही मुनिजनों की प्रज्ञापनी भाषा है, क्यों कि वह पारलौकिक बाधा उत्पन्न नहीं करती। इससे भिन्न प्रकार की जो भाषा होती है, वह स्व–पर को संक्लेश उत्पन्न करती है, अतएव मृषा है। यह भाषा मुनिवर्ग के लिए अप्रज्ञापनीहोती

કર્યા કરો એવી આજ્ઞા દેવાથી, જેને આજ્ઞા અપાઈ છે તે જો અજ્ઞાનુસાર ક્રિયા ન કરે તો આજ્ઞા દેનારાની તે ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય કહેવાશે અથવા મૃષા કહેવાશે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હા ગૌતમ ! જે ભાષા સ્ત્રી આજ્ઞાપની છે, જે ભાષા પુરૂષ આજ્ઞાપની છે અને જે ભાષા નપુંસક આજ્ઞાપની છે. તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, તે મૃષા ભાષા નથી. આજ્ઞાપની ભાષા બે જાતની હોય છે–પરલોક બાધિની અને એનાથી ભિન્ન જે પરલોક સંબન્ધી બાધા ઉત્પન્ન ન કરે. તેઓમાથી જે ભાષા સ્વ–પરના અનુગ્રહની બુદ્ધિ વગર કોઈ શઠતા એ પરલૌકિક ફળની સિદ્ધિને માટે, ઈહલોક સંબંધી આલબન વિષયક, કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યને સિદ્ધ કરવાના સામર્થ્યવાળી વિનયયુક્ત, સ્ત્રી અગર શિષ્યાદિ જનોના પ્રત્યે બોલાય છે, તે ભાષા પરલોક બાધક થતી નથી. આજ મુનિજનોની પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, કેમકે તે પારલૌકિક બાધા ઉત્પન્ન નથી કરતી. એનાથી ભિન્ન પ્રકારની

जननात् मृषा भवति, इत्यप्रज्ञापनी मुनिसमुदायस्य भवति, तथाचोक्तम्—

'अविणीयमाणवंतो किलिस्सई भासई मुसं तह य ।
घंटालोहं नाउं को कडकरणे पवत्तेज्जा ?'
अविनीतमाज्ञापयन् क्लिश्यति भाषते मृषा तथा च ।
घण्टालोहं च ज्ञात्वा कः कटकरणे प्रवर्त्तेत ?' ॥१॥ इति,

गौतमः पृच्छति—'अह भंते ! जा य इत्थि पण्णवणी, जा य पुमपण्णवणी, जा य णपुंसगपण्णवणी, पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ?' हे भदन्त ! अथ या च स्त्रीप्रज्ञापनी-स्त्रीलक्षणाभिधायिनी भाषा, या च पुंप्रज्ञापनी—पुरुषलक्षणाभिधायिनी भाषा, या च नपुंसकप्रज्ञापनी—नपुंसकलक्षणाभिधायिनी भाषा भवति, सा किं प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति ? नैषा भाषा मृषा ? अयं भावः—खट्वा घटवनादयः स्त्रीलिङ्गादयः शब्दाः शाब्द-बोधव्यवहारबलादन्यत्रापि प्रवर्तन्ते खट्वाद्यर्थेषु, न च तत्र 'स्तन केशवती नारी' इत्यादि

है । कहा भी है—'जो अविनीत को आज्ञा देता है, वह स्वयं क्लेश का भाजन बनता है और मृषा भाषण करता है । क्यों कि घंटा लोह को जान कर कौन चटाई बनाने में प्रवृत्त होता है ? ॥१॥

गौतमस्वामी फिर प्रश्न करते हैं—हे भगवन् ! यह जो स्त्रीप्राज्ञपनी भाषा है अर्थात् स्त्री के लक्षण बतलाने वाली भाषा है, यह जो पुरुष प्रज्ञापनी अर्थात् पुरुष के लक्षण बतलाने वाली भाषा है और यह जो नपुंसकप्रज्ञापनी भाषा अर्थात् नपुंसक के लक्षण बतलाने वाली भाषा है, यह भाषा क्या प्रज्ञापनी अर्थात् सत्य भाषा है ? क्या यह भाषा मृषा भाषा नहीं है । तात्पर्य यह है—खट्वा (स्त्रीलिंग) घटः (पुंलिंग) वन (नपुंसकलिंग) आदि विभिन्न लिंगों के शब्द हैं, वे शाब्दिक व्यवहार के बल से अन्यत्र भी प्रयुक्त होते हैं, जैसे खट्वा, (खाट) में विशिष्ट स्तन और केश आदि स्त्री के लक्षण घटित नहीं

જે ભાષા હોય છે, તે સ્વપરને કલેશ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી મૃષા છે. એ ભાષા મુનિ વર્ગના માટે અજ્ઞાપની બને છે. કહ્યું પણ છે—જે કોઈ અવિનીતને આજ્ઞા આપે છે તે પોતે કલેશનું પાત્ર બને છે અને મૃષા ભાષણ કરે છે. કેમકે—ઘંટા—લોહને સમજીને કોણ સાદડી બનાવવામા પ્રવૃત્તિ કરે છે ? ॥ ૧ ॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! આજે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે અર્થાત્ સ્ત્રીના લક્ષણ બતાવવાળી ભાષા છે. આજે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ પુરૂષના લક્ષણ બતાનારી ભાષા છે, અને આજે નપુસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા અર્થાત્ નપુંસકનાલક્ષણ બતાવનારી ભાષા છે, એ ભાષા શુ પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્યભાષા છે ? શું આ ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે—ખટ્વા (સ્ત્રીલિંગ) ઘટ. (પુંલિંગ) વનં (નપુંસકલિંગ) આદિ વિભિન્ન લિંગોના શબ્દો છે, તેઓ શાબ્દિક વ્યવહારના બળે અન્યત્ર પણ પ્રયુક્ત થાય છે. જેમ 'ખટ્વા' (પલંગ)માં વિશિષ્ટ સ્તન અને કેશ આદિ સ્ત્રીના લક્ષણ ઘટિત નથી થતા. તો

पूर्वोक्तानि स्त्र्यादिलक्षणानि संगच्छन्ते तस्मात् किमियमव्यापकत्वात् स्त्र्यादिलक्षणाभिधायिनी भाषा वक्तव्या? नवेति? संशयः, इति, भगवानाह–'हंता, गोयमा!' हे गौतम! हन्त–सत्यमेतत्, 'जा य इत्थिपण्णवणी जा य पुमपण्णवणी जा य णपुंसगपण्णवणी, पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा'–या च स्त्रीप्रज्ञापनी, या च पुरुषप्रज्ञापनी, या च नपुंसकप्रज्ञापनी भाषा भवति, सा खलु एषा भाषा प्रज्ञापनी भाषा भवति, नैषा भाषा मृषेति, अयं भावः–स्त्रीप्रभृतिलक्षणं द्विविधम्–शाब्दव्यवहारनुगतं वेदानुगतं च, तत्र यदा शाब्दव्यवहाराश्रितं प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा एवं न वक्तव्यम् अव्यापकत्वात् तस्मात् तदधिकृत्येयं प्रज्ञापनी भवति, तदा तु वेदानुगतं प्रतिपिपादयिषितं भवति तदापि यथावस्थितार्थाभिधायित्वात् प्रज्ञापन्येव भवति न मृषेति भावः, गौतमः पृच्छति–'अह भंते! जा

होते, फिर भी 'खट्वा' यह स्त्रीलिंग शब्द खट्वा का वाचक होता है। ऐसी स्थिति में अव्यापक होने के कारण स्त्री लक्षण आदि का कथन करने वाली भाषा बोलना चाहिए या नहीं बोलना चाहिए? यह संशय उत्पन्न होता है।

भगवान् उत्तर देते हैं–हां, गौतम! जो भाषा स्त्री प्रज्ञापनी है, जो पुरुष प्रज्ञापनी है और जो नपुंसक प्रज्ञापनी है, वह भाषा प्रज्ञापनी है, मृषा नहीं है। तात्पर्य यह है–स्त्री आदि के लक्षण दो प्रकार के होते हैं–एक शाब्दिक व्यवहार के अनुसार, दूसरे वेद के अनुसार। इनमें से जब शाब्दिक व्यवहार के आश्रित कर प्रतिपादन करना इष्ट हो तब ऐसा नहीं बोलना चाहिए, क्यों कि ऐसा बोलना अव्यापक है। अतएव उसकी अपेक्षा से यह प्रज्ञापनी भाषा है। किन्तु जब वेद (रमण करने की अभिलाषा) के अनुरूप प्रतिपादन करना इष्ट होता है तब भी यह भाषा वास्तविक अर्थ का निरूपण करने वाली होने से प्रज्ञापनी ही होती है, मृषा नहीं होती।

'ખટ્વા' એ સ્ત્રી લિંગ શબ્દ ખટ્વાનો વાચક થાય છે આવી સ્થિતિમાં એ અવ્યાપક હોવાને કારણે સ્ત્રી લક્ષણ આદિનું કથન કરવાવાળી ભાષા બોલવી જોઈએ. અગર ન બોલવી જોઈએ? એ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હા, ગૌતમ! જે ભાષા સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની છે, અને જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે મૃષા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે–સ્ત્રી આદિના લક્ષણ બે પ્રકારના હોય છે-એક શાબ્દિક વ્યવહારના અનુસાર, બીજું વેદના અનુસાર. તેઓમાંથી જ્યારે શાબ્દિક વ્યવહારાશ્રિત પ્રતિપાદન કરવું ઈષ્ટ હોય ત્યારે એમ ન બોલવું જોઈએ, કેમકે એમ બોલવું તે અવ્યાપક છે. તેથી જ તેની અપેક્ષાએ આ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. કિન્તુ જ્યારે વેદ (રમણ કરવાની અભિલાષા)ના અનુરૂપ પ્રતિપાદન કરવું ઈષ્ટ હોય છે, ત્યારે પણ આ ભાષા વાસ્તવિક અર્થનું નિરૂપણ કરનારી પ્રજ્ઞાપની જ બને છે મૃષા નથી થતી.

जायीति इत्थिवऊ, जातीतिपुमवऊ, जातीतिणपुंसगवऊ पण्णवणी णं एसा, भासा, ण एसा भासा मोसा?' हे भदन्त ! अथ या जातिरिति जातावित्यर्थः स्त्रीवाक्-स्त्रीवचनं सत्तेति, या जातिरिति-जातौ पुंवाक्-पुंवचनं-भावः इति, या च जातिरिति जातौ नपुंसकवाक्-सामान्यमिति प्रज्ञापनी भवति सा खलु एषा भाषा प्रज्ञापनी, नैषा भाषा मृषेति ? तथा च जातिपदेन सामान्यग्रहणात्, सामान्यस्य च न लिङ्गसंख्याभ्यां सम्बन्धो भवति अपि तु वस्तुनामेव लिङ्गसंख्याभ्यां सम्बन्धस्यान्यतीर्थिकैरभ्युपगमात् तस्मात् यदि केवलं जातौ औत्सर्गिकमेकवचनं नपुंसकलिङ्गञ्चोपपद्यते न त्रिलिङ्गता संभवति, यदि च त्रिलिङ्गाभिधायका अपि शब्दाः प्रवर्तन्ते तदा संशयः-किमेषा भाषा प्रज्ञापनी ? उतनेति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त-सत्यम्, 'जातीति इत्थि वऊ जाईति पुमवऊ जातीति णपुं-

गौतमस्वामी पुनःप्रश्न करते हैं-भगवन् ! जाति (सामान्य) के अर्थ में जो स्त्रीवचन है अर्थात् स्त्रीलिंग शब्द है, जैसे 'सत्ता' जाति के अर्थ में जो पुंलिंग शब्द है, जैसे 'भावः' और जाति के अर्थ में जो नपुंसकवचन है, जैसे 'सामान्यम्' यह भाषा प्रज्ञापनी होती है ? क्या यह भाषा मृषा नहीं है ? तात्पर्य यह है कि यहां 'जाति' का अर्थ सामान्य है । सामान्य का न लिंग के साथ कोई संबंध है और न संख्या अर्थात् एक वचन, बहुवचन आदि के साथ संबंध है । अन्यतीर्थिकों ने वस्तुओं का ही लिंग और संख्या के साथ सम्बन्ध स्वीकार किया है । अतएव यदि केवल जाति में उत्सर्ग से एक वचन और नपुंसकलिंग संगत हो तो उसमें त्रिलिंगता का संभव नहीं है मगर जाति वाचक शब्द तो तीनों लिंगों में प्रयुक्त होते हैं, जैसे कि ऊपर सत्ता, भावः और सामान्य ये शब्द बतलाए जा चुके हैं । ऐसी स्थिति में संशय उत्पन्न होता है कि इस प्रकार की भाषा प्रज्ञापनी है अथवा नहीं ?

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જાતિ (સામાન્ય)ના અર્થમાં જે સ્ત્રી વચન છે અર્થાત સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે, જેમ 'સત્તા' જાતિના અર્થમાં જેવું લિંગ શબ્દ છે જેમ ભાવઃ અને જાતિના અર્થમાં જે નપુંસક વચન છે. જેમ 'सामान्यम्' આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની હોય છે ? શું તે ભષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે અહીં જાતિનો અર્થ સામાન્ય છે સામાન્યનો અર્થ લિંગની સાથે કોઈ સંબન્ધ નથી હોતો અને સંખ્યાની સાથે પણ સંબંધ નથી (એટલે એક વચન આદિની સાથે) અન્યતીર્થિકોએ વસ્તુનો જ લિંગ અને સંખ્યાની સાથે સમ્બન્ધ સ્વીકાર કર્યા છે. તેથી જ યદિ કેવળ જાતિમાં ઉત્સર્ગથી એક વચન અને નપુંસકલિંગ સંગત હોય તો તેમાં ત્રિલિંગનો સંભવ નથી હોતો. પરન્તુ જાતિવાચક શબ્દો ત્રલિંગમાં પ્રયુક્ત થાય છે, જેમકે ઊપર સત્તા, ભાવઃ અને સામાન્ય એ શબ્દો બતાવેલા છે, એવી સ્થિતિમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે આવા આવા પ્રકારની ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે કે નહીં ?

सगवऊ, पण्णवणीणं एसा भासा, न एसा भासा मोसा'—जातिरिति—जातावित्यर्थः या स्त्रीवाक्, जातिरिति—जातावित्यर्थः पुंवाक्—पुरुषवचनम्, जातिरिति-जातावित्यर्थः नपुंसकवाक् प्रतिपादिता सा प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति, न एषा भाषा मृषा भवति तथाहि—जातिपदेन सामान्यग्रहणात्, सामान्यं च न परिकल्पितमेकमनवयवमक्रियं संभवति तस्य प्रमाणबाधितत्वात् अपि तु समानपरिणाम एव सामान्यम्, वस्तुन एव समानः परिणामो यः स एव सामान्यमिति वचनप्रामाण्यात्, समानपरिणामस्य चानेकधर्मात्मकतया धर्माणां परस्परं धर्मिणोऽपि चान्योन्यानुवेधाभ्युपगमात् जातेरपि त्रिलिङ्गत्वं संभवति इति प्रज्ञापनी एषा भाषा भवति नैषा मृषा भाषेति भावः, गौतमः पृच्छति—'अह भंते ! जा जातीइ इत्थियाणमणी जाइत्ति पुमआणवणी जातीति णपुंसगाणमणी पण्णवणीणं एसा भासा न एसा

भगवान् उत्तर देते हैं—हां गौतम ! जाति का वाचक जो स्त्रीवचन है, अर्थात् स्त्रीलिंग शब्द है (जैसे सत्ता) जाति का वाचक जो पुरुष वचन है, अर्थात् पुंलिंग शब्द है (जैसे भावः) और जाति का वाचक जो नपुंसक वचन है अर्थात् नपुंसकलिंग शब्द है (जैसे 'सामान्य' अथवा 'सत्त्व' यह भाषा प्रज्ञापनी है। यह भाषा मृषा नहीं है। क्यों कि यहां 'जाति' पद से सामान्य को ग्रहण किया गया है और वह दूसरों की मान्यता के अनुसार एकान्त रूप से एक, निरवयव और निष्क्रिय नहीं है, क्यों कि ऐसा मानना प्रमाण से बाधित हैं। वास्तव में वस्तु का सदृश परिणमन ही सामान्य है। 'वस्तु का ही समान परिणाम सामान्य है, इस वचन की प्रमाणता के अनुसार समान परिणमन ही सामान्य है। समान परिणाम अनेक धर्मात्मक होता है, और धर्म आपस में भी कथंचित् अभिन्न होते हैं और धर्मों से भी कथंचित् अभिन्न होते हैं। अतएव जाति में भी त्रिलिंगता का संभव है। इस कारण यह भाषा प्रज्ञापनी है, यह भाषा मृषा नहीं है।

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હા ગૌતમ ! જાતિવાચક જે સ્રી વચન છે, અર્થાત્ સ્રી લિંગ શબ્દ છે (જેનકે સત્તા) જાતિવાચક જે પુરૂષ વચન છે. અર્થાત્ પુંલિંગ શબ્દ છે (જેમકે ભાવ.) અને જાતિવાચક જે નપુંસક વચન છે અર્થાત્ નપુંસકલિંગ શબ્દ છે (જેમકે 'सामान्य' અથવા 'सत्व' આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે. આ ભાષા મૃષા નથી કેમકે અહીં જાતિપદથી સામાન્યનું ગ્રહણ કરેલું છે અને તે બીજાઓની માન્યતાના અનુસાર એકાન્ત રૂપથી એક નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય નથી) કેમકે એવું માનવું પ્રમાણથી બાધિત છે. વાસ્તવમાં વસ્તુના સદૃશ પરિણમન જ સામાન્ય છે. વસ્તુનું જ સમાન પરિણામ સામાન્ય છે. આ વચનની પ્રમાણતાના અનુસાર સમાન પરિણામ અનેક ધર્માત્મક થાય છે, અને ધર્મ આપસમાં પણ કથંચિત્ અભિન્ન થાય છે અને ધર્મીથી પણ કથંચિત્ અભિન્ન થાય છે. તેથી જ જાતિમાં પણ ત્રિલિંગતાનો સંભવ છે.એ કારણે એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે. એ ભાષા મૃષા નથી.

भासा मोसा ?' हे भदन्त ! अथ या भाषा जातिरिति-जातिमधिकृत्य स्त्र्याज्ञापनी-स्त्रिया आज्ञापनी भवति यथा इयं वैश्या शूद्रा वा एवं कुर्यादिति, एवं जातिरिति-जातिमधिकृत्य पुमाज्ञापनी-पुंस आज्ञापनी भवति यथा अमुको ब्राह्मणः क्षत्रियादि वा एवं कुर्यादिति, एवं जातिरिति-जातिमधिकृत्य नपुंसकाज्ञापनी-नपुंसकस्याज्ञापनी भवति एषा भाषा किं प्रज्ञापनी भवति? नैषा भ षा मृषेति? अयमभिप्रायः-आज्ञापनी भाषा आज्ञाकरणक्रियाशालिस्त्र्याद्यभिधायिनी भवति स्त्र्यादिश्चाज्ञाप्यमानस्तया कुर्यान्नवेति संशयात् किमियं प्रज्ञापनी भाषा किं वा तदन्या? इति, भगवानाह-'हंता, गोयमा!' हे गौतम ! हन्त सत्यम्, 'जातीति इत्थि आणमणी, जातीति पुमआणमणी जातीति णपुंसगाणमणी, पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा' जातिरिति-जातिमधिकृत्य स्त्र्याज्ञापनी, जातिरिति-जातिमधिकृत्य पुमाज्ञापनी, जातिरिति-जातिमधिकृत्य नपुंसकाज्ञापनी भाषा प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति,

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! जो भाषा जाति की अपेक्षा स्त्री-आज्ञापनी होती है, जैसे-यह वैश्या अथवा शूद्रा ऐसा करे।' जो भाषा जाति की अपेक्षा से पुरुष-आज्ञापनी होती है, जैसे-'अमुक ब्राह्मण या क्षत्रिय ऐसा करे।' इसी प्रकार जो भाषा जाति की अपेक्षा से नपुंसक आज्ञापनी होती है, यह भाषा क्या प्रज्ञापनी है? यह भाषा क्या मृषा नहीं है? तात्पर्य यह है कि आज्ञापनी भाषा वह कहलाती है जिसके द्वारा किसी स्त्री आदि को कोई आज्ञा दी जाय। मगर जिसे आज्ञा दी जाती है वह उस आज्ञा के अनुसार क्रिया करे ही, यह निश्चित नहीं है। अगर न करे तो वह आज्ञापनी भाषा प्रज्ञापनी कही जाय या मृषा कही जाय?

उक्त संशय का निवारण करते हुए भगवान् कहते हैं-हां गौतम ! जाति की अपेक्षा से स्त्री-आज्ञापनी जो भाषा है, या पुरुष-आज्ञापनी भाषा है अथवा नपुंसक-आज्ञापनी भाषा है, वह भाषा प्रज्ञापनी है, मृषा नहीं है।

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે હે ભગવન્! જે ભાષા જાતિની અપેક્ષાએ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની થાય છે. જેમકે આ વૈશ્યા અથવા શૂદ્રા એમ કરે. જે ભાષા જાતિની અપેક્ષાએ પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની થાય છે. જેમકે 'અમુક બ્રાહ્મણ અગર ક્ષત્રિય આમ કરે એ જ પ્રકારે જે ભાષા જાતિની અપેક્ષાએ નપુંસક-આજ્ઞાપની થાય છે, 'એ ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની છે? એ ભાષા શું મૃષા નથી? તાત્પર્ય એ છે કે જેના દ્વારા કોઈ સ્ત્રી આદિને કોઈ આજ્ઞા અપાય. પણ જેને આજ્ઞા અપાય છે તે એ આજ્ઞા અનુસાર ક્રિયા કરે જ એવો નિશ્ચય નથી હોતો. પણ ન કરે તો તે આજ્ઞાપની ભાષા પ્રજ્ઞાપની કહેવાય અગર તો મૃષા કહેવાય?

ઉક્ત સંશયનું નિવારણ કરી રહેલ ભગવાન્ કહે છે-હા ગૌતમ! જાતિની અપેક્ષાએ સ્ત્રી આજ્ઞાપની જે ભાષા છે, અગર પુરૂષ આજ્ઞાપની છે અથવા નપુંસક આજ્ઞાપની ભાષા છે, તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે, મૃષા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે પરલોક સમ્બન્ધી બાધા

न एषा भाषा मृषा भवति तथाहि–परलोकाबाधनीरूपा आज्ञापनी सा भाषा व्यपदिश्यते या स्वपरानुग्रहबुद्ध्या विवक्षितार्थकरणसामर्थ्यशालि विनीत स्त्र्यादिविनेयजनविषया भवति यथा अमुके ? ब्राह्मणे ? श्रमणे ? शुभं नक्षत्रमद्यवर्तते इति अमुकमङ्गं श्रुतस्कन्धश्च पठेत्यादि सा प्रज्ञापन्येव भवति दोषरहितत्वात्, तदन्या तु स्वपरपीडाजननहेतुत्वान्मृषा भवति, इत्यप्रज्ञापनीति भावः, गौतमः पृच्छति–'अह भंते ! जातीति इत्थिपण्णवणी जातीति पुमपण्णवणी जातीति णपुंसगपण्णवणी पण्णवणीणं एसा भासा, न एसा भासा मोसा ?'–हे भदन्त ! अथ या भाषा जातिरिति–जातिमधिकृत्य स्त्रीप्रज्ञापनी स्त्रियाः स्त्रीरूपस्य प्रतिपादिका भवति यथा स्त्रीस्वभावात् तुच्छा गौरवबाहुल्यान्विता चपलेन्द्रिया अधीरा च भवतीति, तथा चोक्तम्–'तुच्छा गौरवबहुला चलिंदिया दुब्बला य धीईए' इत्यादि,

छाया–तुच्छा गौरवबहुला चलेन्द्रिया दुर्बला च धृत्या, इत्यादि,

तात्पर्य यह है कि परलोक संबंधी बाधा न पहुंचाने वाली आज्ञापनी भाषा वह कहलाती है जो अपने और पर के अनुग्रह की बुद्धि से, किसी कार्य को करने में समर्थ विनीत स्त्री आदि विनेय जनों के लिए बोली जाती है, जैसे 'हे ब्राह्मणी ! साध्वी ! आज शुभ नक्षत्र हैं, तुम अमुक अंग का या अमुक श्रुतस्कन्ध का अध्ययन करो।' ऐसी आज्ञापनी भाषा प्रज्ञापनी है, क्यों कि यह निर्दोष है। जो भाषा आज्ञापनी तो हो मगर पूर्वोक्त से विपरीत, हो, अर्थात् स्व–पर को पीडा उत्पन्न करने का कारण हो, वह भाषा मृषा है–अप्रज्ञापनी है।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं–भगवन् ! जो भाषा जाति की अपेक्षा से स्त्रीप्रज्ञापनी हो अर्थात् स्त्री के स्वरूप का प्रतिपादन करने वाली हो, जैसे–स्त्री स्वभाव से तुच्छ होती है, उसमें अभिमान की बहुलता होती है, उसकी इन्द्रियां चंचल होती हैं और धैर्य से रहित होती है, इत्यादि। कहा भी हैं–'स्त्री तुच्छ अहंकार की बहुलता वाली, इन्द्रियों से चपल और धैर्य की दृष्टि

न પહોંચાડનારી આજ્ઞાપની ભાષા તે કહેવાય છે. જે પોતાના અને પારકાના અનુગ્રહની બુદ્ધિથી કોઈ કાર્ય કરવામાં સમર્થ વિનીત સ્ત્રી આદિ વિનેય જનોને માટે બોલાય છે, જેમકે 'હે બ્રાહ્મણી ! સાધ્વી ! આજ શુભ નક્ષત્ર છે. તમે અમુક અંગનું અગર અમુક શ્રુતસ્કન્ધનું અધ્યયન કરો. આજ્ઞાપની ભાષા પ્રજ્ઞપની જ છે, કેમકે તે નિર્દોષ છે, જે ભાષા આજ્ઞાપની તો છે પણ પૂર્વોક્તથી વિપરીત છે, અર્થાત્ સ્વપરને પીડા ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ હોય તે ભાષા મૃષા છે. અપ્રજ્ઞાપની છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! જે ભાષા જાતિની અપેક્ષાએ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની હોય અર્થાત્ સ્ત્રીના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય, જેમ, સ્ત્રી સ્વભાવથી તુચ્છ હોય છે, તેમાં અભિમાનની બહુલતા હોય છે. તેની ઇન્દ્રિયો ચંચળ હોય છે. અને ધૈર્ય વગરની હોય છે, વિગેરે. કહ્યું પણ છે 'સ્ત્રી તુચ્છ, અહંકારની બહુલતા વાળી ઇન્દ્રિ-

एवं या भाषा जातिरिदि–जातिमधिकृत्य पुंप्रज्ञापनी–पुंसः पुंलक्षणस्य प्रज्ञापनी–अभिधायिनी पुरुषस्वरूपप्ररूपिका भवति यथा पुरुषः स्वभावात् गम्भीराशयो भवति अत्यधिकायामपि आपत्तौ न क्लीवत्वं भजते न वा धैर्यं जहाति इत्यादि, या च भाषा जातिरिति–जातिमधिकृत्य नपुंसक प्रज्ञापनी–नपुंसकजातिनिरूपिका भवति यथा नपुंसकः स्वभावात् क्लीवो भवति अत्यधिकमोहवडवानलज्वालाजटिलकलापदंदह्यमानश्चेत्यादि, सा एषा खलु किं प्रज्ञापनी भाषा भवति, नैषा भाषा मृषा ?, अयमाशयः–यद्यपि जातिगुणाः पूर्वोक्तस्वरूपा भवन्ति तथापि क्वचित् कदाचित् तद्वैपरीत्यमपि दरीदृश्यते यथा काचिद् वनिता गम्भीराशया धीरा प्रकृष्टसत्वा च, पुरुषोऽपि कश्चित् तुच्छप्रकृतिकश्चपलेन्द्रियो लेशमात्रायामपि विपत्तौ क्लीबत्वं भजते, नपुंसकोऽपि कश्चित् किञ्चिन्मोहानलोदृढसत्वश्चोपलक्ष्यते अत एव संशयात् किमेषा प्रज्ञापनी भाषा ? किं वा तदन्येति ? भगवानाह–'हंता, गोयमा !' हे

से दुर्बल होती है। इसी प्रकार जो भाषा जाति की अपेक्षा पुरुष के स्वरूप के प्रतिपादन करनेवाली होती है, जैसे पुरुष स्वभावतः गंभीर आशय वाला होता है, अति अधिक आपत्ति आ पडने पर भी कातर नहीं होता, न धैर्य का परित्याग करता है, इत्यादि। इसी प्रकार जो भाषा जाति की अपेक्षा से नपुंसक के स्वरूप का प्रतिपादन करने वाली होती है, जैसे–'नपुंसक स्वभाव से क्लीव होता है और वह मोह रूपी वडवानल की ज्वालाओं के समूह से जलता रहता है' इत्यादि। इस प्रकार की भाषा क्या प्रज्ञापनी होती है ? क्या यह भाषा मृषा नहीं है ? तात्पर्य यह है कि यद्यपि जाति के गुण वही होते हैं जो ऊपर कहे गए हैं, फिर भी कहीं किसी में अन्यथा भाव भी देखा जाता है, जैसे कोई स्त्री भी गंभीर आशय वाली, और उत्कृष्ट सत्त्वशालिनी होती है, जब कि कोई कोई पुरुष भी प्रकृति से तुच्छ, चपलेन्द्रिय और तनिक–सी आपत्ति आने पर कातर होने वाले देखे जाते हैं। कोई नपुंसक भी–कम मोह

ચોથી ચપળ અને ધૈર્યની દૃષ્ટિએ દુર્બળ હોય છે. એજ પ્રકારે જે ભાષા જાતિની અપેક્ષાએ પુરૂષના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય છે, જેમ, પુરૂષ સ્વભાવતઃ ગંભીર આશયવાળો હોય છે, અતિઅધિક આપત્તિ આવી પડતાં પણ કાયર થતો નથી ધૈર્યનો પરિત્યાગ કરતો નથી. ઇત્યાદિ. એ પ્રકારે જે ભાષાની અપેક્ષાએ નપુંસકનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી હોય છે, જેમ નપુંસક સ્વભાવે ક્લીબ હોય છે અને તે મોહ રૂપી વડવાનળની જવાળાઓના સમૂહથી બળતો રહે છે, ઇત્યાદિ. એ પ્રકારની શું ભાષા પ્રજ્ઞાપની હોય છે ? શું આ ભાષા મૃષા નથી ? તાત્પર્ય એ છે કે યદ્યપિ જાતિના ગુણ તેજ હોય છે જે ઉપર કહેલા છે, છતાં પણ ક્યાંય કોઈમાં અન્યથા ભાવ પણ દેખાય છે, જેમ કોઈ સ્ત્રી ગંભીર આશયવાળો ધીર અને ઉત્કૃષ્ટ સત્વશાલિની હોય છે, જ્યારે કોઈ કોઈ પુરૂષ પણ પ્રકૃતિથી તુચ્છ, ચપલેન્દ્રિય અને જરા જેટલી આપત્તિ આવતાં કાયર થતો જોવામા આવે

गौतम ! इन्त-सत्यम् 'जतीति इत्थि पण्णवणी जाईति पुमपण्णवणी जाईति णपुंसगपण्णवणी पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा'-जातिरिति-जातिमधिकृत्य स्त्रीप्रज्ञापनी, जातिरिति-जातिमधिकृत्य पुंप्रज्ञापनी, जातिरिति-जातिमधिकृत्य नपुंसकप्रज्ञापनी भाषा प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति, नैषा भाषा मृषा भवति, तथाहि-जातिगुणनिरूपणं बाहुल्यापेक्षया भवति नो समस्तव्यक्त्यपेक्षया अत एव जातिगुणान् निरूपयन्तो निर्मलबुद्धयः प्रायः शब्द समुच्चारयन्ति-प्रायेणेदं द्रष्टव्य मित्येव मुच्यते, अतः क्वचित् कदाचित् जातिगुणवैपरीत्येऽपि दोषाभावात् प्रज्ञापन्येव एषा भाषा, न मृषेति भावः ॥सू० २॥

भाषा विशेषवक्तव्यता

मूलम् "अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणति बुयमाणा अहमेसे बुयामीति ? गोयमा ! नो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ सण्णिणो, अह भंते! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणइ आहारं आहारेमाणे

वाला और सत्त्ववान् होता है। अतएव यह संशय उत्पन्न होता है कि पूर्वोक्त प्रकार की भाषा को प्रज्ञापनी समझा जाय या मृषा समझा जाय ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हां गौतम ! यह जो स्त्री प्रज्ञापनी भाषा है, जो पुरुष प्रज्ञापनी भाषा है अथवा जो नपुंसक प्रज्ञापनी भाषा है, यह भाषा प्रज्ञापनी अर्थात् सत्य है, यह भाषा मृषा नहीं है। तात्पर्य यह है कि जातिगुणों का निरूपण बहुलता की अपेक्षा से होता है, एक-एक व्यक्ति की अपेक्षा से नहीं होता। यही कारण है कि जब किसी समग्र जाति के गुणों का निरूपण किया जाता है तो निर्मल बुद्धि प्ररूपण कर्त्ता प्रायः प्रायः शब्द का प्रयोग करते हैं। वे कहते हैं-प्रायः ऐसा समझना चाहिए। अतएव कदाचित् किसी व्यक्ति में जातीय गुण की विपरीतता पाई जाय तो भी कोई दोष न होने से वह भाषा प्रज्ञापनी ही है, उसे मृषा नहीं कहा जा सकता ॥सू० २॥

છે. કોઇ નપુંસક પણ ઓછા મોહવાળો અને સત્ત્વાન હોય છે. તેથી જ એ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે પૂર્વોક્ત પ્રકારની ભાષાને પ્રજ્ઞાપની સમજવી અગરતો મૃષા સમજવી ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હા ગૌતમ ! આ જે સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે, જે પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે અથવા જે નપુંસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે, એ ભાષા પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય છે, એ ભાષા મૃષા થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જાતિગુણોનું નિરૂપણ બહુલતાની અપેક્ષાએ થાય છે, એક એક વ્યક્તિની અપેક્ષાએ નથી થતુ. એજ કારણ છે કે જ્યા કોઈ સમગ્ર જાતિના ગુણોનું નિરૂપણ કરાય છે તો નિર્મળ બુદ્ધિ પ્રરૂપણ કર્તા પ્રાય. શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે-તેઓ કહે છે પ્રાયઃ એવું સમજવું જોઇએ. તેથીજ કોઈ વખત કોઈ વ્યક્તિમાં જાતીય ગુણની વિપરીતતા મળી આવે તો પણ કોઇ દોષ ન થવાથી જ તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની જ છે. તે મૃષા નથી કહી શકાતી. ॥ સૂ૦ ૨ ॥

अहमेसे आहारमाहारेमित्ति? गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ सण्णिणो, अह भंते! मंदकुमारए वा, मंदकुमारिया वा जाणइ अयं मे अम्मा पियरो? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे णण्णत्थ सण्णिणो, अह भंते! मंदकुमारए वा, मंदकुमारिया वा जाणति अयं मे अतिराउलो अयं मे अइराउलेत्ति? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ सण्णिणो, अह भंते! मंदकुमारए वा, मंदकुमारिया वा जाणइ अयं मे भट्टिदारए अयं मे भट्टिदारियत्ति? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ सण्णिणो अह भंते! उट्टे गोणे खरे घोडए अए एलते जाणइ वुयमाणे अहमेसे वुयामि? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ सण्णिणो, अह भंते! उट्टे जाव एलए जाणति आहारं आहारेमाणे अहमेसे आहारेमि? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो, अह भंते! उट्टे गोणे खरे घोडए अए एलए जाणइ, अयं मे अम्मापियरो! गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, जाव सण्णिणो, अह भंते! उट्टे जाव एलए जाणइ, अयं मे अतिराउलेत्ति? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो, अह भंते! उट्टे जाव एलए जाणइ अयं मे भट्टिदारए अयं मे भट्टिदारियत्ति? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो" ॥सू० ३॥

छाया–अथ भदन्त! मन्दकुमारको वा, मन्दकुमारिका वा जानाति ब्रुवाणा अहमेतद् ब्रवीमीति? गौतम! नायमर्थः समर्थ, नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त! मन्दकुमारको वा,

भाषा विशेष वक्तव्यता

शब्दार्थ–(अह) अथ (भंते! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा) हे भगवन्! मन्दकुमार अर्थात् अबोध बालक अथवा अबोध बालिका (जाणति) जानती है (वुयमाणा) बोलती हुई (अहमेसे वुयामीति) मैं यह बोलती हूं, ऐसा (गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है (णण्णत्थ सण्णिणो)

ભાષા વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(अह) અથ (भंते! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा) હે ભગવન્! મંદકુમાર અર્થાત્ અબોધ બાલક અથવા બાલિકા (जाणति) જાણે છે (वुयमाणा) બોલતીથકી (अहमेसे वुयामीति) હું આ બોલું છું એવું (गोयमा! नो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! આ અર્થ સમર્થ નથી (णणत्थ सण्णिणो) સંજ્ઞીના સિવાય

मन्दकुमारिका वा जानाति आहारम् आहरन्ती अहमेतद् आहरामीति ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नान्यत्र सञ्ज्ञिनः, अथ भदन्त ! मन्दकुमारको वा मन्दकुमारिका वा जानाति–इमौ मे अम्बापितरौ ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त ! मन्दकुमारको वा, मन्द-कुमारिका वा जानाति इदं मे स्वामिकुलम्, इदं मे स्वामिकुलम् ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त ! मन्दकुमारको वा मन्दकुमारिका वा जानाति–अयं मे भर्तृदारकः

संज्ञी के सिवाय

(अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा) हे भगवन् मंदकुमार या मन्दकुमारिका (जाणइ) जानते हैं (आहारं आहारेमाणे) आहार करते हुए (अह-मेसे आहारमाहरेमित्ति) मैं इस आहार को करता हूं। (गोयमा !) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है। (णण्णत्थ संण्णिणो) संज्ञी के सिवाय

(अह भंते ! मंदकुमारए वा, मंदकुमारिया वा जाणति) अथ हे भगवन् ! मन्दकुमार या मन्दकुमारिका जानती है (अयं मे अम्मापियरो) ये मेरे माता-पिता हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है(णण्णत्थ सण्णिणो) संज्ञी को छोडकर

(अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणति) अथ हे भगवन् ! अबोध बालक अथवा अबोध बालिका जानती है (अयं मे अतिराउलो) यह मेरे स्वामी का घर है (अयं मे अइराउलेत्ति) यह मेरे स्वामी का घर है, ऐसा (गोयमा ! नो इणट्ठे समट्ठे) गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है (णण्णत्थ सण्णिणो) संज्ञी को छोडकर।

(अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणति) हे भगवन् ! अबोध

(अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया) હે ભગવન્! મંદબુદ્ધિકુમાર અગર કુમારિકા (जाणइ) સમજી શકે છે કે (आहारं आहारेमाणे) આહાર કરતા થકા કે (अहमेसे आहार-माहरेमित्ति) હું આ પ્રકારનો આહાર કરૂં છું ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो इणट्ठे समट्ठे) આ અર્થ બરોબર નથી, (णण्णत्थ सण्णिणो) સંજ્ઞીને છોડીને

(अह भंते ! मंदकुमारए वा, मंदकुमारिया वा जाणति) અથ હે ભગવન્! મન્દકુમાર અગર મન્દકુમારીકા જાણે છે (अयं मे अम्मा पियरो) આ મારા માતાપિતા છે (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) ગૌતમ! આ અર્થ સમર્થ નથી (णण्णत्थ सण्णिणो) સંજ્ઞીને છોડીને

(अह भंते ! मंदकुमारए वा, कुमारिया वा जणति) અથ હે ભગવન્ મન્દકુમાર અગર મન્દકુમારિકા જાણે છે (अयं मे अति राउलो) આ મારા સ્વામીનું ઘર છે (अयं मे अइरा-उलेत्ति) આ મારા સ્વામીનું ઘર છે. એમ (गोयमा ! नो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી (णण्णत्थ सण्णिणो) સંજ્ઞીને છોડીને

(अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जणति) હે ભગવન્! અબોધ બાળક

अयं मे भर्तृदारका इति ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त ! उष्ट्रो गोणः खरो घोटकः, अजः, एडको जानाति ब्रुवाणः अहमेतद् ब्रवीमि ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त ! उष्ट्रो यावद् एडको जानाति आहारम् आहरन् अहमेतद् आहरामि ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, यावद् नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त ! उष्ट्रो गोणः खरः घोटकः अजः एडको जानाति इमौ मे अम्बापितरौ ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः,

बालक अथवा अबोध बालिका जानती है (अयं मे भट्टिदारए, अयं मे भट्टिदारयत्ति) यह मेरे स्वामी का पुत्र है, यह मेरे स्वामी की पुत्री है ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ सण्णिणो) गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं, संज्ञी को छोड कर (अह भंते ! उट्टे गोणे खरे घोडए अए एलते) हे भगवन् ! ऊंट, बैल, गधा, घोडा, बकरा, भेड को (जाणति) जानता है (वुयमाणे) बोलता हुआ (अहमेसे बुयामि) मैं यह बोलता हूं (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है (णण्णत्थसण्णिणो) संज्ञी को छोड कर।

(अह भंते ! उट्टे जाव एलते जाणति आहारं आहारेमाणे भगवन् ! ऊंट यावत् भेड जानता है आहार करता हुआ (अहमेसे आहारेमि) मैं यह खाता हूं (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं, संज्ञी को छोड कर

(अह भंते ! उट्टे खरे घोडए अए एलए जाणति–अयं मे अंमापियरो) हे भगवन् ! ऊंट, गधा, घोडा, बकरा, भेड जानता है कि यह मेरे माता–पिता हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, जाव णण्णत्थ सण्णिणो) हे गौतम ! यह अर्थ

અથવા અબોધ બાલિકા જાણે છે (अयं मे भट्टिदारए, अयं भट्टिदारयत्ति) આ અમારા સ્વામીનો પુત્ર છે, આ મારા સ્વામીની પુત્રી છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, હેગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી, (णण्णत्थ सण्णिणो) સંજ્ઞી સિવાય

(अहभंते ! उट्टे गोणे, खरे घोडए अए एलते) હે ભગવન્ ! ઊંટ, બળદ, ગધેડુ, ઘોડો, બકરો. ઘેટા (जाणति) જાણે છે (वुयमाणे) બોલતા થકા (अहमेसे बुयामि) હુ આ બોલુ છું (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી (णण्णत्थ सण्णिणो) સંજ્ઞીને છોડીને

(अह भंते ! उट्टे जाव एलते जाणति आहारं आहारेमाणे) હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત બકરો જાણે છે આહાર કરી રહેલ (अहमेसे आहारेमि) હુ આ ખાઊં છું (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી સંજ્ઞી સિવાય

(अह भंते ! उट्टे खरे घोडए अए एलए जाणति–अयं मे अम्मापियरो) હે ભગવન્ ! ઊંટ, ગધાડો, બકરો, ઘેટુ જાણે છે કે આ મારા માતા–પિતા છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, સંજ્ઞી સિવાય

यावत् नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त ! उष्ट्रो यावद् एडको जानाति इदं मे स्वामिकुलमिति? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, यावद् नान्यत्र संज्ञिनः, अथ भदन्त ! उष्ट्रो यावद् एडको जानाति अयं मे भर्तृदारकः, अयं मे भर्तृदारिका इति ? गौतम ! नायमर्थः समर्थो यावत् नान्यत्र संज्ञिनः ॥ सू० ३ ॥

टीका-पूर्वं भाषा प्ररूपिता, तत्प्रस्तावात् भाषा विषयमेव किञ्चिद् वैशिष्टयं प्रतिपादयितुं प्रथमं भाषाद्वैविध्यं प्ररूपयन्नाह-द्विविधा खलु भाषा भवति-एका सम्यगुपयुक्तस्य संयतस्य, द्वितीया अनुपयुक्तस्यासंयतस्य, तत्र यः पूर्वापरानुसन्धानपाटवशाली श्रुतज्ञानेन अर्थान्

समर्थ नहीं सिवाय संज्ञी के।

(अह भंते ! उट्टे जाव एलए जाणति- अयं मे अतिराउलेत्ति ?) भगवन् ! ऊंट यावत् भेड जानता है कि यह मेरे स्वामी का घर है ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे जा णण्णत्थ सण्णिणो) (गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं, यावत् संज्ञी को छोड कर।

(अह भंते ! उट्टे जाव एलए जाणति-अयं मे भट्टिदारए, अयं मे भट्टिदारियत्ति ?) हे भगवन् ! ऊंट यावत् भेड जानता है-यह मेरे स्वामी का पुत्र है, यह मेरे स्वामी की पुत्री है ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो) गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं, यावत् संज्ञी को छोड कर।

टीकार्थ-पहले भाषा का निरूपण किया, अब प्रकरण को लेकर भाषा के विषय में ही कुछ विशेष बातों की प्ररूपणा की जाती है-भाषा दो प्रकार की होती है-सम्यक् प्रकार से उपयुक्त अर्थात् उपयोग वाले संयमी की भाषा, दूसरी अनुपयुक्त अर्थात् उपयोग शून्य असंयत जन की भाषा। जो पूर्वापर-संबंध को समझ कर एवं श्रुतज्ञान के द्वारा अर्थों का विचार करके बोलता है,

---

(अह भंते ! उट्टे जाव एलए जाणति अयं मे अतिराउलेत्ति) હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત્ વરૂ જાણે છે કે આ મારાસ્વામીનું ઘર છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थि सण्णिणो) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી સંજ્ઞી સિવાય

(अह भंते ! उट्टे जाव एलए जाणति अयं मे भट्टिदारए अयं मे भट्टिदारियत्ति) હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત્ વરૂ જાણે છે-આ મારા સ્વામીનો પુત્ર છે. આ મારા સ્વામીની પુત્રી છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे जाव णण्णत्थ सण्णिणो) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, યાવત્ સંજ્ઞી સિવાય

ટીકાર્થ-પહેલા ભાષાનું નિરૂપણ કર્યું, હવે પ્રકરણને લઇને ભાષાના વિષયમાં કાંઇક વિશેષ વાતોની પ્રરૂપણા કરાય છે-ભાષા બે પ્રકારની હોય છે-સમ્યક્ પ્રકારથી ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગવાળા સંયમીની ભાષા, બીજી અનુપયુક્ત, અર્થાત્ ઉપયોગ શૂન્ય અસંયત માણસની ભાષા. જે પૂર્વાપર-સંબન્ધને સમજીને તેમજ શ્રુતજ્ઞાનના દ્વારા અર્થોનો

पर्यालोच्य ब्रूते स सम्यगुपयुक्तो व्यपदिश्यते, स खलु एवं जानाति–अहमेतद् ब्रवीमीति, यः पुनः करणापाटवेन वातादिनोपहतचैतन्यत्वेन वा पूर्वापरानुसन्धानविकलो यथा कथञ्चिद् मनसा परिकल्प्य परिकल्प्य ब्रूते सोऽनुपयुक्तो व्यपदिश्यते स खल्वेवमपि न जानाति–अहमेतद् ब्रवीमि, इति, बालकादयोऽपि च ब्रुवाणा दरीदृश्यन्ते, अतएव संशयानो गौतमः–किमेते कुमारादयो जानन्ति 'यद् वयमेतद् ब्रूम इति ?' किं वा न जानन्ति ? इति पृच्छति–'अह भंते ! मंदकुमारए वा, मंदकुमारिया वा जाणइ बुयमाणा अहमेसे बुयामीति ?' हे भदन्त ! अथ मन्दकुमारको वा–उत्तानशयो नवजातशिशुः अतिबालः, मन्दकुमारिका वा उत्तानशया नव जाता बालिका ब्रुवाणा–भाषमाणा–भाषाप्रायोग्यान् पुद्गलानादाय भाषात्वेन परिणमय्य उच्चारयन्ती किमेवं जानाति–यदहमेतद् ब्रवीमीति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः–युक्त्योपपन्नः, नैतत् सम्यगित्यर्थः, स खलु

वह सम्यक् प्रकार से उपयुक्त कहलाता है। वह जानता है कि मैं यह बोल रहा हूं। किन्तु जो इन्द्रियों की अपटुता के कारण अथवा वात आदि के द्वारा चैतन्य का उपघात हो जाने के कारण आगे-पीछे का सम्बन्ध नहीं जोड सकता, जो जैसे–तैसे मन से कल्पना कर–करके बोलता है, वह अनुपयुक्त कहलाता है। वह ऐसा भी नहीं जानता कि–'मैं यह बोल रहा हूं ?

बालक आदि भी बोलते देखे जाते हैं। अतः संशय करते हुए गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–क्या ये कुमार आदि जानते हैं कि हम यह बोल रहे हैं ? अथवा नहीं जानते हैं ? यही आगे कहा जाता है–हे भगवन् ! मन्द कुमार अर्थात् सरल आशय वाला नवजात शिशु या अबोध बच्चा या इसी प्रकार की अबोध बालिका जब बोलती है अर्थात् भाषा के योग्य पुद्गलों को ग्रहण करके एवं उन्हें भाषा के रूप में परिणत करके उच्चारण करती है, तब क्या उसे मालूम रहता है कि मैं यह बोल रहा हूं या बोल रही हूं ?

વિચાર કરીને બોલે છે, તે સમ્યક્ પ્રકારથી ઉપયુક્ત કહેવાય છે. તે જાણે છે કે હું આ બોલી રહ્યો છું. કિન્તુ જે ઇન્દ્રિયોની અપટુતાના કારણે અથવા બાલ આદિ દ્વારા ચૈતન્યનો ઉપઘાત થઇ જવાને કારણે આગળ પાછળનો સમ્બન્ધ નથી જોઇ શકતા, જે જેવા તેવા મનથી કલ્પના કરી કરીને બોલે છે, તે અનુપયુક્ત કહેવાય છે તે એમ પણ નથી જાણતો-કે હું આમ બોલી રહ્યો છું.

બાલક વિગેરેને પણ બોલતા જોઇએ છીએ. તેથી સંશય કરતા શ્રી ગૌતમ, પ્રશ્ન કરે છે–શું કુમાર વિગેરે જાણે છે કે અમે આ બોલી રહ્યા છીએ ? અગર નથી જાણતા ? એ જ આગળ કહેવાય છે–હે ભગવન્ ! મન્દકુમાર અર્થાત્ સરલ આશયવાળા નવજાત શિશુ અગર અબોધ બાળક અગર એવી જાતની અબોધ બાલિકા જ્યારે બોલે છે અર્થાત્ ભાષાને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેને ભાષા રૂપમા પરિણત કરીને ઉચ્ચારણ કરે છે, ત્યારે શું એને માલુમ રહે છે કે હું આ બોલી રહેલ છું, અગર બોલી રહેલી છું ?

मन्दकुमारो यद्यपि मनः पर्याप्त्या पर्याप्तो भवति तथाप्यद्यत्वेऽपि मनःकरणमपटुवर्तते मनः-करणस्यापाटवाच्च क्षयोपशमस्यापि मन्दत्वम् भवति, श्रुतज्ञानावरणस्य क्षयोपशमः प्रायो-मनःकरणपाटवमवलम्ब्य संजायते लोके तथैव दर्शनात्, तस्माद् मन्दकुमारको मन्दकुमारिका वा ब्रुवाणा न जानाति-यदहमेतद् ब्रवीमी ति, अथ तर्हि किं सर्वोऽपि न जानातीत्यत आह-'णण्णत्थ सण्णिणो'-नान्यत्र संज्ञिनः, अत्र अन्यत्र शब्दस्य परिवर्जनार्थकतया संज्ञिनोऽन्यत्र-संज्ञिनम्-अवधिज्ञानिनं जातिस्मरं सामान्येन विशिष्टमनःपाटवशालिनं वा वर्जयित्वा संज्ञि-नोऽन्य इत्यर्थः न जानाति, संज्ञी पुनः पूर्वोक्तस्वरूपो जानात्येवेति भावः, गौतमः पृच्छति 'अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणइ आहारं आहारेमाणे अहमेसे आहारमाहा-

भगवान् उत्तर देते हैं-गौतम ? यह अर्थ समर्थ नहीं, अर्थात् यह बात युक्ति संगत नहीं है। यद्यपि वह मन्द कुमार मनः पर्याप्ति से पर्याप्त है, मगर अब भी उसका मन अपटु है और मन की अपटुता के कारण उसका क्षयो-पशम भी मंद ही होता है। श्रुतज्ञानावरण कर्म का क्षयोपशम प्रायः मन रूप करण की पटुता के आश्रय से उत्पन्न होता है। लोक में ऐसा ही देखा जाता है। अतएव मन्द कुमार या मन्द कुमारिका को बोलते समय यह नहीं ज्ञात होता कि मैं यह बोलता हूं या बोलती हू। क्या किसी भी बालक-बालिका को ऐसा ज्ञान नहीं होता ? इस प्रश्न का उत्तर दिया गया है 'णण्णत्थ सण्णि-णो'। यहां अन्यत्र शब्द का अर्थ है-सिवाय या छोडकर। यहां संज्ञा का अर्थ है अवधिज्ञानी अथवा जातिस्मरण वाला या मन को विशिष्ट पटुता वाला। तात्पर्य यह हुआ कि संज्ञी जीव को छोड कर किसी भी मन्दकुमार या कुमा-रिका को यह मालूम नहीं होता कि मैं यह बोल रहा हूं। हां पूर्वोक्त संज्ञी को ज्ञात रहता है कि मैं यह बोल रहा हूं।

શ્રી ભગવન્ ઉત્તર આપે છે-આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ આ વાત યુક્તિ સંગત નથી જો કે તે મન્દકુમાર મન પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત છે. પણ જ્યારે પણ એનું મન અપટુ છે, અને મનની અપટુતાના કારણે તેનો ક્ષયોપશમ પણ મંદ જ થાય છે. શ્રુતજ્ઞાના વરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રાયઃ મનરૂપ કરણની પટુતાના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે. લોકમાં એવું જ જોવામા આવે છે. તેથીજ મન્દકુમાર અગર મન્દકુમારિકાને બોલતા સમયે એ નથી સમજાતું કે હું આ બોલું છું અગરતો બોલી રહી છું શું કોઇ પણ બાલક બાલિકાને એવું નથી થતુ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે-'णण्णत्थ सण्णिणो' અહીં અન્યત્ર શબ્દનો અર્થ છે-સિવાય અગર ત્યજીને અહીં સંજ્ઞીનો અર્થ છે અવધિજ્ઞાની અથવા જાતિ સ્મરણવાળા અગર મનની વિશિષ્ટ પટુતાવાલા. તાત્પર્ય એ છે કે સંજ્ઞી જીવને છોડીને કોઇ પણ મન્દકુમાર અગર કુમારિકાને એમ માલુમ નથી થતું કે હું આ બોલી રહ્યો છું કે બોલી રહી છુ. હા ! પૂર્વોક્ત સંજ્ઞીને જ્ઞાન રહે છે કે હું આ બોલી રહ્યો છું.

रेमित्ति ?' हे भदन्त ! अथ मन्दकुमारको वा-उत्तानशयो बालकः, मन्दकुमारिका वा-उत्तानशया बालिका आहारम् आहरन्ती किं जानाति-यदहमेतमाहारमाहारामीति ? भगवानाह-'गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे'-हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः-युक्त्योपपन्नः संभवति, न सम्यगेतदित्यर्थः, प्रागुक्तयुक्ते स्तुल्यत्वात्, अथ तर्हि किं सर्वोऽपि न जानातीत्यत आह-'णण्णत्थ सण्णिणो'-नान्यत्र संज्ञिनः-अवधिज्ञानिनः जातिस्मरणात् सामान्येन विशिष्टमनःपाटवशालिनो वा भिन्नो न जानाति संज्ञीतु यथोक्तस्वरूपो जानात्येवेत्याशयः, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणइ अयं मे अम्मापियरो ?' हे भदन्त ! मन्दकुमारको वा, मन्दकुमारिका वा किं जानाति-यदिमौ मे अम्बापितरौ वर्तेते इति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे'-नायमर्थः समर्थः-युक्त्योपपन्नो भवति, नैतत्सम्य-

---

गौतम पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! अबोध बालक अथवा अबोध बालिका आहार करती हुई क्या जानती है कि मैं यह आहार कर रही हूं ?

भगवान्-गौतमस्वामी ! यह अर्थ समर्थ नहीं, अर्थात् ऐसा नहीं है। इस विषय में भी पूर्वोक्त युक्ति ही समझना चाहिए। मगर क्या सभी नहीं जानते हैं ? इसका उत्तर देने के लिए कहा है-संज्ञी को छोड कर। अर्थात् जो अवधि ज्ञानी है, जिसे जातिस्मरण ज्ञान है अथवा जिसका मन विशिष्ट पटु है, उसे छोडकर दूसरे नही जानते। संज्ञी तो पूर्वोक्त बात को जानता ही हैं।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! क्या मन्द कुमार अथवा मन्द कुमारिका जानती है कि यह मेरे माता-पिता हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है, अर्थात् यह बात संगत नहीं है। इस विषय में भी वही युक्ति समझ लेनी चाहिए जो पहले कही गई है। तो क्या सभी को यह मालूम नहीं होता कि मेरे यह माता-पिता हैं ? इस का

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! અબોધ બાલક અથવા અબોધ બાલિકા આહાર કરતા શુ જાણે છે કે હુ આ આહાર કરૂં છુ કે કરી રહી છુ ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ એવુ નથી. એ બાબતમાં પણુ પૂર્વોક્ત યુક્તિ જ સમજવી જોઈએ. પરન્તુ શું બધા નથી જાણુતા ? તેનો ઉત્તર આપવા માટે કહ્યું છે-સંજ્ઞી સિવાય। અર્થાત્ જે અવધિજ્ઞાની છે, જેને જાતિ સ્મરણુ જ્ઞાન છે અથવા જેનું મન વિશિષ્ટ પટુ છે, તેમના સિવાય બીજા નથી જાણુતા સંજ્ઞી તો પૂર્વોક્ત વાતને જાણેજ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! શું મન્દકુમાર અથવા મન્દકુમારિકા જાણે છે કે આ મારા માતા-પિતા છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. અર્થાત્ એ વાત સંગત નથી. એ વિષયમાં પણુ તેજ યુક્તિ સમજી લેવી જોઈએ જે પહેલા કહેલી છે. તો શું બધાને

गित्यर्थः, प्रागुक्तयुक्तेः, अथ तर्हि किं सर्वोऽपि न जानातीत्यत आह–'णण्णत्थ सण्णिणो' नान्यत्र संज्ञिनः अवधिज्ञानिनो जातिस्मरणाद् वा सामान्येन विशिष्टमनःपाटवोपेताद्वाऽन्यो न जानाति, संज्ञीपुनः प्रागुक्तलक्षणो जानात्येवेति भावः, गौतमः पृच्छति–'अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणइ अयं मे अतिराउले, अयं मे अइराउलेत्ति?' हे भदन्त ! अथ मन्दकुमारको वा मन्दकुमारिका वा किं जानाति–एतद् मे स्वामिकुलम् ? एतद् मे स्वामिकुलं वर्तते इति ? अतिराउलशब्दः स्वामिकुलवाचको देशीयो बोध्यः, भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः–युक्त्योपपन्नः, नैतत् सम्यगित्याशयः, प्रागुक्तयुक्तेः, अथ तर्हि किं सर्वोऽपि न जानातीत्यत आह–'णण्णत्थ सण्णिणो'–नान्यत्र संज्ञिनः, संज्ञिनम्–अवधिज्ञानिनं वर्जयित्वा तदन्यो न जानाति, संज्ञी तु जानात्येवेति भावः। गौतमः

दिया गया है-संज्ञी को छोड कर जो अवधिज्ञानी हैं, जिन्हें जातिस्मरण ज्ञान है अथवा सामान्यतः जिनका मन अत्यन्त पटु है, वे तो यह जानते हैं, किन्तु उनके सिवाय अन्य को मालूम नहीं होता कि ये मेरे माता–पिता हैं।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! क्या मन्द कुमार अथवा मन्द कुमारी जानते हैं कि यह मेरे स्वामी का घर है, यह मेरे स्वामी का घर है ? मूल सूत्र में 'अतिराउल' शब्द का प्रयोग किया गया है। यह शब्द देश्य प्राकृत है और इसका अर्थ है–स्वामी का कुल अर्थात् घर ।

भगवान्–हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है, अर्थात् यह बात संगत नहीं है। इसका कारण पहले ही बतलाया जा चुका है। तो क्या सभी को ऐसा ज्ञान नहीं होता ? इसका उत्तर है–संज्ञी को छोड कर। संज्ञी का अर्थ पहले बतलाया जा चुका है। संज्ञी यह बात जानता है, उसके सिवाय अन्य को यह ज्ञान नहीं होता कि यह मेरे स्वामी का कुल है।

એ માલુમ નથી થતું કે આ અમારા માતા–પિતા છે? તેનો ઉત્તર આપેલ છે-સંજ્ઞી સિવાય જે અવધિજ્ઞાની છે, જેઓને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન છે અથવા સામાન્ય પણે જેમના મન અત્યન્ત પટુ છે, તેઓ તો એ જાણે છે, કિન્તુ તેમના સિવાય અન્યને માલુમ નથી થતું કે આ મારા માતા પિતા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! શું મંદકુમાર અથવા મન્દકુમારી જાણે છે કે આ મારા સ્વામીનુ ઘર છે? મૂલ સૂત્રમા 'अतिराउल, શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. આ શબ્દ પ્રાકૃત છે અને તેનો અર્થ છે સ્વામીનું કુળ અર્થાત્ ઘર.

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી. અર્થાત્ આ વાત સંગત નથી એનું કારણ પહેલા જ બતાવી દિધેલું છે. તો શું બધાને એવું જ્ઞાન નથી થતું ? તેનો ઉત્તર છે સંજ્ઞીને છોડીને સંજ્ઞીનો અર્થ પહેલા બતાવી દિધેલો છે. સંજ્ઞી એ વાત જાણે છે. તેના સિવાય અન્યને એ નથી સમજાતું કે આ મારા સ્વામીનું કુલ છે.

पृच्छति-'अह भंते ! मंदकुमारए वा मंदकुमारिया वा जाणइ अयं मे भट्टिदारए, अयं मे भट्टिदारियत्ति ?' हे भदन्त ! अथ मन्दकुमारको वा, मन्दकुमारिका वा किं जानाति अयं मे भर्तृदारको वर्तते, अयं मे भर्तृदारको वर्तते इति ? भर्ता स्वामी तस्य दारकः पुत्रो भर्तृदारकः, भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः-युक्त्योपपन्नो भवति, प्रागुक्तयुक्तेः, । अथ तर्हि किं न कोऽपि जानातीत्यत आह-'णण्णत्थ सण्णिणो' नान्यत्र संज्ञिनः-अवधिज्ञानिनोऽन्यो न जानाति संज्ञी पुनर्जानात्येवेत्याशयः, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! उट्टे गोणे खरे घोडए अए एलए जाणइ बुयमाणे अहमेसे बुयामि ?' हे भदन्त ! अथ उष्ट्रो गौः खरः-गर्दभः, घोटकः-अश्वः, अजः, एडकः-मेषः ब्रुवाणः किं जानाति-यद् अहमेतद् ब्रवीमीति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे'-नायमर्थः समर्थ-युक्त्योपपन्नः संभवति, प्रागुक्तयुक्तेः, अथ तर्हि किं न कोऽपि जानाति ? इत्यत-आह-'णण्णत्थ सण्णिणो'-नान्यत्र संज्ञिनः, संज्ञिनम्-अवधिज्ञानिनं विहाय तदन्यो

गौतमस्वामी हे भगवन् ! मन्दकुमार अथवा मन्द कुमारिका क्या यह जानती है कि यह मेरा भर्तृदारक अर्थात् स्वामी का पुत्र है ? यह मेरी भर्तृदारिका है ? भगवान्-हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं, अर्थात् उसे यह नहीं मालूम होता । इसका कारण बतलाया जा चुका है । क्या कोई भी नहीं जानता है ? इसका उत्तर देते हैं-संज्ञी को छोड कर अर्थात् सिर्फ संज्ञी कुमार या कुमारिका को ही यह ज्ञान होता है कि यह मेरे स्वामी का पुत्र या पुत्री है ।

गौतम-हे भगवन् ! ऊंट, गौ, गर्दभ, घोडा, बकरा या मेढा जब बोलता है तो क्या उसे यह मालूम होता है कि मैं यह बोल रहा हूं ?

भगवान्-हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है, अर्थात् वह नहीं जानता कि मैं यह बोल रहा हूं । तो क्या कोई भी ऊंट आदि नहीं जानता ? इसका उत्तर है-संज्ञी को छोड कर । अर्थात् कोई विशिष्ट ज्ञानवान् ऊंट ही ऐसा जान

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! મન્દકુમાર અથવા મન્દકુમારિકા શુ એ જાણે છે કે આ મારા ભર્તૃદારક અર્થાત્ સ્વામીને પુત્ર છે ? આ મારી ભર્તૃદારિકા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ તેને એ નથી માલુમ થતું એનુ કારણુ બતાવી દિધેલું છે. શું કોઈ પણ નથી જાણતું ? તેનો ઉત્તર આપે છે-સંજ્ઞી સિવાય અર્થાત્ કેવળ સંજ્ઞીકુમાર અગર કુમારિકાને જ એ જ્ઞાન થાય છે કે અમારા સ્વામીનો પુત્ર કે પુત્રી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઊંટ, ગાય, ગર્દભ, ઘોડા, બકરા, અગર મેંઢા (ઘેટા) બોલે છે તો શુ તેને એ માલુમ પડે છે કે હું આ બોલી રહ્યો છુ ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે નથી જાણુતા કે હું આ બોલી રહેલ છું. તો શું કોઈ ઊંટ આદિ નથી જાણુતા ? તો તેનો ઉત્તર છે-સંજ્ઞીના સિવાય

न जानाति, संज्ञी तु अवधिज्ञानित्वाद् जानात्येवेति भावः, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! उट्टे जाव एलए जाणइ आहारं आहारेमाणे अहमेसे आहारेमि ?' हे भदन्त ! अथ उष्ट्रो यावद्-गौः, खरः, घोटकः, अजः, एडकः किं जानाति-आहारम् आहरन् अहमेतद् आहरामीति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे'-नायमर्थः समर्थः-युक्त्योपपन्नः संभवति, प्रागुक्तयुक्तेः । अथ तर्हि किं न कोऽपि जानातीत्याह-'णण्णत्थ सण्णिणो' नान्यत्र संज्ञिनः, संज्ञिनम्-अवधिज्ञानिनं वर्जयित्वा तदन्यो न जानाति, संज्ञी तु-अवधिज्ञानी जानात्येवेति भावः, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! उट्टे गोणे खरे घोडए अए एलए जाणइ-अयं मे अम्मापियरो ?' हे भदन्त ! अथ उष्ट्रो गौः खरो घोटकः, अजः, एडकः किं जानाति-इमौ मे अम्बापितरौ वर्तेते इति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! णो इणट्ठे समट्ठे'-नायमर्थः समर्थः- युक्त्योपपन्नः संभवति प्रागुक्तयुक्तेः, अथ तर्हि कि न कोऽपि जानातीत्यत आह-'णण्णत्थ सण्णिणो'-नान्यत्र संज्ञिनः-संज्ञिनम्-अवधिज्ञानिनं

सकता है सभी नहीं जानते ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! ऊंट, गौ, गर्दभ, घोडा, बकरा, या मेढा आहार करते समय क्या यह जानते हैं कि मैं यह आहार कर रहा हूं ?

भगवान्-गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है ! इसका कारण पूर्ववत् समझ लेना चाहिए । तो क्या कोई भी ऊंट आदि ऐसा नहीं जानता है ? इसका उत्तर है-सिर्फ संज्ञी को छोड कर । केवल संज्ञी अर्थात् विशिष्ट ज्ञानवान् ऊंट आदि ही ऐसा जान सकता है, प्रत्येक नहीं ।

गौतम ! हे भगवन् ! ऊंट, गौ, गधा, घोडा, बकरा अथवा मेढा क्या यह जानता है कि मेरे माता-पिता हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! संज्ञी ऊंट आदि को छोड कर, यह अर्थ समर्थ नहीं

અર્થાત્ કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાન ઊંટ આદિ જ એવું જાણી શકે છે પ્રત્યેક નથી જાણતા

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે-હે ભગવન્ ! ઊંટ ગાય, ગધેડા ઘોડા બકરા કે ઘેટા શું એ જાણે છે ? કે હું આ આહાર કરી રહ્યો છું ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુશ્રી કહે છે કે-હે ગૌતમ ! આમ કહેવું તે બરાબર નથી. તેનું કારણ-પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજી લેવું જોઇએ. તો શું કોઇ પણ ઊંટ વગેરે એમ નથી સમજતા ? તેનો ઉત્તર એ છે કે-કેવળ સંજ્ઞી પ્રાણી શિવાય કોઈ જાણુતા નથી. કેવળ સંજ્ઞી અર્થાત્ વિશેષ પ્રકારના જ્ઞાનવાળા ઊંટ વિગેરે જ એવું જાણી શકે છે દરેક નહીં.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઊંટ, ગાય, ગર્દભ, ઘોડા, બકરા અથવા ઘેટાં શું જાણે છે કે આ મારા માતાપિતા છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! સંજ્ઞી ઊંટ આદિ સિવાય એ અર્થ સમર્થ નથી. અર્થાત્

जातिस्मरं वा सामान्यतो विशिष्टमनःपाटवशालिनं वा वर्जयित्वा तदन्यो न जानाति, अवधिज्ञानी संज्ञीतु जानात्येवेत्याशयः गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! उट्टे जाव एलए जाणइ-अयं मे अतिराउलेत्ति ?' हे भदन्त ! अथ उष्ट्रो यावद्-गौः, खरः, घोटकः-अश्वः, अजः, एडकः-मेषः किं जानाति-इदं मे स्वामिकुलं वर्तते ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे'-नायमर्थः समर्थः-युक्त्योपपन्नः संभवति, प्रागुक्तयुक्तेः, अथ तर्हि किं न कोऽपि जानाति ? इत्यत आह-'णण्णत्थ सण्णिणो' नान्यत्र संज्ञिनः संज्ञिनः-अवधिज्ञानिनः अन्यत्र-तदन्य इत्यर्थः, न जानाति, अवधिज्ञानी संज्ञीतु जानात्येवेति भावः। गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! उट्टे जाव एलए जाणइ अयं मे भट्टिदारए, अयं मे भट्टिदारियत्ति ?' हे भदन्त ! अथ उष्ट्रो यावत्-गौः, खरः, घोटकः, अजः, एडकः किं जानाति-अयं मे भर्तृदारकः, इयं मे भर्तृदारिकाऽस्ति, इति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! णो इणट्ठे

है, अर्थात् सामान्य ऊंट आदि यह नहीं जानते कि ये मेरे माता-पिता हैं। इसका कारण पहले कहे अनुसार जानना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! ऊंट यावत् मेढा क्या यह जानते हैं कि यह मेरे स्वामी का घर है ?

भगवान्-गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है, अर्थात् ऊंट आदि यह नहीं जानते कि यह मेरे स्वामी का घर है। तो क्या कोई भी ऊंट आदि नहीं जानता इसका उत्तर है-संज्ञी को छोड कर अर्थात् कोई अवधि ज्ञानी, जातिस्मरण-ज्ञानी या विशिष्ट क्षयोपशम वाला ऊंट ही जान सकता है कि यह मेरे स्वामी का घर है। सब को ऐसा ज्ञान नहीं होता।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! ऊंट, गौ, गर्दभ, घोडा, बकरा और मेढा क्या यह जानता है कि यह मेरे स्वामी का पुत्र है ? यह मेरे स्वामी की पुत्री है ?

भगवान्-हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है, अर्थात् यह बात युक्ति-

---

સામાન્ય ઊંટ વિગેરે એ નથી જાણતા કે આ મારા માતા-પિતા છે. એનું કારણ પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવુ જોઇએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઊંટ યાવત્ મેઢા શું એ જાણે છે, કે અમારા સ્વામીનુ ઘર છે?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ ઊંટ આદિ એ નથી જાણતા કે આ મારા સ્વામીનું ઘર છે. તો શું કોઇ પણ ઊંટ વિગેરે નથી જાણતું ? એનો ઉત્તર છે-સંજ્ઞીને છોડીને અર્થાત્ કોઇ અવધિજ્ઞાની, જાતિસ્મરણજ્ઞાની અગર વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વાળા ઊંટ જ જાણી શકે છે કે આ મારા સ્વામીનું ઘર છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઊંટ, ગાય, ગર્દભ, ઘોડા, બકરા અને મેઢા શું એ જાણે છે કે આ મારા સ્વામીનો પુત્ર છે ? આ મારા સ્વામીની પુત્રી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી, અર્થાત્ આ વાત યુક્તિ સંગત

समट्ठे' नायमर्थः समर्थः-युक्त्योपपन्नः संभवति, प्रागुक्तयुक्तेः, अथ तर्हि किं सर्वोऽपि न जानातीत्यत आह-'णण्णत्थ सण्णिणो' नान्यत्र संज्ञिनः, संज्ञिनम्-अवधिज्ञानिनं जातिस्मरं वा सामान्येन विशिष्ट मनः पाटवशालिनं वा विहाय तदन्यो न जानाति, संज्ञी पुनरवधिज्ञानी तु जानात्येवेति भावः। अत्रोष्ट्रादयोऽतिशैशवावस्थाः परिग्रहीतव्याः, नो जरठावस्थाः, जरठावस्थायां परिज्ञानसंभवात् ॥ सू० ३ ॥

वाग्विशेषवक्तव्यता

मूलम्-अह भंते मणुस्से महिसे आसे हत्थी सीहे वग्घे विगे दीविए अच्छे तरच्छे परस्सरे रासभे सियाले विराले सुणए कोलसुणए कोक्कंतिए ससए चित्तए चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा एगवऊ? हंता, गोयमा! मणुस्से जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा एगवऊ, अह भंते! मणुस्सा जाव चिल्ललगा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा बहुवऊ? हंता गोयमा! मणुस्सा जाव चिल्ललगा सव्वा सा बहुवऊ। अह भंते! मणुस्सी महिसी वलवा हत्थिणिया सीही वग्घी विगी दीविया अच्छी तरच्छी परस्सरा रासभी,

---

संगत नहीं है। युक्ति पूर्ववत् समझ लेना चाहिए। तो क्या कोई भी ऊंट आदि ऐसा नहीं जानता है? इसका उत्तर यह है कि-संज्ञी के सिवाय, अर्थात् कोई अवधि ज्ञानी, जाति-स्मरणज्ञानी अथवा विशिष्ट मानसिक पटुता वाला ही ऐसा जान सकता है-सब नहीं।

यहां ध्यान रखने की बात यह है कि यद्यपि प्रदेशों में सामान्य रूप से उष्ट्र आदि का उल्लेख किया गया है, तथापि उनका अभिप्राय शैशव अवस्था वाले ऊंट आदि ही समझना चाहिए, परिपक्व उम्र वाले नहीं, क्यों कि परिपक्व उम्र वालों को उक्त प्रकार का ज्ञान होना संभव है ॥३॥

નથી. યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઇએ. તો શું કોઇ પણ ઊંટ આદિ એવું નથી જાણતા? એનો ઉત્તર એ છે કે-સંજ્ઞીના સિવાય અર્થાત્ કોઇ અવધિજ્ઞાની, જાતિ સ્મરણ જ્ઞાની અથવા વિશિષ્ટ માનસિક પટુતાવાળા જ એવું જાણી શકે છે-બધા નહીં.

અહીં ધ્યાન રાખવાની વાત એ છે કે યદ્યપિ પ્રશ્નોમા સામાન્ય રૂપથી ઉષ્ટ્ર આદિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તથાપિ એમનો અભિપ્રાય શૈશવ અવસ્થાવાળા ઊંટ આદિ જ સમજવા જોઇએ, પરિપકવ ઉમ્મરવાળા નહી, કેમકે પરિપકવ ઉમ્મરવાળાઓને ઉક્ત પ્રકારનું જ્ઞાન થવું સંભવ છે. ॥ ૩ ॥

सियाली बिराली सुणिया कोलसुणिया कोक्कंतिया ससिया चित्तिया चिल्ललिया जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा इत्थिवऊ? हंता, गोयमा! मणुस्सी जाव चिल्ललिया जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा इत्थिवऊ, अह भंते! मणुस्से जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा पुमवऊ? हंता, गोयमा! मणुस्से महिसे जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा पुमवऊ, अह भंते! कंसं कंसोयं परिमंडलं सेलं थूभं जालं थालं तारं रूवं अच्छिपत्तं कुंडं पउमं दुद्धं दहिं णवणीतं, असणं सयणं भवणं विमाणं छत्तं चामरं भिंगारं अंगणं णिरंगणं आभरणं रयणं जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वं तं णपुंसगवऊ। हंता, गोयमा! कंसं जाव रयणं जे यावन्ने तहप्पगारा तं सव्वं णपुंसगवऊ। अह भंते! पुढवी इत्थिवऊ, आउत्ति पुमवऊ, धण्णत्ति णपुंसगवऊ, पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा? हंता, गोयमा! पुढवि त्ति इत्थिवऊ; आउत्ति पुमवऊ, धण्णत्ति णपुंसगवऊ पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा। अह भंते! पुढवीत्ति इत्थिआणमणी आउत्ति पुमआणवणी, धण्णत्ति णपुंसगाणमणी पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा? हंता, गोयमा! पुढवित्ति इत्थिआणमणी आउत्ति पुमआणमणी धण्णेत्ति णपुंसगाणमणी पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा। अह भंते! पुढवीत्ति इत्थि पण्णवणी, आउत्ति पुमपण्णवणी धण्णेत्ति णपुंसगपण्णवणी आराहणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा? हंता, गोयमा! पुढवीत्ति इत्थि पण्णवणी, आउत्ति पुमपण्णवणी, धण्णेत्ति णपुंसगपण्णवणी आराहणी णं एसा भासा, न एसा भासा मोसा, इच्चेवं भंते! इत्थिवयणं वा पुमवयणं वा, णपुंसगवयणं वा वयमाणे पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा? हंता, गोयमा! इत्थिवयणं वा, पुमवयणं वा, णपुंसगवयणं वा, वयमाणे पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ॥सू० ४॥

छाया-अथ भदन्त ! मनुष्यो, महिषः, अश्वः, हस्ती, सिंहः, व्याघ्रः, वृकः, द्वीपी, ऋक्षः, तरक्षः, पराशरः, रासभः शृगालः, बिडालः, शुनकः, कोलशुनकः, कोकन्तिकः, शशकः, चित्रकः, चिल्ललकः, येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः, सर्वा सा एकवाक् ? हन्त, गौतम ! मनुष्यो यावत् चिल्ललको येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः सर्वा सा एकवाक्, अथ भदन्त ! मनुष्याः यावत् चिल्ललका येऽपि चान्ये तथाप्रकारकाः सर्वा सा बहुवाक् ? हन्त, गौतम ! मनुष्या

वचनविशेष की वक्तव्यता

शब्दार्थ-(अह) अथ (भंते) भगवन् ! (मणुस्से) मनुष्यः-मनुष्य (महिसे) महिषः-भैंसा (आसे) अश्वः-अश्व (हत्थी) हस्ती-हाथी (सीहे) सिंहःसिंह (वग्घे) व्याघ्रः-वाघ (विगे) वृकः-भेडिया (दीविए) द्वीपी-द्वीपक (अच्छे) ऋक्षः-रीछ (तरच्छे) तरक्षः-तरक्ष (परस्सरे) पराशरः-गैंडा (रासभे) रासभः-गधा (सियाले) शृगालः-सियार विराले (विडालः-विलाव) सुणए (शुनकः-कुत्ता) (कोलसुणए) कोलशुनकः-शिकारी कुत्ता (कोक्कंतिए) कोकन्तिकी-लोमडी (ससए) शशकः-खरगोश (चित्तए) चित्रकः-चित्ता (चिल्ललए) चिल्ललकः-जंगली जन्तुविशेष (जे यावन्ने तहप्पगारा) इसी प्रकार के जो अन्य हैं (सव्वा) सब (सा) वह (एगवऊ ?) एक वचन हैं ? (हंता) हां (गोयमा) हे गौतम ! (मणुस्से जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा एगवऊ) मनुष्यः यावत् चिल्ललकः तथा इसी प्रकार के जो अन्य हैं, वह सब एकवचन हैं।

(अह) अथ (भंते) भगवन् ! (मणुस्सा) मनुष्याः-बहुत मनुष्य (जाव) यावत् (चिल्ललगा) चिल्ललकाः (जे यावन्ने तहप्पगारा) जो इसी प्रकार के अन्य हैं (सव्वा सा बहुवऊ) वह सब बहुवचन हैं ? (हंता गोयमा !) हां, गौतम ! (मणु-

વચન વિશેષની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(अह) અથ (भंते !) હે ભગવન્ ! (मणुस्से) મનુષ્ય (महिसे)=પાડા (आसे) અશ્વ (हत्थी) હાથી (सीहे) સિંહ (वग्घे) વાઘ विगे (वृकः વરૂ) (दीविए) દ્વીપી (अच्छे) રિંછ (तरच्छे) તરક્ષ (परस्सरे पराशर)-ગેંડા (रासभे) ગર્દભ (सियाले) શિયાળ (विराले) બિલાડા (सुणए-शुनक) કુતરા (कोलसुणए-कोलशुनकः) શિકારી કુતરા (कोक्कंतिए) લોમડી (ससए-शशक) શશલુ (चित्तए-चित्रक) ચીત્તો (चिल्ललए) જંગલી જંતુવિશેષ (जे यावन्ने तहप्पगारा) એ પ્રકારના જે બીજા છે (सव्वा) બધા (सा) તે (एगवऊ !) એક વચન છે ? (हंता) હા (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (मणुस्से जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा एग वऊ) મનુષ્યઃ યાવત્ ચિલ્લલકઃ તથા એ પ્રકારના જે અન્ય છે, તે બધા એક વચન છે

(अह) અથ (भंते !) હે ભગવન્ (मणुस्सा मनुष्याः) ઘણા મનુષ્યો (जाव) યાવત્ (चिल्ल-लगा) ચિલ્લલકાઃ (जे यावन्ने तहप्पगारा) જે એ પ્રકારના બીજા છે (सव्वा सा वहु वऊ) તે બધા બહુવચન છે ? (हंता गोयमा !) હા ગૌતમ ! (मणुस्सा जाव चिल्लगा) મનુષ્યોઃ

यावत् चिल्ललकाः, सर्वा सा बहुवाक्, अथ भदन्त ! मानुषी महिषी वडवा हस्तिनी, सिंही व्याघ्री वृकी द्वीपिनी ऋक्षी तरक्षी पराशरा रासभी शृगाली विडाली शुनकी कोलशुनकी कोकन्तिकी शशकी चित्रकी चिल्ललकी येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः सर्वा सा स्त्रीवाक्, अथ भदन्त ! मनुष्यो यावत् चिल्ललको येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः सर्वा सा पुंवाक् ? हन्त,

स्सा जाव चिल्ललगा) मनुष्याः यावत् चिल्ललकाः (सव्वासा बहुवऊ) वह सब बहुवचन हैं ?

(अह भंते !) अथ भगवन् ! (मणुस्सी) मानुषी (महिसी) महिषी-भैंस (वलवा) वडवा-घोडी (हत्थिणिया) हस्तिनी-हथिनी (सीही) सिंही (वग्घी) व्याघ्री (विगी) वृकी-भेडिनी (दीविया) द्वीपिनी (अच्छी) (ऋक्षी-रीछनी) (तरच्छी) तरक्षी (परस्सरा) पराशरा (रासभी) (रासभी-गधी) (सियाली) शृगाली-सियारनी) (विराली) (विडाली-बिल्ली) (सुणिया) शुनकी-कुतिया (कोल सुणिया) कोलशुनकी (कोक्कंतिया) कोकन्तिका-लोमडी (ससिया) शशकी-(चित्तिय) चित्रकी-चिती (चिल्ललिया) चिल्ललिका (जे यावन्ने तहप्पगारा) अन्य इसी प्रकार के जो हैं (सव्वासा इत्थिवऊ) वह सब स्त्री वचन हैं ? (हंता, गोयमा ! मणुस्सी जाव चिल्ललिगाओ जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा इत्थिवउ) हां, गौतम ! मानुषी यावत् चिल्ललिका और अन्य जो इसी प्रकार के हैं, वे सब स्त्रीवचन हैं।

(अह भंते ! मणुस्से जाव चिल्ललए) हे भगवन् ! मनुष्य यावत् चिल्ललक (जे यावन्ने तहप्पगारा) यावत् इसी प्रकार के जो अन्य हैं (सव्वा सा पुमवऊ)

યાવત્ ચિલ્લલકાઃ (सव्वा सा बहुवऊ) તે બધા બહુવચન છે

(अह भंते !) અથ હે ભગવન્ (मणुस्सी) માનુષી (महिसी) મહિષી-ભેંસ (वलवा) વડવા ઘોડી (हत्थिणिया) હાથણી (सीही) સિંહણ (वग्घी) વાઘણ (विगी) વૃકી-વરૂ સ્ત્રી (दीविया) દ્વીપીની (अच्छी) રિંછણ (तरच्छी) તરક્ષી (परस्सरा) પરાશરા (रासभी) સ્ત્રી ગર્દભ ગધેડી (सियाली) સિયાળણી (विराली) બિલાડી (सुनिया) કુતરી (कोल्सुणिया) કોલશુનકી (कोक्कंतिया) કોકન્તિકા લોમડી (ससिया) શશકી (चित्तिया) ચીતી (चिल्ललिया) ચિલ્લલિકા (जे यावन्ने तहप्पगारा) બીજા એજ જાતના જે છે (सव्वा सा इत्थिवऊ) તે બધા સ્ત્રી વચન છે ? (हंता गोयमा ! मणुस्सी जाव चिल्ललिगाओ जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा इत्थिवऊ) હા ગૌતમ ! માનુષી યાવત્ ચિલ્લલિકા અને અન્ય જે એવા પ્રકારના છે, તે બધા સ્ત્રી વચન છે

(अह भंते ! मणुस्से जाव चिल्ललए) હે ભગવન્ ! મનુષ્ય યાવત્ ચિલ્લલક (जे यावन्ने तहप्पगारा) એ પ્રકારના જે અન્ય છે (सव्वा सा पुमवऊ) તે બધા પુરૂષ વચન છે ? (हंता

गौतम ! मनुष्यो महिषो यावत् चिल्ललको येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः सर्वा सा पुंवाक्, अथ भदन्त ! कंसं, कंसोकं परिमण्डलम् , शैलं स्तूपं जालं स्थालं तारं रूपम् अक्षि, पर्वकुण्डं पद्मं दुग्धं दधि नवनीतम् , अशनं शयनं भवनं विमानं छत्रं चामरं भृङ्गारं निरञ्जनम् आभरणम् , रत्नं येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः सर्वा सा नपुंसकवाक् ? हन्त, गौतम ! कंसं यावद् रत्नं येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः सर्वा सा नपुंसकवाक् , अथ भदन्त ! पृथिवी इति स्त्रीवाक्, आप इतिपुंवाक् धान्यमिति–नपुंसकवाक्, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, नैषा भाषा मृषा ? हंत,

वे सब पुरुषवचन हैं ? (हंता गोयमा ! मणुस्से महिसे जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा पुमवऊ) हां, गौतम मनुष्य, महिष यावत् चिल्ललक तथा इसी प्रकार के जो अन्य हैं, वे सब पुरुषवचन–पुलिंग हैं।

(अह) अथ (भंते !) हे भगवन् ! (कंसं) कांस्यम्–कांसा (कंसोयं) कंसोकं–कसोल (परिमंडलं) परिमंडल (सेलं) शैलम् (थूभं) स्तूपम् (जालं) जालम् (थालं) स्थालम् (तारं) तालम् (रूवं) रूपम् (अच्छि) अक्षि–नेत्र (पव्वं) पर्व–पोर (कुंडं) कुण्डम् (पउमं) पद्मम् (दुद्धं) दुग्धम् (दहिं) दधि (णवणीतं) नवनीतम्–मक्खन (असणं) अशनम् (सयणं) शयनम् (भवणं) भवनम् (विमाणं) विमानम् (छत्तं) छत्रम् (चामरं) चामरम् (भिंगारं) भृंगारम् (अंगणं) अङ्गनम् (णिरंगणं) निरंजनम् (आभरणं) आभरणम् (रयणं) रत्नम् (जे यावन्ने तहप्पगारा) अन्य जो इसी प्रकार के हैं (सव्वं तं नपुंसगवऊ ?) वह सब नपुंसकवचन हैं ? (हंता) हां (गोयमा) गौतम ! (कंसं जाव रयणं जे यावन्ने तहप्पगारा तं सव्वं णपुंसगवऊ) कांस्यम् यावत् रत्नम् तथा अन्य जो इसी प्रकार के हैं, वे सब नपुंसकवचन हैं !

(अह) अथ (भंते !) हे भगवन् ! (पुढवी इत्थिवउ) पृथ्वी स्त्रीवचन–स्त्री-

गोयमा ! मणुस्से महिसे जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा पुमवऊ) હા ગૌતમ ! મનુષ્ય યાવત્ ચિલ્લલક તથા એજ પ્રકારે જે બીજા છે તે બધા પુરુષવચન–પુલ્લિંગ છે

(अह भंते !) હે ભગવન્ ! (कंसं) કાસ્યમ્ કાંસુ (कंसोयं) કંસોલ (परिमंडलं) પરિમંડલ (सेलं) શૈલ (थूभम्) સ્તૂપ (जालं) જાલ (थालं) સ્થાલ (तार) તાલ (रूवं) રૂપ (अच्छी) અક્ષિ નેત્ર (पव्वं) પર્વ પોર (कुंड) કુંડમ્ (पउमं) પદ્મ (दुद्धं) દૂધ (दहिं) દહીં (णवणीतं) માખણ (असणं) અશનમ્ (सयणं) શયનમ્ (भवणं) ભવનમ્ (विमाणं) વિમાનમ્ (छत्तं) છત્રમ્ (चामर) ચામરમ્ (भिंगार) ભૃંગાર (अंगणं) આંગણું (णिरंगणं) નિરંજન (आभरणं) આભરણમ્ (रयणं) રત્નમ્ (जे यावन्ने तहप्पगारा) બીજા જે એવી જાતના છે (सव्वं तं नपुंसगवऊ) તે બધા નપુંસક વચન છે ? (हंता) હા (गोयमा !) ગૌતમ ! (कंसं जाव रयणं जे यावन्ने तहप्पगारा तं सव्वं णपुंसगवऊ) કાસ્ય યાવત્ રત્નમ્ તથા બીજા જે આવા પ્રકારના છે, તે બધા નપુંસક વચન છે

(अह) અથ (भंते !) હે ભગવન્ ! (पुढविइत्थिवऊ) પૃથ્વી સ્ત્રીવચન–સ્ત્રી લિંગ છે

गौतम ! पृथिवी इति स्त्रीवाक्, आप इति पुंवाक्, धान्यमिति नपुंसकवाक्, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, नैषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! पृथिवीति स्त्र्याज्ञापनी, आप इति पुमाज्ञापनी, धान्यमिति नपुंसकाज्ञापनी प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, नैषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! पृथिवीति

लिंग है (आउत्ति पुमवऊ) आप पुरुषवचन है (धण्णित्ति नपुंसगवऊ) धान्यं यह नपुंसकवचन है (पण्णवणीणं एसा भासा ?) यह भाषा प्रज्ञापनी है ? (ण एसा भासा मोसा ?) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा ! पुढवित्ति इत्थिवऊ, आउत्ति पुमवऊ, धण्णित्ति णपुंसगवऊ पण्णवणी णं एसा भासा) हां, गौतम ! पृथ्वी स्त्रीवचन है, आप पुरुषवचन है, धान्य नपुंसकवचन है, यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ।

(अह भंते ! पुढवित्ति इत्थिआणमणी) हे भगवन् ! 'पृथ्वी) यह स्त्री–आज्ञापनी (आउत्ति पुमआणमणी) 'आपः' यह पुरुष–आज्ञापनी (धण्णित्ति नपुंसगाणमणी) 'धान्य' यह नपुंसक–आज्ञापनी (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है ? (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा ! हां, गौतम ! (पुढवित्ति इत्थि आणमणी) पृथ्वी यह स्त्री आज्ञापनी (आउत्ति पुम आणमणी) आप यह पुरुष–आज्ञापनी (धण्णित्ति नपुंसगाणमणी) धान्य यह नपुंसक–आज्ञापनी (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ।

(अह) अथ (भंते !) हे भगवन् ! (पुढवीति इत्थि पण्णवणी) पृथ्वी यह स्त्री प्रज्ञापनी (आउत्ति पुमपण्णवणी) आपः यह पुरुष–प्रज्ञापनी (धण्णेत्ति णपुंसग-

(आउत्तिपुमवऊ) આપ પુરૂષ વચન છે (धण्णित्ति नपुसगवऊ) ધાન્યએ નપુંસક વચન છે (पण्णवणीणं एसा भासा ?) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (ण एसा भासा मोसा ?) આ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा ! पुढवित्ति इत्थिवऊ, आउत्ति पुमऊ, धण्णित्ति णपुंसगवऊ पण्णवणी णं एसा भासा) હા ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક સ્ત્રીવચન છે, आप પુરૂષ વચન છે, ધાન્ય નપુંસક વચન છે, આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી

(अहभंते ! पुढवित्ति इत्थि आणमणी) હે ભગવન ! પૃથ્વી એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની (आउत्ति पुम आणमणी) આપ એ પુરૂષ આજ્ઞાપની છે (धण्णित्ति नपुसगाणमणी) ધાન્ય એ નપુંસક આજ્ઞાપની (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा !) હા ગૌતમ ! (पुढवित्ति इत्थि आणमणि) પૃથ્વી એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની (आउत्ति पुमआणमणी) આપઃ એ પુરૂષ આજ્ઞાપની છે (धण्णेत्ति नपुंसगाणमणी) ધાન્ય એ નપુંસક–આજ્ઞાપની (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (न एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી.

(अह) અથ (भंते !) હે ભગવાન (पुढवीत्ति इत्थि पण्णवणी) પૃથ્વી એ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની છે (आउत्ति पुम पण्णवणी) આપઃ એ પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની (धण्णेत्ति णपुसगापण्णवणी) ધાન્ય

स्त्र्याज्ञापनी, आप इति पुमाज्ञापनी धान्यमिति नपुंसकाज्ञापनी प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, नैषा भाषा मृषा, अथ भदन्त ! पृथिवी इति स्त्रीप्रज्ञापनी आप इति पुंप्रज्ञापनी, धान्यमिति नपुंसकप्रज्ञापनी आराधनी खलु एषा भाषा नैषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! पृथिवी इति स्त्रीप्रज्ञापनी, आप इति पुंप्रज्ञापनी, धान्यमिति नपुंसकप्रज्ञापनी आराधनी खलु एषा भाषा, नैषा भाषा मृषा, इत्येवं भदन्त ! स्त्रीवचनं वा पुंवचनं वा नपुंसकवचनं वा ब्रुवाणा प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, नैषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! स्त्रीवचनं वा, पुंवचनं वा नपुंसकवचनं वा ब्रुवाणा प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा नैषा भाषा मृषा ॥ सू० ४ ॥

पण्णवणी) धान्य यह नपुंसक–प्रज्ञापनी (आराहणी णं एसा भासा ?) यह भाषा आराधनी है ? (ण एसा भासा मोसा ?) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता) हां (गोयमा !) हे गौतम ! (पुढवीति इत्थि पण्णवणी) पृथ्वी यह स्त्री प्रज्ञापनी (आउत्ति पुमपण्णवणी) आपः यह पुरुष प्रज्ञापनी (धण्णेत्ति नपुंसगपण्णवणी) धान्य यह नपुंसक प्रज्ञापनी (आराहणी णं एसा भासा) यह भाषा आराधनी है (न एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है (इच्चेवं) इस प्रकार (भंते !) हे भगवन् ! इत्थिवयणं वा) स्त्रीवचन–स्त्रीलिंग (पुमवयणं वा) अथवा पुरुष-वचन–पुलिंग (नपुंसगवयणं वा) अथवा नपुंसकवचन–नपुंसकलिंग (वयमाणे) बोलता हुआ (पण्णवणीणं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है ? (ण एसा भासा मोसा ?) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता गोयमा !) हां गौतम ! (इत्थि-वयणं वा, पुमवयणं वा, णपुंसगवयणं वा) स्त्रीवचन, पुरुषवचन या नपुंसक वचन (वयमाणे) बोलता हुआ (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है ।

टीकार्थ–अब श्री गौतमस्वामी एकवचन आदि से विशिष्ट भाषा संबंधी

એ નપુંસક પ્રજ્ઞાપની (आराहणीणं एसा भासो ?) આ ભાષા આરાધની છે ? (ण एसा भासा मोसा ?) આ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता) હા (गोयमा !) ગૌતમ ! (पुढवीत्ति इत्थि पण्णवणी) પૃથ્વીએ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની (आउत्ति पुम पण्णवणी) આપ· એ પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની (धण्णेत्ति णपुंसगपण्णवणी) ધાન્ય એ નપુંસક પ્રજ્ઞાપની (आराहणीणं एसा भासा) આ ભાષા આરાધની છે (न एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી (इच्चेवं) એ પ્રકારે (भंते !) હે ભગવન્ (इत्थि नयणं वा) સ્ત્રી વચન સ્ત્રીલિંગ (पुमवयणं वा) અથવા પુરૂષવચન–પુલિંગ (वयमाणे) બોલતો (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा !) હા ગૌતમ ! (इत्थिवयणं वा, पुमवयणं वा, णपुंसगवयणं वा) સ્ત્રીવચન, પુરૂષવચન, અગર નપુંસકવચન (वयमाणे) બોલી રહેલ (पण्ण-वणी एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી

ટીકાર્થ-હવે ગૌતમસ્વામી એકવચન આદિથી વિશિષ્ટ ભાષા સમ્બન્ધી સંદેહનું

टीका-अथैकवचनादि विशिष्ट भाषाविषयकसन्देहनिराकरणार्थं गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! मणुस्से महिसे आसे हत्थी सीहे वग्घे विगे दीविए अच्छे तरच्छे परस्सरे रासभे सियाले विराले सुणए कोलसुणए कोक्कंतिए ससए चित्तए चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा एगवऊ ?' हे भदन्त ! अथ मनुष्याः, महिषः, अश्वः, हस्ती, सिंहः, व्याघ्रः, वृकः शशादनः (भेडिया) इति भाषाप्रसिद्धः, द्वीपी-चित्रकविशेषः, ऋक्षः-भल्लूकः, तरक्षः-व्याघ्रजातिविशेषः, पराशरः-शरभपदवाच्यः, परस्सरो वा गण्डः 'गैंडा' इति भाषाप्रसिद्धः, रासभः-गर्दभः, शृगालः-क्रोष्टा, विडालः-मार्जारः, शुनकः-श्वा, कोलशुनकः-मृगया कुशलः श्वा, कोकन्तिकः-लुङ्कडी पदवाच्यः पशुविशेषः, शशकः प्रसिद्धः, चित्रकः-(चिता) इति भाषा प्रसिद्धः, चिल्ललकः-आरण्यकः-पशुविशेषः, येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः-एकवचनान्ताः शब्दाः सन्ति किम् सर्वा सा एकवाक् एकत्वप्रतिपादिका भाषा वर्तते ? अयमभिप्रायः-प्रत्येकं वस्तु धर्मधर्मि समुदायात्मकं भवति धर्माश्च प्रतिवस्तु अनन्ता भवन्ति, मनुष्य इत्याद्युक्तौ च सकलं वस्तु धर्मधर्मिसमुदायात्मकं परिपूर्णं प्रतीयते, एकस्मिश्चार्थे एकवचनं

सन्देह का निवारण करने के लिए प्रश्न करते हैं-

श्री गौतमस्वामी-हे भगवन् ! (मणुस्से, महिसे, आसे, हत्थी, सीहे, वग्घे, विगे, दीविए, अच्छे, तरच्छे, परस्सरे, रासभे, सियाले, विहाले, सुणए, कोलसुणए, कोक्कंतिए, ससए, चित्तए, चिल्ललए, तथा इसी प्रकार के अन्य जो शब्द हैं, वे सब क्या एक वचन हैं ? अर्थात् इस प्रकार की भाषा क्या एकत्व का प्रतिपादन करने वाली भाषा है ! तात्पर्य यह है-धर्मों और धर्मी के समूह को वस्तु कहते हैं। प्रत्येक वस्तु में अनन्त धर्म पाये जाते हैं। 'मनुष्य' इस प्रकार कहने पर धर्मों एवं धर्मी का समूह रूप सम्पूर्ण वस्तु का बोध होता है। मगर एक वचन का प्रयोग एक वस्तु के लिए और बहुवचन का प्रयोग बहुत वस्तुओं के लिए होता है ! यहां 'मनुष्य' इस प्रकार एक वचन का प्रयोग करने पर भी मनुष्यगत अनन्त धर्मों का बोध होता है। लोक में भी एकवचन के द्वारा

નિવારણ કરવાના માટે પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! મનુષ્ય, પાડા ઘોડા, હાથી, સિંહ, વાઘ, વિગ, દીવિઅ, અચ્છ, તરચ્છ, પરસ્સર, રાસભ, સિયાળ, વિરાલ, સુણક, કોલસુણક, કોક્કંતિઅ, સસક, ચિત્તઅ ચિલ્લલઅ. તેમજ એ પ્રકારના અન્ય જે શબ્દ છે તેઓ બધા શુ એક વચન છે ? અર્થાત્ એ પ્રકારની ભાષા શું એકત્વનુ પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે ? તાત્પર્ય એ છે ધર્મી અને ધર્મીના સમૂહને વસ્તુ કહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મ મળી આવે છે. 'માણુસ' એ રીતે કહેવાથી ધર્મો તેમજ ધર્મીના સમૂહના રૂપ સમ્પૂર્ણ વસ્તુને બોધ થાય છે. પણ એક વચનને પ્રયોગ એક વસ્તુના માટે અને બહુ વચનને પ્રયોગ ઘણી વસ્તુઓ માટે થાય છે અહીં 'મનુષ્ય' એ રીતે એકવચનને પ્રયોગ કરવાથી પણ મનુષ્યગત અનન્ત ધર્માને બોધ થાય છે. લોકમાં પણ એક વચન દ્વારા

दृश्यते बहुषु पुन र्बहुवचनं दृश्यते प्रकृते च बहवो धर्मा अभिधीयन्ते लोके चैकवचनान्तेनापि व्यवहारो दृश्यते तत् कथमेकवचनान्तप्रयोग उपपद्यते? इति, भगवानाह-'हंता, गोयमा!' हे गौतम! हन्त-सत्यमेतत्, 'मणुस्से जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा एगवऊ' मनुष्यो यावत्-महिषोऽश्वो हस्ती सिंहो वृको द्वीपी ऋक्षस्तरक्षः पराशरो रासभः शृगालो विडालः शुनकः कोलशुनकः कोकन्तिकः शशकः चित्रकः चिल्ललकः, येऽपि तथा प्रकाराः शब्दाः सन्ति सर्वा सा एकवाक्-एकत्वप्रतिपादिका वाणी वर्तते, तथाहि-शब्द प्रवृत्ते र्विवक्षाधीनत्वात्, विवक्षा च वक्तुस्तत्तत्प्रयोजनवशात् कदाचित् क्वचित् कथञ्चित् संभवतीत्यनियता, यथा एक एव पुरुषो यदाऽयं मे पिता इति पुत्रेण विवक्ष्यते तदा पिता

व्यवहार होता है। ऐसी स्थिति में एकवचनान्त प्रयोग समीचीन कैसे कहा जा सकता है?

मनुष्य, महिष, अश्व आदि शब्दों का अर्थ ऊपर लिखे शब्दार्थ के अनुसार समझ लेना चाहिए।

श्री भगवान् प्रश्न का उत्तर देते हैं-हे गौतम! सत्य है। 'मणुस्से' से लेकर 'चिल्ललए' पर्यन्त अर्थात् महिष, अश्व, हस्ती, सिंह, व्याघ्र, वृक, द्वीपी, ऋक्ष, तरक्ष, पराशर, रासभ, शृगाल, विडाल, शुनक, कोलशुनक, कोकन्तिक, शशक, चित्रक, चिल्ललक, तथा इसी प्रकार के जो अन्य शब्द हैं, वह सब एकत्ववाचक भाषा है। शब्दों की प्रवृत्ति विवक्षा के अधीन है और विवक्षा वक्ता के विभिन्न प्रयोजनों के अनुसार कभी और कहीं कैसी होती है, कभी-कहीं अन्य प्रकार की होती है। इस प्रकार विवक्षा नियत नहीं होती उदाहरणार्थ-किसी एक ही व्यक्ति को उसका पुत्र पिता के रूप में विवक्षित करता है तब वह व्यक्ति पिता कहलाता है। वही पुत्र जब उसे अपने

વ્યવહાર થાય છે એવી સ્થિતિમાં એક વચનાન્ત પ્રયોગ સમીચીન કેવી રીતે કહી શકાય?

મનુષ્ય, મહિષ, અશ્વ, આદિ શબ્દોના અર્થ ઊપર લખેલ શબ્દાર્થના અનુસાર સમજી લેવા જોઇએ.

શ્રી ભગવાન્ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! સાચું છે. 'मणुस्से' થી આરંભીને 'चिल्ललए' પર્યન્ત અર્થાત મહિષ, અશ્વ, હસ્તી, સિંહ, વ્યાઘ્ર, વૃક, દ્વીપી, રૂક્ષ, તરક્ષ, પરાશર, રાસભ, શૃગાલ, બિડાલ, શુનક, કોલશુનક, કોકન્તિક, શશક, ચિત્રક, ચિલ્લલક, તથા એ જાતના જે અન્ય શબ્દ છે, તે બધા એકત્વ વાચક ભાષા છે શબ્દોની પ્રવૃત્તિ વિવક્ષાને આધીન છે અને વિવક્ષા વક્તાના વિભિન્ન પ્રયોજનોના અનુસાર કયારેક અને કોઇ ઠેકાણે કેવી થાય છે, કયારેક કોઈ જગ્યાએ અન્ય પ્રકારની થાય છે. એ પ્રકારે વિવક્ષા નિયત નથી હોતી, ઉદાહરણ જેમકે કોઇ એક જ વ્યક્તિને તેનો પુત્ર પિતાના રૂપમાં વિવક્ષિત કરે છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ પિતા કહેવાય છે. તેજ પુત્ર જ્યારે તેની પોતાના અધ્યાપકના

इत्यभिधीयते, स एव यदा तेनैव पुत्रेण स्वस्याध्यापकत्वेन विवक्ष्यते तदा स पुनरुपाध्यायो व्यपदिश्यते तथैव प्रकृतेऽपि यदा गौणीभूतधर्मा धर्मी मुख्यत्वेन विवक्ष्यते तदा धर्मिण एकत्वात् एकवचनं भवति धर्माश्च धर्मिणि अन्तर्भूता भवन्तीति परिपूर्णवस्तुप्रतीति भवति त्वमित्यादिवत्, यथा पुनरप्रधानीभूतधर्मिणो वैदुष्यपरोपकारित्वमहोदारत्वादयो धर्माः मुख्यत्वेन विवक्ष्यन्ते तदा धर्माणां बहुत्वादेकस्मिन्नपि धर्मिणि बहुवचनं भवति यूयमित्यादिवत्, मनुष्य इत्यादावप्रधानीभूतधर्मा धर्मी मुख्यत्वेन विवक्षित इति सर्वाऽपि एवं जातीयका एकत्वप्रतिपादिका वाग् भवतीति भावः, गौतमः पृच्छति–'अह भंते ! मणुस्सा जाव चिल्लगा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा बहुवऊ ? हे भदन्त ! अथ मनुष्याः, यावत्–महिषाः,

---

अध्यापक के रूप में विवक्षित करता है तो वही व्यक्ति उपाध्याय कहलाता है। इसी प्रकार यहां पर भी जब धर्मों को गौण करके धर्मी की प्रधान रूप से विवक्षा की जाती है, क्योंकि धर्मी एक ही होता है, अतएव धर्मी की विवक्षा से एकवचन होता है। उस समय समस्त धर्म, धर्मी में ही अन्तर्गत हो जाते हैं। इस कारण सम्पूर्ण वस्तु की प्रतीति होती है। किंतु जब धर्मी की गौणरूप में विवक्षा की जाती है और विद्वत्ता, परोपकारित्व, महोदारता आदि धर्म प्रधान रूप में विवक्षित किये जाते हैं, उस समय क्योंकि धर्म बहुत होते हैं, अतएव धर्मी एक होने पर भी बहुवचन का प्रयोग होता है। संक्षेप में आशय यह है कि जब धर्मी से धर्मों को अभिन्न मानकर एकत्व की विवक्षा की जाती है, तब एकवचन का प्रयोग होता है और जब धर्मी को गौण करके अनेक धर्मों की विवक्षा की जाती है, तब बहुवचन का प्रयोग होता है। इस प्रकार अनन्त धर्मात्मक वस्तु भी धर्मी के एक होने के कारण एकवचन द्वारा प्रतिपादित की जा सकती है।

રૂપમા વિવક્ષિત કરે છે તો તે વ્યક્તિ ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. એજ પ્રકારે અહીં પણ જ્યારે ધર્મોને ગૌણ કરીને ધર્મીની પ્રધાનતા રૂપે વિવક્ષા કરાય છે, તે સમયે ધર્મી એક જ હોય છે, તેથી જ ધર્મીની વિવક્ષાએ એકવચન થાય છે તે સમયે સમસ્તધર્મ ધર્મીમાં જ અન્તર્ગત થઈ જાય છે. તે કારણે સંપૂર્ણ વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે. કિન્તુ જ્યારે ધર્મીની ગૌણ રૂપમાં વિવક્ષા કરાય છે અને વિદ્વત્તા પરોપકારિત્વ, મહોદારતા આદિ ધર્મ પ્રધાનરૂપમા વિવક્ષિત કરાય છે, એ સમયે ધર્મ ઘણા હોય છે, તેથી જ ધર્મી એક હોવા છતા બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે. સંક્ષેપમાં આશય એ છે કે જ્યારે ધર્મોથી ધર્મીને અભિન્ન માનીને એકત્વની વિવક્ષા કરાય છે. ત્યારે એકવચનનો પ્રયોગ થાય છે અને જ્યારે ધર્મીને ગૌણ કરીને અનેક ધર્મની વિવક્ષા કરાય છે, ત્યારે બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે. એજ પ્રકારે અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુ પણ ધર્મીના એક હોવાના કારણે એક વચન દ્વારા પ્રતિપાદિત કરી શકાય છે.

अश्वा हस्तिनः सिंहा व्याघ्रा वृकाः, द्वीपिनः, ऋक्षाः तरक्षाः पराशराः, रासभा, शृगालाः, विडालाः शुनकाः कोलशुनकाः कोकन्तिकाः शशकाः चिल्ललकाः, येऽपि चान्ये तथा-प्रकारकाः बहुवचनान्ताः शब्दाः सन्ति कथं सर्वा सा बहुवाक्-बहुत्वप्रतिपादिकावाणी भवति ? तथाहि-मनुष्यादि शब्दानां जातिवाचकत्वात् जातेश्च सामान्यरूपत्वात् सामान्यस्य चैकत्वात् 'एकं नित्यं निरवयवमक्रियं सर्वगं च सामान्यमिति वचनात् कथ मत्र बहुवचनम् ? किन्तु बहुवचनेनापि व्यवहारो दृश्यते इत्युभयथा संशयः, इति प्रश्नाशयः। भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त,-सत्यमेतत्, 'मणुस्सा जाव चिल्ललगा सव्वा सा बहुवऊ'-मनुष्या यावत्-महिषाः, अश्वाः, हस्तिनः, सिंहाः, व्याघ्राः, वृकाः, द्वीपिनः, ऋक्षाः, तरक्षाः, पराशराः, रासभाः, शृगालाः, विडालाः, शुनकाः, कोलशुनकाः, कोकन्तिकाः, शशकाः, चित्रकाः, चिल्ललकाः येऽपि चान्ये तथाप्रकारकाः-बहुवचनान्ताः शब्दाः सन्ति सर्वा सा बहुवाक्-बहुत्वप्रतिपादिका वाणी भवति, तथाहि मनुष्यादिशब्दानां

श्री गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! 'मणुस्सा' (मनुष्याः) यावत् 'चिल्ललगा' (चिल्ललकाः) तथा इसी प्रकार के जो अन्य बहुवचनान्त शब्द हैं, वह सब क्या बहुत्व की प्रतिपादक वाणी है ?

तात्पर्य यह है कि मनुष्य आदि पूर्वोक्त शब्द जाति के वाचक है और जाति का अर्थ है सामान्य। सामान्य एक होता है। कहा भी है-सामान्य एक है, नित्य है, निरवयव है, क्रियारहित है और सर्वव्यापी है। ऐसी स्थिति में जाति वाचक शब्द बहुवचनान्त किस प्रकार हो सकते हैं ? किन्तु इन शब्दों का बहुवचन में भी प्रयोग देखा है, यही संशय का कारण है।

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! हां 'मणुस्सा' यावत् 'चिल्ललगा' ये बहुवचनान्त शब्द जो हैं, सो बहुत्व को प्रतिपादन करनेवाली वाणी है। इस का कारण यों है-यह ठीक है कि पूर्वोक्त 'मणुस्सा' आदि शब्द जाति के वाचक हैं,

---

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! मणुस्साः (मनुष्याः) યાવત્ 'चिल्ललगा' (चिल्ललकाः) તથા એવા પ્રકારના જે અન્ય બહુવચનાન્ત શબ્દ છે, તે બધી શું બહુત્વની પ્રતિપાદકવાણી છે ?

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય આદિ પૂર્વોક્ત શબ્દ જાતિ વાચક છે અને જાતિનો અર્થ છે સામાન્ય ! સામાન્ય એક હોય છે કહ્યુ પણ છે 'સામાન્ય એક છે, નિત્ય છે નિરવયવ છે ક્રિયારહિત છે અને સર્વવ્યાપી છે. એવી સ્થિતિમા જાતિવાચક શબ્દ બહુ-વચનાન્ત કેવે પ્રકાર થઈ શકે છે ? કિન્તુ એ શબ્દોને બહુવચનમા પણ જોયા છે, એજ સંશયનું કારણ છે.

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! હા, 'मणुस्सा' યાવત્ 'चिल्ललगा' એ બહુવચનાન્ત જે શબ્દ છે તે બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી વાણી છે, તેનું કારણ આમ

जातिवाचकत्वेऽपि जातेः समानपरिणामत्वात् समानपरिणामस्य चाऽसमानपरिणामाविनाभावित्वात् असमानपरिणामसंवलितस्यैव समानपरिणामस्य मुख्यत्वेन विवक्षायाम् असमानपरिणामस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन तदभिधाने बहुवचनोपपत्तिः, घटा इत्यादिवत्, समानपरिणामस्यैव मुख्यत्वेन विवक्षायान्तु असमानपरिणामस्य गौणत्वेन सर्वत्रापि समानपरिणामस्य एकत्वात् तदभिधाने एकवचनोपपत्तिः, सर्वोऽपि घटः पृथुबुध्नोदराद्याकारः, इत्यादिवत्, प्रकृतेऽपि मनुष्या इत्यादावसमानपरिणामसम्वलितस्यैव समानपरिणामस्य मुख्यत्वेन विवक्षितत्वात् तस्य चानेकत्वभावाद् बहुवचनमुपपद्यते, इति भावः, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! मणुस्सी महिसी वलवा हत्थिणिया सीही वग्घी विगी दीविया अच्छी तरच्छी परस्सरा

किन्तु जाति सदृश परिणाम रूप होती है और सदृश परिणाम विसदृश परिणाम का अविनाभावी होता है। इस प्रकार विसदृश परिणाम से युक्त सदृश परिणाम की ही प्रधानता से विवक्षा की जाती है। विसदृश परिणाम प्रत्येक व्यक्ति (विशेष) में भिन्न होता है, अतएव उसका जब कथन किया जाता है तब बहुवचन का प्रयोग संगत ही है, 'घटाः' इत्यादि बहुवचन के समान। जब केवल सदृश परिणाम की प्रधानता से विवक्षा की जाती है और विसदृश परिणाम को गौण कर दिया जाता है, तब सदृश परिणाम क्योंकि एक होता है, अतएव उसका प्रतिपादन करने में एक वचन का प्रयोग भी संगत है। जैसे 'सब घट पृथुबुध्नोदराकारः' अर्थात् मोटे और गोल पेट वाला होता है।'

इस प्रकार 'मणुस्सा' (मनुष्याः) इत्यादि प्रयोगों में असमान परिणाम से युक्त समान की ही मुख्य रूप से विवक्षा की गई है और असमान परिणाम अनेक होता है, अतएव बहुवचन का प्रयोग उचित ही है।

છે-એ ઠીક છે કે પૂર્વોક્ત 'मणुस्सा' આદિ શબ્દ જાતિના વાચક છે, કિન્તુ જાતિ સદૃશ પરિણામ હોય છે અને સદૃશ પરિણામ વિસદૃશ પરિણામના અવિનાભાવી હોય છે. એ પ્રકારે વિસદૃશ પરિણામથી યુક્ત સદૃશ પરિણામની જ પ્રધાનતાથી વિવક્ષા કરાય છે. વિસદૃશ પરિણામ પ્રત્યેક વ્યક્તિ (વિશેષ)માં ભિન્ન હોય છે. તેથી જ તેનુ જ્યારે કથન કરાય છે ત્યારે બહુવચનનો પ્રયોગ જ સગત થાય છે. 'घटा इत्यादि' બહુવચનની જેમ જ્યારે કેવળ સદૃશ પરિણામની પ્રધાનતાથી વિવક્ષા કરાય છે અને વિસદૃશ પરિણામને ગૌણ કરી દેવાય છે. ત્યારે સદૃશ પરિણામ એક હોય છે, તેથી જ તેનું પ્રતિપાદન કરવામા એક વચનનો પ્રયોગ પણ સંગત છે. જેમ 'બધા ઘડા 'पृथुबुध्नोदराकारः' મોટા અને ગોળ પેટવાળા હોય છે.

એ પ્રકારે 'मणुस्सा' (मनुष्याः) ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં અસમાન પરિણામથી યુક્ત સમાન પરિણામની જ મુખ્ય રૂપથી વિવક્ષા કરેલ છે અને સમાન પરિણામ અનેક હોય છે, તેથીજ બહુવચનનો પ્રયોગ ઉચિત છે,

रासभी सियाली विराली सुणिया कोलसुणिया कोक्कंतिया ससिया चित्तिया चिल्ललिया जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा इत्थिवऊ ?' हे भदन्त ! अथ मानुषी महिषी वडवा-अश्वा, हस्तिनी सिंही व्याघ्री वृकी द्वीपिनी ऋक्षी तरक्षी, पराशरा-शरभा, रासभी-गर्दभी, शृगाली, विडाली, शुनकी, कोलशुनकी, कोकन्तिका, शशकी, चित्रकी, चिल्ललिका इत्यादयो येऽपि चान्ये तथाप्रकारकाः-आवन्ता ईवन्ता वा शब्दाः सन्ति किं सर्वा सा स्त्रीवाक् स्त्रीत्वप्रतिपादिका वाणी भवति ? तथा चैकस्मिन्नेव वस्तुनि व्यक्तिपदार्थवस्तुपदव्यपदेशेन यथा इयं व्यक्तिः, अयं पदार्थः, इदं वस्तु' इत्येवं त्रिलिङ्गत्वस्य सद्भावेन शबलरूपे वस्तुनि व्यवस्थिते कथमेक स्त्रीलिङ्गमात्राभिधायी शब्दः शबल वस्तु वृत्ति त्रिलिङ्गाभिधायी संभवति?

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! (मणुस्सी) मानुषी, (महिसी) महिषी-भैंस, (वलवा) वडवा-घोडी, (हत्थिणिया) हस्तिनी-हाथिनी, (सीही) सिंही-सिंहनी, (वग्घी) व्याघ्री, (विगी) वृकी-भेडिनी, (दीविया) द्वीपिनी, (अच्छी) ऋक्षी-रीछनी, (तरच्छी) तरक्षी, (परस्सरा) पराशरा-शरभा, (रासभी) रासभी-गधी, (सियाली) शृगाली-सियाली, (विराली) बिलाडी-बिल्ली, (सुणिया) शुनकी-कुत्ती (कोलसुणिया) कोलशुनकी-शिकारी कुतिया, (कोक्कंतिया) कोकन्तिका-लोमडी, (ससिया) शशकी-खरगोशनी (चित्तिया) चित्रकी-चीती, (चिल्ललिया) चिल्ललिका तथा इसी प्रकार के जो अन्य 'आ' एवं 'ई' अन्तवाले शब्द हैं, वे क्या स्त्रीवचन है अर्थात् स्त्रीत्व की प्रतिपादक भाषा है ? तात्पर्य यह है कि एक ही वस्तु व्यक्ति, पदार्थ और वस्तु शब्दों द्वारा व्यवहृत होती देखी जाती है, जैसे इयं व्यक्तिः, अयं पदार्थः, इदं वस्तु। यहां व्यक्ति शब्द स्त्रीलिंग है, पदार्थ शब्द पुल्लिंग है, वस्तु शब्द नपुसकलिंग है। इस प्रकार एक की वाच्य को तीनों लिगों के प्रतिपादक वचनों द्वारा कहा जाता है। ऐसी स्थिति में सिर्फ एक स्त्रीलिंग मात्र का प्रतिपादक शब्द, तीनों लिगों के

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! (मणुस्सी) માનુષી (महिसी) મહિષી ભેંસ (वलवा) વડવા-ઘોડી (हत्थिणिया) હાથણી (सीही) સિંહણ (वग्घी) વાઘણ (विगी) 'घृकी-વરૂ' (दीविया) દ્વીપીનિ (अच्छी) 'ऋक्षी' રીંછણ (तरच्छी) तरक्षी (परस्सरा) 'पराशरा'-શરભા (रासभी) ગધાડી (सियाली)-સિયાળણી (वियाली) બિલાડી (सुणिया)-કુતરી (कोलसुनिया) શિકારી કુતરી (कोक्कंतिया) કોકંતિકા-લોંખડી (ससिया) શશલી (चित्तिया) 'चित्रकी'-ચીતી (चिल्ललिया) ચિલ્લલિકા તથા તેજ પ્રકારના જે અન્ય 'आ' તેમજ 'ई' અન્તવાળા શબ્દો છે તેઓ શું સ્ત્રીવચન છે અર્થાત્ સ્ત્રીત્વની પ્રતિપાદક ભાષા છે ? તાત્પર્ય એ છે કે એકજ વસ્તુ વ્યક્તિ, પદાર્થ અને વસ્તુ શબ્દો દ્વારા વ્યવહૃત થતી જોવાય છે, જેમ (इयं व्यक्ति' अयं पदार्थः इदं वस्तु) અહીં વ્યક્તિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે. પદાર્થ શબ્દ પુલ્લિગ છે, વસ્તુ શબ્દ નપુંસક લિંગ છે. એ પ્રકારે એક જ વાચ્યને ત્રણે લિંગોના પ્રતિપાદક

नरसिंहे केवलः सिंहशब्दो वा तदुभयाभिधायी भवति, किन्तु तदभिधायितयाऽपि लोके व्यवहारो दृश्यते इत्युभयथा संशयात् कथं सर्वा सा एवं प्रकारा स्त्रीलिङ्गविशिष्टार्थप्रतिपादिका वाग् भवति.? इति प्रश्नाशयः, भगवानाह–'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त–सत्यम्, 'मणुस्सी जाव चिल्ललिया जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा इत्थिवऊ ?' मानुषी यावत्–महिषी वडवा हस्तिनी सिंही व्याघ्री वृकी द्वीपिनी, ऋक्षी तरक्षी पराशरा रासभी, शृगाली विडाली शुनिका कोलशुनिका कोकन्तिका शशकी चित्रकी चिल्ललकी येऽपि चान्ये तथा प्रकारकाः शब्दाः सन्ति सर्वा सा स्त्रीवाक्–स्त्रीत्वविशिष्टार्थप्रतिपादिका वाणी भवति तथाहि शबलरूपस्य वस्तुनः सत्त्वेऽपि येन धर्मेण विशिष्टः प्रतिपादायितुमिष्टो भवति स तं प्रधानीकृत्य तेन विशिष्टं तिरोहितशेषधर्माणं धर्मिणं प्रतिपादयति' इतिन्यायेन यथा कस्यचित् पुरुषत्वे शास्त्रज्ञातृत्वे महोदारत्वे जनकत्वे अध्यापकत्वे युगपद् व्यवस्थितेऽपि पुत्रस्तमाग-

---

प्रतिपाद्य वस्तु का वाचक किस प्रकार हो सकता है ? 'नरसिंह' में केवल सिंह शब्द अथवा केवल नर शब्द दोनों का वाचक नहीं हो सकता। मगर पूर्वोक्त स्त्रीलिंग के शब्द लोक में अपने-अपने वाच्य के वाचक देखे जाते हैं, अतएव संशय उत्पन्न होता है कि इस प्रकार के सभी वचन क्या स्त्रीत्व के प्रतिपादक हैं ?

भगवान् उत्तर देते हैं–हे गौतम ! हां पूर्वोक्त शब्द स्त्रीवचन हैं, अर्थात् 'मणुस्सी' से लेकर 'चिल्ललिगा' तक के तथा इसी प्रकार के जो अन्य शब्द हैं, वे स्त्रीत्व विशिष्ट अर्थ के प्रतिपादक है। इसका कारण यह है–यद्यपि प्रत्येक वस्तु अनेक धर्मात्मक है, तथापि जिस धर्म से विशिष्ट वस्तु का प्रतिपादन करना अभीष्ट होता है, वह उसे प्रधान करके, उसी से विशिष्ट धर्मों का प्रतिपादन करता है। उसके सिवाय जो शेष धर्म है उन्हें गौण करके अविवक्षित कर दिया जाता है, जैसे किसी पुरुष में पुरुषत्व भी है, शास्त्रज्ञातृत्व भी

વાકયો દ્વારા કહેવાય છે. આવી સ્થિતિમા ફક્ત એક સ્ત્રીલિંગ માત્રનો પ્રતિપાદક શબ્દ ત્રણે લિંગો દ્વારા પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનો વાચક કેવી રીતે થઇ શકે છે ? 'नरसिंह'માં કેવલ સિંહ શબ્દ અથવા કેવળ નર શબ્દ બન્નેના વાચક નથી થઈ શકતા, પણ પૂર્વોક્ત સ્ત્રીલિંગના શબ્દ લોકમાં પોતપોતાના વાચ્યના વાચક જોવામા આવે છે, તેથી જ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે એ પ્રકારના બધા વચન શુ સ્ત્રીત્વના પ્રતિપાદક છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ ! હા પૂર્વોક્ત શબ્દ સ્ત્રીવચન છે અર્થાત્ 'मणुस्सी' થી આરભી 'चिल्ललिगा' સુધીના, તથા એજ પ્રકારે જે બીજા શબ્દો છે, તેઓ સ્ત્રીત્વ વિશિષ્ટ અર્થના પ્રતિપાદક છે. તેનું કારણ એ છે–યદ્યપિ પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે તથાપિ, જે ધર્મથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું અભિષ્ટ હોય છે, તેને પ્રધાને કરીને, તેનાથી વિશિષ્ટ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેના સિવાય જે શેષ ધર્મ છે તેને ગૌણ કરીને અવિવક્ષિત કરી દેવાય છે. જેમ કોઈ પુરૂષમા પુરૂષત્વ પણ છે.

च्छन्तं विलोक्य पिता आगच्छतीति ब्रवीति, शिष्यः पुनरुपाध्याय इति ब्रूते तथैव प्रकृतेऽपि मानुषी प्रभृतीनां सर्वासां त्रिलिङ्गकत्वात्मकत्वेऽपि योनिमृदुत्वाधीरत्वचपलत्वादिलक्षण-स्त्रीत्वस्यैवात्र प्राधान्येन प्रतिपादयितु मिष्टत्वात् तेन विशिष्टं तिरोहितशेषधर्माणं धर्मिणं प्रधानीकृत्य प्रतिपादनत्वात् सर्वा सा मानुषी प्रभृति स्त्रीवाक् स्त्रीत्वप्रतिपादिका भवतीति भावः, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! मणुस्से जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा पुमवऊ ?' हे भदन्त ! अथ मनुष्यो यावत्-महिषः अश्वो सिंहो व्याघ्रो वृकः द्वीपी ऋक्षः, तरक्षः, पराशरो रासभः, शृगालो विडालः शुनकः कोलशुनकः, कोकन्तिकः शशक-श्चित्रकश्चिल्ललको येऽपि चान्ये तथाप्रकारकाः शब्दाः सन्ति किं सर्वा सा पुंवाक् पुल्लिङ्गार्थ-प्रतिपादिका वाणी वर्तते ? प्रागुक्तरीत्या संशयात्प्रश्नः, भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे

है, अत्यन्त उदारता भी है, जनकत्व भी है, अध्यापकत्व भी है। उसमें ये सभी धर्म एकसाथ रहे हुए हैं। फिर भी जब उसका पुत्र उसे आता देखता है तो कहता है-पिताजी आ रहे हैं। उसका शिष्य कहता है-उपाध्याय आ रहे हैं। इसी प्रकार प्रकृत में मानुषी आदि सभी-यद्यपि त्रिलिंगात्मक है, तथापि योनि, मृदुता, अधीरता, चपलता आदि स्त्रीलक्षणों की ही प्रधानता से विवक्षा होने के कारण, उनसे विशिष्ट धर्मों को प्रधान करके प्रतिपादन होने से मानुषी आदि भाषा स्त्रीवाक् अर्थात् स्त्रीत्व का प्रतिपादन करनेवाली भाषा कहलाती है।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! 'मणुस्से' यावत् 'चिल्ललए' अर्थात् 'मनुष्य' से लगाकर 'चिल्ललक' तक के शब्द अर्थात् महिष, अश्व, हस्ती, सिंह, व्याघ्र, वृक, द्वीपी, ऋक्ष, तरक्ष, पराशर, शृगाल, विडाल, शुनक, कोलशुनक, कोकन्तिक, शशक, चित्रक और चिल्ललक, शब्द तथा इसी प्रकार

શાસ્ત્રજ્ઞાતૃ પણ છે. અત્યન્ત ઉદારતા પણ છે, જનકત્વ પણ છે, અધ્યાપકત્વ પણ છે, તેમાં આ બધા ધર્મ એક સાથે રહેલા છે. તો પણ જ્યારે તેનો પુત્ર તેને આવતો જોવે છે તો કહે છે-પિતાજી આવી રહ્યા છે. તેના શિષ્ય કહે છે-ઉપાધ્યાય આવિ રહેલા છે. એ પ્રકારે પ્રકૃતમા માનુષી આદિ બધા યદ્યપિ ત્રિલિંગાત્મક છે. તથાપિ યોનિ મૃદુતા, અધીરતા ચપલતા આદિ સ્ત્રીલક્ષણોની જ પ્રધાનતાથી વિવક્ષા થવાને કારણે, તેમનાથી વિશિષ્ટ ધર્મોનો પ્રધાને કરીને પ્રતિપાદન થવાથી માનુષી આદિ ભાષા સ્ત્રીવાક્ અર્થાત્ સ્ત્રીત્વનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ 'મણુસ્સે' યાવત્ 'ચિલ્લલए' મનુષ્યથી આરંભીને 'ચિલ્લલક.' સુધીના શબ્દ અર્થાત્ મહિષ, ઘોડો, હાથી, સિંહ, વાઘ, વૃક, દ્વીપી, ઋક્ષ, તરસ, પરાશર, રાસભ, શૃગાલ, બિલાડો, શુનક, કોલશુનક, કોકન્તિક, શશક, ચિત્રક અને ચિલ્લલક. શબ્દ તથા એજ પ્રકારના અન્ય જે છે, તે બધા પુરૂષવાક્ છે? અર્થાત્ પુલ્લિંગ પ્રતિપાદક ભાષા છે? એમાં સંશયનું કારણ પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ.

गौतम ! हन्त-सत्यम्, 'मणुस्से महिसे जाव चिल्ललए जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वा सा पुमवऊ' मनुष्यो महिषो यावत् अश्वो हस्ती सिंहो व्याघ्रो द्वीपी ऋक्षः तरक्षः पराशरः- शरभ', रासभः शृगालो विडालः शुनकः कोलशुनकः कोकन्तिकः शशकश्चित्रकश्चिल्ललको येऽपि चान्ये तथाप्रकारकाः शब्दाः सन्ति, सर्वा सा पुंवाक्-पुंस्त्वविशिष्टार्थप्रतिपादिका वाणी वर्तते प्रागुक्तरीत्योत्तरपक्षाशयः स्वयमूहनीयः, तदा चैतेषामुक्तयुक्त्या त्रिङ्गत्रययुक्तत्वेऽपि प्राधान्येन पुंस्त्वस्यैव विवक्षितत्वात्, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! कंसं कंसोयं परिमंडलं थूभं जालं तारं रूवं अच्छिपव्वं कुंडं पउमं दुद्धं दहिं णवणीयं असणं सयणं विमाणं छत्तं चामरं भिंगारं अंगणं णिरंगणं आभरणं रयणं जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वं तं णपुंसगवऊ ?' हे भदन्त ! अथ कंसं-पात्रम्, कंसोलम्, परिमण्डलम् शैलम्, स्तूपम्, जालम्, स्थालम्, तालम्, रूपम्, अक्षि-नेत्रम्, पर्व, कुण्डम्, पद्मम्, दुग्धम्, दधि, नवनीतम् हैयङ्गवीनम्, अशनम्-भोजनम्, शयनम्, भवनम्, विमानम्, छत्रम्, चामरम्, भृङ्गारम्-पात्र विशेषः, अङ्गणम्, निरङ्गनम्, आभरणम्, रत्नम् येऽपि चान्ये तथा प्रकारकाः शब्दाः सन्ति किं सर्वं तत् नपुंसक वचनं भवति ? प्रागुक्तरीत्या अत्रापि संशयात् प्रश्नः, भगवानाह-

के अन्य जो हैं, क्या वे सभी पुरुष वाक् है ? अर्थात् पुल्लिंग प्रतिपादक भाषा है ? इसमें संशय का कारण पूर्ववत् समझना चाहिए ।

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! हां, मनुष्य से लेकर चिल्ललक तक के पूर्वोक्त शब्द तथा इसी प्रकार के अन्य शब्द जो भी है, वे सब पुंवाक् अर्थात पुरुषत्व विशिष्ट अर्थ के प्रतिपादक है, यहां उत्तर-पक्ष का आशय पहले के समान ही समझ लेना चाहिए, अतः यद्यपि वे त्रिलिंगात्मक है फिर भी प्रधान रूप से पुंस्त्व की ही विवक्षा होने से उन्हें पुल्लिंग माना जाता है ।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! कंसं, कंसोयं, परिमंडलं, सेलं, थूभं, जालं, थालं, तारं, रूवं, अच्छि, पव्वं, कुंडं, पउमं, दुद्धं, दहिं णवणीतं, असणं, सयणं, भवणं, विमाणं, छत्तं, चामरं, भिंगारं, अगणं, निरंगणं, आभरणं, रयण, ये शब्द तथा इसी प्रकार के अन्य सभी शब्द क्या नपुंसकवचन

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ, હા મનુષ્યથી આરંભી ચિલ્લલક સુધીના પૂર્વોક્ત શબ્દ તથા એ પ્રકારના અન્ય શબ્દ જે પણ છે. તે બધા પુંવાક્ અર્થાત્ પુરૂષત્વ વિશિષ્ટ અર્થના પ્રતિપાદક છે. અહિં ઉત્તર પક્ષનો આશય પહેલાના જેવો જ સમજવો. જોઈએ. તેથી યદ્યપિ તે ત્રિલિંગાત્મક છે તો પણ પ્રધાનરૂપે પુંસ્ત્વની જ વિવક્ષા હોવાથી તેમને પુલ્લિંગ મનાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! 'कंसं, कंसोयं परिमण्डलं, सेलं, थुगं, जालं, थालं, तारं, रूवं, अच्छि, पव्वं, कुंडं, पउमं, दुद्धं, दहिं, णवणीतं, असणं, सयणं, भवणं, विमाणं, छत्त, चामरं, भिंगारं, अंगणं, निरंगणं, आभरणं, रयणं' આ

'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त–सत्यम् 'कंसं जाव रयणं जे यावन्ने तहप्पगारा तं सव्वं णपुंसगवऊ' कंसम्, यावत्–कसोलम्, परिमण्डलम्, शैलम्, स्तूपम् जालम्, स्थालम् तालम् रूपम्, अक्षि, पर्व, कुण्डम्, पद्मम्, दुग्धम्, दधि, नवनीतम्, अशनम् शयनम् भवनम्, विमानम्, छत्रं चामरम्, भृङ्गारम्, अङ्गणम्, निरङ्गनम्, आभरणम्, रत्नम्, येऽपि चान्ये तथा प्रकारकाः शब्दाः सन्ति सर्वं तत् नपुंसकवचनं भवति प्रागुक्तरीत्या एतेषां त्रिलिङ्गात्मकत्वेऽपि प्रकृते नपुंसकत्वस्यैव धर्मस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वेन तेन विशिष्टं तिरोहित शेपलिङ्गं धर्मिणं प्रतिपादयतीति भावः, गौतमः पृच्छति–'अह भंते ! पुढवी त्ति इत्थिवऊ, आउ त्ति पुमवऊ, धण्णि त्ति णपुंसगवऊ पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा ?' हे भदन्त ! अथ पृथिवी इति स्त्रीवाक्–स्त्रीलिङ्ग विशिष्टार्थ प्रतिपादिका वाणी, आप इति पुंवाक्

है ? अर्थात् क्या नपुंसकलिंग के वाचक है ? पूर्वोक्त प्रकार के यहां भी संशय होने के कारण प्रश्न उत्पन्न होता है।

भगवान्–हां, गौतम ! कंसं से लेकर रयणं तक के शब्द अर्थात् कांस्यम्, कसोलम्, परिमण्डलम्, शैलम्, स्तूपम्, जालम्, स्थालम्, तालम्, रूपम्, अक्षि, पर्व, कुण्डम्, पद्मम्, दुग्धम्, दधि, नवनीतम्, अशनम्, शयनम्, भवनम्, विमानम्, छत्रं, चामरं, भृंगारं, अङ्गणम्, निरंगनम्, आभरणम्, रत्नम्, ये शब्द तथा इसी प्रकार के अन्य सभी शब्द नपुंसक वचन है। पूर्वोक्त प्रकार से यद्यपि ये त्रिलिंगात्मक हैं, तथापि प्रकृत में नपुंसकत्व धर्म की ही प्रधान रूप से विवक्षा करने के कारण तथा दूसरे धर्मों को गौण कर देने के कारण, इन्हें नपुंसक वचन कहा जाता है।

गौतम पुनः प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! 'पृथ्वी' यह स्त्रीवचन अर्थात् स्त्रीलिंग वाले अर्थ को प्रतिपादन करनेवाली भाषा है ? 'आपः' (जल) यह पुल्लिंग

શબ્દો તથા એવી જાતના અન્ય બધા શબ્દ શું નપુંસક વચન છે? અર્થાત્ શું નપુંસક લિંગના વાચક છે? પૂર્વોક્ત પ્રકારનો અહીં પણ સંશય થવાના કારણે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રી ભગવાન્–હા ગૌતમ ! કસં થી લઈને રયણ સુધીના શબ્દ અર્થાત્ कांस्यम, कंसोलं, परिमंडलं, शैलम्, स्तूपम्, जालम्, स्थालम्, तालम्, रूपं, अक्षि. पर्व, कुण्डम्, पद्मम्, दुग्धम्, दधि, नवनीतम्, अशनम्, शयनम्, भवनं, विमानम् छत्रम्, चामरं, भृंगारं, अङ्गणम्, निरंगनं, आभरणम्, रत्नम्, આ શબ્દો તથા એ પ્રકારના અન્ય બધા શબ્દો નપુંસક વચન છે, પૂર્વોક્ત પ્રકારથી યદ્યપિ એ ત્રણે લિંગાત્મક છે, તથાપિ પ્રકૃતમાં નપુંસકત્વ ધર્મની પ્રધાનતા રૂપે વિવક્ષા કરવાના કારણે, તથા બીજા ધર્મોને ગૌણ કરી દેવાના કારણે તેમને નપુંસક વચનથી કહેલા છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃપ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! 'પૃથ્વી' એ સ્ત્રીવચન અર્થાત્ સ્ત્રી લિંગવાળા અર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે, 'આપ.' (જલ) એ પુલ્લિંગ વિશિષ્ટ

पुल्लिङ्ग विशिष्टार्थप्रतिपादिका वाणी, धान्यमिति नपुंसकवाक्-नपुंसकलिङ्ग विशिष्टार्थप्रतिपादिका वाणी वर्तते इति किमेषा प्रज्ञापनी सत्या खलु भाषा भवति ? नैषाभाषा मृषा भवतीति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा ! पुढविक्ति इत्थिवऊ, आउत्ति पुमवऊ, धण्णित्ति णपुंसगवऊ, पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा' हे भदन्त ! हन्त-सत्यम्, पृथिवी इति स्त्रीवाक्-स्त्रीलिङ्गविशिष्टार्थप्रतिपादिका वाणी, आप इति पुंवाक्-पुंलिङ्ग विशिष्टार्थप्रतिपादिका वाणी, धान्यमिति नपुंसकवाक्-नपुंसकलिङ्गविशिष्टार्थप्रतिपादिका वाणी एषा प्रज्ञापनी सत्या खलु भाषा भवति, नैषा भाषा मृषा भवति, सत्यार्थप्रतिपादकत्वात्, नवरम् 'आऊ' आप इत्यस्य प्राकृतलक्षणवशात् पुल्लिङ्गत्वं बोध्यम्, संस्कृते तु स्त्रीत्वमेव वर्तते, गौतमः पृच्छति-'अह भंते ! पुढवी त्ति इत्थि आणमणी, आउ त्ति पुमआणमणी, धण्णेत्ति णपुंसगाणमणी पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ?' हे भदन्त ! अथ पृथिवी इति भाषा स्त्र्याज्ञापनी-आज्ञाप्यतेऽनया सा आज्ञापनी स्त्रियाः-स्त्रीलिङ्गस्याज्ञापनी, आप इति

विशिष्ट अर्थ की प्रतिपादक भाषा है ? 'धान्यम्' यह नपुंसकलिंग से विशिष्ट अर्थ का प्रतिपादन करने वाली भाषा है ? क्या यह भाषा प्रज्ञापनी अर्थात् सत्य भाषा है ? यह भाषा मृषा नहीं है ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हां गौतम ! 'पृथ्वी' यह स्त्रीवाक् अर्थात् स्त्रीलिंग विशिष्ट अर्थ का प्रतिपादन करनेवाली भाषा है 'आप' यह पुंवाक् है अर्थात् पुल्लिंग अर्थ का प्रतिपादन करनेवाली भाषा है। 'धान्यम्' यह नपुंसकत्व विशिष्ट अर्थ का प्रतिपादन करनेवाली भाषा है। यह भाषा प्रज्ञापनी अर्थात् सत्य है, यह भाषा मृषा नहीं है, क्योंकि यह सत्य अर्थ का प्रतिपादन करती है।

यहां यह ध्यान रखना चाहिए कि 'आऊ' (आपः अर्थात् जल) शब्द प्राकृत व्याकरण के अनुसार पुल्लिंग है संस्कृत भाषा के अनुसार तो वह स्त्रीलिंग ही है।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! 'पृथिवी' यह भाषा क्या

અર્થની પ્રતિપાદિકા ભાષા છે ? 'धान्यम्' એ નપુંસક લિંગથી વિશિષ્ટ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા છે ? શું આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય ભાષા છે ? આ ભાષા મૃષા નથી ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હા, ગૌતમ 'પૃથ્વી' એ સ્ત્રીવાક્ અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગ વિશિષ્ટ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા છે, 'आप.' આ પુંવાક્ અર્થાત્ પુલ્લિંગ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે. 'धान्यम्' એ નપુંસકવાક્ છે. અર્થાત્ નપુંસકત્વ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા છે આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની અર્થાત્ સત્ય છે, આ મૃષા ભાષા નથી, કેમકે આ સત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે

અહીં એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે 'आऊ' (आप) અર્થાત્ પાણી શબ્દ પ્રાકૃત વ્યાકરણના અનુસાર પુલ્લિંગ છે, સંસ્કૃત ભાષાના અનુસારતો તે સ્ત્રીલિંગ જ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! પૃથ્વી, એ ભાષા શું સ્ત્રી આજ્ઞા-

भाषा पुमाज्ञापनी–पुंसः–पुंल्लिङ्गस्य आज्ञापनी–प्रतिपादिका, धान्यमिति भाषा नपुंसकाज्ञापनी किं प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति ? नैषा भाषा मृषा भवति ? भगवानाह–'हंता, गोयमा ! पुढवित्ति इत्थि आणमणी, आउ त्ति पुम आणमणी, धण्णेत्ति णपुंसगाणमणी पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा' हे गौतम ! हन्त, सत्यम्, पृथिवी इति वाक् स्त्र्याज्ञापनी, आप इति वाक् पुमाज्ञापनी, धान्यमिति नपुंसकाज्ञापनीवाक् प्रज्ञापनी सत्या खलु एषा भाषा भवति, नैषा भाषा मृषा–मिथ्यारूपा भवति, उक्त स्थलत्रयेऽपि क्रमशः प्राधान्येन स्त्रीलिङ्ग-पुंल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गानामेव विवक्षितत्वेन तद्विशिष्टानामेव तिरोहितान्यधर्माणां पृथिवी–अप्–धान्यरूपधर्मिणां प्रतिपादकत्वात्, गौतमः पृच्छति–'अह भंते ! पुढवीति इत्थि पण्णवणी, आउ त्ति पुमपण्णवणी धण्णेत्ति णपुंसगपण्णवणी आराहणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा' हे भदन्त ! अथ पृथिवी इति स्त्रीप्रज्ञापनी–स्त्रीलिङ्गविशिष्टार्थप्रतिपादिका, आप इति पुंप्रज्ञापनी–पुंल्लिङ्ग विशिष्टार्थप्रतिपादिका, धान्यमिति नपुंसकप्रज्ञापनी–नपुंसकलिङ्गविशि-

---

स्त्री–आज्ञापनी भाषा है, अर्थात् स्त्रीलिंग की आज्ञापनी है, 'आपः' यह भाषा पुं–आज्ञापनी अर्थात् पुल्लिंग की प्रतिपादक भाषा है, 'धान्यम्' यह नपुंसका-ज्ञापनी भाषा है, सो क्या यह भाषा प्रज्ञापनी है ? यह भाषा मृषा नहीं है ?

भगवान्–हां गौतम ! 'पृथिवी' यह स्त्री–आज्ञापनी भाषा, 'आपः' यह पुरुष–आज्ञापनी भाषा और 'धान्यम्' यह नपुंसक आज्ञापनी प्रज्ञापनी है–सत्य है । यह भाषा मृषा नहीं है, क्योंकि उक्त तीनों स्थानों पर क्रमशः स्त्रीलिंग, पुंलिंग और नपुंसकलिंग की ही विवक्षा होने से, उन्हीं से विशिष्ट तथा अन्य धर्मों को गौण करके, पृथिवी, अप् और धान्य रूप धर्मों का यह भाषा प्रतिपादन करती है ।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं–'पृथिवी' यह स्त्री प्रज्ञापनी भाषा, 'आपः' यह पुल्लिंगविशिष्ट अर्थ का प्रतिपादन करने वाली भाषा और 'धान्यम्' यह नपुंसक प्रज्ञापनी भाषा क्या आराधनी भाषा है ? जिस के द्वारा मोक्षमार्ग

પની ભાષા છે, અર્થાત્ સ્ત્રીલિંગની આજ્ઞાપની છે 'आप.' એ ભાષા પું આજ્ઞાપની અર્થાત્ પુલિંગની પ્રતિપાદક ભાષા છે, 'धान्यम्' એ નપુંસકાજ્ઞાપની ભાષા છે, તો શું તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? એ શું મૃષા ભાષા નથી ?

શ્રી ભગવાન્–હા ગૌતમ ! 'પૃથ્વી' એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની ભાષા, 'आप.' એ પુરૂષ આજ્ઞાપની ભાષા અને 'धान्यम्' એ નપુંસક આજ્ઞાપની ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે–સત્ય ભાષા છે આ ભાષા મૃષા નથી. કેમકે ઉક્ત ત્રણે સ્થાનો પર ક્રમશઃ સ્ત્રીલિંગ પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગની જ વિવક્ષા હોવાથી, તેઓથી વિશિષ્ટ તથા અન્યધર્મોને ગૌણ કરીને પૃથ્વી, આપૂ અને ધાન્ય રૂપ ધર્મીનું આ ભાષા પ્રતિપાદન કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે–'પૃથ્વી' એ સ્ત્રી આજ્ઞાપની ભાષા 'आप' એ પુંલ્લિંગ વિશિષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા અને 'धान्यम्' એ નપુંસક પ્રજ્ઞા-

ष्टार्थप्रतिपादिका वाक् किम् आराधनी-आराध्यते मोक्षमार्गोऽनया इति आराधनी खलु सत्या एषा भाषा भवति ? नैषा भाषा मृषा भवति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा ! पुढवीति इत्थि पण्णवणी आउत्ति पुमपण्णवणी धण्णेति नपुंसगपण्णवणी आराहणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा' हे गौतम ! हन्त-सत्यम् , पृथिवी इति स्त्रीप्रज्ञापनी-स्त्रीलिङ्गत्वप्ररूपणी आप इति पुंप्रज्ञापनी, धान्यमिति नपुंसकप्रज्ञापनीवाक् आराधनी सत्या खलु एषा भाषा भवति, नैषा भाषा मृषा-विराधनी भवति, सत्यार्थप्रतिपादकत्वेन शाब्दव्यवहारापेक्षया यथावस्थित वस्तु-प्ररूपणात् , गौतमः पृच्छति-'इच्चेवं भंते ! इत्थिवयणं वा पुमवयणं वा णपुंसगवयणं वा वयमाणे पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा?' हे भदन्त ! इति-एवम्-पूर्वोपदर्शितप्रकारेण अन्यदपि स्त्रीवचनं वा पुंवचनं वा नपुंसकवचनं वा ब्रुवाणा-वाक् किं प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति ? नैषा भाषा मृषा भवति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा ! इत्थिवयणं वा, पुमवयणं वा णपुंसगवयणं वा वयमाणे पण्णवणी णं एसा भासा,

---

आराधा जाय उसे आराधनी कहते हैं। तो क्या यह भाषा आराधनी है? यह भाषा मृषा नहीं है ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हां गौतम ! 'पृथिवी' यह स्त्रीप्रज्ञापनी, 'आपः' यह पुरुषप्रज्ञापनी और 'धान्यम्' यह नपुंसक प्रज्ञापनी भाषा आराधनी-सत्य भाषा है। यह भाषा मृषा नहीं है। क्योंकि यह भाषा शाब्दिक व्यवहार की अपेक्षा से सत्य वस्तुस्वरूप का प्रतिपादन करनेवाली है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पूर्वोक्त प्रकार से अन्य भी स्त्रीवचन पुरुषवचन और नपुंसकवचन का प्रतिपादन करनेवाली भाषा क्या प्रज्ञापनी भाषा है ? वह मृषा नहीं है ?

भगवान्-हां, गौतम ! स्त्रीवचन, पुरुषवचन और नपुंसकवचन, जो पूर्वोक्त से भिन्न हैं, उनका प्रतिपादन करनेवाली भाषा प्रज्ञापनी भाषा है। वह मृषा

પની ભાષા શું આરાધની ભાષા છે? જેના દ્વારા મોક્ષમાર્ગ આરાધાય તેને આરાધની કહે છે. તો શુ આ ભાષા આરાધની છે? આ ભાષા મૃષા નથી?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હા ગૌતમ ! 'પૃથ્વી' આ સ્ત્રી પ્રજ્ઞાપની, આપઃ' એ પુરૂષ પ્રજ્ઞાપની અને 'ધાન્યમ્' એ નપુસક પ્રજ્ઞાપની ભાષા આરાધની-સત્ય ભાષા છે. આ ભાષા મૃષા નથી. કેમકે આ ભાષા શાબ્દિક વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્ય વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત પ્રકારથી બીજી પણ સ્ત્રીવચન, પુરૂષવચન અને નપુસક વચનનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે ? તે મૃષા નથી ?

શ્રી ભગવાન્-હા, ગૌતમ ! સ્ત્રીવચન પુરૂષ વચન અને નપુંસક વચન, જે પૂર્વોક્તથી ભિન્ન છે. તેમનું પ્રતિપાદન કરવાવાળી ભાષા પ્રજ્ઞાપની ભાષા છે. તે મૃષાભાષા નથી. તેમાં

ण एसा भासा मोसा' हे गौतम ! हन्त सत्यम्, स्त्रीवचनं वा, पुंवचनं वा नपुंसकवचनं वा उक्ता दन्यदपि किमपि शब्दरूपं ब्रुवाणा वाक् प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति, नैषा भाषा मृषा भवति, शाब्दव्यवहारानुसारेण दोषाभावात्, वस्तु स्वरूपविपरीतभाषणेनैव दोषात्, यथावस्थितवस्तु स्वरूपानुसारेण भाषणे तु न दोषः कोऽपि संभवतीति भावः ॥सू० ४॥

॥ भाषाकारणादि वक्तव्यता ॥

मूलम्–भासा णं भंते ! किमादीया, किं पवहा, किं संठिया, किं पज्जवसिया ? गोयमा ! भासा णं जीवादीया सरीरप्पभवा वज्जसंठिया लोगंतपज्जवसिया पण्णत्ता–भासा कओ य पभवइ, कइहि व समएहि भासती भासं भासा कइप्पगारा कति वा भासा अणुमया उ ।१। सरीरप्पभवा भासा दोहि य समएहिं भासती भासं। भासा चउप्पगारा दोण्णि य भासा अणुमता उ ॥२॥ कतिविहा णं भंते! भासा पण्णत्ता? गोयमा ! दुविहा भासा पण्णत्ता, तं जहा पज्जत्तिया य अपज्जत्तिया य, पज्जत्तिया णं भंते ! भासा कतिविहा पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा सच्चा मोसा य, सच्चा णं भंते ! भासा पज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता, गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता, तं जहा–जणवय सच्चा१ सम्मयसच्चा२ ठवणसच्चा३ नामसच्चा४ रूवसच्चा५ पडुच्चसच्चा६ ववहारसच्चा७ भावसच्चा८ जोगसच्चा९ ओवम्मसच्चा१० जणवय१ संमत२ ठवणा३ नामे४ रूवे५ पडुच्च सच्चे य ६। ववहार७ भाव८ जोगे९ दसमे ओवम्म सच्चे य १० ॥१॥ मोसा णं भंते ! भासा पज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ? गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता, तं जहा–कोहणिस्सिया१ माणनिस्सिया२ मायानिस्सिया३ लोहनिस्सिया४ पेज्जणिस्सिया५ दोसणिस्सिया६, हासणिस्सिया७ भयणिस्सिया८ अक्खाइयाणिस्सिया९

भाषा नहीं है। उस में शाब्दिक व्यवहार के अनुसार कोई दोष नहीं है। दोष तो तभी होता है जब वस्तु के स्वरूप से विरुद्ध कथन किया जाय। जैसा वस्तु स्वरूप है, वैसा ही कहा जाय तो उस में कोई दोष नहीं हो सकता ॥सू० ४॥

શાબ્દિક વ્યવહારના અનુસાર કોઈ દોષ નથી. દોષ તો ત્યારે થાય છે જ્યારે વસ્તુના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ કથનક રાય. જેવું વસ્તુ સ્વરૂપ છે તેવું જ કહેવાય તો તેમાં કોઈ દોષ નથી થઈ શકતો. ॥ ૪ ॥

उवघाइयणिस्सिया१०-'कोहे माणे माया लोभे पिज्जे तहेव दोसे य। हासभए अक्खाइय उवघाइय णिस्सिया दसमा ॥१॥ अपज्जत्तिया णं भंते! कइविहा भासा पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-सच्चा मोसा, असच्चा मोसा य, सच्चा मोसा णं भंते ! भासा अपज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ? गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता, तं जहा-उप्पण्णमिस्सिया१ विगयमिस्सिया२ उप्पण्णविगतमिस्सिया३ जीव मिस्सिया४ अजीवमिस्सिया५ जीवाजीवमिस्सिया६ अणंतमिस्सिया७ परित्तमिस्सिया८ अद्धामिस्सिया९ अद्धद्धामिस्सिया१० असच्चा मोसा णं भंते ! भासा अपज्जत्तिया कइविहा पण्णत्ता ? गोयमा ! दुवालसविहा पण्णत्ता, तं जहा-आमंतणि१ आणमणी२ जायणी३ तह पुच्छणी य४ पण्णवणी ५। पच्चक्खाणी६ भासा भासा इच्छाणुलोभा य ७ ॥१॥ अणभिग्गहिया भासा८ भासा य अभिग्गहंमि बोद्धव्वा९, संसयकरणी भासा१० वोगड११ अव्वोगडा चेव१२ ॥२॥ ॥सू० ५॥

छाया-भाषा खलु भदन्त ! किमादिका किं प्रभवा, किं संस्थिता, किं पर्यवसिता ? गौतम ! भाषा खलु जीवादिका शरीरप्रभवा वज्रसंस्थिता लोकान्तपर्यवसिता प्रज्ञप्ता 'भाषा-

भाषा के कारण आदि का विचार

शब्दार्थ-(भासा णं) भाषा (भंते !) हे भगवन् ! (किमादीया) क्या आदि वाली है-भाषा का मूल कारण क्या है ?) (किं पवहा) भाषा का प्रभव क्या है ? (किं संठिया) किस आकार की है ? (किं पज्जवसिया) क्या अन्त है ? (गोयमा !) हे गौतम ! (भासा णं) भाषा (जीवादीया) जीव आदि वाली है-भाषा का मूल कारण जीव है (सरीरप्पभवा) शरीर प्रभव है (वज्जसंठिया) वज्र के आकार की है (लोगंतपज्जवसिया) लोक के अन्त में उसका अन्त है

ભાષાના કારણ આદિનો વિચાર

શબ્દાર્થ-(भासाणं) ભાષા (भंते) હે ભગવન્! (किमादिया) શું આદિવાળી છે અથવા તો ભાષાનું મૂળ કારણ શું છે ? (किं पवहा) ભાષાનો પ્રભવ શું છે ? (कि संठिया) શું આકારની છે ? (किं पज्जवसिया) શું અન્ત છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (भासाणं) ભાષા (जीवादिया) જીવાદિવાળી છે-ભાષાનું મૂળ જીવ કારણ છે (सरीरप्पभवा) શરીર પ્રભવ છે (वज्जसंठिया) વજ્રના આકારવાળી છે (लोगंतपज्जवसिया) લોકના અન્તમાં તેનો

कुतश्च प्रभवति? कतिभिर्वा समयैः भाषां भाषते? भाषा कति प्रकारा, कति वा भाषा अनुमता तु ॥१॥ शरीरप्रभवा भाषा द्वाभ्यां च समयाभ्यां भाषते भाषाम्। भाषा चतुष्प्रकारिका द्वे च भाषे अनुमते तु ॥२॥ कतिविधा खलु भदन्त! भाषा प्रज्ञप्ता? गौतम! द्विविधा भाषा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-पर्याप्तिका च अपर्याप्तिका च, पर्याप्तिका खलु भदन्त! भाषा कतिविधा प्रज्ञप्ता, गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-सत्या मृषा च, सत्या खलु भदन्त! भाषा पर्याप्तिका कति विधा

(पण्णत्ता) कही है

(भासा कओ य पभवति) भाषा कहां से उद्भूत होती है? (कतिहि व समएहि भासती भासं) कितने समयों में भाषा बोली जाती है? (भासा कतिप्पगारा) भाषा कितने प्रकार की है? (कति वा भासा अणुमया उ) कितनी भाषाएं अनुमत हैं? ॥१॥

(सरीरप्पभवा भासा) भाषा का उद्भव शरीर से होता है (दोहि य समएहिं भासती भासं) दो समयों में भाषा को बोलता है (भासा चउप्पगारा) भाषा चार प्रकार की है (दोण्णि य भासा अणुमता उ) किन्तु दो भाषाएं बोलने के लिए अनुमत है ॥२॥

(कतिविहा णं भंते! भासा पण्णत्ता?) हे भगवन्! कितने प्रकार की भाषा कही है? (गोयमा! दुविहा भासा पण्णत्ता) हे गौतम! दो प्रकार की भाषा कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (पज्जत्तिया य अपज्जत्तिया य) पर्याप्ति का और अपर्याप्ति का (पज्जत्तिया णं भंते! भासा कतिविहा पण्णत्ता) हे भगवन्! पर्याप्ति की भाषा कितने प्रकार की कही है? (गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! दो प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (सच्चा

અન્ત છે (पण्णत्ता) કહી છે

(भासा कओ य पभवति) ભાષા કયાંથી ઉદ્ભૂત થાય છે? (कतिहिव समए हि भासती भासं) કેટલા સમયોમાં ભાષા બોલાય છે? (भासा कतिप्पगारा) ભાષા કેટલા પ્રકારની છે? (कति वा भासा अणुमयाउ) કેટલી ભાષાઓ અનુમત છે? ॥ १ ॥

(सरीरप्पभवा भासा) ભાષાનો ઉદ્ભવ શરીરથી થાય છે? (दोहिय समएहिं भासती भासं) બે સમયમાં ભાષા બોલે છે (भासा चउप्पगारा) ભાષા ચાર પ્રકારની છે (दोण्णिय भासा अणुमता उ) પરન્તુ બે ભાષાઓ બોલવા માટે અનુમત છે ॥ ૨ ॥

(कतिविहाणं भंते! भासा पण्णत्ता!) હે ભગવન્! કેટલા પ્રકારની ભાષા કહી છે? (गोयमा! दुविहा भासा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! બે પ્રકારની ભાષા કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (पज्जत्तिया य अपज्जत्तिया य) પર્યાપ્તિકા અને અપર્યાપ્તિકા (पज्जत्तियाणं भंते! भासा कतिविहा पण्णत्ता?) હે ભગવન્! પર્યાપ્તિક ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે? (गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! બે પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सच्चा मोसा

प्रज्ञप्ता ? गौतम ! दशविधा प्रज्ञप्ता तद्यथा–जनपदसत्या १ सम्मत सत्या२ स्थापना सत्या३ नाम सत्या४ रूपसत्या५ प्रतीत्य सत्या६ व्यवहार सत्या७ भावसत्या ८ योगसत्या ९ औपम्यसत्या १० जनपदम् १ संमतम् २ स्थापना ३ नाम ४ रूपम् ५ प्रतीत्य सत्यम् ६ च । व्यवहारः ७ भावः ९ योगो दशमम् औपम्यसत्यश्च १० ॥१॥ मृषा खलु भदन्त ! भाषा पर्याप्ता कतिविधा प्रज्ञप्ता ? गौतम ! दशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–क्रोधनिःसृताः१ माननिःसृता २ मायानिःसृता ३ लोभनिःसृता ४ प्रेमनिःसृता ५ द्वेषनिसृता ६ हास्यनिःसृता ७ भयनिः-

मोसा य) सत्य और मृषा (सच्चा णं भंते ! भासा पज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! सत्य पर्याप्तिका भाषा कितने प्रकार की कही है ?

(गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दस प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (जणवय सच्चा) जनपद सत्य (सम्मय सच्चा) सम्मत सत्य (ठवण सच्चा) स्थापना सत्य (णाम सच्चा) नाम सत्य (रूव सच्चा) रूपसत्य (पडुच्च सच्चा) प्रतीत्य–आपेक्षिक सत्य (ववहार सच्चा) व्यवहार सत्य (भाव-सच्चा) भाव सत्य (जोग सच्चा) योग सत्य (ओवम्म सच्चा) उपमा सत्य

(जणवय–संमत–ठवणा) जनपद सत्य, सम्मत सत्य, स्थापना सत्य (नामे रूवे पडुच्च सच्चे य) नामसत्य, रूपसत्य, और प्रतीत्यसत्य (ववहार–भाव–जोगे) व्यवहार सत्य, भावसत्य, योगसत्य (दसमे ओवम्म सच्चे य) और दशमा औपम्यसत्य ॥१॥

(मोसा णं भंते ! भासा पज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! मृषा पर्याप्तिका भाषा कितने प्रकार की कही है ? (गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दस प्रकार की कही है (त जहा) वह इस प्रकार (कोहणिस्सिया) क्रोध

य) સત્ય અને મૃષા (सच्चाणं भंते ! भासा पज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! સત્ય પર્યાસિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (जणवयसच्चा) જન પદ સત્ય (सम्मयसच्चा) સંમત સત્ય (ठवण सच्चा) સ્થાપના સત્ય (नाम सच्चा) નામ સત્ય (रूव सच्चा) રૂપ સત્ય (पडुच्च सच्चा) પ્રતીત્ય–અપેક્ષિત સત્ય (ववहार सच्चा) વ્યવહાર સત્ય (भाव सच्चा) ભાવ સત્ય (जोग सच्चा) યોગ સત્ય (ओवम्म सच्चा) ઉપમા સત્ય

(जणवय संमतठवणा) જનપદ સત્ય, સમ્મત સત્ય, સ્થાપના સત્ય (नामे रूवे पडुच्च सच्चेय) નામ સત્ય, રૂપ સત્ય અને પ્રતીત્ય સત્ય (ववहार–भाव–जोगे) વ્યવહાર સત્ય, ભાવસત્ય યોગસત્ય (दसमे ओवम्म सच्चेय) અને દશમા ઔપમ્ય સત્ય ॥ ૧ ॥

(मोसाणं भंते ! भासा पज्जत्तिया कति विहा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! મૃષાપર્યાસિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कोहणिस्सिया) ક્રોધથી નિકળેલી (माणणिस्सिया) માનથી

सृता ८ आख्यायिकानिःसृता ९ औपघातिकानिःसृता १९–'क्रोधो मानं माया लोभः, प्रेम तथैव द्वेषश्च । हास्यं भयम् आख्यायिकम् औपघातियनिःसृता दशमी ॥१॥ अपर्याप्तिका खलु भदन्त ! कतिविधा भाषा प्रज्ञप्ता ? गौतम ! द्विविधा प्रज्ञप्ता ? तद्यथा–सत्यामृषा, असत्यामृषा च । सत्या मृषा खलु भदन्त ! भाषा अपर्याप्तिका कतिविधा प्रज्ञप्ता ? गौतम ! दशविधा प्रज्ञप्ता,

---

से निकली हुई (माणनिस्सिया) मान से निकली हुई (मायानिस्सिया) माया से निकली हुई (लोहनिस्सिया) लोभ से निकली हुई (दोसनिस्सिया) द्वेष से निकली हुई (हासणिस्सिया) हास्य से निकली हुई (भयणिस्सिया) भय से निकली हुई (अक्खाइया णिस्सिया) कहानी से निकली हुई (उवघाइयणिस्सिया) उपघात से निकली हुई

(कोहे माणे माया लोभे पिज्जे तहेव दोसे य) क्रोध, मान, माया, लोभ, प्रेम, तथा द्वेष (हास भए अक्खाइय उवघाइय णिस्सिया दसमा) हास्य, भय, आख्यायिका और दशवीं उपघात से निकली हुई भाषा ॥१॥

(अपज्जत्तिया णं भंते ! कइविहा भासा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! अपर्याप्तिका भाषा कितने प्रकार की कही है ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (सच्चा मोसा) सत्या मृषा (असच्चा मोसा य) और असत्या मृषा

(सच्चा मोसा णं भंते ! भासा अपज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! सत्या मृषा अपर्याप्ति का भाषा कितने प्रकार की कही है ? (गोयमा ! दसविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दश प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार

નિકળેલી (माया णिस्सीया) માયાથી નિકળેલી (लोहनिस्सिया) લોભથી નિકળેલી (पेज्जनिस्सिया) પ્રેમથી નિકળેલી (दोस निस्सिया) દ્વેષથી નિકળેલી (हासणिस्सिया) હાસ્યથી નિકળેલી (भयणिस्सिया) ભયથી નિકળેલી (अक्खाइया णिस्सिया) વાર્તાથી નિકળેલી (उवघाइय णिस्सिया ઉપઘાતથી નિકળેલી

(कोहे माणे माया लोभे पिज्जे तहेव दोसे य) ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ તથા દ્વેષ (हासभये अक्खाइय उवधाय णिस्सिय दसमा) હાસ્ય, ભય, આખ્યાયિકા અને દશમી ઉપઘાતથી નિકળેલી ભાષા ॥ ૧ ॥

(अपज्जत्तिया णं भंते ! कइविहा भासा पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सच्चा मोसा) સત્ય મૃષા (असच्चा मोसा य) અને અસત્યા મૃષા

(सच्चामेसाणं भंते ! भासा अपज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! સત્યા મૃષા અપર્યાપ્તિક ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (गोयमा दसविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! દશ પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (उप्पण्णमिस्सया) ઉત્પન્ન મિશ્ર (विगय

तद्यथा-उत्पन्नमिश्रिता १ विगतमिश्रिता २ उत्पन्नविगतमिश्रिता ३ जीवमिश्रिता ४ अजीवमिश्रिता ५ जीवाजीवमिश्रिता ६ अनन्तमिश्रिता७ प्रत्येकमिश्रिता८ अद्धामिश्रिता९ अद्धाद्धामिश्रिता१० असत्या मृषा खलु भदन्त! भाषा अपर्याप्तिका कतिविधा प्रज्ञप्ता? गौतम! द्वादशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आमन्त्रणी १ आज्ञापनी २ याचनी ३ पृच्छनी ४ च प्रज्ञापनी ५ प्रत्याख्यानी ६ भाषा भाषा इच्छानुलोमा च ७ ॥१॥ अनभिगृहीता भाषा ८ भाषा च अभिगृहीता ९ बोद्धव्या। संशयकरणी भाषा १० व्याकृता ११ अव्याकृता चैव १२ ॥२॥सू० ५ ॥

(उप्पण्णमिस्सिया) उत्पन्न मिश्र (विगयमिस्सिया) विगत-मृत मिश्र (उप्पण्णविगयमिस्सिया) उत्पन्नविगत मिश्र (जीवमिस्सिया) जीवमिश्र (अजीवमिस्सिया) अजीवमिश्र (जीवाजीवमिस्सिया) जीवाजीवमिश्र (अणंतमिस्सिया अनन्तमिश्र (परित्तमिस्सिया) प्रत्येकमिश्र (अद्धामिस्सिया) अद्धामिश्र (अद्धद्धामिस्सिया) काल के एक देश से मिश्र

(असच्चा मोसा णं भंते! भासा अपज्जत्तिया कइविहा पण्णत्ता?) हे भगवन्! असत्या मृषा अपर्याप्तिका भाषा कितने प्रकार की कही है? (गोयमा! दुवालसविहा पण्णत्ता) हे गौतम! बारह प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (आमंतणि) संबोधन भाषा (आणमणी) आज्ञापनी (जायणी) याचनी (तह) तथा (पुच्छणी) पृच्छनी (य) और (पण्णवणी) प्रज्ञापनी (पच्चक्खाणि) प्रत्याख्यानी (भासा) भाषा (इच्छाणुलोमा) इच्छाणुलोम ॥१॥

(अणभिग्गहिया भासा) अनभिगृहीता भाषा (भासा य अभिग्गहंमि बोद्धव्वा) और अभिग्रह में भाषा जाननी चाहिए (संसयकरणी) संशयकरिणी (वोगड) व्याकृता-स्पष्ट अर्थ वाली (अव्वोगडा चेव) और अव्याकृता-अस्पष्ट अर्थ वाली ॥२॥

मिस्सिया) વિગત-મૃત મિશ્ર (उप्पण्णविगयमिस्सिया) ઉત્પન્ન વિગત મિશ્ર (जीवमिस्सिया) જીવ મિશ્ર (अजीव मिस्सिया) અજીવ મિશ્ર (जीवाजीवमिस्सिया) જીવાજીવ મિશ્ર (अणंतमिस्सिया) અનન્ત મિશ્ર (परित्त मिस्सिया) પ્રત્યેક મિશ્ર (अद्धामिस्सिया) અદ્ધા-મિશ્ર (अद्धद्धा मिस्सिया) કાળના એકદેશથી મિશ્ર

(असच्चामोसाणं भंते! भासा अपज्जत्तिया कइविहा पण्णत्ता?) હે ભગવન્! અસત્યા મૃષા-અપર્યાપ્તિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહી છે? (गोयमा! दुवालसविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! બાર પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (आमंतणि) સંબોધન ભાષા (आणमणी) આજ્ઞાપની (जायणी) યાચની (तह) તથા (पुच्छणि) પૃચ્છની (य) અને (पण्णवणी) પ્રજ્ઞાપની (पच्चक्खाणि) પ્રત્યાખ્યાની (भासा) ભાષા (इच्छाणु लोमा) ઈચ્છાનુલોમ ॥ ૧ ॥

(अणभिग्गहिया भासा) અનભિગૃહીતા ભાષા (भासाय अभिग्गहंमि वोद्धव्वा) અને અભિગ્રહમાં ભાષા જાણવી જોઈએ

(संसयकरणी) સંશય કરિણી (वोगड) વ્યાકૃતા-સ્પષ્ટ અર્થવાળી (अव्वोगडा चेव) અને અવ્યાકૃતા-અસ્પષ્ટ અર્થવાળી ॥ ૨ ॥

टीका-पूर्व भाषा विषयक सर्वे संशयाः निराकृताः, अथ सामान्येन भाषायाः कारणादि प्ररूपयितुमाह-'भासाणं भंते ! किमादीया किं पवहा किं संठिया किं पज्जवसिया ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! भाषा खलु अवबोधकारणभूता, किमादिका-उपादानकारणातिरिक्तत्वेन किमादिः-मूलभूतं कारणं यस्याः सा किमादिका भवति ? एवं किं प्रभवा-कस्मात् प्रभवः-उत्पत्तिर्यस्याः सा किं प्रभवा भवति ? मूलभूते कारणे सत्यपि कस्मात्पुनः कारणान्तराद् भाषा उत्पद्यते इत्याशयः, तथा किं संस्थिता केन संस्थानेन आकारेण संस्थिता भवति ? कस्येव आकारोऽस्या इति भावः, एवं किं पर्यवसिता-कस्मिन् स्थाने पर्यवसिता-पर्यवसायं-समाप्तिं गता भवति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'भासाणं जीवादीया, सरीरप्पभवा, वज्जसंठिया, लोगंतपज्जवसिया पण्णत्ता' भाषा खलु अववोधवीजभूता, जीवादिका-जीव आदिः-मूलभूतं कारणं यस्याः सा जीवादिका भवति जीवस्योच्चारणप्रयत्नं विना बोधवीजभूताया भाषाया असंभवात्, तथाचोक्तम्-'तिविहंमि सरीरंमि जीवपएसा हवंति जीवस्स । जेहि उ गेण्हइ गहणं तो भासइ भासओ भासं' ॥१॥ त्रिविधे शरीरे (औदारिकवैक्रियाहारकेषु) जीवप्रदेशा भवन्ति जीवस्य (संवद्धा इति ज्ञापनाय) यैस्तु गृह्णाति

टीकार्थ-इससे पहले भाषा संबंधी संशयों का निवारण विचाराया था। अब सामान्य रूप से भाषा के कारण आदि की प्ररूपणा की जाती है-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! अवबोध की कारणभूत भाषा की आदि क्या है ? अर्थात् उपादान कारण के अतिरिक्त उसका मूल कारण क्या है ? उसका प्रभव अर्थात् उत्पाद किससे होता हैं ? अर्थात् मूल कारण के होने पर भी दूसरे किस कारण से भाषा उत्पन्न होती है ? भाषा का संस्थान अर्थात् आचार क्या है ? भाषा का अन्त कहां होता है ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! अवबोध की बीज भाषा का मूल कारण जीव है, क्यों कि जीव के उच्चारण-प्रयत्न के विना-बोध-बीज भाषा की उत्पत्ति होना संभव नहीं है। कहा भी है औदारिक, वैक्रियक और आहारक,

---

ટીકાર્થ- એના પહેલા ભાષા સમ્બન્ધી સંશયોનું નિવારણ કર્યું હતું હવે સામાન્ય રૂપથી ભાષાના કારણ આદિની પ્રરૂપણા કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ? અવબોધના કારણભૂત ભાષાનું આદિ શું છે? અર્થાત્ ઉપાદાન કારણના સિવાય તેનું મૂળ કારણ શું છે ? તેના પ્રભવ અર્થાત્ ઉત્પાદશાનાથી થાય છે, અર્થાત્ મૂળ કારણના થવા છતાં પણ બીજા શા કારણે ભાષા ઉત્પન્ન થાય છે ? ભાષાનું સંસ્થાન અર્થાત્ આકાર શું છે ? ભાષાના અન્ત ક્યાં થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! અવબોધનું બીજ ભાષાનું મૂલ કારણ જીવ છે, કેમકે જીવના ઉચ્ચારણ પ્રયત્ન સિવાય બોધ બીજ ભાષાની ઉત્પત્તિ થવી સંભવ નથી. કહ્યું પણ છે-ઔદારિક, વૈક્રિયક અને આહારક એ ત્રણ શરીરોમાં જીવથી સમ્બદ્ધ પ્રદેશ

ग्रहणं (भाषा द्रव्यम्) ततो भाषते भाषको (ग्राहक एव) भाषाम् (भाषण समय एव भाषात्व ज्ञापनाय) ॥१॥ इति, अथ 'किं पभवा' इत्यस्य प्ररूपणमाह-शरीरप्रभवा-शरीरेभ्यः-औदारिकवैक्रियाहारकेभ्यः प्रभवः-उत्पत्ति र्यस्याः सा शरीरप्रभवा भाषा भवति, औदारिकादि त्रय शरीर सामर्थ्यादेव भाषा द्रव्यस्य निर्गमनात्, अथ 'किं संठिया' इत्यस्य प्ररूपणमाह-वज्र संस्थिता-वज्रस्येव संस्थानेन संस्थिता-वज्रसंस्थिता वज्राकारा भाषा भवती त्यर्थः, भाषा द्रव्याणां जीवप्रयत्नविशेषोच्चरितानां सकललोकाभिव्यापकतया लोकस्य च वज्राकारसंस्थितत्वेन भाषापि वज्रसंस्थिता भवतीति व्यपदिश्यते, अथ-'किं पज्जवसिया' इत्यस्य निर्वचनमाह-'लोकान्तपर्यवसिता-समाप्ति गता भाषा प्रज्ञप्ता अन्यतीर्थकृद्भि र्मया

इन तीन शरीरों में जीव से सम्बद्ध प्रदेश होते हैं, जिनके द्वारा जीव ग्रहण अर्थात् भाषाद्रव्य को ग्रहण करता है। तत्पश्चात् वह ग्रहण करने वाला जीव उस भाषा को भाषता है-बोलता है (भाषण के समय ही भाषा भाषा कहलाती है, यह बतलाने के लिए यहां भाषा को बोलता है, ऐसा कहा है ॥१॥

अब बतलाते हैं कि भाषा का प्रभव क्या है? भाषा की उत्पत्ति औदारिक, वैक्रिय और आहारक शरीर से होती है। क्यों कि इन्हीं तीन शरीरों के सामर्थ्य से भाषाद्रव्य का निर्गम होता है।

भाषा का आकार क्या है? इसका उत्तर यह है कि भाषा का संस्थान अर्थात् आकार वज्र के सदृश होता है। जीव के विशिष्ट प्रयत्न के द्वारा उच्चारित भाषा के द्रव्य सम्पूर्ण लोक में व्याप्त हो जाते हैं और लोक वज्र के आकार का है, अतएव भाषा भी वज्राकार कही गई है।

भाषा का पर्यवसान कहां है? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि भाषा का अन्त लोकान्त में होता है, अर्थात् जहां लोक का अन्त है वहीं भाषा का अन्त

હોય છે, જેના દ્વારા જીવ ગ્રહણ અર્થાત્ ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે. તત્પશ્ચાત્ તે ગ્રહણ કરવાવાળા જીવ તે ભાષાને બોલે છે. ભાષણના સમયે જ ભાષા કહેવાય છે, એ બતાવવા માટે અહીં ભાષાને બોલે છે, એમ કહ્યું છે ॥ ૧ ॥

હવે બતાવે છે કે ભાષાનો પ્રભવ શું છે? ભાષાની ઉત્પત્તિ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરથી થાય છે કેમકે આ ત્રણ શરીરના સામર્થ્યથી ભાષા દ્રવ્યનું નિર્ગમન થાય છે.

ભાષાનો આકાર શું છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે ભાષાનુ સંસ્થાન અર્થાત્ આકાર વજ્રના સદૃશ હોય છે. જીવના વિશિષ્ટ પ્રયત્ન દ્વારા ઉચ્ચારિત ભાષાના દ્રવ્ય સંપૂર્ણ લોકમા વ્યાપ્ત થઈ જાય છે અને લોક વજ્રના આકારના છે. તેથી જ ભાષા પણ વજ્રાકાર કહેલી છે.

ભાષાનું પર્યવસાન ક્યાં છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે ભાષાનો અન્ત લોકાન્તમાં થાય છે અર્થાત્ જ્યાં લોકનો અન્ત છે, ત્યાંજ ભાષાનો અંત થાય છે. એવું મેં

चेति शेषः, भाषाद्रव्याणां लोकान्तात्परतो गत्युपष्टम्भकधर्मास्तिकायाभावेन गमनासंभवात्, पुनःप्रकारान्तरेण तदेव प्ररूपयन्नाह–'भासा कओय पभवति, कतिहिव समएहि भासती भासं। भासा कतिप्पगारा कति वा भासा अणुमयाउ ॥१॥' भाषा कुतो–योगात् प्रभवति? किं काययोगात्? किं वा वाग्योगाद् भाषा उत्पद्यते? तथा कतिभिः समयैः भाषा भाषते? कियद्भिः समयैः जीवप्रयत्नविशेषनिसृज्यमानद्रव्यसंघातस्वरूपा भाषा भवति? इति भावः, तथा भाषा कतिप्रकारा–कियद्भेदा भवति? कति वा भाषा साधुजनानां वक्तुमनुमता अनुज्ञाता वर्तते? अत्रोत्तरमाह–'सरीरप्पभवा भासा दोहिय समएहिं भासती भासं। भासा चउप्पगारा दोण्णि य भासा अणुमताउ ॥२॥ शरीरप्रभवा–शरीरेभ्यः–शरीरयोगेभ्यः औदारिकादि त्रितय शरीरयोगेभ्यः प्रभवः–उत्पत्ति र्यस्याः सा शरीरप्रभवा–काययोगप्रभवा भाषा भवति, काययोगेन भाषा प्रायोग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वा भाषात्वेन परिणमय्य वाग्योगेन

होता है। ऐसा मैंने तथा अन्य तीर्थंकरों ने प्ररूपण किया है। लोकान्त से आगे गति सहायक धर्मास्तिकाय का सद्भाव न होने के कारण भाषाद्रव्यों का गमन नहीं होता।

अब प्रकारान्तर से इसी विषय का कथन किया जाता है भाषा किससे अर्थात् किस योग से उत्पन्न होती है? क्या काययोग से उत्पन्न होती है अथवा वचनयोग से उत्पन्न होती है? कितने समयों में भाषा बोलता है? अर्थात् जीव के प्रयत्न–विशेष के द्वारा त्यागे जाने वाले द्रव्य समूह रूप भाषा कितने समयों में बोली जाती है? भाषा के कितने प्रकार हैं और उनमें से कितने प्रकार की भाषा को बोलने की भगवान् की अनुमति है?

भगवान् उत्तर देते हैं–भाषा का उद्भव शरीर से होता है, अर्थात् औदारिक आदि तीन शरीरों के योगों से भाषा की उत्पत्ति होती है, अर्थात् भाषा की उत्पत्ति का कारण काययोग है। जीव काययोग के द्वारा भाषा के योग्य

તથા અન્ય તીર્થંકરોએ પ્રરૂપણ કર્યું છે. લોકાન્તથી આગળ ગતિ સહાયક ધર્માસ્તિકાયનો સદ્ભાવ ન હોવાના કારણે ભાષા દ્રવ્યોનુ ગમન નથી થતુ.

હવે પ્રકારાન્તરથી એજ વિષયનુ કથન કરાય છે. ભાષા શેનાથી અર્થાત્ કયા યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે? શુ કાય યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે અથવા વચનયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે? કેટલા સમયમા ભાષા બોલાય છે? અર્થાત્ જીવના પ્રયત્ન વિશેષ દ્વારા ત્યજાતા દ્રવ્ય સમૂહ રૂપ ભાષા કેટલા સમયોમાં બોલી શકાય છે? ભાષાના કેટલા પ્રકાર છે? અને તેમા કેટલા પ્રકારની ભાષા બોલવાની ભગવાનની અનુમતિ છે?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–ભાષાનો ઉદ્ભવ શરીરથી થાય છે, અર્થાત્ ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરોના યોગોથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થાય છે, અર્થાત્ ભાષાની ઉત્પત્તિનું કારણ કાયયોગ છે, જીવ કાયયોગ દ્વારા ભાષાના યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, પછી તેને

उच्चारयति तदनन्तरं काययोगवलाद् भाषोत्पादो भवति अतः शरीरयोगप्रभवेत्युक्तम्, तथा चोक्तम्–'गिण्हइय काइएणं निस्सरइतह वाइएण जोगेणं' इति,–गृह्णाति च कायिकेन निःसृजति तथा वाचिकेन योगेनेति, अथ 'कइहिव समएहिं भासाई भासं' इत्यस्य प्ररूपणमाह–'द्वाभ्यां समयाभ्यां भाषां भाषते जीवः, तथा च एकेन समयेन भाषा प्रायोग्यान् पुद्गलान् गृह्णाति द्वितीये समये भाषात्वेन परिणमय्य निःसृजतीति भावः, अथ–'भासा कइप्पगारा' इत्यस्य प्ररूपणमाह–'भाषा सत्या मृषादि भेदाच्चतुः प्रकारा भवति ते च सत्यादयो भेदाः पूर्वमेव प्ररूपिताः, अथ 'कइ वा भासा अणुमया य' इत्यस्य प्ररूपणमाह–द्वे च भाषे–सत्याऽसत्या मृषारूपे साधूजनानां कृते अनुमते अनुज्ञाते च ये मृषा सत्यामृषे रूपे भाषे वर्तते ते साधूनां कृते नानुमते इत्यर्थः, तयोर्यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरत्वाभावे-

पुद्‌गलों को ग्रहण करता है, फिर उन्हें भाषा के रूप में परिणत करता है और फिर वचनयोग के द्वारा उनका उच्चारण करता है। तदनन्तर काययोग के वल से भाषा की उत्पत्ति होती है। इस कारण भाषा का प्रभव शरीरयोग कहा गया है। कहा भी है–'जीव कायिकयोग से भाषा द्रव्यों को ग्रहण करता और वाचिक योग से उनको निकालता है।'

भाषा कितने समयों में बोली जाती है? इस प्रश्न का उत्तर दिया जाता है–जीव दो समयों में भाषा बोलता है। वह एक समय में भाषा के योग्य पुद्‌गलों को ग्रहण करता है और दूसरे समय में उन्हें भाषा के रूप में परिणत करके त्यागता है।

भाषा कितने प्रकार की है? इस प्रश्न का उत्तर यों है सत्य, असत्य, उभय और अनुभय के भेद से भाषा चार प्रकार की है। इनका स्वरूप पहले कहा जा चुका है।

भगवान् ने किनने प्रकार की भाषा बोलने की अनुमति दी है? इसका

ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરે છે અને પછી વચન યોગ દ્વારા તેનું ઉચ્ચારણ કરે છે. તદ-નન્તર કાયયોગના બળથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ કારણે ભાષાનો પ્રભવ શરીર યોગ કહેલ છે. કહ્યું પણ છે–જીવ કાયિકયોગથી ભાષા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરીને વાચિકયોગથી તેમને બહાર કાઢે છે.

ભાષા કેટલા સમયોમા બોલાય છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાય છે-જીવ બે સમ-યોમાં ભાષા બોલે છે. તે એક સમયમાં ભાષાને યોગ્ય પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરે છે અને બીજા સમયમાં તેમને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરીને ત્યાગે છે ભાષા કેટલા પ્રકારની છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે–સત્ય અસત્ય ઉભય અને અનુભયના ભેદથી ભાષા ચાર પ્રકારની છે. તેનું સ્વરૂપ પહેલા કહેલું છે.

ભગવાને કેટલા પ્રકારની ભાષા બોલવાની અનુમતિ આપેલ છે? તેનો ઉત્તર ભગવાન્

नाऽयथार्थप्रतिपादनपरतया मोक्षविरोधित्वात्, गौतमः पृच्छति-'कइविहाणं भंते ! भासा पण्णत्ता ?' हे गौतम ! कतिविधा खलु भाषा प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा भासा पण्णत्ता' द्विविधा भाषा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा-पज्जत्तिया य अपज्जत्तिया य' तद्यथा-पर्याप्तिका च अपर्याप्तिका च, पर्याप्ता एव पर्याप्तिका, एवम् अपर्याप्तिकाऽपि, तत्र पर्याप्ता खलु भाषा प्रतिनियतरूपतया याऽवधारयितुं शक्या भवति साऽवसेया, सा च सत्या मृषा च बोध्या, तयोरुभयोरपि प्रतिनियतरूपतयाऽव धारयितुं (निश्चेतुं) शक्यत्वात्, अपर्याप्ता पुन भाषा-या मिश्रतया मिश्रप्रतिषेधात्मकतया वा न प्रतिनियत रूपतयाऽवधारयितुं शक्या भवति साऽवसेया, सा च सत्या मृषा असत्या मृषा च बोध्या, तयोरुभयोरपि प्रतिनियतरूपेणावधारयितु मशक्यत्वात्, गौतमः पृच्छति-'पज्जत्तियाणं भंते ! भासा कतिविहा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! पर्याप्ता खलु भाषा-उपर्युक्तस्वरूपा कतिविधा

उत्तर देते हैं-दो प्रकार की भाषा बोलने की भगवान् ने अनुमति दी है-सत्य भाषा और अनुभय भाषा अर्थात् व्यवहार भाषा। मृषा भाषा और उभय अर्थात् मिश्रभाषा बोलने की अनुमति नहीं दी गई है, क्यों कि दोनों भाषाएं यथार्थ वस्तुस्वरूप का प्रतिपादन नहीं करतीं, परन्तु अयथार्थ वस्तु स्वरूप का प्रतिपादन करती हैं, अतएव वे मोक्ष से विरुद्ध हैं।

गौतमस्वामी-पुनः प्रश्न करते हैं-भगवन् ! भाषा कितने प्रकार की है ? भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! दो प्रकार की भाषा कही गई है-पर्यासिका और अपर्यासिका। जो भाषा प्रतिनियत रूप में समझी जा सके, वह पर्यासिका भाषा कहलाती है। ऐसी पर्यासिका भाषा सत्य और मृषा-दोनों प्रकार की होती है, क्यों कि दोनों प्रकार की भाषा प्रतिनियत रूप से अवधारित की जा सकती है। अपर्याप्ता भाषा वह है जो मिश्रित रूप होने के कारण अथवा मिश्रित-प्रतिषेध रूप होने के कारण प्रतिनियत रूप में अवधारित न की जा

આપે છે-બે પ્રકારની ભાષા બોલવાની ભગવાને અનુમતિ આપેલ છે-સત્ય ભાષા અને અનુભય ભાષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા, મૃષાભાષા અને ઉભય અર્થાત્ મિશ્ર ભાષા બોલવાની અનુમતિ નથી આપી, કેમકે એ બન્ને ભાષાઓ યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન નથી કરતી પરન્તુ અયથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી જ તે મોક્ષથી વિરૂદ્ધ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ભાષા કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! બે પ્રકારની ભાષા કહેલી છે-પર્યાસિકા અને અપર્યાસિકા. જે ભાષા પ્રતિનિયત રૂપમા સમજી શકાય તે પર્યાસિકા ભાષા કહેવાય છે એવી પર્યાસિકા ભાષા સત્ય અને મૃષા બન્ને પ્રકારની હોય છે, કેમકે બન્ને પ્રકારની ભાષા પ્રતિનિયત રૂપથી અવધારિત કરી શકાય છે. અપર્યાપ્ત ભાષા તે છે જે મિશ્રિત હોવાના કારણે અથવા મિશ્રિત પ્રતિષેધ રૂપ હોવાને કારણે પ્રતિનિયત રૂપમાં અવધારિત

प्रज्ञप्ता ? भगवानाह--'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' पर्याप्ता भाषा द्विविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा-सच्चा मोसा य' तद्यथा-सत्या पर्याप्ता मृषा पर्याप्ता च, प्रागुक्तयुक्तेः, अथ सत्याभेदावगमाय गौतमः पृच्छति-'सच्चा णं भंते ! भासा पज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! सत्या खलु भाषा पर्याप्ता कतिविधा प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दसविहा पण्णत्ता' सत्या पर्याप्ता भाषा दशविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा-जणवयसच्चा ?' तद्यथा-जनपदसत्या भाषा भवति या तंतं जनपदं देशमाश्रित्य इष्टार्थप्रतिपादकतया व्यवहारहेतुत्वात् सत्या भवति सा जनपदसत्या व्यपदिश्यते 'सम्मयसच्चा२' सम्मतसत्या भाषा भवति या सकललोकसम्मत्या सत्यत्वेन प्रतीता, यथा शैवालकुमुदकमलादीनां पङ्कजनिवर्तृत्व समानेऽपि लोकाः कमलमेव पङ्कजपदेन गृह्णन्ति न शैवालदिकमिति कमले पङ्क-

---

शके, अर्थात् जिसे सत्य अथवा असत्य की कोटि में न रक्खा जा सके।

गौतमस्वामी-भगवन् ! पर्याप्ता भाषा कितने प्रकार की है ?

भगवान्-हे गौतम ! पर्याप्ता भाषा दो प्रकार की है-सत्यभाषा और मृषाभाषा

गौतमस्वामी-भगवन् ! सत्य पर्याप्ता भाषा के कितने भेद हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! सत्य पर्याप्ता भाषा दश प्रकार की कही है। वह इस प्रकार (१) जनपदसत्यभाषा-जो विभिन्न जनपदों (प्रदेशों) में इष्ट अर्थ का प्रतिपादन करने वाली होने के कारण व्यवहार का हेतु होने से सत्य मानी जाती है, वह जनपदसत्य भाषा कहलाती है।

(२) सम्मतसत्यभाषा-जो समस्त लोक में सम्मत होने के कारण सत्य समझी जाती है। जैसे शैवाल (सेवार) कुमुद (चन्द्रविकासी कमल) और कमल (सूर्यविकासी कमल) ये सब कीचड में ही उत्पन्न होते हैं, मगर 'पंकज' अर्थात् कीचड में उत्पन्न होने वाला) शब्द से लोग 'कमल' अर्थ ही समझते हैं, शैवाल

न કરી શકાય. અર્થાત્ જેને સત્ય અથવા અસત્યની કોટિમાં ન રાખી શકાય.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત ભાષા કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત ભાષા બે પ્રકારની છે સત્ય ભાષા અને મૃષા ભાષા

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સત્ય પર્યાપ્ત ભાષાના કેટલા ભેદ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સત્ય પર્યાપ્ત ભાષા દશ પ્રકારની કહી છે તે આ પ્રકારે-

(૧) જનપદ સત્ય ભાષા-જે વિભિન્ન જનપદોમાં (પ્રદેશોમા) ઈષ્ટ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી હોવાને કારણે વ્યવહારનો હેતુ હોવાથી સત્ય મનાય છે, તે જનપદ સત્ય ભાષા કહેવાય છે.

(૨) સમ્મત સત્ય ભાષા-જે સમસ્ત લોકમાં સમ્મત હોવાને કારણે સત્ય સમજાય છે. જેમ શેવાળ, કુમુદ (ચન્દ્રવિકસી કમળ) અને કમળ (સૂર્યવિકસી કમળ) આ બધા કાદવમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ 'પંકજ' (અર્થાત્ કાદવમાં ઉત્પન્ન થનાર) શબ્દથી

जमिति भाषा सम्मतसत्या व्यपदिश्यते, 'ठवणसच्चा ३' स्थापना सत्या भाषा भवति या तथाविधमङ्कादिविन्यासं मुद्राविन्यासं चोपलभ्य व्यवह्रियते यथा एकादि संख्यायाः परतो बिन्दुद्वयविन्यासमुपलभ्य शतमिति भाषते, बिन्दुत्रयविन्यासमुपलभ्य सहस्रमिति भाषते, एवं तथाविधं मुद्राविन्यासमुपलभ्य मृत्तिकादिषु माषोऽयं कार्षापणोऽयमिति भाषते सा स्थापना सत्या व्यपदिश्यते, व्यावहारिकदृष्टयैव स्थापना सत्या भाषाऽवसेया न तु पारमार्थिक दृष्टया, परमार्थतस्तु स्थापनाया असत्कल्पत्वात् इत्यन्यत्र प्ररूपितं तथा 'नामसच्चा ४' नामसत्या-नामतःसत्या नाम सत्या भाषा भवति, यथा कुलमदीपयन्नपि कुलदीपक इत्युच्यते, 'रूवसच्चा ५'। रूपसत्या-रूपतः सत्या रूपसत्या भाषा भवति यथा कपटेन गृहीत-

---

आदि को न कोई पंकज कहता है, न समझता है। अतएव कमल को पंकज कहना सम्मत सत्य भाषा है।

(३) स्थापनासत्य-विशेष प्रकार के अंकों की मुद्रा की रचना को देखकर जिस भाषा का व्यवहार किया जाता है, वह स्थापनासत्यभाषा है। जैसे-एक संख्या के आगे दो बिन्दु रक्खी हुई देखकर लोग 'सौ' कहते हैं, तीन बिन्दु देख कर हजार कहने लगते हैं। इसी प्रकार विशेष प्रकार की मुद्रा को देखकर मृत्तिका आदि में 'यह माष है' अथवा यह 'कर्षापण है' ऐसा कहते हैं। यह स्थापना सत्यभाषा है। स्थापना सत्य को केवल व्यावहारिक दृष्टि से ही सत्य भाषा समझना चाहिए, पारमार्थिक दृष्टि से नहीं। पारमार्थिक दृष्टि से स्थापना असत् के समान है, इस बात की प्ररूपणा अन्यत्र की जा चुकी है।

(४) नाम सत्य-जो भाषा नाम से सत्य है, वह नामसत्य कहलाती है। जैसे कोई व्यक्ति अपने कुल को दीपित नहीं करता फिर भी कुलदीपक कहलाता है।

લોક કમળ અર્થ જ સમજે છે. શેવાળ આદિને કોઈ પંકજ કહેતુ નથી. સમજતુ નથી. તેથી જ કમળને પંકજ કહેવું સમ્મત સત્ય ભાષા છે.

(૩) સ્થાપનાસત્ય-વિશેષ પ્રકારના અંકોની મુદ્રાની રચનાને જોઈને જે ભાષાનો વ્યવહાર કરાય છે, તે સ્થાપના સત્ય ભાષા છે. જેમ-એક સંખ્યાની આગળ બે બિન્દુ મૂકેલા જોઈને લોક 'સો' કહે છે, ત્રણ બિન્દુઓ દેખીને હજાર કહેવા લાગે છે, એજ પ્રકારે વિશેષ પ્રકારની મુદ્રાને જોઈને મૃત્તિકા વિગેરેમાં (આ ભાષા છે) અથવા આ 'कार्षापण' છે. તેમ કહે છે. આ સ્થાપના સત્ય ભાષા છે સ્થાપના સત્યને કેવળ વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી જ સત્ય ભાષા સમજવી જોઈએ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી નહીં. પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી સ્થાપના અસત્‌ના સમાન છે તેની પ્રરૂપણા અન્યત્ર કરવામાં આવી ગયેલી છે.

(૪) નામસત્ય-જે ભાષા નામથી સત્ય છે, તે નામ સત્ય કહેવાય છે, જેમ કોઈ વ્યક્તિ પોતાના કુળને નથી ઉજાળતી છતાં પણ કુળદીપ કહેવાય છે.

श्रमणरूपे श्रमणोऽयमिति व्यपदेशः एवम् 'पडुच्च सच्चा ६' प्रतीत्य सत्या भाषा भवति या प्रतीत्य वस्त्वन्तर माश्रित्य सत्या भवति वस्त्वन्तरापेक्षया या सत्या भवतीत्यर्थः, यथा तर्जन्या अङ्गुष्ठिकामाश्रित्य दीर्घत्वव्यपदेशः, मध्यमामाश्रित्य ह्रस्वत्वव्यपदेशश्च तत्रैकस्यामेव तर्जन्यां कथं दीर्घत्वह्रस्वत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्मद्वयसमावेशो भवतीति न संशेतव्यम् भिन्नभिन्ननिमित्तापेक्षया परस्परविरुद्धधर्मद्वयापि समावेशसंभवेन विरोधासंभवात्, एकस्मिन्नेव पुरुषे आपेक्षिकपितृत्वपुत्रत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयसमावेशदर्शनात्, यदि तामेवाङ्गुष्ठिकां मध्यमां वाश्रित्य दीर्घत्वं ह्रस्वत्वञ्च प्रतिपाद्येत तदा विरोधः संभवेत्, एकनिमित्तकस्यैव परस्परविरुद्धधर्मद्वयस्य समावेशासंभवः, न तु भिन्ननिमित्तकस्येति भावः तथा

(५) रूपसत्य-जो भाषा रूप से सत्य हो वह रूप सत्य। जैसे किसीने कपट पूर्वक साधु का वेष धारण कर रक्खा हो, उसे साधु कहना।

(६) प्रतीत्य सत्य-जो किसी अन्य वस्तु की अपेक्षा से सत्य हो वह प्रतीत्य हो वह प्रतीत्यसत्य भाषा कहलाती है, जैसे अंगूठे की अपेक्षा से तर्जनी उंगली को लम्बी कहना अथवा मध्यमा (बचली) उंगली की अपेक्षा से तर्जनी को छोटी कहना। इस प्रकार का सन्देह नहीं करना चाहिए कि एक ही तर्जनी उंगली को लम्बी और छोटी दोनों प्रकार की कैसे कह सकते हैं? क्यों कि भिन्न-भिन्न अपेक्षाओं से एक ही वस्तु में परस्पर विरोधी अनेक धर्मों का समावेश हो सकता है। उसमें किसी प्रकार का विरोध नहीं है। एक ही पुरुष अपने पुत्र की अपेक्षा पिता कहलाता है और पिता की अपेक्षा से पुत्र भी कहलाता है। हां, विरोध तो तब होता है जब एक ही अपेक्षा से अथवा निरपेक्ष भाव से किसी वस्तु में विरोधी धर्म स्वीकार किए जाएं। एक अंगूठे की अपेक्षा से ही तर्जनी को लम्बी और छोटी कहने में विरोध है। अकेली मध्यमा उंगली

(૫) રૂપસત્ય-જે ભાષા રૂપથી સત્ય છે તે રૂપ સત્ય જેમકે કોઈ એ કપટપૂર્વક સાધુનો વેષ ધારણ કરી રાખ્યો હોય, તેને સાધુ કહેવો

(૬) પ્રતીત્યસત્ય-જે કોઈ બીજી વસ્તુની અપેક્ષાએ સત્ય હોય તે પ્રતીત્ય સત્ય ભાષા કહેવાય છે-જેમ અંગૂઠાની અપેક્ષાએ તર્જની આગળીને લાંબી કહેવી. અથવા મધ્યમા (વચલી) આંગળીની અપેક્ષાએ તર્જનીને નાની કહેવી એ પ્રકારનો સંદેહ ન કરવો જોઈ એ કે તર્જની આંગળીને લાંબી ટુંકી બન્ને પ્રકારની કેમ કહી શકાય? કેમકે ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાઓથી એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. એક જ પુરૂષ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા કહેવાય છે અને પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર પણ કહેવાય છે. હા! વિરોધ તો ત્યારે થાય જ્યારે એક જ અપેક્ષાએ અથવા નિરપેક્ષ ભાવથી કોઈ વસ્તુમાં વિરોધી ધર્મ સ્વીકાર કરાય. એક અંગૂઠાની અપેક્ષાએ તર્જની ને લાંબી અને ટુંકી કહેવામાં વિરોધ છે એકલી મધ્યમા

'ववहारसच्चा ७। व्यवहारसत्या भाषा भवति तत्र व्यवहारो-लोकविविक्षा, व्यवहारतः सत्या व्यवहारसत्या, यथा कलिङ्गो युध्यते, मञ्चाः क्रोशन्ति, गौर्वाहीकः, ग्रामो दग्धः, इत्यादौ कलिङ्गदेशवासिपुरुषकर्तृके योधने पुरुषादिना सह कलिङ्गस्याभेदविवक्षया 'कलिङ्गो युध्यते' इति प्रयुज्यते, मञ्चस्थपुरुषकर्तृके आक्रोशने मञ्चस्थ पुरुषादिना सह मञ्चानामभेद-विवक्षया 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति उच्यते, एवं गोवाहीकादिष्वपि अवगन्तव्यम् , तथाविध-लोकव्यवहारापेक्षया साधुजनस्यापि तथा ब्रुवाणस्य भाषा व्यवहारसत्या भवति, एवम् 'भावसच्चा८' भावसत्या भाषा भवति, तत्र भावो वर्णादि र्भावतः सत्या भावसत्या, तथा च यो भावो यस्मिन्नुत्कटो वर्तते तेन भावेन या सत्या भाषा भवति सा भावसत्या भवति, पञ्च-

की अपेक्षा भी लंबी-छोटी कहना विरुद्ध हैं, किन्तु भिन्न-भिन्न अपेक्षाओं से एक ही वस्तु में परस्पर विरुद्ध धर्मों को स्वीकार करने में कोई विरोध नहीं होता।

(७) व्यवहार सत्य-व्यवहार से अर्थात् लोकविवक्षा से जो सत्य हो वह व्यवहार सत्य भाषा कहलाती है, जैसे कलिंग युद्ध कर रहा हैं, मांचे आक्रोश करते हैं, गौवाहीक है, गांव जल गया, इत्यादि। कलिंग देश के निवासी पुरुष युद्ध करते हैं, मगर कलिंग के पुरुषों को और कलिंग देश को अभिन्न मान कर ऐसा कहा जाता है कि कलिंग युद्ध करता है। मांचे पर बैठे पुरुष आक्रोश करते हैं-शोर मचाते हैं, मगर मांचे पर बैठे पुरुषों को मांचे से अभिन्न मान कर लोक में ऐसा व्यवहार किया जाता है कि मांचे आक्रोश करते हैं। इसी प्रकार गोवाहीक आदि में भी समझ लेना चाहिए। इस प्रकार के लोकव्यवहार को ध्यान में रखकर साधुजन भी इस प्रकार की भाषा का प्रयोग करते हैं। यह भाषा व्यवहारसत्य कहलाती है।

(८) भावसत्य-भाव से अर्थात् वर्ण आदि से जो भाषा सत्य हो वह भाव

આંગળીની અપેક્ષા એ પણ લાંબી-ટુંકી કહેવી તે વિરૂદ્ધ છે, કિન્તુ ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાઓથી એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મોને સ્વીકાર કરવામાં કોઈ વિરોધ નથી થતો.

(૭) વ્યવહાર સત્ય-વ્યવહારથી અર્થાત્ લોક વિવક્ષાથી જે સત્ય હોય તે વ્યવહાર સત્ય ભાષા કહેવાય છે, જેમ-કલિંગ યુદ્ધ કરી રહેલ છે, ખાટલો આક્રોશ કરે છે, બળદ વાહીક છે, ગામ બળી ગયુ, ઈત્યાદિ, કલિગદેશ નિવાસી પુરૂષ યુદ્ધ કરે છે, પણ કલિંગના પુરૂષોને અને કલિગ દેશને અભિન્ન માનીને એવું કહેવાય છે કે, કલિગ યુદ્ધ કરે છે. ખાટલાપર બેઠેલો પુરૂષ આક્રોશ કરે છે-શોર મચાવે છે. પણ ખાટલે બેઠેલાં પુરૂષને ખાટલાથી અભિન્નમાનીને લોકમાં આવો વ્યવહાર કરાય છે કે ખાટલો આક્રોશ કરે છે. એ રીતે ગોવાહિક વિગેરેમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. આ પ્રકારના લોકવ્યવહારને ધ્યાનમાં રાખીને સજ્જન પણ આવા પ્રકારની ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. આ ભાષા વ્યવહાર સત્ય કહેવાય છે

(૮) ભાવસત્ય-ભાવથી અર્થાત્ વર્ણ આદિથી જે ભાષા સત્ય હોય તે ભાવ સત્ય

वर्णसंभवे सत्यपि बलाकाः शुक्ला इत्युच्यन्ते, तथा 'जोगसच्चा९' योगसत्या भाषा भवति, तत्र योगः सम्बन्ध स्तस्मात् सत्या-योगसत्या, यथा छत्रयोगाद् विवक्षित-शब्दव्यवहारकाले छत्राभावेऽपि छत्रयोगस्य संभवात् छत्रीति प्रयुज्यते, एवं दण्डयोगाद् दण्डीति प्रयुज्यते, तथा-'ओवम्म सच्चा १०' औपम्य सत्या भाषा भवति, यथा 'गोसदृशो गवयः' इत्यादौ गवये गोसादृश्यरूपौपम्यात् सत्या भाषा भवति, अथ शिष्यजनानुग्रहाय संग्रहणीं गाथा माह-

'जणवय१ संमत२ ठवण३ नामे४ रूवे५ पडुच्च सच्चे६ य ।
ववहार७ भाव८ जोगे९ दसमे ओवम्म सच्चे य १०' ॥
जनपदः संमतं, स्थापना, नाम, रूपम् , प्रतीत्य सत्या च ।
व्यवहार भाव योगो दशमी औपम्य सत्या च भाषा भवति ।

सत्य भाषा कहलाती है। जो भाव जिस पदार्थ में अधिकता से पाया जाता है, उसी के आधार पर भाषा का प्रयोग देखा जाता है। ऐसी भाषा भावसत्य कहलाती है, जैसे पांचों वर्ण होने पर भी बलाका (बगुलों की पंक्ति) को श्वेत कहना।

(९) योगसत्या-योग का अर्थ है सम्बन्ध। उससे जो भाषा सत्य हो वह योगसत्य भाषा कहलाती है। जैसे छत्र के योग से किसी को छत्री कहना, भले ही किसी समय छत्र का योग उसमें न पाया जाय। इसी प्रकार किसी को दंड के योग से दंडी कहना।

(१०) औपम्यसत्य-जो भाषा उपमा से सत्य मानी जाय। जैसे-गवय (रोझ) गौ के समान होता है। इस प्रकार की उपमा पर आश्रित भाषा औपम्यसत्य कहलाती है।

अब शिष्य जनों के अनुग्रह के लिए संग्रहणी गाथा कहते हैं-(१) जनपदसत्य (२) सम्मतसत्य (३) स्थापनसत्य (४) नामसत्य (५) रूपसत्य (६) प्रती-

---

ભાષા કહેવાય છે. જે ભાવ જે પદાર્થમા અધિકતા મેળવે છે, તેના આધાર પર પરભાષાનો પ્રયોગ જણાય છે. એવી ભાષા ભાવસત્ય કહેવાય છે જેમ પાચે રંગેહોવા છતાં બલાકા (બગલાની પંક્તિ) ને શ્વેત કહેવા

(૯) યોગસત્ય-યોગનો અર્થ છે સમ્બન્ધ તેનાથી જે ભાષા સત્ય હોય તે યોગસત્યભાષા કહેવાય છે. જેમ-છત્રના યોગથી કોઈ ને 'છત્રી' કહેવો, ભલે કોઈ વખતે છત્રનો યોગ તેમાં ન હોય. એજ રીતે કોઈને દંડના યોગથી 'દંડી' કહેવો.

(૧૦) ઔપમ્યસત્ય-જે ભાષા ઉપમાંથી સત્ય મનાય જેમકે-ગવય(રોઝ) ગાયના સમાન હોય છે. આ પ્રકારની ઉપમા પર આશ્રિત ભાષા ઔપમ્યસત્ય કહેવાય છે.

હવે શિષ્યજનોના અનુગ્રહમાટે સંગ્રહણી ગાથા કહે છે

(૧) જનપદસત્ય (૨) સમ્મતસત્ય (૩) સ્થાપનાસત્ય (૪) નામસત્ય (૫) રૂપસત્ય (૬) પ્રતીત્યસત્ય (૭) વ્યવહારસત્ય (૮) ભાવસત્ય (૯) યોગસત્ય (૧૦) અને ઔપમ્યસત્ય

गौतमः पृच्छति-'मोसा णं भंते ! भासा पज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! मृषा खलु भाषा पर्याप्तिका कतिविधा प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दसविहा पण्णत्ता' मृषा भाषा पर्याप्तिका दशविधा प्रज्ञप्ता 'तं जहा-कोहणिस्सिया १' तद्यथा-क्रोधनिःसृता-क्रोधान्निःसृता-विनिर्गता भाषा क्रोधनिःसृता मृषा इत्युच्यते, तत्र क्रोधाभिभूतो जनो विसंवादनधिया परावबोधाय यत्सत्यमसत्य वा भाषते तत्सर्वं मृषा भाषाऽवसेया तस्य दुष्टाशयत्वात् कदाचिद् घुणाक्षरन्यायेन सत्सत्यभाषणेऽपि आशयदोषदुष्टत्वाद् मृषात्वमेवावसेयम्, एवम्-'माणनिस्सिया २' माननिःसृता भाषा मृषा भवति, यथा पूर्वमननुभूतैश्वर्योऽपि जनः स्वात्मोत्कर्षप्रख्यापनाय अनुभूतं मया तदानीमैश्वर्यमित्यादि भाषते तदीया

त्यसत्य (७) व्यवहारसत्य (८) भावसत्य (९) योगसत्य और (१०) औपम्यसत्य, यह दस प्रकार की सत्य भाषा है।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! पर्याप्तिका मृषा भाषा कितने प्रकार की कही गई है ?

भगवान्-हे गौतम ! वह भी दश प्रकार की कही गई है। वे दश प्रकार यों हैं-

(१) क्रोधनिसृता-अर्थात् क्रोध से निकली हुई या क्रोध के आवेश में बोली जाने वाली भाषा क्रोधनिसृता कहलाती है। क्रोध के वशीभूत हुआ मनुष्य विसंवादन की बुद्धि से जो भी सत्य या असत्य बोलता है, वह सब मृषा भाषा समझना चाहिए, क्योंकि उसका आशय दूषित होता है। घुणाक्षर न्याय से वह कदाचित् सत्य भाषण करे तो भी आशय की दूषितता के कारण उसकी भाषा मृषा ही है।

(२) माननिसृत-जो भाषा मानपूर्वक बोली जाय वह माननिसृत कहलाती है। जिसने पहले कभी ऐश्वर्य का अनुभव नहीं किया वह मनुष्य अगर अपना बडप्पन प्रकट करने के लिए कहता है-'मैं ने उस समय ऐश्वर्य का उपभोग किया

આ દશ પ્રકારની સત્યભાષા છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તિકા મૃષા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! તે પણ દશ પ્રકારની કહેલી છે તે દશ પ્રકાર આમ છે-

(૧) ક્રોધનિસૃતા અર્થાત્ ક્રોધથી નીકળેલી અગર ક્રોધના આવેશમાં બોલેલી ભાષા ક્રોધનિસૃતા કહેવાય છે. ક્રોધને વશ થયેલા માણસ વિસંવાદની બુદ્ધિથી જે સત્ય અગર અસત્ય બોલે છે, તે બધી મૃષા ભાષા સમજવી જોઈએ, કેમકે તેનો આશય દૂષિત થાય છે. ઘુણાક્ષર ન્યાયથી તે કદાચિત્ સત્યભાષણ કરે તો પણ આશયની દૂષિતતાના કારણે તેની ભાષા મૃષા જ છે.

(૨) માનનિસૃત-જે ભાષા માનપૂર્વક બોલાય તે માનનિસૃત કહેવાય છે જેણે પહેલા ક્યારેય ઐશ્વર્યનો અનુભવ ન કર્યો હોય તે માણસ અગર પોતાની મોટાઈ પ્રગટ કરવા

भाषा माननिःसृता मृषा भवति, तथा-'मायानिस्सिया३' मायानिःसृता भाषा मृषा भवति तथा च यत् परप्रतारणाभिप्रायेण सत्यमसत्यं वा भाषते तद् माययोच्चारितं वचनं मिथ्या व्यपदिश्यते, एवम्-'लोहनिस्सिया४' लोभनिःसृता भाषा मृषा भवति, तथा च यल्लोभवशीभूतः सन् कूपतुलादि निर्माय यथार्थप्रमाणमिदं तुलादि वर्तते इत्येवं भाषते तत् लोभेनोच्चारितं मिथ्या व्यपदिश्यते, एवम्-'पेज्जणिस्सिया५' प्रेमनिःसृता भाषा मृषा भवति यथा कश्चिद् अत्यधिकस्नेहवशाद् दासस्तवाहमित्यादि ब्रूते तदीया सा भाषा प्रेम्णो निर्गतत्वात् मृषा व्यपदिश्यते, तथा 'दोसनिस्सिया६' द्वेषनिःसृता-द्वेषान्निर्गता भाषा मृषा भवति

था' तो उसकी मानकषाय से बोली गइ यह भाषा मृषा है ।

(३) मायानिसृत-माया अर्थात् छल-कपट से निकली भाषा मायानिसृत मृषा भाषा है । तात्पर्य यह है कि दूसरे को ठगने के अभिप्राय से जो भी सच झूठ बोला जाता है, वह सब माया से बोला हुआ वचन मिथ्या है ।

(४) लोभनिसृत-लोभ के वश बोली गई भाषा भी मृषा है । लोभ के वशीभूत हुआ कोई मनुष्य झूठा तोल-माप आदि गढ कर यदि कहता है कि यह तोल-माप बराबर हैं तो उसका यह लोभप्रेरित वचन मिथ्या है ।

(५) प्रेमनिसृता-प्रेम अर्थात् राग के कारण बोली जाने वाली भाषा भी मृषा गिनी जाती है । जैसे अत्यधिक स्नेह के वशीभूत हो कर कोई कहता है-'मैं तुम्हारा दास हूं ।' यह भाषा राग के कारण निकली हुई होने से मृषा कहलाती है।

(६) द्वेषनिसृत-द्वेष के कारण बोली गई भाषा भी मिथ्या है । जैसे कोई विशेष आवेश के वशीभूत होकर तीर्थंकर आदि की भी-निन्दा करता है ।

માટે કહે છે-'મેં તે સમયે ઐશ્વર્યનો ઉપયોગ કર્યો હતો, તો તેની માનકષાયથી બોલેલી એ ભાષા મૃષા છે.

(૩) માયાનિસૃત-અર્થાત્ છળકપટથી નીકળેલી ભાષા માયાનિસૃત-ભાષા મૃષા છે. તાત્પર્ય એ છે કે બીજાને ઠગવાના અભિપ્રાયથી જે કાંઈ સાચુ જૂઠુ બોલીદે છે, તે બધું માયાથી બોલાયેલ વચન મિથ્યા છે.

(૪) લોભનિસૃત-લોભના વિશે બોલવમાં આવેલી ભાષા પણ મૃષા છે. લોભને વશ થયેલ કોઈ મનુષ્ય જૂઠા તોલ-માપ રાખીને કહે છે કે આ તોલમાપ બરાબર છે તો તેનું તે લોભપ્રેરિત વચન મિથ્યા છે.

(૫) પ્રેમનિસૃત-પ્રેમ અર્થાત્ રાગના કારણે બોલાએલી ભાષા પણ મૃષા ગણાય છે. જેમ અત્યધિક સ્નેહને વશ થઈ ને કોઈ કહે છે-હું તમારો દાસ છુ આ ભાષા રાગને કારણે નીકળેલ હોઈ ને મૃષા કહેવાય છે.

(૬) દ્વેષનિસૃત-દ્વેષના કારણે બોલેલી ભાષા પણ મિથ્યા છે. જેમ કોઈ વિશેષ આવેશને વશ થઈ ને તીર્થંકરો નિંદા કરે છે તેની તે વાણી ભાષા દ્વેષથી નીકળી હોવાને કારણે મૃષા કહેવાય છે.

यथा आवेशवशात् यःकश्चित् तीर्थकृदादीनामपि निन्दां भाषते तदीया सा भाषा द्वेषादूनिःसृतत्वात् मृषा व्यपदिश्यते, एवम्-'हासणिस्सिया७' हास्यनिःसृता-हास्यवशात् निर्गता भाषा मृषा भवति यथा परिहासवशात् कश्चिदनृतभाषणं कुरुते तदीया सा भासा मृषा व्यपदिश्यते, एवम्-'भयणिस्सिया८' भयनिःसृता-भयान्निर्गता भाषा मृषा भवति यथा यः कश्चिच्चौरादिभ्यो भीतः सन अयुक्तं भाषते तदीया सा भाषा भयनिर्गतत्वाद् मृषा व्यपदिश्यते, तथा 'अक्खाइया णिस्सिया९' आख्यायिकानिःसृता भाषा मृषा भवति यथा यःकश्चित् कथाख्यानवशादनृतं भाषते तदीया सा भाषा आख्यानकवशाद निर्गतत्वाद मृषा व्यपदिश्यते, एवम्-'उवघाइयणिस्सिया१०' औपघातिकनिःसृता उपघातवशान्निर्गता भाषा मृषा भवति यथा यःकश्चिद् उपघातवशात् तस्करस्त्वमित्यादि भाषते तदीया सा भाषा उपघातनिर्गतत्वाद् मृषा व्यपदिश्यते, अथैतासामपि मृषा भाषाणां संग्रहणीं गाथामाह-'कोहे माणे

इस की भाषा द्वेष से निकली होने के कारण मृषा कहलाती है।

(७) हास्यनिसृता-हंसी-मजाक में बोली जाने वाली भाषा भी असत्य है, अतः यदि कोई परिहास के वशीभूत होकर असत्य भाषण करता है तो उसकी भाषा मृषा है।

(८) भयनिसृता-भय से निकली भाषा भी असत्य होती है। कोई चोरों आदि से डर कर अयुक्त भाषण करता है तो इस की भाषा भयनिर्गत होने से मृषा कहलाती है।

(९) आख्यायिकानिसृत- जो कोई कथा-कहानी कहता हुआ असत्य भाषण करता है, उसकी भाषा आख्यायिका निसृत कहलाती है और ऐसी भाषा असत्य है।

(१०) औपघातिकनिसृता-उपघात के कारण निकली हुई भाषा मृषा कहलाती हैं। 'तू चोर है' इस प्रकार की भाषा उपघातनिसृत होने से मृषा है।

इन मिथ्या भाषाओं की संग्रहणी गाथा कहते हैं-(१) क्रोध (२) मान (३)

(૭) હાસ્યનિસૃતા-મશ્કરીમાં બોલાએલી ભાષા પણ અસત્ય હોય છે, તેથી યદિ કોઈ પરિહાસને વશ થઈને અસત્ય ભાષણ કરે છે તો તેની ભાષા મૃષા છે.

(૮) ભયનિસૃતા-ભયથી નીકળેલી ભાષા પણ અસત્ય હોય છે. કોઈ ચોરો વિગેરેથી ડરીને અયુક્ત ભાષણ કરે છે, તે તેની ભાષા ભયનિર્ગત હોવાથી મૃષા કહેવાય છે

(૯) આખ્યાયિકા નિસૃત-જે કોઈ કથા કહાણી કરતા અસત્ય ભાષણ કરે છે, તેની ભાષા આખ્યાયિકાનિસૃત કહેવાય છે અને એવી બોલી અસત્ય છે.

(૧૦) ઔપઘાતિક નિસૃતા-ઉપઘાતના કરણે નીકળેલી ભાષા મૃષા કહેવાય છે. 'તુ ચોર છે' એ પ્રકારની ભાષા ઉપઘાત નિસૃત હોવાથી મૃષા છે.

આ મિથ્યા ભાષાઓની સંગ્રહણી ગાથા કહે છે-(૧) ક્રોધ (૨) માયા (૩) માન

माया लोभे पिज्जे तहेव दोसे य। हासभए अक्खाइय उवघाइय णिस्सिया दसमा ॥१॥, क्रोधो, मानं, माया, लोभः प्रेम तथैव द्वेषश्च। हास्यं भयम् आख्यायिका उपघातनिःसृता दशमी ॥१॥ गौतमः पृच्छति–'अपज्जत्तिया णं भंते! कइविहा भासा पण्णत्ता?' हे भदन्त! अपर्याप्तिका खलु भाषा कतिविधा प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' अपर्याप्ता भाषा द्विविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–सच्चा मोसा असच्चा मोसा य२' तद्यथा–सत्यामृषा, असत्यामृषा च, गौतमः पृच्छति–'सच्चा मोसा णं भंते! भासा अपज्जत्तिया कतिविहा पण्णत्ता?' हे भदन्त! सत्या मृषा खलु भाषा अपर्याप्तिका कतिविधा प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'गोयमा!' हे गौतम! 'दसविहा पण्णत्ता' अपर्याप्ता सत्या मृषा भाषा दशविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–उप्पण्णमिस्सिया १' तद्यथा–उत्पन्नमिश्रिता १, 'विगतमिस्सियार' विगतमिश्रिता२ 'उप्पण्णविगयमिस्सिया ३' उत्पन्नविगतमिश्रिता, 'जीवमिस्सिया४'

माया (४) लोभ (५) प्रेम (राग) (६) द्वेष (७) हास्य (८) भय (९) आख्यायिका और (१०) औपघातिक, इनसे निकली हुई भाषा मृषा भाषा है। ॥१०॥

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं–हे भगवन्! अपर्याप्तिका भाषा के कितने भेद है?

भगवान्–हे गौतम! अपर्याप्तिका भाषा दो प्रकार की कही गई है–एक सत्यामृषा अर्थात् उभयरूप (मिश्र) भाषा, दूसरी असत्यामृषा अर्थात् व्यवहार भाषा जिसे न सत्य और न असत्य में ही गिना जाता है। इसे अनुभय भाषा भी कहते हैं।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन्! सत्यामृषा अपर्याप्तिका भाषा कितने प्रकार की कही गई है?

भगवान–हे गौतम! सत्यामृषा अपर्याप्तिका भाषा दस प्रकार की कही गई है। वह इस प्रकार है–(१) उत्पन्नमिश्रिता (२) विगतमिश्रिता (३) उत्पन्न विगत-

---

(૪) લોભ (૫) પ્રેમ (૬) દ્વેષ (૭) હાસ્ય (૮) ભય (૯) આખ્યાયિકા અને (૧૦) ઔપઘાતિક, એમનાથી નીકળેલી ભાષા મૃષા છે ॥ ૧ ॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુન પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્! અપર્યાપ્તિકા ભાષાના કેટલા ભેદ છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! અપર્યાપ્તિકા ભાષા બે પ્રકારની કહેલી છે–એક સત્યા મૃષા ભાષા અર્થાત્ ઉભય રૂપ (મિશ્ર) ભાષા, બીજી અસત્ય મૃષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા જે ન સત્યમા કે ન અસત્યમાં ગણાય છે. તેને અનુભય ભાષા પણ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવાન્! સત્યા મૃષા અપર્યાપ્તિકા ભાષા કેટલા પ્રકારની કહેલી છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! સત્યામૃષા અપર્યાપ્તિકા ભાષા દશ પ્રકારની કહેલી છે, તે આ પ્રકારે છે :–(૧) ઉત્પન્ન મિશ્રિતા (૨) વિગત મિશ્રિતા (૩) ઉત્પન્ન વિગત મિશ્રિતા (૪) જીવ

जीवमिश्रिता४, 'अजीवमिस्सिया ५, अजीवमिश्रिता५, 'जीवाजीवमिस्सिया६' जीवाजीव-मिश्रिता६, 'अणंतमिस्सिया७, अनन्तमिश्रिता, 'परित्तमिस्सिया८' प्रत्येकमिश्रिता८, 'अद्धा-मिस्सिया९' अद्धामिश्रिता९ 'अद्धद्धामिस्सिया१०' अद्धाद्धामिश्रिता१०, तत्र अनुत्पन्नैः सह संख्यापूरणार्थम् उत्पन्ना मिश्रिता यत्र सा उत्पन्नमिश्रिता सत्या मृषा भाषा भवति, यथा कस्मिंश्चिन्नगरे ग्रामे वा न्यूनेषु अधिकेषु वा शिशुषु उत्पन्नेषु अद्यास्मिन् नगरे दशशिशव उत्पन्ना इत्यादि भाषा उत्पन्नमिश्रिता सत्या मृषा व्यपदिश्यते १ एवम् अविगतैः सह संख्या-पूरणार्थं विगताः-मृता, मिश्रिता यत्र सा विगतमिश्रिता सत्या मृषा भाषा भवति, यथा पूर्वोक्तरीत्यैव कुत्रचित् स्थाने न्यूनेषु अधिकेषु वा वृद्धेषु मृतेषु अद्यास्मिन् नगरे द्वादश वृद्धा

मिश्रिता (४) जीवमिश्रिता (५) अजीवमिश्रिता (६) जीवाजीवमिश्रिता (७) अनन्तमिश्रिता (८) प्रत्येकमिश्रिता (९) अद्धामिश्रिता और (१०) अद्धद्धामिश्रिता। इनका स्वरूप इस प्रकार है–

(१) उत्पन्नमिश्रिता–अनुत्पन्नों के साथ संख्या की पूर्ति के लिए जिस में उत्पन्नों को मिला दिया जाय, वह उत्पन्नमिश्रिता सत्यामृषा भाषा कहलाती है। यथा–किसी ग्राम या नगर में कम या अधिक शिशुओं का जन्म होने पर भी ऐसा कहना कि–आज इस नगर में दश बालकों का जन्म हुआ हैं। इत्यादि प्रकार की भाषा उत्पन्नमिश्रिता सत्यामृषा भाषा कहलाती है।

(२) विगतमिश्रिता-विगत का अर्थ है मृत और जो जो मृत न हो वह अविगत है। अविगतों के साथ, संख्या की पूर्ति के हेतु जिस में विगत अर्थात् मृतकों को मिला दिया जाय, वह भाषा विगतमिश्रिता सत्यामृषा कहलाती है। जैसे पहले की ही भांति किसी ग्राम या नगरादि में न्यून या अधिक वृद्ध जनों

મિશ્રિતા (૫) અજીવ મિશ્રિતા (૬) જીવાજીવ મિશ્રિતા (૭) અનન્ત મિશ્રિતા (૮) પ્રત્યેક મિશ્રિતા (૯) અદ્ધામિશ્રિતા (૧૬) અને અદ્ધદ્ધા મિશ્રિતા.

તેમનું સ્વરૂપ આ રીતે છે–

(૧) ઉત્પન્નમિશ્રિતા–અનુત્પન્નોની સાથે, સંખ્યાની પૂર્તિને માટે જેમાં ઉત્પન્નો મેળવી દેવાય, તે ઉત્પન્ન મિશ્રિતા ભાષા સત્યા મૃષા કહેવાય છે. જેમ કોઈ ગામ કે નગરમાં ઓછા કે વધારે બાળકોનો જન્મ થવા છતાં પણ એમ કહેવું કે–આજ આ નગરમા દશ બાળકોનો જન્મ થયો છે. આવા પ્રકારની ભાષા ઉત્પન્ન મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે.

(૨) વિગત મિશ્રિતા–વિગતનો અર્થ છે મૃત અને જે મૃત ન હોય તે અવિગત છે. અવિગતોની સાથે સંખ્યાની પૂર્તિના હેતુ જેમાં વિગત અર્થાત્ વિગનો ને મેળવી દેવાય તે ભાષા વિગત મિશ્રિતા સત્યમૃષા કહેવાય છે. જેમ પહેલાની જેમ કોઇ ગામ કે નગરાદિમાં ન્યૂન અગર અધિક, વૃદ્ધ જનોના મરણનાં એમ કહેવું કે–આજ આ નગરમાં

विगताः-मृता इत्यादि भाषा विगतमिश्रिता सत्या मृषा व्यपदिश्यते२ तथा जन्मनो मरणस्य च कृतनियतपरिणामस्य विसंवादेनाभिधाने सति उत्पन्न विगतमिश्रिता सत्या मृषा भाषा भवति, उत्पन्नानां मृतानाञ्च नियतसंख्यकानामन्यैः सह मिश्रितत्वात्३ तथा प्रचुराणां कतिपयानाञ्च मृतानां शङ्खादीनामेकस्मिन् राशौ दृष्टे सति 'महान् जीवराशिरयम्' इत्येवं भाषा जीवमिश्रिता सत्या मृषा भवति, अस्या भाषायाः जीवत्सु सत्यत्वात् मृतेषु मृषात्वात् सत्या मृषात्वं बोध्यम्४, एवम्-प्रचुरेषु मृतेषु कतिपयेषु जीवत्सु एकत्र स्थाने राशी कृत्य स्थापितेषु शङ्खादिषु 'महान् मृतो जीवराशिरयम्' इत्येवं भाषा अजीवमिश्रिता सत्या मृषा भवति, अस्या अपि मृतेषु सत्यत्वात् जीवत्सु मृषात्वात् सत्या मृषात्वं व्यपदिश्यते५, तथा तस्मिन्नेव

के मरने पर ऐसा कहना कि आज इस नगर में बारह बूढे मर गए! यह भाषा विगतमिश्रा सत्यामृषा भाषा कहलाती है।

(३) उत्पन्नविगतमिश्रिता-जन्म और मरण दोनों की संख्या नियत होने पर भी उस में गड बड करके कहना उत्पन्नविगतमिश्रिता सत्यामृषा भाषा कहलाती है। क्योंकि उत्पन्नों और मृतों की संख्या तो नियत है, मगर उसमें औरों को मिला दिया जाता है।

(४) जीवमिश्रिता-तथा शंखों की ऐसी राशि हो जिस में बहुत से जीवित हो और कुछ मृत हों, उस एक राशि को देख कर कहना कि 'कितनी बडी जीवराशि है' यह भी मिश्रिता सत्यामृषा भाषा है, क्योंकि यह भाषा जीवित शंखों की अपेक्षा से सत्य है और मृत शंखों की अपेक्षा से मृषा है। इस प्रकार यह जीव मिश्रिता भाषा है।

(५) अजीवमिश्रिता-बहुत से मृतकों और कतिपय जीवितों की एक राशि की हुई हो, एसे शंखों आदि को देखकर कहना कि 'कितनी बडी मृतकों की राशि है।' इस प्रकार की भाषा अजीव मिश्रिता सत्यामृषा भाषा कहलाती है।

---

૧૨ ઘરડાઓ મરી ગયા. આ ભાષા વિગત મિશ્રિતા સત્યામૃષા ભાષા કહેવાય છે.

(૩) ઉત્પન્ન વિગત મિશ્રિતા-જન્મ અને મરણ બન્નેની સંખ્યા નિયત હોય ત્યારે પણ તેમાં ગડબડ કરીને કહેવું તે ઉત્પન્ન વિગત મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે કેમકે ઉત્પન્નો અને મૃતોની સંખ્યા તો નક્કી છે પણ તેમા બીજી કહેવાય છે.

(૪) જીવમિશ્રિતા-તથા શંખોનો એવો સમૂહ હોય કે જેમા ઘણા જીવિત હોય અને કેટલાક મૃત હોય તેવા એક સમૂહને જોઈને કહેવું કે 'કેટલો મોટો જીવ સમૂહ છે' આ પણ મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા છે, કેમકે આ ભાષા જીવિત શંખોની અપેક્ષાએ સત્ય છે અને મૃત શંખોની અપેક્ષાએ મૃષા છે. આ રીતે આ જીવ મિશ્રિતા ભાષા છે.

(૫) અજીવ મિશ્રિતા-ઘણા મૃતકો અને કેટલાક જીવિતોનો એક સમૂહ કર્યો હોય એવા શંખ વિગેરેને જોઈને કહેવું કે 'કેટલો મોટો મૃતકોનો સમૂહ છે' આ પ્રકારની

राशौ एतावन्तोऽत्र जीवन्ति एतावन्तश्चात्र मृताः सन्ति इत्येवं नियमेनावधारणं कुर्वतो भाषा विसंवादे सति जीवाजीवमिश्रिता सत्या मृषा भवति नियतसंख्यावधारणस्य मृषात्वात् जीवाजीवांशे सत्यत्वाच्च सत्यामृषात्वं व्यपदिश्यते६ तथा मूलकशृङ्गनादिकमनन्तकायं तस्यैव विद्यमानैः परिपाण्डुपत्रै रन्येन वा केनचित् प्रत्येकवनस्पतिना मिश्रितं दृष्ट्वा सर्वोऽप्येषोऽनन्तकायिक इत्येवं भाषा अनन्तमिश्रिता सत्या मृषा भवति७, एवं प्रत्येकवनस्पतिसंघातम् अनन्तकायिकेन सह राशी कृत्य संस्थापितं विलोक्य 'सर्वोऽपि प्रत्येकवनस्पतिरयम्' इत्येवं भाषा प्रत्येक मिश्रिता सत्या मृषा भवति८ तथा अद्धा-कालो दिवसादि मिश्रितो यथा

क्योंकि यह भाषा भी मृतकों की अपेक्षा से सत्य और जीवितों की अपेक्षा से असत्य है।

(६) जीवा जीवमिश्रिता-उसी पूर्वोक्त राशि को देखकर 'इसमें इतने मृतक हैं, इतने जीवित हैं, इस प्रकार नियत रूप से निश्चित करके, संख्या में विसंवाद होने पर भी बोलना जीवाजीवमिश्रिता भाषा है। यहां संख्या निश्चित कहना मृषा है, मगर जीवों और अजीवों की विद्यमानता सत्य है, अतएव यह जीवाजीवमिश्रिता सत्यामृषा है।

(७) अनन्तमिश्रिता-मूली गाजर आदि अनन्तकाय कहलाते हैं। उसके साथ कुछ प्रत्येकवनस्पतिकायिक भी मिले हुए हों, ऐसी स्थिति में यह कहना कि-'यह सब अनन्तकायिक हैं' यह भाषा अनन्तमिश्रित सत्यामृषा भाषा कहलाती है।

(८) प्रत्येकमिश्रिता-प्रत्येकवनस्पतिकाय का समूह अनन्त कायिक के साथ ढेर करके रक्खा हो। उसे देखकर कहना कि 'यह सब प्रत्येक वनस्पति है।' इस प्रकार की भाषा प्रत्येक मिश्रिता सत्यामृषा भाषा है।

ભાષા અજીવમિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે. કેમકે આ ભાષા પણ મૃતકોની અપેક્ષાએ સત્ય અને જીવિતોની અપેક્ષાએ અસત્ય છે.

(૬) જીવાજીવ મિશ્રિતા-એજ પૂર્વોક્ત સમૂહને જોઈ ને 'એમાં આટલા મૃતક છે, આટલા જીવિત છે. એ પ્રકારે નક્કી કરીને સંખ્યામાં વિસંવાદ હોવા છતાં કહેવું તે જીવાજીવ મિશ્રિતા ભાષા છે, એમા નક્કી સંખ્યા કહેવી તે મૃષા છે, પણ જીવો અને અજીવોની વિદ્યમાનતા સત્ય છે, તેથી આ જીવાજીવમિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા છે.

(૭) અનન્તમિશ્રિતા-મૂળા, ગાજર આદિ અનન્તકાય કહેવાય છે. તેમની સાથે કેટલાક પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક પણ ભળેલા હોય. આવી સ્થિતિમાં તે કહે છે કે-'આબધા અનન્ત કાયિક છે' આ ભાષા અનન્ત મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે

(૮) પ્રત્યેક મિશ્રિતા-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનો સમૂહ અનન્તકાયિકની સાથે ઢગલો કરી રાખ્યો હોય. તેને જોઈને કહેવું કે 'આ બધા પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે' આ પ્રકારની ભાષા પ્રત્યેક મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા છે.

साऽद्धामिश्रिता सत्या मृषा भवति, यथा कश्चित् कश्चिज्जनं दिवसे सत्यपि त्वरयन्नाह–उत्तिष्ठ रात्रिः संजाता, रात्रौ वा सत्यामेव 'उत्तिष्ठ रविरुदित इत्येवं भाषा अद्धामिश्रिता सत्या मृषा व्यपदिश्यते९, तथा अद्धाद्धादिनादिकालैकदेशो मिश्रिता यया सा अद्धाद्धा मिश्रिता सत्या मृषा भाषा भवति यथा कश्चिज्जनः कश्चित् त्वरयन् प्रथमपौरुष्यां सत्यामेवाह–गच्छ मध्याह्नः संजात इत्येवं भाषा अद्धाद्धा मिश्रिता सत्या मृषा व्यपदिश्यते, गौतमः पृच्छति–'असच्चा मोसा णं भंते ! भासा अपज्जत्तिया कइविहा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! असत्या मृषा पूर्वोक्त सत्या मृषा भिन्ना खलु भाषा अपर्याप्तिका कतिविधा प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुवालसविहा पण्णत्ता' असत्या मृषा भाषा अपर्याप्ता द्वादशविधा प्रज्ञप्ता, 'तं

(९) अद्धामिश्रिता–अद्धा का अर्थ है–काल। जिस भाषा के द्वारा काल को दिवस आदि के साथ मिला दिया जाय, वह अद्धामिश्रित सत्यामृषा भाषा कहलाती है। जैसे–कुछ दिन शेष होने पर भी जल्दी करता हुआ कोई किसी से कहताहै–जल्दी उठो, रात हो गई है। अथवा कुछ रात्रि शेष होने पर भी कहना कि–उठो, दिन उग आया है।

(१०) अद्धद्धा मिश्रिता–अद्धद्धा अर्थात् दिन आदि कालका एक अंश। जिस भाषा के द्वारा उसका मिश्रण कर दिया जाय वह अद्धद्धामिश्रिता सत्यामृषा भाषा कहलाती है। जैसे जल्दी करता हुआ कोई पहला प्रहर होने पर भी किसी से कहता है–जल्दी जाओ, दोपहर हो गई। इस प्रकार की भाषा अद्धद्धामिश्रिता सत्यामृषा है।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! अपर्याप्तिका असत्या मृषा भाषा अर्थात् व्यवहार भाषा कितने प्रकार की है ?

भगवान् उत्तर देते हैं–हे गौतम ! अपर्याप्त असत्यामृषा भाषा बारह प्रकार

(૯) અદ્ધામિશ્રિતા–અદ્ધાનો અર્થ છે કાલ. જે ભાષા દ્વારા કાળને દિવસ આદિની સાથે મેળવી દેવાય, તે અદ્ધામિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે. જેમ–કાંઈક દિવસ શેષ રહેતા પણ જલ્દી કરવા માટે કોઈ કોઈને કહે છે 'જલ્દી ઉઠો રાત પડી ગઈ છે અથવા થોડી રાત્રિ બાકી રહેતા પણ કહેવુ કે, ઉઠો દિવસ ઊગી ગયો છે!

(૧૦) અદ્ધદ્ધામિશ્રિતા–અદ્ધદ્ધા અર્થાત્ દિન આદિ કાળનો એક અંશ જે ભાષાના દ્વારા તેનું મિશ્રણ કરી દેવાય, તે અદ્ધદ્ધા મિશ્રિતા સત્યા મૃષા ભાષા કહેવાય છે, જેમકે ઉતાવળ કરતો કોઈ પહેલો પ્રહર થયો હોવા છતાં પણ કહે છે જલ્દી જાવ, બે પ્રહર થઈ ગયા છે. આ પ્રકારની ભાષા અદ્ધદ્ધામિશ્રિતા સત્ય મૃષા ભાષાં છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃપ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તિકા અસત્યા મૃષા ભાષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ ! અપર્યાપ્ત અસત્યા મૃષા ભાષા બાર

जहा आमंतणी१' तद्यथा-अमन्त्रणी, 'आणमणी२' आज्ञापनी, 'जायणी३' याचनी, तह पुच्छणी य ४' तथा पृच्छनी च, 'पण्णवणी ५' प्रज्ञापनी, 'पच्चक्खाणी भासा' प्रत्याख्यानी भाषा ६ 'भासा इच्छाणुलोमा७ य' भाषा इच्छानुलोमा च ॥१॥ 'अणभिग्गहिया भासा८' अनभिगृहीता भाषा 'भासा य अभिग्गहंमि बोद्धव्वा९' भाषा च अभिगृहीता बोद्धव्या। 'संसयकरणी भासा१०' संशयकरणी भाषा, 'वोगड'११, व्याकृता, 'अवोगडा चेव१२' अव्याकृता चैव ॥२॥ इति, तत्र आमन्त्रणी भाषा-यथा हे जिनदत्त! इत्यादि, इयं हि पूर्वोक्त सत्यादि भाषात्रयलक्षण शून्यत्वान्न सत्या भवति नापि मृषा, नो वा सत्या मृषा किन्तु केवलं व्यवहारमात्र प्रवर्तकत्वाद् असत्या मृषा व्यपदिश्यते, एवमग्रेऽपि स्वयमूहनीयम् १ आज्ञापनी खलु भाषा-आज्ञाप्यतेऽनया, इति व्युत्पत्त्या परस्य कार्ये प्रवर्तनी भवति, यथा-'इदं कार्यं कुरु' इत्यादि२, याचनी भाषा-कस्यापि वस्तुविशेषस्य मार्गणादि रूपा भवति, यथा

की है। वह इस प्रकार है (१) आमंत्रणी (२) आज्ञापनी (३) याचनी (४) पृच्छनी (५) प्रज्ञापनी (६) प्रत्याख्यानी (७) इच्छानुलोमा (८) अनभिगृहीता (९) अभिगृहीता (१०) संशयकरणी (११) व्याकृता और (१२) अव्याकृता। इनका स्वरूप निम्नलिखित है।

(१) आमंत्रणी-संबोधन सूचक भाषा, जैसे-हे जिनदत्त! इत्यादि। यह भाषा पूर्वोक्त सत्य असत्य और मिश्र, इन तीनों प्रकार की भाषाओं के लक्षण से विलक्षण होने के कारण न सत्य कहलाती है, न असत्य कही जाती है और न सत्या सत्य ही। यह भाषा केवल व्यवहार प्रवर्त्तक है, अतएव असत्यामृषा कहलाती है। आगे भी इसी प्रकार समझ लेना चाहिए।

(२) आज्ञापनी-जिसके द्वारा दूसरे को किसी प्रकार की आज्ञा दी जाय। इस प्रकार जो भाषा दूसरे को किसी कार्य में प्रवृत्त करने वाली हो वह आज्ञापनी भाषा है। जैसे-'तुम यह करो।'

પ્રકારની છે તે આ પ્રકારે છે-(૧) આમંત્રણી (૨) આજ્ઞાપની (૩) યાચની (૪) પૃચ્છની (૫) પ્રજ્ઞાપની (૬) પ્રત્યાખ્યાની (૭) ઇચ્છાનુલોમા (૮) અનભિગૃહીતા (૯) અભિગૃહીતા (૧૦) સંશય કરણી (૧૧) વ્યાકૃતા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા (તેમનું સ્વરૂપ નિમ્નદર્શિત છે)

(૧) આમત્રણી-સંબોધન સૂચક ભાષા, જેમકે-હે જિનદત્ત! વિગેરે. આ ભાષા પૂર્વોક્ત સત્ય, અસત્ય, અને મિશ્ર આ ત્રણે પ્રકારની ભાષાઓના લક્ષણથી વિલક્ષ હોવાને કારણે નથી સત્ય કહેવાતી, નથી અસત્ય કહેવાતી અને નથી સત્યાસત્ય. આ ભાષા કેવળ વ્યવહાર પ્રવર્તક છે. તેથી જ અસત્યા મૃષા કહેવાય છે. આગળ પણ એ રીતે સમજી લેવું જોઈએ.

(૨) આજ્ઞાપની-જેના દ્વારા બીજાને કોઇ પ્રકારની આજ્ઞા અપાય, એ પ્રકારની જે ભાષા બીજાને કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરનારી હોય તે ભાષા અજ્ઞાપની ભાષા છે જેમકે, 'તમે આ કરો'

'देहि' इत्येवं भाषणम् ३ पृच्छनी भाषा-अनिश्चितस्य संदिग्धस्य कस्यचिद्र्थस्य विनिश्चयाय तद्विदां सविधे प्रेरणा रूपा भवति यथा कश्चिद् विज्ञो जनः कंचिच्छब्दार्थमजानानस्तद्विज्ञं पृच्छति-अस्य शब्दस्य कोऽर्थः? इति मां प्रतिवोध्य' इत्येवं रूपा बोध्या४ प्रज्ञापनी भाषा-विनीतच्छात्रादिजनेभ्य उपदेशनरूपा भवति यथा प्राणिवधान्निवृत्ताः प्राणिनो भवान्तरे दीर्घायुषो भवन्ति, इत्येवं बोध्यम् तथा चोक्तम्-'पाणि वहाउ नियत्ता हवंति दीहाउया अरोगाय। एवमाई पण्णत्ता पण्णवणी वीयरागेहिं ॥१॥ प्राणिवधान्निवृत्ता भवन्ति दीर्घायुषोऽरोगाश्च। एवमाद्या प्रज्ञप्ता प्रज्ञापनी वीतरागैः ॥१॥ इति ५, प्रत्याख्यायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या

---

(३) याचनी-किसी से किसी वस्तु की याचना करने के लिए प्रयुक्त की जाने वाली भाषा याचनी कहलाती है, जैसे-'दीजिए' इस प्रकार कहना।

(४) पृच्छनी-किसी अनिश्चित-संदिग्ध बात को निश्चित करने के लिए उसके विशिष्ट वेत्ता के समक्ष अपनी जिज्ञासा निवेदन करने वाली भाषा पृच्छनी भाषा कहलाती है, जैसे कोई अज्ञ जन किसी शब्द का अर्थ न जानता हुआ किसी विज्ञ से प्रश्न करता है-'इस शब्द का अर्थ क्या है, मुझे समझाइए' इत्यादि।

(५) प्रज्ञापनी-प्रज्ञापनी भाषा विनीत छात्र आदि जनों के लिए उपदेश रूप होती है, जैसे जो प्राणी प्राणिवध के त्यागी होते हैं, वे भवान्तर में दीर्घजीवी होते हैं। कहा भी है-'जो जीववध से निवृत्त होते हैं, वे दीर्घायु और नीरोग होते हैं, इत्यादि उपदेशरूप भाषा को वीतराग देवों ने प्रज्ञापनी भाषा कहा है ॥१॥

(६) प्रत्याख्यानी-जिस भाषा के द्वारा प्रत्याख्यान प्रकट किया जाय वह प्रत्याख्यानी भाषा। किसी वस्तु की याचना करने पर उसको देने के निषेध के

---

(૩) યાચની-કોઈની પાસે વસ્તુની યાચના કરવા માટે પ્રયુક્ત કરાતી ભાષા યાચની કહેવાય છે. જેમકે, 'આપો' એ રીતે કહેવું.

(૪) પૃચ્છની-કોઈ અનિશ્ચિત-સંદિગ્ધ વાતનો નિશ્ચય કરવા માટે તેના વિશિષ્ટ જાણકારના સમક્ષ પોતાની જિજ્ઞાસા નિવેદન કરનારી ભાષા પૃચ્છની ભાષા કહેવાય છે, જેમકે, કોઇ અજ્ઞજન કોઈ શબ્દનો અર્થ ન જાણતો હોઈ કોઇ વિજ્ઞને પ્રશ્ન કરે છે-'આ શબ્દનો અર્થ શો છે' મને સમજાવો વિગેરે

(૫) પ્રજ્ઞાપની-પ્રજ્ઞાપની ભાષા વિનીત આદિ છાત્રજનોને જે ઉપદેશ રૂપ હોય છે, જે પ્રાણી પ્રાણીવધનો ત્યાગી હોય છે તે ભવાન્તરમા દીર્ઘ જીવી થાય છે. કહ્યું પણ છે-(જે જીવવધથી નિવૃત્ત થાય છે, તે દીર્ઘાયુ અને નિરોગી હોય છે. વિગેરે ઉપદેશ રૂપ ભાષાને વીતરાગ દેવોએ પ્રજ્ઞાપની ભાષા કહી છે ॥ ૧ ॥

(૬) પ્રત્યાખ્યાની-જે ભાષા દ્વારા પ્રત્યાખ્યાન પ્રગટ કરાય તે પ્રત્યાખ્યાની ભાષા. કોઈ વસ્તુની માગણી કરતા તેને દેવતાના રૂપમાં આ ભાષાનો પ્રયોગ કરાય છે. જેમકે

याचमानस्य प्रतिषेधवचनरूपा भवति यथा–'इदं वस्तु तुभ्यं न दास्यामि' इत्येवं बोध्यम् ६, इच्छानुलोमा भाषा–इच्छाया अनुलोमम् आनुकूल्य मित्यर्थेन वक्तुरिष्टार्थवचनसमर्थन रूपा भवति यथा कश्चित् किञ्चित्कार्यमारभमाणकश्चिज्जनं किञ्चित्पृच्छति ततः स आह–भवान् एतत्कार्यं करोतु ममापि एतदभिप्रेतम्" इत्येवं बोध्यम् ७, अनभिगृहीता भाषा प्रतिनियतार्थानवधारणरूपा भवति तथा बहुषु कार्येषु उपस्थितेषु कश्चित् कश्चित्पृच्छति–किमधुना करोमि? इति, ततः स आह–यत्प्रतिभासते तत्कुरु' इत्येवं बोध्यम् ८, अभिगृहीता भाषा प्रतिनियतार्थावधारणरूपा भवति यथा–इदं कार्यमधुना कर्तव्यम् इदं न कर्तव्यम्' इत्येवं

रूप में इस भाषा का प्रयोग किया जाता है, जैसे–'यह वस्तु मैं तुम्हें नहीं दूंगा।'

(७) इच्छानुलोमा–जो भाषा इच्छा के अनुकूल हो, अर्थात् वक्ता के इष्ट अर्थ का समर्थन करने वाली हो, वह इच्छानुलोमा भाषा कहलाती है। जैसे–कोई किसी कार्य को आरंभ करते समय किसी से पूछता है। जिससे पूछता है, वह कहता है–'आप यह कार्य कीजिए, इसमें मेरी अनुमति है।' इस प्रकार की भाषा इच्छानु लोमा कहलाती है।

(८) अनभिगृहीता–जो भाषा किसी नियत अर्थ का अवधारण न करने वाली हो, अर्थात् नियत रूप न हो, जैसे कोई किसी से पूछता है–बहुत से कार्य उपस्थित हैं, उन में से इस समय कौन–सा कर्य करूं? तब उसे कोई उत्तर दाता कहता है–'जो ठीक समझो सो करो।' इस भाषा से किसी विशिष्ट कार्य का निर्णय नहीं होता, अतएव इसे अनभिगृहीता भाषा कहते हैं।

(९) अभिगृहीता–जो भाषा किसी नियत अर्थ का निश्चय करने वाली हो, जैसे–'इस समय अमुक कार्य करो, दूसरा कोई कार्य न करो' इस प्रकार की भाषा अभिगृहीता है।

'આ વસ્તુ હુ તમને નહી આપુ'

(૭) ઇચ્છાનુલોમા–જે ભાષા ઇચ્છાને અનુકૂળ હોય અર્થાત્ વક્તાના ઇષ્ટ અર્થનું સમર્થન કરવાવાળી હોય તે ઇચ્છાનુલોમા ભાષા કહેવાય છે. જેમકે, કોઈ કોઈ કાર્યનો આરંભ કરતી વખતે કોઈને પૂછે છે. જેને પૂછે છે તે કહે છે 'આપ આ કાર્ય કરો એમાં મારી અનુમતી છે, આ જાતની ભાષા ઇચ્છાનુલોમા કહેવાય છે.

(૮) અનભિગૃહીતા–જે ભાષા કોઈ ચોક્કસ અર્થને અવધારણુ ન કરનારી હોય અર્થાત્ નિયત ન હોય, જેમકે કોઈ કોઈને પૂછે છે–ઘણા કાર્ય ઉપસ્થિત છે, તેઓમાંથી આ વખને કયું કાર્ય કરૂ? ત્યારે તેને ઉત્તરદાતા કહે છે 'જે ઠીક લાગે તે કરો' આ ભાષાથી કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યનો નિર્ણય નથી થતો, તેથી જ તેને અનભિગૃહીતા ભાષા કહે છે.

(૯) અભિગૃહીતા–જે ભાષા નિયત અર્થનો નિશ્ચય કરવાવાળી હોય જેમકે, 'આ વખતે અમુક કાર્યકરો' બીજું કોઈ કાર્ય ન કરો, આ પ્રકારની ભાષા અભિગૃહીતા છે

बोधयम्९, संशयकरणी भाषा-अनेकार्थाभिधायकतया परस्य संशयोत्पादकरूपा भवति यथा-'सैन्धवमानय' इत्यत्र सैन्धव शब्दस्य लवण घोटकवस्त्र पुरुषार्थकतया संशयोत्पादकत्वं भवति१०, व्याकृता भाषा स्पष्टार्थकरूपा भवति यथा घटोऽयम्११, अव्याकृता भाषा अतिनिगूढशब्दार्थरूपा, अव्यक्ताक्षरप्रयोगरूपा वा भवति अनिश्चितार्थकत्वादिति ॥ सू० ५ ॥

जीवभाषकवक्तव्यता

मूलम्-जीवा णं भंते ! किं भासगा, अभासगा ? गोयमा ! जीवा भासगा वि अभासगा वि, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-जीवा भासगा वि अभासगा वि ? गोयमा ! जीवा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-संसारसमावण्णगा य, असंसारसमावण्णगा य, तत्थ णं जे ते असंसारसमावण्णगा, ते णं सिद्धा, सिद्धा णं अभासगा, तत्थ णं जे ते संसारसमावण्णगा ते दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-सेलेसी पडिवण्णगा य, असेलेसी

(१०) संशयकरणी-जो भाषा अनेक अर्थों को प्रकट करने वाली होने के कारण दूसरे के चित्त में संशय उत्पन्न करे जैसे-'सैन्धव ले आओ।' सैन्धव शब्द के अनेक अर्थ होते हैं, जैसे-नमक, घोडा, वस्त्र और पुरुष। अतएव सैन्धव शब्द को सुनकर यह संशय उत्पन्न होता है कि यह नमक मंगवाता है, या घोडा आदि यह संशय करणी भाषा है।

(११) व्याकृता-जिस भाषा का अर्थ स्पष्ट हो, जैसे-'यह घडा है।'

(१२) अव्याकृता-जिस भाषा का अर्थ अत्यन्त ही गूढ हो वह अथवा अव्यक्त (अस्पष्ट) अक्षरों का प्रयोग करना अव्याकृता भाषा है, क्यों कि वह भाषा ही समझ में नहीं आती।

यह बारह प्रकार की अपर्याप्त असत्यामृषा भाषा है, जो साधुजनों के लिए भी बोलने योग्य मानी गई है ॥५॥

(१०) संशयकरणी-जे भाषा अनेक अर्थोने कहेनारी होवाने कारणे बीजाना चित्तमां संशय उत्पन्न करे, जेमके, 'सैन्धव लई आवो' सैन्धव शब्दना अनेक अर्थ थाय छे, जेमके-मीठुं, घोडो, वस्त्र अने पुरुष, तेथीज सैन्धव शब्दने सांभळीने आ संशय उत्पन्न थाय छे के आ मीठुं मंगावेल छे के घोडो विगेरे आ संशय करणी भाषा छे

(११) व्याकृता-जे भाषानो अर्थ स्पष्ट होय, जेमके, 'आ घडो छे.'

(१२) अव्याकृता-जे भाषानो अर्थ अत्यन्त गूढ होय ते अथवा अव्यक्त (अस्पष्ट) अक्षरोनो प्रयोग करनारी अव्याकृता भाषा छे, केमके ते भाषा ज समजमां नथी आवती.

आ बार प्रकारनी अपर्याप्त असत्या मृषा भाषा छे, जे साधु पुरुषोने माटे पण बोलवा योग्य मानेली छे ॥ ५ ॥

पडिवण्णगा य, तत्थ णं जे ते सेलेसी पडिवण्णगा, ते णं अभासगा, तत्थ णं जे ते असेलेसी पडिवण्णगा ते दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–एगिंदिया य अणेगिंदिया य, तत्थ णं जे ते एगिंदिया ते णं अभासगा, तत्थ णं जे ते अणेगिंदिया ते दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–पज्जत्तगा य, अपज्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं अभासगा, तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा ते णं भासगा, से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ–जीवा भासगा वि, अभासगा वि, नेरइयाणं भंते ! किं भासगा, अभासगा ? गोयमा ! नेरइया भासगा वि, अभासगा वि, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ नेरइया भासगा वि, अभासगा वि ? गोयमा नेरइया दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं अभासगा, तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा ते णं भासगा, से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ–नेरइया भासगा वि, अभासगा वि. एवं एगिंदियवज्जाणं निरंतरं भाणियव्वं ॥ सू० ६ ॥

छाया–जीवाः खलु भदन्त ! किं भाषकाः, अभाषकाः ? गौतम ! जीवा भाषका अपि, अभाषका अपि, तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते-जीवा भाषका अपि, अभाषका अपि ? गौतम ! जीवाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–संसारसमापन्नकाश्च, असंसारसमापन्नकाश्च, तत्र खलु

जीव भाषकवक्तव्यता

शब्दार्थ-(जीवा णं भंते ! किं भासगा, अभासगा ?) हे भगवन् ! जीव क्या भाषक हैं या अभाषक हैं ? (गोयमा ! जीवा भासगा वि अभासगावि) हे गौतम ! जीव भाषक भी हैं, अभाषक भी हैं (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–जीवा भासगा वि, अभासगा वि ?) हे भगवन् ! किस हेतु से ऐसा कहा जाता है कि जीव भाषक भी हैं, अभाषक भी हैं ? (गोयमा ! जीवा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम !

જીવ ભાષક વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(जीवा णं भंते ! किं भासगा अभासगा ?) હે ભગવન્ ! જીવ શું ભાષક છે કે અભાષક છે ? (गोयमा ! जीवा भासगा वि अभासगा वि) હે ગૌતમ ! જીવ ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–जीवा भासगा वि अभासगा वि ?) હે ભગવન્ શા હેતુએ એમ કહેવાય છે કે જીવ ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે ? (गोयमा ! जीवा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! જીવ બે પ્રકારના કહેલા છે (तं जहा) તેઓ આ

ये ते असंसारसमापन्नकाः ते खलु सिद्धाः, सिद्धाः खलु अभापकाः, तत्र खलु ये ते संसारसमापन्नकास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-शैलेशी प्रतिपन्नकाश्च अशैलेशीप्रतिपन्नकाश्च, तत्र खलु ये ते शैलेशी प्रतिपन्नकास्ते खलु अभापकाः, तत्र खलु ये ते अशैलेशीप्रतिपन्नकास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकेन्द्रियाश्च, अनेकेन्द्रियाश्च, तत्र खलु ये ते एकेन्द्रियास्ते खलु अभापकाः, तत्र खलु ये ते अनेकेन्द्रियास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा- पर्याप्तकाश्च अपर्याप्तकाश्च, तत्र खलु ये ते अपर्याप्तकास्ते खलु अभापकाः, तत्र खलु ये ते पर्याप्तकास्ते खलु भापकाः, तद्

जीव दो प्रकार के कहे गए हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (संसारसमावण्णगा य असंसारसमावण्णगा य) संसार समापन्न अर्थात् संसारी और असंसार समापन्न अर्थात् मुक्त (तत्थ णं जे ते असंसारसमावण्णगा) उनमें जो असंसार समापन्न हैं (तेणं सिद्धा) वे सिद्ध हैं (सिद्धा णं अभासगा) सिद्ध अभाषक हैं (तत्थ णं जे ते संसारसमावणगा) उनमें जो संसारी हैं (ते दुविहा पण्णत्ता) वे दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (सेलेसीपडिवण्णगा य असेलेसी पडिवण्णगा य) शैलेशी करण को प्राप्त और शैलेशी करण को जो प्राप्त न हों (तत्थ णं जे ते सेलेसीपडिवण्णगा ते णं अभासगा) उन में जो शैलेशीप्राप्त हैं' वे अभाषक हैं (तत्थ णं जेते असेलेसी पडिवण्णगा ते दुविहा पण्णत्ता) उनमें जो अशैलेशीप्रतिपन्न हैं, वे दो प्रकार के हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (एगिंदिया य अणेगिंदिया य) एकेन्द्रिय और अनेकेन्द्रिय (तत्थ णं जे ते एगिंदिया) उनमें जो एकेन्द्रिय हैं (ते णं अभासगा) वे अभाषक हैं (तत्थ णं जे ते अणेगेंदिया ते दुविहा पण्णत्ता) उनमें जो अनेकेन्द्रिय हैं, वे दो प्रकार के हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य) पर्याप्त और अपर्याप्त (तत्थ णं जे ते

પ્રકારે (संसारसमावण्णगा य असंसारसमावण्णगा य) સંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ સંસારી અને અસંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ મુક્ત (तत्थणं जे ते असंसारसमावण्णगा) તેઓમાં જે અસંસાર સમાપન્ન છે (तेणं सिद्धा) તેઓ સિદ્ધ છે (सिद्धाणं अभासगा) સિદ્ધ અભાષક છે (तत्थणं जे ते संसारसमावण्णगा) તેઓમાં જે સંસારી છે (ते दुविहा पण्णत्ता) તે બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सेलेसी पडिवण्णगाय, असेलेसी पडिवण्णगा य) શૈલેશી કરણને પ્રાપ્ત અને શૈલેશી કરણને જે પ્રાપ્ત ન હોય (तत्थणं जे ते सेलेसी पडिवण्णगा तेणं अभासगा) તેઓમાં જે શૈલેશી કરણને પ્રાપ્ત છે તે અભાષક છે (तत्थणं जे ते असेलेसी पडिवण्णागा ते दुविहा पण्णत्ता) તેઓમાં જે અશૈલેશી પ્રતિપન્ન છે, તેઓ બે પ્રકારના છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (एगिंदिया य अणेगिंदिया य) એકેન્દ્રિય અને અનેકેન્દ્રિય (तत्थणं जे ते एगिंदिया) તેઓમા જે એકેન્દ્રિય છે (तेणं अभासगा) તેઓ અભાષક છે (तत्थणं जे ते अणेगेंदिया ते दुविहा पण्णत्ता) તેઓમાથી જે અનેકેન્દ્રિય છે, તેઓ બે પ્રકારના છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य) પર્યાપ્ત અને

एतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते जीवा भाषका अपि, अभाषका अपि, नैरयिकाः खलु भदन्त ! किं भाषकाः, अभाषकाः ? गौतम ! नैरयिका भाषका अपि, अभाषका अपि. तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते-नैरयिका भाषका अपि, अभाषका अपि ? गौतम ! नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पर्याप्तकाश्च, अपर्याप्तकाश्च । तत्र खलु ये ते अपर्याप्तकास्ते खलु अभाषकाः तत्र खलु ये ते पर्याप्तकास्ते खलु भाषकाः, तत् एतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते-नैरयिका भाषका अपि, अभाषका अपि, एवम् एकेन्द्रियवर्जानां निरन्तरं भणितव्यम् ॥ सू० ६ ॥

अपज्जत्तगा ते णं अभासगा) इन में जो अपर्याप्त हैं, वे अभाषक हैं 'तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा ते णं भासगा) उनमें जो पर्याप्तक हैं, वे भाषक हैं (से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-जीवा भासगा वि, अभासगा वि) इस हेतु से हे गौतम ! ऐसा कहा है कि जीव भाषक भी होते हैं, अभाषक भी होते हैं ।

(नेरइया णं भंते ! किं भासगा, अभासगा ?) हे भगवन् ! नारक क्या भाषक हैं या अभाषक ? (गोयमा ! नेरइया भासगा वि, अभासगा वि) हे गौतम ! नारक भाषक भी हैं, अभाषक भी (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-नेरइया भासगा वि, अभासगा वि) किस हेतु से हे भगवन् ! ऐसा कहा है कि नारक भाषक भी हैं, अभाषक भी हैं (गोयमा ! नेरइया दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! नारक दो प्रकार के कहे गए हैं (तं जहा-पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य) वे इस प्रकार-पर्याप्त और अपर्याप्त (तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा) उनमें जो अपर्याप्त हैं (ते णं अभासगा) वे अभाषक हैं (तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा तेणं भासगा) उनमें जो पर्याप्त हैं, वे भाषक हैं (से एएणट्ठे णं गोयमा ! एवं वुच्चइ-नेरइया भासगा वि, अभासगा वि) इस हेतु से हे गौतम ! ऐसा कहा जाता है कि नारक भाषक भी हैं, अभाषक

અપર્યાપ્ત (तत्थणं जे ते अपज्जत्तगा तेणं अभासगा) તેઓમાં જે અપર્યાપ્તો છે, તેઓ અભાષક છે (तत्थणं जे ते पज्जत्तगा ते णं भासगा) તેઓમાં જેઓ પર્યાપ્તક છે, તેઓ ભાષક છે (से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-जीवा भासगा वि, अभासगा वि) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહ્યુ છે કે જીવ ભાષક પણ હોય છે, અભાષક પણ હોય છે

(नेरइयाणं भंते ! किं भासगा अभासगा ?) હે ભગવન્ ! નારક શું ભાષક છે અગર અભાષક છે ? (गोयमा ! नेरइया भासगा वि, अभासगा वि) હે ગૌતમ ! નારક ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે (से केणट्ठेणं भंते ! एव वुच्चइ-नेरइया भासगा वि, अभासगा वि) શા હેતુથી હે ભગવન્ ! એવુ કહ્યું છે કે, નારક ભાષક પણ છે, અભાષક પણ છે (गोयमा ! नेरइया दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! નારક બે પ્રકારના કહેલા છે (तं जहा पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य) તે આ પ્રકારે-પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત (तत्थणं जे ते अपज्जत्तगा) તેઓમાંથી જેઓ અપર્યાપ્તક છે (ते णं अभासगा) તેઓ અભાષક છે (से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-नेरइया भासगा वि, अभासगा वि) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહેલુ છે કે નારક

टीका-अथ जीवानां भापकत्वादिकं प्ररूपयितुमाह-'जीवाणं किं भासगा, अभासगा ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! जीवाः खलु किं भापका भवन्ति ? किं वा अभापका भवन्ति ? भगवानाह, 'गोयमा !' हे गौतम! 'जीवाः भासगा वि अभासगा वि' जीवाः भापका अपि केचन भवन्ति, अथ चाभापका अपि केचन भवन्ति, गौतमः पृच्छति 'से केणट्ठे णं भंते ! एवं वुच्चइ-जीवा भासगा वि अभासगा वि ?' हे भदन्त ! तत्-अथ, केनार्थेन कथं तावद् एवम्-उक्तरीत्या उच्यते यद् जीवा भापका अपि भवन्ति, अथ चाभापका अपि भवन्ति इति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जीवा दुविहा पण्णत्ता' जीवाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा-संसारसमावण्णगा य असंसारसमावण्णगा य' तद्यथा-संसारसमापन्नकाश्च, असंसारसमापन्नकाश्च, 'तत्थ णं जे ते असंसारसमावण्णगा ते णं सिद्धा' तत्र खलु-तदुभयेपां मध्ये ये ते असंसारसमापन्नका भवन्ति ते खलु सिद्धा व्यपदिश्यन्ते, 'सिद्धा णं अभासगा' सिद्धाः खलु

भी हैं (एवं एगिंदियवज्जाणं निरंतरं भाणियव्वं) इस प्रकार एकेन्द्रियों को छोडकर निरन्तर कहना चाहिए।

टीकार्थ-अब यह प्ररूपणा की जाती है कि जीव भाषक अर्थात् भाषा का प्रयोग करने वाले होते हैं अथवा अभाषक होते हैं ?

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! जीव भाषक हैं अथवा आभाषक होते हैं ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! कोई-कोई जीव भाषक भी होते हैं, कोई-कोई अभाषक भी होते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! किस कारण से ऐसा कहा है कि कोई जीव भाषक और कोई अभाषक होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! जीव दो प्रकार के होते हैं-संसारसमापन्न अर्थात् संसारी और असंसारसमापन्न। उनमें जो असंसारसमापन्न हैं अर्थात् संसारसमापन्न नहीं हैं, वे सिद्ध हैं। सिद्ध जीव अभाषक होते हैं-वे भाषा का

ભાપક છે, અભાષક પણ છે (एवं एगिंदियवज्जाणं निरंतरं भाणियव्वं) એ પ્રકારે એકેન્દ્રિયો સિવાય નિરન્તર કહેવું જોઈએ

ટીકાર્થ-હવે તે પ્રરૂપણા કરાય છે કે જીવ ભાષક અર્થાત્ ભાષાનો ઉપયોગ કરનાર હોય છે અથવા અભાષક હોય છે ?

ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જીવ ભાષક હોય છે ? કે અભાષક હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! કોઈ જીવ ભાષક પણ હોય છે, અને કોઈ અભાષક પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી '-હે ભગવન્ શા કારણથી એવું કહ્યું છે કે કોઈ જીવ ભાષક અને કોઈ અભાષક પણ હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ બે પ્રકારના હોય છે-સંસાર સમાપન્ન અર્થાત્ સંસારી અને અસંસાર સમાપન્ન તેઓમાં જે અસંસાર સમાપન્ન છે અર્થાત્ સંસાર

अभाषका भवन्ति, 'तत्थ णं जे ते संसारसमावन्नगा ते दुविहा पण्णत्ता' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते संसारसमापन्नका भवन्ति, ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा सेलेसीपडिवण्णगा य असेलेसी पडिवण्णगा य' तद्यथा–शैलेशीप्रतिपन्नकाश्च, अशैलेशीप्रतिपन्नकाश्च 'तत्थ णं जे ते सेलेसीपडिवण्णगा ते णं अभासगा' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते शैलेशीप्रतिपन्नका भवन्ति ते खलु अभापका भवन्ति, 'तत्थ णं जे ते असेलेसीपडिवन्नगा ते दुविहा पण्णत्ता' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते अशैलेशीप्रतिपन्नकाः सन्ति, ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा एगिंदिया य अणेगिंदिया य' तद्यथा–एकेन्द्रियाश्च, अनेकेन्द्रियाश्च, 'तत्थ णं जे ते एगिंदिया ते णं अभासगा' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते एकेन्द्रियाः सन्ति ते खलु अभाषका भवन्ति, 'तत्थ णं जे ते अणेगिंदिया ते दुविहा पण्णत्ता' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते अनेकेन्द्रियाः सन्ति ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा–पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य' तद्यथा–पर्याप्तकाश्च, अपर्याप्तकाश्च, 'तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं अभासगा' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते अपर्याप्तका भवन्ति ते खलु अभाषका भवन्ति, 'तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा ते णं भासगा' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते पर्याप्तकाः सन्ति ते खलु भाषका भवन्ति,

---

प्रयोग नहीं करते, क्यों कि वे शरीर, इन्द्रिय आदि से रहित होते हैं। जो जीव संसार समापन्न हैं, वे भी दो प्रकार के होते हैं शैलेशीप्रतिपन्न और अशैलेशी प्रतिपन्न। जो जीव योगों का निरोध करके निश्चल–निस्पन्द आत्मप्रदेशों वाले हो चुके हैं, वे शैलेशीप्रतिपन्न कहलाते हैं। शैलेशीकरण को प्राप्त जीव अभाषक होते हैं। किन्तु जो जीव शैलेशी प्रतिपन्न नहीं हैं, उनके भी दो भेद हैं–एकेन्द्रिय अर्थात् पृथ्वीकायिक आदि स्थावर जीव और अनेकेन्द्रिय अर्थात् दो, तीन, चार अथवा पांचों इन्द्रियों वाले। जो जीव एकेन्द्रिय हैं, वे अभाषक हैं। किन्तु जो द्वीन्द्रियादि अनेकेन्द्रिय हैं, उनके दो भेद हैं-पर्याप्त और अपर्याप्त। इनमें जो अपर्याप्त हैं, वे अभाषक हैं, क्यों कि भाषापर्याप्ति की पूर्णता के विना भाषा का प्रयोग किया नहीं जा सकता। किन्तु उनमें जो पर्याप्तक हैं,

---

સમાપન્ન નથી, તેઓ સિદ્ધ છે. સિદ્ધ જીવ અભાષક હોય છે–તેઓ ભાષાનો પ્રયોગ નથી કરતા, કેમકે તેઓ શરીર, ઈન્દ્રિય આદિથી રહિત હોય છે. જે જીવ સંસાર સમાપન્ન છે, તેઓ બે પ્રકારના હોય છે–શૈલેશી પ્રતિપન્ન અને અશૈલેશી પ્રતિપન્ન. જે જીવો યોગોનો નિરોધ કરીને નિશ્ચલ–નિસ્પન્દ આત્મપ્રદેશોવાળા થઈ ચૂક્યા છે, તેઓ શૈલેશી પ્રતિપન્ન કહેવાય છે. શૈલેશીકરણને પ્રાપ્ત તે જીવ અભાષક હોય છે. કિન્તુ જે જીવ શૈલેશીપ્રતિપન્ન નથી, તેમના પણ બે ભેદ છે–એકેન્દ્રિય અર્થાત્ પૃથ્વીકાયિક આદિ સ્થાવર જીવ અને અનેકેન્દ્રિય અર્થાત્ બે, ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા. જે જીવ એકેન્દ્રિય છે, તેમના બે ભેદ છે–પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત તેઓમાં જે અપર્યાપ્ત છે, તેઓ અભાષક છે, કેમકે ભાષા પર્યાપ્તિની પૂર્ણતા વિના ભાષાનો પ્રયોગ કરી શકાતો નથી. કિન્તુ તેઓમા જે પર્યાપ્તક છે, તેઓ ભાષક થાય છે. ઉપસંહાર કરતા કહે છે-હે

प्रकृतमुपसंहरन्नाह–'से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ–जीवा भासगा वि अभासगा वि' हे गौतम ! तत्–तस्मात्कारणात् एतेनार्थेन उपर्युक्तहेतुना, एवम्–उक्तरीत्या उच्यते यद्-जीवाः केचन भाषका अपि भवन्ति, अथ च केचन जीवा अभाषका अपि भवन्ति, गौतमः पृच्छति–'नेरइया णं भंते ! किं भासगा, अभासगा ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु किं भाषका भवन्ति ? किं वा अभाषका भवन्ति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'नेरइया भासगा वि अभासगा वि' नैरयिकाः केचन भाषका अपि भवन्ति, अथ च केचन नैरयिका अभाषका अपि भवन्ति, गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति–से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–नेरइया भासगा वि, अभासगा वि ?' हे भदन्त ! तत्–अथ केनार्थेन–कथं तावद् , एवम्–उक्तरीत्या उच्यये यत्–नैरयिका भाषका अपि भवन्ति अथ चाभाषका अपि भवन्ति इति ? भगवानाह 'गोयमा !' हे गौतम ! 'नेरइया दुविहा पण्णत्ता' नैरयिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा–पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य' तद्यथा–पर्याप्तकाश्च, अपर्याप्तकाश्च, 'तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं अभासगा' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये ये ते अपर्याप्ता नैरयिकाः सन्ति ते खलु अभाषका भवन्ति, किन्तु–'तत्थ णं जे ते पर्याप्तका नैरयिकाः सन्ति ते खलु भाषका भवन्ति, प्रकृत

वे भाषक होते हैं। उपसंहार करते हुए कहते हैं–हे गौतम ! इस हेतु से ऐसा कहा गया है कि जीव भाषक भी होते हैं और अभाषक भी होते हैं।

गौतमस्वामी अब दण्डक क्रम से सर्वप्रथम नारकों के विषय में यही प्रश्न दोहराते हैं–हे भगवन् ! नारक जीव क्या भाषक होते हैं अथवा अभाषक होते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! कोई-कोई नारक भाषक होते हैं और कोई-कोई अभाषक भी होते हैं।

गौतमस्वामी इसका कारण पूछते हुए प्रश्न करते हैं किस कारण से ऐसा कहा गया है कि कोई नारक भाषक और कोई अभाषक होते है ?

भगवान् उत्तर देते हैं–गौतम ! नारक जीव दो प्रकार के हैं–पर्याप्त और अपर्याप्त। उनमें जो नारक अपर्याप्त हैं, वे अभाषक होते हैं, किन्तु जो नारक

ગૌતમ ! એ હેતુએ એવું કહેલું છે કે જીવ ભાષક પણ હોય છે અને અભાષક પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી હવે દંડકના ક્રમથી સર્વ પ્રથમ નારકોના વિષયમાં એજ પ્રશ્ન ફરી કરે છે–હે ભગવન્ ! નારક જીવ શું ભાષક હોય છે અથવા અભાષક હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! કોઈ કોઈ નારક ભાષક હોય છે અને કોઈ કોઈ અભાષક પણ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી એનું કારણ પૂછતાં પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! શા કારણે એમ કહ્યું છે કે કોઈ નારક ભાષક છે અને કોઈ અભાષક હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ ! નારક જીવ બે પ્રકારના છે પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક, તેઓમાં જે નારક અપર્યાપ્ત છે, તેઓ અભાષક હોય છે, કિન્તુ જે નારક

मुपसंहारव्याजेनाह-'से एएणट्टेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-नेरइया भासगा वि अभासगा वि' हे गौतम ! तत्-तस्मात्कारणात् एतेनार्थेन-उपर्युक्तहेतुना, एवम्-उक्तरीत्या उच्यते-नेरयिकाः केचन भाषका अपि भवन्ति केचन अभाषका अपि भवन्ति 'एवं एगिंदियज्जाणं निरंतरं भाणियव्व' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या एकेन्द्रियवर्जानाम्-एकेन्द्रियान् विहाय द्वीन्द्रियादीनां वैमानिकपर्यन्तानां निरन्तरम्-अव्यवधानेन भणितव्यत्-भाषकत्वतश्च यथा योग्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥सू० ६॥

॥ भाषाजातवक्तव्यता ॥

सूत्रम्-कइ णं भंते ! भासज्जाया पण्णत्ता ? गोयमा ! चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता, तं जहा-सच्चमेगं भासज्जायं, बितियं मोसं, तइयं सच्चामोसं, चउत्थं असच्चामोसं, जीवाणं भंते ! किं सच्चं भासं भासंति मोसं भासं भासंति, सच्चामोसं भासं भासंति, असच्चामोसं भासं भासंति ? गोयमा ! जीवा सच्चं पि भासं भासंति, मोसं पि भासं भासंति, सच्चामोसं पि भासं भासंति असच्चामोसं पि भासं भासंति, नेरइयाणं भंते ! किं सच्चं भासं भासंति जाव असच्चा मोसं भासं भासंति ? गोयमा ! नेरइयाणं सच्चं पि भासं भासंति, जाव असच्चामोसं पि भासं भासंति, एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा, बेइंदियतेइंदियचउरिंदिया य नो सच्चं नो मोसं नो सच्चामोसं भासं

पर्याप्त हैं, वे भाषक होते हैं।

अब प्रकृत उपसंहार करते हुए कहते हैं इस हेतु से हे गौतम ! ऐसा कहा जाता है कि नारक जीव भाषक भी होते हैं और अभाषक भी होते हैं। जैसे नारकों के भाषक-अभाषक होने का निरूपण किया गया है, उसी प्रकार एकेन्द्रियों को छोडकर द्वीन्द्रियों से लेकर वैमानिक देवों पर्यन्त सभी के विषय में समझ लेना चाहिए। एकेन्द्रियों को छोड देने का कारण यह है कि वे जिह्वा इन्द्रिय से रहित होने के कारण अभाषक ही होते हैं ॥सू०६॥

પર્યાપ્ત છે તેઓ ભાષક હોય છે.

હવે પ્રકૃતનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે-એ હેતુએ હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે નારક જીવ ભાષક પણ હોય છે અને અભાષક પણ હોય છે, જેવું નારકોના ભાષક-અભાષક થવાનુ નિરૂપણ કર્યું છે, તેજ પ્રકારે એકેન્દ્રિયોથી લઈને વૈમાનિક દેવો પર્યન્ત બધાના વિષયમા સમજી લેવું જોઇએ. એકેન્દ્રિયોને ત્યજી દેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જીહ્વા ઇન્દ્રિયથી રહિત હોવાના કારણે અભાષક જ હોય છે ॥ ૬ ॥

भासंति, असच्चामोसं भासं भासंति, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! किं सच्चं भासं भासंति ? जाव किं असच्चामोसं भासं भासंति ? गोयमा ! पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णो सच्चं भासं भासंति णो मोसं भासं भासंति, णो सच्चामोसं भासं भासंति, एगं असच्चामोसं भासं भासंति, णण्णत्थ सिक्खापुव्वगं उत्तरगुणलद्धिं वा पडुच्च सच्चंपि भासं भासंति मोसं पि सच्चामोसं पि असच्चामोसं पि भासं भासंति मणुस्सा जाव वेमाणिया, एए जहा जीवा तहा भाणियव्वा ॥सू० ७॥

छाया–कति खलु भदन्त ! भाषा जातानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! चत्वारि भाषा जातानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा–सत्यमेकं भाषाजातम्, द्वितीयं मृषा, तृतीयं सत्यामृषा, चतुर्थम् असत्यामृषा, जीवाः, खलु भदन्त ! किं सत्यां भाषां भाषन्ते ? मृषां भाषां भाषन्ते, सत्यामृषां, भाषां भाषन्ते, असत्यामृषां भाषां भाषन्ते ? गौतम ! जीवा सत्यामपि भाषां भाषन्ते, मृषामपि

भाषाजातवक्तव्यता

शब्दार्थ–(कइ णं भंते! भासज्जाया पण्णत्ता?) हे भगवान्! भाषाजात अर्थात् भाषा के प्रकार–रूप कितने कहे हैं ? (गोयमा ! चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता) हे गौतम ! चार भाषाजात कहे गए हैं (तं जहा सच्चमेगं भासज्जायं) एक सत्य भाषा जात (वितियं मोसं) दूसरा मृषाभाषा जात (तइयं सच्चामोसं) तीसरा सत्या मृषा (चउत्थं असच्चामोसं) चौथा असत्यामृषा।

(जीवा णं भंते ! किं सच्चं भासं भासंति ?) हे भगवन् ! जीव क्या सत्य भाषा बोलते हैं ? (मोसं भासं भासंति) मृषा भाषा बोलते हैं ? (सच्चामोसं भासं भासंति) सत्यामृषा भाषा बोलते हैं ? (असच्चामोसं भासं भासंति ?) असत्यामृषा भाषा बोलते हैं ? (गोयमा! जीवा सच्चंपि भासं भासंति) हे

ભાષા જાત વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(कइ णं भंते ! भासज्जाया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! ભાષાજાત અર્થાત ભાષાના પ્રકાર–રૂપ કેટલા કહ્યાં છે ? (गोयमा ! चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ચાર ભાષા જાત કહેલા છે (तं जहा–सच्चमेगं भासज्जायं) એક સત્ય ભાષાજાત (वितियं मोसं) બીજુ મૃષા ભાષા જાત (तइयं सच्चा मोसं) ત્રીજું સત્યા મૃષા (चउत्थं असच्चा मोसं) ચોથુ અસત્યા મૃષા

(जीवाणं भंते ! किं सच्चं भासं भासन्ति) હે ભગવન્ ! જીવ શુ સત્ય ભાષા બોલે છે (मोसं भासं भासंति ?) મૃષા ભાષા બોલે છે (सच्चा मोसं भासं भासंति ?) સત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ? (असच्चा मोसं भासं भासंति) અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ? (गोयमा ! जीवा सच्चं

भाषा भाषन्ते, सत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, असत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, नैरयिकाः खलु भदन्त! किं सत्यां भाषां भाषन्ते यावद् असत्यामृषां भाषां भाषन्ते? गौतम! नैरयिकाः खलु सत्यामपि भाषां भाषन्ते यावद् असत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, एवम् असुरकुमारा यावत्–स्तनितकुमाराः, द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय चतुरिन्द्रियाश्च नो सत्यां नो मृषां नो सत्यामृषां भाषां भाषन्ते, असत्यामृषां भाषां भाषन्ते, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः खलु भदन्त! किं सत्यां भाषां भाषन्ते यावत् किम् असत्यामृषां भाषां भाषन्ते? गौतम! पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः

गौतम! जीव सत्य भाषा भी बोलते हैं (मोसंपि भासं भासंति) मृषाभाषा भी बोलते हैं (सच्चामोसंपि भासं भासंति) सत्यामृषा भी भाषा बोलते हैं (असच्चामोसंपि भासं भासंति) असत्यामृषा भी भाषा बोलते हैं।

(नेरइया णं भंते किं सच्चं भासं भासंति?) हे भगवन् नारक क्या सत्य भाषा बोलते हैं? (जाव असच्चामोसंपि भासं भासंति) यावत् असत्यामृषा भाषा भी बोलते हैं (एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा) इसी प्रकार असुरकुमार यावत् स्तनितकुमार (बेइंदिय–तेइंदिय–चउरिंदिया य नो सच्चं, नो मोसं, नो सच्चामोसं भासं भासंति) द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय सत्य भाषा नहीं बोलते, मृषा भाषा नहीं बोलते, सत्यमृषा भाषा नहीं बोलते (असच्चामोसं भासं भासंति) असत्यामृषा भाषा बोलते हैं।

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते! किं सच्चं भासं भासंति?) हे भगवन्! तिर्यंच पंचेन्द्रिय क्या सत्य भाषा बोलते हैं? (जाव किं असच्चामोसं भासं भासंति?) यावत् क्या असत्यामृषा भाषा बोलते हैं? (गोयमा! पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णो सच्चं भासं भासंति) हे गौतम! पंचेन्द्रिय तिर्यंच सत्यभाषा

पि भासं भासंति) હે ગૌતમ! જીવ સત્ય ભાષા પણ બોલે છે (मोसं वि भासं भासंति) મૃષા પણ બોલે છે (सच्चा मोसं वि भासं भासंति) સત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે (असच्चा मोसं पि भासं भासंति) અસત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે.

(नेरइयाणं भंते! किं सच्चं भासं भासंति) હે ભગવન્ નારકો શું સત્ય ભાષા બોલે છે? (जाव असच्चामोसं पि भासं भासंति) યાવત્ અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે (एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा) એજ પ્રમાણે અસુરકુમારથી લઈને યાવત્ સ્તનિતકુમાર પર્યંત સમજવું (बेइंदिय तेइंदिय चउरिंदिया य नो सच्चं, नो मोसं, नो सच्चामोसं भासं भासंति) દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય સત્ય ભાષા બોલતા નથી, મૃષા ભાષા બોલતા નથી, સત્યામૃષા પણ બોલતા નથી. (असच्चा मोसं भासं भासंति) અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે.

(पंचिंदिय तिरिक्खजोणियाणं भंते! किं सच्चं भासं भासंति) હે ભગવન્! તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય શું સત્ય ભાષા બોલે છે? (जाव किं असच्चामोसं भासं भासंति) યાવત્ શું અસત્યા

नो सत्यां भाषां भाषन्ते नो मृषां भाषां भाषन्ते, नो सत्यामृषां भाषां भाषन्ते एकाम् असत्यामृषां भाषां भाषन्ते, नान्यत्र शिक्षापूर्वकम् उत्तरगुणलब्धिं वा प्रतीत्य सत्यामपि भाषां भाषन्ते मृषामपि सत्यामृषामपि असत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, मनुष्या यावद् वैमानिकाः, एते यथा जीवास्तथा भणितव्याः ॥ सू० ७ ॥

टीका–अथ प्रकारान्तरेण भाषावक्तव्यतामेव प्ररूपयितुमाह–'कइ णं भंते ! भासज्जाया पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति हे भदन्त ! कति खलु–कियन्ति तावद् भाषा जातानि–भाषाप्रकाररूपाणि प्रज्ञप्तानि–प्ररूपितानि भवन्ति ? एतच्च पूर्वोक्तस्यापि भाषास्वरूपस्य किञ्चिद्

नहीं बोलते (णो मोसं भासं भासंति) मृषा भाषा नहीं बोलते (णो सच्चामोसं भासं भासंति) सत्यामृषा भाषा नहीं बोलते (एगं असच्चामोसं भासं भासंति) एक असत्यामृषा भाषा बोलते हैं (णण्णत्थ सिक्खा पुव्वगं उत्तरगुणलद्धिं वा पडुच्च) सिवाय शिक्षागुणपूर्वक अथवा उत्तर गुणलब्धि की अपेक्षा से (सच्चंपि भासं भासंति) सत्य भाषा भी बोलते हैं (मोसंपि, सच्चामोसंपि, असच्चामोसंपि भासं भासंति) मृषा भी, सत्य मृषा भी और असत्यमृषा भी भाषा बोलते हैं (मणुस्सा जाव वेमाणिया) मनुष्यों से लेकर वैमानिकों तक (एते जहा जीवा तहा भाणियव्वा) ये जीवों की तरह कहने चाहिए ।

टीकार्थ–प्रकारान्तरसे भाषा की ही प्ररूपणा यहां की जाती है गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! भाषा के प्रकार अथवा भाषा जात कितने कहे गए हैं ? यद्यपि भाषा के प्रकारों का कथन पहले किया जा चुका है, किन्तु यहां पुनः जो प्रश्न किया गया है, वह किंचित् विशेषता प्रकट करने के लिए है

મૃષા ભાષા બોલે છે ? (गोयमा ! पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णो सच्चं भासं भासंति) હે ગૌતમ ! પચેન્દ્રિય તિર્યંચ સત્ય ભાષા નથી બોલતા (णो मोसं भासं भासंति) મૃષા ભાષા નથી બોલતા (णो सच्चा मोसं भासं भासंति) સત્યા મૃષા ભાષા નથી બોલતા (एगं असच्चामोसं भासं भासंति) એક અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે (णण्णत्थ सिक्खा पुव्वगं उत्तर गुणलद्धिं वा पडुच्च) સિવાય શિક્ષા ગુણ પૂર્વક અથવા ઉત્તર ગુણ લબ્ધિની અપેક્ષાએ (सच्चं पि भासं भासंति) સત્ય ભાષા પણ બોલે છે (मोसं पि सच्चामोसं पि, असच्चा मोसं पि भासं भसंति) મૃષા પણ, સત્ય મૃષા પણ અને અસત્ય મૃષા પણ ભાષા બોલે છે (मणुस्सा जाव वेमाणिया) મનુષ્યોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી (एते जहा जीवा तहा भाणियव्वा) એ જીવોની જેમ કહેવા જોઈએ

ટીકાર્થ– પ્રકારાન્તરે અહીં ભાષાની પ્રરૂપણા કરાય છે–

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! ભાષાના પ્રકારો કેટલા કહ્યા છે ? યદ્યપિ ભાષાના પ્રકારોનું કથન પહેલા કરી દેવાયુ છે, પરન્તુ અહીં ફરીથી પ્રશ્ન કરાયેલો છે, તે કાંઈક વિશેષતા પ્રગટ કરવાને માટે છે, તેથી પુનરૂક્તિ દોષની આશંકા ન કરવી જોઈએ.

वैशिष्टयान्तरं प्रतिपादयितुं पुनरुक्तं तेन पुनरुक्तत्वं नाशङ्कनीयम्, भगवानाह 'गोयमा !' हे गौतम ! 'चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता' चत्वारि भाषा जातानि भाषाप्रकाररूपाणि प्रज्ञप्तानि सन्ति, 'तं जहा-सच्चमेगं भासज्जायं' तद्यथा-सत्यमेकम्-प्रथमम्, भाषा जातम्-भाषा प्रकाररूपं भवति, 'बितियं मोसं' द्वितीयम्-भाषाप्रकाररूपं मृषा भवति 'तइयं सच्चामोसं' तृतीयम्-भाषाप्रकाररूपं सत्यामृषा भवति, 'चउत्थं असच्चामोसं' चतुर्थम्-भाषाप्रकाररूपम् असत्यामृषा भवति इत्येवं चत्वारो भाषाभेदाः पूर्वोक्ता एव पुनः प्रतिपादिताः, अथ ततो वैशिष्टयान्तरं प्रतिपादयति-'जीवाणं भंते ! किं सच्चं भासं भासंति, मोसं भासं भासंति, सच्चा मोसं भासं भासंति, असच्चा मोसं भासं भासंति ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! जीवाः खलु किम् सत्यां भाषां भाषन्ते ? किं मृषा भाषां भाषन्ते किं वा सत्यामृषां भाषां भाषन्ते ? किं वा असत्या मृषां भाषां भाषन्ते ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जीवा सच्चं पि भासं भासंति, मोसं पि भासं भासंति, सच्चा मोसं पि भासंति असच्चामोसंपि भासं भासंति' जीवाः केचन सत्यामपि भाषां भाषन्ते, केचन मृषामपि भाषां

अतः पुनरुक्ति दोष की अशंका नहीं करनी चाहिए।

भगवान् प्रश्न का उत्तर देते हैं-हे गौतम ! चार भाषा जात अर्थात् भाषा के प्रकार रूप कहे गए हैं। वे इस प्रकार हैं-सत्य प्रथम भाषा जात है, असत्य दूसरा भाषा जात है, सत्यामृषा तीसरा भाषा जात है और असत्यामृषा चौथा भाषा जात है। इस प्रकार भाषा के ये चार भेद वही हैं जो पूर्व में कहे जा चुके थे।

अब इनके संबन्ध में जो विशिष्टता है, उसका प्रतिपादन करते हैं-

गौतम स्वामी-हे भगवन् ! जीव क्या सत्य भाषा बोलते हैं, क्या असत्य भाषा बोलते हैं, सत्यमृषा भाषा बोलते हैं अथवा असत्यामृषा भाषा बोलते हैं।

भगवान्-हे गौतम ! कोई जीव सत्य भाषा भी बोलते हैं, असत्य भाषा भी बोलते हैं, सत्यामृषा भाषा भी बोलते हैं और असत्यामृषा भाषा भी बोलते हैं।

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! ચાર ભાષા જાત અર્થાત્ ભાષાના પ્રકાર-કહેલા છે, તે આ પ્રકારે છે-સત્ય પ્રથમ ભાષા છે, અસત્ય બીજો ભાષા જાત છે, સત્યા મૃષા ત્રીજો ભાષા જાત છે અને સત્યામૃષા ચોથો ભાષા જાત છે. એ રીતે ભાષાના ચાર ભેદ ત્યાં જ છે કે જે પહેલા કહી દિધેલા છે, હવે તેમની બાબતમા જે વિશિષ્ટતા છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ શું સત્ય ભાષા બોલે છે ? શું અસત્ય ભાષા બોલે છે ? સત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે અથવા અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ જીવ સત્ય ભાષા પણ બોલે છે, અસત્ય ભાષા પણ બોલે છે. સત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે, અને અસત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે.

भाषन्ते केचन सत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, केचन असत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, गौतमः पृच्छति–'नेरइया णं भंते ! किं सच्चं भासं भासंति जाव–असच्चामोसं भासं भासंति ? हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु किं सत्यां भाषां भाषन्ते ? यावत्–किं वा मृषां भाषां भाषन्ते ? किं वा सत्यामृषां भाषां भाषन्ते ? किं वा असत्यामृषां भाषां भाषन्ते ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'नेरइया णं सच्चं पि भासं भासंति जाव–असच्चामोसंपि भासं भासंति' नैरयिकाः खलु केचन कदाचन सत्यामपि भाषां भाषन्ते, यावत्–केचन नैरयिकाः मृषाभाषामपि भाषन्ते, केचन सत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, केचन तु असत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, 'एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा'–एवम्–नैरयिकवदेव असुरकुमाराः, यावत्–नागकुमाराः, सुवर्णकुमाराः, अग्निकुमाराः, विद्युत्कुमाराः, उदधिकुमाराः, द्वीपकुमाराः, पवनकुमाराः, स्तनितकुमाराः अपि केचन सत्यामपि भाषां भाषन्ते केचन मृषामपि भाषां भाषन्ते, केचन सत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते केचन असत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, इत्यर्थः, बेइंदियतेइंदिय चउरिंदिया य नो सच्चं नो मोसं नो सच्चा मोसं भासं भासंति' द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाश्च

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! नैरयिक क्या सत्य भाषा बोलते हैं, असत्य भाषा बोलते हैं, सत्यामृषा भाषा बोलते हैं अथवा असत्यामृषा भाषा बोलते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! कोई नैरयिक कभी सत्य भाषा भी बोलते हैं, कभी कोई असत्य भाषा भी बोलते हैं, मिश्र भाषा भी बोलते हैं और व्यवहार भाषा भी बोलते हैं ।

जैसा नारकों के विषय में कहा गया है, उसी प्रकार असुरकुमारों से लेकर स्तनित कुमारों तक जानना चाहिए, अर्थात् असुरकुमार, नागकुमार, सुवर्णकुमार, अग्नि कुमार, विद्युत्कुमार, उदधिकुमार, द्वीपकुमार, दिक्कुमार, पवनकुमार, और स्तनितकुमार भी कभी कोई सत्य भाषा बोलते हैं, कभी असत्य, कभी मिश्र और कभी व्यवहार भाषा बोलते हैं ।

द्वीन्द्रिय, और त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय जीव न सत्य भाषा बोलते हैं, न असत्य

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! નૈરયિક શું સત્યા ભાષ બોલે છે. અસત્ય ભાષા બોલે છે, સત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે, અથવા અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ?

શ્રીભગવાન્–હે ગૌતમ ! કોઈ નૈરયિક ક્યારેક સત્ય ભાષા પણ બોલે છે, ક્યારેક કોઈ અસત્ય ભાષા પણ બોલે છે, મિશ્ર ભાષા પણ બોલે છે અને વ્યવહાર ભાષા પણ બોલે છે.

જેવું નારકોના વિષે કહેલું છે, તેજ પ્રકારે અસુરકુમારોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધી સમજવું જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, પવનકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર પણ ક્યારેક સત્ય ભાષા બોલે છે, ક્યારેક અસત્ય ભાષા, ક્યારેક મિશ્ર, અને ક્યારેક વ્યવહાર ભાષા બોલે છે.

દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવ સત્ય ભાષા નથી બોલતા. અસત્ય ભાષા

नो सत्यां भाषां भाषन्ते नो वा मृषां भाषां भाषन्ते, नो वा सत्यामृषां भाषां भाषन्ते, अपि तु 'असच्चा मोसं भासं भासंति' असत्यामृषां भाषां भाषन्ते, तथा च द्वि त्रि चतुरिन्द्रियेषु सत्या मृषा-सत्यामृषारूप भाषात्रयनिषेधोऽवसेयस्तेषां सम्यग् ज्ञानपरप्रतारणाद्यभिप्रायाभावात्, गौतमः पृच्छति-'पंचियतिरिक्खजोणिया णं भंते ! किं सच्चं भासं भासंति जाव किं असच्चामोसं भासं भासंति ?' हे भदन्त ! पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः खलु किं सत्यां भाषां भाषन्ते ? यावत्-किं वा मृषां भाषां भाषन्ते ? किं वा सत्या मृषां भाषां भाषन्ते ? किं वा असत्या मृषां भाषां भाषन्ते ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णो सच्चं भासं भासंति, णो मोसं भासं भासंति' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः नो सत्यां भाषां भाषन्ते, 'णो सच्चा मोसं भासं भासंति' नो वा सत्यामृषां भाषां भाषन्ते किन्तु-'एगं असच्चा मोसं भासं भासंति' एकाम् असत्यामृषा भाषां भाषन्ते, तथा च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका अपि न सम्यग्यथावस्थितवस्तुप्रतिपादनाभिप्रायेण भाषन्ते, नापि परवञ्चनाद्यभिप्रायेण भाषन्ते अपि तु कोपावस्था वा भवतु परजिघांसावस्था वा भवतु सर्वावस्थास्वपि समानरूप-

भाषा बोलते हैं, न सत्यामृषा भाषा बोलते हैं, किन्तु असत्यामृषा भाषा बोलते हैं। इस प्रकार द्वीन्द्रियों, त्रीन्द्रियों और चतुरिन्द्रियों में सत्य, असत्य और मिश्र इन तीन भाषाओं के प्रयोग का निषेध समझना चाहिए। इसका कारण यह है कि उनमें न सम्यग्ज्ञान होता है और न दूसरों को ठगने का अभिप्राय ही होता है।

गौतम स्वामी-हे भगवन् ! पंचेन्द्रिय तिर्यंचयोनिक क्या सत्य भाषा बोलते हैं यावत् क्या असत्यामृषा भाषा बोलते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! पंचेन्द्रिय तिर्यंच न सत्य भाषा बोलते हैं, न असत्य भाषा बोलते हैं, न सत्यामृषा भाषा बोलते हैं, किन्तु एक मात्र असत्यामृषा अर्थात् व्यवहार भाषा बोलते हैं, क्योंकि पंचेन्द्रिय तिर्यंच न तो यथार्थ वस्तु स्वरूप का प्रतिपादन करने के अभिप्राय से बोलते हैं, और न दूसरे को ठगने

પણ નથી બોલતા. સત્યા મૃષા પણ નથી બોલતા. કિન્તુ અસત્યા મૃષા બોલે છે. એ પ્રકારે દ્વીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો, અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં સત્ય, અસત્ય અને મિશ્ર આ ત્રણ ભાષાઓના પ્રયોગનો નિષેધ સમજવો જોઈએ. તેનું કારણ એ છે કે તેઓમાં સમ્યગ્જ્ઞાન નથી હોતું અને બીજાને ઠગવાનો અભિપ્રાય પણ નથી હોતો.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક જીવ શું સત્ય ભાષા બોલે છે યાવત્ શું અસત્યા મૃષા ભાષા બોલે છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સત્ય ભાષા નથી બોલતાં, અસત્ય ભાષા નથી બોલતાં, સત્યામૃષા ભાષા પણ નથી બોલતા કિન્તુ એક માત્ર અસત્યા મૃષા અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા બોલે છે, કેમકે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપનું પ્રતિ-

तथैव भाषन्ते अतस्तेषामपि भाषा असत्या मृषा रूपैव भवति, अथ सर्वेषामपि पञ्चेन्द्रियतिरश्चां किमसत्या रूपैव भाषा भवति ? इत्याकाङ्क्षायां नेत्याह–'णण्णत्थ' नान्यत्र–शिक्षादेरन्यत्र न सत्यादित्रिकभाषां भाषन्ते इत्यर्थः, किन्तु–'सिक्खापुव्वगं उत्तरगुणलद्धिं वा पडुच्च सच्चं पि भासं भासंति' शुकसारिकादयः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः शिक्षापूर्वकं वा संस्कारविशेषात्–उत्तरगुणलब्धिं वा कुतश्चित्तथाविधक्षयोपशमविशेषाज्जातिस्मरणरूपां विशिष्टव्यवहारकौशलरूपां वा लब्धिं प्रतीत्य–आश्रित्य सत्यामपि भाषां भाषन्ते, 'मोसं पि सच्चा मोसंपि असच्चा मोसंपि भासं भासंति' मृषामपि भाषां भाषन्ते सत्यामृषामपि

या धोखा देने के आशय से ही बोलते हैं। किन्तु चाहे क्रोधावस्था हो, चाहे दूसरे का घात करने की इच्छा की स्थिति हो, वे सभी अवस्थाओं में समान रूप से ही बोलते हैं, अत एव उनकी भाषा असत्यामृषा भाषा ही होती है, जिसे न तो सत्य की कोटि में रक्खा जा सकता है और न असत्य की ही कोटि में रक्खा जा सकता है। तो क्या सभी पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की भाषा असत्यामृषा ही होती है, अथवा इसमें कोई अपवाद भी है ? इस प्रश्न का उत्तर देने के लिए कहते हैं–शिक्षा आदि को छोड़ कर वे तीन भाषाओं का प्रयोग नहीं करते किन्तु शुक (तोता) और सारिका (मैना) आदि पंचेन्द्रिय तिर्यंचों को यदि शिक्षा दी जाय अथवा उनको विशेष प्रकार का क्षयोपशम होने से जाति स्मरण आदि रूप किसी उत्तर गुण की लब्धि हो जाय अथवा विशिष्ट व्यवहार कौशल रूप लब्धि की प्राप्ति हो जाय तो वे सत्य भाषा भी बोलते हैं, असत्य भाषा भी बोलते हैं सत्यामृषा भाषा भी बोलते हैं।

मनुष्य यावत्–वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक जीवों के समान

પાદન કરવાના અભિપ્રાયથી નથી બોલતાં, અને બીજાને ઠગવાને કે છેતરવાના આશયથી નથી બોલતા. પણ ચાહે તો ક્રોધાવસ્થા હોય, ચાહે બીજાનો ઘાત કરવાની ઈચ્છાની સ્થિતિ હોય, તેઓ બધી અવસ્થાઓમાં સમાનરૂપથી જ બોલે છે. તેથી જ તેમની ભાષા અસત્યામૃષા જ હોય છે, જેને નથી સત્યની કોટિમાં મૂકી શકાતી અને નથી અસત્યની કોટિમાં પણ મૂકી શકાતી. તો શું બધાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની ભાષા અસત્યા મૃષા જ હોય છે, અથવા તેમાં કોઈ અપવાદ પણ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને માટે કહે છે શિક્ષા આદિને છોડીને તેઓ ત્રણ ભાષાઓનો પ્રયોગ નથી કરતા, કિન્તુ શુક (પોપટ) અને સારિકા (મેના) આદિ પંચેન્દ્રિયને જો શિક્ષા અપાય અથવા તેમને વિશેષ પ્રકારના ક્ષયોપશમ હોવાથી જાતિ સ્મરણ આદિ રૂપ કોઈ ઉત્તર ગુણની લબ્ધિ થઈ જાય અથવા વિશિષ્ટ વ્યવહાર કૌશલ્ય રૂપ લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો તેઓ સત્ય ભાષા પણ બોલે છે, અસત્ય ભાષા પણ બોલે છે અને સત્યા મૃષા ભાષા પણ બોલે છે.

મનુષ્ય યાવત્–વાનવ્યન્તર–જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક જીવોના સમાન સમજી લેવા

भाषां भाषन्ते, असत्यामृषामपि भाषां भाषन्ते, इत्यर्थः, 'मणुस्सा जाव वेमाणिया' मनुष्याः यावद्-वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाः 'एए जहा जीवा तहा भाणियव्वा' एते-मनुष्यादि वैमानिकपर्यन्ताः यथा जीवाः-समुच्चयजीवाः प्रतिपादिता स्तथा भणितव्याः ॥सू० ७॥

भाषा द्रव्यग्रहण वक्तव्यता

मूलम्--जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गिण्हइ, ताइं किं ठियाइं गेण्हइ अठियाइं गेण्हइ ? गोयमा ! ठियाइं गिण्हइ नो अठियाइं गिण्हइ, जाइं भंते ! ठियाइं गिण्हइ. ताइं किं दव्वतो गिण्हइ, खेत्तओ गिण्हइ, कालओ गिण्हइ, भावओ गिण्हइ ? गोयमा ! दव्वओ वि गिण्हइ, खेत्तओ वि. कालओ वि, भावओ वि गिण्हइ, जाइं भंते ! दव्वओ गेण्हइ, ताइं किं एगपदेसिताइं गिण्हइ, दुपदेसियाइं जाव अणंतपएसियाइं गेण्हइ ? गोयमा ! नो एगपदेसियाइं गेण्हइ जाव नो असंखेज्जपएसियाइं गिण्हइ, अणंतपएसियाइं गेण्हइ, जाइं खेत्तओ गेण्हइ ताइं किं एगपएसोगाढाइं गेण्हइ, दुपएसोगाढाइं गेण्हइ, जाव असंखेज्जपएसोगाढाइं गेण्हइ, जाइं कालओ गेण्हइ ताइं किं एगसमय ठियाइं गेण्हइ दुसमयठिइयाइं गिण्हइ जाव असंखिज्जसमयठिइयाइं गेण्हइ ? गोयमा ! एगसमयठिइयाइं पि गेण्हइ दुसमयठिइयाइं पि गेण्हइ, जाव असंखेज्जसमयठिइयाइं पि गेण्हइ, जाइं भावओ गेण्हइ ताइं किं वण्णमंताइं गेण्हइ गंधमंताइं रसमंताइं फासमंताइं गेण्हइ ? गोयमा ! वण्णमंताइं पि, जाव फासमंताइं पि गेण्हइ, जाइं भावओ वण्णमंताइं पि गेण्हइ ताइं किं एगवण्णाइं गेण्हइ जाव पंच वण्णाइं गेण्हइ ? गोयमा ! गहणदव्वाइं पडुच्च एगवण्णाइं पि गेण्हइ, जाव पंच वण्णाइं पि गेण्हइ, सव्वग्गहणं पडुच्च णियमा पंचवण्णाइं गेण्हइ, तं जहा-कालाइं नीलाइं लोहियाइं हालिद्दाइं सुक्किल्लाइं, जाइं वण्णओ

समझना चाहिए, अर्थात् सामान्य जीवों की जो वक्तव्यता कही है, वही इन देवों के विषय में भी समझ लेनी चाहिए ॥८॥

જોઈએ, અર્થાત્ સામાન્ય જીવોની જે વક્તવ્યતા કહી છે, તેજ આ દેવોના વિષયમાં પણ સમજી લેવી જોઈએ ॥ ૭ ॥

कालाइं गिण्हइ ताइं किं एगगुण कालाइं गेण्हइ जाव अणंतगुणकालाइं गिण्हइ ? गोयमा! एगगुण कालाइं पि गिण्हइ जाव अणंतगुण कालाइं पि गेण्हइ, एवं जाव सुक्किल्लाइं पि। जाइं भावओ गंधमंताइं गिण्हइ ताइं किं एगगंधाइं गिण्हइ, दुगंधाइं गिण्हइ ? गोयमा! गहणदव्वाइं पडुच्च एगगंधाइं पि दुगंधाइं पि गिण्हइ, सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा-दुगंधाइं गिण्हइ, जाइं गंधओ सुब्भिगंधाइं गिण्हइ ताइं किं एगगुण-सुब्भिगंधाइं गिण्हइ जाव अणंतगुण सुब्भिगंधाइं गिण्हइ ? गोयमा! एगगुणसुब्भिगंधाइं पि जाव अणंतगुणसुब्भिगंधाइं पि गेण्हइ, एवं दुब्भिगंधाइं पि गिण्हइ। जाइं भावओ रसमंताइं गेण्हइ ताइं किं एग-रसाइं गिण्हइ जाव किं पंचरसाइं गेण्हइ ? गोयमा! गहणदव्वाइं पडुच्च एगरसाइं पि गिण्हइ, जाव पंचरसाइं पि गेण्हइ, सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा पंचरसाइं गेण्हइ। जाइं रसओ तित्तरसाइं गेण्हइ ताइं किं एगगुणतित्तरसाइं गिण्हइ जाव अणंतगुणतित्तरसाइं गिण्हइ ? गोयमा! एगगुणतित्ताइं पि गिण्हइ जाव अणंतगुणतित्ताइं पि गिण्हइ, एवं जाव मधुररसो। जाइं भावओ फासमंताइं गिण्हइ, ताइं किं एग-फासाइं गेण्हइ जाव अट्ठफासाइं गिण्हइ ? गोयमा! गहणदव्वाइं पडुच्च णो एगफासाइं गिण्हइ, दुफासाइं गिण्हइ जाव चउफासाइं गेण्हइ, णो पंचफासाइं गेण्हइ, जाव नो अट्ठफासाइं गेण्हइ, सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा। चउफासाइं गेण्हइ, तं जहा-सीतफासाइं गेण्हइ, उसिण-फासाइं णिद्धफासाइं लुक्खफासाइं गेण्हइ, जाइं फासओ सीताइं गिण्हइ ताइं किं एगगुण सीताइं गेण्हइ जाव अणंतगुणसीताइं गेण्हइ ? गोयमा! एगगुणसीताइं पि गेण्हइ, जाव अणंतगुणसीताइं गेण्हइ, एवं उसिणणिद्धलुक्खाइं जाव अणंतगुणाइं पि गिण्हइ, जाइं भंते! जाव अणंतगुणलुक्खाइं गेण्हइ ताइं किं पुट्ठाइं गेण्हइ अपुट्ठाइं गेण्हइ ? गोयमा! पुट्ठाइं गेण्हइ अपुट्ठाइं नो गेण्हइ, जाइं भंते! पुट्ठाइं गेण्हइ

ताइं किं ओगाढाइं गेण्हइ अणोगाढाइं गेण्हइ? गोयमा! ओगाढाइं गेण्हइ नो अणोगाढाइं गेण्हइ, जाइं भंते! ओगाढाइं गिण्हइ ताइं किं अणंतरोगाढाइं गेण्हइ परंपरोगाढाइं गेण्हइ? गोयमा! अणंतरोगाढाइं गिण्हइ, नो परंपरोगाढाइं गेण्हइ, जाइं भंते! अणंतरोगाढाइं गेण्हइ ताइं भंते! किं अणूइं गेण्हइ बायराइं गेण्हइ? गोयमा! अणूइं पि गेण्हइ, बायराइं पि गेण्हइ, जाइं भंते! अणूइं गेण्हइ ताइं किं उड्ढं गेण्हइ, अहे गेण्हइ तिरियं गेण्हइ? गोयमा! उड्ढं पि गेण्हइ अहे वि गेण्हइ तिरियं पि गेण्हइ, जाइं भंते! उड्ढं पि गेण्हइ, अहे वि गेण्हइ तिरियं पि गेण्हइ, ताइं किं आदिं गेण्हइ मज्झे गेण्हइ, पज्जवसाणे गेण्हइ? गोयमा! आदिं पि गेण्हइ, मज्झे पि गेण्हइ पज्जवसाणे वि गेण्हइ, जाइं भंते! आदिं पि गेण्हइ, मज्झे पि गेण्हइ पज्जवसाणे वि गेण्हइ ताइं किं सविसए गिण्हइ, अविसए गिण्हइ? गोयमा! सविसए गिण्हइ नो अविसए गिण्हइ, जाइं भंते! सविसए गेण्हइ ताइं किं आणुपुव्विं गेण्हइ, अणाणुपुव्विं गेण्हइ? गोयमा! आणुपुव्विं गेण्हइ णो अणाणुपुव्विं गेण्हइ, । जाइं भंते! आणुपुव्विं गेण्हइ ताइं किं तिदिसिं गेण्हइ, जाव छद्दिसिं गेण्हइ? गोयमा! नियमा! छद्दिसिं गेण्हइ? पुट्ठोगाढअणंतरअणूय तह बायरे य उड्ढं महे। आदि विसयाणुपुव्वि णियमा तह छद्दिसिं चेव ॥सू० ८॥

छाया-जीवः खलु भदन्त! यानि द्रव्याणि भाषात्वेन गृह्णाति तानि किं स्थितानि गृह्णाति, अस्थितानि गृह्णाति? गौतम! स्थितानि गृह्णाति, नो अस्थितानि गृह्णाति,

भाषा द्रव्य ग्रहण वक्तव्यता

शब्दार्थ-(जीवे णं भंते जातिं दव्वातिं) हे भगवन्! जीव जिन द्रव्यों को (भासत्ताय गिण्हति) भाषा रूप में ग्रहण करता है (ताइं किं ठियाइं गेण्हति, अठियाइं गेण्हति) क्या उन स्थित को ग्रहण करता है अथवा अस्थित को ग्रहण

ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-जीवेणं भंते! जातिं दव्वाति) હે ભગવન્! જીવ જે દ્રવ્યોને (भासत्ताए गिह्णत्ति) ભાષા રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं ठियाइं गेण्हति अठियाइं गेण्हति?) શું તે સ્થિતને ગ્રહણ કરે છે અથવા અસ્થિતને ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा! ठियाइं गिण्हति, नो

यानि भदन्त ! स्थितानि गृह्णाति तानि किम् द्रव्यतो गृह्णाति क्षेत्रतो गृह्णाति, कालतो गृह्णाति भावतो गृह्णाति ? गौतम ! द्रव्यतो गृह्णाति क्षेत्रतो गृह्णाति, कालतो गृह्णाति, भावतो गृह्णाति, यानि भदन्त ! द्रव्यतो गृह्णाति तानि किम् एक-प्रदेशिकानि गृह्णाति द्विप्रदेशिकानि यावद् अनन्तप्रदेशिकानि गृह्णाति ? गौतम ! नो एकप्रदेशिकानि गृह्णाति यावद् नो असंख्येयप्रदेशिकानि गृह्णाति, अनन्तप्रदेशिकानि गृह्णाति, यानि क्षेत्रतो गृह्णाति तानि किम् एकप्रदेशावगाढानि गृह्णाति, द्विप्रदेशावगा-

---

करता है ? (गोयमा ! ठियाइं गिण्हति नो अठियाइं गिण्हति) गौतम ! स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है, अस्थित द्रव्यों को नहीं ग्रहण करता (जाइं भंते ठियाइं गिण्हति) हे भगवन् ! जिन स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है (ताइं किं दव्वतो गिण्हति) उनको क्या द्रव्य से ग्रहण करता है (खित्तओ गिण्हति) क्षेत्र से ग्रहण करता है (कालओ गिण्हति) कालसे ग्रहण करता है। (भावओ गिण्हति ?) भाव से ग्रहण करता है (गोयमा ! दव्वओवि गिण्हति) हे गौतम ! द्रव्य से भी ग्रहण करता है (खेत्तओ वि) क्षेत्र से भी (कालओ वि) काल से भी (भावओ वि गिण्हति) भाव से भी ग्रहण करता है।

(जातिं भंते ! दव्वओ गेण्हति, ताइं किं एगपदेसियाइं गिण्हति, दुपदेसियाइं जाव अणंतपएसियाइं गेण्हति ?) हे भगवन् ! द्रव्य से जिनको ग्रहण करता है, क्या एक प्रदेश वाले उन द्रव्यों को ग्रहण करता है क्या द्विप्रदेशी यावत् अनन्तप्रदेशी द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! नो एगपदेसियाइं गेण्हति) हे गौतम ! एकप्रदेशी द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता (जाव नो असंखेज्जपएसियाइं गिण्हइ) यावत् असंख्यातप्रदेशी द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता (अणंतपएसियाइं गेण्हति) अनन्तप्रदेशी द्रव्यों को ग्रहण करता है।

अठियाइं गिण्हति) હે ગૌતમ ! સ્થિત દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યને નથી ગ્રહણ કરતા (जाइं भंते ! ठियाइं गिण्हति) હે ભગવાન્ ! જે સ્થિત દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं दव्वतो गिण्हति) તેઓને શું દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે (खेत्तओ गिण्हति) ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે (कालओ गिण्हति) કાળથી ગ્રહણ કરે છે (भावओ गिण्हति ?) ભાવથી ગ્રહણ કરે છે (गोयमा ! दव्वओ वि गिण्हति) હે ગૌતમ ! દ્રવ્ય થી પણ ગ્રહણ કરે છે (खेत्तओवि) ક્ષેત્રથી પણ (कालओ वि) કાળથી પણ (भावओ वि गिण्हति) ભાવથી પણ ગ્રહણ કરે છે

(जातिं भंते ! दव्वओ गेण्हति, ताइं किं एगपदेसियाइं गिण्हति, दुपदेसियाइं जाव अणंतपएसियाइं गेण्हति ?) હે ભગવન્ દ્રવ્યથી જેને ગ્રહણ કરે છે, શું એક પ્રદેશવાળા તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શું દ્વિપ્રદેશી યાવત્ અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! नो एगपदेसियाइं गेण्हति) હે ગૌતમ ! એક પ્રદેશી દ્રવ્યને ગ્રહણ નથી કરતા (जाव नो असंखेज्जपएसियाइं गिण्हइ) યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી

ढानि गृह्णाति यावद् असंख्येयप्रदेशावगाढानि गृह्णाति ? गौतम ! नो एकप्रदेशावगाढानि गृह्णाति यावत् नो संख्येयप्रदेशावगाढानि गृह्णाति, असंख्येयप्रदेशावगाढानि गृह्णाति, यानि कालतो गृह्णाति तानि किम् एकसमयस्थितिकानि गृह्णाति द्विसमयस्थितिकानि गृह्णाति यावद् असंख्येयसमयस्थितिकानि गृह्णाति ? गौतम ! एकसमयस्थितिकानि अपि गृह्णाति द्वि समयस्थितिकान्यपि गृह्णाति यावद् असंख्येयसमयस्थितिकान्यपि गृह्णाति, यानि भावतो गृह्णाति तानि किं वर्णवन्ति गृह्णाति, गन्धवन्ति गृह्णाति, रस

(जाइं खेत्तओ गेण्हति) जिन्हे क्षेत्र से ग्रहण करता है (ताइं किं एगपएसोगाढाइं गेण्हति) क्या आकाश के एक प्रदेश में अवगाढ उन द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (किं दुपएसोगाढाइं गेण्हति) क्या दो प्रदेशों में अवगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (जाव असंखेज्जपएसोगाढाइं गेण्हति ?) यावत् क्या असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है ?

(जाइं कालतो गेण्हति) जिन द्रव्यों को काल से ग्रहण करता है (ताइं किं एगसमयठियाइं गेण्हति) क्या एक समय की स्थितिवाले इन द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (दुसमयठिइयाइं गिण्हति?) क्या दो समय की स्थितिवाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (जाव असंखिज्जसमयठिइयाइं गेण्हति ?) यावत् असंख्यात समय की स्थितिवाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! एगसमयठिइयाइं पि गेण्हति) हे गौतम ! एक समय की स्थिति वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है (दुसमयठिइयाइं पि गेण्हति) दो समय की स्थिति वालों को भी ग्रहण करता है। (जाव असंखेज्जसमयठिइयाइं पि गेण्हति) यावत् असंख्यातसमय की स्थिति वालों को भी ग्रहण करता है।

કરતા (अणंतपएसियाइं गेण्हति) અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે

(जाइं खेत्तओ गेण्हति) જેઓને ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं एगपएसोगाढाइं गेण्हति) શું આકાશના એક પ્રદેશમાં અવગાઢ તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (किं दुपएसो गाढाइं गेण्हति ?) શું બે પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (जाव असंखेज्जपए-सो गाढाइं गेण्हति ?) યાવત્ શું અસંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

(जाइं कालओ गेण्हति) જે દ્રવ્યોને કાળથી ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं एगसमय ठिइयाइं गेण्हति) શુ એક સમયની સ્થિતિવાળા તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (दुसमय-ठिइयाइं गिण्हति ?) શું બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (जाव असंखिज्ज-समयठिइयाइं) યાવત્ અસખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! एग-समयठिइयाइं पि गेण्हति) હે ગૌતમ ! એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (दुसमयठिइयाइं पि गेण्हति) બે સમયની સ્થિતિવાળાને પણ ગ્રહણ કરે છે (जाव असंखेज्ज-समयठिइयाइं पि गेण्हति) યાવત્ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે

वन्ति गृह्णाति, स्पर्शवन्ति गृह्णाति ? गौतम ! वर्णवन्त्यपि यावत् स्पर्शवन्त्यपि गृह्णाति, यानि भावतो वर्णवन्त्यपि गृह्णाति तानि किम् एकवर्णानि गृह्णाति, यावत्-पञ्च-वर्णानि गृह्णाति ? गौतम ! ग्रहणद्रव्याणि प्रतीत्य एकवर्णान्यपि गृह्णाति यावत् पञ्चवर्णान्यपि गृह्णाति, सर्वं ग्रहणं प्रतीत्य नियमात् पञ्चवर्णानि गृह्णाति-तद्यथा-कृष्णानि नीलानि लोहितानि हरिद्राणि शुक्लानि यानि वर्णतः कृष्णानि तानि किम् एकगुणकाल-

(जाइं भावतो गिण्हइ) जिन द्रव्यों को भाव से ग्रहण करता है (ताइं किं वण्णमंताइं गेण्हति) क्या वर्णवान् द्रव्यों को ग्रहण करता है (गंधमंताइं, रसमंताइं, फासमंताइं गेण्हति ? (गंध वाले, रस वाले, स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! वण्णमंताइं पि जाव फासमंताइं पि गेण्हति) हे गौतम ! वर्ण वाले भी यावत् स्पर्श वाले भी द्रव्यों को ग्रहण करता है।

(जाइं भावतो वण्णमंताइं पि गेण्हति) वर्ण वाले भी जिन द्रव्यों को भाव से ग्रहण करता है (ताइं किं एगवण्णाइं गेण्हति जाव पंच वण्णाइं गेण्हति ?) क्या एक वर्णवाले द्रव्यों को ग्रहण करता है यावत् पांचों वर्णों वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! गहणदव्वाइं पडुच्च) हे गौतम ! ग्रहणद्रव्यों की अपेक्षा एगवण्णाइं पि गेण्हइ) एक वर्ण वालों को भी ग्रहण करता है (जाव पंचवण्णाइंपि गेण्हति) यावत पांचों वर्णों वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है (सव्वग्गहणं पडुच्च णियमा पंचवण्णाइं गेण्हति) सर्वग्रहण की अपेक्षा नियम से पांचों वर्णों वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है (तं जहा-कालाइं, नीलाइं, लोहियाइं, हालिद्दाइं, सुक्किल्लाइं) वह इस प्रकार-काले, नीले, लाल, पीले और शुक्ल द्रव्यों को

(जाइं वण्णओ कालाइं गिण्हति) वर्ण से काले जिन द्रव्यों को ग्रहण करता

(जाइं भावतो गिण्हइ) જે દ્રવ્યોને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं वण्णमंताइं गेण्हति ?) શું વર્ણવાન્ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે (गंधमंताइं रसमंताइं, फासमंताइं, गेण्हति ?) ગંધવાળા, રસવાળા, સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! वण्णमंताइं वि जाव फासमंताइं वि गेण्हति) હે ગૌતમ ! વર્ણવાળા પણ યાવત્ સ્પર્શવાળા પણ દ્રવ્યો ને ગ્રહણ કરે છે

(जाइं भावतो वण्णमंताइं वि गेण्हति) વર્ણવાળા પણ જે દ્રવ્યોને ભાવથી ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं एग वण्णाइं जाव पंच वण्णाइं गेण्हति) શુ એક વર્ણવાળા, દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ પાંચે વર્ણોવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! गहणदव्वाइं पडुच्च) હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ (एगवण्णाइं पि गेण्हइ) એક વર્ણવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે (जाव पंच वण्णाइं पि गेण्हति) યાવત્ પાંચે વર્ણોવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (सव्वगहणं पडुच्च नियमा पंचवण्णाइं गेण्हति) સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમથી પાંચે વર્ણોવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે (तं जहा-कालाइं नीलाइं लोहियाइं, हालिद्दाइं, सुक्किल्लाइं) તે આ પ્રકારે કાળા, નીલા, લાલ, પીળા અને સફેદ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

कानि गृह्णाति, यावद् अनन्तगुणकालकानि गृह्णाति ? गौतम ! एकगुणकालकान्यपि गृह्णाति यावद् अनन्तगुणकालकान्यपि गृह्णाति एवं शुक्लान्यपि, यानि भावतो गन्धवन्ति गृह्णाति तानि किम् एकगन्धानि गृह्णाति द्विगन्धानि गृह्णाति ? गौतम ! ग्रहण द्रव्याणि प्रतीत्य एकगन्धान्यपि द्विगन्धान्यपि गृह्णाति, सर्वग्रहणं प्रतीत्य नियमाद् द्विगन्धानि गृह्णाति, यानि गन्धतः सुरभिगन्धानि गृह्णाति तानि किम् एकगुणसुरभिगन्धानि गृह्णाति, यावत्-अनन्तगुणसुरभिगन्धान्यपि गृह्णाति ? गौतम ! एकगुणसुरभिगन्धान्यपि, यावद्

है (ताइं किं एगुणकालाइं गेण्हति जाव अणंतगुणकालाइं गिण्हति ?) क्या एक गुण काले उन द्रव्यों को ग्रहण करता है यावत् अनन्तगुण काले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! एगगुणकालाइं पि गिण्हति जाव अणंतगुणकालाइं पि गेण्हति) हे गौतम ! एक गुण काले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है यावत् अनन्त गुण काले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है (एवं जाव सुक्किल्लाइं पि) इसी प्रकार यावत् शुक्ल द्रव्यों को भी

(जाइं भावओ गंधमंताइं गिण्हति) भाव से जिन गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है (ताइं किं एगगंधाइं गिण्हति, दुगंधाइं गिण्हति ?) क्या एक गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? अथवा दो गंधवाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! गहणदव्वाइं पडुच्च एगगंधाइं पि दुगंधाइं पि गिण्हति) हे गौतम ! ग्रहण द्रव्यों की अपेक्षा एक गंध वालों को भी और दो गंध वालो को भी ग्रहण करता है (सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा दुगंधाइं गिण्हति) सर्वग्रहण की अपेक्षा नियम से दो गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है।

(जाइं गंधओ सुब्भिगंधाइं गिण्हइ किं एगगुणसुब्भिगंधाइं गिण्हति जाव

(जाइं वण्णओ कालाइं गिण्हति) वर्णुथी કાળા જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं एगगुणकालाइं गेण्हति जाव अणंतगुणकालाइं गिण्हति ?) શું એક ગુણ કાળા તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનન્ત ગુણ કાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે?

(गोयमा एगगुणकालाइं पि गिण्हति जाव अणंतगुणकालाइं पि गेण्हति) હે ગૌતમ ! એક ગુણ કાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ અનન્ત ગુણ કાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (एवं जाव सुक्किलाइं पि) એજ પ્રમાણે યાવત્ શુકલ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે.

(जाइं भावओ गंधमंताइं गिण्हति) ભાવથી જે ગંધવાળાં દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं एगगंधाइं गिण्हति दुगंधाइं गिण्हति) શુ એક ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અથવા બે ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा ! गहण दव्वाइं पडुच्च एगगंधाइं पि दुगंधाइं पि गिण्हति) હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક ગંધવાળાઓને પણ અને બે ગંધવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે (सव्वगहणं पडुच्च नियमा दुगंधाइं गिण्हति) સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાથી નિયમથી બે ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે

अनन्तगुणसुरभिगन्धान्यपि गृह्णाति, एवं दुरभिगन्धान्यपि गृह्णाति, यानि भावतो रसवन्ति गृह्णाति तानि किम् एकरसानि गृह्णाति यावत् किम् पञ्चरसानि गृह्णाति? गौतम! ग्रहण द्रव्याणि प्रतीत्य एकरसान्यपि गृह्णाति, यावत्-पञ्चरसान्यपि गृह्णाति, सर्वग्रहणं प्रतीत्य नियमात् पञ्चरसानि गृह्णाति, यानि रसवस्तिक्तरसानि गृह्णाति तानि किम् एक-

अणंतगुण सुब्भिगंधाइंपि गिण्हति ?) गंध से सुगंधित जिन द्रव्यों को ग्रहण करता है, क्या एक गुण सुगंधित द्रव्यों को ग्रहण करता है यावत् अनन्त-गुण? (गोयमा एगगुण सुब्भिगंधाइंपि जाव अणंतगुणसुब्भिगंधाइंपि गेण्हइ) हे गौतम! एकगुणसुगंधित द्रव्यों को भी यावत् अनन्तगुण सुगंधित द्रव्यों को भी ग्रहण करता है (एवं दुब्भिगंधाइंपि गेण्हति) इसी प्रकार दुर्गंध वालों को भी ग्रहण करता है।

(जाइं भावओ रसमंताइं गेण्हति ताइं किं एगरसाइं गिण्हति जाव किं पंचरसाइं गेण्हति ?) भाव से रस वाले जिन द्रव्यों को ग्रहण करता है, क्या एक रस वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है यावत् क्या पांच रस वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा! गहणदव्वाइं पडुच्च एगरसाइंपि गिण्हति जाव पंचरसाइंपि गेण्हति ?) हे गौतम! ग्रहणद्रव्यों की अपेक्षा एक रस वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है यावत् पांच रस वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है (सव्वगहणं पडुच्च नियमा पंचरसाइं गेण्हति) सर्व ग्रहण की अपेक्षा नियम से पांचों रसों वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है

(जाइं रसओ तित्तरसाइं गेण्हति) रस से तिक्त रसवाले जिन द्रव्यों को

(जाइ गंधओ सुब्भिगंधाइं गिण्हइ ताइं किं एगगुणसुब्भिगंधाइं गिण्हति जाव अणंतगुणसुब्भिगंधाइं पि गिण्हति ?) ગંધથી સુગંધિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે તો શું એક ગુણ સુગંધિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? યાવત્ અનન્ત ગુણ સુગન્ધિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा! एगगुणसुब्भिगंधाइं पि जाव अणंतगुणसुब्भिगन्धाइं पि गेण्हइ) હે ગૌતમ! એક ગુણ સુગન્ધિત દ્રવ્યોને પણ યાવત્ અનન્તગુણ સુગન્ધિત દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (एवं दुब्भि गंधाइ वि गेण्हति) એજ પ્રકાર દુર્ગન્ધવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે

(जाइं भावओ रसमंताइं गेण्हति ताइं किं एग रसाइं गिण्हति जाव कि पंचरसाइं गेण्हति ?) ભાવથી રસવાળાં જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શુ એક રસવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ શુ પાચ રસવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा! गहणदव्वाइं पडुच्च एग रसाइं वि गिण्हति जाव पंचरसाइं पि गेण्हति ?) હે ગૌતમ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક રસવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ પાંચ રસવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (सव्वगहणं पडुच्च नियमा पंच रसाइं गेण्हति) સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમથી પાંચે રસોવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે

गुणतिक्तरसानि गृह्णाति, यावद् अनन्तगुणतिक्तरसानि गृह्णाति ? गौतम ! एकगुणतिक्तान्यपि गृह्णाति यावत् अनन्तगुणतिक्तान्यपि गृह्णाति, एवं यावद् मधुररसः, यानि भावतः स्पर्शवन्ति गृह्णाति तानि किम् एक स्पर्शानि गृह्णाति, यावद् अष्ट स्पर्शान्यपि गृह्णाति? गौतम ! ग्रहणद्रव्याणि प्रतीत्य नो एकस्पर्शानि गृह्णाति, द्वि स्पर्शानि गृह्णाति, यावत्-त्रिस्पर्शानि, चतुःस्पर्शानि गृह्णाति, नो पञ्चस्पर्शानि गृह्णाति, यावत् नो अष्टस्पर्शानि गृह्णाति, सर्व-

ग्रहण करता है (ताइं किं एगगुणतित्तरसाइं गिण्हति जाव अणंतगुणतित्तरसाइं गिण्हति ?) क्या एक गुण तिक्त रस वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है, यावत् अनन्तगुण तिक्त द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! एगगुणतित्ताइं पि गिण्हति जाव अणंतगुणतित्ताइं पि गिण्हति) हे गौतम ! एक गुण तिक्त रसवाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, यावत् अनन्तगुण तिक्त द्रव्यों को भी ग्रहण करता है। (एवं जाव मधुररसो) इसी प्रकार यावत् मधुर रस तक।

(जाइं भावतो फासमंताइं गेण्हति ताइं किं एगफासाइं गेण्हति जाव अट्ठ फासाइं गिण्हति ?) भाव से जिन स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है क्या एक स्पर्शवाले उन द्रव्यों को ग्रहण करता है यावत् आठ स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! गहणदव्वाइं पडुच्च णो एगफासाइं गिण्हति दुफासाइं गिण्हइ जाव चउफासाइं गेण्हति) हे गौतम ! ग्रहणद्रव्यों की अपेक्षा एक स्पर्शवाले द्रव्यों को नहीं ग्रहण करता, दो स्पर्श वालों को ग्रहण करता है यावत् चार स्पर्श वालों को ग्रहण करता है (णो पंचफासाइं गेण्हति) पांच स्पर्श वालों को नहीं ग्रहण करता (जाव नो अट्ठफासाइं गेण्हति) यावत् न आठ

(जाइं रसओ तित्तरसाइं गिण्हति) રસથી તિક્ત રસવાળા જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं एगगुणतित्तरसाइं गिण्हति जाव अणंतगुणतित्तरसाइं गिण्हति) શું એક ગુણ તિક્ત રસવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ અનન્ત ગુણ તિક્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે (गोयमा ! एगगुणतित्ताइं पि गिण्हति जाव अणंतगुणतित्ताइं पि गिण्हति) હે ગૌતમ ! એક ગુણ તિક્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ અનન્ત ગુણ તિક્ત દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (एवं जाव मधुररसो) એ પ્રકારે યાવત્ મધુર રસ સુધી

(जाइं भावतो फासमंताइं गेण्हति ताइं किं एग फासाइ गेण्हति जाव अट्ठ फासाइं गिण्हति ?) ભાવથી જે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે શું એક સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ આઠ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

(गोयमा ! गहणदव्वाइं पडुच्च णो एग फासाइं गिण्हति दुफासाइं गिण्हइ जाव चउफासाइं गेण्हति) હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને નથી ગ્રહણ કરતા, બે સ્પર્શવાળાને ગ્રહણ કરે છે. યાવત્ ચાર સ્પર્શવાળાઓને ગ્રહણ કરે છે (णो पंच फासाइं गेण्हति) પંચ સ્પર્શવાળાઓને નથી ગ્રહણ કરતા (जाव नो अट्ठ फासाइं

ग्रहणं प्रतीत्य नियमात् चतुःस्पर्शानि गृह्णाति, तद्यथा-शीत स्पर्शानि गृह्णाति, उष्णस्प-र्शानि, स्निग्धस्पर्शानि, रूक्ष स्पर्शानि गृह्णाति, यानि स्पर्शतः शीतानि गृह्णाति तानि किम् एकगुणशीतानि गृह्णाति यावद् अनन्तगुणशीतानि गृह्णाति ? गौतम ! एकगुणशी-तान्यपि गृह्णाति, यावद् अनन्तगुणशीतान्यपि गृह्णाति, एवम् उष्णस्निग्धरूक्षाणि यावद् अनन्तगुणान्यपि गृह्णाति, यानि भदन्त ! यावद् अनन्तगुणरूक्षाणि गृह्णाति तानि किं

स्पर्श-वालों को ग्रहण करता है (सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा चउफासाइं गेण्हति) सर्वग्रहण की अपेक्षा नियम से चार स्पर्श वालों को ग्रहण करता है (तं जहा-सीयफासाइं गेण्हति, उसिणफासाइं, णिद्धफासाइं, लुक्खफासाइं गेण्हति) वह इस प्रकार-शीत स्पर्श वालों को ग्रहण करता है, उष्ण स्पर्श वालों को, स्निग्ध स्पर्श वालों को, रूक्ष स्पर्श वालों को ग्रहण करता है (जाइं फासतो सीताइं गिण्हति ताइं किं एगगुणसीताइं गेण्हति जाव अणंतगुणसीताइं) स्पर्श से जिन शीत द्रव्यों को ग्रहण करता है, क्या एकगुण शीत द्रव्यों को ग्रहण करता है यावत् अनन्तगुण शीत द्रव्यों को ग्रहण करता (गोयमा ! एगगुण-सीताइंपि गेण्हति जाव अणंत गुणसीताइंपि गेण्हति) हे गौतम ! एकगुण शीतों को भी ग्रहण करता है यावत् अनन्तगुण शीतों को भी ग्रहण करता है (एवं उसिणणिद्धलुक्खाइं) इसी प्रकार उष्ण, स्निग्ध और रूक्ष स्पर्श को (जाव अणंतगुणाइंपि गिण्हति) यावत् अनन्तगुण वालों को भी ग्रहण करता है।

(जाइं भंते ! जाव अणंतगुणलुक्खाइं गेण्हति, ताइं किं पुट्ठाइं गेण्हति, अपु-ट्ठाइं गेण्हति ?) हे भगवन् ! जिन यावत् अनन्तगुण रूक्ष द्रव्यों को ग्रहण करता

गेण्हति) यावत् આઠ સ્પર્શવાળાને ગ્રહણ નથી કરતા (सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा चउ-फासाइ गेण्हति) સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમથી ચાર સ્પર્શવાળાઓને ગ્રહણ કરે છે तं जहा-सीयफासाइं गेण्हति, उसिण फासाइं गेण्हति, णिद्ध फासाइं, लुक्ख फासाइ गेण्हति) તે આ પ્રકારે-શીત સ્પર્શવાળાઓને ગ્રહણ કરે છે, ઉષ્ણ સ્પર્શવાળાઓને ગ્રહણ કરે છે, સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળાઓને ગ્રહણ કરે છે, રૂક્ષ સ્પર્શવાળાઓને ગ્રહણ કરે છે (जाइं फासतो सीताइं गिण्हति ताइं कि एगगुणसीताइं गेण्हति जाव अणंतगुणसीताइं गेण्हति ?) સ્પર્શથી જે શીત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શું એકગુણ શીત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનન્ત ગુણ શીત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! एगगुणसीताइं पि गेण्हति जाव अणंतगुणसीताइं पि गेण्हति ?) હે ગૌતમ ! એક ગુણ શીતોને પણ ગ્રહણ કરે છે યાવત્ અનન્ત ગુણ શીતોને પણ ગ્રહણ કરે છે (एवं उसिण णिद्ध लुक्खाइ) એ પ્રકારે ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શવાળાઓને (जाव अणंत गुणाइं पि गिण्हति) યાવત્ અનન્ત ગુણ વાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે

(जाइं भंते ! जाव अणंतगुणलुक्खाइ गेण्हति, ताइ किं पुट्ठाइं गेण्हति, अपुट्ठाइं गेण्हति ?) હે ભગવન્ ! જે યાવત્ અનન્ત ગુણ રૂક્ષ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શું તે સ્પૃષ્ટ

स्पृष्टानि गृह्णाति, अस्पृष्टानि गृह्णाति ? गौतम ! स्पृष्टानि गृह्णाति, नो अस्पृष्टानि गृह्णाति यानि भदन्त ! स्पृष्टानि गृह्णाति तानि किम् अवगाढानि गृह्णाति अनवगाढानि गृह्णाति ? गौतम ! अवगाढानि गृह्णाति, नो अनवगाढानि गृह्णाति, यानि भदन्त ! अवगाढानि गृह्णाति तानि किम् अनन्तरावगाढानि गृह्णाति परम्परावगाढानि गृह्णाति ? गोयमा ! अनन्तरा-वगाढानि गृह्णाति, नो परम्परावगाढानि गृह्णाति, यानि भदन्त ! अनन्तरावगाढानि गृह्णाति

है, क्या उन स्पृष्ट द्रव्यों को ग्रहण करता है या अस्पृष्ट द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! पुट्ठाइं गेण्हति, नो अपुट्ठाइं गेण्हति) हे गौतम ! स्पृष्ट द्रव्यों को ग्रहण करता है, अस्पृष्ट द्रव्यों को नहीं ग्रहण करता (जाइं भंते पुट्ठाइं गेण्हति ताइं किं ओगाढाइं गेण्हति, अणोगाढाइं गेण्हति?) हे भगवन् ! जिन स्पृष्ट द्रव्यों को ग्रहण करता है क्या उन अवगाढ द्रव्यो को ग्रहण करता है या अनवगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! ओगाढाइं गेण्हति, नो अणोगाढाइं गेण्हति) हे गौतम ! अवगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है, अनवगाढ द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता ।

(जाइं भंते ! ओगाढाइं गिण्हति ताइं किं अणंतरोगाढाइं गेण्हति, परंपरो-गाढाइं गेण्हति ?) हे भगवन् ! जिन अवगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है, क्या अनन्तरावगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है या परम्परा से अवगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! अणंतरोगाढाइं गिण्हति, नो परंपरोगाढाइं गेण्हति) हे गौतम ! अनन्तरावगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है, परम्परावगाढ द्रव्यों को नहीं ग्रहण करता (जाइं भंते ! अणंतरोगाढाइं गेण्हति) हे भगवन् ! जिन

દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा ! पुट्ठाइ गेण्हति, नो अपुट्ठाइ गेण्हति) હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. અસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને નથી ગ્રહણ કરતા

(जाइ भंते ! पुट्ठाइं गेण्हति, ताइं किं ओगाढाइं गेण्हति अणोगाढाइ गेण्हति ?) હે ગૌતમ ! જે સ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે શુ તે અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અથવા અનવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! ओगाढाइ गेण्हति, नो अणोगाढाइ गेण्हति) હે ગૌતમ ! અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અનવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા

(जाइं भंते ! ओगाढाइं गेण्हति ताइं कि अणंतरोगाढाइं गेण्हति परंपरोगाढाइ गेण्हति ?) હે ભગવન્ ! જે અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શુ અનન્તરાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર પરંપરાથી અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! अणंतरोगाढाइं गिण्हति नो परंपरोगाढाइं गेण्हति) હે ગૌતમ ! અનન્તરાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. પરંપરાવ-ગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા

(जाइं भंते ! अणंतरोगाढाइं गेण्हति) હે ભગવન્ ! જે અન્તરાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે

भदन्त! तानि किम् अणूनि गृह्णाति? वादराणि गृह्णाति? गौतम! अणून्यपि गृह्णाति वादराण्यपि गृह्णाति, यानि भदन्त! अणूनि गृह्णाति तानि किम् ऊर्ध्वं गृह्णाति? अधो गृह्णाति? तिर्यक् गृह्णाति? गौतम! ऊर्ध्वमपि गृह्णाति, अधोऽपि गृह्णाति, तिर्यगपि गृह्णाति, यानि भदन्त! ऊर्ध्वमपि गृह्णाति अधोऽपि गृह्णाति तिर्यगपि गृह्णाति तानि किम् आदौ गृह्णाति मध्ये गृह्णाति-पर्यवसाने गृह्णाति? गौतम! आदावपि गृह्णाति मध्येऽपि गृह्णाति पर्यवसानेऽपि गृह्णाति,

---

अनन्तरावगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है (ताइं भंते! किं अणूइं गेण्हति, बायराइं गेण्हति?) हे भगवन्! क्या उन अणुद्रव्यों को ग्रहण करता है या बादर द्रव्यों को ग्रहण करता है? (गोयमा! अणूइंपि गेण्हति, बायराइंपि गेण्हति) हे गौतम! अणुद्रव्यों को भी ग्रहण करता है बादर द्रव्यों को भी ग्रहण करता है।

(जाइं भंते! अणूइं गेण्हति ताइं किं उड्ढं गेण्हति, अधे गेण्हति, तिरियं गेण्हति?) हे भगवन्! जिन अणुद्रव्यों को ग्रहण करता है, क्या उन्हें ऊर्ध्व, अधः और तिर्छे ग्रहण करता है? (गोयमा! उड्ढंपि गेण्हति, अधेवि गेण्हति, तिरियंपि गेण्हति) हे गौतम! ऊर्ध्व भी ग्रहण करता है, अधः अर्थात् नीचे भी ग्रहण करता है, तिर्छे भी ग्रहण करता है।

(जाइं भंते! उड्ढंपि गेण्हति, अधे वि गेण्हति, तिरियं पि गेण्हति) हे भगवन्! जिन ऊर्ध्व, अधः, तिर्यक् द्रव्यों को भी ग्रहण करता है (ताइं किं आदिं गेण्हति, मज्झे गेण्हति, पज्जवसाणे गेण्हति?) क्या उन्हें आदि में, मध्य या अन्त में ग्रहण करता है? (गोयमा! आदिं पि गेण्हति, मज्झेवि गेण्हति, पज्जवसाणेवि गेण्हति) हे गौतम! आदि में भी ग्रहण करता है, मध्य में भी ग्रहण करता है, पर्यवसान में भी ग्रहण करता है।

છે (ताइं भंते! कि अणूइं गेण्हति, बायराइ गेण्हति?) હે ભગવન્! શું એ અણુ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર બાદર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा! अणूइं पि गेण्हति वायराइं पि गेण्हति) હે ગૌતમ! અણુદ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, બાદર દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે

(जाइं भंते! अणूइं गेण्हति ताइं किं उड्ढं गेण्हति अधे गेण्हति, तिरियं गेण्हति?) હે ભગવન્! જે અણુ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શું એમને ઊર્ધ્વ અધઃ અને તિર્છા ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा! उड्ढं पि गेण्हति अधे पि गेण्हति, तिरियं पि गेण्हति) હે ગૌતમ! ઊર્ધ્વ પણ ગ્રહણ કરે છે, અધઃ અર્થાત્ નીચે પણ ગ્રહણ કરે છે, તિર્છા પણ ગ્રહણ કરે છે

(जाइं भंते! उड्ढं पि गेण्हति, अधेपि गेण्हति, तिरियंपि गेण्हति) હે ભગવન્! જે ઊર્ધ્વ, અધઃ તિર્યક્ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं आदिं गेण्हति, मज्झे गेण्हति पज्जवसाणे गेण्हति?) શું તેઓને આદિમાં, મધ્યમાં અગર અન્તમા ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा! आदिं पि गेण्हति, मज्झे पि गेण्हति पज्जवसाणे वि गेण्हति) હે ગૌતમ! આદિમાં પણ ગ્રહણ કરે છે મધ્યમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, પર્યવસાનમાં પણ ગ્રહણ કરે છે

यानि भदन्त! आदावपि गृह्णाति मध्येऽपि गृह्णाति पर्यवसानेऽपि गृह्णाति, तानि किम् स्वविषयान् गृह्णाति अविषयान् गृह्णाति? गौतम! स्वविषयान् गृह्णाति नो अविषयान् गृह्णाति, यानि भदन्त! स्वविषयान गृह्णाति तानि किम् आनुपूर्व्या गृह्णाति, अनानुपूर्व्या गृह्णाति? गौतम! आनुपूर्व्या गृह्णाति नो अनानुपूर्व्या गृह्णाति, यानि भदन्त! आनुपूर्व्या गृह्णाति तानि किं त्रिदिशि गृह्णाति यावत् षड्दिशि गृह्णाति? गौतम! नियमात् षड्दिशि गृह्णाति, स्पृष्टावगाढानन्तरम् अणुश्च तथा बादरश्चोर्द्धमधः। आदिविषयानुपूर्वीम् नियमात्तथा षड्दिशि चैव ॥सू० ८॥

(जाइं भंते! आदिं पि गेण्हति, मज्झेपि गेण्हति, पज्जवसाणे वि गेण्हइ, ताइं किं सविसए गिण्हति, अविसए गिण्हति?) हे भगवन्! जिन द्रव्यों को आदि में भी ग्रहण करता है, मध्य में भी ग्रहण करता है, अन्त में भी ग्रहण करता है, क्या उन स्व गोचर द्रव्यों को ग्रहण करता है या अविषय-स्वागोचर द्रव्यों को ग्रहण करता है? (गोयमा! सविसए गिण्हति, नो अविसए गिण्हति) हे गौतम! स्वगोचर द्रव्यों को ग्रहण करता है, स्वागोचर द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता।

(जाइं भंते! सविसए गेण्हति ताइं किं आणुपुव्विं गेण्हति, अणाणुपुव्विं गेण्हति?) हे भगवन्! जिन स्वगोचर द्रव्यों को ग्रहण करता है, क्या आनुपूर्वी से ग्रहण करता है या अनानुपूर्वी से ग्रहण करता है? (गोयमा! आणुपुव्विं गेण्हति, नो अणाणुपुव्विं गेण्हति) हे गौतम! आनुपूर्वी से ग्रहण करता है, अनानुपूर्वी से ग्रहण नहीं करता।

(जाइं भंते! आणुपुव्विं गेण्हति ताइं किं तिदिसिं गेण्हति जाव छद्दिसिं गिण्हति?) हे भगवन्! आनुपूर्वी से जिन द्रव्यों को ग्रहण करता है, उन्हें क्या तीन दिशाओं से ग्रहण करता है या छह दिशाओं से ग्रहण करता है? (गोयमा!

(जाइं भंते! आदिंपि गेण्हति, मज्झेपि गेण्हति पज्जवसाणे वि गेण्हति, ताइं किं सविसए गिण्हति, अविसए गिण्हति?) હે ભગવન્ જે દ્રવ્યોની આદિમાં પણ ગ્રહણ કરે છે મધ્યમા પણ ગ્રહણ કરે છે, અન્તમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, શુ તે સ્વગોચર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. અગર અવિષય-સ્વાગોચર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा! सविसए गिण्हति नो अविसए गिण्हति) હે ગૌતમ! સ્વગોચર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, સ્વાગોચર દ્રવ્યો ગ્રહણ નથી કરતા

(जाइं भंते! सवीसए गेण्हति ताइं किं आणुपुव्वि गेण्हति, अणाणुपुव्विं गेण्हति?) હે ભગવાન્! જે સ્વગોચર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, શુ આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે અગર અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે (गोयमा! आणुपुव्विं गेण्हति, नो अणाणुपुव्विं गेण्हति) હે ગૌતમ! આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણ નથી કરતા

(जाइं भंते! आणुपुव्विं गेण्हति ताइं किं तिदिसीं गेण्हति जाव छद्दिसि गिण्हति?) હે ભગવાન્ આનુપૂર્વીથી જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેમને ત્રણ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે

टीका–अथ भाषा द्रव्यग्रहणादि विषयकसंशयनिराकरणार्थमाह–'जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गिण्हइ ताइं किं ठियाइं गेण्हइ अठियाइं गेण्हइ ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! जीवः खलु यानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति–भाषाद्रव्यग्रहणं करोति, तानि द्रव्याणि किं स्थितानि–नगमनक्रियायुक्तानि गृह्णाति ? किं वा अस्थितानि–गमनक्रियायुक्तानि गृह्णाति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'ठियाइं गिण्हइ नो अठि-

---

नियमा छद्दिसिं गेण्हति) हे गौतम ! नियम से छह दिशाओं से ग्रहण करता है

संग्रहणी गाथा का अर्थ–(पुट्ठोगाढ अणंतर अणूय तह बायरे य उड्ढमहे, आदि-विसयाणुपुव्विं णियमा तह छद्दिसिं चेव) स्पृष्ट, अवगाढ, अनन्तर, अणु तथा बादर, ऊर्ध्व, अधः, आदि, विषय, आनुपूर्वी और नियम से षट् दिशाओं से ग्रहण करता है।

टीकार्थ–जीव पहले भाषाद्रव्यों अर्थात् भाषा वर्गणा के पुद्गलों को ग्रहण करता है, फिर उनका भाषा के रूप में परिणमन करता है और फिर भाषा के रूप में उन्हें त्यागता है। यह पहले कहा जा चुका है। अब प्रश्न यह है कि जिन भाषा द्रव्यों को जीव ग्रहण करता है, वे किस प्रकार के होते हैं ? इस विषय में ऊठने वाले अनेक प्रश्नों का यहां समाधान किया जाता है।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–भगवन् ! जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए जिन द्रव्यों को ग्रहण करता है, वे स्थित अर्थात् स्थिर (हलन–चलन से रहित) होते हैं अथवा अस्थित अर्थात् गमनक्रिया युक्त होते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! जीव स्थित अर्थात् स्थिर द्रव्यों को ही भाषा के रूप

અગર છ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે? (गोयमा ! नियमा छ दिसिं गेण्हति) હે ગૌતમ ! નિયમથી છ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે संग्रहणी गाथा–(पुट्ठो गाढ अणंतर अणू य तह बायरे य उड्ढ भए आदि विसयाणुपुव्विं णियमा तह छद्दिसी चेव)

સંગ્રહણી ગાથાનો અર્થ–સ્પૃષ્ટ અવગાઢ, અનન્તર, અણુ તથા બાદર, ઊર્ધ્વ અધ· આદિ, વિષય, આનુપૂર્વી અને નિયમથી છ દિશાઓથી ગ્રહણ કરે છે.

ટીકાર્થ–જીવ પહેલા ભાષા દ્રવ્યો અર્થાત્ ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. પછી તેને ભાષાના રૂપમા પરિણમન કરે છે અને પછી ભાષાના રૂપમા તેને ત્યાગી દે છે. એ પહેલા કહેવાએલું છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે, જે ભાષા દ્રવ્યેને જીવ ગ્રહણ કરે છે, તેઓ કેવી જાતના હોય છે? એ વિષયમાં ઉઠતા અનેક પ્રશ્નોનું અહીં સમાધાન કરાય છે–

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! જીવ ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવાને માટે જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેઓ સ્થિર અર્થાત્ (હલન ચલન વગરના) હોય છે ? અથવા અ અસ્થિર અર્થાત્ ગમન ક્રિયા યુક્ત હોય છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! જીવ સ્થિત અર્થાત્ સ્થિર દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમા

याइं गिण्हइ' स्थितानि-गमनक्रिया रहितानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, नो अस्थितानि-गमनक्रियायुक्तानि द्रव्याणि भाषात्वेन गृह्णाति-आदत्ते इत्याशयः। गौतमः पृच्छति-'जाइं भंते ! ठियाइं गिण्हइ ताइं किं दव्वओ गिण्हइ खेत्तओ गिण्हइ कालओ गिण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि स्थितानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किं द्रव्यतो गृह्णाति ? किं वा क्षेत्रतो गृह्णाति ? किं वा कालतो गृह्णाति ? किं वा भावतो गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दव्वओ वि गिण्हइ खेत्तओ वि कालओ वि गिण्हइ' द्रव्यतोऽपि स्थितानि द्रव्याणि भाषात्वेन गृह्णाति, क्षेत्रतोऽपि, कालतोऽपि स्थिता द्रव्याणि भाषात्वेन गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं भंते ! दव्वओ गेण्हइ ताइं किं एगपएसियाइं गिण्हइ दुपएसियाइं जाव अणंतपएसियाइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि स्थितानि द्रव्याणि द्रव्यतो गृह्णाति तानि किम् एकप्रदेशिकानि गृह्णाति ? किं वा द्विप्रदेशिकानि यावत्-किं वा त्रि-चतुः पञ्चषट् सप्ताष्ट नव दशप्रदेशिकानि, किं वा संख्येयप्रदेशिकानि, किं वा असंख्येयप्रदेशिकानि गृह्णाति ? किं वा अनन्तप्रदेशिकानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !'

में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, अस्थिर अर्थात् चलते-हिलते द्रव्यों को भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण नहीं करता।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जिन स्थित पुद्गलों को ग्रहण करता है, उन्हें क्या द्रव्य से ग्रहण करता है ? क्या क्षेत्र से ग्रहण करता है ? क्या काल से ग्रहण करता है ? अथवा क्या भाव से ग्रहण करता है ?

भगवान्-हे गौतम ! स्थित द्रव्यों को द्रव्य से भी ग्रहण करता है, क्षेत्र से भी ग्रहण करता है, काल से भी ग्रहण करता है और भाव से भी ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जिन्हें द्रव्य से ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या एक-प्रदेशी होते हैं, द्विप्रदेशी होते हैं यावत् क्या अनन्तप्रदेशी होते हैं ? अर्थात् क्या तीनप्रदेशी, चार प्रदेशवाले, पांच प्रदेशवाले, छह प्रदेशवाले, सातप्रदेश

પરિણત કરવા માટે ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિર અર્થાત્ હલન ચલનવાળા દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવા માટે ગ્રહણ નથી કરતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જે સ્થિત પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. તેઓને શું દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે ? શું ક્ષેત્રથી ગ્રહણ કરે છે ? શું કાલથી ગ્રહણ કરે છે ? અથવા શું ભાવથી ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ સ્થિત દ્રવ્યોને દ્રવ્યથી પણ ગ્રહણ કરે છે, ક્ષેત્રથી પણ ગ્રહણ કરે છે, કાળથી પણ ગ્રહણ કરે છે અને ભાવથી પણ ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જેઓને દ્રવ્યથી ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એક પ્રદેશી હોય છે, દ્વિપ્રદેશી હોય છે યાવત્ શું અનન્ત પ્રદેશી હોય છે ? અર્થાત્ ત્રણ પ્રદેશી, ચાર પ્રદેશવાળા, પાંચ પ્રદેશવાળા, છ પ્રદેશવાળા, સાતપ્રદેશવાળા, આઠપ્રદેશવાળા

हे गौतम ! 'नो एगपएसियाइं गेण्हइ जाव नो असंखेज्जपएसियाइं गिण्हइ' द्रव्यतो नो एक प्रदेशिकानि स्थितानि द्रव्याणि भाषात्वेन गृह्णाति, यावत्-नो द्वित्रि चतुः पञ्चषट्सप्ताष्ट नव दश प्रदेशिकानि वा द्रव्याणि भाषात्वेन गृह्णाति, नो संख्येयप्रदेशिकानि वा द्रव्याणि गृह्णाति नो वा असंख्येयप्रदेशिकानि, वा द्रव्याणि गृह्णाति अपितु-'अणंतपएसियाइं गेण्हइ' अनन्तप्रदेशिकानि-अनन्तपरमाण्वात्मकानि नैकपरमाण्वादिरूपाणि द्रव्याणि द्रव्यतो भाषात्वेन गृह्णाति, तथा च अनन्तपरमाणुस्वरूपाणामेव द्रव्याणां भाषात्वेन जीवग्रहणयोग्यता भवति, एकपरमाण्वादिरूपाणां द्रव्याणान्तु स्वभावत एव जीवग्रहणयोग्यताभावात्, गौतमः पृच्छति-'जाइं खेत्तओ गेण्हइ ताइं किं एगपएसोगाढाइं गेण्हइ दुपएसोगाढाइं गेण्हइ जाव असंखेज्जपएसोगाढाइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि क्षेत्रतो भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकप्रदेशावगाढानि गृह्णाति ? किं वा द्विप्रदेशावगाढानि गृह्णाति ? यावत्-किं वा त्रि

वाले, आठ प्रदेशवाले, नौ प्रदेशवाले, दशप्रदेशवाले, संख्यातप्रदेशों वाले, असंख्यातप्रदेशों वाले अथवा क्या अनन्तप्रदेशों वाले होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! जीव द्रव्य से एकप्रदेशी स्थित द्रव्यों को भाषा रूप में ग्रहण नहीं करता, यावत्-दो प्रदेशी, तीनप्रदेशी चार प्रदेशी, पांच प्रदेशी, छहप्रदेशी, सातप्रदेशी, आठप्रदेशी, नौप्रदेशी, दशप्रदेशी द्रव्यों को भी ग्रहण नहीं करता, संख्यातप्रदेशी अथवा असंख्यातप्रदेशी द्रव्यों को भी ग्रहण नहीं करता, किन्तु अनन्तप्रदेशी द्रव्यों को ही ग्रहण करता है, क्यों कि अनन्त परमाणुओं से बना हुआ स्कंध ही जीव के द्वारा ग्रहण करने के योग्य होता है। एक परमाणु से लेकर असंख्यातप्रदेशी द्रव्य तक स्वभाव से ही ग्रहण करने के अयोग्य होते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जीव जिन द्रव्यों को क्षेत्र से भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या आकाश के एक प्रदेश में

નવપ્રદેશવાળા, દશપ્રદેશવાળા, સંખ્યાત પ્રદેશવાળા, અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા, અથવા શું અનંત પ્રદેશોવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ દ્રવ્યથી એક પ્રદેશી સ્થિત દ્રવ્યોને ભાષા રૂપમાં ગ્રહણ નથી કરતા યાવત્ બે પ્રદેશી, ત્રણ પ્રદેશી, ચાર પ્રદેશી પાંચ પ્રદેશી, છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી, આઠ પ્રદેશી, નવ પ્રદેશી, દશ પ્રદેશી દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ નથી કરતા, સંખ્યાત પ્રદેશી અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશી દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ નથી કરતા પરન્તુ અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોને જ ગ્રહણ કરે છે, કેમકે અનન્ત પરમાણુઓથી બનેલ સ્કન્ધ જ જીવના દ્વારા ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય હોય છે. એક પરમાણુથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશી દ્રવ્ય સુધી સ્વભાવથી જ ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને ક્ષેત્રથી ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યોને શું આકાશના એક પ્રદેશમાં અવગાઢ થાય છે,

चतुः पञ्च षट् सप्ताष्ट नव दशप्रदेशावगाढानि द्रव्याणि गृह्णाति? किं वा संख्येयप्रदेशावगाढानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति? किं वा असंख्येयप्रदेशावगाढानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'नो एगपएसोगाढाइं गेण्हइ जाव नो संखेज्जपएसोगाढाइं गेण्हइ' नो क्षेत्रतः एकप्रदेशावगाढानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, यावत्-नो द्वि त्रि चतुः पञ्च षट् सप्ताष्ट नव दश प्रदेशावगाढानि द्रव्याणि वा गृह्णाति, नो संख्येयप्रदेशावगाढानि वा द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, अपि तु 'असंखेज्जपएसोगाढाइं गेण्हइ' असंख्येयप्रदेशावगाढानि द्रव्याणि क्षेत्रतो भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति-उपादत्ते, एकप्रदेशाद्यवगाढानां द्रव्याणां तथास्वभावतया जीवानां भाषात्वेन ग्रहणायोग्यत्वात्, गौतमः पृच्छति-'जाइं कालओ गेण्हइ ताइं किं एगसमयठिइयाइं गेण्हइ

अवगाढ होते हैं, या दो आकाशप्रदेशों में अवगाढ होते हैं, यावत् क्या तीन, चार पांच, छह, सात, आठ, नौ, दश प्रदेशों में अवगाढ होते हैं, क्या संख्यात-प्रदेशों में अवगाढ होते हैं अथवा क्या असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ होते हैं?

भगवान्-जीव जिन द्रव्यों को क्षेत्र से भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे आकाश के एक प्रदेश में अवगाढ नहीं होते, दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दश प्रदेशों में अवगाढ भी नहीं होते, संख्यात प्रदेशों में अवगाढ भी नहीं होते, अपि तु असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ होते हैं। तात्पर्य यह है कि जो भाषाद्रव्य लोक के असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ होते हैं, उन्हीं को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है। जो भाषाद्रव्य एक दो, दस या संख्यातप्रदेशों में अवगाढ होते हैं, वे स्वभाव से ही ग्रहण करने के योग्य होते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! जीव काल से जिन भाषाद्रव्यों को ग्रहण करता

અગર બે આકાશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે યાવત્ શું ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત આઠ નવ, દશ પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, શું સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે અથવા શું અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે?

શ્રી ભગવાન્-જીવ જે દ્રવ્યોને ક્ષેત્રથી ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તેઓ આકાશના એક પ્રદેશમા અવગાઢ નથી થતા, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ પ્રદેશોમાં અવગાઢ પણ નથી થતા, સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ પણ નથી થતા, પરન્તુ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે તાત્પર્ય એ છે કે જે ભાષાદ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોમા અવગાઢ થાય છે, તેઓને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, જે ભાષા દ્રવ્ય એક, બે અગર દશ અગર સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ થાય છે, તે સ્વભાવથી જ ગ્રહણ કરવાને માટે અયોગ્ય હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! જીવ કાળથી જે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેઓ

दुसमयठिइयाइं गिण्हइ जाव असंखिज्जसमयठिइयाइं गेण्हइ?' हे भदन्त! यानि द्रव्याणि कालतः-कालापेक्षया भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकसमयस्थितिकानि-एक समये एव स्थिति येषां तानि गृह्णाति? किं वा द्वि समयस्थितिकानि गृह्णाति? यावत् किं वा त्रिचतुः पञ्च षट् सप्ताष्ट नव दश समयस्थितिकानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति? किं वा संख्येयसमयस्थितिकानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति? किं वा असंख्येयसमयस्थितिकानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'एगसमयठिइयाइं पि गेण्हइ दुसमयठिइयाइं पि गेण्हइ जाव असंखेज्जसमयठिइयाइं पि गेण्हइ' कालतः एकसमयस्थितिकान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, द्वि समयस्थितिकान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, यावत्-त्रिचतुः पञ्च षट् सप्ताष्ट नव दश समयस्थितिकान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, संख्येयसमयस्थितिकान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, असंख्येयसमयस्थितिकान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, पुद्गलानामसंख्येयकालपर्यन्तमपि अवस्थानसंभवात्, तथा चोक्तम्-'अणंतपएसिए णं भंते! खंधे केवइ कालं सेए? गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं, निरेए

है, वे क्या एक समय कीस्थिति वाले होते हैं? या क्या दो समय की स्थिति वालों को ग्रहण करता है? यावत् क्या असंख्यात समय की स्थिति वालों को ग्रहण करता है? भगवान्-हे गौतम! काल से एक समय की स्थिति वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, दो समय की स्थिति वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, यावत् तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दश समय की स्थिति वालों को भी ग्रहण करता है, संख्यात समय की स्थिति वालों को भी और असंख्यात समय की स्थिति वालों को भी ग्रहण करता है। पुद्गलों की अवस्थिति असंख्यात काल पर्यन्त भी संभव है। कहा भी है-'भगवन्! अनन्त प्रदेशी स्कंध कितने काल तक हलन-चलन से युक्त रहता है? गौतम! जघन्य एक समय तक उत्कृष्ट आवलिका के असंख्यातवें भाग तक रहता है और हलन-चलन से

શું એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય છે? અગર શુ બે સમયના સ્થિતિવાળાને ગ્રહણ કરે છે? યાવત્ શું અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાને ગ્રહણ કરે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કાળથી એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ સમયની સ્થિતિવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે. સંખ્યાત સમયની સ્થિતિ વાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે, અને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાઓને પણ ગ્રહણ કરે છે.

પુદ્ગલોની અવસ્થિતિ અસંખ્યાતકાળ પર્યન્ત પણ સંભવિત છે. કહ્યુ પણ છે-'ભગવન્! અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ કેટલા સમય સુધી હલન ચલનથી યુક્ત રહે છે? ગૌતમ! જઘન્ય એક સમય સુધી ઉત્કૃષ્ટ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ સુધી રહે છે

जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं' इति, तेषाञ्च गृहीतानां ग्रहणानन्तरसमये अवश्यं निसर्गो भवति इति स्वभावस्यानन्तरसमये ग्रहणमवसेयम्, आदि भाषा-परिणामापेक्षया वा एकसमयस्थितिकान्यपि गृह्णाति इत्युक्तम्, पुद्गलानां परिणामस्य विचित्रत्वात्, तथा च एक प्रयत्नगृहीतपरित्यक्ता अपि ते केचन एकं समयं भाषात्वेनावतिष्ठन्ते केचन द्वौ समयौ यावत् केचन असंख्येयानपि समयान् तिष्ठन्ति, इति भावः, गौतमः पृच्छति-'जाइं भावओ गेण्हइ ताइं किं वण्णमंताइं गेण्हइ गंधमंताइं रसमंताइं फासमंताइं गेण्हइ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि भावतः-भावापेक्षया, भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किं वर्णवन्ति गृह्णाति, किं वा गन्धवन्ति गृह्णाति ? किं वा रसवन्ति गृह्णाति, किं वा स्पर्शवन्ति गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'वण्णमंताइं पि जाव फासमंताइं पि गेण्हइ' वर्णवन्त्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं भावतो गृह्णाति, यावत्-गन्धवन्त्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं भावतो गृह्णाति, यावत्-गन्धवन्त्यपि, रसवन्त्यपि, स्पर्शव-

---

रहित जघन्य एक समय तक, उत्कृष्ट असंख्यात समय तक रहता है।'

ग्रहण किये हुए भाषाद्रव्यों को ग्रहण करने के बाद के समय में अवश्य निसर्ग (त्याग) होता है ! इस प्रकार के स्वभाव वाले का अनन्तर समय में ग्रहण समझना चाहिए अथवा आदि भाषापरिणाम की अपेक्षा से एक समय की स्थिति वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, ऐसा कहा है क्योंकि पुद्गलों का परिणमन विचित्र होता है। अतएव एक ही प्रयत्न के द्वारा गृहीत और त्यागे हुए भी कोई-कोई पुद्गल एक समय तक ही भाषाके रूप में रहते हैं।

गौतम पुनः प्रश्न करते हैं-जिन भाषाद्रव्यों को जीव भाव से ग्रहण करता है, क्या वर्ण वाले, गंध वाले, रस वाले और स्पर्श वाले उन द्रव्यों को ग्रहण करता है ?

भगवान्-हे गौतम ! जीव भाव से, भाषा रूप में परिणत करने के लिए

અને હલન ચલન રહિત જઘન્ય એક સમય સુધી, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળ સુધી રહે છે.

ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કર્યા પછીના સમયમાં અવશ્ય નિસર્ગ (ત્યાગ) થાય છે. આ પ્રકારના સ્વભાવવાળાઓના અનન્તર સમયમાં ગ્રહણ સમજવું જોઈએ અથવા આદિ ભાષા પરિણામની અપેક્ષાએ એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે એમ કહ્યું છે, કેમકે પુદ્ગલોનું પરિણમન વિચિત્ર હોય છે. તેથી જ એક જ પ્રયત્ન દ્વારા ગૃહીત અને ત્યાગેલા પણ કોઈ કોઈ પુદ્ગલ એક સમય સુધી જ ભાષાના રૂપમા રહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-જે ભાષા દ્રવ્યોને જીવ ભાવથી ગ્રહણ કરે છે, શું વર્ણવાળા, ગંધવાળા, રસવાળા અને સ્પર્શવાળા તે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ ભાવથી ભાષા રૂપમા પરિણત કરવાને માટે જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે વર્ણવાળા, ગંધવાળા, રસવાળા, અને સ્પર્શવાળા હોય છે.

न्त्यपि द्रव्याणि भावापेक्षया भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं भावओ वण्णमंताइं पि गेण्हइ ताइं किं एगवण्णाइं गेण्हइ जाव पंचवण्णाइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि भावतो वर्णवन्त्यपि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकवर्णानि द्रव्याणि गृह्णाति ? यावत् किं वा द्वि त्रि चतुः पञ्चवर्णानि द्रव्याणि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'गहणदव्वाइं पडुच्च एगवण्णाइं पि गेण्हइ जाव पंच वण्णाइं पि गेण्हइ' ग्रहण द्रव्याणि-गृह्यन्ते इति कर्मव्युत्पत्त्या ग्रहणानि तानि च द्रव्याणि चेति ग्रहणद्रव्याणि प्रतीत्य आश्रित्य ग्रहणद्रव्यापेक्षयेत्यर्थः, एकवर्णवन्त्यपि द्रव्याणि गृह्णाति यावत्-द्वि त्रिचतुः पञ्च-वर्णवन्त्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, तथा च यानि ग्रहणयोग्यानि द्रव्याणि सन्ति तानि कानिचिद् वर्णपरिणामेन एकेन वर्णेन युक्तानि, कानिचिद् द्वाभ्यां वर्णाभ्यां युक्तानि कानिचित् त्रिभिर्वर्णैर्युक्तानि, कानिचिच्चतुर्भिर्वर्णैर्युक्तानि, कानिचित् पञ्चभिर्वर्णै-र्युक्तानि भवन्तीत्याशयः, किन्तु-'सव्वग्गहणं पडुच्च णियमा ! पंचवण्णाइं गेण्हइ' सर्वग्रहणं प्रतीत्य-आश्रित्य सर्वग्रहणापेक्षयेत्यर्थः, नियमात्-नियमतः पञ्चवर्णानि द्रव्याणि भाषात्वेन

जिन द्रव्यों को ग्रहण करता है वे वर्ण वाले, गंध वाले, रस वाले और स्पर्श वाले भी होते हैं।

गौतम स्वामी-हे भगवन् ! भाव से जिन वर्ण वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है, वे क्या एक वर्ण वाले द्रव्य होते हैं, यावत् क्या दो वर्ण वाले, तीन वर्ण वाले, चार वर्ण वाले अथवा पांच वर्ण वाले होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! ग्रहण द्रव्यों की अपेक्षा से अर्थात् जो द्रव्य ग्रहण किये जाते हैं उनकी अपेक्षा से एक वर्ण वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, यावत् दो, तीन, चार और पांच वर्ण वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, अर्थात् जो द्रव्य ग्रहण करने के योग्य हैं, उनमें कोई एक वर्ण वाले होते हैं, कोई दो वर्णों वाले होते हैं, कोई तीन वर्णों से युक्त होते हैं, कोई चार वर्णों वाले होते हैं और कोई-कोई पांच वर्णों वाले होते हैं। किन्तु सर्वग्रहण की अपेक्षा से वे द्रव्य

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવથી જે વર્ણવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તેઓ શું એક વર્ણવાળા દ્રવ્યો હોય છે, યાવત્ શું બે વર્ણવાળા, ત્રણ વર્ણવાળા ચાર વર્ણવાળા અથવા પાંચ વર્ણવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અર્થાત્ જે દ્રવ્યો ગ્રહણ કરાય છે તેઓની અપેક્ષાએ એક વર્ણવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ વર્ણવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ જે દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે, તેઓમાં કોઈ એક વર્ણવાળા હોય છે. કોઈ બે વર્ણવાળા હોય છે, કોઈ ત્રણ વર્ણોથી યુક્ત છે, કોઈ ચાર વર્ણોવાળા હોય છે અને કોઈ કોઈ પાંચ વર્ણોવાળા હોય છે. કિન્તુ સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ તે દ્રવ્યો નિયમથી પાંચ વર્ણો વાળા હોય છે. તાત્પર્ય

परिणमयितुं गृह्णाति, तथा च यदा हि एकप्रयत्नगृहीतानां सर्वेषामपि द्रव्याणां समुदायो विवक्ष्यते तदा नियमात् पञ्चवर्णानि द्रव्याणि गृह्णाति, इति भावः तान्येवाह–'तं जहा–कालाइं, नीलाइं, लोहियाइं, हालिद्दाइं, सुक्किल्लाइं' तद्यथा–कालानि–कृष्णानि वर्णानीत्यर्थः, नीलानि, लोहितानि, हारिद्राणि, शुक्लानि एतानि पञ्चवर्णानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णातीत्यर्थः, गौतमः पृच्छति–'जाइं वण्णओ कालाइं गेण्हइ ताइं किं एगगुणकालाइं गेण्हइ जाव अणंतगुणकालाइं गिण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि वर्णतः–वर्णपेक्षया कालानि कृष्णवर्णानि गृह्णाति तानि किम् एकगुणकालकानि गृह्णाति ? यावत्–किं वा द्वित्रिचतुः पञ्च षट् सप्ताष्ट नव दशगुणकालकानि गृह्णाति ? किं वा संख्येयगुणकालकानि गृह्णाति ? किं वा असंख्येयगुणकालकानि गृह्णाति ? किं वा अनन्तगुणकालकानि गृह्णाति ? भगवानाह 'गोयमा !' हे गौतम ! एगगुणकालाइंपि गिण्हइ जाव अणंतगुणकालाइंपि गेण्हइ' एकगुणकालकान्यपि द्रव्याणि वर्णापेक्षया भाषात्वेन

नियम से पांचों वर्णों वाले होते हैं। तात्पर्य यह है कि जब एक प्रयत्न के द्वारा गृहीत समस्त द्रव्यों से समुदाय की विवक्षा की जाती है तब नियम से पांच वर्णों वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है। वे पांच वर्ण वाले इस प्रकार हैं–काले, नीले, लाल, पीले और श्वेत। इन पंच वर्ण द्रव्यों को भाषा रूप में परिणत करने के लिए जीव ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! वर्ण से काले जिन द्रव्यों को जीव भाषा रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे क्या एक गुण काले होते हैं ? दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दश गुण काले होते हैं ? संख्यातगुण काले होते हैं ? अथवा असंख्यात गुण काले होते हैं ? या अनन्त गुण काले होते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! एक गुण कृष्ण भी होते हैं, यावत् अनन्त गुण कृष्ण भी होते हैं। अर्थात् वर्ण की अपेक्षा भाषा के रूप में परिणत करने के लिए

એ છે કે જ્યારે એક પ્રયત્નના દ્વારા ગૃહીત સમસ્ત દ્રવ્યોના સમુદાયની વિવક્ષા કરાય છે ત્યારે નિયમથી પાંચે વર્ણોવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તે પાંચે વર્ણોવાળા આ પ્રકારે છે–કાળા, નીલા, લાલ, પીળા અને શ્વેત. આ પાચે દ્રવ્યોને ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જીવ ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! વર્ણથી કાળા જે દ્રવ્યોને જીવ ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. તેઓ શું એક ગુણવાળા કાળા હોય છે ? બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ કાળા હોય છે ? સંખ્યાત ગુણ કાળા હોય છે ? અથવા અસંખ્યાત ગુણ કાળા હોય છે ? અગર અનન્ત ગુણ કાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! એક ગુણ કૃષ્ણ પણ હોય છે, યાવત્ અનન્ત ગુણ કૃષ્ણ પણ હોય છે. અર્થાત્ વર્ણની અપેક્ષાએ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જીવ

परिणमयितुं गृह्णाति, यावत्-द्वित्रि चतुः पञ्च षट् सप्ताष्ट नव दशगुणकालकान्यपि गृह्णाति, संख्येयगुणकालकान्यपि गृह्णाति, असंख्येयगुणकालकान्यपि गृह्णाति, अनन्तगुणकालकान्यपि गृह्णाति 'एवं जाव सुक्किल्लाइंपि' एवम्-उपर्युक्त कृष्णवर्णरीत्या, यावत्-नील लोहित हारिद्रशुक्लान्यपि द्रव्याणि वर्णापेक्षया भाषात्वेन परिणमयितुम्-एकादि-अनन्तगुणपर्यन्तानि गृह्णाति, इत्याशयः। गौतमः पृच्छति-'जाइं भावओ गंधमंताइं गिण्हइ ताइं किं एगगंधाइं गिण्हइ दुगंधाइं गिण्हइ?' हे भदन्त! यानि द्रव्याणि भावतः-भावापेक्षया गन्धयुक्तानि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकगन्धयुक्तानि गृह्णाति? किं वा द्विगन्धयुक्तानि गृह्णाति? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'गहणदव्वाइं पडुच्च एगगंधाइं पि दुगंधाइं पि गिण्हइ' ग्रहण द्रव्याणि-ग्रहणयोग्यानि द्रव्याणि प्रतीत्य-आश्रित्य ग्रहणद्रव्यापेक्षयेत्यर्थः एकगन्धान्यपि द्रव्याणि, द्विगन्धान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति 'सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा दुगंधाइं गिण्हइ' सर्वग्रहणं प्रतीत्य-आश्रित्य-सर्वग्रहणापेक्षया नियमाद् निय-

---

जीव एक गुण कृष्ण द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दश गुण कृष्ण द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, संख्यात गुण और असंख्यात गुण कृष्ण द्रव्यों को भी ग्रहण करता है और अनन्त गुण कृष्ण पुद्गल द्रव्यों को भी ग्रहण करता है। इसी प्रकार नील, लाल, पीले और शुक्ल वर्ण वाले द्रव्यों के विषय में भी कहना चाहिए। अर्थात् एक गुण नील, पीत, रक्त और शुक्ल वर्ण से लेकर अनन्त गुण नील आदि तक को ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! भाव से गंध वाले जिन भाषा द्रव्यों को ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या एक गंध वाले होते हैं अथवा दो गंध वाले होते है?

भगवान्-हे गौतम! ग्रहण द्रव्यों की अपेक्षा अर्थात् ग्रहण योग्य द्रव्यों की अपेक्षा से एक गंध वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है और दो गंध वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है, किन्तु सर्वग्रहण की अपेक्षा से विचार किया

એક ગુણ કૃષ્ણ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, બે, ત્રણ, ચાર, પાચ, છ, સાત, આઠ, નવ દશ ગુણ કૃષ્ણ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. સંખ્યાત ગુણ અને અસંખ્યાત ગુણ કૃષ્ણ દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, એ પ્રકારે, નીલ, લાલ, પીળા અને શુકલ વર્ણવાળા દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ અર્થાત્ એક ગુણ નીલ, પીત, રક્ત અને શુકલ વર્ણથી લઈને અનન્ત ગુણ નીલ આદિ સુધીને ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! ભાવથી ગંધવાળા જે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શુ એક ગંધવાળા હોય છે અથવા બે ગંધવાળા હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ગ્રહણ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અર્થાત્ ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક ગંધવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. અને બે ગંધવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, કિન્તુ સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ વિચાર કરાય તો નિયમથી બે ગંધવાળા દ્રવ્યોને જ ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને ગ્રહણ કરે છે.

मतो द्विगन्धानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णातीत्याशयः। गौतमः पृच्छति-'जाइं गंधओ सुब्भिगंधाइं गिण्हइ ताइं किं एगगुणसुब्भिगंधाइं गिण्हइ जाव अणंतगुण सुब्भिगंधाइं गिण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि गन्धतः-गन्धापेक्षया सुरभिगन्धानि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकगुणसुरभिगन्धानि गृह्णाति ? यावत्-किं वा द्वित्रि चतुः पञ्चषट् सप्ताष्ट नवदशगुणसुरभिगन्धानि गृह्णाति ? किं वा संख्येयगुणसुरभिगन्धानि गृह्णाति ? किंवा असंख्येयगुणसुरभिगन्धानि गृह्णाति ? किं वा अनन्तगुणसुरभिगन्धानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'एगगुणसुब्भिगंधाइं पि जाव अणंतगुणसुब्भिगंधाइं पि गेण्हइ' एकगुणसुरभिगन्धान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, यावत्-द्वित्रि चतुःपञ्च षट्सप्ताष्ट नवदशगुणसुरभिगन्धान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, संख्येयगुणसुरभिगन्धान्यपि असंख्येयगुण सुरभिगन्धान्यापि, अनन्तगुणसुरभिगन्धान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णातीत्यर्थः, 'एवं दुब्भिगंधाइं

जाय तो नियम से दो गंध वाले द्रव्यों को ही भाषा रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! गंध से सुरभिगंध वाले जिन द्रव्यों को जीव भाषा रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, क्या एक गुण सुरभि गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ या दश गुण सुरभि गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? क्या संख्यातगुण सुरभि गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? असंख्यातगुण सुरभि गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ? अथवा अनन्तगुण सुरभि गंध वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है ?

भगवान्-हे गौतम ! एक गुण सुरभिगंध वाले द्रव्यों को भी यावत् अनन्त गुण सुरभिगंध वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है। तात्पर्य यह कि जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए जिन पुद्गल द्रव्यों को ग्रहण करता है, उनमें से कोई एक गुण सुरभिगंध वाले भी होते हैं, कोई दो, तीन, चार, पांच, छह,

---

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ગંધથી સુગંધિત ગંધવાળા જે દ્રવ્યોને જીવ ભાષા રૂપમા પરિણત થવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. શુ એક ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? અથવા બે, ત્રણ, ચાર, પાચ, છ, સાત, આઠ, નવ અગર દશ સુરભિ ગંધ વાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? શું સંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? અસંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે? અથવા અનંતગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! એક ગુણ સુરભિ ગંધવાળા દ્રવ્યોને પણ યાવત્ અનન્ત ગુણ સુરભિગંધવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તેઓમાથી કોઈ એક ગુણ સુરભિ ગંધ

पि गेण्हइ' एवम्-सुरभिगन्धोक्तरीत्या दुरभिगन्धान्यपि द्रव्याणि एकगुणादि-अनन्तगुणपर्यन्तानि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णातीत्यर्थः, गौतमः पृच्छति-'जाइं भावओ रसमंताइं गेण्हइ ताइं किं एगरसाइं गेण्हइ जाव किं पंचरसाइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि भावतो रसवन्ति भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकरसानि गृह्णाति ? यावत्-किं वा द्वित्रि चतुःपञ्चरसानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'गहणदव्वाइं पडुच्च एगरसाइं पि गेण्हइ जाव पंचरसाइं पि गेण्हइ' ग्रहण द्रव्याणि-ग्रहणयोग्यानि द्रव्याणि, प्रतीत्य-आश्रित्य ग्रहणयोग्यद्रव्यापेक्षयेत्यर्थः, एकरसान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, यावत्-द्वित्रिचतुः पञ्चरसान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, किन्तु 'सव्वगहणं पडुच्च नियमा पंचरसाइं गेण्हइ' सर्वग्रहणं प्रतीत्य-आश्रित्य सर्वग्रहणापेक्षयेत्यर्थः, नियमात्-नियमतः पञ्चरसानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं रसओ

सात, आठ, नौ या दश गुण सुरभिगंध वाले भी होते हैं, कोई संख्यात गुण सुरभिगंध वाले भी होते हैं, कोई असंख्यात गुण सुरभिगंध वाले और कोई अनन्त गुण सुरभिगंध वाले भी होते हैं। इसी प्रकार दुरभिगंध वाले पुद्गलों के विषय में भी समझ लेना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! जिन रस वाले पुद्गलों को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे क्या एक रस वाले होते हैं, यावत् पांचों रसों वाले होते हैं?

भगवान्-हे गौतम ! ग्रहण के योग्य द्रव्यों की अपेक्षा से एक रस वाले द्रव्यों को भी भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, यावत् दो, तीन, चार और पांच रस वाले पुद्गलों को भी ग्रहण करता है, किन्तु सर्वग्रहण की अपेक्षा से, नियम से पांच रस वाले द्रव्यों को भी भाषा रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है,

વાળા હોય છે, કોઈ બે, ત્રણ, ચાર, પાચ, છ, સાત, આઠ, નવ અને દશ ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે કોઇ સંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે અને કોઇ અસંખ્યાત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે અને કોઈ અનન્ત ગુણ સુરભિ ગંધવાળા પણ હોય છે. એ પ્રકારે દુરભિ ગધવાળા પુદ્ગલોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઇએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જે રસવાળા પુદ્ગલોને જીવ ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તેઓ શું એક રસવાળા હોય છે, યાવત્ પાચે રસવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક રસવાળા દ્રવ્યોને પણ-ભષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ રસવાળા પુદ્ગલોને પણ ગ્રહણ કરે છે કિન્તુ સર્વ ગ્રહણની અપેક્ષાએ નિયમથી પાંચ રસ વાળા દ્રવ્યોને પણ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે.

तित्तरसाइं गेण्हइ ताइं किं एगगुणतित्तरसाइं गिण्हइ जाव अणंतगुणतित्तरसाइं गिण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि रसतो–रसापेक्षया, तिक्तरसानि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकगुणतिक्तरसानि गृह्णाति यावत्–किं वा द्वित्रि चतुःपञ्च षट् सप्ताष्ट नवदश-गुणतिक्तरसानि गृह्णाति ? किं वा संख्येयगुणतिक्तरसानि गृह्णाति किं वा असंख्येयगुण-तिक्तरसानि गृह्णाति ? किं वा अनन्तगुणतिक्तरसानि गृह्णाति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'एगगुणतित्ताइं पि गिण्हइ जाव अणंतगुणतित्ताइं पि गिण्हइ' एक गुणतिक्तरसा-न्यपि द्रव्यणि गृह्णाति यावत्–द्वित्रि चतुःपञ्चषट्सप्ताष्ट नवदशगुणतिक्तरसान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, संख्येयगुणतिक्तरसान्यपि गृह्णाति, असंख्येयगुणतिक्तरसान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, अनन्तगुणतिक्तरसान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति । 'एवं जाव महुररसो' एवम्–तिक्तरसोक्तरीत्या यावत्–अम्लकटुककषायमधुररसानि–द्रव्याणि एकगुणादि–अनन्त-

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! रस से जिन तिक्त रसवाले द्रव्यों को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या एक गुण तिक्त रस वाले होते हैं ? यावत्–दो तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दश गुण तिक्त रस वाले होते हैं, या संख्यातगुण, असंख्यातगुण अथवा अनन्तगुण तिक्त रस वाले होते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! वे भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण किये हुए द्रव्य एकगुण तिक्त भी होते हैं, यावत्–दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दशगुण तिक्त भी होते हैं, संख्यातगुण, असंख्यातगुण और अनन्त-गुण तिक्त भी होते हैं । इसी प्रकार मधुर रस तक कहना चाहिए, अर्थात् जैसा तिक्त रस के विषय में कहा है, उसी प्रकार अम्ल, कटुक, कषाय और मधुर रस के संबंध में भी कह लेना चाहिए कि एकगुण अम्ल आदि से लेकर अनन्त

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! રસે કરીને જે તિક્ત રસવાળા દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એક ગુણ તિક્ત રસવાળા હોય છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ તિક્ત રસવળા હોય છે, યા સંખ્યાત ગુણ, અસંખ્યાત ગુણ અથવા અનન્ત ગુણ તિક્ત રસવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ! હે ગૌતમ ! તેઓએ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરેલ દ્રવ્ય એક ગુણ તિક્ત પણ હોય છે, યાવત્ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ તિક્ત પણ હોય છે, સંખ્યાત ગુણ અસંખ્યાત ગુણ અને અનન્ત ગુણ તિક્ત પણ હોય છે. એજ પ્રકારે મધુર રસ સુધી કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ જેમ તિક્ત રસના વિષયમાં કહ્યું છે એ જ પ્રકારે, અમ્લ, કટુક, કષાય અને મધુર રસના સમ્બન્ધમાં પણ કહેવું જોઈએ કે એક ગુણ અમ્લ આદિને લઈને અનન્ત ગુણ અમ્લ આદિ રસવાળા, દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે.

गुणपर्यन्तानि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं भावओ फासमंताइं गेण्हइ ताइं किं एगफासाइं गेण्हइ जाव अट्ठफासाइं गिण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि भावतो-भावापेक्षया स्पर्शवन्ति भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति' तानि किम् एक स्पर्शानि गृह्णाति ? यावत्-किं द्वित्रि चतुः पञ्च षट् सप्ताष्ट स्पर्शानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'गहणदव्वाइं पडुच्च णो एगफासाइं गेण्हइ' ग्रहणद्रव्याणि-ग्रहणयोग्यानि द्रव्याणि प्रतीत्य-आश्रित्य-ग्रहणयोग्यद्रव्यापेक्षया नो एकस्पर्शानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, एकस्यापि परमाणो र्नियमतः स्पर्शद्वयसद्भावात्, उक्तञ्च-'कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥१॥ इति, किन्तु 'दुफासाइं गिण्हइ जाव चउफासाइं गेण्हइ' द्विस्पर्शानि-मृदुशीतानि, मृदूष्णानि

गुण अम्ल आदि रस वाले द्रव्यों को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! भावतः स्पर्शवाले जिन द्रव्यों को जीव भाषारूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या एक स्पर्शवाले होते हैं ? यावत् आठ स्पर्शवाले होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! ग्रहण योग्य द्रव्यों की अपेक्षा से एक स्पर्श वाले द्रव्यों को भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण नहीं करता, क्यों कि एक स्पर्श वाला कोई पुद्गल द्रव्य होता ही नहीं है। एक परमाणु में भी नियम से दो स्पर्श पाये जाते हैं। कहा भी है-'परमाणु कारण ही होता है, किसी का कार्य नहीं होता। वह अन्त्यद्रव्य है, क्यों कि उससे अधिक सूक्ष्म कोई पुद्गल नहीं होता। वह सूक्ष्म और नित्य होता है। उसमें एक रस, एक गंध, एक वर्ण और दो स्पर्श विद्यमान होते हैं। वह प्रत्यक्ष से दृष्टि गोचर नहीं होता, केवल स्कंध रूप कार्य की अन्यथानुपपत्ति से उसका अनुमान होता है।'

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવથી સ્પર્શવાળા જે દ્રવ્યોને જીવ ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવા માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્ય શું એક સ્પર્શવાળા હોય છે? યાવત્ આઠ સ્પર્શવાળા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગ્રહણ યોગ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ એક સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ નથી કરતા, કેમકે એક સ્પર્શવાળા કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય થતાં જ નથી. એક પરમાણુમાં પણ નિયમથી બે સ્પર્શ મળે છે, કહ્યું પણ છે-પરમાણું કારણ જ હોય છે, કોઈનું કાર્ય નથી હોતા. તે અન્ત્ય દ્રવ્ય છે, કેમકે તેનાથી અતિ સૂક્ષ્મ કોઈ પુદ્ગલ હોતાં નથી. તે સૂક્ષ્મ અને નિત્ય હોય છે. તેમાં એક રસ, એક ગંધ, એકવર્ણ, અને બે સ્પર્શ વિદ્યમાન હોય છે. તે પ્રત્યક્ષમાં દૃષ્ટિ ગોચર નથી થતાં, કેવળ સ્કન્ધ રૂપ કાર્યની અન્યથાનુપપત્તિથી તેમનું અનુમાન થાય છે.

इत्यादि रूपाणि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, यावत्–त्रिस्पर्शानि, चतुःस्पर्शानि द्रव्याणि गृह्णाति, तत्र त्रिस्पर्शानि–मृदुशीतस्निग्धस्पर्शरूपाणि कानिचिद्द्रव्याणि कानिचिद् मृदूष्णस्निग्धस्पर्शरूपाणि इत्यादीनि बोध्यानि, चतुः स्पर्शानि तु मृदुलघुस्निग्धोष्ण स्पर्शरूपाणि कानिचिद्द्रव्याणि, कानिचित्तु मृदुलघुस्निग्धशीतस्पर्शरूपाणि, कानिचिद् मृदुलघुरूक्षोष्ण स्पर्शरूपाणि द्रव्याणि, इत्यादीनि बोध्यानि, 'णो पंचफासाइं गेण्हइ' नो पञ्चस्पर्शानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितु गृह्णाति 'जाव नो अट्ठफासाइं गेण्हइ' यावत्–नो षट्स्पर्शानि गृह्णाति, नो सप्तस्पर्शानि गृह्णाति, नो वा अष्ट स्पर्शानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, 'सव्वग्गहणं पडुच्च नियमा चउफासाइं गेण्हइ' सर्वग्रहणं प्रतीत्य–आश्रित्य सर्वग्रहणापेक्षयेत्यर्थः नियमाद्–नियमतः, चतुःस्पर्शानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, 'तं जहा–सीतफासाइं गेण्हइ' तद्यथा–शीतस्पर्शानि द्रव्याणि गृह्णाति

किन्तु जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए दो स्पर्श वाले तीन स्पर्श वाले अथवा चार स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता हैं। दो स्पर्श वाला द्रव्य हो तो स्निग्ध और शीत अथवा स्निग्ध और उष्ण होता है, इत्यादि, तीन हों तो रूक्ष, शीत और स्निग्ध स्पर्श वाले, या रूक्ष, उष्ण और स्निग्ध स्पर्श वाले आदि होते हैं। चार स्पर्श वाले द्रव्य हों तो शीत, रूक्ष, स्निग्ध और उष्ण, ये चार स्पर्श वाले होते हैं। भाषा के द्रव्य चतुःस्पर्शी होते हैं। उनमें, शीत, उष्ण, स्निग्ध और रूक्ष, ये चार स्पर्श ही होते हैं किन्तु लघु गुरु, मृदु कर्कश, इन चार में से कोई स्पर्श नहीं पाया जाता है। भाषा रूप में परिणत करने के लिए जीव पांच स्पर्शवाले द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता, यावत्–छह स्पर्श वाले, सात स्पर्श वाले और आठ स्पर्श वाले द्रव्यों को भी ग्रहण नहीं करता। मगर सर्वग्रहण की अपेक्षा से विचार किया जाय तो नियम से चार स्पर्श वाले द्रव्यों को ही भाषा के रूप में परिणत करने के

કિન્તુ જીવ ભાષા રૂપ પરિણત કરવાને માટે બે સ્પર્શવાળા, ત્રણ સ્પર્શવાળા અથવા ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. બે સ્પર્શવાળાં દ્રવ્ય હોય તો સ્નિગ્ધ અને શીત અથવા સ્નિગ્ધ અને અને ઉષ્ણ હોય છે, વિગેરે, ત્રણ હોયતો રૂક્ષ શીત અને સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળા અગર રૂક્ષ, ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળા વિગેરે હોય છે ચાર સ્પર્શ વાળા દ્રવ્યો હોય તો શીત, રૂક્ષ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ, આ ચાર સ્પર્શવાળા હોય છે

ભાષાના દ્રવ્ય ચતુઃસ્પર્શી હોય છે–તેઓમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ ચાર સ્પર્શ જ હોય છે કિન્તુ લઘુ, ગુરૂ, મૃદુ, કર્કશ એ ચારમાથી કોઇ સ્પર્શ મળી આવતો નથી.

ભાષા રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે જીવ પાંચ સ્પર્શવાળા, સાત, સ્પર્શવાળા અને આઠ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ નથી કરતા. પણ સર્વગ્રહણની અપેક્ષાએ વિચાર કરાયતો નિયમથી ચાર સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે

'उसिणफासाइं णिद्धफासाइं लुक्खफासाइं गेण्हइ' उष्णस्पर्शानि स्निग्धस्पर्शानि रूक्षस्पर्शानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं फासओ सीताइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि स्पर्शतः-स्पर्शापेक्षया शीतानि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किम् एकगुणशीतानि गृह्णाति ? यावत्-किं वा द्वित्रि चतुःपञ्च षट्सप्ताष्ट नवदशगुण-शीतानि गृह्णाति ? किं वा संख्येयगुणशीतानि गृह्णाति ? किं वा असंख्येयगुणशीतानि द्रव्याणि गृह्णाति ? किं वा अनन्तगुणशीतानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'एगगुणसीताइं पि गिण्हइ जाव अणंतगुणसीताइं पि गेण्हइ' एकगुणशीतान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, यावत्-द्वित्रि चतुः पञ्च षट्सप्ताष्ट नवदशगुणशीतान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, संख्येयगुणशीतान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति असंख्येयगुणशीतान्यपि द्रव्याणि गृह्णाति, अनन्तगुणशीतान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन

लिए ग्रहण करता है। वे इस प्रकार हैं-शीत स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है, उष्ण स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है, स्निग्ध स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है और रूक्ष स्पर्श वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! स्पर्श की अपेक्षा जिन शीत स्पर्श वाले द्रव्यों को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या एक गुण अर्थात् एक अंश वाले शीत होते हैं, अथवा दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नव, दशगुण शीत होते हैं ? अथवा संख्यातगुण शीत, असंख्यातगुण शीत या अनन्तगुण शीत होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! वे द्रव्य एकगुण शीत भी होते हैं, यावत् अनन्तगुण शीत भी होते हैं, अर्थात् एक, दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, आठ, नौ, दस, संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्तगुण शीत होते हैं।

ગ્રહણ કરે છે. તેઓ આ પ્રકારે છે-શીતસ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, ઉષ્ણસ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અને રૂક્ષ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સ્પર્શની અપેક્ષાએ જે શીત સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું એકગુણ અર્થાત એક અંશવાળા શીત હોય છે, અથવા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ ગુણ શીત હોય છે ? અથવા સંખ્યાત ગુણ શીત, અસંખ્યાત ગુણ શીત અગર અનન્ત ગુણ શીત હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! તે દ્રવ્યો એક ગુણ શીત પણ હોય છે, યાવત્ અનન્ત ગુણ શીત પણ હોય છે, અર્થાત્ એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સંખ્યાત-અસંખ્યાત અથવા અનન્ત ગુણ શીત હોય છે.

परिणमयितुं गृह्णाति, 'एवं उसिण णिद्धलुक्खाइ जाव अणंत गुणाइं पि गिण्हइ' एवम्-शीतस्पर्शोक्तरीत्या उष्णस्निग्धरूक्षाणि द्रव्याणि यावत्-एक गुणादिदशगुणपर्यन्तानि अपि, संख्येयगुणान्यपि, असंख्येयगुणान्यपि, अनन्तगुणान्यपि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं भंते ! जाव अणंतगुणलुक्खाइ गेण्हइ ताइं किं पुट्ठाइं गेण्हइ, अपुट्ठाइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि यावत्-एकगुण कृष्णवर्णादि-अनन्तगुण शुक्लवर्णान्तानि एकगुण सुरभिगन्धादि-अनन्तगुणदुरभिगन्धान्तानि, एकगुणतिक्तरसादि-अनन्तगुणमधुररसान्तानि, एकगुणमृदुस्पर्शादि-अनन्तगुणरूक्षाणि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति तानि किं स्पृष्टानि-आत्मप्रदेशैः सह संस्पृष्टानि गृह्णाति ? किं वा आत्मप्रदेशैः सहास्पृष्टानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पुट्ठाइं गेण्हइ नो अपुट्ठाइं गेण्हइ' पूर्वोक्तानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुम् आत्मप्रदेशैः सह स्पृष्टानि

इसी प्रकार उष्ण, स्निग्ध और रूक्ष गुणों के संबंध में भी समझ लेना चाहिए, अर्थात् एकगुण उष्ण आदि से लेकर अनन्तगुण उष्ण आदि तक के, एकगुण स्निग्ध से लेकर अनन्तगुण स्निग्ध तक के और एकगुण रूक्ष से लेकर अनन्तगुण रूक्ष तक के द्रव्यों को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी-पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! जिन एकगुण कृष्ण वर्ण से लेकर अनन्तगुण रूक्ष स्पर्श तक के द्रव्यों को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या स्पृष्ट होते हैं या अस्पृष्ट होते हैं ? तात्पर्य यह है कि पूर्व में जिन-जिन स्पर्श, गंध, रस और स्पर्श वाले द्रव्यों को जीव के द्वारा भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करना कहा है, वे द्रव्य क्या आत्मप्रदेशों के साथ संस्पृष्ट-संयुक्त होते हैं अथवा अस्पृष्ट (असंयुक्त) होते हैं ?

એજ પ્રકારે ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, અને રૂક્ષ ગુણોના સમ્બન્ધમા પણ સમજી લેવું જોઇએ. અર્થાત્ એક ગુણ ઉષ્ણ આદિથી લઇને અનન્તગુણ ઉષ્ણ આદિ સુધીના, એક ગુણ સ્નિગ્ધથી લઇને અનન્ત ગુણ સ્નિગ્ધ સુધીના અને એક ગુણ રૂક્ષથી લઇ અનન્ત ગુણ રૂક્ષ સુધીના દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવા માટે ગ્રહણ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જે એક ગુણ કૃષ્ણવર્ણથી લઇને અનન્ત ગુણ રૂક્ષ સ્પર્શ સુધીના દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું સ્પૃષ્ટ હોય છે અગર અસ્પૃષ્ટ હોય છે? તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વમા જે જે સ્પર્શ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોને જીવના દ્વારા ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શુ આત્મપ્રદેશોની સાથે સંસ્પૃષ્ટ સંયુક્ત હોય છે અથવા અસ્પૃષ્ટ (અસંયુક્ત) હોય છે?

गृह्णाति, नो आत्मप्रदेशैः सहास्पृष्टानि गृह्णाति, अथात्मप्रदेशैः संस्पर्शनमात्मप्रदेशावगाढ-क्षेत्राद् बहिरपि संभवतीत्याशङ्कायां गौतमस्वामी पृच्छति-'जाइं भंते ! पुट्ठाइं गेण्हइ ताइं किं ओगाढाइं गेण्हइ ? अणोगाढाइं गेण्हइ ? हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुम् आत्मप्रदेशैः सह संस्पृष्टानि गृह्णाति तानि किम् अवगाढानि-आत्मप्रदेशैः सह एकक्षेत्रावस्थितानि गृह्णाति ? किं वा अनवगाढानि-आत्मप्रदेशैः सह एकक्षेत्रानवस्थितानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'ओगाढाइं गेण्हइ नो अणोगाढाइं गेण्हइ' अवगाढानि-आत्मप्रदेशैः सह एक क्षेत्रावस्थितानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं नो अनवगाढानि-आत्मप्रदेशैः सह एकक्षेत्रानवस्थितानि गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं भंते ! ओगाढाइं गेण्हइ ताइं किं अणंतरोगाढाइं गेण्हइ, परंपरोगाढाइं गेण्हइ ?' हे

भगवान्-हे गौतम ! जिन पूर्वोक्त द्रव्यों को जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे जीवप्रदेशों के साथ संस्पृष्ट ही होते हैं, अर्थात् जीवप्रदेशों के साथ संस्पृष्ट पुद्गलों को ही जीव भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है। असंस्पृष्ट द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता।

जिस आकाश-क्षेत्र में जीवप्रदेश हैं, उससे बाहर रह कर भी भाषाद्रव्य जीवप्रदेशों के साथ स्पृष्ट हो सकते हैं, अतएव अब यह प्रश्न उपस्थित होता है कि वे द्रव्य क्या अवगाढ होते हैं अथवा अनवगाढ होते हैं ? जिन आकाश प्रदेशों में जीव के प्रदेश हैं, उन्हीं आकाशप्रदेशों में जो द्रव्य अवस्थित हों, वे आवगाढ कहलाते हैं और जो भिन्न आकाशप्रदेशों में अवस्थित हों, वे अनवगाढ कहलाते हैं।

भगवान्-हे गौतम ! जीव अवगाढ अर्थात् एक ही क्षेत्र में स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है, अनवगाढ द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् यदि अवगाढ द्रव्यों को ही जीव ग्रहण करता है,

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યોને જીવ ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તે જીવ પ્રદેશોની સાથે સંસ્પૃષ્ટ જ થાય છે. અર્થાત્ જીવ પ્રદેશોની સાથે સંસ્પૃષ્ટ પુદ્ગલોને જ જીવ ભાષાના રૂપમા પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. અસંસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતો.

જે આકાશ પ્રદેશમાં જીવ પ્રદેશ છે તેનાથી બહાર રહીને પણ ભાષા દ્રવ્ય જીવ પ્રદેશોની સાથે સ્પષ્ટ થઇ શકે છે, તેથી જ હવે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તે દ્રવ્યો શું અવગાઢ હોય છે અથવા અનવગાઢ હોય છે ? જે આકાશ પ્રદેશોમાં જીવના પ્રદેશ છે, તે આકાશ પ્રદેશોમાં જે દ્રવ્ય અવસ્થિત હોય, તે અવગાઢ કહેવાય છે અને જે ભિન્ન આકાશ પ્રદેશોમાં અવસ્થિત હોય તે અનવગાઢ કહેવાય છે.

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ અવગાઢ અર્થાત્ એક જ ક્ષેત્રમાં સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અનવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી.

भदन्त ! यानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुम् आत्मप्रदेशैरवगाढानि गृह्णाति तानि किम् अनन्तरावगाढानि अव्यवधानेनावस्थितानि गृह्णाति किं वा परम्परावगाढानि–व्यवधानेनावस्थितानि गृह्णाति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'अणंतरोगाढाइं गिण्हइ' अनन्तरावगाढानि–आत्मप्रदेशै रव्यवधानेनावस्थितानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति 'नो परंपरोगाढाइं गेण्हइ' नो परम्परावगाढानि–आत्मप्रदेशैर्व्यवधानेनावस्थितानि द्रव्याणि गृह्णाति, तथा च येषु आत्मप्रदेशेषु यानि भाषाद्रव्याणि अवगाढानि भवन्ति तैरात्मप्रदेशैस्तान्येव भाषाद्रव्याणि अवगाढानि गृह्णाति, नतु एक द्वि त्र्याद्यात्मप्रदेशव्यवहितानि गृह्णातीति भावः, गौतमः पृच्छति–'जाइं भंते ! अणंतरोगाढाइं गेण्हइ ताइं किं अणूइं गेण्हइ बायराइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि आत्मप्रदेशै रनन्तरावगाढानि गृह्णाति तानि किम् अणूनि–स्तोक प्रदेशानि गृह्णाति किं वा . बादराणि प्रभूतप्रदेशोपचितानि गृह्णाति ?

अनवगाढ द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता तो क्या अनन्तरावगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है, अर्थात् व्यवधान रहित द्रव्यों को ग्रहण करता है, अथवा परम्परावगाढ अर्थात् व्यवहित रूप से अवस्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है ?

भगवान्–हे गौतम ! अनन्तरावगाढ अर्थात् आत्मप्रदेशों से अव्यवहित रूप में स्थित द्रव्यों को भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है। परम्परावगाढ अर्थात् आत्मप्रदेशों से व्यवधानयुक्त होकर अवस्थित द्रव्यों को जीव ग्रहण नहीं करता। तात्पर्य यह है कि जिन आत्मप्रदेशों में जो भाषा द्रव्य अवस्थित हैं, उन आत्मप्रदेशों के द्वारा वही भाषाद्रव्य ग्रहण किये जाते हैं, एक, दो, तीन आदि आत्मप्रदेशों से व्यवहित द्रव्य ग्रहण नहीं किये जाते।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! अनन्तरावगाढ जिन द्रव्यों को जीव ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या अणु अर्थात् थोडे प्रदेशों वाले होते हैं अथवा बादर अर्थात् बहुत प्रदेशों वाले होते हैं ?

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! જો અવગાઢ દ્રવ્યોને જ જીવ ગ્રહણ કરે છે, અનવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા તો શું અનન્તરાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ વ્યવધાન રહિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અથવા પરમ્પરાવગાઢ અર્થાત્ વ્યવાહિત રૂપથી અવસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! અનન્તરાવગાઢ અર્થાત્ આત્મ પ્રદેશોથી અવ્યવહિત રૂપમાં સ્થિત દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે. પરમ્પરાવગાઢ અર્થાત્ આત્મ પ્રદેશોથી વ્યવધાન યુક્ત થઈ ને અવસ્થિત દ્રવ્યોને જીવ ગ્રહણ નથી કરતા તાત્પર્ય એ છે કે જે આત્મ પ્રદેશોમાં જે ભાષા દ્રવ્ય રહેલ છે, તે આત્મપ્રદેશો દ્વારા તે ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે, એક, બે, ત્રણ આદિ આત્મ પ્રદેશોથી વ્યવહિત દ્રવ્ય ગ્રહણ નથી કરાતા.

ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! અનન્તરાવગાઢ જે દ્રવ્યોને જીવ ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શું અણુ અર્થાત્ થોડા પ્રદેશોવાળા હોય છે અથવા બાદર અર્થાત્ ઘણા પ્રદેશોવાળા હોય છે ?

गेण्हइ पज्जवसाणे वि गिण्हइ ताइं किं सविसए गिण्हइ, अविसए गिण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि भाषाद्रव्याणि आदावपि–ग्रहणोचितकालस्य प्रथमसमयेऽपि गृह्णाति, मध्येऽपि–द्वितीयादिसमयेऽपि गृह्णाति, पर्यवसानेऽपि गृह्णाति तानि किं स्वविषयान्–स्वगोचरान् स्पृष्टावगाढानन्तरावगाढस्वरूपाणि गृह्णाति ? किं वा अविषयान्–स्वागोचरान् स्पृष्टावगाढानन्तरावगाढव्यतिरिक्तानि गृह्णाति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'सविसए गेण्हइ नो अविसए गेण्हइ' स्वविषयान्–स्पृष्टावगाढानन्तरावगाढस्वरूपाणि द्रव्याणि गृह्णाति नो अविषयान्–स्पृष्टादिव्यतिरिक्तानि द्रव्याणि गृह्णाति, गौतमः पृच्छति–'जाइ भंते ! सविसए गेण्हइ ताइं किं आणुपुव्विं गेण्हइ अणाणुपुव्विं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि भाषाद्रव्याणि स्वविषयान्–स्पृष्टावगाढानन्तरावगाढरूपाणि गृह्णाति तानि किम् आनुपूर्व्या–ग्रहणापेक्षया यथासन्नतया गृह्णाति ? किं वा अनानुपूर्व्या–ग्रहणापेक्षयाऽयथासन्नतया गृह्णाति ?

स्वविषय–स्वगोचर अर्थात् स्पृष्ट, अवगाढ, अनन्तरावगाढ रूप होते हैं या अविषय अर्थात् स्व के अगोचर अर्थात् स्पृष्ट, अवगाढ, अनन्तरावगाढ से भिन्न होते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! स्वविषय अर्थात् स्पृष्ट, अवगाढ एवं अनन्तरावगाढ द्रव्यों को ही ग्रहण करता है, अविषय अर्थात् अस्पृष्ट, अनवगाढ या परम्परावगाढ द्रव्यों को नहीं ग्रहण करता ।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! जिन स्वविषय द्रव्यों को जीव ग्रहण करता है, उन्हें क्या आनुपूर्वी से–अनुक्रम से ग्रहण करता है अथवा अनानुपूर्वी से ग्रहण करता है ? आनुपूर्वी का अर्थ है ग्रहण की अपेक्षा सामीप्य के अनुसार और अनानुपूर्वी इससे विपरीत ।

भगवान–हे गौतम ! आनुपूर्वी से ग्रहण करता है, अनानुपूर्वी से ग्रहण नहीं करता, अर्थात् ग्रहण की अपेक्षा आसन्नता के अनुसार ग्रहण करता है,

---

સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ, અન્તરાવગાઢ રૂપ હોય છે અગર અવિષય અર્થાત્ સ્વના અગોચર અર્થાત્ સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ, અનન્તરાવગાઢથી ભિન્ન હોય છે ?

શ્રી ભગવન્–હે ગૌતમ ! સ્વવિષય અર્થાત્ સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ તેમજ અનન્તરાવગાઢ દ્રવ્યોને જ ગ્રહણ કરે છે, અવિષય અર્થાત્ અસ્પૃષ્ટ, અવગાઢ અગર પરંપરાવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! જે સ્વવિષય દ્રવ્યોને જીવ ગ્રહણ કરે છે, તેઓને શું આનુપૂર્વીથી–અનુક્રમથી ગ્રહણ કરે છે, અથવા અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે ? આનુપૂર્વીનો અર્થ છે ગ્રહણની અપેક્ષાએ સમીપના અનુસાર અને અનાનુપૂર્વી તેનાથી વિપરીત.

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે–અનાનુપૂર્વીથી ગ્રહણ નથી કરતા, અર્થાત્ ગ્રહણની અપેક્ષાએ આસન્નતાના અનુસાર ગ્રહણ કરે છે. આસન્નતાનું ઉલ્લંઘન કરીને ગ્રહણ નથી કરતા.

भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'आणुपुव्विं गेण्हइ, नो अणाणुपुव्विं गेण्हइ' आनुपूर्व्या ग्रहणापेक्षया यथासन्नतया गृह्णाति, नो अनानुपूर्व्या-ग्रहणापेक्षया अयथासन्नतया गृह्णाति, गौतमः पृच्छति-'जाइं भंते ! आणुपुव्विं गेण्हइ ताइं किं तिदिसिं गेण्हइ जाव छद्दिसिं गेण्हइ ! हे भदन्त ! यानि भाषाद्रव्याणि आनुपूर्व्या गृह्णाति तानि किम् त्रिदिशि-तिसृभ्यो दिग्भ्य आगतानि, गृह्णाति ? यावत्-किं वा चतुर्दिशि गृह्णाति किं वा पञ्चदिशि गृह्णाति ? किं वा षड्दिशि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'नियमा छद्दिसिं गेण्हइ' नियमात्-नियमतः षड्दिशि-षड्भ्यो दिग्भ्य आगतानि, गृह्णाति. तथाहि-भाषको नियमेन त्रसनाड्यां भवति अन्यत्र त्रसकायासंभवात्, त्रसनाड्यां च व्यवस्थितस्य नियमेन षड्-दिगागतपुद्गलसंभवात्, । अथोपर्युक्तानामेवार्थानां संग्रहणीं गाथामाह-

'पुट्ठोगाढ अणंतर अणूय तह बायरे य उड्ढमहे ।
आदि विसयाणु पुव्विं णियमा तह छद्दिसिं चेव ॥१॥

आसन्नता का उल्लंघन करके ग्रहण नहीं करता ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जिन भाषाद्रव्यों को आनुपूर्वी से ग्रहण करता है, क्या तीन दिशाओं से आए हुए उन द्रव्यों को ग्रहण करता है ? या चार दिशाओं से, पांच दिशाओं से, अथवा छह दिशाओं से आए हुए भाषा-द्रव्यों को ग्रहण करता है ?

भगवान्-हे गौतम ! नियम से छहों दिशाओं से आए हुए भाषाद्रव्यों को ग्रहण करता है । इसका कारण यह है कि भाषक जीव नियम से त्रसनाडी के अन्दर ही होता है, क्यों कि त्रस जीव ही भाषक हो सकता है और वह त्रस-नाडी से बाहर नहीं पाया जाता । और जो जीव त्रसनाडी में अवस्थित है, वह छहों दिशाओं से आए हुए पुद्गलों को ग्रहण करता है ।

ऊपर जिन-जिन मुद्दों के विषय में प्रश्न किए गए हैं, उन सब का संग्रह करने वाली गाथा कहते हैं-'पहले स्पृष्टविषयक भाषाद्रव्य की प्ररूपणा की गई, उसके पश्चात् अवगाढ विषयक, फिर अनन्तरावगाढ विषयक, उसके बाद अणु-

---

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જે ભાષા દ્રવ્યોને આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે, તો શું ત્રણ દિશામાંથી આવેલા દ્રવ્યોને તે ગ્રહણ કરે છે ? અગર ચાર દિશાઓથી, પાંચ દિશાઓથી અથવા છ દિશાઓથી આવેલા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નિયમથી છએ દિશાઓથી આવેલા ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે ભાષક જીવ નિયમથી ત્રસ નાડીના અન્તરે જ હોય છે, કેમકે ત્રસ જીવજ ભાષક બની શકે છે અને તે ત્રસ નાડીથી બહાર નથી મળી આવતો. અને જે જીવ ત્રસ નાડીમાં અવસ્થિત છે તે છ એ દિશામાંથી આવેલા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

ઉપર જે જે મુદ્દાઓના વિષયમાં પ્રશ્ન કરાયેલ છે. તે બધાનો સંગ્રહ કરનારી ગાથા

भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अणूइंपि गेण्हइ बायराइंपि गेण्हइ' अणून्यपि-स्तोकप्रदेशान्यपि द्रव्याणि आत्मप्रदेशैरनन्तरावगाढानि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, बादराण्यपि-प्रचुरप्रदेशोपचितान्यपि, आत्मप्रदेशैरनन्तरावगाढानि द्रव्याणि भाषात्वेन परिणमयितुं गृह्णाति, अत्राणुत्वं बादरत्वञ्च भाषा योग्यानामेव स्कन्धानां प्रदेशस्तोक बाहुल्यापेक्षया विवक्षित मित्यवसेयम्, गौतमः पृच्छति-'जाइं भंते ! अणूइं गेण्हइ ताइं किं उड्ढं गेण्हइ, अहे गेण्हइ, तिरियं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि द्रव्याणि अणूनि-स्तोकप्रदेशानि भाषात्वेन परिणमयितु गृह्णाति तानि किम् ऊर्ध्वम्-उपरिदेशावच्छेदेन गृह्णाति ? किं वा अधोदेशावच्छेदेन गृह्णाति ? किं वा तिर्यग्देशावच्छेदेन गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'उड्ढंपि गेण्हइ अहे वि गेण्हइ तिरियंपि गेण्हइ' ऊर्ध्वमपि गृह्णाति, अधोऽपि गृह्णाति, तिर्यगपि गृह्णाति, तथा चात्र जीवस्य ग्रहणयोग्यानि भाषाद्रव्याणि यावत्सु क्षेत्रेषु अवस्थितानि

भगवान्-हे गौतम ! अणुअर्थात् थोडे प्रदेशों वाले द्रव्यों को भी ग्रहण करता है और बादर अर्थात् बहुत प्रदेशों से उपचित द्रव्यों को भी ग्रहण करता है। यहाँ 'अणु' का अर्थ अप्रदेशी द्रव्य नहीं समझना चाहिए, किन्तु भाषा के रूप में परिणत होने के योग्य थोडे प्रदेशों वाले स्कंध समझना चाहिए, इसी प्रकार का अर्थ बहुत प्रदेशों वाला भाषायोग्य स्कंध समझना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जीव जिन अणुद्रव्यों को भाषा के रूप में परिणत करने के लिए ग्रहण करता है, वे क्या ऊपर रहे हुए होते हैं ? क्या अधोदेश में रहे हुए होते हैं ? या तिर्छे देश में रहे हुए होते हैं ?

भगवान् हे गौतम ! ऊर्ध्व दिशा से भी ग्रहण करता है, अधोदिशा से भी ग्रहण करता है और तिर्यग्दिशा से भी ग्रहण करता है। तात्पर्य यह है कि जीव के द्वारा ग्रहण करने योग्य भाषाद्रव्य जितने आकाश-क्षेत्र में अव-

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અણુ અર્થાત્ થોડા પ્રદેશોવાળા દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે અને બાદર અર્થાત્ ઘણા પ્રદેશોથી ઉપચિત દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે. અહીં અણુનો અર્થ અપ્રદેશી દ્રવ્ય ન સમજવો જોઈએ. કિન્તુ ભાષાના રૂપમાં પરિણત થવાને યોગ્ય થોડા પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધ સમજવા જોઈએ એજ પ્રકારે બાદરનો અર્થ ઘણા પ્રદેશોવાળા ભાષા યોગ્ય સ્કન્ધ સમજવો જોઇએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ જે અણુ દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરવાને માટે ગ્રહણ કરે છે, તેઓ શું ઉપર રહેલા હોય છે ? શું અધો દેશમાં રહેલા હોય છે ? અગર તિરછાદેશમા રહેલા હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઊર્ધ્વ પ્રદેશોથી પણ ગ્રહણ કરે છે, અધ પ્રદેશોથી પણ ગ્રહણ કરે છે અને તિર્યગ્ દિશાથી પણ ગ્રહણ કરે છે તાત્પર્ય એ છે કે જીવના દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ભાષા દ્રવ્ય જેટલા આકાશ-ક્ષેત્રમાં અવસ્થિત હોય છે, તેટલા જ ક્ષેત્રને અહી ઊર્ધ્વ અધઃ અને તિર્યક્ સમજવો જોઇએ.

भवन्ति तावतामेव क्षेत्राणामूर्ध्वाधस्तिर्यक्त्वमवसेयम्, गौतमः पृच्छति-'जाइं भंते ! उड्ढंपि गेण्हइ अहे वि गेण्हइ तिरियंपि गेण्हइ ताइं किं आदिं गेण्हइ मज्झे गेण्हइ पज्जवसाणे गेण्हइ ?' हे भदन्त ! यानि भाषाद्रव्याणि ऊर्ध्वमपि गृह्णाति, अधोऽपि गृह्णाति, तिर्यगपि गृह्णाति तानि किम् आदौ-प्रथमसमये गृह्णाति ? किं वा मध्ये-द्वितीयादि समये, गृह्णाति ? किं वा पर्यवसाने-अन्तसमये गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! आदिं पि गेण्हइ मज्झे वि गेण्हइ पज्जवसाणे वि गेण्हइ' आदावपि-प्रथम समयेऽपि गृह्णाति, मध्येऽपि-द्वितीयादिष्वपि समयेषु गृह्णाति, पर्यवसानेऽपि अन्तिमसमयेऽपि गृह्णाति तथा च यानि भाषा द्रव्याणि अन्तर्मुहूर्तं यावत् ग्रहणोचितानि सन्ति तानि ग्रहणोचितकालस्य उत्कृष्टेनान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणस्य प्रथमसमयेऽपि द्वितीयादि समयेऽपि पर्यवसानेऽपि च गृह्णातीति भावः, गौतम : पृच्छति-'जाइं भंते ! आदिं पि गिण्हइ मज्झे वि

स्थित होते हैं, उतने ही क्षेत्र को यहाँ ऊर्ध्व, अधः और तिर्यक् समझना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जिन भाषाद्रव्यों को जीव ऊपर, नीचे और तिर्छे से ग्रहण करता है, उन्हें क्या आदि में अर्थात् प्रथम समय में ग्रहण करता है, या मध्य में अर्थात् द्वितीय आदि समयों में ग्रहण करता है, अथवा पर्यवसान में अर्थात् अन्तिम समय में ग्रहण करता है ?

भगवान्-हे गौतम ! आदि में भी ग्रहण करता है, मध्य में भी ग्रहण करता है और पर्यवसान में भी ग्रहण करता है। तात्पर्य यह है कि जो भाषाद्रव्य अन्तर्मुहूर्त्त पर्यन्त ग्रहण करने के योग्य हैं, उनके ग्रहण का उत्कृष्ट काल अन्तर्मुहूर्त्त प्रमाण होता है, उस काल के प्रथम समय में भी ग्रहण करता है, द्वितीय आदि समयों में भी ग्रहण करता है और अन्तिम समय में भी ग्रहण करता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जिन द्रव्यों को आदि में भी ग्रहण करता है, मध्य में भी ग्रहण करता है और अन्त में भी ग्रहण करता है, वे द्रव्य क्या

શ્રીગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ જે ભાષા દ્રવ્યને જીવ ઊપર, નીચે અને તિર્છાથી ગ્રહણ કરે છે, તેમને શું આદિમાં અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાં ગ્રહણ કરે છે, અગર મધ્યમાં એટલે કે-બીજા વિગેરે સમયોમાં ગ્રહણ કરે છે ? અથવા પર્યવસાનમાં અર્થાત્ અન્તિમ સમયમા ગ્રહણ કરે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આદિમા પણ ગ્રહણ કરે છે, મધ્યમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને પર્યવસાનમા પણ ગ્રહણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ભાષા દ્રવ્ય અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્ત ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે, તેમના ગ્રહણનો ઉત્કૃષ્ટ સમય અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે, તે કાળના પ્રથમ સમયમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, દ્વિતીય આદિ સમયોમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને અન્તિમ સમયમાં પણ ગ્રહણ કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ જે દ્રવ્યોને આદિમા પણ ગ્રહણ કરે છે, મધ્યમાં પણ ગ્રહણ કરે છે અને અન્તમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો શુ સ્વવિષય-સ્વગોચર અર્થાત્

स्पृष्टोवगाढोऽनन्तरः, अणुश्च तथा बादरश्च ऊर्ध्वमधः ।

आदि विषयानुपूर्व्या नियमात्तथा षड्दिशि चैव ॥१॥ प्रथमं स्पृष्टविषयकभाषाद्रव्यप्ररूपणम्, तदनन्तरम् अवगाढविषयकम् ततोऽनन्तरावगाढविषयकम्, तदनन्तरमणुबादरविषयकम्, ततः ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्विषयकम्, तदनन्तरम् आदिमध्यावसानविषयकम्, ततो विषयविषयकम्, तदनन्तरमानुपूर्वीविषयकम्, तदनन्तरम्–नियमात् षड्दिशि विषयकं भाषाद्रव्यग्रहणप्ररूपणं कृतमिति भावः ॥सू०८॥

भाषाद्रव्यग्रहणविशेषवक्तव्यता

मूलम्–जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हइ ताइं किं संतरं गेण्हइ, निरंतरं गेण्हइ ? गोयमा ! संतरं पि गेण्हइ, निरंतरं पि गेण्हइ, संतरं गिण्हमाणे जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जसमए अंतरं कट्टु गेण्हइ, निरंतरं गेण्हमाणे जहण्णेणं दो समए उक्कोसेणं असंखेज्जसमए अणुसमयं अविरहियं निरंतरं गेण्हइ, जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिसिरइ ताइं किं संतरं निसरइ निरंतरं निसरइ ? गोयमा ! संतरं निसरइ नो निरंतरं निसरइ, संतरं निस्सरमाणे एगेणं समएणं गेण्हइ, एगेणं समएणं निसरइ, एतेणं गहणनिसरणोवाएणं जहण्णेणं दुसमइयं उक्कोसेणं असंखेज्जसमइयं अंतोमुहुत्तिगं गहणनिसरणोवायं करेइ, जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिसिरइ ताइं किं भिण्णाइं णिसरइ अभिण्णाइं णिसरइ ? गोयमा ! भिन्नाइं पि निस्सरइ, अभिन्नाइं पि निस्सरइ, जाइं भिन्नाइं णिसरइ ताइं अणंतगुणपरिवड्ढीएणं परिवुड्ढमाणाइं लोयंतं फुसंति, जाइं अभिण्णाइं निसरइ

बादर संबंधी, फिर ऊर्ध्व, अधः तिर्यक् संबंधी, तत्पश्चात् आदि, मध्य एवं अवसान संबंधी, तदनन्तर विषय संबंधी, फिर आनुपूर्वी संबंधी, तत्पश्चात् नियम से छह दिशाओं संबंधी भाषाद्रव्यों की प्ररूपणा की गई है ॥८॥

કહે છે–'પહેલા સ્પૃષ્ટ વિષયક ભાષા દ્રવ્યની પ્રરૂપણા કરાઈ, તેના પછી અવગાઢ વિષયક, પુનઃ અન્તરાવગાઢ વિષયક. તેના પછી અણુ બાદર સંબન્ધી, પછી ઊર્ધ્વ, અધઃ, તિર્યક્ સમ્બન્ધી, તદનન્તર આદિ, મધ્યમ તેમજ અવસાન સંબંધી તત્પશ્ચાત્ વિષય સંબંધી પછી આનુપૂર્વી સંબંધી, તદનન્તર નિયમથી છ દિશાઓ સંબંધી ભાષા દ્રવ્યોની પ્રરૂપણા કરાઈ છે. ॥ ૮ ॥

ताइं असंखेज्जाओ ओगाहणवग्गणाओ गंता भेदमावज्जंति संखेज्जाइं जोयणाइं गंता विद्धंसमागच्छंति ॥सू० ९॥

छाया—जीवः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि भाषकतया गृह्णाति, तानि किं सान्तरं गृह्णाति, निरन्तरं गृह्णाति ? गौतम ! सान्तरमपि गृह्णाति, निरन्तरमपि गृह्णाति, सान्तरं गृह्णन् जघन्येन एकसमयम्, उत्कृष्टेन असंख्येयसमयम्, अन्तरं कृत्वा गृह्णाति, निरन्तरं गृह्णन् जघन्येन द्वौ समयौ उत्कृष्टेन असंख्येयसमयान् अनुसमयम् अविरहितं निरन्तरं गृह्णाति, जीवः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि भाषकतया गृहीतानि निसृजति तानि किं

भाषाद्रव्यग्रहण संबंधी विशेष वक्तव्यता

शब्दार्थ-(जीवे णं भंते जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हइ) हे भगवन् ! जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में ग्रहण करता है (ताइं किं संतरं गेण्हइ, निरंतरं गेण्हइ ?) क्या उन्हें सान्तर बीच में व्यवधान डाल कर-ग्रहण करता है, या निरन्तर अर्थात् लगातार ग्रहण करता है ?(गोयमा ! संतरंपि गेण्हइ, निरंतरंपि गेण्हइ) हे गौतम ! सान्तर भी ग्रहण करता है, निरन्तर भी ग्रहण करता है (संतरं गिण्हमाणे) सान्तर ग्रहण करता हुआ (जहण्णेणं एगं समयं) जघन्य एक समय (उक्कोसेणं असंखेज्जसमए) उत्कृष्ट असंख्यात समय का (अंतरं कट्टु) अन्तर करके (गिण्हइ) ग्रहण करता है (निरंतरं गेण्हमाणे) निरन्तर ग्रहण करता हुआ (जहण्णेणं दो समए) जघन्य दो समय तक (उक्कोसेणं असंखेज्ज-समए) उत्कृष्ट असंख्यात समय तक (अणुसमयं) प्रतिसमय (अविरहियं) बिना विरह के (निरंतरं) लगातार (गेण्हइ) ग्रहण करता है

(जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिस्सरइ) हे भगवन् !

ભાષા દ્રવ્ય ગ્રહણ સંબંધી વિશેષ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(जीवे णं भंते जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हति) હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं संतरं गेण्हति, निरंतरं गेण्हति) શું તેઓ તેને સાન્તર વચમાં વ્યવધાન નાખી તે-ગ્રહણ કરે છે, યા નિરન્તર અર્થાત્ અનવરત ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! सन्तरंपि गेण्हति, निरंतरंपि गेण्हति) હે ગૌતમ ! સાન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે, નિરન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે (संतरं गिण्हमाणे) સાન્તર ગ્રહણ કરી રહેલ (जहण्णेणं एगं समयं) જઘન્ય એક સમય (उक्कोसेणं असंखेज्जसमए) ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના (अंतरं कट्टु) અન્તર કરીને (गिण्हति) ગ્રહણ કરે છે (निरंतरं गेण्हमाणे) નિરન્તર ગ્રહણ કરી રહેલ (जहण्णेणं दो समए) જઘન્ય બે સમય સુધી (उक्कोसेणं असंखेज्जसमए) ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય સુધી (अणुसमयं) પ્રતિસમય (अविरहियं) વિરહ વિના (निरंतरं) અનવરત (गेण्हति) ગ્રહણ કરે છે

(जीवेणं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिसरइ) હે ભગવન્ ! જીવ ભાષાના

सान्तरं निसृजति निरन्तरं निसृजति ? गौतम ! सान्तरं निसृजति नो निरन्तरं निसृजति, सान्तरं निसृजन् एकेन समयेन गृह्णाति, एकेन समयेन निसृजति, एतेन ग्रहणनिसर्जनोपपातेन जघन्येन द्वि समयम् उत्कृष्टेन असंख्येयसमयम् अन्तर्मौहूर्तिकम् ग्रहणनिसर्जनोपायं करोति, जीवः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि भाषकतया गृहीतानि निसृजति तानि किं भिन्नाति निसृजति अभिन्नानि निसृजति ? गौतम ! भिन्नान्यपि निसृजति अभिन्नान्यपि निसृजति, यानि भिन्नानि निसृजति तानि अनन्तगुणपरिवृद्धया परिवर्द्धमानानि लोकान्तं

जीव भाषा के रूप में गृहीत जिन द्रव्यों को त्यागता है (ताइं किं संतरं निसरइ, निरंतरं निसरइ ?) उन्हें क्या सान्तर त्यागता है या निरन्तर त्यागता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (संतरं निसरइ, नो निरंतरं निसरइ) सान्तर त्यागता है, निरन्तर नहीं त्यागता (संतरं निस्सरमाणे) सान्तर त्यागता हुआ (एगेणं समएणं गेण्हति) एक समय में ग्रहण करता है (एगेणं समएणं निसरइ) एक समय में त्यागता है (एतेणं गहणनिसरणोवाएणं) इस ग्रहण और निस्सरण के उपपात से (जहण्णेणं दुसमइयं) जघन्य दो समय के (उक्कोसेणं असंखेज्जसमइयं) उत्कृष्ट असंख्यात समय के (अंतोमुहुत्तिगं) अन्तर्मुहूर्त्त तक (गहणनिसरणोवायं करेंति) ग्रहण और त्याग उपपात करता है

(जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिसिरंति) हे भगवन् ! जीव भाषारूप में गृहीत जिन द्रव्यों को त्यागता है-निकालता है (ताइं किं भिण्णाइं णिसरंति, अभिण्णाइं णिसरंति) क्या उन भिन्न द्रव्यों को निकालता है या अभिन्न द्रव्यों को निकालता है ? (गोयमा ! भिन्नाइंपि निस्सरइ, अभिन्नाइंपि निस्सरइ) हे गौतम ! भिन्न द्रव्यों को भी निकालता है, अभिन्न द्रव्यों को भी निकालता है (जाइ भिण्णाइं णिसरइ) जिन भिन्न द्रव्यों को निकालता

રૂપમા ગૃહીત જે દ્રવ્યોને ત્યાગે છે ? (ताइं किं संतरं निसरइ, निरंतरं निसरइ ?) તેમને શું સાન્તર ત્યાગે છે અગર નિરન્તર ત્યાગે છે ? (गोयमा) હે ગૌતમ (संतरं निसरइ, नो निरंतरं निसरइ) સાંતર ત્યાગે છે, નિરન્તર નથી ત્યાગતા (संतरं निसरमाणे) સાન્તરત્યાગી રહેતા (एगेणं समएणं गेण्हति) એક સમયમાં ગ્રહણ કરે છે (एगेणं समएणं निसरइ) એક સમયમા ત્યાગે છે (एतेणं गहणनिसरणोवाएणं) આ ગ્રહણ અને નિસ્સરણના ઉપપાતથી (जहण्णेणं दुसमइयं) જઘન્ય બે સમયે (उक्कोसेणं असंखेज्जसमइयं) ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય अंतोमुहुत्तगं) અંતર્મુહૂર્ત સુધી (गहण निसरणोवायं करेंति) ગ્રહણ અને ત્યાગ ઉપપાત કરે છે

(जीवेणं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिसरति) હે ભગવન્ ! જીવ ભાષા રૂપમાં ગૃહીત જે દ્રવ્યોને ત્યાગે છે (ताइं किं भिन्नाइं णिसरति अभिण्णाइं णिसरति ?) શું તે ભિન્ન દ્રવ્યોને કાઢે છે અગર અભિન્ન દ્રવ્યોને ત્યાગે છે ? (गोयमा ! भिन्नाइं पि निस्सरइ, अभिन्नाइं पि निस्सरइ)-હે ગૌતમ ! ભિન્ન દ્રવ્યોને પણ કાઢે છે અભિન્ન દ્રવ્યોને

स्पृशति, यानि अभिन्नानि निसृजति तानि असंख्येया अवगाहनवर्गणाः गत्वा भेदमापद्यन्ते, संख्येयानि योजनानि गत्वा विध्वंसमागच्छन्ति ॥सू० ९॥

टीका—अथ भाषा द्रव्याणां सान्तरनिरन्तरादि रूपेण ग्रहणाग्रहणवक्तव्यतां प्ररूपयितु माह–'जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हइ ताइं किं संतरं गेण्हइ निरंतरं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! जीवः खलु यानि भाषाद्रव्याणि भाषातया–भाषत्वेन गृह्णाति तानि किं सान्तरं–सव्यवधानं व्यवधानपूर्वकमित्यर्थः गृह्णाति ? किं वा निरन्तरम्–निर्व्यवधानं व्यवधानरहितमित्यर्थः, गृह्णाति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'संतरंपि गेण्हइ, निरंतरंपि गेण्हइ'

है (ताइं अणंतगुणपरिवुड्ढीए णं परिवुड्ढमाणाइं लोयंत फुसंति) वे द्रव्य अनन्तगुणवृद्धि से वृद्धि को प्राप्त होते हुए लोकान्त को स्पर्श करते हैं (जाइं अभिण्णाइं निसरइ ताइं असंखेज्जाओ ओगाहणवग्गणाओ गंता) जिन अभिन्न द्रव्यों को त्यागता है, वे असंख्यात अवगाहन वर्गणाओं तक जाकर (भेदमावज्जंति) भेद को प्राप्त हो जाते हैं (संखेज्जाइं जोअणाइं गंता) संख्यात योजनों तक जाकर (विद्धंसमागच्छंति) विध्वंस को प्राप्त हो जाते हैं ।

टीकार्थ–जीव भाषा द्रव्यों को ग्रहण करता है, यह कहा जा चुका है, परन्तु क्या उन्हें बीच-बीच में कुछ समय छोडकर ग्रहण करता है, अथवा निरन्तर ग्रहण करता ही रहता है ? इत्यादि प्रश्नों पर यहां प्रकाश डाला जाता है–

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में ग्रहण करता है, क्या उन्हें सान्तर अर्थात् बीच में कुछ समय का व्यवधान डालकर या बीच-बीच में रुककर ग्रहण करता है, अथवा निरन्तर अर्थात् बीच में व्यवधान डाले बिना–लगातार ग्रहण करता है ?

પણ કાઢે છે (जाइ भिण्णाइ णिसरइ) જે ભિન્ન દ્રવ્યોને કાઢે છે (ताइ अणंतगुणपरिवुड्ढीएणं परिवुड्ढमाणाइं लोयंतं फुसंति) તે દ્રવ્યો અનંત ગુણ વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં લોકાન્તને સ્પર્શ કરે છે (जाइं अभिण्णाइं निसरइ ताइं असंखेज्ज ओगाहणवग्गणाओ गंता) જે અભિન્ન દ્રવ્યોને ત્યાગે છે તેઓ અસંખ્યાત, અવગાહના વર્ગણાઓ સુધી જઈને (भेद मावज्जंति) ભેદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે (संखेज्जाइं जोअणाइं गंता) સંખ્યાત યોજનો સુધી જઈને (विद्धंसमागच्छंति) વિધ્વંસને પ્રાપ્ત થાય છે

ટીકાર્થ–જીવ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, એ કહેવાઈ ગયું છે, પરન્તુ શું તેમને વચમા–વચમા થોડા સમય ત્યાગીને ગ્રહણ કરે છે, અથવા નિરન્તર ગ્રહણ કરતાજ રહે છે ? વિગેરે પ્રશ્નો પર અહીં પ્રકાશ પડાય છે–

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષા રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, શું તેઓને સાન્તર અર્થાત્ વચમા થોડા સમયનુ વ્યવધાન રાખીને અગર વચમાં વચમાં રોકાઈને ગ્રહણ કરે છે, અથવા નિરન્તર અર્થાત્ વચમાં કોઈ વ્યવધાન રાખ્યા સિવાય નિરન્તર (સતત) ગ્રહણ કરે છે ?

सान्तरमपि गृह्णाति, निरन्तरमपि गृह्णाति, उभयथापि ग्रहणसंभवात्, तत्र सान्तरग्रहणस्य निरन्तरग्रहणस्य च कालमानं प्रतिपादयति–'संतरं गिण्हमाणे जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्ज समए अंतरं कट्टु गेण्हइ' सान्तरं–सव्यवधानं भाषाद्रव्याणि भाषकतया गृह्णन्–आददानो जघन्येन एकं समयम्, उत्कृष्टेन असंख्येयसमयान् अन्तरं–व्यवधानं कृत्वा गृह्णाति, अत्र सततं भाषमाणस्य भाषा प्रवृत्तस्य जघन्येन एतत् एकं समयमन्तरं विज्ञेयम्, तथाहि–कश्चिद् विपश्चिद् एकस्मिन् समये भाषापुद्गलान् उपादाय तदनन्तरं निसर्जनसमये अनुपादाय पुनस्तृतीये समये गृह्णात्येव न निसृजति, द्वितीये समये प्रथमसमयगृहीतान् पुद्गलान् निसृजति अन्यान् पुद्गलान् न गृह्णाति, ननुअन्येन प्रयत्नविशेषेण ग्रहणस्य अन्येन

भगवान्–हे गौतम! जीव सान्तर भी ग्रहण करता है, निरन्तर भी ग्रहण करता है। दोनों प्रकार से भाषा द्रव्यों का ग्रहण हो सकता है।

अगर जीव भाषा द्रव्यों को सान्तर ग्रहण करता है तो कितने काल तक ग्रहण कर सकता है? और यदि निरन्तर ग्रहण करता है तो कितने काल तक ग्रहण करता है? इसका उत्तर देते हैं–अगर जीव भाषा द्रव्यों को सान्तर ग्रहण करे अर्थात् व्यवधान (अन्तर) करके ग्रहण करे तो जघन्य एक समय का और उत्कृष्ट असंख्यात समयों का अन्त करके ग्रहण करता है। जो सदा बोलता रहता अर्थात् भाषण में प्रवृत्त रहता है, उसकी अपेक्षा से जघन्य एक समय का अन्तर समझना चाहिए। वह इस प्रकार–कोई विज्ञ एक समय में भाषा के पुद्गलों को ग्रहण करता है, दूसरे समय में उन पुद्गलों को निकालता है, उस समय ग्रहण नहीं करता, फिर तीसरे समय में ही ग्रहण करता है, निकालता नहीं है। इस प्रकार दूसरे समय में, प्रथम समय में गृहीत पुद्गलों को निकालता है, और अन्य पुद्गलों को ग्रहण नहीं करता।

શ્રી ભગવાન્ હે ગૌતમ! જીવ સાન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે અને નિરંતર પણ ગ્રહણ કરે છે. બન્ને પ્રકારે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરી શકે છે?

અગર જીવ ભાષા દ્રવ્યોને સાન્તર ગ્રહણ કરે છે તો કેટલા કાળ સુધી ગ્રહણ કરતો રહે છે? અને જીવ જો નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે તો કેટલા કાળ સુધી ગ્રહણ કરતો રહે છે? તેનો ઉત્તર આપે છે–અગર જીવ ભાષા દ્રવ્યોને સાન્તર ગ્રહણ કરે અર્થાત્ વ્યવધાને (અન્તર) કરી ગ્રહણ કરે તો જઘન્ય એક સમયના અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયોના અન્તરે કરીને ગ્રહણ કરે છે. જે સદા બોલતો રહે છે અર્થાત્ ભાષામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તેની અપેક્ષાએ જઘન્ય એક સમયનું અન્તર સમજવું જોઈએ. તે આ પ્રકારે–કોઈ વિજ્ઞ એક સમયમાં ભાષાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, બીજા સમયમાં તે પુદ્ગલને કાઢે છે, તે સમયે ગ્રહણ નથી કરતા, પાછા ત્રીજા સમયમાં ગ્રહણ જ કરે છે, કાઢતા નથી. એ પ્રકારે બીજા સમયમાં પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત પુદ્ગલોને કાઢે છે અને અન્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ નથી કરતા.

च प्रयत्नविशेषेण निसर्गस्य च परस्परविरुद्धकार्यकरणात् परस्परविरुद्धतया एकस्मिन् समये तयोरसम्भवः, इति चेन्न जीवस्य तथा स्वभावतया द्वयोरुपयोगयोरेकस्मिन् समयेऽसंभवेऽपि बहूनां क्रियाविशेषाणा मेकस्मिन् समये सम्भवे बाधकाभावात्, दृश्यते चैकस्मिन्नपि समये एकापि नर्तकी भ्रमणादि नृत्यं विदधती पाणिपादादिना विविधाः क्रियाः करोतीति, सर्वस्यापि वस्तुनः प्रत्येकमेकस्मिन् समये उत्पादव्ययदर्शनात्, तथा चोक्तम्–'गहणनिसग्गपयत्ता परोप्परविरोहिणो कहं समए ? । समए दो उवओगा न होज्ज किरिया ण को दोसो ? ॥१॥ ग्रहण निसर्गप्रयत्नौ परस्परविरोधिनौ कथं समये ? । समये द्वावुपयोगौ न भवेतां क्रिययोस्तु को दोषः ? ॥१॥ इति स्पष्टम् । 'निरंतरं गेण्हमाणे जहण्णेणं दो समए, उक्कोसेण असखेज्जसमए अणुसमयं अविरहियं निरंतरं गेण्हइ' निरन्तरम्–अव्यवधानं भाषा द्रव्याणि गृह्णन् जघन्येन द्वौ समयौ, उत्कृष्टेन असंख्येय

शंका–पुद्गलों का ग्रहण अन्य प्रयत्न विशेष से होता है और निसर्ग अन्य प्रयत्नविशेष से होता है । ये दोनों परस्पर विरोधी कार्य हैं । अतएव एक समय में उनका होना संभव नहीं हैं ।

समाधान–जीव का स्वभाव ही ऐसा है कि यद्यपि एक समय में दो उपयोग संभव नहीं है, परन्तु एक समय में बहुत-सी क्रियाएं हो सकती हैं, उनके होने में कोई बाधक नहीं है । एक ही समय में एक ही नर्तकी भ्रमणादि नृत्य करती हुई हाथों पैरों आदि से विविध प्रकार की क्रियाएं करती है, यह प्रत्यक्ष देखा जाता है । सभी वस्तुओं का एक ही समय में उत्पाद और व्यय देखा जाता है–भाषा द्रव्यों के ग्रहण और त्याग के प्रयत्न परस्पर विरोधी होने से एक ही समय में किस प्रकार हो सकते हैं ? इस शंका का समाधान यह है कि एक समय में दो उपयोग नहीं होते, मगर दो क्रियाओं के होने में क्या दोष आता है ? कुछ भी नहीं ।

શંકા–પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અન્ય પ્રયત્ન વિશેષથી થાય છે અને નિસર્ગ અન્ય પ્રયત્ન વિશેષે થાય છે. આ બન્ને પરસ્પર વિરોધી કાર્યો છે તેથી એક સમયમાં તેમનું થવું સંભવતું નથી.

સમાધાન–જીવનો સ્વભાવ જ એવો છે કે યદ્યપિ એક સમયમાં બે ઉપયોગનો સંભવ નથી, પરન્તુ એક સમયમાં ઘણી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે. તેમના થવામાં કાંઈ અડચણ નથી. એક જ સમયમાં એક જ નર્તકી ભ્રમણ વિગેરે કરતી હાથ પગોથી વિવધ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે, આ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. બધી વસ્તુઓનો એક જ સમયમા ઉત્પાદ અને વ્યય જોવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે–ભાષા દ્રવ્યોનું ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રયત્ન પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક જ સમયમા શા પ્રકારે થઈ શકે છે ? આ શંકાનુ સમાધાન આ છે કે એક સમયમાં બે ઉપયોગ નથી થતા, પણ બે ક્રિયાઓના થવામાં શું દોષ આવે છે ? કાંઈ પણ નહીં.

समयान्, अनुसमयम्-प्रतिसमयम्, अविरहितं यथास्यात्तथा, निरन्तरं-निर्व्यवधानं गृह्णाति, तत्रासंख्येयैः समयैरेकग्रहणभ्रमवारणाय 'अनुसमयम्' इत्युक्तम्, तत्रापि कदाचिद् विरहितयापि व्यवहारतोऽनुसमयमाशङ्क्येति तदा शङ्कानिराकरणार्थम्-'अविरहितम्' इत्युक्तम्, तथा च प्रथमे समये ग्रहणमेव न निसर्जनम्, अगृहीतस्य निसर्जनाभावात्। पर्यन्तसमये च निसर्जनमेव, भाषाभिप्रायोपरमेण ग्रहणासंभवात्, शेषेषु द्वितीयादिषु समयेषु ग्रहणनिसर्जने युगपद् विदधातीति भावः, गौतमः पृच्छति-'जीवे णं भंते! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिसिरइ ताइं किं संतरं निसरइ, निरंतरं निसरइ?' हे भदन्त! जीवः खलु यानि द्रव्याणि भाषात्वेन गृहीतानि निसृजति तानि किं सान्तरं-सव्यवधानं निसृजति? किं वा निरन्तरम्-अव्यवधानं निसृजति? भगवानाह-'गोयमा!'

अगर जीव बिना व्यवधान के निरन्तर भाषाद्रव्यों को ग्रहण करता रहे तो जघन्य दो समय तक ग्रहण करता रहता है और उत्कृष्ट असंख्यात समयों तक प्रतिसमय, बिना व्यवधान के निरन्तर ग्रहण करता है। कोई असंख्यात समयों में एक ही ग्रहण न समझ ले, इस भ्रमनिवारण के लिए 'अनुसमय' शब्द का प्रयोग किया है। कदाचित् बीच में व्यवधान होने पर भी व्यवहार से 'अनुसमय' समझ सकता है, उसके भ्रम को दूर करने के लिए 'अविरहितम्' शब्द का प्रयोग किया है। इस प्रकार प्रथम समय में ग्रहण ही होता है, निसर्ग नहीं होता, क्योंकि ग्रहण किए बिना निसर्ग का होना संभव नहीं है। अन्तिम समय में निसर्ग ही होता है, ग्रहण नहीं होता, क्योंकि भाषा का अभिप्राय जब उपरत हो जाता है तो ग्रहण नहीं होता। शेष दूसरे, तीसरे आदि समयों में ग्रहण और निसर्ग दोनों साथ साथ होते हैं।

गौतम- हे भगवन्! भाषा के रूप में ग्रहण किए हुए जिन द्रव्यों को जीव

અથવા જીવ વ્યવધાન વિના નિરન્તર ભાષા દ્રવ્યો ગ્રહણ કરતો રહે તો જઘન્ય બે સમય સુધી ગ્રહણ કરતો રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમય સુધી પ્રતિ સમય વિના વ્યવધાને નિરન્તર ગ્રહણ કરે છે. કોઈ અસંખ્યાત સમયોમાં એકનું જ ગ્રહણ ન સમજી લે, એટલા માટે-ભ્રમનિવારણ માટે 'અનુસમય' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. કદાચિત્ વચમાં વ્યવધાન આવતા પણ વ્યવહારથી 'અનુસમય' સમજી શકે છે, તેમના ભ્રમને દૂર કરવાને માટે 'અવિરહિતમ્' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એ પ્રકારે પ્રથમ સમયમાં ગ્રહણ જ થાય છે. નિસર્ગ નથી થતો; કેમકે ગ્રહણ કર્યા વિના નિસર્ગ થવું અસંભવિત છે, અન્તિમ સમયમાં નિસર્ગ જ થાય છે. ગ્રહણ નથી થતું, કેમકે ભાષાનો અભિપ્રાય જ્યારે ઉપરત થઈ જાય છે તો ગ્રહણ થતું નથી.-શેષ બીજા ત્રીજા વિ. સમયમાં ગ્રહણ અને નિસર્ગ બન્ને સાથે સાથે થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલા જે દ્રવ્યોને જીવ બહાર

हे गौतम ! 'संतरं निसरइ, नो निरंतरं निसरइ' भाषात्वेन गृहीतानि द्रव्याणि सान्तरं–सव्यवधानं निसृजति, नो निरन्तरं–निर्व्यवधानं निसृजति, यस्मिन् समये यानि भाषाद्रव्यणि गृह्णाति तानि न तस्मिन्नेव समये निसृजति, तथाहि प्रथमसमये गृहीतानि भाषाद्रव्याणि न तस्मिन्नेव प्रथमसमये निसृजति अपि तु पूर्व पूर्व समये गृहीतानि उत्तरोत्तरसमये निसृजति, इति ग्रहणपूर्वकमेव निसर्जनं संभवति अगृहीतस्य निसर्जनासंभवात्, इत्याशयेनैव सान्तरमेव निसर्जनं प्रतिपादितं नो निरन्तरं निसर्जनमिति भावः, तथा चोक्तम्–'अणुसमयमणंतरियं गहणं भणियं तओ विमोक्खोऽवि । जुत्तो निरंतरो वि य भणइ कहं संतरो भणिओ ?' ॥१॥ गहणावेक्खाए तओ निरंतरं जंसि जाइं गहियाइं । नउतंमि चेव निसरइ जह पढमे निसिरणं नत्थि ॥२॥ निसिरिज्जइ नागहियं गहणंतरियंति संतरं तेण' । इति,

बाहर निकालता है, उन्हें क्या सान्तर अर्थात् व्यवधान करके निकालता है, अथवा निरन्तर–लगातार निकालता है ?

भगवान्–हे गौतम ! भाषा के रूप में ग्रहण किए हुए द्रव्यों को सान्तर निकालता है, निरन्तर नहीं निकालता। तात्पर्य यह है कि जिस समय में जिन भाषा द्रव्यों को ग्रहण करता है, उसी समय में उन द्रव्यों को नहीं निकालता है, जैसे कि प्रथम समय में गृहीत भाषा द्रव्यों को प्रथम समय में ही नहीं निकालता है बल्कि पूर्व-पूर्व समय मे गृहीत द्रव्यों को अगले-अगले समय में निकालता है, अर्थात् प्रथम समय मे गृहीत द्रव्यों को दूसरे समय में निकालता है, दूसरे समय मे गृहीत द्रव्यों को तीसरे समय में निकालता है, इत्यादि। पहले ग्रहण होने पर ही निसर्ग का होना संभव है, अगृहीत का निसर्ग होना संभव नहीं है। इसी आशय से यह कहा गया है कि निसर्ग सान्तर होता है, निरन्तर नहीं। कहा भी है–भाषा द्रव्यों का ग्रहण प्रतिसमय, निरन्तर कहा गया है तो उनका निसर्ग भी निरन्तर होना चाहिए। अगर निरन्तर कहा जाय तो फिर मूल मे सान्तर क्यों कहा है ? इस शंका का समाधान यह है कि

કાઢે છે તેમને શું સાન્તર અર્થાત્ વ્યવધાન કરીને કાઢે છે, અથવા નિરન્તર–સતત કાઢે છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોને સાન્તર કાઢે છે. નિરન્તર નથી કાઢતા. તાત્પર્ય એ છે કે જે સમયમાં જે ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તે સમયમાં એ દ્રવ્યોને કાઢતા નથી. જેમકે પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત ભાષાદ્રવ્યોને પ્રથમ સમયમાં જ નથી કાઢતા, પણ પૂર્વ પૂર્વ સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને આગળ આગળના સમસમયમાં કાઢે છે, અર્થાત્ પ્રથમ સમયમા ગૃહીત દ્રવ્યોને બીજા સમયમાં કાઢે છે, બીજા સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયમાં કાઢે છે. ઇત્યાદિ પહેલા ગ્રહણ થતા જ નિસર્ગનું થવું સંભવે છે. અગૃહીતનું નિસર્ગ થવું અસંભવિત છે. એજ આશયથી આ કહેલું છે કે–નિસર્ગ સાન્તર હોય છે નિરન્તર નહીં. કહ્યુ પણ છે–'ભાષા દ્રવ્યોનું ગ્રહણ પ્રતિસમય નિરન્તર કહેલ છે તો તેમના નિસર્ગ પણ નિરંતર હોવા જોઇએ. અગર નિરન્તર કહેવાય તો પછી

अनुसमयमनन्तरितं ग्रहणं भणितं ततो विमोक्षोऽपि। युक्तो निरन्तरमपि च भण्यते, कथं सान्तरं भणितः? ॥१॥ ग्रहणापेक्षया ततो निरन्तरं यस्मिन यानि गृहीतानि। न तु तस्मिन्नेव निसृजति यथा प्रथमे निसर्जनं नास्ति ॥२॥ निसृजति नागृहीतं ग्रहणान्तरितं सान्तरं तेन ॥' इति। तथा च ग्रहणापेक्षया 'सान्तरं निसृजति नो निरन्तरम्' इत्युक्तम्, वस्तुतस्तु–'अणुसमयमविरहियं निरंतरं गेण्हइ' इति पूर्वोक्त ग्रहणस्य निरन्तरत्वकथनेन निसर्जनमपि प्रथमवर्जेषु शेपसमयेषु निरन्तरमवसेयम् गृहीतस्य नियमतोऽनन्तरसमये निसर्जनादिति फलितम् तदेव विशदयति–'संतरं निस्सरमाणे एगेणं समएणं गेण्हइ एगेणं समएणं निसरइ'

सान्तर निसर्ग जो कहा गया है, वह ग्रहण की अपेक्षा से समझना चाहिए, अर्थात् जिस समय मे जिन द्रव्यों का ग्रहण होता है, उसी समय में उनका निसर्ग नहीं होता, जैसे कि प्रथम समय मे निसर्ग नहीं होता है। अगृहीत द्रव्य का निसर्ग नहीं हो सकता, पहले ग्रहण होने पर ही निसर्ग होता है, अतएव निसर्ग को सान्तर कहा है।

वास्तव में तो 'अणुसमयमविरहियं निरंतरं गेण्हइ' यहां ग्रहण को निरन्तर कहने से, प्रथम समय को छोडकर शेप समयों में निसर्ग को भी निरन्तर ही समझना चाहिए, क्योंकि गृहीत द्रव्य का अनन्तर अर्थात् अगले समय में नियम से निसर्ग होता है। इसी का स्पष्टीकरण करते हैं–सान्तर निकालता हुआ एक समय में अर्थात् पूर्ववर्त्ती समय में ग्रहण करता है और दूसरे अर्थात् उसके उत्तरवर्त्ती समय मे निकालता है, जैसे प्रथम समय मे गृहीत द्रव्यों को दूसरे समय मे निकालता है और दूसरे समय मे गृहीत द्रव्यों को तीसरे समय मे निकालता है। अथवा यों समझना चाहिए कि ग्रहण करने के बाद ही

મૂળમા સાન્તર કેમ કહ્યું છે? એ શંકાનુ સમાધાન એ છે કે–સાન્તર નિસર્ગ જે કહેલુ છે તે ગ્રહણની અપેક્ષાએ સમજવુ જોઈએ, અર્થાત્ જે સમયમા જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, તેજ સમયમાં તેમનો નિસર્ગ નથી થતો, જેમકે, પ્રથમ સમયમાં નિસર્ગ નથી થતો. અગૃહીત દ્રવ્યના નિસર્ગ નથી થઈ શકતો, પહેલા ગ્રહણ થતાં જ નિસર્ગ થાય છે તેથી જ નિસર્ગને સાન્તર કહેલ છે

વાસ્તવમાં તો 'अणुसमयमविरहियं निरंतरं गेण्हइ' અહીં ગ્રહણને નિરંતર કહેવાથી પ્રથમ સમયને છોડીને શેષ સમયોમાં નિસર્ગને પણ સમજવો જોઈએ, કેમકે ગૃહીત દ્રવ્યની અનન્તર અર્થાત્ આગળના સમયમાં નિયમથી નિસર્ગ થાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે–સાન્તર નિકળતા એક સમયમાં અર્થાત્ પૂર્વવર્તી સમયમાં ગ્રહણ કરે છે, અને બીજા અર્થાત્ તેના ઉત્તરવર્તી સમયમાં બહાર કાઢે છે, જેમ પ્રથમ સમયમા ગૃહીત દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયમાં કાઢે છે.

અથવા એમ સમજવુ જોઈએ કે ગ્રહણ કર્યા પછી જ નિસર્ગ થઈ શકે છે. તેથી

सान्तरं-सव्यवधानम् निसृजन् एकेन पूर्वपूर्वेण समयेन गृह्णाति एकेन-अपरेण उत्तरोत्तररूपेण समयेन निसृजति, अथवा-ग्रहणापेक्षयैव निसर्जन संभवात् एकेन-प्रथमेन समयेन गृह्णात्येव न निसृजति अगृहीतस्य निसर्जनासंभवात् एवम् एकेन-अन्तिमसमयेन निसृजत्येव न गृह्णाति भाषाभिप्रायोपरमेण ग्रहणासंभवात् अन्येषु च द्वितीयादिषु समयेषु युगपद्ग्रहणनिसर्जने करोति, ते च ग्रहणनिसर्जने जघन्येन निरन्तरं द्वौ समयौ, उत्कृष्टेन असंख्येयान् समयान् इत्यभिप्रायेणाह-'एएणं गहणनिसरणोवाएणं जहण्णेणं दुसमइयं उक्कोसेणं असंखेज्जइसमइयं अंतो मुहुत्तिगं गहणनिसरणोवायं करेइ' एतेन-पूर्वोक्तेन ग्रहणनिसर्जनोपपातेन जघन्येन द्वौ समयौ उत्कृष्टेन असंख्येयान् समयान् अन्तर्मुहूर्तम् ग्रहणनिसर्जनोपपातं करोति। गौतमः

निसर्ग हो सकता है, अतः एक समय में अर्थात् प्रथम समय में ग्रहण ही होता है, निसर्ग नहीं होता, क्यों कि ग्रहण किए बिना निसर्ग हो नहीं सकता। इसी प्रकार एक अर्थात् अन्तिम समय में सिर्फ निसर्ग ही होता है, क्यों कि उस समय भाषा का अभिप्राय उपरत हो जाने से ग्रहण नहीं हो सकता। इस प्रकार प्रथम समय में सिर्फ ग्रहण होता है, अन्तिम समय में सिर्फ निसर्ग होता है, किन्तु द्वितीय, तृतीय आदि बीच के समयों में ग्रहण और निसर्ग दोनों होते रहते हैं। किन्तु दोनों होते रहने का आशय यह न समझा जाय कि जिस समय में जिन द्रव्यों को ग्रहण किया जाता है, उसी समय में उनका निसर्ग कर दिया जाता हैं, बल्कि प्रथम समय में गृहीत द्रव्यों का दूसरे समय में और दूसरे समय में गृहीत द्रव्यों का अगले-अगले समय में निसर्ग होता है।

निरन्तर ग्रहण और निसर्ग का काल जघन्य दो समय का है और उत्कृष्ट असंख्यात काल का है। इसी अभिप्राय से कहा गया है-इस ग्रहण-निसर्ग के उपपात से जघन्य दो समय और उत्कृष्ट असंख्यात समय के अन्तर्मुहूर्त तक

એક સમયમા અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાજ ગ્રહણ થાય છે, નિસર્ગ નથી થતો કેમકે ગ્રહણ કર્યા સિવાય નિસર્ગ થઈ શકતો જ નથી. એ રીતે એક અર્થાત્ અન્તિમ સમયમાં કેવળ નિસર્ગજ હોય છે, કેમકે તે સમયે ભાષાનો અભિપ્રાય ઉપરત થઈ જવાથી ગ્રહણ નથી થઈ શકતા. એ પ્રકારે પ્રથમ સમયમાં ફક્ત ગ્રહણ થાય છે, અન્તિમ સમયમાં ફક્ત નિસર્ગ થાય છે, કિન્તુ દ્વિતીય, તૃતીય આદિ વચલા સમયોમાં ગ્રહણ અને નિસર્ગ બન્ને થતા રહે છે. કિન્તુ બન્ને ન થતા રહેવાનો અભિપ્રાય એ ન સમજવો કે જે સમયમાં જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરાય છે, તેજ સમયમાં તેનો (તેમનો) નિસર્ગ કરી દેવાય છે, પણ પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને બીજા સમયમાં અને બીજા સમયમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને ત્રીજા સમયમાં, એમ પૂર્વ-પૂર્વ સમયના ગૃહીત દ્રવ્યોનો આગલા આગલા સમયમાં નિસર્ગ થાય છે.

નિરંતર ગ્રહણ અને નિસર્ગનો કાળ જઘન્ય બે સમયનો હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો છે. એજ અભિપ્રાયે કહ્યું છે કે. આ ગ્રહણ-નિસર્ગના ઉપપાતથી જઘન્ય

पृच्छति-'जीवेणं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गहियाइं णिसिरइ ताइं किं भिण्णाइं णिसरइ, अभिण्णाइं णिसरइ ?' हे भदन्त ! जीवः खलु यानि द्रव्याणि भाषकत्वेन गृहीतानि निसृजति तानि किं भिन्नानि-विविक्तानि-व्यक्तस्फुटानीत्यर्थः, निसृजति ? किं वा अभिन्नानि-अविविक्तानि, अव्यक्तास्फुटानीत्यर्थः, निसृजति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'भिन्नाइं पि निस्सरइ, अभिन्नाइं पि निस्सरइ' भिन्नान्यपि भाषाद्रव्याणि कश्चित् निसृजति, अभिन्नान्यपि भाषाद्रव्याणि कश्चित् निसृजति, तथा च तीव्रप्रयत्नमन्दप्रयत्नभेदेन द्विविधे वक्तरि मध्ये यो व्याधिविशेषेण अनादरेण वा मन्दप्रयत्नो भवति स भाषाद्रव्याणि अभिन्नान्येव स्थूलखण्डात्मकानि अव्यक्तास्फुटानि निसृजति, यः पुनर्नैरुज्यादिगुणशाली विशेषादरभावेन तीव्रप्रयत्नो भवति स भाषाद्रव्याणि ग्रहणनिसर्जनप्रयत्न

ग्रहण निसर्ग करता है।

गौतम स्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में निकालता है, वे द्रव्य क्या भिन्न-भेद को प्राप्त-व्यक्त-स्फुट-होते हैं ? अथवा क्या अभिन्न-अव्यक्त-अस्फुट-होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! कोई जीव भिन्न द्रव्यों को भी निकालता है, कोई अभिन्न द्रव्यों को भी निकालता है। वक्ता दो प्रकार के होते हैं-तीव्र प्रयत्न वाले और मन्द प्रयत्न वाले। जो वक्ता रोगग्रस्त होने से अथवा अनादरभाव के कारण मंद प्रयत्न वाला होता है, उसके द्वारा निकाले हुए द्रव्य अभिन्न होते हैं, वे स्थूल खण्डरूप होते हैं, अव्यक्त होते हैं, किन्तु जो वक्ता नीरोग होता है और विशेष आदरभाव के कारण तीव्र प्रयत्न वाला होता है, वह भाषाद्रव्यों को खण्ड-खण्ड करके, व्यक्त एवं स्फुट रूप में निकालता है। कहा भी है-'कोई वक्ता मन्द प्रयत्न वाला होता है, वह सकल अर्थात् अखण्ड भाषाद्रव्यों

બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયના અન્તર મુહૂર્ત સુધી ગ્રહણ નિસર્ગ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે. તે દ્રવ્ય શું ભિન્ન ભેદને પ્રાપ્ત-વ્યક્ત-સ્ફુટ હોય છે? અથવા શું અભિન્ન-અવ્યક્ત, અસ્ફુટ હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કોઈ જીવ ભિન્ન દ્રવ્યોને પણ બહાર કાઢે છે, કોઈ જીવ અભિન્ન દ્રવ્યોને પણ બહાર કાઢે છે. વક્તા બે પ્રકારના હોય છે-તીવ્ર પ્રયત્ન વાળા અને મન્દ પ્રયત્નવાળા. જે વક્તા રોગગ્રસ્ત હોવાથી અથવા અનાદર ભાવના કારણે મંદ પ્રયત્નવાળા હોય છે, તેમના દ્વારા નિકળેલ દ્રવ્ય અભિન્ન હોય છે, તેઓ સ્થૂલખંડ રૂપ હોય છે, અવ્યક્ત હોય છે પરન્તુ જે વક્તા નિરોગ હોય છે અને વિશેષ આદર ભાવના કારણે તીવ્ર પ્રયત્ન વાળા હોય છે, તે ભાષા દ્રવ્યોને ખંડ-ખંડ કરીને વ્યક્ત તેમજ સ્ફુટ રૂપમાં બહાર કાઢે છે, કહ્યું પણ છે-'કોઈ વક્તા મન્દ પ્રયત્નવાળા હોય છે, તે સકલ

विशेषाभ्यां खण्डशः कृत्वा व्यक्तस्फुटानि भाषाद्रव्याणि निसृजति, तथा चोक्तम्–'कोई मंद-पयत्तो निसिरइ सकलाइं सव्वदव्वाइं। अन्नो तिव्वपयत्तो सो मुंचइ भिंदिउं ताइं' ॥१॥ कश्चिद् मन्दप्रयत्नो निसृजति सकलानि सर्वद्रव्याणि। अन्यस्तीव्रप्रयत्नः स मुञ्चति भेत्तुं तानि ॥१॥ तत्र–'जाइं भिन्नाइं णिसरइ ताइं अणंतगुणपरिवुड्ढीएणं परिवुड्ढमाणाइं लोयंतं फुसंति' यानि भिन्नानि स्फुटानि भाषाद्रव्याणि निसृजति तानि किम् अनन्तगुणपरिवृद्धया परिवर्द्धमानानि लोकान्तं स्पृशन्ति, तथा च तीव्रप्रयत्नवक्तृनिसृष्टानि भाषाद्रव्याणि स्फुटात्मकानि सूक्ष्मत्वात् बहुत्वाच्च पुष्कलानि अन्यान्यपि द्रव्याणि वासितानि विदधति तदन्यद्रव्यवासकत्वाच्च अनन्तगुणवृद्धया परिवर्द्धमानानि पट्सु दिक्षु लोकान्तं व्याप्नुवन्तीति भावः, तथा चोक्तम्–'भिन्नाइं सुहुमयाए अणंतगुणवड्ढियाइं लोगंतं। पावंति पूरयंति य भासाए निरंतरं लोगं' ॥१॥ भिन्नानि सूक्ष्मतया अनन्तगुणवर्द्धितानि

को निकालता है। दूसरा कोई वक्ता तीव्र प्रयत्न वाला होता है, वह उन भाषाद्रव्यों का भेदन करके, उनके खण्ड-खण्ड करके निकालता है' ॥१॥ और जो द्रव्य भेदन करके-खण्डित कर-करके निकाले जाते हैं, वे अनन्तगुणवृद्धि से वृद्धि को प्राप्त होते हुए लोकान्त का स्पर्श करते हैं। तात्पर्य यह है कि भाषाद्रव्य जब खंडित करके निकाले जाते हैं तो उनकी शक्ति अनन्तगुणी बढ जाती है और उस बढी हुई शक्ति के कारण वे लोक के अन्त तक जा पहुँचते हैं। तीव्र प्रयत्न वाले वक्ता के द्वारा निकाले हुए स्फुट भाषाद्रव्य सूक्ष्म और बहुत होते हैं और वे अन्यान्य भाषाद्रव्यों को भी वासित करते हुए अग्रसर होते हैं, इस कारण छहों दिशाओं में वे लोकान्त तक पहुँच कर व्याप्त हो जाते हैं। कहा भी है–'भिन्न द्रव्य सूक्ष्म होने के कारण अनन्तगुण वृद्धि को प्राप्त हो जाते हैं और लोकान्त तक पहुँचते हैं एवं सम्पूर्ण लोक को भाषा से व्याप्त कर लेते हैं' ॥१॥

અર્થાત્ અખડ ભાષા દ્રવ્યોને કાઢે છે, બીજા કોઈ વક્તા તીવ્રપ્રયત્નવાળા હોય છે, તેઓ ભાષા દ્રવ્યોને ભેદીને તેમના ટુકડા-ટુકડા કરીને બહાર કાઢે છે ॥ ૧ ॥

અને જે દ્રવ્ય ભેદન કરીને-ખંડ-ખંડ કરીને કાઢવામાં આવે છે, તે અનન્ત ગુણ વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ લોકાન્તનો સ્પર્શ કરે છે-તાત્પર્ય એ છે કે ભાષા દ્રવ્ય જ્યારે ખંડિત કરીને કઢાય છે તો તેઓની શક્તિ અનન્ત ગણી વધી જાય છે અને તે વધેલી શક્તિના કારણે તેઓ લોકના અન્ત સુધી જઈ પહોંચે છે. તીવ્ર પ્રયત્નવાળા વક્તા દ્વારા કાઢેલ સ્ફુટ ભાષા દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોય છે અને તેઓ અન્યાન્ય ભાષા દ્રવ્યોને પણ વાસિત કરતા થકા આગળ વધે છે, એ કારણે છએ દિશાઓ તેમજ લોકાન્તક સુધી પહોંચી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે-'ભિન્ન દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે અનન્ત ગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને લોકાન્ત સુધી [illegible] એમ સંપૂર્ણ લોકને ભાષાથી વ્યાપ્ત કરીલે છે ॥ ૧ ॥

लोकान्तं, प्राप्नुवन्ति पूरयन्ति च भाषया निरन्तरं लोकम् ॥१॥ मन्दप्रयत्न वक्तृनिसृष्टानि भाषाद्रव्याणि अधिकृत्याह–'जाइं अभिन्नाइं णिसरइ ताइं असंखेज्जाओ ओगाहणवग्गणाओ गंता भेदमावज्जंति' यानि अभिन्नानि–मन्दप्रयत्नो च्चारितत्वात्–अस्फुटानि भाषाद्रव्याणि निसृजति तानि असंख्येयाः अवगाहनवर्गणाः गत्वा–अतिक्रम्य भेदं–विशरारुभावम् आपद्यन्ते–धारयन्ति, विशरारुभावं दधानानि च 'संखेज्जाइं जोयणाइं गंता विद्धंस मागच्छंति' संख्येयानि योजनानि गत्वा विध्वंसं विनाशमागच्छन्ति, शब्दपरिणामं परित्यजन्तीत्यर्थः, तत्र अवगाहनावर्गणाः–अवगाहनानाम्–एकैकस्य भाषाद्रव्यस्य आधारभूता संख्येयप्रदेशात्मक क्षेत्रविभागरूपाणां वर्गणाः समुदाया इति अवगाहनावर्गणाः, इत्यर्थः तथा चोक्तम्–'गंतुमसंखेज्जाओ अवगाहणवग्गणाअभिन्नाइं । भिज्जंति । धंसमेंति य संखिज्जे जोयणे गंतुं' ॥१॥ गत्वाऽसंख्येया अवगाहनावर्गणा अभिन्नानि । भिद्यन्ते ध्वंसमायान्ति च संख्येयानि योजनानि गत्वा ॥सू०९॥

भाषाद्रव्यभेदवक्तव्यता

मूलम्–तेसि णं भंते ! दव्वाणं कइविहे भेए पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे भेए पण्णत्ते, तं जहा–खंडा भेए, पयरभेदे, चुण्णियाभेदे, अणुतडियाभेदे, उक्करियाभेदे, से किं तं खंडा भेदे ? खंडा भेदे जं णं

इसके विपरीत, मन्द प्रयत्न के द्वारा उच्चारित होने के कारण जो भाषाद्रव्य अस्फुट रूप में निकाले जाते हैं, वे असंख्यात आवगाहन वर्गणाओं को अतिक्रमण करके भेद को प्राप्त हो जाते हैं और संख्यात योजन तक जाकर विनष्ट हो जाते हैं, अर्थात् उनका शब्दपर्याय नहीं रह जाता है।

एक–एक भाषाद्रव्य के आधारभूत, असंख्यात प्रदेशी क्षेत्र विभाग को अवगाहन कहते हैं, उनकी वर्गणाएं अर्थात् समूह, अवगाहन वर्गणाएं कहलाती हैं। कहा भी है–'अभिन्न द्रव्य असंख्यात अवगाहन वर्गणाओं तक जाकर भेद को प्राप्त होते हैं और संख्यात योजन तक जाकर विध्वस्त हो जाते हैं, अर्थात् शब्दपर्याय को त्याग देते हैं ॥८॥

એનાથી વિપરીત મન્દ પ્રયત્નના દ્વારા ઉચ્ચારિત હોવાને કારણે જે ભાષા દ્રવ્યો અસ્ફુટ રૂપમાં બહાર કઢાય છે, તેઓ અસંખ્યાત અવગાહન વર્ગણાઓનું અતિક્રમણ કરીને ભેદને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને સંખ્યાત યોજન સુધી જઈને વિનષ્ટ થઈ જાય છે અર્થાત્ તેમના શબ્દ પર્યાય રહી જતા નથી.

એક–એક ભાષા દ્રવ્યના આધાર ભૂત, અસંખ્યાત પ્રદેશી ક્ષેત્ર વિભાગનું અવગાહન કરે છે, તેમની વર્ગણાઓ અર્થાત્ સમૂહ, અવગાહન વર્ગણાઓ કહેવાય છે. કહ્યુ પણ છે અભિન્ન દ્રવ્ય અસંખ્યાત અવગાહન વર્ગણાઓ સુધી થઈને ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે અને સંખ્યાત યોજન સુધી જઇને વિધ્વસ્ત થઇ જાય છે, અર્થાત્ શબ્દ પર્યાયને ત્યાગી દે છે ॥ ૮ ॥

अयखंडाण वा, तउखंडाण वा, तंबखंडाण वा, सीसखंडाण वा, रयणखंडाण वा, जायरूवखंडाण वा, खंडएण भेदे भवइ से तं खंडा भेदे१, से किं तं पयराभेदे ? पयराभेदे जं णं वंसाण वा, वेत्ताण वा, नलाण वा, कदलीथंभाण वा, अब्भपडलाण वा, पयरेणं भेदे भवइ, से तं पयरा भेदे२, से किं तं चुण्णिया भेदे ? चुण्णिया भेदे जं णं तिलचुण्णाण वा, मुग्गचुण्णाण वा, चुण्णियाए भेदे भवइ से तं चुण्णिया भेदे३, से किं तं अणुतडिया भेदे ? अणुतडिया भेदे जं णं अगडाण वा, तडागाण वा, दहाण वा, नदीण वा, वावीण वा, पुक्खरिणीण वा, दीहियाण वा, गुंजालियाण वा, सराण वा, सरसराण वा, सरपंतियाण वा, सरसरपंतियाण वा, अणुतडिया भेदे भवइ, से तं अणुतडिया भेदे४, से किं तं उक्करिया भेदे? उक्करिया भेदे जं णं मूसाण वा, मंडूसाण वा, तिलसिंगाण वा, मुग्गसिंगाण वा, मासासिंगाण वा, एरंडबीयाण वा, फूडिता उक्करिया भेदे भवइ, से तं उक्करिया भेदे५, एएसि णं भंते ! दव्वाणं खंडा भेएणं पयराभेदेणं चुण्णिया भेदेणं अणुतडिया भेदेणं उक्करिया भेदेण य भिज्जमाणाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवाइं दव्वाइं उक्करिया भेदेणं भिज्जमाणाइं अणुतडियाभेएणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं, चुण्णिया भेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं, पयराभेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं, खंडा भेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं ।सू. १०।

छाया—तेषां खलु भदन्त ! द्रव्याणां कतिविधो भेदः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधो भेदः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-खण्डभेदः, प्रतरभेदः, चूर्णिकाभेदः, अनुतटिकाभेदः, उत्कटिकाभेदः, तत्

भाषाद्रव्य के भेद

शब्दार्थ-(तेसि णं भंते ! दव्वाणं कतिविहे भेदे पण्णत्ते?) हे भगवन् ! उन द्रव्यों के कितने प्रकार के भेद कहे हैं? (गोयमा ! पंचविधे भेदे पण्णत्ते) हे गौतम !

ભાષા દ્રવ્યના ભેદ

શબ્દાર્થ-(तेसिणं भंते ! दव्वाणं कतिविहे भेदे पण्णत्ते) હે ભગવન્ તે દ્રવ્યોના કેટલા

कः स खण्डभेदः ? खण्डभेदो यत् खलु अयः खण्डानां वा, त्रपुखण्डानां वा, ताम्रखण्डानां वा, शीशकखण्डानां वा, रजतखण्डानां वा, जातरूपखण्डानां वा, खण्डकेन भेदो भवति तत स खण्डभेदः १, तत् कः स प्रतरभेदः ? यत् खलु वंशानां वा, वेतसानां वा, नलानां वा, कदलीस्तम्भानां वा, अभ्रपटलानां वा प्रतरेण भेदो भवति तत् स प्रतरभेदः २, तत् कः स चूर्णिकाभेदः ? चूर्णिकाभेदो यत् खलु तिलचूर्णानां वा, मुद्गचूर्णानां वा, मापचूर्णानां वा,

---

पाँच प्रकार के भेद कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (खंडाभेदे) खण्डभेद (पयरभेदे) प्रतरभेद (चुण्णियाभेदे) चूर्णभेद (अणुतडियाभेदे) अनुतटिकाभेद (उक्करियाभेदे) उत्कटिकाभेद

(से किं तं खंडाभेदे ?) खंडभेद क्या है ? (खंडाभेदे) खंडभेद (जं णं अयखंडाण वा) जो लोहे के खंडों का (तउखंडाण वा) रांगे के खंडों का (तंबखंडाण वा) तांबे के खंडों को (सीसखंडाण वा) शीशे के खंडों का (रययखंडाण वा) चांदी के खंडों का (जातरूवखंडाण वा) अथवा सोने के खंडों का (खंडएणं) खंडक के द्वारा (भेदे भवइ) भेद होता है (से तं खंडाभेदे) वह खंडभेद कहलाता है

(से किं तं पयराभेदे ?) प्रतरभेद क्या है ? (पयराभेदे) प्रतरभेद (जं णं वंसाण वा) जो बांसों का (वेत्ताण वा) अथवा वेतों का (नलाण वा) या नलों का (कदलीथंभाण वा) या कदलीस्तंभों का (अब्भपडलाण वा) या अभ्रक के पड़लों का (पयरेणं भेदे भवइ) प्रतरों से भेद होता है (से तं पयराभेदे) वह प्रतरभेद कहलाता है

(से किं तं चुण्णियाभेदे ?) चूर्णिकाभेद क्या है ? (चुण्णियाभेदे) चूर्णिकाभेद

પ્રકારના ભેદ કહેલા છે ? (गोयमा ! पंचविधे भेदे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના ભેદ કહેલ છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (खंडाभेदे) ખંડ ભેદ (पयरभेदे) પ્રતર ભેદ (चुण्णिया भेदे) ચૂર્ણ ભેદ (अणुतडिया भेदे) અનુતટિકા ભેદ (उक्करिया भेदे) ઉત્કટિકા ભેદ

(से किं तं खंडा भेदे ?) ખંડ ભેદ શું છે (खंडाभेदे) ખંડભેદ (जं णं अयखंडाण वा) જે લોઢાના ખંડોના (तउखंडाण वा) કલાઈના ખંડોના (तंब खंडाण वा) તાંબાના ખંડોના (सीस खंडाण) શીસાના ખંડોના (रययखंडाण वा) ચાંદીના ખંડોના (जातरूवखंडाण वा) અથવા સોનાના ખંડોના (खंडएणं) ખંડના દ્વારા (भेदे भवइ) ભેદ થાય છે (से तं खंडा भेदे) તે ખંડ ભેદ કહેવાય છે

(से किं तं पयराभेदे ?) પ્રતર ભેદ શું છે ? (पयराभेदे) પ્રતર ભેદ (जं णं वंसाण वा) જે વાંસોના (वेत्ताण वा) અથવા નેતરના (नलाण वा) અગર નાળાના (कदलीथंभाण वा) અગર કેળના સ્થંભોના (अब्भपडलाण वा) અગર અભ્રકના પડનો (पयरेणं भेदे भवइ) પ્રતરોથી ભેદ થાય છે (से तं पयराभेदे) તે પ્રતર ભેદ કહેવાય છે

(से किं तं चुण्णिया भेदे) ચૂર્ણિકા ભેદ શું છે ? (चुण्णिया भेदे) ચૂર્ણિકા ભેદ (जं णं)

पिप्पलीचूर्णानां वा, मरीचचूर्णानां वा, शृङ्गवेरचूर्णानां वा, चूर्णिकया भेदो भवति तत् स चूर्णिकाभेदः ३, तत् कः सोऽनुतटिकाभेदः ? अनुतटिका भेदो यत् खलु अवटानां वा, तडागानां वा, ह्रदानां वा, नदीनां वा, वापीनां वा, पुष्करिणीनां वा, दीर्घिकाणां वा, गुञ्जालिकानां वा, सरसां वा, सरःसरसां वा, सरःपङ्क्तिकानां वा, सरः सरःपङ्क्तिकानां वा, अनुतटिकया भेदो भवति तत् सोऽनुतटिकाभेदः ४, तत् कः स उत्कटिकाभेदः ?

(जं णं) जो (तिलचुण्णाण वा) तिलों के चूरे का (मुग्गचुण्णाण वा) या मूंग के चूरे का (मासचुण्णाण वा) या उड़द के चूरे का (पिप्पलीचुण्णाण वा) पीपल के चूरे का (मिरीयचुण्णाण वा) काली मिर्च के चूरे का (सिंगवेरचुण्णाण वा) अदरख के चूरे का (चुण्णियाए भेदे भवइ) चूरा करने से भेदन होता है (से तं चुण्णियाए-भेदे) वह चूर्णिकाभेद है

(से किं तं अणुतडिया भेदे ?) अनुतटिका भेद क्या है ? (अणुतडिया भेदे) अनुतटिका भेद (जं णं) जो (अगडाणवा) कूपों का (तडागाण वा) या तडागों का (दहाण वा) या ह्रदों का (नदीण वा) या नदियों का (वावीण वा) या वावडियों का (पुक्खरणीण वा) या पुष्करिणियों का (दीहिण वा) या दीर्घि काओं का (गुंजालियाण वा) या वक्र नदियों का (सराण वा) या सरों का (सरसराण वा) या सर-सरों का-वहुत पुष्पों से व्याप्त सरोवरों का (सरपंति-याण वा) सरों की पंक्तियों का (सरसरपंतियाण वा) या सर-सर की पंक्तियों का (अणुतडियाभेदे भवइ) अनुतटिका भेद होता है (से तं अणुतडियाभेदे) वह अनुतटिका भेद कहलाता है

(से किं तं उक्करिया भेदे ?) उत्कटिका भेद क्या है ? (जं णं) जो (मूसाण)

જે (तिल चुण्णाण वा) તલના ભૂકાના (मुग्ग चुण्णाण वा) મગના ભુકાના (मासचुण्णाण वा) અગર અડદના ભુકાના (पिप्पली चुण्णाण वा) પીંપળના ભુકાના (मिरीय चुण्णाण वा) કાળા મરીના ભુકાના (सिंगवेरचुण्णाण वा) આદુના ચુરાના (चुण्णियाए भेदे भवइ) ચુરો કર-વાથી ભેદન થાય છે (सेतं चुण्णिया भेदे) તે ચૂર્ણિકા ભેદ છે

(से किं तं अणुतडिया भेदे ?) અનુતટિકા ભેદ શું છે ? (अणुतडिया भेदे) અનુતટિકા ભેદ (जं णं) જે (अगडाण वा) કુવાઓના (तडागाण वा) અગર તલાવોના (दहाण वा) અગર ધરાઓના (नदीणवा) અગર નદીઓના (वावीण वा) અગર વાવોના (पुक्करिणीण वा) યા પુષ્કરણિયોના (दीहियाण वा) અગર દીર્ઘિકાઓના (गुंजालियाण वा) અગર વાંકી નદીયોના (सराण वा) અગર સરોવરોના (सरसराण वा) અથવા સરસરોના-ઘણા પુષ્પોથી વ્યાપ્ત સરોવરના (सरपंतियाण वा) સરોવરની પંક્તિયોના (अणुतडिया भेदे भवइ) અનુતટિકા ભેદ થાય છે (से तं अणुतडिया भेदे) તે અનુતટિકા ભેદ કહેવાય છે

(से किं तं उक्करिया भेदे ?) ઉત્કટિકા ભેદ શું છે ? (जं णं) જે (मूसाण) મૂષોના (वा

उत्कटिका भेदो यत् खलु मूषाणां वा, मण्डूकाणां वा, तिलशृङ्गाणां वा, एरण्डबीजानां वा, स्फुटता उत्कटिका भेदो भवति तत् स उत्कटिकाभेदः ५, एतेषां खलु भदन्त ! द्रव्याणां खण्डभेदेन प्रतरभेदेन चूर्णिकाभेदेन अनुतटिकाभेदेन उत्कटिकाभेदेन च भिद्यमानानां कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकानि द्रव्याणि उत्कटिकाभेदेन भिद्यमानानि, अनुतटिकाभेदेन भिद्यमानानि अनन्तगुणानि, चूर्णिकाभेदेन भिद्यमानानि अनन्तगुणानि, प्रतरभेदेन भिद्यमानानि अनन्तगुणानि, खण्डभेदेन भिद्यमानानि अनन्तगुणानि । सू० १०॥

मूषों का (वा) या (मंडूसाण वा) या मंडूषों का (तिलसिंगाण वा) या तिल की फलियों का (मुग्गसिंगाण वा) या मुद्ग की फलियों का (मास सिंगाण वा) या उड़द की फलियों का (एरंड बीयाण वा) या एरंड के बीजों का (फुडिया उक्करिया भेदे भवइ) फटने से उत्कटिका भेद कहलाता है

(एएसि णं भंते ! दव्वाणं) हे भगवन् ! इन द्रव्यों में (खंडाभेएणं पयराभेएणं अणुतडियाभेएणं उक्करियाभेदेण य) खंडभेद से, प्रतरभेद से, चूर्णिका भेद से अनुतटिकाभेद से, उत्कटिका भेद से (भिज्जमाणाणं) भेद को प्राप्त होने वाले (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ? (गोयमा ! सव्वत्थोवाइं दव्वाइं उक्करियाभेदेणं भिज्जमाणाइं) उत्कटिका भेद से भिदने वाले द्रव्य सब से कम है (अणुतडियाभेएणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं) अनुतटिका भेद से भेद को प्राप्त होने वाले अनन्तगुण हैं (चुण्णियाभेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं) चूर्णिका भेद से भिन्न होने वाले द्रव्य अनन्त गुणा हैं (पयराभेदेणं भिज्जमाणाइं

અગર (मंडुसाण वा) મંડૂષોના (तलसिंगाण वा) અગર તલની સિંગોના (मुग्गसिंगाण वा) અગર મગની સિંગોના (मास सिंगाण वा) અથવા અડદની સિંગોના (एरंडबीयाण वा) અગર એરંડાના બીજના (फुडिया उक्करिया भेदे भवइ) ફાટવાથી ઉત્કટિકા ભેદ થાય છે તે ઉત્કટિકા ભેદ કહેવાય છે

(एएसिणं भंते ! दव्वाणं) હે ભગવન્ ! એ દ્રવ્યોમા (खंडाभेएणं पयराभेएणं, चुण्णिया भेएणं अणुतडिया भेएणं उक्करिया भेएणं य) ખંડ ભેદથી, પ્રતર ભેદથી, ચૂર્ણિકાભેદથી, અનુતટિકા ભેદથી, (भिज्जमाणाणं) ભેદોને પ્રાપ્ત થનારા (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा, तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ? (गोयमा ! सव्वत्थोवाइं दव्वाइं उक्करियाभेएणं भिज्जमाणाइं) ઉત્કટિકા ભેદથી ભેદાતા દ્રવ્ય બધાથી ઓછા છે (अणुतडियाभेएणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं) અનુતટિકા ભેદથી ભેદને પ્રાપ્ત થનારા અનન્ત ગણા છે (चुण्णियाभेएणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं) ચૂર્ણિકા ભેદથી ભિન્ન થનારા દ્રવ્ય અનતગણા છે (पयराभेएणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं) પ્રતર

टीका—पूर्वं भिन्नान्यपि निसृजति इत्युक्त्वा भाषाद्रव्यभेदप्रस्तावात्तद्भेदान् प्ररूपयितुमाह—'तेसिणं भंते ! दव्वाणं कतिविहे भेए पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति—हे भदन्त ! तेषां खलु पूर्वोक्तानां द्रव्याणां—भाषाद्रव्याणामित्यर्थः कतिविधो भेदः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे भेदे पण्णत्ते' भाषाद्रव्याणां पञ्चविधो भेदः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा खंडाभेदे, पयरभेदे, चुण्णियाभेदे, अणुतडियाभेदे' तद्यथा—खण्डभेदः, प्रतरभेदः, चूर्णिकाभेदः, अनुतटिकाभेदः, उत्कटिकाभेदः, तत्र लोहखण्डादिवत् भाषाद्रव्याणां खण्डभेदोऽवसेयः, अभ्रपटलभूर्जपत्रादिवत् प्रतरभेदः, प्रक्षिप्तपिष्टादिवत् चूर्णिकाभेदः, इक्षुत्वचादि-

---

अणंतगुणाइं) प्रतर भेद से भिद्ने वाले द्रव्य अनन्तगुणा हैं (खंडाभेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं) खंड भेद से भिद्ने वाले द्रव्य अनन्त गुणा हैं।

टीकार्थ—पहले कहा गया था कि कोई-कोई वक्ता भिन्न भाषाद्रव्यों का निसर्ग करता है। इस कथन से भाषाद्रव्य के भेद का प्रसंग उपस्थित हुआ। इसी प्रसंग को लेकर यहाँ भेद के प्रकारों का प्रतिपादन किया जाता है—

गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं—हे भगवन् ! द्रव्यों का भेद अर्थात् भेदन कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान् उत्तर देते हैं—हे गौतम ! भेद पाँच प्रकार का कहा गया है। वे पाँच प्रकार ये हैं—(१) खण्डभेद (२) प्रतरभेद (३) चूर्णिकाभेद (४) अनुतटिकाभेद और (५) उत्कटिकाभेद।

इनमें से लोहखंड आदि के समान भाषाद्रव्यों का खंडभेद होता है, अभ्रक के पटलों या भोजपत्रों के समान प्रतरभेद समझना चाहिए, आटे आदि के समान चूर्णिकाभेद होता है, ईख की छाल आदि के समान अनुतटिकाभेद होता है,

---

ભેદથી ભેદાતા દ્રવ્ય અનતગણુા છે (खंडाभेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं) ખંડ ભેદથી ભેદાનારા દ્રવ્ય અનન્તગણા છે

ટીકાર્થ—પહેલા કહ્યું હતું કે કોઈ કોઇ વક્તા ભિન્ન ભાષા દ્રવ્યોનો નિસર્ગ કરે છે. એ કથનથી ભાષા દ્રવ્યના ભેદનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો. એજ પ્રસંગને લઈને અહીં ભેદના પ્રકારોનું પ્રતિપાદન કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્ ! દ્રવ્યોના ભેદ અર્થાત્ ભેદન કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ ! ભેદ પાંચ પ્રકારના કહેલા છે. તે પાંચ પ્રકાર આ છે—(૧) ખંડભેદ (૨) પ્રતરભેદ (૩) ચૂર્ણિકાભેદ (૪) અનુતટિકાભેદ (૫) ઉત્કટિકાભેદ તેઓમાંથી લોહખંડ આદિના સમાન ભાષા દ્રવ્યોના ખંડભેદ થાય છે, અબરકના પડોના ભોજપત્રોની જેમ પ્રતર ભેદ સમજવા જોઈએ, લોટ વિગેરેની સમાન ચૂર્ણિકા ભેદ થાય છે, સેલડીની છાલ વિગેરેની જેમ અનુતટિકા ભેદ થાય છે સ્નત્યાધર્ષ ફળીના ફુટવાની

वद् अनुतटिकाभेदः, स्नत्याघर्षवद् उत्कटिकाभेदो विज्ञेयः, एतानेव भेदान् प्ररूपयितु माह-'सेकिं तं खंडाभेदे ?' तत्-अथ कस्तावत् स खण्डभेद पदार्थः ? भगवानाह-'खंडाभेदे जं णं अयखंडाण वा, तउखंडाण वा, तंबखंडाण वा, सीसखंडाण वा, रययखंडाण वा, जातरूपखंडाण वा, खंडएण भेदे भवइ से तं खंडाभेदे ?' खण्डभेदपदार्थस्तावत्, यत् खलु अयःखण्डानां वा, त्रपुखण्डानां वा, ताम्रखण्डानां वा, शीशकखण्डानां वा, रजतखण्डानां वा, जातरूपखण्डानां-सुवर्णखण्डानां वा, इत्यर्थः, खण्डकेन भेदो भवति, तत्-स खण्डभेदो द्रष्टव्यः १. गौतमः पृच्छति-'से किं तं पयराभेदे ?' तत्-अथ कस्तावत् स प्रतरभेदपदार्थः ? भगवानाह-'पयराभेदे जं णं वंसाण वा, वेत्ताण वा, नलाण वा, कदलीथंभाण वा, अब्भपडलाण वा, पयरेणं भेदे भवइ से तं पयराभेदे २' प्रतरभेदस्तावत्पदार्थः-यत् खलु वंशानां वा, वेत्राणां वा, वेतसलतानाम्, नलानां वा, कदलीस्तम्भानां वा, अभ्रपटलानां वा, प्रतरेण भेदो भवति तत् स प्रतरभेदोऽवसेयः २, गौतमः पृच्छति-'से किं तं चुण्णियाभेदे ?' तत्-अथ

स्नत्याघर्ष फली के फूटने के समान उत्कटिकाभेद होता है।

अब इन भेदों की प्ररूपणा की जाती है-गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! खंडभेद किसे कहते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! लोहे के खंडों का, रांगे के खंडों का, तांबे के खंडों का, शीशे के खंडों का, चांदी के खंडों का अथवा सुवर्ण के खंडों का खंडक (खंडित करने वाले) के द्वारा जो भेद होता है, वह खंड भेद कहलाता है। तात्पर्य यह है कि लोहे आदि के टुकडे-टुकडे होने से उनमें जो भेद हो जाना हैं, खंड भेद कहते हैं।

गौतम-भगवन् ! प्रतरभेद का अर्थ क्या है ?

भगवान्-बांस, वेत, नल, कदलीस्तंभ अथवा अभ्रपटल आदि का प्रतर से अर्थात् पडल उतारने से जो भेदन होता है, वह प्रतरभेद कहलाता है।

જેમ ઉત્કટિકા ભેદ થાય છે.

હવે તે ભેદોની પ્રરૂપણા કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવાન્! ખંડ ભેદ કોને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! લોઢાના ખંડોના, કલાઈના ખંડોના, તાંબાના ખંડોના, શીશાના ખંડોના, ચાંદીના ખંડોના, અથવા સોનાના ખંડોના, ખંડક (ખંડિત કરનારા) દ્વારા જે ભેદ થાય છે તે ખંડ ભેદ કહેવાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે લોખંડ વિગેરેના ટુકડા ટુકડા થવાથી તેમનામાં જે ભેદ થઈ જાય છે. તેને ખંડભેદ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! પ્રતર ભેદનો અર્થ શું છે?

શ્રી ભગવાન્-વાંસ, નેતર, નલ, કદલી સ્તંભ, અથવા અભ્રપટલ આદિના પ્રતરથી અર્થાત્ પડ ઉતારવાથી જે ભેદન થાય છે તે પ્રતર ભેદ કહેવાય છે

कस्तावत् स चूर्णिकाभेदपदार्थः ? भगवानाह–'चुण्णियाभेदे जं णं तिलचुण्णाण वा, मुग्गचुण्णाण वा, मासचुण्णाण वा, पिप्पलीचुण्णाण वा, मिरीयचुण्णाण वा, सिंगबेरचुण्णाण वा, चुण्णियाए भेदे भवइ से तं चुण्णिया भेदे ३' चूर्णिकाभेदपदार्थस्तावत्, यत् खलु तिलचूर्णानां वा, मुद्गचूर्णानां वा, पिप्पलीचूर्णानां वा, मरीचचूर्णानां वा, शृङ्गबेरचूर्णानां वा, चूर्णिकया भेदो भवति तत्–स चूर्णिकाभेदपदार्थोऽवसेयः, गौतमः पृच्छति–'से किं तं अणुतडियाभेदे ?' तत्–अथ कस्तावत् सोऽनुतटिकाभेदपदार्थः ? भगवानाह–'अणुतडियाभेदे जं णं अगडाण वा, तडागाण वा, दहाण वा, नदीण वा, वावीण वा, पुक्खरिणीण वा, दीहियाण वा, गुंजालियाण वा,' अनुतटिकाभेदस्तावत्, यत् खलु अवटानां–कूपानां वा तडागानां वा, ह्रदानां वा–गिरिनद्यादीनाम्, वापीनां वा–चतुरस्राकार दीर्घवापी विशेषाणाम्, पुष्करिणीनां वा–वृत्ताकारतडागविशेषाणां वा, दीर्घिकाणां वा–ऋतु नदीनाम्, गुञ्जालिकानां वा, वक्र नदीनाम्, 'सराण वा, सरसराण वा, सरपंतियाण वा, सरसरपंतियाण वा, अणुतडियाभेदे भवइ, से तं अणुतडियाभेदे ४' सरसां वा, सरःसरसां वा–बहूनां पुष्पसमूहवत् विप्रकीर्णानां

गौतम–हे भगवन् ! चूर्णिकाभेद का अर्थ क्या होता है ?

भगवान्–हे गौतम ! तिलचूर्ण, मूंग-चूर्ण, उडद चूर्ण, पीपल चूर्ण, कालीमिर्च का चूर्ण, अदरख का चूर्ण, इन सबका चूर्णिका के द्वारा जो भेद होता है' वह चूर्णिकाभेद कहलाता है। तात्पर्य यह हैं कि तिल, मूंग आदि को पीसने से उनका भेदन होकर चूरा-चूरा जो हो जाता है, वह भेद चूर्णिकाभेद कहा जाता है।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! अनुतटिका भेद का क्या अर्थ होता है ?

भगवान्–हे गौतम ! कूपों, तडागों, हृदों, नदियों, वावडियों (चौकोर लम्बी वापियों), पुष्करिणियों अर्थात् गोलाकार वावडियों, दीर्घिकाओं अर्थात् लम्बी वावडियों, गुंजालिकाओं अर्थात् टेढी-मेढी वावडियों, सरोवरों, सरसरों अर्थात् बहुत पुष्प समूहों से व्यास सरोवरों, सरपंक्तियों (एक कतार में बने तालाबों)

શ્રી ગૌતમસ્વામી ચૂર્ણિકાભેદનો અર્થ શો છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! તલનુંચૂર્ણ, મગનું ચૂર્ણ, અડદનું ચૂર્ણ, પીપલનું ચૂર્ણ, કાળા મરીનું ચૂર્ણ, આદુનું ચૂર્ણ એ બધાનો ચૂર્ણિકાદ્વારા જે ભેદ થાય છે તે ચૂર્ણિકા ભેદ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે તલ, મગ વિગેરેને પીસવાથી તેમનું ભેદન થઈને ચૂરે-ચૂરા થઈ જાય છે, તે ભેદ ચૂર્ણિકા કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! અનુતટિકા ભેદનો અર્થ શો છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! કુવા, તળાવો, ધરાઓ, નદીયો, વાવડિયો, (ચોરસ લાંબી વાવો) પુષ્કરણિયો અર્થાત્ ગોળાકાર વાવો, દીર્ઘિકાઓ વાવડિયો સરોવરો સરસરો અર્થાત્ લાંબી વાવો ગુંજાલિકાઓ અર્થાત્ વાંકી ચૂકી વાવો સરોવરો, સરસરો અર્થાત્ પુષ્કરિણિયો અર્થાત્ ગોળાકાર વાવડીયો, દીર્ઘિકાઓ અર્થાત્ લાંબી વાવો અર્થાત્ લાંબી વાવોથી વ્યાપ્ત

सरसाम्, सरः पङ्क्तिकानां वा एकपङ्क्त्या व्यवस्थितानां सरसाम्, सरःसरः पङ्क्तिकानां वा-प्रणालिकया सञ्चरत्कूपोदकानां पङ्क्त्या व्यवस्थितसरसाम्, अनुतटिकया भेदो भवति तत् सोऽनुतटिकाभेदपदार्थो द्रष्टव्यः ४, गौतमः पृच्छति-'से किं तं उक्करियाभेदे ?' तत्-अथ कस्तावत् स उत्कटिकाभेदपदार्थः ? भगवानाह-'उक्करियाभेदे जं णं मूसाण वा, मंडूसाण वा, तिलसिंगाण वा, मग्गसिंगाण वा, माससिंगाण वा, एरंडबीयाण वा, फुडिता उक्करिया-भेदे भवइ से तं उक्करियाभेदे ५' उत्कटिकाभेदपदार्थस्तावत्, यत् खलु मूषाणां वा, मण्डूकानां वा, तिलशृङ्गाणां वा तिलफलीनां वा, मुद्गशृङ्गाणां वा-मुद्गफलीनां वा, माषशृङ्गाणां वा-माषफलीनां वा, एरण्डबीजानां वा, स्फुटिता उत्कटिका भेदो भवति तत्-स उत्कटिका-भेदोऽवसेयः ५, गौतमः पृच्छति-'एएसिणं भंते ! दव्वाणं खंडाभेएणं पयराभेदेणं चुण्णिया-भेदेणं अणुतडियाभेदेणं उक्करियाभेदेणं य भिज्जमाणाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?' हे भदन्त ! एतेषां खलु द्रव्याणां खण्डभेदेन प्रतरभेदेन चूर्णिकाभेदेन अनुतटिकाभेदेन उत्कटिकाभेदेन भिद्यमानानां मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा-

---

तथा सर-सर पंक्तियों (पंक्तिबद्ध बने हुए सरोवरों, जिनमें नाली के द्वारा जल का संचार होता है) का अनुटिका के द्वारा जो भेद किया जाता है, उसे अनुत-टिका भेद कहते हैं।

गौतम स्वामी-उत्कटिकाभेद का अर्थ क्या है ?

भगवान्-मूष, मंडूक, तिल की फली, मूंग की फली, उडद की फली तथा एरंड के बीजों के फटने से जो भेदन होता है, वह उत्कटिकाभेद कहलाता है।

गौतम स्वामी-हे भगवन् ! खंडभेद से भिदने वाले, प्रतरभेद से भिदने वाले, चूर्णिकाभेद से भिदने वाले, अनुतटिकाभेद से भिदने वाले और उत्कटिकाभेद से भिदने वाले द्रव्यों में कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ?

भगवान्-हे गौतम ! उत्कटिकाभेद से भिदने वाले द्रव्य सबसे कम हैं, अनुटिकाभेद से भिदने वाले द्रव्य उनसे अनन्तगुणा हैं, चूर्णिकाभेद से भिदने

સરોવરો, સરપંક્તિયો (એક હારમાં બનેલાં તલાવો તથા સર સર પંક્તિયો (પંક્તિ બદ્ધ બનેલા સરોવરો કે જેમાં નળી દ્વારા પાણીનો સંચાર થાય છે) નો અનુતટિકા દ્વારા જે ભેદ કરાય છે, તેને અનુતટિકા ભેદ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્ ! ઉત્કટિકાનો અર્થ શો છે ?

શ્રી ભગવાન્-મૂષ, મંડૂક, તલફળી, મગફળી (મગની સિંગ) અડદફળી, તથા એરંડાના બીજોના ફાટવાથી જે ભેદન થાય છે, તેને ઉત્કટિકા ભેદ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ખંડ ભેદથી ભેદાવાવાળા, પ્રતરભેદથી ભેદાવાવાળા, ચૂર્ણિકા ભેદથી ભેદાનારા. અનુતટિકા ભેદથી ભેદાનારા અને ઉત્કટિકા ભેદથી ભેદાવાવાળા દ્રવ્યોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઉત્કટિકા ભેદથી ભેદાનારા દ્રવ્યો બધાથી ઓછા છે, અનુ-

बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवाइं दव्वाइं उक्करियाभेदेणं भिज्जमाणाइं' सर्वस्तोकानि भाषाद्रव्याणि उत्कटिकाभेदेन भिद्यमानानि भवन्ति, तेभ्यः 'अणुतडियाभेएणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं' अनुतटिकाभेदेन भिद्यमानानि भाषाद्रव्याणि अनन्तगुणानि भवन्ति, तेभ्योऽपि–'चुण्णियाभेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं' चूर्णिकाभेदेन भिद्यमानानि भाषाद्रव्याणि अनन्तगुणानि भवन्ति, तेभ्योऽपि 'पयराभेदेणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं' प्रतरभेदेन भिद्यमानानि भाषाद्रव्याणि अनन्तगुणानि भवन्ति, तेभ्योऽपि–'खंडाभेएणं भिज्जमाणाइं अणंतगुणाइं' खण्डभेदेन भिद्यमानानि भाषाद्रव्याणि अनन्तगुणानि भवन्ति सर्वापेक्षया खण्डभेदभिन्नानां भाषाद्रव्याणामनन्तगुणाधिकत्वात् ॥सू० १०॥

मूलम्–नेरइए णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हइ ताइं किं ठियाइं गेण्हइ, अठियाइं गेण्हइ ? गोयमा ! एवं चेव जहा जीवे वत्तव्वया भणिया तहा नेरइयस्स वि जाव अप्पाबहुयं, एवं एगिंदिय वज्जो दंडओ जाव वेमाणिया, जीवा णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हंति ताइं किं ठियाइं गेण्हंति, अठियाइं गेण्हंति ? गोयमा ! एवं चेव पुहुत्तेण वि णेतव्वं, जाव वेमाणिया, जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गेण्हइ ताइं कि ठियाइं गेण्हइ अठियाइं गेण्हइ ? गोयमा ! जहा ओहियदंडओ तहा एसोऽवि, णवरं विगलिंदिया ण पुच्छिज्जंति, एवं मोसा भासाए वि, सच्चामोसाए वि, असच्चामोसा भासाए वि एवं चेव, नवरं असच्चामोसा भासाए विगलिंदिया पुच्छिज्जंति इमेणं अभिलावेणं,–विगलिंदिएणं भंते ! दव्वाइं असच्चामोसा भासाए गिण्हइ ताइं किं ठियाइं गेण्हइ, अठियाइं गेण्हइ ? गोयमा ! जहा–ओहियदंडओ, एवं एए एगत्तपुहुत्तेणं दसदंडगा भाणियव्वा ॥सू० ११॥

वाले द्रव्य उनसे भी अनन्तगुणा हैं, प्रतरभेद से भिदने वाले उनसे भी अनन्तगुणा हैं और खंडभेद से भिदने वाले द्रव्य उनसे भी अनन्तगुणा अधिक हैं। इस प्रकार खण्डभेद से भिदने वाले भाषा द्रव्य सबसे अधिक हैं ॥१०॥

કટિકા ભેદથી ભેદાનારા દ્રવ્ય તેમનાથી અનન્તગણુા છે, ચૂર્ણિકાભેદથી ભેદાનારા દ્રવ્યો તેનાથી પણુ અનન્તગણુા છે, પ્રતર ભેદથી ભેદાનારા તેમનાથી પણ અનન્તગણુા છે, અને ખંડભેદથી ભેદાનારા દ્રવ્ય તેમનાથી પણુ અનન્તગણુા અધિક છે. એ પ્રકારે ખણ્ડ ભેદથી ભેદાનારા ભાષા દ્રવ્ય બધાથી અધિક છે ॥ ૧૦ ॥

छाया—नैरयिकः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि भाषकतया गृह्णाति तानि किम् स्थितानि गृह्णाति, अस्थितानि गृह्णाति ? गौतम ! एवञ्चैव यथा जीववक्तव्यता भणिता तथा नैरयिकस्यापि यावत् अल्पबहुत्वम्, एवम् एकेन्द्रिय वर्जो दण्डको यावद् वैमानिकाः, जीवाः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि भाषकतया गृह्णाति तानि किम् स्थितानि गृह्णाति, अस्थितानि गृह्णति ? गौतम ! एवं चैव, पृथकत्वेनापि ज्ञातव्यम्, यावद् वैमानिकाः, जीवः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि सत्य भाषकतया गृह्णाति, तानि किम् स्थितानि गृह्णाति, अस्थितानि गृह्णाति ?

शब्दार्थ—(नेरइएणं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हइ) हे भगवन् ! नारक जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में ग्रहण करता है (ताइं किं ठियाइं गेण्हति, अठियाइं गेण्हति ?) क्या स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है या अस्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! एवं चेव) हे गौतम इसी प्रकार (जहा जीवे वत्तव्वया भणिया तहा नेरइयस्स वि) जैसे जीव के विषय में वक्तव्यता कही है, वैसे नैरयिक की भी (जाव अप्पाबहुयं) अल्प बहुत्व तक (एवं एगिंदियवज्जो दंडओ जाव वेमाणिया) इसी प्रकार एकेन्द्रीय को छोडकर वैमानिकों तक दंडक कहना चाहिए

(जीवाणं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हंति) हे भगवन् ! जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में ग्रहण करते हैं (ताइं किं ठियाइं गेण्हंति अठियाइं गेण्हंति) क्या स्थित द्रव्यों को ग्रहण करते हैं या अस्थित द्रव्यों को ग्रहण करते हैं ? (गोयमा ! एवं चेव पुहुत्तेण वि णेयव्वं) हे गौतम इसी प्रकार पृथक्त्व से भी जानना चाहिए (जाव वेमाणिया) यावत् वैमानिकों तक

(जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गेण्हति) भगवन् ! जी जिन

શબ્દાર્થ–(नेरइएणं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हइ) હે ભગવન્ ! નારક જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं ठियाइं गेण्हइ अठियाइं गेण्हइ ? શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा एवं चेव) હે ગૌતમ ! એ પ્રકારે (जहा जीवे वत्तव्वया भाणिया तहा नेरइयस्स वि) જેવી જીવના વિષયમાં વક્તવ્યતા કહી છે. એવી નૈરયિકની પણ સમજવી. (जाव अप्पा बहुयं) અલ્પ બહુત્વ સુધી (एवं एगिंदियवज्जो दंडओ जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે એકેન્દ્રિય સિવાય વૈમાનિકો સુધી દંડક કહેવા જોઈએ.

(जीवाणं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हंति) હે ભગવન્ ! જીવો જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं ठियाइं गेण्हंति, अठियाइं गेण्हंति ?) શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! एवं चेव पुहुत्तेण वि णेयव्वं) એજ પ્રકારે પૃથક્ત્વથી પણ જાણવું જોઈએ (जाव वेमाणिया) યાવત્ વૈમાનિકો સુધી

(जीवेणं भंते ! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गेण्हति) હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને

गौतम ! यथौधिकदण्डकस्तथा एषोऽपि, नवरम् विकलेन्द्रिया न पृच्छयन्ते, एवं मृषाभाषयाऽपि, सत्यामृषाभाषयाऽपि असत्यामृषाभाषयापि एवञ्चैव, नवरम् असत्यामृषाभाषया विकलेन्द्रियाः पृच्छयन्ते, अनेन अभिलापेन, विकलेन्द्रियः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि असत्यामृषाभाषया गृह्णाति तानि किं स्थितानि गृह्णाति, अस्थितानि गृह्णाति ? गौतम ! यथाऔधिकदण्डकः, एवम् एते एकत्वपृथक्त्वेन दश दण्डका भणितव्याः ॥सू० ११॥

द्रव्यों को सत्य भाषा के रूप में ग्रहण करता है (ताइं किं ठियाइं गेण्हति, अठियाइं गेण्हति ?) क्या स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है या अस्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है (गोयमा ! जहा ओहियदंडओ तहा एसो वि) हे गौतम ! जैसा ओघिक दंडक कहा, वैसा यह भी जानना (नवरं विगलिंदिया पुच्छिज्जंति) विशेषता यह कि विकलेन्द्रियों के विषय में पृच्छा नहीं करनी (एवं मोसभासाए वि, सच्चामोसभासाए वि, असच्चामोसभासाए वि) इसी प्रकार मृषा भाषा में भी, सत्यामृषा भाषा में भी असत्यामृषा भाषा में भी (एवं चेव) इसी प्रकार (नवरं) विशेष (असच्चामोसाभासाए विगलिंदिया पुच्छिज्जंति इमेणं अभिलावेणं) असत्यामृषा भाषा के विषय में, विकलेन्द्रियों के संबंध में इन शब्दों से प्रश्न करना (विगलिंदिए णं भंते !) हे भगवन् ! विकलेन्द्रिय जीव (जाइं दव्वाइं असच्चामोसाभासाए गिण्हइ) जिन द्रव्यों को असत्यामृषा भाषा के रूप में ग्रहण करता हैं (ताइं किं ठियाइं गेण्हइ, अठियाइं गेण्हति) क्या स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है या अस्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है ? (गोयमा ! जहा ओहियदंडओ) हे गौतम ! जैसे ओधिकदंडक (एवं एए एगत्तपुहुत्तेण दस दंडगा

सत्य ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं ठियाइं गेण्हति, अठियाइं गेण्हति ?) શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! जहा ओहियदंडओ तहा एसो वि) હે ગૌતમ ! જેવા ઔધિક દંડક કહ્યા તેવા આ પણ જાણવા (णवरं विगलिंदिया न पुच्छिज्जंति) વિશેષતા એ છે કે વિકલેન્દ્રિયોના વિષયમાં પૃચ્છા ન કરવી (एवं मोसा भासाए वि सच्चामोसाभासाए वि असच्चामोसाभासाए वि) એજ પ્રકારે મૃષા ભાષામાં પણ સત્યામૃષા ભાષામાં પણ, અસત્યા મૃષા ભાષામાં પણ (एवं चेव) એજ પ્રકારે (नवरं) વિશેષ (असच्चामोसाभासाए विगलिंदिया पुच्छिज्जंति इमेणं अभिलावेणं) અસત્યા મૃષા ભાષાના વિષયમાં વિકલેન્દ્રિયોના સંબન્ધમાં આ શબ્દોથી પ્રશ્ન કરવા (विगलिंदिएणं भंते !) હે ભગવન્ વિકલેન્દ્રિય જીવ (जाइं दव्वाइं असच्चामोसाभासाए गिण्हइ) જે દ્રવ્યોને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમા ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं ठियाइं गेण्हइ अठियाइं गेण्हइ) શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અગર અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ? (गोयमा ! जहा ओहियदंडओ) હે ગૌતમ ! જેમ ઔધિક દંડક (एवं एए एगत्तपुहुत्तेणं

टीका-अथ नैरयिकादीनां भाषाद्रव्यग्रहणवक्तव्यतां प्ररूपयितुमाह-'नेरइए णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हइ ताइं किं ठियाइं गेण्हइ अठियाइं गेण्हइ ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! नैरयिकः खलु यानि द्रव्याणि भाषकतया गृह्णाति तानि किं स्थितानि-गमन क्रिया रहितानि गृह्णाति ? किं वा अस्थितानि-गमनक्रियावन्ति गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'एवं चेव' एवञ्चैव-पूर्वोक्तरीत्यैव स्थितान्येव गृह्णाति नो अस्थितानि गृह्णातीत्याशयः, तदतिदिशन्नाह-'जहा जीवे वत्तव्वया भणिया तहा नेरइयस्स वि जाव अप्पाबहुयं' यथा जीवे-समुच्चय जीवे वक्तव्यता भणिता-प्ररूपिता, तथा नैरयिकस्यापि वक्तव्यता भणितव्या यावद्-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतोऽपि गृह्णाति अनन्तप्रदेशिकानि गृह्णाति, असंख्येयप्रदेशावगाढानि गृह्णाति, एकसमयस्थितिकादि यावदसंख्येयसमय-

---

भाणियव्वा) इस प्रकार एकवचन-बहुवचन से ये दश दंडक कहने चाहिए।

टीकार्थ—अब नैरयिक आदि के भाषा ग्रहण संबंधी वक्तव्यता का प्ररूपण किया जाता है-

गौतम-हे भगवन् ! नारक जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में ग्रहण करता है, सो क्या स्थित अर्थात् स्थिर द्रव्यों को ग्रहण करता है अथवा अस्थित गमन-क्रिया युक्त द्रव्यों को ग्रहण करता है ?

भगवान्-हे गौतम ! पूर्वोक्त रीति के अनुसार स्थित द्रव्यों को ही ग्रहण करता है, अस्थित द्रव्यों को अर्थात् संचरणवान् द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता। इसीका अतिदेश करते हुए सूत्रकार कहते हैं-जैसी वक्तव्यता समुच्चय जीव के विषय में कही है वैसी ही नैरयिक के विषय में भी जान लेना चाहिए, यावत्-द्रव्य से, क्षेत्र से, काल से, भाव से भी ग्रहण करता है, अनन्त प्रदेशी स्कंधों को ग्रहण करता है, असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ द्रव्यों को ग्रहण करता है, एक

दस दंडगा भाणियव्वा) એ પ્રકારે એકવચન-બહુવચનથી આ દસ દંડક કહેવા જોઈએ.

ટીકાર્થ-હવે નૈરયિક આદિના ભાષા ગ્રહણ સંબંધી વક્તવ્યતાનું પ્રરૂપણ કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તે શું સ્થિત અર્થાત્ સ્થિર દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અથવા અસ્થિત ગમન ક્રિયાવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યોને અર્થાત્ સંચરણવાન્ દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા. તેઓનો અતિદેશ કરીને સૂત્રકાર કહે છે-જેવો વક્તવ્ય સમુચ્ચય જીવના વિષયમાં કહ્યો છે, તેવો જ નૈરયિકના વિષયમાં પણ જાણી લેવો જોઈએ, યાવત્ દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી, એને ભાવથી પણ ગ્રહણ કરે છે, અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોને ગ્રહણ કરે છે, અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, એક સમયથી લઈને અસંખ્યાત સમયો સુધીની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે

स्थितिकानि गृह्णाति, वर्णादिस्पर्शान्तानि गृह्णाति स्पृष्टानि गृह्णाति अवगाढानि गृह्णाति अनन्तरावगाढानि गृह्णाति, अणून्यपि गृह्णाति, बादराण्यपि गृह्णाति, ऊर्ध्वाधस्तिर्यगपि गृह्णाति, आदिमध्यपर्यवसानेषु गृह्णाति, स्वविषयं गृह्णाति, आनुपूर्व्या गृह्णाति, नियमतः षड्दिशि गृह्णाति, सान्तरमपि गृह्णाति निरन्तरमपि गृह्णातीत्यादियावदल्पबहुत्ववक्तव्यतापर्यन्तमवसेयम्, 'एवं एगिंदियवज्जो दंडओ जाव वेमाणिया' एवम्-उपर्युक्तरीत्या एकेन्द्रियवर्जाः-दण्डकः-चतुर्विंशतिदण्डकेन यावद्-द्वीन्द्रियादि यावद् वैमानिकाः, भाषकतया द्रव्याणि स्थितानि गृह्णाति नो अस्थितानि द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतो गृह्णाति अनन्तप्रदेशिकानि गृह्णाति, असंख्येयप्रदेशावगाढानि गृह्णाति एकसमयस्थितिकादि यावदसंख्येयसमयस्थिति-

---

समय से लेकर असंख्यात समयों तक की स्थिति वाले द्रव्यों को ग्रहण करता है, वर्णवान्, गंधवान्, रसवान्, स्पर्शवान् द्रव्यों को ग्रहण करता है, स्पृष्ट, अवगाढ, अनन्तरावगाढ को ग्रहण करता है, अणुद्रव्यों और बादरद्रव्यों को भी ग्रहण करता है, ऊर्ध्व, अधः और तिर्यक् भी ग्रहण करता है, आदि मध्य पर्यवसान में भी ग्रहण करता है, स्वविषयभूत को आनुपूर्वी से ग्रहण करता है नियम से छहों दिशाओं में ग्रहण करता है। सान्तर भी ग्रहण करता है, निरन्तर भी ग्रहण करता है। इत्यादि अल्प बहुत्व की वक्तव्यता पर्यन्त जो प्ररूपणा जीव के विषय में कही है वही नारक के विषय में भी कह लेना चाहिए।

इसी प्रकार एकेन्द्रिय को छोडकर सब दंडक वैमानिकों तक कह लेने चाहिए। सभी दंडकों के जीव पूर्वोक्त प्रकार के द्रव्यों को ही भाषा के रूप में ग्रहण करते हैं, अर्थात् स्थित द्रव्यों को ग्रहण करते हैं, अस्थित द्रव्यों को ग्रहण नहीं करते, द्रव्य से अनन्त प्रदेशी स्कंधों को, क्षेत्र से असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ द्रव्यों को, काल से एक समय आदि की स्थिति वाले द्रव्यों को

છે, વર્ણવાન્, ગન્ધવાન્, રસવાન્, સ્પર્શવાન્, દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, સ્પૃષ્ટ, અવગાઢ અન્તરાવગાઢને ગ્રહણ કરે છે, અણુદ્રવ્યો અને બાદર દ્રવ્યોને પણ ગ્રહણ કરે છે, ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યક્‌ને પણ ગ્રહણ કરે છે, આદિ, મધ્ય અને પર્યવસાનમાં પણ ગ્રહણ કરે છે. સ્વ વિષયભૂતને આનુપૂર્વીથી ગ્રહણ કરે છે, નિયમથી છએ દિશાઓમાં ગ્રહણ કરે છે. સાન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે, નિરન્તર પણ ગ્રહણ કરે છે. વિગેરે અલ્પબહુત્વની વક્તવ્યતા પર્યન્ત જે પ્રરૂપણા જીવના વિષયમાં કહી છે, તેજ નારકના વિષયમા પણ કહેવી જોઇએ.

એ જ પ્રકારે એકેન્દ્રિય સિવાય બધા દંડક વૈમાનિકો સુધી કહેવા જોઈએ. બધા દંડકોના જીવ પૂર્વોક્ત દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતાં, દ્રવ્યથી અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોને ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ દ્રવ્યોને, કાલથી એક સમય આદિની સ્થિતિવાળા

कानि गृह्णाति इत्यादिरीत्या स्वयमूहनीयम् एकेन्द्रियाणां तु भाषाया अभावात्। गौतमः पृच्छति-'जीवा णं भंते ! जाइं दव्वाइं भासत्ताए गेण्हंति ताइं किं ठियाइं गेण्हंति, अठियाइं गेण्हंति ?' हे भदन्त ! जीवाः खलु यानि द्रव्याणि भाषकतया गृह्णाति तानि किं स्थितानि-गमनक्रियारहितानि गृह्णाति ? किं वा अस्थितानि-गमनक्रियाविशिष्टानि गृह्णाति? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'एवं चेव पुहुत्तेण वि णेयव्वं जाव वेमाणिया' एवञ्चैव-पूर्वोक्तरीत्यैव, पृथक्त्वेनापि-नानात्वेनापि बहुत्वेनेत्यर्थः, ज्ञातव्यं यावद्-नैरयिकभवनपतिद्वीन्द्रिय त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाः स्थितान्येव द्रव्याणि भाषकतया गृह्णाति नो अस्थितानि, इत्यादिरीत्या पूर्ववदेवावसेयम्। गौतमः पृच्छति-'जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गेण्हइ ताइं किं ठियाइं गेण्हइ अठियाइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! जीवः खलु यानि द्रव्याणि सत्यभाषकतया गृह्णाति तानि किम् स्थितानि गृह्णाति ? किं वा अस्थितानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम !

भाव से रूपादि वाले द्रव्यों को ग्रहण करते हैं, इत्यादि पूर्वोक्त विवरण स्वयं समझ लेना चाहिए। मगर एकेन्द्रिय जीव भाषाद्रव्यों को ग्रहण नहीं करते, क्यों कि भाषा का अभाव होता है।

गौतम-भगवन् ! बहुत जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में ग्रहण करते हैं, वे द्रव्य स्थित होते हैं या अस्थित होते हैं ?

भगवान्-गौतम ! जो एक जीव के विषय में कहा गया है वही बहुत जीवों के संबंध में भी समझना चाहिए, यावत् द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, तिर्यंच पंचेन्द्रिय, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक भी स्थित-गमनक्रिया से रहित द्रव्यों को ही भाषा के रूप में ग्रहण करते हैं, अस्थित द्रव्यों को नहीं ग्रहण करते, इत्यादि पूर्ववत् जानना चाहिए।

गौतम- भगवन् ! जीव जिन द्रव्यों को सत्य भाषा के रूप में ग्रहण करता

દ્રવ્યોને, ભાવથી રૂપાદિવાળા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત વિવરણ સમજી લેવુ જોઈએ. પણ એકેન્દ્રિય જીવ ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા, કેમકે તેમનામા ભાષાનો અભાવ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી:-ઘણા જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્ય સ્થિત હોય છે અગર અસ્થિર હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જે એક જીવના વિષયમાં કહેલુ છે તે જ ઘણા જીવોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. યાવત્ બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ સ્થિત ગમન ક્રિયાથી રહિત દ્રવ્યોને જ ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે. અસ્થિત દ્રવ્યોને નથી ગ્રહણ કરતા ઇત્યાદિ આગળ પ્રમાણે જાણવું

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે

'जहा ओहियदंडओ तहा एसोऽवि' यथौविकदण्डकाः–पूर्वोक्तसमुच्चयभाषादण्डकाः प्रतिपादितास्तथा एषोऽपि सत्यभाषकतया जीवदण्डकः प्रतिपादयितव्यः, 'णवरं विगलिंदिया ण पुच्छिज्जंति' नवरम्–पूर्वापेक्षया विशेषस्तु–विकलेन्द्रियाः–द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाः सत्यभाषकतया न पृच्छन्ते, तेषां विकलेन्द्रियाणां सत्यभाषकत्वाभावात् केवलं तत्र व्यवहारभाषाया एव सद्भावात् 'एवं मोसाभासाए वि' एवं–सत्यभाषाकतयेव, मृषाभाषायामपि विज्ञेयम्, 'सच्चामोसाभासाए वि' सत्यामृषाभाषायामपि सत्यभाषकतयेवावसेयम्, तथैव–'असच्चामोसाभासाएवि एवं चेव' असत्यामृषाभाषायामपि एवञ्चैव–सत्यभाषकतयेव अवसेयम् तथा च सर्वास्वपि भाषासु स्थितान्येव गृह्णातीत्यर्थः। 'णवरं असच्चामोसाए विगलिंदिया पुच्छिज्जंति इमेणं अभिलावेणं' नवरम्–सत्यभाषकतापेक्षया विशेषस्तु असत्यामृषाभाषायाम्,

है, सो क्या स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है अथवा अस्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है ?

भगवान्–हे गौतम ! जैसे समुच्चय दंडक कहा गया है अर्थात् सामान्य भाषा के विषय में कहा गया है, वैसा ही सत्य भाषा के विषय में भी समझना चाहिए। इसमें विशेष बात इतनी है कि सत्य भाषा की पृच्छा में विकलेन्द्रिय जीवो के संबंध में पृच्छा नहीं करनी चाहिए, क्यों कि विकलेन्द्रिय जीव सत्य भाषा भाषी नहीं होते, वे केवल व्यवहार भाषा का ही प्रयोग करते हैं, अतः व्यवहार भाषा के रूप में ही पुद्गलों को ग्रहण करते हैं, सत्य भाषा के रूप में नहीं।

इसी प्रकार मृषा भाषा के विषय में, सत्यामृषा भाषा अर्थात् मिश्रभाषा के विषय में और असत्यामृषा भाषा के विषय में भी समझना चाहिए। तात्पर्य यह है कि इन चारों प्रकार की भाषाओं के योग्य जिन द्रव्यों को ग्रहण किया जाता है, वे स्थित होते हैं, अस्थित नहीं होते, इत्यादि। विशेषता यह है कि जहां

છે, તે શું સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે અથવા અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! જેવું સમુચ્ચય દંડકના સંબંધમાં કહેલ છે અર્થાત્ સામાન્ય ભાષાના વિષયમાં કહેલ છે, તેવું જ સત્ય ભાષાની બાબતમાં પણ સમજવું જોઈએ તેમા વિશેષ વાત એટલી છે કે સત્યભાષાની પૃચ્છામાં વિકલેન્દ્રિય જીવોના સમ્બન્ધમાં પૃચ્છા ન કરવી જોઈએ, કેમકે વિકલેન્દ્રિય જીવ સત્ય ભાષા ભાષી નથી હોતા તેઓ કેવળ વ્યવહાર ભાષાનો જ ઉપયોગ કરે છે, તેથી વ્યવહાર ભાષાના રૂપમાં જ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, સત્ય ભાષાના રૂપમાં નહીં.

એ જ પ્રકારે મૃષા ભાષાના વિષયમા સત્યામૃષા ભાષા અર્થાત્ મિશ્ર ભાષાના વિષયમાં અને અસત્યા મૃષાના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે, આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓને યોગ્ય જે દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરાય છે તે સ્થિત જ હોય છે, અસ્થિત

विकलेन्द्रिया अपि पृच्छयन्ते, अनेन-वक्ष्यमाणस्वरूपेण अभिलापेन, तद्यथा-'विगलिंदिए णं भंते ! जाइं दव्वाइं असच्चमोसाभासाए गिण्हइ ताइं किं ठियाइं गेण्हइ, अठियाइं गेण्हइ ?' हे भदन्त ! विकलेन्द्रियः-द्वित्रिचतुरिन्द्रियः खलु यानि द्रव्याणि असत्यामृषाभापकतया गृह्णाति तानि किम् स्थितानि-गमनक्रियारहितानि गृह्णाति ? किं वा अस्थितानि-गमनक्रियाविशिष्टानि गृह्णाति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहा ओहियदंडओ' यथा-औधिकदण्डकाः-समुच्चयजीवदण्डकाः प्रतिपादितास्तथा विकलेन्द्रियविपयेऽपि प्रतिपादनीयम्, तथा च विकलेन्द्रियोऽपि असत्यामृषाभाषारूपेण स्थितानि द्रव्याण्येव गृह्णाति, नो अस्थितानि द्रव्याणि गृह्णातीत्यर्थः 'एवं एए एगत्तपुहुत्तेणं दसदंडगा भाणियव्वा' एवम्-उपर्युक्तरीत्या एते पूर्वोक्ताः-नैरयिक१ भवनपति२ द्वीन्द्रिय३ त्रीन्द्रिय४ चतुरिन्द्रिय५ पञ्चेन्द्रिय६ तिर्यग् योनिक मनुष्य७ वानव्यन्तर८ ज्योतिष्क९ वैमानिक१० विपयकाः दशदण्डकाः एकत्वपृथक्त्वेन-एकवचनबहुवचनेन भणितव्याः-वक्तव्याः, तथा च प्रागुक्तानां दशाना-

---

असत्यामृषा भाषा के संबंध में प्रश्न किया जाय वहां विकलेन्द्रियों को लेकर भी प्रश्न करना चाहिए। उस प्रश्न का अभिलाप इस प्रकार है-हे भगवन् ! विकलेन्द्रिय जीव जिन द्रव्यों को भाषा के रूप में ग्रहण करता है, क्या उन स्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है अथवा अस्थित द्रव्यों को ग्रहण करता है ?' इसका उत्तर भगवान् इस प्रकार देते हैं-जैसा सामान्य जीव का दंडक कहा है, वैसा ही विकलेन्द्रिय के विषय में भी कहना चाहिए। अतः विकलेन्द्रिय जीव जिन द्रव्यों को असत्यामृषा भाषा के रूप में ग्रहण करता है, वे द्रव्य स्थित-स्थिर ही होते हैं, अस्थित अर्थात् संचार करते हुए द्रव्यों को ग्रहण नहीं करता है। इस प्रकार एकवचन और बहुवचन में दण्डक अर्थात् नारक, भवनपति, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, तिर्यंच पंचेन्द्रिय, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क, एवं वैमानिक संबंधी दश दण्डक कह लेने चाहिए। इस प्रकार इन

નહીં, વિગેરે વિશેષતા એ છે કે જ્યાં અસત્યામૃષા ભષાના સમ્બન્ધમાં પ્રશ્ન કરાય ત્યાં વિકલેન્દ્રિયોને લઈ ને જ પ્રશ્ન કરવા જોઈએ. તે પ્રશ્નનો અભિલાપ આ રીતે છે-'હે ભગવન્ ! વિકલેન્દ્રિય જીવ જે દ્રવ્યોને ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તો શું તે સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે કે અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે?

તેનો ઉત્તર શ્રી ભગવાન્ આ પ્રકારે આપે છે-જેવા સામાન્ય જીવના દંડક કહ્યા છે. તેવાજ વિકલેન્દ્રિયના વિષયમા પણ કહેવા જોઈએ. તેથી વિકલેન્દ્રિય જીવ જે દ્રવ્યોને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તે દ્રવ્યો સ્થિત-સ્થિર જ હોય છે, અસ્થિર અર્થાત્ સંચાર કરનારા દ્રવ્યોને ગ્રહણ નથી કરતા. એ રીતે એક વચન અને બહુવચનના દંડક અર્થાત્ નારક ભવનપતિ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક તેમજ વૈમાનિક સંબંધી દશ દંડક કહી લેવા જોઇએ.

मपि दण्डकानां विषयभूता नैरयिकादिजीवविशेषाः असत्यामृषाभाषारूपेण स्थितानि द्रव्याणि गृह्णाति, नो अस्थितानि द्रव्याणि गृह्णाति ॥सू० ११॥

॥ भाषाविशेषनिसर्जनवक्तव्यता ॥

मूलम्-जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गिण्हइ ताइं किं सच्चभासत्ताए निसिरइ मोसभासत्ताए निसिरइ, सच्चामोसभासत्ताए निसरइ, असच्चामोसभासत्ताए निसरइ ? गोयमा ! सच्चभासत्ताए निसरइ, नो मोसभासत्ताए निसरइ, नो सच्चामोसभासत्ताए निसरइ, नो असच्चामोसभासत्ताए निसरइ, एवं एगिंदियविगलिंदियवज्जो दंडओ जाव वेमाणिया, एवं पुहुत्तेण वि, जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं मोसभासत्ताए गिण्हइ ताइं किं सच्चभासत्ताए निसरइ, मोसभासत्ताए सच्चामोसभासत्ताए निसरइ ? गोयमा ! नो सच्चभासत्ताए निसरइ, मोसभासत्ताए निसरइ, णो सच्चामोसभासत्ताए निसरइ, नो असच्चामोसभासत्ताए निसरइ, एवं सच्चामोसभासत्ताए वि, असच्चामोसभासत्ताए वि एवं चेव, नवरं असच्चामोसभासत्ताए विगलिंदिया तहेव पुच्छिज्जंति, जाए चेव गिण्हइ ताए चेव निसरइ एवं एए एगत्तपुहुत्तिया अट्ठ दंडगा भाणियव्वा ॥सू० १२॥

छाया-जीवः खलु भदन्त ! यानि द्रव्याणि सत्यभाषकतया गृह्णाति तानि किं सत्यभाषकतया निसृजति, मृषाभाषकतया निसृजति, सत्यमृषाभाषकतया निसृजति, असत्यमृषा

दशों दण्डकों के विषयभूत नारक आदि जीव असत्यामृषा भाषा के रूप में स्थित द्रव्यों को ग्रहण करते हैं, अस्थित द्रव्यों को नहीं ग्रहण करते, इत्यादि पूर्ववत् समझ लेना चाहिए ॥११॥

भाषाविशेष निसर्ग की वक्तव्यता

शब्दार्थ-(जीवेणं भंते ! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गिण्हति) हे भगवन् !

એ પ્રકારે આ દશે દંડકોના વિષયભુત નારક આદિ જીવ અસત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં સ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરે છે, અસ્થિત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા નથી ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ ॥ ૧૧ ॥

ભાષાના વિશેષ નિસર્ગની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(जीवेणं भंते ! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गिण्हति) હે ભગવન્ ! જીવ

भापकतया निसृजति? गौतम! सत्यभापकतया निसृजति नो मृपाभापकतया निसृजति, नो सत्यमृपाभापकतया निसृजति, नो असत्यमृपाभापकतया निसृजति, एवम् एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्ज्जो दण्डको यावद् वैमानिकः, एवं पृथक्त्वेनापि जीवः खलु भदन्त! यानि द्रव्याणि मृषाभापकतया गृह्णाति तानि किं सत्यभापकतया निसृजति, मृपाभापकतया, सत्यमृपाभापकतया, असत्यमृपाभापकतया निसृजति? गौतम! नो सत्यभा-

जीव जिन द्रव्यों को सत्यभाषा के रूप में ग्रहण करता है (ताइं किं सच्चभासत्ताए निसिरइ, मोसभासत्ताए निसरइ, सच्चामोसभासत्ताए निसरइ, असच्चामोसभासत्ताए निसरइ?) उन्हें क्या सत्यभाषा के रूप मे निकालता है, असत्यभाषा के रूप से निकालता है, सत्यामृषा भाषा के रूप मे निकालता है अथवा असत्यामृषा-व्यवहार भाषा के रूप मे निकालता है? (गोयमा! सच्चभासत्ताए निसरइ) हे गौतम! सत्यभाषा के रूप में निकालता है (नो मोसभासत्ताए निसरति, नो सच्चामोसभासत्ताए निसरति, नो असच्चामोसभासत्ताए निसरति) मृषाभाषा के रूप मे नहीं निकालता, सत्यामृषाभाषा के रूप मे नहीं निकालता, असत्यामृषा भाषा के रूप में नहीं निकालता, (एवं एगिंदिय-विगलिंदियवज्जो दंडओ जाव वेमाणिया) इसी प्रकार एकेन्द्रियों और विकलेन्द्रियों को छोडकर वैमानिक तक दण्डक कहना चाहिए (एवं पुहुत्तेणवि) इसी प्रकार बहुवचन से भी

(जीवे णं भंते! जाइं दव्वाइं मोसभासत्ताए गिण्हति) हे भगवन्! जिन द्रव्यों को जीव मृषाभाषा के रूप में ग्रहण करता हैं (ताइं किं सच्चभासत्ताए निसरति) उन्हें क्या सत्य भाषा के रूप मे निकालता है (मोसभासत्ताए,

જે દ્રવ્યોને સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं सच्चभासत्ताए निसरइ, मोस भासत्ताए निसरइ, सच्चामोसभासत्ताए निसरइ, असच्चामोसभासत्ताए निसरइ?) તેમને શું સત્ય ભાષાના રૂપમાં બહાર કાઢે છે અસત્ય ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે, સત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે. અથવા અસત્યા મૃષા-વ્યવહાર ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે? (गोयमा! सच्चाभासत्ताए निसरइ) હે ગૌતમ! સત્ય ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે (नो मोसभासत्ताए निसरइ, नो सच्चामोसभासत्ताए निसरति, नो असच्चामोसभासत्ताए निसरति) મૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી બહાર કાઢતા સત્યમૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા, અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા (एवं एगिंदियविगलिंदियवज्जो दंडओ जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાય વૈમાનિક સુધીના દંડકો કહેવા જોઈએ (एवं पुहुत्तेण वि) એજ પ્રકારે બહુવચનથી પણ કહી લેવા.

(जीवेणं भंते! जाइं दव्वाइं मोसभासत्ताए गिण्हति) હે ભગવન્! જે દ્રવ્યોને જીવ મૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે (ताइं किं सच्चभासत्ताए निसरति) તેમને શું સત્ય ભાષાના રૂપમા બહાર કાઢે છે (मोसभासत्ताए, सच्चामोसभासत्ताए, असच्चामोसभास-

पकतया निसृजति मृषाभाषकतया निसृजति, नो सत्यमृषाभाषकतया निसृजति नो असत्यमृषाभाषकतया निसृजति, एवम्-सत्यमृषाभाषकतयापि असत्यमृषाभाषकतयापि एवञ्चैव, नवरम् असत्यमृषाभाषकतया विकलेन्द्रिया स्तथैव पृच्छयन्ते यानि चैव गृह्णाति तानि चैव निसृजति, एवम् एते एकत्वपृथक्त्वका अष्टदण्डका भणितव्याः ॥सू० १२॥

टीका-अथ भाषाद्रव्याणां विसर्जन विशेषवक्तव्यतां प्ररूपयितुमाह-'जीवे णं भंते! जाइं दव्वाइं सच्चभासत्ताए गिण्हइ ताइं किं सच्चभासत्ताए निसिरइ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त!

सच्चामोसभासत्ताए, असच्चामोसभासत्ताए निसरइ?) मृषाभाषा सत्यामृषा भाषा, या असत्यामृषा भाषा के रूप में निकालता है? (गोयमा! नो सच्चभासत्ताए निसरति, मोसभासत्ताए निसरति, णो सच्चामोसभासत्ताए निसरति, नो असच्चामोसभासत्ताए निसरति) हे गौतम! सत्यभाषा के रूप में निकालता नहीं है, मृषाभाषा के रूप में निकालता है, सत्यामृषा भाषा के रूप में नहीं निकालता है, असत्यामृषा भाषा के रूप में भी नहीं निकालता

(एवं सच्चामोसभासत्ताए वि, असच्चामोसभासत्ताए वि एवं चेव) इसी प्रकार सत्यामृषा भाषा के रूप में और इसी प्रकार असत्यामृषा भाषा के रूप में भी (नवरं असच्चामोसभासत्ताए विगलिंदिया तहेव पुच्छिज्जति) विशेष असत्यामृषा भाषा के रूप से विकलेन्द्रियों की उसी प्रकार पृच्छा करनी चाहिए (जाए चेव गिण्हति, ताए चेव निसरति) जिस भाषा के रूप से ग्रहण करता है, उसी भाषा के रूप मे निकालता है (एवं चेव एते एगत्तपुहुत्तिया अट्ठदंडगा भाणियव्वा) इसी प्रकार ये एक वचन वहुवचन से आठ दण्डक कहने चाहिए।

टीकार्थ-अब गृहीत भाषा द्रव्यों को निकालने के विषय मे विशेष वक्त-

---

त्ताए निसरइ?) મૃષાભાષા, સત્યા મૃષાભાષા અગર અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે? (गोयमा! नो सच्चाभासत्ताए निसरति, मोसभासत्ताए निसरति, णो सच्चामोसभासत्ताए निसरति, नो असच्चामोसभासत्ताए निसरति) હે ગૌતમ! સત્ય ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા, મૃષા ભાષાના રૂપમા કાઢે છે સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કહાડતા અસત્યા મૃષા ભાષા પણાથી પણ નથી કહાડતા.

(एवं सच्चामोसभासत्ताए वि. असच्चामोसभासत्ताए वि एवं चेव) એ પ્રકારે સત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં અને એજ પ્રકારે અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ સમજવું (नवरं असच्चामोसभासत्ताए विगलिंदिया तहेव पुच्छिज्जंति) વિશેષ અસત્યામૃષા ભાષના રૂપમાં વિકલેન્દ્રિયોની એ પ્રકારે પૃચ્છા કરવી જોઈએ (जाए चेव गिण्हति, ताए चेव निसरति) જે ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તેજ ભાષાના રૂપમાં બહાર કાઢે છે (एवं चेव एते एगत्तपुहुत्तिया अट्ठदंडगा भाणियव्वा) એજ પ્રકારે એ એક વચન-બહુવચનથી આઠ દંડક કહેવા જોઈએ.

ટીકાર્થ-હવે ગ્રહીત ભાષા દ્રવ્યોને કાઢવાના વિષયમાં વિશેષ વક્તવ્યતા કહે છે

जीवः खलु यानि द्रव्याणि सत्यभाषकतया गृह्णाति तानि किं सत्यभाषकतया निसृजति? किं वा-'मोसभासत्ताए निसरइ' मृषाभाषकतया निसृजति? किं वा 'सच्चामोसभासत्ताए निसरइ' सत्यमृषाभाषकतया निसृजति? किं वा-'असच्चामोसभासत्ताए निसरइ?' असत्यमृषाभाषकतया निसृजति? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सच्चभासत्ताए निसरइ' सत्यभाषकतया गृहीतानि द्रव्याणि सत्यभाषकतयैव निसृजति, 'नो मोसभासत्ताए निसरइ' नो मृषाभाषकतया निसृजति, 'नो सच्चामोसभासत्ताए निसरइ' नो सत्यमृषाभाषकतया निसृजति, 'नो असच्चमोसभासत्ताए निसरइ' नो असत्यमृषाभाषकतया निसृजति, 'एवं एगिंदिय विगलिंदियवज्जो दंडओ जाव वेमाणिया' एवम्-समुच्चयजीवोक्तरीत्या, एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्जो दण्डको यावद्-नैरयिकभवनपति पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकोऽपि सत्यभाषकतया गृहीतानि द्रव्याणि सत्यभाषकतया निसृजति, नो मृषाभाषकतया निसृजति, नो सत्यमृषाभासकतया, नो असत्यमृषाभाषकतया निसृजति विकलेन्द्रियेषु

व्यता कहते हैं-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन्! जीव जिन द्रव्यों को सत्यभाषा के रूप में ग्रहण करता है, उन्हें क्या सत्यभाषा के रूप मे ही निकालता है? क्या मृषाभाषा के रूप में निकालता है? क्या सत्यामृषा भाषा के रूप में निकालता है? अथवा क्या असत्यामृषा भाषा के रूप में निकालता है?

भगवान्-हे गौतम! सत्य भाषा के रूप में ग्रहण किए हुए भाषा द्रव्यों को जीव सत्यभाषा के रूप मे ही निकालता-छोडता है। मृषाभाषा के रूप में नहीं निकालता, सत्यामृषा भाषा के रूप में नहीं निकालता तथा असत्यामृषा भाषा के रूप में भी नहीं निकालता। इसी प्रकार अर्थात् जैसा समुच्चय जीव के विषय मे कहा हैं, वैसा ही कथन एकेन्द्रियों और विकलेन्द्रियों को छोडकर वैमानिको तक सभी दडकों को लेकर कहना चाहिए। अर्थात् नैरयिक, भवनपति, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर ज्योतिष्क और वैमानिक भी सत्य

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! જીવ જે દ્રવ્યને સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તેઓને શુ સત્ય ભાષાના રૂપમાં જ કાઢે છે? શું મૃષાભાષાના રૂપમાં બહાર કાઢે છે? શું સત્ય મૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે? અથવા શું અસત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે?

શ્રી ભગવાનઃ-હે ગૌતમ! સત્યભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલા ભાષા દ્રવ્યોને જીવ સત્યભાષાના રૂપમા જ કાઢે છે, ત્યજે છે, મૃષા ભાષના રૂપમાં નથી, કાઢતા. સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતા તથા અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ નથી કાઢતા. એ જ પ્રકારે અર્થાત્ જેવું સમુચ્ચય જીવના વિષયમાં કહ્યુ છે. તેવું જ કથન એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાય વૈમાનિક સુધી બધા દંડકોમાં કહેવું જોઈએ અર્થાત્ નૈરયિક, ભવનપતિ, પચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ સત્યભાષાના રૂપમાં

केवल व्यवहारभाषा एव, एकेन्द्रियेषु भाषैव नास्ति 'एवं पुहुत्तेण वि' एवम्-एकत्ववदेव पृथक्त्वेनापि-नानात्वेनापि बहुत्वेनापि इत्यर्थः एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्जाः दण्डकाः नैरयिकादि वैमानिकविषयकाः वक्तव्याः, गौतमः पृच्छति-'जीवे णं भंते ! जाइं दव्वाइं मोसभासत्ताए गिण्हइ ताइं किं सच्चभासत्ताए निसरइ' हे भदन्त ! जीवः खलु यानि द्रव्याणि मृषाभाषकतया गृह्णाति तानि किं सत्यभाषकतया निसृजति ? 'मोसभासत्ताए' किंवा मृषाभाषकतया निसृजति ? किं वा-'सच्चामोसभासत्ताए' सत्यमृषाभाषाकतया निसृजति? किं वा-'असच्चामोसभासत्ताए निसरइ ?' असत्यमृषाभाषकतया निसृजति ? भगवानाह-'गोयमा !'

भाषा के रूप मे गृहीत भाषा द्रव्यों को सत्यभाषा के रूप मे ही त्यागता है, मृषा भाषा के रूप में नहीं, सत्यामृषा भाषा के रूप मे नहीं और असत्यामृषा भाषा के रूप मे भी नहीं। एकेन्द्रियों को छोडने का कारण यह है कि उनमें भाषा का अभाव है, अतएव वे न भाषाद्रव्यों को ग्रहण करते हैं और न त्यागते हैं। विकलेन्द्रियों को छोडने का कारण यह है कि उनमें सिर्फ असत्यामृषा भाषा होती है। वे सत्यभाषा के द्रव्यों को न ग्रहण करते हैं, न त्यागते हैं, केवल असत्यामृषा व्यवहार भाषा के द्रव्यों का ही ग्रहण-निसर्ग करते हैं।

उपर्युक्त समस्त कथन जैसे एक वचन में कहा गया है, वैसा ही बहुवचन में भी समझना चाहिए। अर्थात् बहुत जीव, बहुत नारक, बहुत असुरकुमार आदि भी सत्यभाषा के रूप में गृहीत भाषा द्रव्यों को सत्यभाषा के रूप में ही त्यागते हैं, अन्य किसी भाषा के रूप में नहीं त्यागते।

गौतम-हे भगवान्! जीव जिन द्रव्यों को मृषा भाषा के रूप में ग्रहण करता है, उन्हें क्या सत्य भाषा के रूप में निकालता है? मृषा भाषा के रूप में निका-

---

ગૃહીત ભાષા દ્રવ્યોને સત્યભાષાના રૂપમાં ત્યાગે છે, મૃષાભાષાના રૂપમાં નહીં સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમા નહીં અને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ નહીં. એકેન્દ્રિયોને છોડવાનું કારણ એ છે કે તેમનામાં ભાષાનો અભાવ છે, તેથી જ તેઓ નથી ભાષાના દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા અને નથી ત્યજતા વિકલેન્દ્રિયોને છોડવાનું કારણ એ છે કે તેઓમાં ફક્ત અસત્યા મૃષા ભાષા હોય છે. તેઓ સત્યભાષાના દ્રવ્યને નથી ગ્રહણ કરતા, કે નથી ત્યાગ કરતા કેવળ અસત્યા મૃષા-વ્યવહાર ભાષાના દ્રવ્યોનું જ ગ્રહણ-નિસર્ગ કરે છે.

ઉપર્યુક્ત સમસ્ત કથન જેવું એક વચનમાં કહ્યુ છે, તેવું જ બહુવચનમાં પણ સમજવું જોઇએ. અર્થાત્ ઘણા જીવ, ઘણા નરક. ઘણા અસુરકુમાર વિગેરે પણ સત્ય ભાષાના રૂપમાં ગૃહીત ભાષા દ્રવ્યોને સત્ય ભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે, બીજી કોઈ ભાષાના રૂપમાં નથી ત્યાગતા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ જે દ્રવ્યોને મૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, તેઓને શુ સત્ય ભાષાના રૂપમાં કાઢે છે (ત્યાગે છે) કે મૃષા ભાષાના રૂપમાં ત્યાગે છે?

हे गौतम ! 'नो सच्चभासत्ताए निसरइ' मृषाभाषकतया गृहीतानि द्रव्याणि नो सत्यभाषकतया निसृजति, अपितु-'मोसभासत्ताए निसरइ' मृषाभाषकतया निसृजति, 'णो सच्चामोसभासत्ताए निसरइ' नो सत्यमृषाभाषकतया निसृजति, 'णो असच्चामोसभासत्ताए निसरइ' नो असत्यमृषाभाषकतया निसृजति, 'एवं सच्चामोसभासत्ताए वि' एवम्-सत्यभाषकतयेव मृषाभाषकतयेव च सत्यमृषाभाषकतयापि गृहीतानि द्रव्याणि नो सत्यभाषकतया निसृजति नो मृषाभाषकतया निसृजति नो असत्यमृषाभाषकतया निसृजति अपितु-सत्यमृषाभाषकतयैव निसृजति, 'असच्चामोसभासत्ताए वि एवं चेव' असत्यमृषाभाषकतयापि गृहीतानि द्रव्याणि एवञ्चैव-पूर्वोक्तरीत्यैव नो सत्यभाषकतया नो वा मृषाभाषकतया नापि सत्यमृषाभाषकतया निसृजति अपितु असत्यमृषाभाषकतयैव निसृजति किन्तु-'णवरं असच्चामोसभासत्ताए विगलिंदिया तहेव पुच्छिज्जंति' नवरम्-पूर्वापेक्षया विशेषस्तु असत्यमृषाभाषकतया विकलेन्द्रियाः-द्वित्रिचतुरिन्द्रिया स्तथैव-पूर्ववदेव पृच्छयन्ते 'जाए चेव गिण्हइ ताए चेव निसरइ' यानि चैव

लता है ? सत्यामृषा भाषा के रूप में निकालता है ? अथवा क्या असत्यामृषा भाषा के रूप में निकालता है ?

भगवान्-हे गौतम ! जीव मृषा भाषा के रूप में गृहीत भाषाद्रव्यों को सत्य-भाषा के रूप में नहीं निकालता, बल्कि मृषा भाषा के रूप में ही निकालता है, सत्यामृषा भाषा के रूप में अथवा असत्यामृषा भाषा के रूप में भी नहीं निकालता है।

इसी प्रकार जो द्रव्य सत्यामृषा भाषा के रूप में ग्रहण किए गए हों, उन्हें जीव सत्यामृषा भाषा के रूप में ही त्यागता है, सत्य भाषा, असत्य भाषा, अथवा असत्यामृषा भाषा के रूप में नहीं त्यागता है।

इसी प्रकार जो द्रव्य असत्यामृषा भाषा के रूप में ग्रहण किए जाते हैं, उन्हें जीव असत्यामृषा भाषा के रूप में ही त्यागता है, सत्यभाषा के रूप में नहीं, मृषा भाषा के रूप में नहीं अथवा सत्यामृषा भाषा के रूप में भी नही त्यागता है। इसमें विशेष बात यह हैं कि विकलेन्द्रियों के विषय में भी पृच्छा

सत्य मृषा भाषाना રૂપમાં ત્યાગે છે ? અથવા શું અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમા ત્યાગે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવ મૃષાભાષાના રૂપમાં ગૃહીત ભાષા દ્રવ્યોને સત્યભાષાના રૂપમાં નથી કાઢતો, પણ મૃષાભાષાના રૂપમા જ ત્યાગે છે. સત્યામૃષાભાષાના રૂપમાં અથવા અસત્યા મૃષાભાષાના રૂપમાં પણ નથી ત્યાગતો

એ રીતે જે દ્રવ્ય સત્યમૃષા ભાષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરેલ હોય તેમને જીવ સત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે, સત્યભાષા, અસત્યભાષા અથવા અસત્યા મૃષાભાષાના રૂપમાં નથી ત્યાગતો.

એ જ પ્રકારે જે દ્રવ્ય અસત્યામૃષાના રૂપમાં ગ્રહણ કરાય છે, તેમને જીવ અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમાં જ ત્યાગે છે, સત્ય ભાષાના રૂપમાં નહી મૃષાભાષાના રૂપમાં નહીં

भाषाद्रव्याणि गृह्णाति तानि चैव भाषाद्रव्याणि निसृजति तथा च विकलेन्द्रियाः व्यवहारभाषात्वेन गृहीतानि द्रव्याणि तेनैव रूपेण निसृजति 'एवं एए एगत्तपुहुत्तिया अट्ठदंडगा भाणियव्वा' एवम्-उपर्युक्तरीत्या, एते-पूर्वोक्ताः एकत्वपृथक्त्वका अष्टौ दण्डकाः, एकेन्द्रियविकलेन्द्रियवर्जिताः नैरयिकादिवैमानिकान्तविषयकाः भणितव्याः-वक्तव्या इति भावः ॥१२॥

॥ वचनवक्तव्यता प्रस्तावः ॥

मूलम्-कइविहे णं भंते! वयणे पण्णत्ते? गोयमा! सोलसविहे वयणे पण्णत्ते, तं जहा-एगवयणे, दुवयणे, बहुवयणे, इत्थिवयणे, पुमवयणे, णपुंसगवयणे, अज्झत्थवयणे, उवणीयवयणे, अवणीयवयणे, उवणीयावणीयवयणे, अवणीयोवणीयवयणे, तीतवयणे, पडुप्पण्णवयणे, अणागयवयणे, पच्चक्खवयणे, परोक्खवयणे, इच्चेइतं भंते! एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा वदमाणे पण्णवणीणं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा? हंता, गोयमा! इच्चेइतं एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा, वदमाणे पण्णवणीणं एसा भासा ण एसा भासा मोसा ॥सू० १३॥

करनी चाहिए। अर्थात् द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीव भी असत्यामृषा व्यवहार भाषा के रूप में गृहीत द्रव्यों को असत्यमृषा व्यवहार भाषा के रूप में ही निकालते हैं।

उपर्युक्त कथन का संक्षेप में सार यह है कि जिस भाषा के रूप में भाषाद्रव्यों का ग्रहण किया जाता है, उसी भाषा के रूप में उनका त्यागकिया जाता है।

इस प्रकार एकवचन और बहुवचन को लेकर ये आठ दंडक, नैरयिकों से लगाकर वैमानिकों तक से संबंध रखने वाले समझ लेना चाहिए, अर्थात् एक वचन को लेकर चार भाषाओं के चार दंडक और बहुवचन को लेकर चार भाषाओं के चार दंडक समझना चाहिए ॥सू० १२॥

અથવા સત્યામૃષા ભાષાના રૂપમાં પણ નહી. તેમાં વિશેષ વાત એ છે કે વિકલેન્દ્રિયોના વિષયમા પણ પૃચ્છા કરવી જોઈએ. અર્થાત્-દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય જીવ પણ અસત્યા મૃષા વ્યવહાર ભાષાના રૂપમાં ગૃહીત દ્રવ્યોને અસત્યા મૃષા ભાષાના રૂપમા જ ત્યાગે છે

ઉપર્યુક્ત કથનનો સક્ષેપમાં સાર એ છે કે જે ભાષાના રૂપમાં દ્રવ્યોનુ ગ્રહણ કરાય છે, તેજ ભાષાના રૂપમા તેમનો ત્યાગ કરાય છે

એ રીતે એકવચન અને બહુવચનને લઈને આ આઠ દંડક નૈરયિકોથી લઈ ને વૈમાનિકો સુધી સમ્બન્ધ રાખનારા સમજવા જોઈએ. અર્થાત્ એક વચનને લઈને ચાર ભાષાઓના ચાર દંડક અને બહુવચનને લઈને ચાર ભાષાઓના ચાર દંડક સમજવા જોઈએ. ॥સૂ૦ ૧૨॥

छाया-कतिविधं खलु भदन्त ! वचनं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! षोडशविधं वचनं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-एकवचनम्, द्विवचनम्, बहुवचनम्, स्त्रीवचनम्, पुंवचनम्, नपुंसकवचनम्, अध्यात्मवचनम्, उपनीतवचनम्, अपनीतवचनम्, उपनीतापनीतवचनम्, अपनीतोपनीतवचनम्, अतीतवचनम् प्रत्युत्पन्नवचनम् अनागतवचनम् प्रत्यक्षवचनम् परोक्षवचनम् इत्येतद् भदन्त ! एकवचनं वा यावत् परोक्षवचनं वा वदति, प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, न एषा भाषा मृषा ? हन्त, गौतम ! इत्येतद् एकवचनं वा यावत् परोक्षवचनं वा, वदति प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा, नैषा भाषा मृषा ॥सू० १३॥

वचन संबंधी वक्तव्यता

शब्दार्थ-(कइविहे णं भंते ! वयणे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! वचन कितने प्रकार के होते हैं ? (गोयमा ! सोलसविहे वयणे पण्णत्ते) हे गौतम ! सोलह प्रकार के वचन कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार हैं (एगवयणे) एकवचन (दुवयणे) द्विवचन (बहुवयणे) बहुवचन (इत्थिवयणे) स्त्री वचन (पुमवयणे) पुरुषवचन (णपुंसगवयणे) नपुंसक वचन (अज्झत्थवयणे) अध्यात्मक वचन (उवणीयवयणे) उपनीत वचन (अवणीयवयणे) अपनीत वचन (उवणीयावणीयवयणे) उपनीतापनीत वचन (अवणीओवणीयवयणे) अपनीतोपनीत वचन (तीतवयणे) अतीतवचन (पडुप्पण्णवयणे) वर्त्तमान वचन (अणागयवयणे) अनागत-भविष्यत वचन (पच्चक्ख वयणे) प्रत्यक्ष वचन (परोक्खवयणे) परोक्ष वचन (इच्चेइतं भंते ! एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा) इस प्रकार एक वचन यावत् परोक्ष वचन को (वदमाणे) बोलता हुआ (पण्णवणीणं एसा भासा ?) यह भाषा प्रज्ञापनी है ? (ण एसा भासा मोसा ?) यह भाषा मृषा नहीं है ? (हंता, गोयमा ! इच्चेइतं एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा वदमाणे) हां गौतम ! इस प्रकार

વચન સંબધી વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(कइविहे णं भंते ! वयणे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્! વચન કેટલા પ્રકારના છે ? (गोयमा ! सोलसविहे वयणे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! સોલ પ્રકારના વચન કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (एग वयणे) એક વચન (दु वयणे) દ્વિ વચન (बहुवयणे) બહુ વચન (इत्थिवयणे) સ્રીવચન (पुंवयणे) પુરૂષ વચન (णपुंसगवयणे) નપુંસક વચન (अज्झत्थवयणे) અધ્યાત્મ વચન (उवणीयवयणे) ઉપનીત વચન (अवणीयवयणे) અપનીત વચન (उवणीयावणीयवयणे) ઉપનીતાપનીત વચન (अवणीयोवणीयवयणे) અપનીતોપનીય વચન (तीतवयणे) અતીત વચન (पडुप्पन्नवयणे) વર્તમાન વચન (अणागयवयणे) અનાગત-ભવિષ્ય વચન (पच्चक्खवयणे) પ્રત્યક્ષ વચન (परोक्खवयणे) પરોક્ષ વચન (इच्चेइतं भंते ! एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा) એ રીતે એક વચન યાવત્ પરોક્ષ વચન (वयमाणे) બોલતા (पण्णवणीणं एसा भासा ?) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે ? (ण एसा भासा मोसा ?) આ

टीका-भाषा प्रस्तावात् तद् विशेषरूप वचनवक्तव्यतां प्ररूपयितुमाह-'कइविहेणं भंते ! वयणे पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति हे भदन्त ! कतिविधं खलु वचनं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सोलसविहे वयणे पण्णत्ते' षोडशविधं वचनं प्रज्ञप्तम् 'तं जहा-एगवयणे दुवयणे वहुवयणे' तद्यथा १ एकवचनम्-मनुष्य इति यथा, सद्विवचनम्-मनुष्यौ इति यथा, ३ वहुवचनम्-मनुष्या इति यथा, ४-इत्थिवयणं' स्त्रीवचनम्-इयं नारी इति यथा, ५ 'पुमवयणे' पुंवचनम्-पुल्लिङ्गवचनम्-यथा अयं पुमान् इति, ६-'णपुंसगवयणे' नपुंसकवचनम्-इदं वनमिति यथा, ७-'अज्झत्थवयणे' अध्यात्मवचनम्-यथा मनसि किञ्चि-

---

एक वचन को यावत् परोक्ष वचन को बोलता हुआ (पण्णवणी णं एसा भासा) यह भाषा प्रज्ञापनी है (ण एसा भासा मोसा) यह भाषा मृषा नहीं है।

टीकार्थ-भाषा का प्रसंग होने से भाषा के एक विशिष्ट रूप वचन का यहां प्रतिपादन किया जाता है-

गौतम प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! वचन कितने प्रकार के कहे गये हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! वचन सोलह प्रकार का है। वे सोलह प्रकार यों हैं-

(१) एक वचन-जैसे मनुष्यः अर्थात् एक मनुष्य।

(२) द्विवचन-द्वित्व का प्रतिपादक, जैसे 'मनुष्यौ' अर्थात् दो मनुष्य।

(३) वहुवचन-बहुत्व का प्रतिपादक, जैसे 'मनुष्याः' अर्थात् बहुत-से मनुष्य

(४) स्त्रीवचन-स्त्रीत्व का प्रतिपादक, जैसे' नारी'।

(५) पुरुषवचन-पुलिंगवाचक, जैसे-'पुमान्'।

(६)नपुंसकवचन-नपुंसकत्व वाचक, जैसे 'वनम्'।

ભાષા મૃષા નથી ? (हंता गोयमा इच्चेइतं एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा वदमाणे) હા, ગૌતમ ! એ પ્રકારે એક વચનને યાવત્ પરોક્ષ વચનને બોલતા (पण्णवणीणं एसा भासा) આ ભાષા પ્રજ્ઞાપની છે (ण एसा भासा मोसा) આ ભાષા મૃષા નથી.

ટીકાર્થ-ભાષાનો પ્રસંગ હોવાથી ભાષાના એક વિશિષ્ટ રૂપ વચનનું અહીં પ્રતિ. પાદન કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! વચન કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! વચન સોળ પ્રકારના છે. તે સોળ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.

(૧) એક વચન-જેમ मनुष्यः અર્થાત્ એક મનુષ્ય.

(૨) દ્વિવચન-દ્વિત્વનુ પ્રતિપાદક, જેમ 'मनुष्यौ' અર્થાત્ બે મનુષ્ય,

(૩) બહુવચન-બહુત્વનુ પ્રતિપાદક, જેમ 'मनुष्याः' અર્થાત્ ઘણા મનુષ્યો

(૪) સ્ત્રી વચન-સ્ત્રીત્વનું પ્રતિપાદક, જેમ 'नारी'।

(૫) પુરૂષવચન-પુંલિંગ વાચક જેમ 'पुमान्'।

(૬) નપુંસક વચન-નપુંસક વાચક જેમ કે-'वनम्'

दन्यद् विचिन्त्य विप्रलम्भबुद्ध्याऽन्यद् वक्तुमिच्छुरपि सहसा यदेव मनसि चिन्तितमासीत् तदेव ब्रवीति इत्यर्थः, ८-'उवणीयवयणे' उपनीतवचनम्-प्रशंसात्मकवचनम् इत्यर्थः यथा इयं कन्या परमसुन्दरी वर्तते इति, ९ 'अवणीयवयणे' अपनीतवचनम्-निन्दात्मकवचनम् यथा इयं वाला कुरूपा वर्तते इति, १० 'उवणीयावणीयवयणे' उपनीतापनीतवचनम्-प्रशंसानन्तरं निन्दावचनम्-यथा परमसुन्दरीयं स्त्री किन्तु दुःशीला वर्तते इति, ११ 'अवणीयो-वणीयवयणे' अपनीतोपनीतवचनम्-निन्दानन्तरं प्रशंसात्मकवचनम् यथा-कुरूपेयं कन्या किन्तु सुशीला वर्तते इति, १२ 'तीतवयणे' अतीतवचनम्-भूतकालिकवचनम् यथा अकार्षीत्' १३ इति, 'पडुप्पण्णवयणे' प्रत्युत्पन्नवचनम्-वर्तमानकालिकवचनम् यथा पचति इति, १४ 'अणागयवयणे' अनागतवचनम्-भविष्यत्कालिकवचनम् यथा गमिष्यति, इत्यादि,

---

(७) अध्यात्म वचन-मन में कुछ और सोचकर ठगने की बुद्धि से कुछ और कहना चाहे, मगर अचानक वही मुख से निकल पडे जो सोचा हो।

(८) उपनीतवचन-प्रशंसात्मक वचन, जैसे 'यह कन्या अत्यन्त सुन्दरी है।

(९) अपनीत वचन-निन्दावाची वचन, जैसे यह लड़की बडी कुरूपा है।

(१०) उपनीतापनीत वचन-पहले प्रशंसा करके फिर निन्दा करने वाला वचन, जैसे-यह सुन्दरी है, मगर दुश्शीला है।

(११) अपनीतोपनीत वचन-निन्दा के पश्चात् प्रशंसा करने वाला वचन, जैसे-यह कन्या यद्यपि कुरूपा है, मगर है सुशीला।

(१२) अतीतवचन-भूतकाल का द्योतक वचन, जैसे-अकार्षीत् (किया)।

(१३) प्रत्युत्पन्न वचन-वर्त्तमानवाची वचन, जैसे 'पचति' अर्थात् पकाता है।

(१४) अनागत वचन-भविष्यत् काल का वाचक वचन, जैसे-'गमिष्यति' अर्थात् जाएगा।

---

(७) અધ્યાત્મ વચન-મનમાં કાંઇ બીજું જ વિચારીને ઠગવાની બુદ્ધિથી કાંઇક બીજું જ કહેવા ઇચ્છે, પણ અચાનક તે મોઢામાંથી નિકળી જાય કે જે મનમાં વિચાર્યું હોય.

(૮) ઉપનીતવચન-પ્રશંસાત્મક વચન. જેમ 'આ કન્યા અત્યન્ત સુંદર છે'

(૯) અપનીત વચન-નિન્દાત્મક વચન. જેમ 'આ કન્યા ખૂબકદરૂપી છે.'

(૧૦) ઉપનીતાપનીત વચન-પહેલા પ્રશંસા કરીને પછી નિન્દા કરવાવાળું વચન, જેમ 'આ સુંદરી છે પણ દુઃશીલા છે.'

(૧૧) અપનીતોપનીત વચન-નિન્દા પછી પ્રશંસા કરનારૂં વચન જેમ-'આ કન્યા યદ્યપિ કુરૂપા છે, પણ છે સુશીલા'

(૧૨) અતીત વચન-ભૂત કાલદ્યોતક વચન જેમ 'अकार्षीत्' (કર્યું)

(૧૩) પ્રત્યુત્પન્ન વચન-વર્તમાન વાચક વચન જેમ 'पचति' અર્થાત્ રાંધે છે.

(૧૪) અનાગત વચન-ભવિષ્યકાળનુ વાચક વચન, જેમ 'गमिष्यति' અર્થાત જશે.

१५ 'पच्चक्खवयणे' प्रत्यक्षवचनम्-यथा अयं घटः, इत्यादि, १६ 'परोक्खवयणे' परोक्षवचनम् यथा-स आसीत्, इत्यादि. गौतमः पृच्छति-'इच्चेइतं भंते ! एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा वदमाणे पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा ?' हे भदन्त ! इत्येतम्-पूर्वोक्तम् एकवचनं वा, यावद् द्विवचनं वा, बहुवचनं वा, स्त्रीवचनं वा, पुंवचनं वा, नपुंसकवचनं वा अध्यात्मवचनं वा उपनीतवचनं वा, अपनीतवचनं वा, उपनीतापनीतवचनं वा, अपनीतोपनीतवचनं वा, अतीतवचनं वा, प्रत्युत्पन्नवचनं वा, अनागतवचनं वा, प्रत्यक्षवचनं वा, परोक्षवचनं वा, वदन् जीवः यदा जीवो वदति तदा किं प्रज्ञापना खलु एषा भाषा भवति ? न खलु किम् एषा भाषा मृषा भवति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त-सत्यम् 'इच्चेइतं एगवयणं वा जाव परोक्खवयणं वा वदमाणे पण्णवणी णं एसा भासा, ण एसा भासा मोसा' इत्येतत्-उपर्युक्तम्, एकवचनं वा, यावद्-द्विवचनं वा, बहुवचनं वा, स्त्रीवचनं वा, पुंवचनं वा, नपुंसकवचनं वा, अध्यात्मवचनं वा, उपनीतवचनं वा, अपनीतवचनं वा, प्रत्युत्पन्नवचनं वा, अनागतवचनं वा, प्रत्यक्षवचनं व, परोक्षवचनं वा, वदन्-यदा जीवो वदति तदा प्रज्ञापनी खलु एषा भाषा भवति, नैषा भाषा मृषा भवति, तथा

---

(१५) प्रत्यक्ष वचन-जैसे 'यह घर है' यहां यह प्रत्यक्ष का सूचक वचन है।

(१६) परोक्षवचन-जैसे 'वह था यहां 'वह' वचन परोक्ष को सूचित करता है।

गौतम इन सोलह वचनों के संबध में प्रश्न करते है-हे भगवन् ! इन एक वचन से लेकर परोक्ष वचन तक का जीव जब प्रयोग करता हैं उसकी वह भाषा क्या प्रज्ञापनी होती है ? क्या यह भाषा मृषा नहीं है ?

भगवान-गौतम ! हां, उपर्युक्त एक वचन, द्विवचन, बहुवचन, स्त्रीवचन, पुरुषवचन, नपुंसक वचन, अध्यात्म वचन, उपनीतवचन, अपनीतवचन, उपनीतापनीत वचन, अपनीतोपनीतवचन, अतीतवचन, वर्त्तमानवचन, अनागत वचन, प्रत्यक्षवचन और परोक्षवचन को जीव जब बोलता है तो उसकी भाषा प्रज्ञापनी होती है। वह भाषा मृषा नहीं होती। इस प्रकार उपर्युक्त सोलह

---

(૧૫) પ્રત્યક્ષ વચન-જેમ 'આ ઘડો છે' અહીં 'આ' એ પ્રત્યક્ષનું સૂચક વચન છે.

(૧૬) પરોક્ષવચન-જેમ 'તે હતો' અહીં 'તે' વચન પરોક્ષને સૂચિત કરે છે

ગૌતમસ્વામી-આ સોળ વચનોના સમ્બન્ધમાં પ્રશ્ન કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આ એક વચનથી લઈ ને પરોક્ષ વચન સુધીના જીવ જ્યારે પ્રયોગ કરે છે તો તેમની તે ભાષા શું પ્રજ્ઞાપની હોય છે ? શું એ ભાષામૃષા નથી ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! હા, ઉપર્યુક્ત એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચન સ્ત્રીવચન, પુરૂષ વચન, નપુંસક વચન, અધ્યાત્મ વચન, ઉપનીત વચન, અપનીત વચન, ઉપનીતાપનીત વચન, અપનીતોપનીત વચન, અતીત વચન, વર્તમાન વચન, અનાગત વચન, પ્રત્યક્ષ વચન, પરોક્ષ વચન ના જીવ જ્યારે બોલે છે તો તેમની ભષા પ્રજ્ઞાપની હોય છે. તે

च पूर्वोक्तानि षोडशवचनानि यथावस्थितवस्तुप्रतिपादनावस्थायां न काल्पनिकानि भवन्ति अतएव यदैतानि सम्यगुपयुज्य वदति तदा सा भाषा प्रज्ञापनी अवसेयेत्यर्थः। सू० १३॥

भाषाविशेषभेदवक्तव्यता

मूलम्—कइ णं भंते ! भासज्जाया पण्णत्ता ? गोयमा ! चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता, तं जहा—सच्चमेगं भासज्जायं, बितियं मोसं भासज्जायं, तइयं सच्चामोसं भासज्जायं, चउत्थं असच्चामोसं भासज्जायं, इच्चेइयाइं भंते ! चत्तारि भासज्जायाइं भासमाणे किं आराहते विराहते? गोयमा! इच्चेइयाइं चत्तारि भासज्जायाइं आउत्तं भासमाणे आराहते नो विराहते, तेण परं असंजय अविरय अपडिहय अपच्चक्खायपावकम्मे सच्चं भासं भासंतो मोसं वा सच्चामोसं वा असच्चामोसं वा भासं भासमाणे नो आराहए, विराहए, एतेसि णं भंते ! जीवाणं सच्चभासगाणं मोसभासगाणं, सच्चामोसभासगाणं असच्चामोसभासगाणं अभासगाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा सच्चभासगा, सच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा, मोसभासगा असंखेज्जगुणा, असच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा, अभासगा अणंतगुणा। पण्णवणाए भगवईए भासापदं समत्तं ॥सू० १४॥

छाया—कति खलु भदन्त ! भाषा जातानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! चत्वारि भाषा जातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सत्यमेकं भाषा जातम् द्वितीयं मृषा भाषा जातम् तृतीयं सत्यमृषाभाषा

वचन जब वास्तविक वस्तु का प्रतिपादन करते हैं, तब वे मिथ्या नहीं होते। अतएव सम्यक् प्रकार से उपयोग लगाकर जब ये वचन बोले जाते हैं, तब वह भाषा प्रज्ञापनी होती है, ऐसा समझना चाहिए ॥१३॥

भाषा विशेष के भेद

शब्दार्थ—(कइ णं भंते भासज्जाया पण्णत्ता ?) हे भगवन ! भाषा के कितने

ભાષા મૃષા નથી હોતી. એ પ્રકારે ઉપર્યુક્ત સોળ વચન જ્યારે વાસ્તવિક વસ્તુનુ પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે તેઓ મિથ્યા નથી થતા. તેથી જ સમ્યક્ પ્રકારે ઉપયોગ કરીને જ્યારે આ વચનો બોલાય છે, તો તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની થાય છે એમ સમજવું જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

ભાષા વિશેષના ભેદ

શબ્દાર્થ—(कइ णं भंते ! भासज्जाया पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! ભાષાના કેટલા પ્રકાર કહ્યા છે?

ज्ञातम् चतुर्थमसत्यमृषाभाषाजातम्, इत्येतानि भदन्त ! चत्वारि भाषाजातानि भाषमाणः किमाराधकः? विराधकः? गौतम ! इत्येतानि चत्वारि भाषाजातानि आयुक्तं भाषमाण आराधको न विराधकः, तेन परम् असंयताविरताप्रतिहता प्रत्याख्यातपापकर्मा सत्यां भाषां भाषमाणो मृषा वा, सत्यमृषा वा, असत्यमृषा वा, भाषां भाषमाणो नो आराधको विराधकः, एतेषां खलु भदन्त ! जीवानां सत्यभाषकाणां मृषाभाषकाणां सत्यमृषाभाषकाणाम् असत्यमृषा-

प्रकार कहे हैं ? (गोयमा ! चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता) हे गौतम ! भाषा के चार प्रकार कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार हैं (सच्चमेगं भासज्जायं) भाषा का एक प्रकार सत्य (बितियं मोसं भासज्जायं) दूसरा भाषा का प्रकार मृषा है (तइयं सच्चामोसं भासज्जायं) तीसरा भाषाप्रकार सत्यामृषा है (चउत्थं असच्चामोसं भासज्जातं) चौथा भाषा का प्रकार असत्यामृषा है ।

(इच्चेइयाइं भंते ! चत्तारि भासज्जायाइं भासमाणे) इन चार भाषा प्रकारों को भाषता हुआ जीव (किं आराहए विराहए ?) क्या आराधक होता है या विराधक होता है ? (गोयमा ! इच्चेइयाइं भासज्जायाइं आउत्तं भासमाणे) इन भाषा प्रकारों को उपयोगपूर्वक बोलने वाला (आराहए नो विराहए) आराधक होता है, विराधक नहीं (तेण परं) उपयोग लगा कर भाषण करने वाले से भिन्न (असंजय-अविरय-अप्पडिहय-अपच्चक्खायपावकम्मे) असंयमी, अविरत, पाप कर्म का प्रतिघात और प्रत्याघात न करने वाला (सच्चं भासं भासंतो) सत्य-भाषा बोलता हुआ (मोसं वा सच्चामोसं वा असच्चामोसं वा भासं भासमाणे नो आराहए विराहए) मृषा, सत्यामृषा अथवा असत्यामृषा भाषा भाषता हुआ आराधक नहीं, विराधक है

गोयमा ! चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता) हे गौतम ! ભાષાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે છે (सच्चमेगं भासज्जायं) ભાષાનો એક પ્રકાર સત્ય (वितीयं मोसं भासज्जायं) બીજો ભાષાનો પ્રકાર મૃષા (तइयं सच्चामोसं भासज्जायं) ત્રીજો ભાષાનો પ્રકાર સત્યામૃષા છે (चउत्थं असच्चामोसं भासज्जायं) ચોથો ભાષાનો પ્રકાર અસત્યા મૃષા છે (इच्चेइयाइं भंते ! चत्तारि भासज्जायाइं भासमाणे) આ ચાર ભાષા પ્રકારોને બોલતો જીવ (किं आराहए विराहए ?) શું આરાધક હોય છે અગર વિરાધક હોય છે ? (गोयमा ! इच्चेइयाइं भासज्जयाइं आउत्तं भसमाणे) આ ભાષા પ્રકારને ઉપયોગ પૂર્વક બોલનાર (आराहए, नो विराहए) આરાધક થાય છે, વિરાધક નહીં (तेण परं) ઉપયોગ કરીને ભાષણ કરનારથી ભિન્ન (असंजय-अविरय-अप्पडिहय अपच्चक्खायपावकम्मे) અસયમી અવિરત, પાપ કર્મનો પ્રતિઘાત અને પ્રત્યાખ્યાન ન કરનાર (सच्चं भासं भासंतो) સત્ય ભાષા બોલતો થકો (मोसं वा सच्चामोसं वा असच्चामोसं वा भासं भासमणो नो आराहए विराहए) મૃષા, સત્યામૃષા, અથવા અસત્યામૃષા ભાષા બોલતો થકો આરાધક નથી, વિરાધક છે

भाषकाणाम् अभाषकाणाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा? गौतम! सर्वस्तोका जीवाः सत्यभाषकाः, सत्यमृषा भाषका असंख्येयगुणाः, मृषाभाषका असंख्येयगुणाः, असत्यमृषाभाषका असंख्येयगुणाः, अभाषका अनन्तगुणाः। प्रज्ञापनायां भगवत्यां भाषापदं समाप्तम् ॥सू० १४॥

टीका-अथ भाषाया एव प्रकारान्तरेण किञ्चिद् वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुमाह-'कइ णं भंते! भासज्जाया पण्णत्ता?' गौतमः पृच्छति हे भदन्त! कति खलु भाषा जातानि-भाषा प्रकाराः, प्रज्ञप्तानि-निरूपितानि? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'चत्तारि भासज्जाया पण्णत्ता' चत्वारि भाषाजातानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-सच्चमेगं भासज्जायं' सत्यमेकं-प्रथमं

(एएसिणं भंते! जीवाणं सच्चभासगाणं, मोसभासगाणं, सच्चामोसभासगाणं, असच्चामोसभासगाणं, अभासगाण य) हे भगवन्! इन सत्य भाषकों, मृषाभाषकों, सत्यमृषा भाषकों, असत्यामृषा भाषकों और अभाषक जीवों में (कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?) कौन किससे अल्प, बहुत तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं? (गोयमा! सव्वत्थोवा जीवा सच्चभासगा) हे गौतम! सबसे कम जीव सत्यभाषी हैं (सच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा) सत्यामृषाभाषी असंख्यातगुणा हैं (मोसभासगा असंखेज्जगुणा) मृषाभाषी असंख्यातगुणा हैं (असच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा) असत्यामृषाभाषी असंख्यातगुणा हैं (अभासगा अणंतगुणा) अभाषक अनन्तगुणा हैं।

भाषापद समाप्त

टीकार्थ-प्रकारान्तर से भाषा के संबंध में कुछ विशिष्टता प्रदर्शित की जाती है-

गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन्! भषा के प्रकार (भेद) कितने कहे गये हैं?

(एएसिण भंते! जीवाणं सच्चभासगाणं, मोसभासगाणं, सच्चामोसभासगाणं असच्चामोसभासगाणं, अभासगाण य) હે ભગવન્! અસત્યભાષકો, મૃષાભાષકો, સત્યમૃષા ભાષકો, અસત્યા મૃષા ભાષકો, અને અભાષક જીવોમાં (कयरे कयरे हिन्तो, अप्पा वा बहुया वा तुल्लावा विसेसाहिया वा?) કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે? (गोयमा! सव्वत्थोवा जीवा सच्चभासगा) હે ગૌતમ! બધાથી ઓછા જીવ સત્ય ભાષી છે (सच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा) સત્યા મૃષા ભાષી અસંખ્યાત ગણા છે (मोस भासगा असंखेज्जगुणा) મૃષા ભાષી અસંખ્યાત ગણા છે (असच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा) અસત્યા મૃષા ભાષી અસંખ્યાતગણા છે (अभासगा अणंतगुणा) અભાષકજીવ અનન્ત ગણા છે.

ભાષાપદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ-પ્રકારાન્તરથી ભાષાના સમ્બન્ધમાં કાંઈક વિશિષ્ટતા પ્રદર્શિત કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવાન્! ભાષાના પ્રકાર (ભેદ) કેટલા કહેલા છે?

भाषाजातम्-भाषाप्रकारो वर्तते 'बिइयं मोसं भासज्जायं' द्वितीयं मृषात्मकं भाषाजातम् भवति, 'तइयं सच्चामोसं भासज्जायं' तृतीयं सत्यमृषात्मकं भाषाजातं भवति, 'चउत्थं असच्चामोसं भासज्जायं' चतुर्थम् असत्यमृषात्मकं भाषाजातं भवति, गौतमः पृच्छति-'इच्चेइयाइं भंते ! चत्तारि भासज्जायाइं भासमाणे किं आराहए, विराहए ?' हे भदन्त ! इत्येतानि-उपर्युक्तानि चत्वारि भाषाजातानि-भाषाप्रकारान् भाषमाणो जीवः किम् आराधको भवति ? किं वा विराधको भवति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'इच्चेइयाइं चत्तारि भासज्जायाइं आउत्तं भासमाणे आराहए नो विराहए'-इत्येतानि-पूर्वोक्तानि चत्वारि भाषा जातानि आयुक्तम्-सम्यक्प्रवचनमालिन्यादि रक्षणपरतया प्रवचनोड्डाहरक्षणादि निमित्तं गुरुलाघवपर्यालोचनेन मृषापि भाषमाणः साधुजन आराधको भवति नो विराधको भवति 'तेण

भगवान्- हे गौतम ! भाषा के चार प्रकार कहे गये हैं । वे इस प्रकार हैं-(१)सत्य, यह भाषा का एक प्रकार है । (२)मृषा, यह भाषा का दूसरा प्रकार है । (३)सत्यामृषा, यह भाषा का तीसरा प्रकार है । और (४) असत्यामृषा, यह भाषा का चौथा प्रकार है ।

गौतम- भगवन् ! भाषा के इन चार प्रकारों से भाषण करने वाला जीव क्या आराधक होता है या विराधक होता है ?

भगवान्-हे गौतम ! भाषा के इन चार प्रकारों को जो जीव सम्यक् प्रकार से उपयोग लगाकर बोलता है, अर्थात् इस बात का ध्यान रखकर बोलता है कि प्रवचन में किसी प्रकार की मलीनता उत्पन्न न हो, प्रवचन की निन्दा न हो और इन सबसे प्रवचन को बचाने के लिए गौरव-लाघव का विचार करके बोलता है, वह साधुजन आराधक होता है, विराधक नहीं होता है । किन्तु जो उपयोग लगाकर भाषण करने वाले से भिन्न है अर्थात् जो मानसिक, वाचिक

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! ભાષાના ચાર પ્રકાર કહેલા છે. તેઓ આ પ્રકારે છે (૧) સત્ય, આ ભાષાનો એક પ્રકાર છે. (૨) મૃષા, એ ભાષાનો બીજો પ્રકાર છે. (૩) સત્યામૃષા એ ભાષાનો ત્રીજો પ્રકાર છે અને (૪) અસત્યા મૃષા એ ભાષાનો ચોથો પ્રકાર છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાષાના આ ચાર પ્રકારોથી ભાષણ કરનારા જીવ શુ આરાધક હોય છે, અગર વિરાધક હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભાષાના આ ચાર પ્રકારોને જીવ સમ્યક્ પ્રકારે ઉપયોગ કરીને બોલે છે, અર્થાત્ એ વાતનું ધ્યાન રાખીને બોલે છે કે પ્રવચનમા કોઇ પ્રકારની મલિનતા ન થાય, પ્રવચનની નિન્દા ન થાય, અને તે બધાથી પ્રવચનને બચાવવાને માટે ગૌરવ-લાઘવનો વિચાર કરીને બોલે છે. તે સાધુજન આરાધક થાય છે, વિરાધક નથી થતા. પરન્તુ જે ઉપયોગ લગાડીને ભાષણ કરનારથી ભિન્ન છે અર્થાત્ જે માનસિક, વાચિક તેમજ

परं असंजत अविरय अपडिहत अपच्चक्खायपावकम्मे सच्चं भासं भासतो मोसं वा' तेन-तस्मादायुक्तभाषणात् परो-भिन्नः असंयतः-मनो वचनकायसंयमरहितः, अविरतः पापादि कर्मतो विरतिरस्येति विरतः, न विरतोऽविरतः-सावद्यकर्मणोऽनिवृत्तः, अस्मादेव कारणाद् न प्रतिहत-मिथ्यादुष्कृतदान प्रायश्चित्ताभ्युपगमादिना न विनाशितम् अतीतम्, एवं न प्रत्याख्यातं-पुनरकरणतया प्रतिबद्ध भाविपापकर्म येन सः, अप्रतिहताप्रत्याख्यातपापकर्मा सत्यां भाषां भाषमाणो मृषा वा भाषमाणः 'सच्चामोसं वा असच्चामोसं वा' सत्यमृषा वा, असत्यमृषा वा 'भासं भासमाणे नो आराहए, विराहए' भाषां भाषमाणो नो आराधको भवति अपितु विराधक एव भवति, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! जीवाणं सच्चभासगाणं' हे भदन्त ! एतेषां खलु पूर्वोक्तानां जीवानां सत्यभाषकाणाम् 'मोसभासगाणं' मृषाभाषकाणाम् 'सच्चामोसभासगाणं' सत्यमृषाभाषकाणाम् 'असच्चामोसभासगाणं' असत्यमृषाभाषकाणाम् 'अभासगाण य' अभाषकाणाञ्च मध्ये 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ?

एवं कायिक संयम से रहित है, जो पापकर्म से विरत नहीं है अर्थात् पापकर्म का त्यागी नहीं है, जिसने अपने अतीत कालिक पापों के लिए मिथ्यादुष्कृत नहीं दिया है, प्रायश्चित्त नहीं किया है और भविष्यत् काल संबंधी पापों का प्रत्याख्यान नहीं किया है, ऐसा जीव चाहे सत्यभाषा बोले चाहे मिथ्या भाषा बोले, चाहे सत्यामृषा भाषा बोले, चाहे असत्यामृषा भाषा का प्रयोग करे, वह आराधक नहीं है, विराधक है।

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! इन सत्यभाषा बोलने वाले, मृषाभाषा बोलने वाले सत्यमृषा भाषा बोलने वाले असत्यामृषा भाषा बोलने वाले और अभाषक अर्थात् भाषा न बोलने वाले जीवों में कौन किससे अल्प है, कौन किससे बहुत है, कौन किससे तुल्य या विशेषाधिक हैं ?

भगवान्-गौतम ! सब से कम जीव सत्यभाषी हैं, क्यों कि सत्यभाषी दुर्लभ हैं। सत्यभाषी जीवों से सत्यमृषा (मिश्र) भाषी असंख्यातगुण अधिक

કાયિક સંયમથી રહિત છે, જે પાપકર્મથી વિરત નથી હોતા. અર્થાત્ પાપકર્મના ત્યાગી નથી, જેણે પોતાના અતીત કાલિક પાપોના માટે મિથ્યા દુષ્કૃત નથી દીધું, પ્રાયશ્ચિત નથી કર્યું અને ભવિષ્યત્ કાળ સમ્બન્ધી પાપોનું પ્રત્યાખ્યાન નથી કર્યું, એવા જીવ ચાહે સત્ય ભાષા બોલે ચાહે મિથ્યા ભાષા બોલે, ચાહે સત્યમૃષા ભાષા બોલે ચાહે અસત્યામૃષા ભાષાનો પ્રયોગ કરે, તે આરાધક નથી, વિરાધક છે.

ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અસત્યભાષા બોલનારા, મૃષાભાષા બોલનારા, સત્યામૃષા ભાષા બોલનારા, અસત્યા મૃષાભાષા બોલનારા અને અભાષક અર્થાત્ ભાષા ન બોલનારા જીવો કોણ કોનાથી અલ્પ છે, કોણ કોનાથી ઘણા છે, કોણ કોનાથી તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

भगवानाह–'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवा जीवा सच्चभासगा' सर्वस्तोका जीवाः सत्यभाषका भवन्ति सत्यभाषकाणां दुर्लभत्वात् तेभ्यः–'सच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा' सत्यमृषाभाषका असंख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि–'मोसभासगा असंखेज्जगुणा' मृषाभाषका असंख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि 'असच्चामोसभासगा असंखेज्जगुणा' असत्यमृषाभाषका असंख्येयगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि 'अभासगा अणंतगुणा' अभाषका अनन्तगुणा भवन्ति, अभाषकाणां सिद्धानामनन्तत्वादिति भावः, इति, 'पण्णवणाए भगवईए भासापदं समत्तं' प्रज्ञापनायां भगवत्यां भाषापदं समाप्तम् ॥सू० १४॥

इतिश्री विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित–ललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्री–शाहू छत्रपतिकोल्हापुर–राजप्रदत्त–'जैनशास्त्राचार्य'–पदविभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलाल–व्रतिविरचितायां श्री प्रज्ञापनासूत्रस्य प्रमेयबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां एकादशं भाषापदं समाप्तम् ॥११॥

हैं। उनसे मृषाभाषी असंख्यातगुणा अधिक हैं। मृषाभाषियों से असत्यामृषा भाषी असंख्यातगुणा अधिक हैं और असत्यामृषाभाषियों से अभाषक जीव अनन्त हैं, क्यों कि सिद्ध और एकेन्द्रिय जीव अनन्तगुणा हैं और वे सभी अभाषक हैं।

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित प्रज्ञापना सूत्र की प्रमेयबोधिनि व्याख्या में ग्यारहवां भाषापद समाप्त ॥११॥

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! બધાથી ઓછા જીવ સત્યભાષી છે કેમકે સત્યભાષી દુર્લભ છે. સત્યભાષી જીવોથી સત્યા મૃષા (મિશ્ર) ભાષી અસંખ્યાત ગણા અધિક છે. તેમનાથી મૃષા ભાષી અસંખ્યાત ગણા અધિક છે મૃષા ભષિયોથી અસત્યામૃષા ભાષી અસંખ્યાત ગણા અધિક છે. અને અસત્યા મૃષા ભાષિયોથી અભાષક જીવ અનન્ત છે કેમકે સિદ્ધ અને એકેન્દ્રિય જીવ અનન્ત ગણા છે અને તેઓ બધા અભાષક છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિ વિરચિત પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું અગિયારમુ ભાષા પદ સમાપ્ત ॥ ૧૧ ॥

अथ द्वादशं पदं प्रारभ्यते–

शरीरप्रकारवक्तव्यता

मूलम्–कइ णं भंते ! सरीरा पण्णत्ता ? गोयमा ! पंच सरीरा पण्णत्ता, तं जहा–ओरालिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए, कम्मए, नेरइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता, तं जहा–वेउव्विए, तेयए, कम्मए, एवं असुरकुमाराण वि जाव थणियकुमाराणं, पुढविकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता, तं जहा–ओरालिए, तेयए, कम्मए, एवं वाउकाइयवज्जं जाव चउरिंदियाणं, वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! चत्तारि सरीरया पण्णत्ता, तं जहा–ओरालिए, वेउव्विए, तेयए, कम्मए एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण वि, मणुस्साणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! पंचसरीरया पण्णत्ता, तं जहा–ओरालिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए, कम्मए, वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा–नारगाणं । सू० १॥

छाया–कति खलु भदन्त ! शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्च शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–औदारिकम्, वैक्रियम्, आहारकम्, तैजसं कार्मणम्, नैरयिकाणां भदन्त ! कति शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–वैक्रियं तैजसं कार्मणम्,

---

बारहवां शरीर पद

शरीर के प्रकार

शब्दार्थ–(कइ णं भंते ! सरीरा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! शरीर कितने प्रकार के कहे हैं ? (गोयमा ! पंच सरीरा पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच शरीर कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (ओरालिए) औदारिक (वेउव्विए) वैक्रिय (आहारए) आहारक (तेयए) तैजस (कम्मए) कार्मण ।

બારમું શરીર પદ–શરીરના પ્રકાર

શબ્દાર્થ–(कइ णं भंते ! सरीरा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! શરીર કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! पंच सरीरा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના શરીર કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (ओरालिए) ઔદારિક (वेउव्विए) વૈક્રિય (आहारए) આહારક (तेयए) તૈજસ (कम्मए) કાર્મણ

एवम् असुरकुमाराणामपि यावत्स्तनितकुमाराणाम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कति शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–औदारिकम्, तैजसम्, कार्मणम्, एवं वायुकायिकवर्जं यावत्–चतुरिन्द्रियाणां, वायुकायिकानां भदन्त ! कति शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! चत्वारि शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–औदारिकम्, वैक्रियम् तैजसं, कार्मणम्, एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि, मनुष्याणां भदन्त ! कति शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम !

(नेरइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नारकों के कितने शरीर कहे हैं ? (गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता) हे गौतम ! तीन शरीर कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (वेउव्विए, तेयए, कम्मए) वैक्रिय, तैजस, कार्मण (एवं असुरकुमाराण वि जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार असुर कुमारों के यावत् स्तनित कुमारों के

(पुढविकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) हे भगवन् ! पृथ्वीकाइकों के कितने शरीर कहे गए हैं ? (गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता) हे गौतम ! तीन शरीर कहे हैं (तं जहा ओरालिए, तेयए, कम्मए) वे इस प्रकार–औदारिक तैजस, कार्मण (एवं वाउकाइयवज्जं जाव चउरिंदियाणं) इसी प्रकार वायुकायिकों को छोडकर यावत् चौइन्द्रियों तक (वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) भगवन् ! वायुकायिकों के कितने शरीर कहे हैं ? (गोयमा ! चत्तारि सरीरया पण्णत्ता) हे गौतम ! चार शरीर कहे हैं (तं जहा–ओरालिए, वेउव्विए तेयए, कम्मए) औदारिक, वैक्रिय, तैजस, कार्मण (एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणंवि) इसी प्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यंचों के भी (मणुस्साणं भंते ! कइ सरीरया

(नेरइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! નારકોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે (गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (वेउव्विए, तेअए, कम्मए) વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ (एवं असुरकुमाराण वि जाव थणिय कुमाराणं) એ પ્રકારે અસુરકુમારોના યાવત્ સ્તનિત કુમારો સુધી

(पुढविकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે ? (गोयमा ! तओ सरीरा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહેલાં છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (ओरालिए, तेयए, कम्मए) ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ (एवं वाउकाइयवज्जं जाव चउरिंदियाणं) એજ પ્રકારે વાયુકાયિકો સિવાય યાવત્ ચતુરિન્દ્રિયો સુધી (वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) હે ભગવન્ વાયુકાયિકોના કેટલા શરીર હોય છે ? (गोयमा ! चत्तारि सरीरया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ચાર શરીર કહ્યાં છે (तं जहा ओरालिए, वेउव्विए, तेयए कम्मए) એ આ પ્રકારે–ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ (एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण वि) એજ પ્રકારે પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના પણ (मणुस्साणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! માણસોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે (गोयमा ! पंच

अथ द्वादशं पदं प्रारभ्यते-

शरीरप्रकारवक्तव्यता

मूलम्-कइ णं भंते ! सरीरा पण्णत्ता ? गोयमा ! पंच सरीरा पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए, कम्मए, नेरइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता, तं जहा-वेउव्विए, तेयए, कम्मए, एवं असुरकुमाराण वि जाव थणियकुमाराणं, पुढविकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए, तेयए, कम्मए, एवं वाउकाइयवज्जं जाव चउरिंदियाणं, वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! चत्तारि सरीरया पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए, वेउव्विए, तेयए, कम्मए एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण वि, मणुस्साणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! पंचसरीरया पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए, कम्मए, वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा-नारगाणं । सू० १॥

छाया-कति खलु भदन्त ! शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्च शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-औदारिकम्, वैक्रियम्, आहारकम्, तैजसं कार्मणम्, नैरयिकाणां भदन्त ! कति शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वैक्रियं तैजसं कार्मणम्,

---

बारहवां शरीर पद

शरीर के प्रकार

शब्दार्थ-(कइ णं भंते ! सरीरा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! शरीर कितने प्रकार के कहे हैं ? (गोयमा ! पंच सरीरा पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच शरीर कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (ओरालिए) औदारिक (वेउव्विए) वैक्रिय (आहारए) आहारक (तेयए) तैजस (कम्मए) कार्मण ।

બારમું શરીર પદ-શરીરના પ્રકાર

શબ્દાર્થ-(कइ णं भंते ! सरीरा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! શરીર કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! पंच सरीरा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના શરીર કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (ओरालिए) ઔદારિક (वेउव्विए) વૈક્રિય (आहारए) આહારક (तेयए) તૈજસ (कम्मए) કાર્મણ

एवम् असुरकुमाराणामपि यावत्स्तनितकुमाराणाम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कति शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–औदारिकम्, तैजसम्, कार्मणम्, एवं वायुकायिकवर्जं यावत्–चतुरिन्द्रियाणां, वायुकायिकानां भदन्त ! कति शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! चत्वारि शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–औदारिकम्, वैक्रियम् तैजसं, कार्मणम्, एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि, मनुष्याणां भदन्त ! कतिशरीरकाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम !

(नेरइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नारकों के कितने शरीर कहे हैं ? (गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता) हे गौतम ! तीन शरीर कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (वेउव्विए, तेयए, कम्मए) वैक्रिय, तैजस, कार्मण (एवं असुरकुमाराण वि जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार असुर कुमारों के यावत् स्तनित कुमारों के

(पुढविक्काइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) हे भगवन् ! पृथ्वीकाइकों के कितने शरीर कहे गए हैं ? (गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता) हे गौतम ! तीन शरीर कहे हैं (तं जहा ओरालिए, तेयए, कम्मए) वे इस प्रकार–औदारिक तैजस, कार्मण (एवं वाउकाइयवज्जं जाव चउरिंदियाणं) इसी प्रकार वायुकायिकों को छोडकर यावत् चौइन्द्रियों तक (वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) भगवन् ! वायुकायिकों के कितने शरीर कहे हैं ? (गोयमा ! चत्तारि सरीरया पण्णत्ता) हे गौतम ! चार शरीर कहे हैं (तं जहा–ओरालिए, वेउव्विए तेयए, कम्मए) औदारिक, वैक्रिय, तैजस, कार्मण (एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणवि) इसी प्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यंचों के भी (मणुस्साणं भंते ! कइ सरीरया

(नेरइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! નારકોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે (गोयमा ! तओ सरीरया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહ્યાં છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (वेउव्विए, तेअए, कम्मए) વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ (एवं असुरकुमाराण वि जाव थणिय कुमाराणं) એ પ્રકારે અસુરકુમારોના યાવત્ સ્તનિત કુમારો સુધી

(पुढविक्काइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે ? (गोयमा ! तओ सरीरा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહેલાં છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (ओरालिए, तेयए, कम्मए) ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ (एवं वाउकाइयवज्जं जाव चउरिंदियाणं) એજ પ્રકારે વાયુકાયિકો સિવાય યાવત્ ચતુરિન્દ્રિયો સુધી (वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता) હે ભગવન્ વાયુકાયિકોના કેટલા શરીર હોય છે ? (गोयमा ! चत्तारि सरीरया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ચાર શરીર કહ્યાં છે (तं जहा ओरालिए, वेउव्विए, तेयए कम्मए) એ આ પ્રકારે–ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ (एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाण वि) એજ પ્રકારે પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના પણ (मणुस्साणं भंते ! कई सरीरया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! માણસોના કેટલાં શરીર કહ્યાં છે (गोयमा ! पंच

पञ्च शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–औदारिकम्, वैक्रियम्, आहारकम्, तैजसम्, कार्मणम्, वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथा नारकाणाम् ॥सू० १॥

टीका–पूर्वोक्तरीत्या एकादशं पदं प्ररूप्य अथ द्वादशं पदं प्ररूपयितु मारभते–तत्र पूर्वपदे जीवानां सत्यमृषादि भाषायाः विभागः प्रतिपादितः, भाषायाश्च शरीराधीनत्वं वर्तते 'शरीर-प्रभवा भाषा' इत्यत्रैव तथोक्तेः, तत्र शरीरप्रस्तावात् तत्प्रभेदान् प्ररूपयितुमाह–'कइ णं भंते ! सरीरा पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! कति–कियन्ति खलु शरीराणि प्रज्ञप्तानि–प्ररूपितानि सन्ति उत्पत्तिसमयादारभ्य प्रतिसमयं शीर्यन्ते क्षीयन्ते इति शरीराणि ? भगवा-नाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच सरीरा पण्णत्ता' पञ्च शरीराणि प्रज्ञप्तानि 'तं जहा–ओरा-

---

पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! मनुष्यों के कितने शरीर कहे हैं ? (गोयमा ! पंच सरी-रया पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच शरीर कहे हैं (तं जहा–ओरालिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए, कम्मए) वे इस प्रकार–औदारिक, वैक्रिय, आहारक तैजस कार्मण (वाणमंतर जोइसिय वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों के शरीर नारकों के समान ।

टीकार्थ–पूर्वोक्त प्रकार से ग्यारहवें पद का प्ररूपणा करके अब बारहवें पद की प्ररूपणा प्रारंभ की जाती है । ग्यारहवें पद में जीवों की सत्य असत्य आदि भाषा की प्ररूपणा की गई है, किन्तु भाषा शरीर के अधीन होती हैं । कहा भी है–'शरीरप्रभवा भाषा' अर्थात् भाषा का उद्‌भव शरीर से होता है, यह कथन पिछले पद में ही किया गया है । अतएव शरीर के प्रसंग को लेकर उसके भेदों का निरूपण करते हैं–

गौतमस्वामी पूछते हैं–भगवन् ! शरीर कितने कहे गए हैं ? उत्पत्ति के समय से लगातार प्रतिक्षण जो शीर्ण अर्थात् जर्जरित होते रहते हैं, उन्हें शरीर कहते हैं।

सरीरया पण्णत्ता) ગૌતમ ! પાંચ શરીર કહ્યાં છે (तं जहा–ओरालिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए–कम्मए) તેઓ આ રીતે–ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ (वाणमंतर जोइसियवेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક દેવોના શરીર નારકોના સમાન સમજવા.

ટીકાર્થ–પૂર્વોક્ત પ્રકારે અગીયારમા પદની પ્રરૂપણા કરીને હવે બારમાં પદની પ્રરૂ-પણાનો પ્રારંભ કરાય છે. અગિયારમાં પદમાં જીવોની સત્ય અસત્ય આદિ ભાષાની પ્રરૂપણા કરાઈ કિન્તુ ભાષા શરીરને આધીન હોય છે. કહ્યું પણ છે–'શરીર પ્રભવા ભાષા' અર્થાત્ ભાષાનો ઉદ્‌ભવ શરીરથી થાય છે, એ કથન પાછલા પદમાં જ કરાયેલું છે. તેથી જ શરીરનો પ્રસંગ લઈને તેમના ભેદોની પ્રરૂપણા કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પૂછે છે–હે ભગવન્ ! શરીર કેટલા કહ્યા છે ? ઉત્પત્તિના સમયથી શરૂ કરીને પ્રતિક્ષણ જે શીર્ણ અર્થાત્ જર્જરિત થતાં રહે છે, તે શરીર છે

लिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए, कम्मए' तद्यथा-औदारिकम्, वैक्रियम्, आहारकम्, तैजसम्, कार्मणम्, तत्र उदारम्-प्रधानं तदेव औदारिकम्, प्रधानत्वश्चास्य जिनेन्द्रगणधरापेक्षया बोध्यम्, तद्भिन्नस्यानुत्तरदेवशरीरस्यापि अनन्तगुणहीनत्वात्, अथवा उदारम्-विस्तारवत्, विस्तारवत्ता चास्यावस्थितस्वभावस्य सातिरेकयोजनसहस्रमानत्वात्, वैक्रियस्यापि एतावदवस्थितप्रमाणत्वानुपलम्भात्, उत्कर्षेणापि अवस्थितप्रमाणस्य वैक्रियस्य पञ्चधनुःशतप्रमाणत्वात्, तदपि तावत्प्रमाणं वैक्रियं शरीरमधः सप्तम्यामेव नारकपृथिव्यामुपलभ्यते नान्यत्र, उत्तरवैक्रियस्य योजनलक्षप्रमाणत्वेऽपि आभववर्तित्वाभावेन न तदवस्थितत्वम् अतस्तदपेक्षया वक्तुमशक्यत्वात्, तथा चोक्तम्-

'ओरालं नाम वित्थरालं विसालं तिजं भणियं होइ।
कहं? साइरेग जोयणसहस्समवट्ठियप्पमाणमोरालियं॥

भगवान् उत्तर देते हैं-गौतम! शरीर पांच कहे गए हैं। वे इस भांति हैं-(१) औदारिक (२) वैक्रियक (३) आहारक (४) तैजस और (५) कार्मण। उदार अर्थात् प्रधान शरीर को औदारिक कहते हैं। औदारिक शरीर की प्रधानता तीर्थंकरों और गणधरों की अपेक्षा समझनी चाहिए। उनके अतिरिक्त अनुत्तर देवों का भी शरीर अनन्तगुणहीन होता है। अथवा उदार का अर्थ है विस्तार वान्। औदारिक शरीर विस्तारवान् इस कारण कहलाता है कि वह स्थायी रूप से अतिरेक एक हजार योजन प्रमाण का होता है। वैक्रिय शरीर का भी इतना अवस्थित प्रमाण नहीं होता, उसका अधिक से अधिक अवस्थित प्रमाण पांच सौ धनुष का ही होता है। यह भी सिर्फ सातवीं नरकभूमि के नारकों में ही पाया जाता हैं अन्यत्र नहीं। यद्यपि उत्तर वैक्रिय शरीर एक लाख योजन तक का होता है, परन्तु वह भवपर्यंत स्थायी नहीं होने के कारण अवस्थित नहीं होता।

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! શરીર પાચ કહેલાં છે. તે આ રીતે છે (૧) ઔદારિક (૨) વૈક્રિયક (૩) આહારક (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ ઉદાર અર્થાત્ પ્રધાન શરીરને ઔદારિક કહે છે. ઔદારિક શરીરની પ્રધાનતા તીર્થંકરો અને ગણધરોની અપેક્ષાએ સમજવી જોઇએ તેના સિવાય અનુત્તર દેવોના પણ શરીર અનન્તગુણહીન હોય છે. અથવા ઉદારનો અર્થ છે વિસ્તારવાન્ ઔદારિક શરીર વિસ્તારવાન્ એ કારણે કહેવાય છે કે તે સ્થાયી રૂપથી સાતિરેક એક હજાર યોજન પ્રમાણ સુધીના હોય છે. વૈક્રિય શરીરનું પણ એટલું અવસ્થિત પ્રમાણ નથી હોતું. તેનું વધારેમા વધારે અવસ્થિત પ્રમાણ પાંચસો ધનુષનું જ હોય છે. એ પણ કેવળ સાતમી નરક ભૂમિના નારકોમાં જ મળી આવે છે, બીજે નહીં, જો કે ઉત્તર વૈક્રિય શરીર એક લાખ યોજન સુધીના હોય છે, પરન્તુ તે ભવપર્યન્ત સ્થાયી ન હોવાના કારણે અવસ્થિત નથી હોતાં. અહીં તેની અપેક્ષાએ કથન નથી કરાયું. કહ્યું પણ છે કે-ઉદાર વિસ્તારવાન્ ને કહે છે-અર્થાત્

अन्न मेदह मेत्तं नत्थित्ति, विउव्वियं होज्जा,

तंतु अणवट्ठियप्पमाणं साइरेगं जोयणसहस्सं वणप्फइयाणं' इति,

उदारं नाम विस्तारम्, विशालमिति यद् भणितं भवति कथम्? सातिरेकयोजनसहस्रमवस्थितप्रमाणमौदारिकम्, अन्यो देह एतादृशो नास्ति इति, अथवा–मोक्षप्राप्तिहेतुत्वादुदारं प्रधानं बोध्यम्। वैक्रियं भवेत् तत्तु अनवस्थितप्रमाणम्, अवस्थितं पुनः पञ्चधनुः शतानि अधः सप्तम्याम्, इदं पुनरवस्थितप्रमाणं सातिरेकं योजनसहस्रं वनस्पतीनाम्' इति, अथवा उदारम्-स्वसमयपरिभाषया मांसास्थिस्नायुमज्जादि संवद्धम्, उदारमेवौदारिकमिति स्वार्थिकः सर्वत्र इकक् प्रत्ययो बोध्यः १ एवम्–विशिष्टा–विलक्षणा, विविधा वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियम्, तथाचोक्तम्–'विविहा विसिट्ठगा वा किरिया तीए उ जं भवंतमिह। वेउव्वियंतयं पुण नारगदेवाणपगईए' ।१। विविधा विशिष्टा वा क्रिया

यहां उसकी अपेक्षा से कथन नहीं किया गया है। कहा भी है–'उदार विस्तारवान् को कहते हैं–अर्थात् जो विशाल हो किन्तु यह कैसे? इसका उत्तर यह है कि औदारिक शरीर कुछ अधिक एक हजार योजन अवस्थित प्रमाण वाला होता है अन्य किसी भी शरीर का प्रमाण इतना नहीं होता। वैक्रिय इतना बडा हो सकता है किन्तु उसका वह प्रमाण अनवस्थित होता है। अर्थात् भवपर्यंत कायम नहीं रहता। उसका अवस्थित प्रमाण तो सातवीं पृथ्वी में पांच सौ धनुष का है। किन्तु वनस्पतिकायिकों के औदारिक शरीर का एक हजार योजन का प्रमाण भवपर्यंत अवस्थित रहता है।'

अथवा ऊपर स्वसिद्धान्त की परिभाषा के अनुसार उदार का अर्थ है–मांस अस्थि, स्नायु एवं मज्जा आदि से सम्बद्ध। उदार ही औदारिक कहलाता है। सर्वत्र स्वार्थ में 'इक' प्रत्यय होकर औदारिक शब्द निष्पन्न हुआ है।

विशिष्ट विलक्षण, अथवा विविध क्रिया विक्रिया है और उसमें होने

જે વિશાલ હોય પણ એ કેવી રીતે? તેનો ઉત્તર એ છે કે, ઔદારિક શરીર કાંઈક અધિક એક હજાર યોજન અવસ્થિત પ્રમાણવાળા હોય છે. અન્ય કોઈ પણ શરીરનું પ્રમાણ એટલુ નથી હોતુ. વૈક્રિય એટલા મોટા હોઈ શકે છે કિન્તુ તેનું તે પ્રમાણ અનવસ્થિત હોય છે. અર્થાત્ ભવપર્યન્તે કાયમ નથી રહેતું અવસ્થિત પ્રમાણ તો સાતમી પૃથ્વીમાં પાંચસો ધનુષનું છે. કિન્તુ વનસ્પતિ કાયિકોના ઔદારિક શરીરનું એક હજાર યોજનનું પ્રમાણ ભવપર્યન્ત અવસ્થિત રહે છે.

અથવા સ્વસિદ્ધાન્તની પરિભાષાના અનુસાર ઉદારનો અર્થ છે–માંસ, અસ્થિ, સ્નાયુ તેમજ મજ્જા આદિથી સમ્બદ્ધ. ઉદાર જ ઔદારિક કહેવાય છે. સર્વત્ર સ્વાર્થમાં इक् પ્રત્યય થઈ ને ઔદારિક શબ્દ નિષ્પન્ન થયેલ છે.

વિશિષ્ટ વિલક્ષણ અથવા વિવિધ ક્રિયા વિક્રિયા છે અને તેમાં થનાર શરીર વૈક્રિય

तस्यां तु यद्भवं तदिह वैक्रियं तत्पुनर्नारकदेवानां प्रकृत्या ।१। इति, वैकुर्विकमिति वा शब्दस्वरूपम् तत्र विकुर्वणार्थकाद् विकुर्वधातोः विकुर्वणं इति भावे घञ्-प्रत्यये सति रूपम् तस्य विविधा क्रिया इत्यर्थः, तेन निर्वृत्तं-'निष्पन्नमिति वैकुर्विकमिति २, एवम्-चतुर्दश पूर्वविदा कार्योत्पादेलब्धि सामर्थ्येन यदा ह्रियते निष्पाद्यते तदाहारकमित्युच्यते ३, तथा तेजसो विकार स्तैजसमिति ४, एवं कर्मणो जातं कार्मजं कार्मणं वेति ५, तत्रौदारिकाद् वैक्रियस्य प्रदेशसूक्ष्मत्वमवसेयम् । वैक्रियादपि आहारकस्य, आहारकादपि तैजसस्य, तैजसादपि कार्मणस्य प्रदेशसूक्ष्मत्वं वर्तते, एवं वर्गणासु औदारिकाद् वैक्रियस्य प्रदेशबाहुल्यम् वैक्रियादपि आहारकस्य, आहारकादपि तैजसस्य, तैजसादपि कार्मणस्य वर्गणापेक्षया प्रदेश-

---

वाला शरीर वैक्रिय कहलाता है । कहा भी है- विविधा अथवा विशिष्टा क्रिया विक्रिया कहलाती है, उसमें जो हो वह वैक्रिय शरीर। यह वैक्रिय शरीर स्वभावतः नारकों और देवों का होता है । अथवा 'वेउव्विय' का संस्कृत रूप में वैकुर्विक समझना चाहिए । विकुर्वणा अर्थ वाले विकुर्व धातु से भाव अर्थ में घञ् प्रत्यय होकर वैकुर्विक रूप बनता है । तात्पर्य यह है कि विविध क्रियाओं से निष्पन्न शरीर वैकुर्विक कहलाता है ।

चौदह पूर्वों के धारक मुनि के द्वारा प्रयोजन होने पर जिस शरीर का निष्पादन किया जाता हैं,, वह आहारक शरीर है। तथा जो तेज का विकार हो सो तैजस। इस प्रकार जो शरीर कर्म से उत्पन्न हो वह कर्मज या कार्मण शरीर कहलाता है ।

इन पांचो शरीरों में से औदारिक शरीर की अपेक्षा वैक्रिय के, वैक्रिय की अपेक्षा आहारक के, आहारक की अपेक्षा तैजस के तैजस की अपेक्षा कार्मण शरीर के प्रदेश अधिक होते हैं, फिर भी ये शरीर उत्तरोत्तर सूक्ष्म होते हैं।

કહેવાય છે. કહ્યુ પણ છે-વિવિધા અથવા વિશિષ્ટા ક્રિયા વિક્રિયા કહેવાય છે, તેમાં જે હોય તે વૈક્રિય શરીર. આ વૈક્રિય શરીર સ્વભાવતઃ નારકો અને દેવોના હોય છે. અથવા 'वेउव्विय' નું સંસ્કૃત રૂપ 'वैकुर्विक' સમજવુ જોઇએ. વિકુર્વણા અર્થવાળા 'विकुर्व' ધાતુથી ભાવ અર્થમાં 'घञ्' પ્રત્યય થઈને વૈકુર્વિક રૂપ બને છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિવિધ ક્રિયાઓથી નિષ્પન્ન શરીર વૈકુર્વિક કહેવાય છે.

ચૌદ પૂર્વોના ધારક મુનિ દ્વારા પ્રયોજન હોતાં જે શરીરનું નિષ્પાદન કરાય છે, તે આહારક છે. તથા જે તેજનો વિકાર હોય તે તૈજસ. એ પ્રકારે જે શરીર કર્મથી ઉત્પન્ન થાય તે કર્મ જ અગર કાર્મણ શરીર કહેવાય છે.

આ પાંચે શરીરોમાથી ઔદારિક શરીરની અપેક્ષાએ વૈક્રિયના વૈક્રિયની અપેક્ષાએ આહારકના આહારકની અપેક્ષાએ તૈજસના અને તૈજસની અપેક્ષાએ કાર્મણ શરીરના પ્રદેશ અધિક હોય છે, પછી પાછાં એ શરીરો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બને છે. એજ પ્રકારે વર્ગણા-

बाहुल्यं वर्तते इत्येवं वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितु मुपर्युक्तरीत्या औदारिकादीनां शरीराणामुपन्यासः कृतः, अथ नैरयिकादीना मुक्तपञ्चशरीरेष्वेव यथायोग्यं शरीरं भवतीति प्ररूपयितु माह-'नेरइया णं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! नैरयिकाणां कति शरीराणि भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'तओ सरीरया पण्णत्ता' नैरयिकाणां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-वेउव्विए, तेयए, कम्मए' वैक्रियं, तैजसम्, कार्मणञ्च, 'एवं असुरकुमाराणवि जाव थणियकुमाराणं' एवम्-नैरयिकाणामिव असुरकुमाराणामपि वैक्रियं तैजसं कार्मणमित्येतत् त्रितयमेव शरीरं भवति, यावत्-नागकुमाराणां सुवर्णकुमाराणाम् अग्निकुमाराणां विद्युत्कुमाराणाम् उदधिकुमाराणां द्वीपकुमाराणां दिक्कुमाराणां पवनकुमाराणां स्तनितकुमाराणामपि उपर्युक्ता त्रीण्येव शरीराणि भवन्तीति भावः, गौतमः

इसी प्रकार वर्गणाओं में औदारिक वर्गणा की अपेक्षा वैक्रिय वर्गणा में प्रदेशों की बहुलता होती है, वैक्रिय वर्गणा की अपेक्षा आहारक वर्गणा में, आहारक वर्गणा की अपेक्षा तैजस वर्गणा मे, तैजस की अपेक्षा कार्मण वर्गणा में प्रदेशों की बहुलता होती है। इस प्रकार की विशिष्टता का प्रतिपादन करने के लिए उपर्युक्त क्रम से औदारिक आदि शरीरों का उपन्यास किया गया है।

नारक आदि जीवों के इन पाँच शरीरों में से ही यथायोग्य शरीर होते हैं, यह प्ररूपणा करने लिए कहते हैं-

गौतम-भगवन् ! नारकों के कितने शरीर होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! नारकों के तीन शरीर कहे गए हैं, वे इस प्रकार हैं-वैक्रिय, तैजस और कार्मण। इसी प्रकार असुरकुमारों के भी यही तीन शरीर पाए जाते हैं, यावत्-नागकुमारों, सुवर्ण कुमारों, अग्नि कुमारों, विद्युत्कुमारों, उदधि कुमारों, द्वीप कुमारों, दिक्कुमारों, पवन कुमारों और स्तनित कुमारों के भी उपर्युक्त तीन शरीर ही होते हैं।

આમા ઔદારિક વર્ગણાની અપેક્ષાએ વૈક્રિય વર્ગણામા પ્રદેશોની બહુલતા હોય છે, વૈક્રિય વર્ગણાની અપેક્ષાએ આહારક વર્ગણામા પ્રદેશોની બહુલતા હોય છે. આ પ્રકારની વિશેષતાનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે, ઉપર્યુક્ત ક્રમથી ઔદારિક આદિ શરીરોમા ઉપન્યાસ કરેલ છે.

નારક આદિ જીવોના આ પાંચ શરીરોમાથી જ યથાયોગ્ય શરીર થાય છે. એ પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોના કેટલાં શરીર હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોના ત્રણ શરીર કહેલાં છે, તે આ પ્રકારે-વૈક્રિય. તૈજસ, અને કાર્મણ એજ પ્રકારે અસુરકુમારોના પણ આજ ત્રણ શરીર મળી આવે છે. યાવત્ નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિતકુમારોના પણ ઉપર્યુક્ત ત્રણ શરીરો જ હોય છે.

पृच्छति-'पुढवीकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'तओ सरीरया पण्णत्ता' पृथिवी कायिकानां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि 'तं जहा-ओरालिए तेयए कम्मए' तद्यथा-औदारिकम् तैजसम् कार्मणञ्च, 'एवं वाउकाइयवज्जं जाव चउरिंदियाणं' एवम्-पृथिवीकायिकानामिव वायुकायिकवर्जम्-वायुकायिकान् वर्जयित्वा यावत्-अप्कायिकानां तेजस्कायिकानां वनस्पति कायिकानां द्वीन्द्रियाणां त्रीन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणाञ्चापि औदारिकं तैजसं कर्मणमित्येतानि त्रीण्येव शरीराणि भवन्तीत्यर्थः, गौतमः पृच्छति-'वाउकाइयाणं भंते ! कइ सरीरया पण्णत्ता?' हे भदन्त ! वायुकायिकानां कतिशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चत्तारि सरीरया पण्णत्ता' वायुकायिकानां चत्वारि शरीरकाणि प्रज्ञप्तानि 'तं जहा-ओरालिए वेउव्विए तेयए कम्मए' तद्यथा-औदारिकं वैक्रियं तैजसं कार्मणञ्च 'एवं पंचिंदियतिरिक्ख-जोणियाण वि' एवम्-वायुकायिकानामिव पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि औदारिकं वैक्रियं तैजसं कार्मण मित्येतानि चत्वारि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, गौतमः पृच्छति-'मणुस्साणं भंते ! कति सरीरया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! मनुष्याणां कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-

गौतम-हे भगवन् ! पृथिवीकायिकों के कितने शरीर कहे गए हैं ?

भगवान्- हे गौतम ! तीन शरीर कहे हैं, वे इस प्रकार-औदारिक, तैजस और कार्मण । इसी प्रकार वायुकायिकों को छोडकर चतुरिन्द्रियों तक अर्थात् अप्कायिकों, तेजस्कायिकों, वनस्पतिकायिकों, द्वीन्द्रियों, त्रीन्द्रियों और चौइन्द्रियों के भी यही तीन शरीर होते हैं ।

गौतम-भगवन ! वायुकायिकों के कितने शरीर होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! चार शरीर होते हैं, वे इस प्रकार हैं-औदारिक, वैक्रियक, तैजस और कार्मण । इसी प्रकार पंचेन्द्रियतिर्यंचों के भी यही चार शरीर होते हैं ।

गौतम-भगवन् ! मनुष्यों के कितने शरीर कहे गए हैं ?

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ પૃથ્વીકાયિકોના કેટલા શરીર કહેલા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ત્રણ શરીર કહ્યાં છે, તે આ પ્રકારે- ઔદારિક તૈજસ અને કાર્મણ. એજ પ્રકારે વાયુકાયિકો સિવાય ચતુરિન્દ્રિયો સુધી અર્થાત્ અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વનસ્પતિકાયિકો દ્વીન્દ્રિયો, ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોના પણ આજ ત્રણ શરીર હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોના કેટલાં શરીર હોય છે ?

શ્રી શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચાર શરીર હોય છે, તેઓ આ પ્રકારે ઔદારિક, વૈક્રિયક, તૈજસ, અને કાર્મણ એજ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના પણ આજ ચાર શરીર હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! મનુષ્યોના કેટલાં શરીર કહેલાં છે ?

'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच सरीरया पण्णत्ता' मनुष्याणां पञ्च शरीराणि प्रज्ञप्तानि 'तं जहा-ओरालिए वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए' तद्यथा-औदारिकं वैक्रियम् आहारकं तैजसं कार्मणम्, 'वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा नारगाणं' वानव्यन्तराणां ज्योतिष्काणां वैमानिकानाञ्च शरीराणि यथा नैरयिकाणां प्रतिपादितानि तथा प्रतिपत्तव्यानि, तथा च वैक्रियं तैजसं कार्मण मित्येतानि त्रीण्येव शरीराणि वानव्यन्तरज्योतिष्क-वैमानिकानां भवन्तीति भावः ॥सू० १॥

॥ औदारिकादिशरीरविशेषवक्तव्यता ॥

मूलम्-केवइयाणं भंते ! ओरालियसरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धिल्लया य मुक्किल्लया य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा सिद्धाणंत भागो, केवइयाणं भंते वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो. तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता, अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, जहा ओरालियस्स मुक्केल्लया तहेव वेउव्वियस्स वि भाणियव्वा, केवइयाणं भंते ! आहारगसरीरगा पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता. तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते

भगवान्-गौतम ! पांच शरीर कहे गए हैं, वे इस प्रकार-औदारिक, वैक्रियक, आहारक, तैजस और कार्मण ।

वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों, और वैमानिक देवों के नारकों के समान तीन शरीर ही होते हैं-वैक्रिय, तैजस और कार्मण ।

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પાંચ શરીર કહેલાં છે, તેઓ આ પ્રકારે-ઔદારિક વૈક્રિયક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિક દેવોના નારકોની સમાન ત્રણ શરીર હોય છે-વૈક્રિય, તૈજસ, અને કાર્મણ

बद्धेल्लया ते णं सिय अत्थि, सिय नत्थि, जइ अत्थि जहण्णेणं एक्को वा, दो वा, तिण्णि वा, उक्कोसेणं सहस्सपुहुत्तं, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता. जहा ओरालियस्स मुक्किल्लया तहेव भाणियव्वा, केवइयाणं भंते ! तेयगसरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा, ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणि ओस्सप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, दव्वओ सिद्धेहिंतो अणंतगुणा, सव्वजीवाणंतभागूणा. तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता, अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, दव्वओ सव्वजीवेहिंतो अणंतगुणा, जीववग्गस्साणंतभागे, एवं कम्मगसरीराणि वि भाणियव्वाणि ॥सू० २॥

छाया-कियन्ति खलु भदन्त ! औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि किल बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽसंख्येया लोकाः, तत्र

औदारिक आदि शरीरों की वक्तव्यता

शब्दार्थ-(केवइया णं भंते ! ओरालियसरीरया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! औदारिक शरीर कितने कहे गए हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे गए हैं (त जहा-बद्धेल्लया य, मुक्किल्लया य) वे इस प्रकार बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) उनमें जो बद्ध हैं वे असंख्यात हैं (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति) असंख्यात उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों से उनका अपहरण होता है (कालओ) काल से (खेत्तओ असंखेज्जा लोगा) क्षेत्र से असंख्यात लोक (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया)

ઔદારિક આદિ શરીરોની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(केवइयाणं भंते ! ओरालिय सरीरया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ઔદારિક શરીર કેટલાં કહેલાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહેલ છે (त जहा-बद्धेलया य मुक्किल्लया य) તેઓ આ પ્રકારે બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेलगा तेणं असंखेज्जा) તેમાં જે બદ્ધ છે તેઓ અસંખ્યાત છે (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणिहिं अवहीरंति) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળોથી તેમનું અપહરણ થાય છે (कालओ) કાળથી (खेत्तओ असंखेज्जा लोगा) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોક (तत्थ णं जे ते मुक्के-

खलु यानि किल मुक्तानि तानि खलु अनन्तानि अनन्ताभि रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभि रपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः, अभवसिद्धिकेभ्योऽनन्तगुणाः सिद्धानामनन्तभागः, कियन्ति खलु भदन्त ! वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि किल बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभि रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभि रपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽसंख्येयाः श्रेणयः, प्रतरस्यासंख्येयभागः, तत्र खलु यानि किल मुक्तानि तानि खलु अनन्तानि अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभि रपह्रियन्ते

उनमें जो मुक्त अर्थात् त्यागे हुए हैं (ते णं अणंता) वे अनन्त हैं (अणंताहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) काल से अनन्त उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों से अपहरण होता है (खेत्तओ अणंता लोगा) क्षेत्र से अनंत लोक (अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा) अभव्यों से अनन्तगुणा हैं (सिद्धाणंतभागो) सिद्धों का अनन्तवां भाग हैं

(केइया णं भंते ! वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! वैक्रियशरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (बद्धेल्लया मुक्केल्लया य) बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) उनमें जो बद्ध हैं, वे असंख्यात हैं (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) काल से असंख्यात उत्सर्पिणियों अवसर्पिणियों से अपहृत होते हैं (खेत्तओ) क्षेत्र से (असंखेज्जाओ सेढीओ) असंख्यात श्रेणियाँ (पयरस्स असंखेज्जइभागो) प्रतर का असंख्यातवां भाग (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) उनमें जो मुक्त हैं (ते णं अणंता) वे अनन्त हैं (अणंताहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति) अनन्त उत्सर्पिणियों-अवसर्पिणियों से अपहृत

ल्लया) તેઓમાંથી જેઓ મુક્ત અર્થાત્ ત્યાગેલા છે (तेणं अणंता) તેઓ અનન્ત છે (अणंताहिं उस्सप्पिणि–ओसप्पिणिहिं अवहीरंति कालओ) કાળથી અનન્ત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી કાળોથી અપહરણ થાય છે (खेत्तओ अणंता लोगा) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક (अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा) અભવ્યોથી અનન્તગણા છે (सिद्धाणतभागो) સિદ્ધોના અનન્તમા ભાગ જેટલા છે.

(केवइयाणं भंते वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! વૈક્રિય શરીર કેટલાં કહેલાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (बद्धेल्लया मुक्केल्लया य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं असंखेज्जा) તેમાં જેઓ બદ્ધેલક છે તેઓ અસંખ્યાત છે. (ते णं असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि–ओसप्पिणिहिं अवहीरंति कालओ) કાલથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે (खेत्तओ) ક્ષેત્રથી (असंखेज्जाओ सेढीओ) અસંખ્યાત શ્રેણિયો (पयरस्स असंखेज्जइभागो) પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) તેઓમાં જે મુક્ત છે (ते णं अणंता) તેઓ અનન્ત છે. અને (अणंताहि उस्सप्पिणी–ओसप्पिणिहिं अवहीरंति) અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અવસર્પિણીયોથી અપહૃત થાય છે (कालओ) કાલથી (ક્ષેત્ર [illegible]

कालतो यथौदारिकस्य मुक्तानि तथैव वैक्रियस्यापि, भणितव्यानि, कियन्ति खलु भदन्त ! आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि किल बद्धानि तानि खलु स्यात् सन्ति, स्यात् न सन्ति, यदा सन्ति जघन्येन एकं वा, द्वे वा, त्रीणि वा, उत्कृष्टेन सहस्रपृथक्त्वम्, तत्र खलु यानि किल मुक्तानि तानि खलु अनन्तानि यथा औदारिकस्य मुक्तानि तथैव भणितव्यानि, कियन्ति खलु भदन्त ! तैजसशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि, तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि बद्धानि तानि खलु अनन्तानि अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभि रपह्रियन्ते कालतः,

होते हैं (कालओ) काल से (जहा ओरालियस्स मुक्केल्लया तहेव वेउव्वियस्सवि भाणियव्वा) जैसे औदारिक के मुक्त कहे हैं, वैसे ही वैक्रिय के भी मुक्त कहने चाहिए

(केवइयाणं भंते ! आहारगसरीरया पण्णत्ता !) हे भगवन् ! आहारक शरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जेते बद्धेल्लया) उनमें जो बद्ध हैं (ते णं सिय अत्थि, सिय नत्थि) वे कदाचित् होते हैं, कदाचित् नहीं होते (जइ अत्थि) यदि हो (जहण्णेणं एक्को वा दो वा तिण्णि वा) जघन्यतः एक, दो या तीन होते हैं (उक्कोसेणं सहस्सपुहुत्तं) उत्कृष्ट सहस्र पृथक्त्व होते हैं (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया) उनमें जो मुक्त शरीर हैं (ते णं अणंता) वे अनन्त हैं (जहा ओरालियस्स) जैसे औदारिक के (मुक्केल्लया) मुक्त कहे हैं (तहेव भाणियव्वा) उसी प्रकार कहना चाहिए

(केवइया णं भंते ! तेयगसरीरया पण्णत्ता !) हे भगवन् ! तैजस शरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा)

मुक्केल्लया तहेव वेउव्वियस्स वि भाणियव्वा) જેવા ઔદારિકના મુક્તક છે,તેવા જ વૈક્રિયના પણ મુક્તક કહેવા જોઈએ.

(केवइयाणं भंते ! आहारगसरीरया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! આહારક શરીર કેટલાં કહેલાં છે (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે. (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (बद्धेलगा य मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया) તેઓમાં જે બદ્ધ છે (ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि) તેઓ કદાચિત્ હોય છે. કદાચિત્ નથી હોતા (जइ अत्थि) જો હોય (जहण्णेणं एक्को वा दो वा तिण्णि वा) જઘન્યતઃ એક, બે અગર ત્રણ હોય છે (उक्कोसेणं सहस्सपुहुत्तं) ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય છે (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया) તેઓમાંથી જે મુક્ત શરીર છે (ते ण अणंता) તેઓ અનન્ત છે (जहा ओरालियस्स) જેમ ઔદારિક (मुक्केल्लगा) મુક્ત કહ્યા છે (तहेव भाणियव्वा) એજ પ્રકારે કહેવા જોઈએ

(केवइयाणं भंते तेयगसरीरया पण्णत्ता?) હે ભગવન્ ! તૈજસ શરીર કેટલા કહ્યા છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે

क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः, द्रव्यतः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणाः सर्वजीवानन्तभागोना, तत्र खलु यानि किल मुक्तानि तानि खलु अनन्तानि अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभि रपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः, द्रव्यतः सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणाः, जीववर्गस्य अनन्तभागः, एवं कार्मणशरीराणामपि भणितव्यानि ॥सू० २॥

टीका-जीवानां शरीराणि द्विविधानी भवन्ति, वद्धानि मुक्तानि च, तत्र प्ररूपणकाले जीवैर्यानि परिगृहीतानि भवन्ति तानि वद्धानि व्यपदिश्यन्ते, यानि पुनः पूर्वभवेषु जीवैः

जो इस प्रकार (वद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) वद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते वद्धेल्लगा) उनमें जो व्रद्ध हैं (ते णं अणंता) वे अनन्त हैं (अणंताहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणिहिं अवहीरंति) अनन्त उत्सर्पिणियों अवसर्पिणियों द्वारा अपहृत होते हैं (कालओ) काल से (खेत्तओ अणंता लोगा) क्षेत्रसे अनन्त लोक (दव्वओ सिद्धेहिंतो अणंतगुणा) द्रव्य से सिद्धों से अनन्तगुणा (सव्वजीवाणंतभागूणा) सर्व जीवों से अनन्तभाग हीन (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता) उनमें जो मुक्त हैं, वे अनन्त हैं (अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति) अनन्त उत्सर्पिणियों-अवसर्पिणियों द्वारा अपहृत होते हैं (कालओ) काल से (खेत्तओ अणंता लोगा) क्षेत्र से अनन्तलोक (दव्वओ सव्वजीवेहिंतो अणंतगुणा) द्रव्य से सब जीवों से अनन्तगुणा (जीववग्गस्साणंतभागे) जीव वर्ग के अनन्तवें भाग

(एवं कम्मगसरीराणि वि भाणियव्वाणि) इसी प्रकार कार्मण शरीर भी कहने चाहिए

टीकार्थ-जिन पांच शरीरों का वर्णन पहले किया गया है, वे दो-दो प्रकार के होते हैं-वद्ध और मुक्त। प्ररूपणा करते समय जीवों ने जिन शरीरों को ग्रहण

(वद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते वद्धेल्लया) તેઓ માં જે બદ્ધ છે (तेणं अणंता) તેઓ અનન્ત છે (अणताहि उस्सप्पिणि ओसप्पिणिहि अवहीरंति) અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયો દ્વારા અપહૃત થાય છે (कालओ) કાળથી (खेत्तओ अणंता लोगा) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક (दव्वओ सिद्धेहिंतो अणंतगुणा) દ્રવ્યથી સિદ્ધોથી અનન્તગણા છે (सव्व जीवाणंतभागूणा) બધા જીવોથી અનન્ત ભાગહીન (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अनन्ता) તેઓમાં જે મુક્ત છે તેઓ અનન્ત છે (अणताहि उस्सप्पिणि ओसप्पिणिहिं अवहीरंति) અનન્ત ઉત્સર્પિણીઓ, અવસર્પિણીયો દ્વારા અપહૃત થાય છે (कालओ) કાળથી (खेत्तओ अणंता लोगा) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક (दव्वओ सव्वजीवेहिंतो अणंतगुणा) દ્રવ્યથી બધા જીવોથી અનન્તગણા (जीववगस्साणंत भागे) જીવ વર્ગના અનન્તમો ભાગ

(एवं कम्मगसरीराणि वी भाणियव्वाणि) એજ પ્રકારે કાર્મણ શરીર પણ કહેવાં જોઇએ

ટીકાર્થ- જે પાચ શરીરોનું વર્ણન પહેલાં કરી દિધેલું છે, તે બે-બે પ્રકારના હોય છે-બદ્ધ અને મુક્ત પ્રરૂપણા કરતી વખતે જીવોએ જે શરીરોને ગ્રહણ કરીને રાખ્યાં

परित्यक्तानि तानि मुक्तानि व्यपदिश्यन्ते तेषाञ्च बद्धमुक्तशरीराणां द्रव्यक्षेत्रकालैः परिमाणं वक्तुं प्रथमं तत्रौदारिकशरीरमधिकृत्य अभव्यादिभि र्द्रव्यैः, श्रेणिप्रतरादिना क्षेत्रेण, आवलिकादिना कालेन च प्ररूपयितुमाह-'केवइयाणं भंते! ओरालियसरीरया पण्णत्ता?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! कियन्ति-कियत्संख्याकानि खलु औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' द्विविधानि तावत् औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-बद्धिल्लया य मुक्किल्लया य' बद्धानि च मुक्तानि च, अत्र प्राकृतशात्स्वार्थे इल्लप्रत्ययो बोध्यः, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये इत्यर्थः यानि तावद् बद्धानि औदारिकाणि शरीराणि, तानि खलु असंख्येयानि भवन्ति, तेषामसंख्येयत्वं प्रथमं कालतः प्ररूपयति-'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' तानि बद्धानि औदारिकशरीराणि, असंख्येयाभिः-उत्सर्पिण्यवसर्पि-

कर रक्खा है, वे बद्ध शरीर कहलाते हैं, किन्तु जिन शरीरों को जीवों ने पूर्व भवों में ग्रहण करके त्याग दिया है, वे मुक्त शरीर कहे गए हैं। यहां बद्ध और मुक्त शरीरों के परिमाण का द्रव्य, क्षेत्र और काल से प्रतिपादन किया जाता है--

गौतम-हे भगवन्! औदारिक शरीर कितने कहे गए हैं?

भगवान्-हे गौतम! दो प्रकार के कहे गए हैं, वे इस प्रकार हैं-बद्ध और मुक्त। प्राकृत व्याकरण अनुसार 'बद्धेल्लग' और 'मुक्केल्लग' शब्दों में स्वार्थ में 'इल्ल' प्रत्यय हुआ है। इन दो प्रकार के शरीरों में बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात हैं। उनकी असंख्यात संख्या का पहले काल की अपेक्षा से प्रतिपादन किया जाता है-बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात उत्सर्पिणियों और असंख्यात अवसर्पिणियां में अपहृत होते हैं। तात्पर्य यह है कि उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के एक-एक समय में यदि एक-एक औदारिक शरीर का

છે. તે બદ્ધ શરીર કહેવાય છે, કિન્તુ જે શરીરને જીવોએ પૂર્વ ભવમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગી દિધાં છે તેઓ મુક્ત શરીર કહેલા છે. અહિં બદ્ધ અને મુક્ત શરીરોના પરિમાણના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળથી પ્રતિપાદન કરાય છે

શ્રી ગૌતયસ્વામી-હે ભગવન્! ઔદારિક શરીર કેટલાં કહેલાં છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! બે પ્રકારના કહેલાં છે. તે આ પ્રકારે-બદ્ધ અને મુક્ત, પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનુસાર 'बद्धेल्लगा અને मुक्केल्लगा' શબ્દોમાં સ્વાર્થથી इल्ल પ્રત્યય થયેલ છે. એ બે પ્રકારના શરીરોમાથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તેમની અસંખ્યાત સંખ્યા સંખ્યાના પહેલા કાળની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદન કરાય છે બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અસંખ્યાત અવસર્પિણિયોમાં અપહૃત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્સર્પિણિ અને અવસર્પિણી કાલના એક એક સમયમાં જો ઔદારિક શરીરના અપહરણ કરાય તો સમસ્ત ઔદારિક શરીરોના અપહરણમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો

णीभिः-प्रतिसमयमेकैकशरीरापहरणेन असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरनवयवशः कालापेक्षया अपहियन्ते तथा च असंख्येयासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयाः भवन्ति तावत्संख्याकानि बद्धानि औदारिकशरीराणि भवन्ति, इत्येवं कालतस्तेषां परिमाणं प्ररूप्य अथ क्षेत्रतस्तेषामेव परिमाणं प्ररूपयितुमाह-'खेत्तओ असंखेज्जा लोगा' क्षेत्रतः-क्षेत्रापेक्षया प्रतरादिना तेषां परिसंख्यानन्तु असंख्येया लोका वर्तन्ते, तथा-च सर्वेषां बद्धौदारिकशरीराणाम् आत्मीयात्मीयावगाहनाभिराकाशप्रदेशेषु परस्परमपिण्डरूपेण क्रमशः संस्थापनात् तदानीं तैरेव संस्तीर्यमाणैरसंख्येयालोका व्याप्यन्ते इति भावः। अथ जीवानामनन्तत्वात्कथम संख्येयानि औदारिकशरीराणि, इति चेदत्रोच्यते-जीवास्तावद् द्विविधा भवन्ति, प्रत्येक शरीरिणः, अनन्तकायिकाश्च, तत्र ये तावत् प्रत्येकशरीरिणो भवन्ति तेषां प्रतिजीवमेकैकौदारिकशरीरं भवति, अन्यथा प्रत्येकशरीरत्वानुपपत्तेः, ये पुनरनन्तकायिका भवन्ति तेषामन-

अपहरण किया जाय तो समस्त औदारिक शरीरों से अपहरण में असंख्यात उत्सर्पिणियां अवसर्पिणियां व्यतीत हो जाएं। इस प्रकार काल से उनका परिमाण बतलाकर अब क्षेत्र की अपेक्षा से वही परिमाण बतलाते हैं-क्षेत्र की अपेक्षा असंख्यात लोक प्रमाण हैं, अर्थात् अगर बद्ध औदारिक शरीरों को अपिण्ड रूप में आकाश में स्थापित किया जाय तो असंख्यात लोक उन शरीरों से व्याप्त हो जाएं।

शंका-जब बद्ध औदारिक शरीर के धारक जीव अनन्त हैं तो बद्ध औदारिक शरीरों का परिमाण असंख्यात ही क्यों कहा?

समाधान-जीव दो प्रकार के हैं-प्रत्येक शरीर और अनन्तकायिक। प्रत्येक शरीर जो जीव हैं, उन सबका अलग-अलग औदारिक शरीर होता है, अन्यथा वे प्रत्येक शरीर हीन कहलाएं। किन्तु अनन्तकायिक जीव जो होते हैं, उनका शरीर पृथक् पृथक् नहीं होता, परन्तु अनन्तानन्त जीवों का एक ही शरीर होता

અને અવસર્પિણિયો વ્યતીત થઈ જાય. એ પ્રકારે કાળથી તેમનુ પરિમાણુ બતાવીને હવે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેજ પરિમાણુ બતાવે છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણુ છે. અર્થાત્ અગર બદ્ધ ઔદારિક શરીરોના અપિંડ રૂપમા સ્થાપિત કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત લોક તે શરીરોથી વ્યાપ્ત થઇ જાય

શંકા-જ્યારે બદ્ધ ઔદારિક શરીરના ધારક જીવ અનન્ત છે તો બદ્ધ ઔદારિક શરીરોના પરિમાણુ અસખ્યાત જ કેમ કહ્યા ?

સમાધાન-જીવ બે પ્રકારના છે-પ્રત્યેક શરીર અને અનન્તકાયિક પ્રત્યેક શરીર જે જીવ છે, તે બધાના અલગ-અલગ ઔદારિક શરીર હોય છે, નહીં તો તેઓ પ્રત્યેક શરીર જ ન કહેવાય કિન્તુ અનન્તકાયિક જીવ જે હોય છે તેમના શરીર પૃથક્ પૃથક્ નથી હોતાં, પરન્તુ અનન્તાનન્ત જીવોનુ એક જ શરીર હોય છે એ કારણે ઔદારિક

न्तानन्तानामेकैकमौदारिकशरीरं भवति अतः सर्वसंख्यापेक्षयापि असंख्येयान्येव औदारिकशरीराणि भवन्तीति भावः,

अथ मुक्तानि औदारिकशरीराण्याह-'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं अणंता' तत्र खलु तदुभयेषां मध्ये इत्यर्थः, यानि तावद् मुक्तानि औदारिकशरीराणि तानि खलु अनन्तानि भवन्ति तदनन्तत्वाच्च कालक्षेत्रद्रव्यैः प्ररूपयितुम् प्रथमं कालतः प्ररूपयति-'अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारे सर्वात्मना कालापेक्षया अपह्रियन्ते तथा चानन्तासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावत्प्रमाणानि मुक्तौदारिकशरीराणि भवन्तीतिभावः, इत्येवं कालतोऽनन्तपरिमाणं प्रतिपाद्याथ क्षेत्रतोऽनन्तत्वं प्रतिपादयति-'खेत्तओ अणंता लोगा' क्षेत्रतः- क्षेत्रापेक्षया प्रतरादिना, अनन्ता लोकाः मुक्तौदारिकशरीराणां भवन्ति, तथाचानन्तेषु लोक-

---

है। इस कारण औदारिक शरीरी जीव अनन्तानन्त होने पर भी औदारिक असंख्यात ही होते हैं।

अब मुक्त औदारिक शरीरों का परिमाण कहते हैं-मुक्त औदारिक शरीर अनन्त हैं। काल, क्षेत्र और द्रव्य की अपेक्षा से उनकी अनन्तता को समझाते हुए पहले काल से समझाते हैं-काल की अपेक्षा से मुक्त औदारिक शरीरों का अनन्त उत्सर्पिणियां और अवसर्पिणियां में अपहरण होता है, अर्थात् उत्सर्पिणी कालों के एक-एक समय में एक-एक मुक्त औदारिक शरीर का अपहरण किया जाय तो समस्त शरीरों का अपहरण करने में अनन्त उत्सर्पिणियां और अनन्त अवसर्पिणियां समाप्त हो जाएं। इसका अर्थ यह हुआ कि अनन्त उत्सर्पिणियां और अवसर्पिणियां में जितने समय होते हैं, उतनी ही मुक्त औदारिक शरीरों की संख्या है। काल से अनन्त प्रमाण का प्रतिपादन करके अब क्षेत्र से करते हैं-क्षेत्र की अपेक्षा प्रतर आदि से अनन्त लोक प्रमाण मुक्त औदारिक

શરીરી જીવ અનન્તાનન્ત હોવા છતાં પણ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ હોય છે.

હવે મુક્ત ઔદારિક શરીરોના પરિણામ કહે છે-મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત છે કાલ ક્ષેત્ર અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમની અનન્તતાને સમજાવતા પહેલા તો કાળથી સમજાવે છે.

કાળની અપેક્ષાથી મુક્ત ઔદારિક શરીરોના અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણીયોમાં અપહરણ થાય છે. અર્થાત્ ઉત્સર્પિણિ અને અવસર્પિણી કાળોના એક સમયમાં એક એક મુક્ત ઔદારિક શરીરના અપહરણ કરાય તો સમસ્ત શરીરોનું અપહરણ કરવામાં અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયો સમાપ્ત થઈ જાય. તેનો અર્થ એ થયો કે અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોમાં જેટલો સમય થાય છે, તેટલી જ મુક્ત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા છે. કાળથી અનન્ત પ્રમાણનું પ્રતિપાદન કરીને હવે ક્ષેત્રથી કરે છે

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતર આદિથી અનન્તલોક પ્રમાણ મુક્ત ઔદારિક શરીર સમજવાં

प्रमाणेषु आकाशखण्डेषु यावन्त आकाशप्रदेशाः सन्ति तावत्प्रमाणानि मुक्तानि औदारिक शरीराणि भवन्तीत्याशयः, अथ द्रव्यापेक्षया तेषामनन्तत्वं प्रतिपादयति–'अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा, सिद्धाणणंतभागो' अभवसिद्धिकेभ्यः-अभव्येभ्यो द्रव्यापेक्षया अनन्तगुणानि भवन्ति मुक्तौदारिकशरीराणीत्यर्थः, एवं सत्यपि तेषां सिद्धसमुदायप्रमाणत्वं प्रतिषेधति–तानि च सिद्धानामनन्तभागः–अनन्तभागमात्राणि भवन्ति, तथा च मुक्तौदारिकशरीराणां द्रव्यतोऽभव्यापेक्षया अनन्तगुणत्वेऽपि सिद्धराश्यपेक्षयाऽनन्तभागमात्रत्वमेव न तु सिद्धराशि प्रमाणत्वं तेषामिति फलितम्, ननु कथं मुक्तानि औदारिकशरीराणि यथोक्तानन्तसंख्या-परिमाणानि उपपद्यन्ते? तथाहि यदि तावद् यावदविकलानि औदारिकादिशरीराणि तावन्ति गृह्यन्ते तदा तेषामनन्तकालमवस्थानं स्यात्तदाऽनन्तेन कालेन तत्तच्छरीरपरिगणना दनन्तानि स्युः, यतश्चानन्तं कालमवस्थानं न वर्तते, पुद्गलानामुत्कृष्टेनापि असंख्येयकाला-वस्थानाभिधानात्, यदि च जीवैर्ये पुद्गला औदारिकत्वेन आदाय अतीतकाले मुक्तास्तेषां

शरीर समझने चाहिए। तात्पर्य यह है कि असंख्यात प्रदेश एक लोक में होते हैं, ऐसे ऐसे अनन्त लोकों के जितने प्रदेश हों, उतने ही मुक्त औदारिक शरीर हैं। द्रव्य की अपेक्षा से उनकी अनन्तता का प्रतिपादन यों है–मुक्त औदारिक शरीर अभव्य जीवों से अनन्तगुणा हैं और सिद्ध जीवों के अनन्तवें भाग हैं। इसका फलितार्थ यह है कि मुक्त औदारिक शरीर अभव्य जीवों से अनन्तगुणा होने पर भी सिद्ध जीवों के अनन्तवें भाग मात्र ही हैं, अर्थात् वे सिद्ध जीव राशि के बराबर नहीं हैं।

प्रश्न–मुक्त औदारिक शरीरों की संख्या इतनी कैसे हो सकती है? अगर अविकल (ज्यों के त्यों) मुक्त औदारिक शरीरों की यह संख्या मानी जाय तो वे अनन्त नहीं हो सकते, क्योंकि मुक्त शरीर अविकल रूप से अनन्त काल तक ठहर नहीं सकते, क्योंकि पुद्गलों की स्थिति अधिक से अधिक भी असंख्यात

જોઈએ, તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત પ્રદેશ એક લોકમાં હોય છે, એવા એવા અનન્ત લોકના જેટલા પ્રદેશ હોય, તેટલા જ મુક્ત ઔદારિક શરીર છે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમની અનન્તતાનું પ્રતિપાદન આમ છે–મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્ય જીવોથી અનન્તગણા છે અને સિદ્ધ જીવોના અનન્તમો ભાગ છે. તેનો ફલિતાર્થ આ છે, કે મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્ય જીવોથી અનન્તગણા હોવા છતાં પણ સિદ્ધ જીવોના અનન્તમો ભાગ માત્ર જ છે, અર્થાત્ તેઓ સિદ્ધ જીવરાશિની બરાબર નથી.

પ્રશ્ન–મુક્ત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા એટલી કેવી રીતે હોઇ શકે? પણ અવિકલ (જેમના તેમ) મુક્ત ઔદારિક શરીરોની આ સંખ્યા માનવામાં આવે તો તેઓ અનન્ત નથી થઈ શકતા, કેમકે મુક્ત શરીર અવિકલ રૂપથી અનન્ત કાલ સુધી રહી નથી શકતા, કેમકે પુદ્ગલોની સ્થિતિ અધિકથી અધિક પણ અસંખ્યાત કાળ સુધી કહી છે. યદિ જીવોના

ग्रहणं क्रियते तदा सर्वैरपि जीवैः सर्वेऽपि पुद्गलाः प्रत्येकमौदारिकत्वेन आदाय मुक्ता इति सर्वेषां पुद्गलानां ग्रहणमापतितम्. एवञ्च 'अभवसिद्धिकेभ्योऽनन्तगुणानि सिद्धानामनन्तभागमात्राणि मुक्तानि औदारिकशरीराणि' इति कथनं नोपपद्यते सर्वजीवेभ्योऽनन्तानन्तगुणकारेणानन्तगुणत्वस्य प्रसङ्गादितिचेदत्रोच्यते अत्र मुक्तौदारिकशरीराणां नो अविकलानामेव केवलानां ग्रहणं वर्तते नो वा औदारिकत्वेनोपादाय मुक्तानां पुद्गलानां ग्रहणं वर्तते उक्तदोषप्रसङ्गात्, अपितु जीवेन औदारिकं यच्छरीरं गृहीत्वा मुक्तं तद्विशरारुतां बिभ्रदनन्तभेदभिन्नं भवति, ते चानन्ता भेदा भवन्तः पुद्गला यावत्कालम् औदारिकपरिणामं न परित्यजन्ति तावत्कालं प्रत्येकमौदारिकशरीरत्वेन व्यपदिश्यन्ते, ये तु पुद्गला औदारिक

काल तक ही कही गई है। यदि जीवों के द्वारा जिन पुद्गलों को औदारिक शरीर के रूप में अतीत काल में ग्रहण करके त्याग दिया गया है, उनको यहां लिया जाय तो सब जीवों ने सभी पुद्गलों औदारिक शरीर के रूप में ग्रहण करके त्यागा है-कोई पुद्गल शेष नहीं बचा है, अतएव सभी पुद्गलों का ग्रहण हो जाता है। ऐसी स्थिति में मुक्त औदारिक शरीर अभव्यों से अनन्तगुणा और सिद्ध जीवों के अनन्तवें भाग हैं, यह कथन संगत नहीं हो सकता, क्यों कि सर्वजीवों की संख्या के साथ अनन्तानन्त का गुणाकार करने से अनन्तगुणत्व का प्रसंग आता है।

उत्तर-यहां मुक्त औदारिक शरीरों में केवल अविकल शरीरों का ही ग्रहण नहीं है और न औदारिक शरीर के रूप में ग्रहण करके त्यागे हुए पुद्गलों का ही ग्रहण किया जाता है। इनके ग्रहण करने में उक्त दोषों का प्रसंग आता है। किन्तु जीव ने जिस औदारिक शरीर को ग्रहण करके त्याग दिया है, वह विनाश को प्राप्त होता हुआ अनन्त भेदों वाला होता है। वे अनन्त भेदों को

દ્વારા જે પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરના રૂપમાં અતીત કાલમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગી દિધેલ છે, તેમને અહીં લેવામાં આવે તો બધા જીવો એ બધા પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરના રૂપમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગેલ છે-કોઈ પુદ્ગલ શેષ નથી રહ્યું. તેથી જ બધાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. એવી સ્થિતિમાં મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્યોથી અનન્તગણા અને સિદ્ધ જીવોનો અનન્તમો ભાગ છે એ કથન સંગત નથી થઈ શકતું. કેમકે સર્વ જીવોની સંખ્યાની સાથે અનન્તાનન્તનો ગુણાકાર કરવાથી અનન્ત ગુણત્વનો પ્રસંગ આવે છે.

ઉત્તર-અહિં મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાં કેવળ અવિકલ શરીરોનું જ ગ્રહણ નથી અને ન ઔદારિક શરીરના રૂપમાં ગ્રહણ કરીને ત્યાગેલા પુદ્ગલોનું જ ગ્રહણ કરાય છે તેમને ગ્રહણ કરવામાં ઉક્ત દોષનો પ્રસંગ આવે છે. પરન્તુ જીવે જે ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરીને ત્યાગી દિધા છે. તે વિનાશને પ્રાપ્ત થવા છતાં અનન્ત ભેદોવાળા બને છે. તેઓ અનન્ત ભેદોને પ્રાપ્ત થતા પુદ્ગલ જ્યાં સુધી ઔદારિક પર્યાયનો પરિત્યાગ નથી

परिणामं परित्यक्तवन्तस्ते औदारिकशरीरव्यपदेशं नो लभ्यन्ते इत्येवं रीत्या एकस्यापि शरीरस्यानन्तानि शरीराणि संभवन्ति, एवञ्चैकैकस्यापि शरीरस्यानन्तभेदभिन्नत्वादेकस्मिन्नपि समये प्रचुराणि अनन्तानि शरीराणि उपलभ्यन्ते, तेषाञ्चासंख्येयकालमवस्थानं भवति, तेन चासंख्येयेन कालेन जीवै र्विप्रमुक्तानि अन्यानि असंख्येयानि लभ्यन्ते तान्यपि प्रत्येक मनन्तभेदभिन्नानि भवन्ति, तेषाञ्च मध्ये तावत्कालेन यानि औदारिकशरीरपरिणामं परित्यजन्ति तानि हीयन्ते शेषाणि चोपादीयन्ते इति यथोक्तप्रमाणानन्तसंख्याकानि मुक्तानि औदारिकशरीराणि संभवन्त्येवेति भावः, तथा चोक्तम्-'न वि अविगलाणमेव केवलाणं पि गहणं एयं न य ओरालियगहणमुक्काणं सव्वपुग्गाणं, किं तु जं सरीरमोरालियं जीवेण मुक्कं तं चेव अणंतभेयभिन्नं च होइ जाव ते पुग्गला तं जीवनिव्वत्तियं ओरालियसरीरकायप्पओगं न मुंचंति न ताव अण्णपरिणामेण परिणमंति ताइं पत्तेयं सरीराइं भण्णंति, एवमेक्केक्कस्स ओरालियसरीरस्स अणंतभेयभिन्नत्तणओ अणंताइं चेव ओरालियसरीराइं भवंति,

प्राप्त होते हुए पुद्गल जब तक औदारिक पर्याय का परित्याग नहीं करते, तब तक औदारिक शरीर ही कहलाते हैं। जिन पुद्गलों ने औदारिक पर्याय का परित्याग कर दिया है, वे औदारिक शरीर नहीं कहलाते। इस प्रकार एक ही शरीर के अनन्त शरीर संभव हो सकते हैं। इस तरह एक एक शरीर अनन्त भेदों वाला होने के कारण एक ही समय में प्रचुर अनन्त शरीर पाये जाते हैं। वे असंख्यात काल तक अवस्थित रहते हैं। उस असंख्यात काल में जीवों के द्वारा त्यागे हुए अन्य भी असंख्यात शरीर होते हैं। उन सबके भी प्रत्येक के अनन्त-अनन्त भेद होते हैं। उनमें से उस काल में जो औदारिक शरीर पर्याय का परित्याग कर देते हैं, उन्हें गिनती में नहीं लिया जाता, शेष की गिनती औदारिक शरीरों में होती है। अतएव मुक्त औदारिक शरीरों का परिणाम जो ऊपर कहा गया है, वह संभव होता है। कहा भी है-'न तो केवल

કહતા ત્યા સુધી ઔદારિક શરીર જ કહેવાય છે જે પુદ્ગલોએ ઔદારિક પર્યાયનો પરિત્યાગ કરેલ છે. તેઓ ઔદારિક શરીર નથી કહેવાતા. એ પ્રકારે એક જ શરીરના અનન્ત શરીર સંભવી શકે છે. એજ રીતે એક એક શરીર અનન્ત ભેદોવાળા હોવાને કારણે એક જ સમયમાં અનન્તશરીર મળે છે. તેઓ અસંખ્યાત કાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે. તે અસંખ્યાતમાં કાળમાં જીવો દ્વારા ત્યાગેલ બીજા પણ અસંખ્યાત શરીર હોય છે. તે બધાના પણ પ્રત્યેકના અનન્ત અનન્ત ભેદ હોય છે. તેઓમાંથી તે કાળમાં જે ઔદારિક શરીર પર્યાયનો પરિત્યાગ કરી દે છે. તેમને ગણુતરીમાં નથી લેવાતા બાકીનાની ગણુતરી ઔદારિક શરીરમાં થાય છે.

તેથી જ મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પરિમાણુ જે ઉપર કહેલ છે, તેનો સંભવ બને છે કહ્યુ પણુ છે-કેવળ અવિકલ નહિ અર્થાત્ જેમના તેમ રહેલા મુક્ત અને ઔદારિક

इत्यादि, छाया–नाप्यविकलानामेव केवलानामपि ग्रहणम् एतन्न च औदारिकग्रहणं मुक्तानां सर्वपुद्गलानाम् किन्तु यच्छरीरमौदारिकं जीवेन मुक्तं तच्चैवानन्तभेदभिन्नं च भवति यावत् ते पुद्गला स्तज्जीवनिर्वर्तितम् औदारिकशरीरकायप्रयोगं न मुञ्चन्ति न तावद् अन्यपरिणामेन परिणमन्ति तानि प्रत्येकशरीराणि भण्यन्ते, एवमेकैकस्य-औदारिकशरीरस्य अनन्तभेदभिन्नतोऽनन्तानि चैव औदारिकशरीराणि भवन्ति, अथ कथमेकैकशरीरद्रव्यदेशस्य शरीरत्वेन व्यपदेशः संभवति ? इति चेन्न लवणदृष्टान्तेन तथा व्यपदशोपपत्तेः, यथा खार्यपि लवणम् द्रोणोऽपि लवणम् आढकोऽपि लवणमित्यादि व्यपदेशो भवति तथा प्रकृतेऽपि सकलमपि औदारिकशरीरमिति व्यपदिश्यते, तदर्द्धमपि तदेकदेशोऽपि यावदनन्तभागोऽपि शरीरमिति व्यपदिश्यते, एवञ्चौदारिकशरीरयोग्यपुद्गलसमुदायोऽपि औदारिकत्वेन परिणतः सन् अल्पो

अविकल अर्थात् ज्यों के त्यों रहे हुए मुक्त औदारिक शरीरों का ही ग्रहण किया गया है और न औदारिक शरीर के रूप में ग्रहण करके मुक्त किए सब पुद्गलों का ही ग्रहण किया गया है, किन्तु जो औदारिक शरीर जीव के द्वारा त्याग दिया गया है, वह अनन्त भेदों से भिन्न होता है। जब तक वे पुद्गल जीव के द्वारा निर्वर्त्तित औदारिक शरीर काययोग रूप पर्याय का त्याग नहीं करते और अन्य किसी परिणाम में परिणत नहीं होते, वे सब शरीर ही कहलाते हैं। इस प्रकार एक-एक औदारिक शरीर अनन्त-अनन्त भेद वाला होने के कारण अनन्त औदारिक शरीर कहलाते हैं इत्यादि। अब प्रश्न यह उपस्थित होता है कि एक-एक शरीर द्रव्य के देश को शरीर कैसे कहा जा सकता है? इसका उत्तर यह है कि लवण के दृष्टान्त से ऐसा कहा जाता है। जैसे खारी भी नमक है, द्रोण भी नमक है और आढक भी लवण है, इत्यादि व्यवहार होता है, उसी प्रकार सकल अर्थात् सम्पूर्ण औदारिक शरीर भी औदारिक शरीर कहलाता है, उसका आधा भाग भी औदारिक शरीर कहलाता है और

શરીરોનું જ ગ્રહણ કરેલુ છે. અને ઔદારિક શરીરના રૂપમાં ગ્રહણ કરીને મુક્ત નહીં કરેલ બધા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરેલું છે. પરન્તુ જે ઔદારિક શરીર જીવના દ્વારા ત્યાગી દીધેલ છે, તે અનન્ત ભેદોથી ભિન્ન હોય છે. જ્યાં સુધી તે પુદ્ગલો જીવના દ્વારા નિવર્તિત ઔદારિક શરીર કાયયોગ રૂપ પર્યાયનો ત્યાગ નથી કરતા અને બીજા કોઇ પરિણામમાં પરિણત નથી થતા, તે બધા શરીર જ કહેવાય છે. એ પ્રકારે એક એક ઔદારિક શરીર અનન્ત અનન્ત ભેદવાળા હોવાને લીધે અનન્ત ઔદારિક શરીર કહેવાય છે ઇત્યાદિ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એક–એક શરીરદ્રવ્યના દેશને શરીર કેવી રીતે કહી શકાય? તેનો ઉત્તર એ છે કે મીઠાના દૃષ્ટાન્તથી એમ કહી શકાય છે. જેમ ખારી પણ મીઠું છે, દ્રોણ પણ મીઠું છે અને આઢક પણ મીઠું છે. એ વિગેરે વ્યવહાર થાય છે. તેજ પ્રકારે સકલ અર્થાત્ સંપૂર્ણ ઔદારિક શરીર પણ ઔદારિક શરીર કહેવાય

वा बहुर्वा औदारिकशरीरव्यपदेशभाग्भवतीति सिद्धम् अथैवमपि अनन्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि तानि औदारिकशरीराणि कथमेकस्मिन् लोके अवगाढानि? इति चेदुच्यते—प्रदीपप्रकाशवद् तदुपपत्तेः, यथा एकस्यापि दीपस्य ज्योतींपि सम्पूर्णभवनव्याप्तानि भवन्ति तदन्येषामपि दीपानां ज्योतींपि तत्रैव प्रविशन्ति तथैवौदारिकशरीराण्यपि बोध्यानि। अथ वैक्रियशरीरमधिकृत्य गौतमः पृच्छति—'केवइया णं भंते ! वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कियन्ति—कियत्संख्यकानि खलु वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' द्विविधानि वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि—'तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लगा य' तद्यथा—

बल्कि एक देश भी औदारिक शरीर कह लाता है। यहां तक कि शरीर का अनन्तवां भाग भी शरीर कहलाता है। इससे यह सिद्ध हुआ कि औदारिक शरीर के योग्य पुद्गलों का समुदाय भी, औदारिक रूप से परिणत होता हुआ औदारिक शरीर कहा जाता है।

प्रश्न—अनन्त लोकाकाशों के प्रदेशों के बराबर वे अनन्त औदारिक शरीर एक लोकाकाश में ही कैसे समाए हुए हैं?

उत्तर—प्रदीप के प्रकाश के समान उनका समावेश हो सकता है। जैसे एक दीपक का प्रकाश सम्पूर्ण भवन में व्याप्त होकर रहता है, अगर उस भवन में अन्यान्य दीपक रख दिये जाएं उनका प्रकाश भी उसी भवन में समा जाता है उसी प्रकार औदारिक शरीरों का समा जाना भी समझना चाहिए।

अब वैक्रिय शरीर को लेकर गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं—हे भगवन् ! वैक्रिय शरीर कितने कहे गए हैं?

भगवान्—हे गौतम ! वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गए हैं, वे इस तरह

છે. તેનો અડધો ભાગ પણ ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. ત્યાં સુધી કે શરીરનો અનન્તમો ભાગ પણ શરીર કહેવાય છે. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે ઔદારિક શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોના સમુદાય પણ ઔદારિક રૂપે પરિણત થતા છતાં ઔદારિક શરીર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—અનન્ત લોકાકાશોના પ્રદેશોના બરાબર તેઓ અનન્ત ઔદારિક શરીર એક લોકાકાશમાં જ કેવી રીતે સમાય છે?

ઉત્તર—પ્રદીપનાં પ્રકાશની સમાન તેમનો સમાવેશ થઈ શકે છે. જેમ એક દીપકનો પ્રકાશ સંપૂર્ણ ભવનમાં વ્યાપ્ત બની રહે છે, અગર એ ભવનમાં અન્યાન્ય દીપક મૂકવામાં આવે તો તેમનો પ્રકાશ પણ તેજ ભવનમાં સમાઇ જાય છે. એ પ્રકારે ઔદારિક શરીરોનું સમાઈ જવું પણ સમજી લેવું.

હવે વૈક્રિય શરીરને લઈને ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવન્! વૈક્રિય શરીર કેટલાં કહેલાં છે?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ !—વૈક્રિય-શરીર બે પ્રકારના કહેલાં છે. તે આ રીતે છે—

बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् बद्धानि वैक्रियशरीराणि भवन्ति तानि खलु असंख्येयानि सन्ति, तदसंख्येयत्वमेव कालतः प्ररूपयति-'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' असंख्येयाभिः-उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारं साकल्येन कालतः कालापेक्षया असंख्येयानि अपह्रियन्ते तथा चासंख्येयासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावत्संख्याकानि बद्धानि वैक्रियशरीराणि भवन्तीति भावः, 'खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो' क्षेत्रतः-क्षेत्रापेक्षया असंख्येयाः श्रेण्यो बद्धवैक्रियशरीराणां भवन्ति तासां श्रेणीनां परिमाणंतु प्रतरस्य असंख्येयो भागो बोध्यः, तथा च प्रतरस्यासंख्येयतमे भागे यावत्यः श्रेणयः सन्ति तावतीषु श्रेणीषु यावन्तः आकाशप्रदेशाः भवन्ति तावत्प्रमाणानि बद्धानि वैक्रियशरीराणि भवन्तीति भावः, श्रेणिपदार्थस्तावद् घनीकृतस्य

हैं-बद्ध और मुक्त। इन दोनों में बद्ध वैक्रिय शरीर असंख्यात होते हैं। काल से उस असंख्यात की प्ररूपणा करते हैं-यदि उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के समय में एक-एक वैक्रिय शरीर का अपहरण किया जाय तो सम्पूर्ण शरीरों का अपहरण करने में असंख्यात उत्सर्पिणियां और अवसर्पिणियां व्यतीत हो जाएं। तात्पर्य यह है कि असंख्यात उपसर्पिणियां और अवसर्पिणियों के जितने समय होते हैं, उतने ही बद्ध वैक्रिय शरीर हैं। क्षेत्र की अपेक्षा से बद्ध वैक्रिय शरीर असंख्यात श्रेणी प्रमाण हैं। श्रेणी का परिमाण प्रतर का असंख्यातवां भाग माना गया है। तात्पर्य यह हुआ कि प्रतर से असंख्यातवें भाग में जितनी श्रेणियां होती हैं, उन श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेशों की संख्या हो, उतने ही बद्ध वैक्रिय शरीर हैं। श्रेणी का परिमाण इस प्रकार है-घनीकृत लोक सब ओर से सात रज्जुप्रमाण होता है। ऐसे लोक की लंबाई में सात राजू एवं

બદ્ધ અને મુક્ત. એ બન્નેમા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત હોય છે. કાલથી તે અસંખ્યાતની પ્રરૂપણા કરે છે

યદિ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં એક એક વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કરાય તો સંપૂર્ણ શરીરોના અપહરણ કરવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણિયો વ્યતીત થઇ જાય. તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોના જેટલા સમય હોય છે, તેટલાં જ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણ છે. શ્રેણિનું પરિમાણ પ્રતરોના અસંખ્યાતમો ભાગ માનેલું છે, તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમા જેટલી શ્રેણિયો થાય છે. તે શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશોની સંખ્યા હોય, તેટલા જ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે. શ્રેણીનું પરિમાણ આ પ્રકારે છે-ઘનીકૃત લોક બધી બાજુથી સાત રજ્જુ પ્રમાણ હોય છે. એવા લોકની લંબાઇમાં સાત રાજૂ તેમની મુક્તાવલીના સમાન એક એક આકાશ

लोकस्य सर्वतः सप्तरज्जुप्रमाणस्यायामतः सप्तरज्जुप्रमाणामुक्तावलि रिवैकाकाशप्रदेशपङ्क्तिरस्ति, लोकस्य घनीकृतत्वं सप्तरज्जुप्रमाणत्वञ्च–इह लोकः ऊर्ध्वाधश्चतुर्दशरज्जुप्रमाणोऽधस्ताद् विस्तारतो देशोन सप्तरज्जुप्रमाणः एकरज्जुर्मध्यभागे तिर्यग्लोके ब्रह्मलोकप्रदेशबहुमध्यदेशभागे पञ्चरज्जुरुपरि एकारज्जुर्लोकान्ते रज्जोश्च परिमाणं स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य परतटवर्तिपूर्ववेदिकान्तादारभ्य तस्यैव समुद्रस्यापरवेदिकान्तं यावत् इत्येवं प्रमाणपरिच्छिन्नस्य लोकस्य वैशाखस्थानस्थकटिस्थ करयुग्मपुरुषाकारस्य बुद्धिद्वारा त्रसनाड्या दक्षिणभागवर्त्यधोलोक खण्डमधोदेशेन त्रिरज्जुविस्तारमतिरिक्तसप्तरज्जूच्छ्रयं गृहीत्वा त्रसनाड्या उत्तरपार्श्वे ऊर्ध्वाधो भागव्यत्यासेन ऊर्ध्व भागस्याधः करणम् अधोभागस्योर्ध्वकरणमित्येवं रीत्या संघाती क्रियते इति, तदनन्तरम् ऊर्ध्वलोके त्रसनाड्या दक्षिणभागवर्तिनी कूर्पराकार-

---

मुक्तावली के समान एक-एक आकाश प्रदेश की पंक्ति श्रेणी कहलाती है। लोक को घनाकार करने पर वह सात रज्जु प्रमाण इस प्रकार होता है–सम्पूर्ण लोक ऊपर से नीचे तक चौदह रज्जु है। उसका विस्तार नीचे किंचित् कम सात राजू का है, मध्य में एक रज्जू है, ब्रह्मलोक नामक पांचवें देवलोक की जगह बिलकुल मध्य भाग में पांच रज्जु है और ऊपर जहां लोक का अन्त होता है, वहां एक रज्जू विस्तार है। रज्जू का परिमाण स्वयंभूरमण समुद्र की परतट वर्त्ती पूर्ववेदिका के अन्त से आरंभ करके उसकी परवेदिका तक समझना चाहिए। लोक की यह लम्बाई–चौडाई है और लोक का आकार दोनों हाथ कमर पर रखकर नाचने भोये के समान है। अब अपनी कल्पना से त्रसनाडी के दक्षिण भागवर्त्ती अधोलोक के खण्ड को, जो नीचे कुछ कम तीन रज्जु प्रमाण है और सतत रज्जु से कुछ अधिक ऊंचा है, उसे लेकर त्रसनाडी के उत्तर पार्श्व से, ऊपर का भाग नीचे और नीचे का भाग ऊपर करके रख दिया जाय। उसके पश्चात् ऊर्ध्वलोक में त्रसनाडी के दक्षिण भागवर्त्ती कूर्पर के आकार

પ્રદેશની પંક્તિ શ્રેણિ કહેવાય છે. લોકને ઘનાકાર કરવાથી તે સાત રજ્જુ પ્રમાણ આ પ્રકારે થાય છે-સમ્પૂર્ણ લોક ઉપરથી નીચે સુધી ચૌદ રજ્જુ છે. તેનો વિસ્તાર નીચે કિંચિત્ ઓછા સાત રજ્જુ છે, મધ્યમાં એક રાજૂ છે, બ્રહ્મલોક નામક પાંચમા દેવલોકની જગ્યાએ, બિલકુલ મધ્ય ભાગમા પાંચ રજ્જુ છે. અને ઉપર જ્યાં લોકનો અંત થાય છે, ત્યાં એક રજ્જુ વિસ્તાર છે. રજ્જુનું પરિમાણ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની પરતરવર્તી પૂર્વ વેદિકાના અંતથી આરંભ કરીને તેની પરની વેદિકા સુધી સમજવું જોઈએ. લોકની આ લંબાઈ પહોળાઈ છે અને લોકના આકાર બન્ને હાથ કેડે રાખીને નાચતા નટના સમાન છે. હવે પોતાની કલ્પનાથી ત્રસ નાડીના દક્ષિણ ભાગવર્તી અધોલોકના ખંડને, જે નીચેથી કંઈક ઓછા ત્રણ રજ્જુ પ્રમાણ છે અને સાત રજ્જુથી કાંઈક અધિક ઊંચા છે, એને લઈને ત્રસ નાડીના ઊપર પાર્શ્વમાં ઉપરનો ભાગ નીચે અને નીચેનો ભાગ ઊપર કરીને

संस्थिते खण्डद्वये प्रत्येकं देशोनार्द्ध चतुष्टयरज्जूच्छ्रये बुद्धया उपादाय विपर्यासेनोत्तरपार्श्वे संघाती क्रियते इति रीत्या अधस्तनं लोकार्द्धं देशोनचतुरज्जुविस्तारं सातिरेकसप्तरज्जूच्छ्रयम् उपरितनमर्द्धं त्रिरज्जुविस्तारं देशोनसप्तरज्जूच्छ्रयम् तेन उपरितनमर्द्ध बुद्धि द्वारा परिगृह्याऽधस्तनस्यार्द्धस्योत्तरपार्श्वे संघातीक्रियते तथा सति सातिरेकसप्तरज्जूच्छ्रयोदेशोन सप्तरज्जुविस्तारो घनः संपन्नः, अतः सप्तरज्जूनामुपरि यदधिकं तदुपादय ऊर्ध्वाधः आयतमुत्तरपार्श्वे संघाती क्रियते, तस्माद् विस्तारतोऽपि परिपूर्णाः सप्तरज्जवो भवन्तीत्येवं रीत्या लोकस्य घनी करणम् घनीकृतश्च लोकः सप्तरज्जुप्रमाणो भवति, यत्र पुनः क्वचिद् घनत्वेन सप्तरज्जुप्रमाणत्वं न पूर्यते तत्र बुद्धया परिपूरणीयम् अन्यत्रापि यत्र क्वचित् श्रेणेः प्रतरस्य वा ग्रहणं तत्र सर्वत्रापि उपर्युक्तरीत्या घनीकृतस्य लोकस्य सप्तरज्जुप्रमाणस्यावसेयम् ।

के जो दो खण्ड हैं, जो प्रत्येक कुछ कम साढे तीन रज्जु के होते हैं, उन्हे अपनी कल्पना से लेकर उलट कर उत्तर पार्श्व में रख दिया जाय। ऐसा करने से नीचे का लोकार्ध कुछ कम चार रज्जु विस्तार वाला एवं कुछ अधिक सात रज्जू ऊंचाई वाला हो जाता है और ऊपर का अर्धभाग तीन रज्जू विस्तार वाला एवं कुछ कम सात रज्जू ऊंचा हो जाता है। फिर ऊपर के अर्धभाग को बुद्धि के द्वारा ग्रहण करके नीचे के अर्धभाग के उत्तर पार्श्व में रख दिया जाय। ऐसा करने से कुछ अधिक सात रज्जु ऊंचा और कुछ कम सात रज्जु वाला घन बन जाता है। सात रज्जु के ऊपर जो अधिक है, उसे ऊपर–नीचे लम्बे भाग को उत्तर पार्श्व में मिला दिया जाता है। ऐसा करने से विस्तार में भी पूरे सात रज्जु हो जाते हैं। इस प्रकार लोक को घनाकार बनाया जाता है। जहां घनत्व से सात रज्जु से प्रमाण की पूर्त्ति न हो वहां कल्पना से पूर्त्ति कर लेनी चाहिए। अन्यत्र जहां कहीं भी श्रेणी अथवा प्रतर का ग्रहण किया जाय, वहां सर्वत्र पूर्वोक्त रीति

રાખવામાં આવે એની પાછળ ઊર્ધ્વ લોકમાં ત્રણ નાડીના ભાગવર્તી કૂર્પરના આકારના જે બે ખંડ છે, જે દરેક કાંઈક ઓછા સાડા ત્રણ રજ્જુના હોય છે, તેમને આપણી કલ્પનાથી લઈને ઉલટાવી ઉત્તર પાર્શ્વમાં રાખી દેવા એમ કરવાથી નીચેના લોકાર્ધ કાંઈક ઓછા ચાર રજ્જુના વિસ્તારવાળા તેમજ કાંઈક અધિક સાત રજ્જુ વિસ્તારવાળા ઊંચા થઈ જાય છે. પછી ઉપરના ઊર્ધ્વ ભાગને બુદ્ધિ દ્વારા ગ્રહણ કરીને નીચેના અર્ધ ભાગને ઉત્તર પાર્શ્વમાં રાખી દેવાય. એમ કરવાથી કાંઈક અધિક સાત રજ્જુ ઊંચા અને કાંઈક ઓછા સાત રજ્જુ વિસ્તારવાળા ઘન બની જાય છે. સાત રજ્જુના ઉપર જે અધિક હોય છે, તેને ઉપર નીચે લાંબા ભાગને ઉત્તર પાર્શ્વમાં મેળવી દેવા એમ કરવાથી વિસ્તારમાં પણ પૂરા સાત રજ્જુ થઈ જાય છે. એ પ્રકારે ઘનાકાર બનાવાય છે. ઘનાકાર બનાવેલા લોક સાત રજ્જુ પ્રમાણ થઈ જાય છે. જ્યાં ઘનત્વથી સાત રજ્જુના પ્રમાણની પૂર્તિ ન થાય. ત્યાં કલ્પનાથી પૂર્તિ કરી લેવી જોઈએ. અન્યત્ર જ્યાં કયાંય પણ શ્રેણી

अथ मुक्तानि वैक्रियशरीराणि औदारिकानीव प्ररूपयितुमाह–'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता' तत्र खलु–तदुभयेषां बद्धमुक्तवैक्रियशरीराणां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि वैक्रियशरीराणि तानि खलु अनन्तानि भवन्ति, तदनन्तत्वं च पूर्वोक्तौदारिकमुक्तशरीरवद् भावयितुमाह–'अणंताहिं उस्सप्पिणि–ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' अनन्ताभि उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः कालविशेषलक्षणाभिः प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारे कालतः–कालापेक्षया सर्वात्मना अपह्रियन्ते, तथा चानन्तासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावत्प्रमाणत्वादनन्तत्वं मुक्तवैक्रियशरीराणां भवतीत्यतिदिशन्नाह–'जहा ओरालियस्स मुक्केल्लया तहेव वेउव्वियस्सवि भाणियव्वा' यथा औदारिकस्य मुक्तानि शरीराणि अनन्तत्वेन प्रतिपादितानि तथैव वैक्रियस्यापि मुक्तानि शरीराणि अनन्तत्वेन भणितव्यानि–वक्तव्यानीत्याशयः, अथाहारकशरीरमधिकृत्य गौतमः पृच्छति–'केवइयाणं भंते ! आहारग-

---

से घनीकृत सात रज्जु प्रमाण लोक की श्रेणी या प्रतर समझना चाहिए।

अब मुक्त वैक्रिय शरीरों को औदारिक शरीरों के समान प्रतिपादन करने के लिए कहते हैं–पूर्वोक्त बद्ध और मुक्त वैक्रय शरीरों में से जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं, वे अनन्त हैं। उनकी अनन्तता पूर्वोक्त औदारिक शरीर के समान समझने के लिए कहा है–अनन्त उत्सर्पिणियों एवं अवसर्पिणियों में उनका अपहरण होता है, अर्थात् इन दोनों कालों के एक एक समय में एक-एक वैक्रियशरीर का अपहरण किया जाय तो समस्त मुक्त वैक्रिय शरीरों का अपहरण होता है। इसका तात्पर्य यह हुआ कि अनन्त उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों में जितने समय होते हैं, उतना अनन्त यहां ग्रहण करना चाहिए, अर्थात् मुक्त वैक्रिय शरीरों का प्रमाण उतना ही है। इस प्रकार जैसे मुक्त औदारिक शरीरों का प्रमाण कहा है, वैसा मुक्त वैक्रिय शरीरों का भी प्रमाण समझ लेना चाहिए।

અથવા પ્રતરનું ગ્રહણ કરાય, ત્યા બધે પૂર્વોક્ત રીતીથી ઘનીકૃત સાત રજ્જુ પ્રમાણ લોકની શ્રેણી અગર પ્રસ્તર સમજવા જોઇએ.

હવે મુક્ત વૈક્રિય શરીરાના ઔદારિક શરીરોના સમાન પ્રતિપાદન કરવાને માટે કહે છે-પૂર્વોક્ત બદ્ધ અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરોમાંથી જે મુક્ત વૈક્રિય શરીર છે, તેઓ અનન્ત છે. તેમની અનન્તતા પૂર્વોક્ત ઔદારિક શરીરના સમાન સમજવાને માટે કહ્યું છે, અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો તેમજ અવસર્પિયોમા તેમનું અપહરણ થાય છે, અર્થાત્ એ બન્ને કાળોના એક એક સમયમાં એક એક વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કરાય તો સમસ્ત મુક્ત વૈક્રિય શરીરોના અપહરણ થાય છે. તેનું તાત્પર્ય એ થયું કે અનંત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોમાં જેટલો સમય થાય છે. તેટલા અનન્ત અહીં ગ્રહણ કરવા જોઇએ. અર્થાત્ મુક્ત વૈક્રિય શરીરોના પ્રમાણ એટલાં જ છે. એ પ્રકારે જેવા મુક્ત ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણ કહ્યાં છે. તેવાજ મુક્ત વૈક્રિય શરીરોના પણ પ્રમાણ સમજી લેવાં જોઇએ.

सरीरया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कियन्ति–कियत्संख्यकानि खलु आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि सन्ति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' द्विविधानी आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि 'तं जहा–बद्धेल्लया य, मुक्केल्लया य' तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि' तत्र खलु तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् बद्धानि आहारकशरीराणि तानि खलु स्यात्–कदाचित् सन्ति, स्यात्–कदाचित् न सन्ति, तथाहि–आहारकशरीरस्यान्तरं जघन्येन एकः समयः, उत्कृष्टेन षण्मासा भवन्ति, तथा चोक्तम्–'आहारगाइं लोए छम्मासे जाव न होंति वि कयाइ ।

उक्कोसेणं नियमा एक्कं समयं जहण्णेणं' ॥१॥ इति,

आहारकाणि लोके षण्मासान् यावन्न भवन्त्यपि कदाचित् ।

उत्कृष्टतो नियमादेकः समयो जघन्येन ॥१॥ इति,

तत्रापि–'जइ अत्थि जहण्णेणं एक्को वा, दो वा, तिण्णि वा, उक्कोसेणं सहस्सपुहुत्तं' यदापि कदाचित् सन्ति–बद्धानि आहारकशरीराणि भवन्ति तदापि जघन्येन एकं वा, द्वे वा, त्रीणि वा, भवन्ति, उत्कृष्टेन सहस्रपृथक्त्वम्–नाना सहस्राणि भवन्तीतिभावः,

---

अब आहारक शरीर के विषय में गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! आहारक शरीर कितने कहे गए हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! आहारक शरीर दो प्रकार के कहे हैं–बद्ध और मुक्त । इनमें से बद्ध आहारक शरीर कदाचित् होते हैं, कदाचित् नहीं होते, क्योंकि आहारक शरीर का विरह काल जघन्य एक समय और उत्कृष्ट छह मास का है । कहा भी है–इस लोक में आहारक शरीर कदाचित् नहीं भी होते हैं । यदि नहीं होते हैं तो जघन्य एक समय तक नहीं होते और उत्कृष्ट छह मास तक नहीं होते हैं ॥१॥ यदि आहारक शरीर होते हैं तो जघन्य एक, दो या तीन होते हैं, अधिक से अधिक हों तो सहस्र पृथक्त्व अर्थात् दो हजार से लेकर नौ हजार तक होते हैं ।

હવે આહારક શરીરના વિષયમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! આહારક શરીર કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! આહારક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે–બદ્ધ અને મુક્ત તેઓમાંથી બદ્ધ આહારક શરીર કદાચિત્ હોય છે કદાચિત્ નથી હોતાં. કેમકે આહારક શરીરનો વિરહ કાળ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે. કહ્યુ પણ છે આ લોકમાં આહારક શરીર કદાચિત્ નથી પણ હોતાં, જો નથી હોતાં તો જઘન્ય એક સમય સુધી નથી હોતાં અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધી નથી હોતાં ॥ ૧ ॥ યદિ આહારકશરીર હોય છે તો જઘન્યથી એક બે અગર ત્રણ હોય છે. અધિકથી અધિક હોય તો સહસ્ર પૃથક્ત્વ અર્થાત્ બે હજારથી લઈને નૌ હજાર સુધી હોય છે.

मुक्तानि आहारकशरीराणि औदारिकाणीव भावयितुमाह–'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता जहा ओरालियस्स मुक्किल्लया तहेव भाणियव्वा' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि आहारकशरीराणि तानि खलु अनन्तानि भवन्ति, यथा औदारिकस्य मुक्तानि शरीराणि अनन्तत्वेन भणितानि तथैव आहारकस्यापि मुक्तानि शरीराणि अनन्तत्वेन भणितव्यानि–वक्तव्यानीत्याशयः, अथ तैजसशरीरमधिकृत्य गौतमः पृच्छति–'केवइया णं भंते ! तेयगसरीरया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कियन्ति–कियत्संख्याकानि, खलु तैजसशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' द्विविधानि तैजसशरीराणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं अणंता' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये यानि तावत् बद्धानि तैजसशरीराणि तानि अनन्तानि भवन्ति तेषामनन्तत्वं प्रतिपादयति–'अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' अनन्ताभि रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेण सर्वा-

---

मुक्त आहारक शरीर मुक्त औदारिक के समान है, यह बतलाने के लिए कहते हैं–दोनों प्रकार के आहारक शरीरों में से जो मुक्त आहारक शरीर हैं, वे अनन्त हैं। जैसे मुक्त औदारिक के आहारक शरीर अनन्त कहे गए हैं, वैसे ही मुक्त आहारक के मुक्त शरीर भी अनन्त कहने चाहिए।

तैजस शरीर के विषय में गौतम प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! तैजस शरीर कितने कहे हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! तैजस शरीर दो प्रकार के हैं–बद्ध और मुक्त। बद्ध तैजसशरीर अनन्त हैं। अनन्त उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों के एक-एक समय में एक एक तैजस शरीर का अपहरण किया जाय तो अनन्त उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों में उन सबका अपहरण होता है। इस प्रकार बद्ध तैजस शरीरों की संख्या उतनी ही हैं जितनी अनन्त उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी काल के

મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરના સમાન છે, તે બતાવવા માટે કહે છે–બન્ને પ્રકારના આહારક શરીરોમાં જે મુક્ત આહારક શરીર છે, તે અનન્ત છે. જેમ મુક્ત ઔદારિકના આહારક શરીર અનન્ત કહેલા છે. તેમજ મુક્ત આહારકના મુક્ત શરીર પણ અનન્ત કહેવાં જોઇએ.

તૈજસ શરીરના વિષયમાં પણ ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! તૈજસ શરીર કેટલાં કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! તૈજસ શરીર બે પ્રકારનાં છે–બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ તૈજસ શરીર અનન્ત છે. અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયોના એક એક સમયમાં તૈજસ શરીરનું અપહરણ કરાય તો અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોમા તે બધાના અપહરણ થાય છે. એ પ્રકારે બદ્ધ તૈજસ શરીરોની સંખ્યા તેટલી જ છે જેટલી અનન્ત ઉત્સર્પિણિ અવસર્પિણિ કાળના સમયની છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનન્તલોક

त्मना अपह्रियन्ते कालतः–कालापेक्षयेत्यर्थः तथा चानन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणी समयपरिमाणत्वात् तैजस बद्धशरीराणामनन्तत्वं भवतीतिभावः, 'खेत्तओ अणंता लोगा' क्षेत्रतः–क्षेत्रापेक्षया अनन्ता लोकाः परिमाणं तथा चानन्तलोकप्रमाणाकाशखण्डप्रदेशपरिमाणत्वात् तेषामनन्तत्वं भवति, 'दव्वओ सिद्धेहिंतो अणंतगुणा' द्रव्यतः–द्रव्यापेक्षया बद्धतैजसशरीराणि सिद्धेभ्योऽनन्तगुणानि भवन्ति तथा च सर्वसंसारिजीवानां प्रत्येकं तैजसं शरीरं भवति, संसारिणश्च जीवाः सिद्धेभ्योऽन्तगुणा भवन्ति अतस्तैजसशरीराण्यपि सिद्धेभ्योऽनन्तगुणानि सन्तीति भावः, किन्तु 'सव्व जीवाणंतभागूणा' सर्व जीवानन्तभागोनानि–सर्व जीवानां योऽनन्ततमो भागस्तेनोनानि भवन्ति, तथा च सिद्धानां तैजसशरीरत्वाभावो भवति, तेषां सर्वशरीरातीतत्वात्, सिद्धाश्च सर्व जीवानामनन्तभागे वर्तन्ते तस्मात्तेनोनानि सर्वजीवानामनन्तभागोनानि भवन्ति,

अथ मुक्तानां तैजसशरीराणामनन्तत्वं कालक्षेत्रद्रव्यैः प्ररूपयितुमाह–'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता' तत्र खलु–तदुभयेषां मध्ये यानि तावत् मुक्तानि तैजसशरीराणि

समयों की हैं। क्षेत्र की अपेक्षा वे अनन्त लोक परिमाण हैं, अर्थात् अनन्त लोकाकाशों में जितने प्रदेश होते हैं, उतने ही बद्ध तैजस शरीर हैं। द्रव्य की अपेक्षा बद्ध तैजस शरीर सिद्धों से अनन्तगुणा हैं। क्यों कि समस्त संसारी जीवों के तैजस शरीर होते हैं और संसारी जीव सिद्धों की अपेक्षा अनन्तगुणा होते हैं, अतएव तैजस शरीर भी सिद्धों से अनन्तगुणा हैं। मगर सम्पूर्ण जीवराशि से अनन्तवां भाग न्यून होते हैं, क्यों कि सिद्धों के तैजस शरीर नहीं होता, क्यों कि वे समस्त शरीरों से रहित–अशरीरी होते हैं और सिद्ध सर्वजीवराशि के अनन्तवें भाग हैं, उन्हें कम कर देने से सर्वजीवों के अनन्तवें भाग न्यून तैजस शरीर कहे गए है।

अब मुक्त तैजस शरीर की अनन्तता द्रव्य, क्षेत्र और काल की अपेक्षा से

પરિમાણ છે, અર્થાત્ અનન્ત લોકાકાશોમાં જેટલા પ્રદેશ હોય છે. એટલા જ તે તૈજસ શરીર છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધોથી અનન્ત ગણા છે. કેમકે સમસ્ત સંસારી જીવોમાં તૈજસ શરીર હોય છે અને સંસારી જીવ સિદ્ધોની અપેક્ષાએ અનન્તગણા હોય છે. તેથીજ તૈજસ શરીર પણ સિદ્ધોથી અનન્તગણા છે. પણ સંપૂર્ણ જીવ રાશિથી અનન્તમો ભાગ ઓછા હોય છે, કેમકે સિદ્ધોના તૈજસ શરીર નથી હોતાં, કેમકે તેઓ સમસ્ત શરીરોથી રહિત–અશરીરી હોય છે અને સિદ્ધ સર્વ જીવરાશિના અનન્તમો ભાગ છે, તેમને ઓછા કરી દેવાથી સર્વ જીવોના અનન્તમા ભાગ ઓછા તૈજસ શરીર કહેલાં છે.

હવે મુક્ત તૈજસ શરીરની અનન્તતા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાથી પ્રતિપાદન કરે છે

तानि खलु अनन्तानि भवन्ति, 'अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेण सर्वात्मना अपह्रियन्ते कालतः-कालापेक्षयेत्यर्थः, तथा चानन्तासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति मुक्ततैजसशरीराणां तावत्प्रमाणत्वाद् अनन्तत्वमुपपद्यते इति भावः, 'खेत्तओ अणंता लोगा' क्षेत्रतः-क्षेत्रापेक्षया अनन्ता लोकाः परिमाणं मुक्तानां तैजसशरीराणां भवन्ति अनन्तेषु लोकप्रमाणेषु आकाशखण्डेषु यावन्त आकाशप्रदेशाः सन्ति तावत्प्रमाणत्वात्, 'दव्वओ सव्वजीवेहिंतो अणंतगुणा' द्रव्यतः-द्रव्यापेक्षयेत्यर्थः सर्वजीवेभ्यो मुक्तानि तैजसशरीराणि अनन्तगुणानि भवन्ति तथाहि-अत्र एकैकस्य संसारिजीवस्य एकैकं तैजसशरीरं भवति, तानि च जीवैः परित्यक्तानि भूत्वा प्रागुक्तरीत्या अनन्तभेदभिन्नानि भवन्ति, तेषाञ्च असंख्येयकाल पर्यन्तमवस्थिति र्भवति, तावता कालेन च जीवैः परित्यक्तानां तदन्येषां तैजसशरीराणां प्रतिजीवमसंख्येयानाम् उपलम्भात् तेषामपि प्रत्येकं प्रागुक्तरीत्याऽनन्तभेदभिन्नतया सर्व

प्रतिपादित करते हैं-मुक्त तैजस शरीर अनन्त हैं। काल की अपेक्षा अनन्त उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों-समयों में उनका अपहरण होता है। तात्पर्य इसका यह है कि अनन्त उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों के जितने समय हैं, उतने ही मुक्त तैजस शरीर हैं। क्षेत्र की अपेक्षा मुक्त तैजस शरीर अनन्त लोकप्रमाण हैं, अर्थात् लोकाकाश के बराबर के अनन्त खंडों में जितने आकाशप्रदेश होते हैं, उतने ही मुक्त तैजस शरीर हैं। द्रव्य की अपेक्षा मुक्त तैजस शरीर सब जीवों से अनन्तगुणा हैं। क्यों कि प्रत्येक जीव का एक तैजस शरीर होता है। जीवों के द्वारा जब उनका परित्याग कर दिया जाता है तो वे पूर्वोक्त प्रकार से अनन्त भेदों वाले होते हैं और उनकी असंख्यात काल पर्यन्त स्थिति होती है। इतने समय में जीवों द्वारा त्यागे हुए अन्य तैजस शरीर प्रतिजीव असंख्यात

મુક્ત તૈજસ શરીર અનન્ત છે. કાળની અપેક્ષાએ અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોના સમયોમા તેમના અપહરણ થાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોના જેટલા સમય છે, તેટલા જ મુક્ત તૈજસ શરીર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મુક્ત તૈજસ શરીર અનન્ત લોક પ્રમાણુ છે, અર્થાત્ લોકાકાશના બરાબરના અનંત ખંડામાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે. તેટલા જ મુક્ત તૈજસ શરીર છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત તૈજસ શરીર બધા જીવોથી અનન્તગણુા છે કેમકે પ્રત્યેક જીવનું એક તૈજસ શરીર હોય છે. જીવોના દ્વારા જ્યારે તેમનો પરિત્યાગ કરી દેવાય છે તો તેઓ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અનંત ભેદો વાળા હોય છે અને તેમની અસંખ્યાત કાળ સુધી સ્થિતિ હોય છે. એટલા સમયમાં જીવો દ્વારા ત્યાગેલા અન્ય તૈજસ શરીર પ્રતિ જીવ અસંખ્યાત થઈ જાય છે અને તે બધા પણ પૂર્વોકતપ્રકારથી અનન્ત ભેદોવાળા બને છે,

जीवेभ्योऽनन्तगुणानि भवन्ति, । अथ तानि किं जीववर्गप्रमाणानि स्युः ? इत्याशङ्कायामाह-'जीववग्गस्सणंतभागे' जीववर्गस्यानन्तभागप्रमाणानि मुक्तानि तैजसशरीराणि भवन्तीति भावः, अथ तानि जीववर्गप्रमाणानि कथं न भवन्तीति चेदत्रोच्यते-यदि एकैकस्य जीवस्य सर्वजीवराशिप्रमाणानि किञ्चित्समधिकानि वा शरीराणि स्युर्येन सिद्धानामनन्तभागपूरणं भवति तदा जीववर्गप्रमाणानि संभवन्ति, तेनैव राशिना तस्य राशे गुणने सति वर्गः संपद्यते, यथा त्रिकस्य त्रिकेण गुणने नवात्मको वर्गः संपद्यते इति न तावदेकैकस्य जीवस्य सर्व जीवप्रमाणानि किञ्चित्समधिकानि वा तैजसशरीराणि संभवन्ति अपितु अतिस्तोकानि भवन्ति, तेषामपि असंख्येयकालावस्थायित्वमेव भवति, तावता कालेन च यान्यपि अन्यानि भवन्ति तान्यपि स्तोकान्येव कालस्य स्तोकत्वात्, अतो मुक्तानि तैजसशरीराणि न जीववर्गप्रमाणानि भवति अपितु जीववर्गस्यानन्तभागमात्राणि भवन्तीति भावः, 'एवं कम्मगसरीराणी

हो जाते हैं और वे सब भी पूर्वोक्त प्रकार से अनन्त भेदों वाले होते हैं, अतएव उनकी संख्या सब जीवो की अपेक्षा अनन्तगुणा कही है। क्या वे मुक्त तैजस शरीर जीवों के वर्गप्रमाण होते हैं ? इस शंका का समाधान करने के लिए कहा है-मुक्त तैजस शरीर जीववर्ग के अनन्तभाग प्रमाण होते हैं। वे जीववर्ग प्रमाण क्यों नहीं होते ? इसका समाधान यह है कि यदि एक एक जीव के शरीर सर्वजीवराशि के बराबर अथवा इससे कुछ अधिक हों, जिससे अनन्त भाग की पूर्ति होती है, तो वे जीव वर्गप्रमाण हो सकते थे। क्यों कि किसी राशि का उसी राशि के साथ गुणाकार करने पर वर्ग होता है, जैसे तीन के साथ गुणा करने पर उसका वर्ग नौ (९) आता है। मगर एक-एक जीव के तैजस शरीर सर्वजीव राशिप्रमाण या उससे कुछ अधिक नहीं हो सकते, किन्तु उससे बहुत कम ही होते हैं और वे भी असंख्यात काल तक ही रहते हैं। उस काल में जो अन्य मुक्त तैजस शरीर होते हैं, वे भी थोडे ही होते हैं,

तेथी ज तेमनी संख्या बधां जीवोनी अपेक्षाए अनन्तगणी कहेली छे. शुं ते मुक्त तैजस शरीर जीवोना वर्ग प्रमाण होय छे ? आ शंकानुं समाधान करवाने माटे कहे छे-मुक्त तैजस शरीर ते जीव वर्गना अनन्तभाग प्रमाण होय छे. ते जीव वर्गप्रमाण केम नथी होता ? तेनुं समाधान ए छे के, जो एक एक जीवना शरीर बधा जीवना शरीरनी बराबर अथवा तेमनाथी कांईक अधिक होय. जेथी सिद्धोना अनन्त भागनी पूर्ति थाय छे तो ते जीवो वर्ग प्रमाण होई शके छे. केमके कोई राशीना एज राशिनी साथे गुणाकार करवाथी वर्ग थाय छे, जेमके त्रणनी साथे गुणाकार करवाथी तेनो वर्ग ९ आवे छे. पण एक एक जीवना तैजस शरीर सर्व जीव राशि प्रमाण या तेनाथी कांईक अधिक नथी थइ शकता, परंतु तेनाथी घणा ज ओछा होय छे. अने तेओ पण असंख्यात काळसुधी रहे छे. ते काळे ए जे अन्य मुक्त तैजस शरीर होय छे, तेओ

वि भाणियव्वाणि' एवम्-तैजसशरीराणीव कार्मणशरीराण्यपि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि भणितव्यानि, वक्तव्यानि तेषां बद्धमुक्तानां कार्मणशरीराणां कालक्षेत्रद्रव्यापेक्षयाऽनन्तत्वं तैजसशरीराणामिवावसेयम् ॥सू० २॥

॥ नारकादि सम्बन्ध्यौदारिकशरीरादि वक्तव्यता ॥

मूलम्-नेरइयाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं णत्थि, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा, ते णं अणंता, जहा ओरालियमुक्केल्लया तहा भाणियव्वा, नेरइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा, ते णं असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुल पढमवग्गमूलं बितीयवग्गमूलपडुप्पण्णं अहवणं अंगुलबितीयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा, नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लगा मुक्केल्लगा य, एवं जहा ओरालिये बद्धेल्लगा मुक्केल्लगा य भणिया तहेव आहारगा वि भाणियव्वा, तेया कम्मगाइं जहा एएसिं चेव वेउव्वियाइं ॥सू.३॥

क्योंकि काल थोडा है। इस कारण मुक्त तैजस शरीर जीववर्ग प्रमाण संभव नहीं हैं, वरन् जीववर्ग के अनन्तवें भाग मात्र ही होते हैं।

इसी प्रकार अर्थात् तैजस शरीर के समान ही कार्मण शरीर भी बद्ध और मुक्त के भेद से दो प्रकार के होते हैं। बद्ध और मुक्त कार्मण शरीर तैजस शरीर के समान ही काल, क्षेत्र और द्रव्य से अनन्त समझने चाहिए ॥२॥

પણ થોડા જ હોય છે, કેમકે કાળ થોડા છે. એ કારણે મુક્ત તૈજસ શરીર જીવ વર્ગ પ્રમાણ સંભવ નથી, પણ જીવ વર્ગના અનન્તમા ભાગ માત્ર જ હોય છે.

એજ પ્રકારે અર્થાત્ તૈજસ શરીરના સમાન જ કાર્મણ શરીર બદ્ધ અને મુક્તના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત કાર્મણ શરીર તૈજસ શરીરના સમાન જ કાળ, ક્ષેત્ર, અને દ્રવ્યથી અનન્ત સમજવાં જોઈએ ॥ ૨ ॥

छाया-नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानिच मुक्तानिच, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु न सन्ति, तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि, तानि खलु अनन्तानि यथा औदारिकमुक्तानि तथा भणितव्यानि, नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च, मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभि रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतः असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयभागः, तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूची अङ्गुलिप्रथमवर्गमूलम्,

नारकादि संबंधी शरीर

शब्दार्थ-(नेरइयाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नारकों के औदारिकशरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) वे इस प्रकार-बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं णत्थि) उनमें जो बद्ध हैं, वे नहीं होते (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा, ते णं अणंता) उनमें जो मुक्त हैं, वे अनन्त हैं (जहा ओरालियमुक्केल्लया तहा भाणियव्वा) जैसे औदारिक मुक्त कहे हैं वैसे कहना चाहिए

(नेरइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नारकों के वैक्रिय शरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) उनमें जो बद्ध हैं, वे असंख्यात हैं (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणिहिं अवहीरंति कालओ) वे काल से असंख्यात उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों में अपहृत होते हैं (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ)

નારકાદિ સંબંધી શરીર

શબ્દાર્થ-(नेरइयाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! નારકોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) તેઓ આ પ્રકારે-બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थणं जे ते बद्धेल्लया ते णं णत्थि) તેઓમાં જે બદ્ધ છે. તેઓ નથી હોતા (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा, ते णं अणंता) તેઓમાં જે મુક્ત છે, તેઓ અનન્ત છે (जहा ओरालियमुक्केल्लया तहा भाणियव्वा) જેવા ઔદારિક મુક્ત કહ્યા તેવા કહેવા જોઈએ.

(नेरइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! નારકોના વૈક્રિય શરીર કેટલા કહ્યાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) તેઓમાં જે બદ્ધ છે તેઓ અસંખ્યાત છે (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणिहिं अवहीरंति कालओ) તેઓ કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોમાં અપહૃત

द्विवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम्, अथवा खलु अङ्गुलद्वितीयवर्गमूलघनप्रमाणमात्राः श्रेणयः, तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि तानि खलु यथौदारिकस्य मुक्तानि तथा भणितव्यानि, नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्ति आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, एवं यथा औदारिकाणि बद्धानि मुक्तानि च भणितानि तथैव आहारकाण्यपि भणितव्यानि, तैजसकार्मणानि यथा एतेषाञ्चैव वैक्रियाणि ॥सू० ३॥

क्षेत्र से असंख्यात श्रेणियां (पयरस्स असंखेज्जइभागो) प्रतर का असंख्यातवां भाग (तासि णं सेढीणं) उन श्रेणियों की (विक्खंभसूई) विष्कंभसूची (अंगुलस्स पढम वग्गमूलं) अंगुल का प्रथम वर्गमूल (बितीयवग्गमूल पडुप्पण्णं) द्वितीय वर्गमूल से गुणित (अहव णं) अथवा (अंगुलबितीयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ) अंगुल के द्वितीय वर्गमूल के घन प्रमाण मात्र श्रेणियां

(तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा) उनमें जो मुक्त वैक्रिय हैं, वे मुक्त औदारिक के समान कह लेने चाहिए

(नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता) हे भगवन् नारकों के आहारक शरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस भांति (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (एवं) इस प्रकार (जहा ओरालिए बद्धेल्लगा मुक्केल्लगा य भणिया) जैसे औदारिक के बद्ध और मुक्त कहे हैं (तहेव) उसी प्रकार (आहारगा वि भाणियव्वा) आहारक भी कहने चाहिए (तेया कम्मगाइं जहा एएसिं चेव वेउव्वियाइं) तैजस और कार्मण जैसे इन्हीं के वैक्रियक

થાય છે (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણિયો (पयरस्स असंखेज्जइ भागो) પ્રતરના અસંખ્યાતમો ભાગ (तासिण सेढीणं) તે શ્રેણિયોની (विक्खंभसूई) વિષ્કંભ સૂચી (अंगुलपढमवग्गमूलं) આંગળનું પ્રથમ વર્ગમૂલ (वितीय वग्गमूलपडुप्पणं) દ્વિતીય વર્ગ મૂલથી ગુણેલ (अहवणं) અથવા (अंगुलबिइयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ) અંગુલના દ્વિતીય વર્ગમૂલના ઘન પ્રમાણમાત્ર શ્રેણિયો

(तत्थणं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालियस्स मुक्केलगा तहा भाणियव्वा) તેઓમાં જે મુક્ત વૈક્રિય છે, તેઓ મુક્ત ઔદારિકના સમાન કહી લેવા જોઈએ

(नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! નારકોના આહારક શરીર કેટલાં કહ્યાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (बद्धेलगाय मुक्केल्लगाय) બદ્ધ અને મુક્ત (एवं) એ પ્રકારે (जहा ओरालिएबद्धेल्लगा मुक्केलगा य भणिया) જેવા ઔદારિકના બદ્ધ અને મુક્ત કહ્યા છે (तहेव) તે જ પ્રકારે (आहारगा वि भाणियव्वा) આહારક પણ કહેવા જોઈએ (तेया कम्मगाइं जहा एएसिं चेव वेउव्वियाइं) તૈજસ અને કાર્મણ જેવા એઓના વૈક્રિયક

टीका-पूर्वम्-सामान्येनौदारिकादि पञ्चापि शरीराणि समुच्चयरूपाणि प्ररूपितानि अथ नैरयिकादीनामौदारिकादि शरीराणि प्ररूपयितुमाह-'नेरइयाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! नैरयिकाणां कियन्ति-कियत्प्रकारकाणि औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि-प्ररूपितानि सन्ति ? भगवानाह- 'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' नैरयिकाणामौदारिक शरीराणि द्विविधानि द्वि प्रकाराणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य' तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च 'तत्थ णं भंते जे ते' बद्धेल्लगा ते णं णत्थि' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् बद्धानि औदारिकशरीराणि उक्तानि, तानि खलु नैरयिकाणां सन्ति भवप्रत्ययतस्तेषामौदारिकशरीरासंभवात्, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि औदारिकशरीराणि, तानि खलु नैरयिकाणामनन्तानि भवन्ति, तानि अतिदिशन्नाह-'जहा ओरालियमुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा' यथा औदारिकमुक्तानि समुच्चयशरीराणि भणितानि तथा

टीकार्थ-इससे पूर्व सामान्य रूप से औदारिक आदि पांचो शरीरों का समुच्चय रूप में प्ररूपण किया गया है। अब नारक आदि के औदारिक आदि शरीरों की प्ररूपणा की जाती है-

गौतम-हे भगवन् ! नारक जीवों के औदारिक शरीर कितने कहे गए हैं !

भगवान्-हे गौतम ! नारकों के औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे गए हैं। वे इस प्रकार हैं-बद्ध और मुक्त। इन दोनों में जो बद्ध औदारिक शरीर हैं, वे नारकों के नहीं होते, क्यों कि भव के स्वभाव से ही उनमें औदारिक शरीर का अभाव होता है। हां, मुक्त औदारिक शरीर उनके अनन्त होते हैं। जैसे समुच्चय मुक्त औदारिक शरीरों का कथन पहले किया गया है, उसी प्रकार नारको के मुक्त औदारिक शरीरों का भी कथन समझ लेना चाहिए।

गौतम-हे भगवन् ! नारकों के वैक्रिय शरीर कितने कहे गए हैं ?

ટીકાર્થ-આનાથી પહેલાં સામાન્ય રૂપથી ઔદારિક આદિ શરીરોની સમુચ્ચય રૂપમાં પ્રરૂપણા કરાએલી છે. હવે નારક આદિના ઔદારિક આદિ શરીરોની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યા છે.

શ્રી ભગવાન્ !-હે ગૌતમ ! નારકોના ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહેલા છે. તે આ પ્રકારે છે-બદ્ધ અને મુક્ત એ બન્નેમા જે બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે, એ નારક જીવોના નથી હોતાં, કેમકે ભવના સ્વભાવથી જ તેઓમાં ઔદારિક શરીરનો અભાવ હોય છે, હા ! મુક્ત ઔદારિક શરીર તેમના અનન્ત હોય છે. જેમ સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું કથન પહેલું કહેવાયેલું છે, એજ પ્રકારે નારકોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પણ કથન સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં કહેલાં છે?

भणितव्यानि, गौतमः पृच्छति–'नेरइयाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता?' हे भदन्त! नैरयिकाणां कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह–'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' नैरयिकाणां वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा–बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा' तत्र खलु–बद्धमुक्तानां मध्ये यानि तावद् बद्धानि वैक्रियशरीराणि, तानि खलु नैरयिकाणा मसंख्येयानि सन्ति, नैरयिकाणामसंख्येयतया तेषां वैक्रियशरीराणामपि तावत्प्रमाणत्वे-नासंख्येयत्वं भवति, तदेवासंख्येयत्वं कालक्षेत्राभ्यां प्ररूपयति–'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेण असंख्येयाभिः उत्सर्पिण्य-वसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते कालतः–कालापेक्षया सर्वात्मना विनाश्यन्ते, तथा चासंख्येयासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयाः भवन्ति तेषां तावत्प्रमाणत्वादसंख्येयत्वमुपपद्यते 'खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइ भागे' क्षेत्रतः–क्षेत्रापेक्षया असंख्येयाः श्रेणयो नैरयिकाणां वैक्रियशरीराणां परिमाणं, ताश्च श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयतमो भागोऽ-वसेयः, तथा चासंख्येयासु श्रेणीषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानि बद्धानि नैरयिक-

भगवान्–हे गौतम! नारकों के वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गए हैं–बद्ध और मुक्त। इसमें बद्ध वैक्रिय शरीर असंख्यात हैं, क्यों कि नारक जीव असंख्यात हैं और प्रत्येक नारक का एक बद्ध वैक्रिय शरीर होता है, अतएव उनके शरीरों की संख्या भी असंख्यात ही है। इस असंख्यात संख्या की काल की अपेक्षा प्ररूपण करते हैं–उत्सर्पिणीऔर अवसर्पिणी कालों के एक एक समय यदि एक एक शरीर का अपहरण किया जाय तो असंख्यात उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों में उनका अपहरण हो। तात्पर्य यह है कि असंख्यात उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों के जितने समय होते हैं, उतने ही नारकों के बद्ध वैक्रिय शरीर होते हैं। क्षेत्र की अपेक्षा से वे असंख्यात श्रेणी प्रमाण हैं और श्रेणी प्रतर का असंख्यातवाँ भाग समझना चाहिए। अभिप्राय यह है कि असं-

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! નારકોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહેલાં છે–બદ્ધ અને મુક્ત, તેઓમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે, કેમકે નારક જીવ અસંખ્યાત છે અને પ્રત્યેક નારકના એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે, તેથી જ તેમના શરીરની સંખ્યા પણ અસંખ્યાત જ છે. એ અસંખ્યાત સંખ્યાની કાળની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરે છે.

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોના એક એક સમયમાં જો એક એક શરીરનું અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણિયોમા તેમના અપહરણ થાય, તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોના જેટલા સમય હોય છે, તેટલા જ નારકોના બદ્ધ અને વૈક્રિય શરીર હોય છે, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેઓ અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ છે, અને શ્રેણી પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો જોઈએ. અભિપ્રાય એ છે

वैक्रियशरीराणि भवन्तीति फलितम्, तत्र सकले प्रतरेऽपि असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्यार्द्ध-भागे तृतीयभागादौ च भवन्ति तस्मात् कियत्यस्ताः श्रेणयो भवन्ती त्याकाङ्क्षा निरासार्थ-मुक्तम् प्रतरस्यासंख्येयभाग इति, तथा च प्रतरस्यासंख्येयतमे भागे यावत्यः श्रेणयो भवन्ति तावत्यः श्रेणयः परिग्रहीतव्या इत्यर्थः, अथान्यद् विशेषतरपरिमाणं प्रतिपादयति–'तासि णं सेढी णं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलं वितीयवग्गमूलपडुप्पण्णं' तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भतः–विस्तारमधिकृत्य विस्तारापेक्षयेत्यर्थः, सूचिः–एकप्रादेशिकी श्रेणिस्तावत्, अङ्गुलप्रथमवर्गमूलम् द्वितीयवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम्–द्वितीयवर्गमूलगुणितं भवति, तथा चाङ्गुलप्रमाणमात्रस्य प्रदेशस्य क्षेत्रस्य यावान् प्रदेशराशि र्भवति तावत्यः प्रदेशराशेरसंख्येयानि वर्गमूलानि भवन्ति, तथाहि प्रथमं यद् वर्गमूलं तस्यापि यद् वर्गमूलं तद् द्वितीयं वर्गमूल मुच्यते, तस्यापि यद् वर्गमूलं तत् तृतीयं वर्गमूलं भवतीत्येवं रीत्याऽसंख्येयानि वर्गमूलानि

ख्यात श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने ही नारक जीवों के बद्ध वैक्रिय शरीर होते हैं। प्रश्न यह है कि सम्पूर्ण प्रतर में भी असंख्यात श्रेणियां होती हैं, प्रतर के अर्द्ध भाग में भी असंख्यात श्रेणियां होती हैं और प्रतर के तृतीय भाग आदि में भी असंख्यात श्रेणियां होती हैं। ऐसी स्थिति में यहां कितनी श्रेणियां समझी जाएं ? इस जिज्ञासा का समाधान करने के लिए कहा है–प्रतर का असंख्यातवां भाग। तात्पर्य यह है कि प्रतर के असंख्यातवें भाग में जितनी श्रेणियां होती हैं, उतनी ही श्रेणियां यहां लेनी चाहिए। उनका विशेष परिमाण बतलाने के लिए कहा गया है–उन श्रेणियों की विष्कंभसूची अर्थात् विस्तार की अपेक्षा से एक प्रदेश वाली श्रेणी उतनी होती है जितनी अंगुल के प्रथम वर्गमूल को दूसरे वर्गमूल के साथ गुणित करने पर राशि उत्पन्न होती है। आशय यह है कि एक अंगुल प्रमाण मात्र क्षेत्र के प्रदेशों की जितनी

છે અસંખ્યાત શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ નારક જીવોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે.

પ્રશ્ન એ છે કે સંપૂર્ણ પ્રતરમાં પણ અસંખ્યાત શ્રેણિયો હોય છે, પ્રતરના અર્ધ ભાગમાં પણ અસંખ્યાત શ્રેણિયો હોય છે. અને પ્રતરના તૃતીય ભાગમાં પણ અસંખ્યાત શ્રેણિયો હોય છે, એવી સ્થિતિમાં અહિં કેટલી શ્રેણિયો સમજવી જોઈએ.

આ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરવાને માટે કહેલું છે–પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેણિયો હોય છે, તેટલી જ શ્રેણિયો અહિ લેવી જોઈએ તેમનું વિશેષ પરિમાણ બતાવવાને માટે કહ્યું છે–તે શ્રેણિયોની વિષ્કંભ સૂચિ અર્થાત્ વિસ્તારની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશવાળી શ્રેણિ એટલી થાય છે, જેટલો અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલને બીજા વર્ગમૂળની સાથે ગુણવાથી રાશિ સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે. આશય એ છે કે એક અંગુલ પ્રમાણ માત્ર ક્ષેત્રના પ્રદેશોની જેટલી રાશિ

भवन्ति तत्र प्रथमं वर्गमूलं द्वितीयेन वर्गमूलेन गुण्यते, गुणिते च सति यावन्तः प्रदेशा भवन्ति तावत्प्रदेशात्मिका सूचिः बुद्ध्या कल्प्यते बुद्ध्या परिपकल्प्य च विष्कम्भतो दक्षिणोत्तरायामेन संस्थापयितव्या, तथा च संस्थाप्यमानया यावत्यः श्रेणयः स्पृश्यन्ते तावत्यः परिग्रहीतव्याः, तद्यथा-अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशे वस्तुतोऽसंख्येयत्वेऽपि असत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते परिकल्प्येते, तयोः प्रथमं वर्गमूलं षोडशद्वितीयं चत्वारस्तृतीयं द्वौ, तत्र द्वितीयवर्गमूलेन चतुष्कस्वरूपेण षोडशलक्षणप्रथमवर्गमूलस्य गुणने चतुःषष्टित्वं

राशि होती है, उस प्रदेश राशि के असंख्य वर्गमूल होते हैं। प्रथम वर्गमूल का भी जो वर्गमूल होता है, वह दूसरा वर्गमूल कहलाता है। उस दूसरे वर्गमूल का वर्गमूल तीसरा वर्गमूल होता है। इस प्रकार असंख्यात वर्गमूल होते हैं। यहां कहा गया है कि प्रथम वर्गमूल को दूसरे वर्गमूल के साथ गुणित किया जाय। प्रथम वर्गमूल का दूसरे वर्गमूल के साथ गुणाकार करने पर जितने प्रदेश होते हैं, उतने प्रदेशों की सूची बुद्धि से कल्पित कर ली जाय। कल्पित करके विस्तार में उसे दक्षिण-उत्तर में लम्बी स्थापित कर लेनी चाहिए। स्थापित की हुई वह सूची जितनी श्रेणियों को स्पर्श करती है, उतनी श्रेणियाँ यहां ग्रहण करनी चाहिए। वे इस प्रकार हैं-एक अंगुल परिमित क्षेत्र में वास्तव में प्रदेशों की राशि असंख्यात होती है। मगर असत्कल्पना से उसे २५६ मान लिया जाय। इस २५६ की संख्या का प्रथम वर्गमूल सोलह (१६) होता है, दूसरा वर्गमूल चार (४) होता है और तीसरा वर्गमूल दो (२) आता है। इनमें से दूसरे वर्गमूल अर्थात् चार का, प्रथम वर्गमूल अर्थात् सोलह के साथ गुणाकार किया जाय तो चौसठ संख्या आती है। बस, इतनी ही श्रेणियां समझनी चाहिए।

થાય છે. તે પ્રદેશ રાશિના અસંખ્યાત વર્ગમૂળ થાય છે. પ્રથમ વર્ગમૂળના પણ જે વર્ગમૂળ થાય છે, તે બીજો વર્ગમૂળ કહેવાય છે. એ બીજા વર્ગમૂળનું વર્ગમૂળ ત્રીજો વર્ગમૂળ થાય છે. એ પ્રકારે અસંખ્યાત વર્ગમૂળ હોય છે. અહિં કહેલુ છે કે પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળની સાથે ગુણવાથી જેટલા પ્રદેશ થાય છે, તેટલા પ્રદેશોની સૂચી બુદ્ધિથી કલ્પિત કરી લેવાય. કલ્પિત કરીને વિસ્તારમાં તેને દક્ષિણ ઉત્તરમાં લાંબી સ્થાપિત કરવી જોઈએ. સ્થાપિત કરેલી તે સૂચી જેટલી શ્રેણિયોને સ્પર્શ કરે છે, તેટલી શ્રેણિયો અહિં ગ્રહણ કરવી જોઇએ. તેઓ આ પ્રકારે છે-એક અંગુલ પરિમિત ક્ષેત્રમાં વાસ્તવમાં પ્રદેશોની રાશિ અસંખ્યાત હોય છે પણ અસતકલ્પનાથી તેને ૨૫૬ માની લેવામાં આવે એ પ્રકારે ૨૫૬ની સંખ્યાનો પ્રથમ વર્ગમૂળ (૧૬) થાય છે. બીજો વર્ગમૂલ (૪) થાય છે અને ત્રીજો વર્ગમૂળ (૨) આવે છે તેઓમાંથી બીજો વર્ગમૂલ અર્થાત્ ચારનો પ્રથમ વર્ગમૂળ અર્થાત્ ૧૬ની સાથે ગુણવાથી (૬૪) સંખ્યા આવે છે. બસ એટલી જ શ્રેણિયો સમજવી જોઈએ.

संपद्यते एतावत्यः श्रेणयोऽवसेयाः, इममेवार्थं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति-'अहवणं अंगुल वितीयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ' अथवा प्रकारान्तरेण खलु अङ्गुलद्वितीय वर्गमूल घनप्रमाणमात्राः श्रेणयः-अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशे द्वितीयस्य वर्गमूलस्यासत्कल्पनया चतुष्क लक्षणस्य यो घनस्तावत्प्रमाणमात्राः श्रेणयोऽवसेयाः, तथा च यस्य राशे र्यो वर्गः स तेन राशिना गुणितः सन् घनो भवति यथा द्विकस्य राशेरष्टौ, तथाहि-द्विकस्य राशे र्वगश्चत्वारस्ते द्विकेन गुणिताः सन्तः अष्टौ भवन्ति, प्रकृते च चतुष्कस्य राशे र्वर्गः षोडश, ते चतुष्केण गुण्यन्ते तस्मात् चतुष्कस्य घनो भवति, तत्रापि सैव चतुःषष्टि रितिभावः, किन्तु प्रकारद्वयेऽपि नार्थभेदो भवति, अथवा अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशिः स्वप्रथमवर्गमूलेन गुणितः सन् यावान् प्रदेशराशि र्भवति तावत्प्रमाणया सूच्या यावत्यः श्रेणयः स्पृष्टा भवन्ति तावतीषु

यही बात प्रकारान्तर से प्रतिपादित की जाती है-अथवा अंगुल के द्वितीय वर्गमूल के घन प्रमाण श्रेणियां समझनी चाहिए। आशय यह है कि एक अंगुल प्रमाण क्षेत्र में जितने प्रदेश हैं, उसके द्वितीय वर्गमूल का अर्थात् असत्कल्पना से चार का जो घन हो, उतने प्रमाण वाली श्रेणियां समझनी चाहिए। जिस राशि का जो वर्ग हो, उसका उसी राशि के साथ गुणाकार करने पर घन होता है जैसे- दो का घन आठ है। दो राशि का वर्ग चार हैं, उसका दो के साथ गुणाकार किया जाय तो आठ संख्या आती है। इस प्रकार दो का घन आठ है। यहां चार का वर्ग सोलह है, इसका चार के साथ गुणाकार किया जाय तो चार का घन आता है। ऐसा करने पर भी वही संख्या ६४ आती है। इस प्रकार इन दोनों प्रकारों में कोई वस्तु भेद नहीं है।

अथवा अंगुल प्रमाण क्षेत्र के प्रदेशों की राशि का अपने प्रथम वर्गमूल के साथ गुणा करने पर प्रदेशों की जो राशि आती है, उतने ही प्रमाण वाली

એજ વાત પ્રકારાન્તરથી પ્રતિપાદિત કરાય છે

અથવા અંગુલના દ્વિતીય વર્ગમૂલના ઘન પ્રમાણુ શ્રેણિયો સમજવી જોઇએ આશય એ છે કે એક અંગુલ પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં જેટલા પ્રદેશ છે, તેના દ્વિતીય વર્ગમૂલના અર્થાત્ અસત્ કલ્પનાથી ચારનો જે ઘન હોય તેટલા પ્રમાણુ વાળી શ્રેણિયો સમજવી જોઈએ. જે રાશિનો જે વર્ગમૂલ હોય તેનો રાશિની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ઘન થાય છે. જેમકે બે નો ઘન આઠ છે. બે રાશિનો વર્ગ ચાર છે, તેનો બેની સાથે ગુણાકાર કરાય તો આઠ સંખ્યા આવે છે. એ રીતે બેનો ઘન આઠ છે. અહિં ચારનો વર્ગ સોળ છે, તેનો ચારની સાથે ગુણાકાર કરાય તો ચારનો ઘન આવે છે, એવું કરવાથી પણુ તે જ સંખ્યા ૬૪ આવે છે. આ બન્ને પ્રકારોમાં કોઈ વસ્તુ ભેદ નથી.

અથવા-અંગુલ પ્રમાણુ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિનો પોતાના પ્રથમ વર્ગમૂલની સાથે ગુણાકાર કરવાથી પ્રદેશોની જે રાશિ આવે છે. તેટલા જ પ્રમાણુવાળી સૂચી જેટલી

श्रेणिषु यावन्तः आकाशप्रदेशाः सन्ति तावत्प्रमाणानि नैरयिकाणां बद्धानि वैक्रियशरीराणि भवन्तीति भावः, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा' तत्र खलु-बद्धमुक्तवैक्रियनैरयिकशरीराणां मध्ये, यानि तावद् मुक्तानि नैरयिकवैक्रियशरीराणि सन्ति तानि खलु औदारिकस्य मुक्तानि वैक्रियशरीराणि भणितानि तथैव भणितव्यानि-वक्तव्यानि, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां कियन्ति आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' नैरयिकाणाम् आहारकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' तद्यथा बद्धानि च मुक्तानि च, 'एवं जहा ओरालिए बद्धेल्लगा मुक्केल्लया य भणिया तहेव आहारगा वि भाणियव्वा' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या यथा नैरयिकाणाम् औदारिकाणि बद्धानि मुक्तानि च शरीराणि भणितानि तथैव नैरयिकाणाम् आहारकाण्यपि बद्धानि मुक्तानि च शरीराणि भणितव्यानि-वक्तव्यानि, तथा च-नैरयिकाणामाहारकाणि बद्धानि न सन्ति तेषां बद्धाहारकशरीरलब्ध्यभावात्,

---

सूची जितनी श्रेणियों को स्पर्श करती है, उतनी श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश हों, उतने ही नारकों के बद्ध वैक्रिय शरीर होते हैं। नारक जीवों के जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं, उनकी वक्तव्यता नारकों के मुक्त औदारिक शरीरों के समान समझनी चाहिए।

गौतम-भगवन् ! नारक जीवों के आहारक शरीर कितने कहे गए हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! नारकों के आहारक शरीर दो प्रकार के कहे गए हैं, वे इस प्रकार हैं- बद्ध और मुक्त। जैसे नारकों के बद्ध और मुक्त औदारिक शरीरों के विषय में प्ररूपण किया गया है, वैसा ही उनके आहारक शरीरों के संबंध में भी समझ लेना चाहिए। अर्थात् बद्ध आहारक शरीर नारकों के नहीं होते, क्योंकि वे आहारक लब्धि रहित होते हैं। यह तो चतुर्दश पूर्वधारक मुनि को ही होता है, नारकों को नहीं।

શ્રેણિયોને સ્પર્શ કરે છે. તેટલી શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જ નારકોમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોય છે. નારક જીવોના જે વૈક્રિય શરીર છે, તેમની વક્તવ્યતા નારકોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવોના શરીર કેટલાં કહેલાં છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોના આહારક શરીર બે પ્રકારના કહેલાં છે, તે આ પ્રકારે છે-બદ્ધ અને મુક્ત. જેવી નારકોના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીરોના વિષયમાં પ્રરૂપણ કરેલા છે, તેવી જ પ્રરૂપણા તેમના આહારક શરીરોના સમ્બન્ધમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ બદ્ધ આહારક શરીર નારકોના નથી હોતાં. કેમકે તેઓ આહારક લબ્ધિથી રહિત હોય છે. આતો ચતુર્દશ પૂર્વધારક મુનિને જ હોય છે. નારકોને નહિ.

'तेयाकम्मगाइं जहा एएसिं चेव वेउव्वियाइं' तैजसकार्मणानि नैरयिकाणां शरीराणि यथा एतेषाञ्चैव नैरयिकाणां वैक्रियाणि शरीराणि प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि। तथा च नैरयिकाणां तैजसकार्मणानि बद्धानि शरीराणि वैक्रिय वद् बोद्धव्यानि, मुक्तानि च पूर्ववदेव अवसेयानि, इत्याशयः ॥सू० ३॥

॥ असुरकुमारादीनामौदारिकादि वक्तव्यता ॥

मूलम्-असुरकुमाराणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! जहा नेरइयाणं ओरालियसरीरा भणिया तहेव एएसिं भाणियव्वा, असुरकुमाराणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स संखेज्जइभागो, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा, आहारगसरीरगा जहा एएसिं चेव ओरालिया तहेव दुविहा भाणियव्वा, तेया कम्मगसरीरा दुविहा वि जहा एएसिं चेव विउव्विया, एवं जाव थणियकुमारा ॥सू० ४॥

छाया-असुरकुमाराणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! यथा नैरयिकाणामौदारिकशरीराणि भणितानि तथैव एतेषामपि भणितव्यानि, असुरकुमाराणां

नारकों के तैजस और कार्मण शरीर, नारकों के वैक्रियक शरीर के समान ही कह लेने चाहिए ॥३॥

असुरकुमारादि के शरीरों की वक्तव्यता

(शब्दार्थ-असुरकुमाराणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता) हे भगवन्! असुरकुमारों के औदारिक शरीर कितने कहे गए हैं? (गोयमा!

નારકોના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર, નારકોના વૈક્રિયક શરીરના સમાન જ કહેવાં જોઈએ ॥ ૩ ॥

અસુરકુમારાદિના શરીરની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(असुरकुमाराणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) હે ભગવન્! અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહેવાએલાં છે? (गोयमा! जहा नेरइयाणं ओरा-

भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽसंख्येया श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयभागः, तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः अङ्गुलप्रथमवर्गमूलस्य संख्येयभागः तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि तानि खलु यथौदारिकस्य मुक्तानि तथा भणितव्यानि, आहारकशरीराणि यथा

जहा नेरइयाणं ओरालियसरीरा भणिया) हे गौतम ! जैसे नारकों के औदारिक शरीर कहे (तहेव एतेसिं भाणियव्वा) उसी प्रकार इनके कहने चाहिए

(असुरकुमाराणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! असुरकुमारों के वैक्रिय शरीर कितने प्रकार के कहे गए हैं ? (गोयमा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे गए हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (तत्थणं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) उनमें जो बद्ध हैं, वे असंख्यात हैं (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) काल से असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी कालों में अपहरण किया जाता है (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ) क्षेत्र से असंख्यात श्रेणियाँ (पयरस्स असंखेज्जइभागो) प्रतर का असंख्यातवां भाग (तासि णं सेढीणं) उन श्रेणियों की (विक्खंभसूई) विष्कंभसूची (अंगुलपढमवग्गमूलस्स संखेज्जइभागो) अंगुल के प्रथम वर्गमूल का संख्यातवाँ भाग

(तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) उनमें जो मुक्त वैक्रियक शरीर हैं (ते णं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा) वे औदारिक के मुक्त के समान कह लेने चाहिए (आहारगसरीरा) आहारक शरीर (जहा एतेसिं चेव ओरालिया)

लियसरीरा भणिया) હે ગૌતમ ! જે નારકોના ઔદારિક શરીર કહ્યાં છે (तहेव एतेसिं भाणियव्वा) તેજ પ્રકારે તેમના કહેવા જોઈએ

(असुरकुमाराणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ અસુરકુમારોના વૈક્રિય શરીર કેટલા કહ્યાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थणं जे ते बद्धेल्लगा, ते णं असंखेज्जा) તેઓમાં જે બદ્ધ છે તેઓ અસંખ્યાત છે (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणिहिं अवहीरंति कालओ) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળો અપહરણ કરાય છે (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણિયો (पयरस्स असंखेज्जइभागो) પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ (तासिणं सेढीणं) તે શ્રેણિયોની (विक्खंभसूई) વિષ્કંભ સૂચી (अंगुलपढमवग्गमूलस्स संखेज्जइभागो) અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલના સંખ્યાતમો ભાગ

(तत्थणं जे ते मुक्केल्लगा) તેઓમાં જે મુક્ત વૈક્રિયશરીર છે. (तेणं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा) તે ઔદારિક શરીરના મુક્તની સમાન કહી લેવાં જોઈએ

एतेषाञ्चैव औदारिकाणि तथैव द्विविधानि भणितव्यानि, तैजसकार्मणशरीराणि द्विविधान्यपि यथा एतेषाञ्चैव वैक्रियाणि एवं यावद्-स्तनितकुमाराः ॥सू० ४॥

टीका-अथासुरकुमारादीनामौदरिकादिशरीराणि प्ररूपयितुमाह-'असुरकुमाराणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! असुरकुमाराणां कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहा नेरइयाणं ओरालियसरीरा भणिया तहेव एएसिं भाणियव्वा' यथा नैरयिकाणामौदारिकशरीराणि मुक्तानि भणितानि तथैव एतेषामपि असुरकुमाराणामौदारिकशरीराणि मुक्तान्येव भणितव्यानि न तु बद्धानि, तेषामपि बद्धलब्ध्यसंभवात् बद्धौदारिकशरीराभावः, गौतमः पृच्छति-'असुरकुमाराणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! असुरकुमाराणां कियन्ति वैक्रिय-

जैसे इन्हीं के औदारिक शरीर (तहेव दुविहा भाणियव्वा) उसी प्रकार दो तरह के कहने चाहिए (तेयाकम्मगसरीरा दुविहा वि जहा एतेसिं चेव विउव्विया) तैजस कार्मणशरीर दोनों जैसे इन्हीं के वैक्रिय शरीर (एवं जाव थणियकुमारा) इसी प्रकार यावत् स्तनित कुमार।

टीकार्थ-अब असुरकुमार आदि के औदारिक आदि शरीरों की प्ररूपणा करने के लिए कहते हैं-

गौतम-हे भगवन् ! असुरकुमारों के औदारिक शरीर कितने कहे हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! जैसे नारकों के औदारिक शरीरों का कथन किया गया है, उसी प्रकार असुरकुमारों के औदारिक शरीर का कथन भी समझ लेना चाहिए। अर्थात् असुरकुमारों के औदारिक शरीर मुक्त ही होते हैं, बद्ध औदारिक शरीर नहीं होते। क्योंकि असुरकुमारों को भी भवस्वभाव के कारण औदारिक शरीर नहीं होता है।

(आहारगसरीरा) આહારક શરીર (जहा एतेसिं चेव ओरालिया) જેવા તેમના ઔદારિક શરીર (तहेव दुविहा भाणियव्वा) એજ પ્રકારે બે પ્રકારના કહેવાં જોઈએ (तेयाकम्मगसरीरा दुविहा वि एएसिं चेव विउव्विया) તૈજસ કાર્મણ શરીર બન્ને જેવા તેઓના વૈક્રિય શરીર (एवं जाव थणियकुमारा) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્તનિતકુમાર

ટીકાર્થ-હવે અસુરકુમારો આદિના ઔદારિક આદિ શરીરોની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યાં છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જેવા નારકોના ઔદારિક શરીરોનું કથન કરાયેલું છે તેજ પ્રકારે અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીરનું કથન પણ સમજી લેવું જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર મુક્ત હોય છે, બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી હોતાં, કેમકે અસુરકુમારોના પણ ભવસ્વભાવને કારણે ઔદારિક શરીર નથી હોતાં.

शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' असुरकुमाराणां वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य' तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा' तत्र खलु तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् बद्धानि वैक्रियशरीराणि तानि खलु असंख्येयानि भवति, तेषामसंख्येयत्वमेव काल-क्षेत्राभ्यां प्ररूपयति-'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेण असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वात्मना अपह्रियन्ते कालतः-कालापेक्षया विनाश्यन्ते प्रागुक्तयुक्तेः, 'खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइ भागो' क्षेत्रतः-क्षेत्रापेक्षया असंख्येयाः श्रेणयो भवन्ति तथा चासंख्येयासु श्रेणीषु यावन्त आकाशप्रदेशाः सन्ति तेषां तावत्प्रमाणत्वात्, ताश्च श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयो भागोऽवसेयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः अवसेयाः, तत्रापि नारकापेक्षया विशेषतरं परिमाणं प्ररूपयन्नाह-'तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स संखेज्जइभागो' तासां च श्रेणीनां

गौतम-हे भगवन् ! असुरकुमारों के वैक्रियक शरीर कितने कहे गए हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! असुरकुमारों के वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे हैं, यथा बद्ध और मुक्त । इनमें से बद्ध वैक्रिय शरीर असंख्यात है । अब उनकी असंख्यात संख्या का काल एवं क्षेत्र से प्ररूपण करते हैं-काल की अपेक्षा यदि उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालों के एक-एक समय में उनका अपहरण किया जाय तो असंख्यात उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों में उनका अपहरण हो । तात्पर्य यह कि असंख्यात उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों के जितने समय हैं, उतने ही असुरकुमारों के बद्ध वैक्रिय शरीर हैं । क्षेत्र की अपेक्षा से असंख्यात श्रेणी प्रमाण हैं, अर्थात् असंख्यात श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने ही वे शरीर हैं । वह श्रेणियां प्रतर का असंख्यातवां भाग प्रमाण जानना चाहिए ।

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં કહેલા છે ?

શ્રી ભગવાન્ ! અસુરકુમારોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહેલા છે, યથા બદ્ધ અને મુક્ત તેઓમાંથી બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. હવે તેમની અસંખ્યાત સંખ્યાનું કાલ અને ક્ષેત્રથી પ્રરૂપણ કરે છે-કાલની અપેક્ષાએ યદિ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોના એક એક સમયમા તેમના અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણીયોમાં તેમના અપહરણ થાય તાત્પર્ય એ છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોના જેટલા સમય છે, તેટલા જ અસુરકુમારોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ તે શરીરો છે. તે શ્રેણિયો પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી જોઈએ.

અહિં નારકોની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ પરિમાણનું પ્રતિપાદન કરતા થકા કહે છે-

परिमाणाय या विष्कम्भस्य-विस्तारस्य सूचिः-पूर्वोक्तरूपा, सा अङ्गुलप्रथमवर्गमूलस्य-अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः प्रथमवर्गमूलस्य संख्येयो भागो भवति तथा चाङ्गुलमात्रक्षेत्र-प्रदेशराशेरसत्कल्पनया षट्पञ्चाशदुत्तरशतद्वयप्रमाणस्य यत् षोडशलक्षणं प्रथमवर्गमूलं भवति तस्य संख्येयतमे भागे यावन्त, आकाशप्रदेशा असत्कल्पनया पञ्च वा षड् वा तावत्प्रदेशा-त्मिका श्रेणिः परिमाणा य द्विष्कम्भसूचिरवसेया, तथा च नैरयिकापेक्षया असुरकुमारसम्ब-न्धि बद्धवैक्रियशरीराणां क्षेत्रापेक्षया विष्कम्भसूचिरसंख्येयगुणहीना भवति. तथाहि-नैर-यिकाणां श्रेणेः परिमाणाय विष्कम्भसूचि-रङ्गुलप्रथमवर्गमूलम् द्वितीयवर्गमूलगुणितं सद् भवति तावत्प्रदेशात्मिका, द्वितीयश्च वर्गमूलं वस्तुतोऽसंख्येयप्रदेशात्मकं तस्माद् असंख्येय-गुणप्रथमवर्गमूलप्रदेशात्मिका नैरयिकाणां सूचिः, असुरकुमाराणान्तु अङ्गुलप्रथमवर्गमूल-संख्येयभागप्रदेशात्मिका विष्कम्भसूचिः, महादण्डकेऽपि सर्वेषां भवनवासिनां रत्नप्रभा नैर-

---

यहां नारकों की अपेक्षा विशिष्ट परिमाण का प्रतिपादन करते हुए कहते हैं-उन श्रेणियों के परिमाण के लिए जो सूचि पहले कही गई है। वह अंगुल प्रमाण क्षेत्र के प्रदेशों की राशि के प्रथम वर्गमूल का संख्यातवां भाग है। एक अंगुल प्रमित क्षेत्र के प्रदेशों की राशि असत्कल्पना से २५६ मानी है। उसका प्रथम वर्गमूल १६ आता है। उसके संख्यातवें भाग में जितने आकाश प्रदेश हों-असत्कल्पना से पांच हों अथवा छह हों, उतने प्रदेश सूचि श्रेणी को विष्कंभ सूचि समझना चाहिए। इस प्रकार नारकों की अपेक्षा असुरकुमारों के बद्ध वैक्रिय शरीरों की क्षेत्र की अपेक्षा विष्कंभ सूचि असंख्येय गुणहीन होती है। क्यों कि नारकों के श्रेणि के परिमाण के लिए ग्रहण की गई विष्कंभ सूची द्वितीय वर्गमूल से गुणित प्रथम वर्गमूल जितने प्रदेशों वाली है, दूसरा वर्गमूल वास्तव में असंख्यात प्रदेशात्मक होता है, अतएव असंख्यात गुण प्रथम वर्गमूल के प्रदेशों जितनी नारकों की सूचि है, किन्तु असुरकुमारों की विष्कंभसूचि

તે શ્રેણિયોના પરિણામને માટે જે સૂચિ પહેલાં કહી છે, તે અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિના પ્રથમ વર્ગ મૂળને સંખ્યાતમો ભાગ છે, એક અંગુલ પ્રમિત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિ અસત્કલ્પનાથી ૨૫૬ માની છે. તેનું પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૧૬ આવે છે તેના સંખ્યાતમા ભાગમા જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય, અસતકલ્પનાથી પાંચ હોય કે છ હોય, એટલા પ્રદેશ રૂપ શ્રેણિને વિષ્કંભ સૂચિ સમજવી જોઇએ. એ પ્રકારે નારકોની અપેક્ષાએ અસુરકુમારોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોની વિષ્કભ સૂચિ અસંખ્યાત ગુણહીન થાય છે. કેમકે નારકોની શ્રેણિના પરિમાણના માટે ગ્રહણ કરેલ વિષ્કંભ સૂચિ દ્વિતીય વર્ગ મૂળથી ગુણિત પ્રથમ વર્ગમૂળ જેટલા પ્રદેશોવાળી છે. બીજો વર્ગમૂળ વાસ્તવમાં અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક થાય છે. તેથી જ અસંખ્યાત ગુણ પ્રથમ વર્ગમૂળના પ્રદેશો જેટલી નારકોની સૂચિ છે, પણ અસુરકુમારોની વિષ્કંભ સૂચિ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલના સખ્યેય ભાગ

यिकेभ्योऽप्यसंख्येयगुणहीनत्वस्योक्तत्वेन सर्वनैरयिकापेक्षया नूनमसंख्येयगुणहीनत्वं तेषां भवति, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लगा तहा भाणियव्वा' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि असुरकुमाराणां वैक्रियाणि शरीराणि भवन्ति, तानि खलु यथौदारिकस्य मुक्तानि वैक्रियाणि शरीराणि प्रतिपादितानि तथा भणितव्यानि-वक्तव्यानि, आहारगसरीरगा जहा एतेसिं चेव ओरालिया तहेव दुविहा भाणियव्वा' असुरकुमाराणाम् 'आहारकशरीराणि यथा-एतेषाञ्चैव-असुरकुमाराणाम् औदारिकाणि बद्धानि मुक्तानि प्रतिपादितानि तथैव द्विविधानि भणितव्यानि-वक्तव्यतानि 'तेया कम्मगसरीरा दुविहा वि जहा एतेसिं चेव वेउव्विया' असुरकुमाणां तैजसकार्मणशरीराणि द्विविधानि अपि बद्धानि मुक्तानि च यथा एतेषाञ्चैव-असुरकुमाराणां वैक्रियाणि बद्धानि मुक्तानि च प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपादनीयानि 'एवं जाव थणियकुमारा' एवम्-असुरकुमारोक्ति-

---

अंगुल के प्रथम वर्गमूल के संख्येय भाग प्रदेश रूप ही है। महादण्डक में भी समस्त भवनवासियों को अकेली रत्नप्रभा पृथ्वी के नारकों से भी असंख्यात गुण हीन कहा गया है, अतएव समस्त नारकों की अपेक्षा तो उनकी असंख्यात गुणहीनता सिद्ध हो ही जाती है।

असुरकुमारों के जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं, उन्हें उन्हींके मुक्त के और औदारिक शरीरों के समान कहना चाहिए।

असुरकुमारों के आहारकशरीरों का कथन, असुरकुमारों के ही मुक्त और बद्ध औदारिक शरीरों के समान ही समझना चाहिए।

असुरकुमारों के तैजस कार्मण शरीरों की वक्तव्यता असुरकुमारों के ही बद्ध और मुक्त वैक्रियशरीरों के सदृश जानना चाहिए। असुरकुमारों के ही समान स्तनितकुमारों तक की प्ररूपणा कर लेनी चाहिए, अर्थात् नागकुमारों सुवर्णकुमारों, विद्युत्कुमारों, उदधिकुमारों, द्वीपकुमारों, दिक्कुमारों, पवन-

---

પ્રદેશ રૂપ જ છે મહાદંડકમા પણ સમસ્ત ભવનવાસિયોના એકલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નારકોથી પણ અસંખ્યાત ગુણહીન કહેલ છે, તેથી જ સમસ્ત નારકોની અપેક્ષાએ તો તેમની અસંખ્યાત ગુણહીનતા સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

અસુરકુમારોના જે મુક્ત વૈક્રિય શરીર છે તેમને તેમના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન જ કહેવાં જોઈએ.

અસુરકુમારોના આહારક શરીરોનું કથન અસુરકુમારોના જ મુક્ત અને બદ્ધ ઔદારિક શરીરના સમાન જ સમજવું જોઈએ.

અસુરકુમારોના, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોની વક્તવ્યતા અસુરકુમારોના જ બદ્ધ અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરોના સદૃશ જાણવી જોઈએ.

અસુરકુમારોની સમાન જ સ્તનિતકુમારો સુધીની પ્રરૂપણા કરી લેવી જોઈએ અર્થાત્

रीत्या यावत्–नागकुमाराणां सुवर्णकुमाराणां विद्युत्कुमाराणाम् उदधिकुमाराणां द्वीपकुमाराणां दिक्कुमाराणां पवनकुमाराणां स्तनितकुमाराणाञ्चापि औदारिकाणि वैक्रियाणि आहारकाणि तैजसानि कार्मणानि च शरीराणि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि अवसेयानि तत्रापि औदारिकाणि बद्धानि न भवन्ति, प्रागुक्तयुक्तेः मुक्तानि चानन्तानि भवन्ति, वैक्रियाणि बद्धानि असंख्येयानि, मुक्तानि चानन्तानि भवन्ति, आहारकाण्यपि बद्धानि न सन्ति मुक्तानि चानन्तानि तैजसानि कार्मणानि च बद्धानि असंख्येयानि मुक्तानि चानन्तानि भवन्ति ॥सू० ४॥

॥ पृथिवीकायिकादीनामौदारिकादि वक्तव्यता ॥

मूलम्–पुढविक्काइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता, अणंताहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा, अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा, सिद्धाणं अणंतभागो, पुढविक्काइया णं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरगा पण्णत्ता? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं णत्थि, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा, ते णं जहा एएसिं चेव ओरालिया तहेव भाणियव्वा, एवं अहारगसरीरा

कुमारों, और स्तनितकुमारों के औदारिक, वैक्रियक, आहारक, तैजस और कार्मण शरीर भी बद्ध और मुक्त के भेद से दो-दो प्रकार के हैं। इनमें बद्ध औदारिक शरीर पूर्वोक्त युक्ति के अनुसार होते नहीं हैं, मुक्त औदारिक शरीर अनन्त हैं। बद्ध वैक्रिय शरीर असंख्यात हैं और मुक्त वैक्रिय शरीर अनन्त हैं। आहारक शरीर बद्ध नहीं होते, मुक्त अनन्त होते हैं। तैजस और कार्मण शरीर बद्ध असंख्यात और मुक्त अनन्त हैं ॥४॥

નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, દ્વીપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિત કુમારોના ઔદારિક, વૈક્રિયક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પણ બદ્ધ અને મુક્તના ભેદથી બે બે પ્રકારના છે, તેઓમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર પૂર્વોક્ત યુક્તિના અનુસાર થતાં નથી હોતાં મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત છે, બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. અને મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનન્ત છે. આહારક શરીર બદ્ધ નથી હોતા મુક્ત અનન્ત હોય છે, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ અસંખ્યાત અને મુક્ત અનન્ત છે ॥ ૪ ॥

वि, तेया कम्मगा जहा एएसिं चेव ओरालिया, एवं आउकाइया तेउकाइया वि। वाउकाइयाणं भंते! केवइया ओरालिय सरीरा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-वद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, दुविहा वि जहा पुढविक्काइयाणं ओरालिया, वेउव्वियाणं पुच्छा, गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-वद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा पलियोवमस्स असंखेज्जइभागमेत्तेणं कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया, मुक्केल्लगा जहा पुढविक्काइयाणं, आहारगतेया कम्मा जहा पुढवीकाइयाणं, वणप्फइकाइयाणं जहा पुढविकाइयाणं, णवरं तेया कम्मगा जहा ओहिया तेया कम्मगा, बेइंदियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते वद्धेल्लगा तेणं असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणिओ-सप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइ भागे, तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई, असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ असंखेज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं ॥सू० ५॥

छाया-पृथिवीकायिकानां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि? तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि

पृथ्वी कायिकादिक के शरीर

शब्दार्थ-(पुढविक्काइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता?) हे भगवन्! पृथ्वीकायिकों के औदारिक शरीर कितने कहे गए हैं? (गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-वद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) हे गौतम! दो प्रकार के कहे गए हैं, वे इस प्रकार-बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते वद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) उनमें जो वद्ध हैं, वे असंख्यात है (असंखेज्जाहिं उत्सप्पिणि ओसप्पि-

પૃથ્વીકાયિકાદિના શરીર

શબ્દાર્થ-(पुढविकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता) હે ભગવન્! પૃથિવીકાયિકોના ઔદારિક શરીર કેટલાં કહ્યા છે? (गोयमा! दुविहा पण्णत्ता तं जहा) હે ગૌતમ! બે પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે છે-બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) તેઓમાં જે બદ્ધ છે, તેઓ અસંખ્યાત છે (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति

खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽसंख्येया लोकाः, तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि तानि खलु अनन्तानि, अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽसंख्येया लोकाः, अभवसिद्धिकेभ्योऽनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तभागः, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु न सन्ति, तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि तानि खलु यथा एतेषाञ्चैव औदारिकाणि तथैव भणितव्यानि, एवम् आहारकशरीराण्यपि तैजसकार्मणानि यथा एतेषाञ्चैव

णीहिं अवहीरंति कालओ) असंख्यात उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों से अपहृत होते हैं, काल की अपेक्षा (खेत्तओ असंखेज्जा लोगा) क्षेत्र से असंख्यात लोक प्रमाण (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) उनमें जो मुक्त हैं (ते णं अणंता) वे अनन्त हैं (अणंताहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति) अनन्त उत्सर्पिणियों अवसर्पिणियों से अपहृत होते हैं (कालओ) काल की अपेक्षा से (खेत्तओ अणंता लोगा) क्षेत्र से अनन्त लोक प्रमाण हैं (अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा) अभव्यों से अनन्त गुणा है (सिद्धाणं अणंतभागो) सिद्धों के अनन्तवें भाग हैं

(पुढविकाइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरगा ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकाइकों के वैक्रियशरीर कितने हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) वे इस प्रकार बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा) उनमें जो बद्ध हैं (ते णं णत्थि) वे नहीं हैं (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) उनमें जो मुक्त हैं (ते णं जहा एएसिं चेव ओरालिया तहेव भाणियव्वा) उन्हें इन्हीं के औदारिक शरीरों के समान कहना चाहिए (एवं आहारगसरीरा

कालओ) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે, કાલની અપેક્ષાએ (खेत्तओ असंखेज्जा लोगा) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) તેઓમાં જે મુક્ત છે (ते णं अणंता) તેઓ અનન્ત છે (अणंताहिं उस्सप्पिणि–ओसप्पिणीहिं अवहीरंति) અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે (कालओ) કાળની અપેક્ષાએ (खेतओ अणंता लोगा) ક્ષેત્રથી અનન્ત લોક પ્રમાણ (अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा) અભવ્યોથી અનન્તગણા છે (सिद्धाणं अणंतभागो) સિદ્ધોનો અનન્તમો ભાગ છે

(पुढविकाइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरगा ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) તેઓ આ પ્રકારે બદ્ધ અને મુક્ત

(तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा) તેઓમા જેઓ બદ્ધ છે, (ते णं नत्थि) તેઓ નથી (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) તેઓમાં જે મુક્ત છે. (ते णं जहा एएसिं चेव ओरालिया तहेव भाणियव्वा) તેઓને એમના જ ઔદારિક શરીરોના કથન પ્રમાણે સમજી લેવા (एवं आहारग

औदारिकाणि, एवमप्कायिकतेजस्कायिकान्यपि, वायुकायिकानां भदन्त ! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च, द्विविधान्यपि यथा पृथिवीकायिकाना मौदारिकाणि, वैक्रियाणां पृच्छा, गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि समये समये अपह्रियमाणानि अपह्रियमाणानि पल्योपमस्यासंख्येयभागमात्रेण कालेन अपह्रियन्ते, नो चैव खलु अपहारितानि स्युः, मुक्तानि यथा पृथिवी कायिकानाम्, आहारक

वि) इसी प्रकार आहारक शरीर भी (तेयाकम्मगा जहा एएसिं चेव ओरालिया) तैजस और कार्मण जैसे इन्हीं के औदारिक (एवं आउकाइया, तेउकाइया वि) इसी प्रकार अप्कायिक और तेजस्कायिक भी

(वाउकाइयाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! वायुकायिकों के कितने औदारिक शरीर कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा—बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य) वे इस प्रकार —बद्ध और मुक्त (दुविहा वि जहा पुढविकाइयाणं ओरालिया) दोनों ही जैसे पृथ्वीकाइकों के औदारिकशरीर (वेउव्वियाणं पुच्छा ?) वैक्रिय शरीरों की पृच्छा (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा) उनमें जो बद्ध हैं (ते णं असंखेज्जा) वे असंख्यात हैं (समए समए) समय समय में (अवहीरमाणा २) अपहृत किये जाते हुए (पलिओवमस्स) पल्योपम के (असंखेज्जइभागमेत्तेण) असंख्यातवें भाग मात्र (कालेणं) काल से (अवहीरंति) अपहृत होते हैं (नो चेव णं अवहिया सिया) अधिक नहीं होते (मुक्केल्लगा)

સરીરા વિ) એજ પ્રમાણે આહારક શરીર સંબધી પણ સમજવું. (तेयाकम्मगा जहा एएसिं चेव ओरालिया) તૈજસ અને કાર્મણ સંબધી એમના જ ઔદારિક શરીરના કથન પ્રમાણે સમજવા (एवं आउकाइया तेउकाइया वि) એજ પ્રમાણે અપ્કાયિક અને તેજસ્કાયિક સંબંધમા પણ સમજી લેવું.

(वाउकाइयाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહેલા છે. (तं जहा बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) તે આ પ્રમાણે બદ્ધ અને મુક્ત

(दुविहा वि जहा पुढविकाइयाणं ओरालिया) બન્ને જેવા પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક (वेउव्वियाणं पुच्छा) વૈક્રિય શરીરોની પૃચ્છા (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा) તેઓમા જે બદ્ધ છે (ते णं असंखेज्जा) તેઓ અસંખ્યાત છે (समए-समए) સમય સમયમાં (अवहीरमाणा) અપહૃત કરાતા (पलिओवमस्स) પલ્યોપમના (असंखेज्जइभागमेत्तेण) અસંખ્યાતમાં ભાગમાં (कालेणं) કાળથી (अवहीरंति) અપહૃત થાય છે (नो चेव णं अवहिया सिया) અધિક નથી હોતા (मुक्केल्लगा) મુક્ત શરીર (जहा

तैजसकार्मणानि यथा पृथिवीकायिकानाम्, वनस्पतिकायिकानां यथा पृथिवीकायिकानाम्, नवरं तैजसकार्मणानि यथा औधिकानि तैजसकार्मणानि, द्वीन्द्रियाणां भदन्त ! कियन्ति औदारिकाणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभि रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभि रपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतोऽसंख्येयाः श्रेणयः, प्रतरस्यासंख्येयभागः, तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूची असंख्येयाः योजनकोटी कोटयः, असंख्येयानि श्रेणि वर्गमूलानि ॥सू० ५॥

मुक्त शरीर (जहा पुढविकाइयाणं) जैसे पृथ्वी कायिकों के (आहारग तेया कम्मा) आहारक, तैजस, कार्मण (जहा पुढविकाइयाणं) जैसे पृथ्वी कायिकों के (वणप्फइ काइयाणं जहा पुढविकाइयाणं) वनस्पति कायिकों के पृथ्वी कायिकों के समान (णवरं) विशेष (तेया कम्मगा जहा ओहिया तेयाकम्मगा) तैजस और कार्मण जैसे समुच्चय तैजस और कार्मण

(बेइंदियाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! द्वीन्द्रियों के औदारिक शरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) उनमें जो बद्ध हैं, वे असंख्यात हैं (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) काल से असंख्यात उत्सर्पिणियों अवसर्पिणियों से अपहृत होते हैं (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ) क्षेत्र से असंख्यात श्रेणियां (पयरस्स असंखेज्जइ भागे) प्रतर के असंख्यातवें भाग (तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई) उन श्रेणियों की विष्कंभ सूची (असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ) असंख्यात कोडा कोडी योजन की

पुढविकाइयाणं) જેવાં પૃથ્વીકાયિકોના (आहारक तेया कम्मा) આહારક, તૈજસ, કાર્મણ, (जहा पुढविकाइयाणं) જેવા પૃથ્વીકાયિકોના (वणप्फइकाइयाणं जहा पुढविकाइयाणं) વનસ્પતિ કાયિકોના પૃથ્વીકાયિકોના સમાન (णवरं) વિશેષ (तेया कम्मगा जहा ओहिया तेया कम्मगा) તૈજસ અને કાર્મણ જેવા સમુચ્ચય તૈજસ અને કાર્મણ

(बेइंदियाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) તેઓમાં જે બદ્ધ છે તેઓ અસંખ્યાત છે (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणिहिं अवहीरंति कालओ) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયોથી અપહૃત થાય છે (खित्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેણિયો (पयरस असंखेज्जाइ भागे) પ્રતરનો અસંખ્યાતમાં ભાગ (तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई) તે શ્રેણિયોની વિષ્કંભ સૂચિ (असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ) અસંખ્યાત કોડા-કોડી યોજનની (असंखेज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं)

टीका—अथ पृथिवीकायिकादीनामौदारिकादिशरीराणि प्ररूपयितुमाह—'पुढविक्काइयाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' पृथिवीकायिकानाम् औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा—बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' तद्यथा—बद्धानि च, मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा' तत्र खलु—बद्धमुक्तौदारिकाणां मध्ये यानि तावद् बद्धानि औदारिकशरीराणि पृथिवीकायिकानां सन्ति तानि खलु असंख्येयानि भवन्ति, तत्र कालक्षेत्राभ्यामसंख्येयत्वं प्ररूपयितुमाह—'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेण असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वात्मना अपहियन्ते कालतः—कालापेक्षया सामस्त्येन विनाश्यन्ते,

(असंखेज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं) असंख्यात श्रेणियों के वर्गमूल

टीकार्थ—अब पृथ्वी कायिकों आदि के औदारिक शरीरों की प्ररूपणा की जाती है—

गौतम—हे भगवन् ! पृथ्वीकायिक जीवों के औदारिक शरीर कितने कहे गए हैं ?

भगवान्—हे गौतम ! पृथ्वी कायिकों के औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे हैं—बद्ध औदारिक शरीर और मुक्त औदारिक शरीर। इनमें से जो बद्ध औदारिक शरीर हैं, वे पृथ्वी कायिकों के असंख्यात होते हैं। अब काल और क्षेत्र से उस असंख्यात संख्या का स्पष्टीकरण करते हैं—काल की अपेक्षा से, यदि उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के एक-एक समय में एक एक शरीर का अपहरण किया जाय तो असंख्यात उत्सर्पिणियों और अवसर्पिणियों में उनका अपहरण हो। इस संबंध में युक्ति पूर्ववत् समझ लेनी चाहिए। क्षेत्र की अपेक्षा

અસંખ્યાત શ્રેણિયોના વર્ગ મૂલ

ટીકાર્થ—હવે પૃથ્વીકાયિકો આદિના ઔદારિક આદિ શરીરોની પ્રરૂપણા કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના ઔદારિક આદિ શરીરકેટલાં હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ! હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના છે—બદ્ધ અને મુક્ત તેમનામાંથી જે બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે, તેઓ પૃથ્વીકાયિકોના અસંખ્યાત થાય છે. હવે કાલ અને ક્ષેત્રે તે અસંખ્યાત સંખ્યાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, કાળની અપેક્ષાએ યદિ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં એક એક શરીરના અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયો અને અવસર્પિણિયોમાં તેમના અપહરણ થાય એ સમ્બન્ધમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પોતાની અવગાહનાથી તેઓ અસંખ્યાત લોકોને વ્યાપ્ત કરી લે એટલા છે, પૃથ્વીકાયિકોના જે મુક્ત શરીર છે તેઓ અનન્ત છે. તેમની અનન્તતા કાલ ક્ષેત્ર અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણા કરાય

प्रागुक्तयुक्तेः, 'खेत्तओ असंखेज्जा लोगा' क्षेत्रतः-क्षेत्रापेक्षया असंख्येया लोका आत्मीयावगाहनाभिर्व्याप्यन्ते, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि औदारिकशरीराणि पृथिवीकायिकानां सन्ति तानि खलु अनन्तानि भवन्ति, तेषामनन्तत्वं कालक्षेत्रद्रव्यैः प्ररूपयति-'अणंताहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेण अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वात्मना अपह्रियन्ते कालतः-कालापेक्षया सामस्त्येन विनाश्यन्ते, 'खेत्तओ अणंता लोगा' क्षेत्रतः-क्षेत्रापेक्षया अनन्तानन्त लोकाकाशाः आत्मीयावगाहनाभिर्व्याप्यन्ते द्रव्यापेक्षया पुनः-'अभवसिद्धिएहिंतो अणंतगुणा सिद्धाणं अणंतभागो' अभवसिद्धिकेभ्यो मुक्तानि पृथिवीकायिकौदारिकशरीराणि अनन्तगुणानि भवन्ति तान्यपि सिद्धानामनन्तभाग एव, प्रागुक्त समुच्चयमुक्तयुक्ते स्तुल्यत्वात्, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरगा पण्णत्ता?' हे भदन्त! पृथिवीकायिकानां कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' पृथिवीकायिकानां वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे

अपनी अवगाहना से वे असंख्यातलोकों को व्याप्त कर लें, इतने हैं। पृथ्वीकायिकों के जो मुक्त शरीर हैं, वे अनन्त हैं। उनकी अनन्तता का काल, क्षेत्र और द्रव्य की अपेक्षा से प्ररूपण किया जाता है-काल की अपेक्षा से एक-एक समय में अपहरण करने पर अनन्त उत्सर्पिणियों-अवसर्पिणियों में उनका पूरी तरह अपहरण होता है। क्षेत्र की अपेक्षा से वे इतने हैं कि अपनी अवगाहना से अनन्त लोकाकाशों को व्याप्त कर ले। द्रव्य की अपेक्षा से पृथ्वीकायिकों के मुक्त औदारिक शरीर अभव्य जीव राशि से अनन्त गुणित हैं, किन्तु सिद्ध जीवों से अनन्तवें भाग हैं। इस विषय में युक्ति पहले कही जा चुकी है।

गौतम-हे भगवन्! पृथ्वीकायिक जीवों के वैक्रिय शरीर कितने कहे गए हैं?

भगवान्-हे गौतम! पृथ्वीकायिकों के वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गए हैं-बद्ध और मुक्त। इन दोनों में जो बद्ध वैक्रिय शरीर हैं, वे तो पृथ्वीकायिकों

છે-કાલની અપેક્ષાએ એક-એક સમયમા અપહરણ કરવાથી અનન્ત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયોમાં તેમના પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેઓ એટલાં છે કે પોતાની અવગાહનાથી અનન્ત લોકાકાશને વ્યાપ્ત કરી દે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પૃથ્વીકાયિકોના મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્ય જીવરાશિથી અનન્ત ગણા છે કિન્તુ સિદ્ધ જીવોથી અનન્તમા ભાગ છે. એ વિષયમાં યુક્તિ પહેલા કહેવાઈ ગઈ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિક જીવોના વૈક્રિય શરીર કેટલા કહેલાં છે.

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિકોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે-બદ્ધ અને મુક્ત. એ બેમા જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે તે તો પૃથ્વીકાયિકોના હોતાં નથી કારણ કે

ते बद्धेल्लगा ते णं णत्थि' तत्र खलु-वैक्रियबद्धमुक्तानां मध्ये यानि तावद् बद्धानि उच्यन्ते तानि खलु बद्धवैक्रियाणि पृथिवीकायिकानां शरीराणि न सन्ति, तेषां तल्लब्ध्यभावात्, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा एएसिं चेव ओरालिया तहेव भाणियव्वा' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि पृथिवीकायिकानां वैक्रियशरीराणि भवन्ति तानि खलु यथा एतेषाञ्चैव-पृथिवीकायिकानामौदारिकाणि शरीराणि मुक्तानि भणितानि तथैव भणितव्यानि-वक्तव्यानि 'एवं आहारगसरीरा वि' एवम्-वैक्रियशरीरवदेव पृथिवीकायिकानामाहारकशरीराण्यपि मुक्तानि वक्तव्यानि 'तेया कम्मगा जहा एएसिं चेव ओरालिया' तैजसकार्मणानि शरीराणि यथा एतेषाञ्चैव-पृथिवीकायिकानाम् औदारिकानि शरीराणि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि प्रतिपादितानि तथैव बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि प्रतिपादनीयानि, 'एवं आउकाइय तेउकाइयावि' एवम्-पृथिवीकायिकवदेवअप्कायिक तेजस्कायिका अपि अवसेयाः, तथा चाप्कायिकानां तेजस्कायिकानाञ्च औदारिकशरीरराणि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि, तत्रापि बद्धानि असख्येयानि, मुक्तानि अनन्तानि, वैक्रियाणि तु मुक्तान्येव नो

के होते नहीं। कारण की उनमें वैक्रिय लब्धि का अभाव होता है। मुक्त वैक्रिय शरीर इन्हीं के मुक्त औदारिक शरीरों के समान समझने चाहिए। आहारक शरीर वैक्रियशरीर के समान ही हैं। पृथ्वीकायिकों के तैजस और कार्मणशरीर पृथ्वीकायिकों के ही औदारिक शरीरों के समान जानने चाहिए, अर्थात् जैसे उनके औदारिक शरीर बद्ध और मुक्त के भेद से दो प्रकार के कहे गए हैं, वैसे ही तैजस और कार्मण शरीर भी दो-दो प्रकार के होते हैं।

अप्कायिकों और तेजः कायिकों के शरीरों की वक्तव्यता पृथ्वीकायिकों के समान कहनी चाहिए, अर्थात् अप्कायिकों और तेजःकायिकों के दोनों बद्ध और मुक्त औदारिक शरीर होते हैं। बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात हैं, मुक्त अनन्त हैं। वैक्रिय शरीर बद्ध नहीं होते, वरन् मुक्त ही होते हैं। आहारक भी मुक्त ही होते हैं, बद्ध नहीं। तैजस और कार्मण शरीर बद्ध भी होते हैं

તેમનામાં વૈક્રિય લબ્ધિનો અભાવ હોય છે. મુક્ત વૈક્રિયશરીર તેઓના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજવા જોઈએ. આહારક શરીર, વૈક્રિય શરીરના સમાન જ છે. પૃથ્વીકાયિકોના તૈજસ અને કાર્મણશરીર પૃથ્વીકાયિકોના જ ઔદારિક શરીરોની સમાન જાણવાં જોઈએ અર્થાત્ જેવાં તેમના ઔદારિક શરીર બદ્ધ અને મુક્તના ભેદે બે પ્રકારના કહ્યાં છે, તેવાં જ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પણ બે બે પ્રકારના હોય છે.

અપ્કાયિકો અને તેજસ્કાયિકોના શરીરની વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકોના સમાન કહેવી જોઈએ અર્થાત્ અપ્કાયિકો અને તેજસ્કાયિકોના બન્ને-બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર હોય છે. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસખ્યાત છે, મુક્ત અનન્ત છે. વૈક્રિય શરીર બદ્ધ નથી હોતા, પરન્તુ મુક્ત જ હોય છે. આહારક પણ મુક્ત જ હોય છે. બદ્ધ નહીં. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ પણ હોય છે, અને મુક્ત પણ હોય છે.

बद्धानि, आहारकाण्यपि मुक्तान्येव नो बद्धानि, तैजसानि कार्मणानि च बद्धान्यपि भवन्ति मुक्तान्यपि च भवन्ति, इतिभावः। गौतमः पृच्छति-'वाउकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?' हे भदन्त! वायुकायिकानां कियन्ति तावद् औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' वायुकायिकानाम् औदारिकाणि शरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' य तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च तत्र 'दुविहा वि जहा पुढविकाइयाणं ओरालिया' द्विविधान्यपि-बद्धानि मुक्तानि च वायुकायिकानामौदारिकशरीराणि यथा पृथिवीकायिकानामौदारिकाणि उक्तानि तथैव वक्तव्यानि, तथा च वायुकायिकानामपि बद्धानि औदारिकशरीराणि असंख्येयानि भवन्ति, मुक्तानि तु अनन्तानि भवन्ति प्रागुक्त पृथिवीकायिकौदारिकवत्, गौतमः पृच्छति-'वेउव्वियाणं पुच्छा' वैक्रियाणं शरीराणां पृच्छा, तथा च वायुकायिकानां कियन्ति वैक्रियशरीराणि भवन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' वायुकायिकानां वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'त जहा-बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य' तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा' तत्र खलु-वैक्रियबद्धमुक्तानां मध्ये यानि तावद् बद्धानि वैक्रियाणि वायुकायिकानां भवन्ति, तानि खलु असंख्येयानि भवन्ति, तदसंख्येयत्वं कालतः प्ररूपयति-'समए समए अवहीर-

और मुक्त भी होते हैं।

गौतम-हे भगवन्! वायुकायिकों के औदारिक शरीर कितने कहे हैं?

भगवान्-हे गौतम! दो प्रकार के कहे हैं-बद्ध और मुक्त। दोनों का कथन पृथ्वीकायिकों के औदारिक शरीरों के समान ही समझ लेना चाहिए। इस प्रकार वायुकायिकों के भी बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात होते हैं और मुक्त औदारिक शरीर अनन्त होते हैं।

गौतम-हे भगवन्! वायुकायिकों के वैक्रिय शरीर कितने होते हैं?

भगवान्-हे गौतम! वायुकायिकों के वैक्रिय शरीर दो प्रकार के हैं, यथा-बद्ध और मुक्त। बद्ध वैक्रिय शरीर असंख्यात होते हैं। उस असंख्यात संख्या का काल से स्पष्टीकरण करते हैं-अगर एक-एक समय में एक-एक शरीर अप-

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! વાયુકાયિકોના ઔદારિક શરીર કેટલાં છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! વાયુકાયિકોના ઔદારિકશરીર બે પ્રકારના કહ્યાં છે. બદ્ધ અને મુક્ત, બન્ને પ્રકારના કથન પૃથ્વીકાયિકોના ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજી લેવાં જોઈએ. એ પ્રકારે વાયુકાયિકોના પણ બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે, મુક્ત ઔદારિક શરીર અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! વાયુકાયિકોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! વાયુકાયિકોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના છે-જેમકે-બદ્ધ અને મુક્ત બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત હોય છે. તે અસંખ્યાત સંખ્યાનું કાળથી સ્પષ્ટી

माणा अवहीरमाणा पलिओवमस्स असंखेज्जइभागमेत्तेणं अवहीरंति' समये समये प्रतिसमयम् अपहियमाणा अपहियमाणाः सन्तः, एकैकापहारेण पल्योपमस्य असंख्येयभाग मात्रेण कालेन सर्वात्मना अपहियन्ते किन्तु 'णो चेव णं अवहिया सिया' नो चैव खलु न पुन रभ्यधिकानि स्युः-कदाचिद् भवन्ति, तथा च पल्योपमासंख्येयभागे यावन्तः समयाः भवन्ति तावत्प्रमाणानि वायुकायिकानां बद्धवैक्रियशरीराणि भवन्ति न तु तदधिकानि सूक्ष्मबादरभेदेन पर्याप्तापर्याप्तभेदेन च वायुकायिकानां चातुर्विध्येन तत्र बादरपर्याप्तव्यतिरिक्तानां शेषाणां त्रयाणामपि प्रत्येक असंख्येय लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वं, बादरपर्याप्तानां पुनः प्रतरासंख्येयभागप्रमाणत्वं वर्तते, तत्र त्रयाणां राशीनां वैक्रियलब्ध्यभावः, बादरपर्याप्तानामपि संख्येयभागमात्राणामेव वैक्रियलब्धिर्भवति, न तदितरेषाम्, तथा चोक्तम्-'तिण्हं ताव रासीणं वेउव्वियलद्धी चेव नत्थि, बायरपज्जत्ताणं पि संखेजइभागमेत्ताणं लद्धी अत्थि त्ति' 'त्रयाणां तावद् राशीनां वैक्रियलब्धिश्चैव नास्ति, बादरपर्या-

---

हरण किया जाय तो पल्योपम के असंख्यातवें भाग काल में उनका पूरी तरह अपहरण होता है। इससे अधिक नहीं होते हैं। तात्पर्य यह है कि पल्योपम के असंख्यातवें भाग काल के जितने समय होते हैं, उतने ही वायुकायिकों के बद्ध वैक्रिय शरीर होते हैं, उससे अधिक नहीं होते। वायुकायिक जीव सूक्ष्म और बादर के भेद से तथा दोनों के पर्याप्त और अपर्याप्त के भेद से चार प्रकार के होते हैं। इनमें से बादर पर्याप्तों को छोडकर शेष तीनों में से प्रत्येक असंख्यात लोकाकाश प्रदेशों के बराबर हैं और बादर पर्याप्त प्रतर के असंख्यात भाग प्रमाण हैं। इनमें से तीन प्रकार के वायुकायिकों के वैक्रिय शरीर नहीं होता। बादर पर्याप्तों में से भी संख्येय भाग मात्र में ही वैक्रिय शरीर पाया जाता है, अन्य में नहीं। कहा भी है-'तीन राशियों के वैक्रिय लब्धि ही नहीं होती। बादर पर्याप्तों में से भी संख्येय भाग मात्र के ही वैक्रिय लब्धि

હરણ કરે છે-અગર એક-એક સમયમાં એક-એક શરીરનું અપહરણ કરાય તો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના કાળમા તેમના પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. તેનાથી અધિક નહીં તાત્પર્ય એ છે કે પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ જેટલા કાળના જેટલો સમયથાય છે, તેટલા જ વાયુકાયિકોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર થાય છે. તેનાથી અધિક નથી થતા. વાયુકાયિક જીવ સૂક્ષ્મ અને બાદરના ભેદથી તથા બન્નેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના ભેદથી ચાર પ્રકારના હોય છે તેઓમાથી બાદર પર્યાપ્તો સિવાય શેષ ત્રણેમાંથી પ્રત્યેક પણ અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશોના બરાબર છે અને બાદર પર્યાપ્ત પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ છે, બાદર પર્યાપ્તોમાંથી પણ સંખ્યેય ભાગમાત્રમાં જ વૈક્રિય શરીર મળી આવે છે. અન્યમાં નહીં.

કહ્યું પણ છે-'ત્રણ રાશિઓની વૈક્રિય લબ્ધિ જ નથી થતી, બાદર પર્યાપ્તોમાંથી પણ સંખ્યાત ભાગ માત્રમાં જ વૈક્રિય લબ્ધિ થાય છે. એ કારણે પૃચ્છાના સમયે પલ્યોપમના

मानामपि संख्येयभागमात्राणां लब्धिरस्ति 'इति, तस्मात् पल्योमासंख्येयभागसमयप्रमाणानामेव वैक्रियवर्तिनां वायुकायिकानां पृच्छा समयेऽवाप्ति र्भवति नाधिकानामितिभावः, 'मुक्केल्लगा जहा पुढविकाइयाणं' मुक्तानि तावद् वायुकायिकानां वैक्रियशरीराणि यथा पृथिवीकायिकानां मुक्तानि वैक्रियशरीराणि अनन्तानि प्रतिपादितानि तथैवानन्तानि प्रतिपादनीयानि 'आहारयतेयाकम्मा जहा पुढवीकाइयाणं' वायुकायिकानाम्आहारकतैजसकार्मणानि शरीराणि यथा पृथिवीकायिकानां भणितानि तथैव भणितव्यानि तथा च वायुकायिकानामाहारकशरीराणि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि तत्र बद्धानि न भवन्ति, तल्लब्ध्यभावात्, अपितु मुक्तान्येव भवन्ति, तानि चानन्तानि भवन्ति प्रागुक्तयुक्तेः, तैजसशरीराणि कार्मणशरीराणि च बद्धान्यपि मुक्तान्यपि च भवन्ति, तत्रापि बद्धानि असंख्येयानि सन्ति, मुक्तानि तु अनन्तानि भवन्ति। 'वणप्फइकाइयाणं जहा पुढविकाइयाणं' वनस्पतिकायिकानाम् औदारिकादिशरीराणि यथा पृथिवीकायिकानां प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपादनीयानि, किन्तु 'णवरं तेया कम्मगा जहा ओहिया तेया कम्मगा' नवरम्-पृथिवी-

---

होती है। इस कारण पृच्छा के समय पल्योपम के असंख्येय भाग वायुकायिक ही वैक्रिय शरीर वाले पाये जाते हैं, इससे अधिक नहीं। वायुकायिकों के मुक्त वैक्रियशरीर, आगे कहे गए पृथ्वीकायिकों के मुक्तवैक्रियशरीर के समान अनन्त कहने चाहिए। वायुकायिकों के आहारक, तैजस और कार्मण शरीर पृथ्वीकायिकों के समान ही हैं, अर्थात् वायुकायिकों के बद्ध आहारक शरीर नहीं होते, क्यों कि उनमें आहारक लब्धि का अभाव होता है। केवल मुक्त आहारक शरीर ही होते हैं और वे पूर्वकथित युक्ति के अनुसार अनन्त हैं। तैजस और कार्मण शरीर उनके बद्ध भी होते हैं, मुक्त भी होते हैं। बद्ध असंख्यात और मुक्त अनन्त हैं।

वनस्पतिकायिकों के औदारिक तैजस आदि शरीर पृथ्वीकायिकों के समान कहने चाहिए, परन्तु पृथ्वीकायिकों से विशेषता यह है कि वनस्पतिकायिकों के तैजस और कार्मण शरीरों की प्ररूपणा समुच्चय तैजस और कार्मण शरीरों

અસંખ્યેય ભાગ માત્ર વાયુકાયિક જ વૈક્રિયશરીરવાળા મળી આવે છે, તેમનાથી અધિક નહીં. વાયુકોના મુક્ત વૈક્રિયશરીર, પહેલાં કહેવામાં આવેલ પૃથ્વીકાયિકોના મુક્ત વૈક્રિય શરીરોના સમાન અનન્ત કહેવી જોઈએ વાયુકાયિકોના આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર પૃથ્વીકાયિકોના સમાન જ છે, અર્થાત્ વાયુકાયિકોના બદ્ધ આહારક શરીર નથી હોતા, કેમકે તેઓને આહારક લબ્ધિનો અભાવ હોય છે. કેવળ મુક્ત આહારકશરીર જ હોય છે અને તે પૂર્વકથિતયુક્તિ અનુસાર અનન્ત છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર તેમના બદ્ધ પણ હોય છે, મુક્ત પણ હોય છે. બદ્ધ અસખ્યાત, મુક્ત અનન્ત છે

વનસ્પતિકાયિકોના ઔદારિક આદિ શરીર પૃથ્વીકાયિકોના સમાન કહેવાં જોઈએ. પરન્તુ પૃથ્વીકાયિકોથી વિશેષતા એ છે કે વનસ્પતિકાયિકોના તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોની

कायिकशरीरापेक्षया विशेषस्तु तैजसकार्मणानि शरीराणि औधिकानि–समुच्चयविषयी-भूतानि तैजसकार्मणानि शरीराणि प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपादनीयानि, तथा च वनस्पति कायिकानामौदारिकशरीराणि बद्धान्यपि मुक्तान्यपि, तत्र बद्धानि असंख्येयानि, मुक्तानि पुनरनन्तानि, वैक्रियाणि पुन मुक्तान्येव नो बद्धानि तल्लब्ध्यभावात्, तानि च मुक्तानि वैक्रिय-शरीराणि अनन्तानि भवन्ति, आहारकाण्यपि शरीराणि मुक्तान्येव भवन्ति नो बद्धानि प्रागुक्त-युक्तेः, तैजसानि कार्मणानि शरीराणि तु बद्धान्यपि अनन्तानि मुक्तान्यपि अनन्तानि भवन्ती-त्याशयः, गौतमः पृच्छति-'बेइंदियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता?' हे भदन्त! द्वीन्द्रियाणां कियन्ति औदारिकाणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह–'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' द्वीन्द्रियाणामौदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा–बद्धेल्लगा य मुक्केल्लया य' तद्यथा बद्धानि च मुक्तानि च 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा' तत्र खलु बद्धमुक्तौदारिकशरीराणां मध्ये यानि तावद् बद्धानि भवन्ति तानि खलु असंख्येयानि सन्ति तदेवासंख्येयत्वं कालक्षेत्राभ्यां प्ररूपयति–'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं

जैसी करनी चाहिए। अभिप्राय यह है कि वनस्पति कायिकों के बद्ध और मुक्त दोनों प्रकार के औदारिक शरीर होते हैं। उनमें से बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात हैं और मुक्त अनन्त हैं। वैक्रिय मुक्त ही होते हैं, बद्ध नहीं, होते, क्यों कि वनस्पति कायिकों में वैक्रिय लब्धि नहीं होती और वे मुक्त वैक्रिय शरीर अनन्त होते हैं। वनस्पति कायिकों में आहारक शरीर भी मुक्त ही होते हैं, बद्ध नहीं। इसका कारण पहले कहा जा चुका है। तैजस और कार्मण शरीर बद्ध भी अनन्त और मुक्त भी अनन्त होते हैं।

गौतम–हे भगवन्! द्वीन्द्रियों के औदारिक शरीर कितने कहे गए हैं?

भगवान्–हे गौतम! द्वीन्द्रियों के औदारिक शरीर दो प्रकार के होते हैं, वे इस प्रकार–बद्ध और मुक्त। बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात हैं। इस असंख्यात संख्या का काल और क्षेत्र की अपेक्षा से प्ररूपण करते हैं–काल की

પ્રરૂપણા સમુચ્ચ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો જેવી કરવી જોઈએ અભિપ્રાય એ છે કે વનસ્પતિ કાયિકોના બદ્ધ અને મુક્ત બન્ને પ્રકારના ઔદારિક શરીર હોય છે. તેઓમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસખ્યાત છે અને મુક્ત અનન્ત છે. વૈક્રિય મુક્ત જ થાય છે, બદ્ધ નથી થતાં, કેમકે વનસ્પતિકાયિકોમાં વૈક્રિયલબ્ધિ નથી થતી, અને તેમના મુક્ત વૈક્રિય શરીર અનન્ત થાય છે. વનસ્પતિકાયિકોમા આહારક શરીર પણ મુક્ત જ હોય છે, બદ્ધ નહી. તેનુ કારણ પહેલા કહી દેવાએલુ છે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ પણ અનન્ત અને મુક્ત પણ અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહેલાં છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના હોય છે, તેઓ આ પ્રકારે–બદ્ધ અને મુક્ત બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે, આ અસખ્યાત સંખ્યની

अवहीरंति कालओ' प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेण असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वात्मना अपह्रियन्ते कालतः-कालापेक्षया सामस्त्येन विनाश्यन्ते, तथा हि-असंख्येयासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तेषां तावत्प्रमाणत्वादसंख्येयत्वमुपपद्यते, 'खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो' क्षेत्रापेक्षया असंख्येयाः श्रेणयः आत्मावगाहनाभि र्व्याप्यन्ते, ताश्च श्रेणयः प्रागुक्तरीत्या प्रतरस्यासंख्येयभागो बोध्यः, तथा चासंख्येयासु श्रेणीषु यावन्तः आकाशप्रदेशा भवन्ति तावत्प्रमाणानि द्वीन्द्रियाणां बद्धानि औदारिकशरीराणि भवन्ति, ताश्च श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयभागप्रमिताः सत्योऽसंख्येया परिगृह्यन्ते इतिभावः किन्तु नैरयिकभवनपतिशरीरप्रतरासंख्येयभागापेक्षया द्वीन्द्रियशरीरप्रतरासंख्येयभागस्य किञ्चिद् वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुं सूचीमानं प्ररूपयति-'तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडिओ असंखेज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं'

अपेक्षा से यदि उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों के एक-एक समय में एक एक औदारिकशरीर का अपहरण किया जाय तो असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी में उन सबका अपहण हो। आशय यह निकलता है कि असंख्यात उत्सर्पिणी एवं अवसर्पिणी कालों में जितने समय होते हैं, उतना असंख्यात काल यहां ग्रहण करना चाहिए। क्षेत्र की अपेक्षा से असंख्यात श्रेणियों को वे अपनी अवगाहना से व्याप्त करते हैं। पूर्वोक्त प्रकार से वे श्रेणियां प्रतर के असंख्येय भाग होती हैं। अर्थात् असंख्यात श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने ही द्वीन्द्रियों के बद्ध औदारिक शरीर भी होते हैं। वे श्रेणियां प्रतर के असंख्येय भाग प्रमाण असंख्यात हैं। किन्तु नारकों और भवनपतियों के शरीरों के प्रतरासंख्येय भाग की अपेक्षा द्वीन्द्रियों के शरीरों का प्रतरासंख्येय भाग कुछ भिन्न प्रकार का है, यह बतलाने के लिए सूची मान की प्ररूपणा की जाती है-उन श्रेणियों के परिमाण को निश्चित करने के लिए विस्तार की जो सूची

કાલ અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલોના એક-એક સમયમાં એક એક ઔદારિક શરીરનું અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીયોમા તે બધાના અપહરણ થાય. આશય એ છે કે-કાળની અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી તેમજ અવસર્પિણી કાળમાં જેટલો સમય થાય છે, તેટલો અસંખ્યાતકાળ અહીં ગ્રહણ કરવો જોઇએ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિયોને તેઓ પોતાની અવગાહનાથી વ્યાપ્ત કરે છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારથી તે શ્રેણિયો પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગ થાય છે અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ દ્વીન્દ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર પણ હોય છે તે શ્રેણિયો પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ અસંખ્યાત છે કિન્તુ નારકો અને ભવનપતિયોના શરીરોના પ્રતરાસંખ્યેય ભાગની અપેક્ષાએ દ્વીન્દ્રિયોના શરીરોના પ્રતરાસંખ્યેય ભાગ કાંઇક ભિન્ન પ્રકારને છે, એ બતાવવાને માટે સૂચીના માનની પ્રરૂપણા કરાય છે એ શ્રેણિયોના પરિમાણને નિશ્ચિત કરવાને માટે વિસ્તારની જે સૂચી માની છે, તે અસંખ્યાત કોડા કોડી યોજનના પ્રમાણ

तासां च श्रेणीनां परिमाणावधारणाय विष्कम्भस्य-विस्तारस्य या सूची सा असंख्येया योजनकोटीकोटयः-असंख्येय योजनकोटीकोटिप्रमाणा बोध्या, अथवान्यद् विशेषतः परिमाणमाह-असंख्येयानि श्रेणिवर्गमूलानि एकस्याः परिपूर्णायाः श्रेणेः यः प्रदेशराशि र्भवति तस्य यत् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं यावदसंख्येयतम वर्गमूलं भवति तत्सर्वमेकत्र संकलय्य तेषु च संकलितेषु यावान् प्रदेशराशि र्भवति तावत्प्रदेशस्वरूपा विष्कम्भसूचि रवसातव्या, यथा असत्कल्पनया श्रेणौ खलु असंख्येयाः प्रदेशा अपि पट्त्रिंशदुत्तराणि पञ्चशताधिकानि पञ्चषष्टि सहस्राणि ६५५३६ इति, तेषां प्रथमं वर्गमूलं षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयम् २५६ भवति, द्वितीयं वर्गमूलं षोडश १६ भवति, तृतीयं वर्गमूलं ४ चत्वारो भवति, चतुर्थं वर्गमूलम् द्वौ २ भवति, एतेषां सङ्कलने च अष्ट सप्तत्यधिकशतद्वयं २७८ भवति, एतावती ताव-दसत्कल्पनया प्रदेशानां सूचि रवसेयेति भावः ॥सू० ५॥

प्रतरपूरणवक्तव्यता

मूलम्-बेइंदियाणं ओरालियसरीरेहिं बद्धेल्लगेहिं पयरो अवहीरति, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं कालओ, खेत्तओ अंगुलपयरस्स आवलियाए य असंखेज्जइभागपलिभागेणं, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते

मानी है, वह असंख्यात कोडा कोडी योजन प्रमाण समझनी चाहिए। अथवा एक परिपूर्ण श्रेणि के प्रदेशों की जो राशि होती है, उसका जो प्रथम, द्वितीय, तृतीय यावत् असंख्यातवां वर्गमूल है, उस सबको संकलित कर दिया जाए। सबको संकलित करने पर जितनी प्रदेश राशि होती है, उतने प्रदेशों का समूह रूप विष्कंभ सूची समजनी चाहिए। यद्यपि श्रेणि में वस्तुतः असंख्यात प्रदेश होते हैं, किन्तु असत्कल्पना से उन्हें ६५५३६ मान लिया जाय तो उनका प्रथम वर्गमूल २५६ आता है, दूसरा वर्गमूल १६, तीसरा वर्गमूल ४ और चौथा वर्गमूल २ होता है। इन सब संख्याओं को जोडने से २७८ योग होता है, असत्कल्पना से इतने प्रदेशों की सूची समझनी चाहिए ॥५॥

સમજવી જોઈએ અથવા એક પરિપૂર્ણ શ્રેણિના પ્રદેશોની જે રાશિ થાય છે, તેમનું જે પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય યાવત્ અસંખ્યાતમું વર્ગ મૂલ છે. તે બધાને સંકલિત કરી દેવાય, બધાને સંકલિત કરી દેવાથી જેટલી પ્રદેશ રાશિ થાય છે, તેટલા પ્રદેશોના સમૂહ રૂપ વિષ્કંભ સૂચી સમજવી જોઈએ. યદ્યપિ શ્રેણિમાં વસ્તુત. અસંખ્યાત પ્રદેશ હોય છે, કિન્તુ અસત્કલ્પનાથી તેમને ૬૫૫૩૬ માની લેવાય તો તેમનું પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૨૫૬ આવે છે, બીજું વર્ગ મૂલ ૧૬ ત્રીજું વર્ગ મૂલ ૪ અને ચોથું વર્ગ મૂળ ૨ થાય છે. આ બધી સંખ્યા જોડવાથી ૨૭૮ સરવાળો થાય છે, અસત્કલ્પનાથી એટલાં પ્રદેશોની સૂચી સમજવી જોઈએ ॥ ૫ ॥

जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लया, वेउव्विया आहारगा य बद्धेल्लगा जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लगा, तेयाकम्मगा जहा एएसिं चेव ओहिया ओरालिया, एवं जाव चउरिंदिया, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं एवं चेव, नवरं वेउव्वियसरीरएसु इमो विसेसो पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा, जहा असुरकुमाराणं, णवरं तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जइभागो, मुक्केल्लगा तहेव, मणुस्साणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा, ते णं सिय संखिज्जा, सिय असंखिज्जा, जहण्णपए संखेज्जा, संखेज्जाओ कोडाकोडीओ तिजमलपयस्स उवरिं चउजमलपयस्स हिट्ठा, अहवणं छट्ठो वग्गो पंचमवग्गपडुप्पण्णो अहवणं छण्णउईछेयणगदाइरासी, उक्कोसपए असंखिज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ रूवपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ, तीसे सेढीए आगासखेत्तेहिं अवहारो मग्गिज्जइ असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणीहिं कालओ, खेत्तओ अंगुलपढमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते जहा ओरालिया ओहिया मुक्केल्लगा, वेउव्वियाणं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं संखिज्जा, समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा संखेज्जेणं कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहीरिया सिया, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालिया ओहिया, आहारगसरीरा जहा ओहिया, तेयाकम्मगा जहा–एएसिं चेव ओरालिया, वाणमंतराणं जहा नेरइयाणं ओरालिया, वेउव्वियसरीरगा जहा नेरइयाणं, नवरं तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स मुक्किल्लया

जहा ओरालिया, आहारगसरीरा जहा असुरकुमाराणं तेयाकम्मगा जहा एएसिं चेव वेउव्विया जोइसियाणं एवं चेव, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई बिछप्पन्नंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स, वेमाणियाणं एवं चेव, नवरं तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलबितीयवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं अहवण्णं अंगुलतइयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ, सेसं तं चेव । सरीरपयं सम्मत्तं ॥सू० ६॥

छाया-द्वीन्द्रियाणामौदारिकशरीरै बद्धैः प्रतरमपह्रियते, असंख्याभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः कालतः, क्षेत्रतोऽङ्गुलप्रतरस्य आवलिकायाश्चासंख्येयभागप्रतिभागेन, तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि तानि यथा औधिकानि औदारिकमुक्तानि, वैक्रियाणि आहारकाणि च बद्धानि न सन्ति, मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकमुक्तानि, तैजसकार्मणानि यथा

प्रतर पूरण वक्तव्यता

शब्दार्थ-(वेइंदियाणं) दो इन्द्रियों के (ओरालियसरीरेहिं) औदारिक शरीरों से (बद्धेल्लगेहिं) बद्धों से (पयरो) प्रतर (अवहीरइ) अपहृत किया जाता है (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी-ओसप्पिणाहिं कालओ) काल की अपेक्षा से असंख्यात उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों से (खेत्तओ) क्षेत्र से (अंगुलपयरस्स) अंगुल प्रतर के (आवलियाए य) और आवलिका के (असंखेज्जइभाग पलिभागेणं) असंख्येय भाग प्रतिभाग से (तत्थ णं) उनमें (जे ते मुक्केल्लगा) जो मुक्त-त्यागे हुए हैं (ते जहा ओहिया ओरालिय मुक्केल्लया) वे समुच्चय मुक्तों के समान (वेउव्विया आहारगा य बद्धेल्लगा णत्थि) बद्ध वैक्रिय और आहारक नहीं होते (मुक्केल्लगा जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लगा) मुक्त समुच्चय मुक्त औदारिकों के समान (तेया कम्मगा जहा एतेसिं चेव ओहिया ओरालिया)

પ્રતર પૂરણુ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(वेइंदियाणं) દ્વીન્દ્રિયોના (ओरालियसरीरेहि) ઔદારિક શરીરોથી (बद्धेल्लगेहिं) બદ્ધોથી (पयरो) પ્રતર (अवहीरइ) અપહૃત કરાય છે (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणिहि कालओ) કાળની અપેક્ષાએ કરી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલોથી (खित्तओ) ક્ષેત્રથી (अंगुलपयरस्स) અંગુલ પ્રતરના (आवलियाए य) અને આવલિકાના असंखेज्जइभाग पलीभागेणं) અસંખ્યેય ભાગ પ્રતિભાગથી (तत्थ णं) તેઓમાં (जे ते मुक्केल्लगा) જે મુક્ત છે ત્યજેલા છે (तं जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लया) તેઓ સમુચ્ચય મુક્તોના સમાન (वेउव्विए आहरगाय बद्धेल्लगा नत्थि) બદ્ધ વૈક્રિય અને આહારક હોતા નથી (मुक्केल्लगा जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लगा) મુક્ત સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિકના સમાન (तेया कम्मगा जहा एएसिं चेव ओहिया ओरालिया) તૈજસ કાર્મણ તેમના સમુચ્ચય ઔદારિ-

एतेषाञ्चैव औधिकानि औदारिकाणि, एवं यावच्चतुरिन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाना मेवञ्चैव, नवरं वैक्रियशरीरेषु अयं विशेषः-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि, यथा असुरकुमाराणाम्, नवरं तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूची अङ्गुलप्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयभागः, मुक्तानि तथैव, मनुष्याणां भदन्त ! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि,

---

तैजस और कार्मण इन्हीं के समुच्चय औदारिकों के समान (एवं जाव चउरिंदिया) इसी प्रकार यावत् चतुन्द्रिय (पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं एवं चेव) तिर्यंच पंचेन्द्रियों का कथन इसी प्रकार (नवरं) विशेष (वेउव्वियसरीरएसु इमो विसेसो) वैक्रियशरीरों में यह विशेषता है (पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ?) पंचेन्द्रियतिर्यग्योनियों के हे भगवन् ! कितने वैक्रिय शरीर कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा-बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य) वे इस प्रकार बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा) उनमें जो बद्ध हैं वे असंख्यात हैं (जहा असुरकुमाराणं) जैसे असुरकुमारों के (णवरं) विशेष (तासि णं सेढीणं) उन श्रेणियों को (विक्खंभसूई) विष्कंसूची (अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जई भागो) अंगुल के प्रथम वर्गमूल का असंख्यातवां भाग (मुक्केल्लगा तहेव) मुक्त शरीर उसी प्रकार।

(मणुस्साणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! मनुष्यों के औदारिक शरीर कितने कहे हैं ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो

કોના સમાન (एवं जाव चउरिंदिया) એજ પ્રકારે યાવત્ ચતુરિન્દ્રિય (पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं एवं चेव) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોના કથન એજ પ્રમાણે (नवरं) વિશેષ (वेउव्वियसरीरएसु इमो विसेसो) વૈક્રિય શરીરોમાં આ વિશેષતા છે (पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ?) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકોના હે ભગવન્ ! કેટલાં વૈક્રિય શરીર કહ્યાં છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा-बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा तेणं असंखेज्जा) તેઓમાં જે બદ્ધેલ્લક છે તેઓ અસંખ્યાત છે (जहा असुरकुमाराणं) જેમ અસુરકુમારો સંબન્ધી કથન છે તેજ પ્રમાણે (णवरं) વિશેષતા (तासीणं सेढीणं) તે શ્રેણિયોની (विक्खंभसूई) વિષ્કંભ સૂચી (अंगुल पढमवग्गमूलस्स असंखेज्जइ भागो) આંગળના પહેલા વર્ગમૂલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. (मुक्केल्लगा तहेव) મુક્ત શરીર પણ આ પ્રમાણે સમજવા.

(मणुस्साणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता) હે ભગવન્ મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહેવામાં

तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि खलु स्यात् संख्येयानि, स्याद् असंख्येयानि, जघन्यपदे संख्येयानि संख्येयाः कोटीकोटयः, त्रियमलपदस्योपरि चतुर्थयमलपदस्याधस्तात्, अथवा खलु षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्गप्रत्युत्पन्नः, अथवा खलु षण्णवतिच्छेदनकदायिराशिः, उत्कृष्टपदे असंख्येयाः, असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपहियन्ते कालतः, क्षेत्रतो रूपप्रक्षिप्तै र्मनुष्यैः श्रेणि रपहियते, तस्याः श्रेणेः आकाशक्षेत्रैरपहारो मृग्यते असंख्येयाः, असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः कालतः, क्षेत्रतोऽङ्गुलप्रथमवर्गमूलं तृतीयवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम्, तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि तानि यथा औदा-

प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा) उनमें जो बद्ध हैं (ते णं सिय संखिज्जा, सिय असंखिज्जा) कदाचित् संख्यात, कदाचित् असंख्यात होते हैं (जहण्णपए संखेज्जा) जघन्य पदमें संख्यात होते हैं (संखेज्जाओ) संख्यात (कोडा कोडीओ) कोड़ाकोडी (ति जमलपयस्स उवरिं) त्रियमलपद के उपर (चउजमलपयस्स हिट्ठा) चतुःयमलपद से नीचे (अहव छट्ठो वग्गो पंचमवग्ग पडुप्पण्णो) अथवा पंचम वर्ग से गुणित छठा वर्ग (अहव णं छण्णउई छेयणगयाइरासी) अथवा छयानवे बार आधी-आधी की हुई राशी (उक्कोसपए असंखिज्जा) उत्कृष्ट पदमें असंख्यात है (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) काल से असंख्यात उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों से अपहृत होते हैं (खेत्तओ) क्षेत्र से (रूवपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं) एक रूपका जिनमें प्रक्षेप किया है, ऐसे मनुष्यों से (सेढी) श्रेणी (अवहीरइ) अपहृत होती है (तीसे) उस (सेढीए) श्रेणि का (आकास खेत्तेहिं) आकाश क्षेत्रों से (अवहारो) अपहरण (मग्गिज्जइ) खोजा

આવેલા છે (तं जहा) તે આ પ્રમાણે (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा) તેઓમા જે બધ્ધેલ્લકો છે

(तेणं सिय संखिज्जा, सिय असंखिज्जा) તેઓ કદાચિત્ સંખ્યાત કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય છે (जहण्णपदे संखेज्जा) જઘન્ય પદમાં સંખ્યાત હોય છે (संखेज्जाओ) સંખ્યાત (कोडाकोडीओ) કેડાકેડી (तिजमलपयस्स उवरिं) ત્રિયમલ પદના ઉપર (चउजमलपयस्स हिट्ठा) ચતુ યમલ પદની નીચે (अहव छट्ठो वग्गो पंचमवग्गपडुप्पण्णो) અથવા પંચમ વર્ગથી ગુણિત છટ્ઠાવર્ગ (अहव णं छण्णउई छेयणगयाइरासी) અથવા છનુવાર અડધી-અડધી કરેલી રાશિ (उक्कोसपए असंखिज्जा) ઉત્કૃષ્ટ પદમાં અસંખ્યાત છે (असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी-ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોથી અપહૃત થાય છે (खेत्तओ) ક્ષેત્રથી (रूवपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं) એક રૂપનો જેમાં આક્ષેપ કર્યો છે, એવાં મનુષ્યોથી (सेढी) શ્રેણિ (अवहीरइ) અપહૃત થાય છે (तीसे) તે (सेढीए) શ્રેણિના (आकासखेत्तेहिं) આકાશ ક્ષેત્રોથી (अवहारो) અપહરણ (मग्गिज्जइ) ખોળાય છે

रिकाणि औधिकानि मुक्तानि, वैक्रियाणां भदन्त ! पृच्छा, गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, तत्र खलु यानि तावद् बद्धानि तानि संख्येयानि, समये समये अपह्रियमाणा अपह्रियमाणाः संख्येयेन कालेन अपह्रियन्ते, नो चैव खलु अभ्यधिकानि स्युः, तत्र खलु यानि तावद् मुक्तानि तानि खलु यथा औदारिकाणि औधिकानि, आहारकशरीराणि यथा औधिकानि, तैजस कार्मणानि यथा एतेषाञ्चैव औदारिकाणि, वानव्यन्तराणां यथा नैरयिकाणा मौदारिकाणि, वैक्रियशरीराणि यथा नैरयिकाणाम्, नवरं तासां

जाता है (असंखेज्जा) असंख्यात (असंखेज्जाहिं उत्सप्पिणि-ओसप्पिणीहिं कालओ) काल से असंख्यात उत्सर्पिणियों अवसर्पिणियों से (खेत्तओ) क्षेत्र से (अंगुल पढमवग्गमूल तइय वग्गमूलपडुप्पण्णं) तीसरे वर्गमूल गुणित अंगुल का प्रथम वर्गमूल (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) उनमें जो मुक्त हैं (ते जहा ओरालिया ओहिया मुक्केल्लगा) वे समुच्चय मुक्त औदारिकों के समान

(वेउव्वियाणं पुच्छा ?) वैक्रिय शरीरों संबंधी पृच्छा (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) बद्ध और मुक्त (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं संखिज्जा) उनमें जो बद्ध हैं, वे संख्यात हैं (समए समए अवहीरमाणे अवहीरमाणे) समय-समय में अपहृत होते-होते (संखेज्जेणं कालेणं) संख्यात काल में (अवहीरंति) अपहृत होते हैं (नो चेव णं अवहीरिया सिया) मगर अपहृत नहीं हो चुकते (जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालिया ओहिया) जो मुक्त हैं वे समुच्चय औदारिक के समान (आहारगसरीरा जहा ओहिया) आहारक शरीर समुच्चय आहारक के समान (तेयाकम्मगा जहा एतेसिं चेव ओरालिया) तैजस

(असंखेज्जा) અસંખ્યાત (असंखेज्जाहिं उसप्पिणि-ओसप्पिणिहिं कालओ) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ-અવસર્પિણીઓથી (खेत्तओ) ક્ષેત્રથી (अंगुलपढमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं) ત્રીજા વર્ગ મૂળથી ગુણિત અંગુલના પ્રથમ વર્ગ મૂલ (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा) તેઓમાંથી જે મુક્ત છે (ते जहा ओरालिया मुक्केल्लगा) તે સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિકોના સમાન

(वेउव्वियाणं पुच्छा ?) વૈક્રિય શરીરો સંબંધી પૃચ્છા ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે છે (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगाय) બદ્ધ અને મુક્ત (तत्थणं जे ते बद्धेल्लगा तेणं संखिज्जा) તેઓમાં જે બદ્ધ છે, તેઓ સંખ્યાત છે (समए-समए अवहीरमाणे अवहीरमाणे) સમય સમયમાં અપહૃત થતાં થતા (संखेज्जेणं कालेणं) સંખ્યાત કાળમાં (अवहीरंति) અપહૃત થાય છે. (नो चेव णं अवहिरिया सिया) પણ અપહૃત નથી થઈ જતાં (जे ते मुक्केल्लगा तेणं जहा ओरालिया ओहिया) તેમાં જે મુક્ત છે તેઓ સમુચ્ચય ઔદારિકના સમાન (आहारगसरीरा जहा ओहिया) આહારક શરીર સમુચ્ચય આહારકની સમાન (तेया कम्मगा जहा एएसिं चेव ओरालिया) તૈજસ

खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूची संख्येययोजनशतवर्गप्रतिभागः प्रतरस्य, मुक्तानि यथा औदारिकाणि, आहारकशरीराणि यथा असुरकुमाराणाम्, तैजसकार्मणानि यथा एतेषाञ्चैव वैक्रियाणि, ज्योतिष्काणामेवञ्चैव, तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूची द्विपट्पञ्चाशदङ्गुलशतवर्ग प्रतिभागः प्रतरस्य, वैमानिकाना मेवञ्चैव, नवरं तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः अङ्गुलद्वितीयवर्गमूलम्, तृतीयवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम्, अथवा खलु अङ्गुलतृतीयवर्गमूलघनप्रमाणमात्राः श्रेणयः, शेषं तच्चैव । शरीरपदं समाप्तम् ॥सू० ६॥

और कार्मण जैसे इन्हीं के औदारिक

(वाणमंतराणं जहा नेरइयाणं ओरालिया) वाणव्यन्तरो के जैसे नारकों के औदारिक (वेउव्वियसरीरगा जहा नेरइयाणं) वैक्रिय शरीर जैसे नारकों के वैक्रियशरीर (नवरं) विशेष (तासि णं सेढीणं) उन श्रेणियों की (विक्खंभसूई) विष्कंभसूची (संखिज्ज जोअणसयवग्गपलिभागो पयरस्स) प्रतर का संख्यात शतवर्ग प्रतिभाग (मुक्किल्लया जहा ओरालिया) मुक्त शरीर औदारिकों के समान (आहारगसरीरा) आहारक शरीर (जहा असुरकुमाराणं) जैसे असुरकुमारों के (तेया कम्मगा) तैजस और कार्मण (जहा एतेसिं णं चेव वेउव्विया) जैसे इन्हीं के वैक्रिय (जोइसियाणं एवं चेव) ज्योतिष्कों के इसी प्रकार (तासिणं विक्खंभसूई) उनकी विष्कंभ सूची (विछप्पन्नंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स) प्रतर का दो सौ छप्पनवां वर्ग प्रमाण खण्ड (वेमाणियाणं एवं चेव) वैमानिकों के इसी प्रकार (नवरं) विशेष (तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई) उन श्रेणियों की विष्कंभसूची (अंगुलवितीय वग्गमूलं तइय वग्गमूलपडुप्पन्नं) तृतीय वर्गमूल से गुणित अंगुल का द्वितीय वर्गमूल (अहवणं) अथवा (अंगुलतइयवग्गमूल-

---

અને કાર્મણ જેવા તેમના ઔદારિક

(वाणमंतराणं जहा नेरइयाणं ओरालिया) વાનવ્યન્તરોના જેવાં નારકોના ઔદારિક (वेउव्वियसरीरगा जहा नेरइयाणं) વૈક્રિય શરીર જેવાં નારકોના (नवरं) વિશેષ (तासिणं सेढीण) તે શ્રેણિયોની (विक्खंभसूई) વિષ્કંભ સૂચી (संखिज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स) પ્રતરના સંખ્યાત શતવર્ગ પ્રતિ ભાગ (मुक्किल्लया जहा ओरालिया) મુક્ત શરીર ઔદારિકોના સમાન (आहारगसरीरा) આહારક શરીર (जहा असुरकुमाराणं) જેવા અસુરકુમારોના (तेया कम्मगा) તૈજસ અને કાર્મણ (जहा एएसिणं चेव वेउव्विया) જેવા તેમના વૈક્રિય (जोइसिया एवं चेव) જ્યોતિષ્કોના એ પ્રકારે (तासिणं विक्खंभसूई) તેમની વિષ્કંભ સૂચી (विछप्पन्नंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स) પ્રતરનો બસો છપ્પનમો વર્ગ પ્રમાણ ખંડ (वेमाणियाणं एवं चेव) વૈમાનિકોના એ પ્રમાણે (नवरं) વિશેષ (तासिणं सेढीणं विक्खंभसूइ) તે શ્રેણિયોની વિષ્કંભ સૂચી (अंगुल वितीयवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पन्नं) તૃતીય વર્ગ મૂળથી ગુણિત અંગુલના દ્વિતીય વર્ગમૂળ (अहवणं) અથવા (अंगुल तइयवग्गमूल

टीका–अथ कियतीभि रवगाहनाभि रास्तीर्यमाणानि द्वीन्द्रिय शरीराणि कियता कालेन सम्पूर्णं प्रतरं प्रपूरयन्ति ? इत्याशङ्कायां जातायाम् अङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणाभि रवगाहनाभिः प्रत्यावलिकाऽसंख्येयभागमेकैकावगाहनारचनेनासंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरापूरयन्ति द्वीन्द्रियशरीराणि प्रतरं सकलम्, तथाचावलिकाया एकैकस्मिन् असंख्येयतमे भागे अङ्गुलासंख्येयप्रमाणा एकैका अवगाहना विरच्यते ततोऽसंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सकलमपि प्रतरं द्वीन्द्रियशरीरैरापूर्यते इत्येतदेवापहारद्वारा प्ररूपयितुमाह–'बेइंदियाणं ओरालियसरीरेहिं बद्धेल्लगेहिं पयरो अवहीरइ' द्वीन्द्रियाणा मौदारिकशरीरै र्बद्धैः प्रतरमपह्रियते, तत्र कालतोऽपहारमाह–'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं कालओ'

घणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ) अंगुल के तृतीय वर्गमूल घन प्रमाण मात्र श्रेणियां (सेसं तं चेव) शेष वही

शरीरपद समाप्त

टीकार्थ–द्वीन्द्रिय जीवों के शरीर कितनी अवगाहनाओं के द्वारा कितने काल में सम्पूर्ण प्रतर को पूरा करते हैं ? ऐसी आशंका होने पर उसका समाधान करते हैं–अंगुल के असंख्येय भाग प्रमाण अवगाहनाओं से, प्रत्येक आवलिका के असंख्यातवें भाग में एक-एक अवगाहना की रचना करने पर असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणि कालों में द्वीन्द्रियों के शरीर सम्पूर्ण प्रतर को पूरा करते हैं। इस प्रकार आवलिका के एक एक असंख्यातवें भाग में अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण एक एक अवगाहना की रचना की जाती है, तब असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी कालों में द्वीन्द्रियों के शरीरों से पूरा प्रतर भरा जाता है। यही बात अपहार के द्वारा प्ररूपण की जाती है–

घणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ) અંગુલના તૃતીય વર્ગ મૂલના ઘન પ્રમાણુ માત્ર શ્રેણિયે (सेसं तं चेव) શેષ તેજ પ્રમાણે છે.

શરીર પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ–દ્વીન્દ્રિય જીવોના શરીર કેટલી અવગાહનાઓ દ્વારા કેટલા કાળમાં સંપૂર્ણ પ્રતરને પૂરે કરે છે ? એવી આ શંકા ઉત્પન્ન થતાં તેનું સમાધાન કરે છે–

અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણુ અવગાહનાઓથી, પ્રત્યેક આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગમાં એક–એક અવગાહનાની રચના કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીયોમાં દ્વીન્દ્રિયોના શરીર સંપૂર્ણ પ્રતરને પુરે કરે છે

એ પ્રકારે આવલિકાના એક એક અસંખ્યાતમા ભાગમા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ એક એક અવગાહનાની રચના કરાય છે, ત્યારે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી કાળમાં દ્વીન્દ્રિયોના શરીરોથી પુરે પ્રતર ભરાઈ જાય છે. એજ વાત અપહારના દ્વારા પ્રરૂપિત કરાય છે

असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः कालतः-कालापेक्षया अपह्रियते इति पूर्वेणान्वयः, 'खेत्तओ अंगुलपयरस्स आवलियाए य असंखेज्जइभागपलिभागेणं' क्षेत्रतः-क्षेत्रपेक्षया अङ्गुलप्रतरस्य-अङ्गुलमात्रस्य एकप्रादेशिकश्रेणिरूपस्य असंख्येभागप्रतिभागप्रमाणेन खण्डेन अपह्रियते इति पूर्वेण सम्बन्धः, इदं क्षेत्रविषयं परिमाणं बोध्यम्, कालविषयं परिमाणन्तु-आवलिकायाश्च असंख्येयभागप्रतिभागेन असंख्येयतमप्रतिभागेन अपह्रियते इत्यर्थः, तथा चैकेन द्वीन्द्रियेणाङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणं प्रतरखण्डमावलिकाया असंख्येयतमेन भागेनापह्रियते, द्वितीयेनापि द्वीन्द्रियेण तावत्प्रमाणमखण्डं तावता कालेनैवापह्रियते इत्येवं रीत्या अपह्रियमाणं प्रतरं सर्वैं द्वीन्द्रियैरसंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सकलमेवापह्रियते इति भावः, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लगा' तत्र खलु-बद्धमुक्तौदारिकशरीरेषु मध्ये, यानि तावद् मुक्तानि द्वीन्द्रियाणामौदारिकशरीराणि सन्ति तानि यथा औघिकानि समुच्चये प्रतिपादितानि औदारिकाणि मुक्तानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि,

---

द्वीन्द्रियों के औदारिक बद्ध शरीरों के प्रतर का अपहार होता है। काल से होने वाला अपहार कहते हैं-काल की अपेक्षा असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी कालों से अपहार होता है। क्षेत्र की अपेक्षा एक प्रादेशिक श्रेणीरूप अंगुलमात्र प्रतर के असंख्येय भाग प्रतिभाग प्रमाण खंड से अपहार होता है। यह क्षेत्र विषयक प्रमाण जानना चाहिए, काल विषयक परिमाण यह कि आवलिका के असंख्यातवें भाग से अपहरण होता है। इस प्रकार एक द्वीन्द्रिय के अंगुल के असंख्यातवां भाग प्रमाण प्रतर खण्ड आवलिका के असंख्यातवें भाग से अपहृत होता है। दूसरे द्वीन्द्रिय के द्वारा उतने ही प्रमाण वाला खंड उतने ही काल में अपहृत होता है। इस प्रकार से अपहृत किया जाने वाला प्रतर सब द्वीन्द्रियों द्वारा असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी कालों में अपहृत होता है।

बद्ध और मुक्त औदारिक शरीरों में से जो द्वीन्द्रियों के मुक्त औदारिक

દ્વીન્દ્રિયોના ઔદારિક બદ્ધ શરીરોથી પ્રતરનો આહાર થાય છે કાળથી થનારાં અપહારને કહે છે-કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળોથી અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક પ્રાદેશિક શ્રેણીરૂપ આંગળમાત્ર પ્રતરના અસંખ્યેયભાગ પ્રતિભાગ પ્રમાણ ખંડથી અપહરણ થાય છે. આ ક્ષેત્ર વિષયક પરિમાણ જાણવું જોઈએ. કાળ વિષયક પરિમાણ એકે આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગથી અપહરણ થાય છે. એ રીતે દ્વીન્દ્રિયના દ્વારા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ પ્રતર ખંડ આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગથી અપહૃત થાય છે. બીજા દ્વીન્દ્રિયના દ્વારા એટલા જ પ્રમાણવાળો ખંડ તેટલા જ વખતમાં અપહૃત થાય છે. એ પ્રકારે અપહૃત કરાતા પ્રતર બધા દ્વીન્દ્રિયો દ્વારા અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં અપહૃત થાય છે

બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાંથી જે દ્વીન્દ્રિયોના મુક્ત ઔદારિક શરીર છે, તેમની પ્રરૂપણા સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજવી જોઈએ. દ્વીન્દ્રિય

'वेउव्विया आहारगा य बद्धेल्लगा णत्थि' द्वीन्द्रियाणां वैक्रियाणि आहारकाणि च बद्धानि शरीराणि न सन्ति, 'मुक्केल्लगा जहा ओहिया ओरालियमुक्केल्लगा' मुक्तानि वैक्रियाणि द्वीन्द्रियाणामाहारकाणि च यथा औघिकानि-समुच्चयविषयकाणि औदारिकमुक्तानि प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि, 'तेया कम्मगा जहा एएसिं चेव ओहिया ओरालिया' तैजस कार्मणानि द्वीन्द्रियाणां शरीराणि यथा एतेषाञ्चैव-द्वीन्द्रियाणामौघिकानि-सामान्यानि औदारिकाणि शरीराणि प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि, 'एवं जाव चउरिंदिया' एवम्-द्वीन्द्रियाणा मिव यावत्-त्रीन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणाञ्चापि औदारिकवैक्रियाहारकतैजस-कार्मणशरीरेषु यथायोग्यं बद्धानि मुक्तानि चावसेयानि 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं एवं चेव' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां बद्धानि मुक्तानि चौदारिकशरीराणि, एवञ्चैव-प्रागुक्त द्वीन्द्रि-यवदेव बोध्यानि, किन्तु-'णवरं वेउव्वियसरीरएसु इमो विसेसो'-नवरम्-द्वीन्द्रियापेक्षया वैक्रियशरीरेषु अयं वक्ष्यमाणो विशेषो बोध्यः, 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरया पण्णत्ता ?' हे भदन्त! पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां कियन्ति वैक्रियशरीराणि

शरीर हैं, उनकी प्ररूपणा समुच्चय मुक्त औदारिक शरीरों के समान समझना चाहिए। द्वीन्द्रिय जीवों के बद्ध वैक्रिय शरीर और आहारक शरीर नहीं होते हैं। मुक्त वैक्रिय और आहारक उसी प्रकार समझना चाहिए जैसे समुच्चय मुक्त औदारिक शरीर कहे हैं। द्वीन्द्रियों के तैजस और कार्मण शरीर इन्हीं के औदारिक शरीरों के समान जानना चाहिए।

द्वीन्द्रियों के समान ही त्रीन्द्रियों और चतुरिन्द्रियों के भी औदारिक, वैक्रियक, आहारक, तैजस और कार्मण शरीरों के बद्ध और मुक्त जान लेने चाहिए। पंचेन्द्रिय तिर्यंचों के बद्ध और मुक्त औदारिक शरीर द्वीन्द्रियों के समान ही समझना चाहिए, मगर द्वीन्द्रियों की अपेक्षा वैक्रिय शरीरों के विषय में यह विशेषता है-'हे भगवन्! पंचेन्द्रियतिर्यंच जीवों के वैक्रिय शरीर कितने होते हैं ?' भगवान् इसका उत्तर देते हैं-हे गौतम! पंचेन्द्रिय तिर्यंचों

જીવોના બદ્ધ અને વૈક્રિય શરીર અને આહારક શરીર નથી હોતાં. મુક્ત વૈક્રિય અને આહારક એ પ્રકારે સમજવા જોઈએ. જેવાં સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિક શરીર કહ્યાં છે. દ્વીન્દ્રિયોના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર ઔદારિક શરીરોના સમાન જાણવા જોઈએ.

દ્વીન્દ્રિયોના સમાન જ ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોના પણ ઔદારિક, વૈક્રિયક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ અને મુક્ત જાણી લેવા જોઈએ. પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિકશરીર દ્વીન્દ્રિયોના સમાન જ સમજવાં જોઈએ. પણ દ્વીન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ વૈક્રિય શરીરના વિષયમાં એ વિશેષતા છે-ભગવન્! પંચેન્દ્રિય જીવોના વૈક્રિય શરીર કેટલા હોય છે?

શ્રી ભગવાન્ એનો ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના વૈક્રિય શરીર

प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' द्विविधानि वैक्रियशरीराणि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा–बद्धेल्लगा य, मुक्केल्लगा य' बद्धानि च मुक्तानि च 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखेज्जा, जहा असुरकुमाराणं' तत्र खलु–वैक्रियबद्धमुक्तानां मध्ये यानि तावद् बद्धानि वैक्रियाणि तानि खलु असंख्येयानि भवन्ति यथा असुरकुमाराणां प्रतिपादितं तथा प्रतिपादनीयम्, तथा च कालापेक्षया प्रतिसमयमेकैक शरीरापहारेण असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वात्मना बद्धानि असंख्येयानि वैक्रियाणि अपहियन्ते, क्षेत्रापेक्षया पुनरसंख्येयासु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशा भवन्ति तावत्प्रमाणानि बोध्यानि, ताश्च श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयतमो भागोऽवसेयः, किन्तु–'णवरं तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखेज्जइभागो, मुक्केल्लगा तहेव' नवरम्–असुरकुमारापेक्षया विशेषस्तु तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भस्य–विस्तारस्य सूचिः अङ्गुलप्रथमवर्गमूलस्य असंख्येयभागो बोध्यः, तथा चासुरकुमाराणां क्षेत्रतः श्रेणीनां विष्कम्भसूची परिमाणप्ररूपणेऽङ्गुलप्रमाणवर्गमूलस्य संख्येयो भागः प्रतिपादितः, अत्र तु असंख्येयो भागः

के वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे हैं, वे इस प्रकार हैं–बद्ध और मुक्त। बद्ध और मुक्त वैक्रिय शरीरों में से जो बद्ध वैक्रिय शरीर हैं, वे असंख्यात हैं। जैसे असुर कुमारों का कथन किया है, वैसा ही यहां भी कह लेना चाहिए। इस प्रकार काल की अपेक्षा से प्रतिसमय में एक–एक शरीर का अपहरण करने पर असंख्यात उत्सर्पिणी एवं अवसर्पिणी कालों में बद्ध वैक्रिय शरीरों का पूरी तरह अपहरण होता है। क्षेत्र की अपेक्षा असंख्यात श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने समझने चाहिए। वे श्रेणियां प्रतर के असंख्यातवां भाग समझनी चाहिए। किन्तु विशेषता यह है कि उन श्रेणियों की विष्कंभसूची अंगुल के प्रथम वर्गमूल का असंख्यातवां भाग समझना चाहिए। असुरकुमारों की वक्तव्यता में श्रेणियों की विष्कंभसूची का प्रमाण अंगुल के प्रथम वर्गमूल का संख्यातवां भाग बतलाया गया था, यहां असं-

બે પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે છે–બદ્ધ અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરોમાંથી જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે, તે અસંખ્યાત છે. જેવું અસુરકુમારોનું કથન કર્યું છે, તેવું જ અહીં પણ કહેવું જોઈએ. એ રીતે કાળની અપેક્ષાએ પ્રતિ સમયમાં એક એક શરીરનું અપહરણ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી તેમજ અવસર્પિણી કાળોમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોના પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિયોમા જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, એટલાં જ સમજવાં જોઈએ. તે શ્રેણિયો પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો જોઈએ પરન્તુ વિશેષતા એ છે કે એ શ્રેણિયોની વિષ્કંભ સૂચી અંગુલના પ્રથમ વર્ગ મૂળનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો જોઈએ. અસુરકુમારોની વક્તવ્યતામાં શ્રેણિયોની વિષ્કંભ સૂચીનું પ્રમાણ આંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલનો અસંખ્યાતમો ભાગ બતાવેલો હતો, અહીં

प्रतिपत्तव्यः, इति विशेषः, तथा सति अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः प्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशा भवन्ति तावत्प्रदेशात्मिकया सूच्या याः श्रेणयः स्पृष्टाः सन्ति तासु श्रेणिसु यावन्त आकाशप्रदेशाः सन्ति तावत्प्रमाणानि तिर्यक् पञ्चेन्द्रियाणां बद्धानि वैक्रियशरीराणि भवन्ति, तथा चोक्तम्-'

'अंगुलमूला संखेज्जभागप्पमिया उ होंति सेढीओ।
उत्तरवेउव्वियाणं तिरियाणं सन्निपज्जाणं' ॥१॥

छाया-अङ्गुलमूला संख्येयभागप्रमितास्तु भवन्ति श्रेणयः।
उत्तरवैक्रियाणां तिरश्चां संज्ञिपर्याप्तानाम् ॥१॥ इति,

किन्तु मुक्तानि तावद् वैक्रियशरीराणि तिर्यग्योनिकानां तथैव-औघिकतिर्यग्योनिकमुक्तवैक्रियशरीरवदेवावसेयानि, एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां तैजसकार्मणानि बद्धानि शरीराणि बद्धौदारिकवदेवावसेयानि, मुक्तानि तु समुच्चयमुक्तवदेव बोध्यानि, गौतमः पृच्छति-'मणुस्साणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरगा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! मनुष्याणां

ख्यातवां भाग समझना चाहिए। इस प्रकार एक अंगुल मात्र क्षेत्र के प्रदेशों की राशि के प्रथम वर्गमूल के असंख्यातवें भाग में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने प्रदेश रूप सूची की श्रेणियां स्पृष्ट हैं, उन श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने ही तिर्यंच पंचेन्द्रियों के बद्ध वैक्रिय शरीर होते हैं। कहा भी है-'संज्ञी पर्याप्त तिर्यंच जीवों के उत्तर वैक्रिय शरीरों की श्रेणियां अंगुल के वर्गमूल के असंख्यातवें भाग परिमित होती हैं।'

किन्तु तिर्यंचों के मुक्त वैक्रिय शरीर उसी प्रकार समझने चाहिए जैसे समुच्चय तिर्यंच योनिकों के मुक्त वैक्रिय शरीर कहे हैं। पंचेन्द्रिय तिर्यंचों के बद्ध तैजस और कार्मण शरीर बद्ध औदारिक शरीरों के सदृश ही समझना चाहिए और मुक्त समुच्चय मुक्त शरीरों के समान।

गौतम-हे भगवन् ! मनुष्यों के औदारिक शरीर कितने कहे हैं ?

અસંખ્યાતમો ભાગ સમજવો જોઈએ. એ પ્રકારે એક આંગુલ માત્ર ક્ષેત્રથી પ્રદેશોની રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય છે તેટલા પ્રદેશ રૂપ સૂચીની શ્રેણિયો સ્પષ્ટ છે, તે શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ થાય છે તેટલાં જ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર થાય છે. કહ્યું પણ છે-સંજ્ઞી તિર્યંચ જીવોના ઉત્તર વૈક્રિયશરીરોની શ્રેણિયો અંગુલના વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પરિમિત થાય છે.

પરન્તુ તિર્યંચોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર એજ પ્રકારે સમજવાં જોઈએ જેવાં સમુચ્ચય તિર્યંચયોનિકોના મુક્ત વૈક્રિયશરીર કહ્યાં છે. પચેન્દ્રિય તિર્યંચોના બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ ઔદારિક શરીરોના જેવાં જ સમજવા જોઈએ. અને મુક્ત સમુચ્ચય મુક્ત શરીરોના સમાન છે.

कियन्ति तावद् औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहा पण्णत्ता' मनुष्याणां द्विविधानि औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च, 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं सिय संखेज्जा, सिय असंखेज्जा' तत्र खलु-बद्धमुक्तानां मनुष्यौदारिकशरीराणां मध्ये यानि तावद् बद्धानि औदारिकशरीराणि सन्ति तानि खलु स्याद्-कदाचित् संख्येयानि भवन्ति, स्यात्-कदाचित् असंख्येयानि भवन्ति, तथा च गर्भव्युत्क्रान्तिकसंमूर्च्छिमभेदेन मनुष्या द्विविधा भवन्ति तत्र गर्भव्युत्क्रान्तिकानां सर्वदाऽवस्थायितया न कोऽपि कालो गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यरहितो भवति, संमूर्च्छिमाश्च मनुष्या कदाचिद् भवन्ति कदाचित् सर्वथा ते न भवन्ति, तेषां संमूर्च्छिममनुष्याणाम् उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तायुष्कत्वात्, उत्पादान्तरस्योत्कर्षेण चतुर्विंशतिमुहूर्तप्रमाणत्वात्, तत्र यदा सर्वथा संमूर्च्छिममनुष्या न सन्ति अपितु केवला गर्भव्युत्क्रान्तिका मनुष्या एव तिष्ठन्ति तदा संख्येया भवन्ति संख्येयानामेव गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां सद्भावात्,

भगवान्-हे गौतम! मनुष्यों के औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे हैं, वे इस प्रकार हैं-बद्ध और मुक्त। उनमें जो बद्ध औदारिक शरीर हैं, वे कदाचित् संख्यात और कदाचित् असंख्यात होते हैं, क्यो कि मनुष्य दो प्रकार के हैं-गर्भज और संमूर्छिम। गर्भज मनुष्यों की सत्ता सदैव रहती है, अतएव कोई ऐसा समय नहीं होता जब गर्भज मनुष्य न हों, मगर संमूर्छिम मनुष्य कभी होते हैं और कभी बिल्कुल ही नहीं होते, क्योंकि संमूर्छित मनुष्यों की उत्कृष्ट आयु भी अन्तर्मुहूर्त्त की ही होती है। उनके उत्पाद का अन्तर उत्कृष्ट चौवीस मुहूर्त्त प्रमाण कहा गया है। इस प्रकार जिस काल में संमूर्छिम मनुष्यों का अभाव होता है, उस काल में सिर्फ गर्भज मनुष्य ही रहते हैं, उस समय वे संख्यात होते हैं, क्यों कि गर्भज मनुष्यों की संख्या संख्यात ही कही है। किन्तु जब संमूर्छिम मनुष्यो की सत्ता होती है, उस समय मनुष्य असंख्यात

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર કેટલા કહ્યા છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! મનુષ્યોના ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે છે-બદ્ધ અને મુક્ત તેમાં જે બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. તેઓ કદાચિત્ સંખ્યાત અને કદાચિત્ અસંખ્યાત થાય છે, કેમકે માણસો બે પ્રકારના છે-ગર્ભજ અને સમ્મૂર્ચ્છિમ. ગર્ભજ મનુષ્યોની સત્તા સદૈવ રહે છે, તેથી જ કોઈ એવો સમય નથી હોતો જ્યારે ગર્ભજ મનુષ્ય ન હોય, પણ સંમૂર્છિમ મનુષ્ય કયારેક હોય છે અને ક્યારેક બિલકુલ નથી હોતા, કેમકે સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પણ અન્તર્મુહૂર્તનું જ હોય છે. તેમના ઉત્પાદનું અન્તર ચોવીસ મુહૂર્ત પ્રમાણ કહેલ છે. એ પ્રકારે જે કાળમાં સંમૂર્છિમ મનુષ્યોનો અભાવ થાય છે ત્યારે કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યો જ રહે છે, તે સમયે તેઓ સંખ્યાત હોય છે, કમકે ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા સંખ્યાત જ

महाशरीरत्वे प्रत्येकशरीरत्वे च सति परिमितक्षेत्रवर्तित्वाद्, यदा पुनः संमूर्च्छिममनुष्याः सन्ति तदा असंख्येया भवन्ति, संमूर्च्छिमानामुत्कृष्टेन श्रेण्या असंख्येयभागवर्त्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, इत्यभिप्रायेणाह-'जहण्णपदे संखेज्जा' जघन्यपदे-जघन्येनेत्यर्थः संख्येयाः कोटीकोटयः मनुष्याः त्रियमलपदस्योपरि चतुर्यमलपदस्याधस्ताद् भवन्ति, तथा च यत्र सर्वस्तोका मनुष्या उपलभ्यन्ते तद् जघन्यपदमुच्यते, तेन पदेन गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव ग्रहणं भवति न संमूर्च्छिमानाम्, गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव सदावस्थायितया संमूर्च्छिमविरहे सर्वस्तोकत्वेनोपलभ्यमानत्वात्, उत्कृष्टपदेन तूभयेषामपि ग्रहणं भवति तथा चोक्तम्-'सेतरेषां ग्रहणमुत्कृष्टपदे, जघन्यपदे गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव केवलानां ग्रहणम्' इति, अत्र हि जघन्यपदेन संख्येयाः मनुष्याः परिगृह्यन्ते, तत्र संख्येयकस्य संख्येयभेदभिन्नतया विशिष्य परिज्ञानासंभवात् विशेषसंख्यां निर्द्धारयितुमुक्तम्-संख्येयाः कोटीकोटयः तासामेव कोटीकोटीनां

होते हैं। संमूर्छिम मनुष्य उत्कृष्ट श्रेणी के असंख्यातवें भाग में रहे हुए आकाश प्रदेशों की राशि के बराबर हैं। इस अभिप्राय से कहते हैं-जघन्य पद में अर्थात् कम से कम मनुष्य संख्यात कोडा कोडी होते हैं-तीन यमल पदों से ऊपर और चार यमल पदों से नीचे होते हैं। जहां सबसे कम मनुष्य पाये जाते हैं, वह जघन्यपद कहलाता है। उस पद से गर्भज मनुष्यों का ही ग्रहण होता है, संमूर्छिमों का नहीं, क्यों कि गर्भज मनुष्य ही सदा विद्यमान रहते हैं। जब संमूर्छिम मनुष्य नहीं होते तभी वे सबसे कम पाये जाते हैं। उत्कृष्ट पद में गर्भज और संमूर्छिम-दोनों का ही ग्रहण होता है। कहा भी है-'उत्कृष्टपद में इतर अर्थात् संमूर्छिमों का भी ग्रहण होता है, जघन्य पद में केवल गर्भज मनुष्यों का ही ग्रहण होता है।' यहां जघन्य पद से संख्यात मनुष्यों का ग्रहण होता है। किन्तु संख्यात के संख्यात भेद होते हैं,

કહી છે, પરંતુ જ્યારે સમૂર્છિત મનુષ્યોની સત્તા હોય છે, તે સમયે મનુષ્ય અસંખ્યાત હોય છે, સંમૂર્છિમ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશોની રાશિના બરાબર છે, એ અભિપ્રાયથી કહે છે-જઘન્ય પદમાં અર્થાત્ ઓછામાં ઓછા મનુષ્ય સંખ્યાત કોડા કોડી હોય છે-ત્રણ યમલ પદોથી ઉપર ચાર યમલ પદોથી નીચે હોય છે. જ્યાં બધાથી ઓછા મનુષ્ય મળી આવે છે, તે જઘન્ય પદ કહેવાય છે તે પદથી ગર્ભજ મનુષ્યોનું જ ગ્રહણ થાય છે, સંમૂર્છિમોનું નહિ કેમકે ગર્ભજ મનુષ્ય સદા વિદ્યમાન રહે છે. જ્યારે સંમૂર્છિમ મનુષ્ય નથી હોતા ત્યારે બધાથી ઓછા મળી આવે છે. ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ-બન્નેનું જ ગ્રહણ થાય છે. કહ્યું પણ છે-ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ઇતર અર્થાત્ સંમૂર્છિમોનું પણ ગ્રહણ થાય છે, જઘન્ય પદમાં કેવળ ગર્ભજ મનુષ્યનું જ ગ્રહણ થાય છે. અહીં જઘન્ય પદથી સંખ્યાત મનુષ્યોનું ગ્રહણ થાય છે. પરન્તુ સંખ્યાતના સંખ્યાત ભેદ થાય છે, તેથી સંખ્યાત કહેવાથી વિશિષ્ટતાનો

संख्यानां स्फुटतरं परिमाणं प्रतिपादयितुमभिप्रायमाह–त्रियमलपदस्योपरि चतुर्यमलपदस्य चाधस्तादिति, तस्यायमाशयः–प्रकृते मनुष्यसंख्यायाः प्रतिपादकानि एकोनत्रिंशदङ्कस्थानानि अग्रे वक्ष्यन्ते, तत्र अष्टानामङ्कस्थानानां यमलपदमिति समयपरिभाषया संज्ञा वर्तते, चतुर्विंशत्या चाङ्कस्थानैः त्रीणि यमलपदानि भवन्ति तदुपरि च पञ्चाङ्कस्थानानि अवतिष्ठन्ते, यमलपदश्चाष्टाभि रङ्कस्थानैः सम्पद्यतेऽतः उपरितनैः पञ्चभिरङ्कस्थानै श्चतुर्थं यमलपदं न सम्पद्यते, अतएवोक्तम्–त्रयाणां यमलपदाना मुपरि पञ्चाङ्गस्थानै र्वद्धमानत्वात् चतुर्थस्य च यमलपदस्याधस्तात् त्रिभिरङ्कस्थानैं स्त्रिभिरेकत्रिंशद्वात्रिंशरूपैर्हीनत्वाद् एकोनत्रिंशदङ्कस्थानानि–७९२२८-१६२५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६ एतानि जघन्यपदे मनुष्याणां संख्यानानि भवन्ति, अथवा द्वौ वर्गौ समुदितौ एकं यमलं चत्वारो वर्गाः समुदिता द्वे यमले, षड्वर्गाः

अतः संख्यात कहने से विशिष्टता का बोध नहीं हो सकता है, इस कारण विशिष्ट संख्या को निर्धारित करने के लिए कहा गया है–'संख्यात कोडा कोडी। इस संख्यात कोडा कोडी संख्या का परिमाण और अधिक स्पष्ट करने के उद्देश्य से कहा है–'तीन यमल पद के ऊपर और चार यमल पद के नीचे।' इसका आशय इस प्रकार है–मनुष्यों की संख्या का प्रतिपादन करने वाले उन्तीस(२९) अंक आगे कहे जाएंगे। शास्त्रीय परिभाषा के अनुसार आठ अंकों का एक यमल पद कहलाता है। इस प्रकार चौवीस अंकों के तीन यमल पद होते हैं। चौवीस अंकों के पश्चात् पांच अंक स्थान शेष रहते हैं, मगर यमल पद की पूर्ति आठ अंकों से होती है इस कारण आगे के पांच अंकों से चौथा यमल पद पूरा नहीं होता। इसी कारण कहा है–'तीन यमल पदों के ऊपर और चार यमल पदों के नीचे। मनुष्यों की संख्या के सूचक २९ पद इस प्रकार हैं–७९२२८ १६२५ १४ २६ ४३ ३७ ५९ ३५ ४३ ९५० ३३६। अथवा दो वर्ग मिलकर एक यमल पद होता है, चार वर्ग मिलकर दो यमल पद होते हैं, छह वर्ग मिलकर तीन

બોધ નથી થઇ શકતો. એ કારણે વિશિષ્ટ સંખ્યાને નિર્ધારિત કરવાને માટે કહેલું છે 'સંખ્યાત કોડા કોડી' એ સંખ્યાત કોડા કોડી સંખ્યાનું પરિમાણ અધિક સ્પષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું છે–'ત્રણ યમલ પદના નીચે' તેનો આશય આ પ્રકારે છે–મનુષ્યોનું પ્રતિપાદન કરનારા (૨૯) ઓગણત્રીસ અંક આગળ કહેવાશે. શાસ્ત્રીય પરિભાષાના અનુસાર આઠ અંકોનું એક યમલ પદ કહેવાય છે. એ પ્રકારે ચોવીસ અંકોના ત્રણ યમલ પદ હોય છે. ચોવીસ અંકોના પશ્ચાત્ પાંચ અંકસ્થાન શેષ રહે છે, પણ યમલ પદની પૂર્તિ આઠ અંકોથી થાય છે, એ કારણે આગળના પાંચ અંકોમાં ચોથું યમલ પદ પુરૂં નથી થતું. એ કારણે કહ્યુ છે–'ત્રણ યમલ પદોના ઉપર અને ચાર યમલ પદોની નીચે. મનુષ્યોની સંખ્યાના સૂચક ૨૯ પદ આ રીતે છે ૭૯ ૨૨૮ ૧૬ ૨૫ ૧૪ ૨૬ ૪૩ ૩૭ ૫૯ ૩૫ ૪૩ ૯૫૦ ૩૩૬. અથવા બે વર્ગ મળીને એક યમલ પદ થાય છે, ચાર વર્ગ

समुदिता त्रीणि यमलपदानि, अष्टौ वर्गाः समुदिता श्चत्वारि यमलपदानि भवन्ति, तत्र यतः षण्णां वर्गाणामुपरि वर्तन्ते सप्तमस्य च वर्गस्याधस्तात् भवन्ति अत उक्तम्-त्रियमलपदस्योपरि चतुर्यमलपदस्याधस्तादिति, तत्र त्रयाणां यमलपदानां समाहारस्त्रियमलपदं तस्येत्यर्थः, एवं चतुर्णां यमलपदानां समाहारश्चतुर्यमलपदं तस्येत्यर्थः, तस्मादपि उपर्युक्तप्रकारात् स्पष्टतरं संख्यानं प्रतिपादयति-'अहवणं छट्ठोवग्गो पंचमवग्गपडुप्पण्णो' अथवा खलु षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्गेण प्रत्युत्पन्नः-गुणितः सन् यावान् संख्याराशिर्भवति तावत्प्रमाणा जघन्यपदे मनुष्या अवसेया इत्यर्थः, तत्रैकस्य एकेन गुणने वर्ग एक एव भवतीति स वृद्धिं प्राप्तो न भवति अतो वर्ग रूपेण तस्य परिगणनं न क्रियते किन्तु द्वयो र्द्वाभ्यां गुणने सति वर्ग श्चत्वारो जायते इति एष प्रथमो वर्गः ४, चतुर्णाश्च चतुर्भि गुणने सति वर्गः षोडश जायते इति एष द्वितीयो वर्गः-१६, षोडशानां षोडशभि र्गुणने सति वर्गः षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते

यमल पद होते हैं और चार वर्ग मिलकर चार यमल पद होते हैं। इस प्रकार छह वर्गों के ऊपर हैं और सातवें वर्ग के नीचे हैं। इस कारण कहा है कि तीन यमल पदों के ऊपर और चार यमल पदों के नीचे। तीन यमल पदों का समूह 'त्रियमलपद' और चार यमल पदों का समूह 'चतुर्यमलपद' कहलाता है। अब इससे भी अधिक स्पष्ट व्याख्यान करते हैं-अथवा 'पंचम वर्ग से गुणित छठा वर्ग।' अर्थात् पंचम वर्ग से छठे वर्ग का गुणाकार करने पर जो राशि उत्पन्न होती है, जघन्य पद में उस राशि प्रमाण मनुष्यों की संख्या है।

एक का एक के साथ गुणाकार करने पर गुणनफल एक ही आता है, संख्या की वृद्धि नहीं होती है, अतएव वर्ग के रूप में उसकी गणना नहीं होती। मगर दो का दो के साथ गुणाकार करने पर चार संख्या आती है। यह प्रथम वर्ग हुआ। चार के पुनः चार के साथ गुणाकार किया तो सोलह संख्या आई। यह

મળીને બે યમલ પદ થાય છે, છ વર્ગ મળીને ત્રણ યમલ પદ થાય છે, અને ચાર વર્ગ મળીને ચાર યમલ પદ થાય છે. એ પ્રકારે છએ વર્ગોની ઊપર અને સાતમાવર્ગની નીચે કહેલ છે. એ કારણે કહ્યું છે કે ત્રણ યમલ પદોના ઊપર અને ચાર પદોની નીચે. ત્રણ યમલ પદોનો સમૂહ 'ત્રિયમલ પદ અને ચાર યમલ પદોનો સમૂહ ચતુર્યમલ પદ કહેવાય છે. હવે તેનાથી પણ અધિક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરે છે-અથવા 'પંચમ વર્ગથી ગુણિત છટો વર્ગ અર્થાત્ પંચમ વર્ગથી છઠા વર્ગનો ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે. જઘન્ય પદમાં તે રાશિ પ્રમાણ મનુષ્યની સંખ્યા છે.

એકના અંકની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ગુણન ફલ એક જ આવે છે, સંખ્યાની વૃદ્ધિ નથી, થતી, તેથી જ વર્ગના રૂપમાં તેની ગણના નથી થતી. પણ બેનો બેની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ચાર સંખ્યા આવે છે એ પ્રથમ વર્ગ થયો. ચારનો ફરીથી ચારની સાથે ગુણાકાર કર્યો તો સોળ સંખ્યા આવી એ બીજો વર્ગ થયો. ફરી સોલનો સોલ સાથે

इत्येष तृतीयो वर्गः २५६, षट्पञ्चाशदधिक शतद्वयस्य तावता गुणने सति वर्गः षट्त्रिंशदधिक पञ्चशतोत्तर पञ्चषष्टि सहस्राणीति एष चतुर्थो वर्गः ६५५३६ संपद्यते, एतस्य चतुर्थवर्गस्य तावतैव चतुर्थवर्गेण गुणने सति वर्गः षण्णवत्यधिकद्विशतोत्तरसप्तषष्टिसहस्राधिकैकोनपञ्चाशल्लक्षोत्तरैकोनत्रिंशत्कोटयधिकचतुरर्बुदानि ४२९४९६७२९६ एष पञ्चमो वर्गः सम्पद्यते, तथा चोक्तम्-

'चत्तारि य कोडि सया अउणत्तीसं च होंती कोडीओ ।
अउणावन्नं लक्खा सत्तट्ठी चेव य सहस्सा ॥१॥
दो य सया छण्णउया पंचमवग्गो समासओ होई ।
एयस्स कओ वग्गो छट्ठो जो होइ तं वोच्छं ॥२॥ इति,

छाया-चत्वारि च कोटिशतानी एकोनत्रिंशच्च भवन्ति कोटयः ।
एकोनपञ्चाशल्लक्षाणि सप्तषष्टि श्चैव च सहस्राणि ॥१॥
द्वे च शते षण्णवतिः पञ्चमवर्गः समासतो भवति ।
एतस्य कृतो वर्गः षष्ठो यो भवति स वोध्यः ॥२॥ इति,

एतस्य पञ्चमस्य वर्गस्य उपर्युक्तस्य यो वर्गः स षष्ठो वर्गः-षोडशाधिकषट्शतोत्तरैक-

---

दूसरा वर्ग हुआ। फिर सोलह का सोलह के साथ गुणा करने पर दो सौ छप्पन (२५६) संख्या आई। यह तीसरा वर्ग हुआ। दो सौ छप्पन दो सौ छप्पन के साथ गुणाकार करने पर ६५५३६ राशि आती है, यह चौथा वर्ग हुआ। इस चौथे वर्ग की राशि का इसी राशि के साथ गुणाकार किया तो ४२९,४९६७२९६ संख्या आती है। यह पांचवां वर्ग हुआ। कहा भी हैं-चार सौ उनतीस करोड, उनपचास लाख, सडसठ हजार, दो सौ छयानवे का संक्षेप में पंचम वर्ग होता है। इस राशिका इसी राशि के साथ गुणाकार करने पर जो राशि आती है, वह छठा वर्ग होता है। उसके अंक इस प्रकार है-१,८४४ ६७४४०७३७०९५५१६१६।

इस प्रकार इस छठे वर्ग का पूर्वोक्त पंचम वर्ग के साथ गुणाकार करने पर

ગુણાકાર કરવાથી બસો છપન (૨૫૬) સંખ્યા આવી. એ ત્રીજો વર્ગ થયો. બસોછપનનો બસોછપનની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ૬૫૫૩૬ રાશિ આવે છે આ ચોથો વર્ગ થયો. એ ચોથા વર્ગની રાશિનો એજ રાશિની સાથે ગુણાકાર કર્યો તો ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ સંખ્યા આવે છે. આ પાંચમો વર્ગ થયો. કહ્યુ પણ છે ચારસો ઓગણત્રીસ કરોડ ઓગણપચાસ લાખ, સડસઠ હજાર, બસો છન્નુનો સંક્ષેપમા પંચમ વર્ગ થાય છે એજ રાશિનો એજ રાશિની સાથે ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ આવે છે તે છટ્ઠો વર્ગ થાય છે તેના આકડા આ રીતે છે ૧૮૪૪૬૭ ૪૪૦ ૭૩ ૭૦ ૯૫ ૫૧ ૬૧ ૬. આ રીતે આ છટ્ઠા વર્ગનો પૂર્વોક્ત પંચમ વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરવાથી જે ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, જઘન્ય પદમાં એટલાં

पञ्चाशत्सहस्राधिक पञ्चनवति लक्षोत्तर सप्तति कोटयधिक त्रिसप्तत्यर्बुदोत्तर चत्वारिंशत्खर्वाधिक चतुःसप्तति नीलाधिकपट् चत्वारिंशन्महानीलोत्तरचतुरशीतिशङ्खाधिकैकमहाशङ्खाः-१८४४६७४४०७३७०९५५१६१६ एष षष्ठो वर्गः सम्पद्यते, तथा चोक्तम्-

'लक्खं कोडा कोडी चउरासीइ भवे सहस्साइं।
चत्तारि य सत्तट्ठा होंति सया कोडी कोडीणं ॥१॥
चउयालं लक्खाइं कोडीणं सत्तचेव य सहस्सा।
तिण्णिसया सत्तयरी कोडीणं होंती नायव्वा ॥२॥
पंचाणउई लक्खा एगावन्नं भवे सहस्साइं।
छ सोलसुत्तरसया एसो छट्ठो हवइ वग्गो' ॥३॥ इति,

छाया-लक्षं कोटी कोटी, चतुरशीति र्भवेत् सहस्राणि।
चत्वारि च सप्तषष्टि र्भवन्ति शतानि कोटी कोटीनाम् ॥१॥
चतुश्चत्वारिंशल्लक्षाणि कोटीनां सप्त चैव च सहस्राणि।
त्रीणि शतानि सप्ततिः कोटीनां भवन्ति ज्ञातव्या ॥२॥
पञ्चनवति र्लक्षाणि एक पञ्चाशद् भवेत् सहस्राणि।
षट्षोडशोत्तरशतानि एष षष्ठो भवति वर्गः ॥३॥ इति,

तथा चोपरितनः षष्ठो वर्गः प्रागुक्तेन पञ्चमवर्गेण गुणितः सन् यावान् राशि र्भवति तावत्प्रमाणा जघन्यपदे मनुष्या भवन्ति, ते च मनुष्याः प्रागुक्तैकोनत्रिंशदङ्कस्थानोपलक्षिता अवसेयाः, पूर्वप्रदर्शितानि च एकोनत्रिंशदङ्कस्थानानि कोटीकोटयादि द्वाराऽभिधातुं न कथञ्चित् शक्यन्ते, अतोऽन्त्यवर्त्यङ्कस्थानादारभ्य विलोमक्रमेणाङ्क संग्राहकगाथाद्वयं प्राचीनाचार्योक्तं यथा-

'छ त्तिण्णि तिण्णि सुण्णं' पंचेव य नव य तिण्णि चत्तारि।
पंचेव तिण्णि नव पंच सत्ततिण्णेव तिचउ छट्ठो ॥१॥

जो राशि उत्पन्न होती है, जघन्य पद में उतने ही मनुष्य हैं। ये मनुष्य पूर्व लिखित उन्तीस अंक प्रमाण हैं। वे उन्तीस अंक कोडा कोडी आदि के द्वारा कहे नहीं जा सकते, अतः 'अङ्कानां वामतो गतिः' अर्थात् अंकों की गणना उलटे क्रम से होती है, इस न्याय के अनुसार अन्तर्वर्त्ती अंकस्थान से लेकर उलटे क्रम से अंकों का संग्रह करने वाली दो गाथाएं, जो प्रचीन आचार्यों ने निबद्ध की है, यहां दी जाती हैं-छह, तीन, तीन, शून्य, पांच, नौ, तीन, चार,

---

જ મનુષ્ય છે. આ મનુષ્યો પૂર્વલિખિત ૨૯ અંક પ્રમાણુ છે. તે ઓગણત્રીસ અંક કોડા કોડી આદિના દ્વારા કહી નથી શકાતા, તેથી 'अंकाना वामतो गति.' અર્થાત્ એ'કોની ગણુના અવળી રીતે થાય છે એ ન્યાયના અનુસાર-અન્તર્વર્તી અંક સ્થાનથી લઈને ઉલટા ક્રમે અંકોનો સંગ્રહ કરનારી બે ગાથાઓ, જે પ્રાચીન આચાર્યે નિબદ્ધ કરી છે,

दो चउ इक्को पंच दो छक्क गेक्क ट्ठे व ।
दो दो णव सत्तेव य ठाणाइं उवरिं हुंताइं ॥२॥

छाया-षट् त्रीणि त्रीणि शून्यं पञ्चैव च नव च त्रीणि चत्वारि ।
पञ्चैव त्रीणि नव पञ्च सप्त त्रीणि त्रीण्येति चत्वारि षट् ॥१॥
द्वौ चत्वारि एकः पञ्च द्वे षट् एकम् अष्टैव ।
द्वे द्वे नव सप्तैव च स्थानानि उपरि भवन्ति ॥२॥ इति,

अथ प्रागुक्तामेव संख्यां विशेष रूपेण परिज्ञानार्थं प्रकारान्तरेण प्ररूपयति-'अहव णं छण्णउई छेयणगदाइरासी' अथवा खलु षण्णवतिच्छेदनकानि यो राशि र्ददाति स षण्णवतिच्छेदनक दायी राशि रुच्यते, तथा चार्द्धेन अर्द्धेन छिद्यमानो यो राशिः षण्णवर्ति वारान् छेदं प्राप्तुं समर्थः, अन्ते च सकलमेकं रूपं निष्पन्नं भवति स षण्णवतिच्छेदनकदायी राशी व्यपदिश्यते, यथा प्रागुक्तः षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्गगुणितः सन् यावान् राशिः समुत्पन्नः सोऽवसेयः, तथाहि-अत्र पूर्वोपदर्शितः प्रथमवर्गश्छिद्यमानो द्वे छेदनके दातुं समर्थो भवति तद्यथा-प्रथमच्छेदनकं द्वौ, द्वितीयं छेदनकमेको ददातीति सम्मेलय द्वे छेदनके संजाते, प्रथमवर्गस्य प्रागुक्तस्य चतुःसंख्यात्मकत्वात्, द्वितीयोवर्गश्चत्वारि छेदनकानि दातुं समर्थः, तस्य षोडश

पांच, तीन, नौ, पाँच, सात, तीन, तीन, चार, छह, दो, चार, एक, पांच, दो, छह, एक, आठ, दो, दो, नौ, और सात । ॥१-२॥

अब उसी पूर्वोक्त संख्या को विशेष रूप से समझाने के लिए कहते हैं-अथवा 'छयानवे छेदनक राशि । जो संख्या आधी-आधी करने पर छयानवे वार छेदन को प्राप्त हो और अन्त में एक बच जाय वह छयानवे छेदनकदायी राशि कहलाती है । यह राशि उतनी ही है जितनी पंचम वर्ग का छठे वर्ग के साथ गुणाकार करने पर होती है । जैसे-पहला दिखलाया हुआ प्रथम वर्ग अगर छेदा जाय तो दो छेदनक देता है-पहला छेदनक दो और दूसरा छेदनक एक । दोनों को मिलाने से दो छेदनक हुए, क्योंकि प्रथम वर्ग की संख्या चार है । इसी प्रकार दूसरे वर्ग के चार छेदनक होते हैं, क्यों कि वह सोलह संख्या

અહીં અપાય છે છ, ત્રણ ત્રણ શૂન્ય, પાચ, નવ, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ત્રણ, નવ, પાચ સાત, ત્રણ, ત્રણ, ચાર, છ, બે, ચાર, એક, પાંચ, બે, છ, આઠ, બે, બે, નવ અને સાત ॥ ૧-૨॥

હવે એજ પૂર્વોક્ત સંખ્યાતને વિશેષ રૂપે સમજાવવાને માટે કહે છે-અથવા ૯૬ છેદનક રાશિ. 'જે સખ્યા અર્ધિ અર્ધિ કરવાથી ૯૬ વાર છેદને પ્રાપ્ત થઈ અને અન્તમા એક વધે તે ૯૬ છેદનક રાશિ કહેવાય છે. એ રાશિ એટલી જ છે જેટલી પંચમવર્ગના છટ્ઠા વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરવાથી થાય છે. જેમ પહેલા બતાવેલ પ્રથમવર્ગ અગર છેદાય તો બે છેદનક આપે છે-પહેલો છેદનક બે અને બીજો છેદનક એક, બન્નેનો સરવાળો કરવાથી બે છેદનક થયા. કેમકે પ્રથમ વર્ગની સંખ્યા ચાર છે. એજ પ્રકારે

संख्यात्मकतया प्रथममष्टौ, द्वितीयं चत्वार स्तृतीयं द्वौ चतुर्थश्च छेदनकमेको ददातीति, तथा तृतीयवर्गस्य षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयात्मकतया तत्राष्टौ छेदनकानि संभवन्ति, चतुर्थो वर्गः षोडश छेदनकानि ददाति, पञ्चमो वर्गो द्वात्रिंशतं छेदनकानि ददाति, षष्ठो वर्गः चतुष्षष्टि छेदनकानि ददातीतिरीत्या पञ्चमवर्गेण गुणितः सन् षष्ठो वर्गो योजनया षण्णवतिच्छेदनक दायी भवति, तथाहि-यस्य यस्य वर्गस्य येन येन वर्गेण गुणनं क्रियते तस्मिन् तस्मिन् वर्गे तयोर्द्वयोरपि गुण्यगुणकवर्गयोश्छेदनकानि उपलभ्यन्ते यथा प्रथमवर्गेण द्वितीयवर्गस्य गुणेन षट् छेदनकानि भवन्ति षोडशात्मकस्य द्वितीयवर्गस्य चतुष्कात्मक प्रथमवर्गेण गुणने चतुष्षष्टिः संख्या सम्पद्यते तस्याः प्रथमछेदनकं द्वात्रिंशत्स्वरूपम्, द्वितीयं छेदनकं षोडशरूपम्, तृतीयं छेदनकमष्टात्मकम्, चतुर्थं छेदनकं चतुः स्वरूपम्, पञ्चमं छेदनकं द्विस्वरूपम्, षष्ठं छेदनकमेक संख्यात्मकं भवति इत्येवं रीत्या षट्छेदनकानि भवन्ति, प्रथमवर्गे

वाला है। उसका पहला छेदनक आठ, दूसरा चार, तीसरा दो और चौथा एक छेदनक होता है। तीसरा वर्ग २५६ संख्या का है, अतएव उसके आठ छेदनक होते हैं। इसी प्रकार चौथा वर्ग सोलह छेदनक देता है, पंचम वर्ग बत्तीस छेदनक देता है, छठा वर्ग चौसठ छेदनक देता है। इस प्रकार सब का जोड करने पर पंचम वर्ग से गुणित छठा वर्ग छ्यानवे छेदनक देता है। जिस जिस वर्ग का जिस-जिस वर्ग के साथ गुणाकार किया जाता है, उस वर्ग में गुण्य और गुणक दोनों वर्गों के छेदनक होते हैं, जैसे प्रथम वर्ग के साथ दूसरे वर्ग का गुणाकार करने पर छह छेदनक होते हैं। सोलह संख्या वाले द्वितीय वर्ग का चार संख्या वाले प्रथम वर्ग के साथ गुणाकार करने पर चौसठ संख्या आती है। उसका पहला छेदनक बत्तीस है, दूसरा छेदनक सोलह है, तीसरा छेदनक आठ, चौथा छेदनक चार, पांचवां छेदनक दो और छठा छेदनक एक होता है, इस प्रकार छह छेदनक होते हैं। पहले वर्ग में दो छेदनक थे और दूसरे वर्ग में

બીજા વર્ગના ચાર છેદનક થાય છે, કેમકે તે ૧૬ સોળ સંખ્યાને છે, તેને પહેલે છેદનક આઠ, બીજો ચાર, ત્રીજો બે અને ચોથો એક છેદનક થાય છે, ત્રીજો વર્ગ ૨૫૬ સંખ્યાને છે, તેથી તેના આઠ છેદનક થાય છે. એજ પ્રકારે ચોથા વર્ગના ૧૬ છેદનક થાય છે, પાંચમા વર્ગના બત્રીસ છેદકન આવે છે છટ્ઠા વર્ગના ચોસઠ છેદનક થાય છે, આ પ્રકારે બધાને જોડવાથી પંચમ વર્ગથી ગુણેલ છટ્ઠા વર્ગના ૯૬ છેદનક થાય છે, જે જે વર્ગનો જે જે વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરાય છે. તે વર્ગમાં ગુણ્ય અને ગુણક બન્ને વર્ગોના છેદનક હોય છે, જેમ પ્રથમ વર્ગની સાથે બીજા વર્ગનો ગુણાકાર કરવાથી છ છેદનક થાય છે. સોલ સંખ્યા વાળા દ્વિતીય વર્ગના ચાર સંખ્યા વાળા પ્રથમ વર્ગની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ચોસઠ સંખ્યા આવે છે, તેનો પહેલો છેદનક બત્રીસ છે બીજો છેદનક સોલ, ત્રીજો છેદનક આઠ. ચોથો છેદનક ચાર, પાચમો બે અને છટ્ઠો એક આવે છે. એ પ્રકારે છ છેદનક થાય છે. પહેલા વર્ગમાં બે છેદનક હતા

च द्वे छेदनके, द्वितीयवर्गे च चत्वारि छेदनकानि आसन् सर्वसंकलनेन षडेव छेदनकानि भवन्ति, तानिच प्रथमवर्गगुणितद्वितीयवर्गे प्रदर्शितान्येव सन्ति, तथैव पञ्चमवर्गे द्वात्रिंशच्छेदनकानि, षष्ठे च वर्गे चतुः षष्टिरछेदनकानि प्रतिपादितान्येव, अतः पञ्चमवर्गेण षष्ठे वर्गे गुणिते षण्णवतिच्छेदनकानि तत्रोपलभ्यन्ते इति सिद्धम्, अथवा किमप्येकं रूपं संस्थाप्य तस्य षण्णवति कृत्वो द्विगुण द्विगुणीकरणे सति यदि तावत्प्रमाणो राशिः सम्पद्यते तदा स राशिः षण्णवतिच्छेदनकदायी सम्पन्न इति विज्ञातव्यम्, तदेवं मनुष्याणां जघन्यपदमभिधाय उत्कृष्टपदमभिधातु माह–'उक्कोसपए असंखेज्जा' उत्कृष्टपदे–उत्कृष्टे नेत्यर्थः मनुष्या असंख्येया भवन्ति, तदसंख्येयत्वं कालतः प्ररूपयति 'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ' प्रतिसमयमेकैकमनुष्यशरीरापहारे असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वात्मना अपह्रियन्ते मनुष्याः कालतः कालापेक्षयेत्यर्थः,

चार छेदनक थे। सबको मिलाने से छह ही छेदनक होते हैं। ये प्रथम वर्गमूल से गुणित द्वितीय वर्गमूल में दिखलाए हुए ही हैं। इसी प्रकार पांचवें वर्ग में बत्तीस छेदनक और छठे वर्ग में चौसठ छेदनक पहले कहे ही जा चुके हैं। अतएव पांचवें वर्ग से छठे वर्ग का गुणाकार करने पर छयानवे भंग पाये जाते हैं, यह सिद्ध हुआ। अथवा किसी एक अंक को स्थापित करके उसे छयानवे वार दुगुना दुगुना करने पर यदि उतनी ही राशि आ जाय तो वह राशि छयानवे छेदनकदायी कहलाई, ऐसा समझ लेना चाहिए। यह जघन्य पद में मनुष्यों की संख्या कही गई, अब उत्कृष्ट पद में संख्या बतलाने के लिए कहते हैं–

'उक्कोसपए असंखेज्जा' अर्थात् उत्कृष्ट पद में मनुष्य असंख्यात होते हैं इस असंख्यात संख्या का काल से प्ररूपण करते हैं–एक एक समय में एक एक मनुष्य के शरीर का अपहरण किया जाय तो असंख्यात उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालों में उनका पूर्ण रूप से अपहरण होता है। इसी का अब क्षेत्र की

અને બીજા વર્ગમા ચાર છેદનક હાતા, બધાને જોડવાથી છ જ છેદનક થાય છે. એ પ્રથમ વર્ગ મૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગમૂળમાં દેખાડેલા જ છે. એ જ પ્રકારે પાંચમા વર્ગ મૂળમાં બત્રીસ છેદનક અને છઠ્ઠામાં ચોસઠ છેદનક પહેલા કહેવાએલા છે, તેથીજ પાંચમા વર્ગથી છઠ્ઠા વર્ગનો ગુણાકાર કરવાથી છન્નુ ભંગ મળે છે, એ સિદ્ધ થયું. અથવા કોઇ એક અંકને સ્થાપન કરીને તેને છન્નુવાર બમણા કરવાથી જો તેટલા જ જવાબ આવી જાય તો તે રાશિ ૯૬ છેદનક રાશિ કહેવાય, એમ સમજી લેવું જોઇએ, આ જઘન્ય પદમાં મનુષ્યોની સંખ્યા કહેલી છે. હવે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં સંખ્યા બતાવવાને માટે કહે છે

'ઉક્કોસપએ અસંખેજ્જા' અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પદમાં મનુષ્ય અસંખ્યાત હોય છે. એ અસંખ્યાતનું કાળથી પ્રરૂપણ કરે છે–એક એક સમયમા એક એક મનુષ્યના શરીરના અપહરણ કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી કાળોમાં તેમનું પૂર્ણ રૂપથી

अथ क्षेत्रापेक्षया प्ररूपयति-"खेत्तओ रूवपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ' क्षेत्रतः क्षेत्रापेक्षया रूपप्रक्षिप्तैः-रूपमेकं प्रक्षिप्तं येषु तैरित्यर्थः मनुष्यैः श्रेणिरेका परिपूर्णा अपह्रियते, तथा चोत्कृष्टपदे विद्यमानानां मनुष्याणां मध्ये एकस्मिन् असत्कल्पिते रूपे प्रक्षिप्ते सति सकलाऽपि एका श्रेणिरपहृता भवति, तस्याश्च श्रेण्या क्षेत्रकालाभ्यासपहारमार्गणामाह-"तीसे सेढीए आकासखेत्तेहिं अवहारो मग्गिज्जइ असंखेज्जा' तस्याः श्रेण्याः आकाशक्षेत्रै रपहारो यदा मृग्यते-अन्विष्यते तदा असंख्येयाः मनुष्या भवन्ति, तथाहि-'असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं कालओ' कालतः-कालापेक्षया तावद् असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरसंख्येया मनुष्या अपह्रियन्ते 'खेत्तओ अंगुलपढमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं' क्षेत्रतः-क्षेत्रापेक्षया अंगुलप्रथमवर्गमूलं तृतीयवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम् ।

तृतीयं यद्वर्गमूलं तेन प्रत्युत्पन्नं-गुणितं बोध्यम्, तथा चासत्कल्पितस्याङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः षट् पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्य यत्प्रथमं वर्गमूलमसत्कल्पितं षोडशात्मकं

अपेक्षा से प्ररूपण करते हैं-क्षेत्र की अपेक्षा से जिसमें एक रूप सम्मिलित किया है, ऐसे मनुष्यों से एक श्रेणी का पूरी तरह अपहरण होता है। इस प्रकार उत्कृष्ट पद में विद्यमान मनुष्यों में असत्कल्पना के अनुसार एक रूप मिला देने पर सम्पूर्ण एक श्रेणी का अपहरण होता है। क्षेत्र और काल से उस श्रेणी के अपहार की मार्गणा कहते हैं-जब उस श्रेणी के आकाश क्षेत्रों से अपहार की मार्गणा की जाती है, तब मनुष्य असंख्यात होते हैं। वह इस प्रकार-काल की अपेक्षा असंख्यात उत्सर्पिणी एवं अवसर्पिणी कालों से असंख्यात मनुष्यों का अपहार होता है। क्षेत्र की अपेक्षा से तीसरे वर्गमूल से गुणित प्रथम वर्गमूल समझना चाहिए! असत्कल्पना से अंगुल प्रमित क्षेत्र के प्रदेशों की राशि दो सौ छप्पन (२५६) का प्रथम वर्गमूल सोलह होता है, उसका तीसरे वर्गमूल दो के साथ गुणाकार करने पर बत्तीस (१६+२ ३२) प्रदेशों की

અપહરણ થાય છે. તેનુ જ હવે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રરૂપણ કરે છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જેમાં એક રૂપ સંમિલિત કર્યું છે, એવા મનુષ્યોથી એક શ્રેણીનું પુરી રીતે અપહરણ થાય છે. એ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં વિદ્યમાન મનુષ્યોમા અસત્કલ્પનાના અનુસાર એક રૂપ મેળવીને સંપૂર્ણ એક શ્રેણિનુ અપહરણ થાય છે. ક્ષેત્ર અને કાળથી એ શ્રેણિના અપહારની માર્ગણા કહે છે-જ્યારે એ શ્રેણીના આકાશ ક્ષેત્રોથી અપહારની માર્ગણા કરાય છે, ત્યારે મનુષ્ય અસંખ્યાત હોય છે. તે આ પ્રકારે-કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી તેમજ અવસર્પિણી કાળોથી અસંખ્યાત મનુષ્યોના અપહાર થાય છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણિત પ્રથમ વર્ગ મૂળ સમજવું જોઈએ અસત્ કલ્પનાથી અંગુલ પ્રમિત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિ બસો છપ્પન (૨૫૬) નો પ્રથમ વર્ગ મૂળ સોળ થાય છે, તેનું ત્રીજું વર્ગમૂળ બેની સાથે ગુણાકાર કરવાથી બત્રીસ (૧૬×૨=૩૨) પ્રદેશોની

वर्तते तत् तृतीयेन वर्गमूलेन असत्कल्पितेन द्विकरूपेण गुणितं सत् यावान् द्वात्रिंशदात्मकः प्रदेशराशि सम्पद्यते तावत्प्रमाणैः खण्डैरपह्रियमाणा यावत् श्रेणिः समाप्तिमेति तावद् मनुष्या अपि समाप्तिं प्राप्नुवन्ति, अथ कथमेकस्याः श्रेण्या उपर्युक्तप्रमाणैः खण्डै रपह्रियमाणायाः असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो लगन्तीति चेदत्रोच्यते-क्षेत्रस्यातिसूक्ष्मतया असंख्येयाना मुत्सर्पिण्यवसर्पिणीनामेक श्रेण्यपहारे पर्यवसानसंभवात्, तथा चोक्तम्-'सुहुमो य होइ कालो तत्तो सुहुमयरयं हवइ खेत्तं' अंगुलसेढीमेत्ते उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा' ॥१॥ इति, सूक्ष्मश्च भवति कालस्ततः सूक्ष्मतरं भवति क्षेत्रम् । अङ्गुलमात्राया श्रेणावुत्सर्पिण्योऽसंख्येयाः ॥१॥ इति, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा, ते जहा ओरालिया ओहिया मुक्केल्लगा' तत्र खलु-तदुभयेषां बद्धमुक्तमनुष्याणां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि मनुष्यौदारिकशरीराणि

संख्या आती है। इतनी संख्या वाले खंडों से अपहरण की गई श्रेणी समाप्त होती है, यही मनुष्यों की संख्या भी समाप्त हो जाती है।

प्रश्न-एक श्रेणी उपर्युक्त प्रमाण वाले खंडों से अपहरण करने पर असंख्यात उत्सर्पिणियां-अवसर्पिणियां कैसे लग जाती है ?

उत्तर-क्षेत्र अत्यन्त सूक्ष्म होता है, अतएव असंख्यात उत्सर्पिणियां अवसर्पिणियां एक श्रेणी के अपहरण में समाप्त हो जाती हैं। कहा भी है-'काल सूक्ष्म होता है, किन्तु क्षेत्र उससे भी सूक्ष्म होता है, क्यों कि अंगुल मात्र श्रेणी में असंख्यात उत्सर्पिणियां समा जाती हैं, अर्थात् एक अंगुल प्रमाण क्षेत्र में जो प्रदेश राशि होती है, वहअसंख्यात उत्सर्पिणियों के समयों से भी अधिक होती है।

मनुष्यों के बद्ध और मुक्त औदारिक शरीरों में से जो मुक्त औदारिक शरीर हैं, उनकी वक्तव्यता समुच्चय मुक्त औदारिक शरीरों के समान

સંખ્યા આવે છે એટલી સંખ્યાવાળા ખંડોથી અપહરણ કરાએલી શ્રેણિ સમાપ્ત થાય છે. અહીં મનુષ્યોની સંખ્યા પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન-એક શ્રેણીના ઉપર્યુક્ત પ્રમાણવાળા ખંડોથી અપહરણ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો અને અવસર્પિણિયો કેવી રીતે લાગે છે ?

ઉત્તર-ક્ષેત્ર અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોય છે, તેથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો-અવસર્પિણિયો એક શ્રેણિના અપહરણમાં સમાપ્ત થઇ જાય છે. કહ્યુ પણ છે-'કાળ સૂક્ષ્મ હોય છે, પરન્તુ ક્ષેત્ર તેનાથી પણ અધિક સૂક્ષ્મ હોય છે કેમકે અંગુલ માત્ર શ્રેણીમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણિયો સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશ રાશિ હોય છે તે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીના સમયોથી પણ અધિક હોય છે.

મનુષ્યના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાંથી જે મુક્ત ઔદારિક શરીર છે, તેમની વક્તવ્યતા સમુચ્ચય મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન સમજી લેવી જોઇએ.

भवन्ति तानि यथौदारिकाणि औधिकानि-सामान्यानि मुक्तानि शरीराणि समुच्चयप्रकरणे प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपादनीयानि, गौतमः पृच्छति-'वेउव्वियाणं भंते ! पुच्छा' हे भदन्त ! वैक्रियाणां तावत् पृच्छा वर्तते। तथा च मनुष्याणां कियन्ति वैक्रियशरीराणि भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहा पण्णत्ता' मनुष्याणां वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य' तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं संखेज्जा' तत्र खलु तदुभयेषां बद्धमुक्तवैक्रियशरीराणां मध्ये यानि तावद् बद्धानि वैक्रियमनुष्यशरीराणि भवन्ति तानि खलु संख्येयानि बोध्यानि, गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव केषाञ्चिन्मनुष्यणां वैक्रियलब्धिसद्भावात् 'समए समए अवहीरमाणे अवहीरमाणे संखेज्जेणं कालेणं अवहीरंति, णो चेव णं अवहीरिया सिया' समये समये-प्रतिप्रतिसमयम्, अपह्रियमाणोऽपह्रियमाणः-एकैकापहारे सति संख्येयेन कालेन सर्वे अपह्रियन्ते, नो चैव खलु तदनन्तरमपहृताः स्युः संख्येयकालेनैव सर्वेषां संख्येयवैक्रियबद्धमनुष्यशरीराणामपहारात्, 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं जहा ओरालिया ओहिया' तत्र खलु तदु-

समझ लेनी चाहिए।

गौतम-हे भगवन् ! वैक्रिय शरीरों की पृच्छा ? अर्थात् मनुष्यों के वैक्रिय शरीर कितने होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! मनुष्यों के वैक्रिय शरीर दो प्रकार के होते हैं, वे इस प्रकार हैं-बद्ध और मुक्त। इन दोनों में से मनुष्यों के बद्ध वैक्रिय शरीर संख्यात हैं, क्यों कि गर्भज मनुष्यों के ही वैक्रिय लब्धि पाई जाती है और उनमें से भी किसी किसी के ही होती है, सब के नहीं। एक एक समय में अपहरण करने पर संख्यात काल में सबका अपहरण होता है, उसके अनन्तर नहीं, क्यों कि संख्यात काल में ही सभी मनुष्यों के संख्यात शरीरों का अपहरण हो जाता है।

बद्ध और मुक्त मनुष्यों के वैक्रिय शरीरों में से जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं,

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! વૈક્રિય આદિ શરીરોની પૃચ્છા ? અર્થાત્ મનુષ્યોના વૈક્રિય શરીર કેટલાં હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! મનુષ્યોના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના હોય છે-તેઓ આ પ્રકારે છે-બદ્ધ અને મુક્ત. એ બન્નેમાંથી મનુષ્યોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર સંખ્યાત છે, કેમકે ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જે વૈક્રિય લબ્ધિ મળી આવે છે, અને તેઓમાંથી પણ કોઈ કોઈની જ હોય છે બધાની નહીં. એક એક સમયમાં અપહરણ કરવાથી સંખ્યાત કાળમાં બધાનું અપહરણ થાય છે, ત્યાર પછી નહીં કેમકે સંખ્યાત કાળમાં જ બધા મનુષ્યોના સંખ્યાત વૈક્રિય શરીરોનું અપહરણ થઈ જાય છે.

બદ્ધ અને મુક્ત મનુષ્યોના વૈક્રિય શરીરોમાંથી જે મુક્ત વૈક્રિય શરીરો છે, તેમનું

भयेषां वद्धमुक्तवैक्रियमनुष्यशरीराणां मध्ये यानि तावद् मुक्तानि वैक्रियशरीराणि भवन्ति तानि खलु यथा औदारिकाणि औधिकानि–सामान्यानि मनुष्यशरीराणि प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि, 'आहारगसरीरा जहा ओहिया' आहारकशरीराणि तावद् मनुष्याणां यथा औधिकानि–समुच्चयमनुष्याहारकशरीराणि प्रतिपादितानि तथा प्रतिपादनीयानि, 'तेया कम्मगा जहा एएसिं चेव ओरालिया' तैजसकार्मणानि मनुष्याणां शरीराणि यथा एतेषाञ्चैव–मनुष्याणाम् औदारिकाणि शरीराणि उक्तानि तथा वक्तव्यानि, तथा च मनुष्याणां तैजसकार्मणानि बद्धानि बद्धौदारिकवत्, मुक्तानि औधिकमुक्तवदवसेयानि, 'वाणमंतराणं जहा नेरइयाणं ओरालिया' वानव्यन्तराणामौदारिकाणि शरीराणि यथा नैरयिकाणा मुक्तानि तथा वक्तव्यानि, 'वेउव्वियसरीरगा जहा नेरइयाणं' वैक्रियशरीराणि यथा नैरयिकाणां बद्धानि असंख्येयानि उक्तानि तथा वक्तव्यानि, तत्र कालापेक्षया प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारे असंख्येयाभि रुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरसंख्येयानि वानव्यन्तरवैक्रियबद्धशरीराणि अपह्रियन्ते, क्षेत्रापेक्षयाऽसंख्येयाः श्रेणयः, असंख्येयासु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशा भवन्ति तावत्प्रमाणानि वोध्यानि, ताश्च श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयो भागो वोध्यः, प्रतरस्या

उनका कथन समुच्चय औदारिक शरीरों के समान समझ लेना चाहिए। जैसे समुच्चय आहारक शरीर कहे हैं, उसी प्रकार मनुष्यों के आहारक शरीर कह लेने चाहिए। मनुष्यों के तैजस और कार्मण शरीर मनुष्यों के औदारिक शरीर के समान ही कहने चाहिए। इस प्रकार मनुष्यों के बद्ध तैजस और कार्मण शरीर बद्ध औदारिक शरीर के समान हैं और मुक्त समुच्चय मुक्त के समान।

वानव्यन्तरों के औदारिक शरीर नारकों के मुक्त औदारिक शरीरों के समान हैं। वैक्रिय शरीर नारकों के जैसे असंख्यात कहे हैं, वैसे ही कहने चाहिए। काल की अपेक्षा एक एक समय में एक एक शरीर का अपहरण करने पर असंख्यात उत्सर्पिणी एवं असंख्यात अवसर्पिणी कालो में वानव्यन्तरो के बद्ध वैक्रियशरीरों का अपहरण होता है। क्षेत्र की अपेक्षा असंख्यात श्रेणी प्रमाण हैं,

---

કથન સમુચ્ચય ઔદારિક શરીરના સમાન સમજી લેવુ જોઈએ. જેવા સમુચ્ચય આહારક શરીર કહ્યા છે, એજ પ્રકારે મનુષ્યોના આહારક શરીર કહેવાં જોઈએ. મનુષ્યોના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર મનુષ્યોના ઔદારિક શરીરના સમાન જ કહેલાં છે. એ પ્રકારે મનુષ્યોના બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ ઔદારિક શરીરના સમાન છે અને મુક્ત સમુચ્ચય મુક્તના સમાન છે.

વાનવ્યન્તરોના ઔદારિક શરીર નારકોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોના સમાન છે વૈક્રિય શરીર નારકોના જેવાં અસંખ્યાત સમયમા એક એક શરીરનું અપહરણ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી કાળોમા વાનવ્યન્તરેના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોનો અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણ છે, અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિ-

संख्येयभाग परिच्छिन्ना भवन्तीत्यर्थः केवलं सूच्यां विशेषो भवतीत्याह-'णवरं तासि णं सेढीणं विक्खम्भ सूई संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स' नवरम्-पूर्वोक्त नैरयिका पेक्षया विशेषस्तु तासां खलु असंख्येयानां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः-विष्कम्भस्य-विस्तारस्य सूचिः वक्तव्या, सा च संख्येययोजनशतवर्गप्रतिभागः खण्ड प्रतरस्य पूरणेऽपहरणे चावसेयः, 'मुक्किल्लया जहा ओरालिया' मुक्तानि तावद् वानव्यन्तराणां शरीराणि वैक्रियाणि यथा औदारिकाणि शरीराणि उक्तानि तथा वक्तव्यानि 'आहारग सरीरा जहा असुरकुमाराणं' वानव्यन्तराणामाहारकशरीराणि यथा असुरकुमाराणामाहारकशरीराणि प्रतिपादितानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि 'तेया कम्मगा जहा एएसिणं चेव वेउव्विया' वानव्यन्तराणां तैजसकार्मणानि शरीराणि यथा एतेषां खलु चैव वानव्यन्तराणां वैक्रियाणि शरीराणि उक्तानि तथैव वक्तव्यानि, 'जोइसियाणं एवं चेव' ज्योतिष्काणाम्-एवञ्चैव-वानव्यन्तरवदेव औदारिकादिशरीराणि बद्धानि मुक्तानि चावसेयानि, तथा च ज्योतिष्काणामौदारिकाणि वानव्यन्तरनैरयिकवदेव, वैक्रियाणि बद्धानि असंख्येयानि भवन्ति तत्र कालापेक्षया मार्गणायां प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारेऽसंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वा-

अर्थात् असंख्यात श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने ही वे शरीर हैं। वे श्रेणियां प्रतर के असंख्यातवें भाग हैं। केवल उनकी सूची में विशेषता होती है, यह बतलाते हैं-उन असंख्यात श्रेणियों की विष्कंभसूची अर्थात् विस्तार सूची कहनी चाहिए। प्रतर के पूरण और अपहरण में वह सूची संख्यात योजन शत वर्ग प्रतिभाग अर्थात् खण्ड है। वानव्यन्तरों के मुक्त वैक्रिय शरीर औदारिक शरीरों के समान कहने चाहिए। आहारक शरीरों का कथन असुरकुमारों के आहारक शरीरों के समान है। तैजस और कार्मण शरीर जैसे इन्ही के वैक्रिय शरीर कहे हैं, वैसे ही कह लेना चाहिए।

ज्योतिष्क देवों के बद्ध और मुक्त औदारिकशरीर वानव्यन्तरों के समान होते हैं। बद्ध वैक्रिय शरीर उनके असंख्यात होते हैं। काल की अपेक्षा से मार्गणा

યોમા જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલા જ તે શરીરો છે. તે શ્રેણિયો પ્રતરને। અસંખ્યાતમો ભાગ છે. કેવળ તેમની સૂચીમાં વિશેષતા હોય છે. તે બતાવે છે-તે અસંખ્યાત શ્રેણિયોની વિસ્કંભ સૂચી અર્થાત્ વિસ્તાર સૂચી કહેવી જોઈએ. પ્રતરકા પૂરણ તથા અપહરણમાં તે સૂચી સંખ્યાત યોજન શતવર્ગ પ્રતિભાગ અર્થાત્ ખંડ છે. વાનવ્યન્તરોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદારિક શરીરોના સમાન કહેવાં જોઈએ. આહારક શરીરોનું કથન અસુરકુમારોના સમાન છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર જેવા તેમના વૈક્રિય શરીર કહ્યાં છે. તેવાજ કહી લેવાં જોઈએ.

જ્યોતિષ્ક દેવોના બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર વ્યન્તરોના સમાન હોય છે. બદ્ધ અને વૈક્રિય શરીર તેમના અસંખ્યાત હોય છે. કાલની અપેક્ષાએ માર્ગણા કરવાથી

तमनाऽपह्रियन्ते, क्षेत्रापेक्षया असंख्येयाः श्रेणयः, ताश्च श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयभागप्रच्छिन्ना भवन्ति, तथा च ज्योतिष्काणां वानव्यन्तरेभ्यः संख्येयगुणहीनः प्रतिभागो भवति, संख्येयगुणाभ्यधिका सूचिरिति, 'णवरं तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई विछप्पन्नंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स' नवरम्-विशेषः तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः-विस्तारसूचिः-विस्तारसूचिस्तु षट्पञ्चाशदधिकाङ्गुलशतद्वयवर्गप्रमाणः प्रतिभागः खण्डम् प्रतरस्य पूरणेऽपहरणे चावसेयः, मुक्तानि तावद् ज्योतिष्कवैक्रियशरीराणि औघिकमुक्तवदेवावसेयानि, आहारकाणि नैरयिकवत् तैजसकार्मणानि ज्योतिष्काणां बद्धशरीराणि वैक्रियवत्, मुक्तानि तावदौघिकवदेवावसेयानि, 'वेमाणियाणं एवं चेव' वैमानिकानां तावद् औदारिकादिशरीराणि एवञ्चैव-ज्योतिष्कवदेव बोध्यानि, तथा च वैमानिकानामौदारिकाणि नैरयिकवत् वैक्रियाणि बद्धानि

करने पर एक एक समय में एक एक शरीर का अपहरण करने पर असंख्यात उत्सर्पिणी और असंख्यात अवसर्पिणी कालों में उनका अपहरण होता है। क्षेत्र की अपेक्षा असंख्यात श्रेणि प्रमाण हैं। वे श्रेणियां प्रतर का असंख्यातवां भाग जाननी चाहिए। इस कारण ज्योतिष्क देवों का प्रतिभाग वानव्यन्तरों से संख्यात गुणहीन होता है। संख्यात गुणा अधिक सूची होती हैं। विशेष यह है कि उन श्रेणियों की विष्कंभसूची दो सौ छप्पन वर्ग प्रमाण खंड रूप प्रतर के पूरण और अपहरण में जानना। ज्योतिष्कों के मुक्त वैक्रिय शरीर समुच्चय मुक्त के समान हैं। आहारक शरीर नारकों के समान। बद्ध तैजस और कार्मण शरीर वैक्रिय के समान होते हैं और मुक्त समुच्चय के समान समझने चाहिए। आहारक शरीर नारकों के समान। बद्ध तैजस और कार्मण शरीर वैक्रिय के शरीर के समान हैं और मुक्त समुच्चय की भांति समझना चाहिए।

वैमानिकों के शरीरों की वक्तव्यता इसी प्रकार की है। अर्थात् वैमानिकों के औदारिक शरीर नारकों के समान समझने चाहिए। बद्ध वैक्रिय शरीर

એક એક સમયમાં એક એક શરીરનુ અપહરણુ કરવાથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમા તેમના અપહરણુ થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણુ છે. તે શ્રેણિયો પ્રતરને અસખ્યાતમો ભાગ જાણુવી જોઈએ. એ કારણે જ્યાતિષ્ક દેવોના પ્રતિભાગ વાનવ્યન્તરાથી સંખ્યાત ગુણુહીન છે. સખ્યાત ગણી અધિક સૂચી હોય છે. વિશેષ એ છે કે એ શ્રેણિયોની વિષ્કભ સૂચી બસો છપ્પન વર્ગ પ્રમાણુ ખંડ રૂપ પ્રતરના પૂરણુ અને અપહરણુમા જાણુવા, જ્યોતિષ્કોના મુક્ત વૈક્રિય શરીર સમુચ્ચય મુક્તના સમાન છે. આહારક શરીર નારકોની સમાન. બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર વૈક્રિયના સમાન હોય છે. અને મુક્ત સમુચ્ચયના સમાન સમજવા જોઇએ. આહારક શરીર નારકોના સમાન. બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર વૈક્રિય શરીરના સમાન છે અને મુક્ત સમુચ્ચયની જેમ સમજવા જોઈએ. વૈમાનિકોના શરીરોની વક્તવ્યતા પણુ એજ પ્રકારની છે.

असंख्येयानि भवन्ति, तत्र कालापेक्षया ज्योतिष्कवदेव प्ररूपणीयानि, क्षेत्रापेक्षया असंख्येयाः श्रेणयः, असंख्येयासु श्रेणिषु यावन्तः आकाशप्रदेशा भवन्ति तावत्प्रमाणानि, तासाञ्च श्रेणीनां परिमाणं प्रतरस्यासंख्येयो भागः, प्रतरासंख्येयभागपरिच्छिन्ना बोध्याः, किन्तु नैरयिकाद्यपेक्षया प्रतरासंख्येयभागस्य परिमाणविशेषं प्रतिपादयितुमाह-'णवरं तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलबिनीयवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पन्नं' नवरम्-नैरयिकाद्यपेक्षया विशेषस्तु तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः-विस्तारसूचिः अङ्गुलद्वितीयवर्गमूलं तृतीयवर्गमूल प्रत्युत्पन्नम्-पूर्वोक्त तृतीयं यद् वर्गमूलम् तेन प्रत्युत्पन्नम्-गुणितं बोध्यम्। 'अहवणं अंगुलतइयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ, सेसं तंचेव' अथवा खलु अङ्गुलतृतीयवर्गमूल घनप्रमाणमात्राः श्रेणयो बोध्याः, शेषं तच्चैव-पूर्वोक्तवदेव बोध्यम्, तथा चाङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेरसत्कल्पनाकल्पितस्य षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्य यद् द्वितीयं वर्गमूलं चतुष्करूपमसत्कल्पितं तत्तृतीयेन वर्गमूलेन असत्कल्पितेन द्विकरूपेण गुणितं सत् यावान् प्रदेश

असंख्यात हैं। वैमानिक देवों की ज्योतिष्क देवों के समान प्ररूपणा करना चाहिए। क्षेत्र की अपेक्षा से असंख्यात श्रेणि प्रमाण हैं, अर्थात् असंख्यात श्रेणियों में जितने आकाश प्रदेश होते हैं, उतने ही शरीर हैं। उन श्रेणियों का परिमाण प्रतर का असंख्यात वां भाग है। किन्तु नारक आदि की अपेक्षा प्रतर के असंख्यातवें भाग के परिमाण में कुछ भिन्नता है, जिसे कहते हैं-उन श्रेणियों की विष्कंभसूची तृतीय वर्गमूल से गुणित द्वितीय वर्गमूल प्रमाण है, जैसे प्रथम वर्गमूल २×२=४ है, तीसरा वर्गमूल १६×१६=२५६ है। इनका गुणाकार करने पर ४×२५६=१०२४ की संख्या आती है। अथवा अंगुल के तृतीय वर्गमूल के घन के बराबर श्रेणियां हैं। शेष सब पूर्वोक्त के समान ही समझना चाहिए। अंगुल मात्र क्षेत्र के प्रदेशों की राशि असत्कल्पना से दो सौ छप्पन (२५६) मान लें तो उसके द्वितीय वर्गमूल को अर्थात् चार

અર્થાત્ વૈમાનિકોના ઔદારિક શરીર નારકોના સમાન સમજવા જોઈએ. બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. વૈમાનિક દેવોની જ્યોતિષ્ક દેવોના સમાન પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેણિ પ્રમાણ છે, અર્થાત્ અસંખ્યાત શ્રેણિયોમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય છે, તેટલાં જ શરીર છે. તે શ્રેણિયોનું પરિમાણ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે. પરન્તુ નારક આદિની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગના પરિમાણમાં કાંઈક ભિન્નતા છે જેને કહે છે-તે શ્રેણિયોની વિષ્કંભ સૂચી તૃતીય વર્ગ મૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગ મૂળ પ્રમાણ છે, જેમ પ્રથમ વર્ગમૂળ પ્રમાણ ૨×૨=છે ત્રીજું વર્ગ મૂળ ૧૬×૧૬=૨૫૬ છે. તેનો ગુણાકાર કરવાથી ૪×૨૫૬=૧૦૨૪ની સંખ્યા આવે છે. અથવા અંગુલના તૃતીય વર્ગ મૂળના ઘનના બરાબર શ્રેણિયો છે. શેષ પૂર્વોક્તની સમાન જ સમજવું જોઈએ. એ પ્રકારે અંગુલ માત્ર ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિ અસત્ કલ્પનાથી

राशिरसत्कल्पिताष्टरूपो भवति तावत्प्रदेशात्मिकया विष्कम्भसूच्या परिच्छिन्नाः श्रेणयः परिग्रहीतव्याः, तत्रापि अष्टावेव ताः श्रेणयो भवन्ति, आहारकाणि नैरयिकवत् तैजसकार्मणानि वद्धानि वद्धवैक्रियवत्, मुक्तानि औधिकमुक्तवत् इति, 'सरीरपयं समत्तं' ॥सू० ६॥

इतिश्री विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित–ललितकलापालापक-
प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्री–शाहू छत्रपतिकोल्हापुर-
राजप्रदत्त–'जैनशास्त्राचार्य'–पदविभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि
जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलाल–व्रतिविरचितायां
श्री प्रज्ञापनासूत्रस्य प्रमेयबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां
द्वादशं शरीरपदं समाप्तम् ॥ १२ ॥

को, तीसरे वर्गमूल दो के साथ गुणित करने पर जितनी प्रदेश राशि (अर्थात् आठ) आती है, उतने प्रदेशों की विष्कंभसूची से प्रमित श्रेणियां यहां ग्रहण करनी चाहिए। ऐसा करने पर भी आठ की ही संख्या आती है।

वैमानिकों के आहारक शरीर नारकों के समान हैं। बद्ध तैजस और कार्मण शरीर बद्ध वैक्रिय शरीर के समान हैं। मुक्त तैजस और कार्मण शरीर समुच्चय मुक्त के समान होते हैं ॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित
प्रज्ञापना सूत्र की प्रमेयबोधिनि व्याख्या में
बारहवां शरीरपद समाप्त ॥१२॥

બસો છપ્પન (૨૫૬) માની લે તો તેના બીજા વર્ગ મૂળને અર્થાત્ ચારને ત્રીજા વર્ગ મૂળ એની સાથે ગુણવાથી જેટલી પ્રદેશ રાશિ (અર્થાત્ આઠ) આવે છે, એટલા પ્રદેશોની વિષ્કંભ સૂચીથી પ્રમિત શ્રેણિયો આહીં ગ્રહણ કરવી જોઇએ. એ પ્રકારથી પણ આઠની સંખ્યા આવે છે.

વૈમાનિકોના આહારક શરીર નારકોના સમાન છે. બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ વૈક્રિય શરીરના સમાન છે. મુક્ત તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સમુચ્ચય મુક્તના સમાન હોય છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિ વિરચિત
પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું
બારમું શરીર પદ સમાપ્ત ॥ ૧૨ ॥

त्रयोदशं परिणामपदम्

मूलम्—कइविहेणं भंते! परिणामे पण्णत्ते? गोयमा! दुविहे परिणामे पण्णत्ते, तं जहा—जीवपरिणामे य अजीवपरिणामे य, जीवपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते? गोयमा! दसविहे पण्णत्ते' तं जहा—गतिपरिणामे१, इंदियपरिणामे२, कसायपरिणामे३, लेसापरिणामे४, जोगपरिणामे५, उवओगपरिणामे६, णाणपरिणामे७, दंसणपरिणामे८, चरित्तपरिणामे९, वेदपरिणामे१० ॥सू० १॥

छाया—कतिविधः खलु भदन्त! परिणामः प्रज्ञप्तः? गौतम! द्विविधः परिणामः प्रज्ञप्तः, तद्यथा जीवपरिणामश्च, अजीवपरिणामश्च, जीवपरिणामः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—गतिपरिणामः १, इन्द्रियपरिणामः २, कषायपरिणामः

तेरहवां परिणाम पद

शब्दार्थ—(कइविहे णं भंते! परिणामे पण्णत्ते) हे भगवन्! परिणाम कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा! दुविहे परिणामे पण्णत्ते) हे गौतम दो प्रकार का परिणाम कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार है (जीव परिणामे य अजीव परिणामे य) जीव का परिणाम और अजीव का परिणाम

(जीव परिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) हे भगवन्! जीव का परिणाम कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा! दसविहे पण्णत्ते) हे गौतम! दश प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (गइपरिणामे) गतिपरिणाम (इंदियपरिणामे) इंद्रिपरिणाम (कसायपरिणामे) कषाय परिणाम (लेस्सापरिणामे) लेश्या परिणाम (जोगपरिणामे) योगपरिणाम (उवओगपरिणामे) उपयोग परिणाम

તેરમું પરિણામ પદ

શબ્દાર્થ—(कइविहे णं भंते! परिणामे पण्णत्ते?) હે ભગવન્! પરિણામ કેટલાં પ્રકારના કહ્યાં છે? (गोयमा! दुविहे परिणामे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! બે પ્રકારના પરિણામ કહ્યાં છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (जीवपरिणामे य अजीवपरिणामें य) જીવનું પરિણામ અને અજીવનુ પરિણામ.

(जीवपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) હે ભગવાન! જીવના પરિણામ કેટલા પ્રકારનાં કહ્યાં છે? (गोयमा! दसविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! દશ પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (गइपरिणामे) ગતિ પરિણામ (इंदियपरिणामे) ઇન્દ્રિય પરિણામ (कसाय परिणामे) કષાય પરિણામ (लेस्सापरिणामे) લેશ્યા પરિણામ (जोगपरिणामे) યોગ પરિણામ

३, लेश्यापरिणामः ४, योगपरिणामः ५, उपयोगपरिणामः ६, ज्ञानपरिणामः ७, दर्शनपरिणामः ८, चरित्रपरिणामः ९, वेदपरिणामः १० ॥सू० १॥

टीका–द्वादशपदे औदारिकादि शरीरविभागः प्ररूपितः, तेषां पुनः शरीराणां तथा परिणाममन्तरा न संभवोऽस्ति, अतः परिणामस्वरूपप्ररूपणार्थमाह–'कइविहे णं भंते! परिणामे पण्णत्ते?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! कतिविधः खलु परिणामः–परिणतिः–अवस्थान्तरप्राप्तिरित्यर्थः, रूपान्तरापत्तिरिति यावत्, प्रज्ञप्तः? प्ररूपितः? अत्रेदं बोध्यम्, यद्यपि परिणमनं परिणामस्तावद् नैगमादिनयभेदेन विविधो विचित्रश्च भवति तथापि प्रधानतया द्रव्यास्तिकनयेन परिणामस्तावद् यथाकथञ्चित् सदेवोत्तरपर्यायरूपं धर्मान्तरमाप्नोति नैव खलु द्रव्यस्य सर्वथा अवस्थानं नापि एकान्ततो विनाशो भवति, तथा चोक्तम्–

(णाणपरिणामे) ज्ञान परिणाम (दंसण परिणामे) दर्शन परिणाम (चरित्त परिणामे) चारित्र परिणाम (वेद परिणामे) वेद परिणाम

टीकार्थ–बारहवें पद में औदारिक आदि शरीरों के विभाग की प्ररूपणा की गई, परन्तु शरीरों की उत्पत्ति विशिष्ट परिणाम के बिना संभव नहीं है, अतएव प्रकृत पद में परिणाम के स्वरूप की प्ररूपणा की जाती है–

गौतम प्रश्न करते हैं–हे भगवन्! परिणाम कितने प्रकार का कहा गया है? परिणाम अर्थात् परिणमन या किसी द्रव्य की एक अवस्था बदल कर दूसरी अवस्था हो जाना। यहां इतना समझ लेना चाहिए कि परिणाम विविध और विचित्र विचित्र प्रकार का होता है, क्यों कि प्रत्येक द्रव्य और प्रतिसमय अपनी पूर्व अवस्था का परित्याग करके उत्तर अवस्था को धारण करता ही रहता है। वस्तुतः त्रिकालस्थायी द्रव्य अपने सत्स्वरूप में अवस्थित रहता हुआ भी धर्मान्तर अर्थात् पर्यायान्तर को प्राप्त होता है। द्रव्य का न तो कभी

(उवओगपरिणामे) ઉપયોગ પરિણામ (णाणपरिणामे) જ્ઞાનપરિણામ (दंसणपरिणामे) દર્શન પરિણામ (चरित्तपरिणामे) ચારિત્રપરિણામ (वेदपरिणामे) વેદ પરિણામ

ટીકાર્થ–બારમાં પદમાં ઔદારિક આદિ શરીરોના વિભાગની પ્રરૂપણા કરાઈ પરન્તુ શરીરોની ઉત્પત્તિ વિશિષ્ટ પરિણામના વિના સંભવતી નથી તેથી પ્રકૃત પદમાં પરિણામના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્! પરિણામ કેટલા પ્રકારનું કહેવાએલું છે? પરિણામ અર્થાત્ પરિણમન અગર કોઈ દ્રવ્યની એક અવસ્થા બદલીને બીજી અવસ્થા થઈ જવી. અહીં એટલુ સમજી લેવું જોઈએ પરિણામ વિવિધ અને વિચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે, કેમકે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સમયાનુસાર પૂર્વ અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને ઉત્તર અવસ્થાને ધારણ કરતા રહે છે. વસ્તુતઃ ત્રિકાલ સ્થાયી દ્રવ્ય પોતાના સત સ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહીને પણ ધર્માન્તર અર્થાત્ પર્યાયાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે. દ્રવ્યનો

'परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं, न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।
न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद् विदामिष्टः ॥१॥ इति,

पर्यायास्तिकनयेन परिणामस्तु पूर्वसत्पर्यायापेक्षया विनाशः, उत्तरेण चासता पर्यायेण प्रादुर्भावो भवति, तथा चोक्तम्-

'सत्पर्यायेण विनाशः प्रादुर्भावोऽसद्भावपर्यायतः ।
द्रव्याणां परिणामः प्रोक्तः खलु पर्ययनयस्य ॥१॥ इति,

भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहे परिणामे पण्णत्ते ?' द्विविधः परिणामः प्रज्ञप्तः 'तं जहा-जीवपरिणामे य, अजीवपरिणामे य' तद्यथा-जीवपरिणामश्च, अजीवपरिणामश्च, तत्र जीवस्य परिणामः प्रायोगिकरूपः, अजीवस्य परिणामस्तु वैश्रसिकरूपोऽवसेयः,

---

सर्वथा विनाश ही होता है और न सदा एक ही रूप रहता है । कहा भी है-जो परिणाम के वास्तविक स्वरूप को जानते हैं, वे द्रव्य का एक पर्याय से दूसरे पर्याय में जाना ही परिणमन मानते हैं, क्यों कि द्रव्य का न सर्वथा अवस्थान होता है और न सर्वथा विनाश ही होता है ॥१॥

इस प्रकार द्रव्यार्थिक नय की अपेक्षा सत् पदार्थ ही विविध अवस्थाओं को धारण करता रहता है, यही परिणाम है । पर्यायार्थिक नय की दृष्टि से पूर्ववर्ती सत्पर्याय की अपेक्षा विनाश होना और उत्तर कालीन असत् पर्याय की अपेक्षा प्रादुर्भाव होना परिणाम कहलाता है । कहा भी है-सत् पर्याय की अपेक्षा से विनाश होना और असत् पर्याय की अपेक्षा से प्रादुर्भाव होना पर्यायार्थिक नय की अपेक्षा से द्रव्यों का परिणाम माना गया है ॥१॥

भगवान् गौतम के प्रश्न का उत्तर देते हुए कहते हैं-हे गौतम ! परिणाम दो प्रकार का कहा है-जीव परिणाम और अजीव परिणाम । इनमें से जीव का

કોઈ પણ સમયે સર્વથા વિનાશ નથી જ થતો, અને સદા એક જ રૂપે રહે છે. કહ્યું પણ છે-જે પરિણામના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણે છે. તે દ્રવ્યના એક પર્યાયથી બીજા પર્યાયમાં જવું તે જ પરિણામ માને છે, કેમકે દ્રવ્યનું સર્વથા અનવસ્થાન નથી હોતું અને સર્વથા વિનાશ પણ નથી થતો ॥ ૧ ॥

એ પ્રકારે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સત્ પદાર્થ જ વિવિધ અવસ્થાઓને ધારણ કરતા રહે છે, એજ પરિણામ છે. પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ પૂર્વવર્તી સત્યપર્યાયની અપેક્ષાએ વિનાશ થવો અને ઉત્તર કાલીન અસત્ પર્યાયની અપેક્ષાએ પ્રાદુર્ભાવ થવો પરિણામ કહેવાય છે. કહ્યુ પણ છે-સત્ પર્યાયની અપેક્ષાએ વિનાશ થાય છે અને અસત્ પર્યાયની અપેક્ષાથી પ્રાદુર્ભાવ થવો પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યોના પરિણામ માનેલાં છે ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન્ ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તર આપતાં કહે છે-હે ગૌતમ પરિણામ બે પ્રકારનું કહ્યું છે-જીવ પરિણામ અને અજીવ પરિણામ તેમાથી જીવનું પરિણામ

गौतमस्वामी पृच्छति-'जीवपरिणामे णं भंते कइविहे पण्णत्ते?' हे भदन्त ! जीवपरिणामः खलु कतिविधः-कियत्प्रकारकः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा ! हे गौतम ! 'दसविहे पण्णत्ते' जीवपरिणामस्तावद् दशविधः प्रज्ञप्तः 'तं जहा-गइपरिणामे १' तद्यथा-गतिपरिणामः १, 'इंदियपरिणामे २' इन्द्रियपरिणामः २, 'कसायपरिणामे ३' कषायपरिणामः ३, 'लेसापरिणामे ४' लेश्यापरिणामः ४, 'जोगपरिणामे ५' योगपरिणामः ५, उवओगपरिणामे ६' उपयोगपरिणामः ६, 'णाणपरिणामे ७' ज्ञानपरिणामः ७, 'दंसणपरिणामे ८' दर्शनपरिणामः ८, चरित्तपरिणामे ९' चरित्रपरिणामः ९, 'वेदपरिणामे १०' वेदपरिणामश्च १०, तत्र

परिणाम प्रायोगिक अर्थात् प्रयोगजनित होता है और अजीव का परिणाम वैश्रसिक (स्वाभाविक) होता है।

गौतम स्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! जीव का परिणाम कितने प्रकार का होता है?

भगवान्-हे गौतम जीव का परिणाम दस प्रकार का कहा गया है, वह इस प्रकार है-(१) गतिपरिणाम (२) इन्द्रियपरिणाम (३) कषायपरिणाम (४) लेश्यापरिणाम (५) योगपरिणाम (६) उपयोगपरिणाम (७) ज्ञानपरिणाम (८) दर्शनपरिणाम (९) चारित्रपरिणाम (१०) वेदपरिणाम।

(१) गतिपरिणाम-नरक गतिनाम कर्म आदि के उदय से जिसकी प्राप्ति हो, वह गति परिणाम।

(२) इन्द्रिय परिणाम-इन्दन अर्थात् ज्ञान रूप परम ऐश्वर्य के योग से आत्मा इन्द्र कहलाता है। अथवा इन्दते, इति इन्द्रः, अर्थात् जीव। जो इन्द्र का हो वह इन्द्रिय। यहां इन्द्र शब्द से 'इय' प्रत्यय का निपात होता है। आत्मा

પ્રાયોગિક જનિત હોય છે અને અજીવનું પરિણામ (સ્વાભાવિક) હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જીવના પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલાં છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવના પરિણામ દશ પ્રકારના કહેલાં છે તે આ પ્રકારે છે

(૧) ગતિ પરિણામ (૨) ઇન્દ્રિયપરિણામ (૩) કષાય પરિણામ (૪) લેશ્યા પરિણામ (૫) યોગ પરિણામ (૬) ઉપયોગ પરિણામ (૭) જ્ઞાન પરિણામ (૮) દર્શન પરિણામ (૯) ચારિત્ર પરિણામ (૧૦) વેદ પરિણામ.

(૧) ગતિપરિણામ-નરકગતિ નામકર્મ આદિના ઉદયથી જેની પ્રાપ્તિ થાય તે ગતિપરિણામ.

(૨) ઇન્દ્રિય પરિણામ-ઇન્દન અર્થાત્ જ્ઞાન રૂપ પરમ ઐશ્વર્યના યોગથી આત્મા ઇન્દ્ર કહેવાય છે, અથવા 'इन्दते इति इन्द्रः' અર્થાત્ જીવ. જે ઇન્દ્રનો હોય તે ઇન્દ્રિય. અહીં ઇન્દ્ર શબ્દથી 'इय' પ્રત્યયનો નિપાત થયો છે આત્માનુ ઇન્દ્રિય રૂપે પરિણમન ઇન્દ્રિય પરિણામ કહેવાય છે.

परिणमनं परिणामः, 'अकर्तरि'—इति भावे घञ् प्रत्ययः, स च परिणामो नयभेदेन द्विविधो भवति, नयाश्च नैगमादिभेदेनानेके सन्ति तेषां सर्वेषामपि नयानां संग्राहको प्रवचने द्वौ नयौ वर्तेते—द्रव्यास्तिकनयः, पर्यायास्तिकनयश्च, तथा चोक्तम्—

'तित्थियरवयणसंगहविसेस पत्थार मूलवागरणा।
दव्वट्ठिओ य पज्जवनओ य सेसा वियप्पासिं ॥१॥

का इन्द्रिय रूप परिणाम इन्द्रिय परिणाम कहलाता है।

(३) कषायपरिणाम–जिसमें कषन्ति अर्थात् प्राणी दुःखी होते हैं, उसे 'कष' कहते हैं। कष का अर्थ है संसार जिनके कारण कष अर्थात् संसार की प्राप्ति हो, वह कषाय। जीव के कषाय रूप परिणमन को कषाय परिणाम कहते हैं।

(४) लेश्या परिणाम–लेश्या का स्वरूप आगे कहा जायगा। लेश्या रूप का परिणमन लेश्या परिणाम कहलाता है।

(५)योगपरिणाम–मनोयोग आदि योग कहलाते हैं। योग रूप परिणाम योग परिणाम कहलाता है।

(६) उपयोग परिणाम–उपयोग प्रतीत ही है, उपयोग रूप परिणाम उपयोग परिणाम है ।

(७) ज्ञानपरिणाम–मतिज्ञान आदि पांच ज्ञानरूप परिणाम ज्ञानपरिणाम है।

(८) दर्शनपरिणाम–सामान्य बोध रूप परिणमन।

(९) चारित्रपरिणाम–चरण रूप परिणाम।

(१०) वेदपरिणाम–स्त्री वेद आदि रूप में जीव का परिणमन विभिन्न

---

(૩) કષાયપરિણામ–જેમા 'कषन्ति' અર્થાત્ પ્રાણી દુઃખી થાય છે, તેને 'કષ' કહે છે કષનો અર્થ છે સંસાર, જેના કારણે કષ અર્થાત્ સસારની પ્રાપ્તિ થાય તે કષાય જીવના કષાય રૂપ પરિણમનને કષાય પરિણામ કહે છે.

(૪) લેશ્યાપરિણામ–લેશ્યાનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. લેશ્યા રૂપ જીવનું પરિણમન લેશ્યા પરિણામ કહેવાય છે.

(૫) યોગપરિણામ–મનોયોગ આદિયોગ કહેવાય છે. યોગ રૂપ પરિણામ યોગ પરિણામ કહેવાય છે

(૬) ઉપયોગપરિણામ–ઉપયોગ પ્રતીત જ છે, ઉપયોગ રૂપ પરિણામ ઉપયોગ પરિણામ છે.

(૭) જ્ઞાન પરિણામ–મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાન રૂપ પરિણતિ જ્ઞાન પરિણામ છે.

(૮) દર્શન પરિણામ–સામાન્ય બોધરૂપ પરિણમન. (૯) ચારિત્ર પરિણામ–ચરણ-રૂપ પરિણતિ.

(૧૦) વેદ પરિણામ–સ્ત્રીવેદ આદિ રૂપમાં જીવનું પરિણમન વિભિન્ન ભાવો પર

तीर्थंकरवचनसामान्य विशेष प्ररूपणा मूलव्याकर्त्तारौ ।
द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च शेपा भेदा अनयोः ॥१॥

तदुभयमध्ये द्रव्यास्तिकनयमतेन परिणामस्तावत् कथञ्चित् सन्नेवोत्तरपर्यायरूपं धर्मान्तरं प्राप्नोति किन्तु पूर्वपर्यायस्यापि नो सर्वथाऽवस्थितिः, नाप्येकान्तेन विनाशः, उक्तञ्च-

परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा विनाशः । परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥१॥ इति,

अथ च पर्यायास्तिकनयेन परिणामस्तु पूर्वसत्पर्यायापेक्षया विनाश उत्तरेण चासता पर्यायेण प्रादुर्भावः, तथा चोक्तम्-

'सत्पर्यायेण विनाशः प्रादुर्भावोऽसद्भावपर्ययतः ।
द्रव्याणां परिणामः प्रोक्तः खलु पर्ययनस्य ॥१॥ इदि,

नैरयिकादि गतिकर्मोदयवशात् गम्यते प्राप्यते इति गतिः-नैरयिकत्वादिपर्याय परिणमनं गतिरेव परिणामो गतिपरिणामः १, एवम्-इन्दनात्-ज्ञानलक्षणपरमैश्वर्ययोगाद् इन्दति इति इन्द्रो जीवः आत्मा उच्यते, तस्येदमिति इन्द्रियम् इन्द्रशब्दादियप्रत्ययो निपात्यते, इन्द्रियाण्येव परिणामः इन्द्रियपरिणामः-आत्मस्वरूपपरिणाम इत्यर्थः २, तथा कषन्ति-दुःखमनुभवन्ति प्राणिनोऽस्मिन् इति कषः-संसारः तमाययन्ति-प्रापयन्ति ये ते कषायाः, कषाया एव परिणामः कषायपरिणामः, कृष्णादि तिस्रो लेश्या वक्ष्यमाणस्वरूपा एव परि-

---

भावों पर आश्रित सभी भावों का प्रादुर्भाव, गति परिणाम के बिना नहीं होता, इस कारण सबसे पहले गति परिणाम का प्रतिपादन किया गया है। गति परिणाम के अनन्तर इन्द्रिय परिणाम अवश्य होता है, इस कारण गति परिणाम के बाद इन्द्रिय परिणाम का प्रतिपादन किया गया है। इन्द्रिय परिणाम के पश्चात् इष्ट और अनिष्ट विषय के संपर्क से राग द्वेषरूप परिणाम उत्पन्न होता है, अतः उसके बाद कषाय परिणाम कहा है। कषाय परिणाम लेश्या परिणाम का व्याप्य है, अतः उसके बाद लेश्या परिणाम का निर्देश किया है। लेश्या परिणाम सयोगि केवली पर्यन्त रहता है, अतएव वह व्यापक है और कषाय परिणाम व्याप्य है। स्थिति की प्ररूपणा करते समय लेश्याध्ययन में शुक्ल

આશ્રિત બધાભાવોના પ્રાદુર્ભાવ ગતિ પરિણામના વિના નથી થતા એ કારણે બધાથી પહેલા ગતિ પરિણામનું પ્રતિપાદન કરાયેલુ છે. ગતિ પરિણામના પછી ઈન્દ્રિય પરિણામ અવશ્ય થાય છે. એ કારણે ગતિ પરિણામના બાદ ઇન્દ્રિય પરિણામનું પ્રતિપાદન કર્યું. ઈન્દ્રિય પરિણામના પછી ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયના સંપર્કથી રાગદ્વેષ રૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેના પછી કષાય પરિણામ કહ્યુ છે. કષાય પરિણામ, લેશ્યા પરિણામનું વ્યાપ્ય છે, તેથી તેના પછી લેશ્યા પરિણામનો નિર્દેશ કર્યો છે, લેશ્યા પરિણામ સયોગિ કેવલી પર્યન્ત રહે છે. તેથી જ તે વ્યાપક છે અને કષાય પરિણામ વ્યાપ્ય છે. સ્થિતિની પ્રરૂપણા કરતી વખતે લેશ્યામાં શુકલ લેશ્યાની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ

णामो लेश्यापरिणामः ४, योगः-मनोयोगादिलक्षण एव परिणामो योगपरिणामः ५, एवम्-उपयोगः-प्रतीतलक्षण एव परिणाम उपयोगपरिणामः ६, तथा ज्ञानमेव परिणामो ज्ञानपरिणामः ७, एवं दर्शनमेव परिणामो दर्शनपरिणामः ८, एवं चारित्रमेव चरणरूपं

लेश्या की स्थिति जघन्य और उत्कृष्ट रूप से निम्न प्रकार से कही गई है-'शुक्ल लेश्या की जघन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्त प्रमाण होती है और उत्कृष्ट स्थिति नौ वर्ष कम करोड पूर्व की। यह उत्कृष्ट स्थिति सयोग केवली में ही घटित होती हैं, अन्यत्र नहीं। किन्तु कषाय परिणाम सूक्ष्म साम्परायगुणस्थान तक ही रहता है। इस प्रकार सिद्ध होता है कि कषाय परिणाम, लेश्या परिणाम का व्याप्य है। लेश्या परिणाम कषाय परिणाम के अभाव में भी होता है, इस कारण कषाय परिणाम के पश्चात् लेश्या परिणाम का प्रतिपादन किया गया है। लेश्या परिणाम के बाद कषाय परिणाम का प्रतिपादन नहीं किया गया है। लेश्या परिणाम योगपरिणाम स्वरूप होने से लेश्या परिणाम के बाद योग परिणाम का निर्देश किया है, क्योंकि कहा भी है-'योगपरिणामो लेश्या' अर्थात् योग का परिणमन ही लेश्या है। योग परिणत संसारी जीवों का उपयोग परिणाम होता है, इस कारण योग परिणाम के पश्चात् उपयोग परिणाम कहा है। उपयोग परिणाम होने पर ज्ञान परिणाम उत्पन्न होता है' इस कारण उपयोग परिणाम के अनन्तर ज्ञान परिणाम कहा है। ज्ञान परिणाम दो प्रकार का होता है-सम्यक्ज्ञान परिणाम और मिथ्या ज्ञान परिणाम। यह दोनों परि-

રૂપથી નિમ્ન પ્રકારથી કહેલી છે. 'શુકલ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નવ વર્ષ ઓછા કરોડ પૂર્વની આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સયોગ કેવલીમાં ઘટિત થાય છે, અન્યત્ર નહીં'. કિન્તુ કષાય પરિણામ સૂક્ષ્મ સમ્પરાય ગુણસ્થાન સુધી રહે છે, એ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે કે કષાય પરિણામ, લેશ્યા પરિણામનું વ્યાપ્ય છે. લેશ્યા પરિણામ કષાય પરિણામના અભાવમાં પણ થાય છે, એ કારણે કષાય પરિણામના પછી લેશ્યા પરિણામનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. લેશ્યા પરિણામના બાદ કષાય પરિણામનું પ્રતિપાદન કરેલું નથી. લેશ્યા પરિણામ યોગપરિણામ સ્વરૂપ હોવાથી લેશ્યા પરિણામના પછી યોગ પરિણામનો નિર્દેશ કર્યો છે, કેમકે કહ્યું પણ છે-योगपरिणामो लेश्या, અર્થાત્ યોગનું પરિણમન જ લેશ્યા છે. યોગપરિણામ સંસારી જીવોનુ ઉપયોગ પરિણામ થાય છે, એ કારણે યોગ પરિણામના પછી ઉપયોગ પરિણામ કહેલ છે. ઉપયોગ પરિણામ થવાથી જ્ઞાન પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, એ કારણે ઉપયોગ પરિણામના અનન્તર જ્ઞાન પરિણામ કહ્યું છે. જ્ઞાન પરિણામ બે પ્રકારનુ છે-સમ્યગ્જ્ઞાન પરિણામ, અને મિથ્યાજ્ઞાન પરિણામ. આ બન્ને પરિણામ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના વિના થતા, નથી એ કારણે તેની પછી દર્શન પરિણામ કહેલ છે. સમ્યગ્દર્શન પરિણામ જ્યારે ઉત્પન્ન થઇ જાય છે ત્યારે જિનેન્દ્ર ભગવાનના વચનોનું શ્રવણ કરવાથી નવીન-નવીન સંવેગની ઉત્પત્તિ થઇને

परिणाम श्चारित्रपरिणामः ९, तथा वेदः–स्त्र्यादि वेदस्वरूप एव परिणामो वेदपरिणामः १० तत्र सर्वेषां भावानां तत्तद् भावाश्रितानां गतिपरिणाममन्तरा नो प्रादुर्भावः संभवतीति प्रथमं गतिपरिणामः प्रतिपादितः, गतिपरिणामानन्तरञ्चेन्द्रियपरिणामोऽवश्यं भवतीति गति-परिणामानन्तरमिन्द्रियपरिणामः प्रतिपादितः, इन्द्रियपरिणामानन्तरञ्च इष्टानिष्टविषयसम्प-र्काद् रागद्वेषपरिणामोपजननात् तदनन्तरं कषायपरिणामः प्रतिपादितः, कषायपरिणामस्य च लेश्यापरिणाम व्याप्यत्वात् तदनन्तरं लेश्यापरिणामः प्रतिपादितः, लेश्यापरिणामस्य सयो-गिकेवलिपर्यन्तभावित्वेन तस्य कषायपरिणामव्यापकत्वात्, लेश्यानां स्थिति निरूपणावसरे लेश्याध्ययने शुक्ललेश्याया जघन्येन उत्कृष्टेन च स्थितेः निम्नरूपेण प्रतिपादितत्वात्, तथाहि–

'मुहुत्तद्धंतु जहन्ना उक्कोसा होइ पुव्व कोडी उ।
न वहिं वरिसेहिं ऊणा नायव्वा सुक्कलेसाए ॥१॥ इति,

जघन्या मुहूर्तान्तरेव भवति उत्कृष्टा पूर्व कोटचे व। नवभि र्वर्षैरूना ज्ञातव्या शुक्ल-लेश्यायाः स्थितिरितिभावः, सा च नव वर्षोन पूर्व कोटिप्रमाणा शुक्ललेश्याया उत्कृष्टेन स्थितिः सयोगिकेवलिनि संघटते नान्यत्र, कषायपरिणामस्य पुनः सूक्ष्मसम्परायपर्यन्त सद्भावात् कषायपरिणामो लेश्यापरिणामव्याप्यो भवति, लेश्यापरिणामश्च कषायपरिणाम-मन्तरापि संभवतीति कषायपरिणामानन्तरं लेश्यापरिणामः प्रतिपादितः न तु लेश्यापरिणा-मानन्तरं कषायपरिणामः ४ एवं लेश्यापरिणामस्य योगपरिणामस्वरूपत्वात् लेश्यापरिणामा-नन्तरं योगपरिणामः प्रतिपादितः ५ 'योगपरिणामो लेश्या' इति वचनप्रामाण्यात्, योग-परिणतानां संसारिणां जीवानामुपयोगपरिणमनात् योगपरिणामानन्तरमुपयोगपरिणाम उक्तः ६ उपयोगपरिणामे सति ज्ञानपरिणामो भवतीति उपयोगपरिणामानन्तरं ज्ञानपरिणाम उक्तः७, ज्ञानपरिणामश्च द्विविधः सम्यग्ज्ञानपरिणामो मिथ्याज्ञानपरिणामश्च सम्यक्त्वमिथ्यात्वव्यति-रेकेण न संभवतीति तदनन्तरं दर्शनपरिणाम उक्तः ८, सम्यग्दर्शनपरिणामे सति जिनेन्द्रवचन-श्रवणेन नव नव संवेगाविर्भावेण चारित्रावरणकर्मक्षयोपशमेन च चारित्रपरिणामः संजायते

णाम सम्यक्त्व और मिथ्यात्व के बिना नहीं होते, इस कारण उसके बाद दर्शन परिणाम कहा है। सम्यग्दर्शनपरिणाम जब उत्पन्न हो जाता है तब जिनेन्द्र भगवान् के वचनों को श्रवण करने से, नवीन-नवीन संवेग की उत्पत्ति होकर चारित्रावरण क्षयोपशम से चारित्र परिणाम उत्पन्न होता है, इस कारण दर्शन परिणाम के बाद चरित्र परिणाम कहा गया है। चारित्र परिणाम के प्रभाव से महासत्त्ववान् पुरुष वेद परिणाम का विनाश करते हैं, इस कारण चारित्र परिणाम के पश्चात् वेद परिणाम कहा है।

ચારિત્રાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ચારિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, એ કારણે દર્શન પરિ-ણામના પછી ચારિત્ર પરિણામ કહેલ છે ચારિત્ર પરિણામના અભાવથી મહા સત્વવાન્ પુરૂષ વેદ પરિણામનો વિનાશ કરે છે એ કારણે ચારિત્ર પરિણામના પછી વેદ પરિણામ કહેલ છે.

इति दर्शनपरिणामानन्तरं चारित्रपरिणाम उक्तः९, चारित्रपरिणामवशाच्च ते महासत्त्वाः वेदपरिणामं प्रक्षीणं कुर्वन्तीति चारित्रपरिणामानन्तरं वेदपरिणामः प्रतिपादितः १० इति । सू० १॥

॥ गतिपरिणामादि वक्तव्यता ॥

मूलम्—गतिपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते तं जहा—नरयगति परिणामे, तिरियगति परिणामे, मणुयगतिपरिणामे, देवगतिपरिणामे१, इंदियपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते. तं जहा—सोइंदियपरिणामे, चक्खिंदियपरिणामे, घाणिंदियपरिणामे, जिब्भिंदियपरिणामे, फासिंदियपरिणामे२, कसायपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—कोहकसायपरिणामे, माणकसायपरिणामे, मायाकसायपरिणामे, लोभकसायपरिणामे३, लेस्सापरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! छव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—कण्हलेस्सापरिणामे, नीललेस्सापरिणामे, काउलेस्सापरिणामे, तेउलेस्सापरिणामे पम्हलेस्सा परिणामे, सुक्कलेस्सापरिणामे४, जोगपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—मणजोगपरिणामे, वइजोगपरिणामे, कायजोगपरिणामे५, उवओगपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—सागारोवओगपरिणामे, अणागारोवओगपरिणामे६, णाणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा—आभिणिबोहियणाणपरिणामे, सुयणाणपरिणामे, ओहिणाणपरिणामे, मणपज्जवणाणपरिणामे, केवलणाणपरिणामे, अण्णाणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—मइअण्णाणपरिणामे, सुयअण्णाणपरिणामे, विभंगणाणपरिणामे,७, दंसणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—सम्मदंसणपरिणामे, मिच्छादंसणपरिणामे, सम्मामिच्छादंसणपरिणामे८, चरित्तपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा—सामाइयचारित्तपरिणामे, छेदो-

च्छावणियचारित्तपरिणामे, परिहारविसुद्धिय चारित्तपरिणामे, सुहुमसंपरायचारित्तपरिणामे, अहक्खायचारित्तपरिणामे९, वेदपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते? गोयमा! तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–इत्थिवेदपरिणामे, पुरिसवेदपरिणामे, णपुंसगवेदपरिणामे१०। नेरइया गतिपरिणामेण निरयगतीया, इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया, कसायपरिणामेणं कोहकसाई वि जाव लोभकसायी वि लेस्सापरिणामेणं कण्हलेस्सा वि, नीललेस्सा वि, काउलेस्सा वि, जोगपरिणामेणं मणजोगी वि, वयजोगी वि, कायजोगी वि, उवओगपरिणामेणं सागारोवउत्ता वि, अणागारोवउत्ता वि, णाणपरिणामेणं आभिणिबोहियणाणी वि, सुयणाणी वि, ओहियणाणी वि, अण्णाणपरिणामेणं मइअण्णाणी वि, सुयअण्णाणी वि, विभंगणाणी वि, दंसणपरिणामेणं सम्मादिट्ठी वि, मिच्छादिट्ठी वि, सम्मामिच्छादिट्ठी वि, चरित्तपरिणामेणं नो चरित्ती नो चरित्ताचरित्ती, अचरित्ती, वेदपरिणामेणं नो इत्थीवेदगा, नो पुरिसवेदगा, नपुंसगवेदगा, असुरकुमारा वि एवं चेव, णवरं देवगतिया कण्हलेस्सा वि, जाव तेउलेस्सा वि. वेदपरिणामेणं इत्थिवेयगा वि, पुरिसवेयगा वि, नो नपुंसगवेयगा, सेसं तं चेव, एवं जाव थणियकुमारा, पुढविक्काइया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया, इंदियपरिणामेणं एगिंदिया, सेसं जहा नेरइयाणं, नवरं लेस्सापरिणामेणं तेउलेस्सा वि, जोगपरिणामेणं कायजोगी, णाणपरिणामे नत्थि. अण्णाणपरिणामेणं मइअण्णाणी, सुयअण्णाणी दंसणपरिणामेणं मिच्छद्दिट्ठी, सेसं तं चेव, आउवणप्फइकाइया वि, तेऊवाऊ एवं चेव, णवरं लेस्सापरिणामेणं जहा नेरइया, बेइंदिया, गइपरिणामेणं तिरियगतिया, बेइंदियपरिणामेणं बेइंदिया, सेसं जहा नेरइयाणं, णवरं जोगपरिणामेणं वयजोगी, कायजोगी, णाणपरिणामेणं आभिणिबोहिय णाणी वि, सुअणाणी वि, अण्णाणपरिणामेणं मइअण्णाणी वि, सुयअण्णाणी वि, नो विभंगणाणी, दंसणपरिणामेणं सम्मद्दिट्ठी वि मिच्छादिट्ठि

वि, नो सम्मामिच्छादिट्ठी, सेसं तं चेव, एवं जाव चउरिंदिया, णवरं इंदियपरिवुड्ढीकायव्वा, पंचिंदियतिरिक्खजोणिया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया, सेसं जहा नेरइयाणं, णवरं लेस्सा परिणामेणं जाव सुक्कलेस्सा वि, चरित्तपरिणामेणं नो चरित्ती, अचरित्ती वि, चरित्ताचरित्ती वि, वेद परिणामेणं इत्थिवेदगा वि, पुरिसवेदगा वि, णपुंसगवेदगा वि, मणुस्सा गतिपरिणामेणं मणुयगतिया, इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया अणिंदिया वि, कसायपरिणामेणं कोहकसाई वि जाव अकसाई वि लेस्सापरिणामेणं कण्हलेस्सा वि जाव अलेस्सा वि, जोगपरिणामेणं मणजोगी वि जाव अजोगी वि, उवओगपरिणामेणं जहा नेरइया, णाणपरिणामेणं आभिणिबोहियणाणी वि जाव केवलणाणी वि, अण्णाणपरिणामेणं तिण्णि वि अण्णाणा, दंसणपरिणामेणं तिण्णि वि दंसणा, चरित्तपरिणामेणं चरित्ती वि, अचरित्ती वि, चरित्ताचरित्ती वि, वेदपरिणामेणं इत्थीवेयगा वि, पुरिसवेदगा वि, णपुंसगवेयगा वि, अवेयगा वि, वाणमंतरा गतिपरिणामेणं देवगतिया, जहा असुरकुमारा, एवं जोइसिया वि, नवरं तेउलेस्सा, वेमाणिया वि एवं चेव, नवरं लेस्सापरिणामेणं तेउलेस्सा वि, पम्हलेस्सा वि, सुक्कलेस्सा वि, सेसं जीवपरिणामे ॥सू. २॥

छाया–गतिपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–नरकगतिपरिणामः, तिर्यग्गतिपरिणामः, मनुष्यगतिपरिणामः, देवगतिपरिणाम. १,

गतिपरिणाम आदि की वक्तव्यता

शब्दार्थ–(गतिपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! गतिपरिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते) हे गौतम ! चार प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (निरयगतिपरिणामे) नरकगति

ગતિ પરિણામ આદિની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(गतिपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ગતિ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (निरयगतिपरिणामे) નરકગતિ પરિણામ (तिरयगतिपरिणामे) તિર્યગ્ગતિ પરિણામ (मणुयगतिपरिणामे) મનુષ્યગતિ પરિણામ (देवगतिपरिणामे) દેવ ગતિ પરિણામ

इन्द्रियपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियपरिणामः, चक्षुरिन्द्रियपरिणामः, घ्राणेन्द्रियपरिणामः, जिह्वेन्द्रियपरिणामः, स्पर्शेन्द्रियपरिणामः २, कषायपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–क्रोधकषायपरिणामः, मानकषायपरिणामः, मायाकषायपरिणामः, लोभकषायपरिणामः ३, लेश्यापरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–

परिणाम (तिरियगतिपरिणामे) तिर्यचगति परिणाम (मणुयगति परिणामे) मनुष्यगति परिणाम (देवगतिपरिणामे) देवगतिपरिणाम

(इंदियपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! इन्द्रिय परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदियपरिणामे) श्रोत्रेन्द्रिय परिणाम (चक्खिंदियपरिणामे) चक्षुइन्द्रिय परिणाम (घाणिंदियपरिणामे) घ्राणेन्द्रिय परिणाम (जिब्भिंदियपरिणामे) जिह्वेन्द्रियपरिणाम (फासिंदियपरिणामे) स्पर्शेन्द्रिय परिणाम

(कसाय परिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! कषाय परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते) हे गौतम ! चार प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (कोहकसायपरिणामे) क्रोधकषाय परिणाम (माणकसायपरिणामे) मानकषायपरिणाम (मायाकसायपरिणामे) मायाकषाय परिणाम (लोभकसायपरिणामे) लोभकषाय परिणाम

(लेस्सापरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! लेश्या परिणाम कितने प्रकार का कहा ? (गोयमा ! छव्विहे पण्णत्ते) हे गौतम ! छह प्रकार का

(इंदियपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते) હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાચ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदियपरिणामे) શ્રોત્રેન્દ્રિય પરિણામ (चक्खिंदियपरिणामे) ચક્ષુ ઈન્દ્રિય પરિણામ (घाणिंदिय परिणामे) ઘ્રાણેન્દ્રિય પરિણામ (जिब्भिंदियपरिणामे) જીહ્વેન્દ્રિય પરિણામ (फासिंदियपरिणामे) સ્પર્શેન્દ્રિય પરિણામ

(कसाय परिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! કષાય પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कोहकसायपरिणामे) ક્રોધ કષાય પરિણામ (माणकसायपरिणामे) માન કષાય પરિણામ (मायाकसायपरिणामे) માયા કષાયપરિણામ (लोभकसायपरिणामे) લોભકષાય પરિણામ

कृष्णलेश्यापरिणामः, नीललेश्यापरिणामः, कपोतलेश्यापरिणामः, तेजोलेश्यापरिणामः, पद्मलेश्यापरिणामः, शुक्ललेश्यापरिणामः ४, योगपरिणामः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनोयोगपरिणामः, वचोयोगपरिणामः, काययोग-परिणामः ५, उपयोगपरिणामः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-साकारोपयोगपरिणामः, अनाकारोपयोगपरिणामः ६, ज्ञानपरिणामः खलु भदन्त!

कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (कण्हलेस्सा परिणामे) कृष्णलेश्या परिणाम (नीललेस्सा परिणामे) नीललेश्या परिणाम (काउलेस्सा परिणामे) कापोतलेश्या परिणाम (तेउलेस्सा परिणामे) तेजोलेश्या परिणाम (पम्हलेस्सा परिणामे) पद्म-लेश्या परिणाम (सुक्कलेस्सा परिणामे) शुक्ललेश्या परिणाम

(जोगपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) हे भगवन्! योग परिणाम कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा! तिविहे पण्णत्ते) हे गौतम! तीन प्रकार का कहा है (तं जहा-मणजोगपरिणामे, वइजोग परिणामे, कायजोग परिणामे) वह इस प्रकार-मनोयोग परिणाम, वचनयोग परिणाम, काययोगपरिणाम

(उवओगपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) हे भगवन्! उपयोग परिणाम कितने प्रकार का कहा? (गोयमा! दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम! दो प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सागारोवओगपरिणामे, अणागा-रोवओगपरिणामे) साकारोपयोग परिणाम और अनाकारोपयोग परिणाम

(णाणपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) हे भगवन्! ज्ञान परिणाम

(लेस्सापरिणामेणं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) હે ભગવન્ લેશ્યા પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? (गोयमा! छव्विहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! છ પ્રકારના કહેલ છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कण्हलेस्सा परिणामे) કૃષ્ણલેશ્યા પરિણામ (नीललेस्सा परिणामे) નીલ લેશ્યા પરિ-ણામ (काउलेस्सा परिणामे) કાપોતલેશ્યા પરિણામ (तेउलेस्सा परिणामे) તેજોલેશ્યાપરિણામ (पम्हलेस्सा परिणामे) પદ્મ લેશ્યા પરિણામ (सुक्कलेस्सापरिणामे) શુક્લલેશ્યાપરિણામ.

(जोगपरिणामेणं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) હે ભગવન્ યોગ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે? (गोयमा! तिविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा मण-जोगपरिणामे, वइजोगपरिणामे, कायजोगपरिणामे) તે આ પ્રકારે-મનોયોગ પરિણામ, વચનયોગ પરિણામ, કાય યોગપરિણામ

(उवओगपरिणामेणं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) હે ભગવન્! ઉપયોગ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? (गोयमा! दुविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सागारोवओगपरिणामे, अणागारोवओगपरिणामे) સાકારોપયોગ પરિણામ અને અનાકારોપયોગ પરિણામ

(णाणपरिणामेणं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) હે ભગવન્ જ્ઞાનપરિણામ કેટલા પ્રકારે

कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानपरिणामः, श्रुतज्ञानपरिणामः, अवधिज्ञानपरिणामः, मनःपर्यवज्ञानपरिणामः केवलज्ञानपरिणामः ७, अज्ञानपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—मत्यज्ञानपरिणामः श्रुताज्ञानपरिणामः, विभङ्गज्ञानपरिणामः ८, दर्शनपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सम्यग्दर्शनपरिणामः, मिथ्यादर्शनपरिणामः, सम्यग्मिथ्यादर्शनपरिणामः ९, चारित्रपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम !

कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (आभिणिबोहियणाण परिणामे) आभिनिबोधिक ज्ञान परिणाम (सुयणाणपरिणामे) श्रुतज्ञान परिणाम (ओहिणाण परिणामे) अवधिज्ञान परिणाम (मणपज्जवनाणपरिणामे) मनःपर्यवज्ञान परिणाम (केवलणाणपरिणामे) केवलज्ञान परिणाम (अण्णाणपरिणामे णं भंते ! कइ विहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! अज्ञान परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! तीन प्रकार कहा हैं (तं जहा) वह इस प्रकार (मइअण्णाण परिणामे) मत्यज्ञान परिणाम (सुयअण्णाण परिणामे) श्रुताज्ञान परिणाम (विभंगणाण परिणामे) विभंगज्ञान परिणाम

(दंसणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! दर्शन परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! तीन प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सम्मदंसणपरिणामे) सम्यग्दर्शन परिणाम (मिच्छादंसणपरिणामे) मिथ्यादर्शनपरिणाम (सम्ममिच्छादंसणपरिणामे) सम्यग्मिथ्यादर्शन परिणाम

કહેલ છે ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાચ પ્રકારના કહેલ છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (आभिणिबोहियणाणपरिणामे) આભિનિબોધિક જ્ઞાનપરિણામ (सुयणाणपरिणामे) શ્રુતજ્ઞાન પરિણામ (ओहिणाणपरिणामे) અવધિજ્ઞાન પરિણામ (मणपज्जवनाणपरिणामे) મનઃપર્યવજ્ઞાન પરિણામ (केवलणाणपरिणामे) કેવલજ્ઞાન પરિણામ

(अण्णाणपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ? અજ્ઞાન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના કહેલ છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (मइ अण्णाणपरिणामे) મતિ અજ્ઞાન પરિણામ (सुअ अण्णाणपरिणामे) શ્રુત-અજ્ઞાન પરિણામ (विभंगणाणपरिणामे) વિભંગ જ્ઞાન પરિણામ

(दंसणपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते) હે ભગવન્ ! દર્શન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! तिविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सम्मदंसणपरिणामे) સમ્યગ્દર્શન પરિણામ (मिच्छादंसणपरिणामे) મિથ્યાદર્શન પરિણામ (सम्ममिच्छादंसणपरिणामे) સમ્યગૂ મિથ્યા દર્શન પરિણામ

पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सामायिकचारित्रपरिणामः, छेदोपस्थापनीयचारित्रपरिणामः, परिहारविशुद्धीयचारित्रपरिणामः, सूक्ष्मसंपरायचारित्रपरिणामः, अयथाख्यातचारित्रपरिणामः१०, वेदपरिणामः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—स्त्रीवेदपरिणामः, पुरुषवेदपरिणामः, नपुंसकवेदपरिणामः ११, नैरयिकाः गतिपरिणामेन निरयगतिकाः, इन्द्रियपरिणामेन पञ्चेन्द्रियाः, कषायपरिणामेन क्रोधकषायिणोऽपि यावत्—लोभकषायिणोऽपि, लेश्यापरिणामेन कृष्णलेश्या अपि, नीललेश्या अपि, कापोतलेश्या अपि,

---

(चरित्तपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) हे भगवन्! चारित्रपरिणाम कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा! पंचविहे पण्णत्ते) हे गौतम! पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सामाइयचारित्तपरिणामे) सामायिक चारित्र परिणाम (छेदोवट्ठावणियचारित्तपरिणामे) छेदोपस्थापनीय चारित्रपरिणाम (परिहारविसुद्धियचारित्तपरिणामे) परिहारविशुद्धिकचारित्रपरिणाम (सुहुमसांपरायचारित्तपरिणामे) सूक्ष्मसाम्पराय चारित्र परिणाम (अहक्खायचारित्त परिणामे) यथाख्यात चारित्र परिणाम

(वेदपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) हे भगवन्! वेद परिणाम कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा! तिविहे पण्णत्ते) हे गौतम! तीन प्रकार का कहा है (इत्थिवेदपरिणामे, पुरिसवेदपरिणामे, णपुंसगवेदपरिणामे स्त्रीवेदपरिणाम, पुरुषवेद परिणाम, नपुंसकवेद परिणाम

(नेरइया) नारक जीव (गतिपरिणामेण) गति परिणाम से (निरयगतिया) नरक गतीक हैं (इंदिय परिणामेणं पंचिंदिया) इन्द्रिय परिणाम से पंचेन्द्रिय हैं (कसायपरिणामेणं कोहकसाईवि जाव लोभकसाईवि) कषाय परिणाम

(चरित्तपरिणामेणं भंते कइविहे पण्णत्ते?) હે ભગવન્! ચારિત્ર પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે? (गोयमा! पंचविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ પાંચ પ્રકારના કહેલ છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (समाइयचारित्तपरिणामे) સામાયિક ચારિત્ર પરિણામ (छेदोवट्ठावणिय चारित्तपरिणामे) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર પરિણામ (परिहारविसुद्धिय चारित्तपरिणामे) પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર પરિણામ (सुहुमसंपरायचारित्तपरिणामे) સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર પરિણામ (अहक्खायचारित्तपरिणामे) યથાખ્યાત ચારિત્ર પરિણામ

(वेदपरिणामेणं भंते! कइविहे पण्णत्ते?) હે ભગવાન્! વેદપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે? (गोयमा! तिविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે (इत्थिवेदपरिणामे, पुरिसवेदपरिणामे, नपुंसगवेदपरिणामे) સ્ત્રીવેદપરિણામ, પુરૂષવેદપરિણામ નપુંસક વેદપરિણામ

(नेरइया) નારક જીવ (गतिपरिणामेण) ગતિ પરિણામથી (निरयगतिया) નારક ગતીક છે (इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया) ઇન્દ્રિય પરિણામથી પંચેન્દ્રિય છે (कसायपरिणामेणं कोह

योगपरिणामेन मनोयोगिनोऽपि, वचोयोगिनोऽपि, काययोगिनोऽपि, उपयोगपरिणामेन साकारोपयुक्ता अपि, अनाकारोपयुक्ता अपि, ज्ञानपरिणामेन आभिनिबोधिकज्ञानिनोऽपि, श्रुतज्ञानिनोऽपि, अवधिज्ञानिनोऽपि, अज्ञानपरिणामेन मत्यज्ञानिनोऽपि, श्रुताज्ञानिनोऽपि, विभङ्गज्ञानिनोऽपि, दर्शनपरिणामेन सम्यग्दृष्टयोऽपि, मिथ्यादृष्टयोऽपि, सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽपि, चारित्रपरिणामेन नो चारित्रिणः, नो चारित्राचारित्रिणः, अचारित्रिणः, वेदपरिणामेन नो स्त्रीवेदकाः, नो पुरुषवेदकाः, नपुंसकवेदकाः, असुरकुमारा अपि एवञ्चैव, नवरं

से क्रोध कषायी भी यावत् लोभकषाई भी हैं (लेस्सापरिणामेणं कण्ह लेस्सावि, नीललेस्सावि, काउलेस्सावि) लेश्या परिणाम से कृष्णलेश्या वाले भी, नीललेश्या वाले भी, कापोतलेश्या वाले भी (जोगपरिणामेणं) योग परिणाम से (मणजोगी वि, वइजोगी वि, कायजोगी वि) मनोयोग वाले भी, वचनयोग वाले भी, काययोग वाले भी (उवओगपरिणामेणं सागारोवउत्तावि, अणागारोवउत्तावि) उपयोग परिणाम से साकारोपयोग वाले भी, अनाकारोपयोग वाले भी (णाणपरिणामेणं आभिणिबोहियणाणीवि, सुयणाणीवि, ओहिणाणीवि) ज्ञान परिणाम से आभिनिबोधिक ज्ञानी भी, श्रुतज्ञानी भी, अवधिज्ञानी भी (अण्णाणपरिणामेणं) अज्ञान परिणाम से (मइअण्णाणी वि, सुयअण्णाणी वि, विभंगणाणी वि) मत्यज्ञानी भी, श्रुताज्ञानी भी, विभंग ज्ञानी भी (दंसणपरिणामेणं) दर्शन परिणाम से (सम्मदिट्ठीवि, मिच्छादिट्ठीवि, सम्मामिच्छादिट्ठीवि) सम्यग्दृष्टि भी, मिथ्या दृष्टि भी सम्यग्मिथ्या दृष्टि भी (चरित्तपरिणामेणं नो चरित्ती, नो चरित्ताचरित्ती, अचरित्ती) चारित्र परिणाम से न चारित्रवान हैं, न चारित्राचरित्र–देशचारित्र वाले हैं, अचारित्री हैं

कसाई वि जाव लोभकसायी वि) કષાય પરિણામથી ક્રોધ કષાયી પણ યાવત્ લોભ કષાયી પણ છે (लेस्सापरिणामेणं, कण्हलेस्सा वि, नीललेस्सा वि, काउलेस्सा वि) લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા પણ, નીલ લેશ્યાવાળા પણ, કાપોત લેશ્યાવાળા પણ (जोगपरिणामेणं) યોગ પરિણામથી (मणजोगी वि, वयजोगी वि, कायजोगी वि) મન યોગવાળા પણ, વચન યોગવાળા પણ કાય યોગવાળા પણ (उवओगपरिणामेणं सागारोवउत्ता वि, अणागारोवउत्ता वि) ઉપયોગ પરિણામથી સાકારોપયોગવાળા પણ, અનાકારોપયોગવાળા પણ (णाणपरिणामेणं आभिणिबोहियणाणी वि सुयणाणी वि ओहिणाणी वि) જ્ઞાન પરિણામથી આભિનિબોધિક જ્ઞાની પણ શ્રુતજ્ઞાની પણ, અવધિજ્ઞાની પણ, (अण्णाणपरिणामेणं) અજ્ઞાન પરિણામથી (मइ अण्णाणी वि सुय अण्णाणी वि, विभंगणाणी वि) મત્યજ્ઞાની પણ, શ્રુતાજ્ઞાની પણ, વિભંગજ્ઞાની પણ (दंसणपरिणामेणं) દર્શન પરિણામથી (सम्मदिट्ठी वि, मिच्छा दिट्ठि वि सम्मामिच्छादिट्ठी वि) સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ, મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ, સમ્યગ્ મિથ્યા દૃષ્ટિ પણ (चरित्तपरिणामेणं नो चरित्ती नो चरित्ताचरित्ती, अचरित्ती) ચારિત્ર પરિણામથી ન ચારિત્રવાન્ છે ન

देवगतिकाः कृष्णलेश्याअपि, यावत्-तेजोलेश्याअपि, वेदपरिणामेन स्त्रीवेदका अपि, पुर
वेदका अपि, नो नपुंसकवेदकाः, शेषं तच्चैव, एवं यावत् स्तनितकुमाराः, पृथिवीकायिक
गतिपरिणामेन तिर्यग्गतिकाः, इन्द्रियपरिणामेन एकेन्द्रियाः, शेषं यथा नैरयिकाणाम्, न
लेश्यापरिणामेन तेजोलेश्या अपि, योगपरिणामेन काययोगिनः, ज्ञानपरिणामो नारि
अज्ञानपरिणामेन मत्यज्ञानिनः, श्रुताज्ञानिनः, दर्शनपरिणामेन मिथ्यादृष्टयः, शेषं तच्चै
अप्वनस्पतिकायिका अपि, तेजोवायू एवञ्चैव, नवरं लेश्यापरिणामेन यथा नैरयिक

(वेदपरिणामेणं) वेद परिणाम से (नो इत्थीवेदगा) न स्त्री वेदी (नो पुरि
वेदगा) न पुरुष वेदी (नपुंसग वेदगा) नपुंसक वेदी हैं

(असुरकुमारा वि एवंचेव) असुर कुमार भी इसी प्रकार (णवरं) विशेष
(देवगतिया कण्हलेस्सावि जाव तेउलेस्सा वि) देवगति के जीव कृष्णलेश्या वा
भी यावत् तेजोलेश्या वाले भी होते हैं (वेदपरिणामेणं इत्थिवेदगा वि पुरि
वेदगावि) वेदपरिणाम से स्त्रीवेद वाले भी और पुरुषवेद वाले भी (नो नपुंस
वेदगा) नपुंसक वेदी नहीं होते (सेसं तं चेव) शेष वही (एवं जाव थणि
कुमारा) इसी प्रकार यावत् स्तनित कुमार

(पुढविकाइया गति परिणामेणं तिरियगतिया) पृथ्वीकायिक गति परिणा
से तिर्यंचगति वाले (इंदिय परिणामेणं एगिंदिया) इन्द्रिय परिणाम से एकेन्द्रि
(सेसं जहा नेरइयाणं) शेष नारकों के समान (नवरं) विशेष (लेस्सापरिणामे
तेउलेस्सावि) लेश्या परिणाम से तेजोलेश्या वाले भी होते हैं (जोगपरिणामे
कायजोगी) योग परिणाम से काययोग वाले (णाणपरिणामे नत्थि) ज्ञान प
णाम होता नहीं (अण्णाणपरिणामेणं मइअण्णाणी, सुयअण्णाणी) अज्ञा

ચારિત્રાચારિત્ર-દેશ ચારિત્રવાળા છે, અચારિત્રી છે (वेदपरिणामेणं) વેદપરિણામથી (नो इत्थि
वेदगा) ન સ્ત્રી વેદી (नो पुरिसवेदगा) ન પુરૂષ વેદી (णपुंसकवेदगा) નપુંસક વેદી છે

(असुरकुमारा वि एवं चेव) અસુર કુમાર પણ એજ પ્રકારે (णवरं) વિશેષતા (देव
गतिया कण्हलेसा वि जाव तेउलेस्सा वि) દેવગતિના જીવ કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા પણ યાવત
તેજો લેશ્યાવાળા પણ હોય છે (वेदपरिणामेणं इत्थिवेदगा वि पुरिसवेदगा वि) વેદ પરિણામથ
સ્ત્રીવેદવાળા પણ અને પુરૂષવેદવાળા પણ (नो नपुंसक वेदगा) નપુંસક વેદી નથી હોતા (सेसं
तं चेव) શેષ તેજ (एवं जाव थणियकुमारा वि) એજ પ્રકારે સ્તનિત કુમાર

(पुढविकाइया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया) પૃથ્વીકાયિક ગતિ પરિણામથી તિર્યંચ
ગતિ વાળા છે (इंदियपरिणामेणं एगिंदिया) ઇન્દ્રિય પરિણામથી એકેન્દ્રિય (सेसं जहा नेरइयाणं)
શેષ નારકોના સમાન (नवरं) વિશેષ (लेस्सापरिणामेणं तेउलेस्सा वि) લેશ્યા પરિણામથી તેજો
લેશ્યાવાળા પણ હોય છે. (जोगपरिणामेणं कायजोगी) યોગ પરિણામથી કાયયોગવાળા (णाण-
परिणामे नत्थि) જ્ઞાન પરિણામ નહી (अण्णाणपरिणामेणं मइ अण्णाणी, सुय अण्णाणी) અજ્ઞાન

द्वीन्द्रियाः गतिपरिणामेन तिर्यग् गतिकाः, इन्द्रियपरिणामेन द्वीन्द्रियाः, शेषं यथा नैरयिकाणाम्, नवरं योगपरिणामेन वचो योगिनः, काययोगिनः, ज्ञानपरिणामेन आभिनिवोधिकज्ञानिनोऽपि, श्रुतज्ञानिनोऽपि, अज्ञानपरिणामेन मत्यज्ञानिनोऽपि, श्रुताज्ञानिनोऽपि, नो विभङ्गज्ञानिनः, दर्शनपरिणामेन सम्यग्दृष्टयोऽपि, मिथ्यादृष्टयोऽपि, नो सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, शेषं तच्चैव, एवं यावच्चतुरिन्द्रियाः नवरम् इन्द्रियपरिवृद्धिः कर्तव्या, पञ्चेन्द्रियति-

---

परिणाम से मत्यज्ञानी और श्रुताज्ञानी होते हैं (दंसणपरिणामेणं मिच्छद्दिट्ठी) दर्शन परिणाम से मिथ्यादृष्टि (सेसं तं चेव) शेष वही

(आउवणप्फइ काइया वि) अप्कायिक और वनस्पति कायिक भी (तेऊ वाऊ) तेजः कायिक और वायुकायिक (एवं चेव) इसी प्रकार (णवरं) विशेष (लेस्सापरिणामेणं जहा नेरइया) लेश्या परिणाम से नारकों के समान

(वेइंदिया गति परिणामेणं तिरिय गतिया) द्वीन्द्रिय गतिपरिणाम से तिर्यंच गति वाले (इंदियपरिणामेणं वेइंदिया) इन्द्रिय परिणाम से द्वीन्द्रिय (सेसं जहा नेरइयाणं) शेष नारकों के समान (णवरं) विशेष (जोगपरिणामेणं वयजोगी, कायजोगी) योग परिणाम से वचन योगी, काययोगी (णाणपरिणामेणं आभिणिबोहियनाणी वि, सुयणाणी वि) ज्ञान परिणाम से आभिनिबोधिक ज्ञानी भी, श्रुतज्ञानी भी (अण्णाणपरिणामेणं मइ अण्णाणी वि, सुअ अण्णाणी वि) अज्ञान परिणाम से मत्यज्ञानी भी, श्रुताज्ञानी भी (नो विभंगणाणी) विभंगज्ञानी नहीं होते (दंसणपरिणामेणं) दर्शनपरिणाम से (सम्मद्दिट्ठी वि मिच्छद्दिट्ठि वि) सम्यग्दृष्टि भी, मिथ्या दृष्टि भी (नो सम्मामिच्छादिट्ठी) सम्यङ्मिथ्या दृष्टि

પરિણામથી મત્યજ્ઞાની અને શ્રુતાજ્ઞાની હોય છે (दंसणपरिणामेणं मिच्छद्दिट्ठी) દર્શન પરિણામથી મિથ્યાદૃષ્ટિ (सेसं तं चेव) શેષ તેજ

(आउवणप्फई काइया वि) અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક પણ (तेउवाऊ) તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક (एवं चेव) એજ પ્રકારે (णवरं) વિશેષ (लेस्सा परिणामेणं जहा नेरइया) લેશ્યા પરિણામથી નારકોના સમાન

(वेइंदिया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया) દ્વીન્દ્રિય ગતિ પરિણામથી તિર્યંચ ગતિ વાળા (इंदियपरिणामेणं वेइंदिया) ઈન્દ્રિય પરિણામથી દ્વીન્દ્રિય (सेसं जहा नेरइयाणं) શેષ નારકોના સમાન (णवरं) વિશેષ (जोगपरिणामेणं वयजोगी, कायजोगी) યોગ પરિણામથી વચન યોગી, કાયયોગી (णाणपरिणामेणं आभिणीबोहियणाणी वि, सुयणाणी वि) જ્ઞાન પરિણામથી આભિનિબોધિક જ્ઞાની પણ, શ્રુતજ્ઞાની પણ (अण्णाणपरिणामेणं मइ अण्णाणी वि, सुय अण्णाणी वि) અજ્ઞાન પરિણામથી મત્યજ્ઞાની પણ, શ્રુતાજ્ઞાની પણ (नो विभागं णाणी) વિભંગ જ્ઞાની નથી હોતા (दंसणपरिणामेणं) દર્શન પરિણામથી (सम्मदिट्ठि वि मिच्छादिट्ठि वि) સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ, મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ (नो सम्मामिच्छा दिट्ठी) સમ્યગ્મિથ્યા

यग्योनिका गतिपरिणामेन तिर्यग्गतिकाः, शेषं यथा नैरयिकाणाम्, नवरं लेश्यापरिणामेन यावच्छुक्ललेश्या अपि, चारित्रपरिणामेन नो चारित्रिणः, अचारित्रिणोऽपि, चारित्राचारित्रिणोऽपि, वेदपरिणामेन स्त्रीवेदका अपि, पुरुषवेदका अपि, नपुंसकवेदका अपि, मनुष्या गतिपरिणामेन मनुष्यगतिकाः, इन्द्रियपरिणामेन पञ्चेन्द्रियाः, अनीन्द्रिया अपि, कषायपरिणामेन क्रोधकषायिणोऽपि, यावत्-अकषायिणोऽपि, लेश्यापरिणामेन कृष्णलेश्या अपि,

नहीं होते (सेसं तं चेव) शेष वही (एवं जाव चउरिंदिया) इसी प्रकार चतुरिन्द्रियों तक (णवरं) विशेष (इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा) इन्द्रियों की वृद्धि कर लेनी चाहिए।

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया) पंचेन्द्रिय तिर्यंच गतिपरिणाम से तिर्यंच गति वाले (सेसं जहा नेरइयाणं) शेष जैसे नारकों के परिणाम (णवरं) विशेष (लेस्सापरिणामेणं) लेश्या परिणाम से (जाव सुक्कलेस्सा वि) यावत् शुक्ललेश्या वाले भी (चरित्तपरिणामेणं) चारित्रपरिणाम से (नो चारित्ती) चारित्र वाले नहीं (अचारित्ती वि, चरित्ताचरित्ती वि) अचारित्र वाले भी, चारित्राचारित्र-देश चारित्र वाले भी होते हैं (वेदपरिणामेणं) वेद परिणाम से (इत्थिवेदगा वि, पुरिसवेदगा वि, नपुंसगवेदगा वि) स्त्री वेदी भी, पुरुष वेदी भी, नपुंसक वेदी भी होते हैं

(मणुस्सा गतिपरिणामेणं मणुयगतिया) मनुष्य गति परिणाम से मनुष्य गतिक हैं (इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया) इन्द्रिय परिणाम से पंचेन्द्रिय (अणिंदिया वि) अनिन्द्रिय भी (कसायपरिणामेणं) कषाय परिणाम से (कोहकसाई वि जाव अकसाई वि) क्रोध कषाय वाले भी यावत् अकषायी भी (लेस्सापरि-

મિથ્યાદૃષ્ટિ નથી હોતા (सेसं तं चेव) શેષ તેજ (एवं जाव चउरिंदिया) એજ પ્રકારે ચતુરિન્દ્રિયો સુધી (णवरं) વિશેષ (इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा) ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કરી લેવી જોઇએ.

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया गतिपरिणामेणं, तिरियागतिया) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ગતિપરિણામથી તિર્યંચ ગતિવાળા (सेसं जहा नेरइयाणं) શેષ જેવાં નારકોના પરિણામ (णवरं) વિશેષ (लेस्सापरिणामेणं) લેશ્યા પરિણામથી (जाव सुक्कलेस्सा वि) યાવત્ શુકલલેશ્યાવાળા પણ (चरित्तपरिणामेणं) ચારિત્ર પરિણામથી (नो चरित्ती) ચારિત્રવાળા નથી (अचरित्ती वि चरित्ताचरित्ती वि) અચારિત્રવાળા પણ, ચારિત્રાચારિત્ર-દેશ ચારિત્રવાળા પણ થાય છે (वेदपरिणामेणं) વેદ પરિણામથી (इत्थिवेदगा वि, पुरिसवेदगा वि, नपुंसगवेदगा वि) સ્ત્રીવેદી પણ, પુરૂષવેદી પણ, નપુંસક વેદી પણ થાય છે

(मणुस्सा गतिपरिणामेणं मणुयगतिया) મનુષ્ય ગતિ પરિણામથી મનુષ્ય ગતિક(इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया) ઈન્દ્રિય પરિણામથી પંચેન્દ્રિય (अणिंदिया वि) અનિન્દ્રિય પણ (कसायपरिणामेणं) કષાય પરિણામથી (कोहकसाई वि जाव अकसाई वि) ક્રોધ કષાયવાળા પણ યાવત્ અકષાયી પણ (लेस्सापरिणामेणं) લેશ્યા પરિણામથી (कण्हलेस्सा वि जाव अलेस्सा वि)

यावत्–अलेश्या अपि, योगपरिणामेन मनोयोगिनोऽपि, यावद्–अयोगिनोऽपि, उपयोगपरिणामेन यथा नैरयिकाः, ज्ञानपरिणामेन आभिनिबोधिकज्ञानिनोऽपि यावत् केवलज्ञानिनोऽपि, अज्ञानपरिणामेन त्रीण्यपि अज्ञानानि, दर्शनपरिणामेन त्रीण्यपि दर्शनानि, चारित्रपरिणामेन चारित्रिणोऽपि, अचारित्रिणोऽपि, चारित्राचारित्रिणोऽपि, वेदपरिणामेन स्त्रीवेदका अपि, पुरुषवेदका अपि, नपुंसकवेदका अपि, अवेदका अपि, वानव्यन्तरगतिपरिणामेन देवगतिकाः, यथा असुरकुमाराः, एवं ज्योतिष्का अपि, नवरं तेजोलेश्याः, वैमानिका

णामेणं) लेश्यापरिणाम से (कण्हलेस्सा वि जाव अलेस्सा वि) कृष्णलेश्या वाले भी, यावत् अलेश्या भी (जोगपरिणामेणं मणजोगी वि, जाव अजोगी वि) योगपरिणाम से मनोयोगी भी यावत् अयोगी भी (उवओगपरिणामेणं) उपयोग परिणाम से (जहा नेरइया) जैसे नारक (णाणपरिणामेणं) ज्ञानपरिणाम से (आभिणिबोहियणाणी वि जाव केवलणाणी वि) आभिनिबोधिकज्ञानी भी यावत् केवलज्ञानी भी (अण्णाणपरिणामेणं) अज्ञानपरिणाम से (तिण्णि वि अण्णाणा) तीनों अज्ञानपरिणाम वाले (दंसणपरिणामेणं) दर्शनपरिणाम से (तिण्णि वि दंसणा) तीनों दर्शन परिणाम होते हैं (चरित्तपरिणामेणं) चारित्रपरिणाम से (चरित्ती वि, अचरित्ती वि, चरित्ताचरित्ती वि) चारित्रवान् भी, चारित्र रहित भी, देश चारित्रवाले भी (वेदपरिणामेणं) वेद परिणाम से (इत्थीवेयगा वि, पुरिसवेयगा वि, नपुंसगवेयगा वि) स्त्री वेदी भी, पुरुष वेदी भी, नपुंसक वेदी भी (अवेयगा वि) अवेदी भी

(वाणमंतरा) वानव्यन्तर (गति परिणामेणं देवगतिया) गति परिणाम से देवगतिक (जहा असुरकुमारा) जैसे असुरकुमार (एवं जोइसिया वि) इसी

कृष्णलेश्यावाळा पण यावत् अलेश्य पण (जोगपरिणामेणं मणजोगी वि जाव अजोगी वि) योगपरिणामथी मनोयोगी पण यावत् अयोगी पण होय छे. (उवओगपरिणामेणं) उपयोग परिणामथी (जहा नेरइया) जेवा नारक (णाणपरिणामेणं) ज्ञान परिणामथी (आभिणिवोहियणाणी वि जाव केवलणाणी वि) आभिनिबोधिकज्ञानी पण यावत् केवलज्ञानी पण (अण्णाणपरिणामेणं) अज्ञान परिणामथी (तिण्णि वि अण्णाणा) त्रणे अज्ञान परिणाम वाळा (दंसणपरिणामेणं) दर्शन परिणामथी (तिण्णि वि दंसणा) त्रणे दर्शन परिणाम थाय छे (चारित्तपरिणामेणं) चारित्र परिणामथी (चरित्ती वि, अचरित्ती वि, चरित्ताचरित्ती वि) चारित्रवान् पण चारित्ररहित पण देश चारित्रवाळा पण (वेदपरिणामेण) वेद परिणामथी (इत्थिवेयगा वि, पुरिसवेयगा वि, नपुंसगवेयगा वि) स्त्री वेदी पण, पुरुष वेदी पण नपुंसक वेदी पण, (अवेयगा वि) अवेदी पण

(वाणमंतरा) वानव्यन्तर (गतिपरिणामेणं देवगतिया) गति परिणामथी देवगतिक (जहा असुरकुमारा) जेवा असुरकुमार (एवं जोइसिया वि) एज प्रकारे ज्योतिष्क पण

अपि एवञ्चैव, नवरं लेश्यापरिणामेन तेजोलेश्या अपि, पद्मलेश्या अपि, शुक्ललेश्या अपि, स एप जीवपरिणामः ॥ सू० २ ॥

टीका-पूर्व जीवस्य गत्यादि परिणामविशेषाणां प्ररूपितत्वेन सम्प्रति-एतेपामेव भेदान् यथाक्रमं प्ररूपयितुमाह-'गतिपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त गतिपरिणामः खलु पूर्वोक्तस्वरूपः कतिविधः-कियत्प्रकारकः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउव्विहे पण्णत्ते' गति परिणामश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा नरयगतिपरिणामे, तिरियगतिपरिणामे, मणुयगतिपरिणामे, देवगतिपरिणामे १' तद्यथा-नरकगतिपरिणामः, तिर्यग्गतिपरिणामः, मनुष्यगतिपरिणामः, देवगतिपरिणामश्च १, गौतमः पृच्छति-'इंदियपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! इन्द्रियपरिणामः

प्रकार ज्योतिष्क भी (नवरं) विशेष (तेउलेस्सा) तेजोलेश्या वाले होते हैं (वेमाणिया वि एवं चेव) वैमानिक भी इसी प्रकार (नवरं) विशेष (लेस्सापरिणामेणं लेश्यापरिणाम से (तेउलेस्सा वि) तेजो लेश्या वाले भी (पम्हलेस्सा वि) पद्मम लेश्या वाले भी (सुक्कलेस्सा वि) शुक्ललेश्या वाले भी (से तं जीवपरिणामे) यह जीव परिणाम की वक्तव्यता हुई

टीकार्थ-इससे पूर्व जीव के गति परिणाम आदि की प्ररूपणा की गई है। अब उन परिणामों के भेदों की क्रमानुसार प्ररूपणा की जाती है-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! गतिपरिणाम, जिसका लक्षण पहले कहा जा चुका है, कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम ! गति परिणाम चार प्रकार का है, वह इस प्रकार है-(१) नरक गति परिणाम (२) तिर्यक् गति परिणाम (३) मनुज गति परिणाम और (४) देव गति परिणाम।

(नवरं) विशेष (तेउलेस्सा) तेजो લેશ્યાવાળા હોય છે (वेमाणिया वि एवं चेव) વૈમાનિક પણ એજ પ્રકારે (नवरं) એજ પ્રકારે (लेस्सापरिणामेणं) લેશ્યા પરિણામથી (तेउलेस्सा वि) તેજોલશ્યાવાળા પણ (सुक्कलेस्सा वि) શુકલલેશ્યાવાળા પણ (से तं जीवपरिणामे) આ જીવ પરિણામની વક્તવ્યતા થઈ

ટીકાર્થ-આના પૂર્વે જીવના ગતિપરિણામ આદિની પ્રરૂપણા કરેલી છે. હવે તે પરિણામોના ભેદોની ક્રમાનુસાર પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે-હે ભગવન્ ગતિપરિણામ, જેનું લક્ષણ પહેલું કહી દેવાયેલું છે, કેટલા પ્રકારનો છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગતિપરિણામ ચાર પ્રકારના છે, તે આ પ્રકારે છે-(૧) નરક ગતિપરિણામ (૨) તિર્યગ્ગતિપરિણામ (૩) મનુજ ગતિપરિણામ (૪) દેવગતિ પરિણામ

खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' इन्द्रियपरिणामः पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा–सोतिंदियपरिणामे' तद्यथा श्रोत्रेन्द्रियपरिणामः, 'चक्खिंदियपरिणामे' चक्षुरिन्द्रियपरिणामः, 'घाणिंदियपरिणामे' घ्राणेन्द्रियपरिणामः, 'जिब्भिंदियपरिणामे' जिह्वेन्द्रियपरिणामः, 'फासिंदियपरिणामे' स्पर्शेन्द्रियपरिणामः २, गौतमः पृच्छति 'कसायपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! कषायपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह–'गोयमा ! हे गौतम ! 'चउव्विहे पण्णत्ते' कषायपरिणाम स्तावच्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तं जहा–कोहकसायपरिणामे' तद्यथा–क्रोधकषायपरिणामः, 'माणकसायपरिणामे' मानकषायपरिणामः, 'मायाकसायपरिणामे' मायाकषायपरिणामः, 'लोभकसायपरिणामे' लोभ कषायपरिणामः ३, गौतमः पृच्छति–'लेस्सा परिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! लेश्यापरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'छव्विहे पण्णत्ते' लेश्यापरिणामस्तावत् षड्विधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा–कण्ह लेस्सापरिणामे' तद्यथा–कृष्णलेश्यापरिणामः, 'नीललेस्सा परिणामे' नील-

---

गौतम–हे भगवन् ! इन्द्रिय परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्–हे गौतम ! पांच प्रकार का है–(१) श्रोत्रेन्द्रिय परिणाम (२) चक्षुरिन्द्रिय परिणाम (३) घ्राणेन्द्रिय परिणाम (४) जिह्वेन्द्रिय परिणाम और (५) स्पर्शेन्द्रिय परिणाम ।

गौतम–हे भगवन् ! कषाय परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्– हे गौतम ! कषाय परिणाम चार प्रकार का है, वह इस प्रकार–(१) क्रोध कषाय परिणाम (२) मान कषाय परिणाम (३) माया कषाय परिणाम (४) लोभ कषाय परिणाम ।

गौतम–हे भगवन् ! लेश्या परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्–हे गौतम ! छह प्रकार का कहा है, वह इस प्रकार–(१) कृष्ण-लेश्या परिणाम (२) नील लेश्या परिणाम (३) कपोत लेश्या परिणाम (४) तेजो

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના છે (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય પરિણામ (૨) ચક્ષુઈન્દ્રિય પરિણામ (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય પરિણામ (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પરિણામ (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! કષાય પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! કષાય પરિણામ ચાર પ્રકારના છે, તે આ પ્રકારે છે-(૧) ક્રોધ કષાય પરિણામ (૨) માનકષાય પરિણામ (૩) માયા કષાય પરિણામ, (૪) લોભ કષાય પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! લેશ્યા પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! છ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રકારે–(૧) કૃષ્ણલેશ્યા

लेश्यापरिणामः, 'काउलेस्सापरिणामे' कापोत लेश्यापरिणामः, 'तेउलेस्सापरि तेजोलेश्यापरिणामः, 'पम्हलेस्सापरिणामे' पद्मलेश्यापरिणामः, 'सुक्कलेस्सापरि शुक्ललेश्या परिणामः ४, गौतमः पृच्छति-'जोगपरिणामेण भंते ! कइविहे पण्णत्ते हे भदन्त ! योगपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौत 'तिविहे पण्णत्ते' योगपरिणामः खलु त्रिविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-मणजोगपरिणामे, जोगपरिणामे, कायजोगपरिणामे' तद्यथा-मनोयोगपरिणामः, वचोयोगपरिणामः, क योगपरिणामः ५, गौतमः पृच्छति-'उवओगपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते भदन्त ! उपयोगपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौत 'दुविहे पण्णत्ते' उपयोगपरिणामो द्विविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-सागारोवओगपरिणामे' तद् -साकारोपयोगपरिणामः, 'अणागारोवओगपरिणामे' अनाकारोपयोगपरिणामः ६, गौत पृच्छति-'णाणपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! ज्ञानपरिणामः खलु क विधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' ज्ञानपरिणामः प विधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-आभिणिबोहियणाणपरिणामे' तद्यथा-आभिनिबोधिकज्ञानप

लेश्या परिणाम (५) पद्म लेश्या परिणाम और (६) शुक्ललेश्या परिणाम।

गौतम-हे भगवन् ! योग परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम ! योग परिणाम तीन प्रकार का कहा है, वह इस प्रकार मनोयोग परिणाम, वचनयोग परिणाम और काययोग परिणाम।

गौतम-हे भगवन् ! उपयोग परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम ! उपयोग परिणाम दो प्रकार का है, यथा-साकार योग (ज्ञानोपयोग) परिणाम और अनाकारोपयोग परिणाम अर्थात् द नोपयोग परिणाम।

गौतम- हे भगवन् ! ज्ञान परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम ! ज्ञानपरिणाम पांच प्रकार का है, यथा-आभि

પરિણામ (૨) નીલલેશ્યા પરિણામ (૩) કપોતલેશ્યા પરિણામ (૪) તેજોલેશ્યા પરિણા (૫) પદ્મલેશ્યા પરિણામ (૬) શુકલલેશ્યા પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! યોગ પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! યોગ પરિણામ ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે-તે આ પ્રકારે મનોયોગપરિણામ, વચનયોગપરિણામ, અને કાયયોગપરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઉપયોગ પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઉપયોગ પરિણામ બે પ્રકારના છે, જેમ કે-સાકારોપયોગ (જ્ઞાનોપયોગ) પરિણામ અને અનાકારોપયોગ પરિણામ અર્થાત્ દર્શનોપયોગ પરિણામ

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જ્ઞાન પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

णामः, 'सुयणाणपरिणामे' श्रुतज्ञानपरिणामः, 'ओहिणाणपरिणामे' अवधिज्ञानपरिणामः, 'मणपज्जवणाणपरिणामे' मनःपर्यवज्ञानपरिणामः, 'केवलणाणपरिणामे' केवलज्ञानपरिणामः, गौतमः पृच्छति-'अण्णाणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! अज्ञान-परिणामः खलु कतिविधः-कियत्प्रकारकः, प्रज्ञप्तः-प्ररूपितः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'तिविहे पण्णत्ते' अज्ञानपरिणामस्तावत् त्रिविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-मइ अण्णाण-परिणामे' तद्यथा-मत्यज्ञानपरिणामः, 'सुय अण्णाणपरिणामे' श्रुताज्ञानपरिणामः, 'वि भंगणाणपरिणामे' विभङ्गज्ञानपरिणामः ७, गौतमः पृच्छति-'दंसणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! दर्शनपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम । 'तिविहे पण्णत्ते' दर्शनपरिणामस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-सम्मदंसणपरिणामे' तद्यथा-सम्यग्दर्शनपरिणामः, मिच्छादंसणपरिणामे' मिथ्यादर्शनपरिणामः, 'सम्मामिच्छादंसणपरिणामे' सम्यग्मिथ्यादर्शनपरिणामश्च ८, गौतमः पृच्छति-'चारित्तपरि-णामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! चारित्रपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' चारित्रपरिणामः पञ्चविधः प्रज्ञप्तः,

---

बोधिक ज्ञानपरिणाम, श्रुतज्ञानपरिणाम, अवधिज्ञानपरिणाम, मनःपर्यवज्ञान परिणाम और केवलज्ञानपरिणाम ।

गौतम-हे भगवन् ! अज्ञानपरिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम अज्ञान परिणाम तीन प्रकार का कहा है, यथा-मत्यज्ञानपरिणाम, श्रुताज्ञानपरिणाम, विभंगज्ञानपरिणाम ।

गौतम-हे भगवन ! दर्शन परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम ! दर्शन परिणाम तीन प्रकार का है, यथा-सम्यग्दर्शन परिणाम, मिथ्यादर्शन परिणाम और सम्यङ्मिथ्या दर्शन परिणाम ।

गौतम-हे भगवन् ! चारित्र परिणाम कितने प्रकार का है ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જ્ઞાન પરિણામ પાંચ પ્રકારના છે, જેમકે-આભિનિ-બોધિક જ્ઞાન પરિણામ, શ્રુતજ્ઞાન પરિણામ, અવધિજ્ઞાન પરિણામ, મનઃપર્યવજ્ઞાનપરિણામ અને કેવળજ્ઞાનપરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અજ્ઞાનપરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અજ્ઞાનપરિણામ ત્રણ પ્રકારના છે જેમકે-મત્યજ્ઞાનપરિણામ, શ્રુતાજ્ઞાનપરિણામ, વિભંગજ્ઞાન પરિણામ

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દર્શન પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દર્શનપરિણામ ત્રણ પ્રકારના છે જેમકે, સમ્યગ્દર્શન પરિણામ, મિથ્યાદર્શન પરિણામ અને સમ્યગ્મિથ્યાદર્શનપરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ચારિત્રપરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

'तं जहा–सामाइयचारित्तपरिणामे' तद्यथा–सामायिकचारित्रपरिणामः (१) 'छेदोवट्ठावणिय-चारित्तपरिणामे' छेदोपस्थापनीयचारित्रपरिणामः, (२) 'परिहारविसुद्धियचारित्तपरिणामे' परिहारविशुद्धिकचारित्रपरिणामः, (३) 'सुहुमसंपरायचारित्तपरिणामे' सूक्ष्मसंपरायचारित्र-परिणामः, (४) 'अहक्खायचारित्तपरिणामे' यथाख्यातचारित्रपरिणामः(५) गौतमः पृच्छति–'वेदपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? वेदपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह–गोयमा ! हे गौतम ! 'तिविहे पण्णत्ते' वेदपरिणामस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा–'इत्थिवेदपरिणामे' तद्यथा–स्त्रीवेदपरिणामः, 'पुरिसवेदपरिणामे' पुरुषवेदपरिणामः, 'णपुंसगवेदपरिणामे' नपुंसकवेदपरिणामः १०, अथ नैरयिकादीनां यैः परिणामविशेषै र्विशिष्टत्वं वर्तते तान् तथैव प्ररूपयितुमाह–'नेरइया गतिपरिणामेण निरयगतिया' 'नैरयिकाः–गति-परिणामे निरगतिका भवन्ति, 'इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया' इन्द्रियपरिणामेन परिणमन्तो नैरयिकाः पञ्चेन्द्रिया भवन्ति, 'कसायपरिणामेणं कोहकसाई वि जाव लोभकसाई वि'

भगवान्–हे गौतम ! चारित्रपरिणाम पांच प्रकार का कहा है. यथा–सामायिक चारित्रपरिणाम, छेदोपस्थापनीय चारित्रपरिणाम, परिहारविशुद्धिक चारित्र-परिणाम, सूक्ष्मसम्पराय चारित्रपरिणाम और यथाख्यात चारित्रपरिणाम।

गौतम–हे भगवन् ! वेदपरिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्–हे गौतम ! वेदपरिणाम तीन प्रकार का कहा गया है, यथा–स्त्रीवेद परिणाम, पुरुषवेदपरिणाम और नपुंसक वेदपरिणाम।

इस प्रकार दशों परिणामों के भेदों का निर्देश करके अब यह दिखलाते हैं कि नारक आदि चौवीसों दंडकों के जीवों में किस-किस परिणाम के कितने कितने भेद पाये जाते हैं ?

नारक जीव गतिपरिणाम से नरकगतिक अर्थात् नरकगति वाले हैं इन्द्रियपरिणाम से पंचेन्द्रिय, कषाय परिणाम से क्रोधकषायी भी, मानकषायी

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! ચારિત્રપરિણામ પાચ પ્રકારના છે જેમકે–સામાયિક ચારિત્ર-પરિણામ, છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રપરિણામ પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર પરિણામ, સૂક્ષ્મસમ્પરાય ચારિત્રપરિણામ અને યથાખ્યાતચારિત્રપરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ' વેદ પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! વેદ પરિણામ ત્રણ પ્રકારના છે જેમકે–સ્રીવેદ પરિણામ, પુરૂષવેદ પરિણામ અને નપુસક વેદપરિણામ.

એ રીતે દશે પરિણામોના ભેદોનો નિર્દેશ કરીને હવે તે દેખાડે છે કે નારક આદિ ચોવીસ દડકોના જીવોમાં કેવા કયા પરિણામના કેટલા કેટલા ભેદ મળી આવે છે ?

નારક જીવ ગતિપરિણામથી નરક ગતિક અર્થાત્ નરક ગતિવાળા છે, ઈન્દ્રિયપરિ-ણામથી પંચેન્દ્રિય, કષાયપરિણામથી ક્રોધકષાયી પણ હોય છે, માનકષાયી પણ હોય છે,

कषायपरिणामेन परिणमन्तो नैरयिकाः क्रोधकषायिणोऽपि भवन्ति, यावत्-मानकषायिणोऽपि, मायाकषायिणोऽपि, लोभकषायिणोऽपि भवन्ति, 'लेस्सापरिणामेणं कण्हलेस्सावि' लेश्यापरिणामेन परिणमन्तो नैरयिकाः कृष्णलेश्या अपि भवन्ति, 'नीललेश्या अपि 'काउलेस्सा वि' कापोतलेश्या अपि भवन्ति, तथा च नैरयिकाणां कृष्णनीलकापोतरूपास्तिस्र एव भवन्ति न शेष लेश्याः, तास्वपि तिसृषु लेश्यासु रत्नप्रभा शर्कराप्रभा पृथिव्योः कापोतलेश्या, वालुकाप्रभायां कापोतलेश्या नीललेश्या च, पङ्कप्रभायां नीललेश्या, धूमप्रभायां नीललेश्या कृष्णलेश्या च, तमायाम् अधःसप्तम्याञ्च कृष्णलेश्यैव भवतीति भावः, 'जोगपरिणामेणं मणजोगी वि वयजोगी वि कायजोगी वि' योगपरिणामेन परिणमन्तो नैरयिकाः मनोयोगिनोऽपि, वचोयोगिनोऽपि, काययोगिनोऽपि भवन्ति, 'उवओगपरिणामेणं सागारोवउत्तावि, अनागारोवउत्ता वि' उपयोगपरिणामेन परिणमन्तो नैरयिकाः साकारोपयुक्ता अपि भवन्ति, अनाकारोपयुक्ता अपि च भवन्ति, 'णाणपरिणामेणं आभिणिबोहियनाणी वि' ज्ञानपरिणामेन परिणमन्तो नैरयिकाः आभिनिबोधिकज्ञानिनोऽपि भवन्ति, 'सुयनाणीवि' श्रुतज्ञानिनोऽपि 'ओहिणाणी वि' अवधिज्ञानिनोऽपि च भवन्ति, 'अण्णाणपरिणामेणं मइ अन्नाणी वि, सुय अन्नाणी वि, विभंगणाणी वि' अज्ञानपरिणामेन परिण-

भी, मायाकषायी भी और लोभकषायी भी होते हैं, लेश्या परिणाम से कृष्ण लेश्या वाले, नीललेश्या वाले और कापोतलेश्या वाले होते हैं। नारकों में यही तीन लेश्याएं होती हैं, शेष तीन लेश्याएं नहीं होती। इनमें से भी रत्नप्रभा और शर्कराप्रभा पृथिवियों में कापोतलेश्या, वालुकाप्रभा में कापोत लेश्या और नीललेश्या, पंकप्रभा में नीललेश्या, धूमप्रभा में नील और कृष्ण लेश्या, तमः प्रभा और तमस्तमः प्रभा में सिर्फ कृष्णलेश्या ही होती है। योग परिणाम की अपेक्षा नारक जीव मनोयोगी भी, वचनयोगी भी और काययोगी भी होते हैं। उपयोग परिणाम से साकार उपयोग वाले और अनाकार उपयोग वाले भी होते हैं। ज्ञानपरिणाम से नारक आभिनिबोधिकज्ञानी भी है, श्रुतज्ञानी भी हैं और अवधिज्ञानी भी हैं। अज्ञानपरिणाम से मत्य-

માયા કષાયી પણ હોય છે. અને લોભ કષાયી પણ હોય છે. લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા, નીલલેશ્યાવાળા અને કાપોતલેશ્યાવાળા હોય છે. નારકોમાં આજ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. શેષ ત્રણ લેશ્યાઓ નથી હોતી. તેઓમાંથી પણ રત્નપ્રભા અને શર્કરાપ્રભા પૃથ્વિયોમાં કાપોત લેશ્યા, વાલુકાપ્રભામાં કાપોતલેશ્યા અને નીલલેશ્યા, પંકપ્રભામાં નીલલેશ્યા, ધૂમપ્રભામાં નીલ અને કૃષ્ણલેશ્યા, તમઃપ્રભામાં કેવળ કૃષ્ણલેશ્યા જ હોય છે. યોગપરિણામની અપેક્ષાએ નારક જીવ મનોયોગી પણ, હોય છે વચનયોગી પણ હોય છે કાયયોગવાળા પણ હોય છે. ઉપયોગ પરિણામથી સાકાર ઉપયોગવાળા અને અનાકારઉપયોગવાળા પણ હોય છે. જ્ઞાનપરિણામથી નારક આભિનિબોધિકજ્ઞાની છે, શ્રુતજ્ઞાની પણ હોય છે અને અવધિજ્ઞાની પણ હોય

मन्तो नैरयिका मत्यज्ञानिनोऽपि भवन्ति, श्रुताज्ञानिनोऽपि, विभङ्गज्ञानिनोऽपि च भवन्ति, 'दंसणपरिणामेणं सम्मादिट्ठी वि मिच्छादिट्ठी वि सम्मामिच्छादिट्ठी वि' दर्शनपरिणामेन परिणमन्तो नैरयिकाः सम्यग्दृष्टयोऽपि भवन्ति, मिथ्या दृष्टयोऽपि, सम्यग्मिथ्यादृष्टयः-मिश्रदृष्टयोऽपीत्यर्थः, किन्तु-'चरित्तपरिणामेणं नो चरित्ती नो चरित्ताचरित्ती, अचरित्ती' चारित्रपरिणामे परिणमन्तो नैरयिकजीवा नो चारित्रिणो भवन्ति, नो वा चारित्राचारित्रिणो भवन्ति, अपि तु अचारित्रिणो भवन्ति, तथा च पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्यव्यतिरेकेणान्यत्र चारित्रपरिणामस्य भवस्वाभाव्यात् सर्वथा प्रतिषिद्धत्वेन नैरयिकाणामपि चारित्रपरिणामस्य प्रतिषेधः कृतः, वेदपरिणामेन-अनुभवपरिणत्या परिणमन्तो नैरयिका नो स्त्रीवेदका भवन्ति, नो वा पुरुषवेदका भवन्ति अपि तु नपुंसकवेदका एव भवन्ति तथाचोक्तम्-'नारकसंमूर्च्छिमा नपुंसकानां नैरयिकसंमूर्च्छिमा नपुंसका भवन्तीति शेषः, 'असुरकुमारावि एवं चेव' असुरकुमारा अपि एवञ्चैव-उपर्युक्तनैरयिकवदेव अवसेयाः, किन्तु-'णवरं देवगतिया, कण्ह

ज्ञानी भी श्रुताज्ञानी भी और विभंगज्ञानी भी होते हैं। दर्शन परिणाम से नारक जीव सम्यग्दृष्टि भी होते हैं, मिथ्यादृष्टि भी होते हैं और सम्यङ्मिथ्यादृष्टि भी होते हैं। चारित्रपरिणाम से नारक चारित्री नहीं होते, चारित्राचारित्री अर्थात् देशचारित्र वाले भी नहीं होते किन्तु अचारित्री होते हैं। सम्पूर्ण चारित्र मनुष्य में संभव है और देश चारित्र मनुष्य और तिर्यंच गति में ही होसकता है, इनके अतिरिक्त किसी अन्य में भवस्वभाव के कारण चारित्र परिणाम का संभव नहीं है। इस कारण नारकों में भी चारित्र का अभाव कहा गया है। वेद परिणाम से नारक जीव न स्त्रीवेदी होते हैं और न पुरुषवेदी होते हैं, वे सिर्फ नपुंसक वेदी ही होते हैं। कहा भी है-'नारक और संमूर्छिम जीव नपुंसक ही होते हैं।

असुरकुमारों की वक्तव्यता नारकों के समान ही समझना चाहिए, विशेषता

છે. અજ્ઞાન પરિણામથી મત્યજ્ઞાની પણ હોય છે શ્રુતાજ્ઞાની પણ હોય છે અને વિભંગજ્ઞાની પણ હોય છે. દર્શનપરિણામથી નારક જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે અને સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે, ચારિત્ર પરિણામથી નારક જીવ ચારિત્રી નથી હોતા ચારિત્રાચારિત્રી અર્થાત્ દેશ ચારિત્રવાળા પણ નથી હોતા. કિન્તુ અચારિત્રી હોય છે. સમ્પૂર્ણ ચારિત્ર મનુષ્યોમાં જ સંભવે છે અને દેશચારિત્ર મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગતિમા જ થઈ શકે છે. તેના સિવાય કોઈ બીજામા ભવસ્વભાવના કારણે ચારિત્ર પરિણામનો સંભવ નથી.

એ કારણે નારકોમા પણ ચારિત્રનો અભાવ કહેલો છે. વેદ પરિણામથી નારક જીવ નથી સ્ત્રીવેદી હોતા, અને નથી પુરૂષવેદી હોતા, તેઓ ફક્ત નપુંસકવેદી જ હોય છે, કહ્યું પણ છે કે નારક અને સંમૂર્છિમ જીવ નપુંસક જ હોય છે.

અસુરકુમારોની વક્તવ્યતા નારકોના સમાન જ સમજવી, જોઈએ, વિશેષતા તેમ.

लेस्सा वि जाव तेउलेस्सावि' नवरम्-नैरयिकापेक्षया विशेषस्तु असुरकुमारा देवगतिका भवन्ति, कृष्णलेश्या अपि यावत्-नीललेश्या अपि कापोतलेश्या अपि, तेजोलेश्या अपि च भवन्ति, 'वेदपरिणामेणं इत्थिवेयगावि पुरिसवेयगा वि, नो णपुंसगवेयगा' वेदपरिणामेन परिणमन्तोऽसुरकुमाराः स्त्रीवेदका अपि, पुरुषवेदका अपि भवन्ति, नो नपुंसकवेदका भवन्ति देवानां नपुंसकत्वासंभवात् 'सेसं तं चेव, एवं जाव थणियकुमारा' शेषं तच्चैव-पूर्वोक्तनैरयिकवदेव बोध्यम्, एवम्-असुरकुमाररीत्या यावत्-नागकुमाराः, सुवर्णकुमाराः, अग्निकुमाराः, विद्युत्कुमाराः, उदधिकुमाराः, द्वीपकुमाराः, दिक्कुमाराः, पवनकुमाराः, स्तनितकुमाराः अवसेयाः, 'पुढविक्काइया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया' पृथिवीकायिकाः गति परिणामेन परिणमन्त स्तिर्यग्गतिका भवन्ति, 'इंदियपरिणामेणं एगिंदिया' इन्द्रियपरिणामेन परिणमन्तः पृथिवीकायिका एकेन्द्रिया भवन्ति, 'सेसं जहा नेरइयाणं' शेषं पृथिवीकायिकानां यथा नैरयिकाणां प्रतिपादितं तथैव प्रतिपत्तव्यम्, किन्तु 'णवरं लेस्सापरिणामेणं तेउलेस्सा वि' नवरम्-पूर्वापेक्षया विशेषस्तु लेश्यापरिणामेन परिणमन्तः पृथिवीकायिका स्तेजोलेश्या अपि भवन्ति, तथा च पृथिवीकायिकानां तेजोलेश्याऽपि संभवति, अत एव सौधर्मेशानपर्यन्तानां देवानामेतेषु उत्पादसंभवो बोध्यः, 'जोगपरिणामेणं कायजोगी'

उसमें यह है, कि असुरकुमार गति परिणाम से देवगतिक होते हैं। उनमें कृष्ण, नील, कापोत और तेजोलेश्या परिणाम भी होता है। वे वेदपरिणाम से स्त्रीवेदी और पुरुषवेदी होते हैं, मगर नपुंसकवेदी नहीं होते, क्योंकि देवों में नपुंसक वेद नहीं होता है। इसके अतिरिक्त सब पूर्ववत् समझना चाहिए। असुरकुमारों के समान नागकुमारों, सुवर्णकुमारों, अग्निकुमारों, विद्युत्कुमारों, उदधिकुमारों, द्वीपकुमारों, दिक्कुमारों, पवनकुमारों और स्तनितकुमारों का भी कथन समझ लेना चाहिए।

पृथ्वीकायिक गतिपरिणाम से तिर्यंच गतिक होते हैं। इन्द्रिय परिणाम से एकेन्द्रिय होते हैं, शेष परिणाम नारकों के समान जानना चाहिए। विशेषता यह है कि पृथ्वीकायिक जीवों में तेजोलेश्या भी होती है, इसी कारण सौधर्म

નામાં એ છે કે અસુરકુમાર ગતિપરિણામથી દેવ ગતિ કહેલ છે તેઓમાં કૃષ્ણ, નીલ. કાપોત અને તેજોલેશ્યા પરિણામ પણ હોય છે તેઓ વેદ પરિણામથી સ્ત્રીવેદી અને પુરૂષ વેદી હોય છે, પણ નપુંસક વેદી નથી હોતા, કેમકે દેવોમા નપુંસક વેદ નથી હોતો તે ઉપરાન્ત બધા પૂર્વવત્ સમજવા જોઈએ. અસુરકુમારોના સમાન નાગકુમારો, સુવર્ણ કુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુતકુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિકકુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિતકુમારોના પણ કથન સમજી લેવા જોઈએ.

પૃથ્વીકાયિક ગતિ પરિણામથી તિર્યંચ ગતિક હોય છે. ઈન્દ્રિય પરિણામથી એકેન્દ્રિય હોય છે, શેષ પરિણામ નારકોના સમાન જાણવા જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે

योगपरिणामेन परिणमन्तः पृथिवीकायिकाः काययोगिनो भवन्ति, 'णाणपरिणामे णत्थि' ज्ञानपरिणामः पृथिवीकायिकानां न भवति, तथाहि पृथिव्यादीनां पञ्चानामपि सासादन-सम्यक्त्वस्यागमे निषेधात् ज्ञाननिषेधः सम्यक्त्वनिषेधश्चावसेयः, 'अण्णाणपरिणामेणं मइ अण्णाणी' अज्ञानपरिणामेन परिणमन्तः पृथिवीकायिका मत्यज्ञानिनो भवन्ति, 'सुय अण्णाणी' श्रुताज्ञानिनो भवन्ति, 'दंसणपरिणामेणं मिच्छद्दिट्ठी' दर्शनपरिणामेन परिणमन्तः पृथिवी-कायिकाः मिथ्यादृष्टयो भवन्ति, तथा च सम्यक्त्वमिथ्यात्वपरिणामस्य संज्ञिपञ्चेन्द्रिया-णामेव सद्भावेन तदन्येषां तन्निषेधो बोध्यः, 'सेसं तं चेव' शेषं तच्चैव-पूर्वोक्त नैरयिकादि वदेव बोध्यम्, 'आउवणप्फइकाइयावि' अप्कायिकाः, वनस्पतिकायिका अपि पृथिवीकायिक-वदेवावसेयाः, 'तेऊवाऊ एवं चेव' तेजोवायू-तेजस्कायिकाः, वायुकायिकाश्चेत्यर्थः, एवञ्चैव-

देवलोक और ईशान देवलोक तक के देव पृथ्वीकायिकों में उत्पन्न हो सकते हैं। योग परिणाम से पृथ्वीकायिक जीव काययोगी ही होते हैं, उनमें वचनयोग और मनोयोग नहीं होता। पृथ्वीकायिकों में ज्ञानपरिणाम पाया नहीं जाता, क्योंकि आगम में पृथ्वीकाय आदि पांचों में सासादन सम्यक्त्व का निषेध कहा गया है, अतएव सम्यक्त्व और ज्ञान का अभाव समझना चाहिए। हां, पृथ्वीकायिकों में अज्ञान परिणाम होता है और इस परिणाम से वे मत्यज्ञानी भी होते हैं और श्रुताज्ञानी भी होते हैं। दर्शन परिणाम से पृथ्वीकायिक मिथ्यादृष्टि होते हैं। क्योंकि सम्यक्त्व-मिथ्यात्व परिणाम पंचेन्द्रिय संज्ञी जीवों में ही पाया जाता है, उनके अतिरिक्त अन्य सबमें उसका निषेध जानना चाहिए। शेष कथन नारकों के ही समान है।

अप्कायिकों और वनस्पतिकायिकों की वक्तव्यता पृथ्वीकायिकों के समान ही है। तेजःकायिकों और वायुकायिकों का कथन भी इसी प्रकार है। इनमें

પૃથ્વીકાયિક જીવોમા તેજો લેશ્યા પણ હોય છે. એ કારણથી સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવ પૃથ્વીકાયિકોમા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. યોગપરિણામથી પૃથ્વીકાયિક જીવ કાયયોગી જ હોય છે, તેઓમાં વચનયોગવાળા અને મનોયોગવાળા નથી હોતા. પૃથ્વીકાયિકોમાં જ્ઞાન પરિણામ મળી જ નથી શકતું, કેમકે આગમમાં પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચેમાં સાસાદન સમ્યક્ત્વનો નિષેધ કરેલો છે, તેથી જ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનનો અભાવ સમજવો જોઇએ. હા, પૃથ્વીકાયિકોમાં અજ્ઞાન પરિણામ હોય છે અને તે પરિણામથી તેઓ મત્યજ્ઞાની પણ હોય છે અને શ્રુતાજ્ઞાની પણ હોય છે. દર્શન પરિણામથી પૃથ્વીકાયિક મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. કેમકે સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ પરિણામ પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી જીવોમાં જ મળી આવે છે, તેમના સિવાય બીજા બધામાં તેમનો નિષેધ જાણવો જોઇએ. શેષ કથન નારકોના સમાન છે.

અપ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોના વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકોના જેવી જ છે, તેજઃ કાયિકો અને વાયુકાયિકોનું કથન પણ એજ પ્રકારનું છે, તેમાં વિશેષતા એટલી છે કે

पृथिवीकायिकवदेव बोध्याः, किन्तु 'णवरं लेस्सापरिणामेणं जहा नेरइया' नवरम्–पृथिवीकायिकाद्यपेक्षया विशेषस्तु–लेश्यापरिणामेन परिणमन्तो वायुकायिकाः यथा नैरयिकाः प्रतिपादिता स्तथा प्रतिपत्तव्याः, 'बेइंदिया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया' द्वीन्द्रियाः गतिपरिणामेन परिणमन्त स्तिर्यग्गतिका भवन्ति, 'इंदियपरिणामेणं बेइंदिया' इन्द्रियपरिणामेन परिणमन्तो द्वीन्द्रिया द्वीन्द्रियत्वेन व्यपदिश्यन्ते, 'सेसं जहा नेरइयाणं' शेषं यथा नैरयिकाणां प्रतिपादितं तथा द्वीन्द्रियाणामपि प्रतिपादनीयम्, किन्तु–'णवरं जोगपरिणामेणं वयजोगी, कायजोगी' नवरम्–नैरयिकापेक्षया विशेषस्तु योगपरिणामेन परिणमन्तो द्वीन्द्रिया वचोयोगिनः काययोगिनश्च भवन्ति, 'णाणपरिणामेणं आभिणिबोहियणाणीवि सुअ णाणी वि' ज्ञानपरिणामेन परिणमन्तो द्वीन्द्रियाः आभिनिबोधिकज्ञानिनोऽपि भवन्ति श्रुतज्ञानिनोऽपि च भवन्ति, तथा च द्वीन्द्रियादीनां कतिपयानां करणापर्याप्तावस्थायां सासादन सम्यक्त्वोपलम्भात् ते ज्ञानपरिणता अपि भवन्तीति भावः, एवमग्रे ते सम्यग्दृष्टयोऽपि वक्ष्यन्ते, 'अण्णाणपरिणामेणं मइ अण्णाणी वि सुअ अण्णाणी वि नो विभंगणाणी' अज्ञानपरिणामेन परिणतिमुपगच्छन्तो द्वीन्द्रिया मत्यज्ञानिनोऽपि भवन्ति, एवं श्रुताज्ञानिनोऽपि

विशेषता इतनी ही है कि लेश्या परिणाम की अपेक्षा से वायुकायिक जीव नारकों के समान हैं।

द्वीन्द्रिय जीव गतिपरिणाम से तिर्यंच गतिक होते हैं। द्वीन्द्रियों का शेष कथन नारकों के समान समझना चाहिए। विशेष बात यह है कि योग परिणाम से द्वीन्द्रिय जीव वचनयोगी और काययोगी होते हैं। ज्ञानपरिणाम से द्वीन्द्रिय जीव आभिनिबोधिक ज्ञानी भी होते हैं, और श्रुतज्ञानी भी होते हैं। तात्पर्य यह है कि कोई-कोई द्वीन्द्रिय जीव करणापर्याप्त अवस्था में सासादन सम्यग्दृष्टि भी पाये जाते हैं, इस कारण उनमें ज्ञानपरिणाम भी होता है इसी अपेक्षा से आगे उन्हें सम्यग्दृष्टि भी कहेंगे। अज्ञानपरिणाम से द्वीन्द्रिय जीव मत्यज्ञानी होते हैं और श्रुताज्ञानी भी होते हैं किंतु विभंगज्ञानी नहीं होते। दर्शनपरिणाम की अपेक्षा से वे, सम्यग्दृष्टि भी होते हैं मिथ्यादृष्टि भी

લેશ્યા પરિણામની અપેક્ષાએ વાયુકાયિક જીવ નારકોના સમાન છે.

દ્વીન્દ્રિય જીવ ગતિપરિણામથી તિર્યંચગતિક હોય છે. દ્વીન્દ્રિયોનું શેષ કથન નારકોના સમાન સમજવું જોઈએ. વિશેષ વાત એ છે કે યોગ પરિણામથી દ્વીન્દ્રિય જીવ વચનયોગી અને કાયયોગી હોય છે. જ્ઞાન પરિણામથી દ્વીન્દ્રિય જીવ આભિનિબોધિકજ્ઞાની પણ હોય છે શ્રુતજ્ઞાની પણ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કોઈ દ્વીન્દ્રિય જીવ કરણ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ મળી આવે છે, એ કારણે તેમનામાં જ્ઞાનપરિણામ પણ હોય છે. એજ અપેક્ષાએ આગળ તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ કહેશે. અજ્ઞાન પરિણામથી દ્વીન્દ્રિય જીવ મત્યજ્ઞાની હોય છે અને શ્રુતાજ્ઞાની પણ હોય છે, પરન્તુ વિભંગજ્ઞાની નથી હોતા. દર્શન

भवन्ति, किन्तु नो विभङ्गज्ञानिनो भवन्ति 'दंसणपरिणामेणं सम्मद्दिट्ठी वि मिच्छद्दिट्ठी वि नो सम्मामिच्छादिट्ठी' दर्शनपरिणामेन परिणमन्तो द्वीन्द्रियजीवाः सम्यग्दष्टयोऽपि भवन्ति, मिथ्यादृष्टयोऽपि भवन्ति, किन्तु नो सम्यग्मिथ्यादृष्टयो भवन्ति, 'सेसं तं चेव' शेषं तच्चैव-पूर्वोक्त नैरयिकवदेव बोध्यम् 'एवं जाव चउरिंदिया' एवम्-द्वीन्द्रियवदेव यावत्-त्रीन्द्रिया श्चतुरिन्द्रिया अपि अवसेयाः, किन्तु-'णवरं इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा' नवरं-द्वीन्द्रियापेक्षया विशेषस्तु केवलम् इन्द्रियपरिवृद्धिः-द्वीन्द्रियस्थाने त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया इत्येवं वृद्धिः कर्तव्या, तत्र द्वीन्द्रियाः स्पर्शनरसनयोगात्, त्रीन्द्रियाः स्पर्शनरसनघ्राणयोगात्, चतुरिन्द्रियाः-स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुरिन्द्रिययोगात्, 'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया गतिपरिणामेणं तिरियगतिया' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः गतिपरिणामेन परिणमन्त स्तिर्यग्गतिका भवन्ति, 'सेसं जहा नेरइयाणं' शेषं यथा नैरयिकाणामुक्तं तथा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि वक्तव्यम्, किन्तु 'णवरं लेस्सापरिणामेणं जाव सुक्कलेस्सा वि' नवरम्-नैरयिकापेक्षया विशेषस्तु लेश्यापरिणामेन परिणमन्तः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः षडपि लेश्यावन्तः भवन्ति, यथा

होते हैं, मगर सम्यङ्मिथ्यादृष्टि अर्थात् मिश्रदृष्टि नहीं होते। शेष सब कथन नारकों के समान समझना चाहिए।

जो वक्तव्यता द्वीन्द्रियों की कही है, वैसी त्रीन्द्रियों और चतुरिन्द्रियों की भी समझनी चाहिए। किन्तु द्वीन्द्रियों की अपेक्षा विशेषता यह है कि इनमें इन्द्रियों की वृद्धि कर लेनी चाहिए, अर्थात् इन्द्रिय परिणाम से उन्हें त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय कहना चाहिए। स्पर्शन और रसना इन्द्रिय के योग से जीव द्वीन्द्रिय कहलाता है, स्पर्शन रसना और घ्राण इन्द्रिय होने से त्रीन्द्रिय तथा स्पर्शन, रसना, घ्राण और चक्षुन्द्रिय होने से चतुरिंद्रिय कहा जाता है।

पंचेन्द्रिय तिर्यंच योनिक जीव गति परिणाम से तिर्यंच गतिक होते हैं, शेष वक्तव्यता नारकों के समान कह लेना चाहिए। विशेषता यह है कि

પરિણામની અપેક્ષાએ તેઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોય છે, પણ સમ્યમિથ્યાદૃષ્ટિ અર્થાત્ મિશ્રદૃષ્ટિ નથી હોતા શેષ કથન નારકોના સમાન સમજવું જોઈએ.

જે વક્તવ્યતા દ્વીન્દ્રિયોની કહી છે, તેવી જ ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોની પણ સમજવી જોઈએ. પરન્તુ દ્વીન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ વિશેષતા એ છે કે તેમનામાં ઈન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ. અર્થાત્ ઈન્દ્રિય પરિણામથી તેઓને ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય કહેવા જોઈએ. સ્પર્શ અને રસના ઈન્દ્રિયના યોગથી જીવ દ્વીન્દ્રિય કહેવાય છે, સ્પર્શ રસના અને ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય હોવાથી ત્રીન્દ્રિય અને સ્પર્શ રસના ઘ્રાણ અને ચક્ષુના સંબન્ધથી ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિક જીવ ગતિપરિણામથી તિર્યંચગતિવાળા કહેવાય છે, શેષ વક્તવ્યતા નારકોની સમાન કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવ

कृष्णलेश्या अपि नीललेश्या अपि कापोतलेश्या अपि तेजोलेश्या अपि पद्मलेश्या अपि शुक्ललेश्या अपि भवन्ति, 'चरित्तपरिणामेणं नो चरित्ती, अचरित्ती वि, चरित्ताचरित्ती वि' चारित्रपरिणामेन परिणमन्तः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः नो चारित्रिणो भवन्ति, अपि तु अचारित्रिणोऽपि भवन्ति, चारित्राचारित्रिणोऽपि भवन्ति, तथा च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां देशतश्चारित्रपरिणामस्यापि संभवेन चारित्राचारित्रिणोऽपि भवन्तीति भावः, 'वेदपरिणामेणं इत्थिवेयगा वि, पुरिसवेयगा वि' णपुंसगवेयगावि' वेदपरिणामेन परिणमन्तः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः स्त्रीवेदका अपि भवन्ति, पुरुषवेदका अपि भवन्ति, नपुंसकवेदका अपि भवन्ति 'मणुस्सा गतिपरिणामेणं मणुयगतिया' मनुष्या गतिपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्यगतिका भवन्ति, 'इंदियपरिणामेणं पंचिंदिया' इन्द्रियपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्याः पञ्चेन्द्रिया भवन्ति, अथ च केचन सिद्धा मनुष्याः 'अणिंदिया वि' अनिन्द्रिया अपि भवन्ति 'कसायपरिणामेणं कोह कसाई वि जाव अकसाई वि' कषायपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्याः क्रोधकषायिणोऽपि यावद्-मानकषायिणोऽपि मायाकषायिणोऽपि, लोभकषायिणोऽपि

पंचेन्द्रिय तिर्यंच जीव लेश्या परिणाम से कृष्णलेश्या वाले, नीललेश्या वाले, कापोतलेश्या वाले, तेजो लेश्या वाले और शुक्ललेश्या वाले भी होते हैं। चारित्रपरिणाम से पंचेन्द्रिय तिर्यंच चारित्री नहीं होते, किन्तु अचारित्री भी होते हैं और चारित्राचारित्री भी होते हैं, क्योंकि पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में एक देशचारित्र परिणाम हो सकता है, इस कारण वे चारित्राचारित्री भी होते हैं। वेद परिणाम की अपेक्षा से पंचेन्द्रिय तिर्यंच स्त्रीवेदी भी होते हैं, पुरुषवेदी भी होते हैं और नपुंसक वेदी भी होते हैं।

मनुष्य गति परिणाम से मनुष्य गतिक होते हैं। इन्द्रिय परिणाम से पंचेन्द्रिय होते हैं और कोई-कोई अर्थात् सिद्ध मनुष्य अनिन्द्रिय भी होते हैं। कषाय परिणाम से मनुष्य क्रोध कषायी भी, मानकषायी भी माया कषायी भी और लोभकषाकी भी होते हैं और कोई-कोई अकषायी भी होते हैं। लेश्या परिणाम

લેશ્યા પરિણામથી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા, નીલલેશ્યાવાળા, કાપોતલેશ્યાવાળા, તેજોલેશ્યાવાળા, પદ્મલેશ્યાવાળા, અને શુકલલેશ્યાવાળા પણ હોય છે. ચારિત્રપરિણામથી પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ ચારિત્રી નથી હોતાં પણ અચારિત્રી પણ હોય છે. અને ચારિત્રાચારિત્રી પણ હોય છે. કેમકે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં એક દેશચારિત્રપરિણામ હોઇ શકે છે. એ કારણે તેઓ ચારિત્રાચારિત્રી પણ હોય છે. વેદ પરિણામની અપેક્ષાએ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સ્ત્રીવેદી પણ હોય છે, પુરૂષવેદી પણ હોય છે અને નપુંસકવેદી પણ હોય છે.

મનુષ્ય ગતિપરિણામથી મનુષ્યગતિક હોય છે. ઇન્દ્રિયપરિણામથી પંચેન્દ્રિય હોય છે અને કોઈ કોઇ અર્થાત્ સિદ્ધ મનુષ્ય અનિન્દ્રિય પણ હોય છે. કષાય પરિણામથી મનુષ્ય ક્રોધ કષાયી પણ હોય છે. માનકષાયી પણ હોય છે, માયાકષાયી પણ હોય છે, લોભ કષાયી

भवन्ति, केचन सिद्धादयः अकषायिणोऽपि भवन्ति; 'लेस्सापरिणामेणं कण्हलेस्सा वि, जाव अलेस्सा वि' लेश्या परिणामेन परिणमन्तो मनुष्याः कृष्णलेश्या अपि यावत्-नीललेश्या अपि, कापोतलेश्या अपि, तेजोलेश्या अपि, शुक्ललेश्या अपि भवन्ति, केचन सिद्धादयः अलेश्या अपि भवन्ति, 'जोगपरिणामेणं मणजोगी वि, जाव अजोगी वि' योगपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्याः मनो योगिनोऽपि यावत्-वचो योगिनोऽपि, काययोगिनोऽपि भवन्ति, केचन सिद्धादयस्तु अयोगिनोऽपि भवन्ति, 'उवओगपरिणामेणं जहा नेरइया' उपयोगपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्या यथा नैरयिकजीवा प्रतिपादितास्तथा वक्तव्याः; तथा च साकारोपयुक्ता अपि भवन्ति, अनाकारोपयुक्ता अपि भवन्ति, 'णाणपरिणामेणं आभिणिवोहियणाणी वि जाव केवलणाणी वि' ज्ञानपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्याः आभिनिवोधिकज्ञानिनोऽपि भवन्ति, यावत्-श्रुतज्ञानिनोऽपि, अवधिज्ञानिनोऽपि, मनःपर्यवज्ञानिनोऽपि भवन्ति तीर्थकरादयस्तु केवलज्ञानिनोऽपि भवन्ति, 'अण्णाणपरिणामेणं तिण्णि वि अण्णाणा' अज्ञानपरि-

से मनुष्य कृष्णलेश्या वाले यावत् अलेश्या भी होते हैं, अर्थात् कृष्णलेश्या वाले भी, नीललेश्या वाले भी, कापोतलेश्या वाले भी, तेजोलेश्या वाले भी पद्म लेश्या वाले भी और शुक्ल लेश्या वाले भी होते हैं, कोई-कोई मनुष्य अलेश्या अर्थात् लेश्या से रहित भी होते हैं। योग परिणाम की अपेक्षा से विचार करने पर मनुष्य मनोयोगी भी होते हैं, वचनयोगी भी होते हैं, काययोगी भी होते हैं और कोई-कोई अयोगी भी होते हैं, जैसे चौदहवें गुणस्थान वर्ती मनुष्य। उपयोग परिणाम से मनुष्य नारकों के समान हैं, अर्थात् वे साकारोपयोग परिणाम वाले भी होते हैं और अनाकारोपयोगपरिणाम वाले भी होते हैं। ज्ञान परिणाम की अपेक्षा से आभिनिवोधिकज्ञानी यावत् केवलज्ञानी भी होते हैं, अर्थात् आभिनिवोधिकज्ञानी श्रुतज्ञानी, अवधिज्ञानी, मनःपर्यवज्ञानी और केवलज्ञानी भी होते हैं। अज्ञान परिणाम से मनुष्य मत्यज्ञानी

પણ હોય છે. અને કોઈ કોઈ અકષાયી પણ હોય છે, લેશ્યા પરિણામથી મનુષ્ય કૃષ્ણલેશ્યાવાળા યાવત્ અલેશ્ય પણ હોય છે, અર્થાત્ કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા પણ, નીલ લેશ્યાવાળા પણ કાપોત લેશ્યાવાળા પણ, તેજોલેશ્યાવાળા પણ, પદ્મલેશ્યાવાળા પણ, શુકલ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે. કોઈ કોઈ મનુષ્ય અલેશ્ય અર્થાત્ લેશ્યાથી રહિત પણ હોય છે યોગ પરિણામની અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી મનુષ્ય મનોયોગી પણ હોય છે, વચન યોગી પણ હોય છે, કાયયોગી પણ હોય છે. અને કોઈ-કોઈ અયોગી પણ હોય છે, જેમ ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્ય ઉપયોગ પરિણામથી નારકોના સમાન કહેવામાં આવેલ છે, અર્થાત્ તેઓ સાકારોપયોગ પરિણામવાળા પણ હોય છે, અને અનાકારોપયોગ પરિણામ વાળા પણ હોય છે. જ્ઞાન પરિણામની અપેક્ષાએ આભિનિબોધિકજ્ઞાની યાવત્ કેવળજ્ઞાની પણ થાય છે, અર્થાત્ આભિનિબોધિકજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની થાય છે.

णामेन त्रीण्यपि अज्ञानानि परिणमन्तो मनुष्यास्त्रयोऽपि अज्ञानिनः—मत्यज्ञानिनोऽपि, श्रुताज्ञानिनोऽपि, विभङ्गज्ञानिनोऽपि भवन्ति, 'दंसणपरिणामेणं तिण्णि वि दंसणा' दर्शनपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्याः त्रीण्यपि दर्शनानि लभन्ते, तथा च सम्यग्दर्शनिनोऽपि मिथ्यादर्शनिनोऽपि सम्यग्मिथ्यादर्शनिनोऽपि च भवन्ति, 'चरित्तपरिणामेणं चरित्ती वि, अचरित्ती वि, चरित्ताचरित्ती वि' चारित्रपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्याश्चारित्रिणोऽपि, अचारित्रिणोऽपि, चारित्राचारित्रिणोऽपि भवन्ति, 'वेदपरिणामेणं इत्थीवेयगा वि, पुरिसवेयगा वि, णपुंसगवेयगा वि, अवेयगा वि' वेदपरिणामेन परिणमन्तो मनुष्याः स्त्रीवेदका अपि भवन्ति, पुरुषवेदका अपि भवन्ति, नपुंसकवेदका अपि भवन्ति, केचन सिद्धादयस्तु अवेदका अपि भवन्ति, 'वाणमंतरा गतिपरिणामेणं देवगतिया' वानव्यन्तरा गतिपरिणामेन परिणमन्तो देवगतिका भवन्ति, 'जहा असुरकुमारा' यथा असुरकुमाराः प्रतिपादिता स्तथैव वानव्यन्तरा अपि प्रतिपत्तव्याः, 'एवं जोइसिया वि' एवम्—असुरकुमारवदेव ज्योतिष्का अपि अवसेयाः, किन्तु 'णवरं तेउलेस्सा' नवरम्—असुरकुमारापेक्षया विशेषस्तु ज्योतिष्का स्तेजोलेश्या भवन्तीति बोध्यम्, तथा च ज्योतिष्काणां केवलं तेजोलेश्यैव भवति, न शेषा

भीश्रुताज्ञानी भी और विभंगज्ञानी भी होते हैं। दर्शन परिणाम से मनुष्यों में तीनों दर्शन पाये जाते हैं, अतएव वे सम्यग्दर्शनी भी होते हैं, मिथ्यादर्शनी भी होते हैं और सम्यग्मिथ्या दर्शनी भी होते हैं। चारित्र परिणाम से मनुष्य चारित्री भी होते हैं, अचारित्री भी होते हैं और देश चारित्री भी होते हैं। वेद परिणाम की अपेक्षा से मनुष्य स्त्रीवेदी भी, पुरुषवेदी भी और नपुंसक वेदी भी होते हैं। कोई-कोई मनुष्य वेदरहित भी होते हैं।

वानव्यन्तरदेव गतिपरिणाम से देवगतिक हैं। वानव्यन्तरों का प्रतिपादन उसी प्रकार समझना चाहिए जैसे असुरकुमारों का किया गया है। ज्योतिष्कदेवों की वक्तव्यता भी असुरकुमारों के ही समान समझना चाहिए, किन्तु असुरकुमारों की अपेक्षा ज्योतिष्क देवों में विशेषता यह है की ज्योतिष्क देव

અજ્ઞાનપરિણામથી મનુષ્ય મત્યજ્ઞાની પણ થાય છે. શ્રુતાજ્ઞાની પણ થાય છે, અને વિભંગજ્ઞાની પણ થાય છે. દર્શન પરિણામથી મનુષ્યોમાં ત્રણે દર્શન મળી આવે છે, તેથીજ તેઓ સમ્યગ્દર્શની પણ હોય છે, મિથ્યાદર્શની પણ હોય છે અને સમ્યગ્મિથ્યાદર્શની પણ હોય છે. ચારિત્ર પરિણામથી મનુષ્ય ચારિત્રી પણ હોય છે, અચારિત્રી પણ હોય છે અને દેશચારિત્રી પણ હોય છે. વેદપરિણામની અપેક્ષાએ મનુષ્ય સ્ત્રીવેદી પણ હોય છે. પુરૂષવેદી પણ હોય છે અને નપુંસકવેદી પણ હોય છે. કોઇ કોઈ મનુષ્ય વેદરહિત પણ હોય છે.

વાનવ્યન્તરદેવ ગતિપરિણામથી દેવગતિક છે. વાનવ્યન્તરોનુ પ્રતિપાદન એ પ્રકારે સમજવું જોઇએ કે જેવું અસુરકુમારોનું કહ્યુ છે. જ્યોતિષ્કદેવોની વક્તવ્યતા પણ અસુરકુમારોનીજ સમાન સમજવી જોઈએ. પરન્તુ અસુરકુમારોની અપેક્ષાએ જ્યોતિષ્કદેવોમાં

लेश्या भवन्तीति भावः । 'वेमाणिया वि एवं चेव' वैमानिका अपि एवञ्चैव-असुरकुमारवदेव बोध्याः, किन्तु 'णवरं लेस्सापरिणामेणं तेउलेस्सा वि, पम्हलेस्सा वि, सुक्कलेस्सा वि' नवरम्-असुरकुमाराद्यपेक्षया विशेषस्तु लेश्यापरिणामेन परिणमन्तो वैमानिका स्तेजोलेश्या अपि भवन्ति, पद्मलेश्या अपि भवन्ति, शुक्ललेश्या अपि भवन्तीति भावः 'से तं जीव-परिणामे' स एषः पूर्वोक्तो जीवपरिणामोऽवसेयः ॥ ॥ सू० २ ॥

॥ अजीवपरिणामवक्तव्यता ॥

मूलम्-अजीवपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते? गोयमा ! दस विहे पण्णत्ते, तं जहा-बंधपरिणामे१, गतिपरिणामे २, संठाणपरिणामे३, भेदपरिणामे४, वण्णपरिणामे५, गंधपरिणामे६, रसपरिणामे७, फास-परिणामे८, अगुरुलहुयपरिणामे९, सद्दपरिणामे१०, बंधपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-णिद्धबंधणपरिणामे लुक्खबंधणपरिणामे य-'समणिद्धयाए बंधो न होइ समलुक्खयाए वि ण होइ । वेमायणिद्धलुक्खत्तणेण बंधो उ खंधाणं॥१॥ णिद्धस्स णिद्धेण दुयाहिएणं, लुक्खस्स लुक्खेण दुयाहिएणं । णिद्धस्स लुक्खेण उवेइ बंधो, जहण्णवज्जो विसमो समो वा ॥२॥ १, गतिपरिणामेणं भंते ! कइ-विहे पण्णत्ते ? गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-फुसमाणगतिपरिणामे य अफुसमाणगतिपरिणामे य, अहवा दीहगइपरिणामे य, हस्सगइ-

तेजोलेश्या वाले होते हैं, अतएव ज्योतिष्क देव केवल तेजोलेश्या वाले ही होते हैं । उनमें तेजोलेश्या के सिवाय अन्य कोई लेश्या नहीं होती ।

वैमानिकों की वक्तव्यता भी असुरकुमारों के समान ही कहना चाहिए, मगर असुरकुमारों आदि की अपेक्षा इनमें विशेषता यह है कि वैमानिक देव तेजोलेश्या वाले भी होते हैं, पद्मलेश्या वाले भी होते हैं और शुक्ललेश्या वाले भी होते हैं । यह जीवपरिणाम का निरूपण हुआ ॥२॥

વિશેષતા એ છે કે જ્યોતિષ્ક દેવ તેજોલેશ્યાવાળા હોય છે, તેથી જ જ્યોતિષ્કદેવ કેવળ તેજોલેશ્યાવાળા જ હોય છે, તેઓમાં તેજોલેશ્યાના સિવાય અન્ય કોઇ લેશ્યા નથી હોતી.

વૈમાનિક દેવોની વક્તવ્યતા પણ અસુરકુમારોના સમાન જ કહેવી જોઈએ, પણ અસુરકુમાર આદિની અપેક્ષાએ તેમનામાં વિશેષતા એ છે કે વૈમાનિક દેવ તેજો લેશ્યા વાળા પણ હોય છે, પદ્મ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે અને શુકલ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે, આ જીવ પરિણામનું નિરૂપણ થયું ॥ -૨ ॥

प्रज्ञप्तः ? गौतम ! द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–स्पृश्यमानगतिपरिणामश्च, अस्पृश्यमान गतिपरिणामश्च अथवा दीर्घगतिपरिणामश्च ह्रस्वगतिपरिणामश्च २, संस्थानपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–परिमण्डल संस्थानपरिणामः, यावत्–आयतसंस्थानपरिणामः ३, भेदपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–खण्ड भेदपरिणामः, यावत्–उत्करिकाभेदपरिणामः ४, वर्णपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–काल वर्णपरि-

(गतिपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! गतिपरिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! दो प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (फुसमाणगतिपरिणामे य अफुसमाणगतिपरिणामे य) स्पृशत् गतिपरिणाम और अस्पृशत् गतिपरिणाम (अहवा) अथवा (दीहगइपरिणामे य हस्सगइ परिणामे य) दीर्घगति परिणाम और ह्रस्वगति परिणाम

(संठाणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! संस्थानपरिणाम कितने प्रकार का कहा गया है ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते हे गौतम ! पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (परिमंडलसंठाणपरिणामे) परिमंडल संस्थानपरिणाम (जाव) यावत् (आयतसंठाणपरिणामे) आयनसंस्थानपरिणाम

(भेद परिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! भेद परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (खंडभेदपरिणामे जाव उक्करियाभेदपरिणामे) खंडभेद परिणाम यावत् उत्करिका भेद परिणाम

(गतिपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते) હે ભગવન્ ! ગતિપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (फुसमाणगतिपरिणामे य अफुसमाणगतिपरिणामे य) સ્પૃશત્ ગતિપરિણામ અને અસ્પૃશત્ ગતિપરિણામ (अहवा) અથવા (दीहगइपरिणामे य हस्स गइपरिणामे य) દીર્ઘ ગતિપરિણામ અને હ્રસ્વ ગતિપરિણામ

(संठाणपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! સંસ્થાન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે

(परिमंडलसंठाणपरिणामे) પરિમંડલ સંસ્થાનપરિણામ (जाव) યાવત્ (आयतसंठाण परिणामे) આયતસંસ્થાનપરિણામ

(भेदपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते) હે ભગવન્ ! ભેદ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (खंडभेदपरिणामे जाव उक्करियाभेदपरिणामे) ખંડ ભેદ પરિણામ યાવત્ ઉત્કરિકા ભેદ પરિણામ

णामो यावच्छुक्लवर्णपरिणामः ५, गन्धपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! द्विविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-सुरभिगन्धपरिणामः, दुरभिगन्धपरिणामश्च ६, रसपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-तिक्तरसपरिणामो यावद् मधुररसपरिणामः ७, स्पर्शपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! अष्टविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-कर्कशस्पर्शपरिणामश्च यावद् रूक्षस्पर्शपरिणामश्च ८। अगुरुलघुकपरिणामः

(वण्णपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! वर्ण परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (कालवण्णपरिणामे जाव सुक्किल्लवण्ण परिणामे) कृष्णवर्ण परिणाम यावत् शुक्लवर्ण परिणाम

(गंधपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! गंध परिणाम कितने प्रकार का है ? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! दो प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सुब्भिगंधपरिणामे दुब्भिगंधपरिणामे य) सुगंध परिणाम और दुर्गन्ध परिणाम

(रसपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! रस परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (तित्तरसपरिणामे जाव महुररसपरिणामे) तिक्तरसरूप परिणाम यावत् मधुररस परिणाम

(फासपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! स्पर्श परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! अट्ठविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! आठ प्रकार

કહેવા જોઈએ. સ્પર્શ અને રસના ઇન્દ્રિય પરિણામથી તેઓને ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય

(वण्णपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते) હે ભગવન્ વર્ણપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कालवण्णपरिणामे जाव सुक्किल्लवण्णपरिणामे) કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ યાવત્ શુકલવર્ણ પરિણામ

(गंधपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! ગંધપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा दुविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે. (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सुब्भिगंधपरिणामे दुब्भिगंधपरिणामे य) સુગંધ પરિણામ અને દુર્ગંધ પરિણામ

(रसपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ રસપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (तित्तरसपरिणामे जाव महुररसपरिणामे) તિક્તરસ રૂપ પરિણામ યાવત્ મધુરરસ પરિણામ

(फासपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! સ્પર્શ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! अट्ठविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! આઠ પ્રકારના કહ્યાં છે (तं

परिणामे य, संठाणपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा–परिमंडलसंठाणपरिणामे, जाव आयतसंठाणपरिणामे३, भेदपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा–खंडभेदपरिणामे, जाव उक्करिया भेदपरिणामे४, वण्णपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा–कालवण्णपरिणामे, जाव सुक्किल्लवण्णपरिणामे५, गंधपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–सुब्भिगंधपरिणामे, दुब्भिगंधपरिणामे य६, रसपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा–तित्तरसपरिणामे, जाव महुररसपरिणामे७, फासपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! अट्ठविहे पण्णत्ते, तं जहा–कक्खडफासपरिणामे य जाव लुक्खफासपरिणामे य८, अगुरुलहुयपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! एगागारे पण्णत्ते९, सद्दपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते तं जहा–सुब्भिसद्दपरिणामे य, दुब्भिसद्दपरिणामे य१०, सेत्तं अजीवपरिणामे य । परिणामपयं समत्तं ॥१३॥सू० ३॥

छाया–अजीवपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! दशविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–बन्धपरिणामः १, गतिपरिणामः २, संस्थानपरिणामः ३, भेदपरिणामः ४, वर्ण-

---

अजीव परिणाम वक्तव्यता

शब्दार्थ–(अजीवपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! अजीव परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! दसविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! दस प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (बंध परिणामे) बन्ध परिणाम (गतिपरिणामे) गतिपरिणाम (संठाणपरिणामे) संस्थानपरिणाम (भेदपरिणामे) भेदपरिणाम (वण्णपरिणामे) वर्णपरिणाम (गंधपरिणामे) गंध परि-

---

અજીવ પરિણામ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(अजीवपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! અજીવ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! दसविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અજીવ પરિણામ દશ પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (वंधपरिणामे) બન્ધપરિણામ (गतिपरिणामे) ગતિપરિણામ (संठाणपरिणामे) સંસ્થાનપરિણામ (भेदपरिणामे) ભેદપરિણામ (वण्णपरिणामे) વર્ણપરિણામ

परिणामः ५, गन्धपरिणामः ६, रसपरिणामः ७, स्पर्शपरिणामः ८, अगुरुलघुकपरिणामः९, शब्दपरिणामः १० । बन्धपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–स्निग्धबन्धनपरिणामः, रूक्षबन्धनपरिणामश्च, समस्निग्धतायां बन्धो न भवति, समरूक्षतायामपि न भवति । विमात्रस्निग्धरूक्षत्वेन बन्धस्तु स्कन्धानाम् ॥१॥ स्निग्धस्य स्निग्धेन द्व्याद्यधिकेन, रूक्षस्य रूक्षेण द्व्याद्यधिकेन । स्निग्धस्य रूक्षेणोपैति बन्धो जघन्यवर्जो विषमः समो वा ॥ २ ॥?, गतिपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः

णाम (रसपरिणामे) रसपरिणाम (फासपरिणामे) स्पर्शपरिणाम (अगुरुलहुपरिणामे) अगुरुलघुपरिणाम (सद्दपरिणामे) शब्दपरिणाम

(बंधपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! बंधपरिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! बंधपरिणाम दो प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (णिद्धबंधणपरिणामे) स्निग्ध बंधन परिणाम (लुक्खबंधणपरिणामे य) और रूक्ष बन्धन परिणाम

(समणिद्धयाए बंधो न होइ) समान स्निग्धता होने के कारण बंध नहीं होता (समलुक्खयाए वि ण होइ) समान गुण रूक्षता के होने पर भी बंध नहीं होता (वेमायणिद्ध लुक्खत्तणेण) विषम मात्रा वाले स्निग्ध और रूक्षत्व होने पर (बंधो उ खंधाणं) स्कंधों का बन्ध होता है

(णिद्धस्स णिद्धेण दुयाहिएणं) दो गुण अधिक स्निग्ध के साथ स्निग्ध का (लुक्खस्स लुक्खेण दुयाहिएणं) दो गुण अधिक रूक्ष के साथ रूक्ष का (णिद्धस्स लुक्खेण उवेइ बंधो) स्निग्ध का रूक्ष के साथ बंध होता है (जहण्णवज्जो) जघन्य गुण को छोडकर (विसमो समो वा) विषम अथवा सम

(गंधपरिणामे) गंधपरिणाम (रसपरिणामे) रसपरिणाम (फासपरिणामे) स्पर्शपरिणाम (अगुरुलघुपरिणामे) અગુરૂલઘુપરિણામ (सद्दपरिणामे) શબ્દપરિણામ (बंधपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते) હે ભગવન્ બંધ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (णिद्धबंधणपरिणामे) સ્નિગ્ધ બન્ધન પરિણામ (लुक्खबंधणपरिणामेय) અને રૂક્ષ બન્ધન પરિણામ (समणिद्धयाए बंधो न होइ) સમાન સ્નિગ્ધતા હોવાના કારણે બંધ નથી હોતા (समलुक्खयाए वि ण होइ) સમાનગુણ રૂક્ષતાના હોવાથી પણ બંધ નથી હોતા (वेमायणिद्धलुक्खत्तणेणं) વિષમ માત્રાવાળા સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ હોવાથી (बंधोउ खंधाणं) સ્કન્ધોનો બન્ધ હોય છે

(णिद्धस्स णिद्धेण दुयाहिएणं) બે ગુણ અધિક સ્નિગ્ધના સાથે સ્નિગ્ધના (लुक्खस्स लुक्खेण दुयाहिएणं) બે ગુણ અધિક રૂક્ષની સાથે રૂક્ષના (णिद्धस्स लुक्खेण उवेइ बंधो) સ્નિગ્ધની રૂક્ષની સાથે બધ થાય છે (जहण्णवज्जो) જઘન્ય ગુણને છોડીને (विसमो समो वा) વિષમ અથવા સમ

खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! एकाकारः प्रज्ञप्तः, शब्दपरिणामः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-सुरभिशब्दपरिणामश्च, दुरभिशब्दपरिणामश्च१०, स एषोऽजीवपरिणामश्च । परिणामपदं समाप्तम् ॥सू० ३॥

टीका-अथाजीवपरिणामं प्ररूपयितुमाह-'अजीवपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अजीवपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दसविहे पण्णत्ते' अजीवपरिणाम स्तावद् दशविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-बंधण-

---

का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (कक्खडफासपरिणामे य जाव लुक्खफासपरिणामे य) कर्कशस्पर्शरूप परिणाम यावत् रूक्षस्पर्शरूप परिणाम

(अगुरुलहुय परिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! अगुरुलघु परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा! एगागारे पण्णत्ते) हे गौतम ! एकाकार कहा है

(सद्दपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! शब्द परिणाम कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! दो प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सुब्भिसद्दपरिणामे य दुब्भिसद्दपरिणामे य) शुभ शब्द परिणाम और अशुभ शब्द परिणाम (से त्तं अजीवपरिणामे य) यह अजीव परिणाम भी हुआ

परिणाम पद समाप्त

टीकार्थ-अब अजीव के परिणाम की प्ररूपणा की जाती है:-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! अजीव का परिणाम कितने प्रकार का कहा गया है ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! अजीव का परिणाम दश प्रकार का कहा

जहा) ते આ પ્રકારે (कक्खडफासपरिणामे य जाव लुक्खफासपरिणामे य) કર્કશ સ્પર્શ રૂપ પરિણામ યાવત્ રૂક્ષ સ્પર્શ રૂપ પરિણામ

(अगुरुलहुय परिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! અગુરૂ લઘુ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! एगागारे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! એકાકાર કહ્યા છે

(सद्दपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! શબ્દ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ? (गोयमा! दुविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सुब्भिसद्दपरिणामे य दुब्भिसद्दपरिणामे य) શુભ શબ્દ પરિણામ અને અશુભ શબ્દ પરિણામ (सेत्तं अजीवपरिणामे य) આ અજીવનું પરિણામ પૂર્ણ થયું

પરિણામ પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ-હવે અજીવના પરિણામની પ્રરૂપણા કરાય છે-શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભગવન્ ! આ અજીવ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

परिणामे १.' तद्यथा वन्धनपरिणामः १, 'गतिपरिणामे २' गतिपरिणामः २, 'संठाणपरिणामे ३' संस्थानपरिणामः ३, 'भेदपरिणामे ४' भेदपरिणामः ४, 'वण्णपरिणामे ५' वर्णपरिणामः ५, 'गंधपरिणामे ६' गन्धपरिणामः ६, 'रसपरिणामे ७' रसपरिणामः ७, 'फासपरिणामे ८' स्पर्शपरिणामः ८, 'अगुरुलहुयपरिणामे ९' अगुरुलघुकपरिणामः ९, 'सद्दपरिणामे १०' शब्दपरिणामश्च १०, गौतमः पृच्छति-'बंधणपरिणामे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते?' बन्धनपरिणामः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहे पण्णत्ते' बन्धनपरिणामो द्विविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-णिद्धबंधणपरिणामे लुक्खबंधणपरिणामे य' तद्यथा-स्निग्धबन्धनपरिणामः, रूक्षबन्धनपरिणामश्च, तत्र स्निग्धस्य बन्धनपरिणामः स्निग्धबन्धनपरिणामः, एवं रूक्षस्य बन्धनपरिणामो रूक्षबन्धनपरिणाम इत्यर्थः, अथ कथं तावत् स्निग्धस्य सतो बन्धनपरिणामः संजायते? कथं वा रूक्षस्य सतो बन्धनपरिणामः संजायते? इत्याकाङ्क्षा शान्त्यर्थं बन्धनपरिणामलक्षणं प्ररूपयति-'समणि-

गया है। वह इस प्रकार है-(१) बन्धन परिणाम (२) गतिपरिणाम (३) संस्थान परिणाम (४) भेदपरिणाम (५) वर्णपरिणाम (६) गंधपरिणाम (७) रसपरिणाम (८) स्पर्शपरिणाम (९) अगुरुलघुपरिणाम और (१) शब्दपरिणाम

गौतम-हे भगवन्! बन्धन परिणाम कितने प्रकार का कहा है?

भगवान्-हे गौतम! बन्धन परिणाम दो प्रकार का कहा है-वह इस प्रकार है-स्निग्धबन्धनपरिणाम और रूक्षबन्धनपरिणाम। स्निग्ध पुद्गल का बन्धन रूप परिणाम स्निग्धबन्धनपरिणाम कहलाता है और रूक्षपुद्गल का बन्धनरूप परिणाम रूक्षबन्धनपरिणाम कहलाता है। स्निग्ध का और रूक्ष का बन्धन परिणाम किस प्रकार से होता है? इस आकांक्षा की शांति के लिए बन्धन परिणाम के लक्षण की प्ररूपणा करते हैं-'समान गुण स्निग्धता वाले

શ્રી ભગવન્! ઉત્તર આપે છે-હેગૌતમ! અજીવ પરિણામ દશ પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે છે

(૧) બન્ધનપરિણામ (૨) ગતિપરિણામ (૩) સંસ્થાનપરિણામ (૪) ભેદપરિણામ (૫) વર્ણપરિણામ (૬) ગંધપરિણામ (૭) રસપરિણામ (૮) સ્પર્શપરિણામ (૯) અગુરૂલઘુ પરિણામ અને (૧૦) શબ્દપરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! બન્ધન પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! બન્ધન પરિણામ બે પ્રકારના કહ્યાં છે તે આ પ્રકારે છે સ્નિગ્ધ બન્ધન પરિણામ અને રૂક્ષ બન્ધન પરિણામ છે સ્નિગ્ધ પુદ્ગલના બન્ધન રૂપી પરિણામ સ્નિગ્ધ બન્ધન પરિણામ કહેવાય છે અને રૂક્ષ પુદ્ગલના બન્ધન રૂપ પરિણામ રૂક્ષ બન્ધન પરિણામ કહેવાય છે. સ્નિગ્ધના અને રૂક્ષના બન્ધન પરિણામ કયા પ્રકારથી થાય છે?

એ આકાંક્ષાની શાન્તિ કરવાને માટે બન્ધન પરિણામના લક્ષણની પ્રરૂપણા કરે છે

द्धयाए बंधो न होइ, समलुक्खयाए वि ण होइ । वेमायणिद्धलुक्खत्तणेण बंधो उ खंधाणं ॥१॥ समस्निग्धतायां–परस्परं समस्निग्धत्वे–समगुणस्निग्धत्वे बन्धो न भवति, तथा परस्परं समरूक्षतायामपि–समगुणरूक्षत्वेऽपि बन्धो न भवति, विमात्रस्निग्धरूक्षत्वेन–यदा-परस्परं स्निग्धतायाः रूक्षतायाश्च विमात्रा–भवति तदा स्कन्धानां बन्धस्तु संजायते तथाहि–समगुणस्निग्धस्य परमाण्वादेः समगुणस्निग्धेन परमाण्वादिना सह सम्बन्धो न भवति, एवं समगुणरूक्षस्यापि परमाण्वादेः समगुणरूक्षेण परमाण्वादिना सह सम्बन्धो न भवति अपितु विषमगुणस्निग्धस्य परमाण्वादेः विषमगुणस्निग्धेन, विषमगुणरूक्षस्य च विषमगुणरूक्षेण सम्बन्धो विषममात्रत्वात्परस्परमुपजायते इतिभावः, अथ विषममात्राप्रस्तावात् तत्प्ररूपणार्थ-माह–'णिद्धस्स णिद्धेण दुयाहिएणं, लुक्खस्स लुक्खेण दुयाहिएणं । णिद्धस्य लुक्खेण उवेइ बंधो, जहण्णवज्जो विसमो समो वा ॥२॥' स्निग्धस्य रूक्षेण उपैति बन्धः, जघन्यवर्जोऽविषमः समो वा इति, अयं भावः–यदा स्निग्धस्य परमाण्वादेः स्निग्धगुणेनै परमाण्वादिना सह बन्धश्चेद् भवेत्तदा नियमतो द्व्यादिकाधिकगुणेनैव परमाण्वादिना सहेत्यर्थः, एवं रूक्षगुण-स्यापि परमाण्वादेः रूक्षगुणेन परमाण्वादिना सह यदा बन्धश्चेद् भवेत्तदा तस्यापि नियमत-

पुद्गलों का बन्ध नहीं होता है और समान गुण वाले रूक्ष पुद्गलों का भी बन्ध नहीं होता है, किन्तु जब स्निग्धता और रूक्षता की मात्रा विषम होती है, तब स्कंधों का परस्पर बन्ध होता है । अर्थात् समान गुण स्निग्ध परमाणु आदि का समान गुण स्निग्धता वाले परमाणु आदि के साथ बंध नहीं होता । इसी प्रकार समान गुण रूक्ष परमाणु आदि के साथ समान गुण रूक्ष परमाणु आदि का बंध नहीं होता है । किन्तु विषम गुण वाले स्निग्ध परमाणु आदि का विषम गुण वाले स्निग्ध परमाणु के साथ और विषमगुण रूक्ष का विषमगुण रूक्ष परमाणु के साथ बंध होता है । अब विषम मात्रा के प्रकरण के कारण उसकी प्ररूपणा करने के लिए कहते हैं–'यदि स्निग्ध परमाणु आदि का स्निग्ध परमाणु आदि के साथ बंध होता है तो दो गुण अधिक परमाणु आदि के साथ ही होता

સમાન ગુણ સ્નિગ્ધતા વાળા પુદ્ગલોનો બન્ધ નથી હોતો, અને સમાન ગુણ રૂક્ષતા વાળા પુદ્ગલોનો પણ બંધ થતો નથી. કિન્તુ જ્યારે સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાની માત્રા વિષમ થાય છે, ત્યારે સ્કન્ધોનો પરસ્પર બન્ધ થાય છે- અર્થાત્ સમાન ગુણ પરમાણુ આદિના સમાન ગુણ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ આદિની સાથે બન્ધ નથી થતો એ જ પ્રકારે સમાન ગુણ રૂક્ષ પરમાણુ આદિના સાથે સમાન ગુણ રૂક્ષ પરમાણુ આદિની સાથે પણ નથી થતો પરંતુ વિષમ ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિના વિષમ ગુણવાળા સ્નિગ્ધની સાથે અને વિષમ ગુણવાળા રૂક્ષનો વિષમ ગુણ રૂક્ષની સાથે બન્ધ થાય છે

હવે વિષમ માત્રાના પ્રકરણના કારણે તેની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહે છે

યદિ સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિનો સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિની સાથે બન્ધ થાય છે તો બે ગુણ અધિક પરમાણુ આદિની સાથે જ બંધ થાય છે. એજ પ્રકારે રૂક્ષ પરમાણુ

स्तेन द्व्यादिकाधिकगुणेनैव सह बन्धो भवेद् नान्यथेति पूर्वार्द्धार्थः, अथोत्तरार्द्धार्थं प्ररूपयितुम्-यदा तु स्निग्धरूक्षयोर्बन्धो भवति तदा कथमित्या शङ्कायामाह-स्निग्धस्य परमाण्वादेः रूक्षेण परमाण्वादिना बन्धः उपैति-उपपद्यते, किन्तु जघन्यवर्जः-जघन्यपदं वर्जयित्वा, विषमो वा भवेत् समो वा भवेत्, तथा च जघन्यम्-एकगुणस्निग्धम्, एकगुणरूक्षञ्च वर्जयित्वा शेषस्य द्विगुणस्निग्धादे द्विगुणरूक्षादिना सर्वेण बन्धो भवतीतिभावः, इत्येवं रीत्या बन्धनपरिणामं प्ररूप्य सम्प्रति गतिपरिणामं प्ररूपयति-'गतिपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! गतिपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहे पण्णत्ते' गतिपरिणामो द्विविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-फुसमाण-

---

है' इसी प्रकार रूक्ष परमाणु आदि का रूक्ष परमाणु आदि के साथ जब बंध होता है तो उसका भी नियम से दो आदि अधिक गुण वाले परमाणु के साथ ही बंध होना है, अन्यथा नहीं। यह गाथा के पूर्वार्ध का अर्थ हुआ। अब उसके उत्तरार्ध का अर्थात् आगे के आधे का अर्थ कहते हैं-जब स्निग्ध और रूक्ष पुद्गलों का परस्पर बंध होता है, तब किस प्रकार बंध होता है ? सो कहते हैं-निग्ध परमाणु आदि का रूक्ष परमाणु आदि के साथ बन्ध हो सकता है, किन्तु जघन्य गुण को छोडकर होता है, चाहे वह सम हो अथवा विषम हो। जघन्य का आशय है एक डिग्री (काला) वाला स्निग्ध या एक डिग्री (काला) वाला रूक्ष। उसे छोडकर शेष दो गुण वाले आदि स्निग्ध का द्विगुण रूक्ष आदि के साथ बंध होता है। इस प्रकार बन्धन परिणाम की प्ररूपणा करके अवगति परिणाम की प्ररूपणा करते हैं-

गौतम-हे भगवन् ! गतिपरिणाम कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्-हे गौतम ! गति परिणाम दो प्रकार का कहा है, वह इस प्रकार

આદિનો રૂક્ષ પરમાણુ આદિની સાથે જ્યારે બન્ધ થાય છે તો તેના પણ નિયમથી બે આદિ અધિક ગુણવાળાની સાથે જ બંધ થાય છે, અન્યથા નહિ. આ ગાથાના પૂર્વાર્ધનો અર્થ થયો. હવે તેના ઉત્તરાર્ધનો અર્થાત્ આગળના અડધા ભાગનો અર્થ કહે છે

જ્યારે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બન્ધ થાય છે. ત્યારે કેવા પ્રકારે બંધ થાય છે ? તે કહે છે-સ્નિગ્ધ પરમાણુ આદિનો રૂક્ષ પરમાણુ આદિની સાથે બંધ થઇ શકે છે, કિન્તુ જઘન્ય ગુણને છોડીને થાય છે, ભલે તે સમ હોય કે વિષમ હોય. જઘન્યનો આશય છે, એક ડિગ્રી (કાળાશ) વાળા સ્નિગ્ધ અગર એક ડીગ્રી (કાળાશ) વાળા રૂક્ષ. તેને છોડીને શેષ બે ગુણવાળા આદિ સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણ રૂક્ષ આદિની સાથે બંધ થાય છે. એ પ્રકારે બન્ધન પરિણામની પ્રરૂપણા કરીને હવે ગતિ પરિણામની પ્રરૂપણા કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ગતિપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગતિપરિણામ બે પ્રકારના કહ્યાં છે, તે આ પ્રકારે છે

गतिपरिणामे य अफुसमाणगतिपरिणामे य' तद्यथा-स्पृशद्गतिपरिणामश्च, अस्पृशद्गति-परिणामश्च तत्र वस्त्वन्तरं स्पृशतो गतिपरिणामः स्पृशद्गतिपरिणामः, यथा जलस्योपरि प्रयत्नेन तिर्यक्प्रक्षिप्ताया ठिक्करिकायाः स्पृशद् गतिपरिणामो भवति, सा हि तिर्यक् प्रक्षिप्ता सती अवान्तरे जलं स्पृशन्ती उपरि निपतन्ती गच्छति, क्रीडायां शिशुजनप्रसिद्धमेतत्, तथा अस्पृशतो गतिपरिणामोऽस्पृशद्गतिपरिणामः, तथा च यद् वस्तु केनापि पदार्थेन सह अवान्तरे संस्पर्शं नानुभवति तस्यास्पृशद्गतिपरिणामो भवति यथा प्रक्षिप्तो वाणो गच्छति, इत्याशयः,

अथ गतिपरिणाममेव प्रकारान्तरेणाह-'अहवा दीहगइपरिणामे य, हस्सगइपरिणामे य २' अथवा दीर्घगतिपरिणामश्च, ह्रस्वगतिपरिणामश्च, तत्र दूरदेशान्तरप्राप्तिपरिणामो दीर्घगति-परिणाम उच्यते, समीपदेशान्तरप्राप्तिपरिणामो ह्रस्वगतिपरिणामो व्यपदिश्यते, गौतमः

है-स्पृशत् गति परिणाम और अस्पृशत् गति परिणाम। बीच में आने वाली दूसरी वस्तुओं को स्पर्श करते हुए जो गति होती है, वह स्पृशत् गति कहलाती है, उस गतिरूप परिणाम को स्पृशत् गति परिणाम कहते हैं, जैसे जल के ऊपर प्रयत्न करके तिर्छी फेंकी हुई ठीकरी का गतिपरिणाम। तिर्छी फेंकी हुई ठीकरी बीच में जल का स्पर्श करती हुई गति करती है। बच्चे इस प्रकार खिलवाड करते हुए देखे जाते हैं। इसके विपरीत बीच में आने वाले पदार्थों को स्पर्श किये विना ही जो वस्तु गमन करती है, उसकी गति अस्पृशत् गति परिणाम कहलाती है, जैसे सिद्ध जीव सिद्धशिला की ओर गमन करते हैं।

अब गति परिणाम का ही प्रकारान्तर से निरूपण करते हैं-गतिपरिणाम दो प्रकार का है-दीर्घगति परिणाम और ह्रस्वगति परिणाम। बहुत दूरवर्ती देश की प्राप्ति का जो कारण हो वह दीर्घगति परिणाम कहलाता है और समीप देशान्तर की प्राप्ति की कारणभूत गति को ह्रस्वगति परिणाम कहते हैं।

સ્પૃશત્ ગતિપરિણામ અને અસ્પૃશત્ ગતિપરિણામ. વચમા આવનારી બીજી વસ્તુઓને સ્પર્શવા છતાં જે ગતિ થાય છે. મે સ્પૃશત્ ગતિ કહેવાય છે. એ ગતિ રૂપ પરિણામને સ્પૃશત્ ગતિ પરિણામ કહે છે, જેમકે પાણીના ઊપર પ્રયત્ન કરીને તિર્છિ ફેંકેલી ઠીંક-રીનું ગતિપરિણામ, તિર્છિ ફેંકેલી ઠીંકરી વચમાં જળનો સ્પર્શ કરતી થકી ગતિ કરે છે છોકરા આ રીતે રમતા નજરે પડે છે. તેનાથી વિપરીત વચમા આવનારા પદાર્થોને સ્પર્શ કર્યા વિના જ જે વસ્તુ ગમન કરે છે, તેમની ગતિ અસ્પૃશત્ ગતિ પરિણામ કહેવાય છે. જેમ સિદ્ધજીવ, સિદ્ધ શિલાની તરફ ગમન કરે છે.

હવે ગતિપરિણામનું જ પ્રકાન્તરે નિરૂપણ કરે છે-ગતિપરિણામ બે પ્રકારના છે-દીર્ઘ ગતિ પરિણામ અને હ્રસ્વ ગતિ પરિણામ. બહુ જ દૂરવર્તી દેશની પ્રાપ્તિનું જે કારણ હોય તે દીર્ઘ ગતિ પરિણામ કહેવાય છે અને સમીપ દેશાન્તરની પ્રાપ્તિના કારણ-ભૂત ગતિને હ્રસ્વ ગતિ પરિણામ કહે છે,

पृच्छति-'संठाणपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! संस्थानपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' संस्थानपरिणामः पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-परिमंडलसंठाणपरिणामे जाव आयतसंठाणपरिणामे ३' तद्यथा-परिमण्डलसंस्थानपरिणामः, यावत्-वृत्तसंस्थानपरिणामः, त्र्यस्रसंस्थानपरिणामः, चतुरस्रसंस्थानपरिणामः, आयतसंस्थानपरिणामः, तत्र परिमण्डलं-गोलं यत् संस्थानमाकारविशेषस्तद्रूपः परिणामः परिमण्डलसंस्थानपरिणामः, वृत्तम्-वर्तुलं यत् संस्थानं तद्रूपः परिणामो वृत्तसंस्थानपरिणामः, तिस्रः अस्रयः कोणात्मिका यस्य तत् त्र्यस्रं यत् संस्थानं तदात्मकः परिणामस्त्र्यस्रपरिणामः, एवं चतस्रः अस्रयो यस्य तत् चतुरस्रं यत् संस्थानं तदात्मकः परिणामश्चतुरस्रपरिणामो व्यपदिश्यते, एवम्-आयतं विस्तृतं यत् संस्थानं तद्रूपः-परिणामः-आयतसंस्थानपरिणाम उच्यते, गौतमः पृच्छति-'भेदपरिणामेणं भंते ! कइ विहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! भेदपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' भेदपरिणामस्तावद् पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-खंडभेदपरिणामे जाव उक्करिया भेदपरिणामे' तद्यथा-खण्डभेदपरिणामो यावत् प्रतरभेदः चूर्णिकाभेदः अनु-

---

गौतम-हे भगवन् ! संस्थान परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम ! संस्थान परिणाम पांच प्रकार कहा है, यथा-परिमंडलसंस्थान यावत् आयत संस्थान अर्थात् वृत्तसंस्थान, त्र्यस्त्रसंस्थान, चतुरस्र संस्थान और आयत संस्थान। गोलाकार को परिमंडल संस्थान कहते हैं, वर्तुल आकार वृत्त संस्थान कहलाता है, त्रिकोण आकृति त्र्यस्र संस्थान चौकोर आकार चतुरस्र संस्थान और लम्बा आकार आयत संस्थान कहलाता है। इन आकारों के रूप में होने वाला परिणमन इन्हीं के नाम से कहा जाता है।

गौतम-हे भगवन् ! भेद परिणाम कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्- हे गौतम ! भेद परिणाम पांच प्रकार का कहा है, यथा-खंड भेद परिणाम, प्रतरभेद परिणाम, चूर्णिकाभेद परिणाम, अनुतटिकाभेद परि-

---

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સંસ્થાન પરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સસ્થાન પરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે. જેમકે-પરિમંડલ સંસ્થાન પરિણામ યાવત્ આયત સંસ્થાન અર્થાત (વૃત્ત સંસ્થાન) ત્ર્યસ્ર સસ્થાન ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન. ગોળાકારને પરિમંડલ સંસ્થાન કહે છે, વર્તુલ આકાર વૃત્ત સંસ્થાન કહેવાય છે, ત્રિકોણ આકૃતિ ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન, ચોરસ આકાર ચતુરસ્ર સસ્થાન અને લાંબો આકાર આયત સંસ્થાન કહેવાય છે. આ આકારોના રૂપમાં થનાર પરિણમન તેમના જ નામથી કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્-ભેદ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભેદ પરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે, જેમકે-ખંડભેદ

तटिकाभेदः उत्करिका भेदपरिणामः ४, तत्र अयःखण्डानां वा ताम्रखण्डानां वा शीशक खण्डादीनां वा भेदः खण्डभेदपरिणामः, एवं वंशानां वा वेतसानां वा नलानां वा कदली-स्तम्भादीनां वा भेदः प्रतरभेदपरिणामः तथा तिलचूर्णानां वा मुद्गचूर्णानां वा माषचूर्णानां वा पिप्पलीचूर्णानां वा मरीचचूर्णानां वा शृङ्गवेरचूर्णानां वा भेदः चूर्णिका भेदपरिणामः, तथा अवटानां वा तडागानां वा ह्रदानां वा नदीनां वा, वापीनां वा पुष्करिणीनां वा, दीर्घिकाणां वा गुञ्जालिकानां वा, सरः प्रभृतीनां वा भेदः अनुतटिका भेदपरिणामः, तिलशृङ्गाणां वा मुद्गशृङ्गाणां वा माषशृङ्गाणां वा एरण्डवीजानां वा स्फोटनभेदः उत्कलिका भेदपरिणामः। गौतमः पृच्छति-'वण्णपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! वर्णपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे

णाम और उत्कटिकाभेद परिणाम।

लोहे के खंडों का, तांबे के खंडों का, शीशे के खंडों आदि का भेद खंड भेद कहलाता है। बांसों का, वेतों का, नलों का, कदली स्तंभों का भेद प्रतर भेद कहलाता है। तिल के चूरे का, मूंग के चूरे का, उडद के चूरे का, पीपल के चूरे का, मिर्च के चूरे का, अदरख के चूरे का भेद चूर्णिकाभेद कहलाता है। कूप, तालाब, ह्रद, नदी, वापी पुष्करिणी, दीर्घिका, गुंजालिका तथा सरोवर आदि का भेद अनुतटिकाभेद कहलाता है। तिल की फलियों का, मूंग की फलियों का, उडद की फलियों का तथा एरण्ड के बीजों का फूटना उत्कटिका भेद कहलाता है।

गौतम -हे भगवन् ! वर्णपरिणाम कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्- हे गौतम ! वर्ण परिणाम पांच प्रकार का कहा है, यथा-कृष्ण-वर्णपरिणाम, नीलवर्णपरिणाम, लोहितवर्णपरिणाम, पीतवर्णपरिणाम और शुक्लवर्ण परिणाम।

પરિણામ, પ્રતરભેદ પરિણામ, ચૂર્ણિકાભેદ પરિણામ, અનુતટિકા ભેદ પરિણામ અને ઉત્કરિકા ભેદ પરિણામ. લોઢાનાખંડ, તાંબાનાખંડ, શીશાનાખંડ આદિ ભેદખંડ ભેદ કહેવાય છે. વાંસોના, નેતરના, નલોના, કદલી સ્તંભોના ભેદ પ્રતરભેદ કહેવાય છે. તલનાભૂકાના, મગનાભૂકાના, અડદના ભૂકાના, પીપળના ચૂરાના, મરચાના ચૂરાના, આદુના ચૂરાના, ભેદ ચૂર્ણિકા ભેદ કહેવાય છે, કૂપ, તળાવ, હ્રદ, નદી, વાવ, પુષ્કરણી, દીર્ઘિકા, ગુંજાલિકા તથા સરોવર આદિના ભેદ અનુતટિકા ભેદ કહેવાય છે. તલની ફળીયોના, મગનીફળીયોના, અડદની ફળીયોના તથા એરડાના બીજોનું ફુટવું તે ઉત્કટિકા ભેદ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! વર્ણ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! વર્ણ પરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે, જેમકે-કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ, નીલવર્ણ પરિણામ; લોહિતવર્ણ પરિણામ, પીતવર્ણ પરિણામ, અને શ્વેત

पण्णत्ते' वर्णपरिणामः पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-कालवण्णपरिणामे जाव सुक्किल्लवण्णपरिणामे ५' तद्यथा-कृष्णवर्णपरिणामो यावत् नीलवर्णपरिणामः, लोहितवर्णपरिणामः, हरिद्रावर्णपरिणामः, शुक्लवर्णपरिणामश्च, गौतमः पृच्छति-'गंधपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते !' हे भदन्त ! गन्धपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहे पण्णत्ते' गन्धपरिणामो द्विविधः प्रज्ञप्तः 'तं जहा-सुब्भिगंधपरिणामे, दुब्भिगंधपरिणामे य६' तद्यथा-सुरभिगन्धपरिणामः, दुरभिगन्धपरिणामश्च, गौतमः पृच्छति-'रसपरिणामे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! रसपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' रसपरिणामः पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-तित्तरसपरिणामे जाव महुररसपरिणामे७' तद्यथा-तिक्तरसपरिणामः, यावत्-अम्लरसपरिणामः, कटुरसपरिणामः, कषायरसपरिणामः, मधुररसपरिणामश्च, गौतमः पृच्छति-'फासपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ? हे भदन्त ! स्पर्शपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा ' हे गौतम ! 'अट्ठविहे पण्णत्ते' स्पर्शपरिणामस्तावद् अष्टविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-कक्खडफासपरिणामे य जाव लुक्खफासपरिणामे य८' तद्यथा कर्कशस्पर्शपरिणामश्च

गौतम-हे भगवन् ! गंध परिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्- हे गौतम ! गंध परिणाम दो प्रकार का कहा है-सुरभिगंधपरिणाम और दुरभिगंधपरिणाम ।

गौतम-हे भगवन् ! रस परिणाम कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्-हे गौतम ! रस परिणाम पांच प्रकार का कहा है, यथा-तिक्तरसपरिणाम, अम्लरसपरिणाम, कटुकरसपरिणाम, कषायरसपरिणाम और मधुररसपरिणाम ।

गौतम-हे भगवन् ! स्पर्शपरिणाम कितने प्रकार का है ?

भगवान्-हे गौतम ! आठ प्रकार का कहा है, यथा-कर्कश स्पर्श परिणाम यावत् रूक्षस्पर्शपरिणाम, अर्थात् कर्कश स्पर्शपरिणाम, मृदुस्पर्शपरिणाम,

(શુક્લ) વર્ણ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ગંધપરિણામ કેટલા પ્રકારના છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ગંધપરિણામ બે પ્રકારના કહેલા છે-સુરભિગંધ પરિણામ અને દુરભિગંધ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! રસપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! રસપરિણામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે, જેમકે તિક્તરસ પરિણામ, અમ્લરસ પરિણામ, કટુકરસ પરિણામ, કષાયરસ પરિણામ અને મધુરરસ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સ્પર્શપરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આઠ પ્રકારના કહ્યાં છે, જેમકે-કર્કશસ્પર્શ પરિણામ યાવત્

यावत्-मृदुकस्पर्शपरिणामः, गुरुस्पर्शपरिणामः, लघुस्पर्शपरिणामः, उष्णस्पर्शपरिणामः, शीतस्पर्शपरिणामः, स्निग्धस्पर्शपरिणामः, रूक्षस्पर्शपरिणामश्च, गौतमः पृच्छति-'अगुरुलहुयपरिणामेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! अगुरुलघुकपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'एगागारे पण्णत्ते' अगुरुलघुकपरिणामः एकाकारः-एक प्रकार एव प्रज्ञप्तः, तत्रा गुरुलघुकपरिणामस्तावद्-'कम्मगमणभासाइं एयाइं अगुरुलहुयाइं' इति वचनप्रामाण्यात् कर्ममनो भाषा द्रव्यपुद्गलानां प्रज्ञप्तः, एवमेव अमूर्तद्रव्याणामाकाशादीनां वा अगुरुलघुपरिणामो द्रष्टव्यः, अगुरुलघुपरिणामग्रहणस्योपलक्षणतया गुरुलघुपरिणामोप्यवसेयः, स च तैजस द्रव्यपर्यन्ताना मौदारिकादि द्रव्याणां विज्ञेयः, तथा चोक्तम् 'ओरालिय वेउव्वियआहारगए य गुरुलहुदव्वा' औदारिक वैक्रियाहारक तेजांसि

गुरुस्पर्शपरिणाम, लघुस्पर्शपरिणाम, उष्णस्पर्शपरिणाम, शीतस्पर्शपरिणाम, स्निग्धस्पर्शपरिणाम, रूक्षस्पर्शपरिणाम ।

गौतम-हे भगवन् ! अगुरुलघु परिणाम कितने प्रकार का कहा गया है ?

भगवान्-हे गौतम ! अगुरुलघु परिणाम एक ही प्रकार का होता है। 'कम्मगमणभासाइं एयाइं अगुरुलघुयाइं' इस आगम वचन के अनुसार कार्मण वर्गणा, मनोवर्गणा और भाषावर्गणा के पुद्गल अगुरुलघु परिणाम वाले होते हैं। इसी प्रकार अमूर्त्त आकाश आदि द्रव्यों का भी अगुरुलघु परिणाम समझना चाहिए। यहां अगुरुलघु परिणाम का ग्रहण उपलक्षण मात्र है, अतएव गुरुलघु परिणाम भी यहां समझ लेना चाहिए। यह गुरुलघु परिणाम औदारिक आदि से लेकर तैजस द्रव्य तक पाया जाता है। कहा भी है-'औदारिक, वैक्रिय और आहारक तथा तैजस द्रव्य गुरुलघु होते हैं।'

गौतम-हे भगवन् ! शब्दपरिणाम कितने प्रकार का है ?

રૂક્ષસ્પર્શ પરિણામ, અર્થાત્ કર્કશસ્પર્શ પરિણામ, મૃદુસ્પર્શ પરિણામ, ગુરૂસ્પર્શ પરિણામ લઘુસ્પર્શ પરિણામ, ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણામ, શીતસ્પર્શ પરિણામ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ પરિણામ, રૂક્ષસ્પર્શ પરિણામ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અગુરૂલઘુ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહેલાં છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અગુરૂલઘુ પરિણામ એક જ પ્રકારનું કહેલું છે, 'कम्मगमण भासाइं एयाइं अगुरुलहुयाइं' આ આગમ વચનના અનુસાર કાર્મણ વર્ગણા, મનોવર્ગણા અને ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલ અગુરૂલઘુ પરિણામવાળા હોય છે. એજ પ્રકારે અમૂર્ત આકાશ આદિ દ્રવ્યોના પણ અગુરૂલઘુ પરિણામ સમજવા જોઇએ અહીં અગુરૂલઘુ પરિણામનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણ માત્ર છે, તેથી જ ગુરૂલઘુ પરિણામ પણ અહીં સમજી લેવું જોઇએ. આ ગુરૂલઘુ પરિણામ ઔદારિક આદિથી શરૂ કરી તૈજસ દ્રવ્ય સુધી મળી આવે છે. કહ્યુ પણ છે-ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક તથા તૈજસ દ્રવ્ય ગુરૂલઘુ હોય છે.

गुरुलघूनि द्रव्याणि, इति, गौतमः पृच्छति-'सद्दपरिणामे णं भंते कइविहे पण्णत्ते?' हे भदन्त! शब्दपरिणामः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहे पण्णत्ते' शब्दपरिणामस्तावद् द्विविधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-सुब्भिसद्दपरिणामे य दुब्भिसद्दपरिणामेय १०' सुरभिशब्दपरिणामश्च, दुरभिशब्दपरिणामश्च, तत्र सुरभिशब्दः-शुभशब्दः, दुरभिशब्दः-अशुभशब्द इत्यर्थः 'से तं अजीवपरिणामेय' स एषः अजीवपरिणामश्च प्रज्ञप्तः, 'परिणामपयं समत्तं' इति परिणामपद त्रयोदशं समाप्तम् १३, ॥ सू० ३ ॥

अथ चतुर्दशं पदम्

कषायवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्-कइ णं भंते! कसाया पण्णत्ता? गोयमा! चत्तारि कसाया पण्णत्ता, तं जहा-कोहकसाए, माणकसाए, मायाकसाए, लोभकसाए, नेरइयाणं भंते! कइ कसाया पण्णत्ता? गोयमा! चत्तारि कसाया पण्णत्ता, तं जहा-कोहकसाए, जाव लोभकसाए, एवं जाव वेमाणियाणं, कइपइट्ठिएणं भंते! कोहे पण्णत्ते? गोयमा! चउपइट्ठिए कोहे पण्णत्ते, तं जहा-आयपइट्ठिए, परपइट्ठिए, तदुभयपइट्ठिए, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं दंडओ, एवं माणेणं दंडओ, मायाए दंडओ, लोभेणं दंडओ, कइहिं णं भंते! ठाणेहिं कोहुप्पत्ती भवइ? गोयमा! चउहिं ठाणेहिं कोहुप्पत्ती भवइ तं जहा-खेत्तं पडुच्च वत्थुं पडुच्च सरीरं पडुच्च उवहिं पडुच्च, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, एवं माणेण वि, मायाए वि, लोभेण वि, एवं एए वि चत्तारि दंडगा। कइविहे णं भंते! कोहे

भगवान्-हे गौतम! दो प्रकार का कहा है-सुरभिशब्दपरिणाम और दुरभिशब्दपरिणाम। यहां सुरभि शब्द शुभ का और दुरभि शब्द अशुभ का वाचक है। जो श्रोता को प्रिय हो वह सुरभि शब्द और जो अप्रिय प्रतीत हो वह दुरभि शब्द कहलाता है। यह अजीव परिणाम की प्ररूपणा हुई।

परिणामपद समाप्त

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! શબ્દ પરિણામ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! બે પ્રકારના કહ્યાં છે-સુરભિ શબ્દ પરિણામ અને દુરભિ શબ્દ પરિણામ. અહીં સુરભિ શબ્દ શુભનો અને દુરભિ શબ્દ અશુભનો વાચક છે.

જે શ્રોતાને પ્રિય હોય તે સુરભિ શબ્દ અને જે અપ્રિય હોય તે દુરભિ શબ્દ કહેવાય છે. આ અજીવ પરિણામની પ્રરૂપણા થઈ પરિણામ પદ સમાપ્ત ॥૧૩॥

ચૌદમુ કષાય પદ

पण्णत्ते ? गोयमा ! चउविहे कोहे पण्णत्ते, तं जहा-अणंताणुबंधि-कोहे, अपच्चक्खाणे कोहे, पच्चक्खाणावरणे कोहे. संजलणे कोहे, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, एवं माणे णं मायाए लोभेणं, एए वि चत्तारि दंडगा ॥सू० १॥

छाया-कति खलु भदन्त ! कषायाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! चत्वारः कषायाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-क्रोधकषायः, मानकषायः, मायाकषायः, लोभकषायः, नैरयिकाणां भदन्त ! कति कषायाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! चत्वारः कषायाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्रोधकषायो यावल्लोभ-कषायः, एवं यावद् वैमानिकानाम् कति प्रतिष्ठितः खलु भदन्त ! क्रोधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! चतुः प्रतिष्ठितः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मप्रतिष्ठितः, परप्रतिष्ठितः, तदुभयप्रतिष्ठितः,

चौदहवां कषायपद

कषाय वक्तव्यता

शब्दार्थ-(कइणं भंते ! कसाया पण्णत्ता ?) हे भगवन ! कषाय कितने कहे हैं ? (गोयमा ! चत्तारि कसाया पण्णत्ता) हे गौतम ! चार कषाय कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (कोहकसाए, माणकसाए, माया कसाए, लोभकसाए) क्रोध कषाय, मानकषाय, मायाकषाय, लोभकषाय

(नेरइयाणं भंते ! कइ कसाया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नारकों में कितने कषाय होते हैं ? (गोयमा ! चत्तारि कसाया पण्णत्ता) हे गौतम ! चार कषाय कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार हैं (कोहकसाए जाव लोहकसाए) क्रोध कषाय यावत् लोभ कषाय (एवं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार यावत् वैमानिकों में

(कइपइट्ठिए णं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् क्रोध कितनों पर प्रतिष्ठित आश्रित है ? (गोयमा ! चउपइट्ठिए कोहे पण्णत्ते) हे गौतम ! क्रोध चार पर

કષાય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(कइणं भंते ! कसाया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! કષાય કેટલા કહ્યા છે ? (गोयमा ! चत्तारि कसाया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ચાર કષાય કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कोहकसाए, माणकसाए, मायाकसाए, लोभकसाए) ક્રોધકષાય- માનકષાય, માયાકષાય, લોભકષાય

(नेरइयाणं भंते ! कइकसाया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! નારકોમાં કેટલા કષાય હોય છે ? (गोयमा ! चत्तारि कसाया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ચાર કષાય કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कोहकसाए जाव लोहकसाए) ક્રોધકષાય યાવત્ લોભકષાય (एवं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે યાવત્ વૈમાનિકોમાં

(कइपइट्ठिएणं भंते ! कोहे पण्णत्ते) હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પર પ્રતિષ્ઠિત-આશ્રિત છે (गोयमा ! चउ पइट्ठिए कोहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત કહેલ છે

अप्रतिष्ठितः, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानां दण्डकः, एवं मानेन दण्डकः, मायया दण्डकः, लोभेन दण्डकः, कतिभिः खलु भदन्त ! स्थानैः क्रोधोत्पत्ति र्भवति ? गौतम ! चतुर्भिः स्थानैः क्रोधोत्पत्ति र्भवति, तद्यथा- क्षेत्रं प्रतीत्य, वास्तु प्रतीत्य, शरीरं प्रतीत्य, उपधिं प्रतीत्य,एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम्, एवं मानेनापि, माययाऽपि, लोभेनापि, एवम् एतेऽपि दण्डकाः, कतिविधः खलु भदन्त ! क्रोधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अनन्तानुबन्धी-क्रोधः, अप्रत्याख्यानक्रोधः, प्रत्याख्यानावरणक्रोधः, संज्व-

---

प्रतिष्ठित कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (आयपइट्ठिए) आत्म प्रतिष्ठित (परपइट्ठिए) परप्रतिष्ठित (तदुभयपइट्ठिए) इन दोनों पर प्रतिष्ठित (अप्पइट्ठिए) अप्रतिष्ठित निराधार (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नैरयिकों यावत् वैमानिकों का (दंडओ) दंडक (एवं माणेण दंडओ) इसी प्रकार मान से दंडक कहना (मायाए दंडओ) माया से दंडक (लोभेणं दंडओ) लोभ से दंडक

(कइहिं णं भंते ! ठाणेहिं कोहुप्पत्ती भवइ ?) हे भगवन् ! कितने स्थानों अर्थात् कारणों से क्रोध की उत्पत्ति होती है ? (गोयमा चउहिं ठाणेहिं कोहुप्पत्ती भवइ) हे गौतम ! चार कारणों से क्रोध की उत्पत्ति होती है (तं जहा) वह इस प्रकार (खेत्तं पडुच्च) क्षेत्र के आश्रित (वत्थुं पडुच्च) वास्तु के आश्रित (सरीरं पडुच्च) शरीर के आश्रित (उवहिं पडुच्च) उपधि के आश्रित (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों का (एवं माणेण वि, मायाए वि, लोभेण वि) इसी प्रकार मान से भी, माया से भी, लोभ से भी (एवं एए वि चत्तारि दंडगा) इस प्रकार ये भी चार दंडक

(कइविहे णं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! क्रोध कितने प्रकार का कहा

(तं जहा) ते આ પ્રકારે (आयपइट्ठिए) આત્મ પ્રતિષ્ઠિત (परपइट्ठिए) પર પ્રતિષ્ઠિત (तदुभयपइट्ठिए) તે બન્ને પરપ્રતિષ્ઠિક (अपइट्ठिए) અપ્રતિષ્ઠિત- નિરાધાર (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે નૈરયિકોના યાવત્ વૈમાનિકોના (दंडओ) દંડકો (एवं माणेणं दंडओ) એ પ્રકારે માનની સાથેના દંડક કહેવા (मायाए दंडओ) માયાથી દંડક (लोभेणं दण्डओ) લોભથી દંડક

(कइहिं णं भंते ! ठाणेहिं कोहुप्पत्ती भवइ) હે ભગવન્ ! કેટલાં સ્થાનો અર્થાત્ કારણોથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं कोहुप्पत्ती भवइ) હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (खेत्तं पडुच्च) ક્ષેત્રના આશ્રિત (वत्थुं पडुच्च) વાસ્તુના (ઘર)ને આશ્રિત (सरीरं पडुच्च) શરીરના આશ્રિત (उवहिं पडुच्च) ઉપધિના આશ્રિત (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના (एवं माणेण वि, मायाए वि लोभेण वि) એજ પ્રકારે માનથી પણ, માયાથી પણ, લોભથી પણ (एवं एए वि चत्तारि दंडगा) એજ પ્રકારે આ પણ ચાર દંડક

(कइ विहेणं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा !

लनक्रोधः, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम्, एवं मानेन मायया लोभेन एतेऽपि चत्वारो दण्डकाः ॥ सू० १ ॥

टीका—त्रयोदशे पदे सामान्येन गत्यादिलक्षण जीवपरिणामस्य प्रतिपादितत्वेन सामान्यस्य च विशेषनिष्ठत्वात् तस्यापि विशेषतः क्वचित् कस्यचित् प्रतिपादनस्यावश्यकतया एकेन्द्रियाणामपि क्रोधादिकषायसद्भावात् चत्वारः कषायाः पुनर्भवमूलं सिञ्चन्ति इति दशवैकालिकवचनात्-मुख्यतया बन्धकारणत्वाच्च प्रथमं विशेषतः कषायपरिणामं प्ररूपयितुमाह-'कइ णं भंते ! कसाया पण्णत्ता' हे भदन्त ! कति खलु कषायाः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! चत्तारि कसाया पण्णत्ता' चत्वारः कषायाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा

है? (गोयमा ! चउव्विहे कोहे पण्णत्ते) हे गौतम ! चार प्रकार का क्रोध कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (अणंताणुबंधि कोहे) अनन्तानुबंधी क्रोध (अपच्चक्खाणे कोहे) अप्रत्याख्यानी क्रोध (पच्चक्खाणावरणे कोहे) प्रत्याख्यानावरण क्रोध (संजलणे कोहे) संज्वलन क्रोध (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों का क्रोध समझना (एवं माणेणं, मायाए, लोभेणं) इसी प्रकार मान, माया और लोभ से (एएवि चत्तारि दंडगा) ये भी चार दंडक हैं

टीकार्थ-तेरहवें पद में सामान्य रूप से गति आदि जीव के परिणामों का प्रतिपादन किया गया है और सामान्य विशेषों में रहता है अतः विशेषों के प्रतिपादन की भी आवश्यकता रहती है। एकेन्द्रिय जीवों में भी क्रोध आदि कषाय विद्यमान रहते हैं, क्यों कि चारों कषाय पुनर्भव के मूल को सिञ्चन करते हैं इति दशवैकालिक के वचन प्रमाण से तथा प्रधान रूप से बन्ध का कारण होने से प्रथम विशेषतः कषायपरिणाम की प्ररूपणा करने के लिए कहते हैं-

गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं- हे भगवन् ! कषाय कितने कहे हैं ?

चउव्विहे पण्णत्ते) हे गौतम ! चार प्रकारना क्रोध कह्या छे (तं जहा) ते आ प्रकारे (अणंताणुबंधी कोहे) अनन्तानुबंधी क्रोध (अपच्चक्खाणे कोहे) अप्रत्याख्यानी क्रोध (पच्चक्खाणावरणे कोहे) प्रत्याख्यानावरण क्रोध (संजलणे कोहे) संज्वलन क्रोध (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) एज प्रकारे नारको यावत् वैमानिकोना क्रोध समजवा (एवं माणेणं, मायाएं, लोभेणं) एज प्रकारे मान, माया, अने लोभथी (एए वि चत्तारि दंडगा) आ पण चार दंडक छे

ટીકાર્થ-તેરમા પદમાં સામાન્ય રૂપથી નારકાદિ ગતિ આદિ જીવોના પરિણામોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે અને સામાન્ય વિશેષોમાં રહે છે. તેથી વિશેષોના પ્રતિપાદનની પણ આવશ્યકતા રહે છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ ક્રોધ આદિ કષાય વિદ્યમાન હોય છે, કેમકે ચારે કષાયો પુનર્ભવના મૂળને સિંચન કરે છે, એવાં દશવૈકાલિકના વચન પ્રમાણથી, તથા પ્રધાન રૂપથી બન્ધનું કારણ હોવાથી પ્રથમ વિશેષતા, કષાય પરિણામની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! કષાય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?

'कोहकसाए, माणकसाए, मायाकसाए, लोभकसाए' तद्यथा-क्रोधकषायः, मानकषायः, मायाकषायः, लोभकषायश्चेति, तत्र 'कृषविलेखने' इत्यस्माद्धातोः कृषन्ति-विलिखन्ति कर्मरूपं क्षेत्रं सुखदुःखशस्योत्पादनायेति कषायाः, औणादिकत्वादायप्रत्ययः, निपातनाच्च ऋकारस्य अकारो बोध्यः अथवा कलुषयन्ति शुद्धस्वभावं जीवं कर्ममलिनं कुर्वन्तीति कषायाः, पूर्ववदेवायप्रत्ययः. णिजन्तस्य कलुषधातोः कषादेशः, तथाचोक्तम्-'सुहदुक्खवहुस्सइयं कम्मक्खेत्तं कसंति ते जम्हा। कलुसंति जं च जीवं तेण कसायत्ति वुच्चंति' ॥१॥, सुखदुःख वहुशस्यं कर्मक्षेत्रं कृषन्ति ते यस्मात्। कलुषयन्ति यं च जीवं तेन कषाया इति उच्यन्ते ॥१॥ इति, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते! कइ कसाया पण्णत्ता?' हे भदन्त! नैरयिकाणां कति कषायाः प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'चत्तारि कसाया पण्णत्ता' चत्वारः कषायाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा-कोहकसाए जाव लोभकसाए' तद्यथा-

भगवान्-हे गौतम! कषाय चार कहे हैं, वे इस प्रकार हैं-क्रोधकषाय, मानकषाय, मायाकषाय और लोभकषाय। 'कृष' धातु विलेखन के अर्थ में है। जो कर्मरूपी क्षेत्र (खेत) को सुख दुःख रूपी धान्य की उपज के लिए जोतते हैं, उन्हें कषाय कहते हैं। अथवा जो शुद्ध स्वभावी जीव को कलुषित या कर्म-मलिन करते हैं, उन्हे कषाय कहते हैं। यहां 'कलुष' धातु से कषाय शब्द बना है। कलुष धातु को 'कष' आदेश हो जाता है। कहा भी है-जो सुख-दुःख रूपी शस्य के लिए कर्मक्षेत्र को कृषन्ति अर्थात् जोतते हैं अथवा जो जीव को कलुषित करते हैं, उन्हे कषाय कहते हैं ॥१॥

गौतम स्वामी पुनः प्रश्न कहते हैं-हे भगवन्! नारकजीवों में कितने कषाय होते हैं?

भगवान्-चार कषाय कहे गए हैं, यथा-क्रोधकषाय, मानकषाय, मायाकषाय और लोभकषाय। इसी प्रकार वैमानिक देवों तक सभी जीवों में चार

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કષાય ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ રીતે છે-ક્રોધકષાય માનકષાય, માયાકષાય, અને લોભકષાય, કૃષ્ ધાતુથી વિલેખનનો અર્થ સમજાય છે. જે કર્મ રૂપી ક્ષેત્રને ખેડીને તેને સુખદુઃખ રૂપી ધાન્યની ઉપજને માટે વાવે છે તેમને કષાય કહે છે. અથવા જે શુદ્ધ સ્વભાવી જીવને કલુષિત અગર કર્મ-મલિન કરે છે, તેમને કષાય કહે છે, અહીં કલુષ ધાતુથી કષાય શબ્દ બન્યો છે. કલુષ ધાતુને 'કષ્' આદેશ થઈ જાય છે. કહ્યુંપણ છે

જે સુખદુઃખ રૂપી શસ્યને માટે કર્મક્ષેત્રને कृषन्ति અર્થાત્ ખેડે છે, અથવા જે જીવને કલુષિત કરે છે, તેમને કષાય કહે છે ॥ ૧ ॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! નારક જીવોમાં કેટલા કષાય હોય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ચાર કષાય હોય છે, તે આ રીતે-ક્રોધકષાય, માનકષાય, માયાકષાય અને લોભ કષાય. એ પ્રકારે વૈમાનિકો સુધી બધા જીવોમાં ચાર કષાય કહી

क्रोधकषायः, यावत्-मानकषायः, मायाकषायः, लोभकषायः, 'एवं जाव वेमाणियाणं' एवम्-नैरयिकोक्तिरीत्या, तावत्-असुरकुमारादि भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिक मनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि क्रोधमानमायालोभकषाया अवसेयाः, गौतमः पृच्छति-'कइ पइट्ठिए णं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! कति प्रतिष्ठितः-कतिषु-कियत्प्रकारकेषु स्थानेषु प्रतिष्ठितः किमुद्देश्यक इत्यर्थः, खलु क्रोधः प्रज्ञप्तः-प्ररूपितो वर्तते ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउपइट्ठिए कोहे पण्णत्ते' चतुष्प्रतिष्ठितः-चतुर्षु स्थानेषु प्रतिष्ठितः चतुर्निमित्तकः क्रोधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-आयपइट्ठिए परपइट्ठिए' तद्यथा-आत्मप्रतिष्ठितः-आत्मन्येव स्थाने प्रतिष्ठितः आत्मप्रतिष्ठितः तथा च यदा खलु आत्मनैवाचरितस्य कर्मण ऐहिकं प्रति विनाशं बुद्ध्वा कश्चिदविपश्चिदात्मने क्रुध्यति तदा स क्रोध आत्मप्रतिष्ठितो व्यपदिश्यते, तस्य क्रोधस्यात्मो-

---

कषाय कह लेना चाहिए, अर्थात् असुरकुमार आदि भवनपति देवों में, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों में, विकलेन्द्रियों में, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में, मनुष्यों में, वानव्यन्तरों में, ज्योतिष्कों में, और वैमानिकों में भी क्रोध, मान, माया एवं लोभ कषाय जानना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! क्रोध कितनों पर आश्रित है ? अर्थात् किन किन के आधार पर रहा हुआ है ?

भगवान्-हे गौतम ! क्रोध चार पर प्रतिष्ठित होता है, अर्थात् क्रोध के आधार चार होते हैं, वे इस प्रकार हैं-(१) क्रोध आत्मप्रतिष्ठित होता है, अर्थात् अपने आप पर क्रोध उत्पन्न हो जाता है, जैसे अपने ही किये किसी कर्म के फलस्वरूप इहलोक संबंधी विनाश देखता है, तब वह अपने पर ही क्रोध करने लगता है। ऐसा क्रोध आत्मप्रतिष्ठित कहलाता है। वह क्रोध

કેવા જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોમાં, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોમાં વિકલેન્દ્રિયોમાં, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં, મનુષ્યોમા, વાનવ્યન્તરોમાં, જ્યોતિષ્કોમાં અને વૈમાનિકોમાં પણ ક્રોધ, માન, માયા તેમજ લોભકષાય જાણવા જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હેભગવન્ ક્રોધ કેટલા પર આશ્રિત છે ? અર્થાત્ કોના કોના આધાર પર રહેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, અર્થાત્ તે ક્રોધના આધાર ચાર હોય છે, તે આ પ્રકારે-

(૧) ક્રોધ આત્મ પ્રતિષ્ઠિત હોય છે અર્થાત્ પોતાને પોતાના ઉપર જ ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેમકે પોતે જ કરેલા કોઇ કર્મના ફલ સ્વરૂપ કોઇ ઇહિલોક સંબન્ધી વિનાશ જોવે છે, ત્યારે તે પોતાના પર જ ક્રોધ કરવા લાગે છે. આવો ક્રોધ આત્મપ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે. તે ક્રોધ પોતાના જ ઉદ્દેશથી થાય છે.

देश्यकत्वादित्याशयः, परप्रतिष्ठितः-परस्मिन्-अन्यस्मिन् जने प्रतिष्ठितः-समुत्पन्नः परप्रतिष्ठितः, अन्यं जन्यमुदिश्य जायमानः क्रोधः परप्रतिष्ठित इत्युच्यते, एवञ्च यदा परो जन आक्रोशादिना कोपमुदीरयति तदा तद्विषयक उपजायमानः क्रोधः परप्रतिष्ठितो भवतीति भावः, 'तदुभयपइट्ठिए' तदुभयप्रतिष्ठितः-आत्मपरोभयप्रतिष्ठितः क्रोधो भवति, तथाहि-यदा स्वपरकृतापराधवशादात्मपरविषयकं क्रोधं कश्चित्करोति तदा स क्रोध स्तदुभयप्रतिष्ठितो व्यपदिश्यते, 'अप्पइट्ठिए' अप्रतिष्ठितश्चापि क्रोधो भवति, तथाहि-यदा किल एषः स्वयं दुराचरणाक्रोशादिकञ्च कारणं विनैव निराधार एव केवल क्रोध-वेदनीयोदयादुपजायते तदा स नात्मप्रतिष्ठितः आत्मना दुश्चरितत्वाभावेन स्वात्मविषय-

अपने ही उद्देश्य से होता है। (२) कोई क्रोध परप्रतिष्ठित होता है, किसी अन्य जन पर उत्पन्न होने वाला क्रोध परप्रतिष्ठित कहलाता है। जब दूसरा कोई मनुष्य आक्रोश आदि करके क्रोध उत्पन्न करता है, तब उसके प्रति जो क्रोध उत्पन्न होता है, वह परप्रतिष्ठित क्रोध कहलाता है। (३) कोई क्रोध ऐसा भी होता है जो अपने ऊपर और दूसरों के ऊपर भीउत्पन्न होता है, जैसे अपने और दूसरे के द्वारा किये गये अपराध के कारण स्व-परविषयक क्रोध कोई करता है, तब वह क्रोध उभयप्रतिष्ठित कहलाता है। (४) चौथे प्रकार का क्रोध अप्रतिष्ठित होता है। जब कोइ क्रोध दुराचरणअथवा आक्रोश आदि कारण के विना, निराधार ही, केवल क्रोधवेदनीय के उदय से उत्पन्न हो जाता है, वह अप्रतिष्ठित क्रोध कहलाता है। अपने दुराचार के कारण उत्पन्न न होने से वह आत्मप्रतिष्ठित नहीं होता। वह क्रोध परप्रतिष्ठित भी नहीं होता है, क्यों कि वह दूसरे के प्रतिकूल व्यवहार से उत्पन्न नहीं होता, इस कारण उभय प्रतिष्ठित भी नहीं होता है।

(૨) કોઈ ક્રોધ પરપ્રતિષ્ઠિત થાય છે, કોઈ બીજા માણસ પર ઉત્પન્ન થનાર ક્રોધ પરપ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે. જ્યારે બીજો કોઇ મનુષ્ય આક્રોશ આદિ કરીને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તેના પ્રત્યે જે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહેવાય છે.

(૩) કોઈ ક્રોધ એવો પણ હોય છે જે પોતના ઊપર અને બીજાના ઊપર પણ થાય છે' જેમકે-પોતાના તેમજ અન્ય દ્વારા કરેલા અપરાધના કારણે સ્વપર વિષયક ક્રોધ કોઈ કરે છે, ત્યારે તે ક્રોધ ઉભય પ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે.

(૪) ચોથા પ્રકારનો ક્રોધ અપ્રતિષ્ઠિત હોય છે. જ્યારે કોઇ ક્રોધ દુરાચરણ અથવા આક્રોશ આદિ કારણ વિના નિરાધાર કેવળ વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થઇ જાય છે, તે અપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહેવાય છે. પોતાના દુરાચારના કારણે ઉત્પન્ન ન થવાથી તે આત્મપ્રતિષ્ઠિત નથી હોતો. તે ક્રોધ પરપ્રતિષ્ઠિત પણ નથી હોતો, કેમકે તે બીજાના પ્રતિકૂલ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન નથી થતો, એ કારણે ઉભય પ્રતિષ્ઠિત પણ નથી હોતો.

क्रोधकषायः, यावत्-मानकषायः, मायाकषायः, लोभकषायः, 'एवं जाव वेमाणियाणं' एवम्-नैरयिकोक्तिरीत्या, तावत्-असुरकुमारादि भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिक मनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि क्रोधमानमायालोभकषाया अवसेयाः, गौतमः पृच्छति-'कइ पइट्ठिए णं भंते ! कोहे पण्णत्ते?' हे भदन्त! कति प्रतिष्ठितः-कतिषु-कियत्प्रकारकेषु स्थानेषु प्रतिष्ठितः किमुद्देश्यक इत्यर्थः, खलु क्रोधः प्रज्ञप्तः-प्ररूपितो वर्तते? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउपइट्ठिए कोहे पण्णत्ते' चतुष्प्रतिष्ठितः-चतुर्षु स्थानेषु प्रतिष्ठितः चतुर्निमित्तकः क्रोधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-आयपइट्ठिए परपइट्ठिए' तद्यथा-आत्मप्रतिष्ठितः-आत्मन्येव स्थाने प्रतिष्ठितः आत्मप्रतिष्ठितः तथा च यदा खलु आत्मनैवाचरितस्य कर्मण ऐहिकं प्रति विनाशं बुद्ध्वा कश्चिदविपश्चिदात्मने क्रुध्यति तदा स क्रोध आत्मप्रतिष्ठितो व्यपदिश्यते, तस्य क्रोधस्यात्मो-

---

कषाय कह लेना चाहिए, अर्थात् असुरकुमार आदि भवनपति देवों में, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों में, विकलेन्द्रियों में, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में, मनुष्यों में, वानव्यन्तरों में, ज्योतिष्कों में, और वैमानिकों में भी क्रोध, मान, माया एवं लोभ कषाय जानना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! क्रोध कितनों पर आश्रित है ? अर्थात् किन किन के आधार पर रहा हुआ है ?

भगवान्-हे गौतम ! क्रोध चार पर प्रतिष्ठित होता है, अर्थात् क्रोध के आधार चार होते हैं, वे इस प्रकार हैं-(१) क्रोध आत्मप्रतिष्ठित होता है, अर्थात् अपने आप पर क्रोध उत्पन्न हो जाता है, जैसे अपने ही किये किसी कर्म के फलस्वरूप इहलोक संबंधी विनाश देखता है, तब वह अपने पर ही क्रोध करने लगता है। ऐसा क्रोध आत्मप्रतिष्ठित कहलाता है। वह क्रोध

કહેવા જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોમાં, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોમાં વિકલેન્દ્રિયોમાં, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં, મનુષ્યોમાં, વાનવ્યન્તરોમાં, જ્યોતિષ્કોમાં અને વૈમાનિકોમાં પણ ક્રોધ, માન, માયા તેમજ લોભકષાય જાણવા જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હેભગવન્ ક્રોધ કેટલા પર આશ્રિત છે ? અર્થાત્ કોના કોના આધાર પર રહેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, અર્થાત્ તે ક્રોધના આધાર ચાર હોય છે, તે આ પ્રકારે-

(૧) ક્રોધ આત્મ પ્રતિષ્ઠિત હોય છે અર્થાત્ પોતાને પોતાના ઉપર જ ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેમકે પોતે જ કરેલા કોઇ કર્મના ફલ સ્વરૂપ કોઇ ઇહિલોક સંબન્ધી વિનાશ જોવે છે, ત્યારે તે પોતાના પર જ ક્રોધ કરવા લાગે છે. આવો ક્રોધ આત્મપ્રતિષ્ઠિત થાય છે. તે ક્રોધ પોતાના જ ઉદ્દેશથી થાય છે.

त्यर्थः, वास्तु प्रतीत्य-गृहादिकम् आश्रित्य-वस्त्वपेक्षया, शरीरं प्रतीत्य शरीरापेक्षया, उपधिं प्रतीत्य-उपकरणापेक्षया क्रोधोत्पत्तिरवसेया, तत्र नैरयिकाणां क्रोधोत्पत्ति नैरयिकक्षेत्रापेक्षया, तिर्यग्योनिकानां तिर्यक्क्षेत्रापेक्षया, मनुष्याणां मनुष्यक्षेत्रम्, देवानां देवक्षेत्रमाश्रित्यावसेया, वस्तु सचेतनम् अचेतनं वा आश्रित्य, शरीरं दुःसंस्थितम्, विरूपं वा आश्रित्य, उपधिम्-यस्य यदुपकरणं तस्य तत् तस्करादिनाऽपह्रियमाणम् तद्वैपरीत्येन वा आश्रित्य चतुर्भिरुक्तरूपैः क्रोधोत्पत्तिरवसेया, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं' एवम्-उपर्युक्तरीत्या नैरयिकाणां यावत्-असुरकुमारादि दशभवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि क्रोधोत्पत्तिः स्वस्वक्षेत्र-

---

भगवान्-हे गौतम! क्रोध की उत्पत्ति चार कारणों से होती है। वे चार कारण इस प्रकार हैं-(१) क्षेत्र अर्थात् खेत के निमित्त से (२) वास्तु अर्थात् मकान आदि इमारतों के निमित्त से (३) शरीर के निमित्त से और (४) उपधि अर्थात् उपकरणों के निमित्त से। तात्पर्य यह है कि जमीन, मकान, शरीर और इनके अतिरिक्त अन्य साधनों को जब किसी कारण से हानि या क्षति पहुंचती है, तब क्रोध उत्पन्न होता है। यहां 'उपधि' जो चौथा कारण कहा गया है, उसमें जमीन, मकानऔर शरीर को छोडकर शेष सभी प्रिय वस्तुओं का समावेश समझ लेना चाहिए।

इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिक देवों तक चौवीसों दण्डकों के जीवों के क्रोध की उत्पत्ति उपर्युक्त चार कारणों से होती है अर्थात् नारकों, असुरकुमार आदि दश भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों पंचेन्द्रियतिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों के क्रोध की उत्पत्ति पूर्वोक्त चार कारणों से होती हैं।

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ક્રોધની ઉત્પત્તિ ચાર કારણોથી થાય છે, તે ચાર કારણો આ રીતે છે-(૧) ક્ષેત્ર અર્થાત્ ખેતરના નિમિત્તથી (૨) વાસ્તુ અર્થાત્ મકાનઆદિ ઇમારતોના નિમિત્તથી (૩) શરીરના નિમિત્તથી અને (૪) ઉપધિ અર્થાત્ ઉપકરણોના નિમિત્તથી.

તાત્પર્ય એ છે કે, જમીન, મકાન, શરીર અને એના સિવાય બીજા સાધનોને જ્યારે કોઇ કારણથી હાનિ કે ક્ષતિ પહોંચે ત્યારે, ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. અહી ઉપધિ, જે ચોથું કારણ કહેલું છે, તેમાં જમીન, મકાન અને શરીર સિવાય બાકીની બધી પ્રિયવસ્તુઓનો સમાવેશ સમજી લેવો જોઈએ.

એજ પ્રકારે નારકોથી લઇને વૈમાનિક દેવો સુધી ચોવીસે દંડકોના જીવોના ક્રોધની ઉત્પત્તિ ઉપર્યુક્ત ચાર કારણોથી થાય છે, અર્થાત્ નારકો અસુરકુમાર આદિ દશ ભવન પતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પચેન્દ્રિય તિર્યચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ પૂર્વોક્ત ચાર કારણોથી થાય છે,

स्वाभावात्, नापि परप्रतिष्ठितः स क्रोधः, परस्यापि निरपराधत्वेन अपराधसंभावना विरहेण क्रोधालम्बनत्वाभावात् 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाण दंडओ' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या नैरयिकाणां यावत्-असुरकुमारादि दशभवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि आत्मप्रतिष्ठितः, परप्रतिष्ठितः तदुभयप्रतिष्ठितः, अप्रतिष्ठितश्च क्रोधो भवतीति भावः, इति चतुर्विंशति दण्डको बोध्यः, 'एवं माणेणं दंडओ, मायाए दंडओ, लोभेणं दंडओ' एवम्-उपर्युक्त क्रोधचतुष्टयरीत्या, मानेनापि चतुर्विधेन दण्डकश्चतुर्विंशत्यात्मकः प्रतिपत्तव्यः, तथा-मायया चतुर्विधया दण्डकश्चतुर्विंशत्यात्मकोऽवसेयः, एवमेव लोभेनापि चतुर्विधेन आत्म-परतदुभयप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितरूपेणेत्यर्थः, दण्डकश्चतुर्विंशतिस्वरूपोऽवसेयः, इत्याशयः, इत्येवमधिकरणभेदेन भेदान् प्रतिपाद्य सम्प्रति कारणभेदेन भेदान् प्ररूपयति-'कइहिं णं भंते ! ठाणेहिं कोहुप्पत्ती भवइ ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! कतिभिः स्थानैः-तिष्ठति एभि रिति स्थानानि-कारणानि तैः कियत्सख्यकैः स्थानैः कारणैः क्रोधोत्पत्ति र्भवति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउहिं ठाणेहिं' चतुर्भिः स्थानैः क्रोधोत्पत्ति र्भवति, 'तं जहा खेत्तं पडुच्च, वत्थुं पडुच्च, सरीरं पडुच्च, उवहिं पडुच्च' क्षेत्रं प्रतीत्य क्षेत्रापेक्षये-

---

इसी प्रकार नैरयिकों यावत् वैमानिकों तक अर्थात् असुरकुमार आदि भवनपतियो, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों पंचेन्द्रियों, मनुष्यों वानव्यन्तर देवों, ज्योतिष्क देवों तथा वैमानिक देवों का क्रोध भी आत्मप्रतिष्ठित, परप्रतिष्ठित, उभयप्रतिष्ठित और अप्रतिष्ठित के भेद से चारों प्रकार का होता है।

जैसा क्रोध से दंडक कहा है, उसी प्रकार मान को भी चार पर प्रतिष्ठित कहना चाहिए। माया को भी और लोभ को भी चार-चार पर प्रतिष्ठित कह लेना चाहिए। इस प्रकार क्रोध, मान, माया, और लोभ के आधारके भेद से भेद दिखलाकर अब कारण भेद से भेदों की प्ररूपणा करने के लिए कहते हैं-हे भगवन् ! क्रोध की उत्पत्ति कितने कारणों से होती है ?

એ પ્રકારે નૈરયિકો યાવત્ વૈમાનિકો સુધી અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો પૃથ્વીકાયિકો આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષ્ક દેવો તથા વૈમાનિક દેવોનો ક્રોધ પણ આત્મપ્રતિષ્ઠિત, પરપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિતના ભેદથી ચાર પ્રકારનો હોય છે.

જેવા ક્રોધના દંડક કહ્યા છે, તેજ પ્રકારે, માનને પણ ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત કહેવું જોઈએ. માયાને પણ અને લોભને પણ ચાર ચાર પર પ્રતિષ્ઠિત કહી લેવાં જોઈએ.

એ પ્રકારે ક્રોધ, માન, માયા, લોભના આધારના ભેદે ભેદ દેખાડીને હવે કારણ ભેદથી ભેદોની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે-હે ભગવન્ ! ક્રોધની ઉત્પત્તિ કેટલા કારણોથી થાય છે ?

त्यर्थः, वास्तु प्रतीत्य-गृहादिकम् आश्रित्य-वस्त्वपेक्षया, शरीरं प्रतीत्य शरीरापेक्षया, उपधिं प्रतीत्य-उपकरणापेक्षया क्रोधोत्पत्तिरवसेया, तत्र नैरयिकाणां क्रोधोत्पत्ति नैरयिकक्षेत्रापेक्षया, तिर्यग्योनिकानां तिर्यक्क्षेत्रापेक्षया, मनुष्याणां मनुष्यक्षेत्रम्, देवानां देवक्षेत्रमाश्रित्यावसेया, वस्तु सचेतनम् अचेतनं वा आश्रित्य, शरीरं दुःसंस्थितम्, विरूपं वा आश्रित्य, उपधिम्-यस्य यदुपकरणं तस्य तत् तस्करादिनाऽपह्रियमाणम् तद्वैपरीत्येन वा आश्रित्य चतुभिरुक्तरूपैः क्रोधोत्पत्तिरवसेया, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं' एवम्-उपर्युक्तरीत्या नैरयिकाणां यावत्-असुरकुमारादि दशभवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि क्रोधोत्पत्तिः स्वस्वक्षेत्र-

---

भगवान्-हे गौतम! क्रोध की उत्पत्ति चार कारणों से होती है। वे चार कारण इस प्रकार हैं-(१) क्षेत्र अर्थात् खेत के निमित्त से (२) वास्तु अर्थात् मकान आदि इमारतों के निमित्त से (३) शरीर के निमित्त से और (४) उपधि अर्थात् उपकरणों के निमित्त से। तात्पर्य यह है कि जमीन, मकान, शरीर और इनके अतिरिक्त अन्य साधनों को जब किसी कारण से हानि या क्षति पहुंचती है, तब क्रोध उत्पन्न होता है। यहां 'उपधि' जो चौथा कारण कहा गया है, उसमें जमीन, मकान और शरीर को छोडकर शेष सभी प्रिय वस्तुओं का समावेश समझ लेना चाहिए।

इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिक देवों तक चौवीसों दण्डकों के जीवों के क्रोध की उत्पत्ति उपर्युक्त चार कारणों से होती है अर्थात् नारकों, असुरकुमार आदि दश भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों पंचेन्द्रियतिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों के क्रोध की उत्पत्ति पूर्वोक्त चार कारणों से होती हैं।

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ક્રોધની ઉત્પત્તિ ચાર કારણોથી થાય છે, તે ચાર કારણો આ રીતે છે-(૧) ક્ષેત્ર અર્થાત્ ખેતરના નિમિત્તથી (૨) વાસ્તુ અર્થાત્ મકાનઆદિ ઇમારતોના નિમિત્તથી (૩) શરીરના નિમિત્તથી અને (૪) ઉપધિ અર્થાત્ ઉપકરણોના નિમિત્તથી.

તાત્પર્ય એ છે કે, જમીન, મકાન, શરીર અને એના સિવાય બીજા સાધનોને જ્યારે કોઇ કારણથી હાનિ કે ક્ષતિ પહોંચે ત્યારે, ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. અહી ઉપધિ, જે ચોથુ કારણ કહેલું છે, તેમાં જમીન, મકાન અને શરીર સિવાય બાકીની બધી પ્રિયવસ્તુઓનો સમાવેશ સમજી લેવો જોઈએ.

એજ પ્રકારે નારકોથી લઇને વૈમાનિક દેવો સુધી ચોવીસે દંડકોના જીવોના ક્રોધની ઉત્પત્તિ ઉપર્યુક્ત ચાર કારણોથી થાય છે, અર્થાત્ નારકો અસુરકુમાર આદિ દશ ભવન પતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાન-વ્યન્તરો, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ પૂર્વોક્ત ચાર કારણોથી થાય છે.

वस्तुशरीरोपधिविशेषापेक्षयाऽवसेया, 'एवं माणेण वि, मायाए वि, लोभेण वि' एवम्-क्रोधोक्तिरीत्या, मानेनापि, माययाऽपि, लोभेनापि क्षेत्रवास्तुशरीरोपधिमाश्रित्य, चतुर्विंशति दण्डकपदवाच्यानामभिलापो वक्तव्यः, तदाह-'एवं एए वि चत्तारि दंडगा' एवम्-उपर्युक्तरीत्या एतेऽपि पूर्वोक्ता श्चत्वारो दण्डका -क्षेत्रवास्तुशरीरोपधिविषयका अवसेयाः,

अथ सम्यग्दर्शनादि गुणविघातित्वेन क्रोधभेदं गौतमः पृच्छति-'कइविहे णं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! कतिविधः खलु क्रोधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउव्विहे कोहे पण्णत्ते' चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-अणंताणुबंधि कोहे' तद्यथा-अनन्तानुबन्धि क्रोधः-सम्यक्त्वगुणविघातकोऽनन्तानुबन्धी क्रोधो भवति, 'अपच्चक्खाणे कोहे' अप्रत्याख्यानः-देशविरतिगुणविघातकः क्रोधो भवति, 'पच्चक्खाणावरणे कोहे' प्रत्याख्यानावरणः-सर्वविरतिगुणविघाती क्रोधो भवति, 'संजलणे कोहे' संज्वलनः-यथाख्यातचारित्रविघातकः क्रोधो भवति, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं' एवम्-उपर्युक्त क्रोधचतुष्टयोक्तिरीत्या नैरयिकाणां यावत्-असुरकुमारादि दशभवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय

इसी प्रकार मान, माया, और लोभ के विषय में वही सब समझना चाहिए जो क्रोध के संबंध में कहा है, अर्थात् मान आदि की उत्पत्ति भी क्षेत्र, वास्तु शरीर, और उपधि के कारण होती है और नारक आदि चौवीसों दंडकों के जीवों के मान आदि की उत्पत्ति भी इन्हीं चार कारणों से होती है।

गौतम स्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! क्रोध कितने प्रकार का कहा गया है ?

भगवान्-हे गौतम ! क्रोध चार प्रकार का कहा गया है। उसके चार भेद इस प्रकार हैं (१) अनन्तानुबंधी क्रोध जो कि सम्यक्त्व गुण का घातक होता है, (२) अप्रत्याख्यानी क्रोध, जो देशविरति का विघातक होता है, (३) प्रत्याख्यानावरण क्रोध, जो सर्वविरिति का प्रतिबन्धक होता है, और (४) संज्वलन

એજ પ્રકારે માન, માયા અને લોભના વિષયમા પણ એજ બધુ સમજી લેવુ જોઈએ કે જે ક્રોધના સમ્બન્ધમાં કહેલ છે. અર્થાત્ માન આદિની ઉત્પત્તિ પણ ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, શરીર અને ઉપધિના કારણે થાય છે અને નારક આદિ ચોવીસે દંડકોના જીવોના માન આદિની ઉત્પત્તિ પણ આજ ચાર કારણોથી થાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારનો કહેલો છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પ્રકારનો છે. તેના ચાર ભેદ આ પ્રકારે છે

(૧) અનન્તાનુબંધીક્રોધ-કે જે સમ્યક્ત્વ ગુણનો પણ ઘાતક હોય છે.

(૨) અપ્રત્યાખ્યાનીક્રોધ-જે દેશ વિરતિનો વિઘાતક હોય છે.

(૩) પ્રત્યાખ્યાનાવરણક્રોધ-જે સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધક થાય છે.

(૪) સંજ્વલનક્રોધ-જે યથાખ્યાત ચારિત્રને ઉત્પન્ન નથી થવા દેતો.

विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि अनन्तानुवन्धि:-अप्रत्याख्यान प्रत्याख्यानावरणसंज्वलनक्रोधोऽवसेयः, 'एवं माणेणं मायाए लोभेणं, एए वि चत्तारि दंडगा' एवम्-क्रोधवदेव मानेन मायया लोभेनापि नैरयिकादि वैमानिकान्तानाम् एतेऽपि पूर्वोक्ताश्चत्वारो दण्डकाः-अनन्तानुवन्धि-अप्रत्याख्यान-प्रत्याख्यानावरण-संज्वलनविपयकाः अवसेयाः, इत्याशयः, तथा च नैरयिकादि वैमानिकान्तानां प्रत्येकं क्रोधमानमायालोभभेदेन चत्वारो दण्डकाः-प्रत्येकम् अनन्तानुवन्धि-अप्रत्यानप्रत्याख्यानावरण संज्वलनरूपभेदेन च चत्वारो दण्डका अवसेया इत्याशयः ॥सू० १॥

क्रोधप्रकारविशेष वक्तव्यता

मूलम्-कइविहे णं भंते ! कोहे पण्णत्ते ? गोयमा ! चउव्विहे कोहे पण्णत्ते, तं जहा-आभोगनिव्वत्तिए, अणाभोगनिव्वत्तिए, उवसंते, अणुवसंते, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, एवं माणेण वि, मायाए वि, लोभेण वि, चत्तारि दंडगा, जीवा णं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ चिणिंसु ? गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ चिणिंसु, तं जहा-कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं, एवं नेरइयाणं

क्रोध, जो यथाख्यातचारित्र को नहीं उत्पन्न होने देता। इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिक देवों तक समझ लेना चाहिए, अर्थात् असुरकुमार आदि दश भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रियों तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों का भी क्रोध अनन्तानुबंधी, अप्रत्याख्यानी, प्रत्याख्याणावरण और संज्वलन के भेद से चार-चार प्रकार का है।

इसी प्रकार मान, माया और लोभ नामक कषायों के विषय में भी समझना चाहिए, अर्थात् मान, माया और लोभ के भी अनन्तानुबंधी, अप्रत्याख्यानी, प्रत्याख्यावरण और संज्वलन के भेद से चार-चार भेद हैं और नारकों से लेकर वैमानिक देवों तक के मान आदि के भी चार-चार भेद हैं।

એ પ્રકારે નારકોથી લઇ વૈમાનિક દેવો સુધી સમજી લેવું જોઇએ. અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ દશભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના પણ ક્રોધ અનન્તાનુબન્ધી અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલનના ભેદથી ચાર ચાર પ્રકારના છે.

એજ પ્રકારે માન, માયા અને લોભ નામક કષાયોના વિષયમાં પણ સમજવું જોઇએ. અર્થાત્ માન, માયા અને લોભ પણ અનન્તાનુબંધી અપ્રત્યાખ્યાની પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલનના ભેદથી ચાર ચાર ભેદો છે અને નારકોથી વૈમાનિક દેવો સુધીના માન આદિના પણ ચાર ચાર ભેદ છે.

जाव वेमाणियाणं, जीवा णं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ चिणंति ? गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं, तं जहा–कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं, एवं नेरइया जाव वेमाणिया, जीवा णं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ चिणिस्संति, गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ चिणिस्संति, तं जहा–कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं, एवं नेरइया जाव वेमाणिया, जीवाणं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ उवचिणिंसु ? गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ उवचिणिंसु, तं जहा–कोणेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं, एवं नेरइया जाव वेमाणिया, जीवाणं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं उवचिणंति जाव लोभेणं, एवं नेरइया जाव वेमाणिया, एवं उवचिणिस्संति, जीवाणं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ बंधिंसु ? गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ बंधिंसु तं जहा–कोहेणं माणेणं जाव लोभेणं, एवं नेरइया जाव वेमाणिया, बंधिंसु, बंधंति, बंधिस्संति, उदीरिंसु, उदीरंति, उदीरिस्संति, वेदिंसु, वेदेंति, वेदइस्संति, निज्जरिंसु, निज्जरेंति, निज्जरिस्संति, एवं एए जीवाइया वेमाणियपज्जवसाणा अट्ठारस दंडगा जाव वेमाणिया, निज्जरिंसु, निज्जरेंति, निज्जरिस्संति आतपतिट्ठियखेत्तं पडुच्च णंताणुबंधि आभोगे, चिणउवचिण बंधउदीरवेद तह निज्जरा चेव ॥१॥ इति पण्णवणाए भगवईए कसायपदं समत्तं ॥१४॥सू० २॥

छाया–'कतिविधः खलु भदन्त ! क्रोधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–आभोगनिर्वर्तितः, अनाभोगनिर्वर्तितः, उपशान्तः, अनुपशान्तः, एवं नैरयिकाणां

क्रोध के विशेष भेद

शब्दार्थ–(कइविहे णं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! क्रोध कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! चउव्विहे कोहे पण्णत्ते) हे गौतम ! चार प्रकार का

ક્રોધના વિશેષ ભેદ

શબ્દાર્થ–(कइविहेणं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારના કહેલ છે ? (गोयमा ! चउव्विहे कोहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના ક્રોધ કહેલ છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (अभोगनिव्वत्तिए) ઉપયોગ પૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલ (अणाभोगनिव्वत्तिए) વિના

यावद् वैमानिकानाम्, एवं मानेनापि, माययापि, लोभेनापि चत्वारो दण्डकाः, जीवाः खलु भदन्त ! कतिभिः स्थानैरष्ट कर्मप्रकृतीश्चितवन्तः ? गौतम ! चतुर्भिः स्थानैरष्टकर्मप्रकृतीश्चितवन्तः, तद्यथा-क्रोधेन, मानेन, मायाया, लोभेन, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम्, जीवाः खलु भदन्त ! कतिभिः स्थानै रष्टकर्मप्रकृतीश्चिन्वन्ति ? गौतम ! चतुर्भिः स्थानैः,

क्रोध कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार है (अभोगनिव्वत्तिए) उपयोग पूर्वक उत्पन्न किया हुआ (अणाभोगनिव्वत्तिए) विना उपयोग उत्पन्न हुआ (उवसंते) उपशान्त (अणुवसंते) अनुपशान्त (एवं नेरइया जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों का क्रोध (एवं माणेण वि) इसी प्रकार मान से भी (मायाए वि) माया से भी (लोभेण वि) लोभ से भी (चत्तारि दंडगा) चार दंडक

(जीवा णं भंते ! कतिहिं ठाणेहिं) हे भगवन् ! जीवों ने कितने स्थानों अर्थात् कारणों से (अट्ठकम्मपगडीओ) आठ कर्मप्रकृतियां (चिणिंसु ?) चय की हैं ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिंसु) हे गौतम ! चार कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का क्षय किया है (तं जहा) वे इस प्रकार (कोहेणं माणेणं, मायाए, लोभेणं) क्रोध से, मानसे, माया से, लोभ से (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों का

(जीवा णं भंते ! कतिहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणंति) हे भगवन् जीव कितने कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का चय करते हैं ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं) हे गौतम ! चार कारणों से (तं जहा-कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) वे इस प्रकार-क्रोध से, मान से, माया से, लोभ से (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) इसी प्रकार नारक यावत् वैमानिक

ઉપયોગ પૂર્વક ઉત્પન્ન કરાયેલ (उवसंते) ઉપશાન્ત (अणुवसंते) અનુપશાન્ત (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના ક્રોધ સમજવા.

(एवं माणेण वि) એ રીતે માનથી પણ (मायाए वि) માયાથી પણ (लोभेण वि) લોભથી પણ (चत्तारि दंडगा) ચાર દંડક કહેવા જોઈએ

(जीवाणं भंते ! कइहिं ठाणेहिं) હે ભગવન્ ! જીવોએ કેટલાં સ્થાનો અર્થાત્ કારણોથી (अट्ठ कम्मपगडीओ) આઠ કર્મપ્રકૃતિયો (चिणिंसु ?) ચય કરેલ છે ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिंसु ?) હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ચય કરેલ છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) ક્રોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના વિષે સમજવું.

(जीवाणं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणंति ?) હે ભગવન્ ! જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનું ચયન કરે છે ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं) હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી (तं जहा-कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) તે આ પ્રકારે ક્રોધથી, માનથી,

तद्यथा—क्रोधेन मानेन मायया लोभेन, एवं नैरयिका यावद् वैमानिकाः. जीवाः खलु भदन्त ! कतिभिः स्थानैरष्टकर्मप्रकृतीश्चेष्यन्ति ? गौतम ! चतुर्भिः स्थानैरष्टौ कर्मप्रकृतीश्चेष्यन्ति, तद्यथा—क्रोधेन, मानेन, मायया, लोभेन, एवं नैरयिका यावद् वैमानिकाः, जीवा, खलु भदन्त ! कतिभिः स्थानै रष्टौ कर्मप्रकृतीरुपचितवन्तः ? गौतम ! चतुर्भिः स्थानै रष्टौ कर्म प्रकृतीरुपचितवन्तः, ? तद्यथा—क्रोधेन, मानेन, मायया, लोभेन, एवं नैरयिका यावद् वैमानिकाः, जीवाः खलु भदन्त ! पृच्छा, गौतम ! चतुर्भिः स्थानैरुपचिन्वन्ति, यावल्लोभेन,

जीवा णं भंते ! कतिहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपडीओ चिणिस्संति ?) हे भगवन् ! जीव कितने कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का चय करेंगे ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिस्संति) हे गौतम ! चार कारणों से आठ कर्म प्रकृतियों का चय करेंगे (तं जहा) वे इस प्रकार (कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) क्रोध से, मान से, माया से और लोभ से (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) इसी प्रकार नारक यावत् वैमानिक

(जीवा णं भंते ! कतिहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मगडीओ उवचिणिंसु) हे भगवन् ! जीवों ने कितने कारणों से अष्ट कर्मप्रकृतियों का उपचय किया है ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ उवचिणिंसु) हे गौतम ! चार कारणों से अष्ट कर्मप्रकृतियों का उपचय किया है (तं जहा—कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) वे इस प्रकार—क्रोध से, मान से, माया से और लोभ से (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) इसी प्रकार नारक यावत् वैमानिक

(जीवा णं) जीवों के विषय में (भंते !) हे भगवन् ! (पुच्छा) प्रश्न (गोयमा !

માયાથી લોભથી (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) એ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક પર્યન્ત સમજી લેવું.

(जीवाणं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिस्संति ?) હે ભગવન્ ! જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોના ચય કરશે ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्म पगडीओ चिणिस्संति) હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોના ચય કરશે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) એ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક પર્યન્ત સમજી લેવું.

(जीवाणं भते कइहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ उवचिणिंसु) હે ભગવન્ ! જીવો કેટલા કારણોથી અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરેલ છે ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्म-पगडीओ उवचिणिंसु) હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરે છે (तं जहा—कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) તે આ પ્રકારે—ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક

(जीवाणं) જીવ (भंते !) હે ભગવન્ ! (पुच्छा) પ્રશ્ન (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं उवचि-

एवं नैरयिकाः यावद् वैमानिकाः, एवम् उपचेष्यन्ति, जीवाः खलु भदन्त ! कतिभिः स्थानै रष्टौ कर्मप्रकृतीः अभान्त्सुः ? गौतम ? चतुर्भिः स्थानैरष्टकर्मप्रकृतीः अभान्त्सुः, तद्यथा-क्रोधेन मानेन यावद् लोभेन, एवं नैरयिका यावद् वैमानिकाः अभान्त्सुः, बध्नन्ति, भन्त्स्यन्ति, उदैरयन् उदीरयन्ति, उदीरयिष्यन्ति, अवेदयन्त ! वेदयन्ते, वेदयिष्यन्ते, निरजारयन, निर्जारयन्ति, निर्जारयिष्यन्ति, एवमेते जीवादिकाः वैमानिकपर्यवसानाः अष्टादश दण्डकाः यावद् वैमानिकाः, निरजारयन्, निर्जारयन्ति, निर्जारयिष्यन्ति, आत्मप्रतिष्ठित क्षेत्रं प्रतीत्यानन्तानुबन्धी आभोगः । चयोपचयबन्धोदीरणवेदना तथा निर्जरा चैव ॥१॥
इति प्रज्ञापनायां भगवत्यां कषायपदं समाप्तम् ॥ १४ ॥ सू०२ ॥

चउहिं ठाणेहिं उवचिणंति) चार कारणों से उपचय करते हैं (जाव लोभेणं) यावत् लोभ से (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) इसी प्रकार नारक यावत् वैमानिक (एवं उवचिणिस्संति) इसी प्रकार उपचय करेंगे

(जीवाणं भंते ! कतिहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ बंधिंसु ?) हे भगवन् ! जीवों ने कितने कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों को बांधा ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ बंधिंसु) हे गौतम ! चार कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों को बाँधा (तं जहा-कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) क्रोध से, मान से, माया से, लोभ से (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) इसी प्रकार नारक यावत् वैमानिक (बंधिंसु) बांधा (बंधंति) बांधते हैं (बंधिस्संति) बांधेंगे (उदीरेंसु) उदीरणा की (उदीरंति) उदीरणा करते हैं (उदीरिस्संति) उदीरणा करेंगे (वेदिंसु) वेदन किया (वेदेंति) वेदते हैं (वेदइस्संति) वेदेंगे (निज्जरिंसु) निर्जरा की (निज्जरेंति) निर्जरा करते हैं (निज्जरिस्संति) निर्जरा करेगे (एवं) इस प्रकार (एते) ये (जीवाइया) जीव से आरंभ करके (वेमाणियपज्जवसाणा) वैमानिकों तक

णंति) ચાર કારણથી ઉપચય કરે છે (जाव लोभेणं) યાવત્ લોભથી (एवं जाव नेरइया जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક (एवं उवचिणिस्संति) એજ પ્રકારે ઉપચય કરશે

(जीवाणं भंते ! कतिहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ बंधिंसु ?) હે ભગવન્ ! જીવોએ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓ બાંધી ? (गोयमा ! चउहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ बंधिंसु) હે ગૌતમ ! ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોને બાંધી (तं जहा कोहेणं, माणेणं, मायाए, लोभेणं) ક્રોધથી, માનથી, માયાથી, લોભથી (एवं नेरइया जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે નારક યાવત્ વૈમાનિક (बंधिंसु) બાંધ્યા (बंधंति) બાંધે છે (बंधिस्संति) બાંધશે (उदीरेंसु) ઉદીરણા કરી (उदीरंती) ઉદીરણા કરે છે (उदिरीस्संति) ઉદીરણા કરશે (वेदिंसुं) વેદન કર્યું (वेदेंति) વેદન કરે છે. (वेदइस्संति) વેદન કરશે (निज्जरिंसु) નિર્જરા કરી (निज्जरेंति) નિર્જરા કરે છે (निज्जरिस्संति) નિર્જરા કરશે (एवं) એ પ્રકારે (एते) આ (जीवाइया) જીવથી શરૂઆત કરીને (वेमाणियपज्जवसाणा) વૈમાનિકો સુધી (अट्ठारसदंडगा) અઢાર દંડક (जाव वेमाणिया) વૈમાનિકો

टीका-अथ पूर्वोक्तक्रोधादीनां निर्वृत्तिभेदादवस्थाभेदाच्च भेदान् प्ररूपयितुमाह-'कइविहे णं भंते ! कोहे पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! कतिविधः खलु क्रोधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउव्विहे कोहे पण्णत्ते' चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-आभोगनिव्वत्तिए' तद्यथा-आभोगनिर्वर्तितः 'अणाभोगनिव्वत्तिए' अनाभोगनिर्वर्तितः, 'उवसंते, अणुवसंते' उपशान्तः, अनुपशान्तश्च, तत्र यदा परस्यापराधं बुद्ध्वा क्रोधहेतुञ्च व्यवहारेण पुष्टमवलम्ब्य प्रकारान्तरेणास्य शिक्षा न सम्भवतीति आभोग्य-विचार्य क्रोधं करोति तदा स क्रोधः आभोगनिर्वर्तितः उच्यते यदा तु साधारणत एव तथाविधमोहवशाद् गुणदोष-

(अट्ठारस दंडगा) अठारह दंडक (जाव वेमाणिया) वैमानिकों तक (निज्जरिंसु, निज्जरेंति, निज्जरिस्संति) निर्जरा की, निर्जरा करते हैं, निर्जरा करेंगे

(आयपतिट्ठिय) आत्मप्रतिष्ठित (खेत्तं पडुच्च) क्षेत्र के आश्रय से (अणंताणुबंधि) अनन्तानुबंधी (आभोगे) उपयोग (चिण-उवचिण-बंध-उदीर-वेद) (चय, उपचय, बंध, उदीरणा, वेदना (तह निज्जरा) तथा निर्जरा (चेव) और

कषाय पद समाप्त

टीकार्थ-अब निवृत्ति के भेद से तथा अवस्था के भेद से होने वाले क्रोधादि के भेदों की प्ररूपणा की जाती है-

गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! क्रोध कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्-हे गौतम ! क्रोध चार प्रकार का कहा है, यथा-आभोगनिर्वर्तित, अनाभोगनिर्वर्तित, उपशान्त और अनुपशान्त। जब दूसरे के अपराध को जानकर और क्रोध के पुष्ट कारण का अवलम्बन करके, प्रकारान्तर से इसे शिक्षा नहीं मिल सकती, ऐसा विचार करके क्रोध करता है, तब वह क्रोध

સુધી (निज्जरिंसु निज्जरेंति, निज्जरिस्संति) નિર્જરા કરી, નિર્જરા કરે છે, નિર્જરા કરશે

(आयपतिट्ठिय) આત્મ પ્રતિષ્ઠિત (खेत्तं पडुच्च) ક્ષેત્રના આશ્રયથી (अणंताणुवंधि) અનન્તાનુબંધી (आभोगे) ઉપયોગ (चिण-उवचिण-बंध-उदीर-वेद) ચય, ઉપચય, બંધ ઉદીરણા, વેદના (तह निज्जरा) તથા નિર્જરા (चेव) અને

કષાય પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ-હવે નિવૃત્તિના ભેદથી તથા અવસ્થાના ભેદથી થનારા ક્રોધાદિના ભેદોની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે. હે ભગવન્ ! ક્રોધ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ક્રોધ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, જેમકે, આભોગનિવર્તિત, અનાભોગનિવર્તિત, ઉપશાન્ત અને અનુપશાન્ત. જ્યારે બીજાના અપરાધને જાણીને અને ક્રોધનો પુષ્ટકરણનું અવલંબન કરીને, પ્રકારન્તરથી એને શિક્ષા નથી મળી શક્તી, એવો વિચાર કરીને ક્રોધ કરે છે, ત્યારે તે ક્રોધ આભોગનિવર્તિત અર્થાત્ જાણ વિચારથી ઉત્પન્ન ક્રોધ

विचारणारहितः सन् परवशोभूत्वा क्रोधं कुरुते तदा स क्रोधोऽनाभोगनिर्वर्तितः उच्यते २, उपशान्तस्तावद् अनुदयावस्थः ३, अनुपशान्तस्तु उदयावस्थः क्रोध उच्यते, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं' एवम्-उपर्युक्त रीत्या नैरयिकाणां यावद्-असुरकुमारादि दश भवनपति पृथिवीकायिकादि पञ्चैकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि आभोगनिर्वर्तितः, अनाभोगनिर्वर्तितः, उपशान्तः, अनुपशान्तः क्रोधोऽवसेयः, 'एवं माणेण वि, मायाए वि, लोभेण वि चत्तारि दंडगा' एवम्-क्रोधवदेव मानेनापि माययापि लोभेनापि प्रत्येकम् आभोगादि चतुष्प्रकारकेण सामान्येन चतुर्विंशति दण्डकक्रमेण च नैरयिकादि वैमानिकान्तेन चत्वारो दण्डकाः भावनीयाः, अथ फलभेदेन काल-

आभोगनिर्वर्तित अर्थात् सोच विचार कर उत्पन्न क्रोध कहलाता है। जब साधारण रूप से विशेष प्रकार के मोहवश गुण-दोष की विचारणा से रहित होकर, पराधीन बना हुआ जीव क्रोध करता है, तब वह क्रोध अनाभोगनिर्वर्तित कहलाता है। जो क्रोधउदय अवस्था को प्राप्त न हो वह उपशान्त कहलाता है और उदय अवस्था को प्राप्त क्रोध अनुपशान्त कहलाता है।

इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिकों तक के क्रोध के संबंध में समझना चाहिए, अर्थात् नारकों, असुकुमार आदि दश भवनवासियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों का क्रोध भी आभोगनिर्वर्तित, अनाभोगनिर्वर्तित, उपशान्त और अनुपशान्त के भेद से चार प्रकार का कह लेना चाहिए।

क्रोध के ही समान मान, माया और लोभ के भी आभोगनिर्वर्तित आदि चार चार भेद होते हैं और नारकों से लेकर वैमानिकों तक के मान, माया, लोभ के भी येही चार-चार भेद होते हैं।

કહેવાય છે. જ્યારે સાધારણ રૂપથી વિશેષ પ્રકારના મોહવશ ગુણ દોષની વિચારણાથી રહિત થઈને. પરાધીન બનેલ જીવ ક્રોધ કરે છે. ત્યારે તે ક્રોધ અનાભોગનિવર્તિત કહેવાય છે. જે ક્રોધ ઉદય અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થાય તે ઉપશાન્ત કહેવાય છે. અને ઉદય અવસ્થાને પ્રાપ્ત ક્રોધ અનુપશાન્ત કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના ક્રોધના સંબન્ધમાં સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ નારકો, અસુરકુમાર આદિ દશ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના ક્રોધ પણ આભોનિર્વર્તિત, અનાભોગનિર્વર્તિત ઉપશાન્ત અને અનુપશાન્ત એ રીતે ચાર પ્રકારના કહેવા જોઈએ.

ક્રોધની જ જેમ માન, માયા, લોભના પણ આભોગનિર્વર્તિત આદિ ચાર-ચાર ભેદ થાય છે અને નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના માન, માયા, લોભના પણ આજ ચાર ચાર ભેદ થાય છે.

त्रयवर्तिनां जीवानां भेदं प्ररूपयितुमाह–'जीवा णं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिंसु ?' हे भदन्त ! जीवाः खलु कतिभिः स्थानैः–तिष्ठन्ति एभिरिति करणव्युत्पत्त्या स्थानानि कारणानि तैः, कियत्संख्यकैः कारणैरित्यर्थः, अष्ट कर्मप्रकृतीः–ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयवेदनीयमोहनीयायुष्कनामगोत्रान्तरायिकरूपाः, अचषुः–चितवन्तः, कषायपरिणतस्य जीवस्य कर्मपुद्गलोपादानमात्ररूपं चयनमत्रावसेयम् तथा च कषायपरिणता जीवाः कतिभिः कारणैरष्ट कर्मप्रकृतीनां पूर्वोक्तानां कर्मपुद्गलोपादानरूपं चयनं कृतवन्तः ? इति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिंसु' चतुर्भिः स्थानैः–कारणैः कषायपरिणता जीवाः अष्टौ कर्मप्रकृतीः प्रागुक्तरूपाः अचैषुः–चितवन्तः चयनं कृतवन्त इत्यर्थः, 'तं जहा–कोहेणं माणेणं मायाए लोभेणं' तद्यथा–क्रोधेन, मानेन, मायया, लोभेन च, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं' एवम्–पूर्वोक्तरीत्या नैरयिकाणां

क्रोध आदि कषायों के वशीभूत होने पर जीव को क्या परिणाम भोगना पडता है, या क्रोध आदि का फल क्या है ? इस संबंध में गौतम के प्रश्नों का और भगवान् के उत्तरों का प्रतिपादन किया जाता है–

गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! कितने कारणों से जीवों ने कर्म की आठ प्रकृतियों का चय किया है ? ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, वेदनीय, मोहनीय, आयुष्य, नाम, गोत्र और अन्तराय यह कर्म की आठ प्रकृतियां हैं। कषाय–परिणत हुआ जीव कर्म के योग्य पुद्गलों का उपादान करता है, उसी को यहां चय समझना चाहिए। तात्पर्य यह हुआ कि जीवों ने कषाय परिणत होकर कितने कारणों से पूर्वोक्त आठ कर्मप्रकृतियों का चयन किया है ?

भगवान् महावीर स्वामी उत्तर देते हैं–हे गौतम ! चार कारणों से जीवों ने पूर्वोक्त आठ कर्मप्रकृतियों का चय किया है। वे चार कारण ये हैं–क्रोध, मान, माया और लोभ। इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिकों तक कहना

ક્રોધ આદિ કષાયોના વશીભૂત થવાથી જીવને શું શું પરિણામ ભોગવવું પડે છે. અગર ક્રોધ આદિનું ફળ શું છે ? એ સમ્બન્ધમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોનું અને શ્રી ભગવાનના ઉત્તરાનું પ્રતિપાદન કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! કેટલા કારણોથી જીવોએ કર્મની આઠ પ્રકૃતિયોના ચય કર્યા ? જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર અન્તરાય એ કર્મની આઠ પ્રકૃતિયો છે. કષાય પરિણત થયેલ જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ઉપાદાન કરે છે, તેને જ અહીં ચય સમજવો જોઇએ તાત્પર્ય એ થયું કે જીવોએ કષાય પરિણત થઈને કેટલા કારણોથી પૂર્વોક્ત આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનું ચયન કર્યું છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ ! ચાર કરણોથી જીવોએ પૂર્વોક્ત આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોના ચય કર્યો છે. તે ચાર કારણ આ છે–ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ જ પ્રમાણે

यावद्-असुरकुमारादि दशभवनपति पृथिवीकायिकादि-पञ्चैकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि बोध्यम्, तथा च नैरयिकादि वैमानिकान्ता अपि जीवाः कषायपरिणताः क्रोधमानमायालोभैः कारणीभूतैः अष्टौ कर्मप्रकृतीश्चितवन्त इत्याशयः, इति भूतकालविषयको दण्डकः, अथ वर्तमानकालविषयकं दण्डकमधिकृत्य प्ररूपयितुमाह-'जीवा णं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणंति ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! जीवाः खलु कषायपरिणताः कतिभिः स्थानैः कारणैः अष्टौ कर्मप्रकृतीश्चिन्वन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउहिं ठाणेहिं' कषायपरिणताः जीवाश्चतुर्भिः स्थानैः कारणैः अष्टौ कर्मप्रकृतीश्चिन्वन्ति 'तं जहा-कोहेणं माणेणं मायाए लोभेणं' तद्यथा-क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चेत्याशयः, 'एवं नेरइया जाव वेमाणिया' एवम्-सामान्यजीवोक्तिरीत्या नैरयिकाः यावत्-असुरकुमारादि दश भवनपति पृथि

चाहिए, अर्थात् असुरकुमार आदि दश भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि पांच एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों के विषय में भी समझ लेना चाहिए। अर्थात् नैरयिकों से लेकर वैमानिकों तक के सभी चौबीसों दंडकों के जीवों ने क्रोध, मान, माया और लोभ के कारण आठ कर्मप्रकृतियों का चय किया है। यह भूतकाल संबंधी दंडक हुआ। अब वर्त्तमानकाल विषयक दंडक को लेकर प्ररूपणा करते हैं-

गौतमस्वामी-हे भगवन्! कितने स्थानों अर्थात् कारणों से जीव आठ कर्मप्रकृतियों का चय करते हैं?

भगवन्-हे गौतम! कषायपरिणत जीव चार कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का चय करते हैं। वे चार कारण हैं-क्रोध, मान, माया, और लोभ।

इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिकोंतक समझना चाहिए, अर्थात्

નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ દશ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો, મનુષ્યો વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ આજ પ્રમાણે સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ નૈરયિકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના બધા ચોવીસ દંડકોના જીવોએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કર્યો છે. આ ભૂતકાળ સમ્બન્ધી દંડક થયો. હવે વર્તમાન કાલ વિષયક દંડકને લઈને પ્રરૂપણા કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! કેટલા સ્થાનો અર્થાત્ કારણોથી જીવ આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કષાય પરિણત જીવ, ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોના ચય કરે છે. તે ચાર કારણ છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ,

એજ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધી સમજવું જોઈએ, અર્થાત્ અસુરકુમાર

वीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाश्चापि क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चाष्टौ कर्मप्रकृतीः प्रागुक्तरूपाश्चिन्वन्ति, गौतमः पृच्छति–'जीवा णं भंते ! कइहि ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिस्संति ?' हे भदन्त ! जीवाः कषायपरिणताः खलु कतिभिः स्थानैः कारणैः अष्टकर्मप्रकृतीश्चेष्यन्ति ? भगवानाह–गोयमा !' हे गौतम ! 'चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ चिणिस्संति' जीवाः कषायपरिणताः चतुर्भिः स्थानैः कारणैः', अष्टकर्मप्रकृतीश्चेष्यन्ति, 'तं जहा–कोहेणं माणेणं मायाए लोभेणं' तद्यथा–क्रोधेन, मानेन, मायया, लोभेन–चेत्यर्थः, 'एवं नेरइया जाव वेमाणिया' एवम्–समुच्चय जीवोक्तिरीत्या नैरयिकाः यावत्–असुरकुमारादि भवनपति प्रभृति वैमानिक पर्यन्ताः कषायपरिणताः जीवाः क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चाष्टौ कर्मप्रकृतीश्चेष्यन्ति, इत्येवं कर्मपुद्गलोपादानरूपं चयनं प्रतिपाद्याथ उपचयबन्धोदीरणावेदना निर्जरा विषयकान्

असुरकुमार आदि दश भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि पांच एकेन्द्रियों, तीन विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों के के विषय में भी ऐसा ही कहना चाहिए। कि वे क्रोध आदि चार कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का चय करते हैं।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! कषायपरिणत हुए जीव कितने कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का चय करेंगे ?

भगवान्–हे गौतम ! कषायपरिणत जीव चार कारणो से आठ कर्मप्रकृतियों का चयन करेंगे ? वे चार कारण ये हैं–क्रोध, मान, माया और लोभ। इसी प्रकार नारकों के लेकर वैमानिकों तक चौवीसों दंडकों के जीवों के संबंध में कह लेना चाहिए, असुरकुमार, भवनपति आदि सभी जीव क्रोध, मान, माया और लोभ के द्वारा आठ कर्मप्रकृतियों को चय करेंगे।

इस प्रकार कर्मपुद्गलों के उपादान (ग्रहण) रूप चयन का प्रतिपादन करके

આદિ દશ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચ એકેન્દ્રિયો, ત્રણ વિકેલેન્દ્રિયો, પચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના વિષયમાં પણ એવું કહેવું જોઇએ કે તે ક્રોધ આદિ ચાર કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! કષાય પરિણત થયેલ જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરશે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! કષાય પરિણત જીવ ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ચય કરશે. તે ચાર કારણો આ છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ પ્રકારે નારકોથી લઈ ને વૈમાનિકો સુધી ચોવીસે દંડકોના જીવોના સમ્બન્ધમાં કહેવુ જોઈએ અર્થાત્ નારક, અસુરકુમાર, ભવનપતિ આદિ બધા જીવ ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભના દ્વારા આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ચય કરશે.

प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् दण्डकान् अतीतवर्तमानानागतकालभेदेन प्रतिपादयितु कामः सर्व-संख्यया अष्टादश दण्डकान् प्ररूपयितुमाह-'जीवा णं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठकम्म-पगडीओ उवचिणिंसु ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! जीवाः खलु कतिभिः स्थानैः कारणैः अष्टौ कर्मप्रकृती रुपाचैषुः-उपचितवन्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ उवचिणिंसु' कषायपरिणता जीवा श्चतुर्भिः स्थानैः कारणैः अष्ट कर्मप्रकृतीः उपाचैषुः-उपचितवन्तः, 'तं जहा-कोहेणं माणेणं मायाए, लोभेणं' तद्यथा-क्रोधेन, मानेन, मायया, लोभेन चेति, तत्र चयोपचयस्तावत्स्वस्याबाधा कालस्योपरि ज्ञाना-वरणीयादि कर्मप्रायोग्यपुद्गलानां वर्द्धनम् निषेकः तत्क्रमश्च प्रथमस्थितौ सर्वं प्रचुरम्, द्वितीयस्यां स्थित्यां विशेषहीनं तदपेक्षयापि तृतीयस्यां स्थितौ विशेषतरहीनम् इत्येवं रीत्या उत्तरोत्तरं विशेषहीनं विशेषहीनं, यावत्तत्तत्कालबध्यमानायाः स्थितेश्चरमा स्थिति र्भवति तावत्कालपर्यन्तं वक्तव्यम्, 'एवं नेरइया जाव वेमाणिया' एवम्-समुच्चयजीवोक्ति रीत्या

उपचय, बन्ध, उदीरणा, वेदना और निर्जरा संबंधी, अतीत वर्त्तमान और भविष्यत् काल के भेद से तीन-तीन दंडकों का प्रतिपादन करते हैं और सब मिलाकर अठार दंडकों की प्ररूपणा करने के लिए कहते हैं-भगवन् ! जीवों ने कितने कारणों से आठ कर्मप्रकृतियो का उपचय किया है ?

भगवन्-हे गौतम ! जीवों ने चार कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का उपचय किया है। वे चार कारण ये हैं-क्रोध, मान, माया और लोभ। अपने अबाधा काल के पश्चात् ज्ञानावरणीय आदि कर्मयोग्य पुद्गलों का वर्द्धन-निषेक उपचय कहलाता है। उसका क्रम इस प्रकार है-प्रथम स्थिति में सब से अधिक द्रव्य, दूसरी स्थिति में विशेषहीन, तीसरी स्थिति में उसकी अपेक्षा भी विशेषता-हीन, इस प्रकार उत्तरोत्तर विशेषहीन विशेषहीन होते हुए तत्काल बद्धमान स्थिति की चरम स्थिति होती है, तबतक कहना चाहिए।

એ પ્રકારે કર્મ પુદ્ગલોના ઉપાદાન (ગ્રહણ) રૂપ ચયનનું પ્રતિપાદન કરીને ઉપચય, બન્ધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા સંબંધી, અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાલનાભેદથી ત્રણ-ત્રણ દંડકોનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બધાનો સરવાળો અઢાર દંડકોની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે-હે ભગવન્ ! જીવોએ કેટલા કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કર્યો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવોએ ચાર કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કર્યો છે. તે ચાર કારણ આ છે-ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. પોતાના અબધાકાળ પછી જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોના વર્ધન-નિષેક ઉપચય કહેવાય છે. તેનો ક્રમ આ રીતનો-પ્રથમ સ્થિતિમાં બધાથી અધિક દ્રવ્ય, બીજી સ્થિતિમાં વિશેષ હીન ત્રીજી સ્થિતિમાં તેની અપેક્ષાએ પણ વિશેષતર હીન, એ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર વિશેષહીન, વિશેષહીન થતા તત્કાલ બદ્ધમાન સ્થિતિ ચરમસ્થિતિ બને છે, ત્યાં સુધી કહેવું જોઈએ.

नैरयिका यावत्-भवनपति पृथिवीकायिकादिपञ्च विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाश्चापि क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चाष्टौ कर्मप्रकृती रुपाचैषुः-उपचितवन्त इत्याशयः, अथ वर्तमानकालमधिकृत्य गौतमः पृच्छति-'जीवा णं भंते ! पुच्छा'-हे भदन्त ! जीवाः खलु कषायं परिणमन्तः कतिभिः स्थानैः रष्टकर्मप्रकृती रुपचिन्वन्ति ? इति पृच्छा, भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउहिं ठाणेहिं उवचिणंति जाव लोभेणं' कषायं परिणमन्तो जीवा श्चतुर्भिः स्थानैः कारणैः, अष्ट कर्मप्रकृती रुपचिन्वन्ति, यावत्-क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चेत्यर्थः, 'एवं नेरइया जाव वेमणिया' एवम्-औधिकजीवोक्ति रीत्या नैरयिका यावत्-दशभवनपति पृथिवीकायिकादि पञ्च विकलेन्द्रिय

जो वक्तव्यता जीवों के विषय में कही है, वही नारकों से लेकर वैमानिकों तक के विषय में जानना चाहिए। अर्थात् नारकों भवनपतियों, पृथ्वीकाय आदि पांच एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों के विषय में भी ऐसा समझलेना चाहिए। इन सभी जीवों ने क्रोधादि के कारण आठ कर्मप्रकृतियों का उपचय किया है।

अब वर्त्तमान कालकी अपेक्षा से गौतम प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! कषायपरिणत जीव कितने कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का उपचय करते हैं ?

भगवान्-कषाय परिणाम वाले जीव चार कारणों से आठ कर्मप्रकृतियों का उपचय करते हैं, यथा-क्रोध से, मान से, माया से और लोभ से।

नारकों से लेकर वैमानिकों तक इसी प्रकार समझना चाहिए, अर्थात् जो बात समुच्चय जीवो के विषय में कहा है, वही नारकों, दश भवनपतियों पृथ्वीकायिक आदि पांच एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों,

---

જે વક્તવ્યતા જીવોના વિષયમા કહી છે, તેજ નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના વિષયમાં જાણવી જોઈએ. અર્થાત્ નારકો, ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના વિષયમા પણ એવું જ સમજી લેવું જોઈએ. આ બધા જીવોએ ક્રોધાદિના કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કર્યો છે.

હવે વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે

હે ભગવન્ કષાયપરિણત જીવ કેટલા કારણોથી આઠ કાર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરે છે?

ભગવાન્-કષાય પરિણામવાળા જીવ ચાર કારણોથી આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરે છે. જેમકે, ક્રોધથી, માનથી, માયાથી અને લોભથી.

નારકોથી લઈ ને વૈમાનિકો સુધી એ પ્રકારે સમજવું જોઈએ અર્થાત્ જે વાત સમુચ્ચય વિષયમા કહી છે, તે જ નારકો, દશ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો આદિ પાચ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના

पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकमनुष्य वानव्यन्तर ज्योतिष्क वैमानिकाश्चापि क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चाष्टौ कर्मप्रकृती रुपचिन्वन्तीत्यर्थः, 'एवं उवचिणिस्संति' भूतवर्तमानकालोपचयोक्ति रीत्या कषायपरिणताः समुच्चयजीवाः, नैरयिकादि वैमानिकपर्यन्ताश्चापि क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चाष्टौ कर्मप्रकृती रुपचेष्यन्ति-अष्ट कर्मप्रकृतीनामुपचयं करिष्यन्तीति भावः, गौतमः पृच्छति-'जीवा णं भंते ! कइहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ बंधिसु?' हे भदन्त ! जीवाः खलु कतिभिः स्थानैः कारणैः अष्ट कर्मप्रकृती रबान्त्सुः-बद्धवन्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउहिं ठाणेहिं अट्ठकम्मपगडीओ बंधिसु' कषायपरिणताः जीवा श्चतुर्भिः स्थानैः कारणैः अष्ट कर्मप्रकृती रबान्त्सुः-बद्धवन्तः, 'तं जहा-कोहेणं माणेणं जाव लोभेणं' तद्यथा-क्रोधेन, मानेन, यावत्-मायया, लोभेन चेति, तत्र बन्धनं तावद् ज्ञानावरणीयादिकर्मपुद्गलानां पूर्वोक्तरीत्या स्वस्वाबाधाकालोत्तरकालं निषि-

---

वानव्यन्तरों का उपचय करते हैं।

वर्त्तमान काल के समान भविष्यत् काल में भी समुच्चय जीव तथा नारकों से लेकर वैमानियों तक के चौवीसों दंडकों के जीव क्रोध, मान, माया और लोभ के कारण आठ कर्मप्रकृतियों का उपचय करेंगे।

गौतमस्वामी हे भगवन् ! कितने कारणों से जीवों ने आठ कर्मप्रकृतियों का बन्ध किया है ?

भगवान्-हे गौतम ! चार कारणों से जीवों ने कर्म की ज्ञानावरणीय आदि आठ प्रकृतियों का बन्ध किया है। वे चार कारण यों हैं-क्रोध, मान, माया, और लोभ ! ज्ञानावरणीय आदि कर्मपुद्गलों का पूर्वोक्त रीति से अपने-अपने अबाधा काल के पश्चात् जो निषिक्त किये गये हैं, उनका पुनः विशिष्ट कषाय परिणति से निकाचन होना बन्धन कहलाता है।

સમ્બન્ધમાં પણ એમ જ કહેવુ જોઇએ કે આ બધા ચોવીસ દડકોના જીવ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરે છે.

વર્તમાન કાળના સમાન ભવિષ્ય કાળમાં પણ સમુચ્ચય જીવ તથા નારકોથી લઇને વૈમાનિકોના ચોવીસે દંડકોના જીવ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો ઉપચય કરશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! કેટલા કારણોથી જીવોએ આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બન્ધ કરેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ, ચાર કારણોથી જીવોએ કર્મની જ્ઞાનાવર્ણીય આદિ આઠ પ્રકૃતિયોનો બન્ધ કર્યો છે. તે ચાર કારણ આમ છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મપુદ્ગલોના પૂર્વોક્ત રીતથી પોતપોતાના અબાધા કાલના પછી જે નિષિક્ત કરેલા છે, તેમનું પુનઃવિશિષ્ટ કષાય પરિણતિથી નિકાચન થવું તે બન્ધન કહેવાય છે,

क्तानां पुनः कषायपरिणतिविशेषाद् निकाचनं बोध्यम्, 'एवं नेरइया जाव वेमाणिया' एवम्-समुच्चयजीवोक्ति रीत्या नैरयिकाः यावद्-दशभवनपति प्रभृति वैमानिकपर्यन्ता अपि जीवविशेषाः भूयः कषायपरिणताः सन्तः क्रोधेन मानेन मायया लोभेन चाष्ट कर्मप्रकृतीः बद्धवन्त इत्यर्थः, 'बंधिंसु, बंधंति, बंधिस्संति' पूर्वोक्तरीत्या औघिकजीवा नैरयिकादि वैमानिकान्ताः अभान्त्सुः अष्ट कर्मप्रकृतीः क्रोधादि चतुर्भिः स्थानैः बद्धवन्त इत्युक्तम्, एवमेव तएव औघिकजीवा नैरयिकादि वैमानिकान्ताश्च चतुर्भिः क्रोधादिभिः कारणीभूतैरष्टकर्मप्रकृती र्बध्नन्ति भन्त्स्यन्ति चेत्याशयः, तथा-'उदीरेंसु, उदीरेंति, उदीरिस्संति' भूयः कषायपरिणताः समुच्चयजीवाः, नैरयिकादि वैमानिकान्ता जीवविशेषाश्च क्रोधादि चतुर्भिः कारणैरष्ट कर्मप्रकृती रुदैरयन्-उदीरयन्तः, उदीरयन्ति, उदीरयिष्यन्ति

इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिकों तक समझना चाहिए, अर्थात्, समुच्चय जीवों के समान ही दश भवनपति आदि वैमानिक देवों पर्यन्त जीवों के पुनः कषायपरिणत होते हुए क्रोध, मान, माया और लोभ से अष्ट कर्मप्रकृतियों का बंध किया है, बन्ध करते हैं और बन्ध करेंगे।

बन्धन के विषय में समुच्चय जीवों और चौवीस दंडकों के विशेष-विशेष जीवों के विषय में जो प्ररूपणा की गई है, वही उदीरणा के संबंध में भी समझना चाहिए। अर्थात् पूर्वोक्त सभी जीवों के क्रोध, मान, माया और लोभ के कारण आठ कर्मप्रकृतियों की उदीरणा की है, उदीरणा करते हैं और उदीरणा करेंगे। उदीरणा नामक करण के द्वारा, जो कर्म उदय में नहीं आए हैं, उन्हें, उदयावालिका में प्रविष्ट करना उदीरणा कहलाती है। वह उदीरणा भी किंचित् एक विशेष प्रकार की कषायपरिणति के कारण होती है। इस अभिप्राय से करते हैं-चार कारणों से जीवों ने उदीरणा की है, करते हैं और करेंगे।

એજ પ્રકારે નારકોથી લઈ ને વૈમાનિકો સુધી સમજવાં જોઇએ. અર્થાત્ સમુચ્ચય જીવોના સમાન જ દશ ભવનપતિયો આદિ વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવોએ પુનઃકષાય પરિણુત થઇને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભથી અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિયોનો બંધ કરેલ છે. બન્ધ કરે છે અને બન્ધ કરશે.

બન્ધનના વિષયમાં સમુચ્ચય જીવો અને ચોવીસ દંડકોના વિશેષ-વિશેષ જીવોના વિષયમાં જે પ્રરૂપણા કરાઇ છે. તેજ ઉદીરણાના સમ્બન્ધમાં પણ સમજી લેવી જોઈએ અર્થાત પૂર્વોક્ત બધા જીવોએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના કારણે આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોની ઉદીરણા કરી છે. ઉદીરણા કરે છે અને ઉદીરણા કરશે ઉદીરણા નામક કર્મના દ્વારા જે કર્મ ઉદયમાં નથી આવ્યાં, તેમને ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કરવા તે ઉદીરણા કહેવાય છે. તે ઉદીરણા પણ કિંચિત્ એક વિશેષ પ્રકારની કષાય પરિણુતિના કારણે થાય છે. એ અભિપ્રાયથી કહે છે-ચારકારણોથી જીવોએ ઉદીરણા કરી છે, કરે છે અને કરશે.

च, तत्रोदीरणं तावद्-उदीरणा करणवशात् कर्मपुद्गलाना मनुदयप्राप्ताना मुदयावलिकायां प्रवेशनमत्रसेयम्, तच्चापि उदीरणं किञ्चित्तथाविधकषायपरिणतिवशाद् भवतीत्यभिप्रेत्य-'चउहिं ठाणेहिं उदीरेंसु उदीरेंति उदीरिस्संति' इत्युक्तम्, तथा 'वेदिंसु, वेदेंति, वेदइस्संति' भूयः कषायपरिणता जीवा औघिकाः, नैरयिकादि वैमानिकान्ता जीवविशेषाश्च क्रोधादि चतुर्भिः कारणैरष्टौ कर्मप्रकृती रवेदन्त-वेदितवन्तः, वेदयन्ते, वेदयिष्यन्ते चेत्यर्थः तत्र वेदना तावत् स्वस्वाबाधाकालनाशादुदयप्राप्तस्य उदीरणाकरणेन वा उदयं प्रापितस्य कर्मण उपभोगरूपा बोध्या, तथैव 'निज्जरिंसु, निज्जरेंति, निज्जरिस्संति' कषायपरिणताः समुच्चय जीवाः नैरयिकादि वैमानिकान्ता जीवविशेषाश्च क्रोधादि चतुर्भिः स्थानैः कारणैः अष्टौ कर्मप्रकृतीः निर्जरयन, निर्जरयन्ति, निर्जरयिष्यन्ति च, तत्र निर्जरा तावत् कर्मपुद्गलानां वेदयित्वा वेदयित्वा अकर्मत्वापादनरूपा, आत्मप्रदेशैः संवद्धानां ज्ञानावरणीयादि कर्मपुद्गलानां वेदं वेदं शातनमित्यर्थः, तथा चोक्तम्-

कषायपरिणत समुच्चय जीवो ने तथा नारको से लेकर वैमानिकों तक विशेष जीवों ने उक्त चार कारणो से आठ कर्मप्रकृतियों का वेदन किया है, वे वर्त्तमान कालमें वेदन करते हैं और भविष्यत् कालमें वेदन करेंगे। अपने-अपने अवाधा काल के समान होने पर उदय में आये या उदीरणाकरण के द्वारा उदय में लाये गये कर्म के विपाक का अनुभव करना वेदना कहलाता है।

इसी प्रकार निर्जरा के विषय में भी कहना चाहिए, अर्थात् कषायपरिणत समुच्चय जीवों तथा नारको से लेकर वैमानिकों तक के विशेष जीवों ने क्रोध, मान, माया और लोभ-इन चार कारणों से अष्ट कर्मप्रकृतियों को निर्जरा की है, निर्जरा करते हैं और निर्जरा करेंगे। कर्मपुद्गलो का वेदन होने के बाद वे अकर्म बन जाते हैं, इसी को निर्जरा कहते हैं, अर्थात् फल भोगने के पश्चात् कर्मों का आत्मप्रदेशों से झड जाना-पृथक् हो जाना निर्जरा है। कहा

કષાય પરિણત સમુચ્ચય જીવો તથા નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના વિશેષ જીવોએ ઉક્ત ચાર કારણોથી આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોનું વેદન કર્યું છે, તેઓ વર્તમાન કાળમાં વેદના કરે છે અને ભવિષ્ય કાળમાં વેદન કરશે. પોત-પોતાનો અબાધાકાળ સમાપ્ત થતાં ઉદયમાં આવેલ અગર ઉદીરણા કરણના દ્વારા ઉદયમા લાવેલા કર્મના વિપાકનો અનુભવ કરવો તે વેદના કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે નિર્જરાના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ કષાય પરિણત સમુચ્ચય જીવો તથા નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીના વિશેષ જીવોના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આ ચાર કારણોથી આવેલ કર્મ પ્રકૃતિયોની નિર્જરા કરેલી છે. નિર્જરા કરે છે અને નિર્જરા કરશે. કર્મ પુદ્ગલોનું વેદન થયા પછી તે કર્મ બની જાય છે, તેને જ નિર્જરા કહે છે અર્થાત્ ફળ ભોગવ્યા પછી કર્મોનું આત્મ પ્રદેશોથી પૃથક્ થઇ જવું તે નિર્જરા છે.

"पुव्वकयकम्मसाडणनिज्जरा" पूर्वकृतकर्मशातनं निर्जरा इति, किन्तु देशनिर्जरैवमवसेया, कषायजनितत्वात्, सर्वनिर्जरातु कषायरहितस्य सर्वनिरुद्धयोगस्य मोक्षसौधमारोहत एवोपजायते नेतरस्य, देशनिर्जरा तु सर्वकालं सर्वेषामपि संभवतीति भावः, प्रकृतमुपसंहरन्नाह- 'एवं एए जीवाइया वेमाणियपज्जवसाणा अट्ठारसदंडगा जाव वेमाणिया, निज्जरिंसु, निज्जरेंति, निज्जरिस्संति' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या एते-पूर्वोक्ताः जीवादिका वैमानिकपर्यवसानाः अष्टादश दण्डकाः अतीतवर्तमान भविष्यत्कालभेदेन चयोपचयबन्धोदीरणा वेदना निर्जराणां षण्णां त्रिगुणितानामष्टादशदण्डकपदवाच्याः यावद्-नैरयिकादि वैमानिकपर्यन्ता जीवविशेषाः समुच्चयजीवाश्च चतुर्भिः क्रोधादिकारणैः अष्ट कर्मप्रकृती श्चितवन्तश्चिन्वन्ति चेष्यन्ति, उपचितवन्तः, उपचिन्वन्ति, उपचेष्यन्ति, अबध्नन्तु: बध्नन्ति, भन्त्स्यन्ति, उदैरयन्, उदीरयन्ति, उदीरयिष्यन्ति, अवेदयन्त, वेदयन्ते, वेदयिष्यन्ते, निरजा-

भी है-'पुव्वकयकम्मसाडण निज्जरा' अर्थात् पूर्वबद्ध कर्मों का झडना निर्जरा है। किन्तु यहां जिस निर्जरा का कथन किया गया है, वह देश निर्जरा समझनी चाहिए, क्योंकि यह कषाय जनित है। सर्वनिर्जरा तो कषाय से रहित, योगों का सर्वथा निरोध कर देने वाले और मोक्षरूपी महल पर आरूढ होने वाले को ही होती है, अन्य को नहीं। देश निर्जरा सब जीव सदा काल करते रहते हैं।

अब उपसंहार करते हुए कहते हैं-इन पूर्वोक्त समुच्चय जीवों ने तथा नारकों से लेकर वैमानिक देवों तक के चौवीसों दंडकों के जीवों ने, अतीत, वर्त्तमान और भविष्य काल के भेद से चय, उपचय, बन्ध, उदीरणा, वेदना और निर्जरा, की है, करते हैं और करेंगे। चय, उपचय आदि छह का तीनों कालों से गुणाकार करने पर अठारह दंडक होते हैं। उन्हें इस प्रकार कहना चाहिए-चय किया, करते हैं और करेंगे, उपचय किया, उपचय करते हैं और

કહ્યું પણ છે-પૂવ્વકયકમ્મસાડણ નિજ્જરા, અર્થાત્ પૂર્વ બદ્ધકર્મોનું પૃથક્ થવું તે નિર્જરા છે. કિન્તુ અહીં જે નિર્જરાનું કથન કરાયેલું છે, તે દેશ નિર્જરા સમજવી જોઈએ, કેમકે તે કષાય જનિત છે. સર્વ નિર્જરાતો કષાયથી રહિત યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરનારા અને મોક્ષ રૂપી મહેલ પર આરૂઢ થનારાઓને જ હોય છે, બીજાઓને નથી હોતી. દેશ નિર્જરા બધા જીવો સદાકાળ કરતા રહે છે.

હવે ઉપસંહાર કરતા કહે છે, આ પૂર્વોક્ત સમુચ્ચય જીવોએ તથા નારકોથી લઈને વૈમાનિક દેવો સુધીના ચોવીસે દંડકોના જીવોએ અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળના ભેદથી ચય, ઉપચય, બન્ધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા કરેલ છે, કરે છે, અને કરશે. ચય, ઉપચય આદિ છએનો ત્રણે કાળોથી ગુણાકાર કરતા અઢાર દંડક થાય છે. તેમને આ પ્રકારે કહેવા જોઈએ-ચય કર્યો, કરે છે, અને કરશે ઉપચય કર્યો ઉપચય કરે છે અને

रयन्, निर्जीरयन्ति, निर्जारयिष्यन्ति, अथोपर्युक्तसंग्राहकगाथामाह–'आतपतिट्ठियखेत्तं पडुच्च णंताणुबंधि आभोगे। चिणउवचिण बंधउदीरवेदतह निज्जरा चेव' ॥१॥ आत्मप्रतिष्ठितं क्षेत्रं प्रतीत्य अनन्तानुबन्धी आभोगः। चयोपचयबन्धोदीरणा वेदनास्तथा निर्जरा चैव ॥१॥ स्पष्टार्थम्। 'इति पण्णवणाए भगवईए कसायपयं समत्तं' इति प्रज्ञापनायां भगवत्यां कषायपदं समाप्तम् ॥१४॥ सू० २॥

इतिश्री विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित–ललितकलापालापक-
प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्री–शाहू छत्रपतिकोल्हापुर-
राजप्रदत्त–'जैनशास्त्राचार्य'–पदविभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारी
जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलाल–व्रतिविरचितायां
श्री प्रज्ञापनासूत्रस्य प्रमेयबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां
चतुर्दशं कषायपदं समाप्तम् ॥ १४ ॥

उपचय करेंगे, बन्धन किया, बन्धन करते हैं और बन्धन करेंगे, उदीरणा की, उदीरणा करते हैं और उदीरणा करेंगे, वेदन किया, वेदन करते हैं और वेदन करेंगे, निर्जरा की, निर्जरा करते हैं और निर्जरा करेंगे। अब उपर्युक्त विषयों का संग्रह करने वाली गाथा कहते हैं–आत्मप्रतिष्ठित क्षेत्र के आश्रय से, अनन्तानुबंधी, आभोग, चय, उपचय, बन्ध, उदीरणा, वेदना और निर्जरा का यहां कथन किया गया है। गाथा का आशय स्पष्ट है।

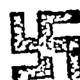
श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित
प्रज्ञापना सूत्र की प्रमेयबोधिनी व्याख्या में
चौदहवां कषाय पद समाप्त ॥१४॥

ઉપચય કરશે. બન્ધન કર્યું, બંધન કરે છે અને બન્ધન કરશે. ઉદીરણા કરી, ઉદીરણા કરે છે, અને ઉદીરણા કરશે. વેદન કર્યું, વેદન કરે છે અને વેદન કરશે. નિર્જરા કરી, નિર્જરા કરે છે અને નિર્જરા કરશે હવે ઉપર્યુક્ત વિષયોનો સંગ્રહ કરનારી ગાથા કહે છેઃ–

આત્મ પ્રતિષ્ઠિત, ક્ષેત્રના આશ્રયથી, અનન્તાનુબંધી, આભોગ, ચય, ઉપચય, બન્ધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરાનું અહીં કથન કરેલું છે. ગાથાનો આશય સ્પષ્ટ છે. ॥સૂ૦ ૨॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિ વિરચિત
પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું
ચૌદમું કષાય પદ સમાપ્ત. ॥ ૧૪ ॥

पञ्चदशं पदम्

सूत्रम्–संठाणे बाहल्लं पोहत्तं कइपएसओगाढे। अप्पा बहुपुट्ठपविट्ठ विसय अणगार आहारे ॥१॥ अद्दा य असी य मणीदुद्धपाणे तेल्ल-फाणिय वसाय। कंबलथूणा थिग्गल दीवोदही लोगऽलोगे य ॥२॥

छाया–संस्थानं, बाहल्यं, पृथुत्वं, कतिप्रदेशम्, अवगाढम्। अल्पबहुत्वं स्पृष्टम्, प्रविष्टम्, विषयः, अनगारः, आहारः ॥१॥ आदर्शः, असिश्च मणिर्दुग्धम्, पानकम्, तैलम्, फाणितम् वसा च। कम्बलम् स्थूणा, थिग्गलम्, द्वीपोदधि, लोकः अलोकश्च ॥२॥

टीका–चतुर्दशपदे कषायपरिणामस्य प्राधान्येन बन्धकारणत्वाद् विशेषतस्तन्निरूपणं कृतम् अथ इन्द्रियवतामेव लेश्यादि सद्भावेन विशेषत इन्द्रियपरिणामप्ररूपणार्थं पञ्चदशं पदं व्याख्यातुमाह–अत्र च उद्देशक द्वयमस्ति, तत्र प्रथमोद्देशकार्थसंग्रहगाथा द्वयमाह–'संठाणं

पन्द्रहवां पद

शब्दार्थ–(संठाणे) संस्थान (बाहल्लं) स्थूलता (पोहत्तं) पृथक्त्व (कइपएस) कतिप्रदेश–इन्द्रियों के प्रदेश कितने? (ओगाढे) अवगाढ (अप्पाबहु) अल्प-बहुत्व (पुट्ठ) स्पृष्ट (पविट्ठ) प्रविष्ट (विसय) विषय (अणगार) अनगार (आहारे) आहार (अद्दाय) दर्पण (असी य) और तलवार (मणी) मणि (दुद्ध) दूध (पाणे) पानक (तेल्ल) तैल (फाणिय) राब (वसाय) और चर्बी (कंबल) कंबल (थूणा) थून (थिग्गल) थेगली (दीवोदहि) द्वीप,, समुद्र (लोगाऽलोगे य) लोक और अलोक

टीकार्थ–कषाय बन्धन का प्रधान कारण है, अतः चौदहवें पद में उसका विशेष रूप से निरूपण किया गया है, परन्तु इन्द्रियों वाले जीवों में ही लेश्या आदि का सद्भाव होता है, अतः विशेष रूप से इन्द्रिय परिणाम की प्ररूपणा करने के लिए पन्द्रहवें पद की व्याख्या की जाती है। इस पद में दो उद्देशक

પંદરમું પદ

શબ્દાર્થ–(संठाणे) સંસ્થાન (बाहल्लं) સ્થૂળતા (पोहत्तं) પૃથકત્વ (कइपएस) કતિપ્રદેશ ઈન્દ્રિયોના પ્રદેશ કેટલા? (ओगाढे) અવગાઢ (अप्पा बहु) અલ્પ બહુત્વ (पुट्ठ) સ્પૃષ્ઠ (पविट्ठ) પ્રવિષ્ટ (विसय) વિષય (अणगार) અનગાર (आहारे) આહાર (अद्दाय) દર્પણ (असीय) તલ-વાર (मणी) મણિ (दुद्ध) દૂધ (पाणे) પાનક (तेल्ल) તેલ (फाणिय) રાબ (वसाय) અને ચર્બી (कंवल) કાંબળ (थूणा) થૂન (थिग्गल) થીગડી (दीवोदहि) દ્વીપ, સમુદ્ર (लोगाऽलोगे य) લોક અને અલોક

ટીકાર્થ–કષાય બન્ધનું પ્રધાન કારણ છે. તેથી ચૌદમા પદમાં તેનું વિશેષ રૂપે નિરૂપણ કરાયું છે, પરન્તુ ઈન્દ્રિયો વાળા જીવોમાં જ લેશ્યા વિગેરેનો સદ્ભાવ હોય છે, તેથી વિશેષ રૂપથી ઈન્દ્રિય પરિણામની પ્રરૂપણા કરવાને માટે પંદરમા પદની વ્યાખ્યા કરાય છે

बाहल्लं पोहत्तं कइपएस ओगाढे। अप्पा वहु पुट्ठ पविट्ठ विसय अणगार आहारे ॥१॥ अद्दाय असीयमणी दुद्धपाणं तेल्लफाणियवसाय। कंबलथूणा थिग्गल दीवोदहि लोगऽलोगेय ॥२॥ संस्थानम्–प्रथममिन्द्रियाणामाकारविशेषप्ररूपणम् १ तदनन्तरम्–बाहल्यम्–स्थूलता–इन्द्रियाणां पिण्डत्वप्ररूपणमित्यर्थः २, तदनन्तरं पृथुत्वम्–इन्द्रियाणां विस्तारप्ररूपणम् ३, ततः कति प्रदेशम् इन्द्रियमिति वक्तव्यम् ४, तदनन्तरम्–अवगाढं–कतिप्रदेशावगाढ मिन्द्रियमिति वक्तव्यम् ५, तदनन्तरम् अल्पबहुत्वम्–अवगाहनात्रिषयकं कर्कशादिगुण विषयकश्च वक्तव्यम् ६, तदनन्तरं स्पृष्टास्पृष्टविषयकप्ररूपणम् ७, तदनन्तरम् प्रविष्टम्–प्रविष्टाप्रविष्टविषयकं प्ररूपणम् ८, तदनन्तरं विषयः–विषयपरिणामप्ररूपणम् ९, तदनन्तरम् अनगारः–अनगारविषयकं प्ररूपणम् १०, तदनन्तरम् आहारः–आहारविषयकं प्ररूपणम् ११, तदनन्तरम्–आदर्शः–आदर्शविषयकं प्ररूपणम् १२, तदनन्तरम्–

हैं। उनमें से प्रथम उद्देशक में जिन–जिन विषयों की प्ररूपणा की गई है, उनका निर्देश दो गाथाओं में किया गया है। वही यहां कहते हैं–

(१) संस्थान–सर्वप्रथम इन्द्रियों के आकार की प्ररूपणा की जाएगी। (२) तदनन्तर इन्द्रियों के बाहल्य का–स्थूलता का अर्थात् पिण्डरूपता का कथन किया जायगा। (३) पृथुत्व–फिर इन्द्रिय के विस्तार का प्ररूपण होगा। (४) कति प्रदेश–किस इन्द्रिय के कितने प्रदेश हैं, यह कहा जायगा। (५) अवगाढ–इन्द्रिय कितने प्रदेशों में अवगाढ है, यह बतलाया जायगा। (६) अल्पबहुत्व–अवगाहना संबंधी और कर्कशता आदि संबंधी अल्पबहुत्व का प्रतिपादन किया जाएगा। (७) स्पृष्ट–स्पृष्ट एवं अस्पृष्ट संबंधी प्ररूपणा। (८) प्रविष्ट–प्रविष्ट–अप्रविष्ट संबंधी चर्चा। (९) विषय–विषय का प्रमाण। (१०) अनगार–अनगार संबंधी प्ररूपणा (११) आहार–आहार विषयक प्ररूपणा (१२) आदर्श अर्थात् काच संबंधी कथन, इसी प्रकार (१३) असि–तलवार (१४) मणि (१५) दुग्ध

આ પદમાં બે ઉદ્દેશક છે. તેમાંથી પહેલા ઉદ્દેશકમાં જે જે વિષયોની પ્રરૂપણા કરાઇ છે. તેમને નિર્દેશ બે ગાથાઓમા કરાયેલ છે, તે જ અહીં કહેવાય છે

(૧) સંસ્થાન–સર્વ પ્રથમ ઇન્દ્રિયોના આકારની પ્રરૂપણા કરાશે (૨) ત્યાર બાદ ઇન્દ્રિયોની સ્થૂલતાનું અર્થાત્ પિંડ રૂપનું કથન કરાશે (૩) પૃથુત્વ–પછી ઇન્દ્રિયોના વિસ્તારનું પ્રરૂપણ થશે. (૪) કતિ પ્રદેશ–કઇ ઇન્દ્રિયના કેટલા પ્રદેશ છે. એ કહેવાશે. (૫) અવગાઢ ઇન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમાં અવગાઢ છે, એ બતાવાશે. (૬) અલ્પ–બહુત્વ–અવગાહના સમ્બન્ધી અને કર્કશ આદિ સંબંધી અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન કરાશે. (૭) સ્પૃષ્ટ–સ્પૃષ્ટ તેમજ અસ્પૃષ્ટ સંબંધી પ્રરૂપણા. (૮) પ્રવિષ્ટ–પ્રવિષ્ટ–અપ્રવિષ્ટ સંબંધી ચર્ચા. (૯) વિષય–વિષયનું પ્રમાણ. (૧૦) અનગાર, અનગાર સંબંધી પ્રરૂપણા. (૧૧) આહાર–આહાર વિષયક પ્રરૂપણા. (૧૨) આદર્શ અર્થાત્ કાચ સંબંધી કથન, એજ પ્રકારે (૧૩) અસિ–તલવાર (૧૪)

असिश्च–असिविषयकं निरूपणम् १३, ततो मणिः–मणिविषयकं निरूपणम् १४, ततो दुग्धम्–दुग्धविषयकं निरूपणम् १५, तदनन्तरम्–पानकम्–पानकविषयकं निरूपणम् १६, तदनन्तरं तैलम्–तैलविषयकं प्ररूपणम् १७, तदनन्तरम्–फाणितम्–फाणितविषयकं निरूपणम् १८, तदनन्तरं वसा च–वसा विषयकं प्ररूपणम् १९, तदनन्तरं कम्बलम्–कम्बलविषयकं निरूपणम् २०, ततः स्थूणा–स्थूणा विषयकं प्ररूपणम् २१, तदनन्तरं थिग्गलम्–आकाशथिग्गलविषयकं निरूपणम् २२, तदनन्तरं द्वीपोदधि–द्वीप २३, उदधिविषयकं निरूपणम् २४, ततो लोकः–लोकविषयकं निरूपणम् २५, तदनन्तरम्–अलोकः–अलोकविषयकं प्ररूपणम् २६, प्रथमोदेशके वर्तते इत्यर्थः ।

इन्द्रियवक्तव्यता

मूलम्–कइ णं भंते ! इंदिया पण्णत्ता ? गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता, तं जहा–सोइंदिए, चक्खिदिए, घाणिंदिए, जिब्भिदिए, फासिंदिए,। सोइंदिए णं भंते! किं संठिए पण्णत्ते? गोयमा ! कलंबुयापुप्फसंठाणसंठिए पण्णत्ते, चक्खिदिए णं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते? गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते, घाणिंदिए णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! अइमुत्तगचंदसंठाणसंठिए, जिब्भिदिए णं पुच्छा, गोयमा ! खुरप्पसंठाणसंठिए पण्णत्ते, फासिंदिए णं पुच्छा, गोयमा ! णाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते ?, सोइंदिए णं भंते ! केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते? गोयमा ! अंगुलस्स असंखेज्जइभागे बाहल्लेणं पण्णत्ते२, एवं जाव फासिंदिए, सोइंदिएणं भंते ! केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते ? गोयमा ! अंगुलस्स असंखेजइभागं पोहत्तेणं पण्णत्ते, एवं चक्खिदिए वि, घाणिंदिए वि, जिब्भिदिएणं पुच्छा, गोयमा ! अंगुलपुहुत्तेणं पण्णत्ते. फासिंदिएणं पुच्छा, गोयमा ! सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्तेणं पण्णत्ते३, सोइंदिएणं भंते!

(१६) पानक (१७) तैल (१८) फाणित–राब (१९) वसा अर्थात् चर्वी (२०) कम्बल (२१) स्थूणा (२२) थिग्गल अर्थात् आकाशथिग्गल (२३) द्वीप एवं (२४) सागर (२५) लोक और (२६) अलोक संबंधी प्ररूपणा की जाएगी ।

મણિ (૧૫) દુગ્ધ (૧૬) પાનક (૧૭) તેલ (૧૮) ફાણિત (૧૯) વસા અર્થાત્ ચર્બી (૨૦) કમ્બલ (૨૧) સ્થૂણા (૨૨) થિગ્ગલ, અર્થાત્ આકાશ થિગ્ગલ (૨૩) દ્વીપ તેમજ (૨૪) સાગર (૨૫) લોક અને (૨૬) અલોક સંબંધી પ્રરૂપણા કરાશે.

कइ पएसिए पण्णत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जपएसिए पण्णत्ते, एवं जाव फासिंदिए ॥सू० १॥

छाया-कति खलु भदन्त ! इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्च इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियम् चक्षुरिन्द्रियम् घ्राणेन्द्रियम् जिह्वेन्द्रियम् स्पर्शेन्द्रियम् श्रोत्रेन्द्रियं खलु भदन्त ! किं संस्थितं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! कदम्बपुष्पसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम् चक्षुरिद्रियं खलु भदन्त ! किं संस्थितं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! मसूरचन्द्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम् । घ्राणेन्द्रियं खलु भदन्त ! पृच्छा, गौतम ! अति मुक्तकचन्द्रसंस्थानसंस्थितं, जिह्वेन्द्रियं खलु पृच्छा, गौतम !

इन्द्रियवक्तव्यता

शब्दार्थ-(कइ णं भंते ! इंदिया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! इन्द्रियों कितनी कही हैं ? (गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच इन्द्रियों कही हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (सोइंदिए, चक्खिंदिए घाणिंदिए जिब्भिंदिए, फासिंदिए) श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षु इन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय, स्पर्शेन्द्रिय

(सोइंदिए णं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय किस आकार की कही है ? (गोयमा ! कलंबुया पुप्फसंठासंठिए पण्णत्ते) हे गौतम ! कदम्ब के फूल के आकार की कही है (चक्खिंदिए णं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! चक्षु इन्द्रिय किस आकार की कही है ? (गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते) हे गौतम ! मसूर या चन्द्रमा के आकार की कही है (घाणिंदिए णं भंते ! पुच्छा ?) हे भगवन् ! घ्राणेन्द्रिय की पृच्छा ? (गोयमा ! अइमुत्तग-चंदसंठाणसंठिए) हे गौतम ! अतिमुक्तक और चन्द्र के आकार की कही है (जिब्भिंदिए णं पुच्छा ?) जिह्वेन्द्रिय के विषय में प्रश्न ? (गोयमा ! खुरप्प

ઈન્દ્રિય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(कइणं भंते ! इंदिया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ? (गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયો પાંચ કહી છે. (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदिए, चक्खिंदिए, घाणिंदिए जिब्भिंदिए, फासिंदिए) શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુઈન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય

(सोइंदिएणं भंते ! कि संठिए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! શ્રોતેન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે ? (गोयमा ! कलंबुया पुप्फसंठाणसंठिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! કદમ્બના ફૂલના આકારની કહેલ છે. (चक्खिंदिएणं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! ચક્ષુઈન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે ? (गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! મસૂર કે ચન્દ્રમાના આકારની કહેલ છે. (घाणिंदिएणं भंते ! पुच्छा ?) હે ભગવન્ ! ઘ્રાણેન્દ્રિયની પૃચ્છા ? (गोयमा ! अइमुत्तग-चंदसंठाणसंठिए) હે ગૌતમ ! અતિમુક્તક અને ચન્દ્રના આકારની. (जिब्भिंदिएणं पुच्छा ?) જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયમાં પ્રશ્ન ? (गोयमा ! खुरप्पसंठाणसंठिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! કોદા-

क्षुरप्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम् स्पर्शेन्द्रियं खलु पृच्छा, गौतम ! नाना संस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम् १, श्रोत्रेन्द्रियं खलु भदन्त ! कियद् बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! अङ्गुलस्यासंख्येयभागो बाहल्येन प्रज्ञप्तम् २, एवं यावत् स्पर्शेन्द्रियम् स्पर्शेन्द्रियपर्यन्तं एवमेव बोध्यम् श्रोत्रेन्द्रियं खलु भदन्त ! कियत् पृथुत्वेन प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! अङ्गुलस्यासंख्येयभागः पृथुत्वेन प्रज्ञप्तम्, एवं चक्षुरिन्द्रियमपि, घ्राणेन्द्रियमपि, जिह्वेन्द्रियं खलु पृच्छा, गौतम ! अङ्गुलपृथुत्वेन प्रज्ञप्तम्, स्पर्शेन्द्रियं खलु पृच्छा, गौतम ! शरीरप्रमाणमात्रं पृथुत्वेन प्रज्ञप्तम् ३, श्रोत्रेन्द्रियं

संठाणसंठिए पण्णत्ते) हे गौतम ! खुरपा के आकार की कही है (फासिंदिए णं पुच्छा ?) स्पर्शेन्द्रिय संबंधी पृच्छा ? (गोयमा ! णाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते) हे गौतम ! अनेक आकार वाले आकार की कही है।

(सोइंदिए णं भंते ! केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय का बाहल्य–स्थूलता कितना है ? (गोयमा ! अंगुलस्स असंखेज्जइभागे बाहल्लेणं पण्णत्ते ?) हे गौतम ! अंगुल के असंख्यातवां भाग बाहल्य कहा है (एवं जाव फासिंदिए) इसी प्रकार यावत् स्पर्शेन्द्रिय पर्यन्त समझ लेवें।

(सोइंदिए णं भंते ! केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय कितनी पृथु–विशाल है ? (गोयमा ! अंगुलस्स असंखेज्जइभागं पोहत्तेणं पण्णत्ते) हे गौतम ! अंगुल के असंख्यातवें भाग पृथुत्व वालीहै (एवं जाव चक्खिंदिए वि, घाणिंदिए वि,) इसी प्रकार यावत् चक्षुइन्द्रिय भी, घ्राणेन्द्रिय का भी पृथुत्व समझ लेवें (जिब्भिंदिए णं पुच्छा) जिह्वेन्द्रिय संबंधी पृच्छा ? (गोयमा ! अंगुलपुहुत्तेणं पण्णत्ते) हे गौतम ! अंगुलपृथक्त्व विशाल कही है (फासिंदिए णं

બીના આકારની કહેલ છે. (फासिंदिएणं पुच्छा ?) સ્પર્શેન્દ્રિય સબંધી પૃચ્છા ? (गोयमा ! णाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અનેક પ્રકારના આકારની કહી છે

(सोइंदिएणं भंते ! केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનું સ્થૂલત્વ કેટલું છે ? (गोयमा ! अंगुलस्स असंखेज्जइ भागे बाहल्लेणं पण्णत्ते ?) હે ગૌતમ ! અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું બાહલ્ય કહેલ છે. (एवं जाव फासिंदिए) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય

(सोइंदिएणं भंते ! केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલી પૃથુ-વિશાલ છે ? (गोयमा ! अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं पोहत्तेणं पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અંગુલના અસંખ્યાતમો ભાગ પૃથુ છે (एवं जाव चक्खिंदिए वि, घाणिंदिए वि) એજ પ્રકારે ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ, ઘ્રાણેન્દ્રિય પણ (जिब्भिंदिएणं पुच्छा) જિહ્વા ઈન્દ્રિય સંબંધી પૃચ્છા ? (गोयमा ! अंगुलपुहुत्तेणं पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અંગુલ પૃથક્ત્વ વિશાલ કહેલ છે. (फासिंदिए णं पुच्छा) સ્પર્શેન્દ્રિયોના વિષયમાં પ્રશ્ન ? (गोयमा ! सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्तेणं पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! શરીર પ્રમાણ માત્રપૃથુત્વ જ છે

खलु भदन्त ! कति प्रदेशिकं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! असंख्येयप्रदेशिकं प्रज्ञप्तम्, एवं यावत् स्पर्शेन्द्रियम् ॥ सू० १ ॥

टीका-अथेन्द्रियाणां संस्थानादिकं प्ररूपयितुं संस्थानद्वारमाह-'कइ णं भंते ! इंदिया पण्णत्ता ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! कति खलु इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, 'गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता' हे गौतम ! पञ्चेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-सोइंदिए, चक्खि-दिए, घाणिंदिए, जिब्भिदिए, फासिंदिए' तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियम्, चक्षुरिन्द्रियम् घ्राणे-न्द्रियम् जिह्वेन्द्रियम्, स्पर्शेन्द्रियम्, गौतमः पृच्छति-'सोइंदिए णं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियं खलु किं संस्थितम्-किमाकारं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'कलंबुयापुप्फसंठाणसंठिए पण्णत्ते ?' श्रोत्रेन्द्रियं कदम्बपुष्प-

---

पुच्छा) स्पर्शेन्द्रिय के विषय में प्रश्न ? (गोयमा ! सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्ते णं पण्णत्ते) हे गौतम ! शरीर प्रमाण मात्र पृथु कही है।

(सोइंदिए णं भंते ! कइ पएसिए पण्णत्ते) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय कितने प्रदेश वाली कही हैं ? (गोयमा ! असंखेज्जपदेसिए पण्णत्ते) हे गौतम ! असंख्यात प्रदेशी कहा है (एवं जाव फासिंदिए) इसी प्रकार यावत् स्पर्शेन्द्रिय।

टीकार्थ-अब इन्द्रियों के संस्थान आदि की प्ररूपणा करने के लिए सर्वप्रथम संस्थानद्वार कहा जाता है।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! इन्द्रियां कितनी कही गई हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! इन्द्रियां पांच कहीं गई हैं, वे इस प्रकार हैं-(१) श्रोत्रे-न्द्रिय (२) चक्षुरिन्द्रिय (३) घ्राणेन्द्रिय (४) जिह्वा इन्द्रिय और (५) स्पर्शेन्द्रिय।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय किस आकार वाली कही है ? अर्थात् श्रोत्रेन्द्रिय की आकृति कैसी है ?

भगवान्-हे गौतम ! श्रोत्रेन्द्रिय का आकार कदम्ब के पुष्प के समान कहा गया है।

(सोइंदिएणं भंते ! कइ पएसिए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશવાળી કહી છે (गोयमा ! असंखेज्जपएसिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી કહેલ છે. (एवं जाव फासिंदिए) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય.

ટીકાર્થ-હવે ઇન્દ્રિયોના સંસ્થાન આદિની પ્રરૂપણા કરવાને માટે સર્વપ્રથમ સંસ્થાન દ્વાર કહેવાય શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ઇન્દ્રિયો કેટલી કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિયો પાંચ કહેલી છે, તેઓ આ પ્રકારે છે-(૧) શ્રોત્રે-ન્દ્રિય (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય (૪) જિહ્વાઇન્દ્રિય (૫) અને સ્પર્શેન્દ્રિય

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારવાળી કહેલ છે ? અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયની આકૃતિ કેવી છે ?

संस्थानसंस्थितं-कदम्बपुष्पाकारं प्रज्ञप्तम्, अत्रेन्द्रियाणि द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियभेदेन द्विविधानि बोध्यानि, तत्र द्रव्यतो निर्वृत्युपकरणरूपाणि, भावतो लब्ध्युपयोगस्वरूपाणि बोध्यानि, तथा चोक्तम् 'निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियं, लब्ध्युपयोगो भावेन्द्रियमिति, तत्र निर्वृति स्तावत् प्रतिविशिष्टः संस्थानविशेषः सा चापि निर्वृति र्बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधा भवति, तत्रापि बाह्या पर्पटिकादिरूपा, सा खलु विचित्रा न प्रतिनियतरूपतयोपदेष्टुं शक्यते, यथा मनुष्यस्य श्रोत्रे नयनयो रुभयपार्श्वभाविनी, भ्रुवौ चोपरितनश्रवणबन्धापेक्षया समे भवतः अश्वस्य नयनयोरुपरि तीक्ष्णे चाग्रभागे इत्यादि रीत्या जातिभेदादनेकप्रकारा भवन्ति, अभ्यन्तरा पुनर्निर्वृतिः सर्वेषामेव प्राणिनां समानैव भवतीति भावः किन्तु केवलं

यहां यह समझना चाहिए-पांचों इन्द्रियों द्रव्येन्द्रिय और भावेन्द्रिय के भेद से दो-दो प्रकार की होती हैं। द्रव्येन्द्रियां भी दो प्रकार की हैं-निर्वृत्ति और उपकरण। भावेन्द्रियां भी दो प्रकार की हैं-लब्धि और उपयोग। तत्त्वार्थ सूत्र में कहा है-'निर्वत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम्' अर्थात् निर्वृत्ति और उपकरण द्रव्येन्द्रिय हैं तथा 'लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्॥ अर्थात् लब्धि और उपयोग भावेन्द्रिय हैं। इन्द्रियों का जो विभिन्न-विभिन्न और विशेष प्रकार का संस्थान है, उसे निर्वृत्ति कहते हैं। निर्वृत्ति भी दो प्रकार की होती है-बाह्य निर्वृति और आभ्यन्तर निर्वृत्ति। बाह्य निर्वृत्ति पर्पटिका आदि है। वहअनेक प्रकार की होती है, अतएव उसको किसी एक रूप में कहा नहीं जा सकता। उदाहरणार्थ-मनुष्य के श्रोत्र (कान) दोनों नेत्रों के अगल-बगल में होते हैं और भौंहे ऊपर-श्रवण बन्ध की अपेक्षा सम होती हैं, मगर घोडे के कान उसके नेत्रों के ऊपर होते हैं और उनके अग्रभाग तीखे होते हैं। इस प्रकार जातिभेद से कान अनेक प्रकार के होते हैं। आभ्यन्तर निर्वृत्ति सब प्राणियों की समान ही होती है।

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આકાર કદમ્બના ફૂલના જેવો કહેલ છે. અહીં એમ સમજવું જોઈએ-પાંચે ઈન્દ્રિયો દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયના ભેદથી બે-બે પ્રકારની હોય છે. દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ બે પ્રકારની છે-લબ્ધિ અને ઉપયોગ

તત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે-निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियं, અર્થાત્ નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, તથા लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् અર્થાત્ લબ્ધિ અન ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય છે. ઇન્દ્રિયોના જે વિભિન્ન વિભિન્ન સંસ્થાન અને વિશેષ પ્રકારના સંસ્થાન છે, તેને નિર્વૃત્તિ કહે છે નિર્વૃતિ પણ બે પ્રકારની હોય છે-બાહ્ય નિર્વૃત્તિ અને આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ. બાહ્યનિર્વૃત્તિ પર્પટિકા આદિ છે-તે અનેક પ્રકારના હોય છે, તેથી જ તેને કોઇ એક રૂપમાં કહી નથી શકાતી. ઉદાહરણ તરીકે માણસના કાન બન્ને નેત્રોની પડેલા પડખે છે. અને ભમર કાનની ઉપરની બાજુ શ્રવણબંધની અપેક્ષા સમાન હોય છે. પણ ઘોડાના કાન તેની આખોની ઉપર હોય છે અને તેનો અગ્રભાગ અણીદાર હોય છે. એ રીતે જાતિ ભેદથી કાન

स्पर्शेन्द्रियस्य निर्वृते बाह्याभ्यन्तरभेदो न भवतीति बोध्यम् पूर्वाचार्यैः प्रतिषिद्धत्वात्, भावेन्द्रियमपि लब्ध्युपयोगभेदेन द्विविधम् तत्र श्रोत्रेन्द्रियादि विषया सर्वात्मप्रदेशानां तदावरणक्षयोपशमरूपा लब्धिः, उपयोगश्च-स्वस्व विषये लब्ध्यनुसारेणात्मनो व्यापारः प्रतिसंधानात्मको बोध्यः, गौतमः पृच्छति-'चक्खिदिए णं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! चक्षुरिन्द्रियं खलु किं संस्थितं-किमाकारं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह 'गोयमा ! हे गौतम ! 'मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते' मसूरचन्द्रसंस्थानसंस्थितं-मसूरस्य-अन्नविशेषस्य चन्द्रस्य च यत् संस्थानम्-आकारविशेषस्तेन संस्थानेन संस्थितं व्यवस्थितं चक्षुरिन्द्रियं प्रज्ञप्तम् । गौतमः पृच्छति-'घाणिंदिए णं भंते ! पुच्छा' हे भदन्त ! घ्राणेन्द्रियं खलु किं संस्थितं

किन्तु स्पर्शनेन्द्रिय की बाह्य और आभ्यन्तर निर्वृत्ति में भेद नहीं होता है, अतः पूर्वाचार्योंने भेद का निषेध किया है।

भावेन्द्रिय के दो भेद हैं-लब्धि और उपभोग। श्रोत्रादि इन्द्रिय विषयक सब आत्मप्रदेशों का तदावरणीय कर्म का क्षयोपशम लब्धि है और लब्धि के अनुसार अपने-अपने विषय में इन्द्रियों का व्यापार होना उपयोग है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! चक्षुइन्द्रिय का क्या आकार है ?

भगवान्-हे गौतम ! मसूर नामक धान्य और चन्द्रमा के समान चक्षुइन्द्रिय का आकार होता है। अर्थात् चक्षुइन्द्रिय का आकार मसूर की दाल के समान होता है। ऐसा ध्यान में है। चन्द्र का अर्थ है दाल और मसूर का अर्थ मसूर नामक धान्य समझना।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! घ्राणेन्द्रिय के विषय में पृच्छा ? अर्थात् घ्राणेन्द्रिय का क्या आकार है ?

भगवान्-हे गौतम ! अतिमुक्त का पुष्प और चन्द्रमा के समान घ्राणेन्द्रिय

અનેક પ્રકારના હોય છે. આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ બધા પ્રાણિયોની સરખી જ હોય છે. પરન્તુ સ્પર્શનેન્દ્રિયની બાહ્ય અને આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિમાં ભેદ નથી હોતો. તેથી પૂર્વાચાર્યોએ ભેદનો નિષેધ કરેલો છે.

ભાવેન્દ્રિયના બે ભેદ છે-લબ્ધિ અને ઉપયોગ. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય વિષયક બધા આત્મ પ્રદેશોના તદાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ લબ્ધિ છે. અને લબ્ધિના અનુસાર પોત પોતાના વિષયમાં ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થવો તે ઉપયોગ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો કેવો આકાર છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચક્ષુઈન્દ્રિયનો આકાર મસૂરની દાળના સમાન હોય છે, એવું ધ્યાનમા છે, ચન્દ્રનો અર્થ છે દાળ અને મસૂરનો અર્થ છે મસૂર નામનું અનાજ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયમા પૃચ્છા ? અર્થાત્ ઘ્રાણેન્દ્રિન્દ્રિયનો કેવો આકાર છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતિમુક્તાનુ ફુલ, અને ચન્દ્રમાના સમાન ઘ્રાણેન્દ્રિયનો

प्रज्ञप्तम्? इति पृच्छा, भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'अइमुत्तगचंदसंठाणसंठिए' अतिमुक्तक चन्द्रसंस्थानसंस्थितम्-अतिमुक्तकस्य-पुष्पविशेषस्य चन्द्रस्य च संस्थानेन-आकारेण संस्थितं व्यवस्थितं घ्राणेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'जिब्भिदिए णं पुच्छा' जिह्वेन्द्रियं खलु किं संस्थितं प्रज्ञप्तम्? इतिपृच्छा, भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'खुरप्पसंठाणसंठिए पण्णत्ते' क्षुरप्रसंस्थानसंस्थितम्-क्षुरप्रस्य-क्षुरधारस्य यत् संस्थानं तेन संस्थितं-व्यवस्थिम्-जिह्वेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'फासिंदिए णं पुच्छा' स्पर्शेन्द्रियं खलु किं संस्थितं प्रज्ञप्तम्? इति पृच्छा, भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम! 'णाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते?' नानासंस्थानसंस्थितम्-विविधाकारव्यवस्थितं स्पर्शेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, अथ द्वितीयं द्वारम् वाहल्यमिन्द्रियाणां प्ररूपयति-'सोइंदिए णं भंते! केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते?' हे भदन्त! श्रोत्रेन्द्रियं खलु कियत्परिमाणं बाहल्येन-स्थूलत्वेन प्रज्ञप्तम्? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'अंगुलस्स असंखेज्जइभागे बाहल्लेणं पण्णत्ते २' अङ्गुलस्यासंख्येयभागो बाहल्येन-स्थूलत्वेन श्रोत्रेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, 'एवं जाव फासिंदिए'

का आकार कहा है। यहां पर चन्द्र का अर्थ है फूल।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! जिह्वाइन्द्रिय के विषय में पृच्छा? अर्थात् रसनेन्द्रिय का कैसा आकार है?

भगवान्-हे गौतम! जिह्वा इन्द्रिय खुरपा के आकार की है।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! स्पर्शेन्द्रिय विषयक पृच्छा?

भगवान्-हेगौतम! स्पर्शोन्द्रिय नाना प्रकार के आकार की कही है।

अब दूसरे बाहल्य द्वार की प्ररूपणा की जाती है-

गौतमस्वामी-हे भगवन्! श्रोत्रेन्द्रिय बाहल्य अर्थात् स्थूलता की दृष्टि से कितनी कही गई है?

भगवान्-हे गौतम! श्रोत्रेन्द्रिय का बाहल्य अंगुल के असंख्यातवें भाग का कहा है। इसी प्रकार चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रिय का

આકાર કહ્યો છે અહીં ચન્દ્રનો અર્થ છે ફૂલ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! જિહ્વા ઇન્દ્રિયના વિષયમાં પૃચ્છા? અર્થાત્ રસનેન્દ્રિયનો કેવો આકાર છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! જિહ્વાઈન્દ્રિય ખુરપા-ખોદવાનું સાધન કોદાળીના આકારની છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! સ્પર્શેન્દ્રિય વિષયક પૃચ્છા?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! સ્પર્શેન્દ્રિય નાના પ્રકારના આકારની છે.

હવે બીજા બાહ્ય દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! શ્રોત્રેન્દ્રિય બાહલ્ય અર્થાત્ સ્થૂલતાની દૃષ્ટિએ કેટલી કહેલ છે?

एवम्-श्रोत्रेन्द्रियोक्ति रीत्या यावत्-चक्षुरिन्द्रियं, घ्राणेन्द्रियं, जिह्वेन्द्रियं, स्पर्शेन्द्रियञ्च बाहल्येन-स्थूलत्वेनाङ्गुलस्यासंख्येयभागपरिमाणं प्रज्ञप्तम्, तथा चोक्तम्-'बाहल्लतो य सव्वाइं अंगुलअसंखभागं' बाहल्यतश्च सर्वाणि अङ्गुलासंख्यभागमानानि' इति, अथ यदि अङ्गुलस्यासंख्येयभागो बाहल्यं स्पर्शेन्द्रियस्य वर्तते तथा कथं तावत् खड्गक्षुरिकाद्यभिघाते शरीरान्तःवेदनानुभवः? इति चेदत्रोच्यते-त्वगिन्द्रियस्य शीतादिस्पर्शविषयत्वेऽपि खड्गक्षुरिकाद्यभिघाते शरीरान्तः केवलं दुःखवेदनस्यैव सत्त्वेन शीतादिस्पर्शवेदनाभावात्, तच्चापि दुःखस्वरूपवेदनं सकलेनापि शरीरेणात्माऽनुभवति, नतु केवलेन स्पर्शनेन्द्रियेण ज्वरादि वेदनविदिति न कश्चिद्दोषः। तृतीयं विशालद्वारं-गौतमः पृच्छति-'सोइंदिए णं भंते! केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते?' हे भदन्त! श्रोत्रेन्द्रियं खलु कियत्परिमाणं पृथुत्वेन-विशालत्वेन प्रज्ञप्तम्? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'अंगुलस्स असंखेज्जइभागं पोहत्तेणं

भी बाहल्य समझना चाहिए। कहा भी है-'बहल्य की अपेक्षा से सभी इन्द्रियां अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण वाली हैं।' प्रश्न होता है कि यदि स्पर्शेन्द्रिय का बाहल्य अंगुल का असंख्यातवां भाग है तो खड्ग, क्षुरा आदि का आघात लगने पर शरीर के अन्दर वेदना का अनुभव क्यों होता है? इस प्रश्न का समाधान यह है कि स्पर्शेन्द्रिय शीत आदि स्पर्शों को ही जानती है, जैसे नेत्र रूप को और घ्राण गंध को ही ग्रहण करते हैं। जब खड्ग या क्षुरिका का आघात लगता है तो शरीर में शीतस्पर्श आदि का वेदन नहीं होता, किन्तु दुःख का वेदन होता है। आत्मा दुःख की उस वेदना को सम्पूर्ण शरीर में अनुभव करता है, केवल स्पर्शेन्द्रिय से नहीं, जैसे ज्वर आदि का वेदन सम्पूर्ण शरीर में होता है। अतएव उक्त कथन में कोई दोष नहीं है।

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનું બાહલ્ય આંગલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું કહેલ છે. એજ પ્રકારે, ચક્ષુઈન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિયઅને સ્પર્શેન્દ્રિયનું બાહલ્ય સમજવું જોઇએ.

કહ્યું પણ છે-'બાહલ્યની અપેક્ષાએ બધી ઈન્દ્રિયો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી છે.'

પ્રશ્ન થાય છે કે-જો સ્પર્શેન્દ્રિયનું બાહલ્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે તો ખડ્ગ, અસ્ત્રો વિગેરેનો આઘાત લાગવાથી શરીરની અંદર વેદનાનો અનુભવ કેમ થાય છે?

એ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે સ્પર્શેન્દ્રિય શીત આદિ સ્પર્શોને જાણે છે, જેમ આંખ રૂપને અને ઘ્રાણ ગંધને જ ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે ખડ્ગ કે છરીનો આઘાત લાગે છે તો શરીરમાં શીત સ્પર્શ આદિનું વેદન થતું નથી, પણ દુઃખનું વેદન થાય છે. આત્મા દુખની એ વેદનાનો સંપૂર્ણ શરીરમાં અનુભવ કરે છે કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિયથી નહીં, જેમ જ્વર આદિનું વેદન સંપૂર્ણ શરીરમાં થાય છે. તેથી ઉક્ત કથનમાં કોઈ દોષ નથી.

पण्णत्ते' अङ्गुलस्यासंख्येयभागः पृथुत्वेन-विशालत्वेन प्रज्ञप्तम्, 'एवं चक्खिदिए वि, घाणिंदिए वि' एवम्-श्रोत्रेन्द्रियोक्ति रीत्या चक्षुरिन्द्रियमपि घ्राणेन्द्रियमपि पृथुत्वेनाङ्गुलस्यासंख्येयभागपरिमाणं प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'जिब्भिंदिए णं पुच्छा' जिह्वेन्द्रियं खलु कियत्परिमाणं पृथुत्वेन प्रज्ञप्तम्? इति पृच्छा, भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! अंगुलपुहुत्तेणं पण्णत्ते?' जिह्वेन्द्रियम् अङ्गुलपृथुत्वेन प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'फासिंदिए णं पुच्छा' स्पर्शेन्द्रियं खलु कियत्परिमाणं पृथुत्वेन प्रज्ञप्तम्? इति पृच्छा, भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्तेणं पण्णत्ते ३' शरीरप्रमाणमात्रं स्पर्शेन्द्रियं पृथुत्वेन-विशालत्वेन प्रज्ञप्तम्। चतुर्थं प्रदेशद्वारम् गौतमः पृच्छति-'सोइंदिए णं भंते! कइपएसिए पण्णत्ते?' हे भदन्त! श्रोत्रेन्द्रियं खलु कतिप्रदेशिकं प्रज्ञप्तम्? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'असंखेज्जपएसिए पण्णत्ते' श्रोत्रेन्द्रियं तावद् असंख्येयप्रदेशिकं प्रज्ञप्तम्, 'एवं जाव फासिंदिए' एवम्-श्रोत्रेन्द्रियोक्ति रीत्या यावत्-चक्षुरिन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं स्पर्शेन्द्रियमपि असंख्येयप्रदेशिकं प्रज्ञप्तम् ॥सू० १॥

गौतमस्वामी-हे भगवन्! श्रोत्रेन्द्रिय कितनी पृथु अर्थात् विशालकही है?

भगवान्-हे गौतम! श्रोत्रेन्द्रिय अंगुल के असंख्यातवें भाग विशाल कही गई है। श्रोत्रेन्द्रिय के समान चक्षुरिन्द्रिय, और घ्राणेन्द्रिय भी अंगुल के असंख्यातवें भाग पृथु कही गई है।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! जिह्वेन्द्रिय के विषय में पृच्छा? अर्थात् जिह्वेन्द्रिय किननी विशाल है?

भगवन्-हे गौतम! जिह्वेन्द्रिय अंगुलपृथक्त्व विशाल है, अर्थात् उसका विस्तार दो अंगुल से नौ अंगुल तक होता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! स्पर्शेन्द्रिय के संबंध में पृच्छा?

भगवान्-हे गौतम! स्पर्शेन्द्रिय शरीर के प्रमाण जितनी विशाल कही गई है।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! श्रोत्रेन्द्रिय कितने प्रदेशों वाली है?

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલી પૃથુ અર્થાત્ વિશાલ કહેલી છે?

શ્રી ભગવાન્-હે-ગૌતમ! શ્રોત્રેન્દ્રિય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી વિશાલ કહેલી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયના સમાન ચક્ષુઇન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી પૃથુ કહેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયમાં પૃચ્છા? અર્થાત જિહ્વાઇન્દ્રિય કેટલી વિશાલ છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! જિહ્વા ઇન્દ્રિય અંગુલ પૃથકત્વ વિશાલ છે, અર્થાત્ તેનો વિસ્તાર બે આંગળથી નૌ આંગળ સુધીનો હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! સ્પર્શેન્દ્રિયના સંબંધમાં પ્રશ્ન છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ' સ્પર્શેન્દ્રિય શરીરના પ્રમાણુ જેટલી વિશાલ કહી છે.

॥ अवगाहनाद्वार वक्तव्यता ॥

मूलम्—सोइंदिए णं भंते ! कइ पएसोगाढे पण्णत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जपएसोगाढे पण्णत्ते, एवं जाव फासिंदिए, एएसि णं भंते ! सोइंदियचक्खिदियघाणिंदियजिब्भिदियफासिंदियाणं ओगाहणट्ठयाए पएसट्ठयाए ओगाहणपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवे चक्खिदिए ओगाहणट्ठयाए, सोइंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे, घाणिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे, जिब्भिदिए ओगाहणट्ठयाए असंखेज्जगुणे, फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे, पएसट्ठयाए सव्वत्थोवे चक्खिदिए, पएसट्ठयाए सोइंदिए संखेज्जगुणे, घाणिंदिए पएसट्ठयाए संखिज्जगुणे, जिब्भिदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे, फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे, ओगाहणपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे चक्खिदिए, ओगाहणट्ठयाए सोइंदिए असंखेज्जगुणे, घाणिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखिज्जगुणे, जिब्भिदिए ओगाहणट्ठयाए असंखेज्जगुणे, फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखिज्जगुणे, फासिंदिए ओगाहणट्ठयाहिंतो चक्खिदिए पएसट्ठयाए अणंतगुणे, सोइंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे, घाणिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे, जिब्भिदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे, फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे, सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता ? गोयमा ! अणंता कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता, एवं जाव फासिंदियस्स, सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया मउयलहुयगुणा पण्णत्ता ? गोयमा ! अणंता मउयलहुयगुणा पण्णत्ता, एवं जाव फासिंदियस्स, एएसि णं भंते ! सोइंदिय

भगवान्—हे गौतम ! श्रोत्रेन्द्रिय असंख्यात प्रदेशी कही गई है। इसी प्रकार चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रिय भी असंख्यात प्रदेशी ही कही गई है ॥१॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશવાળી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંખ્યાત પ્રદેશી કહેલી છે. એ રીતે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી જ કહેલી છે ॥ ૧ ॥

चक्खिदिय घाणिंदिय जिब्भिदिय फासिंदियाणं कक्खडगुरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा चक्खिदियकक्खडगुरुयगुणा, सोइंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा, घाणिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा, जिब्भिदियस्स कक्खडगुरुयगुणा, अणंतगुणा, फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा, मउयलहुयगुणाणं सव्वत्थोवा फासिंदियस्स मउयलहुयगुणा, जिब्भिदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, सोइंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, चक्खिदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, कक्खडगरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाण य सव्वत्थोवा चक्खिदियस्स कक्खडगरुयगुणा, सोइंदियस्स कक्खडगरुयगुणा, अणंतगुणा, घाणिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा, जिब्भिदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा, फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा, फासिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणेहिंतो तस्स चेव मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, जिब्भिदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, सोइंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, चक्खिदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा ॥सू० २॥

छाया–श्रोत्रेन्द्रियं खलु भदन्त ! कति प्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! असंख्येयप्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम्, एवं यावत् स्पर्शेन्द्रियम्, एतेषां खलु भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियचक्षुरिन्द्रिय

अवगाहना द्वार

शब्दार्थ–(सोइंदिए णं भंते ! कति पएसोगाढे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय कितने प्रदेशों में अवगाढ है ? (गोयमा ! असंखेज्जपएसोगाढे पण्णत्ते) हे गौतम ! असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ कही है (एवं जाव फासिंदिए) इसी प्रकार यावत् स्पर्शेन्द्रिय (एएसि णं भंते ! सोइंदिय–चक्खिंदिय–घाणिंदिय–जिब्भिं-

---

અવગાહના દ્વાર

શબ્દાર્થ–(सोइंदिएणं भंते ! कइ पएसोगाढे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમાં અવગાઢ છે ? (गोयमा ! असंखेज्जपएसोगाढे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ કહી છે. (एवं जाव फासिंदिए) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શઇન્દ્રિય.

घ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय स्पर्शेन्द्रियाणाम् अवगाहनार्थतया प्रदेशार्थतया अवगाहनप्रदेशार्थतया कतराणि कतरेभ्योऽल्पानि वा, तुल्यानि वा, विशेषाधिकानि वा? गौतम! सर्वस्तोकं चक्षुरिन्द्रियम् अवगाहनार्थतया, श्रोत्रेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया संख्येयगुणम्, घ्राणेन्द्रियम्, अवगाहनार्थतया संख्येयगुणम्, जिह्वेन्द्रियमवगाहनार्थतया असंख्येयगुणम्, स्पर्शनेन्द्रियमवगानार्थतया संख्येयगुणम्, प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं चक्षुरिन्द्रियम्, श्रोत्रेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणम्; घ्राणेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणम्, जिह्वेन्द्रियं प्रदेशार्थतया असंख्येय-

---

दिय-फासिंदियाणं) हे भगवन्! इन श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुइन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रिय मे (ओगाहणट्ठयाए) अवगाहना की अपेक्षा से (पएसट्ठयाए) प्रदेशों की अपेक्षा से (ओगाहणपएसट्ठयाए) अवगाहना एवं प्रदेशों–दोनों की अपेक्षा से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं? (गोयमा! सव्वत्थोवे चक्खिदिए) हे गौतम! सब से कम चक्षुरिन्द्रिय (ओगाहणट्ठयाए) अवगाहना की अपेक्षा से (सोइंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) श्रोत्रेन्द्रिय अवगाहना से संख्यातगुणा है (घाणिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) घ्राणेन्द्रिय अवगाहना से संख्यातगुणा (जिब्भिदिए ओगहणट्ठयाए असंखेज्जगुणे) जिह्वेन्द्रिय अवगाहना से असंख्यातगुणा है (फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) स्पर्शेन्द्रिय अवगाहना से संख्यातगुणा है (पएसट्ठयाए सव्वत्थोवे चक्खिदिए) प्रदेशों की अपेक्षा से सब से कम चक्षुइन्द्रिय है(पएसट्ठयाए सोइंदिए संखेज्जगुणे) प्रदेशों से श्रोत्रेन्द्रिय संख्यातगुणा है (घाणिंदिए पएसट्ठयाए संखिज्जगुणे) प्रदेशों से घ्राणेन्द्रिय संख्यातगुणा है (जिब्भिदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे) प्रदेशों से

(एएसिणं भंते! सोइंदिय-चक्खिंदिय-घाणिदिय-जिब्भिंदिय-फासिंदियाणं) હે ભગવન્! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાં. (ओगाहणट्ठयाए) અવગાહનાની અપેક્ષાએ (पएसट्ठयाए) પ્રદેશો ની અપેક્ષાએ (ओगाहणपएसट्ठयाए) અવગાહના તેમજ પ્રદેશ બન્નેની અપેક્ષાએ. (कयरे कयरे हिंतो) કોણ કોનાથી. (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

હે ગૌતમ! (गोयमा! सव्वत्थोवे चक्खिंदिए) બધાથી ઓછી ચક્ષુઇન્દ્રિય છે. (ओगाहणट्ठयाए) અવગાહનાની અપેક્ષાએ (सोइंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગુણી છે (घाणिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી (जिब्भिंदिए ओगाहणट्ठयाए असंखेज्जगुणे) જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાથી અસંખ્યાતગુણી છે. (फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) સ્પર્શેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી છે. (पएसट्ठयाए सव्वत्थोवे चक्खिंदिए) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછી ચક્ષુઇન્દ્રિય છે. (पएसट्ठयाए सोइंदिए संखेज्जगुणे) પ્રદેશોથી શ્રોત્રેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી છે. (घाणिंदिए पएसट्ठ-

गुणम्, स्पर्शनेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणम्, अवगाहनप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं चक्षुरिन्द्रियम्, अवगाहनाप्रदेशार्थतया श्रोत्रेन्द्रियम् असंख्येयगुणम्, घ्राणेन्द्रियम् अवगाहनाप्रदेशार्थतया संख्येयगुणम्, जिह्वेन्द्रियम् अवगाहनप्रदेशार्थतया असंख्येयगुणम्, स्पर्शनेन्द्रियम् अवगाहनप्रदेशार्थतया संख्येयगुणम्, स्पर्शनेन्द्रियस्यावगाहनार्थताभ्य श्चक्षुरिन्द्रियं प्रदेशार्थतया अनन्तगुणम्, श्रोत्रेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणम्, स्पर्शनेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येय-

---

जिह्वाइन्द्रिय असंख्यातगुणा है (फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) प्रदेशों से स्पर्शेन्द्रिय संख्यातगुणा है (ओगाहणपएसट्ठयाए) अवगाहना और प्रदेशों की अपेक्षा (सव्वत्थोवे चक्खिदिए) सब से कम चक्षुइन्द्रिय है (ओगाहणट्ठयाए सोइंदिए असंखेज्जगुणे) अवगाहना से श्रोत्रेन्द्रिय संख्यातगुणा है (घाणिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखिज्जगुणे) घ्राणेन्द्रिय अवगाहना से संख्यातगुणा है (जिब्भिदिए ओगाहणट्ठयाए असंखेज्जगुणे) जिह्वेन्द्रिय अवगाहना से असंख्यातगुणा है (फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) स्पर्शेन्द्रिय अवगाहना से संख्यातगुणा है (फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाहिंतो) स्पर्शेन्द्रिय की अवगाहनार्थता से (चक्खिदिए पएसट्ठयाए अणंतगुणे) चक्षुइन्द्रिय प्रदेशार्थता से अनन्तगुणित है (सोइंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) श्रोत्रेन्द्रिय प्रदेशों से संख्यातगुणा है (घाणिंदिय पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) घ्राणेन्द्रिय प्रदेशों से संख्यातगुणा है (जिब्भिदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे) जिह्वेन्द्रिय प्रदेशों की अपेक्षा से असंख्यातगुणा है (फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) स्पर्शेन्द्रिय प्रदेशों से संख्यातगुणा है।

याए संखेज्जगुणे) પ્રદેશોથી ઘ્રાણેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી છે. (जिब्भिंदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे) પ્રદેશોથી જિહ્વઇન્દ્રિય અસંખ્યાતગણી છે. (फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) પ્રદેશોથી સ્પર્શેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી.

(ओगाहणपएसट्ठयाए) અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ. (सव्वत्थोवे चक्खिंदिए બધાથી ઓછી ચક્ષુઇન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ (ओगाहणट्ठयाए सोइंदिए असंखेज्जगुणे) અવગાહનાની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંખ્યાતગણી છે (घाणिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखिज्जगुणे) ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી (जिब्भिंदिए ओगाहणट्ठयाए असंखेज्जगुणे) જિહ્વાઇન્દ્રિય અવગાહનાથી અસંખ્યાતગણી. (फासिंदिए ओगाहट्ठयाए संखेज्जगुणे) સ્પર્શન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાતગણી

(फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाहिंतो) સ્પર્શેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતાથી (चक्खिदिए पएसट्ठयाए अणंतगुणे) ચક્ષુઇન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી અનન્તગણી છે. (सोइंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે (घाणिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે. (जिब्भिंदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગણી છે. (फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे) સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે.

गुणम्, श्रोत्रेन्द्रियस्य खलु भदन्त ! कियन्तः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अनन्ताः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः, एवं यावत् स्पर्शनेन्द्रियस्य, श्रोत्रेन्द्रियस्य खलु भदन्त ! कियन्तो मृदुकलघुगुणाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अनन्ता मृदुकलघुकगुणाः प्रज्ञप्ताः, एवं यावत् स्पर्शनेन्द्रियस्य, एतेषां खलु भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियचक्षुरिन्द्रियघ्राणेन्द्रियजिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रियाणां कर्कशगुरुकगुणानां मृदुकलघुकगुणानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकाश्चक्षुरिन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः, श्रोत्रेन्द्रियस्य कर्कश-

(सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता ?) भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय के कर्कश-गुरुक गुण कितने कहे गए हैं ? (गोयमा ! अणंता कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता) हे गौतम ! अनन्त कर्कश-गुरुकगुण कहे गए हैं (एवं जाव फासिंदियस्स) इसी प्रकार यावत् स्पर्शेन्द्रिय के (सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया मउयलहुयगुणा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय के मृदु-लघुगुण कितने कहे हैं ? (गोयमा ! अणंता मउयलहुयगुणा पण्णत्ता) हे गौतम ! अनन्त मृदु-लघुगुण कहे गए हैं (एवं जाव फासिंदियस्स) इसी प्रकार स्पर्शेन्द्रिय का समझ लेवें।

(एएसि णं भंते ! सोइंदियचक्खिंदिय घाणिंदिय जिब्भिंदिय फासिंदियाणं कक्खडगुरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाण य कयरे कयरे हिंतो) हे भगवन् ! इन श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुणों और मृदु लघु गुणों में कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ?

(गोयमा ! सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा) हे गौतम ! सब से कम चक्षुइन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण हैं (सोइंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंत-

(सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया कक्खड गुरुयगुणा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરૂક ગુણ કેટલા કહેવાએલા છે ? (गोयमा ! अणंता कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! અનન્ત કર્કશ ગુરૂકગુણ કહેલા છે (एवं जाव फासिंदियस्स) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયના (सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया मउयलहुयगुणा पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ કેટલા કહ્યા છે ? (गोयमा ! अणंता मउयलहुयगुणा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! અનન્ત મૃદુ-લઘુ ગુણ કહેલા છે (एवं जाव फासिंदियस्स) એજ પ્રકારે સ્પર્શેન્દ્રિયોના સમજવા.

(एएसिणं भंते ! सोइंदियचक्खिंदियघाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाणं कक्खडगुरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाण य कयरे कयरेहिंतो) હે ભગવન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયોના કર્કશ ગુરૂ ગુણો અને મૃદુ-લઘુગુણોમાં કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा) હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા

गुरुकगुणाः अनन्तगुणाः घ्राणेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणाः, जिह्वेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणाः, स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणाः, मृदुकलघुकगुणानां सर्वस्तोकाः स्पर्शनेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणाः, जिह्वेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, घ्राणेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, श्रोत्रेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः चक्षुरिन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, कर्कशगुरुकगुणानां मृदुकलघुकगुणानाञ्च सर्वस्तोकाश्चक्षुरिन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः, श्रोत्रेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणाः, घ्राणे-

---

गुणा) श्रोत्रेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण अनन्तगुणा हैं (घाणिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा) घ्राणेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण अनन्तगुणा हैं (जिब्भिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा) जिह्वेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण अनन्तगुणा हैं (फासिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा) स्पर्शेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण अनन्तगुणा हैं।

(मउयलहुयगुणाणं) मृदु-लघुगुणों में (सव्वत्थोवा फासिंदियस्स मउयलहुयगुणा) स्पर्शेन्द्रिय के मृदु-लघुगुण सब से कम हैं (जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) जिह्वेन्द्रिय के मृदुलघु गुण अनन्तगुणा हैं (घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) घ्राणेन्द्रिय के मृदुलघुगुण अनन्तगुणा हैं। (सोइंदियस्स मउय लहुयगुणा अणंतगुणा) श्रोत्रेन्द्रिय के मृदुलघु गुण अनन्तगुणा हैं (चक्खिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) चक्षुइन्द्रिय के मृदुलघुगुण अनन्तगुणा हैं

(कक्खडगरुयगुणाणं) कर्कशगुरु गुणों (मउय लहुयगुणाणय) और मृदुलघुगुणों में से (सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा) सब से कम चक्षुः इन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण हैं (सोइंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) श्रोत्र-

---

ચક્ષુઇન્દ્રિયોના કર્કશ ગુરૂ ગુણ છે (सोइंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा) શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્તગણા છે (घाणिदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा) ઘ્રાણેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્તગણા છે (जिब्भिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा) જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્તગણા છે (फासिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा) સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્તગણા છે

(मउयलहुयगुणाणं) મૃદુ-લઘુ ગુણોમાં (सव्वत्थोवा फासिंदियस्स मउयलहुयगुणा) સ્પર્શેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણ બધથી ઓછા છે (जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણ અનન્તગણા છે (घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) ઘ્રાણેન્દ્રિયના-મૃદુ-લઘુગુણ અનંતગણા છે (सोइंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણ અનંતગણા છે (चक्खिंदियस्स मउय लहुयगुणा अणंतगुणा) ચક્ષુઇન્દ્રિયના મૃદુ લઘુગુણ અનન્તગણા છે

(कक्खडगरुयगुणाणं) કર્કશ ગુરૂગુણો (मउयलहुयगुणाण च) અને મૃદુ લઘુગુણોમાંથી (सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा) બધાથી ઓછા ચક્ષુઇન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ છે

न्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा', जिह्वेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणाः, स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणाः, स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणेभ्यस्तस्य चैव मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, जिह्वेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणाः अनन्तगुणाः, घ्राणेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, श्रोत्रेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, चक्षुरिन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः ॥सू० २॥

टीका-अथेन्द्रियाणामवगाहनाद्वारं पञ्चमं प्ररूपयितुमाह-'सोइंदिए णं भंते ! कइपएसोगाढे पण्णत्ते?' हे भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियं खलु कतिप्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम्? भगवानाह-

---

न्द्रिय के कर्कशगुरुगुण अनन्तगुणा हैं (घाणिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) घ्राणेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण अनन्तगुणा हैं (जिब्भिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) जिह्वेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण अनन्तगुणा हैं (फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) स्पर्शेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण अनन्तगुणा हैं।

(फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणेहिंतो) स्पर्शेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुणों से (तस्स चेव मउयलहुयगुणा) उसी के मृदुलघुगुण (अणंतगुणा) अनन्तगुणा हैं (जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) जिह्वेन्द्रिय के मृदु लघुगुण अनन्तगुण हैं (घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) घ्राणेन्द्रिय के मृदु लघु गुण अनन्तगुणा हैं (सोइंदियस्स मउय लहुयगुणा अणंतगुणा) श्रोत्रेन्द्रिय के मृदु-लघु गुण अनन्तगुणा हैं (चक्खिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) चक्षुइन्द्रिय के मृदु लघु गुण अनन्तगुणा हैं।

टीकार्थ-अब इन्द्रियों के अवगाहना नामक पांचवें द्वार की प्ररूपणा की जाती है गौतमस्वामी-हे भगवान् ! श्रोत्रेन्द्रिय कितने प्रदेशों में अवगाढ है ?

(सोइंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્તગણા છે (घाणिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) ઘ્રાણેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્તગણા છે (जिब्भिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) જિહ્વા ઇન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્તગણા છે (फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્તગણા છે

(फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणेहिंतो) સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણોથી (तस्स चेव मउयलहुयगुणा) તેમના મૃદુ-લઘુગુણ (अणंतगुणा) અનન્તગણા છે (जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણ અનન્ત ગણા છે (घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) ઘ્રાણેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા છે (सोइंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા છે (चक्खिंदियस्स मउयलहुय गुणा अणंतगुणा) ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે

ટીકાર્થ-હવે ઇન્દ્રિયોની અવગાહના નામક પાંચમા દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે

'गोयमा !' हे गौतम ! 'असंखेज्जपएसोगाढे पण्णत्ते' श्रोत्रेन्द्रियं तावद् असंख्येयप्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम् 'एवं जाव फासिंदिए' एवम्-श्रोत्रेन्द्रियोक्ति रीत्या यावत्-चक्षुरिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियं चासंख्येयप्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम्, षष्ठमल्पबहुत्वद्वारं-गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! सोइंदिए चक्खिंदिय घाणिंदिय जिब्भिंदिय फासिंदियाणं ओगाहणट्ठयाए' हे भदन्त ! एतेषां खलु श्रोत्रेन्द्रियचक्षुरिन्द्रियघ्राणेन्द्रियजिह्वेन्द्रिय स्पर्शनेन्द्रियाणां मध्ये अवगाहनार्थतया, प्रदेशार्थतया, अवगाहनप्रदेशार्थतया च कतराणि कतरेभ्योऽल्पानि वा, बहुकानि वा, तुल्यानि वा, विशेषाधिकानि वा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवे चक्खिदिए ओगाहणट्ठयाए' सर्वस्तोकं चक्षुरिन्द्रियमवगाहनार्थतया भवति तथा च चक्षुरिन्द्रियं सर्वस्तोकप्रदेशावगाढं तदपेक्षया 'सोइंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे' श्रोत्रेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया संख्येयगुणं भवति अतिप्रचुरेषु प्रदेशेषु तदवगाहनात् तस्मात् 'घाणिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे' घ्राणेन्द्रियम् अवगाह-

भगवान्-हे गौतम ! श्रोत्रेन्द्रिय असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ है । इसी प्रकार स्पर्शेन्द्रिय तक कहना चाहिए, अर्थात् चक्षु इन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रिय भी असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ में ।

अब अल्पबहुत्वद्वार की प्ररूपणा की जाती है

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! इन श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुइन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय में से अवगाहना की अपेक्षा से, प्रदेशों की अपेक्षा से और अवगाहन एवं प्रदेशों की अपेक्षा से कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! सब से कम चक्षुइन्द्रिय की अवगाहनार्थता है अर्थात् चक्षुइन्द्रिय सब से कम प्रदेशों में अवगाढ है । श्रोत्रेन्द्रिय अवगाहनार्थता से संख्यातगुणा अधिक है, क्यों कि वह चक्षु की अपेक्षा अधिक प्रदेशों में अव-

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશમા અવગાઢ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ છે. એજ પ્રકારે સ્પર્શેન્દ્રિય સુધી કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, અને સ્પર્શેન્દ્રિય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુઇન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાંથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાથી અને અવગાહના તેમજ પ્રદેશોની અપેક્ષાથી કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય, અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા છે અર્થાત્ ચક્ષુઇન્દ્રિય બધાથી ઓછા પ્રદેશોમાં અવગાઢ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા સંખ્યાત ગણી અધિક છે. કેમકે તે ચક્ષુની અપેક્ષાએ અધિક પ્રદેશોમાં અવગાઢ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની

नार्थतया संख्येयगुणं भवति अतिप्रचुरतरप्रदेशेषु तस्यावगाहनात्, तदपेक्षया 'जिब्भिदिए ओगाहणट्ठयाए असंखेज्जगुणे' जिह्वेन्द्रियम् अवगाहनार्थतयाऽसंख्येयगुणं भवति, तस्याङ्गुलपृथक्त्वपरिमाणविस्तारस्वरूपत्वात्, ततोऽपि 'फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे' स्पर्शनेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया संख्येयगुणं भवति, द्विप्रभृतिनवपर्यन्त रूपाङ्गुलपृथक्त्वपरिमाण जिह्वेन्द्रियापेक्षया शरीरप्रमाण स्पर्शनेन्द्रियस्य संख्येयप्रमाणत्वोपपत्तेः शरीरावगाहनायाः सहस्रयोजनप्रमाणत्वात् । अथ प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वं प्ररूपयति-'पदेसट्ठयाए सव्वत्थोवे चक्खिदिए' प्रदेशार्थतया-प्रदेशापेक्षया सर्वस्तोकं चक्षुरिन्द्रियं भवति तस्य सर्वस्तोक प्रदेशत्वात्, तदपेक्षया-'सोइंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे' श्रोत्रेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, तदपेक्षया 'घाणिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे' घ्राणेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, ततोऽपि-'जिब्भिदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे' जिह्वेन्द्रियं प्रदेशार्थतया

गाढ है । श्रोत्रेन्द्रिय की अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय की अवगाहनार्थता संख्यातगुणा अधिक है, क्यों कि वह और भी अधिक प्रदेशों में अवगाढ है । उसकी अपेक्षा जिह्वेन्द्रिय की अवगाहनार्थता असंख्यातगुणा अधिक है, क्यों कि उसका विस्तारअंगुलपृथक्त्वका है । उसकी अपेक्षा स्पर्शनेन्द्रिय अवगाहनार्थता से संख्यातगुणा अधिक है, क्यों कि अंगुल पृथक्त्व अर्थात् दो अंगुल से नौ अंगुल तक विस्तार वाली जिह्वेन्द्रिय की अपेक्षा स्पर्शनेन्द्रिय शरीर परिमित होने से अधिक विस्तार वाली है ।

अब प्रदेशों की अपेक्षा अल्प बहुत्व की प्ररूपणा की जाती है-प्रदेशों की अपेक्षा से चक्षुइन्द्रिय सब से कम है, क्यों कि वह सब से कम प्रदेशों वाली है । चक्षुइन्द्रिय की अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय प्रदेशों की अपेक्षा संख्यातगुणा है । श्रोत्रेन्द्रिय की अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय प्रदेशों से संख्यातगुणा अधिक है । उसकी अपेक्षा जिह्वा इन्द्रिय प्रदेशों से असंख्यातगुणा अधिक है । जिह्वा इन्द्रिय की

અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા સંખ્યાતગણી અધિક છે, કેમકે તે બીજા પણ અધિક પ્રદેશોમાં અવગાઢ છે. તેની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા અસંખ્યાત ગણી અધિક છે, કેમકે તેનો વિસ્તાર અંગુલ પૃથક્ત્વનો છે. તેની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા સંખ્યાત ગણી અધિક છે, કેમકે અંગુલ પૃથક્ત્વ અર્થાત્ બે આંગળથી નવ આંગળ સુધી વિસ્તારવાળી જિહ્વેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિય શરીર પરિમિત હોવાથી અધિક વિસ્તાર વાળી છે.

હવે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અલ્પ-બહુત્વની પ્રરૂપણા કરાય છે-

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય બધાથી અલ્પ છે, કેમકે તે બધાથી ઓછા પ્રદેશોવાળી છે. ચક્ષુઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગણી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાત ગણી અધિક છે. તેની અપેક્ષાએ

असंख्येयगुणं भवति, ततोऽपि 'फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे' स्पर्शनेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति प्रागुक्तयुक्तेः, अथावगाहनप्रदेशोभयार्थापेक्षयाऽल्पबहुत्वं प्ररूपयति–'ओगाहणपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे चक्खिदिए' अवगाहनप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं चक्षुरिन्द्रियं भवति, तदपेक्षया–'ओगाहणपएसट्ठयाए सोइंदिए असंखेज्जगुणे' अवगाहनप्रदेशार्थतया श्रोत्रेन्द्रियम् असंख्येयगुणं भवति, ततोऽपि–'घाणिंदिए ओगाहणपएसट्ठयाए संखिज्जगुणे' घ्राणेन्द्रियम् अवगाहनप्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, तदपेक्षयापि–'जिब्भिदिए ओगाहणपएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे' जिह्वेन्द्रियम् अवगाहनाप्रदेशार्थतयाऽसंख्येयगुणं भवति, तदपेक्षयापि–'फासिंदिए ओगाहणपएसट्ठयाए संखेज्जगुणे' स्पर्शनेन्द्रियम् अवगाहनप्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, 'फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाहिंतो चक्खिदिए पएसट्ठयाए अणंतगुणे' स्पर्शनेन्द्रियस्य अवगाहनार्थताभ्यश्चक्षुरिन्द्रियं प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणं भवति, 'सोइंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे' श्रोत्रेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, 'घाणिंदिए पएसट्ठयाए संखिज्जगुणे' घ्राणेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, 'जिब्भिदिए पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणे' जिह्वेन्द्रियं

अपेक्षा स्पर्शनेन्द्रिय प्रदेशों से संख्यातगुणा अधिक है, इस विषय में युक्ति पूर्ववत् समझ लेना चाहिए।

अब अवगाहना और प्रदेश, दोनों की अपेक्षा अल्प बहुत्व का प्रतिपादन किया जाता है।

अवगाहना–की अपेक्षा से सब से स्तोक चक्षुइन्द्रिय है, उसकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय अवगाहना से संख्यातगुणा है, श्रोत्रेन्द्रिय की अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय अवगाहना से संख्यातगुणा है, घ्राणेन्द्रिय की अपेक्षा जिह्वाइन्द्रिय अवगाहना से असंख्यातगुणा है और जिह्वा–इन्द्रिय की अपेक्षा अवगाहना से स्पर्शनेन्द्रिय संख्यातगुणा अधिक है।

स्पर्शनेन्द्रिय की अवगाहनार्थता से चक्षुइन्द्रिय प्रदेशार्थता से अनन्तगुणा है, श्रोत्रेन्द्रिय प्रदेशार्थता से संख्यातगुणा है, घ्राणेन्द्रिय प्रदेशार्थता से संख्यात-

---

જિહ્વા ઈન્દ્રિય પ્રદેશોથી અસખ્યાત ગણી અધિક છે. જિહ્વા ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી અધિક છે, એ બાબતમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ,

હવે અવગાહના અને પ્રદેશ બન્નેની અપેક્ષાએ અલ્પ બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરાય છે

અવગાહનાની અપેક્ષાએ બધાથી થોડી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે, તેની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય અવગાહના થી સંખ્યાત ગણી છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિય અવગાહનાથી સંખ્યાત ગણી છે, ઘ્રાણેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાથી અસખ્યાતગણી અને જિહ્વેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અવગાહનાથી સ્પર્શેન્દ્રિય સંખ્યાત ગણી અધિક છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયની અવગાહનાથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી અનન્ત ગણી છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી સંખ્યાત ગણી છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી સંખ્યાતગણી છે, જિહ્વેન્દ્રિય

प्रदेशार्थतयाऽसंख्येयगुणं भवति, 'फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणे' स्पर्शनेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, कर्कशादिगुणद्वारम्-गौतमः पृच्छति-'सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियस्य खलु कियन्तः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अणंता कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता' श्रोत्रेन्द्रियस्यानन्ताः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः 'एवं जाव फासिंदियस्स' एवम्-श्रोत्रेन्द्रियरीत्या यावत्-चक्षुरिन्द्रियस्य घ्राणेन्द्रियस्य जिह्वेन्द्रियस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य चापि अनन्ताः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः गौतमः पृच्छति-'सोइंदियस्स णं भंते ! केवइया मउयलहुयगुणा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियस्य खलु कियन्तो मृदुकलघुकगुणाः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अणंता मउयलहुयगुणा पण्णत्ता' श्रोत्रेन्द्रियस्यानन्ता मृदुकलघुकगुणाः प्रज्ञप्ताः, 'एवं जाव फासिंदियस्स' एवम्-श्रोत्रेन्द्रियोक्तिरीत्या यावत्-चक्षुरिन्द्रियस्य

गुणा है, जिह्वेन्द्रिय प्रदेशार्थता से असंख्यातगुणा है और स्पर्शनेन्द्रिय प्रदेशार्थता से संख्यातगुणा है।

अब कर्कश आदि गुणद्वार की प्ररूपणा की जाती है-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय के कर्कशगुरुकगुण कितने कहे हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! श्रोत्रेन्द्रिय के कर्कशगुरुकगुण अनन्त कहे हैं, इसी प्रकार स्पर्शनेन्द्रिय तक, अर्थात् चक्षुघ्राण, रसना और स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश-गुरुक गुण भी अनन्त-अनन्त होते हैं।

गौतमस्वामी हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय के मृदु-लघु गुण कितने कहे हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! श्रोत्रेन्द्रिय के मृदु-लघुगुण अनन्त कहे हैं। इसी प्रकार यावत् स्पर्शनेन्द्रिय के, अर्थात् श्रोत्रेन्द्रिय के समान चक्षु, घ्राण, जिह्वा और स्पर्शनइन्द्रियों के मृदु लघु गुण भी अनन्त-अनन्त कहे हैं।

પ્રદેશાર્થતાથી અસંખ્યાત ગણી છે અને સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશાર્થતાથી અસંખ્યાત ગણી છે.

હવે કર્કશ આદિ ગુણ દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે—

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂક ગુણ કેટલા કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂક ગુણ અનન્ત કહ્યા છે, એજ પ્રકારે સ્પર્શેન્દ્રિય સુધી અર્થાત્ ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસના અને સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂક ગુણ પણ અનન્ત-અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ કેટલા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્ત કહ્યા છે, એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિયના અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયના સમાન ચક્ષુ, ઘ્રાણ, જિહ્વા અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયોના મૃદુ લઘુ ગુણ પણ અનન્ત અનન્ત હોય છે.

घ्राणेन्द्रियस्य जिह्वेन्द्रियस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य चापि अनन्ता मृदुकलघुकगुणाः प्रज्ञप्ताः, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते! सोइंदिय चक्खिंदियघाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाणं कक्खडगुरुयगुणाणं' हे भदन्त! एतेषाञ्चैव-पूर्वोक्तानां श्रोत्रेन्द्रियचक्षुरिन्द्रियघ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रियाणां कर्कशगुरुकगुणानाम् 'मउयलहुयगुणाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?' मृदुकलघुकगुणानाञ्च मध्ये कतरे कतरे-भ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा' सर्वस्तोका श्चक्षुरिन्द्रियस्य कर्कशगुरु-कगुणा भवन्ति, तदपेक्षया-'सोइंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा' श्रोत्रेन्द्रियस्य कर्कश-गुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तदपेक्षया-'घाणिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा' घ्राणेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, ततोऽपि-'जिब्भिंदियस्स कक्खडगरुय-गुणा अणंतगुणा' जिह्वेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, ततोऽपि-'फासिंदिय-स्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा' स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, मृदुकलघुकगुणानान्तु तद्विलोमेनाल्पबहुत्वं प्ररूपयति-'मउयलहुयगुणाणं सव्वत्थोवा फासिं-दियस्स मउयलहुयगुणा' मृदुकलघुकगुणानान्तु सर्वस्तोकाः स्पर्शनेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा

गौतमस्वामी-हे भगवन्! इन श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वे-न्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुणों में और मृदु-लघु गुणों में कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं?

भगवान्-हे गौतम! चक्षुरिन्द्रिय के कर्कश-गुरुगुण सबसे कम हैं, उनकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुण अनन्तगुणा अधिक हैं, उनकी अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुण अनन्तगुणा हैं, उनसे जिह्वेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुण अनन्तगुणा अधिक हैं और उनसे स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुण अनन्त-गुणा अधिक हैं।

अब मृदुलघु गुणों का, जो उनसे विपरीत हैं, अल्प बहुत्व निरूपित करते हैं-मृदु लघु गुणों में सब से कम मृदु लघु गुण स्पर्शनेन्द्रिय के हैं, उनकी अपेक्षा

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હેભગવન્! એ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણોમાં અને મૃદુ-લઘુ ગુણોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ચક્ષુરિન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરૂ ગુણ બધાથી ઓછા છે, તેમની અપેક્ષાશ્રી શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરૂ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે અને તેમનાથી સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે.

હવે મૃદુ-લઘુ ગુણો જે તેમનાથી વિપરીત છે, તેનું અલ્પ બહુત્વ નિરૂપિત કરે છે મૃદુ-લઘુ ગુણોમાં બધાથી ઓછા મૃદુ લઘુ ગુણ સ્પર્શેન્દ્રિયના છે, તેમની અપેક્ષાએ

भवन्ति, तदपेक्षया-'जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' जिह्वेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तदपेक्षया-'घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' घ्राणेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, ततोऽपि-'सोइंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' श्रोत्रेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, ततोऽपि-'चक्खिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' चक्षुरिन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तथा च चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वा स्पर्शनेन्द्रियाणां यथोत्तरमनन्तगुणाः कर्कशगुरुगुणा भवन्ति, किन्तु एतेषामेव पश्चानुपूर्व्या यथापूर्वं मृदुकलघुगुणा अनन्तगुणा भवन्ति तथाविधमेव यथोत्तरं कर्कशतया यथापूर्वश्चातिमृदुकतयोपलभ्यमानत्वादिति फलितम्, अथ तदुभयगुणानां मध्येऽल्पबहुत्वं प्ररूपयितुमाह-'कक्खडगरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाण य सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा'

जिह्वेन्द्रिय के मृदु-लघु गुण अनन्तगुणा हैं, उनकी अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय के मृदु लघु गुण अनन्तगुणा हैं, उनकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय के मृदु लघु गुण अनन्तगुणा हैं। उनकी अपेक्षा चक्षुरिन्द्रिय के मृदु लघुगुण अनन्तगुणे होते हैं तात्पर्य यह है कि चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा और स्पर्शन इन्द्रियां अनुक्रम से अनन्त-अनन्तगुणा अधिक कर्कश-गुरु गुण वाली हैं। अतएव मृदु-लघु गुण की दृष्टि से विचार किया जाय तो स्वभावतः इनका क्रम उलटा हो जाता है, जिसका कथन ऊपर किया जा चुका है। अब इन दोनों के अल्पबहुत्व का कथन किया जाता है, जो इस प्रकार है-कर्कशगुरुगुणों और मृदु लघु गुणों में से चक्षु-इन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण सब से कम हैं, इनकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय के कर्कश गुरु गुण अनन्तगुणा अधिक है, उनकी अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण अनन्तगुणा अधिक हैं, उनकी अपेक्षा जिह्वेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण अनन्तगुणा अधिक हैं, उनकी अपेक्षा स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण अनन्तगुणा अधिक हैं।

લઘુ ગુણોમા બધાથી ઓછા મૃદુ લઘુ ગુણ સ્પર્શનેન્દ્રિયના છે, જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે, તેમની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુગુણ અનન્તગણા છે. તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા છે, તેમની અપેક્ષાએ ચક્ષુરિન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તાગણા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, જિહ્વા અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિયો અનુક્રમથી અનન્ત-અનન્તગણા અધિક કર્કશ-ગુરૂગુણવાળી છે. તેથી જ મૃદુ લઘુ ગુણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરાય તો સ્વભાવથી તેનો ક્રમ ઉલટો થઈ જાય છે, જેનું કથન ઊપર કરેલુ છે. હવે એ બન્નેના અલ્પ બહુત્વનું કથન કરાય છે, જે આ પ્રકારે છે-કર્કશ ગુરૂગુણો અને મૃદુ લઘુ ગુણોમાંથી ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ બધાથી ઓછા છે, તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે, તેમની અપેક્ષાએ સ્પર્શેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્તગણા અધિક છે.

कर्कशगुरुगुणानां मृदुकलघुगुणानाञ्चमध्ये सर्वस्तोकाश्चक्षुरिन्द्रियस्य कर्कशगुरुगुणा भवन्ति, तदपेक्षया-'सोइंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा' श्रोत्रेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तदपेक्षया-'घाणिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा' घ्राणेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तदपेक्षया 'जिब्भिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा अणंतगुणा' जिह्वेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, ततोऽपि-'फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा' स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति। अथ युगपदल्पबहुत्वमिन्द्रियाणां प्ररूपयति-'फासिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणेहिंतो तस्स चेव मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणेभ्यस्तस्यैव च-स्पर्शनेन्द्रियस्यैव मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तथाहि-शरीरे कियन्त एव उपरितनाः प्रदेशाः शीतातपादिसम्पर्केण कर्कशा वर्तन्ते, अन्ये पुनरधिका स्तदन्तर्गताअपि मृदवो वर्तन्ते अतः स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुगुणापेक्षया मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा उपपद्यन्ते, ततोऽपि-'जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' जिह्वेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, ततोऽपि-'घाणिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' घ्राणेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तेभ्योऽपि-'सोइंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' श्रोत्रेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, तदपेक्षयापि-'चक्खिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' चक्षुरिन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति ॥सू० २॥

एक साथ दोनों का अल्प बहुत्व इस प्रकार है-स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुणों की अपेक्षा उसी के अर्थात् स्पर्शनेन्द्रिय के ही मृदु-लघु गुण अनन्तगुणा हैं, क्यों कि शरीर में कुछ ही ऊपरी अवयव सर्दी-गर्मी के सम्पर्क के कारण कर्कश होते हैं, उनके सिवाय अधिकांश अवयव, उनके अन्दर भी मृदु ही होते हैं, अतएव स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुणों की अपेक्षा मृदु-लघु गुण अनन्त गुणित कहे गए हैं। स्पर्शनेन्द्रिय की अपेक्षा जिह्वेन्द्रिय के मृदु-लघु गुण अनन्त गुणे होते हैं। जिह्वेन्द्रिय की अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय के मृदु-लघु गुण अनन्तगुणा है उनकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय के मृदुल लघुगुण अनन्त गुणा है और श्रोत्रेन्द्रिय के मृदु-लघु गुणों की अपेक्षा चक्षुइन्द्रिय के मृदु-लघु गुण अनन्तगुणा हैं।

એકી સાથે બન્નેના અલ્પ બહુત્વ આ પ્રકારે છે-સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણોની અપેક્ષાએ તેમના અર્થાત્ સ્પર્શેનેન્દ્રિયના જ મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે, કેમકે શરીરમાં કાંઈક ઉપરના અવયવ શર્દીગર્મીના સંપર્કના કારણે કર્કશ થાય છે તેમના શિવાય અધિકાંશ અવયવ, તેમના અંદર પણ મૃદુ જ બને છે, તેથી જ સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણોની અપેક્ષાએ મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્ત ગુણિત કહેલા છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીહવેંદ્રિયના મૃદુ, લઘુ ગુણ અનંત ગણા છે. જીહવેન્દ્રિયના કરતાં ઘ્રાણેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે. તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુ ગુણોની અપેક્ષાએ ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા છે.

॥ नैरयिकादीन्द्रिय वक्तव्यता ॥

मूलम्—नेरइया णं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ? गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता, तं जहा—सोइंदिए, जाव फासिंदिए, नेरइयाणं भंते ! सोइंदिए किं संठिए पण्णत्ते ? गोयमा ! कलंबुयासंठाणसंठिए पण्णत्ते, एवं जहा ओहियाणं वत्तव्वया भणिया तहेव नेरइयाणं पि जाव अप्पा बहुयाणि दोण्णि, नवरं नेरइयाणं भंते ! फासिंदिए किं संठिए पण्णत्ते ? गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—भवधारणिज्जे य उत्तरवेउव्विए य, तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते, तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विए से वि तहेव, सेसं तं चेव, असुरकुमाराणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ? गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता, एवं जहा ओहियाणि जाव अप्पा बहुयाणि दोण्णि वि, णवरं फासिंदिए दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—भवधारणिज्जे य उत्तरवेउव्विए य, तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं समचउरंससंठाणसंठिए पण्णत्ते, तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विए से णं णाणासंठाणसंठिए, सेसं तं चेव, एवं जाव थणियकुमाराणं, पुढविक्काइयाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ? गोयमा ! एगे फासिंदिए पण्णत्ते, पुढविक्काइया णं भंते ! फासिंदिए किं संठाणसंठिए पण्णत्ते ? गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते, पुढविक्काइया णं भंते ! फासिंदिए केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते ? गोयमा ! अंगुलस्स असंखेज्जइभागं बाहल्लेणं पण्णत्ते, पुढविक्काइयाणं भंते ! फासिंदिए केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते ? गोयमा ! सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्तेणं, पुढविकाइया णं भंते ! फासिंदिए कइ पएसिए पण्णत्ते ? गोयमा ! अणंतपएसिए पण्णत्ते, पुढविक्काइयाणं भंते ! फासिंदिए कइपएसोगाढे पण्णत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जपएसोगाढे पण्णत्ते, एएसिणं भंते ! पुढविक्काइयाणं फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाए पएसट्ठयाए ओगाहणपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया

वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवे पुढविक्काइयाणं फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए, ते चेव पएसट्ठयाए अणंतगुणे, पुढविक्काइयाणं भंते ! फासिंदियस्स केवइया कक्खडगुरुयगुणा पण्णत्ता ? गोयमा ! अणंता, एवं मउयलहुय-गुणा वि, एएसि णं भंते! पुढविक्काइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगरुय-गुणाणं लहुयलहुयगुणाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा! सव्वत्थोवा पुढविक्काइयाणं फासिंदि-यस्स कक्खडगरुयगुणा, तस्स चेव मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, एवं आउकाइयाण वि जाव वणप्फइकाइयाणं णवरं संठाणे इमो विसेसो दट्ठव्वो, आउकाइयाणं थिबुगबिंदुसंठाणसंठिए पण्णत्ते, तेउक्काइयाणं सूइ-कलावसंठाणसंठिए पण्णत्ते, वाउक्काइयाणं पडागासंठाणसंठिए पण्णत्ते, वणप्फइकाइयाणं णाणसंठाणसंठिए पण्णत्ते, बेइंदियाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ? गोयमा ! दो इंदिया पण्णत्ता, तं जहा–जिब्भिदिए, फासिं-दिए, दोण्हं पि इंदियाणं संठाणं बाहल्लं पोहत्तं पएसं ओगाहणा य जहा ओहियाणं भणिया तहा भाणियव्वा, णवरं फासिंदिए हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते त्ति इमो विसेसो, एएसिणं भंते ! बेइंदियाणं जिब्भिदियफासिं-दियाणं ओगाहणट्ठयाए पएसट्ठयाए ओगाहणपएसट्ठयाए कयरे कयरे-हिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवे बेइंदियाणं जिब्भिदिए ओगाहणट्ठयाए, फासिंदिए ओगाहण-ट्ठयाए, संखेज्जगुणे, पएसट्ठयाए सव्वत्थोवे बेइंदियाणं जिब्भिदिए, पए-सट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणे, ओगाहणपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे बेइंदि-यस्स जिब्भिदिए, ओगाहणट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणे, फसिंदियस्स ओगाहणट्ठयाएहिंतो जिब्भिदिए पएसट्ठयाए अणंतगुणे, फासिंदिए पएस-ट्ठयाए संखेज्जगुणे, बेइंदियाणं भंते ! जिब्भिदियस्स केवइया कक्खडगरुय गुणा पण्णत्ता ? गोयमा ! अणंता पण्णत्ता, एवं फासिंदियस्स वि, एवं मउयलहुयगुणा वि, एएसिणं भंते! बेइंदियाणं जिब्भिदियफासिंदियाणं

कक्खडगरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाणं कक्खडगुरुयगुण मउयलहुयगुणाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? गोयमा ! सव्वत्थोवा बेइंदियाणं जिब्भिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा, फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा, फासिंदियस्स कक्खडगरुय गुणेहिंतो तस्स चेव मउयलहुयगुणा अणंतगुणा, जिब्भिंदियस्स मउय· लहुयगुणा अणंतगुणा, एवं जाव चउरिंदियत्ति, नवरं इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा, तेइंदियाणं घाणिंदिए थोवे, चउरिंदियाणं चक्खिंदिए थोवे, सेसं तं चेव, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं मणूसाण य जहा नेरइयाणं, णवरं फासिंदिए छव्विहसंठाणसंठिए पण्णत्ते, तं जहा-समचउरंसे, निग्गोहपरिमंडले, सादी, खुज्जे, वामणे, हुंडे, वाणमंतरजोइसिए वेमाणियाणं जहा-असुरकुमाराणं ॥ सू० ३ ॥

छाया-नैरयिकाणां भदन्त ! कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि? गौतम ! पञ्चइन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियं यावत्-स्पर्शेन्द्रियम्, नैरयिकाणां भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियं किं संस्थितं प्रज्ञप्तम्? गौतम ! कदम्बसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, एवं यथा औधिकानां वक्तव्यता

नैरयिक आदि-इन्द्रियवक्तव्यता

शब्दार्थ-(नेरइया णं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नारकों की कितनी इन्द्रियां होती हैं? (गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता) गौतम ! पांच इन्द्रियां कही हैं? (तं जहा-सोइंदिए जाव फासिंदिए) वे इस प्रकार-श्रोत्रेन्द्रिय यावत् स्पर्शनेन्द्रिय ।

(नेरइयाणं भंते ! सोइंदिए किं संठिए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! नारकों की श्रोत्रेन्द्रिय किस आकार की है? (गोयमा ! कलंबुयासंठाणसंठिए पण्णत्ते) गौतम ! कदम्ब के पुष्प के आकार की है (एवं जहा ओहियाणं वत्तव्वया

નૈરયિક આદિ ઈન્દ્રિય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(नेरइयाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! નારકોની કેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે? (गोयमा ! पंच इंदिया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાંચ ઇન્દ્રિયો કહી છે (तं जहा सोइंदिए जाव फासिंदिए) તે આ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય

(नेरइयाणं भंते ! सोइंदिए किं संठिए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! નારકોની શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારની છે? (गोयमा ! कलंबुयासंठाणसंठिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! કદમ્બના પુષ્પના-

कियत् पृथुत्वेन प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! शरीरप्रमाणमात्रं पृथुत्वेन, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! स्पर्शनेन्द्रियं कतिप्रदेशिकं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! अनन्तप्रदेशिकं प्रज्ञप्तम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! स्पर्शनेन्द्रियं कतिप्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! असंख्येयप्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम्, एतेषां खलु भदन्त ! पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियस्य अवगाहनार्थतया, प्रदेशार्थतया, अवगाहनप्रदेशार्थतया कतराणि कतरेभ्योऽल्पानि वा, बहुकानि वा, तुल्यानि वा, विशेषाधिकानि वा ? गौतम ! सर्वस्तोकं पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया, तच्चैव

लस्स असंखेज्जइभागं बाहल्लेणं पण्णत्ते) हे गौतम ! अंगुल के असंख्यातवें भाग की बहुलता वाली है (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय कितनी पृथु कही है ? (गोयमा ! सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्तेणं) हे गौतम शरीर के बराबर पृथु-मोटी कही है। (पुढविकाइया णं भंते ! फासिंदिए कइपएसिए पण्णत्ते ?) हे भगवन् पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय कितने प्रदेशों की कही है ? (गोयमा ! अणंतपएसिए पण्णत्ते) हे गौतम ! अनन्तप्रदेशी कही है (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए कइ पएसोगाढे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय कितने प्रदेशों में अवगाढ है ? (गोयमा ! असंखेज्जपएसोगाढे पण्णत्ते) हे गौतम ! असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ कही है (एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाए पएसट्ठयाए ओगाहणपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) हे भगवन् इन पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय, की अवगाहनार्थता, प्रदेशार्थता तथा अवगाहना-प्रदेशार्थता की अपेक्षा कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ? (गोयमा !

भागं बाहल्लेणं पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની બહુલતાવાળી છે (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેટલી વિશાળ કહી છે ? (गोयमा ! सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्तेणं) હે ગૌતમ ! શરીરના જેવડી જ વિશાળ (पुढविकाइयाण भंते ! फासिंदिए कइ पएसिए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશોની કહી છે ? (गोयमा ! अणंतपएसिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અનન્ત પ્રદેશી કહી છે (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए कइ पएसोगाढे पण्णत्ते)-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશોમાં અવગાઢ કહી છે

(एएसिणं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाए पएसट्ठयाए ओगाहणपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) હે ભગવન્ ! આ પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતા, પ્રદેશાર્થતા તથા અવગાહના પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! सव्वत्थोवे पुढविकाइयाणं फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए) હે ગૌતમ ! બધાથી

प्रदेशार्थतया अनन्तगुणम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! स्पर्शनेन्द्रियस्य कियन्तः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अनन्ताः प्रज्ञप्ताः, एवं मृदुकलघुकगुणा अपि, एतेषां खलु भदन्त ! पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणानां मृदुकलघुकगुणानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा, गौतम ! सर्वस्तोकाः पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः, तस्य चैव मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, एवम् अप्कायिकानामपि यावद् वनस्पतिकायिकानाम्, नवरं संस्थाने अयं विशेषो द्रष्टव्यः–अप्कायिकानां

सव्वत्थोवे पुढविकाइयाणं फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए) हे गौतम ! सब से कम है पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय अवगाहना की दृष्टि से (ते चेव पएसट्ठयाए अणंतगुणे) वही प्रदेशों से अनन्तगुणा है (पुढविकाइया णं भंते ! फासिंदियस्स केवइया कक्खडगरुयगुणा पण्णत्ता ?) हे भगवन्! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण कितने कहे हैं ? (गोयमा ! अणंता) हे गौतम ! अनन्त कहे हैं (एवं मउय लहुयगुणा वि) इसी प्रकार मृदु–लघुगुण भी (एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाण य) हे भगवन् ! इन पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुणों और मृदुलघुगुणों में (कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ? (गोयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा) हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण सब से कम हैं । (तस्स चेव मउयलहुयगुणा अणंतगुणा) उसी के मृदु लघु गुण अनन्तगुणा अधिक है । (एवं आउकाइयाण वि जाव वणप्फइ काइयाणं) इसी प्रकार अप्कायिकों के भी यावत् वनस्पतिकायिकों के भी (णवरं संठाणे इमो

ઓછા પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાની દૃષ્ટિએ (ते चेव पएसट्ठयाए अणंतगुणे) તે જ પ્રદેશોથી અનન્તગણી છે (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदियस्स केवइया कक्खडगरुय गुणा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ કેટલા કહ્યા છે ? (गोयमा ! अणंता) હે ગૌતમ અનંત (एवं मउयलहुयगुणा वि) એજ પ્રકારે મૃદુ–લઘુગુણ પણ સમજવા (एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाण य) હે ભગવન્! આ પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણો અને મૃદુ–લઘુ ગુણોમાં (कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) કોણ કોનાથી અલ્પ ઘણા, તુલ્ય, અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगुरुयगुणा) હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ બધાથી ઓછા છે (तस्स चेव मउयलहुय गुणा अणंतगुणा) તેમના મૃદુ–લઘુ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે (एवं आउकाइयाण वि जाव वणप्फइकाइयाणं) એજ પ્રકારે અપ્કાયિકોના પણ યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોના પણ (णवरं संठाणे इमो विसेसो दट्ठव्वो) વિશેષતા એ છે કે સંસ્થાનમાં આ વિશેષતા જાણવી જોઇએ

भणिता तथैव नैरयिकाणामपि यावद् अल्पबहुत्वयो र्द्वयोः, नवरम्–नैरयिकाणां भदन्त! स्पर्शनेन्द्रियं किं संस्थितं प्रज्ञप्तम्? गौतम! द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–भवधारणीयञ्च उत्तरवैक्रियञ्च, तत्र खलु यत्तत् भवधारणीयं तत् खलु हुण्डसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, तत्र खलु यत्तद् उत्तरवैक्रियं तदपि तथैव, शेषं तच्चैव, असुरकुमाराणां भदन्त! कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! पञ्चइन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, एवं यथा औघिकानि यावद् अल्पबहुत्वानि द्वयान्यपि, नवरं स्पर्शनेन्द्रियं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–भवधारणीयञ्च उत्तरवैक्रियञ्च, तत्र

भणिया तहेव नेरइयाणं पि जाव अप्पा बहुयाणि दोण्णि) इसी प्रकार जैसी समुच्चय जीवों की वक्तव्यता कही है वैसी ही नारकों की भी कहना, यावत् दोनों अल्प बहुत्व (नवरं) विशेष (नेरइया णं भंते! फासिंदिए किं संठिए पण्णत्ते?) हे भगवन्! नारकों की स्पर्शनेन्द्रिय किस आकार की कही है? (गोयमा! दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम! दो प्रकार की कही है (तं जहा–भवधारणिज्जे य उत्तरवेउव्विए य) वह इस प्रकार भवधारणीय और उत्तरवैक्रिय (तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते) उनमें जो भवधारणीय है, वह हुंडक संस्थान वाली है (तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विए से वि तहेव) उनमें जो उत्तरवैक्रिय है, वह भी उसी प्रकार–हुंडकाकार है (सेसं तं चेव) शेष उसी प्रकार (असुरकुमारा णं भंते! कइ इंदिया पण्णत्ता?) हे भगवन्! असुरकुमारों की इन्द्रियां कितनी कही हैं? (गोयमा! पंच इंदिया पण्णत्ता) गौतम! पांच इन्द्रियां कही हैं (एवं जहा ओहियाणि जाव अप्पाबहुगाणि दोण्णि वि) इस प्रकार जैसे समुच्चय, यावत् दोनों अल्प बहुत्व (णवरं फासिंदिए दुविहे पण्णत्ते) विशेष यह

આકારની છે (एवं जहा ओहियाणं वत्तव्वया भणिया तहेव नेरइयाणं पि जाव अप्पा बहुयाणि दोण्णि) એજ પ્રકારે જેવી સમુચ્ચય જીવોની વક્તવ્યતા કહી તેવી જ નારકોની પણ કહેવી યાવત્ બન્ને અલ્પ–બહુત્વ (नवरं) વિશેષ (नेरइयाणं भंते! फासिंदिए किं संठिए पण्णत्ते) હે ભગવન્! નારકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે? (गोयमा! दुविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! બે પ્રકારની કહી છે (तं जहा भवधारणिज्जे–य उत्तरवेउव्विए य) તે આ પ્રકારે–ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય (तत्थणं जे–से भवधारणिज्जे से णं हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते) તેમાં જે ભવધારણીય છે તે હુંડક સંસ્થાનવાળી છે (तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विए से वि तहेव) તેમાં જે ઉત્તર વૈક્રિય છે, તે પણ તેજ પ્રકારે હુંડકાકાર (सेसं तं चेव) શેષ પૂર્વોક્ત રીતે સમજવું.

(असुरकुमाराणं भंते! कइ इंदिया पण्णत्ता?) હે ભગવાન્! અસુરકુમારોની ઈન્દ્રિયો કેટલી કહી છે? (गोयमा! पंच इंदिया पण्णत्ता) હે ગૌતમ! પાંચ ઈન્દ્રિયો કહી છે (एवं जहा ओहियाणि जाव अप्पा बहुगाणि दोण्णि वि) એ પ્રકારે જેવા સમુચ્ચય યાવત્ બન્ને

खलु यत्तद् भवधारणीयं तत् खलु समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, तत्र खलु यत्तत् उत्तरवैक्रियं तत् खलु नानासंस्थानसंस्थितम्, शेषं तच्चैव, एवं यावत् स्तनितकुमाराणाम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! एकं स्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! स्पर्शनेन्द्रियं किं संस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! मसूरचन्द्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! स्पर्शनेन्द्रियं कियद् बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! अङ्गुलस्यासंख्येयभागो बाहल्येन प्रज्ञप्तम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! स्पर्शनेन्द्रियं

कि स्पर्शनेन्द्रिय दो प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (भवधारणिज्जे य उत्तरवेउव्विए य) भवधारणीय और उत्तर वैक्रिय (तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे) उनमें जो भवधारणीय है। (से णं समचउरंससंठाणसंठिए) वह समचतुरस्र संस्थान वाला (पण्णत्ते) कहा है (तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विए) उनमें जो उत्तरवैक्रिय है (से णं णाणा संठाणसंठिए) वह नाना आकार वाला होता है। (सेसं तं चेव) शेष वही (एवं जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार यावत् स्तनित कुमार।

(पुढविकाइयाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की कितनी इन्द्रियां कही हैं ? हे (गोयमा ! एगे फासिंदिए पण्णत्ते) गौतम ! एक स्पर्शनेन्द्रिय कही है (पुढवि काइयाणं भंते ! फासिंदिए किं संठाणसंठिए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय किस आकार की कही है ? (गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते) गौतम ! मसूर की दाल के आकार की कही है (पुढविकाइया णं भंते ! फासिंदिए केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय कितनी बडी कही है ? (गोयमा ! अंगु-

અલ્પ-બહુત્વ (णवरं फासिंदिए दुविहे पण्णत्ते) વિશેષ એ કે સ્પર્શનેન્દ્રિય બે પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (भवधारणिज्जे य उत्तरवेउव्विए य) ભવધારણીય અને ઉત્તર વૈક્રિય (तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे) તેમનામાંથી જે ભવધારણીય છે (से णं समचउरंससंठाणसंठिए) તે સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળી (पण्णत्ते) કહેલ છે (तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विए) તેમાં જે ઉત્તર વૈક્રિય છે (से णं णाणासंठाणसंठिए) તે નાના આકારવાળા હોય છે (सेसं तं चेव) શેષ તેજ પ્રમાણે (एवं जाव थणियकुमाराणं) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્તનિતકુમાર

(पुढविकाइयाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની કેટલી ઈન્દ્રિય કહી છે (गोयमा एगे फासिंदिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની એક સ્પર્શેન્દ્રિય કહી છે ? (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए किं संठाणसंठिए पण्णत्ते) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શેન્દ્રિય કેવા આકારની કહી છે ? (गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! મસૂરની દાળના આકારની કહી છે (पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते ?) હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શેન્દ્રિય કેટલી મોટી કહેલી છે ? (अंगुलस्स असंखेज्जइ

चिबुकबिन्दुसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, तेजस्कायिकानां सूचीकलापसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, वायुकायिकानां पताकासंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, वनस्पतिकायिकानां नानासंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, द्वीन्द्रियाणां भदन्त ! कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्वे इन्द्रिये प्रज्ञप्ते, तद्यथा-जिह्वेन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियम्, द्वयोरपि इन्द्रिययोः संस्थानं बाहल्यं पृथुत्वं प्रदेशः, अवगाहना च यथा औधिकानां भणिता तथा भणितव्या, नवरं स्पर्शनेन्द्रियम् हुण्डसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तमित्ययं विशेषः, एतेषां खलु भदन्त ! द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रिय-

---

विसेसो दट्ठव्वो) विशेषता यह है कि संस्थान में यह विशेषता जाननी चाहिए।

(आउकाइयाणं थिवुगबिंदु संठाणसंठिए पण्णत्ते) अप्कायिकों का संस्थान बुलबुदे के आकार का है (तेउकाइयाणं सूइकलावसंठाणसंठिए पण्णत्ते) तेजोकायिकों का संस्थान सूचीकलाप के सदृश है (वाउकाइयाणं पडागासंठाणसंठिए पण्णत्ते) वायुकायिकों का संस्थान पताका के समान कहा है (वणप्फइकाइयाणं णाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते) वनस्पतिकायिकों का आकार नाना प्रकार का कहा है।

(बेइंदियाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! द्वीन्द्रियों के कितनी इन्द्रियां कही हैं ? (गोयमा ! दो इंदिया पण्णत्ता) हे गौतम ! दो इन्द्रियां कही हैं। (तं जहा-जिब्भिंदिए, फासिंदिए) वे इस प्रकार-जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय (दोण्हं वि इंदियाणं) दोनों इन्द्रियों का (संठाणं) संस्थान (बाहल्लं) बाहल्य (पोहत्तं) पृथुता (पएसं) प्रदेश (ओगाहणा य) और अवगाहना (जहा ओहियाणं भणिया) जैसी समुच्चय की कही है (तहा भाणियव्वा) वैसी कहना (णवरं) विशेष (फासिंदिए हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते त्ति इमो विसेसो) स्पर्शनेन्द्रिय हुंडक

(आउकाइयाणं थिवुगबिंदुसंठाणसंठिए पण्णत्ते ?) અપ્કાયિકોના સંસ્થાન બુલબુદાના (પરપોટા) આકારના છે (तेउकाइयाणं सूइकलावसंठाणसंठिए पण्णत्ते) તેજસ્કાયિકોના સંસ્થાન સૂચિકલાપના સદૃશ છે (वाउकाइयाणं पडागासंठाणसंठिए पण्णत्ते) વાયુકાયિકોના સંસ્થાન પતાકાના સમાન કહ્યા છે (वणप्फइकाइयाणं णाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते) વનસ્પતિકાયિકોના આકાર નાના પ્રકારના કહ્યા છે

(बेइंदियाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોની કેટલી ઇન્દ્રિયો કહી છે ? (गोयमा ! दो इंदिया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! બે ઇન્દ્રિયો કહી છે (तं जहा जिब्भिंदिए, फासिंदिए) તે આ પ્રકારે-જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય (दोण्हंपि इंदियाणं) બન્ને ઇન્દ્રિયોના (संठाणं) સંસ્થાન (बाहल्लं) બાહલ્ય (पोहत्तं) પૃથુતા (पएसं) પ્રદેશ (ओगाहणा य) અને અવગાહના (जहा ओहियाणं भाणिया) જેવી સમુચ્ચયની કહી છે (तहा भाणियव्वा) તેવી કહેવી (णवरं) વિશેષ (फासिंदिए हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते ति इमो विसेसो) સ્પર્શેન્દ્રિય હુંડક સંસ્થાન વાળી છે, એ વિશેષતા છે

योरवगाहनार्थतया प्रदेशार्थतया अवगाहनप्रदेशार्थतया कतराणि कतरेभ्योऽल्पानि वा, बहुकानि वा, तुल्यानि वा, विशेषाधिकानि वा ? गौतम ! सर्वस्तोकं द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया, स्पर्शनेन्द्रियमवगाहनार्थतया संख्येयगुणम्, प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियम्, प्रदेशार्थतया स्पर्शनेन्द्रियं संख्येयगुणम्, अवगाहनप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकम्, द्वीन्द्रियस्य जिह्वेन्द्रियम्, अवगाहनार्थतया स्पर्शनेन्द्रियं संख्येयगुणम्, स्पर्शने-

---

संस्थान वाली है, यह विशेषता है। (एएसि णं भंते ! वेइंदियाणं) हे भगवन् ! इन द्वीन्द्रियों की (जिब्भिदिय फासिंदियाणं) जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शेन्द्रिय की (ओगाहणट्ठयाए) अवगाहनार्थता से (पएसट्ठयाए) प्रदेशार्थता से, (ओगाहण-पएसट्ठयाए) अवगाहना और प्रदेशों से (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ? (गोयमा ! सव्वत्थोवे वेइंदियाणं जिब्भिदिए ओगाहणट्ठयाए) हे गौतम ! सब से कम द्वीन्द्रियों की जिह्वेन्द्रिय अवगाहनार्थता से है (फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) स्पर्शनेन्द्रिय अवगाहनार्थता से संख्यातगुणा (पएसट्ठयाए सव्वत्थोवे वेइंदियाणं जिब्भिदिए) प्रदेशों की अपेक्षा से सब से कम द्वीन्द्रियों की जिह्वेन्द्रिय है (पएसट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणे) प्रदेशों की अपेक्षा स्पर्शनेन्द्रिय संख्यातगुणा है (ओगाहणपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे वेइंदियस्स जिब्भिदिए) अवगाहना-प्रदेशों की अपेक्षा सब से कम द्वीन्द्रिय की जिह्वेन्द्रिय है (ओगाहणट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणे) अवगाहना से स्पर्शनेन्द्रिय संख्यातगुणी है (फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाएहिंतो) स्पर्शनेन्द्रिय की अवगाहनार्थता से

(एएसिणं भंते ! वेइंदियाणं) હે ભગવન્ ! આ બે ઇન્દ્રિયોમાં (जिब्भिदियफासिंदियाणं) જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં (ओगाहणट्ठयाए) અવગાહનાર્થતાથી (पएसट्ठयाए) પ્રદેશાર્થતાથી (ओगाहणपएसट्ठयाए) અવગાહના અને પ્રદેશોથી (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણા તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે?

(गोयमा ! सव्वत्थोवे वेइंदियाणं जिब्भिंदिए ओगाहणट्ठयाए) હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અવગાહનાર્થતાથી છે (फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे) સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાર્થતાથી સંખ્યાતગણી છે (पएसट्ठयाए सव्वत्थोवे वेइंदियाणं जिब्भिंदिए) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછી દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય છે (पएसट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणा) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિય સંખ્યાતગણી છે. (ओगाहणपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे वेइंदियस्स जिब्भिंदिए) અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછી દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય છે (ओगाहणट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणे) અવગાહનાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય સંખ્યાત ગણી છે (फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाएहिंतो) સ્પર્શનેન્દ્રિયની અવગાહનાથી (जिब्भिंदिए पएसट्ठ-

न्द्रियस्य अवगाहनार्थताभ्यो जिह्वेन्द्रियं प्रदेशार्थतया अनन्तगुणम्, स्पर्शनेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणम्, द्वीन्द्रियाणां भदन्त ! जिह्वेन्द्रियस्य कियन्तः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अनन्ताः प्रज्ञप्ताः, एवं स्पर्शनेन्द्रियस्यापि, एवं मृदुकलघुकगुणा अपि, एतेषां खलु भदन्त ! द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रिययोः कर्कशगुरुकगुणानां मृदुकलघुकगुणानां कर्कशगुरुकगुण मृदुकलघुकगुणानाञ्च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा ? गौतम ! सर्वस्तोकाः द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः, स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा अनन्तगुणाः, स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणेभ्यस्तस्य चैव, मृदुकलघुक-

(जिब्भिदिए पएसट्ठयाए अणंतगुणा) जिह्वेन्द्रिय प्रदेशों से अनन्तगुणा है (फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणा) स्पर्शनेन्द्रिय प्रदेशों से संख्यातगुणा है।

(बेइंदियाणं भंते ! जिब्भिंदियस्स केवइया कक्खडगरुयगुणा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! द्वीन्द्रियों की जिह्वाइन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण कितने कहे हैं ? (गोयमा ! अणंता पण्णत्ता ?) हे गौतम अनन्त कहे हैं (एवं फासिंदियस्स वि) इसी प्रकार स्पर्शनेन्द्रिय के भी (एवं मउयलहुय गुणा वि) इसी प्रकार मृदु लघु गुण भी।

(एएसि णं भंते ! वेइंदियाणं जिब्भिदियफासिंदियाणं) हे भगवन् ! इन द्वीन्द्रियों की जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रियों के (कक्खडगरुयगुणाणं, मउयलहुयगुणाणं, कक्खडगुरुयगुणमउयलहुयगुणाण य) कर्कश-गुरु गुणों, मृदुलघु-गुणों कर्कशगुरुगुण-मृदुलघुगुणों में (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ? (गोयमा ?) हे गौतम ! (सव्वत्थोवा) सब से कम (वेइंदियाणं) द्वीन्द्रियों की (जिब्भिदियस्स कक्खडगरुयगुणा) जिह्वेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण

याए अणंतगुणा) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રદેશોથી અનન્તગણી છે. (फासिंदिए पएसट्ठयाए संखेज्जगुणा) સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશોથી સંખ્યાતગણી છે

(वेइंदियाणं भंते ! जिब्भिंदियस्स केवइया कक्खडगरुयगुणा पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વાઈન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ કેટલા કહ્યા છે ? (गोयमा ! अणंता पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! અનન્ત કહ્યા છે (एवं फासिंदियस्स वि) એજ પ્રકારે સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરૂ ગુણ પણ સમજવા. (एवं मउयलहुयगुणा वि) એજ પ્રકારે મૃદુ લઘુ ગુણ પણ સમજવા.

(एएसि णं भंते ! वेइंदियाणं जिब्भिंदियफासिंदियाणं) હે ભગવન્ ! આ દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયોના (कक्खडगरुयगुणाणं, मउयलहुयगुणाणं, कक्खडगुरुयगुणमउयलहुय,गुणाण य) કર્કશ ગુરૂગુણો, મૃદુ-લઘુગુણો, કર્કશ ગુરૂગુણ-મૃદુ લઘુ ગુણોમા (कयरे कयरेहिंतो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) અલ્પ, ઘણાં, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवा) બધાથી ઓછા (वेइंदियाणं) દ્વીન્દ્રિયોની (जब्भिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा) જિહ્વેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ છે. (फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा

गुणा अनन्तगुणाः, जिह्वेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणाः, एवं चतुरिन्द्रियाणामिति, नवरम् इन्द्रियपरिवृद्धिः कर्तव्या, त्रीन्द्रियाणां घ्राणेन्द्रियं स्तोकम्, चतुरिन्द्रियाणां चक्षुरिन्द्रियं स्तोकम्, शेषं तच्चैव, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां मनुष्याणाञ्च यथा नैरयिकाणाम्, नवरम्-स्पर्शनेन्द्रियं षड्विधसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-समचतुरस्रम्, न्यग्रोधपरिमण्डलम्, सादिकुब्जं वामनं हुण्डम्, वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथाऽसुरकुमाराणाम् ॥सू० ३॥

(फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा) स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुण अनन्तगुणे हैं (फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणेहिंतो) स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुणों से (तस्स चेव मउयलहुयगुणा) उसी के मृदु लघु गुण (अणंतगुणा) अनन्तगुणा हैं (जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा) जिह्वेन्द्रिय के मृदु-लघु गुण (अणंतगुणा) अनन्तगुणे हैं (एवं जाव चउरिंदियत्ति) इसी प्रकार यावत् चतुरिन्द्रिय (नवरं इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा) विशेष यह कि इन्द्रियों की वृद्धि करनी चाहिए (तेइंदियाणं घाणिंदिए थोवे) त्रीन्द्रियों की घ्राणेन्द्रिय स्तोक (चउरिंदिएयाणं चक्खिंदिए थोवे) चौइन्द्रियों की चक्षुइन्द्रिय स्तोक (सेसं तं चेव) शेष वही-पूर्ववत् ।

(पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं मणूसाण य जहा नेरइयाणं) पंचेन्द्रिय तिर्यंचों और मनुष्यों की वक्तव्यता नारकों के समान (नवरं) विशेष (फासिंदिए) स्पर्शनेन्द्रिय (छव्विहसंठाणसंठिए) छह प्रकार के संस्थानवाली (पण्णत्ते) कही (तं जहा) वह इस प्रकार (समचउरंसे) समचतुरस्र-समचौरस) (निग्गोहपरिमंडले) न्यग्रोधपरिमंडल (सादी) सादी (खुज्जे) कुब्ज (वामणे) वामन (हुंडे) हुण्डक

अणंतगुणा) સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનંતગણા છે (फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणेहिंतो) સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણોથી (तस्स चेव मउयलहुयगुणा) તેના મૃદુ-લઘુ ગુણ (अणंतगुणा) અનન્તગણા છે (जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा) જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ (अणंतगुणा) અનંતગણા છે (एवं जाव चउरिंदियत्ति) એ પ્રકારે યાવત્ ચતુરિંદ્રિય (नवर) વિશેષ (इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा) એ છે કે ઈન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ (तेइंदियाणं घाणिंदिए थोवे) ત્રીન્દ્રિયોની ઘ્રાણેન્દ્રિય સ્વલ્પ છે. (चउरिंदियाणं चक्खिंदिए थोवे) ચતુરિંન્દ્રિયોની ચક્ષુરિન્દ્રિય સ્તોક-સ્વલ્પ છે. (सेसं तं चेव) વિશેષ તેજ પૂર્વપ્રમાણે છે.

(पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं मणूसाण य जहा नेरइयाणं) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોની વક્તવ્યતા નારકોના સમાન (नवर) વિશેષ (फासिंदिए) સ્પર્શનેન્દ્રિય (छव्विहसंठाणसंठिए) છ પ્રકારના સંસ્થાનવાળી (पण्णत्ते) કહી છે (तं जहा) તે છ પ્રકાર આ પ્રકારે (समचउरंसे) સમચતુરસ્ર-સમચોરસ (निग्गोहपरिमंडले) ન્યગ્રોધ પરિમંડલ (सादी) સાદી (खुज्जे) કુબ્જ (वामणे) વામન (हुंडे) હુંડક

टीका-अथ नैरयिकेषु इन्द्रियाणां संस्थानादिकं प्ररूपयितुमाह-'नेरइयाणं भंते! कइ इंदिया पण्णत्ता?' हे भदन्त! नैरयिकाणां कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'पंच इंदिया पण्णत्ता' नैरयिकाणां पञ्च इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-'सोइंदिए जाव फासिंदिए' तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियं यावद्-चक्षुरिन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियम्, जिह्वेन्द्रियम्, स्पर्शनेन्द्रियम्, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते! सोइंदिए किं संठिए पण्णत्ते?' हे भदन्त! नैरयिकाणां श्रोत्रेन्द्रियं किं संस्थितम्-किमाकारं प्रज्ञप्तम्? प्ररूपितं वर्तते? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'कलंबुया संठाणसंठिए पण्णत्ते' कदम्बसंस्थान-संस्थितं-कदम्बपुष्पाकारं नैरयिकाणां श्रोत्रेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, 'एवं जहा ओहियाणं वत्तव्वया भणिया तहेव नेरइयाणं पि जाव अप्पा बहुयाणि दोण्णि' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या यथा औधिकानां-समुच्चयजीवानां श्रोत्रेन्द्रियस्य वक्तव्यता भणिता तथैव नैरयिकाणामपि वक्तव्यता भणितव्या, यावत्-चक्षुरिन्द्रियं, मसूरचन्द्रसंस्थानसंस्थितम्, घ्राणेन्द्रियम् अतिमुक्तकचन्द्र-

(वाणमंतर जोइसियवेमाणियाणं जहा असुरकुमाराणं) वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों की वक्तव्यता असुरकुमारों के समान।

टीकार्थ-अब नारकों में इन्द्रियों के संस्थान आदि की प्ररूपणा की जाती है

गौतमस्वामी-हे भगवन्! नारकों के कितनी इन्द्रियां कही हैं?

भगवान्-हे गौतम! नारकों के पांच इन्द्रियां कही हैं, वे इस प्रकार हैं-श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! नारकों की श्रोत्रेन्द्रिय किस आकार की कही गई है?

भगवान्-हे गौतम! नारकों की श्रोत्रेन्द्रिय कदम्ब के फूल के आकार की कही गई है। इस प्रकार जैसे समुच्चय जीवों की वक्तव्यता कही है, उसी प्रकार नारकों की वक्तव्यता भी कह लेनी चाहिए, यावत्-उनकी चक्षुइन्द्रिय

(वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा असुरकुमाराणं) વાનવ્યંતરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોની વક્તવ્યતા અસુરકુમારોના સમાન સમજી લેવી

ટીકાર્થ-હવે નારકોમાં ઈન્દ્રિયોના સંસ્થાન આદિની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ નારકોની કેટલી ઈન્દ્રિયો કહી છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! નારકોની પાંચ ઇન્દ્રિયો કહી છે. તે આ પ્રકારે છે-શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુઈન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય.

શ્રી ગૌતસ્વામી-હે ભગવન્! નારકોની શ્રોત્રેન્દ્રિય કેવા આકારની કહેલી છે?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ! નારકોની શ્રોત્રેન્દ્રિય કદમ્બના ફુલના આકારની કહેલી છે. એ રીતે જેવી સમુચ્ચય જીવોની વક્તવ્યતા કહી છે, તેજ પ્રકારે નારકોની વક્તવ્યતા પણ કહેવી જોઈએ યાવત્ તેમની ચક્ષુઈન્દ્રિય મસૂરની દાળના આકારની છે, ઘ્રાણેન્દ્રિય અતિ

संस्थानसंस्थितम्, जिह्वेन्द्रियं क्षुरप्रसंस्थानसंस्थितम्, श्रोत्रेन्द्रियं बाहल्येन-स्थूलत्वेन अङ्गुलस्यासंख्येयभागं प्रज्ञप्तम्, पृथुत्वेनाङ्गुलस्यासंख्येयभागम् प्रज्ञप्तम्, जिह्वेन्द्रियम् अङ्गुलपृथुत्वेन प्रज्ञप्तम्, श्रोत्रेन्द्रियमनन्तप्रदेशिकम् प्रज्ञप्तम्, इत्यादि पूर्वोक्तरीत्या बोध्यम्, तदवधिमाह-अल्पबहुत्वे द्वे अपि पूर्वोक्तरीत्यैव वक्तव्ये, किन्तु-'णवरं नेरइयाणं भंते! फासिंदिए किं संठिए पण्णत्ते?' नवरम्-समुच्चयजीवापेक्षया विशेषस्तु-हे भदन्त! नैरयिकाणां स्पर्शनेन्द्रियं किं संस्थितं प्रज्ञप्तम्? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'दुविहे पण्णत्ते' द्विविधं नैरयिकाणां स्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, 'तं जहा-भवधारणिज्जे य उत्तरवेउव्विए य' भवधारणीयञ्च, उत्तरवैक्रियञ्च, 'तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यत्तावद् भवधारणीयं स्पर्शनेन्द्रियं तत् खलु हुण्डसंस्थानसंस्थितम्-प्रज्ञप्तम्, हुण्डाकारम्-उत्पाटितपक्षतिपक्षसकलरोमपक्षिशरीरसदृशत्वात् 'तत्थ णं जे

मसूर की दाल के आकार की है, घ्राणेन्द्रिय अतिमुक्तक के फूल के आकार की है एवं जिह्वेन्द्रिय खुरपा के आकार की है। स्थूलता की अपेक्षा अंगुल के असंख्यातवें भाग कही है। पृथुता अर्थात् विस्तार की दृष्टि से अंगुल के असंख्यातवें भाग कही है जिह्वा-इन्द्रिय अंगुल पृथक्त्व की है। श्रोत्रेन्द्रिय अनन्तप्रदेशी है, इत्यादि सब कथन पूर्वोक्त के समान ही समझना चाहिए। कहां तक समझना चाहिए? इसके संबंध में कहा गया है-दोनों प्रकार के अल्प बहुत्व तक इसी प्रकार समझ लेना चाहिए।

किन्तु समुच्चय जीवों की अपेक्षा नारकों संबंधी वक्तव्यता में किंचित् अन्तर है। वह इस प्रकार है-भगवन्-नारकों की स्पर्शनेन्द्रिय किस आकार की कही है? भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम! नारकों की स्पर्शनेन्द्रिय दो प्रकार की कही है। वह इस प्रकार-भवधारणीय और उत्तरवैक्रिय। इन दोनों में से भवधारणीय स्पर्शनेन्द्रिय हुंडकसंस्थानवाली कही है; क्यों कि वह उस पक्षी के

મુક્તના ફુલના આકારની છે તેમજ જિહ્વેન્દ્રિય કોદાળીના આકારની છે. સ્થૂલતાની અપેક્ષાએ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહેલ છે. પૃથુતા અર્થાત્ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહેલ છે જિહ્વા ઇન્દ્રિય અંગુલ પૃથક્ત્વની છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય અનન્ત પ્રદેશી છે વિગેરે બધું કથન પૂર્વોક્તના સમાન જ સમજવું જોઈએ. કયાં સુધી સમજવું જોઈએ? તેના સંબંધમાં કહેલું છે-બન્ને પ્રકારના અલ્પ બહુત્વ સુધી આ પ્રકારે સમજી લેવું.

કિન્તુ સમુચ્ચય જીવોની અપેક્ષાએ નારકો સંબંધી વક્તવ્યતામાં કિંચત્ અંતર છે. તે આ પ્રકારે છે-હે ભગવન્! નારકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેવા આકારની કહેલી છે?

શ્રી ભગવાન્-ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! નારકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય બે પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય તે બન્નેમાંથી ભવધારણીય સ્પર્શનેન્દ્રિય હુંડક સંસ્થાનવાળી કહી છે, કેમકે તે એ પક્ષીના શરીરના સમાન છે, જેની બધી પાંખ ઉખાડી

से उत्तरवेउव्विए से वि तहेव, सेसं तं चेव' तत्र खलु–तदुभयेपां मध्ये यत्तावद् उत्तरवैक्रियं स्पर्शनेन्द्रियं, तदपि तथैव–हुण्डसंस्थानवदेवावसेयम् । अयं भावः–नैरयिकाणां द्विविधं शरीरं भवति भवधारणीयम्, उत्तरवैक्रियश्च, तयोर्मध्ये भवधारणीयं तावत् तेषां भवस्वभावादेव विलुप्तसमूलपक्षोत्पाटितनिखिलगलप्रदेशादिरोमपक्षशरीरवत् अतिवीभत्साकारयुक्तं भवति, एवमेव उत्तरवैक्रियमपि तेषां शरीरं हुण्डशरीराकारमेव भवति, परमरमणीयं शरीरं वयं विकु-र्विष्यामः' इतिभावनया वैक्रियशरीरस्यारभ्यमाणत्वेऽपि तेषामतिशयाशुभतथाविधनामकर्मोदयादतीवाभद्रतरस्यैव वैक्रियशरीरस्य निष्पद्यमानत्वात्, शेषं तच्चैव–पूर्वोक्तवदेव बोध्यम्, गौतमः पृच्छति–'असुरकुमाराणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! असुरकुमाराणां कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच पण्णत्ता' असुरकुमाराणां पञ्च इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि 'एवं जहा ओहियाणि जाव अप्पा बहुयाणि दोण्णि वि' एवम्–उपर्युक्तरीत्या

शरीर के समान है, जिस के सारे पंख उखाड लिये गये हों। उनकी उत्तर विक्रिया संबंधी स्पर्शनेन्द्रिय भी हुंड संस्थान वाली ही होती है, अभिप्राय यह है–नारकों का शरीर दो प्रकार का होता है–भवधारणीय अर्थात् भव के प्रारंभ से अन्त तक रहने वाला और उत्तरवैक्रिय अर्थात् विक्रया करके बनाया हुआ। नारकों का भवधारणीय शरीर अतीव बीभत्स आकार वाला होता है, जैसा उस पक्षी का शरीर जिस के समस्त पंख उखाड दिये गये हों, उनका उत्तर-वैक्रिय शरीर भी इसी प्रकार हुंडाकार होता है। 'हम परमरमणीय शरीर की विकुर्वणा करेंगे' ऐसी भावना करके भी वे जब वैक्रियशरीर की रचना करते हैं, तब अत्यन्त अशुभ नामकर्म के उदय से अतीव अभद्र वैक्रियशरीर बनता है। शेष समस्त वक्तव्यता पहले के समान समझना चाहिए।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! असुरकुमारों की इन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! असुरकुमारों की इन्द्रियां पांच कही हैं। इसकी

નાખેલી હોય. તેની ઉત્તરવિક્રિયા સંબંધી સ્પર્શનેન્દ્રિય પણ હુંડક સંસ્થાનવાળી હોય છે.

અભિપ્રાય આ છે–નારકોના શરીર બે પ્રકારના હોય છે–ભવધારણીય અર્થાત્ ભવના પ્રારંભથી અંત સુધી રહેવાવાળા અને ઉત્તરવૈક્રિય અર્થાત્ વિક્રિયાકરીને બનાવેલા. નારકોના ભવધારણીય શરીર ખૂબજ બીભત્સ આકારવાળા હોય છે, જેવાં એ પક્ષીના શરીર કે જેની બધી પાંખ ઉખાડેલી છે. તેમના ઉત્તરવૈક્રિય શરીર પણ એજ પ્રકારે હુંડાકાર હોય છે. 'અમે પરમ રમણીય શરીરની વિકુર્વણા કરીશું'. એવી ભાવના કરીને. પણ તેઓ જ્યારે વૈક્રિય શરીરની રચના કરે છે, ત્યારે અત્યંત અશુભ નામ કર્મના ઉદયથી અતીવ અભદ્ર વૈક્રિય શરીર બને છે. શેષ સમસ્ત વક્તવ્યતા પહેલાના જેવી સમજી લેવી જોઇએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ અસુરકુમારોની ઇન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! અસુરકુમારોની ઇન્દ્રિયો પાંચ કહી છે. એ રીતે સમુચ્ચય

यथा औधिकानि-समुच्चय जीवविषयकाणि, यावत्-श्रोत्रेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियम्, तेष्वपि श्रोत्रेन्द्रियं कदम्बपुष्पाकारसंस्थितम्, चक्षुरिन्द्रियं मसूरचन्द्रसंस्थानसंस्थितम्, घ्राणेन्द्रियम् अतिमुक्तकसंस्थानसंस्थितम् जिह्वेन्द्रियं क्षुरप्रसंस्थानसंस्थितम् इत्यादिरीत्या बोध्यम्, तदवधिमाह-अल्पबहुत्वे द्वे अपि वक्तव्ये किन्तु-'नवरं फासिंदिए दुविहे पण्णत्ते' नवरम्-पूर्वापेक्षया विशेषस्तु स्पर्शनेन्द्रियं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, 'तं जहा-भवधारणिज्जे य उत्तरवेउव्विए य' तद्यथा-भवधारणीयम् च उत्तरवैक्रियश्च 'तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से णं समचउरंससंठाणसंठिए पण्णत्ते' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यत्तावद् भवधारणीयं स्पर्शनेन्द्रियं तत् खलु समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितं भवति 'तत्थ णं जे से उत्तरवेउव्विए से णं णाणासंठाणसंठिए' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये यत्तावद् उत्तरवैक्रियं स्पर्शनेन्द्रियं तत् खलु नानासंस्थानसंस्थितं-नानाऽऽकारव्यवस्थितं भवति, 'सेसं तं चेव, एवं जाव थणियकुमाराणं' शेषं तच्चैव-पूर्वोक्तवदेव बोध्यम्, एवम्,-पूर्वोक्तरीत्या, यावद्-नागकुमाराणां सुवर्णकुमाराणाम् अग्निकुमाराणां विद्युत्कुमाराणाम् उदधिकुमाराणां द्वीपकुमाराणां दिक्कुमाराणां पवनकुमाराणां स्तनितकुमाराणामपि सर्वाणि इन्द्रियवक्तव्यानि असुरकुमारा-

---

समुच्चय जीवों के समान वक्तव्यता कहलेनी चाहिए। यावत्-श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुइन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, रसनेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय। उनमें से श्रोत्रेन्द्रिय कदम्ब के पुष्प के आकार की है। चक्षुरिन्द्रिय मसूर की दाल के आकार की है। घ्राणेन्द्रिय अतिमुक्तक के फूल समान है। जिह्वेन्द्रिय खुरपा के आकार की है, इत्यादि सब वक्तव्यता दोनों प्रकार के अल्पबहुत्व तक कहना चाहिए। हां, पहले की अपेक्षा विशेषता यह है कि असुरकुमारों की स्पर्शनेन्द्रिय दो प्रकार की कही है-भवधारणीय और उत्तरवैक्रिय। इनमें से भवधारणीय स्पर्शनेन्द्रिय समचतुरस्र संस्थानवाली है और उत्तरवैक्रिय स्पर्शनेन्द्रिय नाना संस्थानवाली है अर्थात् अनेक आकार की होती है। शेष समग्र कथन पूर्ववत् समझना चाहिए, यावत् स्तनितकुमारों तक, अर्थात् नागकुमारों सुवर्णकुमारों, अग्निकुमारों

જીવોના સમાન વક્તવ્યતા કહી લેવી જોઈએ યાવત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિય. તેમનામાંથી શ્રોત્રેન્દ્રિય કદમ્બના પુષ્પના આકારની છે. ચક્ષુઇન્દ્રિય મસૂરની દાળના આકારની છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય અતિમુક્તક ફુલ સમાન છે. જિહ્વેન્દ્રિય ખરપડી (ખુરપા) આકારની છે, ઇત્યાદિ બધી વક્તવ્યતા બન્ને પ્રકારના અલ્પ બહુત્વ સુધી કહેવી જોઈએ હા, પહેલાની અપેક્ષાએ વિશેષતા એ છે કે અસુરકુમારોની સ્પર્શનેન્દ્રિય બે પ્રકારની કહેલી છે-ભવ ધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય. તેમાંથી ભવધારણીય સ્પર્શનેન્દ્રિય સમચતુરસ્ર સંસ્થાન વાળી છે અને વૈક્રિય-સ્પર્શનેન્દ્રિય નાના સંસ્થાનવાળી છે અર્થાત્ અનેક આકારની હોય છે. બાકી બધું પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ, યાવત્ સ્તનિતકુમારો સુધી અર્થાત્ નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિક્કુમારો,

णामिवाचसेयानि, तथा चासुरकुमारादीनां तथाविधभवस्वभावात् भवधारणीयं स्पर्शनेन्द्रियं शरीरव्यापित्वाच्छरीररूपमेव समचतुरस्रसंस्थानं भवति, उत्तरवैक्रियं पुनः स्वेच्छया तस्य निष्पद्यमानत्वात् नानाकारसंस्थितं भवतीतिभावः, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'एगे फासिंदिए पण्णत्ते' पृथिवीकायिकानामेकं स्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए किं संठाणसंठिए पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं किं संस्थानसंस्थितं-किमाकारव्यवस्थितं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'मसूरचंदसंठाणसंठिए पण्णत्ते' पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं मसूरचन्द्रसंस्थानसंस्थितम्-मसूराख्याकारं चन्द्राकारञ्च व्यवस्थितं प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! पृथि-

---

वद्युत्कुमारों उदधिकुमारों, द्वीपकुमारों, दिक्कुमारो, पवनकुमारों और स्तनितकुमारों की इन्द्रियों संबंधी वक्तव्यता असुरकुमारों के समान ही कहना चाहिए।

स्पर्शनेन्द्रिय समग्र शरीर व्यापी होने से भवधारणीय स्पर्शनेन्द्रिय शरीर ही है। उसका आकार समचतुरस्र होता है, किन्तु उत्तरविक्रिया इच्छानुसार किसी भी प्रकार की होसकती है, अतएव वह अनेक आकार की होसकती है-उसका एक प्रतिनियत आकार नहीं है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की इन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की एक स्पर्शनेन्द्रिय ही होती है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय किस आकार की कही गई है ?

भगवान्-हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय मसूर की दाल के आकार की कही गई है।

પવનકુમારો અને સ્તનિતકુમારોની ઈન્દ્રિયો સંબંધી વક્તવ્યતા અસુરકુમારોના સમાનજ કહેવી જોઈએ.

સ્પર્શનેન્દ્રિય સમગ્ર શરીર વ્યાપી હોવાથી ભવધારણીય સ્પર્શનેન્દ્રિય શરીર જ છે. તેનો આકાર સમચતુરસ્ર હોય છે, પરન્તુ ઉત્તરવિક્રિયા ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ પ્રકારની હોઇ શકે છે, તેથી જ તે અનેક આકારની હોઈ શકે છે-તેનો કોઇ એક ચોક્કસ આકાર નથી હોતો.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની ઇન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની એક સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-[illegible] ની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેવા આકારની હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌ[illegible] ન્દ્રિય મસુરની દાળના આકારની કહેલી છે.

वीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं कियद् वाहल्येन-स्थूलत्वेन प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अंगुलस्स असंखेज्जइभागं बाहल्लेणं पण्णत्ते' अङ्गुलस्यासंख्येयभागं बाहल्येन-स्थूलत्वेन प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए केवइयं पोहत्तेणं पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं कियत् पृथुत्वेन-विस्तारेण प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! सरीरप्पमाणमेत्ते पोहत्तेणं' शरीरप्रमाणमात्रं पृथुत्वेन पृथिवीकायिकस्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए कइ पएसिए पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं कतिप्रदेशिकं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! अणंतपएसिए पण्णत्ते' अनन्तप्रदेशिकं पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदिए कइपएसोगाढे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं कतिप्रदेशावगाढं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! असंखेज्जपएसोगाढे पण्णत्ते' असंख्येयप्रदेशावगाढं पृथिवीकायिकानां

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय कितनी स्थूल कही है ?

भगवान्-हे गौतम ! अंगुल के असंख्यातवें भाग स्थूल कही है ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय का विस्तार कितना है ?

भगवान्-हे गौतम ! शरीर के बराबर विस्तार है ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय कितने प्रदेशों वाली की गई है ?

भगवान्-हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय अनन्तप्रदेशी कही है ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय आकाश के कितने प्रदेशों में अवगाढ है ?

भगवान्-हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय असंख्यात प्रदेशों में

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેટલી સ્થૂલ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી સ્થૂલ કહેલ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિસ્તાર કેટલો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! શરીરની બરાબર વિસ્તાર છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય કેટલા પ્રદેશોવાળી કહેલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકેની સ્પર્શનેન્દ્રિય અનન્ત પ્રદેશી કહેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય આકાશના કેટલા પ્રદેશોમાં અવગાઢ છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ કહેલી છે ?

स्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तम् , अथ पृथिवीकायिकानामेव स्पर्शनेन्द्रियस्याल्पबहुत्वं पृच्छति-'एएसिणं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाए' हे भदन्त ! एतेषां खलु पूर्वोक्तानां पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियस्य अवगाहनार्थतया 'पएसट्ठयाए ओगाहणपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' प्रदेशार्थतया, अवगाहनप्रदेशार्थतया-अवगाहनप्रदेशोभयापेक्षयेत्यर्थ', कतराणि कतरेभ्योऽल्पानि वा, बहुकानि वा, तुल्यानि वा, विशेषाधिकानि वा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवे पुढविकाइयाणं फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए' सर्वस्तोकं पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया भवति, 'तं चेव पएसट्ठयाए अणंतगुणे' तदेव-उपर्युक्तमेव स्पर्शनेन्द्रियं प्रदेशार्थतया अनन्तगुणं भवति, गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइयाणं भंते ! फासिंदियस्स केवइया कक्खडगरुयगुणा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियस्य कियन्तः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अणंता पण्णत्ता' अनन्ताः स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः, 'एवं मउयलहुयगुणा वि' एवम्-कर्कशगुरुकगुणा इव

अवगाढ कही है।

अब स्पर्शनेन्द्रिय के अल्पबहुत्व के विषय में गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय अवगाहना की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा तथा अवगाहन एवं प्रदेश-दोनो की अपेक्षा कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य या विशेषाधिक है ?

भगवान्-सब से कम पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय अवगाहना की अपेक्षा से है, वह स्पर्शनेन्द्रिय प्रदेशों की अपेक्षा अनन्तगुणी है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश गुरु गुण कितने कहे हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण अनन्त कहे हैं। इसी प्रकार मृदु-लघु गुण भी अनन्त कहे हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिको की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुणों

હવે સ્પર્શનેન્દ્રિયના અલ્પ બહુત્વના વિષયમા શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયની અવગાહનાની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા અવગાહના અને પ્રદેશ-બન્નેની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણી, તુલ્ય અગર વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-બધાથી ઓછી પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ છે, તેજસ્પર્શેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનન્તગણી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ કેટલા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ અનન્ત કહ્યા છે. એજ પ્રકારે મૃદુ-લઘુગુણ પણ અનન્ત કહ્યા છે.

मृदुकलघुकगुणा अपि अनन्ताः प्रज्ञप्ताः, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा णं मउयलहुयगुणाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' हे भदन्त ! एतेषां खलु-पूर्वोक्तानां पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणानां मृदुकलघुकगुणानाञ्च मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवा पुढविकाइयाणं फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा' सर्वस्तोकाः पृथिवीकायिकानां स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणा भवन्ति, 'तस्स चेव मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' तस्यैव च-स्पर्शनेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणा अनन्तगुणा भवन्ति, 'एवं आउकाइयाण वि जाव वणप्फइकाइयाणं' एवम्-पृथिवीकायिकानामिव अप्कायिकानामपि यावत्-तेजस्कायिकानामपि, वायुकायिकानामपि, वनस्पतिकायिकानामपि स्पर्शनेन्द्रियवक्तव्यता कर्कशगुरुकगुणानां सर्वस्तोकत्वपर्यन्ता मृदुकलघुकगुणानामनन्तगुणत्वपर्यन्ता च वक्तव्या, किन्तु 'णवरं संठाणे इमो विसेसो दट्ठव्वो' नवरं-पृथिवीकायिकस्पर्शनेन्द्रियापेक्षया विशेषस्तु संस्थाने-आकारे, अयं-वक्ष्यमाणोविशेषो द्रष्टव्यः-'आउकाइयाणं थिवुगबिंदुसंठाणसंठिए पण्णत्ते' अप्कायिकानां जलबुद्बुदबिन्दु-

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश गुरुगुणों और मृदु-लघु गुणों में से कौन किससे अल्प, बहुत तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! सब से कम पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश गुरु गुण हैं, उनकी अपेक्षा उसी-स्पर्शनेन्द्रिय के मृदुलघुगुण अनन्त गुणित अधिक हैं।

पृथ्वीकायिकों की वक्तव्यता के अनुसार अप्कायिकों यावत्-तेजस्कायिकों, वायुकायिकों और वनस्पतिकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय की वक्तव्यता, कर्कशगुरु गुणों की सबकी अपेक्षा न्यूनता और मृदु-लघुगुणों की अनन्तगुणता कह लेना चाहिए। मगर पृथ्वीकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय की अपेक्षा अप्कायिक आदि की स्पर्शनेन्द्रिय में आकार की विशेषता होती है। वह विशेषता यों हैं-अप्कायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय जल के बुद्बुद के आकार की है-तेजस्काय के

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણો અને મૃદુ-લઘુગુણોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછા પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ છે, તેમની અપેક્ષાએ તેજ સ્પર્શનેન્દ્રિયના મૃદુ-લઘુગુણ અનન્ત ગુણિત અધિક છે.

પૃથ્વીકાયિકોની વક્તવ્યતાના અનુસાર અપ્કાયિકો યાવત્-તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયની વક્તવ્યતા, કર્કશ ગુરૂગુણોની બધાની અપેક્ષાએ ન્યૂનતા અને મૃદુ-લઘુ ગુણોની અનન્ત ગુણતા કહેવી જોઈએ. પણ પૃથ્વીકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અપ્કાયિક આદિની સ્પર્શન્દ્રિયમાં આકારની વિશેષતા હોય છે. તે

संस्थानसंस्थितम्-जलबुद्बुदाकारं विन्द्वाकारञ्च व्यवस्थितं स्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तम्, 'तेउकाइयाणं सूईकलावसंठाणसंठिए पण्णत्ते' तेजस्कायिकानां स्पर्शनेन्द्रियं सूचीकलापसंस्थानसंस्थितम्-सूचीकलापाकारव्यवस्थितं प्रज्ञप्तम्, 'वाउकाइयाणं पडागासंठाणसंठिए पण्णत्ते' वायुकायिकानां पताकासंस्थानसंस्थितम्-पताकाकारव्यवस्थितं प्रज्ञप्तम्, 'वणप्फइकाइयाणं णाणासंठाणसंठिए पण्णत्ते' वनस्पतिकायिकानां नानासंस्थानसंस्थितम्-विविधाकारव्यवस्थितं स्पर्शनेन्द्रियं प्रज्ञप्तमित्यर्थः, गौतमः पृच्छति-'बेइंदियाणं भंते ! कइ इंदिया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! द्वीन्द्रियाणां कति इन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! दो इंदिया पण्णत्ता' द्वीन्द्रियाणां द्वे इन्द्रिये प्रज्ञप्ते 'तं जहा-जिब्भिदिए, फासिंदिए' तद्यथा-जिह्वेन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियञ्च, 'दोण्हंपि इंदियाणं संठाणं बाहल्लं पोहत्तं पदेसं ओगाहणा य जहा ओहियाणं भणिया तहाभाणियव्वा' द्वयोरपि द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रिययोः संस्थानम्-आकारः, बाहल्यम्-स्थूलता, पृथुत्वं विस्तारः, प्रदेशः-अवयवः एकदेश इत्यर्थः, अवगाहना-व्याप्तिश्च यथा औघिकानां-समुच्चयानां भणिता तथा भणितव्या, किन्तु-'णवरं फासिंदिए हुंडसंठाणसंठिए पण्णत्ते त्ति इमो विसेसो' नवरम्-एकेन्द्रियापेक्षया विशेषस्तु द्वीन्द्रियाणां स्पर्शनेन्द्रियं हुण्डसंस्थानसंस्थितम् 'निर्मूलपक्षोत्पाटितसकलकण्ठादिरोमपक्षिशरीराकारम् अत्यन्तवीभत्साकारोपेतम्' प्रज्ञप्तम् इतिअयम्-उक्तप्रकारो विशेषोऽवसेयः,

जीवों की स्पर्शनेन्द्रिय सूचीकलाप (सुइयों का समूह) के आकार की होती है। वायुकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय पताका के आकार की है। वनस्पतिकायिकों की स्पर्शनेन्द्रिय का आकार विविध प्रकार का होता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! द्वीन्द्रिय जीवों की इन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! द्वीन्द्रिय जीवो की दो इन्द्रियां होती हैं, तथा जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय इन दोनों इन्द्रियों का आकार, बाहल्य, विस्तार, प्रदेश और अवगाहना समुच्चय जीवों की इन्द्रियों के समान कहलेना चाहिए। विशेषता यह है कि द्वीन्द्रियों की स्पर्शनेन्द्रिय हुंडक संस्थानवाली हाती है।

વિશેષતા આમ છે-અપ્કાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય પાણીના પરપોટાના આકારની છે. તેજસ્કાયના જીવોની સ્પર્શનેન્દ્રિય સૂચિકલાપ (સોયોનો સમૂહ) ના આકારની હોય છે. વાયુકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિય પતાકાના આકારની છે. વનસ્પતિકાયિકોની સ્પર્શનેન્દ્રિયના આકાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની ઈન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની બે ઈન્દ્રિયો હોય છે, જેમકે- જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય. આ બન્ને ઈન્દ્રિયોના આકાર બાહલ્ય વિસ્તાર પ્રદેશ અને અવગાહના સમુચ્ચય જીવોની ઈન્દ્રિયોના સમાન સમજી લેવા જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે-દ્વીન્દ્રિયોની સ્પર્શન્દ્રિય હુંડક સંસ્થાનવાળી હોય છે.

गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! बेइंदियाणं जिब्भिंदियफासिंदियाणं' हे भदन्त ! एतयोः खलु पूर्वोक्तयोः, द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रिययोः 'ओगाहणट्ठयाए' अवगाहनार्थतया 'पएसट्ठयाए' प्रदेशार्थतया 'ओगाहणपएसट्ठयाए' अवगाहनप्रदेशार्थतया 'कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा, बहुए वा, तुल्ले वा, विसेसाहिए वा ?' कतरत् कतरेभ्योऽल्पं वा, बहुकं वा, तुल्यं वा, विशेषाधिकं वा भवति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवे बेइंदियाणं जिब्भिंदिए ओगाहणट्ठयाए' सर्वस्तोकं द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया-अवगाहनापेक्षया भवति, 'फासिंदिए ओगाहणट्ठयाए संखेज्जगुणे' स्पर्शनेन्द्रियम् अवगाहनार्थतया संख्येयगुणं भवति, 'पएसट्ठयाए सव्वत्थोवे बेइंदियाणं जिब्भिंदिए' प्रदेशार्थतया-एकदेशापेक्षया सर्वस्तोकं द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियं भवति, 'पएसट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणे' प्रदेशार्थतया स्पर्शनेन्द्रियं संख्येयगुणं भवति, 'ओगाहणपएसट्ठयाए सव्वत्थोवे बेइंदियस्स जिब्भिंदिए' अवगाहनप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकं द्वीन्द्रियस्य जिह्वेन्द्रियं भवति; 'ओगाहणट्ठयाए फासिंदिए संखेज्जगुणे' अवगाहनार्थतया-अवगाहनापेक्षया स्पर्शनेन्द्रियं संख्येयगुणं भवति, 'फासिंदियस्स ओगाहणट्ठयाएहिंतो जिब्भिंदिए पएसट्ठयाए अणंतगुणे' स्पर्शनेन्द्रियस्य अवगाहनार्थताभ्यो जिह्वेन्द्रियं प्रदेशार्थतया अनन्तगुणं भवति, 'फासिंदिए

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! द्वीन्द्रियों की जिह्वा इन्द्रिय और स्पर्शन इन्द्रिय में से अवगाहना की अपेक्षा, प्रदेशों की अपेक्षा तथा अवगाहना और प्रदेशों की अपेक्षा कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है ?

भगवान्-गौतम ! सब से कम द्वीन्द्रियों की जिह्वा इन्द्रिय अवगाहना की अपेक्षा से है, उसकी अपेक्षा स्पर्शन इन्द्रिय अवगाहना की अपेक्षा संख्यातगुणा अधिक है प्रदेशों की अपेक्षा सब से कम बेइन्द्रिय की जिह्वेन्द्रिय है। उससे स्पर्शनेन्द्रिय प्रदेश रूप से संख्यातगुणा है। अवगाहना की अपेक्षा द्वीन्द्रियों की जिह्वा इन्द्रिय सर्वस्तोक है, स्पर्शनेन्द्रिय अवगाहना की अपेक्षा संख्यातगुणा अधिक है। स्पर्शनेन्द्रिय की अवगाहनार्थता से जिह्वा इन्द्रिय की

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વાઈન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં અવગાહનાની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તથા અવગાહના અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણુ, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બધાથી ઓછી દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વાઈન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ છે, તેની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગણી અધિક છે. પ્રદેશોની અપેક્ષાએ બધાથી ઓછી બે ઈન્દ્રિયોની જિહ્વાઇન્દ્રિય છે. તેનાથી સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશ રૂપથી સંખ્યાતગણી છે. અવગાહનાની અપેક્ષાએ દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વાઇન્દ્રિય સર્વસ્તોક છે, સ્પર્શનેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગણી અધિક છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયની અવગાહનાર્થતાથી જિહ્વાઇન્દ્રિયની પ્રદેશાર્થતા અનન્તગુણિત છે. સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ

पएसट्टयाए संखेज्जगुणे' स्पर्शनेन्द्रियं प्रदेशार्थतया संख्येयगुणं भवति, गौतमः पृच्छति-'बेइंदियाण भंते ! जिब्भिंदियस्स केवइया कक्खडगरुयगुणा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्य कियन्तः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अणंता पण्णत्ता' अनन्ता द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः 'एवं फासिंदियस्स वि' एवम्-जिह्वेन्द्रियस्येव स्पर्शनेन्द्रियस्यापि अनन्ताः कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः, 'एवं मउयलहुयगुणा वि' एवम्-कर्कशगुरुकगुणा इव, मृदुकलघुकगुणा अपि द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रिययोरनन्ताः प्रज्ञप्ताः, गौतमः पृच्छति-'एएसि णं भंते ! बेइंदियाणं जिब्भिंदियफासिंदियाणं' हे भदन्त ! एतयोः खलु द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्पर्शनेन्द्रिययोः 'कक्खडगरुयगुणाणं मउयलहुयगुणाणं कक्खडगुरुयगुणमउयलहुयगुणाण य' कर्कशगुरुकगुणानां मृदुकलघुकगुणानां कर्कशगुरुकगुणमृदुकलघुकगुणानाञ्च मध्ये 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ?' कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे

प्रदेशार्थता अनन्तगुणित है। स्पर्शनेन्द्रिय प्रदेशों की अपेक्षा संख्यातगुणा है।

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! द्वीन्द्रिय जीवों की जिह्वा इन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण कितने कहे हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! द्वीन्द्रियों की जिह्वा इन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुण अनन्त कहे हैं। इसी प्रकार स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरु गुण भी अनन्त कहे गए हैं। मृदु-लघु गुण भी द्वीन्द्रियों की जिह्वा और स्पर्शन इन्द्रियों के अनन्त-अनन्त कहे गए हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन ! द्वीन्द्रिय जीवों की जिह्वा और स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुणो, मृदु-लघु गुणों तथा कर्कश-गुरु गुण-मृदुलघु गुणों में से कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक हैं ?

भगवान्-हे गौतम द्वीन्द्रिय जीवों की जिह्वा-इन्द्रिय के कर्कश-गुरु गुण

સંખ્યાતગણી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની જિહ્વાઈન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ કેટલા કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વા ઇન્દ્રિયના કર્કશ-ગુરૂ ગુણ અનન્ત કહ્યા છે. એજ પ્રકારે સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ પણ અનન્ત કહેલા છે. મૃદુ-લઘુ ગુણ પણ દ્વીન્દ્રિયોની જિહ્વા અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિયોના અનન્ત અનન્ત કહેવામાં આવેલા છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની જિહ્વા અને સ્પર્શનેન્દ્રિના કર્કશ ગુરૂગુણો મૃદુ-લઘુગુણો તથા કર્કશ-ગુરૂ-ગુણ-મૃદુ-લઘુગુણોમાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

गौतम ! 'सव्वत्थोवा बेइंदियाणं जिब्भिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा' सर्वस्तोकाः द्वीन्द्रियाणां जिह्वेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः प्रज्ञप्ताः, तेभ्यः 'फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणा अणंतगुणा' स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणाः अनन्तगुणाः प्रज्ञप्ताः, 'फासिंदियस्स कक्खडगरुयगुणेहिंतो तस्स चेव मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' स्पर्शनेन्द्रियस्य कर्कशगुरुकगुणेभ्य स्तस्य चैव–स्पर्शनेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणाः अनन्तगुणाः प्रज्ञप्ताः, तेभ्योऽपि 'जिब्भिंदियस्स मउयलहुयगुणा अणंतगुणा' जिह्वेन्द्रियस्य मृदुकलघुकगुणाः अनन्तगुणाः प्रज्ञप्ताः 'एवं जाव चउरिंदियत्ति' एवम्–द्वीन्द्रियाणामिव, यावत्–त्रीन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणामपि वक्तव्यता वक्तव्या, 'णवरं इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा' नवरम्–विशेषस्तु–उत्तरोत्तरं केवलम् इन्द्रियपरिवृद्धिः कर्तव्या त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियेत्येवं रीत्या इन्द्रियस्य परिवर्द्धनं कर्तव्यमित्यर्थः, 'ते इंदियाणं घाणिंदिए थोवे' त्रीन्द्रियाणां घ्राणेन्द्रियं स्तोकं भवति, 'चउरिंदियाणं चक्खिंदिए थोवे' चतुरिन्द्रियाणां चक्षुरिन्द्रियं स्तोकं भवति, 'सेसं तं चेव' शेषं तच्चैव–पूर्वोक्तद्वीन्द्रिय वदेव सर्वं वक्तव्यमित्यर्थः, 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं मणूसाण य जहा नेरइयाणं' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां मनुष्याणाञ्च इन्द्रियवक्तव्यता यथा नैरयिकाणामुक्ता तथा वक्तव्या, किन्तु–'णवरं फासिंदिए छव्विहसंठाणसंठिए पण्णत्ते' नवरम्–नैरयिकापेक्षया विशेषस्तु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानांमनु-

---

सबसे कम कहे गए हैं उनकी अपेक्षा स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कश गुरु गुण अनन्त गुणा अधिक है। स्पर्शनेन्द्रिय के कर्कशगुरुगुणो से उसके (स्पर्शनेन्द्रिय के) मृदु-लघु गुण अनन्तगुणा हैं। उनसे भी जिह्वेन्द्रिय के मृदु लघु गुण अनन्तगुणित हैं इसी प्रकार त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रियों के विषय में भी कह लेना चाहिए। विशेषता यही है कि उनमें एक-एक इन्द्रिय की वृद्धि कर लेनी चाहिए। त्रीन्द्रियों की घ्राणेन्द्रिय स्तोक होती है और चतुरिन्द्रियों कीचक्षुइन्द्रिय स्तोक होती है। शेष वक्तव्यता द्वीन्द्रियों के समान ही है।

पंचेन्द्रिय तिर्यंचों और मनुष्यों की इन्द्रिय संबंधी वक्तव्यता नारकों की वक्तव्यता के सदृश है। मगर नारकों की वक्तव्यता से इनकी वक्तव्यता में यह

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોની જિહ્વાઈન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણ બધાથી ઓછા કહેવાયેલા છે. તેમની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂ ગુણ અનન્ત ગણા અધિક છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયના કર્કશ ગુરૂગુણોથી તેના (સ્પર્શનેન્દ્રિયના) મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે. તેમનાથી પણ જિહ્વેન્દ્રિયના મૃદુ લઘુ ગુણ અનન્તગણા છે. એજ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયોના વિષયમા પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઓમાં એક એક ઈન્દ્રિયની વૃદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ. ત્રીન્દ્રિયોની ઘ્રાણેન્દ્રિય સ્તોક હોય છે અને ચતુરિન્દ્રિયની ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સ્તોક (ઓછી) હોય છે. શેષ વક્તવ્યતા દ્વીન્દ્રિયોની સમાનજ છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોની ઈન્દ્રિય સંબંધી વક્તવ્યતા નારકોની વક્તવ્યતાના સદૃશ છે. પણ નારકોની વક્તવ્યતાથી તેઓની વક્તવ્યતામાં આ અન્તર છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો

शृणोति, नो अप्रविष्टान् शब्दान शृणोति, एवं यथा स्पृष्टान् तथा प्रविष्टानपि ॥सू० ४॥

टीका-अथ सप्तमं स्पृष्टद्वारमधिकृत्य प्ररूपयितुमाह-'पुट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ, अपुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! किम् स्पृष्टान शब्दान् श्रोत्रेन्द्रियं शृणोति? किंवा अस्पृष्टान् शब्दान् शृणोति? तत्र स्पृश्यन्ते इति स्पृष्टास्तान् शरीरे रेणूनिव सम्बद्धान् इत्यर्थः शब्द्यन्ते-प्रतिपाद्यन्ते अर्था एभिरिति शब्दास्तान् शृणोति-गृह्णाति-उपलब्धिविषयान् करोतीत्यर्थः, अथवा अस्पृष्टान् शब्दान् शृणोति? भगवानाह-'गोयमा ! हे गौतम ! 'पुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ णो अपुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ' स्पृष्टानेव शब्दान् श्रोत्रेन्द्रियं शृणोति-गृह्णाति नो अस्पृष्टान् आत्मप्रदेशैः सर्वथाऽसंवद्धान् शब्दान् शृणोति, तथाच स्पृष्टमात्राण्येव

(गोयमा ! पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, नो अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ) हे गौतम ! प्रविष्ठ शब्दों को सुनती है, अप्रविष्ठ शब्दों को नही सुनती (एवं जहा पुट्ठाणि तहा पविट्ठाणि वि) इस प्रकार जैसे स्पृष्ट वैसे प्रविष्ट भी कहना चाहिए।

टीकार्थ-अब सातवें स्पृष्ट द्वार की प्ररूपणा की जाती है-गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय क्या अपने से स्पृष्ट शब्दों को सुनती है अथवा अस्पृष्ट शब्दों को सुनती है? श्रोत्रेन्द्रिय के साथ जिनका स्पर्श हुआ हो वे शब्द स्पृष्ट कहलाते हैं और जिनका स्पर्श नहीं हुआ हो, वे अस्पृष्ट कहलाते हैं। जिनके द्वारा अर्थों अर्थात् पदार्थों का प्रतिपादन किया जाय, उन्हें शब्द कहते हैं।

भगवान् उत्तर देते हैं-गौतम ! श्रोत्रेन्द्रिय अपने से स्पृष्ट शब्दों को ही ग्रहण करती है, किन्तु अस्पृष्ट शब्दों को ग्रहण नहीं करती है।

इस उत्तर से यह भी समझना चाहिए कि श्रोत्रेन्द्रिय स्पृष्ट मात्र शब्दों को ही ग्रहण करलेती है, जैसे घ्राणेन्द्रिय बद्ध और स्पृष्ट गंध को ग्रहण करती

नो अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ) હે ગૌતમ ! પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે, અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને નથી સાંભળતી (एवं जहा पुट्ठाणि तहा पविट्ठाणि वि) એ પ્રકારે જેવા સ્પૃષ્ટ તેવા પ્રવિષ્ટ પણ કહેવા જોઈએ.

ટીકાર્થ- હવે સાતમા સ્પૃષ્ટ દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે-શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્! શ્રોત્રેન્દ્રિય પોતે સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે? શ્રોત્રેન્દ્રિયની સાથે જેનો સ્પર્શ થયેલો છે તે શબ્દ સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે અને જેમનો સ્પર્શ નથી થયેલ તે અસ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, જેના દ્વારા અર્થો-પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરાય તેમને શબ્દ કહે છે?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! શ્રોત્રેન્દ્રિય પોતે સ્પૃષ્ટ શબ્દોને જ ગ્રહણ કરે છે, પરન્તુ અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને ગ્રહણ નથી કરતી.

આ ઉત્તરથી એ પણ સમજવું જોઈએ કે શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ માત્ર શબ્દોને જ ગ્રહણ કરીલે છે, જેમ ઘ્રાણેન્દ્રિય બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગંધને ગ્રહણ કરે છે, તે પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય નહીં

शब्दद्रव्याणि श्रोत्रेन्द्रियम् उपलभते, नो घ्राणेन्द्रियादिवद् बद्धस्पृष्टानि उपलभते, शब्द-द्रव्याणां घ्राणेन्द्रियादिविषयभूतद्रव्येभ्यः सूक्ष्मत्वाद् बहुत्वात् तत्क्षेत्रभाविशब्दप्रायोग्यद्रव्य-वासकत्वाच्चात्मप्रदेशैः स्पृष्टमात्राण्यपि निर्वृतीन्द्रियमध्ये प्रविश्य झटित्युपकरणेन्द्रियमभिव्य-ञ्जन्ति, श्रोत्रेन्द्रियस्य च घ्राणेन्द्रियाद्यपेक्षया स्वविषयपरिच्छेदकत्वे पटुतरत्वात्, अतएव स्पृष्टमात्राण्यपि शब्दद्रव्याणि श्रोत्रेन्द्रियं गृह्णाति, नो अस्पृष्टानि शब्दद्रव्याणि, तस्य प्राप्त-विषयपरिच्छेदकत्वस्वभावत्वात्, गौतमः पृच्छति-'पुट्ठाइं भंते ! रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं पासइ ?' हे भदन्त ! किं स्पृष्टानि-सम्बद्धानि रूपाणि चक्षुरिन्द्रियं पश्यति ? किम्वा अस्पृ-ष्टानि-असम्बद्धानि रूपाणि पश्यति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'नो पुट्ठाइं रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं रूवाइं पासइ' नो स्पृष्टानि-संबद्धानि रूपाणि चक्षुरिन्द्रियं पश्यति, अपि तु

है, उस प्रकार श्रोत्रेन्द्रिय नहीं। इसका कारण यह है कि घ्राणेन्द्रिय आदि के विषयभूत द्रव्यों की अपेक्षा शब्द अर्थात् भाषा वर्गणा के पुद्‌गल सूक्ष्म होते हैं और बहुत होते हैं। साथ ही शब्द द्रव्य उस-उस क्षेत्र में रहे हुए शब्द-परिणमन के योग्य दूसरे शब्द द्रव्यों को भी वासित कर लेते हैं। इस कारण आत्मप्रदेशों के साथ स्पृष्ट होते ही निर्वृत्ति-इन्द्रिय में प्रवेश करके झट से उप-करणेन्द्रियको अभिव्यक्त कर देते हैं। इसके अतिरिक्त घ्राणेन्द्रिय आदि की अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय अपने विषय को ग्रहण करने में अधिक पटु है। इस प्रकार श्रोत्रेन्द्रिय स्पृष्ट शब्दों को ही ग्रहण करती है, अस्पृष्ट शब्दों को ग्रहण नहीं करती क्योंकि उसका स्वभाव प्राप्त-स्पृष्ट विषय को ही ग्रहण करनेका है।

गौतमस्वामी-भगवन् ! चक्षुरिन्द्रिय रूपों को ग्रहण करती है तो क्या स्पृष्ट रूपों को ग्रहण करती (देखती) है अथवा अस्पृष्ट रूपों को ग्रहण करती है ?

भगवान्-हे गौतम ! चक्षुरिन्द्रिय स्पृष्ट अर्थात् नेत्र के साथ सम्बद्ध रूपों

તેનું કારણ એ છે કે ઘ્રાણેન્દ્રિય આદિના વિષયભૂત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ શબ્દ દ્રવ્ય અર્થાત્ ભાષા વર્ગણાના પુદ્‌ગલ સૂક્ષ્મ હોય છે અને ઘણા હોય છે. તે સાથે શબ્દ દ્રવ્ય તે તે ક્ષેત્રમાં રહેલા શબ્દ પરિણમનના યોગ્ય બીજા શબ્દ દ્રવ્યોને પણ સુવાસિત કરીદે છે. એ કારણે આત્મ પ્રદેશોની સાથે સ્પૃષ્ટ થાય છે નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કરીને જલ્દી ઉપ-કરણેન્દ્રિયને અભિવ્યક્ત કરીદે છે. તેના સિવાય ઘ્રાણેન્દ્રિય આદિની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિય પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવામાં અધિકપટુ છે. એ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દોને જ ગ્રહણ કરે છે. અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને ગ્રહણ નથી કરતી, કેમકે તેમનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત સ્પૃષ્ટ વિષય જ ગ્રહણ કરવાનો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ચક્ષુઈન્દ્રિય રૂપોનું ગ્રહણ કરે છે તે શું સ્પૃષ્ટ રૂપોનું ગ્રહણ કરે છે-દેખે છે, અથવા અસ્પૃષ્ટ રૂપોને ગ્રહણ કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચક્ષુઇન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ નેત્રની સાથે સમ્બદ્ધ રૂપોને ગ્રહણ

ष्याणाञ्च स्पर्शनेन्द्रियं षड्विधसंस्थानसंस्थितं वक्ष्यमाणषट्प्रकाराकारव्यवस्थितं प्रज्ञप्तम्, 'तं जहा-समचउरंसे, निग्गोहपरिमंडले सादीखुज्जे वामणे हुंडे' तद्यथा समचतुरस्रम्, न्यग्रोधपरिमण्डलम् सादि कुब्जम्, वामनम्, हुण्डम्, 'वाणमंतरे जोइसियवेमाणियाण जहा असुरकुमाराणं' वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाना मिन्द्रियवक्तव्यता यथा असुरकुमाराणामुक्तातथैव ॥सू० ३॥

मूलम्-'पुट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ, अपुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ ? गोयमा ! पुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, नो अपुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, पुट्ठाइं भंते ! रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं पासइ ? गोयमा ! नो पुट्ठाइं रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं रूवाइं पासइ, पुट्ठाइं भंते ! गंधाइं अग्घाइ, अपुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ ? गोयमा ! पुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ, नो अपुट्ठाइं अग्घाइ, एवं रसाण वि फासाण वि, णवरं रसाइं अस्साएइ, फासाइं पडिसंवेदेइ त्ति अभिलावो कायव्वो, पविट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ ? गोयमा ! पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, नो अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, एवं जहा पुट्ठाणि तहा पविट्ठाणि वि' ॥सू० ४॥

छाया-स्पृष्टान् भदन्त ! शब्दान् शृणोति, अपृष्टान् शब्दान् शृणोति ? गौतम ! स्पृष्टान् शब्दान् शृणोति, नो अस्पृष्टान् शब्दान् शृणोति, स्पृष्टानि भदन्त ! रूपाणि पश्यति,

---

अन्तर है कि पंचेन्द्रिय तिर्यंचों और मनुष्यों की स्पर्शनेन्द्रिय आगे कहे जाने वाले छहों संस्थानों वाली होती है। वे संस्थान इस प्रकार हैं- समचतुरस्र, न्यग्रोधपरिमंडल, सादि, कुब्जक, वामन और हुंडक संस्थान।

वाणव्यन्तरों, ज्योतिषिकों और वैमानिक देवों की इन्द्रिय वक्तव्यता असुरकुमारों के जैसी कहनी चाहिए।

स्पृष्टद्वारवक्तव्यता

शब्दार्थ-(पुट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ ? अपुट्ठाइं सुणेइ ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय स्पृष्ट शब्दों को सुनती है या अस्पृष्ट शब्दों को सुनती है ? (गोयमा !

અને મનુષ્યોની સ્પર્શનેન્દ્રિય આગળ કહેવાશે તે છએ સંસ્થાનોવાળી હોય છે. તે સંસ્થાન આ પ્રકારે છે- સમચતુરસ્ર, ન્યગ્રોધપરિમંડલ, સાદિ, કુબ્જક, વામન અને હુંડક સંસ્થાન.

વાણુ વ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિક દેવોની ઈન્દ્રિય વક્તવ્યતા અસુરકુમારો જેવી કહેવી જોઈએ.

સ્પૃષ્ટ દ્વાર વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(पुट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ ? अपुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રે

अस्पृष्टानि रूपाणि पश्यति ? गौतम ! नो स्पृष्टानि रूपाणि पश्यति, अस्पृष्टानि रूपाणि पश्यति, स्पृष्टान् भदन्त ! गन्धान् आजिघ्रति, अस्पृष्टान् गन्धान् आजिघ्रति ? गौतम ! स्पृष्टान् गन्धान् आजिघ्रति, नो अस्पृष्टान् गन्धान् आजिघ्रति, एवम्-रसानपि स्पर्शानपि, नवरम्-रसान् आस्वादयति, स्पर्शान प्रतिसंवेदयते इति अभिलापः कर्तव्यः, प्रविष्टान् भदन्त ! शब्दान शृणोति, अप्रविष्टान् शब्दान् शृणोति ? गौतम ! प्रविष्टान् शब्दान्

पुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, नो अपुट्ठाइं सुद्दाइं सुणेइ) हे गौतम ! स्पृष्ट शब्दों को सुनती है, अस्पृष्ट शब्दों को नहीं सुनती।

(पुट्ठाइं भंते ! रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं पासइ ?) हे भगवन् ! चक्षु स्पृष्ट रूपों को देखती है या अस्पृष्ट रूपों को देखती है (गोयमा ! नो पुट्ठाइं रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं रूवाइं पासइ) हे गौतम ! स्पृष्ट रूपों को नहीं देखती है, अस्पृष्ट रूपों को देखती है (पुट्ठाइं भंते गंधाइं अग्घाइ, अपुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ ?) हे भगवन् ! घ्राण स्पृष्ट गंधों को सूंघती है या अस्पृष्ट गंधों को सूंघती है ? (गोयमा ! पुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ, नो अपुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ) हे गौतम ! स्पृष्ट गंध को सूंघती है, अस्पृष्ट गंध को नहीं सूंघती (एवं रसाण वि फासाण वि) इसी प्रकार रसों और स्पर्शों को भी (णवरं) विशेष (रसाइं अस्साएइ, फासाइं पडिसंवेदेइ त्ति अभिलावो कायव्वो) रसों का आस्वादन करती है और स्पर्शों का प्रतिसंवेदन करती है, ऐसा अभिलाप करना चाहिए।

(पविट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ, अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय प्रविष्ठ शब्दों को सुनती है या अप्रविष्ठ शब्दों को सुनती है ?

न्द्रिय स्पृष्ट शબ્દોને સાંભળે છે અગર અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે ? (गोयमा ! पुट्ठाइं सद्दाइं, सुणेइ नो अपुट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ) હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે. અપૃષ્ટ શબ્દોને નથી સાંભળતી (पुट्ठाइं भंते ! रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं रूवाइं पासइ ?) હે ભગવન્ ! ચક્ષુ સ્પૃષ્ટ રૂપોને જોવે છે અગર અસ્પૃષ્ટ રૂપોને જોવે છે (गोयमा ! नो पुट्ठाइं रूवाइं पासइ, अपुट्ठाइं रूवाइं पासइ) હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ રૂપોને નથી દેખતી, અસ્પૃષ્ટ રૂપોને જોવે છે

(पुट्ठाइं भंते ! गंधाइं अग्घाइ, अपुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ ?) હે ભગવન્ ! ઘ્રાણ સ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે અગર અસ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે ? (गोयमा ! पुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ. नो अपुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ) હે ગૌતમ ! સ્પૃષ્ટ ગંધને સુંઘે છે, અસ્પૃષ્ટ ગંધને નથી સુંઘતી (एवं रसाण वि, फासाण वि) એજ પ્રકારે રસો અને સ્પર્શોને પણ (नवरं) વિશેષ (रसाइं अस्साएइ, फासाइं पडिसंवेदइत्ति अभिलावो कायव्वो) રસોનું આસ્વાદન કરે છે, અને સ્પર્શોનું પ્રતિસંવેદન કરે છે, એવો અભિલાપ કહેવો જોઈએ.

(पविट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ, अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે અગર અપ્રવિષ્ટ શબ્દો સાંભળે છે ? (गोयमा ! पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ,

अस्पृष्टानि-असम्बद्धानि एव रूपाणि पश्यति, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्, गौतमः पृच्छति-'पुट्ठाइं भंते ! गंधाइं अग्घाइ, अपुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ ?' हे भदन्त ! किं स्पृष्टान् बद्धस्पृष्टान् गन्धान् घ्राणेन्द्रियम् आजिघ्रति ? किंवा अस्पृष्टान्-अबद्धस्पृष्टान् गन्धान् आजिघ्रति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पुट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ, नो अपुट्ठाइं अग्घाइ' स्पृष्टान्-बद्धस्पृष्टानेव गन्धान् घ्राणेन्द्रियमाजिघ्रति नो अस्पृष्टान्-अबद्धस्पृष्टान् गन्धान् आजिघ्रति, 'एवं रसाण वि फासाण वि' एवम्-गन्धोक्तिरीत्या रसानपि स्पृष्टानेव जिह्वेन्द्रियं गृह्णाति नो अस्पृष्टान् रसान् गृह्णाति, स्पर्शानपि स्पृष्टानेव स्पर्शनेन्द्रियं गृह्णाति, नो अस्पृष्टान् स्पर्शान् गृह्णाति, इत्यर्थः, "णवरं रसाइं आस्साएति; फासाइं पडिसंवेदइत्ति अभिलावो कायव्वो' नवरम्-पूर्वापेक्षया विशेषस्तु-रसान् आस्वादयति, स्पर्शान् प्रतिसंवेदयते इति अभिलापः कर्तव्यः, तथाचोक्तम्-'पुट्ठं सुणेइ सद्दं, रूवं पुण पासइ अपुट्ठंतु । गंधं रसंच

को ग्रहण नहीं करती, किन्तु अस्पृष्ट अर्थात् जिनका स्पर्श न हुआ हो, ऐसे रूपों को ग्रहण करती है अर्थात् देखती है क्यों कि चक्षुरिन्द्रिय अप्राप्यकरी मानी गई है ।

गौतमस्वामी-भगवन् घ्राणेन्द्रिय क्या स्पृष्ट अर्थात् बद्धस्पृष्ट गंधों को सूंघती है अथवा अस्पृष्ट अर्थात् अबद्ध और अस्पृष्ट गंधों को सूंघती है ?

भगवान्-हे गौतम घ्राणेन्द्रिय बद्ध और स्पृष्ट गंधों को ही सूंघती है, अबद्ध-अस्पृष्ट गंधो को नहीं ।

इसी प्रकार रसो और स्पर्शों के संबंध में भी कहना चाहिए, अर्थात् जैसे घ्राणेन्द्रिय बद्ध और स्पृष्ट गंध को ग्रहण करती है, उसी प्रकार जिह्वेन्द्रिय बद्ध-स्पृष्ट रसों को ग्रहण करती है और स्पर्शनेन्द्रिय बद्ध-स्पृष्ट स्पर्शों को ग्रहण करती है । विशेषता यह है कि जिह्वेन्द्रिय के लिए आस्वादन करती हैं ऐसा कहना चाहिए और स्पर्शनेन्द्रिय के लिए 'प्रतिसंवेदन करती हैं, ऐसा

નથી કરતી પરન્તુ અસ્પૃષ્ટ અર્થાત્ જેનો સ્પર્શ ન થયો હોય એવા રૂપોને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ દેખે છે કેમકે ચક્ષુઇન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી માનેલી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘ્રાણેન્દ્રિય શુ સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ બદ્ધ સ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ અર્થાત્ અબદ્ધ અને અસ્પૃષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઘ્રાણેન્દ્રિય બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગંધોને જ સુંઘે છે, અબદ્ધ અસ્પૃષ્ટ ગંધોને નથી સુંઘતી.

એજ પ્રકારે રસો અને સ્પર્શોના સમ્બન્ધમાં પણ કહેવું જોઈએ અર્થાત્ જેમ ઘ્રાણેન્દ્રિય બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગંધને ગ્રહણ કરે છે, એજ પ્રકારે જિહ્વેન્દ્રિય બદ્ધ સ્પૃષ્ટ રસોને ગ્રહણ કરે છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિય બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ સ્પર્શોને ગ્રહણ કરે છે વિશેષતા એ છે કે જિહ્વેન્દ્રિયના માટે આસ્વાદન કરે છે એમ કહેવું જોઈએ અને સ્પર્શનેન્દ્રિયને માટે 'પ્રતિસંવેદન' કરે છે

फासंच बद्धपुट्टं वियागरे ॥१॥' इति, स्पृष्टं शृणोति शब्दम्, रूपं पुनः पश्यति अस्पृष्टन्तु । गन्धं रसंच स्पर्शञ्च बद्धस्पृष्टं व्याकुर्यात्' इति, अष्टमं प्रवेशद्वारं-गौतमः पृच्छति-'पविट्ठाइं भंते ! सद्दाइं सुणेइ, अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ ?' हे भदन्त ! किम्-प्रविष्टान्-कर्णकुहरप्राप्तान् शब्दान् श्रोत्रेन्द्रियं शृणोति ? किं वा अप्रविष्टन् कर्णकुहराप्तान शब्दान शृणोति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, नो अपविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ' प्रविष्ठान्-कर्णकुहरप्राप्तान् शब्दान् शृणोति नो अप्रविष्ठान् कर्णकुहराप्राप्तान् शब्दान् शृणोति 'एवं जहा पुट्ठाणि तहा पविट्ठाणि वि' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या यथा स्पृष्टानि शब्दद्रव्यादीनि प्रतिपादितानि तथा प्रविष्टान्यपि शब्दद्रव्यादीनि प्रतिपादयितव्यानीति भावः । तथा च बद्धरूपाणामेव स्पृष्टानां बद्धस्पृष्टपदवाच्यानां गन्धानां परिच्छेदवत्वं घ्राणेन्द्रियाणां वर्तते गन्धादिद्रव्याणां

कहना चाहिए । कहा भी है-'श्रोत्रेन्द्रिय स्पृष्ट शब्द को सुनती है, चक्षु अस्पृष्ट रूप को देखती है और शेष तीन इन्द्रियां बद्ध और स्पृष्ट गंध, रस और स्पर्श को ग्रहण करती हैं ।

गौतमस्वामी-भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय क्या कर्ण-कुहर में प्रविष्ट शब्दों को सुनती है अथवा कर्ण कुहर में अप्रविष्ट शब्दों को सुनलेती है ?

भगवान्-हे गौतम ! श्रोत्रेन्द्रिय प्रविष्ट अर्थात् कर्ण कुहर में प्राप्त शब्दों को सुनती है, अप्रविष्ट शब्दों को नहीं सुनती ।

इस प्रकार जैसे स्पृष्ट के विषय में कहा गया है, उसी प्रकार प्रविष्ट के विषय में भी कहना चाहिए । तात्पर्य यह है कि चक्षुरिन्द्रिय अप्रविष्ट रूप को ग्रहण करती है, घ्राणेन्द्रिय बद्ध-प्रविष्ट गंध को ग्रहण करती है, और जिह्वेन्द्रिय तथा स्पर्शनेन्द्रिय भी बद्ध-स्पृष्ट रस एवं स्पर्श को जानती है । क्योंकि गंध आदि के द्रव्य बादर और स्तोक होते हैं तथा घ्राण आदि इन्द्रियां अभावुक होती

એમ કહેવું જોઈએ કહ્યુ પણ છે-શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દને સાભળે છે, ચક્ષુ અસ્પૃષ્ટરૂપને જુવે છે અને બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ ગધ, રસ અને સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય શું કર્ણકુહરમાં પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે અથવા, કર્ણકુહરમાં અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળીલે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રવિષ્ટ અર્થાત્ કર્ણકુહરમા પ્રાપ્ત થયેલ શબ્દને સાંભળે છે, અપ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળતી નથી'

એ પ્રકારે જેવું સ્પૃષ્ટના વિષયમા કહેલુ છે, એજ પ્રકારે પ્રવિષ્ટના વિષયમાં પણ કહી લેવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે ચક્ષુઇન્દ્રિય અપ્રવિષ્ટ રૂપને ગ્રહણ કરે છે ઘ્રાણઇન્દ્રિય બદ્ધ પ્રવિષ્ટ ગંધને ગ્રહણ કરે છે અને જિહ્વેન્દ્રિય તથા સ્પર્શનેન્દ્રિય પણ બદ્ધ સ્પૃષ્ટ રસ તેમજ સ્પર્શને જાણે છે. કેમકે ગંધ આદિના દ્રવ્ય બાદર અને સ્તોક હોય છે તથા ઘ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયો અભાવુક હોય છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ મન્દ શક્તિવાળી હોય છે. સ્પર્શ

बादरत्वात् स्तोकत्वात्, अभावुकत्वाच्च घ्राणेन्द्रियाणाम्, अथच श्रोत्रेन्द्रियापेक्षया मन्दशक्तिकत्वाच्च, स्पर्शप्रवेशयोः परस्परभेदस्तु—स्पर्शस्य शरीरे रेणोरिव संबध्यमानत्वम्, प्रवेशः पुनर्मुखे कवलइव संभवतीति बोध्यः ॥सू० ४॥

॥ विषयपरिमाणवक्तव्यता ॥

मूलम्—सोइंदियस्स णं भंते ! केवइए विसए पण्णत्ते ? गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागो, उक्कोसेणं बारसहिं जोयणेहिंतो अच्छिण्णे पोग्गले पुट्ठे पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ, चक्खिदियस्स णं भंते ! केवइए विसए पण्णत्ते ? गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागो, उक्कोसेणं साइरेगाओ जोयणसयसहस्साओ अच्छिण्णे पोग्गले अपुट्ठे अपविट्ठाइं रूवाइं पासइ, घाणिंदियस्स पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेण अंगुलस्स असंखेज्जइभागो, उक्कोसेणं णवहिं जोयणेहिंतो अच्छिण्णे पोग्गले पुट्ठे पविट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ, एवं जिब्भिदियस्स वि, फासिंदियस्स वि' ॥सू० ५॥

छाया—श्रोत्रेन्द्रियस्य खलु भदन्त ! कियान् विषयः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! जघन्येन अङ्गुलस्यासंख्येयभागः, उत्कृष्टेन द्वादशभ्यो योजनेभ्योऽच्छिन्नान् पुद्गलान् स्पृष्टान् प्रविष्टान् शब्दान् शृणोति, चक्षुरिन्द्रियस्य खलु भदन्त ! कियान् विषयः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! जघन्येन

हैं और श्रोत्रेन्द्रिय की अपेक्षा मन्द शक्ति वाली होती हैं। स्पर्श और प्रवेश में यह भेद है—जैसे शरीर पर धूल चिपक जाना स्पर्श है और मुख में कवल का जाना प्रवेश है।

विषयपरिमाणवक्तव्यता

(सोइंदियस्स णं भंते ! केवइए विसए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय का विषय कितना कहा गया है ? (गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागो) हे गौतम ! जघन्य अंगुल का असंख्यातवां भाग (उक्कोसेणं बारसहिं जोयणे

અને પ્રવેશમાં આ ભેદ છે—કેમકે શરીર ઉપર ધૂળ ચોટવી એ સ્પર્શ છે અને મોઢામાં કોળીયો જવો તે પ્રવેશ છે.

વિષયપરિમાણુ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ—(सोइंदियस्स णं भंते ! केवइए विसए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષય કેટલા કહેલા છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागो) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલને અસંખ્યાતમો ભાગ (उक्कोसेणं बारसहिं जोयणेहिंतो) ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજનથી

अङ्गुलस्य संख्येयभागः, उत्कृष्टेन सातिरेकाद् योजनशतसहस्रात् अच्छिन्नान् पुद्गलान् अस्पृष्टान् अप्रविष्टानि रूपाणि पश्यति, घ्राणेन्द्रियस्य पृच्छा, गौतम ! जघन्येनाङ्गुलस्या-संख्येयभागः, उत्कृष्टेन नवभ्यो योजनेभ्यः, अच्छिन्नान पुद्गलान् स्पृष्टान् प्रविष्टान् गन्धान् आजिघ्रति, एवं जिह्वेन्द्रियस्यापि स्पर्शनेन्द्रियस्यापि ॥सू० ५॥

टीका–अथेन्द्रियाणां विषयपरिमाणं नवमं द्वारं प्ररूपयितुमाह–'सोइंदियस्स णं भंते !

हिंतो) उत्कृष्ट बारह योजनों से (अच्छिण्णे) छेद को नहीं प्राप्त (पोग्गले) पुद्गल (पुट्ठे) स्पृष्ट (पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ) प्रविष्ट शब्दों को सुनता है ।

(चक्खिंदियस्स णं भंते ! केवइए विसए पण्णत्ते ?) भगवन् ! चक्षुरिन्द्रिय का कितना विषय कहा गया है? (गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागो) गौतम ! जघन्य अंगुल का संख्यातवां भाग (उक्कोसेणं साइरेगाओ जोयणसय-सहस्साओ) उत्कृष्ट किंचित् अधिक लाखयोजन से (अच्छिन्ने पोग्गले) अच्छिन्न पुद्गल (अपुट्ठे) अस्पृष्ट (अपविट्ठाइं रूवाइं पासइ) अप्रविष्ट रूपों को देखती हैं।

(घाणिंदियस्स पुच्छा ?) घ्राणेन्द्रिय के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागो) हे गौतम ! जघन्य अंगुल का असंख्यातवां भाग (उक्कोसेणं) उत्कृष्ट (णवहिं जोयणेहिंतो) नौ योजनों से (अच्छिण्णे) अच्छिन्न (पोग्गले) पुद्गल (पुट्ठे) प्रविष्ट (पविट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ) प्रविष्ट गंधों को सूंघता है। (एवं जिब्भिदियस्स वि, फासिंदियस्स वि) इसी प्रकार जिह्वेन्द्रिय का भी, स्पर्शनेन्द्रिय का भी ।

टीकार्थ–अब इन्द्रियों का विषय परिमाण नामक नौवां द्वार प्रतिपादन

(अच्छिण्णे) છેદને નહીં પામેલ (पोग्गले) પુદ્ગલ (पुट्ठे) સ્પૃષ્ટ (पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ) પ્રવિષ્ટ શબ્દોને સાંભળે છે

(चक्खिंदियस्स णं भंते ! केवइए विसए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના કેટલા વિષય કહેલા છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइ भागे) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ (उक्कोसेणं साइरेगाओ जोयणसयसहस्साओ) ઉત્કૃષ્ટ કિંચિત્ અધિક લાખ યોજનથી (अछिन्ने पोग्गले) અછિન્ન પુદ્ગલ (अपुट्ठे) અસ્પૃષ્ટ (अपविट्ठाइं रूवाइं पासइ) અપ્રવિષ્ટ રૂપોને જોવે છે

(घाणिंदियस्स पुच्छा ?) ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયમાં પૃચ્છા (गोयमा ! जहण्णेण अंगुलस्स असंखेज्जइ भागो) હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમો ભાગ (उक्कोसेणं) ઉત્કૃષ્ટ (णवहिं जोयणेहिंतो) નવ યોજનોથી (अच्छिण्णे) અછિન્ન (पोग्गले) પુદ્ગલ (पुट्ठे) સ્પૃષ્ટ (पविट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ) પ્રવિષ્ટ ગંધોને સુંઘે છે (एवं जिब्भिदियस्स वि, फासिंदियस्स वि) એ પ્રકારે જિહ્વેન્દ્રિયના પણ, સ્પર્શનેન્દ્રિયના પણ

ટીકાર્થ–હવે ઇન્દ્રિયોના વિષય પરિમાણ નામક નવમા દ્વારનું પ્રતિપાદન કરાય છે–

केवइए विसए पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियस्य खलु कियान् विषयः प्रज्ञप्तः ? कियद्दूरादिस्थान् शब्दान् श्रोत्रेन्द्रियं गृह्णाति ? इतिप्रश्नाशयः, भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागो' जघन्येन अङ्गुलस्य–आत्माङ्गुलस्य असंख्येयभागः–असंख्येयभागादागतान् 'उक्कोसेणं बारसहिं जोयणेहिंतो' उत्कृष्टेन द्वादशभ्यो योजनेभ्य आगतान् 'अच्छिण्णे पोग्गले पुट्ठे पविट्ठाइं सद्दाइं सुणेइ' अच्छिन्नान्–अव्यवहितान्–व्यवधानरहितान्–अन्यैः शब्दैः वातादिकैर्वाऽप्रतिहतशक्तिकान् इत्यर्थः पुद्गलान्–पुद्गलद्रव्यात्मकान् नतु नैयायिकाभिमताकाशगुणात्मकान् स्पृष्टान् नतु अस्पृष्टान्, स्पृष्टमात्रान् शब्दानित्यर्थः प्रविष्टान्–निर्वृतीन्द्रियमध्यभागप्रविष्टान् शब्दान्, शृणोति–गृह्णाति, नो ततः परतोऽपि आगतान् शब्दान् गृह्णाति, तथाहि–उक्तावधिभ्यः परत आगतानां शब्दानां मन्दपरिणामत्वसद्भावेन परतः आगताः पुद्गलात्मकशब्दास्तथाविधस्वभावत्वाद्

किया जाता है ।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रिय का विषय कितना कहा है ? अर्थात् कितनी दूरी से आए हुए शब्दों को श्रोत्रेन्द्रिय ग्रहण कर सकती है ?

भगवान्–गौतम ! जघन्य आत्मांगुल के असंख्यातवें भाग से आए हुए शब्दों को और उत्कृष्ट बारह योजन से आए हुए शब्दों को सुनती है, किन्तु वे शब्द अच्छिन्न अर्थात् अव्यवहित होने चाहिए, अर्थात् दूसरे शब्दों अथवा वायु आदि से उनकी शक्ति प्रतिहत न हो गई हो । वे शब्द पुद्गल रूप हैं, नैयायिकों की मान्यता के अनुसार आकाश का गुण नहीं हैं । साथ ही वे शब्द पुद्गल स्पृष्ट होने चाहिए, अस्पृष्ट शब्दों को श्रोत्र ग्रहण नहीं कर सकते । इसके अतिरिक्त वे निर्वृत्ति–इन्द्रिय के मध्य में प्रविष्ट भी होने चाहिए । श्रोत्रेन्द्रिय में इससे अधिक दूरी से आए हुए शब्दों को ग्रहण करने की शक्ति नहीं है । इससे अधिक दूरी से आए हुए शब्दों का परिणमन मन्द हो जाता है, इस

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષય કેટલા કહ્યા છે ? અર્થાત કેટલે છેટેથી આવેલા શબ્દોને શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શકે છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! જઘન્ય આત્મા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દોને અને ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજનથી આવેલા શબ્દોને સાંભળે છે, પણ તે શબ્દો અચ્છિન્ન અર્થાત્ અવ્યવહિત હોવા જોઈએ, અર્થાત્ બીજા શબ્દો અર્થાત્ વાયુ આદિથી તેમની શક્તિ પ્રતિહત ન થવી જોઈએ. તે શબ્દો પુદ્ગલ રૂપ છે, નૈયાયિકોની માન્યતા અનુસાર આકાશનો ગુણ નથી. સાથે જ તે શબ્દ પુદ્ગલ સ્પૃષ્ટ હોવાં જોઈએ. અસ્પૃષ્ટ શબ્દોને શ્રોત્ર ગ્રહણ નથી કરી શકતા. તદુપરાન્ત તેઓ નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિયના મધ્યમાં પ્રવિષ્ટ પણ હોવા જોઈએ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં આનાથી વધારે દૂર આવેલ શબ્દોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોતી નથી તેથી એનાથી અધિક છેટેથી આવેલ શબ્દોનું પરિણમન મન્દ થઈ જાય છે, એ કારણે તે

मन्दपरिणामाः सन्तस्तथाविधा भवन्ति यथा स्वविषयं श्रावणप्रत्यक्षं नोपजनयितुं समर्था भवन्ति, श्रोत्रेन्द्रियस्य चापि तथाविधम् अद्भुतं सामर्थ्यं न भवति येन परतोऽप्यागतान् शब्दान् गृह्णीयादिति भावः, गौतमः पृच्छति-'चक्खिदियस्स णं भंते ! केवइए विसए पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! चक्षुरिन्द्रियस्य खलु कियान् विषयः प्रज्ञप्तः ? कियद्दूरस्थितं रूपिद्रव्यं चक्षुरिन्द्रियं गृह्णातीति प्रश्नाशयः, भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागो' जघन्येन अङ्गुलस्य-आत्माङ्गुलस्य संख्येयभागः, संख्येयभागस्थितानित्यर्थः, 'उक्कोसेणं साइरेगाओ जोयणसयसहस्साओ' उत्कृष्टेन सातिरेकाद् योजनशतसहस्रात्-सातिरेकयोजनलक्षस्थितानित्यर्थः, 'अच्छिण्णे पोग्गले अपुट्ठे अपविट्ठाइं रूवाइं पासइ' अच्छिन्नान्-अव्यवहितान्-कुड्यादिभिर्व्यवधानरहितान् पुद्गलान् अस्पृष्टान्-दूरेस्थितान् अत एवाह-अप्रविष्टान्-निर्वृतीन्द्रियमध्याप्रविष्टान् इत्यर्थः, रूपाणि-रूपात्मकान् रूपिद्रव्यपुद्गलानितिभावः, चक्षुरिन्द्रियं पश्यति, ततः परतो व्यवधानरहितस्यापि परिच्छेदे चक्षुरिन्द्रियस्य सामर्थ्याभावात्, गौतमः पृच्छति-'घाणिंदियस्स पुच्छा' घ्राणेन्द्रि-

---

कारण वे श्रवण करने के योग्य नहीं रह जाते हैं। इसके अतिरिक्त श्रोत्रेन्द्रिय में भी ऐसा सामर्थ्य नहीं है कि वह बारह योजन से अधिक दूर से आए हुए शब्दों को सुन सके।

गौतम-हे भगवन् ! चक्षुरिन्द्रिय का विषय कितना कहा है ? अर्थात् कितनी दूर पर स्थित रूपी द्रव्य को चक्षु देख सकती है ?

भगवान्-गौतम ! जघन्य अंगुल के संख्यातवें भाग की दूरी पर स्थित रूप को ग्रहण करती है और उत्कृष्ट एक लाख योजन की दूरी पर स्थित रूप को देख सकती है। चक्षु इन्द्रिय अच्छिन्न अर्थात् दिवाल आदि के व्यवधान से रहित, अस्पृष्ट और अप्रविष्ट अर्थात् निर्वृत्ति-इन्द्रिय में प्रविष्ट नहीं हुए रूपी पुद्गलों को देख सकती है। इससे आगे के रूप को देखने का सामर्थ्य चक्षु में नहीं है, चाहे व्यवधान भी हो।

શ્રવણ કરવાને યોગ્ય નથી રહેતી. તે સિવાય શ્રોત્રેન્દ્રિયમા પણ એવું સામર્થ્ય નથી કે તે બાર યોજનથી અધિક છેટેથી આવેલા શબ્દોને સાંભળી શકે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ચક્ષુઇન્દ્રિયનો વિષય કેટલો કહ્યો છે, અર્થાત્ કેટલે દૂર રહેલા રૂપી દ્રવ્યોને આંખો દેખી શકે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચક્ષુઇન્દ્રિયજઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ છેટે સ્થિત રૂપને ગ્રહણ કરે છે અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજન દૂર પર સ્થિત રૂપને દેખી શકે છે ચક્ષુન્દ્રિય અછિન્ન અર્થાત્ દિવાલ આદિના વ્યવધાન રહિત અસ્પૃષ્ટ અને અપ્રવિષ્ટ અર્થાત્ નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમા પ્રવિષ્ટ નહી થયેલ રૂપી પુદ્ગલોને દેખી શકે છે તેનાથી આગળના રૂપને જોવાનું સામર્થ્ય ચક્ષુમાં નથી, ભલે વ્યવધાન ન પણ હોય.

यस्य पृच्छा वर्तते, तथा च घ्राणेन्द्रियस्य कियान् विषयः प्रज्ञप्तः ? कियद्गन्धात्मकविषयं घ्राणेन्द्रियं गृह्णातीतिभावः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागो' जघन्येन अङ्गुलस्य-आत्माङ्गुलस्य असंख्येयभागः, असंख्येयभागादागतान् इत्यर्थः 'उक्कोसेणं णवहिं जोयणेहिंतो' उत्कृष्टेन नवभ्यो योजनेभ्य आगतान् 'अच्छिण्णे पोग्गले पुट्ठे पविट्ठाइं गंधाइं अग्घाइ' अच्छिन्नान्-अव्यवहितान् द्रव्यान्तरैरप्रतिहतसामर्थ्यान्, पुद्गलान् स्पृष्टान् स्पृष्टमात्रान् नतु अस्पृष्टान् , घ्राणेन्द्रियस्यापि प्राप्यकारित्वात्, अतएव प्रविष्टान्-निर्वृतीन्द्रियमध्यप्रविष्टान् गन्धान् आजिघ्रति-गृह्णाति, 'एवं जिब्भिंदियस्स वि फासिंदियस्स वि' एवम् घ्राणेन्द्रियस्येव जिह्वेन्द्रियस्यापि, अथ च स्पर्शनेन्द्रियस्यापि वक्तव्यताऽवसेया, तथा च जिह्वेन्द्रियमपि स्पर्शनेन्द्रियमपि च जघन्येन आत्माङ्गुलस्य असंख्येयभागादागतान् उत्कृष्टेन नवभ्यो योजनेभ्य आगतान्, अच्छिन्नान्-अव्यवहितान् द्रव्यान्तरैरप्रतिहतशक्तिकान् , पुद्गलान् स्पष्टमात्रान् नतु अस्पृष्टान् तयोरपि प्राप्यकारित्वात्,

गौतम-हे भगवन् ! घ्राणेन्द्रिय संबंधी पृच्छा ? अर्थात् घ्राणेन्द्रिय का विषय कितना कहा गया है ? घ्राण कितनी दूरी से आए हुए गंध को जान सकती है ?

भगवान्-हे गौतम ! जघन्य अंगुल के असंख्यातवें भाग से आए हुए और उत्कृष्ट नौ योजन से आए हुए अच्छिन्न अर्थात् अन्य द्रव्यों से अप्रतिहत स्पृष्ट गंध को घ्राणेन्द्रिय ग्रहण करती है। घ्राणेन्द्रिय प्राप्यकारी है अर्थात् प्राप्त विषय को ही जानती है, इस कारण निर्वृत्ति-इन्द्रिय में प्रविष्ट गंधद्रव्यों की गंध को ही ग्रहण कर सकती है।

जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय की वक्तव्यता घ्राणेन्द्रिय के समान कहना चाहिए, अर्थात् जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय भी जघन्य आत्मांगुलके असंख्यात वें भाग से आए हुए और उत्कृष्ट नौ योजनों से आए हुए अव्यवहित अर्थात् अन्य द्रव्यों के द्वारा जिनकी शक्ति का प्रतिघात न हो गया हो, ऐसे,

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઘ્રાણેન્દ્રિય સંબંધી પૃચ્છા ? અર્થાત્ ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષય કેટલા કહેલા છે ? ઘ્રાણેન્દ્રિય કેટલે દૂરથી આવેલા ગંધને જાણી શકે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંગુલના અસખ્યાતમા ભાગથી આવેલા અને ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજનથી આવેલ અછિન્ન અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોથી અપ્રતિહત સ્પૃષ્ટ ગંધને ઘ્રાણેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત વિષયને જ જાણે છે, એ કારણથી નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમા પ્રવિષ્ટ ગંધ દ્રવ્યોની ગંધને જ ગ્રહણ કરી શકે છે.

જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની વક્તવ્યતા ઘ્રાણેન્દ્રિયના સમાન કહેવી જોઇએ અર્થાત્ જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય પણ જઘન્ય આત્મઅંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા અને ઉત્કૃષ્ટ નવ યોજનથી આવેલા અવ્યવહિત અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોના દ્વારા જેમની શક્તિના પ્રતિઘાત ન થયેલ હોય એવા સ્પૃષ્ટ રસ અને સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે, કેમકે એ બન્ને

अतएव प्रविष्टान्-निर्वृतीन्द्रियमध्यप्रविष्टान् रसान् स्पर्शांश्च क्रमशः आस्वादयति, प्रतिसंवेदयति चेत्यर्थः, अत्रेदं बोध्यम्-श्रोत्रादीनि चतुरिन्द्रियाणि प्राप्यकारित्वाद् जघन्येन अङ्गुलासंख्येयभागादपि आगतान शब्दगन्धरसस्पर्शात्मकान् पुद्गलान् उपलभन्ते, चक्षुरिन्द्रियन्तु अप्राप्यकारित्वाद् जघन्येन अङ्गुलसंख्येयभागादव्यवहितं रूपिद्रव्यमुपलभते, जघन्येनाङ्गुलसंख्येयभागमात्रे स्थितं रूपिद्रव्यं पश्यति न पुनस्ततोऽपि सन्निहितं पश्यति, अतिसन्निकृष्टानामञ्जनरजोमलपक्ष्मादीनां स्व चक्षुरिन्द्रियेण दर्शनाभावात्, तथाचोक्तम्-'अवरमसंखेज्जंगुलभागाओ नयणवज्जाणं संखेज्जंगुलभागो नयणस्स' इति, जघन्यमसंख्येयाङ्गुलभागात् नयनवर्जानां संख्येयो भागो नयनस्य' इति, तथा अङ्गुलं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्-आत्माङ्गुलम्, उच्छ्रयाङ्गुलम्, प्रमाणाङ्गुलञ्च, तत्र 'जे णं जया मणूसा तेसिं जं होइ माणरूवंतु। तं भणियमिहायंगुलमणि य यमाणं पुण इमंतु ॥१॥' इति, ये खलु यथा मनुष्या एतेषां यद् भवति मानरूपंतु। तदेव भणितमिहात्माङ्गुलमनियतमानं पुनरिदंतु ॥१॥

स्पृष्ट रस और स्पर्श को ग्रहण करती हैं, क्यो कि ये दोनो इन्द्रियां भी प्राप्यकारी हैं। यहां यह समझ लेना चाहिए कि श्रोत्र आदि चार इन्द्रियां प्राप्यकारी होने के कारण जघन्य अंगुल के असंख्यातवें भाग से भी आए हुए शब्द, गंध रस और स्पर्श को जान सकते हैं, किन्तु चक्षुरिन्द्रिय अप्राप्यकारी होने के कारण जघन्य अंगुल के संख्यातवें भाग पर स्थित अव्यवहित रूपी द्रव्य को जानती है, इससे अधिक निकटवर्त्ती रूप को वह नही जान सकती, क्यों कि अत्यन्त सन्निकृष्ट अंजन, रज, मल या बरौनियों आदि को अपनी निज की चक्षु नहीं देख सकती है। कहा भी है-नेत्र के सिवाय अन्य इन्द्रियां जघन्य अंगुल के असंख्यातवें भाग से आए अपने विषय को और नेत्र अंगुल के संख्यातवें भाग दूरी पर स्थित रूपी द्रव्य को ग्रहण करते हैं।

अंगुल तीन प्रकार का कहा गया है-आत्मांगुल, उत्सेधांगुल और प्रमाणां-

---

ઇન્દ્રિયો પણ પ્રાપ્યકારી છે. અહીં એ સમજી લેવું જોઇએ કે શ્રોત્ર આદિ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી હોવાને કારણે જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી પણ આવેલા શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શને જાણી શકે છે, કિન્તુ ચક્ષુઇન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી હોવાને કારણે જઘન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પર સ્થિત અવ્યવહિત રૂપી દ્રવ્યોને જાણે છે. એનાથી અધિક નિકટવર્તી રૂપને તે નથી જાણી શકતી, કેમકે અત્યન્ત સન્નિકૃષ્ટ અંજન, રજ, મલ આદિને પોતાની આત્મીય આંખ નથી દેખી શકતી. કહ્યુ પણ છે-નેત્રના સિવાય બીજી ઇન્દ્રિયો જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા પોતાના વિષયને અને નેત્ર અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ દૂર પર રહેલ રૂપી દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે.

અંગુલ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે-આત્માગુલ, ઉત્સેધાગુલ, અને પ્રમાણાંગુલ જે સમયમાં જે માણસ હોય છે, તે સમયના તેમના અગુલ આત્માગુલ કહેવાય છે, એ કારણે આત્માં

इत्येवं रूपमात्माङ्गुलमवसेयम्, तथा–'परमाणू तसरेणू रहरेणू अग्गयं च वालस्स । लिक्खा जूया य जवा अट्ठगुणविवड्ढिया कमसो ॥१॥' परमाणुस्त्रसरेणुरथरेणुरग्रकं च वालस्य । लिक्षा यूका च यवोऽष्टगुणाविवृद्धाः क्रमशः ॥१॥ इत्येवं रूपमुच्छ्रयाङ्गुलं बोध्यम्, तथा 'उस्सेहंगुलमेगं हवइ पमाणंगुलं सहस्सगुणं । तं चेव दुगुणियं खलु वीरस्सायंगुलं भणियं ॥१॥ उत्सेधाङ्गुलादेकस्माद् भवति प्रमाणाङ्गुलं सहस्रगुणम् । तदेव द्विगुणितं वीरस्यात्माङ्गुलं भणितम् ।१॥ इत्येवं रूपं प्रमाणाङ्गुलं बोध्यम्, तत्रात्माङ्गुलेन तावत् तत्काले वापी कूपादिकं वस्तु मीयते परिच्छिद्यते, उच्छ्रयाङ्गुलेन नरतिर्यग्योनिक नैरयिकशरीराणि मीयन्ते, प्रमाणाङ्गुलेन पुनः पृथिवीविमानानि परिच्छिद्यन्ते, तथा चोक्तम्–'आयंगुलेण वत्थुं उस्सेहपमाणओ मिणसु देहं । नगपुढविविमाणाइं मिणसु पमाणंगुलेणं तु ।१॥ आत्माङ्गुलेन वस्तु उत्सेधप्रमाणतो मिनु देहम् । नगपृथिवीविमानानि मिनुप्रमाणाङ्गुलेनैव ॥१॥

गुल जिस काल में जो मनुष्य होते हैं उस समय का उनका अंगुल आत्मांगुल कहलाता है, इस कारण आत्मांगुल का परिमाण अनियत है ॥१॥

परमाणु, त्रसरेणु, रथरेणु, वालाग्र, लीख, यूका और यव ये क्रमशः आठ–आठ गुणित होते हैं, अर्थात् आठ परमाणुओं का एक त्रसरेणु, आठ त्रसरेणुओं का एक रथरेणु, आठ रथरेणुओं का एक वालाग्र, आठ वालाग्रों का एक लीख, आठ लीख की एक यूका और आठ यूका का एक यव इत्यादि रूप उच्छ्रयांगुल या उत्सेधांगुल कहलाता है। एक उत्सेधांगुल से हजारगुणा प्रमाणांगुल माना गया है। वीर भगवान् का आत्मांगुल उत्सेधांगुल से दुगुना होता है।

आत्मांगुल से तात्कालिक वापी, कूप आदि वस्तुएं मापी जाती हैं, उत्सेधांगुल से मनुष्यों, तिर्यंचों देव नारकों आदि के शरीरों की अवगाहना नापी जाती है तथा प्रमाणांगुल से पृथिवियों एवं विमानों आदि का परिमाण नापा जाता कहा भी है–'आत्मांगुल से वस्तुओं का माप करना चाहिए, उत्सेधांगुल से

ગુલનું પરિમાણ અનિયત છે ॥ ૧ ॥

પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, યૂકા અને યવ તે અનુક્રમે આઠ આઠ ગણા હોય છે, અર્થાત આઠ પરમાણુઓનો એક ત્રસરેણુ, આઠ ત્રસરેણુઓનો એક રથરેણુ આઠ રથરેણુઓનો એક વાલાગ્ર, આઠ વાલાગ્રોની એક લીખ, આઠ લીખોની એક યૂકા અને આઠ યૂકાનો એક યવ વિગેરે રૂપથી ઉછ્રયાંગુલ અગર ઉત્સેધાગુલ કહેવાય છે. એક ઉત્સેધાંગુલથી હજાર ગણા પ્રમાણાગુલ માનેલા છે, વીરભગવાનનો નિજાંગુલ ઉત્સેધાંગુલથી બમણો હોય છે.

આત્માંગુલથી તાત્કાલિક વાવ, કુવા આદિ વસ્તુઓ મપાય છે. ઉત્સેધાંગુલથી મનુષ્યો, તિર્યંચો દેવ અને નારકો આદિના શરીરોની અવગાહના માપી શકાયછે, તથા પ્રમાણાંગુલથી પૃથ્વીયો તેમજ વિમાનો આદિના પરિમાણ મપાય છે. કહ્યુ પણ છે–આત્માગુલથી વસ્તુઓનું માપ કરવું જોઈએ. ઉત્સેધાગુલથી શરીરનુ અને પ્રમાણાંગુલથી પર્વત, પૃથ્વી

इति, प्रकृते चेन्द्रियविषयपरिमाणम् आत्माङ्गुलेनैवावसेयम्, तथाचोक्तम्-चक्षुरिन्द्रिय-विषयपरिमाणप्ररूपणे भाष्यकृता-'अप्पत्तकारि नयणं मणो य नयणस्स विसयपरिमाणं। आयंगुलेण लक्ख अइरित्तं जोयणाणं तु ॥१॥ अप्राप्तकारि नयनं मनश्च नयनस्य विषयपरिमाणम्। आत्माङ्गुलेन लक्षमतिरिक्तं योजनानान्तु ॥१॥ इति, तत्र यद्यपि देहपरिमाणस्य उच्छ्रयाङ्गुलेनैव क्रियमाणत्वात् तदाश्रितेन्द्रियाणां विषयपरिमाणस्यापि उच्छ्रयाङ्गुलेनैव कर्तुमौचित्यं नत्वात्माङ्गुलेन तथापि इन्द्रियाणां देहाश्रितत्वेऽपि तद्विषयपरिमाणस्य देहादन्यत्वात् तदाश्रितत्वाभावाच्च तेषां विषयपरिमाणस्यात्माङ्गुलेनैव करणे न कोऽपि दोषः संभवति, तथा चोक्तम्भाष्यकृतापि-'नणु भणियमुस्सयंगुलपमाणतो जाव देहमाणाइ। देहपमाणं तं चिय न उ इंदियविसयपरिमाणं ॥१॥' ननु भणितमुच्छ्रयाङ्गुलप्रमाणतो यावत् देहमानानि। देहप्रमाणमेव तत्, नत्विन्द्रियविषयपरिमाणम् ॥१॥' इति, तथा च यत् तत्र

शरीर का और प्रमाणांगुल से पर्वत, पृथ्वी एवं विमानों को मापना चाहिए ॥१॥

इस प्रकरण में इन्द्रियों के विषय का परिमाण आत्मांगुल से ही समझना चाहिए। चक्षु इन्द्रिय के विषय के परिमाण की प्ररूपणा करते हुए भाष्यकार ने कहा है-'नेत्र और मन, ये दोनों अप्राप्यकारी हैं। नेत्र विषय का परिमाण आत्मांगुल से एक लाख योजन से किंचित् अधिक है ॥१॥

शरीर का माप उत्सेधांगुल से ही किया जाता है अतएव देह के आश्रित इन्द्रियों के विषय का परिमाण भी उत्सेधांगुल से ही करना चाहिए, आत्मांगुल से नहीं, तथापि इन्द्रियां देहाश्रित हैं, फिर भी उनके विषय का परिमाण देह से भिन्न है, वह देहाश्रित नहीं है, अतः इन्द्रियों के विषयों का माप आत्मांगुल से करने में कोई दोष नहीं है, कोई अनौचित्य भी नहीं है। भाष्यकार ने भी कहा है-प्रश्न हो सकता है कि देह का परिमाण उत्सेधांगुल से होना है तो फिर इन्द्रियों के विषय का माप भी उसी से होना चाहिए, इसका उत्तर

તેમજ વિમાનોને માપવા જોઈએ ॥ ૧ ।'

આ પ્રકરણમા ઇન્દ્રિયોના વિષયના પરિમાણુ આત્માંગુલથી જ સમજવાં જોઇએ. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયના પરિમાણુની પ્રરૂપણા કરતા ભાષ્યકારે કહ્યુ છે-'નેત્ર અને મન એ બન્ને અપ્રાપ્યકારી છે. નેત્રને વિષયનુ પરિમાણુ આત્માગુલથી એક લાખ યોજનથી કાંઇક વધારે છે. ૧ ।

શરીરનુ માપ ઉત્સેધાંગુલથી જ કરાય છે. તેથીજ દેહની આશ્રિત ઈન્દ્રિયોના વિષયનું પરિમાણુ પણ ઉત્સેધાંગુલથી જ કરવુ જોઇએ, આત્માંગુલથી નહીં, તથાપિ ઇન્દ્રિયો દેહાશ્રિત છે, તો પણ તેમના વિષયનું પરિમાણુ દેહથી ભિન્ન છે, તે દેહાશ્રિત નથી, તેથી ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ માપ આત્માંગુલથી કરવામાં કોઈ દોષ નથી, કોઇ અનૌચિત્ય પણ નથી.

ભાષ્યકારે કહ્યુ પણ છે-'પ્રશ્ન થઇ શકે છે કે દેહનુ પરિમાણુ ઉત્સેધાંગુલથી થાય છે તો પછી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું માપ પણ તેનાથી થવું જોઇએ, તેનો ઉત્તર આ

उच्छ्रयाङ्गुलमेयत्वेन प्रतिपादितं तत् देहप्रमाणमात्रमेवावसेयं नत्विन्द्रियविषयपरिमाणं तत्, इन्द्रियाणां विषयपरिमाणस्यात्माङ्गुलमेयत्वादितिभावः, इन्द्रियाणां विषयपरिमाणस्योच्छ्रयाङ्गुलेन करणे तु पञ्चधनुः शतादिमनुष्याणां विषयव्यवहारोच्छेदापत्तिः स्यात्, तथाहि-भरतस्यात्माङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलं व्यपदिश्यते प्रमाणाङ्गुलञ्चोच्छ्रयाङ्गुलसहस्रेण सम्पद्यते एवञ्च भरतादिचक्रवर्तिनामयोध्यादि नगरीणामात्माङ्गुलेन द्वादश योजनायामतया प्रसिद्धतया उच्छ्रयाङ्गुलेन प्रमितत्वे अनेकयोजनसहस्रत्वं स्यात् तथासति तत्रायुधशालादिषु ताडितवादितभेर्यादिध्वनिशब्दश्रवणं सर्वेषां न स्यात्, तथा चोक्तम्-'बारसहिं जोयणेहिं सोयं अभिगेण्हइ सद्दं' द्वादशभ्यो योजनेभ्यः श्रोत्रमि गृह्णाति शब्दम्' इति वचनात्। तथा च समस्तनगरव्यापितया समग्रस्कन्धावारव्यापितया च विजयढक्कादिशब्दस्यागमे प्रतिपाद्यमानत्वात् तथैव जनव्यवहाराच्च आगमप्रसिद्धपञ्चधनु शतादिमनुष्यविषयव्यवहारोच्छेदनिरा-

---

यह है कि उत्सेधांगुल से देह का ही माप होता है, इन्द्रियों के विषय का माप नहीं होता। इन्द्रियों के विषय का जो परिमाण बतलाया गया है, वह आत्मांगुल से ही समझना चाहिए। अगर इन्द्रियों के विषय का माप उत्सेधांगुल से किया जायगा तो पांचसौ धनुष आदि की अवगाहना वाले मनुष्यों के विषय के व्यवहार का उच्छेद हो जाएगा। वह इस प्रकार-भरत चक्रवर्त्ती के आत्मांगुल ही प्रमाणांगुल कहलाता है और एक हजार उत्सेधांगुल से एक प्रमाणांगुल बनता है। ऐसी स्थिति में भरत आदि चक्रवर्त्तियों की अयोध्या आदि नगरियां उनके आत्मांगुल से बारह योजन लम्बी प्रसिद्ध हैं। अगर उत्सेधांगुल से उनका नाप किया जाएगा तो वे कई हजार योजन लम्बी हो जाएंगी, अतः वहां आयुधशाला आदि में बजाई हुई भेरी आदि ध्वनि का शब्द सबको सुनाई नहीं देगा। क्यों कि ऐसा कहा गया है कि 'श्रोत्र बारह योजन से आए हुए शब्द को ग्रहण करता है।' आगम में तो प्रतिपादन किया गया है कि विजय-भेरी आदि का शब्द समग्र नगरव्यापी और समग्र स्कंधावारव्यापी होता है।

છે કે, ઉત્સેધાંગુલથી દેહનું જ માપ થાય છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયનું માપ નથી થતું. ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જે પરિમાણ બતાવ્યું છે, તે આત્માંગુલથી જ સમજવું જોઈએ. અગર ઇન્દ્રિયના વિષયનું માપ ઉત્સેધાંગુલથી કરાય તો પાંચસો ધનુષ આદિની અવગાહના વાળા મનુષ્યોના વિષયના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. તે આ પ્રકારે-ભરત ચક્રવર્તીના આત્માંગુલ જ પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે અને એક હજાર ઉત્સેધાંગુલનો એક પ્રમાણાંગુલ બને આવી સ્થિતિમાં ભરત આદિ ચક્રવર્તીઓની અયોધ્યા આદિ નગરીયો તેમના આત્માંગુલથી બાર યોજન લાંબી પ્રસિદ્ધ છે. અગર ઉત્સેધાંગુલથી તેમનુ માપ કરાશે તો તે કેટલાય હજાર યોજન લાંબી થઇ જશે. તેથી ત્યાં આયુધશાળા આદિમાં વગાડેલ ભેરી (વાજીંત્ર) આદિ ધ્વનિનો શબ્દ બધાને સંભળાશે નહીં. કેમકે એવું કહેલું છે કે 'શ્રોત્ર બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને ગ્રહણ કરે છે.

આગમમાતો પ્રતિપાદન કરેલું છે કે વિજય-ભેરી આદિના શબ્દ સમગ્ર નગર વ્યાપી

सार्थमात्मा गुलेन इन्द्रियाणां विषयपरिमाणमवगन्तव्यं नोच्छ्रया गुलेनेति फलितम् । एवञ्च 'वारसहिंतो सोत्तं सेसाणं नवहिं जोयणेहिंतो। गिण्हंति पत्तमत्थं एत्तो परतो न गिण्हंति ॥१॥ दव्वाणमंदपरिणमियाए परतो न इंदियवलं पि' इति, द्वादशभ्यः श्रोत्रं शेषाणां नवभ्यो योजनेभ्यः। गृह्णाति प्राप्तमर्थम् अस्मात्परतो न गृह्णन्ति, द्रव्याणां मन्दपरिणामितया परतो नेन्द्रियवलमपि' इति फलितम् ॥सू० ५॥

॥ अनगारादि विषयवक्तव्यता ॥

मूलम्–'अणगारस्स णं भंते ! भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स जे चरमा णिज्जरा पोग्गला सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता ? समणाउसो ! सव्वं लोगंपिय णं ते ओगाहित्ता णं चिट्ठंति ? हंता, गोयमा ! अणगारस्स भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स जे चरमा णिज्जरा पोग्गला, सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता समणाउसो! सव्वं लोगंपिय णं ओगाहित्ता णं चिट्ठंति, छउमत्थे णं भंते! मणूसे तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं किं आणत्तं वा, नाणत्तं वा, ओमत्तं वा, तुच्छत्तं वा, गरुयत्तं वा लहुयत्तं वा जाणइ, पासइ ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–छउमत्थे णं मणूसे तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं

इसी प्रकार मानवव्यवहार होता है। फलितार्थ यह है कि इन्द्रियों के विषय का माप आत्मांगुल से ही समझना चाहिए, उत्सेधांगुल से नहीं, अन्यथा पांचसौ धनुष्य आदि की काया वाले मनुष्यों के इन्द्रिय विषय संबंधी व्यवहार का उच्छेद हो जाएगा। इससे यह भी फलित हुआ कि श्रो न्द्रिय बारह योजन से आए शब्द को सुनती है और शेष इन्द्रियों नौ योजन से आए हुए प्राप्त विषय को ग्रहण करती हैं, इससे अधिक दूरी से आए विषय को ग्रहण करने का सामर्थ्य उनमें नहीं है, क्यों कि वे द्रव्य मन्द परिणाम वाले हो जाते हैं। इन्द्रियों में इतना बल नहीं होता कि वे उन्हें ग्रहण कर सकें।

અને સમગ્ર સ્કંધાવાર વ્યાપી હોય છે. એજ પ્રકારે માનવ વ્યવહાર થાય છે. ફલિતાર્થ એ છે કે ઇન્દ્રિયોના વિષયનું માપ આત્માંગુલથી જ સમજવું જોઇએ. ઉત્સેધાંગુલથી નહીં, અન્યથા પાંચસો ધનુષ આદિની કાયાવાળા મનુષ્યોના ઇન્દ્રિય વિષય સંબંધી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઇ જશે તેનાથી એ પણ ફલિત થયું કે શ્રોત્રેન્દ્રિય બાર યોજનથી આવેલ શબ્દનેજ સાંભળે છે અને શેષ ઇન્દ્રિયો નવ યોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત વિષયને ગ્રહણ કરે છે. તેનાથી અધિક દૂરથી આવેલા વિષયને ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામા હોતું નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય મંદ પરિણામવાળાં બની જાય છે. ઇન્દ્રિયોમાં એટલું બળ નથી હોતું કે તે તેમને ગ્રહણ કરી શકે.

णो किंचि आणत्तं वा णाणत्तं वा ओमत्तं वा तुच्छत्तं वा गरुयत्तं वा लहुयत्तं वा जाणइ पासइ? देवे वि य णं अत्थेगइए जे णं तेसिं निज्जरा पोग्गलाणं नो किंचि आणत्तं वा ओमत्तं वा तुच्छत्तं वा गरुयत्तं वा लहुयत्तं वा जाणइ पासइ, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ-छउमत्थे णं मणूसे तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं नो किंचि आणत्तं वा जाव जाणइ पासइ, एवं सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता समणाउसो! सव्वलोगं पि य णं ते ओगाहित्ताणं चिट्ठंति, नेरइयाणं भंते! णिज्जरा पोग्गले किं जाणंति, पासंति आहारेंति, उदाहु ण जाणंति न पासंति आहारेंति? गोयमा! नेरइया णिज्जरा पोग्गले न जाणंति, न पासंति, आहारेंति, एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, मणूसा णं भंते! ते णिज्जरापोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति, उदाहु न जाणंति न पासंति आहारेंति? गोयमा! अत्थेगइया जाणंति, पासंति, आहारेंति, अत्थेगइया न जाणंति न पासंति आहारेंति, से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-अत्थेगइया जाणंति पासंति आहारेंति, अत्थेगइया न जाणंति न पासंति आहारेंति? गोयमा! मणूसा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा सण्णिभूया य असण्णिभूया य, तत्थ णं जे ते असण्णिभूया ते णं न जाणंति, न पासंति आहारेंति, तत्थ णं जे ते सण्णिभूया ते दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-उवउत्ता य अणुवउत्ता य, तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता ते णं न जाणंति, न पासंति, आहारेंति, तत्थ णं जे ते उवउत्ता ते णं जाणंति पासंति आहारेंति, से एएणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ-अत्थेगइया न जाणंति न पासंति आहारेंति. अत्थेगइया जाणंति, पासंति, आहारेंति, वाणमंतरजोइसिया जहा नेरइया, वेमाणिया णं भंते! ते णिज्जरा पोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति? जहा मणूसा, णवरं वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-माइमिच्छद्दिट्ठी उववण्णगा य अमाइसम्मद्दिट्ठी उववण्णगा य, तत्थ णं जे ते माइमिच्छद्दिट्ठी उववण्णगा, ते णं

न जाणंति, न पासंति, न आहारेंति, तत्थ णं जे ते अमाइ सम्मदिट्ठी उववण्णागा ते दुविहा पण्णत्ता, तं जहा अणंतरोववण्णगा य परंपरोववण्णगा य, तत्थ णं जे ते अणंतरोववण्णगा ते णं न जाणंति न पासंति आहारेंति, तत्थ णं जे ते परंपरोववण्णगा ते दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं न जाणंति न पासंति आहारेंति, तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा, ते दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-उवउत्ता य अणुवउत्ता य, तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता ते णं न जाणंति, न पासंति, आहारेंति, तत्थ णं जे ते उवउत्ता ते णं जाणंति पासंति आहारेंति, से एएणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ अत्थेगइया जाणंति जाव अत्थेगइया आहारेंति ॥सू० ६॥

छाया-अनगारस्य खलु भदन्त! भावितात्मनो मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतस्य ये चरमा निर्जरा पुद्गलाः, सूक्ष्माः खलु ते पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः श्रमणायुष्मन्! सर्वं लोकमपि च खलु ते अवगाह्य खलु तिष्ठन्ति? हन्त, गौतम! अनगारस्य भावितात्मनो मारणान्तिकसमुद्-

अनगारादि विषय वक्तव्यता

शब्दार्थ-(अणगारस्स णं भंते! भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स) भावितात्मा एवं मारणान्तिक समुद्घात से समवहत अनगार के (जे चरमा णिज्जरा पोग्गला) जो चरम निर्जरा पुद्गल हैं (सुहुमा णं ते पोग्गला पण्णत्ता) वे पुद्गल सूक्ष्म कहे गए हैं? (समणाउसो) आयुष्मन् श्रमण! (सव्वं लोगं पि य णं) सम्पूर्ण लोक को (ओगाहित्ता णं चिट्ठंति) अवगाहन करके रहते हैं? (हंता, गोयमा!) हां, गौतम! (अणगारस्स भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स) भावितात्मा एवं मारणान्तिक समुद्घात से समवहत

અનગારાદિ વિષય વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(अणगारस्स णं भंते! भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स) भावितात्मा तेमજ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત અનગારના (जे चरमा णिज्जरा पोग्गला) જે ચરમ નિર્જરા-પુદ્ગલ છે (सुहुमा णं ते पोग्गला पण्णत्ता) તે પુદ્ગલ સૂક્ષ્મ કહેલાં છે (समणाउसो) આયુષ્મન્ શ્રમણ! (सव्वं लोगं पि य णं) સંપૂર્ણ લેકને (ओगाहित्ता णं चिट्ठंति) અવગાહના કરીને રહે છે (हन्त गोयमा) હા ગૌતમ! (अणगारस्स भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स) ભાવિતાત્મા તેમજ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત અનગારના (જે

घातेन समवहतस्य ये चरमा निर्जरापुद्गलाः सूक्ष्माः खलु ते पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः श्रमणायुष्मन् ! सर्वं लोकमपि च खलु अवगाह्य खलु तिष्ठन्ति, छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यस्तेषां निर्जरापुद्गलानां किम् अन्यत्वं वा, नानात्वं वा, अवमत्वं वा, तुच्छत्वं वा, गुरुत्वं वा, लघुत्वं वा, जानाति, पश्यति ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते छद्मस्थः खलु मनुष्यस्तेषां निर्जरापुद्गलानां नो किञ्चिदन्यत्वं वा, नानात्वं वा, अवमत्वं वा, तुच्छत्वं वा, गुरुत्वं लघुत्वं वा, जानाति, पश्यति ? देवोऽपि च खलु अस्त्येको यः खलु तेषां

अनगार के (जे चरमा निज्जरा पोग्गला) जो अन्तिम निर्जरा-पुद्गल है (सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता) वे पुद्गल सूक्ष्म कहे हैं (समणाउसो) आयुष्मन् श्रमणो ! (सव्वं लोगं पि य णं ओगाहित्ताणं) सब लोक को अवगाहन करके (चिट्ठंति) रहते हैं (छउमत्थे णं भंते ! मणूसे) हे भगवन् ! छद्मस्थ मनुष्य (तेसिं णिज्जरापोग्गलाणं) उन निर्जरा पुद्गलों के (किं) क्या (आणत्तं) अन्यत्व (नाणत्तं) नानात्व (ओमत्तं) हीनता (तुच्छत्तं वा) अथवा तुच्छ (गरुयत्तं वा) या गुरुता (लहुयत्तं वा) या लघुता (जाणइ पासइ) जानता, देखता है ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं हैं।

(से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ) हे भगवन् ! किस हेतु से ऐसा कहा जाता है कि (छउमत्थे णं मणूसे) छद्मस्थ मनुष्य (तेसिं णिज्जरापोग्गलाणं) उन निर्जरा पुद्गलों को (णो) नहीं (किंचि) कुछ भी (आणत्तं वा) अन्यत्व को (णाणत्तं वा) नानात्व को (ओमत्तं वा) हीनत्व को (तुच्छत्तं वा) तुच्छत्व को (गरुयत्तं वा) गुरुत्व को (लहुयत्तं वा) अथवा लघुत्व को (जाणइ पासइ) जानता, देखता है ? (देवे वि य णं अत्थेगइए) कोई-कोई देव भी (जे णं) जिस कारण

चरमा निज्जरा पोग्गला) જે અન્તિમ નિર્જરા પુદ્ગલ છે (सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता) તે પુદ્ગલો સૂક્ષ્મ કહ્યાં છે (समणाउसो) આયુષ્મન્ શ્રમણો ! (सव्वं लोगं पि य णं ओगाहित्ताणं) બધા લોકની અવગાહના કરીને (चिट्ठंति) રહે છે

(छउमत्थेणं भंते ! मणूसे) હે ભગવન્ ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય (तेसिं णिज्जरापोग्गलाणं) તે નિર્જરા પુદ્ગલોના (किं) શું (आणत्तं) અન્યત્વ (नाणत्तं) નાનાત્વ (ओमत्तं) હીનતા (तुच्छत्तं वा) અથવા તુચ્છતા (गरुयत्तं वा) અગર ગુરૂતા (लहुयत्तं वा) અગર લઘુતા (जाणइ पासइ) જાણે છે, જોવે છે ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી

(से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ) હે ભગવન્ ! શા હેતુથી એવું કહેવાય છે કે (छउमत्थे णं मणूसे) છદ્મસ્થ મનુષ્ય (तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं) તે નિર્જરા પુદ્ગલોના (नो) નહીં (किंचि) કાંઈ પણ (आणत्तं वा) અન્યત્વને (णाणत्तं वा) નાનાત્વને (ओमत्तं वा) હીનત્વને (तुच्छत्तं वा) તુચ્છત્વને (गरुयत्तं वा) ગુરૂત્વને (लहुयत्तं वा) અથવા લઘુત્વને (जाणइ पासइ) જાણે છે દેખે છે ? (देवे वि य णं अत्थेगइए) કોઈ કોઈ દેવ પણ (जे णं) જે કારણથી (तेसिं

निर्जरापुद्गलानां नो किञ्चिद् अन्यत्वं वा, नानात्वं वा, अवमत्वं वा, तुच्छत्वं वा, गुरुत्वं वा, लघुत्वं वा, जानाति पश्यति, तत् तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते-छद्मस्थः खलु मनुष्यस्तेषां निर्जरापुद्गलानां नो किञ्चिदन्यत्वं वा यावद् जानाति पश्यति, एवं सूक्ष्माः खलु ते पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः श्रमणायुष्मन् ! सर्वं लोकमपि च खलु ते अवगाह्य तिष्ठन्ति, नैरयिकाः खलु भदन्त ! निर्जरापुद्गलान् किं जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति ? उताहो न जानन्ति, न पश्यन्ति, आहरन्ति ? गौतम ! नैरयिकाः निर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति, आहरन्ति, एवं यावत्-

से (तेसिं णिज्जरापोग्गलाणं) उन निर्जरा पुद्गलों के (णो) नहीं (किंचि) किंचित् (आणत्तं वा नाणत्तं वा ओमत्तं वा तुच्छत्तं वा गरुयत्तं वा लहुयत्तं वा) अन्यत्व, भिन्नत्व, हीनत्व, तुच्छत्व, गुरुत्व अथवा लघुत्व को (जाणइ पासइ) जानता देखता है (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ) इस हेतु से हे गौतम ! ऐसा कहा जाता है कि (छउमत्थेणं मणूसे) छद्मस्थ मनुष्य (तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं) उन निर्जरा पुद्गलों के (नो) नहीं (किंचि) कुछ भी (आणत्तं वा जाव जाणइ पासइ) अन्यत्व को यावत् जानता-देखता है (एवं सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता समणाउसो !) इस प्रकार के सूक्ष्म वे पुद्गल कहे गए हैं आयुष्मन् श्रमणो ! (सव्वलोगं पि य णं ते ओगाहित्ताणं चिट्ठंति) वे समस्त लोक को अवगाहन करके रहते हैं।

(नेरइया णं भंते ! णिज्जरापोग्गले किं जाणंति पासंति, आहारेंति) हे भगवन् ! नारक निर्जरा पुद्गलों को क्या जानते देखते हैं और आहार करते हैं ? (उदाहु) अथवा (न जाणइ न पासइ, आहारेइ) नहीं जानते, नहीं देखते और आहार करते हैं ? (गोयमा ! नेरइया णिज्जरापोग्गले न जाणंति न

णिज्जरा पोग्गलाणं) ते निर्जरा पुद्गलोना (नो) नहीं (किंचि) किंचित् (आणत्तं वा नाणत्तं वा ओमत्तं वा तुच्छत्तं वा गरुयत्तं वा लहुयत्तं वा) અન્યત્વ, ભિન્નત્વ, હીનત્વ, તુચ્છત્વ, ગુરુત્વ અથવા લઘુત્વને (जाणइ पासइ) જાણે છે, દેખે છે, (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं पुच्चइ) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે (छउमत्थेणं मणूसे) છદ્મસ્થ મનુષ્ય (तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं) તે નિર્જરા પુદ્ગલોના (नो) નહીં (किंचि) કાંઈ પણ (आणत्तं वा जाव जाणइ पासइ) અન્યત્વને યાવત્ જાણે છે, દેખે છે (एवं सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता समणा उसो) એ પ્રકારના સૂક્ષ્મ તે પુદ્ગલો કહ્યાં છે હે આયુષ્મન્ શ્રમણો ! (सव्वं लोगं वि य णं ते ओगाहित्ताणं चिट्ठंनि) તે સમસ્ત લોકની અવગાહના કરીને રહે છે

(नेरइयाणं भंते ! णिज्जरापोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति) હે ભગવન્ ! નારક નિર્જરા પુદ્ગલોને શું જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે ? (उदाहु) અથવા (न जाणंति, न पासंति, आहारेंति) નથી જાણતા નથી દેખતા અને આહાર કરે છે ? (गोयमा ! नेरइया णिज्जरा पोग्गले न जाणंति, न पासंति, आहारेंति) હે ગૌતમ ! નારક નિર્જરા પુદ્-

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम्, मनुष्याः खलु भदन्त ! तान् निर्जरापुद्गलान् किं जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति ? उताहो न जानन्ति न पश्यन्ति आहरन्ति ? गौतम ! अस्त्येके जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति, अस्त्येके न जानन्ति, न पश्यन्ति आहरन्ति, तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते-अस्त्येके जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति, अस्त्येके न जानन्ति न पश्यन्ति आहरन्ति ? गौतम ! मनुष्या द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-संज्ञिभूताश्च असंज्ञिभूताश्च, तत्र खलु ये ते

पासंति, आहारेंति) हे गौतम ! नारक निर्जरा पुद्गलों को जानते नहीं है, देखते नहीं है, आहार करते हैं (एवं जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) इसी प्रकार यावत् पंचेन्द्रियतिर्यंचयोनिक।

(मणूसाणं भंते ! ते णिज्जरापोग्गले) हे भगवन् ! मनुष्य उन निर्जरापुद्गलों को (किं जाणंति पासंति, आहारंति) क्या जानते-देखते और आहार करते हैं ? (उदाहु) अथवा (न जाणंति न पासंति, आहारंति) जानते नहीं, देखते नहीं, आहार करते हैं (गोयमा ! अत्थेगइया जाणंति पासंति, आहारंति) हे गौतम ! कोई-कोई जानते, देखते और आहार करते हैं (अत्थेगइया) कोई-कोई (न जाणंति, न पासंति, आहारेंति) नहीं जानते, नहीं देखते किन्तु आहार करते हैं (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-अत्थेगइया जाणंति पासंति, आहारेंति) किस हेतु से हे भगवन् ! ऐसा कहा जाता है कि-कोई-कोई जानते हैं, देखते हैं और आहार करते हैं (अत्थेगइया न जाणंति न पासंति, आहारेंति) कोई-कोई जानते नहीं, देखते नहीं, किन्तु आहार करते हैं ? (गोयमा ! मणूसा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा) हे गौतम ! मनुष्य दो प्रकार के कहे हैं, वे इस प्रकार (सण्णिभूया य असण्णिभूया य) संज्ञीभूत और असंज्ञीभूत (तत्थ णं जे ते

લોને જાણતા નથી, દેખતા નથી આહાર કરે છે (एवं जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) એ પ્રકારે યાવત્ પચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિક

(मणूसाणं भंते ! ते णिज्जरा पोग्गले) હે ભગવન્ ! તે નિર્જરા પુદ્ગલોને (किं जाणंति पासंति, आहारंति) શું જાણે દેખે અને આહાર કરે છે ? (उदाहु) અથવા (न जाणंति न पासंति आहारंति) જાણતા નથી, દેખતા નથી અને આહાર કરે છે. (गोयमा ! अत्थेगइया जाणंति पासंति, आहारंति) હે ગૌતમ ! કોઈ કોઈ જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે (अत्थेगइया) કોઈ કોઈ (न जाणंति-न पासंति आहारेंति) નથી જાણતા નથી દેખતા, અને આહાર કરે છે.

(से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-अत्थेगइया जाणंति, पासंति, आहारेंति) શા હેતુથી હે ભગવન્ ! એમ કહેવાય છે કે-કોઈ કોઈ જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે (अत्थेगइया न जाणंति न पासंति, आहारेंति) કોઈ કોઈ જાણતા નથી દેખતા નથી, પરંતુ આહાર કરે છે ?

(गोयमा ! मणूसा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा) હે ગૌતમ ! મનુષ્ય બે પ્રકારના કહ્યા છે, તેઓ આ પ્રકારે (सण्णिभूया य असण्णिभूया य) સંજ્ઞીભૂત અને અસંજ્ઞીભૂત

असंज्ञिभूतास्ते खलु न जानन्ति न पश्यन्ति, आहरन्ति, तत्र खलु ये ते संज्ञिभूतास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-उपयुक्ताश्च, अनुपयुक्ताश्च, तत्र खलु ये ते अनुपयुक्तास्ते खलु न जानन्ति न पश्यन्ति, आहरन्ति, तत्र खलु ये ते उपयुक्तास्ते खलु जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति, तत् एतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते अस्त्येके न जानन्ति न पश्यन्ति आहरन्ति, अस्त्येके जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति, वानव्यन्तरज्योतिष्का यथा नैरयिकाः, वैमानिकाः खलु भदन्त ! तान् निर्जरापुद्गलान् किं जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति ? यथा मनुष्याः, नवरं वैमानिका द्विविधाः

असण्णिभूया ते णं न जाणंति, न पासंति) उनमें जो असंज्ञीभूत हैं, वे नहीं जानते, नहीं देखते हैं (आहारेंति) आहार करते हैं (तत्थ णं जे सण्णिभूया ते दुविहा पण्णत्ता) उनमें जो संज्ञीभूत हैं, वे दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (उवउत्ता य अणुवउत्ता य) उपयोग से युक्त और उपयोग से रहित (तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता) उनमें जो उपयोग रहित हैं (ते णं न जाणंति, न पासंति) वे नहीं जानते, नहीं देखते हैं (आहारेंति) मगर आहार करते हैं (तत्थ णं जे ते उवउत्ता) उनमें जो उपयोग युक्त हैं (ते जाणंति पासंति आहारेंति) वे जानते हैं, देखते हैं और आहार करते हैं (से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ) इस हेतु से हे गौतम ! ऐसा कहा जाता है कि (अत्थेगइया न जाणंति, न पासंति; आहारेंति) कोई-कोई नहीं जानते, नहीं देखते, मगर आहार करते हैं (अत्थेगइया जाणंति पासंति, आहारेंति) कोई-कोई जानते-देखते हैं और आहार करते हैं।

(वाणमंतरजोइसिया जहा नेरइया) वानव्यन्तर और ज्योतिष्क, नारकों के समान (वेमाणियाणं भंते ! ते णिज्जरापोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति ?)

-(तत्थणं जे ते असण्णिभूया ते णं न जाणंति न पासंति) तेमां जे असंज्ञीभूत छे, तेओ जाणता के देखता नथी (आहारेंति) आहार करे छे (तत्थ णं जे सण्णिभूया ते दुविहा पण्णत्ता) तेओमां जेओ संज्ञीभूत छे तेओ बे प्रकारना कह्या छे (तं जहा) ते प्रकार (उवउत्ता य अणुवउत्ता य) उपयोगथी युक्त अने उपयोगथी रहित (तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता) तेओमां उपयोग रहित छे (ते णं न जाणंति न पासंति) तेओ जाणता नथी, देखता पण नथी (आहारेंति) पण आहार करे छे (तत्थणं जे ते उवउत्ता) तेओमां जे उपयोगयुक्त छे (ते जाणंति पासंति आहारेंति) तेओ जाणे छे, देखे छे अने आहार करे छे।

(से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ) ए हेतुथी हे गौतम ! एवुं कहेवाय छे के (अत्थेगइया न जाणंति न पासंति; आहारेंति) कोई कोई नथी जाणता, नथी देखता, पण आहार करे छे (अत्थेगइया जाणंति, पासंति आहारेंति) कोई जाणे-देखे छे अने आहार करे छे

(वाणमंतरजोइसिया जहा नेरइया) वानव्यन्तर अने ज्योतिष्क, नारकोना समान

(वेमाणियाणं भंते ! ते णिज्जरापोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति ?) हे भगवन्

प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—मायिमिथ्यादृष्टयुपपन्नकाश्च अमायिसम्यग्दृष्टयुपपन्नकाश्च, तत्र खलु ये ते मायिमिथ्यादृष्टयुपपन्नकास्ते खलु न जानन्ति न पश्यन्ति न आहरन्ति, तत्र खलु ये ते अमायिसम्यग्दृष्टयुपपन्नकास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अनन्तरोपपन्नकाश्च परम्परोपपन्नकाश्च, तत्र खलु ये ते अनन्तरोपपन्नकास्ते खलु न जानन्ति, न पश्यन्ति, आहरन्ति, तत्र खलु ये ते परम्परोपपन्नकास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा पर्याप्तकाश्च, अपर्याप्तकाश्च, तत्र खलु ये ते अपर्याप्तकास्ते खलु न जानन्ति न पश्यन्ति न आहरन्ति, तत्र खलु ये ते पर्याप्तकास्ते

हे भगवन्! वैमानिक उन निर्जरा पुद्गलों को क्या जानते–देखते और आहार करते हैं? (जहा मणूसा) मनुष्यों के समान (णवरं) विशेष (वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता) वैमानिक दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (माइ मिच्छद्दिट्ठि उववण्णगा य अमाइ सम्मद्दिट्ठि उववण्णगा य) मायी मिथ्यादृष्टि उत्पन्न और अमायिसम्यग्दृष्टि उत्पन्न (तत्थ णं जे ते माइ मिच्छद्दिट्ठि उववण्णगा) उनमें जो मायी मिथ्यादृष्टि उत्पन्न होते हैं (ते णं न जाणंति, न पासंति) वे नहीं जानते हैं, नहीं देखते हैं (आहारेंति) किन्तु आहार करते हैं (तत्थ णं जे ते अमाइ सम्मद्दिट्ठि उववण्णगा) उनमें जो अमायी सम्यग्दृष्टि उत्पन्न हैं (ते दुविहा पण्णत्ता) वे दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (अणंतरोववण्णगा य परंपरोववण्णगा य) अनन्तर उत्पन्न और परम्परा–उत्पन्न (तत्थ णं जे ते अणंतरोववण्णगा) उनमें जो अनन्तरोपपन्न हैं (ते णं न जाणंति, न पासंति, आहारेंति) वे नहीं जानते हैं, नहीं देखते हैं, और आहार करते हैं (तत्थ णं जे ते परंपरोववण्णगा ते दुविहा पण्णत्ता) उनमें जो परंपरोपपन्न हैं, वे दो प्रकार के कहे गए हैं (जहा) वे इस प्रकार (पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य)

વૈમાનિક તે નિર્જરા પુદ્ગલોને શું જાણે-દેખે અને આહાર કરે છે? (जहा मणूसा) માણુસોની સમાન (णवरं) વિશેષ (वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता) વૈમાનિક બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ રીતે (साइमिच्छद्दिट्ठी उववण्णगा य अमायी सम्मद्दिट्ठी उववण्णगाय) માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન અને અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન (तत्थ णं जे ते माइ मिच्छद्दिट्ठि उववण्णगा) તેઓમાં જે માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન છે (ते णं न जाणंति न पासंति) તેઓ જાણતા નથી તેમજ દેખતા પણ નથી (आहारेंति) પરન્તુ આહાર કરે છે (तत्थ णं जे ते अमायी मिच्छद्दिट्ठि उववण्णगा) તેઓમાં જે અમાયી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન છે (ते दुविहा पण्णत्ता) તેઓ બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે (अणंतरोववण्णगा य परंपरोववण्णगा य) અનન્તર ઉત્પન્ન અને પરંપરા–ઉત્પન્ન (तत्थ णं जे ते अणंतरोववण्णगा) તેઓમાં જે અનન્તરોપપન્ન છે (ते णं न जाणंति न पासंति, आहारेंति) તેઓ નથી જાણતા, નથી દેખતા, આહાર કરે છે (तत्थ णं जे ते परंपरोववण्णगा से दुविहा पण्णत्ता) તેઓમાં જે પરંપરોપપન્ન છે, તેઓ બે પ્રકારના કહેલા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે

द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा उपयुक्ताश्च अनुपयुक्ताश्च, तत्र खलु ये ते अनुपयुक्तास्ते खलु न जानन्ति न पश्यन्ति आहरन्ति, तत्र खलु ये ते उपयुक्तास्ते खलु जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति, तद् एतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते–अस्त्येके जानन्ति यावद् अस्त्येके आहरन्ति ॥ सू० ६ ॥

टीका–अथेन्द्रियविषयाधिकारात्तद्विशेषं दशमं द्वारं प्ररूपयितुमाह–'अणगारस्स णं भंते ! भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स' हे भदन्त ! अनगारस्य खलु श्रमण-

पर्याप्तक और अपर्याप्तक (तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा) उनमें जो अपर्याप्त हैं (ते णं न जाणंति, न पासंति) वे नहीं जानते हैं, नहीं देखते हैं और (आहारेंति) आहार करते हैं (तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा) उनमें जो पर्याप्त हैं (ते दुविहा पण्णत्ता) वे दो प्रकार के कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (उवउत्ता य अणुवउत्ता य) उपयुक्त–उपयोग लगाए हुए और अनुपयुक्त अर्थात् जिन्होंने उपयोग न लगाया हो (तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता) उनमें जो अनुपयुक्त हैं (ते णं न जाणंति, न पासंति) वे नहीं जानते, नहीं देखते (आहारेंति) और आहार करते हैं (तत्थ णं जे ते उवउत्ता) उनमें जो उपयुक्त हैं (ते णं जाणंति पासंति) वे जानते हैं देखते हैं (आहारेंति) आहार करते हैं (से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ) इस हेतु से हे गौतम ! ऐसा कहा जाता है कि (अत्थेगइया जाणंति, जाव अत्थेगइया आहारेंति) कोई जानते हैं, यावत् कोई आहार करते हैं।

टीकार्थ–इन्द्रियों के विषय का प्रकरण होने से उसी के संबंधमें विशेष वक्तव्यता प्रकट करने के लिए दशम द्वार की प्ररूपणा की जाती है–

जिसने अपनी आत्माको ज्ञान, दर्शन और चारित्र से तथा विशिष्ट तपस्या

(पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य) પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક (तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा) તેમા જે અપર્યાપ્તક છે (ते णं न जाणंति, न पासंति) તેઓ નથી જાણુતા, નથી દેખતા (आहारेंति) આહાર કરે છે (तत्थ णं जे ते पज्जतगा) તેમાં જે પર્યાપ્તક છે (ते दुविहा पण्णत्ता) તે બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તેઓ આ પ્રકારે છે (उवउत्ता य अणुवउत्ताय) ઉપયુક્ત અને ઉપયોગ કરાએલા અને અનુપયુક્ત અર્થાત્ જેઓએ ઉપયોગ ન કર્યો હાય (तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता) તેઓમાં જે અનુપયુક્ત છે (तेणं न जाणंति न पासंति) તેઓ નથી જાણુતા કે નથી દેખતા (आहारेंति) આહાર કરે છે (तत्थ णं जे ते उवउत्ता) તેઓમાં જે ઉપયુક્ત છે (ते णं जाणंति पासंति) તેઓ જાણે છે, દેખે છે (आहारेंति) આહાર કરે છે (से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ) એ હેતુથી હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે (अत्थेगइया जाणंति जाव अत्थेगइया आहारेंति) કોઈ કોઈ જાણે છે, યાવત્ કોઇ કોઈ આહાર કરે છે

ટીકાર્થ–ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રકરણ હોવાથી તેમના સમ્બન્ધમાં વિશેષ વક્તવ્યતા પ્રગટ કરવા માટે દશમ દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે–

જેમણે પોતાના આત્માને જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રથી તથા વિશિષ્ટ તપસ્યાથી ભાવિત

स्य भावितात्मनः-भावितो वासित आत्मा ज्ञानदर्शनचारित्रैस्तपोविशेषैश्च येन स भावितात्मा तस्य मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतस्य 'जे चरमणिज्जरा पोग्गला, सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता' ये चरमाः-शैलेशीकालान्त्यसमयभाविनो निर्जराः पुद्गलाः-दूरीभूतकर्मभावाः सन्ति सूक्ष्माः-परमाणवः खलु ते पुद्गलाः अतीन्द्रियाः किम् प्रज्ञप्ताः ? प्ररूपिताः ? 'समणाउसो !' भो श्रमण ! आयुष्मन् ! अथ च 'सव्वंलोगं पि य णं ते ओगाहित्ता णं चिट्ठंति ?' सर्वं लोकमपि च खलु ते निर्जराः पुद्गलाः किम् अवगाह्य व्याप्य तिष्ठन्ति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त-सत्यम् एतत् 'अणगारस्स भावियप्पणो मारणंतियसमुग्घाएणं समोहयस्स' अनगारस्य भावितात्मनो मारणान्तिकसमुद्घातेन समवहतस्य-समवघातं कृतवतः, 'जे चरमा णिज्जरा पोग्गला' ये चरमाः-शैलेशीकालान्त्यसमयभाविनः, निर्जराः कर्मणां पुद्गलाः-व्यपगतकर्मभावशक्तयः, परमाणवः 'सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता समणाउसो !' सूक्ष्माः-अतीन्द्रियाः खलु ते पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः भो श्रमण ! आयुष्मन् ! गौतम ! अथ च 'सव्वंलोगं पि य णं ओगाहित्ता णं चिट्ठंति' सर्वं लोकमपि च खलु अवगाह्य-व्याप्य

से भावित किया हो, वह श्रमण भावितात्मा अनगार कहलाता है। वह अनगार जब मारणान्तिक समुद्घात से समवहत होता है, तब उसके जो चरम अर्थात् शैलेशी अवस्था के अन्तिम समय में होने वाले पुद्गल हैं, जिनका कर्म-पर्याय दूर हो गया है, वे क्या सूक्ष्म अर्थात् अतीन्द्रिय होते हैं ? हे आयुष्मन् श्रमण ! वे पुद्गल क्या सम्पूर्ण लोक को व्याप्त करके रहते हैं ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम, हां, सत्य है। मारणान्तिक समुद्घात से समवहत एवं भावितात्मा अनगार के जो चरम अर्थात् शैलेशी अवस्था के अन्तिम कालभावी निर्जरा पुद्गल हैं-जो कर्मरूप परिणमन से मुक्त हो गए हैं, वे पुद्गल, हे आयुष्मन् श्रमण गौतम ! सूक्ष्म होते हैं और सम्पूर्ण लोक को अवगाहन करके रहते हैं।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! जो मनुष्य छद्मस्थ है, अर्थात्

કરેલ છે તે શ્રમણ ભાવિતાત્મા અનગાર કહેવાય છે. તે અનગાર જ્યારે મરણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમવહત થાય છે, ત્યારે તેના જે ચરમ અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમ સમયમાં થનારા પુદ્ગલ છે, જેઓના કર્મ પર્યાય દૂર થઈ ગયા છે તેઓ શું સૂક્ષ્મ અર્થાત્ અતીન્દ્રિય હોય છે ? હે આયુષ્યમન્ શ્રમણ ! તે પુદ્ગલો શું સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરીને રહે છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! હા, એ સત્ય છે. મારણાન્તિક સમુદ્ઘાતથી સમહવત તેમજ ભાવિતાત્મા અનગારના જે ચરમ અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમકાલ ભાવી નિર્જરા પુદ્ગલ છે-જેના કર્મ રૂપ પરિણમનથી મુક્ત થયેલ છે. તે પુદ્ગલો, હે આયુષ્યમન્ ! શ્રમણ ગૌતમ ! સૂક્ષ્મ હોય છે અને સંપૂર્ણ લોકની અવગાહના કરીને રહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! જે મનુષ્યો છદ્મસ્થ છે અર્થાત્

तिष्ठन्ति, गौतमः पृच्छति-'छउमत्थेणं भंते ! मणूसे तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं किं आणत्तं वा नाणत्तं वा' हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु-विशिष्टावधिज्ञानरहितः मनुष्यः, नतु केवलीतिभावः शैलेशीकालान्त्यभाविनां तेषां निर्जरापुद्गलानां किम् अन्यत्वं वा-उभयोः श्रमणयोः सम्बन्धिनां निर्जरापुद्गलानां परस्परं भिन्नत्वमित्यर्थः, नानात्वं वा-अन्यानपेक्षमेकस्यैव वर्णादिप्रयुक्तं वैचित्र्यमितिभावः, 'ओमत्तं वा तुच्छत्तं वा, गुरुयत्तं वा, लहुयत्तं वा जाणइ पासइ ?' अवमत्वं वा-हीनत्वं, तुच्छत्वं वा साररहितत्वम्, गुरुत्वं वा, लघुत्वं वा जानाति, पश्यति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः न युक्त्योपपन्नः, छद्मस्थमनुष्यो न तेषां निर्जरापुद्गलानामन्यत्वादिकं जानातीतिभावः, गौतमः पृच्छति-'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-छउमत्थेणं मणूसे तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं णो किंचि आणत्तं वा णाणत्तं वा ओमत्तं वा तुच्छत्तं वा गरुयत्तं वा लहुयत्तं वा जाणइ पासइ ?' हे भदन्त ! तत्-अथ, केनार्थेन-कथं तावद्, एवम्-उक्तप्रकारेण उच्यते-छद्मस्थः खलु मनुष्य-

विशिष्ट अवधिज्ञान एवं केवलज्ञान से रहित है, वह शैलेशी अवस्था के अन्तिम समय संबंधी उन निर्जरा-पुद्गलों के अन्यत्व को जानता है ? अर्थात् ये पुद्गल अमुक श्रमण के हैं और ये निर्जरा पुद्गल अमुक साधु संबंधी हैं, इस भिन्नता को जान सकता है ? क्या वह उन पुद्गलों में रहे हुए वर्णादि के भेद को अर्थात् नानात्व को पहचान सकता है ? इसी प्रकार क्या उनको हीनता, तुच्छता अर्थात् निस्सारता, गुरुता या लघुता को जानता है ?

भगवान्-हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है अर्थात् यह बात युक्तिसंगत नहीं है। छद्मस्थ, मनुष्य उन निर्जरा-पुद्गलों के अन्यत्व या भिन्नत्व आदि को नहीं जान सकता।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! किस कारण से ऐसा कहा जाता है कि छद्मस्थ मनुष्य उन निर्जरा-पुद्गलों के अन्यत्व को, भिन्नत्व को, हीनता को, तुच्छता

વિશિષ્ટ અવધિ જ્ઞાન તેમજ કેવલજ્ઞાનથી રહિત છે, તે શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમ સમય સંબન્ધી તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વને જાણે છે? અર્થાત્ આ પુદ્ગલ અમુક શ્રમણના છે અને આ નિર્જરા પુદ્ગલ અમુક સાધુ સમ્બન્ધી છે, એ ભિન્નતાને જાણી શકે છે? શું તે તે પુદ્ગલોમાં રહેલા વર્ણાદિના ભેદને અર્થાત્ નાનાત્વને ઓળખી શકે છે? એજ પ્રકારે શું તેમની હીનતા, તુચ્છતા અર્થાત્ નિઃસારતા, ગુરૂતા અગર લઘુતાને જાણે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ અર્થાત્ આ વાત યુક્તિ સંગત નથી. છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વ અગર ભિન્નત્વ આદિને નથી જાણી શકતા

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! શા કારણે એમ કહેવાય છે કે છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વને, ભિન્નત્વને, હીનતાને, તુચ્છતાને તથા ગુરૂતાને અને લઘુતાને નથી જાણતા?

स्तेषां निर्जरापुद्गलानां नो किञ्चिद् अन्यत्वं वा नानात्वं वा अवमत्वं वा तुच्छत्वं वा गुरुत्वं वा लघुत्वं वा जानाति पश्यतीति ? भगवानाह–'देवे वि य णं अत्थेगइए जे णं तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं' देवोऽपि च खलु अस्त्येककः यः खलु तेषां निर्जरापुद्गलानाम् 'णो किंचि आणत्तं वा णाणत्तं वा ओमत्तं वा तुच्छत्तं वा गरुयत्तं वा लहुयत्तं वा जाणइ पासइ' नो किञ्चिद् अन्यत्वं वा नानात्वं वा अवमत्वं वा तुच्छत्वं वा गुरुत्वं वा लघुत्वं वा जानाति पश्यति, 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ–' हे गौतम ! तत्–अथ तेनार्थेन एवम्–उक्तप्रकारेण उच्यते यत् 'छउमत्थेणं मणूसे तेसिं णिज्जरा पोग्गलाणं णो किंचि आणत्तं वा जाव जाणइ पासइ' छद्मस्थः खलु मनुष्यस्तेषां निर्जरापुद्गलानां नो किञ्चिद् अन्यत्वं वा यावद्–नानात्वं वा, अवमत्वं वा तुच्छत्वं वा, गुरुत्वं वा लघुत्वं वा जानाति पश्यति 'एवं सुहुमाणं ते पोग्गला पण्णत्ता समणाउसो ! सव्वलोगं पि य णं ते ओगाहित्ताणं चिट्ठंति' एवम्–उक्तरीत्या एतावन्मानेन सूक्ष्माः खलु ते पुद्गलाः–निर्जरापुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, भो श्रमण ! आयुष्मन ! सर्वं लोकमपि च खलु ते–अत्यन्तसूक्ष्माः पुद्गलाः न तु बादररूपाः अवगाह्य–व्याप्य तिष्ठन्ति, तथा च देवानां मनुष्येभ्यः पटुतरेन्द्रियसत्त्वात्, यदा देवस्यापि कस्यचित् कर्मपुद्गलविषयकावधिज्ञानविकलत्वात् तेषां निर्जरा पुद्गलानां न किञ्चिदपि अन्यत्वादिविषयकज्ञानं भवति

को तथा गुरुता और लघुता को नहीं जानता–देखता है ?

भगवान्–हे गौतम ! कोई–कोई देव भी ऐसा होता है जो उन निर्जरा–पुद्गलों के अन्यत्व को, नानात्व को, हीनत्व को तथा तुच्छत्व, गुरुत्व अथवा लघुत्व को नहीं जानता-देखता है, इस कारण हे गौतम ! ऐसा कहा जाता है कि छद्मस्थ मनुष्य उन निर्जरा पुद्गलों के नानात्व आदि को नहीं जानता और नहीं देखता है। हे आयुष्मन् श्रमण ! वे निर्जरा पुद्गल इतने सूक्ष्म होते हैं और सम्पूर्ण लोक को व्याप्त करके रहे हुए हैं। तात्पर्य यह है कि वे, मनुष्यों की अपेक्षा अधिक पटुइन्द्रियों वाले होते हैं और जब कोई–कोई देव भी उन कर्मपुद्गलों के अन्यता आदि को अवधिज्ञान से नहीं जान सकता एवं अवधि-दर्शन से नहीं देख सकता तो मनुष्य की तो बात ही क्या है ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! કોઇ કોઈ દેવ પણ એવા હોય છે. જે તે નિર્જરા પુદ્ગલોના અન્યત્વને, નાનાત્વને, હીનત્વને તથા તુચ્છત્વ, ગુરૂત્વ. અથવા લઘુત્વને જાણતા દેખતાનથી, એ કારણે હે ગૌતમ ! એવું કહેવાય છે કે છદ્મસ્થ મનુષ્ય એ નિર્જરા પુદ્ગલોના નાનાત્વ આદિને નથી જાણતા અને દેખતા પણ નથી. હે આયુષ્મન્ શ્રમણ ! તે નિર્જરા પુદ્ગલો એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે અને સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરીને રહેલા હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે દેવ મનુષ્યો અપેક્ષાએ અધિક પટુ ઈન્દ્રિયોવાળા હોય છે અને જ્યારે કોઈ કોઇ દેવ પણ તે પુદ્ગલો, અન્યતા આદિને અવધિજ્ઞાનથી નથી જાણી શકતા તેમજ અવધિદર્શનથી નથી દેખી શકતા તો પછી માણુસની તો વાત જ શી છે.

मनुष्यस्य कथैव का? इतिभावः। अथ सर्वलोकस्पर्शिनस्ते शैलेशीसमयान्त्यकालभाविनः पुद्गला इत्यतो गौतमः पुनः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते! निज्जरा पोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति?' हे भदन्त! नैरयिकाः खलु तान् निर्जरा पुद्गलान्-अत्यन्तसूक्ष्मापगत-कर्मभावपुद्गलान् किं जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति? उदाहु न जाणंति न पासंति आहारेंति?' उताहो तथाविध कर्मनिर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति अपितु केवलमाहरन्ति? भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! 'नेरइया णिज्जरा पोग्गले न जाणंति न पासंति आहारेंति' नैरयिकाः निर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति अपितु केवलम् आहरन्त्येव पुद्गलानां विचित्रपरिणमनस्वभावतया आहाररूपतयापि तेषां परिणमस्य संभवात् तेषां निर्जरापुद्गलविषयकज्ञानदर्शनासंभवात्, 'एवं जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं' एवम्-नैरयिका इव यावद्-असुरकुमारादिदशभवनपतयः, पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियाः विकलेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः खलु कर्मनिर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति अपि तु केवलमाहर-

---

शैलेशी अवस्था के अन्तिम समयवर्ती वे पुद्गल समस्त लोक को स्पर्श करते हैं, अतएव गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-भगवन्! क्या नारक उन निर्जरा पुद्गलों को, जो अत्यन्त सूक्ष्म होते हैं और कर्मपर्याय से रहित हो चुके हैं, जानते और देखते हैं, और आहार करते हैं अथवा नहीं जानते, नहीं देखते किन्तु आहार करते हैं?

भगवान्-हे गौतम! नारक जीव उन निर्जरा-पुद्गलों को नहीं जानते, नहीं देखते हैं, केवल उनका आहार करते हैं। पुद्गलों का स्वभाव विचित्र होता है, अत एव आहार रूपमें भी उनका परिणमन होना संभव है। किन्तु उनका ज्ञान और दर्शन उन्हें नहीं हो सकता।

इसी प्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यंचों तक जानना चाहिए, अर्थात् नारकों के ही समान असुरकुमार आदि भवनपतियों को, पृथिवीकायिक आदि एकेन्द्रियों को, विकलेन्द्रियों को तथा पंचेन्द्रिय तिर्यंचों को भी उन निर्जरापुद्गलों का ज्ञान और

શૈલેશી અવસ્થાના અન્તિમ સમયવર્તી તે પુદ્ગલો સમસ્ત લોકનો સ્પર્શ કરે છે, તેથી જ ગૌતમસ્વામી ફરી પ્રશ્ન કરે છે-ભગવન્! શું નારક તે નિર્જરા પુદ્ગલોને, જે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોય છે અને કર્મ પર્યાયોથી રહિત થયેલ છે, જાણે છે અને દેખે છે અને આહાર કરે છે અથવા નથી જાણતા, નથી દેખતા પરન્તુ આહાર કરે છે?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ! નારકજીવ તે નિર્જરા પુદ્ગલોને નથી જાણતા, નથી દેખતા, કેવળ તેમનો આહાર કરે છે. પુદ્ગલોનો સ્વભાવ વિચિત્ર હોય છે, તેથી જ આહારરૂપમાં પણ તેમનુ પરિણમન થવું સંભવ છે. પણ તેમનું જ્ઞાન અને દર્શન તેમને નથી થઈ શકતું. એ જ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો સુધી જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ નારકોની જ સમાન અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચે-

न्त्येव तेषामपि निर्जरापुद्गलविषयकज्ञानदर्शनासंभवात्, तथा च निर्जरापुद्गलानामत्यन्तसूक्ष्मतया नयनाद्यगोचरत्वात् नैरयिकादीनाञ्च कार्मणशरीरपुद्गलालम्बनावधिज्ञानशून्यत्वात्, गौतमः पृच्छति–'मणूसा णं भंते ते निज्जरा पोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति ?' हे भदन्त ! मनुष्याः खलु तान् निर्जरापुद्गलान् किं जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति ?' हे भदन्त ! मनुष्याः खलु तान् निर्जरापुद्गलान् किं जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति ? 'उदाहु न जाणंति न पासंति, आहारेंति' उताहो न जानन्ति न पश्यन्ति अपितु केवलमाहरन्त्येव ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'अत्थेगइया जाणंति पासंति आहारेंति' अस्त्येके केचन मनुष्याः कर्मनिर्जरापुद्गलान् जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति, 'अत्थेगइया न जाणंति न पासंति, आहारेंति' अस्त्येके केचन मनुष्याः निर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति अपितु केवलमाहरन्त्येव, गौतमस्तत्र प्रश्नयति–'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–अत्थेगइया जाणंति पासंति आहारेंति' हे भदन्त ! तत्–अथ केनार्थेन–कथं तावद् एवम्–उक्तरीत्या उच्यते तत्–अस्त्येके केचन मनुष्याः जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति 'अत्थेगइया न जाणंति न पासंति आहारेंति ?'

दर्शन नहीं होता, वे केवल उन पुद्गलों का आहार कर सकते हैं। क्योंकि वे निर्जरापुद्गल अतीव सूक्ष्म होने के कारण नेत्र आदि के गोचर नहीं होते और नारक आदि उन कार्मणपुद्गलों को जानने वाले अवधिज्ञान से रहित होते हैं।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! क्या मनुष्य उन निर्जरा-पुदगलों को जानते-देखते और आहार करते हैं अथवा नहीं जानते और नहीं देखते हुए आहार करते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! कोई–कोई मनुष्य जानते–देखते हैं और आहार करते हैं, कोई-कोई नहीं जानते और नहीं देखते, परन्तु आहार करते हैं।

गौतमस्वामी–इसका कारण पूछते हुए प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! किस हेतु से ऐसा कहा जाता है कि कोई मनुष्य तो जानते, देखते और आहार

न्द्रिय तिर्यंयोने पणु से निर्जरा पुद्गलोना ज्ञान अने दर्शन नथी थतां, ते केवळ ते पुद्गलोनो आहार करी शके छे. केमके ते निर्जरा पुद्गलो खूब सूक्ष्म होवाना कारणे आंख वगेरेथी देखाता नथी अने नारक आदि ते कार्मण पुद्गलोने जणावनार अवधिज्ञानथी रहित होय छे.

श्री गौतमस्वामी–भगवन् ! शुं मनुष्य ते निर्जरा पुद्गलोने जाणे छे, देखे छे अने आहार करे छे, अथवा नथी जाणुता नथी देखता पणु आहार करे छे ?

श्री भगवान्–गौतम ! कोई कोई मनुष्य तो जाणे छे देखे छे अने आहार करे छे. कोइ कोई नथी जाणुता नथी देखता परंतु आहार करे छे.

गौतमस्वामी–तेनुं कारणु पूछता प्रश्न करे छे के हे भगवन् शा हेतुथी एम कहेवाय छे के कोई कोइ मनुष्य तो जाणे छे देखे छे, अने आहार करे छे. तथा कोई मनुष्य नथी जाणुता नथी देखता अने आहार करे छे ?

अस्त्येके-केचन मनुष्याः न जानन्ति न पश्यन्ति अपितु केवलमाहरन्त्येव ? भगवानाह-'गोयमा !' गौतम ! 'मणूस्सा दुविहा पण्णत्ता' मनुष्या द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा-सण्णिभूया य, असण्णिभूया य' तद्यथा-संज्ञिभूताश्च, असंज्ञिभूताश्च, तत्र संज्ञिनश्चभूताः संज्ञिभूताः-संज्ञित्वं प्राप्ता इत्यर्थः, संज्ञिनश्चात्र विशिष्टावधिज्ञानिनो गृह्यन्ते येषां ते कार्मणशरीरपुद्गला अवधिज्ञानालम्बनतां भजन्ते, संज्ञिव्यतिरिक्ता असंज्ञिभूताः व्यपदिश्यन्ते, 'तत्थ णं जे ते असण्णिभूया ते णं न जाणंति, न पासंति, आहारेंति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये तावद् असंज्ञिभूता मनुष्यास्ते खलु कर्मनिर्जरापुद्गलान् न जानन्ति, न पश्यन्ति अपितु केवलमाहरन्ति, तेषां विशिष्टावधिज्ञानविकलत्वात्, 'तत्थ णं जे ते सण्णिभूया ते दुविहा पण्णत्ता' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये तावत् संज्ञिभूता मनुष्यास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा-उवउत्ता य, अणुवउत्ता य' तद्यथा-उपयुक्ताश्च अनुपयुक्ताश्च, तत्र उपयुक्ता उपयोगवन्तः, तद्भिन्ना अनुपयोगवन्तोऽनुपयुक्ता व्यपदिश्यन्ते, 'तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता ते णं न जाणंति न पासंति, आहारेंति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये तावद् अनुपयुक्ता मनुष्यास्ते खलु कर्म-

करते हैं तथा कोई मनुष्य नहीं जानते और नहीं देखते हुए ही आहार करते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! मनुष्य दो प्रकार के होते हैं-संज्ञिभूत और असंज्ञिभूत। जो संज्ञी हों वे संज्ञिभूत और जो असंज्ञी हों वे असंज्ञिभूत । यहां संज्ञी का अर्थ है वे अवधिज्ञानवान् मनुष्य जिनका अवधिज्ञान कार्मण-पुद्गलों को जान सकता है। जो मनुष्य इस प्रकार के अवधिज्ञान से रहित हों वे असंज्ञिभूत कहलाते हैं। इन दोनों प्रकार के मनुष्यों में जो असंज्ञिभूत मनुष्य हैं, वे उन पुद्गलों को नहीं जानते और नहीं देखते हैं, केवल उनका आहार करते हैं। जो मनुष्य संज्ञिभूत हैं, वे भी दो प्रकार के होते हैं, यथा-उपयुक्त और अनुपयुक्त। जिन्होंने उपयोग लगा रक्खा हो वे उपयुक्त कहलाते हैं और जिन्होंने उपयोग न लगा रक्खा हो वे अनुपयुक्त कहलाते हैं। जो मनुष्य संज्ञिभूत तो हैं मगर उपयोग शून्य हैं, अर्थात् जिन्होंने उधर उपयोग नहीं लगा रक्खा है, वे

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! માણુસ બે જાતના હોય છે-સંજ્ઞીભૂત અને અસંજ્ઞીભૂત જે સંજ્ઞી હોય તે સંજ્ઞીભૂત અને અસંજ્ઞી હોય તે અસંજ્ઞીભૂત અહીં સંજ્ઞીનો અર્થ છે તે અવધિજ્ઞાનવાન્ મનુષ્ય જેમનું અવધિજ્ઞાન કાર્મણ પુદ્ગલોને જાણી શકે છે. જે માણુસ આ પ્રકારના અવધિજ્ઞાનથી રહિત હોય તેઓ અસંજ્ઞિભૂત કહેવાય છે આ બન્ને પ્રકારના મનુષ્યોમાં જે, અસંજ્ઞિભૂત મનુષ્ય છે, તેઓ તે પુદ્ગલોને નથી જાણતા અને દેખતા પણ નથી, કેવળ તેમનો આહાર કરે છે. જે મનુષ્ય સંજ્ઞિભૂત છે, તેઓ પણ બે પ્રકારના હોય છે, જેમ કે ઉપયુક્ત, અને અનુપયુક્ત જેઓએ ઉપયોગ કરેલો હોય તેઓ ઉપયુક્ત કહેવાય છે અને જેઓએ ઉપયોગ ન કર્યો હોય તેઓ અનુપયુક્ત કહેવાય છે જે મનુષ્ય સંજ્ઞિભૂત તો છે પણ ઉપયોગ શૂન્ય છે, અર્થાત્ જેઓએ ઉપયોગ નથી કરી રાખ્યો, તેઓ

निर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति, अपितु केवलमाहरन्ति, 'तत्थ णं जे ते उवउत्ता ते णं जाणंति, पासंति, आहारेंति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये तावद् उपयुक्ता मनुष्यास्ते कर्मनिर्जरापुद्गलान् अति सूक्ष्मानपि विशिष्टावधिज्ञानेन जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति, प्रकृतमुपसंहरन्नाह-'से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-अत्थेगइया न जाणंति न पासंति, आहारेंति' हे गौतम ! तत्-तस्मात्कारणात्, एतेनार्थेन एवम्-उक्तरीत्या उच्यते यद्-अस्त्येके केचन मनुष्या न जानन्ति न पश्यन्ति अपितु केवलमाहरन्ति, 'अत्थेगइया जाणंति पासंति आहारेंति' अस्त्येके केचन मनुष्या, जानन्ति, पश्यन्ति, आहरन्तीति, 'वाणमंतरजोइसिया जहा नेरइया' वानव्यन्तरज्योतिष्काः यथा नैरयिकाः प्रतिपादितास्तथा प्रतिपत्तव्याः,

गौतमः पृच्छति-'वेमाणिया णं भंते ! ते निज्जरा पोग्गले किं जाणंति पासंति आहारेंति ?' हे भदन्त ! वैमानिकाः खलु तान् कर्मनिर्जरापुद्गलान् अत्यन्तसूक्ष्मरूपान् किं जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति ? किं वा न जानन्ति न पश्यन्ति आहरन्ति ? इति प्रश्नाशयः, भगवानाह-'जहा मणूसा' यथा मनुष्याः प्रतिपादितास्तथा प्रतिपत्तव्याः, किन्तु-'णवरं वेमाणिया दुविहा

उन पुद्गलों को नहीं जानते और नहीं देखते हैं, केवल उनका आहार करते हैं। किन्तु जो उपयुक्त हैं, वे मनुष्य उन पुद्गलों को अवधिज्ञान से जानते हैं, देखते हैं और जान-देखकर आहार करते हैं। इस हेतु से, हे गौतम ! ऐसा कहा गया है कि कोई-कोई मनुष्य नहीं जानते और नहीं देखते हुए उन निर्जरा पुद्गलों का आहार करते हैं और कोई-कोई मनुष्य जानते-देखते हुए आहार करते हैं।

वाणव्यन्तर देवों की वक्तव्यता नारकों के समान समझनी चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! वैमानिक देव उन निर्जरा-पुद्गलों को जो अतीव सूक्ष्म स्वरूप वाले होते हैं, क्या जानते और देखते हुए आहार करते हैं अथवा नहीं जानते, नहीं देखते किन्तु आहार करते हैं ?

भगवान्-जैसा मनुष्यों के संबंध में कहा है, वैसा ही वैमानिकों के संबंध में

એ પુદ્ગલોને નથી જાણતા અને નથી દેખતા કેવળ તેમનો આહાર કરે છે. કિન્તુ જે ઉપયુક્ત છે, તે માણસો તે પુદ્ગલોને અવધિજ્ઞાનથી જાણે છે, દેખે છે અને જાણીદેખીને આહાર કરે છે. એ હેતુથી, હે ગૌતમ ! એવું કહેલું છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય નથી જાણતા અને નથી દેખતા છતાં એ નિર્જરા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે અને કોઈ કોઈ મનુષ્ય જાણીદેખીને પણ આહાર કરે છે.

વાણવ્યન્તર દેવોની વક્તવ્યતા નારકોના સમાન સમજવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવ તે નિર્જરા પુદ્ગલોને કે જે અતીવ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળા હોય છે, શું જાણી અને દેખીને આહાર કરે છે અથવા નહીં જાણતાં નહીં દેખતા છતાં આહાર કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ ! જેવું માણસના સમ્બન્ધમાં કહ્યુ છે, તેવું જ વૈમાનિકોના

पण्णत्ता' नवरम्-मनुष्यापेक्षया विशेषस्तु-वैमानिकाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा-माइमिच्छ-दिट्ठी उववण्णगा य, अमाइसम्मदिट्ठी उववण्णगा य' तद्यथा-मायिमिथ्यादृष्टयुपपन्नकाश्च, अमायिसम्यग्दृष्टयुपपन्नकाश्च, तत्र तृतीयकषायो मायापदवाच्यः, तृतीयकषायरूपा च माया-तदन्येषामपि कषायाणामुपलक्षणम्, सा माया अस्त्येषां ते मयिन उत्कटरागद्वेषवन्तस्ते च ते मिथ्यादृष्टयश्चेति मायिमिथ्यादृष्टयस्तथाभूता उपपन्नकाः-उपपन्ना इति मायिमिथ्यादृष्टयुपपन्न-कास्तद्भिन्ना अमायिसम्यग्दृष्टयुपपन्नका बोध्याः, तत्र मायिमिथ्यादृष्टयुपपन्नकपदेन नवग्रैवे-यकपर्यन्ता वैमानिका गृह्यन्ते, अमायिसम्यग्दृष्टयुपपन्नकपदेन तु अनुत्तरौपपातिका वैमानिका गृह्यन्ते, 'तत्थ णं जे ते माइमिच्छदिट्ठी उववण्णगा ते णं न जाणंति न पासंति, न आहारे ति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये ते मायिमिथ्यादृष्टयुपपन्नका नवग्रैवेयकान्ता वैमानिकाः सन्ति ते खलु कर्मनिर्जरापुद्गलान् अत्यन्तसूक्ष्मत्वात् न जानन्ति, न पश्यन्ति, न आहरन्ति, किन्तु-'तत्थ णं जे ते अमाइसम्मदिट्ठी उववण्णगा ते दुविहा पण्णत्ता' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये

भी कहलेना चाहिए। मनुष्यों की अपेक्षा वैमानिकों के विषय में विशेष वक्तव्य यह है कि-वैमानिक देव दो प्रकार के होते हैं, यथा-मायामिथ्यादृष्टि-उपपन्नक और अमायिसम्यग्दृष्टि-उपपन्नक। यहां माया नामक जो तीसरा कषाय है, उसके ग्रहण से अन्य सभी कषायों का ग्रहण करलेना चाहिए। जिनमें माया कषाय विद्यमान हो उन्हें मायी कहते हैं और ऐसे मिथ्यादृष्टियों को मायि मिथ्यादृष्टि समझना चाहिए। जो मायिमिथ्यादृष्टि रूपमें उत्पन्न हुए हों, वे मायिमिथ्यादृष्टि-उपपन्नक कहे जाते हैं और उनसे जो विपरीत हों, वे अमा-यिसम्यग्दृष्टि-उपपन्नक कहलाते हैं। मायिमिथ्यादृष्टि-उपपन्नक नवग्रैवेयक तक के देवों में पाये जा सकते हैं। और अमायिसम्यग्दृष्टि-उपपन्नक शब्द से अनु-त्तर विमानों तक के देवों में पाये जा सकते हैं। यहां यह बात ध्यानमें रखनी है कि नवग्रैवेयक के और उससे पहले सौधर्मकल्प आदि के देव भी कोई-कोई

संबन्धमा पण कही देवु जोईએ. મનુષ્યોની અપેક્ષાએ વૈમાનિકોના વિષયમાં વિશેષ વક્તવ્ય એ છે કે વૈમાનિક દેવ બે પ્રકારના હોય છે જેમ કે માયિ મિથ્યાદૃષ્ટિ-ઉપપન્નક અને અમાયિમિથ્યાદૃષ્ટિ ઉપપન્નક અહીં માયાનામક જે ત્રીજો કષાય છે, તેના ગ્રહણથી અન્ય બધા કષાયોનું ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ. જેમાં માયાકષાય વિદ્યમાન હોય તેમને માયી કહે છે અને એવી મિથ્યાદૃષ્ટિઓને માયિ મિથ્યાદૃષ્ટિ-સમજવી જોઈએ. જે માયા મિથ્યાદૃષ્ટિ રૂપથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તેઓ માયિમિથ્યાદૃષ્ટિ-ઉપપન્નક કહેવાય છે. અને તેમનાથી જે વિપરીત હોય તેઓ અમાયિ મિથ્ય દૃષ્ટિ ઉપપન્નક કહેવાય છે. માયિ-મિથ્યાદૃષ્ટિ-ઉપપન્નક નવ ગ્રૈવેયક સુધીના દેવોમાં મળી આવે છે અને અમાયિક મિથ્યા-દૃષ્ટિ-ઉપપન્નક શબ્દથી અનુત્તર વિમાનો સુધીના દેવોમાં મળી આવી શકે છે. અહીં આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે નવગ્રૈવેયક અને તેના પહેલા સૌધર્મ કલ્પ આદિના

ते अमायिसम्यग् दृष्टयुपपन्नका वैमानिका अनुत्तरौपपातिकरूपाः सन्ति ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा अणंतरोववण्णगा य परंपरोववण्णगा य' तद्यथा-अनन्तरोपपन्नकाश्च परम्परोपपन्नकाश्च, तत्र अनन्तरम्-अव्यवधानम् तेन उपपन्नका इति अनन्तरोपपन्नकाः, उत्पत्तिप्रथमसमयस्थायिन इत्यर्थः, परम्परया उपपन्नकाः परम्परोपपन्नकाः, उत्पत्त्यनन्तरम् द्वित्रादिसमयस्थायिन इत्यर्थः, 'तत्थ णं जे ते अणंतरोववण्णगा ते णं न जाणंति, न पासंति, आहारे ति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये ते अनन्तरोपपन्नका वैमानिकाः सन्ति ते खलु कर्मनिर्जरापुद्गलान् न जानन्ति, न पश्यन्ति, आहरन्ति, तेषामेकसामयिकोपयोगासंभवात् अपर्याप्तत्वाच्च,

---

सम्यग्दृष्टि होते हैं, किन्तु उनका अवधिज्ञान इतना सबल नहीं होता कि वे उन निर्जरा पुद्गलों को जान-देख सकें, अतएव वे मायी-मिथ्यादृष्टि न होते हुए भी इस दृष्टि से मायी-मिथ्यादृष्टि सरीखे हैं। इस कारण उन्हें माया-मिथ्यादृष्टि के अन्तर्गत कहा है।

मलयगिरि ने तो ऐसा ही अर्थ किया है जैसा यहां लिखा है किन्तु महाराजश्री की धारणा ऐसी है कि सौधर्मादि देव लोकों के देव भी उन निर्जरा पुद्गलों को जान देख सकते हैं और यह बात मूल पाठ से भी सिद्ध होती है।

इन मायी-मिथ्यादृष्टि और अमायी-सम्यग्दृष्टि देवों में से जो मायी-मिथ्यादृष्टि हैं, वे उन निर्जरा पुद्गलों को नहीं जानते, नहीं देखते किन्तु आहार करते हैं, किन्तु उनमें जो अमायी-सम्यग्दृष्टि देव हैं वे दो प्रकार के होते हैं-अनन्तरोपपन्न और परम्परोपपन्न। जिनको उत्पन्न हुए पहला ही समय हो, वे अनन्तरोपपन्न कहलाते हैं और जिन्हें उत्पन्न हुए एक समय से अधिक हो चुका हो, वे परम्परोपपन्न कहलाते हैं। इन दोनों प्रकार के देवों में जो अनन्तरोपपन्न हैं, वे उन निर्जरा पुद्गलों को नहीं जानते हैं, नहीं देखते हैं, किन्तु

देव पण કોઈ કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે, કિન્તુ તેમનું અવધિજ્ઞાન એટલું સબલ નથી હોતું કે તેઓ નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણી દેખી શકે, તેથી જ તે માયી-મિથ્યાદૃષ્ટિ સરખા છે. એ કારણે તેઓને માયા મિથ્યાદૃષ્ટિના અન્તર્ગત કહ્યા છે.

ટીકાકાર શ્રી મલયગિરીએ તો એવો જ અર્થ કહ્યો છે. કે જેવો આહીં લખ્યો છે. પણ મહારાજશ્રીની ધારણા એવી છે કે, સૌધર્મ આદિ દેવ લોકોના દેવ પણ એ નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણી દેખી શકે છે, અને એ વાત મૂળ પાઠથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ માયા-મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોમાં જે માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેઓ આ નિર્જરા પુદ્ગલોને નથી જાણતા, નથી દેખતા કિન્તુ આહાર કરે છે, પણ તેમાં જે અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ છે, તેઓ બે પ્રકારના હોય છે-અનન્તરોપપન્ન અને પરંપરોપપન્ન। જેને ઉત્પન્ન થયાનો પ્રથમ સમય હોય, તેઓ અનન્તરોપપન્નક કહેવાય છે. અને જેમને ઉત્પન્ન થયે એકથી વધારે સમય અધિક થઈ ગએલ હોય તેઓ પરંપરોપપન્ન કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રકારના દેવોમાં જે અનન્તરોપપન્ન છે, તેઓ તે નિર્જરા પુદ્-

'तत्थ णं जे ते परंपरोववन्नगा ते दुविहा पण्णत्ता' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये ते परम्परोपपन्नका वैमानिकाः सन्ति ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा-पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य' तद्यथा-पर्याप्तकाश्च अपर्याप्तकाश्च, 'तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं न जाणंति न पासंति आहारेंति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये ते अपर्याप्तकाः परम्परोपपन्नकाः सन्ति ते खलु कर्मनिर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति, केवलमाहरन्ति, तेषामपर्याप्तत्वेन सम्यगुपयोगासंभवात् 'तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा ते दुविहा पण्णत्ता' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये ते पर्याप्तकाः परम्परोपपन्नकास्ते द्विविधाः प्रज्ञप्ताः 'तं जहा-उवउत्ता य अणुवउत्ता य' तद्यथा-उपयुक्ताश्च अनुपयुक्ताश्च 'तत्थ णं जे ते अणुवउत्ता ते णं न जाणंति न पासंति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये ते अनुपयुक्ताः पर्याप्ताः परम्परोपपन्नकाः सन्ति ते कर्मनिर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति, केवलम् आहरन्ति, सामान्यतो विशेषतश्च परिच्छेदस्य उपयोगं विना कर्तुमशक्यत्वात् 'तत्थ णं जे ते उवउत्ता ते णं जाणंति पासंति आहारेंति' तत्र खलु-तदुभयेषां मध्ये ये ते उपयुक्ताः पर्याप्तकाः परम्परोपपन्नकाः सन्ति ते खलु कर्मनिर्जरापुद्गलान् प्रणिधानेन जानन्ति पश्यन्ति आहरन्ति,

---

आहार करते हैं, इसके अतिरिक्त वे अपर्याप्त भी होते हैं, जो अमायी-सम्यग्दृष्टि देव परम्परोपपन्न हैं, वे भी दो प्रकार के होते हैं, यथा-पर्याप्तक और अपर्याप्तक। इनमें जो अपर्याप्तक परम्परोपपन्न हैं, वे नहीं जानते, नहीं देखते, केवल उन निर्जरा पुद्गलों का आहार करते हैं, क्यों कि अपर्याप्त होनेके कारण उनका उपयोग ठीक तरह लग नहीं सकता। जो देव पर्याप्तक परम्परोपपन्न हैं, वे भी दो प्रकार के हैं-उपयुक्त और अनुपयुक्त। इन दोनों में जो अनुपयुक्त हैं, वे उन निर्जरा पुद्गलो को जानते-देखते नहीं है, केवल आहार करते हैं, क्यों कि उपयोग के बिना सामान्य अथवा विशेष रूप से उनका ज्ञान हो नहीं सकता। किन्तु जो देव उपयुक्त हैं अर्थात् उपयोग लगाए हुए हैं, वे

ગલોને નથી જાણુતા, તેમજ દેખતા પણુ નથી, કિન્તુ આહાર કરે છે!

તેના ઉપરાન્ત તે અપર્યાપ્ત પણુ હોય છે, જે અમાયી-સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ પરંપરોપપન્ન છે, તેઓ પણુ બે પ્રકારના હોય છે, જેમ કે-પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત તેમનામાં જે અપર્યાપ્ત પરંપરોપપન્ન છે, તેઓ નથી જાણુતા, નથી દેખતા, કેવળ તે નિર્જરા પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે, કેમકે અપર્યાપ્ત હોવાના કારણે તેમનો ઉપયોગ ઠીક રીતે થઈ નથી શકતો. જે દેવ પર્યાપ્ત પરંપરોપપન્નક છે તેઓ પણુ બે પ્રકારના છે-ઉપયુક્ત અને અનુપયુક્ત તે બન્નેમાં જે અનુપયુક્ત છે, તેઓ નિર્જરા પુદ્ગલોને જાણુતા દેખાતા નથી, કેવળ આહાર કરે છે, કેમકે ઉપયોગના વિના સામાન્ય અથવા વિશેષ રૂપથી તેમનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી પણુ જે દેવો ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગયુક્ત છે, તેઓ જાણે છે, દેખે છે અને તેમનો આહાર પણુ કરે છે.

तथा चोक्तम्-"संखेज्जकम्मदव्वे लोगे थोवूणगं पलियं,
संभिन्नलोगनालि पासंति अणुत्तरा देवा" इति,

अयं भावः-कर्मद्रव्याणि-कर्मशरीरद्रव्याणि पश्यन् क्षेत्रतो लोकस्य संख्येयान भागान् पश्यति, अनुत्तरसुराश्च संपूर्णां लोकनाडीं पश्यन्तीति, से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइअत्थेगइया जाणंति जाव अत्थेगइया आहारेंति । हे गौतम ! तत्-तस्मात्कारणात् एतेनार्थेन एवम्-उक्तरीत्या उच्यते यत्-अस्त्येके केचन उपयुक्ता वैमानिकाः अवधिज्ञानेन निर्जरापुद्गलान् जानन्ति यावत्-पश्यन्ति आहरन्ति, अस्त्येके केचन वैमानिका अवधिज्ञानेन निर्जरापुद्गलान् न जानन्ति न पश्यन्ति, अपितु आहरन्ति तत्र आहरन्तीति च सर्वत्रापि लोमाहारेणेत्यवसेयम् । इति एकादशं द्वारं समाप्तम् ॥सू० ६॥

॥ प्रतिबिम्बवक्तव्यता ॥

मूलम्-अद्दायं पेहमाणे मणूसे अद्दायं पेहइ, अत्ताणं पेहइ, पलिभागं पेहइ ? गोयमा ! अद्दायं पेहइ, नो अप्पाणं पेहइ, पलिभागं पेहइ, एवं एतेणं अभिलावेणं असिं मणिं दुद्धं पाणं तेल्लं फाणियं वसं ॥सू० ७॥

जानते हैं, देखते हैं और उनका आहार भी करते हैं। कहा भी है-कर्म द्रव्यों को अर्थात् कार्मण वर्गणा के पुद्‌गलो को जो जीव द्रव्य से देखता है, वह क्षेत्र से लोक के संख्यात भागो को देखता है। अनुत्तर विमानों के देव सपूर्ण लोकनाली को देखते है।' हे गौतम ! इस हेतु से कहा गया है कि कोई-कोई वैमानिक देव निर्जरा-पुद्‌गलो को जानते हैं, देखते हैं और आहार करते हैं, कोई-कोई नहीं जानते हैं, नहीं देखते हैं, किन्तु आहार करते हैं। जहां आहार करना कहा है, वहां सर्वत्र लोमाहार ही समझना चाहिए।

प्रतिबिम्ब-वक्तव्यता

शब्दार्थ-(अद्दायं पेहमाणे मणूसे अद्दायं पेहइ, अत्ताणं पेहइ, पलिभागं पेहइ ?) दर्पण देखता हुआ मनुष्य दर्पण को देखता है, अपने आपको देखता है

કહ્યું છે-'કર્મદ્રવ્યોને અર્થાત્ કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલોને જે જીવ દ્રવ્યથી દેખે છે, તે ક્ષેત્રથી લોકના સખ્યાત ભાગોને દેખે છે. અનુત્તર વિમાનના દેવ સંપૂર્ણ લોકનાલીને દેખે છે.' હે ગૌતમ ! એ હેતુથી કહેલું છે કે કોઈ કોઈ વૈમાનિક દેવ નિર્જરા પુદ્ગલોને પણ જાણે છે, દેખે છે અને આહાર કરે છે, કોઈ કેઈ નથી જાણતા નથી દેખતા પરન્તુ આહાર કરે છે. જ્યા આહાર કરવો કહેલ છે ત્યાં બધે લોમાહાર જ સમજવો જોઈએ.

પ્રતિબિંબ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(अद्दायं पेहमाणे मणूसे अद्दायं पेहइ, अप्पाणं पेहइ पलिभागं पेहइ ?) દર્પણ જોતા મનુષ્ય દર્પણને જોવે છે, તે પોતે પોતાને દેખે છે કે પ્રતિબિમ્બને જોવે છે ? (गोयमा !

छाया-आदर्श प्रेक्षमाणो मनुष्य आदर्श प्रेक्षते, आत्मानं प्रेक्षते, प्रतिभागं प्रेक्षते ? गोयमा ! आदर्श प्रेक्षते, नो आत्मानं प्रेक्षते, प्रतिभागं प्रेक्षते, एवम् एतेन अभिलापेन असिं, मणिं, दुग्धं पानीयं तैलं फाणितं वसाम् ॥सू० ७॥

टीका-अथेन्द्रियप्रस्तावात्तद् विशेषग्राह्य बिम्बवक्तव्यतां प्ररूपयितुम् त्रयोदशमादर्शद्वारमाह-'अद्दायं पेहमाणे मणूसे अद्दायं पेहइ, अत्ताणं पेहइ, पलिभागं पेहइ ?' हे भदन्त ! आदर्श-दर्पणं प्रेक्षमाण.-पश्यन् मनुष्यः किम् आदर्श प्रेक्षते ? किम्वा आत्मानं-शरीरं प्रेक्षते ? किम्वा-प्रतिभागं-प्रतिबिम्बं प्रेक्षते ! भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अद्दायं पेहइ, नो अत्ताणं पेहइ, पलिभागं पेहइ' आदर्श प्रेक्षमाणो मनुष्य आदर्श प्रेक्षते, आदर्शस्य स्पष्टरूपस्य यथावस्थितस्यैव तत्र प्रत्यक्ष एवोपलम्भात्, किन्तु नो आत्मानं-स्वशरीरं तत्र प्रेक्षते आदर्शे

या प्रतिबिम्ब को देखता है ? (गोयमा ! अद्दायं पेहइ) हे गौतम ! दर्पण को देखता है (नो अप्पाणं पेहइ) अपने आपको नहीं देखता (पलिभागं पेहइ) प्रतिबिम्ब को देखता है (एवं) इसी प्रकार (एतेणं अभिलावेणं) इस अभिलाप से (असिं) तलवार को (मणिं) मणि को (दुद्धं) दूध को (पाणं) पानी को (तेल्लं) तेल को (फाणियं) गुड़ को (वसं) चर्बी को।

टीकार्थ-इन्द्रियों का प्रकरण चालू है। इसी प्रकरण में इन्द्रियग्राहित प्रतिबिम्ब की वक्तव्यता की प्ररूपणा करते हैं-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-भगवन् ! मनुष्य जब दर्पण को देखता है तो वास्तव में वह क्या देखता है ? क्या दर्पण को देखता है ? क्या अपने को अर्थात् अपने शरीर को देखता है ? अथवा प्रतिबिम्ब को देखता है ?

भगवान्-हे गौतम ! मनुष्य जब दर्पण को देखता है तब वह दर्पण को देखता है, क्योंकि दर्पण यथावस्थित प्रत्यक्ष ही स्पष्ट रूप से देखने में आता

आदयं पेहइ) હે ગૌતમ ! દર્પણને દેખે છે (नो अप्पाणं पेहइ) પોતે પોતાને નથી જોતો (पलिभागं पेहइ) પ્રતિબિમ્બને દેખે છે (एवं) એજ પ્રકારે (एतेणं अभिलावेणं) આ પ્રમાણે અભિલાપથી (असिं) તલવારને (मणि) મણિને (दुद्धं) દૂધને (पाणं) પાણીને (तेल्लं) તેલને (फणियं) ગોળને (वसं) ચર્બીને

ટીકાર્થ-ઈન્દ્રિયોનું પ્રકરણ ચાલુ છે. આ પ્રકરણમાં ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પ્રતિબિમ્બની વક્તવ્યતાની પ્રરૂપણા કરે છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! મનુષ્ય જ્યારે દર્પણને જોવે છે તો વાસ્તવમાં શું જોવે છે ? શું દર્પણને દેખે છે ? શું પોતાને અર્થાત્ પોતાના શરીરને દેખે છે ? અથવા પ્રતિબિમ્બને દેખે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! મનુષ્ય જ્યારે દર્પણને જોવે છે ત્યારે તે દર્પણને જોવે છે, કેમકે દર્પણ જ યથાવસ્થિત પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ રૂપે જોવામાં આવે છે. પણ તે માણસ પોતાને

स्वशरीरस्यासद्भावात्, स्वशरीरं तावत् स्वात्मनि प्रतिष्ठितं वर्तते नादर्शे इति, तस्य आदर्शे द्रष्टुमशक्यत्वात्, अपितु प्रतिभागं–स्वशरीरप्रतिबिम्बं तावद् आदर्शे पश्यति, प्रतिबिम्बम्पुनश्छायापुद्गल स्वरूपमवसेयम्, सर्वस्यैव ऐन्द्रियकवस्तुनः स्थूलत्वं चयापचयधर्मवत्त्वं रश्मिवत्त्वञ्च वर्तते, रश्मयस्तु छायापुद्गला व्यपदिश्यन्ते, छायापुद्गलानां प्रत्यक्षत एव व्यवहारविषयतया सिद्धत्वात्, प्रतिप्राणि प्रत्यक्षत एव सर्वस्यापि स्थूलवस्तुनश्छायाया प्रतीति सिद्धत्वात्, दूरस्थितस्य व्यवहितस्य वा स्थूलवस्तुनो दर्पणादिषु रश्म्यवगाहाभावेन छायापुद्गलानां ततोऽपि अनुमानसंभवश्चेतिभावः, ते च छायापुद्गलास्तत्तत्सामग्रीसमवधानवशाद् विचित्र परिणमनशीला दीदृश्यन्ते, तथाहि–ते छायापुद्गला दिने अभास्वरे वस्तुनि प्रतिसंक्रान्ताः सन्तः स्वसम्बन्धि द्रव्याकारं धारयन्तः श्यामरूपतया परिणमन्ति, तच्च दिने

है। मगर वह मनुष्य अपने को नहीं देखता, क्योंकि काच में अपने शरीर का सद्भाव नहीं होता। अपना शरीर अपने आपमें रहता है, दर्पण में नहीं। ऐसी स्थिति में वह दर्पण में नहीं देखा जा सकता। हां, अपने शरीर के प्रतिबिम्ब को वह अवश्य देखता है। प्रतिबिम्ब छाया पुद्गलों का समूह होता है। सभी इन्द्रियगोचर वस्तुएँ स्थूल होती हैं, चय–अपचय धर्म वाली होती हैं और रश्मिवान् होती हैं। रश्मियां अर्थात् किरणे छाया–पुद्गल ही हैं। छायापुद्गल प्रत्यक्ष से ही व्यवहार के विषय होने के कारण सिद्ध हैं। प्रत्येक प्राणी प्रत्यक्ष से ही सभी स्थूल वस्तुओं की छाया का अनुभव करता है, अतएव प्रतीति से ही उसकी सिद्धि समझ लेनी चाहिए। भाव यह है कि दूर पर स्थित अथवा व्यवहित (व्यवधानयुक्त) स्थूल वस्तु की दर्पण आदि में रश्मियों (कीरणों) का अवगाहन होने से छाया के पुद्गलों का उससे भी अनुभव हो सकता है।

छायापुद्गल विभिन्न प्रकार की सामग्री का संयोग पा कर विचित्र प्रकार के परिणमन वाले देखे जाते हैं। जैसे–वे छायापुद्गल दिन के समय किसी अभास्वर

નથી જોતો. કેમકે કાચમાં પોતાના શરીરનો સદ્ભાવ નથી હોતો પોતાનું શરીર પોતાનામા જ રહે છે, દર્પણમાં નહીં એવી સ્થિતિમાં દર્પણને નથી દેખી શકતો હા, પોતાના શરીરના પ્રતિબિમ્બને તે અવશ્ય દેખે છે પ્રતિબિમ્બ છાયા પુદ્ગલોનો સમૂહ હોય છે. બધી ઈન્દ્રિય ગોચર વસ્તુઓ સ્થૂલ હોય છે, ચય–અપચય ધર્મવાળી હોય છે અને રશ્મિમાન્ હોય છે. રશ્મિયો અર્થાત્ કિરણો છાયા પુદ્ગલ જ છે. છાયા પુદ્ગલ પ્રત્યક્ષથી જ બધી સ્થૂલ વસ્તુઓની છાયાનો અનુભવ કરે છે તેથી જ પ્રતીતિથી જ તેની સિદ્ધિ સમજી જવી જોઈએ. ભાવ એ છે કે દૂર સ્થિત અથવા વ્યવહિત (વ્યવધાન યુક્ત) સ્થૂલવસ્તુનું દર્પણ આદિમાં કિરણોનું અવગાહન થવાથી છાયાના પુદ્ગલોનું એનાથી પણ અનુમાન થઈ શકે છે.

છાયાપુદ્ગલ વિભિન્ન પ્રકારની સામગ્રીનો સંયોગ પામીને વિચિત્ર પ્રકારના પરિણમનવાળા દેખાય છે. જેમકે એ છાયા પુદ્ગલ દિવસમાં કોઈ અભાસ્વર વસ્તુ ઉપર પડીને પોતાના

रविकिरणनिकरे प्रसरति सति, रात्रौ पुनश्चन्द्रिकायाः प्रसारे सति प्रत्यक्षत एव सिद्धम्, ते एव छायापरमाणुपुद्गलाः दर्पणादिभास्वरद्रव्ये प्रतिसंक्रान्ताः सन्तः सम्बन्धिद्रव्याकारं धारयन्तः स्वसम्बन्धिनि द्रव्ये यादृशो वर्णः कृष्णो नीलः श्यामः पीतो रक्तोवा तिष्ठति तादृशा एव परिणमन्ते, प्रकृते च ये मनुष्यस्य छायापुद्गलपरमाणवो दर्पणमुपसंक्रान्तासन्तः स्वशरीरवर्णतया स्वशरीराकारतया च परिणमन्ते तेषां दर्पणे उपलब्धि भवति नतु शरीरस्य, इत्यभिप्रायेणैवोक्तम् न शरीरं पश्यति अपितु प्रतिभागमिति, तथा चोक्तम्-'सामा उ दिया छाया अभासुरगया, निसिंतु कालाभा । साचेव भासुरगया सदेहवण्णा मुणेयव्वा ॥१॥ जे आदरिसस्संतो देहावयवा हवंति संकंता । तेसिं तत्थुवलंभो पगासजोगा न इयरेसिं' ॥२॥ इति,

वस्तु पर पड़कर अपने संबंधी द्रव्य के आकार को धारण करते हैं और श्याम रूप में परिणत हो जाते हैं, और रात्रि में कृष्ण रूप में परिणत हो जाते हैं। यह बात दिन में सूर्य की किरणों का प्रसार होने पर तथा रात्रि में चन्द्रिका का प्रसार होने पर प्रत्यक्ष से ही सिद्ध है। वही छाया के परमाणु पुद्गल दर्पण आदि चमकीली वस्तु में प्रतिसंक्रान्त होकर अपने संबंधी द्रव्य के आकार को धारण कर लेते हैं और उस द्रव्य का जैसा काला, नीला, श्याम, पीत या रक्तवर्ण होता है, वैसे ही परिणत हो जाते हैं। प्रकृत में जो मनुष्य के छायापुद्गल दर्पण के ऊपर प्रतिबिम्बित होते हुए अपने शरीर के वर्ण एवं आकार के रूप में परिणत होते हैं, उन्ही की दर्पण में उपलब्धि होती है, न कि शरीर की। इसी अभिप्राय से कहा गया है-'शरीर को नहीं देखता, अपितु उसके प्रतिबिम्ब को देखता है।' कहाभी है-जो छाया दिन में श्यामवर्ण की एवं अभास्वर रूप होती है, वही रात्रि में काली आभा वाली हो जाती है। वही छाया भास्वर होकर देह के वर्ण की हो जाती है, ऐसा समझना चाहिए ॥१॥'

સમ્બન્ધી દ્રવ્યના આકારને ધારણ કરે છે અને શ્યામ રૂપમાં પરિણત થઇ જાય છે, અને રાત્રિમાં કૃષ્ણરૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. આ વાત દિવસે સૂર્યના કિરણોનો પ્રકાશ તથા રાત્રિમાં ચન્દ્રિકાનો પ્રકાશ હોતાં પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે, તેજ છાયાના પરમાણુ પુદ્ગલ દર્પણ આદિ ચમકદાર વસ્તુ પર પ્રતિસંક્રાન્ત થઈને પોતાના સંબન્ધી દ્રવ્યના આકારને ધારણ કરી લે છે અને તે દ્રવ્યનો જેવો કાળો, વાદળી, શ્યામ, પીળો અગર રાતો રંગ હોય છે, તેવો જ પરિણત થઇ જાય છે. પ્રકૃતમાં જે માણસના છાયા પુદ્ગલ દર્પણ ઉપર પ્રતિબિમ્બિત થઈ ને પોતાના શરીરના રંગ તેમજ આકારના રૂપમાં પરિણત થાય છે, તેમની જ દર્પણનાં ઉપલબ્ધિ થાય છે, પણ શરીરની નહીં. એજ અભિપ્રાયે કહેલું છે-'શરીરને નથી દેખતો, પણ તેના પ્રતિબિમ્બને દેખે છે' કહ્યુ પણ છે-જે છાયા દિવસે શ્યામ વર્ણની તેમજ અભાસ્વર રૂપ હોય છે, તેજ રાત્રિમાં કાળા પ્રકાશવાળી થઇ જાય છે. તેજ છાયા ભાસ્વર બનીને દેહના રંગની થઇ જાય છે, એમ સમજવું જોઇએ ॥ ૧ ॥

श्यामा तु दिवा छाया अभास्वरगता निशि तु कालाभा। सैव भास्वरगता स्वदेहवर्णा ज्ञातव्या ॥१॥ ये आदर्शस्यान्तर्देहावयवा भवन्ति संक्रान्ताः। तेषां तत्रोपलम्भः प्रकाशयोगात् नेतरेषाम् ॥२॥ इति, 'एवं एएणं अभिलावेणं असिं मणिं दुद्धं पाणं तेल्लं फाणियं वसं' एवम्-आदर्शमिव, एतेन-पूर्वोक्तेन आभिलापेन-आलापक्रमेण असिम्, मणिम्-पद्मरागादिकम्, दुग्धम्, पानीयम्, तैलम्, फाणितम्-मत्स्यण्डीम् 'राब' इति भाषा प्रसिद्धम्, वसाम्-चर्बीम्, प्रेक्षमाणो मनुष्यः किम् असिप्रभृति प्रेक्षते? किम्वा आत्मानम्-स्वशरीरं प्रेक्षते? किम्वा प्रतिभागम्-स्वशरीरप्रतिबिम्बं प्रेक्षते? इति प्रश्नाकारः, असिप्रभृति प्रेक्षमाणो मनुष्यः असिप्रभृति प्रेक्षते, न आत्मानम्-स्वशरीरं प्रेक्षते किन्तु-प्रतिभागं-स्वशरीरप्रतिबिम्बं प्रेक्षते प्रागुक्तयुक्तेस्तुल्यत्वात्, इति भावः। आदर्श१२-असि१३-मणि१४-दुग्ध१५-पानीय१६-तैल१७-फाणित१८-वसापर्यन्तं समाप्तम्। ॥सू० ७॥

'दर्पण के अन्दर शरीरके जो अवयव संक्रान्त होते हैं, उन्हींका प्रकाश के योग से दर्पण में उपलंभ होता है, अन्य का नहीं ॥१॥

दर्पण के संबंध में जो कुछ कहा गया है, वही अभिलाप क्रम से असि, मणि, दूध, पानी, तेल गुड 'और चर्बी के विषय में कह लेना चाहिए' यथा-असि को देखता हुआ मनुष्य क्या असि को देखता है? क्या अपने को देखता है अथवा अपने शरीर के प्रतिबिम्ब को देखता है? इसी प्रकार मणि आदि को लेकर प्रश्न का रूप बनाना चाहिए। उत्तर इस प्रकार होगा-असि आदि को देखता हुआ मनुष्य असि आदि को देखता है, अपने शरीर को नहीं देखता, अपने शरीर के प्रतिबिम्ब को देखता है। इस संबंध में युक्ति वही है जो दर्पण के विषय में कही जा चुकी है। यह आदर्श, असि, मणि, दुग्ध, पानी, तेल, गुड, और चर्बी तक का कथन समाप्त हुआ।

દર્પણની અંદર શરીરના જે અવયવ સંક્રાન્ત થઈ જાય છે, તેમનો જ પ્રકાશના યોગે દર્પણમાં ઉપલંભ થાય છે, બીજાનો નહીં ॥ ૨ ॥

દર્પણના સમ્બન્ધમાં જે કાંઈ કહેવાએલું છે, તેજ અભિલાપ ક્રમે અસિ, મણિ, દૂધ, પાણી, તેલ, ગોળ અને ચર્બીના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. જેમકે-તલવારને જોતો એવો મનુષ્ય શું તલવારને જોવે છે, શું પોતાને જોવે છે? અથવા પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જોવે છે? એજ રીતે મણિ વગેરેને લઈને પ્રશ્નનું રૂપ બનાવવું જોઈએ. ઉત્તર આ રીતનો થશે-તલવાર વિગેરેને જોતો માણસ તલવાર વગેરેને જોવે છે, પોતાના શરીરને નથી દેખતો પોતાના શરીરના પ્રતિબિમ્બને દેખે છે તે સમ્બન્ધમાં યુક્તિ તેજ છે કે જે દર્પણના સમ્બન્ધમાં કહી દેવાઇ છે. આ આદર્શ મણિ, અસિ, દૂધ, પાણી, તેલ, ગોળ, અને ચર્બી સુધીનું કથન સમાપ્ત થયું.

अतीन्द्रियविषयवक्तव्यता–

मूलम्–कंबलसाडेणं भंते ! आवेढितपरिवेढिते समाणे जावइयं उवासंतरं फुसित्ता णं चिट्ठइ, विरल्लिए वि समाणे तावइयं चेव उवासंतरे फुसित्ता णं चिट्ठइ ? हंता, गोयमा ! कंबलसाडएणं आवेढियपरिवेढिते समाणे जावइयं तं चेव, थूणाणं भंते ! उड्ढं ऊसिया समाणी जावइयं खेत्तं ओगाहइत्ता णं चिट्ठइ, तिरियं पि अ णं आयता समाणी तावइयं चेव खेत्तं ओगाहइत्ताणं चिट्ठइ, हंता, गोयमा ! थूणाणं उड्ढं ऊसिया तं चेव चिट्ठइ, आगासथिग्गलेणं भंते ! किणा फुडे कइहिं वा काएहिं फुडे–किं धम्मत्थिकाएणं फुडे, धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे, एवं अधम्मत्थिकाएणं आगासत्थिकाएणं, एएणं भेदेणं जाव पुढविकाएणं फुडे जाव तसकाएणं अद्धासमएणं फुडे ? गोयमा ! धम्मत्थिकाएणं फुडे, नो धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे, धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे, एवं अधम्मत्थिकाएण वि, नो आगासत्थिकाएणं फुडे आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे, आगासत्थिकायस्स पएसेहिं जाव वणस्सइकाएणं फुडे तसकाएणं सिय फुडे अद्धासमएणं देसे फुडे देसे णो फुडे, जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे किं णा फुडे ? कइहिं वा, काएहिं फुडे, किं धम्मत्थिकाएणं जाव आगासत्थिकाएणं फुडे ? गोयमा ! णो धम्मत्थिकाएणं फुडे, धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे, एवं अधम्मत्थिकायस्स वि, आगासत्थिकायस्स वि, पुढविकाइएणं फुडे, जाव वणस्सइकाएणं फुडे, तसकाइएणं फुडे सिय णो फुडे, अद्धासमएणं फुडे, एवं लवणसमुद्दे धायतिसंडे दीवे कालोए समुद्दे अब्भिंतरपुक्खरद्धे, बाहिरपुक्खरद्धे एवं चेव, णवरं अद्धासमएणं नो फुडे, एवं जाव सयंभूरमणसमुद्दे, एसा परिवाडी इमाहिं गाहाहिं अणुगंतव्वा, तं जहा–'जंबुद्दीवे लवणे धायइ कालोयपुक्खरे वरुणे । खीरघयखोयणंदिय अरुणवरे कुंडले रुयते ॥१॥ आभरणवत्थगंधे उप्पल-

तिलए य पउमनिहिरयणे। वासहरदहनईओ विजया वक्खारकप्पिंदा॥२॥ कुरुमंदर आवासा कूडा नक्खत्तचंदसूराय। देवे णागे जक्खे भूए य सयंभूरमणो य ॥३॥ एवं जहा बाहिरपुक्खरद्धे भणिए तहा जाव सयंभूरमणसमुद्दे जाव अद्धासमएणं नो फुडे। लोए णं भंते! किं णा फुडे कइहिं वा काएहिं जहा आगासत्थिग्गले। अलोएणं भंते! किं णा फुडे कतिहिं वा काएहिं पुच्छा, गोयमा! नो धम्मत्थिकाएणं फुडे जाव नो आगासत्थिकाएणं फुडे आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे, नो पुढविकाइएणं फुडे, जाव नो अद्धासमएणं फुडे, एगे अजीवदव्वदेसे अगुरुलहुए अणंतेहिं अगुरुलहुयगुणेहिं संजुत्ते सव्वागास अणंतभागूणे। इंदियपयस्स पढमो उद्देसो ॥सू० ८॥

छाया–कम्बलशाटकः खलु भदन्त! आवेष्टितपरिवेष्टितः सन् यावद् अवकाशान्तरं स्पृष्ट्वा खलु तिष्ठति, विरल्लितोऽपि सन् तावच्चैव अवकाशान्तरं स्पृष्ट्वा खलु तिष्ठति। हन्त, गौतम! कम्बलशाटकः खलु आवेष्टितपरिवेष्टितः सन यावत् तच्चैव, स्थूणा खलु भदन्त! उर्ध्वमुच्छ्रिता सती यावत् क्षेत्रम् अवगाह्य खलु तिष्ठति, तिर्यगपि खलु आयता सती तावच्चैव

शब्दार्थ–(कंबलसाडे णं भंते आवेढिनपरिवेढिते समाणे) हे भगवन्! कंबल रूप शाटक लपेटा हुआ–खूब लपेटा हुआ (जावतियं) जितने (उवासंतरं) आकाशप्रदेशों को (फुसित्ता णं चिट्ठति) स्पर्श करके रहता है (विरल्लिए वि समाणे) फैलाया हुआ भी (तावइयं चेव उवासंतरं) उतने ही आकाशप्रदेशों को (फुसित्ताणं चिट्ठइ ?) स्पर्श करके रहता है?

(हंता गोयमा!) हां–गौतम! (कंबलसाडए णं आवेढियपरिवेढिए समाणे) कंबल आवेष्टित–परिवेष्टित होकर (जावतियं) जितने (तं चेव) वही (थूणा णं भंते! उड्ढं असिया समाणी) हे भगवन्! स्थूणा ऊपर उठी हुई (जावइयं

શબ્દાર્થ–(कंबलसाडेणं भंते! आवेढितपरिवेढिते समाणे) હે ભગવન્! કામળ રૂપ વસ્ત્ર વીંટેલું ખૂબ વીંટેલું (जावतियं) જેટલા (उवासंतराणं) આકાશ પ્રદેશોને (फसित्ताणं चिट्ठंति) સ્પર્શ કરીને રહે છે. (विरल्लिए वि समाणे) ફેલાવેલું પણ (तावतियं चेव उवासंतरं) એટલા જ આકાશ પ્રદેશોને (फुसित्ताण चिट्ठइ) સ્પર્શ કરીને રહે છે

(हंता गोयमा!) હા ગૌતમ! (कंबलसाडएणं आवेढियपरिवेढिए समाणे) કાંબલ વીંટળાઈને ખૂબજ વીંટળાઈને (जावतियं) જેટલા (तं चेव) એજ પ્રમાણે (थूणाणं भंते! उड्ढं असिया समाणी) હે ભગવન્! સ્થૂણા ઉપર ઉઠેલી (जावइ खेत्तं ओगाहइत्ताणं) જેટલા ક્ષેત્રોની

क्षेत्रम् अवगाह्य खलु तिष्ठति ? हन्त गौतम ! स्थूणा खलु ऊर्ध्वमुच्छ्रिता तच्चैव तिष्ठति, आकाशथिग्गलः खलु भदन्त ! केन स्पृष्टः कतिभिर्वा कायैः स्पृष्टः ? किं धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः, धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? एवम् अधर्मास्ति-कायेन, आकाशास्तिकायेन, एतेन भेदेन यावत् पृथिवीकायिकेन स्पृष्टः, यावत् त्रसकायिकेन अद्धासमयेन स्पृष्टः ? गौतम ! धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः, नो धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः,

---

खेत्तं ओगाहइत्ताणं) जितने क्षेत्र को अवगाहन करके (चिट्ठइ) रहती है (तिरियं पि य णं आयता समाणी) तिर्छी लम्बी की हुई भी (तावइयं चेव खेत्तं) उसने ही क्षेत्र को (ओगाहइत्ताणं चिट्ठइ) अवगाहन करके रहती है (हंता गोयमा !) हां, गौतम ! (थूणाणं उड्ढं असिया तं चेव) स्थूणा ऊंची उठी हुई, इत्यादि वही (चिट्ठति) रहती है ।

(आगासथिग्गले णं भंते !) हे भगवन् ! आकाशरूप थिग्गल अर्थात् लोक (किंणा फुडे) किससे स्पृष्ट है ? (कइहिं वा काएहिं फुडे ?) कितने कायों से स्पृष्ट है ? (किं धम्मत्थिकाएणं फुडे) क्या धर्मास्तिकाय सेस्पृष्ट है ? (धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे) धर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्टहै ? (धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे) धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है ? (एवं अधम्मत्थिकाएणं) इसी प्रकार अधर्मा-स्तिकाय से (आगासत्थिकाएणं) आकाशास्तिकाय से (एएणं भेदेणं) इस भेद से (जाव पुढविकाएणं) यावत् पृथ्वीकाय से स्पष्ट है (जाव तसकाए णं) यावत त्रस-काय से (अद्धा समएणं) काल से (फुडे) स्पृष्ट है ? (गोयमा ! धम्मत्थिकाएणं फुडे) हे गौतम ! धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है (नो धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे)

અવગાહના કરીને (चिट्ठइ) રહે છે (तिरियं पि य ण आयता समाणी) તિર્છી લંબાઈની થઈને પણ (तावइय चेव खेत्तं) તેટલા જ ક્ષેત્રને (ओगाहित्ताणं चिट्ठइ) અવગાહના કરીને રહે છે ? (हंता गोयमा !) હા, ગૌતમ ! (थूणाणं उड्ढं असिया तं चेव) સ્થૂણા ઊંચી ઉઠેલી, ઈત્યાદિ તેજ (चिट्ठंति) રહે છે

(आगासथिग्गलेणं भंते !) હે ભગવન્ ! આકાશ રૂપ થિગ્ગલ અર્થાત્ લોક (किंणा फुडे) શાનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? અર્થાત્ સ્પર્શાયેલ છે ? (कइहिं वा काएहिं वा फुडे ?) કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે ? (कि धम्मत्थिकाएणं फुडे) શું ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, (धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे) ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? (धम्मत्थिकायस्स पएसेहि फुडे) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? (एवं अधम्मत्थिकाएणं) એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિ કાયથી (आगासत्थिकाए णं) આકાશા-સ્તિકાયથી (एएण भेदेण) આ ભેદથી (जाव पुढविकाएण फुडे) યાવત્ પૃથ્વીકાયથી સ્પૃષ્ટ છે (जाव तसकाएणं) યાવત્ ત્રસકાયથી (अद्धा समएणं) કાળથી (फुडे) સ્પૃષ્ટ છે (गोयमा ! धम्मत्थिकाएणं फुडे) ગૌતમ ! ધર્માસ્તિ કાયથી સ્પૃષ્ટ છે (नो धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे) ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, (धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે

धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः, एवम् अधर्मास्तिकायेनापि, नो आकाशास्तिकायेन स्पृष्टः, आकाशास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, आकाशास्तिकायस्य प्रदेशै यावद् वनस्पतिकायिकेन स्पृष्टः, त्रसकायिकेन स्यात् स्पृष्टः, अद्धासमयेन देशः स्पृष्टः, देशो न स्पृष्टः, जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः केन स्पृष्टः, कतिभिर्वा कायैः स्पृष्टः ? किं धर्मास्तिकायेन यावद् आकाशास्तिकायेन स्पृष्टः ? गौतम ! नो धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः, धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः, एवम् अधर्मास्तिकायस्यापि, आकाशास्तिकायस्यापि,

धर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट नहीं है (धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे) धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है (एवं अधम्मत्थिकाएणवि) इसी प्रकार अधर्मास्तिकाय से भी (नो आगासत्थिकाएणं फुडे) आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं है (आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे) आकाशास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है (आगासत्थिकायस्स पएसेहिं) आकाशास्तिकाय के प्रदेशों से (जाव) यावत् (वणस्सइकाएणं फुडे) वनस्पतिकाय से स्पृष्ट है (तसकाएणं सिय फुडे) त्रसकाय से कथंचित् स्पृष्ट है (अद्धासमएणं देसे फुडे, देसे णो फुडे) कालद्रव्य से देश में स्पृष्ट है, देश में स्पृष्ट नहीं है

(जंबुदीवे णं भंते ! दीवे) हे भगवन् ! जम्बूद्वीप नामक द्वीप (किंणा फुडे ?) किससे स्पृष्ट है ? (कइहिं वा काएहिं फुडे) कितने कायों से स्पृष्ट है ? (किं धम्मत्थिकाएणं जाव आगासत्थि काएणं फुडे ?) क्या धर्मास्तिकाय से यावत् आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट है ? (गोयमा ! णो धम्मत्थिकाएणं फुडे) हे गौतम ! धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं (धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे) धर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है (धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे) धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है (एवं अधम्मत्थिकायस्स वि) इसी प्रकार अधर्मास्तिकाय के भी

(एवं अधम्मत्थिकाएण वि) એજ પ્રકારે અધર્માસ્તિકાયથી પણ (नो आगासत्थिकाएणं फुडे) આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे) આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે (आगासत्थिकायस्स पएसेहिं) આકાશાસ્તિ કાયના પ્રદેશોથી (जाव) યાવત્ (वणस्सइकाएणं फुडे) વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે (तसकाएणं सिय फुडे) ત્રસ કાયથી કથચિત સ્પૃષ્ટ છે (अद्धा समएणं देसे फुडे-देसे णो फुडे) કાલ દ્રવ્યથી દેશમાં સ્પૃષ્ટ છે, દેશમા સ્પૃષ્ટ નથી

(जंबु द्दीवेणं भंते ! दीवे) હે ભગવન્ ! જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપ (किणा फुडे) કોનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? (कइहिं वा काएहिं फुडे) કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે ? (कि धम्मत्थिकाएणं जाव आगासत्थिकाएणं फुडे ?) શું ધર્માસ્તિકાયથી યાવત્ આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? (गोयमा ! णो धम्मत्थिकाएण फुडे) હે ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (धम्मत्थि कायस्स देसेणं फुडे) ધર્માસ્તિકાય દેશથી સ્પૃષ્ટ છે (धम्मत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે (एवं अधम्मत्थिकायस्स वि) એ જ પ્રકારે અધર્માસ્તિકાયના પણ (अगा-

पृथिवीकायिकेन स्पृष्टः, यावद् वनस्पतिकायिकेन स्पृष्टः, त्रसकायिकेन स्पृष्टः, स्यात् नो स्पृष्टः, अद्धासमयेन स्पृष्टः, एवं लवणसमुद्रः, धातकीखण्डो द्वीपः, कालोदः समुद्रः, अभ्यन्तरपुष्करार्द्धः, बहिः पुष्करार्द्धः एवञ्चैव, नवरम् अद्धासमयेन नो स्पृष्टः, एवं यावत् स्वयम्भूरमण समुद्रः, एषा परिपाटी आभिर्गाथाभिरनुगन्तव्या, तद्यथा–जम्बूद्वीपो, लवणो, धातकी, कालोदः पुष्करो वरुणः। क्षीरघृतेक्षुनन्दी चारुणवरः कुण्डलो रुचकः ॥१॥ आभरणवस्त्रगन्धः उत्पलतिलकश्च पद्मनिधिरत्नानि। वर्षधरहृदनद्यो विजयाः वक्षस्कारकल्पेन्द्राः

आगासत्थिकायस्स वि) आकाशास्तिकाय के भी (पुढविकाइएणं फुडे) पृथिवीकाय से स्पृष्ट है (जाव वणस्सइकाएणं फुडे) यावत् वनस्पतिकाय से स्पृष्ट है (तसकाइएणं सिय फुडे सिय णो फुडे) त्रसकाय से कदाचित् स्पृष्ट है, कथंचित् स्पृष्ट नहीं है (अद्धासमएणं फुडे) अद्धासमय से स्पृष्ट है (एवं) इसी प्रकार (लवणसमुद्दे) लवणसमुद्र (धायतिसंडे) धातकी खंड (दीवे) द्वीप (कालोए समुद्दे) कालोद समुद्र (अब्भितरपुक्खरद्धे) भीतरी पुष्करार्ध (बाहिरपुक्खरद्धे) बाह्य पुष्करार्ध (एवं चेव) इसी प्रकार (णवरं) विशेष (अद्धासमएणं नो फुडे) अद्धा समय से स्पृष्ट नहीं (एवं जाव सयंभूरमणसमुद्दे) इस प्रकार स्वयंभूरमण समुद्र तक (एसा परिवाडी) यह परिपाटी (इमाहिं गाहाहिं अणुगंतव्वा) इन गाथाओं से जाननी चाहिए (तं जहा) वह इस प्रकार (जंबुदीवे) जम्बूद्वीप (लवणे) लवणसमुद्र (धायइ) धातकीखंड (कालोय) कालोद (पुक्खरे) पुष्कर द्वीप (वरुणो) वरुण द्वीप (खीर–घय–खोय–णंदिय–अरुणवरे कुंडले रुयते) क्षीरवर, घृतवर, क्षोय–इक्षु, नन्दीश्वर, अरुणवर, कुंडलवर, रुचक (आभरण–वत्थ–गंधे) आभरण, वस्त्र, गंध (उप्पलतिलए) उत्पल, तिलक (पउमनिहिरयणे) पद्म, निधि, रत्न (वासहर–दह–नईओ) वर्षधर, हृद, नदियां

सत्थिकायस्स वि) આકાશાસ્તિકાયના પણ (पुढविकाइएणं फुडे) પૃથ્વીકાયિકથી સ્પૃષ્ટ છે (जाव वणस्सइकाएणं फुडे) યાવત્ વનસ્પતિથી સ્પૃષ્ટ (तसकाइएणं सिय फुडे सिय णो फुडे) ત્રસ કાયથી કદાચિત્ સ્પૃષ્ટ થાય છે કદાચિત્ થતા નથી (अद्धा समएणं फुडे) અદ્ધા સમયથી સ્પૃષ્ટ છે (एवं) એજ પ્રકારે (लवणसमुद्दे) લવણ સમુદ્ર (अब्भिंतरपुक्खरद्धे) અંદરના પુષ્કરાર્ધ (बाहिरपुक्खरद्धे) બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ (एवं चेव) એજ પ્રકારે (नवरं) વિશેષ (अद्धासमएणं नो फुडे) અદ્ધાસમયથી સ્પૃષ્ટ નથી (एवं जाव सयंभूरमणसमुद्दे) એજ પ્રકારે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી (एसा परिवाडी) આ પરિપાટી (इमाहि गाहाहिं अणुगंतव्वा) આ ગાથાઓથી જાણવી જોઈએ (तं जहा) તે આ પ્રકારે (जंबुद्दीवे) જમ્બૂદ્વીપ (लवणे) લવણ સમુદ્ર (धायइ) ધાતકી ખંડ (कालोय) કાલોદ (पुक्खरे) પુષ્કર દ્વીપ (बरुणो) વરૂણ દ્વીપ (खीर–घय-खोयणंदिय–अरुणवरे कुंडले रुयते) ક્ષીરવર, ઘૃતવર, ક્ષોદ ઇક્ષુ નન્દીશ્વર, અરૂણુવર કુંડલવર રૂચક (आभरण- वत्थ- गंधे) આભરણ વસ્ત્ર ગંધ (उप्पलतिलए) ઉત્પલ તિલક (पउमनिहि रयणे) પદ્મ, નિધિ, રત્ન (वास

॥२॥ कुरुमन्दरावासाः कूटाः नक्षत्रचन्द्रसूराश्च । देवो नागो यक्षो भूतश्च स्वयम्भूरमणश्च ॥३॥ एवं यथा वहिः पुष्कराद्धों भाणितस्तथा यावत् स्वयम्भूरमणसमुद्रो यावद् अद्धासमयेन नो स्पृष्टः । लोकः खलु भदन्त ! केन स्पृष्टः, कतिभिर्वा कायै यथा आकाशथिग्गलः अलोकः, खलु भदन्त ! केन स्पृष्टः कतिभिर्वाकायैः पृच्छा, गौतम ! नो धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः यावद् नो आकाशास्तिकायेन स्पृष्टः, आकाशास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, नो पृथिवीकायेन

(विजया) विजय (वक्खारकप्पिंदा) वक्षस्कार, कल्प, इन्द्र (कुरु-मंदर-आवासा) कुरु, मंदर, आवास (कूडा) कूट (नक्खत्त चंदसूराय) नक्षत्र, चन्द्र और सूर्य (देवे) देव (णागे) नाग (जक्खे) यक्ष(भूए य) और भूत (सयंभूरमणे य) और स्वयंभूरमण

(एवं) इस प्रकार (जहा) जैसे (बाहिर पुक्खरद्धे) बाह्य पुष्करार्ध (भणिए) कहा (तहा) उसी प्रकार (जाव सयंभूरमणसमुद्दे) यावत् स्वयंभूरमण समुद्र (जाव) यावत् (अद्धासमएणं नो फुडे) अद्धाकाल से स्पृष्ट नहीं है (लोगे णं भंते ! किंणा फुडे) हे भगवन् ! लोक किससे स्पृष्ट है ? (कइहिं वा काएहिं) या कितने कायों से (जहा आगासथिग्गले) जैसे आकाशथिग्गल-लोक)

(अलोए णं भंते ! किंणा फुडे, कतिहिं वा काएहिं) हे भगवन् ! अलोक किससे स्पृष्ट है, कितने कायों से (पुच्छा) प्रश्न (गोयमा ! नो धम्मत्थिकाएणं फुडे) हे गौतम ! धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं (जाव) यावत् (नो आगासत्थिकाएणं फुडे) आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं (आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे) आकाशास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है (नो पुढविकाइएणं फुडे) पृथ्वीकायिक से

हर-दह नईओ) વર્ષધર, હ્રદ, નદિયો (विजया) વિજય (वक्खारकप्पिंदा) વક્ષસ્કાર, કલ્પ, ઈન્દ્ર (कुरु-मंदर-आवासा) કુરૂ, મંદર, આવાસ (कुडा) કૂટ (नक्खत्तचंदसूराय) નક્ષત્ર, ચન્દ્ર અને સૂર્ય (देवे) દેવ (णागे) નાગ (जक्खे) યક્ષ (भूएय) અને ભૂત (सयंभूरमणे य) અને સ્વયંભૂરમણ

(एवं) એ પ્રકારે (जहा) જેવા (बाहिरपुक्खरद्धे) બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ (भणिए) કહ્યો (तहा) એજ રીતે (जाव सयंभूरमणसमुद्दे) યાવત્ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર (जाव) યાવત્ (अद्धासमएणं नो फुडे) અદ્ધા કાલથી સ્પૃષ્ટ નથી

(लोगेणं भंते ! किणाफुडे) હે ભગવન્ ! લોક શાનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? (कइहिं वा काएहि) અગર કેટલી કાયાથી (जहा आगासथिग्गले) જેવા આકાશ થિગ્ગલ-લોક

(अलोएणं भंते ! किणाफुडे, कईहि वा काएहिं) હે ભગવન્ ! અલોક શાનાથી સ્પૃષ્ટ છે, કેટલી કાયાએથી ? (पुच्छा) પ્રશ્ન (गोयमा ! नो धम्मत्थिकाएणं फुडे) હે ગૌતમ ! ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (जाव) યાવત્ (नो आगासत्थिकाएणं फुडा) આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી (आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे) આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે. (नो पुढविकाइएणं फुडे) પૃથ્વીકાયિકથી સ્પૃષ્ટ નથી (जाव नो अद्धासमएणं फुडे) યાવત્ અદ્ધાસમયથી

स्पृष्टः, यावद् नो अद्धासमयेन स्पृष्टः, एकोऽजीवद्रव्यदेशः, अगुरुलघुकम् अनन्तैरगुरुक-लघुकगुणैः संयुक्तम् सर्वाकाशानन्तभागोनम्। इति इन्द्रियपदस्य प्रथम उद्देशः ॥सू० ८॥

टीका—अतीन्द्रियवक्तव्यताप्रस्तावादतीन्द्रियविशेषविषयं विंशतितमं द्वारं प्ररूपयितु-माह—'कंबलसाडेणं भंते ! आवेढिअपरिवेढिए समाणे जावइयं उवासंतरं फुसित्ता णं चिट्ठई' गौतमः पृच्छति—हे भदन्त ! कम्बलशाटकः—कम्बलरूपः शाटकः कम्बलशाटकः स खलु अवेष्टित परिवेष्टितः सन्—सघनं गाढतरं संश्लिष्टः सन्, यावद् अवकाशान्तरम्—यावत् आकाशप्रदेशान् स्पृष्ट्वा अवगाह्य खलु तिष्ठति 'विरल्लिएवि समाणे तावइयं चेव उवासंतरे-फुसित्ता णं चिट्ठइ?' विरल्लितोऽपि—विरलीकृतोऽपि विश्लिष्टोऽपि, सन् किम् तावच्चैव-अवकाशान्तरं—तावत एव आकाशप्रदेशान् स्पृष्ट्वा—अवगाह्य खलु तिष्ठति? भगवानाह—'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त—सत्यम्, एतत् 'कंबलसाडएणं आवेढिय परिवेढिए समाणे

स्पृष्ट नहीं (जाव नो अद्धासमएणं फुडे) यावत् अद्धासमय से स्पृष्ट नहीं (एगे अजीवदव्वदेसे) एक अजीव द्रव्य का देश है (अगुरुलहुए) वह अगुरुलघु है (अणंतेहिं अगुरुलहुय गुणेहिं) अनन्त अगुरुलघु गुणों से (संजुत्ते) संयुक्त है (सव्वागास अणंत भागूणे) सम्पूर्ण आकाश के अनन्तवें भाग कम (इंदियप-यस्स पढमो उद्देसो) इन्द्रिपद का प्रथम उद्देशक पूर्ण हुआ

टीकार्थ—अतीन्द्रिय वस्तुओं की वक्तव्यता का प्रकरण होने से विशिष्ट अतीन्द्रिय विषय संबंधी इक्कीसवें द्वार की प्ररूपणा की जाती है—

गौतम प्रश्न करते हैं—हे भगवन् ! कम्बल को गुडी-मुडी कर दिया जाय अर्थात् तह पर तह जमा कर लपेट दिया जाय तो वह जितने आकाशप्रदेशों को घेरता है, क्या उतने ही प्रदेशों को फैला देने पर घेरता है? अर्थात् क्या दोनों अवस्थाओं में बराबर ही आकाशप्रदेशों को अवगाहन करता है?

भगवन्—हां, गौतम ! ऐसा ही है। कम्बलरूप शाटक तह किया हुआ

સ્પૃષ્ટ નથી. (एगे अजीव दव्व देसे) એક અજીવ દ્રવ્યનો દેશ છે (अगुरुलहुए) તે અગુરૂ લઘુ છે (अणंतेहि अगुरुलहुयगुणेहिं) અનન્ત અગુરૂ-લઘુ ગુણોથી (संजुत्ते) સંયુક્ત છે (सव्वागास अणंतभागूणे) સંપૂર્ણ આકાશનો અનન્તમો ભાગ ઓછો (इंदियपयस्स पढमो उद्देसो) ઈન્દ્રિય પદનો પ્રથમ ઉદ્દેશક પુરો થયો

ટીકાર્થ—અતીન્દ્રિય વસ્તુની વક્તવ્યતાનું પ્રકરણ હોવાથી વિશિષ્ટ અતીન્દ્રિય વિષય સંબંધી એકવીસમા દ્વારની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે-હે ભગવન્ ! કાંબળને સંકેલીને વાળી દેવાય તો જેટલા આકાશ પ્રદેશને ઘેરે છે, શું તેને ઉકેલીને ફેલાવામાં આવે તો તેટલા જ આકાશ પ્રદેશને તે ઘેરે ? અર્થાત્ શું બન્ને અવસ્થાઓમા સરખા જ આકાશ પ્રદેશનો અવગા-હના કરે છે ?

जावतियं तंचेव' कम्बलशाटकः खलु आवेष्टित परिवेष्टितः सन्-अत्यन्तसघनतया संश्लिष्टः सन् यावद् अवकाशान्तरम्-यावत् आकाशप्रदेशान् स्पृष्ट्वा-अवगाह्य तिष्ठति, तावच्चैव अवकाशान्तरम्-तावत एव आकाशप्रदेशान् स्पृष्ट्वा-अवगाह्य तिष्ठति, एकविंशतितमं द्वारम्-गौतमः पृच्छति-'थूणा णं भंते ! उड्ढं ऊसिया समाणी जावइयं खेत्तं ओगाहित्ताणं चिट्ठइ' हे भदन्त ! स्थूणा खलु-स्तंभविशेषरूपा, ऊर्ध्वम्-उपरि उच्छ्रिता-उच्छ्राययुक्ता सती यावत् क्षेत्रम् अवगाह्य-व्याप्य खलु तिष्ठति, 'तिरियं पिअणं आयता समाणी तावइयं चेव खेत्तं ओगाहइत्ताणं चिट्ठइ ?' तिर्यगपिच खलु आयता-विस्तृता सति किं तावच्चैव क्षेत्रम् अवगाह्य-व्याप्य तिष्ठति ? भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त-सत्यमेतत्, 'थूणाण उड्ढं ऊसिया तं चेव चिट्ठइ' स्थूणा खलु ऊर्ध्वम् उच्छ्रिता सती यावत्क्षेत्रमवगाह्य तिष्ठति, तिर्यगपि आयता सती तावच्चैव क्षेत्रम् अवगाह्य तिष्ठति, द्वाविंशतितमं द्वारम्-

गौतमः पृच्छति-'आगासथिग्गले णं भंते ! किणा फुडे ? कइहिं वा काएहिं फुडे ?'-हे भदन्त ! आकाशथिग्गलम् खलु लोको व्यपदिश्यते, लोकस्तावद् महतो बहिराकाशस्य विस्तृतपटस्य थिग्गलमिव प्रतिभासते, स हि लोकः केन स्पृष्टः-व्याप्तः ? कतिभिर्वा-

---

जितने आकाशप्रदेशों को घेरता है, फैलाया हुआ भी उतने ही आकाशप्रदेशों को घेरता है।

गौतमस्वामी पुनः प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! स्थूणा (थून) ऊपर उठाई हुई (ऊंची खडी हुई) जितने क्षेत्र को अवगाहन करके रहती है, तिर्छी लम्बी पडी हुई भी उतने ही प्रदेशों को अवगाहन करती है ?

भगवान् ! हे गौतम ! हां, ऐसा ही है। ऊंची उठी हुई थून जितने आकाशप्रदेशों को व्याप्त करती है, तिर्छी पडी हुई भी उतने ही आकाशप्रदेशों को व्याप्त करती है।

गौतम-भगवन् ! आकाश-थिग्गल अर्थात् लोक किससे स्पृष्ट है ? सम्पूर्ण आकाश एक विस्तृत पट के सदृश है, उसके बीचमें लोक थेगडे के समान है,

---

શ્રી ભગવાન્-હા, ગૌતમ ! એમજ છે વાળેલી કાંબળ જેટલા આકાશ પ્રદેશને ઘેરે છે, ફેલાવેલી પણ તેટલા જ આકાશ પ્રદેશોને ઘેરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! સ્થૂણા (થાંભલો) ઉભો કરેલો હોય તે જેટલા ક્ષેત્રની અવગાહના કરે છે, આડો પડેલો થાભલો પણ શું એટલા જ પ્રદેશોની અવગાહના કરે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ હા, એમ જ છે ઉચો ઉભેલો થાંભલો જેટલા આકાશ પ્રદેશને વ્યાપ્ત કરે છે, આડો પડેલો પણ તે તેટલા જ આકાશ પ્રદેશને વ્યાપ્ત કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આકાશ-થિગ્ગલ અર્થાત્ લોક શેનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? સંપૂર્ણ આકાશ એક વિસ્તૃત પટના સરખું છે, તેમના વચમાં લોક થિગડા સમાન છે.

कियत्संख्याकैः कायैः स्पृष्टः–व्याप्तः ? प्रथमं सामान्येन प्रश्नः, ततो विशेषेण प्रश्नः, तानेव प्रश्नविषयीभूतकायान् प्रत्येकं पृच्छति–'किं धम्मत्थिकाएणं फुडे ?' किं धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः–व्याप्तः ? किं वा 'धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे ?' धर्मास्तिकायस्य देशेन–एकदेशेन स्पृष्टः ? किं वा 'धम्मत्थिकायस्स पदेसेहिं फुडे' धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? 'एवं अधम्मत्थिकाएणं' एवम्–धर्मास्तिकायवदेव किम् अधर्मास्तिकायेन स्पृष्टः, किं वा अधर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किं वा अधर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? एवम्–'आगासत्थिकाएणं' किम् आकाशास्तिकायेन स्पृष्टः ? किं वा आकाशास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किं वा आकाशास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? 'एएणं भेदेणं जाव पुढवीकाएणं फुडे जाव तसकाएणं अद्धासमएणं फुडे ?' एतेन–पूर्वोक्तक्रमेण भेदेन–प्रकारेण यावत्–किम् पुद्गलास्तिकायेन स्पृष्टः ? किं वा पुद्गलास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किं वा पुद्गलास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? किं जीवास्तिकायेन स्पृष्टः ? इत्यादिरीत्या प्रश्नः, तथा–किं पृथिवीकायेन

अतः लोकाकाश को थिग्गल कहा गया है। यह लोक किससे स्पृष्ट अर्थात् व्याप्त है ? कितनी कायों से स्पृष्ट है ? प्रथम सामान्य रूपमें प्रश्न किया गया है, तत्पश्चात् वही प्रश्न विशेष को लेकर किया है। अब उन्हीं कायों को एक एक करके पूछते हैं–क्या लोक धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है ? क्या धर्मास्तिकाय के एक देश से स्पृष्ट है ? क्या धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है ? इसी प्रकार क्या अधर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है ? अधर्मास्तिकाय के देशसे स्पृष्ट है ? अथवा क्या अधर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है ? क्या आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट है ? क्या आकाशास्तिकाय के देशसे स्पृष्ट है ? अथवा क्या आकाशास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है ? इसी प्रकार क्या पुद्गलास्तिकाय से स्पृष्ट है ? क्या पुद्गलास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है ? अथवा क्या पुद्गलास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है ? क्या जीवास्तिकाय से स्पृष्ट है ? इत्यादि रूपमें प्रश्न समझलेना चाहिए। तथा क्या पृथिवीकाय से स्पृष्ट है ? यावत् क्या अप्काय से स्पृष्ट है ?

તેથી લોકાકાશને થિગ્ગલ કહેલ છે. આ લોક શેનાથી સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ વ્યાપ્ત છે ? કેટલી કાયાઓથી સ્પૃષ્ટ છે પ્રથમ સામાન્ય રૂપે પ્રશ્ન કરેલો છે, ત્યાર પછી તેજ પ્રશ્ન વિશેષને લઈને કર્યો છે. હવે તેજ કાયાઓને એકે એકે પૂછે છે–શું લોક ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકયના એક દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? એજ પ્રકારે શું અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ! શું આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું આકાશસ્તિ કાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? એજ પ્રકારે શું પુદ્ગલાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું પુદ્ગલાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું પુદ્ગલાસ્તિકાય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું જીવાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? વિગેરે રૂપમાં પ્રશ્ન સમજી લેવો જોઈએ. તેમજ શું પૃથ્વીકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? યાવત્ શું અપ્કાયથી

स्पृष्टः ? यावत्-किम् अप्कायेन स्पृष्टः ? किं तेजस्कायेन स्पृष्टः ? किं वायुकायेन स्पृष्टः ? किं वनस्पतिकायेन स्पृष्टः ? किं त्रसकायेन-द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय चतुरिन्द्रियेण स्पृष्टः ? किम् अद्धासमयेन-कालविशेषेण स्पृष्टः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'धम्मत्थिकाएणं फुडे नो धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे धम्मत्थिकायस्स पदेसेहिं फुडे'-लोकस्तावद् धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः-व्याप्तो वर्तते, धर्मास्तिकायस्य सर्वात्मना लोकेऽवगाढत्वात्, अत एव-नो धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः-व्याप्तो भवति, येन वस्तुना सर्वात्मना व्याप्तो यो भवति स तस्यैव देशेन विरोधात् व्याप्तो न भवति, किन्तु धर्मास्तिकायप्रदेशानां लोकेऽवगाढत्वात्, 'एवं अधम्मत्थिकाएणवि'-एवम्-धर्मास्तिकायेनेव अधर्मास्तिकायेनापि स्पृष्टो लोको भवति, नो अधर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, किन्तु अधर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टो लोको वर्तते इत्यर्थः, किन्तु 'नो आगासत्थिकाएणं फुडे' नो आकाशास्तिकायेन सकलेन द्रव्येण लोकः स्पृष्टो भवति लोकस्याकाशास्तिकायदेशमात्रस्वरूपत्वात्, किन्तु-

क्या तेजस्काय से स्पृष्ट है ? क्या वायुकाय से स्पृष्ट है ? क्या वनस्पतिकाय से स्पृष्ट है ? क्या त्रसकाय अर्थात् द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय चतुरिन्द्रिय और पंचेन्द्रिय से स्पृष्ट है ? क्या अद्धाकाल से स्पृष्ट है ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! लोक धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है, क्योंकि धर्मास्तिकाय पूरा का पूरा लोक में ही अवगाढ है, अतएव वह धर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट नहीं है, क्यों कि जो जिसके साथ पूरी तरह व्याप्त है, उसे उसके साथ एकदेश से व्याप्त नहीं कहा जा सकता मगर लोक धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से तो व्याप्त है ही ! क्यों कि धर्मास्तिकाय के सभी प्रदेश लोकमें ही अवगाढ हैं । इसी प्रकार लोक अधर्मास्तिकाय से भी स्पृष्ट है, अधर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट नहीं है, मगर अधर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है । किन्तु लोक सम्पूर्ण आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं है, क्योंकि लोक

સ્પૃષ્ટ છે ? શું તેજસ્કાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું વાયુ કાયથી સ્પૃષ્ટ છે? શું વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે? શું ત્રસકાય અર્થાત્ દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિયથી સ્પૃષ્ટ છે? શું અદ્ધા કાલથી સ્પૃષ્ટ છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! લોક ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાય પુરેપુરા લોકમાં અવગાઢ છે, તેથી જ ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી કેમકે જે જેની સાથે પુરેપુરં વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી તેની સાથે એક દેશથી વ્યાપ્ત ન કહેવાય પણ લોક ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી તો વ્યાપ્ત જ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાયના સકલ પ્રદેશ લોકમાં જ અવગાઢ છે. એજ પ્રકારે લોક અધર્માસ્તિકાયથી પણ સ્પૃષ્ટ છે, અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, પણ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. પણ લોક સંપૂર્ણ આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી, કેમકે લોક સંપૂર્ણ આકાશાસ્તિકાયનો એક નાનો ખંડ માત્રજ છે.

'आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे ?' आकाशास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टो भवति, 'आगासत्थिकायस्स पदेसेहिं जाव वणस्सइकाएणं फुडे'-आकाशास्तिकायस्स प्रदेशैश्च स्पृष्टः यावत्-पुद्गलास्तिकायेन जीवास्तिकायेन पृथिवीकायेन अप्कायेन तेजस्कायेन, वायुकायेन, वनस्पतिकायेन स्पृष्टो लोको वर्तते पृथिव्यादीनामपि सूक्ष्माणां सकललोकापन्नत्वात् तैरपि सर्वात्मना व्याप्तो लोको भवति, किन्तु 'तसकाइएणं सिय फुडे' त्रसकायेन स्यात्-कदाचित् स्पृष्टो भवति, स्यात्-कदाचित् नो स्पृष्टो भवति, तथाच समुद्घातगतस्य केवलिनश्चतुर्थसमये वर्तमानताद्दशायां तेन स्वप्रदेशैः सकललोकपूरणात्, तस्यच केवलिन स्त्रसकायत्वात् त्रसकायेन स्पृष्टो लोको भवति, तदतिरिक्तकालेतु नो स्पृष्टो भवति, सर्वत्र त्रसकायानामसद्भावात्, 'अद्धासमएणं देसे फुडे देसे णो फुडे'-अद्धासमयेन-कालविशेषेण तु लोकस्य कश्चिदेशः

सम्पूर्ण आकाशास्तिकाय का एक छोटा-सा खंड मात्र ही है। किन्तु आकाशास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है और आकाशास्तिकाय के प्रदेशों से भी स्पृष्ट है। यावत्-पुद्गलास्तिकाय से, जीवास्तिकाय से, पृथ्वीकाय से, अपकाय से, तेजस्काय से, वायुकाय से वनस्पतिकाय से स्पृष्ट है। सूक्ष्म पृथ्वीकाय आदि समस्त लोकमें व्याप्त हैं, अतएव उनके द्वारा भी वह पूर्ण रूप से स्पृष्ट है। मगर त्रसकाय से क्वचित् स्पृष्ट होता है और क्वचित् स्पृष्ट नहीं भी होता है। जब केवली समुद्घात करते हैं तब चौथे समय में वे अपने आत्मप्रदेशों से सम्पूर्ण लोक को व्याप्त करलेते हैं, केवली भगवान् त्रसकाय के ही अन्तर्गत हैं, अतएव उस समय समस्त लोक त्रसकाय से स्पृष्ट होता है, इसके अतिरिक्त अन्य समय में सम्पूर्ण लोक त्रसकाय से स्पृष्ट नहीं होता है। क्योंकि त्रसजीव सिर्फ त्रसनाडी में ही पाये जाते हैं जो सिर्फ एक राजू चौडी और चौदह राजू ऊंची है।

अद्धासमय के द्वारा लोक का कोई भाग स्पृष्ट होता है और कोई भाग स्पृष्ट नहीं होता।

કિન્તુ આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે અને આકાશાસ્તિ કાયના પ્રદેશોથી પણ સ્પૃષ્ટ છે. યાવત્ પુદ્ગલાસ્તિકાયથી, જીવાસ્તિકાયથી, પૃથ્વીકાયથી, અપ્કાયથી, તેજસ્કાયથી, વાયુકાયથી અને વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે, તેથી જ તેમના દ્વારા પણ તે પૂર્ણ રૂપથી સ્પૃષ્ટ છે, પણ ત્રસકાયથી કવચિત્ સ્પૃષ્ટ થાય છે અને કવચિત્ સ્પૃષ્ટ નથી પણ થતા. જ્યારે કેવલી સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે ચોથા સમયમાં તેઓ પોતાના આત્મપ્રદેશોથી સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરી લે છે. કેવલી ભગવાન ત્રસકાયના જ અંતર્ગત છે, તેથી જ તે સમયે સમસ્ત લોક ત્રસકાયથી સ્પૃષ્ટ થાય છે, તેથી અતિરિક્ત અન્ય સમયમાં સંપૂર્ણ લોક ત્રસકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી થતા. કેમકે ત્રસ જીવ ફક્ત ત્રસ નાડીમાં જ મળી આવે છે. જે ફક્ત એક રાજુ પહોળી અને ચૌદ રાજુ ઉંચી છે,

અદ્ધા સમય દ્વારા લોકના કોઈ ભાગ સ્પૃષ્ટ થાય છે અને કોઈ ભાગ સ્પૃષ્ટ નથી થતા,

स्पृष्टो भवति, कश्चिद्देशो नो स्पृष्टो भवति त्रयोविंशतितमं द्वारम्, गौतमः पृच्छति-'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे किंणा फुडे कइहिंवा काएहिं फुडे ?' हे भदन्त ! जम्बूद्वीपः खलु द्वीपः केन स्पृष्टः-व्याप्तो भवति ? इति सामान्येन प्रश्नः, अथ विशेषतः प्रश्नयति-कतिभिर्वा-कियत्संख्याकैः कायैः स्पृष्टो-व्याप्तो भवति? तदेव विशदयति-'किं धम्मत्थिकाएणं जाव आगासत्थिकाएणं फुडे ?'-किं धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः ? यावत्-किंवा धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किं धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टो भवति? एवम्-किम् अधर्मास्तिकायेन स्पृष्टः किम् अधर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किंवाऽधर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? एवम् आकाशास्तिकायेन स्पृष्टः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'णो धम्मत्थिकाएणं फुडे' नो धर्मास्तिकायेन जम्बूद्वीपो द्वीपः सर्वात्मना स्पृष्टः, अपितु 'धम्मत्थिकायस्स देसेणं फुडे' धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, 'धम्मत्थिकायस्स पदेसेहिं फुडे'-धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः, 'एवं अधम्मत्थिकायस्स वि, आगासत्थिकायस्सवि एवम्-धर्मास्तिकायस्यैव अधर्मास्तिकायस्यापि, अथच आकाशास्तिकायस्यापि देशेन प्रदेशैश्च स्पृष्टो जम्बूद्वीपो द्वीपः, नतु

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जम्बूद्वीप नामक द्वीप किसके द्वारा स्पृष्ट है ? यह सामान्य प्रश्न है। इसी को विशेष रूप से पूछते हैं-जम्बूद्वीप कितने कायों से स्पृष्ट है ? इसका स्पष्टीकरण करते हैं-क्या धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है? या क्या धर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है? क्या धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है? इसी प्रकार क्या अधर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है ? क्या अधर्मास्तिकाय के देश से अथवा क्या अधर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है ? इसी प्रकार क्या आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट है ?

भगवान्-हे गौतम ! जम्बूद्वीप धर्मास्तिकाय से पूर्ण रूप से स्पृष्ट नहीं है, किन्तु धर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है, धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है। इसी प्रकार अधर्मास्तिकाय और आकाशास्तिकाय के भी देश से और प्रदेशों से स्पृष्ट है। सम्पूर्ण अधर्मास्तिकाय और संपूर्ण आकाशास्तिकाय से भी जम्बू-

---

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપ શાના દ્વારા સ્પૃષ્ટ છે? આ સામાન્ય પ્રશ્ન છે. તેને જ વિશેષ રૂપે પૂછે છે-જમ્બૂદ્વીપ કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે? તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, શું ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે? અગર શું ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે? શું ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે? એ પ્રકારે શુ અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે? શું અધર્માસ્તિકાયના દેશથી અથવા શુ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે? એજ પ્રકારે શું આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જમ્બૂદ્વીપ ધર્માસ્તિકાયથી પૂર્ણ રૂપથી સ્પૃષ્ટ નથી, કિન્તુ ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. એજ પ્રકારે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ દેશથી અને પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. સંપૂર્ણ અધર્મા-

अधर्मास्तिकायेन आकाशास्तिकायेन च स्पृष्टः, 'पुढवीकाइएणं फुडे जाव वणस्सइकाइएणं फुडे'-पृथिवीकायिकेन स्पृष्टो जम्बूद्वीपो द्वीपः, यावद् अप्कायिकेन तेजस्कायिकेन वायु कायिकेन वनस्पतिकायिकेन च स्पृष्टः, 'तसकाइएणं फुडे सिय णो फुडे'-त्रसकायिकेन-द्वि त्रिचतुरिन्द्रियेण स्पृष्टो जम्बूद्वीपो द्वीपः, स्यात्-कदाचित् नो स्पृष्टो भवति, 'अद्धासमएणं फुडे'-अद्धासमयेन-कालविशेषेण जम्बूद्वीपो द्वीपः स्पृष्टो भवति, चतुर्विंशतितमं द्वारमाह- 'एवं लवणसमुद्दे धायतिसंडे दीवे'-एवम्-जम्बूद्वीपवदेव लवणसमुद्रो धातकीषण्डो द्वीपः 'कालोए समुद्दे अब्भितरपुक्खरद्धे' कालोदः समुद्रः, अभ्यन्तरपुष्करार्द्धः 'वाहिरपुक्खरद्धे एवं चेव'-बहिः पुष्करार्द्धो द्वीपः, एवञ्चैव-पूर्वोक्तवदेव अवसेयम् किन्तु-'णवरं अद्धासमएणं नो फुडे' नवरम्-पूर्वोपेक्षया विशेषस्तु-अद्धासमयेन नो स्पृष्टो भवति, अद्धासमयस्य अर्द्धतृतीय-द्वीप समुद्रान्तर्वर्तितया बहिरभावात्, अत एव बहिर्द्वीपसमुद्राणामद्धासमय स्पर्शनिषेधः कृतः 'एवं जाव सयंभूरमणसमुद्दे-एवम्-पूर्वोक्तरीत्या यावत्-वरुण क्षीर घृतेक्षुनन्दिकारुणवर-

द्वीप स्पृष्ट नहीं है। वह पृथ्वीकाय से स्पृष्ट है यावत् वनस्पतिकाय से स्पृष्ट है, अर्थात् अप्काय, तेजस्काय, वायुकाय और वनस्पतिकाय से स्पृष्ट है। जम्बूद्वीप त्रसकाय से क्वचित् स्पृष्ट होता है, क्वचित् स्पृष्ट नहीं होता है। अद्धाकाल से स्पृष्ट है।

जम्बूद्वीप संबंधी वक्तव्यता के अनुसार ही लवणसमुद्र, धातकीखंड द्वीप, कालोदसमुद्र, अभ्यन्तर पुष्करार्ध और बाह्य पुष्करार्ध भी समझलेना चाहिए। पहले से विशेष यह है कि अद्धासमय अढाई द्वीप के अन्तर्गत ही होता है, बाहर नहीं, अतएव बाहर के द्वीप और समुद्र अद्धाकाल से स्पृष्ट नहीं हैं। इसी प्रकार स्वयंभूरमण समुद्र तक समझलेना चाहिए, अर्थात् वरुण, क्षीर, घृत, इक्षु, नन्दीश्वर, अरुणवर, कुण्डल, रुचक, कुरु, मन्दर, आवास, कूट, नक्षत्र, चन्द्र, सूर्य, देव, नाग, यक्ष, भूत, स्वयंभूरमण समुद्र, ये सब धर्मास्ति-

કાયથી પણ જમ્બૂદ્વીપ સ્પૃષ્ટ નથી, તે પૃથ્વી કાયથી સ્પૃષ્ટ છે યાવત્ વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ અર્થાત્ અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે જમ્બૂદ્વીપ ત્રસ-કાયથી કવચિત્ સ્પૃષ્ટ થાય છે, કવચિત્ સ્પૃષ્ટ નથી થતો અદ્ધા કાલથી સ્પૃષ્ટ છે.

જમ્બૂદ્વીપ સમ્બંધી વક્તવ્યતના અનુસાર જ લવણુ સમુદ્ર, ધાતકીખંડ દ્વીપ, કાલોદ સમુદ્ર અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધ અને બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ પણ સમજી લેવા જોઇએ. પહેલાથી વિશેષ એ છે કે અદ્ધા સમય અઢાઈ દ્વીપના અન્તર્ગત જ હોય છે, બહાર નહીં તેથી જ બહારના દ્વીપ અને સમુદ્ર અદ્ધા કાળથી સ્પૃષ્ટ નથી. એજ રીતે સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર સુધી સમજી લેવું જોઇએ અર્થાત વરુણુ, ક્ષીણુ, ઘૃત. ઇક્ષુ, નન્દીશ્વર, અરૂણુવર, કુંડલ, રૂચક, કુરૂ, મન્દર, આવાસ, કૂટ, નક્ષત્ર, ચન્દ્ર, સૂર્ય, દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત, સ્વયંભૂતરમણુ સમુદ્ર આ બધા ધર્માસ્તિકાયના દેશ આદિથી સ્પૃષ્ટ છે.

कुण्डलरुचक कुरुमन्दरावास कूट नक्षत्रचन्द्रसूराश्च देवोनागश्च यक्षश्च भूतश्च स्वयंभूरमणसमुद्रश्च धर्मास्तिकायदेशादिना स्पृष्टो भवति, 'एसा परिवाडी इमाहिं गाहाहिं अणुगंतव्वा' एषा-पूर्वोक्ता जम्बूद्वीपादि विषयिणी परिपाटी श्रेणिः, आभिर्गाथाभिरनुगन्तव्या 'तं जहा-जंबुदीवे लवणधायतिकालोय पुक्खरे वरुणे। खीरघयखोयणंदिय अरुणवरे कुंडलेरुयए ॥१॥' तद्यथा-जम्बूद्वीपः, लवणः, धातकी कालोदः, पुष्करः, वरुणः। क्षीरघृतेक्षुनन्दी च अरुणवरः कुण्डलो रुचकः ॥१॥ 'आभरणवत्थगंधे उप्पलतिलए य पउमनिहिरयणे। वासहरदहनइओ विजया वक्खारकप्पिंदा ॥२॥ आभरणवस्त्रगन्ध उत्पलतिलकश्च पद्मनिधिरत्नानि वर्षधर ह्रदनद्यो विजया वक्षस्कारकल्पेन्द्राः। २॥ 'कुरुमंदरआवासा कूडा नक्खत्तचंदसूराय। देवे णागे जक्खे भूएय सयंभूरमणेय ॥३॥ कुरुः मन्दरः आवासाः कूटाः नक्षत्रचन्द्रसूराश्च। देवो नागो यक्षो भूतश्च स्वयम्भूरमणश्च ॥३॥ तथाच सर्वद्वीपसमुद्राणामभ्यन्तरवर्तीजम्बूद्वीपो वर्तते तत्परिक्षेपी लवणसमुद्रोऽस्ति, तदनन्तरं पुष्करवरो द्वीपो विलसति. द्वीपसमानाभिधानाः समुद्राः सन्ति, यथा पुष्करवरसमुद्रः, तदनन्तरं वरुणवरो द्वीपः, वरुणवरः समुद्रश्च क्षीरवरो द्वीपः क्षीरोदः समुद्रश्च, तदनन्तरं घृतवरोद्वीपः, घृतोदः समुद्रश्च, तदनन्तरम् इक्षुवरो द्वीपः, इक्षुवरःसमुद्रश्च, तदनन्तरम्-नन्दीश्वरो द्वीपः, नन्दीश्वरः समुद्रश्च, एतेऽष्टावपि च समुद्रा एकैकरूपाः सन्ति, तदनन्तरं द्वीपाः समुद्राश्च प्रत्येकं त्रित्रिस्वरूपाः सन्ति

काय के देश आदि से स्पृष्ट हैं। जम्बूद्वीप आदि संबंधी यह परिपाटी इन गाथाओं से समझलेनी चाहिए-समस्त द्वीपों और समुद्रों के मध्य में यह जम्बूद्वीप है। इसे सब ओर से घेरने वाला लवणसमुद्र है। लवणसमुद्र के चारों ओर धातकीखंड नामक द्वीप है, उसके चारों ओर कालोद समुद्र है। कालोद समुद्र का परिक्षेप करनेवाला पुष्करवर द्वीप है। इसके पश्चात् द्वीपों के समान ही नाम वाले समुद्र हैं, जैसे पुष्करवर समुद्र, फिर वरुणवर द्वीप, वरुणवर समुद्र, क्षीरवर द्वीप, क्षीरोद समुद्र, तत्पश्चात् घृतवर द्वीप और घृतोद समुद्र, तदनन्तर इक्षुवर द्वीप और इक्षुवर समुद्र, फिर नन्दीश्वर द्वीप और नन्दीश्वर समुद्र, ये आठ द्वीप और समुद्र एक एक रूप हैं, इनके पश्चात् प्रत्येक द्वीप और समुद्र तीन-तीन मिलते-जुलते नामों वाले हैं, जैसे-अरुण, अरुणवर, अरुण-

---

જમ્બૂદ્વીપ આદિ સંબંધી આ પરિપાટી આ ગાથાઓથી સમજી લેવી જોઈએ. બધા દ્વીપ અને સમુદ્રની વચ્ચે આ જમ્બૂદ્વીપ છે. તેને બધી બાજુથી ઘેરનાર લવણ સમુદ્ર છે. આ લવણ સમુદ્રની ચારે બાજુ ધાતકી ખંડ નામે દ્વીપ છે. તેના ફરતો કાલોદ સમુદ્ર છે. કાલોદ સમુદ્રનો પરિક્ષેપ કરવાવાળો પુષ્કર વર દ્વીપ છે. તેની પાછળ દ્વીપોના સમાન જ નામવાળા સમુદ્ર છે.-જેમકે પુષ્કરવર સમુદ્ર અને પછી વરૂણવર દ્વીપ. વરૂણવર સમુદ્ર, ક્ષીરવર દ્વીપ, ક્ષીરોદ સમુદ્ર, ત્યાર પછી ઘતવર દ્વીપ અને ઘૃતોદ સમુદ્ર, તદનન્તર ઇક્ષુવર દ્વીપ અને ઇક્ષુવર સમુદ્ર, પછી નન્દીશ્વર દ્વીપ અને નન્દીશ્વર સમુદ્ર, આ આઠ દ્વીપ અને સમુદ્ર એક એક રૂપ છે. તેમની પાછળ પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્ર ત્રણ ત્રણ મળતા

यथा-'अरुण' इतिपदेन अरुणः, अरुणवरः, अरुणवरावभासः, 'कुण्डल' इति पदेन कुण्डलः, कुण्डलवरः, कुण्डलवरावभासः, 'रुचक' इति पदेन रुचकः, रुचकवरः, रुचकवरावभासः इत्यादिरीत्या बोध्यम्, अयश्चक्रमो नन्दीश्वरसमुद्रानन्तरम्-अरुणो द्वीपः, अरुणः समुद्रः, ततः-अरुणवरो द्वीपः, अरुणवरः समुद्रः, ततः-अरुणवरावभासः द्वीपः, अरुणवरावभासः समुद्रश्च इत्यादिरूपो बोध्यः, तेषाञ्च द्वीपसमुद्राणां नामानि अनुगतरूपेण संग्राहयितुमाह-

'आभरणवत्थे'त्यादिगाथाद्वयम्, तत्र यानि कानिचिदाभरणनामानि-यथा हारार्द्धहाररत्नावलि कनकावलिप्रभृतीनि, यानि च वस्त्रनामानि-चीनांशुकप्रभृतीनि, यानि च गन्धनामानि-कोष्टपुटप्रभृतीनि, यानि चोत्पलनामानि-जलरुहचन्द्रोद्योतप्रभृतीनि, यानि च तिलकप्रभृतीनि वृक्षनामानि, यानि च पद्मनामानि-शतपत्रसहस्रपत्रप्रभृतीनि, यानि च पृथिवीनामानि-रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पङ्कप्रभा धूमप्रभाप्रभृतीनि, यानि च नवनिधीनां चतुर्दशचक्रवर्तिरत्नानां, चुल्लहिमवदादिकानां वर्षधरपर्वतादीनां, पद्मादीनां ह्रदानां, गङ्गासिन्धुप्रभृतीनां

वरावभास, कुंडलपद से कुंडल, कुंडलवर और कुंडलवरावभास। 'रुचक' पद से रुचक, रुचकवर और रुचकवरावभास, इत्यादि। यह क्रम नन्दीश्वर समुद्र के बाद्-अरुण द्वीप, अरुण समुद्र, अरुणवर द्वीप, अरुणवर समुद्र, अरुणवरावभास द्वीप, अरुणवरावभास समुद्र इत्यादि। उन द्वीपों और समुद्रों के नाम अनुक्रम से संगृहीत करने के लिए कहा है-जितने भी आभरणों के नाम हैं, जैसे-हार अर्द्धहार, रत्नावली, कनकावली आदि, जितने भी वस्त्रों के नाम हैं, जैसे चीनांशुक आदि, जो भी गंध के नाम हैं, जैसे कोष्टपुट आदि, जितने भी कमलों के नाम हैं-जलरुह, चन्द्रोद्योत आदि, इसी प्रकार वृक्षों के तिलक आदि जो भी नाम हैं, पद्मों के शतपत्र, सहस्रपत्र आदि जितने नाम हैं, पृथिवियों के जो रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंकप्रभा, धूमप्रभा आदि नाम हैं, चक्रवर्ती की नौ निधियों और चौदह रत्नों के जो नाम हैं, वर्षधर पर्वतों के जो हिमवान आदि नाम हैं, ह्रदों के जो पद्मह्रद

નામોવાળા છે. જેમકે-અરૂણ, અરૂણવર, અરૂણવરાવભાસ, કુંડલ પદથી કુડલ, કુંડલવર અને કુંડલવરાભાસ, રૂચક, રૂચકવર, અને રૂચકવરાવભાસ, વિગેરે. આ ક્રમ નન્દીશ્વરસમુદ્રના પછી-અરૂણદ્વીપ અરૂણસમુદ્ર, અરૂણવરસમુદ્ર, પછી અરૂણવરાવભાસદ્વીપ, અરૂણવરાવભાસ સમુદ્ર વિગેરે દ્વીપો અને સમુદ્રોના નામ અનુક્રમથી સંગૃહીત કરવાને માટે કહ્યું છે

જેટલાં પણ આભરણોના નામ છે, જેમકે હાર, અર્ધહાર, રત્નાવલી, કનકાવલી, આદિ જેટલાં વસ્ત્રોના નામ છે, જેમકે ચીનાંશુક આદિ, જેટલાં ગંધના નામ છે. જેમકે, કોષ્ઠપુટ આદિ, જેટલા પણ કમળોના નામ છે-જલરૂહ, ચન્દ્રોદ્યોત આદિ, એજ પ્રકારે વૃક્ષોના તિલક આદિ જે નામ છે, પદ્મોના શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, આદિ જેટલાં નામ છે, પૃથ્વીયોના જે રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા આદિ નામ છે, ચક્રવર્તીના નવનિધિયો અને ચૌદ રત્નોના જે નામ છે, વર્ષધર પર્વતના જે હિમવાન્

नदीनां, कच्छादीनां विजयानां, माल्यवदादीनां वक्षस्कारपर्वतानां, सौधर्मादीनां कल्पानां, शक्रादीनामिन्द्राणां, देवकुरु-उत्तरकुरुमन्दराणामावासानां शक्रादिसम्बन्धिनां मेरुप्रत्यासन्ना-दीनां कूटानां क्षुल्लहिमवदादिसम्बन्धिनां नक्षत्राणां कृत्तिकादीनां, चन्द्राणां सूर्याणाञ्च नामानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि प्रत्येकं द्वीपसमुद्राणां त्रित्रिस्वरूपाणि वक्तव्यानि, तद्यथा-हारो द्वीपः, हारः समुद्रः, हारवरो द्वीपः, हारवरः समुद्रः, हारवरावभासो द्वीपः, हारवरावभासः समुद्रः, इत्यादिरूपेण प्रत्येकं त्रित्रिस्वरूपाणि वक्तव्यानि तावद्, यावत्-सूर्यो द्वीपः, सूर्यः समुद्रः, सूर्यवरो द्वीपः, सूर्यवरः समुद्रः, सूर्यवरावभासो द्वीपः, सूर्यवरावभासः समुद्र इति, तदनन्तरं सूर्यवरावभासपरिक्षेपी देवो द्वीपः, तदनन्तरम् देवः समुद्रः, तदनन्तरं नागो द्वीपः, नागः समुद्रः, ततो यक्षो द्वीपः, यक्षः समुद्रः, तदनन्तरं भूतो द्वीपः, भूतः समुद्रः, स्वयम्भूरमणो द्वीपः, स्वयम्भूरमणः समुद्रः, इत्येते पञ्च देवादयो द्वीपाः, पञ्च देवादयः समुद्राः, एकरूपा

आदि नाम हैं, नदियों के जो गंगा सिन्धु आदि नाम हैं, विजयों के जो कच्छ सुकच्छ आदि नाम हैं, वक्षस्कार पर्वतों जो माल्यवन्त आदि नाम हैं, सौधर्म आदि कल्पों के जो नाम हैं, इन्द्र आदि के जो भी शक्र आदि नाम हैं, इसी प्रकार देवकुरु, उत्तरकुरु, मन्दर आदि पर्वत, शक्रादि संबंधी, आवास मेरु के निकटवर्ती कूट, इन सबके तथा कृत्तिका आदि नक्षत्रों के, चन्द्रों के, सूर्यों के जो जो भी नाम हैं, उन सबके नाम पर द्वीपों और समुद्रों के तीन-तीन रूपमें नाम समझलेने चाहिए। यथा-हार, द्वीप, हार समुद्र, हारवर द्वीप, हारवर समुद्र, हारवरावभास द्वीप, हारवरावभास समुद्र, इत्यादि रूप से प्रत्येक के तीन-तीन स्वरूप कहने चाहिए, यावत् सूर्य द्वीप, सूर्य समुद्र, सूर्यवर द्वीप, सूर्य-वरसमुद्र सूर्य वरावभास द्वीप, सूर्यवरावभास समुद्र। उसके पश्चात् सूर्यवराव-भास को सब ओर से घेरे हुए देव द्वीप, फिर देव समुद्र, फिर नाग द्वीप, नाग समुद्र, फिर यक्ष द्वीप, यक्ष समुद्र, फिर भूत द्वीप, भूत समुद्र, स्वयंभूरमण द्वीप,

આદિ નામ છે, હ્રદોના જે પદ્મહ્રદ આદિ નામ છે, નદિયોના જે ગંગા સિન્ધુ આદિ નામ છે, વિજયોના જે કચ્છ સુકચ્છ આદિ નામ છે. વક્ષસ્કાર પર્વતોના જે માલ્યવન્ત આદિ નામ છે, સૌધર્મ આદિ કલ્પોના જે નામ છે. ઈન્દ્ર આદિના જે કોઈ શક્ર આદિ નામ છે. એ પ્રમાણે દેવકુરૂ, ઉત્તરકુરૂ, મન્દર આદિ પર્વત શક્રાદિ સમ્બન્ધી આવાસ મેરૂના નજીકના કૂટ એ બધાના તથા કૃત્તિકા આદિ નક્ષત્રોના, ચન્દ્રોના, સૂર્યના જે કોઇ પણ નામ છે, એ બધાના નામ ઉપર દ્વીપો અને સમુદ્રોના ત્રણ ત્રણ રૂપમાં નામ સમજી લેવા જોઇએ. જેમકે હારદ્વીપ, હારસમુદ્ર, હારવરદ્વીપ, હારવરસમુદ્ર, હારવરાવભાસદ્વીપ, હારવરાવભાસસમુદ્ર ઈત્યાદિ રૂપથી પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ સ્વરૂપ કહેવાં જોઇએ, યાવત્ સૂર્યદ્વીપ, સૂર્યસમુદ્ર, સૂર્ય વરદ્વીપ, સૂર્યવર સમુદ્ર, સૂર્યાવરાવભાસ દ્વીપ, સૂર્યવરાવભાસ સમુદ્ર તેના પછી, સૂર્યવ-રાવભાસને બધી બાજુથી ઘેરીને દેવ દ્વીપ, વળી દેવ સમુદ્ર, પાછો નાગદ્વીપ, નાગસમુદ્ર પછી યક્ષ દ્વીપ, યક્ષસમુદ્ર, વળી પાછો ભૂતદ્વીપ ભૂતસમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ, સ્વયં-

एव सन्ति, नत्वेषां त्रिक स्वरूपत्वम्, पूर्वमाकाशथिग्गलशब्देन लोकः प्ररूपितः, सम्प्रति पञ्चविंशतितमं द्वारम्-लोकशब्देनैव तं प्ररूपयितुमाह-'लोगे णं भंते ! किणा फुडे, कइहिं वा काएहिं ?' हे भदन्त ! लोकः खलु केन वस्तुना स्पृष्टः-व्याप्तो वर्तते ? इति सामान्येन प्रश्नः, अथ विशेषेणाह कतिभि र्वा कायैः स्पृष्टः-व्याप्तो लोको वर्तते ? भगवान् आह-'जहा आगासथिग्गले' यथा आकाशथिग्गलं नाम लोकः प्रतिपादितस्तथैव प्रतिपादयितव्यः, षड्विंशतितमं द्वारम्-गौतमः पृच्छति-'अलोए णं भंते ! किं णा फुडे, कतिहिं वा काएहिं पुच्छा'-हे भदन्त ! अलोकः खलु केन वस्तुना स्पृष्टः ? कतिभि र्वा कायैः स्पृष्टस्तावद् अलोको भवति ? किं धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः ? किं वा धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किं

स्वयंभूरमण समुद्र, पांच देवादि द्वीप और पांच देवादि समुद्र हैं जो एक रूप ही हैं। ये तीन स्वरूप वाले नहीं हैं।

पहले लोक को आकाशथिग्गल शब्द से प्ररूपित किया था, अब 'लोक' शब्द के द्वारा ही उसकी प्ररूपणा करने के लिये कहते हैं-भगवन् ! लोक किस वस्तु से स्पृष्ट है ? यह प्रश्न सामान्य रूप से हुआ। इसी को विशेष रूप से कहते हैं-लोक कितने कायों से स्पृष्ट है ?

भगवान् उत्तर देते हैं-जैसा आकाशथिग्गल के विषय में निरूपण किया है, उसी प्रकार लोक के विषय में भी समझलेना चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! अलोक किससे स्पृष्ट है ? अथवा कितने कायों से स्पृष्ट है ? क्या धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है ? क्या धर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है ? अथवा क्या धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट है ? क्या अधर्मास्तिकाय से स्पृष्ट है ? अधर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है ? अथवा अधर्मास्तिकाय के प्रदेशों

भूरमण समुद्र, આ પાંચ દેવાદિદ્વીપ અને પાંચ દેવાદિ સમુદ્ર છે. જે એક રૂપ જ છે. એ ત્રણ ત્રણ સ્વરૂપવાળા નથી.

પહેલાં લોક જે આકાશ થિગ્ગલ શબ્દથી પ્રરૂપિત કર્યું હતું, હવે 'લોક, દ્વારા જ તેની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે-હે ભગવન્ ! લોક કઈ વસ્તુથી સ્પૃષ્ટ છે ? આ પ્રશ્ન સામાન્યરૂપે થયો. તેને જ વિશેષ રૂપે કહે છે-લોક કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-જેમ આકાશ થિગ્ગલના વિષયમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તે જ પ્રકારે લોકના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ અલોક કોનાથી સ્પૃષ્ટ છે ? કેટલી કાયાથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું ધર્માસ્તિકાયના દેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા શું ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે ? કે અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે અથવા અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? શું આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે

वा धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ! किम् अधर्मास्तिकायेन स्पृष्टः ? किं वा अधर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किं वा अधर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? किम् आकाशास्तिकायेन स्पृष्टः ? किं वा आकाशास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः ? किं वा आकाशास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः ? इत्यादि रीत्या पृच्छा, भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'नो धम्मत्थिकाएणं फुडे जाव नो आगासत्थिकाएणं फुडे'-अलोकस्तावद् नो धर्मास्तिकायेन स्पृष्टः, यावत्-नो धर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, नो धर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः, नो अधर्मास्तिकायेन स्पृष्टः, नो अधर्मास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टः, नो अधर्मास्तिकायस्य प्रदेशैः स्पृष्टः, नो आकाशास्तिकायेन स्पृष्टः, अपितु-'आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे' आकाशास्तिकायस्य देशेन स्पृष्टो भवति, 'नो पुढवीकाइएणं फुडे' नो पृथिवीकायिकेन स्पृष्टः, 'जाव नो अद्धा समएणं फुडे' यावत् नो अप्कायिकेन, नो तेजस्कायिकेन, नो वायुकायिकेन, नो वनस्पतिकायिकेन स्पृष्टः, नो त्रसकायेन स्पृष्टः, नो अद्धासमयेन स्पृष्टः, तत्र हेतु माह-'एगे अजीव

से स्पृष्ट है ? क्या आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट है ? आकाशास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है ? अथवा आकाशास्तिकाय के प्रदेशो से स्पृष्ट है ? इत्यादि रूप से पृच्छा करनी चाहिए ।

भगवान्-हे गौतम ! अलोक धर्मास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं है धर्मास्तिकाय देश से स्पृष्ट नहीं है, धर्मास्तिकाय के प्रदेशों से स्पृष्ट नहीं है । वह अधर्मास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं है, अधर्मास्तिकाय के देश से स्पृष्ट नहीं है, अधर्मास्तिकाय के प्रदेशों से भी स्पृष्ट नहीं है । अलोक आकाशास्तिकाय से स्पृष्ट नहीं है, किन्तु आकाशास्तिकाय के देश से स्पृष्ट है । वह पृथ्वीकायिक से भी स्पृष्ट नहीं है यावत् अद्धासमय से भी स्पृष्ट नहीं है, अर्थात् अप्काय से, तेजस्काय से, वायुकाय से, वनस्पतिकाय से और त्रसकाय से भी स्पृष्ट नहीं है, अद्धासमय से भी स्पृष्ट नहीं है । अलोकाकाश अजीवद्रव्य का अर्थात् आकाशास्तिकाय का एक देश है, सम्पूर्ण आकाशास्तिकाय उसे नहीं कह सकते,

---

આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે ? અથવા આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ? ઇત્યાદિ પૃચ્છા કરવી જોઈએ.

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અલોક ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી, ધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ નથી. તે અધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી. અધર્માસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અલોક આકાશાસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ નથી. પરન્તુ આકાશાસ્તિકાયના દેશથી સ્પૃષ્ટ છે. તે પૃથ્વીકાયિકથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી યાવત્ અદ્ધા સમયથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અર્થાત્ અપ્કાયથી, તેજસ્કાયથી, વાયુકાયથી, વનસ્પતિકાયથી અને ત્રસકાયથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અદ્ધા સમયથી પણ સ્પૃષ્ટ નથી. અલોકાકાશ અજીવ દ્રવ્ય અર્થાત્ આકાશાસ્તિકાયનો એક દેશ છે, સમ્પૂર્ણ આકાશા-

दव्वदेसे अगुरुलहुए अणंतेहिं अगुरुलहुयगुणेहिं संजुत्ते सव्वागासअणंतभागूणे'–एकोऽजीवद्रव्यदेशोऽलोक आकाशास्तिकायस्य देशो बोध्यः, परिपूर्णस्त्वाकाशास्तिकायो न भवति लोकाकाशेन हीनत्वात्, अत एवालोकोऽगुरुलघुको भवति अमूर्तत्वात्, अनन्तैरगुरुलघुकगुणैः संयुक्तो भवति, प्रतिप्रदेशं स्वपरभेदभिन्नानामनन्तानामगुरुलघुपर्यायाणां सद्भावात्, अथालोकस्य परिमाणमाह–सर्वाकाशानन्तभागोनम् लोकाकाशमात्रखण्डहीनं सकलाकाशप्रमाणमित्यर्थः, अलोको व्यपदिश्यते इति 'इंदियपयस्स पढमो उद्देसो' इन्द्रियपदस्य प्रथम उद्देशकः समाप्तः।७।

इतिश्री विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित–ललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्री–शाहू छत्रपतिकोल्हापुर–राजप्रदत्त–'जैनशास्त्राचार्य'–पदविभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारी जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलाल–व्रतिविरचितायां श्री प्रज्ञापनासूत्रस्य प्रमेयबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां इन्द्रियाख्यपञ्चदशे पदे प्रथम उद्देशक समाप्तः ॥२॥

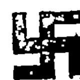
क्यों कि वह लोकाकाश से हीन है। वह अगुरुलघु है, क्यों कि अमूर्त्त है अनन्त अगुरुलघु गुणों से संयुक्त है, क्यों कि उसके एक–एक प्रदेश में स्व–पर भेद से भिन्न अनन्त अगुरुलघु पर्याय विद्यमान हैं। अलोक सम्पूर्ण आकाश के अनन्तवें भाग से हीन है अथवा यों कहना चाहिए कि लोकाकाश जितने खंड से कम सम्पूर्ण आकाशप्रमाण है।

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचित प्रज्ञापना सूत्र की प्रमेयबोधिनी व्याख्या में ॥ पंद्रहवें इन्द्रियपद का प्रथम उद्देशक समाप्त ॥२॥

સ્તિકાય તે નથી કહેવાતો, કેમકે તે લોકાકાશથી હીન છે, તે અગુરૂલઘુ છે, કેમકે અમૂર્ત છે, અનન્ત અગુરૂલઘુ ગુણોથી સંયુક્ત છે, કેમકે તેના એક એક પ્રદેશમા સ્વપર ભેદથી ભિન્ન અનન્ત અગુરૂલઘુ પર્યાય વિદ્યમાન છે, અલોક સમ્પૂર્ણ આકાશના અનન્તમા ભાગથી હીન છે અથવા એમ કહેવુ જોઈએ કે લોકાકાશ જેટલા ખંડથી કમ સંપૂર્ણ આકાશ પ્રમાણ છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિ વિરચિત પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનો પંદરમા ઇન્દ્રિય પદનો પ્રથમ ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૨॥

पञ्चदशपदे द्वितीयोद्देशः

मूलम्-गाहा-इंदिय उवचय१, णिव्वत्तणा य२ समया भवे असंखेज्जा३। लद्धी४ उवओगद्धं५ अप्पावहुए विसेसाहिया ॥१॥ ओगाहणा६, अवाए७, ईहा८ तह वंजणोग्गहे९-१०, चेव। दव्विंदिय११ भाविंदिय१२ तीया बद्धा पुरक्खडिया ॥सू० २॥

छाया-गाथा-इन्द्रियोपचयः १, निर्वर्तना २ च समया भवेयुरसंख्येयाः ३, लब्धिः ४ उपयोगाद्धा ५, अल्पबहुत्वे विशेषाधिकाः ॥१॥ अवग्रहणम् ६, अवायः ७, ईहा ८, तथा व्यञ्जनावग्रहश्चैव ९-१०। द्रव्येन्द्रियम् ११ भावेन्द्रियम् १२ अतीतबद्धपुरस्कृतानि ॥२॥

टीका-पञ्चदशपदस्य प्रथमोद्देशार्थं प्ररूप्य सम्प्रति द्वितीयोद्देशार्थ तदर्थसंग्राहकगाथाद्वयमादावाह-'इंदियउवचय १ णिव्वत्तणाय २ समया भवे असंखेज्जा ३। लद्धी ४ उवओगद्धं ५, अप्पावहुए विसेसाहिया ॥१॥ ओगाहणा ६, अवाए ७ ईहा ८ तह वंजणोग्गहे

पंद्रहवां पद-द्वितीय उद्देशक

शब्दार्थ-द्वारसंग्रह गाथा का शब्दार्थ इस प्रकार है-(इंदियउवचय) इन्द्रियोपचय (निव्वत्तणा य) और निर्वर्त्तना (समया भवे असंखेज्जा) असंख्यात समय होते हैं (लद्धी) लब्धि (उवओगद्धं) उपयोगकाल (अप्पावहुए) अल्पबहुत्व (विसेसाहिया) विशेषाधिक ।१॥

(ओगाहणा) अवगाहना (अवाए) अवाय (ईहा) ईहा (तह वंजणोग्गहे) तथा व्यंजनावग्रह (चेव) और (दव्विंदिय) द्रव्येन्द्रिय (भाविंदिय) भावेन्द्रिय (तीया) अतीत (बद्धा) बद्ध (पुरक्खडिया) आगे होनेवाली ।२॥

टीकार्थ-पन्द्रहवें पद के प्रथम उद्देशक की प्ररूपणा करके अब दूसरे उद्देशक की परूपणा करने के लिए उसमें निरूपित विषयों का संग्रह करनेवाली दो गाथाएं प्रथम कहते हैं-

---

પંદરમું પદ-દ્વિતીય ઉદ્દેશક

શબ્દાર્થ-દ્વાર સંગ્રહ ગાથાનો શબ્દાર્થ આ પ્રકારે છે-(इंदिय उवचय) ઇન્દ્રિયોપચય (निवत्तणाय) અને નિર્વર્તના (समया भवे असंखेज्जा) અસંખ્યાત સમય થાય છે (लद्धी) લબ્ધિ (उवओगद्धं) ઉપયોગ કાળ (अप्पा वहुए) અલ્પ બહુત્વ (विसेसाहिया) વિશેષાધિક । ૧ ।

(ओगाहणा) અવગાહના (अवाए) અવાય (ईहा) ઈહા (तह वंजणो गाहे) તથા વ્યંજનાવગ્રહ (चेव) અને (दव्विंदिय) દ્રવ્યેન્દ્રિય (भाविंदिय) ભાવેન્દ્રિય (तीया) અતીત (बद्धा) બદ્ધ (पुरक्खडिया) આગળ થનારી

ટીકાર્થ-પંદરમા પદના પ્રથમ ઉદ્દેશકની પ્રરૂપણા કરીને હવે બીજા ઉદ્દેશકની પ્રરૂપણા કરવાને માટે તેમાં નિરૂપિત વિષયોના સંગ્રહ કરવાવાળી બે ગાથાઓ પ્રથમ કહે છે

९-१० चेव। दविंदिय ११ भाविंदिय १२ तीया बद्धा पुरक्खडिया ॥२॥ प्रथमम्-इन्द्रियोपचयः-इन्द्रियाणामुपचयो निरूपणीयः तत्र उपचीयते-उपचयं प्राप्यते इन्द्रियमनेनेत्युपचयः, इन्द्रियप्रायोग्यपुद्गलसंग्रहणसम्पत्तिः, इन्द्रियपर्याप्तिरितिभावः १, तदनन्तरं निर्वर्तना च बाह्याभ्यन्तररूपा निर्वृत्तिः-आकारमात्रस्य निष्पादनरूपा वक्तव्या २, तदनन्तरं पूर्वोक्ता निर्वर्तना कतिसमया भवतीतिजिज्ञासायाम् असंख्येयाः समयाः निर्वर्तनायाः भवेयु रिति निर्वचनं कर्तव्यम् ३, तदनन्तरं लब्धिः-इन्द्रियाणामावरणकर्मक्षयोपशमरूपा प्ररूपणीया ४, तदनन्तरम्-उपयोगाद्धा-उपयोगकविशेषरूपा वक्तव्या ५, तदनन्तरम् अल्पबहुत्वे प्ररूप्यमाणे पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरा उपयोगाद्धा विशेषाधिका वक्तव्या ६, तदनन्तरम् अवग्रहणम्-परिच्छेदरूपं वस्तु निर्णयः प्ररूपणीयम्, परिच्छेदश्चावायादिभेदानेकप्रकारको भवतीति

(१) सर्वप्रथम इन्द्रियोपचय का निरूपण किया जाएगा। इन्द्रिय जिसके द्वारा उपचय को प्राप्त हो वह उपचय अर्थात् इन्द्रियों के योग्य पुद्गलों का संग्रहण या इन्द्रियपर्याप्ति इन्द्रियोपचय कहलाता है। (२) तदनन्तर निर्वर्त्तना अर्थात् बाह्य और आभ्यन्तर निर्वृत्ति अथवा आकृति का उत्पन्न होना कहा जाएगा। (३) तत्पश्चात् पूर्वोक्त निर्वर्त्तना कितने समयों में होती है, ऐसी जिज्ञासा होने पर उत्तर दिया जायगा कि निर्वर्त्तना के असंख्यात समय होते हैं। (४) उसके बाद लब्धि अर्थात् इन्द्रियावरण कर्म के क्षयोपशम का कथन किया जाएगा। (५) उपयोगकाल का निरूपण किया जाएगा। (६) तदनन्तर अल्पबहुत्व की प्ररूपणा करते हुए पूर्व-पूर्व की अपेक्षा उत्तरोत्तर उपयोगाद्धा विशेषाधिक कहा जाएगा। (७) फिर अवग्रह अर्थात् परिच्छेद रूप वस्तुनिर्णय करेगे (८) परि-

(૧) સર્વ પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનું નિરૂપણ કરાશે. ઇન્દ્રિય જેના દ્વારા ઉપચયને પ્રાપ્ત થાય તે ઉપચય, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ અગર ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ ઇન્દ્રિયોપચય કહેવાય છે.

(૨) તદનન્તર નિર્વર્તના અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ અથવા આકૃતિનું ઉત્પન્ન થવું તે કહેવાશે.

(૩) તત્પશ્ચાત્ પૂર્વોક્ત નિર્વર્તના કેટલા સમયમાં થાય છે, એવી જિજ્ઞાસા થતાં ઉત્તર અપાશે કે નિર્વર્તનાના અસંખ્યાત સમય હોય છે.

(૪) તેના પછી લબ્ધિ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ નું કથન કરાશે.

(૫) પછી ઉપયોગ કાળનુ નિરૂપણ કરવામા આવશે.

(૬) તત્પશ્ચાત્ અલ્પ બહુત્વની પ્રરૂપણા કરતા પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક કહેવાશે.

(૭) પછી અવગ્રહ અર્થાત પરિચ્છેદ રૂપ વસ્તુ નિર્ણય કહેશે.

(૮) પરિચ્છેદ અવાય આદિના ભેદથી અનેક પ્રકારના હોય છે, એ કારણથી તદન-

तदनन्तरम् अवायः—निश्चयः प्ररूपणीयः, तदनन्तरम् ईहा प्ररूपणीया, तदनन्तरं व्यञ्जनावग्रहः—प्ररूप्यः, चकारादर्थावग्रहश्च प्ररूपणीयः, तदनन्तरम्—द्रव्येन्द्रियं प्ररूपणीयम्, तदनन्तरं भावेन्द्रियं प्ररूप्यम्, तदनन्तरम् अतीतबद्धपुरस्कृतानि द्रव्येन्द्रियाणि वक्तव्यानि, तदनन्तरं भावेन्द्रियाणि च वक्तव्यानि, इत्येवं रीत्या द्वितीयोद्देशकार्थसंग्रहो गाथाद्वयेन प्रतिपादितोऽवसेयः ॥सू० २॥

मूलम्—कइविहेणं भंते ! इंदियउवचए पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे इंदियउवचए पण्णत्ते ? तं जहा—सोइंदिए उवचए, चक्खिदिए उवचए, घाणिंदिए उवचए, जिब्भिंदिए उवचए, फासिंदिए उवचए, नेरइयाणं भंते ! कइविहे इंदिओवचए पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे इंदिओवचए पण्णत्ते, तं जहा—सोइंदिओवचए जाव फासिंदिओवचए, एवं जाव वेमाणियाणं, जस्स जइ इंदिया तस्स तइविहो चेव इंदिओवचओ भाणियव्वो१, कइविहाणं भंते ! इंदियनिव्वत्तणा ? गोयमा ! पंचविहा इंदिय निव्वत्तणा पण्णत्ता, तं जहा—सोइंदियनिव्वत्तणा जाव फासिंदिय निव्वत्तणा, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि२, सोइंदियणिव्वत्तणाणं भंते ! कइ समइया पण्णत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जइसमइया अंतोमुहुत्तिया पण्णत्ता, एवं जाव फासिंदियनिव्वत्तणा,

---

च्छेद अवाय आदि के भेद से अनेक प्रकार का होता है, इस कारण तदनन्तर अवाय का प्ररूपण किया जाएगा। (९) फिर ईहा का और फिर (१०) व्यंजनावग्रह का प्ररूपण होगा। सूत्र में प्रयुक्त 'च' शब्द से अर्थावग्रह की भी प्ररूपणा की जाएगी। (११) फिर द्रव्येन्द्रिय की, फिर (१२) भावेन्द्रिय की, तत्पश्चात् (१३) अतीत, बद्ध और पुरस्कृत इन्द्रियों का कथन होगा। इस प्रकार दूसरे उद्देशक में निरूपित विषयों का संग्रह दो गाथाओं में किया गया हैं।

ન્તર અવાયનું પ્રરૂપણ કરાશે.

(૯) પછી ઇહાનું અને પછી—

(૧૦) વ્યંજનાવગ્રહનું પ્રરૂપણ થશે. સૂત્રમાં પ્રયુક્ત 'ચ' શબ્દની અર્થાવગ્રહની પણ પ્રરૂપણા કરાશે

(૧૧) પછી દ્રવ્યેન્દ્રિયની, પછી— (૧૨) ભાવઇન્દ્રિયની, અને પછી—

(૧૩) અતીત, બદ્ધ અને પુરસ્કૃત ઇન્દ્રિયોનું કથન થશે. એ પ્રકારે બીજા ઉદ્દેશકમાં નિરૂપિત વિષયોનો સંગ્રહ બે ગાથાઓમાં કરાએલો છે.

एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं३, कइविहाणं भंते ! इंदियलद्धी पण्णत्ता ? गोयमा ! पंचविहा इंदियलद्धी पण्णत्ता, तं जहा–सोइंदियलद्धी जाव फासिंदियलद्धी, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि, तस्स तावइया भाणियव्वा४, कइविहाणं भंते ! इंदियउवओगद्धा पण्णत्ता ? गोयमा ! पंचविहा इंदियउवओगद्धा पण्णत्ता, तं जहा–सोइंदियउवओगद्धा, जाव फासिंदियउवओगद्धा, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि, एएसि णं भंते ! सोइंदियचक्खिदियघाणिंदियजिब्भिदियफासिंदियाणं जहण्णयाए उवओगद्धाए उक्कोसियाए उवओगद्धाए जहन्नुक्कोसियाए उवओगद्धाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा चक्खिदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा, सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया, घाणिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया, जिब्भिदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया, उक्कोसियाए उवओगद्धाए सव्वत्थोवा चक्खिदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा, सोइंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया, घाणिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया, जिब्भिदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया, फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया, जहण्ण उक्कोसियाए उवओगद्धाए सव्वत्थोवा चक्खिदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा, सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया, घाणिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया जिब्भिदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया, फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया, फासिंदियस्स जहण्णियाहिंतो उवओगद्धाहिंतो चक्खिदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया, सोइंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया, घाणिंदियस्स उक्कोसिया उव-

ओगद्धा विसेसाहिया, जिब्भिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसा-हिया फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया५। कइविहाणं भंते ! इंदिय ओगाहणा पण्णत्ता ? गोयमा ! पंचविहा इंदिय ओगाहणा पण्णत्ता, तं जहा-सोइंदिय ओगाहणा, जाव फासिंदिय ओगाहणा, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, जस्स जइ इंदिया अत्थि ६ ॥सू० ८॥

छाया-कति विधः खलु भदन्त ! इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविध-इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियोपचयः, चक्षुरिन्द्रियोपचयः, घ्राणेन्द्रियोपचयः, जिह्वेन्द्रियोपचयः, स्पर्शनेन्द्रियोपचयः, नैरयिकाणां भदन्त ! कतिविध इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियोपचयः, यावत् स्पर्शनेन्द्रियोपचयः, एवं यावद् वैमानिकानाम्, यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि तस्य तावद्विधश्चैव इन्द्रियो-

इन्द्रियोपचय आदि की प्ररूपणा

शब्दार्थ-(कइविहे णं भंते ! इंदियउवचए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! इन्द्रियोपचय कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पंचविहे इंदियउवचए पण्णत्ते ?) हे गौतम ! पांच प्रकार का इन्द्रियोपचय कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदिए उवचए) श्रोत्रेन्द्रिय उपचय (चक्खिंदिए उवचए) चक्षुरिन्द्रिय उपचय (घाणिंदिए उवचए) घ्राणेन्द्रिय उपचय (जिब्भिंदिए उवचए) जिह्वेन्द्रिय उपचय (फासिंदिए उवचए) स्पर्शनेन्द्रिय उपचय (नेरइयाणं भंते ! कइविहे इंदिओवचए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! नारकों का कितने प्रकार का इन्द्रियोपचय कहा गया है ? (गोयमा ! पंचविहे इंदियोवचए पण्णत्ते ?) हे गौतम ? पांच प्रकार का इन्द्रियोपचय कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदिओवचए जाव फासिंदिओवचए) श्रोत्रेन्द्रियोपचय यावत् स्पर्शनेन्द्रियोपचय (एवं जाव वेमाणियाणं)

ઈન્દ્રિયોપચય આદિની પ્રરૂપણા

શબ્દાર્થ-(कइविहेणं भंते ! इंदिय उवचए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય ઉપચય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! पंचविहे इंदियउवचए पण्णत्ते ?) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના ઇન્દ્રિયોપચય કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदिएउवचए) શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપચય (चक्खिंदिए उवचए) ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉપચય (घाणिंदिए उवचए) ઘ્રાણેન્દ્રિય ઉપચય (जिब्भिंदिए उवचए) જિહ્વેન્દ્રિય ઉપચય (फासिंदिए उवचए) સ્પર્શેન્દ્રિય ઉપચય

(निरइयाणं भंते ! कइविहे इंदियोवचए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! નારકોના કેટલા પ્રકારના ઇન્દ્રિયોપચય કહેલા છે ? (गोयमा ! पंचविहे इंदियोवचए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાચ પ્રકારના ઇન્દ્રિયોપચય કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदिए उवचए जाव फासिंदिओवचए) શ્રોત્રેન્દ્રિયોપચય યાવત સ્પર્શનેન્દ્રિયોપચય (एवं जाव वेमाणियाणं) એ રીતે વૈમાનિકો સુધી

पचयो भणितव्यः १, कतिविधा खलु भदन्त ! इन्द्रियनिर्वर्तना प्रज्ञप्ता ? गौतम ! पञ्चविधा इन्द्रियनिर्वर्तना प्रज्ञप्ता, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्तना, यावत्-स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्तना, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम्, नवरं यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति २, श्रोत्रेन्द्रियनिर्वना खलु भदन्त ! कति समया प्रज्ञप्ता ? गौतम ! असंख्येयसमया अन्तर्मुहूर्तिका प्रज्ञप्ता, एवं यावत् स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्तना, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम् ३, कतिविधा खलु भदन्त ! इन्द्रिय-

इसी प्रकार वैमानिकों तक (जस्स जइ इंदिया) जिसकी जितनी इन्द्रियां हैं (तस्स तइविहो चेव इंदिओवचओ) उसका उतने ही प्रकार का इन्द्रियोपचय कहना चाहिए।

(कइविहा णं भंते ! इंदियनिव्वत्तणा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! इन्द्रियनिर्वर्त्तना कितने प्रकार की कही है ? (गोयमा ! पंचविहा इंदियनिव्वत्तणा पण्णत्ता ?) हे गौतम ! पांच प्रकार की इन्द्रियनिर्वर्त्तना कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदियनिव्वत्तणा जाव फासिंदियनिव्वत्तणा) श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्त्तना यावत् स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्त्तना (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों की (णवरं) विशेष (जस्स जइ इंदिया अत्थि) जिसके जितनी इन्द्रियां हैं।

(सोइंदियणिव्वत्तणा णं भंते ! कइ समइया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्त्तना कितने समय की कही है ? (गोयमा ! असंखेज्जसमइया अंतोमुहूत्तिया पण्णत्ता ?) हे गौतम ! असंख्यात समय वाले अन्तर्मुहूर्त्त की कही है (एवं जाव फासिंदिय निव्वत्तणा) इसी प्रकार यावत् स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्त्तना (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों की।

(कइविहा णं भंते ! इंदियलद्धी पण्णत्ता ?) हे भगवन् इन्द्रियलब्धि कितने

(जस्स जइ इंदिया) જેની જેટલી ઇન્દ્રિયો છે (तस्स तइविहो चेव इंदिओवचओ भाणियव्वो) તેના તેટલા જ પ્રકારના ઈન્દ્રિયોપચય કહેવા.

(कइविहा ण भंते ! इंदिय निव्वत्तणा पण्णत्ता ?) હે ભગવાન્ ! ઇન્દ્રિય નિવર્તના કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (गोयमा ! पंचविहा इंदिय निव्वत्तणा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાચ પ્રકારની ઇન્દ્રિય નિવર્તના કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदिय निव्वत्तणा जाव फासिंदिय निव्वत्तणा) શ્રોત્રેન્દ્રિય નિવર્તના યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય નિર્વતના (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોની (णवरं) વિશેષ (जस्स जइ इंदिया अत्थि) જેને જેટલી ઈન્દ્રિયો છે

(सोइंदियणिव्वत्तणाणं भंते ! कइ समइया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! શ્રોત્રેન્દ્રિયનિર્વર્તના કેટલા સમયની કહેલી છે ? (गोयमा ! असंखेज्जसमइया अंतोमुहुत्तिया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત સમયવાળા અન્તર્મુહૂર્ત્તની કહી છે (एवं जाव फासिंदियनिव्वत्तणा) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય નિર્વર્તના (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોની

(कइविहाणं भंते ! इंदियलद्धी पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રિય લબ્ધિ કેટલા પ્રકારની

लब्धिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! पञ्चविधा इन्द्रियलब्धिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियलब्धिः, यावत् स्पर्शनेन्द्रियलब्धिः, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम्, नवरं यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति तस्य तावती भणितव्या ४, कतिविधा खलु भदन्त ! इन्द्रियोपयोगाद्धा प्रज्ञप्ता ? गौतम ! पञ्चविधा इन्द्रियोपयोगाद्धा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियोपयोगाद्धा, यावत् स्पर्शनेन्द्रियोपयोगाद्धा, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम्, नवरं यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति, एतेषां खलु भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रिय-चक्षुरिन्द्रिय-घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शनेन्द्रि-

---

प्रकार की कही है ? (गोयमा ! पंचविहा इंदियलद्धी पण्णत्ता ?) हे गौतम ! पांच प्रकार की इन्द्रियलब्धि कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदियलद्धी जाव फासिंदियलद्धी) श्रोत्रेन्द्रियलब्धि यावत् स्पर्शनेन्द्रिलब्धि (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों को (णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि तस्स तावइया भाणियव्वा) विशेष यह कि जिसके जितनी इन्द्रियां हैं, उसके उतनी कहनी चाहिए।

(कइविहा णं भंते ! इंदियउवओगद्धा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! इन्द्रिय-उपयोगाद्धा कितने प्रकार का कहा ? (गोयमा ! पंचविहा इंदियउवओगद्धा पण्णत्ता ?) हे गौतम ! इन्द्रिय-उपयोगद्धा पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदियउवओगद्धा जाव फासिंदयउवओगद्धा) श्रोत्रेन्द्रिय उपयोगद्धा यावत् स्पर्शनेन्द्रिय उपयोगद्धा (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इस प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों का (णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि) विशेष यह कि जिसके जितनी इन्द्रियां हैं।

(एएसि णं भंते ! सोइंदिय चक्खिदियघाणिंदियजिब्भिदिय फासिंदि-

કહેવાયેલી છે ? (गोयमा ! पंचविहा इंदियलद्धी पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિય લબ્ધી કહી છે

(तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (सोइंदियलद्धी जाव फासिंदियलद्धी) શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધી યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય લબ્ધિ (एवं जाव नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોની (णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि तस्स तावइया भाणियव्वा) વિશેષ એ કે જેટલી ઇન્દ્રિયો છે, તેમની તેટલી જ કહેવી જોઈએ

(कइविहाणं भंते ! इंदिय उवओगद्धा पण्णत्ता) હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રિય-ઉપયોગાદ્ધા કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा पंचविहा इंदियउवओगद्धा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિય ઉપયોગદ્ધા પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदिय उवओगद्धा जाव फासिंदियउवओगद्धा) શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે નારકો યાવત્ વૈમાનિકોના (णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि) વિશેષ એ કે જેને જેટલી ઇન્દ્રિયો છે

याणां जघन्यिकायाम् उपयोगाद्धायाम् उत्कृष्टायाम् उपयोगाद्धायाम्, जघन्योत्कृष्टायामुपयोगाद्धायां कतराः कतरा॰योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा? गौतम! सर्वस्तोका चक्षुरिन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा, श्रोत्रेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, घ्राणेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, जिह्वेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, स्पर्शनेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, उत्कृष्टायामुपयोगाद्धायां सर्वस्तोका चक्षुरिन्द्रयस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा, श्रोत्रेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयो-

---

याणं) हे भगवन्! इन श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, रसनेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय के (जहण्णयाए उवओगद्धाए, उक्कोसियाए उवओगद्धाए) जघन्य उपयोगाद्धा और उत्कृष्ट उपयोगद्धा में (जहन्नुकोसियाए उवओगद्धाए) जघन्योत्कृष्ट उपयोगद्धा में (कयरे कयरेहिंतो) कौन किससे (अप्पा वा बहुयावा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?) अल्प, बहुत, तुल्य अथवा विशेषाधिक है? (गोयमा! सव्वत्थोवा चक्खिदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा) हे गौतम! सब से कम चक्षुरिन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा है (सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) श्रोत्रेन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा विशेषाधिक है (घाणिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) घ्राणेन्द्रिय की जघन्य उपयोगद्धा विशेषाधिक हैं (जिब्भिदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) जिह्वेन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा विशेषाधिक हैं (फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) स्पर्शनेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक हैं (उक्कोसियाए उवओगद्धाए सव्वत्थोवा चक्खिदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा) उत्कृष्ट उपयोगद्धा में सब से कम चक्षुरिन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगद्धा है (सोइंदियस्स-

---

(एएसिणं भंते! सोइंदियचक्खिंदियघाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाणं) હે ભગવન્! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયના (जहण्णयाए उवओगद्धाए, उक्कोसियाए उवओगद्धाए) જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધામાં (जहण्णुकोसियाए उवओगद्धाए) જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધામાં (कयरे कयरेहितो) કોણ કોનાથી (अप्पा वा' बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?) અલ્પ; વધારે, તુલ્યકે વિશેષાધિક છે?

(गोयमा! सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा) હે ગૌતમ! બધાથી થોડા ચક્ષુરિન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા છે (सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) શ્રોત્રેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (घाणि दियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) ઘ્રાણેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (जिब्भिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) જિહ્વેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે

(उक्कोसियाए उवओगद्धाए सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा) ઉત્કૃષ્ટ

गाद्धा विशेषाधिका, घ्राणेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका, जिह्वेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका, स्पर्शनेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका, जघन्योत्कृष्टायाम् उपयोगाद्धायां सर्वस्तोका चक्षुरिन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा, श्रोत्रेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, घ्राणेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, जिह्वेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, स्पर्शनेन्द्रियस्य जघन्यिका उपयोगाद्धा विशेषाधिका, स्पर्शनेन्द्रियस्य जघन्यिकायाः उपयोगाद्धायाः चक्षुरिन्द्रियस्य उत्कृष्टा

उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) श्रोत्रेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक है (घाणिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) घ्राणेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक है (जिब्भिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) जिह्वेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक है (फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) स्पर्शनेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक है (जहण्ण उक्कोसियाए उवओगद्धाए) जघन्योत्कृष्ट उपयोगद्धा में सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा) सब से कम चक्षुइन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा है (सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) श्रोत्रेन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा विशेषाधिक है (घाणिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) घ्राणेन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा विशेषाधिक है (जिब्भिंदियस्स जहण्णिया उवयोगद्धा विसेसाहिया) जिह्वेन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा विशेषाधिक है (फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) स्पर्शनेन्द्रिय का जघन्य उपयोगद्धा विशेषाधिक है (फासिंदियस्स जहण्णिया-

---

ઉપયોગાદ્ધામાં સર્વથી ઓછા ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા છે (सोइंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (घाणिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) ઘ્રાણેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (जिब्भिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) જિહ્વાઇન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओग । विसेसाहिया) સ્પર્શનેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે

(जहण्णउक्कोसियाए उवओगद्धाए) જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધામાં (सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा) બધાથી ઓછા ચક્ષુઈન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા છે (सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) શ્રોત્રેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (घाणिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) ઘ્રાણેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (जिब्भिंदियस्स जहण्णिया उवयोगद्धा विसेसाहिया) જિહ્વેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે (फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया) સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે

उपयोगाद्धा विशेषाधिका, श्रोत्रेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका, घ्राणेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका, जिह्वेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका, स्पर्शनेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका५, कतिविधा खलु भदन्त ! इन्द्रियावग्रहणा प्रज्ञप्ता ? गौतम ! पञ्चविधा इन्द्रियावग्रहणा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियावग्रहणा यावत् स्पर्शनेन्द्रियावग्रहणा, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम्, नवरं यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति ६ ।सू० ८॥

हिंतो उवओगद्धाहिंतो) स्पर्शनेन्द्रिय के जघन्य उपयोगद्धा से (चक्खिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) चक्षुइन्द्रिय के उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक हैं (सोइंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) श्रोत्रेन्द्रिय के उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक हैं (घाणिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) घ्राणेन्द्रिय के उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक हैं (जिब्भिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) जिह्वेन्द्रियस्स का उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक है (फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) स्पर्शनेन्द्रिय के उत्कृष्ट उपयोगद्धा विशेषाधिक हैं।

(कइविहा णं भंते ! इंदियओगाहणा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! इन्द्रिय-अवग्रहण कितने प्रकार का है ? (गोयमा ! पंचविहा इंदियओगाहणा पण्णत्ता ?) हे गौतम ! पांच प्रकार का इन्द्रिय अवग्रहण कहा है (तं जहा-सोइंदिय ओगाहणा जाव फासिंदिय ओगाहणा) वह इस प्रकार श्रोत्रेन्द्रिय अवग्रहण यावत् स्पर्शनेन्द्रिय-अवग्रहण (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों की (नवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि) विशेष यह कि जिसके जितनी इन्द्रियां हैं।

(फासिंदियस्स जहण्णियाहिंतो उवओगद्धाहिंतो) स्पर्शनेन्द्रियना जघन्य उपयोगाद्धाथी (चक्खिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) चक्षुरिन्द्रियना उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक छे. (सोइंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) श्रोत्रेन्द्रियना उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक छे (घाणिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) घ्राणेन्द्रियना उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक छे (जिब्भिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा) जिह्वेन्द्रियना उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक छे (फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया) स्पर्शनेन्द्रियना उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक छे

(कइविहा णं भंते ! इंदिय ओगाहणा पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! ईन्द्रिय अवग्रहण केटला प्रकारना छे ? (गोयमा ! पंचविहा इंदियओगाहणा पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच प्रकारना ईन्द्रिय अवग्रहण कहेलां छे (तं जहा-सोइंदिओगाहणा जाव फासिंदिय ओगाहणा) ते आ प्रकारे श्रोत्रेन्द्रिय अवग्रहण यावत् स्पर्शनेन्द्रिय अवग्रहण (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) ए प्रकारे नारको यावत् वैमानिकोनी (नवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि) विशेष ए छे के जेमने जेटली ईन्द्रियो छे

टीका-यथानिर्देशानुशानुसारेण प्रथमम् इन्द्रियपर्याप्तिरूपम् इन्द्रियोपचयं प्रथमं द्वारं प्ररूपयितुमाह-'कइ विहेणं भंते ! इंदियउवचए पण्णत्ते ?' गौतमःपृच्छति-हे भदन्त ! कतिविधः खलु इन्द्रियोपचयः-इन्द्रियपर्याप्तिः, प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे इंदियउवचए पण्णत्ते' पञ्चविधस्तावद् इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-सोइंदियउवचए' श्रोत्रेन्द्रियोपचयः, 'चक्खिदिए उवचए' चक्षुरिन्द्रियोपचयः, 'घाणिंदिए उवचए'-घ्राणेन्द्रियोपचयः, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते ! कइविहे इंदियोवचए पण्णत्ते ?'-हे भदन्त ! नैरयिकाणां कतिविधः इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे इंदिओवचए पण्णत्ते' नैरयिकाणां पञ्चविध इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-सोइंदिओवचए'-तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियोचयः, 'जाव फासिओवचए'-यावत् चक्षुरिन्द्रियोपचयः, घ्राणेन्द्रियोपचयः, जिह्व-

---

टीकार्थ-निर्देश के क्रमानुसार सर्वप्रथम इन्द्रियपर्याप्ति रूप इन्द्रियोपचय नामक प्रथम द्वार की प्ररूपणा करने के लिए कहते हैं-

१-प्रथम द्वार

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-भगवन् ! इन्द्रियोपचय कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्-हे गौतम ! इन्द्रियोपचय अर्थात् इन्द्रियों के योग्य पुद्गलों का संग्रह पांच प्रकार का कहा है । वह इस प्रकार है-श्रोत्रेन्द्रियोपचय अर्थात् श्रोत्रेन्द्रिय के योग्य पुद्गलों का संग्रह, चक्षुरिन्द्रियोपचय, घ्राणेन्द्रियोपचय, जिह्वेन्द्रियोपचय ओर स्पर्शनेन्द्रियोपचय ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! नारक जीवों का इन्द्रियोपचय कितने प्रकारका कहा है ? भगवान्-हे गौनम ! नारक जीवों का इन्द्रयोपचय पांच प्रकार का कहा है । वह इस प्रकार है-श्रोत्रेन्द्रियोपचय, यावत्-चक्षुरिन्द्रियोपचय, घ्राणे-

---

ટીકાર્થ-હવે નિર્દેશના ક્રમાનુસાર સર્વ પ્રથમ ઈન્દ્રિય પર્યાય રૂપ ઇન્દ્રિયોપચય નામક પ્રથમ દ્વારની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહે છે-

પ્રથમદ્વાર

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રિયોપચય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયોપચય અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોના યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ પાંચ પ્રકારના કહ્યો છે. તે આ પ્રકારે છે-શ્રોત્રેન્દ્રિયોપચય અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયને યોગ્ય પુદ્ગલોનો સંગ્રહ, ચક્ષુઇન્દ્રિયોપચય, ઘ્રાણેન્દ્રિયોપચય, જિહ્વેન્દ્રિયોપચય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયોપચય.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવોના ઇન્દ્રિયોપચય કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોના ઇન્દ્રિયોપચય પાચે પ્રકારનો કહેલ છે, તે આ પ્રકારે છે-શ્રોન્દ્રિયોપચય, યાવત્-ચક્ષુરિન્દ્રિયોપચય, ઘ્રાણેન્દ્રિયોપચય, જિહ્વેન્દ્રિયોપચય,

न्द्रियोपचयः, स्पर्शनेन्द्रियोपचयः, 'एवं जाव वेमाणियाणं'-एवम् नैरयिकाणामिव यावत्-असुरकुमारादिभवनपतिपृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिक मनुष्य वानव्यन्तरज्योतिष्क वैमानिकानामपि यथायोग्यमिन्द्रियोपचयोऽवसेयः, तदेवातिदेशेनाह-'जस्स जइइंदिया तस्स तइविहो चेव इंदिओवचओ भाणियव्वो ?' यस्य जीवस्य यावन्ति इन्द्रियाणि भवन्ति, तस्य तावद्विधश्चैव इन्द्रियोपचयो भणितव्यः, तत्र नैरयिकादिस्तनित कुमारपर्यन्तानां पञ्चप्रकारः, पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायिकानामेकप्रकारो द्वीन्द्रियाणां द्विप्रकारः, त्रीन्द्रियाणां त्रिप्रकार श्चतुरिन्द्रियाणां चतुष्प्रकारः, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां पञ्चप्रकारः, इन्द्रियोपचयः प्रज्ञप्तः स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणामुपचय इत्यर्थः फलितः।

द्वितीयं द्वारं-गौतमः पृच्छति-'कइविहाणं भंते ! इंदियनिव्वत्तणा पण्णत्ता ? हे भदन्त !

न्द्रियोपचय, जिह्वेन्द्रियोपचय और स्पर्शनेन्द्रियोपचय। नैरयिकों के समान ही असुरकुमार आदि भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, तिर्यंच पंचेन्द्रियों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों का भी इन्द्रियोपचय यथायोग्य समझ लेना चाहिए। इसी का स्पष्टीकरण किया गया है-जिस जीव के जितनी इन्द्रियां होती हैं, उसका इन्द्रियोपचय भी उतने ही प्रकार का होता है। इस कथन के अनुसार नारकों से लेकर स्तनितकुमारों तक के जीवों का इन्द्रियोपचय पांच प्रकार का है, पृथ्वीकायिकों, अप्कायिकों, तेजस्कायिकों, वायुकायिकों और वनस्पतिकायिकों का एक प्रकार का, द्वीन्द्रियों का दो प्रकार का, त्रीन्द्रियों का तीन प्रकार का, चतुरिन्द्रिय जीवों का चार प्रकार का, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों का इन्द्रियोपचय पांच प्रकार का कहा गया है, अर्थात् स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्रेन्द्रिय का उपचय।

અને સ્પર્શનેન્દ્રિયોપચય. નૈરયિકોના સમાન જ અસુરકુમારાદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિકો આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના પણ ઇન્દ્રિયોપચય યથા યોગ્ય સમજી લેવા જોઈએ. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે-જે જીવની જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમનો ઇન્દ્રિયોપચય પણ તેટલા જ પ્રકારનો હોય છે. એ કથનાનુસાર નારકોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધીના જીવોનો ઇન્દ્રિયોપચય પાંચ પ્રકારનો છે, પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો, અને વનસ્પતિ કાયિકોના એક પ્રકારના, દ્વીન્દ્રિયોના બે પ્રકારના, ત્રીન્દ્રિયોના ત્રણ પ્રકારના, ચતુરિન્દ્રિયોના ચાર પ્રકારના, પંચેન્દ્રિયના પાંચ પ્રકારના, તિર્યંચો, મનુષ્યો વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોના ઇન્દ્રિયોપચય પાંચ પ્રકારના કહેલા છે, અર્થાત્ સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉપચય.

कतिविधा खलु इन्द्रियनिर्वर्तना प्रज्ञप्ता, भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहा निव्वत्तणा पण्णत्ता' पंचविधा निर्वर्तना प्रज्ञप्ता 'त जहा सोइंदियनिव्वत्तणा जाव फासिंदियनिव्वत्तणा'–तद्यथा श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्तना, यावत्–चक्षुरिन्द्रियनिर्वर्तना, घ्राणेन्द्रियनिर्वर्तना, जिह्वेन्द्रियनिर्वर्तना, स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्तना च, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं'–एवम्–उक्तरीत्या नैरयिकाणां यावद्–असुरकुमारादिभवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि इन्द्रियनिर्वर्तना यथायोग्यं वक्तव्या, तदेवातिदिशन्नाह–'णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि । नवरम्–विशेषस्तु यस्य जीवस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति तस्य तावती इन्द्रियनिर्वर्तना वक्तव्या इत्यर्थः, गौतमः पृच्छति–'सोइंदियणिव्वत्तणाणं भंते ! कइ समइया पण्णता ?' हे भदन्त ! श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्तना खलु कति समयका प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'असंखिज्जइ समया अंतोमुहुत्तिया पण्णत्ता'–

द्वितीय द्वार–गौतमस्वामी–हे भगवन् ! इन्द्रिय निर्वर्त्तना अर्थात् इन्द्रियों की निष्पत्ति (रचना) कितने प्रकार की कही है ?

भगवन्–हे गौतम ! इन्द्रियनिर्वर्त्तना पांच प्रकार की कही है । वह इस प्रकार–श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्त्तना, चक्षुरिन्द्रिय निर्वर्त्तना, घ्राणेन्द्रियनिर्वर्त्तना, जिह्वेन्द्रियनिर्वर्त्तना और स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्त्तना । इसी प्रकार नारकों यावत्–असुरकुमार आदि भवनपतियो, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पचेन्द्रिय तिर्यचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों की इन्द्रियनिर्वर्त्तना भी समझ लेनी चाहिए । इसका स्पष्टीकरण करते हैं–विशेषता यही है कि जिस जीव के जितनी इन्द्रियां होती हैं, उसकी इन्द्रियनिर्वर्त्तना उतने ही प्रकार की होती है ।

तृतीय द्वार

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्त्तना कितने समय की कही गई है ?

દ્વિતીયદ્વાર–શ્રી ગૌતમસ્વામી–હેભગવન્ ! ઈન્દ્રિય નિર્વર્તના અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોની નિષ્પત્તિ (રચના) કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિય નિર્વર્તના પાંચ પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે છે–શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વર્તના, ચક્ષુરિન્દ્રિય નિર્વર્તના, ઘ્રાણેન્દ્રિય નિર્વર્તના, જિહ્વેન્દ્રિય નિર્વર્તના, સ્પર્શનેન્દ્રિય નિર્વર્તના (રચના). એ પ્રકારે નારકો યાવત્ અસુરકુમાર આદિ ભવન પતિયો પચેન્દ્રિય તિર્યચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો તથા વૈમાનિકોની ઈન્દ્રિય નિર્વર્તના પણ સમજી લેવી જોઈએ. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે–વિશેષતા એ છે કે જે જીવની જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે, તેમની ઇન્દ્રિય નિર્વર્તના (રચના) એટલાજ પ્રકારની હોય છે.

તૃતીય દ્વાર

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ? શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વર્તના કેટલા સમયની કહેલી છે ?

असंख्येयसमया अन्तर्मुहूर्तिका श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्तना प्रज्ञप्ता, 'एवं जाव फासिंदियणिव्वत्तणा'–एवम्–श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्तनावत्, यावत्–चक्षुरिन्द्रियनिर्वर्तना, घ्राणेन्द्रियनिर्वर्तना, जिह्वेन्द्रियनिर्वर्तना, स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्तना वक्तव्या, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं'– एवम्–पूर्वोक्तरीत्या नैरयिकाणां यावत्–असुरकुमारादि भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि यथायोग्यम् इन्द्रियनिर्वर्तना अवसेया ३, चतुर्थं द्वारं गौतमः पृच्छति–कइविहा णं भंते ! इंदियलद्धी पण्णत्ता ? । हे भदन्त ! कतिविधा खलु इन्द्रियलब्धिः–इन्द्रियावरणकर्मक्षयोपशमरूपा प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहा इंदियलद्धी पण्णत्ता' पञ्चविधा इन्द्रियलब्धिः प्रज्ञप्ताः, 'तं जहा सोइंदियलद्धी जाव फासिंदियलद्धी'–तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियलब्धिः, यावत्–चक्षुरिन्द्रियलब्धिः, घ्राणेन्द्रियलब्धिः, जिह्वेन्द्रियलब्धिः, स्पर्शनेन्द्रियलब्धिः, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं' एवम्–पूर्वोक्तरीत्या नैरयिकाणां यावद्–भवनपतिपृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय-

---

भगवन्–हे गौतम ! असंख्यात समय के अन्तर्मुहूर्त्त की कही गई है। इसी प्रकार यावत् स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्त्तना कहना चाहिए, अर्थात् चक्षुरिन्द्रियनिर्वर्त्तना, घ्राणेन्द्रियनिर्वर्त्तना, जिह्वेन्द्रियनिर्वर्त्तना और स्पर्शनेन्द्रियनिर्वर्त्तना भी असंख्यात सामयिक अन्तर्मुहूर्त्त की कही गई है। इसी प्रकार असुरकुमार आदि भवनपतियों की, पृथिवीकायिक आदि एकेन्द्रियों की, विकलेन्द्रियों की, पंचेन्द्रियतिर्यंचों की, मनुष्यों की वानव्यन्तरों की, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों की इन्द्रियनिर्वर्त्तना यथायोग्य समझलेनी चाहिए।

चतुर्थद्वार–गौतम–हे भगवन् ! इन्द्रिय लब्धि अर्थात् इन्द्रियावरण कर्म के क्षयोपशम के कितने भेद हैं ?

भगवन्–हे गौतम ! इन्द्रिय लब्धि पांच प्रकार की कही है, वह इस प्रकार है–श्रोत्रेन्द्रिय लब्धि, चक्षुरिन्द्रिय लब्धि, घ्राणेन्द्रियलब्धि, जिह्वेन्द्रियलब्धि और

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત સમયના અન્તર્મુહૂર્તની કહેલી છે. એજ પ્રકારે યાવત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય નિર્વર્તના કહેવી જોઈએ, ચક્ષુરિન્દ્રિય નિર્વર્તના, ઘ્રાણેન્દ્રિય નિર્વર્તના' જિહ્વેન્દ્રિય નિર્વર્તના અને સ્પર્શનેન્દ્રિય નિર્વતના પણ અસંખ્યાત સામયિક અન્તર્મુહૂર્તની કહેલી છે. એજ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોની પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોની, વિકેલેન્દ્રિયોની, પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોની, મનુષ્યોની, વાનવ્યન્તરોની, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની ઈન્દ્રિય નિર્વતના યથાયોગ્ય સમજી લેવી જોઈએ.

ચતુર્થ દ્વાર–શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય લબ્ધિ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમના કેટલા ભેદ છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિય લબ્ધિ પાંચ પ્રકારની કહેલી છે, તે આ પ્રકારે છે શ્રોત્રેન્દ્રિય લબ્ધિ, ચક્ષુરિન્દ્રિય લબ્ધિ, ઘ્રાણેન્દ્રિય લબ્ધિ, જિહ્વેન્દ્રિય લબ્ધિ, સ્પર્શનેન્દ્રિય

विकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथायोग्यम् इन्द्रियलब्धिरवसेया, तदेवातिदेशेनाह-'णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि तस्स तावइया भाणियव्वा ४' नवरम्-विशेपस्तु यस्य जीवस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति तस्य तावती इन्द्रियलब्धिः भणितव्या, पञ्चमं द्वारम्-गौतमः पृच्छति-'कइविहा णं भंते ! इंदियउवओगद्धा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कतिविधा खलु इन्द्रियोपयोगद्धा-इन्द्रियोपयोगकालविशेपरूपेण प्रज्ञप्ता ? यावन्तं कालमिन्द्रियैरुपयुक्तस्तिष्ठति तावान् कालइन्द्रियोपयोगद्धापदेन व्यपदिश्यते इत्यवसेयम्, भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहा इंदिय उवओगद्धा पण्णत्ता' पञ्चविधा इन्द्रियोपयोगाद्धा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा-सोइंदियउवओगद्धा जाव फासिंदियउवओगद्धा' तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियोपयोगद्धा, घ्राणेन्द्रियोपयोगद्धा, जिह्वेन्द्रियोपयोगाद्धा, स्पर्शनेन्द्रियोपयोगद्धा, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं'-एवम्-उक्तरीत्या नैरयिकाणां यावत्-असुरकुमारादिभवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवान-

---

स्पर्शनेन्द्रियलब्धि। इसी प्रकार भवनपति, पृथिवीकायिक आदि एकेन्द्रिय, विकलेन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों को इन्द्रियलब्धि भी यथायोग्य समझनी चाहिए। इसीका स्पष्टीकरण करते हुए कहा गया है-जिस जीव की जितनी इन्द्रियां हैं, उसकी उतनी ही इन्द्रिय लब्धि होती हैं।

पांचवां द्वार-गौतम-हे भगवन् ! इन्द्रिय उपयोगाद्धा अर्थात् इन्द्रियों के उपयोग का काल कितने प्रकार का कहा हैं ? जितने काल तक इन्द्रियों के उपयोग से युक्त कोई रहता है, तब तक का काल इन्द्रियोपयोगाद्धा कहलाता है।

भगवान्-हे गौतम ! इन्द्रिय उपयोगाद्धा पांच प्रकार का कहा गया है। वह इस प्रकार है-श्रोत्रेन्द्रिय उपयोगाद्धा यावत् स्पर्शनेन्द्रिय उपयोगाद्धा, अर्थात् श्रोत्रेन्द्रिय उपयोगाद्धा, चक्षुरेन्द्रिय-उपयोगाद्धा, घ्राणेन्द्रिय-उपयोगाद्धा, रसनेन्द्रिय-उपयोगाद्धा और स्पर्शनेन्द्रिय-उपयोगाद्धा। इसी प्रकार नैरयिकों

લબ્ધિ એજ પ્રકારે ભવનપતિ, પૃથિવીકાયિક આદિ વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની ઇન્દ્રિય લબ્ધિ પણ યથા યોગ્ય સમજી લેવી જોઈએ. એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહેલું છે-જે જીવની જેટલી ઈન્દ્રિયો છે, તેમની તેટલીજ ઈન્દ્રિય લબ્ધિ થાય છે.

પાંચમું દ્વાર-શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગના કાળ કેટલા કહ્યા છે ? જેટલા કાળ સુધી ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગથી યુક્ત કોઈ રહે છે, ત્યાંસુધીનો કાળ ઇન્દ્રિયોપયોગાદ્ધા કહેવાય છે.

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા પાંચ પ્રકારનો કહેલો છે તે આ પ્રકારે શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા, યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા, ચક્ષુરિન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા, ઘ્રાણેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા, જિહ્વેન્દ્રિય ઉપયોગાદ્ધા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય

व्यन्तर ज्योतिष्कवैमानिकानामपि यथायोग्यम् इन्द्रियोपयोगाद्धा वक्तव्या, किन्तु 'णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि' नवरम्-विशेषस्तु यस्य जीवस्य यावन्ति इन्द्रियाणि भवन्ति तस्य तावती इन्द्रियोगाद्धा वक्तव्या षष्ठद्वारम्-गौतमः पृच्छति-'एएसिणं भंते ! सोइंदियचक्खिंदियघाणिंदियजिब्भिंदियफासिंदियाणं'-हे भदन्त ! एतेषां खलु श्रोत्रेन्द्रियचक्षुरिन्द्रियघ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय स्पर्शनेन्द्रियाणाम् 'जहण्णयाए उवयोगद्धाए'-जघन्यायाम् उपयोगाद्धायाम्, 'उक्कोसियाए उवओगद्धाए' उत्कृष्टायाम् उपयोगाद्धायाम् 'जहन्नुक्कोसियाए उवओगद्धाए' जघन्योत्कृष्टाया मुपयोगाद्धायां मध्ये 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा' कतराः कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा'-सर्वस्तोका चक्षुरिन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा प्रज्ञप्ता 'सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया'-श्रोत्रेन्द्रियस्य जघन्या उपयोगाद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षयापि 'घाणिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया'-घ्राणेन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा विशेषाधिका

यावत् वैमानिकों तक, अर्थात् असुरकुमार आदि भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों वानव्यन्तरों ज्योतिष्कों तथा वैमानिकों का उपयोगाद्धा भी समझलेना चाहिए । विशेषता यह है कि जिस जीव की जितनी इन्द्रियां होती हैं, उसका उतना ही प्रकार का उपयोगाद्धा होता है ।

छठा द्वार-गौतमस्वामी-हे भगवन् ! इन श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय के जघन्य उपयोगाद्धा में, उत्कृष्ट उपयोगाद्धा में तथा जघन्योत्कृष्ट उपयोगाद्धा में से कौन किससे अल्प, बहुत, तुल्य, अथवा विशेषाधिक है ?

भगवान्-हे गौतम ! चक्षुरिन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा सब से कम है, उसकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उसकी

ઉપયોગદ્ધા એજ પ્રકારે નૈરયિકો યાવત્ વૈમાનિકો સુધી, અર્થાત્ અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયો તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો તથા વૈમાનિકોના ઉપયોગદ્ધા પણ સમજી લેવા જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જે જીવની જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેમનો તેટલો જ ઉપયોગદ્ધા હોય છે.

છટ્ઠું દ્વાર-શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! આ શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધામાં ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધામાં. તથા જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધામાથી કોણ કોનાથી અલ્પ, ઘણા, તુલ્ય અથવા વિશેષાધિક છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચક્ષુરિન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા બધાથી ઓછા છે, તેની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ પણ ઘ્રાણેન્દ્રિયના

भवति, तदपेक्षयापि-'जिब्भिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया'-जिह्वेन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षयापि 'फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया-स्पर्शनेन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, 'उक्कोसियाए उवओगद्धाए सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा'-उत्कृष्टायाम् उपयोगद्धायां सर्वस्तोका चक्षुरिन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगद्धा भवति, तदपेक्षया 'सोइंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया'-श्रोत्रेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षया-'घाणिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया-घ्राणेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षयापि 'जिब्भिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया'-जिह्वेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षयापि 'फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया'-स्पर्शनेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका भवति 'जहण्ण उक्कोसियाए उवओगद्धाए सव्वत्थोवा चक्खिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा'-जघन्योत्कृष्टाया मुपयोगाद्धायां सर्वस्तोका चक्षुरिन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा भवति,

---

अपेक्षा भी घ्राणेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उससे जिह्वेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है और उससे भी स्पर्शनेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है। उत्कृष्ट उपयोगाद्धा में सब से कम चक्षुरिन्द्रिय का उपयोगाद्धा है उससे श्रोत्रेन्द्रिय का उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उसकी अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय का उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उसकी अपेक्षा जिह्वेन्द्रिय का उपयोगाद्धा विशेषाधिक है और उसकी अपेक्षा भी स्पर्शनेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक है। जघन्योत्कृष्ट उपयोगाद्धा में सबसे कम चक्षुरिन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा है, उसकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उसनी अपेक्षा घ्राणेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उसकी अपेक्षा जिह्वेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है और उससे भी स्पर्शनेन्द्रिय का जघन्य उपयोगाद्धा विशेषाधिक है।

જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે, અને તેનાથી પણ રસનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે. અને તેનાથી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે. ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદ્ધામા બધાથી ઓછા ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉપયોગદ્ધા છે, તેનાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે, એની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિયના ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે, અને તેની અપેક્ષાએ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે. જઘન્યોત્કૃષ્ટ ઉપયોગદ્ધામાં બધાથી ઓછા ચક્ષુરિન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા છે, તેમની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ જિહ્વેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે અને તેનાથી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગદ્ધા વિશેષાધિક છે,

तदपेक्षयापि 'सोइंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहियो'–श्रोत्रेन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षयापि 'घाणिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहियो'–घ्राणेन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, 'जिब्भिदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया'–जिह्वेन्द्रिय जघन्या उपयोगाद्धा विशेषाधिका भवति, 'फासिंदियस्स जहण्णिया उवओगद्धा विसेसाहिया'–स्पर्शनेन्द्रियस्य जघन्या उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति। 'फासिंदियस्स जहण्णियाहिंतो उवओगद्धाहिंतो चक्खिदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया'–स्पर्शनेन्द्रियस्य जघन्याभ्य उपयोगद्धाभ्यश्चक्षुरिन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति तदपेक्षया 'सोइंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया'–श्रोत्रेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका भवति, ततोऽपि 'घाणिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया'–घ्राणेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षयापि 'जिब्भिदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया' जिह्वेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगद्धा विशेषाधिका भवति, तदपेक्षयापि–'फासिंदियस्स उक्कोसिया उवओगद्धा विसेसाहिया ६'–स्पर्शनेन्द्रियस्य उत्कृष्टा उपयोगाद्धा विशेषाधिका भवति, सप्तमं द्वारम्–गौतमः पृच्छति–'कइविहाणं भंते! इंदिय ओगाहणा पण्णत्ता?' हे भदन्त! कतिविधानि खलु इन्द्रियावग्रहणानि–इन्द्रियैः परिच्छेदाः प्रज्ञप्तानि? भगवानाह–'गोयमा!' हे गौतम! 'पंचविहा इंदिय ओगाहणा पण्णत्ता'–पञ्चविधानि इन्द्रियावग्रहणानि–इन्द्रियैः परिच्छेदाः प्रज्ञप्तानि 'तं जहा–सोइंदिय ओगाहणा जाव फासिंदिय ओगाहणा'–तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियावग्रहणम्, यावत्–चक्षुरिन्द्रियावग्रहणम्, घ्राणेन्द्रियावग्रहणम्, जिह्वेन्द्रियावग्रहणम्, स्पर्शनेन्द्रियावग्रहणम् 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं'–एवम्–पूर्वोक्तरीत्या नैरयिकाणां यावद्–असुरकुमारादि भवन-

---

स्पर्शनेन्द्रिय के जघन्य उपयोगाद्धा से चक्षुरिन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक है। उसकी अपेक्षा श्रोत्रेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उससे भी घ्राणेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उससे जिह्वेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक है, उसकी अपेक्षा स्पर्शनेन्द्रिय का उत्कृष्ट उपयोगाद्धा विशेषाधिक है।

सातवां द्वार–गौतमस्वामी–हे भगवान्! इन्द्रियावग्रहण अर्थात् इन्द्रियों से होनेवाला परिच्छेद कितने प्रकार का है?

સ્પર્શનેન્દ્રિયના જઘન્ય ઉપયોગાદ્ધાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે, તેની અપેક્ષાએ શ્રોત્રેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે. તેની અપેક્ષાએ ઘ્રાણેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે. તેનાથી જિહ્વેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે. તેની અપેક્ષાએ સ્પર્શનેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગાદ્ધા વિશેષાધિક છે.

સાતમું દ્વાર–શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ઈન્દ્રિયાવગ્રહણ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોથી થનારા પરિચ્છેદ કેટલા પ્રકારના છે?

कानाम्, नवरं यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति ७, कतिविधा खलु भदन्त! ईहा प्रज्ञप्ता? गौतम! पञ्चविधा ईहा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-श्रो न्द्रियेहा, यावत् स्पर्शनेन्द्रियेहा, एवं यावद् वैमानिकानाम्, नवरं यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि ८, कतिविधः खलु भदन्त! अवग्रहः प्रज्ञप्तः? गौतम! द्विविधः अवग्रहः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अर्थावग्रहश्च, व्यञ्जनावग्रहश्च, व्यञ्जनावग्रहः खलु

अवायादिवक्तव्यता

शब्दार्थ-(कइविहे णं भंते! इंदिय अवाए पण्णत्ते?) हे भगवन्! इन्द्रि-अपाय कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा! पंचविहे इंदियावाए पण्णत्ते) हे गौतम! इन्द्रियावाय पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदिय अवाए जाव फासिंदिय अवाए) श्रोत्रेन्द्रिय-अपाय यावत् स्पर्शनेन्द्रिय-अपाय (एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार नारकों यावत् वैमानिकों का (णवरं) विशेष (जस्स जइ इंदिया अत्थि) जिसकी जितनी इन्द्रियां हैं।

(कइविहा णं भंते! ईहा पण्णत्ता?) हे भगवन्! ईहा कितने प्रकार की कही? (गोयमा! पंचविहा ईहा पण्णत्ता) हे गौतम! पांच प्रकार की ईहा कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (सोइंदिय ईहा जाव फासिंदिय ईहा) श्रोत्रेन्द्रिय ईहा यावत् स्पर्शनेन्द्रिय-ईहा (एवं जाव वेमाणियाणं) इसी प्रकार यावत् वैमानिकों तक (णवरं जस्स जइ इंदिया) विशेष यह कि जिसकी जितनी इन्द्रियां

(कइविहे णं भंते! उग्गहे पण्णत्ते) हे भगवन्! अवग्रह कितने प्रकार का कहा है? (गोयमा! दुविहे उग्गहे पण्णत्ते) हे गौतम! दो प्रकार का अवग्रह कहा है (तं जहा अत्थोग्गहे य वंजणोग्गहे य) अर्थावग्रह और व्यंजनावग्रह (वं

અવાયાદિ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(कइविहे णं भंते! इंदियअवाए पण्णत्ते?) હે ભગવન્! ઈન્દ્રિય-અવાય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે (गोयमा! पंचविहे इंदियअवाए पण्णत्ते) હે ગૌતમ! ઇન્દ્રિય અવાય પાચ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदिय अवाए जाव फासिंदिय अवाए) શ્રોત્રે-ન્દ્રિય અવાય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય-અવાય (एवं नेरईयाणं जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રકારે નારકો યાવત વમાનિકોના (णवरं) વિશેષ (जस्स जइ इंदिया अथि) જેમની જેટલી ઈન્દ્રિયો છે

(कइ विहणं भंते! ईहा पण्णत्ता?) હે ભગવન્ ઈહા કેટલા પ્રકારની કહી છે? (गोयमा! पंचविहा ईहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! પાંચ પ્રકારની ઈહા હોય છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सोइंदिय ईहा जाव फासिंदिय ईहा) શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈહા યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય ઈહા (एवं जाव वेमाणिया) એજ પ્રકારે યાવત્ વૈમાનિકો સુધી (णवरं जस्स जइ इंदिया) વિશેષ એ છે કે જેમની જેટલી ઈન્દ્રિયો.

(कइविहेणं भंते! उग्गहे पण्णत्ते) હે ભગવન્! અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? (गोयमा! दुविहे उग्गहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! બે પ્રકારના અવગ્રહ હોય છે (तं जहा-अत्थोग्गहे

भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रहः घ्राणेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रहः, जिह्वेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रहः, स्पर्शनेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रहः, अर्थावग्रहः खलु भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहः, चक्षुरिन्द्रियार्थावग्रहः, जिह्वेन्द्रियार्थावग्रहः, स्पर्शनेन्द्रियार्थावग्रहः, नो इन्द्रियार्थावग्रहः, नैरयिकाणां भदन्त ! कतिविधः अवग्रहः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! द्विविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा - अर्थावग्रहश्च, व्यञ्जनावग्रहश्च, एवमसुरकुमाराणां यावत् स्तनितकुमाराणाम्, पृथिवीकायिकानां भदन्त !

जणोग्गहे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! व्यंजनावग्रह कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते) हे गौतम ! चार प्रकार का कहा है (तं जहा-सोइंदियवंजणोग्गहे, घाणिंदियवंजणोग्गहे, जिब्भिंदियवंजणोग्गहे, फासिंदियवंजणोग्गहे) वह इस प्रकार-श्रोत्रेन्द्रिय व्यंजनावग्रह, घ्राणेन्द्रिय व्यंजनावग्रह, जिह्वेन्द्रिय व्यंजनावग्रह, स्पर्शनेन्द्रिय व्यंजनावग्रह (अत्थोग्गहे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) अर्थावग्रह यावत् कितने प्रकार का है ? (गोयमा ! छव्विहे पण्णत्ते) हे गौतम ! छह प्रकार का कहा है (तं जहा-सोइंदिय-अत्थोग्गहे, चक्खिदिय अत्थोग्गाहे, घाणिंदिय अत्थोग्गहे, जिब्भिदिय अत्थोग्गहे, फासिंदिय अत्थोग्गहे, नो इंदिय अत्थोग्गहे) वह इस प्रकार-श्रोत्रेन्द्रिय-अर्थावग्रह, चक्षुरिन्द्रिय अर्थावग्रह, घ्राणेन्द्रिय-अर्थावग्रह, जिह्वेन्द्रिय -अर्थावग्रह स्पर्शनेन्द्रिय अर्थावग्रह और नोइन्द्रिय अर्थावग्रह ।

(नेरइयाणं भंते ! कइविहे उग्गहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! नारकों का अवग्रह कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! नारकों का अवग्रह दो प्रकार का कहा है । (तं जहा अत्थोग्गहे य वंजणोग्गहे य) वह इस प्रकार

य वंजणोग्गहे य) અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ (वंजणोग्गहेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा-सोइंदियवंजणोग्गहे, घाणिंदियवंजणोग्गहे, जिब्भिंदियवंजणोग्गहे, फासिंदियवंजणोग्गहे) તે આ રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ

(अत्थोग्गहेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) અર્થાવગ્રહ હે ભગવન્! કેટલા પ્રકારના છે? (गोयमा ! छव्विहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! છ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा-सोइंदिय अत्थोग्गहे चक्खिंदियअत्थोग्गहे, घाणिंदियअत्थोग्गहे, जिब्भिंदियअत्थोग्गहे, फासिंदियअत्थोग्गहे, नो इंदिय अत्थोग्गहे) તે આ પ્રકારે-શ્રોત્રેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિય-અર્થાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય-અર્થાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિય-અર્થાવગ્રહ, નો ઈન્દ્રિય-અર્થાવગ્રહ

(नेरइयाणं भंते ! कइविहे उग्गहे पण्णत्ते) હે ભગવન્! નારકોના અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा)

पति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्क-वैमानिकानामपि यथायोग्यानि इन्द्रियावग्रहणानि अवसेयानि, किन्तु 'णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि ६' नवरम्-विशेषस्तु-यस्य जीवस्य यावन्ति-यावत्संख्यकानि इन्द्रियाणि सन्ति तस्य जीवस्य तावन्ति इन्द्रियावग्रहणानि वक्तव्यानि, तथा नैरयिकादीनां स्तनितकुमार-पर्यन्तानामिन्द्रियाणां पञ्चविधत्वात् पञ्चविधान्येव इन्द्रियावग्रहणानि, पृथिव्यप्तेजो वायु-वनस्पतिकायिकाना मिन्द्रियस्यैकविधत्वाद्, द्वीन्द्रियाणां द्विविधत्वाद्, त्रीन्द्रियाणां त्रिवि धत्वात्, चतुरिन्द्रियाणां चतुर्विधत्वात् क्रमशः एकविधम्, द्विविधम्, त्रिविधम्, चतुर्विधञ्चे-न्द्रियावग्रहणमवसेयम्, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानाञ्चेन्द्रि-याणां पञ्चविधत्वात् पञ्चविधान्येव इन्द्रियावग्रहणानि अवसेयानीति भावः ॥सू० ८॥

भगवान्-हे गौतम ! इन्द्रियावग्रहण पांच प्रकार का कहा है, वह इस प्रकार है-श्रोत्रेन्द्रियावग्रहण, चक्षुरिन्द्रियावग्रहण, घ्राणेन्द्रियावग्रहण, जिह्वेन्द्रियावग्रहण और स्पर्शनेन्द्रियावग्रहण। इसी प्रकार नारकों, असुरकुमार आदि भवनपतियों, पृथिवीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों तथा वैमानिकों का इन्द्रियावग्रहण समझ लेना चाहिए, किन्तु विशेष यह है कि जिस जीव की जितनी इन्द्रियां होती हैं। उसके उतने ही इन्द्रियावग्रहण होते हैं, जैसे नारकों से लेकर असुरकुमार पर्यन्त पंचेन्द्रिय होते हैं, अतएव उनके इन्द्रियावग्रहण भी पांच प्रकार के हैं। पृथ्वी, अप्, तेज, वायु और वनस्पतिकायिक जीवों के एक ही इन्द्रिय होती है, अतः उनका इन्द्रियावग्रहण भी एक ही प्रकार का है। द्वीन्द्रियों का इन्द्रियावग्रहण दो प्रकार का, त्रीन्द्रियों का तीन प्रकार का, चतुरिन्द्रियों का चार प्रकार का तथा पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों का पांच प्रकार का है, क्यों कि इनके पांचों इन्द्रियां होती हैं।

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ઇન્દ્રિયાવગ્રહણ પાચ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રકારે છે-શ્રોત્રેન્દ્રિયાવગ્રહણ, ચક્ષુરિન્દ્રિયાવગ્રહણ, ઘ્રાણેન્દ્રિયાવગ્રહણ, જિહ્વેન્દ્રિયાવગ્રહણ અને સ્પર્શ-ન્દ્રિયાવગ્રહણ, એજ પ્રકારે નારકો, અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો, તથા વૈમા-નિકોના ઇન્દ્રિયાવગ્રહણ સમજી લેવાં જોઇએ, કિન્તુ વિશેષ એ છે કે જે જીવની જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેના તેટલા જ ઇન્દ્રિયાવગ્રહણ થાય છે, જેમકે નારકોથી લઇને અસુર કુમાર પર્યન્ત પંચેન્દ્રિય હોય છે, તેથી જ તેમના ઇન્દ્રિયાવગ્રહણ પણ પાંચ પ્રકારના છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયિક જીવોની એક જ ઇન્દ્રિય હોય છે અતઃ તેમના ઇન્દ્રિયાવગ્રહણ પણ એક જ પ્રકારના છે, દ્વીન્દ્રિયોના ઇન્દ્રિયાવગ્રહણ બે પ્રકારના ત્રીન્દ્રિયોના ત્રણ પ્રકારના, ચતુરિન્દ્રિયોના ચાર પ્રકારના તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાન-વ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો, અને વૈમાનિકોના પાંચ પ્રકારના છે, કેમકે તેમને પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે.

मूलम्–'कइविहे णं भंते इंदियअवाए पण्णत्ते? गोयमा! पंचविहे इंदियअवाए पण्णत्ते, तं जहा–सोइंदियअवाए जाव फासिंदिय अवाए, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि ७, कइ विहाणं भंते! ईहा पण्णत्ता? गोयमा! पंचविहा ईहा पण्णत्ता, तं जहा–सोइंदियईहा जाव फासिंदियईहा, एवं जाव वेमाणियाणं, णवर जस्स जइइंदिया ८, कइ, विहेणं भंते 'उग्गहे पण्णत्ते?' गोयमा! दुविहे उग्गहे पण्णत्ते, तं जहा–अत्थोग्गहे य, वंजणोग्गहे य, वंजणोग्गहेणं भंते! कइविहे पण्णत्ते? गोयमा! चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–सोइंदियवंजणोग्गहे, घाणिंदियवंजणोग्गहे, जिब्भिंदियवंजणोग्गहे, फासिंदियवंजणोग्गहे, अत्थोग्गहे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते? गोयमा! छव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–सोइंदिय अत्थोग्गहे, चक्खिंदिय अत्थोग्गहे, घाणिंदिय अत्थोग्गहे, जिब्भिंदिय अत्थोग्गहे, फासिंदिय अत्थोग्गहे, नोइंदिय अत्थोग्गहे, नेरइयाणं भंते! कइविहे उग्गहे पण्णत्ते? गोयमा! दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–अत्थोग्गहेय, वंजणोग्गहेय, एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं, पुढवीकाइयाणं भंते! कइविहे उग्गहे पण्णत्ते? गोयमा! दुविहे उग्गहे पण्णत्ते, अत्थोग्गहेय वंजणोग्गहेय, पुढवीकाइयाणं भंते! वंजणोग्गहे कइविहे पण्णत्ते? गोयमा! एगे फासिंदिय वंजणोग्गहे पण्णत्ते, पुढवीकाइयाणं भंते! कइविहे अत्थोग्गहे पण्णत्ते? गोयमा! एगे फासिंदिय अत्थोग्गहे पण्णत्ते, एवं जाव वणस्सइकाइयाणं, एवं बेइंदियाण वि, नवरं बेइंदियाणं वंजणोग्गहे दुविहे पण्णत्ते, अत्थोग्गहे दुविहे पण्णत्ते, एवं तेइंदिय चउरिंदियाण वि. णवरं इंदियपरिवुड्ढीकायव्वा, चउरिंदियाणं वंजणोग्गहे तिविहे पण्णत्ते, अत्थोग्गहे चउव्विहे पण्णत्ते, सेसाणं जहा नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं' ॥सू० ९॥

छाया–कतिविधः खलु भदन्त! इन्द्रियापायः प्रज्ञप्तः? गौतम! पञ्चविधः इन्द्रियापायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियापायः, यावत् स्पर्शनेन्द्रियापायः, एवं नैरयिकाणां यावद् वैमानि-

कतिविधः अवग्रहः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! द्विविधः अवग्रहः प्रज्ञप्तः, अर्थावग्रहश्च, व्यञ्जनावग्रहश्च, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! व्यञ्जनावग्रहः कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! एकः स्पर्शनेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रहः प्रज्ञप्तः, पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कतिविधः अर्थावग्रहः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! एकः स्पर्शनेन्द्रियार्थावग्रहः प्रज्ञप्तः, एवं यावद् वनस्पतिकायिकानाम्, एवं द्वीन्द्रियाणामपि, नवरं द्वीन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहो द्विविधः प्रज्ञप्तः, अर्थावग्रहो द्विविधः प्रज्ञप्तः, एवं त्रीन्द्रिय-

---

अर्थावग्रह और व्यंजनावग्रह (एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार असुरकुमारों यावत् स्तनितकुमारों का (पुढविकाइयाणं भंते ! कइविहे उग्गहे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिकों का अवग्रह कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! दुविहे उग्गहे पण्णत्ते) हे गोयमा ! दो प्रकार का कहा है (पुढविकाइयाणं भंते ! वंजणोग्गहे कइविहे पण्णत्ते) पृथ्वीकायिकों का हे भगवन् ! व्यंजनावग्रह कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! एगे फासिंदिय वंजणोग्गहे पण्णत्ते) हे गौतम ! एक स्पर्शनेन्द्रिय व्यंजनावग्रह कहा है (पुढविकाइयाणं भंते ! कइविहे अत्थोग्गहे पण्णत्ते) पृथ्वीकायिकों का भगवन् ! अर्थावग्रह कितने प्रकार का है ? (गोयमा ! एगे फासिंदिय अत्थोग्गहे पण्णत्ते) हे गौतम ! एक स्पर्शनेन्द्रिय-अर्थावग्रह कहा है (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) इसी प्रकार यावत् वनस्पतिकायिकों का (एवं बेइंदियाणं वि) इसी प्रकार द्वीन्द्रियों का भी (नवरं बेइंदियाणं वंजणोग्गहे दुविहे पण्णत्ते अत्थोग्गहे दुविहे पण्णत्ते) विशेष यह कि द्वीन्द्रियों का व्यंजनावग्रह दो प्रकार का कहा है, अर्थावग्रह दो प्रकार का कहा है (एवं तेइंदियाण चउरिंदियाण वि) इसी प्रकार त्रीन्द्रियों का, चतुरिन्द्रियों का भी(णवरं

अत्थोग्गहे य वंजणोग्गहेय) તેઓ આ પ્રકારે-અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ (एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं) એજ પ્રકારે અસુરકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમારોના.

(पुढविकाइयाणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોના અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! दुविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે (अत्थोयग्गहे य वंजणावग्गहेय) અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ

(पुढविकाइयाणं भंते ! वंजणोग्गहे कइविहे पण्णत्ते) પૃથ્વીકાયિકોના હે ભગવન્ ! વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! एगे फासिंदियवंजणोग्गहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! એક સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ કહ્યો છે. (पुढविकाइयाणं भंते ! कइविहे अत्थोग्गहे पण्णत्ते) પૃથ્વીકાયિકોના હે ભગવન્ ! અર્થાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ? (गोयमा ! एगे फासिंदिय अत्थोग्गहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! એક સ્પર્શનેન્દ્રિય-અર્થાવગ્રહ કહેલ છે (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं), એજ પ્રકારે યાવત્ વનસ્પતિકાયિકોના સમજવા. (एवं बेइंदिया वि) એજ પ્રકારે દ્વીન્દ્રિયોના પણ (नवरं बेइंदियाणं वंजणोग्गहे दुविहे पण्णत्ते, अत्थोग्गहे दुविहे पण्णत्ते) વિશેષ એ છે કે દ્વીન્દ્રિયોના વ્યંજનાવગ્રહ બે પ્રકારના કહ્યા છે. અર્થાવગ્રહ બે

चतुरिन्द्रियाणामपि, नवरम् इन्द्रियपरिवृद्धिः कर्तव्याः, चतुरिन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, अर्थावग्रहश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, शेषाणां यथा नैरयिकाणां यावद् वैमानिकानाम् ॥सू० ९॥

टीका-अथेन्द्रियैरवग्रहणरूपपरिच्छेदसामान्यस्य प्ररूपणानन्तरम्, अष्टमं द्वारं वस्तु निश्चयरूपम् अवायादि विशेषविषयान् प्ररूपयितुमाह-'कइविहे णं भंते ! इंदियअवाए पण्णत्ते ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! कतिविधः खलु इन्द्रियावायः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे इंदिय अवाए पण्णत्ते'-पञ्चविधस्तावद् इन्द्रियावायः प्रज्ञप्तः, तत्रावग्रहात्मक सामान्यज्ञानेनावगृहीतस्य ईहात्मकज्ञानेन ईहितस्यार्थस्य निर्णयरूपोऽध्य-

---

इंदियपरिवुड्ढी कायव्वा) विशेष यह कि इन्द्रियों की वृद्धि करनी चाहिए (चउरिंदियाणं वंजणोग्गहे तिविहे पण्णत्ते) चौइन्द्रियों का व्यंजनावग्रह तीन प्रकार का कहा है (अत्थोग्गहे चउव्विहे पण्णत्ते) अर्थावग्रह चार प्रकार का कहा है (सेसाणं जहा नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं) शेष जैसे नारकों का यावत् वैमानिकों का।

आठवां द्वार

टीकार्थ-इन्द्रियों द्वारा होने वाले अवग्रहण रूप सामान्य परिच्छेद की प्ररूपणा करने के पश्चात् यहां निश्चय रूप अवाय आदि विशेष परिच्छेद की प्ररूपणा करने के लिए कहते हैं-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-इन्द्रियावाय अर्थात् इन्द्रियों के द्वारा अवाय कितने प्रकार का कहा है ? भगवान् उत्तर देते हैं-इन्द्रियावाय पांच प्रकार का कहा है। ज्ञानोपयोग में सर्वप्रथम अवग्रह ज्ञान होता है। अवग्रहज्ञान अपर सामान्य को विषय करता है, तत्पश्चात् ईहाज्ञान की उत्पत्ति होती है जिसके

પ્રકારના કહ્યા છે (एवं ते इंदियाण, चउरिंदियाण वि) એજ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિયના ચતુરિન્દ્રિયના પણ (णवरं इंदिय परिवुड्ढी कायव्वा) વિશેષ એ છે કે ઈન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ (चउरिंदियाणं वंजणोग्गहे तिविहे पण्णत्ते) ચાર ઇન્દ્રિયોના વ્યંજનાવગ્રહ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (अत्थोग्गहे चउविहे पण्णत्ते) અર્થાવગ્રહ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (सेसाणं जहा नेरयाणं जाव वेमाणियाणं) શેષ જેવા નારકોના યાવત્ વૈમાનિકોના

આઠમું દ્વાર

ટીકાર્થ-ઈન્દ્રિયોદ્વારા થનારા અવગ્રહણ રૂપ સામાન્ય પરિચ્છેદની પ્રરૂપણા કર્યા પછી અહીં નિશ્ચય રૂપ અવાય આદિ વિશેષ પરિચ્છેદની પ્રરૂપણા કરવાને માટે કહે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ઈન્દ્રિયાવાય અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોના દ્વારા થનાર અવાય કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રિયાવાય પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે જ્ઞાનોપયોગમાં સર્વ પ્રથમ અવગ્રહજ્ઞાન થાય છે. અવગ્રહજ્ઞાન અપર સામાન્યને વિષય કરે છે, તત્પશ્ચાત્ ઇહાજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેના દ્વારા વસ્તુના વિશેષ ધર્મને જાણવાની આકાંક્ષા

वसायः, अवायपदेन व्यपदिश्यते, यथा घट एवायम्, पट एवायम् इत्यादिरूपोऽवधारणात्मको निश्चयोऽवाय इति भावः, 'तं जहा–सोइंदियअवाए जाव फासिंदियअवाए'–तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियावायः, यावत्–चक्षुरिन्द्रियावायः, घ्राणेन्द्रियावायः, जिह्वेन्द्रियावायः, स्पर्शनेन्द्रियावायश्च, 'एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं'–एवम् उक्तरीत्या नैरयिकाणां यावद्–असुरकुमारादिभवनपति–पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिक मनुष्य वानव्यन्तर ज्योतिष्क वैमानिकानां यथायोग्यम् इन्द्रियावायोऽवसेयः किन्तु 'णवरं जस्स जइ इंदिया अत्थि ७'–नवरम्–विशेषस्तु यस्य जीवस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति तस्य तावन्त इन्द्रिया-

---

द्वारा वस्तु के विशेष धर्म को जानने की आकांक्षा की जाती है अर्थात् ज्ञानोपयोग सामान्य धर्म से आगे बढकर विशेष धर्म को ग्रहण करने के लिए अभिमुख होता है। ईहा के पश्चात् अवाय का उदय होता है जो वस्तु के विशेष धर्म का निश्चय करता है। 'यह घट ही है, यह पट ही है' इत्यादि निश्चयात्मक ज्ञान अवाय या अपाय कहलाता है। यह अवाय ज्ञान मन से भी होता है और इन्द्रियों से भी होता है, किन्तु यहां इन्द्रियों द्वारा होने वाले अवाय के संबंध में ही प्रश्न किया गया है, अतएव इसी के संबंध में उत्तर दिया गया है। इन्द्रियो से होने वाले अवाय पांच प्रकार का है, जो इस प्रकार है–(१) श्रोत्रेन्द्रियावाय (२) चक्षुरिन्द्रियावाय (३) घ्राणेन्द्रियावाय (४) जिह्वेन्द्रियावाय और (५) स्पर्शनेन्द्रियावाय।

इसी प्रकार नारकों से लेकर वैमानिकों तक के अवाय समझलेना चाहिए, अर्थात् नारकों, असुरकुमार आदि भवनपतियों, पृथिवीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों,

---

કરાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનોપયોગ સામાન્ય ધર્મથી આગળ વધીને વિશેષ ધર્મને ગ્રહણ કરવાને માટે અભિમુખ થાય છે. ઈહાના પછી અવાયનો ઉદય થાય છે, જે વસ્તુના વિશેષ ધર્મનો નિશ્ચય કરે છે. આ ઘટ જ છે, આ પટ જ છે, ઇત્યાદિ નિશ્ચયાત્મન જ્ઞાન અવાય અથવા અપાય કહેવાય છે. આ અવાય જ્ઞાન મનથી પણ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોથી પણ થાય છે. પણ અહીં ઈન્દ્રિયો દ્વારા થનારા અવાયના સમ્બન્ધમાં જ પ્રશ્ન કરાયેલ છે, તેથી જ તેના સમ્બન્ધમા ઉત્તર આપેલ છે. ઇન્દ્રિયોથી થનારા અવાય પાંચ પ્રકારના છે. જે આ પ્રકારે છે–(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયાવાય (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિયાવાય (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિયાવાય (૪) જિહ્વેન્દ્રિયાવાય (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિયાવાય.

આ પ્રકારે નારકોથી લઈને વૈમાનિકો સુધીને અવાય સમજી લેવા જોઈએ. અર્થાત્ નારકો, અસુરકુમારાદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોને યથા યોગ્ય જાણવા જોઈએ.

पायाः वक्तव्याः, नवमं द्वारम्–गौतमः पृच्छति–'कइविहा णं भंते ! ईहा पण्णत्ता?' हे भदन्त ! कतिविधा खलु ईहा प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहा ईहा पण्णत्ता'–पञ्चविधा ईहा प्रज्ञप्ता, तत्र ईहनमीहा सद्भूतार्थपर्यालोचनात्मिका चेष्टा ईहापदेन व्यपदिश्यते तथा चावग्रहात्मक सामान्यज्ञानादुत्तरकालमवायात्पूर्वं सद्भूतार्थविशेषापादानाभिमुखो मतिविशेष ईहा पदार्थोऽवसेयः यथा प्रायोऽत्र वेणुवीणादि शब्दधर्माणः मधुरत्वादयो दृश्यन्ते नो कर्कशनिष्ठुरत्वादयः, इत्यादि, तथाचोक्तम्–'भूयाभूय विसेसादाण चायाभिमुह मीहा'–भूताभूतविशेषादानत्यागाभिमुख्यमीहा, इति, 'तं जहा–सोइंदियईहा जाव फासिंदियईहा'–तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियेहा. यावत्–चक्षुरिन्द्रियेहा, घ्राणेन्द्रियेहा, जिह्वेन्द्रियेहा, स्पर्शनेन्द्रियेहा, 'एवं जाव वेमाणियाणं'–एवम्–उक्तरीत्या यावद्–नैरयिकासुरकुमारादि भवनपति पृथिवी-

---

और वैमानिकों का इन्द्रियावाय यथायोग्य जानना चाहिए। विशेष बात ध्यान में रखने योग्य यह है कि जिस जीव के जितनी इन्द्रियां होती हैं, उसके उतने ही अवाय होते हैं।

नववां द्वार–गौतमस्वामी–हे भगवन् ! ईहा कितने प्रकार की है ?

भगवन्–हे गौतम ! ईहा पांच प्रकार की कही गई है। सद्भूत पदार्थ का पर्यालोचन ज्ञान रूप ईहा है। ईहा ज्ञान अवग्रह के पश्चात् और अवाय से होता है। यह ज्ञान पदार्थ के सद्भूत विशेष धर्म को जानने के लिए अभिमुख होता है, जैसे–यहां मधुरता आदि शब्द के धर्म उपलब्ध हो रहे हैं, कर्कशता, निष्ठुरता आदि नहीं, अतः यह शब्द वेणु या वीणा का होना चाहिए। कहा भी है–'ईहाज्ञान सद्भूत विशेष को ग्रहण करने और असद्भूत विशेष का त्यागने के लिए अभिमुख होता है।'

ईहाज्ञान के पांच भेद इस प्रकार हैं–श्रोत्रेन्द्रिय-ईहा चक्षुरिन्द्रिय-ईहा, घ्राणेन्द्रिय-ईहा, जिह्वेन्द्रिय-ईहा और स्पर्शनेन्द्रिय-ईहा। इसी प्रकार नारकों,

---

-વિશેષ વાત ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય આ છે કે જે જીવને જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય છે, તેના તેટલા જ અવાય હોય છે.

નવમું દ્વાર–શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! ઈહા કેટલા પ્રકારની છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! ઈહા પાંચ પ્રકારની છે. સદ્ભૂત પદાર્થનું પર્યાલોચન જ્ઞાન રૂપ ઈહા છે. ઈહા જ્ઞાન અવગ્રહના પછી અને અવાયના પહેલાં થાય છે. આ જ્ઞાન પદાર્થના સદ્ભૂત વિશેષ ધર્મને જાણવાને માટે અભિમુખ થાય છે, જેમકે–અહીં મધુરતા આદિ શબ્દનો અર્થ ઉપલબ્ધ બની રહે છે, કર્કશતા, નિષ્ઠુરતા આદિ નહિ અતઃ આ શબ્દ વેણુ કે વીણાનો હોવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે કે–'ઈહા જ્ઞાન સદ્ભૂત વિશેષને ગ્રહણ કરવા અને અસદ્ભૂત વિશેષને ત્યાગવાને માટે અભિમુખ થાય છે'

ઈહા જ્ઞાનના પાચ ભેદ આ પ્રકારે છે–શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈહા, ચક્ષુરિન્દ્રિય–ઈહા, ઘ્રાણેન્દ્રિય

कायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथायोग्यम् इन्द्रियेहाऽवसेया, 'णवरं जस्स जइ इंदिया ८'-नवरम्-विशेषस्तु यस्यजीवस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति तस्य तावती इन्द्रियेहा वक्तव्या, दशमं द्वारम् गौतमः पृच्छति-'कइविहे णं भंते ! उग्गहे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! कतिविधः खलु अवग्रहः सामान्यज्ञानरूपः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'दुविहे उग्गहे पण्णत्ते'-द्विविधः अवग्रहः प्रज्ञप्तः 'तं जहा-अत्थोग्गहेय, वंजणोग्गहेय'-तद्यथा-अर्थावग्रहश्च, व्यञ्जनावग्रहश्च, तत्रावग्रहणम् अवग्रहः, अर्थस्यावग्रहोऽर्थावग्रहः, अनिर्देश्य सामान्यरूपाद्यर्थग्रहणमिति भावः तथाचोक्तम् ।

'सामन्नस्स रूवाइ विसेसणरहियस्स अनिद्देस्सस्स अवग्गहणं ओग्गहे' इति, सामान्यस्य रूपादिविशेषणरहितस्य अनिर्देश्यस्य अवग्रहणम् अवग्रहः, इति, एवं व्यज्यते-अभिव्यक्ती-

---

असुरकुमार आदि भवनपतियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों की इन्द्रिय-ईहा भी यथायोग्य समझलेनी चाहिए। विशेष यह है कि जिस जीव के जितनी इन्द्रियां होती हैं, उसकी इन्द्रिय-ईहा भी उतने ही प्रकार की होती है, जैसे पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों की ईहा एक ही प्रकार की, द्वीन्द्रियों की दो प्रकार की त्रीन्द्रियों की तीन प्रकार की, इत्यादि ।

दशम द्वार-गौतमस्वामी-भगवन् ! अवग्रह कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्-हे गौतम ! अवग्रह दो प्रकार का कहा है, वह इस प्रकार-अर्थावग्रह और व्यंजनावग्रह । अर्थ का अवग्रह अर्थावग्रह कहलाता है, तात्पर्य यह है कि शब्द द्वारा नहीं कहे जा सकने योग्य अर्थ के सामान्य अर्थ को ग्रहण करना अर्थावग्रह है । कहा भी है-रूपादि विशेष से रहित, अनिर्देश्य सामान्य

ઈહા, જિહ્વેન્દ્રિય ઈહા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય-ઈહા. એજ પ્રકારે નારકો, અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પચેન્દ્રિયો તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોનો ઈન્દ્રિય-ઈહા પણ યથા યોગ્ય સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષ એ છે કે જે જીવની જેટલી ઈન્દ્રિયો હોય છે. તેમની ઈન્દ્રિય-ઈહા પણ એટલા જ પ્રકારની હોય છે જેમકે પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોની ઈહા એક જ પ્રકારની, દ્વીન્દ્રિયોની બે પ્રકારની, ત્રીઈન્દ્રિયોની ત્રણ પ્રકારની, ઈત્યાદિ.

દશમું દ્વાર-શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અવગ્રહ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ અવગ્રહ બે પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રકારે-અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ. અર્થનો અવગ્રહ અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દ દ્વારા નહીં કહેવાતા યોગ્ય અર્થના સામાન્ય ધર્મને ગ્રહણ કરવો તે અર્થાવગ્રહ છે. કહ્યું પણ છે-રૂપાદિ વિશેષથી રહિત, અનિર્દેશ્ય સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ અવગ્રહ કહેવાય છે. જેમ

क्रियते अर्थोऽनेनेति व्यञ्जनम्, प्रदीपेन घट इवेति, तच्च व्यञ्जनम् उपकरणेन्द्रियस्य शब्दादि-परिणत द्रव्याणाञ्च परस्परं सम्बन्धरूपं बोध्यम्, सम्बन्धे सत्येव अर्थः श्रोत्रादीन्द्रियेण अभिव्यञ्जयतुशक्यो-भवति नान्यथा, अतएवेन्द्रियार्थसम्बन्धो व्यञ्जनमिति सिद्धम्, तथाचोक्तम्-'वंजिइ जेणत्थो घडोव्वदीवेण वंजणं तं च । उवगरणिंदियसद्दाइ परिणय दव्वसंबंधो' ॥१', व्यज्यते येनार्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनम्, तच्चोपकरणेन्द्रिय शब्दादि परिणतद्रव्य सम्बन्धः, ॥१॥, तेन व्यञ्जनेन-तथाविधसम्बन्धेन अवग्रहणं-सम्बध्यमानस्य शब्दादिरूपार्थस्या व्यक्तरूपः परिच्छेदी व्यञ्जनावग्रहः, अथवा-व्यज्यन्ते इति व्युत्पत्त्या बाहुलकात् कर्मणि-अनट्, व्यञ्जनानां-शब्दाद्यात्मकतया परिणतानां द्रव्याणा मुपकरणेन्द्रियसम्प्राप्तानामवग्रहः-अव्यक्तात्मकः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, अथ व्यञ्जनावग्रहस्यैव प्रथमं जायमानत्वेन पश्चात् जायमानस्यापि अर्थावग्रहस्य कथं प्रथममुपन्यासः कृत इति चेदत्रोच्यते-अर्थावग्रहस्य स्पष्ट

मात्र का ग्रहण अवग्रह कहलाता है। जैसे दीपक के द्वारा घट व्यक्त किया जाता है, उसी प्रकार जिसके द्वारा अर्थ व्यक्त किया जाय वह व्यंजन अर्थात् उपकरण द्रव्येन्द्रिय और शब्दादि रूप में परिणत द्रव्यों का परस्पर संबंध। क्योंकि संबंध होने पर ही श्रोत्रेन्द्रिय आदि शब्द आदि विषयों को व्यक्त करने में समर्थ होती हैं, अन्यथा नहीं। अतः इन्द्रिय और उसके विषय का संबंध व्यंजना कहलाता है। कहा भी है-जिसके द्वारा अर्थ व्यक्त किया जाता है, वह व्यंजन कहलाता है, जैसे दीपक के द्वारा घट व्यक्त किया जाता है। उपकरणेन्द्रिय और शब्द आदि के रूप में परिणत द्रव्यों का संबंध व्यंजन है।' तात्पर्य यह है कि इन्द्रियों के साथ सम्बद्ध होने वाले शब्द आदि रूप अर्थ का अव्यक्त ज्ञान व्यंजनावग्रह कहलाता है। अथवा जो व्यक्त किये जाएं वे शब्दादि व्यंजन कहलाते हैं। उपकरणेन्द्रिय को प्राप्त शब्द आदि द्रव्यों का अव्यक्त ज्ञान व्यंजनावग्रह कहा जाता है।

शंका-व्यंजनावग्रह पहले उत्पन्न होता है और अर्थावग्रह बाद में, ऐसी

દીપકના દ્વારા ઘટ વ્યક્ત કરાય છે, એજ પ્રકારે જેના દ્વારા અર્થ વ્યક્ત કરાય તે વ્યંજન અર્થાત્ ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને શબ્દાદિ રૂપમાં પરિણત દ્રવ્યોનો પરસ્પર સમ્બન્ધ. કેમકે સબન્ધ હોવાથી જ શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિ શબ્દ આદિ વિષયોને વ્યક્ત કરવામા સમર્થ થાય છે. અન્યથા નહી અત. ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનો સમ્બન્ધ વ્યંજના કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે-જેના દ્વારા અર્થ વ્યક્ત કરાય છે, તે વ્યંજન કહેવાય છે, જેમકે દીપકના દ્વારા ઘટ વ્યક્ત કરાય છે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દ આદિના રૂપમાં પરિણત દ્રવ્યોનો સમ્બન્ધ વ્યંજના છે 'તાત્પર્ય એ છે કે ઈન્દ્રિયોની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવનાર શબ્દો આદિ રૂપ અવ્યક્ત જ્ઞાન વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે અથવા જે વ્યક્ત કરાય તે શબ્દાદિ વ્યંજન કહેવાય છે. ઉપકરણેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત શબ્દ આદિ દ્રવ્યોનુ અવ્યક્ત જ્ઞાન વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે.

શંકા-વ્યંજનાવગ્રહ પહેલા ઉત્પન્ન થાય છે અને અર્થાવગ્રહ બાદ એવી સ્થિતિમાં,

रूपतया सर्वैः प्राणिभिः संवेद्यमानतया तस्य स्पष्टतयोपलभ्यमानत्वमेव प्रथमोपन्यासे वीजमवगन्तव्यम्, किञ्च अर्थावग्रहस्य सर्वेन्द्रियमनो भावितया प्रथममुपन्यास', व्यञ्जनावग्रहस्य तु तथात्वं नास्तीति न प्रथमं तदुपन्यासः, इत्यवसेयम्, अथ व्यञ्जनावग्रहानन्तरमेव अर्थावग्रहो भवतीतिक्रमसाश्रित्य प्रथमं व्यञ्जनावग्रहस्वरूपं प्ररूपयितुमाह–'वंजणोग्गहे णं भंते ! कइ विहे पण्णत्ते ?'–हे भदन्त !' व्यञ्जनावग्रहः खलु कतिविधः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउव्विहे पण्णत्ते'–चतुर्विधो व्यञ्जनावग्रहः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा–सोइंदिय वंजणोग्गहे, घाणिंदियवंजणोग्गहे'–तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रहः, घ्राणेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः, जिब्भिंदिय वंजणोग्गहे'–जिह्वेन्द्रिय व्यञ्जनावग्रहः, 'फासिंदियवंजणोग्गहे'–स्पर्शनेन्द्रिय

स्थिति में बाद में होने वाले अर्थावग्रह का कथन पहले क्यों किया गया है ? इसका समाधान यह है कि अर्थावग्रह स्पष्ट स्वरूप वाला होता है और स्पष्ट स्वरूप वाला होने से भी सभी प्राणी उसे समझ सकते हैं। इसी हेतु से उसका कथन पहले किया गया है। इसके अतिरिक्त अर्थावग्रह सभी इन्द्रियों से और मनसे होता है, इस कारण भी उसको उल्लेख पहले किया गया है। व्यंजनावग्रह ऐसा नहीं है। वह चक्षु और मनसे नहीं होता तथा अस्पष्ट स्वरूप वाला होने के कारण सबके संवेदन में नहीं आता, इस कारण उसका कथन बाद में किया गया है।

व्यंजनावग्रह के अनन्तर ही अर्थावग्रह होता है, इस क्रम का आश्रय लेकर व्यंजनावग्रह के स्वरूप का निरूपण किया जाता है–

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! व्यंजनावग्रह कितने प्रकार का कहा है ?

भगवान्–हे गौतम ! व्यंजनावग्रह चार प्रकार का कहा है, वह इस प्रकार–श्रोत्रेन्द्रिय व्यंजनावग्रह, घ्राणेन्द्रिय व्यंजनावग्रह, जिह्वेन्द्रिय व्यंजनावग्रह और

બાદમા થનાર અર્થાવગ્રહનુ કથન પહેલા કેમ કરેલુ છે ?

તેનું સમાધાન એ છે કે અર્થાવગ્રહ સ્પષ્ટ સ્વરૂપવાળા હોય છે અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વાળા હોવાથી બધા પ્રાણી તેને સમજી શકે છે. એજ હેતુથી તેનું કથન પહેલુ કરેલુ છે. તેના સિવાય અર્થાવગ્રહ બધી ઈન્દ્રિયોથી અને મનથી થાય છે, એ કારણે તેનો ઉલ્લેખ પહેલો કરેલો છે. વ્યંજનાવગ્રહ એવો નથી તે ચક્ષુ અને મનથી નથી થતા તથા અસ્પષ્ટ શરીરવાળા હોવાને કારણે બધાના સંવેદનમાં નથી આવતા એ કારણે તેનું કથન પછીથી કરેલુ છે.

વ્યંજનાવગ્રહના પછી જ અર્થાવગ્રહ થાય છે, એ ક્રમને આશ્રય લઈને પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ વ્યંજનાવગ્રહ કેટલા પ્રકારને કહેલ છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારને કહેલ છે, તે આ પ્રકારે–શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વ્યંજનાવગ્રહ.

हे भदन्त ! मनुष्याणां विजयवैजयन्तजयन्तापराजितदेवत्वे कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति ? 'संखेज्जा' संख्येयानि द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति, 'केवइया बद्धेल्लगा ?' कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति ? 'णत्थि' बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति 'केवइया पुरेक्खडा ?' कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि पुरस्कृतानि-अनागतानि सन्ति ? 'सिय संखेज्जा, सिय असंखेज्जा' स्यात्-कदाचित् संख्येयानि भवन्ति, स्यात्-कदाचिद् असंख्येयानि भवन्ति 'एवं सव्वट्ठसिद्धगदेवत्ते अतीता णत्थि बद्धेल्लगा णत्थि' एवम्-विजयादिदेवत्वे इव सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे अतीतानि द्रव्येन्द्रियाणि मनुष्याणां न सन्ति, एवं बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि तत्र न सन्ति, किन्तु-'पुरेक्खडा असंखेज्जा' पुरस्कृतानि-अनागतानि द्रव्येन्द्रियाणि असंख्येयानि सन्ति, एवं जाव गेवेज्जगदेवाणं' एवम्-मनुष्याणामिव यावद्-वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकनवग्रैवेयकदेवानामतीतानागतबद्ध द्रव्येन्द्रियाणि वक्तव्यानि, गौतमः पृच्छति-'विजय-

---

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! मनुष्यों की विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित देव के रूप में अतीत द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! संख्यात हैं।

गौतमस्वामी- हे भगवन् ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां नहीं होती।

गौतमस्वामी-हे भगवन् भावी द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! कदाचित् संख्यात होती हैं। कदाचित् असंख्यात होती हैं।

विजयादि देवपने के समान सर्वार्थसिद्ध देवपने में भी मनुष्यों की अतीत द्रव्येन्द्रियां नहीं होती, बद्ध द्रव्येन्द्रियां भी नहीं होती, किन्तु भावी द्रव्येन्द्रियां असंख्यात होती हैं। इस प्रकार यावत् ग्रैवेयक की समझना, अर्थात् वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों, वैमानिकों तथा नवग्रैवेयकदेवों की अतीत, बद्ध और

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત હોય છે, કદાચિત્ અસંખ્યાત હોય છે.

વિજયાદિ દેવપણાના સમાન સર્વાર્થસિદ્ધ દેવપણે પણ મનુષ્યોની અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત હોય છે. એજ પ્રકારે યાવત્ ગ્રૈવેયકની સમજવી અર્થાત્ વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો વૈમાનિકો તથા નવ ગ્રૈવેયક દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ માણસના

वेजयंतजयंतअपराजितदेवाणं भंते ! नेरइयत्ते केवइया दव्विंदिया अतीता ?' हे भदन्त ! विजयवैजयन्तजयन्तापराजितदेवानां नैरयिकत्वे कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि ? गोयमा ! अणंता' हे गौतम ! अनन्तानि द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति, 'केवइया बद्धेल्लगा ?' कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति ? 'णत्थि' बद्धानि न सन्ति, 'केवइया पुरेक्खडा ?' कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि पुरस्कृतानि–अनागतानि सन्ति ? णत्थि' पुरस्कृतानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति पुनस्तेषां नैरयिकत्वगमनाभावात् 'एवं जाव जोइसियत्ते वि' एवम्–नैरयिकत्वे इव यावद्–असुरकुमारादि भवनपतित्वे पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियत्वे विकलेन्द्रियत्वे पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकत्वे वानव्यन्तरत्वे ज्योतिष्कत्वेऽपि विजयादीनामतीतानागतबद्ध द्रव्येन्द्रियाणि वक्त-

---

भावी द्रव्येन्द्रियां भी मनुष्यों के समान ही समझ लेना चाहिए ।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित देवों की नारकपने में अतीत द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! अनन्त हैं ।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां नहीं होती ।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! भावी द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! भावी द्रव्येन्द्रियां नहीं होती, क्योंकि विजयादि विमानों के देवों का नरक में कभी उत्पाद नहीं होता है ।

जैसे विजयादि विमानों के देवों की नारकपने में द्रव्येन्द्रियों की प्ररूपणा की है, उसी प्रकार असुरकुमार आदि भवनपतियों के रूपमें, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों के रूपमें, विकलेन्द्रियों के रूपमें, पंचेन्द्रिय तिर्यंचों के रूपमें, वानव्यन्तरों

સમાન જ સમજવી જોઈએ

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્–વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત, દેવોની નારકપણે અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી કેમકે, વિજયાદિ વિમાનોના દેવોનો નરકમા ક્યારેય ઉત્પાદ નથી થતો.

જેવી વિજયાદિ વિમાનોના દેવોની નારકપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયોની પ્રરૂપણા કરી છે. તેજ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિ ભવનપતિયોના રૂપમાં, વિકલેન્દ્રિયોના રૂપમાં, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના રૂપમાં, વાનવ્યન્તરોના રૂપમાં, જ્યોતિષ્કોના રૂપમાં પણ અતીત બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો

याणि, किन्तु 'णवरं मणूसत्ते अतीता अणंता' नवरम्-विशेषस्तु मनुष्यत्वे अतीतानि द्रव्येन्द्रियाणि अनन्तानि सन्ति, 'केवइया बद्धेल्लगा?' कियन्ति बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि सन्ति ? 'णत्थि' बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति 'पुरेक्खडा असंखेज्जा' पुरस्कृतानि द्रव्येन्द्रियाणि असंख्येयानि सन्ति विजयादि देवानामसंख्यातत्वात् 'एवं जाव गेवेज्जगदेवत्ते' एवम्-ज्योतिष्कत्वे इव यावत्-द्वादशसौधर्मेशानादि वैमानिकदेवत्वे नवग्रैवेयकदेवत्वे विजयादीनामतीतानागतबद्ध द्रव्येन्द्रियाणि वक्तव्यानि 'सट्ठाणे अतीता असंखेज्जा' स्वस्थाने-स्वभवे अतीतानि द्रव्येन्द्रियाणि असंख्येयानि भवन्ति, 'केवइया बद्धेल्लगा?' कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि स्वस्थाने बद्धानि सन्ति ? 'असंखिज्जा' असंख्येयानि द्रव्येन्द्रियाणि स्वभवे बद्धानि सन्ति, 'केवइया पुरेक्खडा?'

के रूपमें, ज्योतिष्को के रूपमें भी अतीत, बद्ध और भावी द्रव्येन्द्रियां कहलेनी चाहिए। विशेषता यह है कि मनुष्य के रूपमें अतीत द्रव्येन्द्रियां अनन्त हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! उनकी बद्ध द्रव्येन्द्रियां नहीं होती हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! भावी द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! भावी द्रव्येन्द्रियां असंख्यात हैं, क्योंकि विजय आदि विमानों के देव असंख्यात हैं।

इसी प्रकार सौधर्म, ईशान आदि कल्पवासी देवों के रूपमें तथा नवग्रैवेयकों के देवों के रूपमें विजय आदि विमानो के देवों की अतीत, बद्ध और भावी द्रव्येन्द्रियां कहलेनी चाहिए। स्वस्थान अर्थात् स्वभव में अतीत द्रव्येन्द्रियां असंख्यात होती हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! स्वस्थान में बद्ध द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! स्वस्थान में बद्ध द्रव्येन्द्रियां असंख्यात हैं।

કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે, મનુષ્યના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! તેમની બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, કેમકે વિજય આદિ વિમાનોના દેવ અસંખ્યાત છે.

એજ પ્રકારે સૌધર્મ, ઈશાન આદિ કલ્પવાસી દેવોના રૂપમાં તથા નવ ગ્રૈવેયકોના દેવોના રૂપમાં વિજય આદિ વિમાનોના દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી. દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. સ્વસ્થાન અર્થાત્ સ્વભવમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સ્વસ્થાનમાં બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનમા બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે.

कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि पुरस्कृतानि–अनागतानि सन्ति ? 'असंखेज्जा' असंख्येयानि द्रव्येन्द्रियाणि अनागतानि भवन्ति विजयादिदेवानामसंख्यातत्वात्, 'सव्वट्ठसिद्धगदेवत्ते अतीता नत्थि' सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे विजयादीनामतीतानि द्रव्येन्द्रियानि न सन्ति, 'बद्धेल्लगा नत्थि' बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति, 'पुरेक्खडा असंखेज्जा' पुरस्कृतानि–अनागतानि द्रव्येन्द्रियाणि असंख्येयानि भवन्ति, गौतमः पृच्छति–'सव्वट्ठसिद्धगदेवाणं भंते ! नेरइयत्ते केवइया दव्विंदिया अतीता ?' सर्वार्थसिद्धकदेवानां हे भदन्त ! नैरयिकत्वे कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'अणंता' अनन्तानि द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि, 'केवइया बद्धेल्लगा ?' कियन्ति बद्धानि सन्ति ? 'णत्थि' बद्धानि न सन्ति, 'केवइया-

---

गौतमस्वामी–हे भगवान् ! भावी द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! असंख्यात हैं, क्योंकि विजयादि देव असंख्यात हैं।

विजय आदि विमानो के देवों की सर्वार्थसिद्ध देव के रूपमें अतीत द्रव्येन्द्रियां नहीं होती, बद्ध भी नहीं होती हैं, भावी द्रव्येन्द्रियां संख्यात होती हैं। चार अनुत्तर विमान के देव संसार में अधिक नहीं रहेंगे। इसलिये सर्वार्थसिद्ध में भावी द्रव्येन्द्रियां संख्यात ही होंगी।

गौतमस्वामी–भगवन् ! सर्वार्थसिद्ध देवो की नारकों के रूपमें अतीत द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! अनन्त अतीत द्रव्येन्द्रियां हैं ?

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां होती नहीं हैं।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! भावी द्रव्येन्द्रियां कितनी होती हैं ?

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયે કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત છે, કેમકે, વિજયાદિ દેવ અસંખ્યાત છે.

વિજય આદિ વિમાનોના દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમા અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી. બદ્ધ પણ નથી હોતી, ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત હોય છે.

ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ સંસારમાં અધિક નહી રહેશે. એ માટે સર્વાર્થસિદ્ધમાં ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત જ હશે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની નારકોના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! અનન્ત અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

पुरेक्खडा ?' कियन्ति पुरस्कृतानि द्रव्येन्द्रियाणि सन्ति ? 'णत्थि' अनागतानि न सन्ति, 'एवं मणूसवज्जं जाव गेवेज्जगदेवत्ते' एवम्-नैरयिकत्वे इव मनुष्यवर्जं यावद्-असुरकुमारादि नवग्रैवेयकदेवत्वे सर्वार्थसिद्धकदेवानामतीतानागतबद्धद्रव्येन्द्रियाणि वक्तव्यानि, 'मणूसत्ते अतीता अणंता' मनुष्यत्वे अतीतानि द्रव्येन्द्रियाणि अनन्तानि भवन्ति, 'बद्धेल्लगा नत्थि' बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति, पुरेक्खडा संखेज्जा' पुरस्कृतानि-अनागतानि द्रव्येन्द्रियाणि संख्येयानि सन्ति तेषां सिद्धानां संख्यातत्वात् 'विजयवेजयंतजयंतापराजितदेवत्ते केवइया दव्विंदिया अतीता ?' विजयवैजयन्तजयन्तापराजितदेवत्वे कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति ? 'संखेज्जा' संख्येयानि द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति, 'केवइया बद्धेल्लगा' कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति ? 'णत्थि' बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति, 'केवइया पुरेक्खडा ?'

भगवान्-हे गौतम ! भावी द्रव्येन्द्रियां भी नहीं होती हैं, क्योंकि सर्वार्थसिद्ध के देव नरकभव में उत्पन्न नहीं होते।

इसी प्रकार मनुष्य को छोडकर असुरकुमारों से लेकर नौग्रैवेयकों पर्यन्त के देवों के रूपमें सर्वार्थसिद्ध देवों की अतीत, बद्ध और भावी द्रव्येन्द्रियां कहनी चाहिए। मनुष्यपने में अतीत द्रव्येन्द्रियां अनन्त होती हैं, बद्ध होती नहीं हैं और भावी द्रव्येन्द्रियां संख्यात होती हैं।

गौतमस्वामी-विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित देव के रूप में अतीत द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! संख्यात हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! बद्ध कितनी हैं ?

भगवन्-हे गौतम ! बद्ध द्रव्येन्द्रियां नहीं होती हैं ?

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! भावी द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો પણ નથી હોતી, કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધના દેવ નરક ભવમા ઉત્પન્ન નથી થતા.

એજ પ્રકારે મનુષ્ય સિવાય અસુરકુમારોથી લઈ ને નવ ગ્રૈવેયકો પર્યન્તના દેવોના રૂપમાં સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ. મનુષ્ય પણામાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે, બદ્ધ હોતી નથી અને ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અને અપરાજિત દેવના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! બદ્ધ કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી હોય છે ?

कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि पुरस्कृतानि-अनागतानि सन्ति? 'णत्थि' पुरस्कृतानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति, गौतमः पृच्छति-'सव्वट्ठसिद्धगदेवाणं भंते! सव्वट्ठसिद्धगदेवत्ते केवइया दव्विंदिया अतीता?' हे भदन्त! सर्वार्थसिद्धकदेवानां सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे कियन्ति द्रव्येन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति? 'णत्थि' अतीतानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति, 'केवइया बद्धेल्लगा?' कियन्ति बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि सन्ति? 'संखिज्जा' संख्येयानि बद्धानि द्रव्येन्द्रियाणि सन्ति, 'केवइया पुरेक्खडा?' कियन्ति पुरस्कृतानि द्रव्येन्द्रियाणि सन्ति? 'णत्थि' पुरस्कृतानि द्रव्येन्द्रियाणि न सन्ति, 'दारं' द्वारम् ११ समाप्तम् ॥सू० १०॥

भावेन्द्रियवक्तव्यता

मूलम्-कइ णं भंते! भाविंदिया पण्णत्ता? गोयमा! पंच भाविंदिया पण्णत्ता, तं जहा-सोइंदिए जाव फासिंदिए, नेरइयाणं भंते! कइ भाविंदिया पण्णत्ता? गोयमा! पंच भाविंदिया पण्णत्ता, तं जहा-सोइंदिए जाव फासिंदिए, एवं जस्स जइ इंदिया तस्स तइ भाणियव्वा,

---

भगवान्-हे गौतम! भावी द्रव्येन्द्रियां नहीं होती हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! सर्वार्थसिद्धकदेवों की सर्वार्थसिद्धकदेवों के रूपमें अतीत द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं?

भगवान्-हे गौतम! अतीत द्रव्येन्द्रियां नहीं होती हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! बद्ध कितनी हैं?

भगवान्-हे गौतम! बद्ध द्रव्येन्द्रियां संख्यात हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! भावी द्रव्येन्द्रियां कितनी हैं?

भगवान्-हे गौतम! भावी द्रव्येन्द्रियां नहीं होती हैं, क्योंकि सर्वार्थसिद्धक देव पुनः सर्वार्थसिद्धविमान में उत्पन्न नहीं होते हैं।

११ द्वार समाप्त

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધક દેવોના રૂપમાં અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! અતીત દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! બદ્ધ કેટલી છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! બદ્ધ દ્રવ્યેન્દ્રિયો સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કેટલી છે.

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! ભાવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોતી નથી કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ પુનઃ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન નથી થતા. અગીયારમું દ્વાર સમાપ્ત.

जाव वेमाणियाणं, एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स केवइया भाविंदिया अतीता? गोयमा! अणंता, केवइया बद्धेल्लगा? पंच, केवइया पुरेक्खडा? पंच वा, दस वा, एक्कारस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा, एवं असुरकुमारस्स वि, नवरं पुरेक्खडा पंच वा छ वा संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा, एवं जाव थणियकुमारस्स वि, एवं पुढविकाइय आउकाइय वणस्सइ काइयस्स वि, बेइंदियतेइंदियचउरिंदियस्स वि, तेउकाइयवाउकाइयस्स वि एवं चेव, नवरं पुरेक्खडा छ वा, सत्त वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा, पंचिंदियतिरिक्खजोणियस्स जाव ईसाणगस्स जहा—असुरकुमारस्स, णवरं मणूसस्स पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि त्ति भाणियव्वं, सणंकुमार जाव गेवेज्जगस्स जहा नेरइयस्स, विजयवेजयंतजयंतअपराजितदेवस्स अतीता अणंता, बद्धेल्लगा पंच, पुरेक्खडा पंच वा. दस वा, पण्णरस वा, संखेज्जा वा, सव्वट्ठसिद्धगदेवस्स अतीता, बद्धेल्लगा पंच, केवइया. पुरेक्खडा? पंच, नेरइयाणं भंते! केवइया भाविंदिया अतीता? गोयमा! अणंता, केवइया बद्धेल्लगा? असंखेज्जा, केवइया पुरेक्खडा? अणंता. एवं जहा—दव्विंदिएसु पोहत्तेणं दंडओ भणिओ तहा भाविंदिएसु वि पोहत्तेणं दंडओ भाणियव्वो, णवरं वणस्सइकाइयाणं बद्धेल्लगा अणंता, एगमेगस्स णं भंते! नेरइयस्स नेरइयत्ते केवइया भाविंदिया अतीता? गोयमा! अणंता, बद्धेल्लगा? पंच, पुरेक्खडा कस्स वि अत्थि कस्स वि णत्थि, जस्स अत्थि पंच वा, दस वा, पण्णरस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा, एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं, नवरं बद्धेल्लगा णत्थि. पुढविकाइयत्ते जाव बेइंदियत्ते जहा दव्विंदिया, तेइंदियत्ते तहेव, नवरं पुरेक्खडा तिण्णि वा, छ वा, णव वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा, एवं चउरिंदियत्ते वि, नवरं पुरेक्खडा चत्तारि वा, अट्ठ वा, बारस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा,

एवं एए चेव गमा चत्तारि जाणेयव्वा, जे चेव दविंदिएसु, णवरं तइयगमे जाणियव्वा जस्स जइ इंदिया ते पुरेक्खडेसु मुणेयव्वा, चउत्थगमे जहेव दविंदिया, जाव सव्वट्ठसिद्धगदेवाणं सव्वट्ठसिद्धगदेवत्ते केवइया भाविंदिया अतीता ? णत्थि, वद्धेल्लगा ? संखिज्जा, पुरेक्खडा ? णत्थि । इंदियपयं समत्तं" ॥सू० ११॥

छाया–कति खलु भदन्त ! भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्च भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा श्रोत्रेन्द्रियं यावत्–स्पर्शनेन्द्रियम्, नैरयिकाणां भदन्त ! कति भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्च भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियं यावत्–स्पर्शनेन्द्रियम्, एवं यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि तस्य तावन्ति भणितव्यानि, यावद् वैमानिकानाम्, एकैकस्य खलु भदन्त ! नैरयिकस्य कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि ? गौतम ! अनन्तानि, कियन्ति

भावेन्द्रियवक्तव्यता

शब्दार्थ–(कइ णं भंते ! भाविंदिया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! भावेन्द्रियां कितनी कही हैं ? (गोयमा ! पंच भाविंदिया पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच भावेन्द्रियां कही हैं (तं जहा–सोइंदिए जाव फासिंदिए) वे इस प्रकार–श्रोत्रेन्द्रिय यावत् स्पर्शनेन्द्रिय (नेरइयाणं भंते ! कति भाविंदिया पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नारकों की भावेन्द्रियां कितनी कही हैं ? (गोयमा ! पंच भाविंदिया पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच भावेन्द्रियां कही हैं (तं जहा–सोइंदिए जाव फासिंदिए) श्रोत्रेन्द्रिय यावत् स्पर्शनेन्द्रिय (एवं जस्स जइ इंदिया) इस प्रकार जिसको जितनी इन्द्रियां हैं (तस्स तइ भाणियव्वा) उसकी उतनी कहनी चाहिए (जाव वेमाणियाणं) यावत् वैमानिकों की ।

(एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स) हे भगवन् ! एक–एक नारक की (केवइया)

ભાવેન્દ્રિય–વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(कइ णं भंते ! भाविंदिया पण्णत्ता) હે ભગવન્ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ? (गोयमा ! पंच भाविंदिया पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાંચ ભાવેન્દ્રિયો કહેલી છે (तं जहा–सोइंदिए जाव फासेंदिए) તે આ પ્રકારે–શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય (नेरइयाणं भंते ! कइ भाविंदिया पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! નારકોની ભાવેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ? (गोयमा ! पंच भाविंदियो पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પાંચ ભાવેન્દ્રિયો કહી છે (तं जहा–सोइंदिए जाव फासिंदिए) તે આ રીતે–શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય (एवं जस्स जइ इंदिया) એ પ્રકારે જેમની જેટલી ઇન્દ્રિયો છે (तस्स तइ भाणियव्वा) તેની તેટલી કહેવી જોઈએ (जाव वेमाणियाणं) યાવત્ વૈમાનિકોની

(एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स) હે ભગવન્ ! એક એક નારકોની (केवइया) કેટલી

बद्धानि? पञ्च, कियन्ति पुरस्कृतानि? पञ्च वा, दश वा, एकादश वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा, एवम् असुरकुमारस्यापि, नवरं पुरस्कृतानि पञ्च वा षड् वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा, एवं यावद् स्तनितकुमारस्यापि, एवं पृथिवीकायिकाप्कायिकवनस्पतिकायिकस्यापि, द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियस्यापि, तेजस्कायिकवायुकायिकस्यापि एवञ्चैव, नवरम्-पुरस्कृतानि षड् वा, सप्त वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकस्य यावद् ईशानस्य; यथा

कितनी (भाविंदिया) भावेन्द्रियां (अतीता) अतीत हैं? (गोयमा! अणंता) हे गौतम! अनन्त (केवइया बद्धेल्लगा?) कितनी बद्ध-वर्त्तमान हैं (पंच) पांच (केवइया पुरेक्खडा) कितनी भावी हैं? (पंच वा दस वा, एक्कारस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) पांच, अथवा दश, अथवा ग्यारह, अथवा संख्यात, अथवा असंख्यात अथवा अनन्त (एवं असुरकुमारस्स वि) इसी प्रकार असुरकुमार की भी (नवरं) विशेष (पुरेक्खडा) भावी (पंच वा छ वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) पांच, अथवा छह, अथवा संख्यात, अथवा असंख्यात, अथवा अनन्त (एवं जाव थणियकुमारस्स वि) इसी प्रकार यावत् स्तनिकुमार की भी (एवं) इसी प्रकार (पुढविकाइय-आउकाइयवणस्सइकाइयस्स वि) इसी प्रकार पृथ्वीकायिक, अप्कायिक, वनस्पतिकायिय की भी (बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदियस्स वि) इसी प्रकार द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय की भी (तेउकाइय वाउकाइयस्स वि) तेजस्कायिक, वायुकायिक की भी (एवं चेव) इसी प्रकार (नवरं) विशेष (छ वा, सत्त वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा अणंता वा) छह, अथवा सात, अथवा संख्यात, अथवा असंख्यात, अथवा अनन्त (पंचिंदियतिरिक्खजो-

(भाव दिया) ભાવેન્દ્રિયો (अतीता) અતીત છે? (गोयमा! अणंता) હે ગૌતમ! અનન્ત (केवइया बद्धेल्लगा) કેટલી બદ્ધ-વર્તમાન છે? (पंच) પાંચ (केवइया पुरेक्खडा) કેટલી ભાવી છે? (पंच वा दस वा एक्कादस वा संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) પાંચ અથવા દશ, અથવા અગીયાર, અથવા સંખ્યાત, અથવા અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત (एवं असुरकुमारस्स वि) એજ પ્રકારે અસુરકુમારની પણ (नवर) વિશેષ (पुरेक्खडा) ભાવી (पंच वा छ वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा अणता वा) પંચ અથવા છ, અથવા સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત, અથવા અનંત (एवं जाव थणियकुमारस्स वि) એજ પ્રકારે યાવત્ સ્તનિત કુમારની પણ (एवं) એજ પ્રકારે (पुढविकाइय-आउकाइय-वणस्सइकाइयस्स वि) એજ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, વનસ્પતિકાયિકની પણ (बेइंदिय-तेइंदिय-चउरिंदियस्स वि) એજ પ્રકારે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયની પણ (तेउकाइय वाउकायस्स वि) તેજસ્કાયિક, અને વાયુકાયિકની પણ (एवंचेव) એજ પ્રકારે (नवर) વિશેષ (छ वा, सत्त वा, संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अणंता वा) છ, અથવા સાત, અથવા સંખ્યાત, અથવા અસંખ્યાત, અથવા

असुरकुमारस्य, नवरम्-मनुष्यस्य पुरस्कृतानि कस्यचित् सन्ति, कस्यचिन्न सन्ति, इति भणितव्यम्, सनत्कुमारस्य यावद् ग्रैवेयकस्य यथा नैरयिकस्य, विजयवैजयन्तजयन्तापराजित-देवस्यातीतानि अनन्तानि, बद्धानि पञ्च, पुरस्कृतानि पञ्च वा, दश वा, पञ्चदश वा, संख्येयानि वा, सर्वार्थसिद्धकदेवस्य अतीतानि अनन्तानि, बद्धानि पञ्च कियन्ति पुरस्कृतानि? पञ्च, नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि ? गौतम ! अनन्तानि, कियन्ति बद्धानि ? असंख्येयानि, कियन्ति पुरस्कृतानि ? अनन्तानि, एवं यथा द्रव्येन्द्रियेषु पृथक्त्वेन-

णियस्स जाव ईसाणस्स जहा असुरकुमारस्स) पंचेन्द्रिय तिर्यंच से लेकर ईशान देव तक असुरकुमार के समान (णवरं) विशेष (मणूसस्स पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि त्ति भाणियव्वं) मनुष्य की भावी इन्द्रियां किसी की होती है किसीकी नहीं ऐसा कहना चाहिए (सणंकुमार जाव गेवेज्जगस्स जहा नेरइयस्स) सनत्कुमार यावत् ग्रैवेयकदेव की नारक के समान (विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजितदेवस्स अतीता अणंता,) विजय, वैजयन्त, जयन्त, अपराजितदेव की अतीत अनंत (बद्धेल्लगा पंच) बद्ध पांच (पुरेक्खडा पंच वा, दस वा, पण्णरस वा संखेज्जा वा) भावी पांच, अथवा दश, अथवा पन्द्रह अथवा संख्यात ।

(सव्वट्ठसिद्धदेवस्स) सर्वार्थसिद्धकदेव की (अतीता अणंता) अतीत अनन्त (बद्धेल्लगा पंच) बद्ध पांच (केवइया पुरेक्खडा ?) भावी कितनी ? (पंच) पांच

(नेरइयाणं भंते ! केवइया भाविंदिया अतीता ?) हे भगवन् ! नारकों की अतीत भावेन्द्रियां कितनी ? (गोयमा ! अणंता) हे गौतम ! अनन्त हैं (केवइया बद्धेल्लगा ?) बद्ध कितनी ? (असंखेज्जा) असंख्यात (केवइया पुरेक्खडा) भावी कितनी? (अणंता) अनन्त (एवं जहा) इस प्रकार जैसे (दव्विंदिएसु) द्रव्येन्द्रियों में (पोहत्तेणं) पृथ-

અનન્ત (पचिंदियतिरिक्खजोणियस्स जाव ईसाणस्स जहा असुरकुमारस्स) પંચેન્દ્રિય તિર્યં-ચથી લઈને ઈશાન દેવ સુધી અસુરકુમારના સમાન (णवरं) વિશેષ (मणूसस्स पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि त्ति भाणियव्वं) મનુષ્ય ભવની ભાવી ઈન્દ્રિયો કોઈની હોય છે, કોઈની નહી એમ કહેવું જોઈએ (सणंकुमार जाव गेवेज्जगस्स जहा नेरइयस्स) સનત્કુમાર યાવત્ ગ્રૈવેયક દેવની નારકના સમાન (विजय वेजयन्त-जयंत-अपराजित देवस्स अतीता अणंता) વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત-અપરાજિત દેવની અતીત અનન્ત (बद्धेल्लगा पंच) બદ્ધ પાંચ (पुरेक्खडा पंच वा, दस वा, पण्णरस वा, संखेज्जा वा) ભાવી પાંચ અથવા દશ અથવા પંદર અથવા સંખ્યાત

(सव्वट्ट सिद्धगदेवस्स) સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની (अतीता अणंता) અતીત અનન્ત (बद्धेल्लगा पंच) બદ્ધ પાચ (केवइया पुरेक्खडा) ભાવી કેટલી ? (पंच) પાંચ

(नेरइयाणं भंते ! केवइया भाविंदिया अतीता ?) હે ભગવન્ ! નારકોની અતીત ભાવે-ન્દ્રિયો કેટલી ? (गोयमा ! अणंता) હે ગૌતમ ! અનન્ત (केवइया बद्धेल्लगा) બદ્ધ કેટલી ? (असंखेज्जा) અસંખ્યાત (केवइया पुरेक्खडा) ભાવી કેટલી ? (अणंता) અનન્ત (एवं जहा

दण्डको भणितस्तथा भावेन्द्रियेष्वपि पृथक्त्वेन दण्डको भणितव्यः, नवरं वनस्पतिकायिकानां बद्धानि अनन्तानि, एकैकस्य खलु भदन्त ! नैरयिकस्य नैरयिकत्वे कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि? गौतम ! अनन्तानि, बद्धानि? पञ्च, पुरस्कृतानि कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, यस्य सन्ति, पञ्च वा दश वा, पञ्चदश वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा, एवम् असुरकुमाराणां यावत् स्तनितकुमाराणाम्, नवरं बद्धानि न सन्ति, पृथिवीकायिकत्वे यावद् द्वीन्द्रित्वे यथा द्रव्येन्द्रियाणि, त्रीन्द्रियत्वे तथैव, नवरं पुरस्कृतानि त्रीणि वा, षड्

क्त्व-बहुवचन से (दंडओ भणिओ) दंडक कहा है (तहा) इसी प्रकार (भाविंदिएसु वि) भावेन्द्रियों में भी (पोहत्तेणं दंडओ भाणियव्वो) बहुवचन से दंडक कहना चाहिए (नवरं) विशेष (वणस्सइकाइयाणं बद्धेल्लगा अणंता) वनस्पतिकायिकों की बद्ध अनन्त हैं।

(एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स) हे भगवन् ! एक-एक नारक की (नेरइत्ते) नारकपने में (केवइया भाविंदिया अतीता) कितनी भावेन्द्रियां अतीत हैं ? (गोयमा ! अणंता) हे गौतम ! अनन्त (बद्धेल्लगा ?) बद्ध ? (पंच) पांच (पुरेक्खडा कस्सवि अत्थि, कस्सवि नत्थि) पुरस्कृत किसी की हैं, किसी की नहीं (जस्स अत्थि पंच वा, दस वा, पण्णरस संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) जिसकी हैं, उसकी पांच, दश, पंन्द्रह, संख्यात असंख्यात अथवा अनन्त हैं (एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार असुरकुमारों की यावत् स्तनितकुमारों की (नवरं बद्धेल्लगा नत्थि) विशेष-बद्ध नहीं हैं (पुढविकाइयत्ते जाव बेइंदियत्ते जहा दव्विंदिया) पृथ्वीकायिकपने यावत् द्वीन्द्रियपने में जैसे द्रव्येन्द्रियां कही है (तेइंदियत्ते तहेव) त्रीन्द्रियपने इसी प्रकार (नवरं) विशेष (पुरेक्खडा) भावी

એ પ્રકારે જેમ (दव्विंदिएसु) દ્રવ્યેન્દ્રિયોમા (पोहत्तेणं) પૃથક્ત્વ-બહુવચનથી (दंडओ भणिओ) દંડક કહ્યા છે (तहा) એજ પ્રકારે (भाविंदिएसु) ભાવેન્દ્રિયોમાં પણ (पोहत्तेणं दंडओ भाणियव्वो) બહુવચનથી દંડક કહેવા જોઇએ (नवरं) વિશેષ (वणस्सइकाइयाणं बद्धेल्लगा अणंता) વનસ્પતિકાયિકોની બદ્ધ અનન્ત છે

(एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स) હે ભગવન્ ! એક એક નારકની (नेरइयत्ते) નારકપણુમાં (केवइया भाविंदिया अतीता) કેટલી ભાવેન્દ્રિયો અતીત છે ? (गोयमा ! अणंता) હે ગૌતમ ! અનન્ત (बद्धेल्लगा) બદ્ધ (पंच) પાંચ (पुरेक्खडा कस्स वि अत्थि, कस्स वि नत्थि) પુરસ્કૃત કોઇની છે. કોઇની નથી (जस्स अत्थि, पंच वा दस वा पण्णरस वा संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) જેની છે તેની પાંચ, દશ, પંદર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત છે (एवं जाव असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं) એજ પ્રકારે અસુરકુમારોની તેમજ સ્તનિત કુમારોની (नवरं बद्धेल्लगा नत्थि) વિશેષ-બદ્ધ નથી (पुढविकाइयत्ते जाव बेइंदियत्ते जहा दव्विंदिए) પૃથ્વીકાયિકપણે યાવત્ દ્વીન્દ્રિય પણે જેવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો (तेइंदियत्ते तहेव) ત્રીન્દ્રિય

वा, नव वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा, एवं चतुरिन्द्रियत्वेऽपि, नवरं पुरस्कृतानि चत्वारि वा, अष्टौ वा, द्वादश वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा, एवम् एते चैव गमा श्चत्वारो ज्ञातव्याः ये चैव द्रव्येन्द्रियेषु, नवरं तृतीयगमे ज्ञातव्यानि यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि, तानि पुरस्कृतेषु ज्ञातव्यानि, चतुर्थगमे यथैव द्रव्येन्द्रियाणि, यावत् सर्वार्थसिद्धकदेवानां सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि ? न सन्ति, बद्धानि ? संख्येयानि, पुरस्कृतानि ? न सन्ति । इन्द्रियपदं समाप्तम् ।

टीका-अथ भावेन्द्रियाणि प्ररूपयितुमाह-'कइ णं भंते ! भाविंदिया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! कति खलु भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? 'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच भाविंदिया पण्णत्ता' पञ्च भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि, 'तं जहा-सोइंदिए जाव फासिंदिए' तद्यथा-श्रोत्रे-

---

(तिण्णि वा, छ वा, णव वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) तीन, छह, नौ, संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त (एवं चउरिंदियत्ते वि) इसी प्रकार चौइन्द्रियपने भी (नवरं) विशेष (पुरेक्खडा) भावी (चत्तारि वा, अट्ठ वा, बारस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) चार, आठ, बारह, संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त (एवं एए चेव गमा) इस प्रकार यही गम (चत्तारि) चार (जाणेयव्वा) जानने चाहिए (जेचेव दव्विंदिएसु) जो द्रव्येन्द्रियों में (नवरं) विशेष (तइगमे जाणियव्वा) तीसरे गममें जानना चाहिए (जस्सजइ इंदिया) जिसकी जितनी इन्द्रियां (ते) वे (पुरेक्खडेसु) भावी इन्द्रियों में (मुणेयव्वा) जानना चाहिए (चउत्थगमे) चौथे गम में (जहेव दव्विंदिया) जैसे द्रव्येन्द्रियां (जाव) यावत् (सव्वट्ठसिद्धगदेवाणं) सर्वार्थसिद्धक देवों की ।

(सव्वट्ठसिद्धगदेवत्ते) सर्वार्थसिद्धकदेवपने (केवइया भाविंदिया अतीता ?)

પણ એજ પ્રકારે (नवर) વિશેષ (पुरेक्खडा) ભાવી (तिण्णि वा, छ वा णव वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) ત્રણ, છ, નવ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત (एवं चउरिंदियत्ते वि) એજ પ્રકારે ચતુરિન્દ્રિય પણામાં પણ (नवरं) વિશેષ (पुरेक्खडा) ભાવી (चत्तारि वा, अट्ठ वा, बारस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा) ચાર, આઠ, બાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત (एवं एए चेवगमा) એ પ્રકારે આ ગમ પણ (चत्तारि) ચાર (जाणेयव्वा) જાણવા જોઈએ (जे चेव दव्विंदिएसु) જે દ્રવ્યેન્દ્રિયોમાં (नवरं) વિશેષ (तइयगमे जाणियव्वा) તે તૃતીય ગમમાં જાણવા જોઈએ (जस्स जइ इंदिया) જેની જેટલી ઈન્દ્રિયો (ते) તેઓ (पुरेक्खडेसु) ભાવી ઇન્દ્રિયોમા (मुणेयव्वा) જાણવા જોઈએ (चउत्थगमे) ચોથા ગમમાં (जहेव दव्विंदिए) જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયો (जाव) યાવત્ (सव्वट्ठसिद्धगदेवाणं) સર્વાર્થસિદ્ધક દેવોની

(सव्वट्ठसिद्धगदेवत्ते) સર્વાર્થસિદ્ધક દેવપણે (केवइया भाविंदिया अतीता ?) કેટલી

न्द्रियं यावत्-चक्षुरिन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियम्, जिह्वेन्द्रियम्, स्पर्शनेन्द्रियम्, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते ! कइ भाविंदिया पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां कति भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच भाविंदिया पण्णत्ता' नैरयिकाणां पञ्च भावेन्द्रियाणि प्रज्ञप्तानि 'तं जहा-सोइंदिए जाव फासिंदिए' तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियं यावत्-चक्षुरिन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियम्, जिह्वेन्द्रियं स्पर्शनेन्द्रियम्, 'एवं जस्स जइ इंदिया तस्स तइ भाणियव्वा' एवम्-उक्तरीत्या यस्य जीवस्य यावन्ति इन्द्रियाणि भवन्ति तस्य तानि-तावन्ति भावेन्द्रियाणि भणितव्यानि, 'जाव वेमाणियाणं' यावत्-असुरकुमारादि भवनवासिपृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रिय विकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानि-

कितनी अतीत भावेन्द्रियां हैं ? (णत्थि) नहीं हैं (बद्धेल्लगा ?) बद्ध ? (संखेज्जा) संख्यात (पुरेक्खडा) भावी ? (णत्थि) नहीं हैं ।

इंदियपयं समत्तं इन्द्रियपद समाप्त

टीकार्थ-अब भावेन्द्रियों की प्ररूपणा की जाती है :-

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! भावेन्द्रियां कितनी कही हैं ?

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! भावेन्द्रियां पांच कही हैं-श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय,

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! नारक जीवों की भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! नारकों की भावेन्द्रियां पांच कही हैं-श्रोत्रेन्द्रिय यावत्-चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय जिह्वेन्द्रिय और स्पर्शनेन्द्रिय ! इस प्रकार जिस जीव की जितनी भावेन्द्रियां होती हैं, उसकी उतनी भावेन्द्रियां कहलेनी चाहिए । असुरकुमार आदि भवनवासियों, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों, विकलेन्द्रियों,

અતીત ભાવેન્દ્રિયો (णत्थि) નથી (बद्धेल्लगा ?) બદ્ધ (संखिज्जा) સંખ્યાત (पुरेक्खडा) ભાવી ? (णत्थि) નથી

(इंदिय पयं सम्मत्तं) ઇન્દ્રિય પદ સમાપ્ત

ટીકાર્થ-હવે ભાવેન્દ્રિયોની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ભાવેન્દ્રિયો કેટલી કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ભાવેન્દ્રિયો પાચ કહી છે-શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, સ્પર્શનેન્દ્રિય

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારક જીવોની ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નરકોની ભાવેન્દ્રિયો પાંચ કહી છે-શ્રોત્રેન્દ્રિય યાવત્-ચક્ષુરિન્દ્રિય ઘ્રાણેન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિય. એ પ્રકારે જે જીવની જેટલી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે. તેની તેટલી ભાવેન્દ્રિયો કહેવી જોઇએ અસુરકુમાર આદિ ભવન વાસિયો, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિયો, પચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો, વાન-

कानामपि यथायोग्यं भावेन्द्रियाणि वक्तव्यानि, 'एगमेगस्स णं भंते ! नेरइयस्स केवइया भाविंदिया अतीता ?' हे भदन्त ! एकैकस्य खलु नैरयिकस्य कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि ? 'गोयमा ! अणंता' हे गौतम ! अनन्तानि भावेन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति 'केवइया बद्धेल्लगा ?' कियन्ति भावेन्द्रियाणि नैरयिकस्य बद्धानि सन्ति ? 'पंच' पञ्च भावेन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति, 'केवइया पुरेक्खडा ?' कियन्ति भावेन्द्रियाणि पुरस्कृतानि-अनागतानि सन्ति ? 'पंच वा, दस वा, एक्कारस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा' पञ्च वा जघन्येन, दश वा, एकादश वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा उत्कृष्टेन अनन्तानि वा भावेन्द्रियाणि एकैकस्य नैरयिकस्य अनागतानि सन्तीति भावः,

'एवं असुरकुमारस्स वि' एवम् नैरयिकस्येव असुरकुमारस्यापि अतीतबद्धानागतभावेन्द्रियाणि वक्तव्यानि, किन्तु-'णवरं पुरेक्खडा पंच वा, छ वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा,

---

पंचेन्द्रिय तिर्यंचों, मनुष्यों, वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों और वैमानिकों की भावेन्द्रियां भी यथा संभव कहलेनी चाहिए।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! एक-एक नारक की भावेन्द्रियां अतीत कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! अतीत भावेन्द्रियां अनन्त हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! नारक की बद्ध भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! बद्ध भावेन्द्रियां पांच हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! भावी भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! पांच, दश, ग्यारह, संख्यात, असंख्यात या अनन्त भावी भावेन्द्रियां हैं।

असुरकुमार की अतीत, बद्ध और भावी भावेन्द्रियां नारक के समान ही समझलेनी चाहिए। विशेषता यह है कि असुरकुमार की भावी भावेन्द्रियां पांच, छह, संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त होती हैं। असुरकुमार के समान

વ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકોની ભાવેન્દ્રિયો પણ યથા સંભવ કહેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! એક એક નારકની ભાવેન્દ્રિયો અતીત કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્-નારકની બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો પાંચ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! ભાવી ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન-હે ગૌતમ ! પાંચ, દશ, અગીયાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અગર અનન્ત ભાવી ભાવેન્દ્રિયો છે.

અસુરકુમારની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકના સમાન જ સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અસુરકુમારની ભાવી ભાવેન્દ્રિયો પાચ, છ, સંખ્યાત

अणंता वा' नवरं नैरयिकापेक्षया विशेषस्तु पुरस्कृतानि–अनागतानि भावेन्द्रियाणि पञ्च वा षड् वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा अनन्तानि वा असुरकुमारस्यावसेयानि, 'एवं जाव थणियकुमारस्स वि' एवम्–असुरकुमारस्येव यावद्–नागकुमारस्य, सुवर्णकुमारस्य, अग्निकुमारस्य, विद्युत्कुमारस्य, उदधिकुमारस्य, द्वीपकुमारस्य, दिक्कुमारस्य, पवनकुमारस्य, स्तनितकुमारस्यापि चातीतबद्धानागतभावेन्द्रियाणि भावयितव्यानि, 'एवं पुढविकाइय आउकाइय वणस्सइयस्स वि' एवम्–पूर्वोक्तनैरयिकासुरकुमारादेरिव पृथिवीकायिकाप्कायिकवनस्पतिकायिकस्यापि अतीतबद्धभावेन्द्रियाणि भावनीयानि, 'बेइंदिय–तेइंदिय चउरिंदियस्स वि' द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियस्यापि भावेन्द्रियाणि नैरयिकादेरिव अतीतबद्धविषयाणि अवसेयानि 'तेउकाइय वाउकाइयस्स वि एवं चेव' तेजस्कायिकवायुकायिकस्यापि, एवञ्चैव–नैरयिकादेरिव भावेन्द्रियाणि अतीतबद्धानि बोध्यानि, किन्तु–'णवरं पुरेक्खडा छ वा, सत्त वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा' नवरम्–नैरयिकासुरकुमाराद्यपेक्षया विशेषस्तु पुरस्कृतानि–अनागतानि भावेन्द्रियाणि षड् वा, सप्त वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा अवसेयानि, 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियस्स जाव ईसाणस्स जहा

नागकुमार, सुवर्णकुमार, अग्निकुमार, विद्युत्कुमार, उदधिकुमार, द्वीपकुमार, दिक्कुमार, पवनकुमार और स्तनितकुमार की भी अतीत, बद्ध और अनागत भावेन्द्रियां समझलेनी चाहिए।

इसी प्रकार अर्थात् नारक और असुरकुमार आदि के समान पृथ्वीकायिक, अप्कायिक और वनस्पतिकायिक की भी अतीत, बद्ध और भावी भावेन्द्रियां जानलेना चाहिए। द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय की अतीत, बद्ध और भावी भावेन्द्रियां नारक के समान समझनी चाहिए। तेजस्कायिक और वायुकायिक की भी इसी प्रकार कहनी चाहिए। नारक और असुरकुमार आदि की अपेक्षा विशेषता यह है कि भावी भावेन्द्रियां छह, सात, संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त होती हैं।

અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે, અસુરકુમારના સમાન નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર, દિક્કુમાર, પવનકુમાર અને સ્તનિકુમારની પણ અતીત, બદ્ધ અને અનાગત ભાવેન્દ્રિયો સમજી લેવી જોઇએ.

એ પ્રકારે અર્થાત્ નારક અને અસુરકુમાર આદિના સમાન પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિકની પણ અતીત બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો જાણી લેવી જોઇએ. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકના સમાન સમજવી જોઇએ. તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિકની પણ એજ રીતે કહેવી જોઇએ. નારક અને અસુરકુમાર આદિની અપેક્ષાએ વિશેષતા આ છે કે ભાવી ભાવેન્દ્રિયો છ, સાત, સંખ્યાત અસંખ્યાત, અથવા અનન્ત હોય છે.

'असुरकुमारस्स' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकस्य यावद्-मनुष्यस्य वानव्यन्तरस्य ज्योतिष्कस्य सौधर्मदेवस्य ईशानस्य चातीतबद्धानागतभावेन्द्रियाणि यथा असुरकुमारस्योक्तानि तथा वक्तव्यानि किन्तु 'णवरं मणूसस्स पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ णत्थि त्ति भाणियव्वं' नवरम्-पूर्वापेक्षया विशेषस्तु मनुष्यस्य पुरस्कृतानि-अनागतानि भावेन्द्रियाणि कस्यचित् सन्ति, कस्यचिन्न सन्ति, इति भणितव्यम्, 'सणंकुमारस्स जाव गेवेज्जस्स जहा नेरइयस्स' सनत्कुमारस्य यावद्-माहेन्द्रस्य ब्रह्मलोकस्य लान्तकस्य महाशुक्रस्य सहस्रारस्य आनतस्य प्राणतस्य आरणस्याच्युतस्य नवग्रैवेयकस्य च अतीतबद्धानागतभावेन्द्रियाणि यथा नैरयिकस्योक्तानि तथा वक्तव्यानि, 'विजयवेजयंतजयंतअपराजितदेवस्स अतीता अणंता' विजयवैजयन्तजयन्तापराजितदेवस्य अतीतानि भावेन्द्रियाणि अनन्तानि सन्ति 'बद्धेल्लगा पंच' बद्धानि भावेन्द्रियाणि पञ्च सन्ति, 'पुरेक्खडा पंच वा, दस वा, पण्णरस वा, संखेज्जा वा' पुरस्कृतानि-अनागतानि भावेन्द्रियाणि पञ्च वा, दश वा, पञ्चदश वा, संख्येयानि वा सन्ति, 'सव्वट्ठसिद्धगदेवस्स अतीता अणंता' सर्वार्थसिद्धकदेवस्य अतीतानि भावेन्द्रियाणि अनन्तानि सन्ति, 'बद्धेल्लगा पंच' बद्धानि भावेन्द्रियाणि पञ्च सन्ति 'केवइया पुरेक्खडा ?' कियन्ति

पंचेन्द्रिय तिर्यंचयोनिक से लेकर ईशानदेव तक असुरकुमार के समान समझना चाहिए। अर्थात् पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क, सौधर्मदेव तथा ईशानदेव की अतीत बद्ध और भावी भावेन्द्रियां उसी प्रकार समझ लेनी चाहिए, जैसी असुरकुमार की कही हैं। इसमें विशेषता यही है कि किसी मनुष्य की भावी भावेन्द्रियां होती हैं, किसी की नहीं होती। सनत्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्मलोक, लान्तक, महाशुक्र, सहस्रार, आनत, प्राणत, आरण और अच्युत तथा नवग्रैवेयक देव की अतीत, बद्ध और भावी भावेन्द्रियां नारक के सदृश कहनी चाहिए। विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित देव की अतीत भावेन्द्रियां अनन्त हैं, बद्ध पांच हैं और अनागत पांच, दस, पन्द्रह अथवा संख्यात हैं। सर्वार्थसिद्ध देव की अतीत भावेन्द्रियां अनन्त है, बद्ध पांच होती

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિકથી લઈને ઈશાન દેવસુધી અસુરકુમારના સમાન સમજવા જોઈએ. અર્થાત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર જ્યોતિષ્ક સૌધર્મ દેવ તથા ઈશાન દેવની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો એ પ્રકારે સમજી લેવી જોઈએ કે જેવી અસુર કુમારની કહી છે એમા વિશેષતા એ છે કે કોઈ મનુષ્યની ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત તથા નવગ્રૈવેયક દેવની અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકના સદૃશ કહેવી જોઈએ. વિજય વૈજયન્ત જયન્ત અને અપરાજિત દેવની અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનન્ત છે, બદ્ધ પાંચ છે અને અનાગત પાંચ, દશ, પંદર અથવા સંખ્યાત છે, સર્વાર્થસિદ્ધ દેવની અતીત ભાવેન્દ્રિયો અનન્ત છે, બદ્ધ પાંચ હોય છે અને ભાવી

पुरस्कृतानि-अनागतानि भावेन्द्रियाणि सन्ति ? 'पंच' पञ्च भावेन्द्रियाणि पुरस्कृतानि सन्ति, अथ बहुत्वमधिकृत्याह-'नेरइयाणं भंते ! केवइया भाविंदिया अतीता ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति ? 'गोयमा ! अणंता' हे गौतम ! अनन्तानि भावेन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति, 'केवइया बद्धेल्लगा ?' कियन्ति भावेन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति ? 'असंखेज्जा' असंख्येयानि भावेन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति नैरयिकाणामसंख्यातत्वात्, 'केवइया पुरेक्खडा ?' कियन्ति पुरस्कृतानि-अनागतानि सन्ति ? 'अणंता' अनन्तानि भावेन्द्रियाणि अनागतानि सन्ति, 'एवं जहा दव्विंदिएसु पोहत्तेणं दंडओ भणिओ तहा भाविंदिएसु पोहत्तेणं दंडओ भाणियव्वो' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या यथा द्रव्येन्द्रियेषु पृथक्त्वेन दण्डको भणितस्तथा भावेन्द्रियेष्वपि पृथक्त्वेन दण्डको भणितव्यः, किन्तु-'णवरं वणस्सइकाइयाणं बद्धेल्लगा अणंता' नवरं-द्रव्येन्द्रियापेक्षया विशेषस्तु भावेन्द्रियाणि वनस्पतिकायि-

---

हैं और भावी भावेन्द्रियां भी पांच ही होती हैं।

गौतमस्वामी पुनः बहुवचन को लेकर प्रश्न करते हैं-भगवन् ! नारकों की अतीत भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! अनन्त हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! नारकों की बद्ध भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! नारकों की बद्ध भावेन्द्रियां असंख्यात हैं।

गौतमस्वामी-भगवन् ! नारकों की भावी भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-गौतम ! अनन्त हैं।

इस प्रकार जैसे द्रव्येन्द्रियों के विषय में बहुवचन को लेकर दंडक कहा है, उसी प्रकार भावेन्द्रियों के विषय में भी कह लेना चाहिए। किन्तु द्रव्येन्द्रियों की अपेक्षा इनमें विशेषता यह है कि वनस्पतिकायिकों की भावेन्द्रियां बद्ध

ભાવેન્દ્રિયો પણ પાચ જ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-પુનઃ બહુવચનને લઈને પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! નારકોની અતીત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકની બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! નારકોની બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નારકોની ભાવી ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ ! અનન્ત છે.

એ પ્રકારે જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમા બહુવચનને લઈને દંડક કહેલ છે. એજ પ્રકારે ભાવેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ કહી લેવું જોઈએ. કિન્તુ દ્રવ્યેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ આમાં વિશેષતા એ છે કે. વનસ્પતિકાયિકોની ભાવેન્દ્રિયો બદ્ધ અનન્ત છે, કેમકે વનસ્પતિ

कानां बद्धानि अनन्तानि सन्ति, वनस्पतिकायिकानामनन्तत्वात्, 'एगमेगस्स णं भंते! नेरइयस्स नेरइयत्ते केवइया भाविंदिया अतीता?' हे भदन्त! एकैकस्य खलु नैरयिकस्य नैरयिकत्वे-नरकभवावस्थायां कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति? 'गोयमा! अणंता' हे गौतम! अनन्तानि भावेन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति, 'बद्धेल्लगा?' कियन्ति भावेन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति? 'पंच' पञ्च भावेन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति, 'पुरेक्खडा कस्स वि अत्थि कस्स वि नत्थि' पुरस्कृतानि-अनागतानि भावेन्द्रियाणि कस्यापि नैरयिकस्य नैरयिकत्वे सन्ति कस्यापि न सन्ति, 'जस्स अत्थि पंच वा, दस वा, पण्णरस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा' यस्य नैरयिकस्य नैरयिकत्वे पुरस्कृतानि भावेन्द्रियाणि सन्ति

अनन्त हैं, क्योंकि वनस्पतिकायिक जीव अनन्त होते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! एक-एक नारक की नरकभव की अवस्था में अतीत भावेन्द्रियां कितनी हैं?

भगवान्-हे गौतम! अनन्त अतीत भावेन्द्रियां हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! बद्ध कितनी हैं?

भगवान्-हे गौतम! एक-एक नारक की बद्ध भावेन्द्रियां पांच होती हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! अनागत भावेन्द्रियां कितनी हैं?

भगवान्-हे गौतम! किसी नारक की नारक रूप में भावी भावेन्द्रियां होती हैं, किसी की नहीं होती। अर्थात् जो नारक नरक से निकल कर अन्य गति में उत्पन्न हो कर पुनः नरक में उत्पन्न होने वाला हैं, उसकी नारकपने भावी भावेन्द्रियां होती हैं, किन्तु जिस जीव का वर्तमान नारकभव अन्तिम है, अर्थात् जो नरक से निकल कर फिर कभी नरकमें उत्पन्न नहीं होगा, उसकी नारक रूप

કાયિકોના જીવ અનન્ત હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! એક એક નારકની નરકભવની અવસ્થામાં અતીત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ! અનન્ત અતીત ભાવેન્દ્રિયો છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવત્ બદ્ધ કેટલી છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! એક એક નારકની બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો પાંચ હોય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! અનાગત ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કોઈ નારકની નારક રૂપમા ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે, કોઈની નથી હોતી. અર્થાત્ જે નારક નરકમાંથી નિકળીને અન્યગતિમાં ઉત્પન્ન થઇને પુનઃ નારકમાં ઉત્પન્ન થનાર છે, તેની નારકપણે ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે. કિન્તુ જે જીવનો વર્તમાન નારક ભવ અન્તિમ છે, અર્થાત્ જે નરકમાંથી નીકળીને ફરી ક્યારેય નરકમાં ઉત્પન્ન નથી થતો, તેની નરક રૂપમાં ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નથી હોતી. જેની છે

तस्य पञ्च वा, दश वा, पञ्चदश वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा सन्ति, 'एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं' एवम्-नैरयिकाणामिव असुरकुमाराणां यावद् नागकुमाराणां सुवर्णकुमाराणाम् अग्निकुमाराणां विद्युत्कुमाराणाम् उदधिकुमाराणां द्वीपकुमाराणां दिक्कुमाराणां पवनकुमाराणां स्तनितकुमाराणामपि अतीत बद्ध पुरस्कृतभावेन्द्रियाणि नैरयिकत्वे वक्तव्यानि, किन्तु 'णवरं बद्धेल्लगा णत्थि' नवरम्-विशेषस्तु बद्धानि भावेन्द्रियाणि असुरकुमारादीनां नैरयिकत्वे न सन्ति प्रागुक्तयुक्तेरूपपादितत्वात्, 'पुढविकाइयत्ते जाव बेइंदियत्ते जहा दविंदिया' पृथिवीकायिकत्वे यावद्-अप्कायिकतेजस्कायिकवायुकायिकवनस्पतिकायिकत्वे द्वीन्द्रियत्वे च यथा द्रव्येन्द्रियाणि उक्तानि तथा वक्तव्यानि 'तेइंदियत्ते

में भावी भावेन्द्रियां नहीं होती हैं। जिस की हैं, उसकी पांच, दस, पन्द्रह, सख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त भी होती हैं। जो भविष्य में एक वार फिर उत्पन्न होगा, उसकी पांच भावी भावेन्द्रियां, जो दो बार उत्पन्न होगा उसकी दश, तीन बार उत्पन्न होने वाले की पन्द्रह, संख्यात, असंख्यात या अनन्त बार उत्पन्न होने वाले की संख्यात, असंख्यात या अनन्त भावी भावेन्द्रियां होती हैं।

इसी प्रकार असुरकुमारों की सुवर्णकुमारों की अग्निकुमारों की, विद्युत्कुमारों की उदधिकुमारों की द्वीपकुमारों की, दिशाकुमारों की, पवनकुमारों और स्तनितकुमारों की भी अतीत, बद्ध और भावी भवेन्द्रियां नरकपने में समझ लेनी चाहिए। विशेष यह है कि असुरकुमार आदि में नारकपने बद्ध भावेन्द्रियां नहीं होती हैं, इस विषय में युक्ति पूर्ववत् समझ लेनी चाहिए।

पृथ्वीकायिक, अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक तथा द्वीन्द्रिय के रूप में जिस प्रकार द्रव्येन्द्रियां कही हैं, उसी प्रकार भावेन्द्रियां

તેની પાંચ દશ, પંદર, સખ્યાત અસખ્યાત અથવા અનન્ત પણ હોય છે.

જે ભવિષ્યમા એક વાર ઉત્પન્ન થશે, તેની પાંચ ભાવી ભાવેન્દ્રિયો, જે બે વાર ઉત્પન્ન થશે, તેની દશ, ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થનારની પદર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અગર અનન્ત વાર ઉત્પન્ન થનારની સખ્યાત, અસંખ્યાત અગર અનન્ત ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોય છે.

એજ પ્રકારે અસુરકુમારોની, નાગકુમારોની, સુવર્ણકુમારોની, અગ્નિકુમારોની, વિદ્યુત્કુમારોની, ઉદધિકુમારોની, દ્વીપકુમારોની, દિશાકુમારોની, પવનકુમારોની અને સ્તનિતકુમારોની પણ અતીત, બદ્ધ અને ભાવી ભાવેન્દ્રિયો નારકપણામાં સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષ આ છે કે અસુરકુમાર આદિમાં નારકપણે બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો નથી હોતી આ વિષયમાં યુક્તિ પૂર્વવત્ સમજી લેવી જોઈએ.

પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક તથા દ્વીન્દ્રિયના રૂપમાં જે પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે, એજ પ્રકારે ભાવેન્દ્રિયો પણ કહેવી જોઈએ. વનસ્પતિકાયિક પણે અને દ્વીન્દ્રિય પણે પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયોના સમાન ભાવેન્દ્રિયો કહેવી જોઈએ.

तहेव' त्रीन्द्रियत्वे तथैव-द्रव्येन्द्रियवदेव बोध्यम्, किन्तु 'नवरं पुरेक्खडा तिण्णि वा, छ वा, णव वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा' नवरम्-विशेषस्तु-त्रीन्द्रियत्वे पुरस्कृतानि भावेन्द्रियाणि त्रीणि वा, षड् वा, नव वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा सन्ति 'एवं चउरिंदियत्ते वि' एवम्-त्रीन्द्रियत्वे इव चतुरिन्द्रित्वेऽपि अवसेयम्, किन्तु-'णवरं पुरेक्खडा चत्तारि वा, अट्ठ वा, बारस वा, संखेज्जा वा, असंखेज्जा वा, अणंता वा' नवरम्-विशेषस्तु पुरस्कृतानि-अनागतानि भावेन्द्रियाणि चतुरिन्द्रियत्वे चत्वारि वा, अष्टौ वा, द्वादश वा, संख्येयानि वा, असंख्येयानि वा, अनन्तानि वा सन्ति, 'एवं एए चेव गमा चत्तारि जाणेयव्वा जेचेव दव्विंदिएसु' एवम्-उक्तरीत्या एते चैव गमाः-अभिलापाः चत्वारः-नैरयिक-तिर्यग्योनिक-मनुष्य-देव विषयकाः ज्ञातव्याः, येचैव चत्वारो द्रव्येन्द्रियेषु उक्ताः, किन्तु-'णवरं तइयगमे जाणियव्वा जस्स जइ इंदिया ते पुरेक्खडेसु मुणेयव्वा' नवरम्-विशेषस्तु तृतीयगमे-मनुष्यविषयकाभिलापे ज्ञातव्यानि यस्य यावन्ति इन्द्रियाणि सन्ति तस्य तानि-तावन्ति पुरस्कृतेषु-अनागतेषु भावेन्द्रियेषु ज्ञातव्यानि 'चउत्थगमे जहेव दव्विंदिया' चतुर्थगमे-देवविषयकाभिलापे यथैव द्रव्येन्द्रियाणि उक्तानि तथैव भावेन्द्रियेषु वक्तव्यानि 'जाव सव्वट्ठसिद्धगदेवाणं सव्वट्ठसिद्धगदेवत्ते केवइया भावि-

कहनी चाहिए। वनस्पतिकायिकपने और द्वीन्द्रियपने में भी द्रव्येन्द्रियों के समान कहनी चाहिए। त्रीन्द्रियपनेमें भी इसी प्रकार कहना चाहिए। किन्तु विशेष यह है कि त्रीन्द्रिपने भावी भावेन्द्रियां तीन, छह, नौ, संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त होती हैं। चौइन्द्रियपने भी इसी प्रकार जानना चाहिए किन्तु भावी भावेन्द्रियां चार, आठ, बारह, संख्यात, असंख्यात अथवा अनन्त होती हैं। इस प्रकार द्रव्येन्द्रियों के विषय में जो चार गम कहे हैं, वे ही यहां भी समझ लेने चाहिए। वे चार गम हैं-नैरयिक, तिर्यग्योनिक, मनुष्य और देव संबंधी। किन्तु तीसरे गम में अर्थात् मनुष्य संबंधी अभिलाप में जिस की जितनी इन्द्रियां होती हैं, उस की उतनी ही अनागत भावेन्द्रियों में जानना चाहिए। चतुर्थ गम में अर्थात् देव संबंधी अभिलाप में जैसे द्रव्येन्द्रियां कही हैं, उसी प्रकार

ત્રીન્દ્રિયપણે પણ એજ પ્રકારે કહેવું જોઈએ પરન્તુ વિશેષ એ છે કે-ત્રીન્દ્રિયપણે ભાવી ભાવેન્દ્રિયો ત્રણ, છ, નવ, સખ્યાત અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે. ચાર ઇન્દ્રિયપણે પણ એજ પ્રકારે જાણવું જોઇએ. પરતુ ભાવી ભાવેન્દ્રિયો ચાર, આઠ, બાર સંખ્યાત, અસંખ્યાત અથવા અનન્ત હોય છે. એ પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ જે ચાર ગમ કહ્યા છે, તેજ અહીં પણ સમજી લેવા જોઇએ, તે ચાર ગમ છે-નૈરયિક, તિર્યગ્યોનિક, મનુષ્ય અને દેવ સંબંધી કહેલ છે કિન્તુ ત્રીજા ગમમાં અર્થાત્ મનુષ્ય સંબંધી અભિલાપમાં જેની જેટલી ઇન્દ્રિયો છે. તેની તેટલીજ અનાગત ભાવેન્દ્રિયોમાં જાણવી જોઈએ. ચતુર્થગમમાં અર્થાત્ દેવ સંબંધી અભિલાપમાં જેવી દ્રવ્યેન્દ્રિયો કહી છે, એજ પ્રકારે ભાવેન્દ્રિયો કહેવી

दिया अतीता ?' यावत्-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकनवग्रैवेयक विजयादि सर्वार्थसिद्धकदेवानां यावत्-सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे कियन्ति भावेन्द्रियाणि अतीतानि सन्ति ? 'णत्थि' सर्वार्थसिद्धकदेवानां सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे भावेन्द्रियाणि अतीतानि न सन्ति, 'वद्धेल्लगा ?' कियन्ति बद्धानि भावेन्द्रियाणि सन्ति ? 'संखिज्जा' संख्येयानि भावेन्द्रियाणि बद्धानि सन्ति, सर्वार्थसिद्धकदेवानां संख्यातत्वात् 'पुरेक्खडा ?' पुरस्कृतानि-अनागतानि भावेन्द्रियाणि कियन्ति सन्ति ? 'णत्थि' अनागतानि भावेन्द्रियाणि सर्वार्थसिद्धकदेवानां सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे न सन्ति तेषां पुनः सर्वार्थसिद्धकदेवत्वे अनुपपादात्, 'इंदियपयं समत्तं' इन्द्रियपदं समाप्तम् ।

भावेन्द्रियां कहनी चाहिए, यावत् पंचेन्द्रिय तिर्यंच, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क, वैमानिक, नवग्रैवेयक, विजयादि अनुत्तर देव तथा सर्वार्थसिद्धक देवों की सर्वार्थसिद्धक देव के रूप में कितनी अतीत भावेन्द्रियां हैं ? इसका उत्तर यह है कि सर्वार्थसिद्ध देव के रूप में इन की अतीत भावेन्द्रियां नहीं होती हैं ।

गौतमस्वामी-भगवन् ! सर्वार्थसिद्ध देवों की सर्वार्थसिद्ध देवपने बद्ध भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! संख्यात हैं, क्योंकि सर्वार्थसिद्ध विमान के देव संख्यात हैं ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! भावी भावेन्द्रियां कितनी हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! सर्वार्थसिद्ध देवों की सर्वार्थसिद्ध देव के रूप में भावी भावेन्द्रियां होती नहीं हैं । क्योंकि जो जीव एक वार सर्वार्थसिद्ध विमान में उत्पन्न हुआ हैं, वह दूसरी वार सर्वार्थसिद्ध विमान में उत्पन्न नहीं होता ।

इन्द्रियपद समाप्त

कोईએ. યાવત્ પંચેન્દ્રિકતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિક, નવગ્રૈવેયક, વિજયાદિ, અનુત્તર દેવ તથા સર્વાર્થસિદ્ધક દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં કેટલી અતીત ભાવેન્દ્રિયો છે ?

તેનો ઉત્તર એ છે કે સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં તેમની અતીત ભાવેન્દ્રિયો નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધપણે બદ્ધ ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સંખ્યાત છે, કેમકે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવ સંખ્યાત છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્-ભાવી ભાવેન્દ્રિયો કેટલી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોની સર્વાર્થસિદ્ધ દેવના રૂપમાં ભાવી ભાવેન્દ્રિયો હોતી નથી, કેમકે જે જીવ એક વાર સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે બીજી વાર સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમ ઉત્પન્ન નથી થતો.

॥ પંદરમું ઇન્દ્રિય પદ સમાપ્ત થયું ॥

षोडशं पदं प्रारभ्यते

मूलम्-"कइविहे णं पओगे पण्णत्ते ? गोयमा ! पण्णरसविहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा-सच्चमणप्पओगे १ असच्चमणप्पओगे २, सच्चामोसमणप्पओगे ३, असच्चामोससमणप्पओगे ४, एवं वइप्पओगेवि चउहा ८, ओरालियसरीरकायप्पओगे, ९, ओरालियमीससरीरकायप्पओगे १०, वेउव्वियसरीरकायप्पओगे ११, वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे १२, आहारकसरीरकायप्पओगे १३, आहारगमीससरीरकायप्पओगे १४, कम्मासरीरकायप्पओगे १५" ।

छाया-कतिविधः खलु प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चदशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-सत्यमनः प्रयोगः १, असत्यमनः प्रयोगः २, सत्यमृषामनः प्रयोगः ३, असत्यमृषामनः प्रयोगः ४, एवं वचः प्रयोगऽपि चतुर्विधः ८, औदारिकशरीरकायप्रयोगः ९, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगः १०, वैक्रियशरीरकायप्रयोगः ११, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगः १२, आहारकशरीरकायप्रयोगः१३, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगः १४,कार्मणशरीरकायप्रयोगः १५" ।

सोलहवां-प्रयोगपद

शब्दार्थ-(कइविहे णं भंते ! पओगे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! प्रयोग कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पण्णरसविहे पओगे पण्णत्ते) हे गौतम ! पन्द्रह प्रकार का प्रयोग कहा है-(तं जहा) वह इस प्रकार (सच्चमणप्पओगे) सत्यमनः-प्रयोग (असच्चमणप्पओगे) असत्यमनः प्रयोग (सच्चामोसमणप्पओगे) सत्य-मृषामनः प्रयोग (असच्चामोसमणप्पओगे) असत्यमृषामनः प्रयोग (एवं वइप्प-ओगे वि) इसी प्रकार वचनप्रयोग भी (चउहा) चार प्रकार का है (ओरालिय-सरीरकायप्पओगे) औदारिकशरीरकायप्रयोग(ओरालियमीससरीरकायप्पओगे) औदारिकमिश्र शरीरकाय प्रयोग (वेउव्वियसरीरकायप्पओगे) वैक्रियशरीकाय

સોળમુ-પ્રયોગ પદ

શબ્દાર્થ-(कइविहे णं भंते ! पओगे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! पण्णरसविहे पओगे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सच्चमणप्पओगे) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (असच्चमणप्पओगे) અસત્ય મન: પ્રયોગ (सच्चामोसमणप्पओगे) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (असच्चामोसमणप्पओगे) અસત્યા મૃષા મન: પ્રયોગ (एवं वइपओगे) એજ પ્રમાણે વચન પ્રયોગ પણ (चउहा) ચાર પ્રકારે છે (ओरालियसरीरकायप्पओगे) ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ (ओरालियमीससरीरकायप्पओगे) ઔદારિકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ (वेउव्वियसरीरकायप्पओगे) વૈક્રિય શરીરકાયપ્રયોગ (आहारगसरीरकायप्पओगे) આહારક શરીરકાયપ્રયોગ (आहारगमीससरीर-

टीका-पूर्वपदे इन्द्रियवतामेव लेश्यादि सद्भावाद् विशेषत इन्द्रियपरिणामस्य प्रतिपादितत्वेन परिणामसाम्यात् प्रयोगपरिणामं प्ररूपयितुमाह-'कइविहे णं भंते ! पओगे पण्णत्ते?' हे भदन्त ! कतिविधः खलु प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? तत्र प्रपूर्वस्य युजधातोर्घञि प्रत्यये सति प्रयोगपदेन परिस्पन्द क्रियारूप आत्मव्यापार उच्यते योग इत्यर्थः अथवा प्रकर्षेण युज्यते-व्यापार्यते क्रियासु सम्बध्यते वा साम्परायिकेर्यापथकर्मणा सहात्मा अनेनेति प्रयोगः, करणे घञ्प्रत्ययो बोध्यः, भगवानाह-'गोयमा ! पण्णरसविहे पओगे पण्णत्ते' हे गौतम ! पञ्चदशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः 'तं जहा-सच्चमणप्पओगे १' तद्यथा-सत्यमनः प्रयोगः १, 'असच्चम-

---

प्रयोग (वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे) वैक्रियमिश्रशरीरकाय प्रयोग (आहारकसरीरकायप्पओगे) आहारकशरीरकाय प्रयोग (आहारगमीससरीरकायप्पओगे) आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोग (कम्मासरीरकायप्पओगे) कार्मणशरीकाय प्रयोग।

टीकार्थ-इन्द्रिय वाले जीवों में ही लेश्या का सद्भाव होता है, इस कारण इससे पहले वाले पदमें इन्द्रियपरिणाम का प्रतिपादन किया गया। अब परिणाम की सदृशता के कारण प्रयोगपरिणाम की प्ररूपणा की जाती है:-

गौतमस्वामी-प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! प्रयोग कितने प्रकार का कहा गया है?

'प्र' उपसर्गपूर्वक 'युज्' धातु से घञ् प्रत्यय होने पर 'प्रयोग' शब्द निष्पन्न हुआ है। प्रयोग का अर्थ है-परिस्पन्दन रूप आत्मा का व्यापार अर्थात् योग। अथवा जिसके कारण आत्मा क्रियाओं में सम्बद्ध हो या साम्परायिक और ईर्यापथ आस्रव से संयुक्त हो, वह प्रयोग कहलाता है। यहां करण अर्थ में घञ् प्रत्यय हुआ है।

भगवान् उत्तर देते हैं-हे गौतम ! प्रयोग पन्द्रह प्रकार का कहा है, जो इस

कायप्पओगे) આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ (कम्मा सरीरकायप्पओगे) કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગ

ટીકાર્થ-ઇન્દ્રિયવાળા જીવોમા જ લેશ્યાનો સદ્ભાવ હોય છે, એ કારણે એના આગળના પદમાં ઇન્દ્રિય પરિણામનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે પરિણામની સદૃશતાને કારણે પ્રયોગ પરિણામની પ્રરૂપણા કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહેલા છે ?

'પ્ર' ઉપસર્ગ સહિત 'યુજ' ધાતુથી ઘઞ્ પ્રત્યય થવાથી 'પ્રયોગ' શબ્દ નિષ્પન્ન થયો. પ્રયોગનો અર્થ છે-પરિસ્પન્દન રૂપ આત્માનો વ્યાપાર અર્થાત્ યોગ. અથવા જેને કારણે આત્મા ક્રિયાઓમાં સમ્બદ્ધ થાય, અગર સાંપરાયિક અને ઈર્યાપથ આસવથી સંયુક્ત થાય, તે પ્રયોગ કહેવાય. અહીં કરણ અર્થમા 'ઘર' પ્રત્યય થયેલ છે

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પ્રયોગ પંદર પ્રકારનો કહ્યો છે, જે આ પ્રકારે છે-(૧) સત્ય મન. પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૪) અસત્ય-

णप्पओगे २' असत्यमनः प्रयोगः २, 'सच्चामोसमणप्पओगे ३' सत्यमृषामनः प्रयोगः ३, 'असच्चामोसमणप्पओगे ४' असत्यमृषामनः प्रयोगः ४, तत्र सत्सु पदार्थेषु यथावस्थित वस्तु स्वरूपचिन्तनेन साधु–सत्यम्, यथा–सदसद्रूपो जीवः शरीरमात्रव्यापी विद्यते इत्यादि-रूपेण यथावस्थितवस्तुस्वरूपचिन्तनप्रवणं मनः सत्यमिति व्यपदिश्यते, सत्यञ्च तद्मनश्चेति सत्यमन स्तस्य प्रयोगो व्यापारः सत्यमनः प्रयोगः, सत्यविपरीतम्–असत्यम्–यथा जीवो नास्ति, 'एकान्त सद्रूपो वाऽस्ति' इत्यादिकुकल्पना तत्परं मनः असत्यमुच्यते, असत्यञ्च तन्मनश्चेति असत्यमनस्तस्य प्रयोगोऽसत्यमनःप्रयोगः, सत्यमृषा–सत्यासत्ये, यथा वटपिप्पल-प्लक्षपलाशादिमिश्रितेषु बहुष्वशोकतरुषु सत्सु 'अशोकवनमेवेदम्' इति विकल्पनपरं मनः सत्यमृषामनो व्यपदिश्यते, तत्र खलु कतिपया शोकवृक्षाणां सद्भावेन सत्यत्वम्, तदन्येषाञ्च

प्रकार है–(१) सत्यमनः प्रयोग (२) असत्यमनः प्रयोग (३) सत्यमृषामनः प्रयोग (४) असत्यमृषामनः प्रयोग। इनमें सत् पदार्थों में यथावस्थित वस्तुस्वरूप का चिन्तन करके जो साधु हो, वह सत्य, जैसे–स्वरूप से सत् और पररूप से असत् जीव प्राप्त शरीर के परिणाम वाला मन सत्य कहलाता है। सत्य मन के व्यापार को सत्यमनः प्रयोग कहते हैं। जो सत्य में विपरीत हो सो असत्य, जैसे–जीव का अस्तित्व नहीं है, अथवा वह एकान्त रूप से सत् है, इस प्रकार की मिथ्या कल्पनाएं करने में तत्पर मन असत्य कहा जाता है। असत्य मनका प्रयोग अर्थात् व्यापार असत्यमनः प्रयोग है। जो सत्य और असत्य–उभय रूप हो, वह सत्यासत्य, जैसे किसी वन में वड, पीपल, प्लक्ष, पलास आदि अनेक जाति के वृक्ष विद्यमान हों परन्तु अशोक वृक्षों की बहुलता के कारण उसे 'अशोकवन' सोचना। अशोक वृक्षों की विद्यमानता होने से यह सोचना सत्य है किन्तु उनके अतिरिक्त वड, पीपल आदि का सद्भाव होने से असत्य

મૃષા મનઃ પ્રયોગ તેમનામાંથી સત્ પદાર્થોમાં યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનું ચિંતન કરીને જે સાધુ હોય. તે સત્ય, જેમ–સ્વરૂપથી સત્ અને પરરૂપથી અસત્ જીવ પ્રાપ્ત શરીરના પરિણામવાળો છે; ઈત્યાદિ રૂપથી યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરનાર મન સત્ય કહેવાય છે. સત્ય મનના વ્યાપારને સત્ય મનઃ પ્રયોગ કહેવાય છે.

જે સત્યથી વિપરીત હોય તે અસત્ય, જેમકે–જીવનું અસ્તિત્વ નથી, અથવા તે એકાન્તઃ રૂપે સત્ છે, આવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પનાઓ કરવામાં તત્પર મન અસત્ય કહેવાય છે. અસત્ય મનનો પ્રયોગ અર્થાત્ વ્યાપાર અસત્ય મનઃ પ્રયોગ છે.

જે સત્ય અને અસત્ય–ઉભય રૂપ હોય તે સત્યાસત્ય, જેમકે કોઈ વનમાં વડ, પીપળો પ્લક્ષ, પલાશ આદિ અનેક જાતિના વૃક્ષ વિદ્યમાન છે, પરન્તુ અશોક વૃક્ષોની વિપુલતાને કારણે તેને અશોક વન કહેવુ. અશોક વૃક્ષોની વિદ્યમાનતા હોવાથી એમ વિચારવું તે સત્ય છે કિન્તુ તેમનાથી અતિરિક્ત વડ, પીપળ આદિનો સદ્ભાવ હોવાથી અસત્ય પણ છે,

वटपिप्पलादीनामपि सद्भावात् असत्यत्वं भवति, प्रकृते तु व्यवहारनयमाश्रित्य तथोक्तम्, वस्तुतस्तु असत्यमेवेदम्, यथा विकल्पार्थायोगात् तस्य प्रयोगः सत्यमृषामनः प्रयोगः, यत्पुनर्नो सत्यं नापि मृषा भवति तदसत्यामृषा, अत्र विप्रतिपत्तौ सत्यां वस्तु प्रतिष्ठापयितु मिच्छया सर्वज्ञाज्ञानुसारेण विकल्पं करोति यथा 'अस्तिजीवः सदसद्रूपः' इति,

तत् खलु सत्यं व्यपदिश्यते आराधकत्वात्, यत्पुन र्विप्रतिपत्तौ सत्यां वस्तु प्रतिष्ठापयितुमिच्छयाऽपि सर्वज्ञाज्ञाविरुद्धं विकल्पं करोति-यथा 'जीवो नास्ति, एकान्त नित्योवाऽस्ति' इत्यादि तदसत्यं भवति विराधकत्वात्, किन्तु यत् पुनर्वस्तुप्रतिष्ठापयितु मिच्छामन्तरापि स्वरूपमात्रपर्यालोचनपरं वाक्यं प्रयुज्यते-यथा जिनदत्तात् पट आनेतव्यः, 'ग्रामो गन्तव्यः' इत्यादि, तद् असत्य.मृषा व्यपदिश्यते तस्य स्वरूपमात्रपर्यालोचनपरत्वात्, पूर्वोक्तलक्षणं

भी है, किन्तु व्यवहारनय का आश्रय लेकर ऐसा सोचा है, वास्तव में ऐसा सोचना असत्य है' क्योंकि वस्तु वैसी है नहीं जैसी सोची गई है। अतएव इसे सत्यमृषामनः प्रयोग कहते हैं। जो सत्य भी न हो और असत्य भी न हो, ऐसा मनोव्यापार असत्यामृषामनःप्रयोग कहलाता है। विवाद होने पर वस्तु-तत्त्व की सिद्धि के लिए सर्वज्ञ की आज्ञा के अनुसार विकल्प करता है, जैसे-'जीव है और सत्-असत् रूप है।' यह सत्यमनःप्रयोग कहलाता है, क्योंकि वह आराधक है। जो विवाद होने पर वस्तु की प्रतिष्ठा करने की इच्छा होने पर भी सर्वज्ञ की आज्ञा के विरुद्ध विकल्प करता है, जैसे-'जीव नहीं है, अथवा जीव एकान्त नित्य है।' वह विराधक होने के कारण असत्य है। किन्तु वस्तु की सिद्धि की इच्छा के विना भी स्वरूप मात्र का पर्यालोचक करने वाले वाक्य का प्रयोग किया जाता है, जैसे-'जिनदत्त से पट लेआना' अथवा 'गांव जाना' इत्यादि, वह असत्यमृषा कहलाता है, क्योंकि वह स्वरूप मात्र का पर्यालोचन

પરન્તુ વ્યવહાર નયનો આશ્રય લઈને એવું વિચાર્યું છે, વ સ્તમા એવું વિચારવું અસત્ય છે, કેમકે વસ્તુ તેવી છે નહીં, કે જેવી વિચારેલી છે. તેથી તેને સત્ય મૃષા મનઃપ્રયોગ કહે છે,

જે સત્ય પણ ન હોય અને અસત્ય પણ ન હોય એવો મનોવ્યાપાર અસત્યામૃષા મનઃ પ્રયોગ કહેવાય છે.

વિવાદ થતા વસ્તુતત્વની સિદ્ધિને માટે સર્વજ્ઞની આજ્ઞા અનુસાર વિકલ્પ કરે છે. જેમકે-જીવ છે અને સત્ અસત્ રૂપ છે. આ સત્ય મનઃ પ્રયોગ કહેવાય છે, કેમકે તે આરાધક છે. જે વિવાદ થતાં વસ્તુની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઈચ્છા થતાં પણ સર્વજ્ઞની આજ્ઞાની વિરૂદ્ધ વિકલ્પ કરે છે, જેમકે, 'જીવ નથી' અથવા જીવ એકાન્ત નિત્ય છે તે વિરાધક હોવાના કારણે અસત્ય છે. કિન્તુ વસ્તુની સિદ્ધિની ઈચ્છા વિના પણ સ્વરૂપ માત્રના પર્યાલોચન કરનારા વાકયનો પ્રયોગ કરાય છે, જેમ-'જિનદત્તથી પટ લઈ આવવું' અથવા 'ગામ જવું' ઈત્યાદિ, તે અસત્યામૃષા કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરૂપ માત્રનું પર્યાલોચન

सत्यं न भवति नो वा मृषा भवति, किन्तु सर्वमेतद् व्यवहारनयापेक्षया बोध्यम्, अन्यथा विप्रतारणबुद्धिपूर्वकस्यासत्येऽन्तर्भावः सम्भवन्त, अन्यस्य तु सत्येऽन्तर्भावः, तथाविधासत्यामृषा रूपं मनः असत्यामृषामनस्तस्य प्रयोगोऽसत्याऽमृषामनः प्रयोग इत्यर्थः, 'एवं वइप्पओगेऽवि चउहा ८' एवम्-मनःप्रयोग इव वचःप्रयोगोऽपि चतुर्धा-चतुर्विधो भवति, तद्यथा-सत्यवचः प्रयोगः १, मृषावचः प्रयोगः २, सत्यमृषावचः प्रयोगः ३, असत्यामृषावचः प्रयोगः ४, एते च चत्वारः सत्यप्रभृतिवचःप्रयोगाः सत्यप्रभृतिमनः प्रयोगवत् पूर्वोक्तिरीत्या भावनीयाः, एवम्-'ओरालियसरीरकायप्पओगे ९' औदारिकशरीरकायप्रयोगः-औदारिकमेव शरीरं तदेव पुद्गलस्कन्धसमुदायात्मकत्वाद् उपचीयमानत्वाच्च कायः औदारिकशरीरकाय स्तस्य प्रयोगः-औदारिकशरीरकायप्रयोगः, अयं खलु तिर्यग्योनिकस्य मनुष्यस्य च पर्याप्तस्य व्यपदिश्यते, 'ओरालियमीससरीरकायप्पओगे १०' औदारिकमिश्र-

---

करने वाला है। पूर्वोक्त लक्षण सत्य नहीं है और न मृषा ही है, किन्तु यह सब व्यवहारनय की अपेक्षा समझना चाहिए। अन्यथा यदि ठगने की भावना हो तो उसका समावेश असत्य में होता है। अन्य का अन्तर्भाव सत्य में होता है। इस प्रकार का असत्यामृषा रूप मन असत्यामृषामन है और उसका प्रयोग असत्यामृषामनःप्रयोग कहलाता है।

इसी प्रकार वचनप्रयोग भी चार प्रकार का होता है। यथा-सत्यवचनप्रयोग, मृषावचनप्रयोग, सत्यमृषावचनप्रयोग और असत्यामृषा वचनप्रयोग। इन चारों प्रकार के वचनप्रयोगों का स्वरूप पूर्वोक्त सत्यमनःप्रयोग आदि के समान ही समझलेना चाहिए।

पुद्‌गलों के स्कंधों का समूह रूप होने से तथा उपचय रूप होने से औदारिकशरीर ही औदारिकशरीरकाय कहलाता है, उसका प्रयोग औदारिकशरीरकायप्रयोग है। यह तिर्यंच और मनुष्य पर्याप्तक के होता है। जो कायप्रयोग

કરનાર છે. પૂર્વોક્ત લક્ષણ સત્ય નથી અને મૃષા પણ નથી, કિન્તુ આ બધું વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ. અન્યથા યદિ ઠગવાની ભાવના હોય તો તેનો સમાવેશ અસત્યમાં થાય છે. અન્યનો અન્તર્ભાવ સત્યમાં થાય છે. આ પ્રકારનું અસત્યામૃષા રૂપ મન અસત્યામૃષા મન છે અને તેનો પ્રયોગ અસત્યામૃષા મનઃ પ્રયોગ કહેવાય છે.

એજ પ્રકારે વચન પ્રયોગ પણ ચાર પ્રકારના હોય છે. જેમકે, સત્ય વચન પ્રયોગ મૃષા વચન પ્રયોગ, સત્યમૃષા વચન પ્રયોગ અને અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગ આ ચારે પ્રકારના વચન પ્રયોગોનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત સત્યમન. પ્રયોગ આદિના સમાનજ સમજી લેવું જોઈએ.

પુદ્ગલોના સ્કન્ધો સમૂહરૂપ હોવાથી તથા ઉપચયરૂપ હોવાથી ઔદારિક શરીર જ ઔદારિક શરીરકાય કહેવાય છે, તેનો પ્રયોગ. ઔદારિક શરીરકાયનો પ્રયોગ છે. આ તિર્યંચ અને મનુષ્ય પર્યાપ્તકને હોય છે, જે કાયપ્રયોગ ઔદારિક હોય અને

शरीरकायप्रयोगः-औदारिकञ्च तद्मिश्रञ्च कार्मणेन इति औदारिकमिश्रम्, तथा चोक्तम्-

'जोएणं कम्मएणं आहारेइ अणंतरं जीवो
तेण परं मीसे णं जाव सरीरस्स निप्फत्ती ॥१॥'
योगेन कर्मणेनाहारयत्यनन्तरं जीवः।
ततः परं मिश्रेण यावच्छरीरस्य निष्पत्तिः ॥१॥

तत्र यद्यपि कार्मणेन औदारिकस्येव, औदारिकेण कार्मणस्यापि मिश्रितत्वाद् उभयोरपि मिश्रत्वसमानत्वात् औदारिकमिश्रमिव कार्मणमिश्रमपि प्राप्तम्, तथापि श्रोतॄणां निष्पत्ति पक्षं विवक्षितार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकस्यैव व्यपदेशस्योपादेयतया कार्मणशरीरस्यासंसारमविच्छेदेनावस्थितत्वात् सकलेष्वपि शरीरेषु संभवात् कार्मणमिश्रकथनेन किं तिर्यग्योनिकमनुष्याणामपर्याप्तावस्थायां तद् विवक्षितम् आहोस्वित् देवनारकाणां तद् विवक्षितमिति

औदारिक हो और कार्मणशरीर के साथ मिश्र हो, औदारिकमिश्र कहा जाता है। कहा भी है-'जीव अनन्तर कार्मणयोग से आहार करता है, उसके बाद मिश्रयोग से आहार करता है, जबतक शरीर की निष्पत्ति हो।' यद्यपि जैसे कार्मणयोग से औदारिकयोग मिश्रित होता है, उसी प्रकार औदारिक से कार्मण भी मिश्रित होता है, इस तरह मिश्रण दोनों का समान है। ऐसी स्थिति में औदारिकमिश्र के समान कार्मण मिश्र योग भी होना चाहिए, मगर कार्मणमिश्रयोग कहा नहीं गया है, क्योंकि श्रोताओं को वही कथन उपादेय होता है जो निर्बाध विवक्षित अर्थ की प्रतिपत्ति कराने वाला हो। कार्मण भवपर्यन्त विद्यमान रहता है, अर्थात् जब तक मुक्ति प्राप्त नहीं होती तब तक कार्मणशरीर बराबर बना ही रहता है और वह सभी शरीरों में होता है, ऐसी स्थिति में यदि 'कार्मणमिश्र' का कथन किया जाता तो यह शंका होति कि क्या तिर्यंचों और मनुष्यों की अपर्याप्त अवस्था में वह विवक्षित है अथवा देव

કાર્મણ શરીરની સાથે મિશ્ર હોય તે ઔદારિક મિશ્ર કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે 'જીવ અનન્તર કાર્મણયોગથી આહાર કરે છે, ત્યાર પછી મિશ્ર યોગથી આહાર કરે છે, જ્યાં સુધી શરીરની નિષ્પત્તિ હોય. 'યદ્યપિ જેમ કાર્મણયોગથી ઔદારિક યોગ મિશ્રિત બને છે, એજ પ્રકારે ઔદારિકથી કાર્મણ પણ મિશ્રિત થાય છે, એ રીતે મિશ્રણ બન્નેના સમાન છે. આવી સ્થિતિમા ઔદારિક મિશ્રને સમાન કાર્મણ મિશ્ર યોગ પણ થવો જોઈએ. પણ કાર્મણ મિશ્રયોગ કહેલો નથી, કેમકે શ્રોતાઓનું તે જ કથન ગ્રાહ્ય હોય છે. જે નિર્બાધ વિવક્ષિત અર્થની પ્રતિપત્તિ કહેનાર હોય. કાર્મણભવ પર્યન્ત નિરન્તર વિદ્યમાન રહે છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત નથી થતી ત્યાં સુધી કાર્મણ શરીર બરાબર બની રહે છે અને તે બધાં શરીરોમાં હોય છે આવી સ્થિતિમા યદિ 'કાર્મણમિશ્ર' કથન કરાય તો આ શંકા થાય છે કે શું તિર્યંચો અને મનુષ્યોની અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તે વિવક્ષિત

विशिष्य निश्चयाभावेन कार्मणमिश्रग्रहणात्, अपितु उत्पत्तिमाश्रित्य औदारिकस्य प्राधान्यात् कादाचित्कत्वाच्च निःसन्देहविवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थम् औदारिकेण व्यपदेशो भवति अतः औदारिकमिश्रस्यैव ग्रहणं कृतम्, एवम्—यदा वैक्रियलब्धिसम्पन्न औदारिकशरीरी मनुष्यः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिको वा पर्याप्तक बादरवायुकायिको वा वैक्रियं करोति तदा औदारिकशरीरप्रयोगे एव वर्तमानः प्रदेशान् विक्षिप्य वैक्रियशरीरयोग्यान् पुद्गलानादाय वैक्रियशरीर पर्याप्त्या यावत् पर्याप्तिं न प्राप्नोति तावद् यद्यपि औदारिकस्य वैक्रियेण मिश्रत्वमुभयनिष्ठमेव वर्तते तथापि औदारिकस्य प्रारम्भकतया प्राधान्यात् 'प्रधानेन व्यपदेशो भवति' इतिन्यायेन तेनैव व्यपदेशः—'औदारिकमिश्र' मिति, न तु वैक्रियेण, एवं यदा कश्चिदाहारकलब्धिसम्पन्नः पूर्वधरः आहारकमपि शरीरं सम्पादयति तदा यद्यपि औदारिकस्याहारकेण मिश्रत्वमुभयनिष्ठं भवति तथापि औदारिकस्यारम्भकतया प्रधानत्वात् तेनैव व्यपदिश्यते—औदारिकमिश्रमिति, न तु आहारकेण व्यपदिश्यते, तथाविधौदारिकमिश्रं च तत्

नारकों का वह विवक्षित है ? इस तरह कुछ निश्चय न हो पाता, इस कारण कार्मण मिश्र का ग्रहण नहीं किया गया है । उत्पत्ति की अपेक्षा से औदारिक की प्रधानता होने के कारण तथा कादाचित्क होने के कारण, सन्देहरहित अभीष्ट पदार्थ का बोध कराने के लिए औदारिकमिश्र के नाम से कथन किया गया है ।

औदारिक शरीरधारी मनुष्य या पंचेन्द्रिय तिर्यंच या पर्याप्त बादर वायुकायिक जीव वैक्रियलब्धि से सम्पन्न होता है और वैक्रिय करता है, तब औदारिकशरीरप्रयोग में ही वर्तमान होकर प्रदेशों को बाहर फैलाकर वैक्रियशरीर के योग्य पुद्गलों को ग्रहण करके वैक्रियशरीर पर्याप्ति से जब तक पर्याप्त नहीं हो जाता, तब तक यद्यपि औदारिकशरीर वैक्रिय के साथ मिश्र है और मिश्रता दोनों में है, तथापि औदारिकशरीर प्रारंभक होने के कारण प्रधान है और 'प्रधान के नाम से कथन किया जाता है' इस न्याय के अनुसार 'औदारिकमिश्र' ऐसा कहा

છે અથવા દેવ નારકોમાં તે વિવક્ષિત છે ? આ રીતે કોઇ નિશ્ચય નથી થતો, એ કારણે કર્માણ મિશ્રનું ગ્રહણ નથી કરેલું. ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ઔદારિકની પ્રધાનતા હોવાના કારણે તથા કદાચિત્ક હોવાને કારણે, સન્દેહ રહિત અભીષ્ટ પદાર્થનો બોધ કરવા માટે ઔદારિક મિશ્રનામથી કથન કરેલું છે.

ઔદારિક શરીરધારી મનુષ્ય અગર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અગર પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિક જીવ વૈક્રિય લબ્ધિથી સંપન્ન હોય છે અને વૈક્રિય કરે છે, ત્યારે ઔદારિક શરીર પ્રયોગમાં જ વર્તમાન રહીને પ્રદેશોને બહાર ફેલાવીને વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને વૈક્રિય શરીર પર્યાપ્તિથી જ્યાં સુધી પર્યાપ્ત નથી થઈ જતા, ત્યાં સુધી જો કે ઔદારિક શરીર વૈક્રિયની સાથે મિશ્ર છે અને મિશ્રતા બન્નેમાં છે, તથાપિ ઔદારિક શરીર પ્રારંભક હોવાને કારણે પ્રધાન છે, અને પ્રધાનના નામથી કથન કરાય છે, આ ન્યાયના અનુસાર

शरीरम्–औदारिकमिश्रशरीरं तस्य यः कायस्तस्य प्रयोग औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग इति १०, 'वेउव्वियसरीरकायप्पओगे ११' वैक्रियशरीरकायप्रयोगः, अयञ्च वैक्रिय शरीरपर्याप्त्या पर्याप्तस्यावसेयः, 'वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे १२' वैक्रियमिश्रशरीर कायप्रयोगः–वैक्रियस्य कार्मणेन मिश्रं च तच्छरीरञ्चेति वैक्रियमिश्रशरीरं तस्य यः काय स्तस्य प्रयोगः, स च तथाविधकायप्रयोगोऽपर्याप्तावस्थायां देवनैरयिकाणामवसेयः, अत्रापि

जाता है, वैक्रिय से मिश्र नही कहा जाता। इसी प्रकार जब कोई आहारकलब्धि से सम्पन्न पूर्वधारी मुनि आहारकशरीर बनाता है, तब यद्यपि औदारिक और आहारक की मिश्रता होती है और वह मिश्रता दोनों में है, तथा औदारिकशरीर प्रारंभक होने के कारण प्रधान होने से उसीके नाम से व्यवहार होता है और उसे 'औदारिकमिश्र' कहते हैं, आहारक के नाम से नहीं कहते। इस औदारिकमिश्रशरीरकाय से होने वाला प्रयोग [1]औदारिकमिश्र-शरीरकाय प्रयोग कहलाता है।

वैक्रियशरीररूप कायसे होने वाला प्रयोग वैक्रियशरीरकायप्रयोग कहलाता है, यह वैक्रियशरीर पर्याप्ति से पर्याप्तजीव को होता है।

कार्मण के साथ मिश्रित वैक्रियशरीर का प्रयोग वैक्रियमिश्रशरीरकाय-प्रयोग है। यह प्रयोग देवों और नारकों की अपर्याप्त अवस्था में होता है। यहां

'ઔદારિક મિશ્ર' એમ કહેવાય છે, વૈક્રિયથી મિશ્ર નથી કહેવાતું

એજ પ્રકારે જ્યારે કોઇ આહારક લબ્ધિથી સંપન્ન પૂર્વધારીમુનિ-આહારકશરીર બનાવે છે. ત્યારે યદ્યપિ ઓદારિક અને આહારકની મિશ્રતા થાય છે અને તે મિશ્રતા બન્નેમાં છે, તથા ઔદારિક શરીર આરંભિક હોવાને કારણે પ્રધાન હોવાથી તેના નામથી વ્યવહાર થાય છે તેને 'ઔદારિક મિશ્ર કહે છે. આહારકના નામથી નથી કહેતા. આ ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયથી થનાર પ્રયોગ * ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ કહેવાય છે.

વૈક્રિય શરીર રૂપ કાયથી થનાર પ્રયોગ વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગ કહેવાય છે, આ વૈક્રિય શરીર પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્તજીવને હોય છે.

કાર્મણની સાથે મિશ્રિત વૈક્રિય શરીરનો પ્રયોગ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ દેવો અને નારકોની અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં થાય છે. અહીં પણ પૂર્વ પક્ષ અને

[1]औदारिकशरीरकाययोग से वैक्रिय और आहारक बनाते समय वैक्रिय-मिश्र और आहारक मिश्र होता है और वैक्रिय तथा आहारक से वापिस औदारिक में जाते समय औदारिकमिश्र होता है।

* નોટઃ–ઔદારિક શરીરકાય યોગથી વૈક્રિય અને આહારક બનાવતા સમયે વૈક્રિય મિશ્ર અને આહારકમિશ્ર હોય છે અને વૈક્રિય તથા આહારકથી પાછા ઔદારિકમાં જતી વખતે ઔદારિકમિશ્ર થાય છે.

पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ प्राग्वदेव भावनीयौ, एवं यदा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिको मनुष्यो वा वायुकायिकोवा वैक्रियशरीरी सन् कृतकृत्यो भूत्वा वैक्रियं परित्यक्तुकाम औदारिके प्रविविक्षति तदा वैक्रियशरीरसामर्थ्येनौदारिकमुपादातु प्रवर्तते, अतो वैक्रियस्य प्रधानत्वात् तेनैव व्यपदिश्यते नौदारिकेणेति वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग इति, 'आहारगसरीर कायप्पओगे १३' आहारकशरीरकायप्रयोगस्तावद् आहारकशरीरपर्याप्त्या पर्याप्तस्यावसेयः, 'आहारगमीससरीरकायप्पओगे १४' आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, अयञ्चाहारकादौदारिकं प्रविशतः संभवति, तथा च यदा आहारकशरीरी सन् कृतकृत्यो भूत्वा पुनरपि औदारिकमुपादत्ते तदा मिश्रत्वस्योभयनिष्ठत्वेपि आहारकबलेनैवौदारिके प्रवेशो भवतीति आहारकस्यैव प्राधान्यात् तेनैव व्यपदिश्यते नौदारिकेणेति आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, 'तेयाकम्मासरीरकायप्प-

भी पूर्वपक्ष और उत्तरपक्ष पहले के समान ही समझलेना चाहिए। जब कोई पंचेन्द्रियतिर्यंच, मनुष्य अथवा वायुकायिक वैक्रियशरीरी होकर अपना काम कर कृतकृत्य होकर वैक्रियशरीर को त्यागने का इच्छुक होता है और औदारिक में प्रवेश करने की इच्छा करता है, तब वैक्रियशरीर के सामर्थ्य से औदारिक-काययोग को ग्रहण करने में प्रवृत्त होता है। इस प्रकार वहां वैक्रिय की प्रधानता होने से उसी के नाम से व्यवहार होता है, औदारिक के नाम से नहीं, अतएव वह वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग कहलाता है।

आहारकशरीरकाययोग आहारकशरीरपर्याप्ति से पर्याप्त जीव को होता है। आहारकमिश्रशरीरकाययोग उस समय होता है जब कोई आहारक से औदारिक में प्रवेश करता है। अर्थात् जब कोई आहारकशरीर होकर और अपना कार्य पूर्ण करके पुनः औदारिक को ग्रहण करता है, उस समय आहारक के बल से ही औदारिक में प्रवेश होता है, अतः मिश्रत्व दोनों में समान होने

ઉત્તર પક્ષ પહેલાના સમાન જ સમજવો જોઈએ. જ્યારે કોઈ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, અથવા વાયુકાયિક વૈક્રિયશરીર થઈને પોતાનું કાર્ય કરી કૃતકૃત્ય થઈને વૈક્રિયશરીરને ત્યાગવાનો ઈચ્છુક થાય ત્યારે વૈક્રિય શરીરના સામર્થ્યથી ઔદારિક કાય યોગને ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ પ્રકારે ત્યાં વૈક્રિયની પ્રધાનતા હોવાથી તેના નામથી વ્યવહાર થાય છે, ઔદારિકના નામથી નહીં, તેથીજ વૈક્રિયમિશ્ર શરીર કાયયોગ કહેવાય છે.

આહારક શરીરકાય પ્રયોગ આહારક શરીર પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત જીવને થાય છે. આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગ તે સમયે થાય છે જ્યારે આહારકથી ઔદારિકમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ આહારક શરીર થઈને અને પોતાનું કાર્ય પુરૂ કરીને પુનઃ ઔદારિકને ગ્રહણ કરે છે, તે સમયે આહારકના બળથી જ ઔદારિકમાં પ્રવેશ થાય છે, તેથી મિશ્રત્વ બન્નેમાં સમાન હોવા છતાં આહારકની પ્રધાનતા હોવાને કારણે આહારક મિશ્રનો વ્યવહાર કરાય છે.

ओगे १५' तैजसकार्मणशरीरकायप्रयोगस्तावद् विग्रहगतौ समुद्घातावस्थायां वा सयोगिकेवलिन स्तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु बोध्यः, तैजसस्य च कार्मणेन सहाव्यभिचारित्वाद् युगपत् तयोरत्र ग्रहणं कृतम् ।

मूलम्—"जीवाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ? गोयमा ! पण्णरसविहे पण्णत्ते, सच्चमणप्पओगे जाव कम्मासरीरकायप्पओगे, नेरइयाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ? गोयमा ! एक्कारसविहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा–सच्चमणप्पओगे जाव असच्चामोसवयप्पओगे वेउव्वियसरीरकायप्पओगे वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे, कम्मासरीरकायप्पओगे, एवं असुरकुमाराण वि जाव थणियकुमाराणं, पुढविक्काइयाणं पुच्छा, गोयमा ! तिविहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा–ओरालियसरीरकायप्पओगे ओरालियमीससरीरकायप्पओगे कम्मासरीरकायप्पओगे य, एवं जाव वणस्सइकाइयाणं, णवरं वाउकाइयाणं पंचविहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा–ओरालियसरीरकायप्पओगे ओरालियमीससरीरकायप्पओगे य, वेउव्विए दुविहे कम्मासरीरकायप्पओगे य, बेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! चउव्विहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा–असच्चामोसवइप्पओगे ओरालियसरीरकायप्पओगे, ओरालियमीससरीरकायप्पओगे, कम्मासरीरकायप्पओगे, एवं जाव चउरिंदियाणं, पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! तेरसविहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा–सच्चमणप्पओगे मोसमण-

---

पर भी आहारक की प्रधानता होने के कारण आहारकमिश्र का ही व्यवहार होता है, औदारिक के नाम से व्यवहार नहीं होता । यह आहारकमिश्रशरीरकाययोग हुआ ।

कार्मणशरीरकाययोग विग्रहगति में होता है तथा केवलीसमुद्घात के तीसरे, चौथे और पांचवें समय में होता है । तैजस और कार्मण दोनों सहचर हैं, अतः एकसाथ दोनों का ग्रहण किया गया है ॥१॥

ઔદારિકના નામથી વ્યવહાર નથી થતો, આ આહારક મિશ્ર શરીરકાય યોગ થયો.
કાર્મણ શરીરકાય યોગ વિગ્રહ ગતિમાં થાય છે તથા કેવલિ સમુદ્ઘાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાચમા સમયમાં થાય છે. તૈજસ અને કાર્મણ બન્ને સહચર છે અતઃ એક સાથે બન્નેનું ગ્રહણ કરેલું છે ॥ ૧૧ ॥

प्पओगे, सच्चामोसमणप्पओगे, असच्चामोसमणप्पओगे, एवं वइप्प-ओगे वि, ओरालियसरीरकायप्पओगे, ओरालियमीससरीरकायप्पओगे, वेउव्वियसरीरकायप्पओगे, वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे, कम्मासरीर-कायप्पओगे, मणूसाणं पुच्छा, गोयमा ! पण्णरसविहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा-सच्चमणप्पओगे, जाव कम्मासरीरकायप्पओगे, वाणमंतर-जोइसियवेमाणियाणं जहा नेरइयाणं" ।

छाया-जीवानां भदन्त ! कतिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चदशविधः प्रज्ञप्तः, सत्यमनः प्रयोगो यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगः, नैरयिकाणां भदन्त ! कतिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! एकादशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-सत्यमनःप्रयोगो यावद् असत्यामृषावचःप्रयोगः, वैक्रियशरीरकायप्रयोगः वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगः, कार्मण-

---

पंचदशप्रयोग वक्तव्यता

शब्दार्थ-(जीवाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! जीवों के प्रयोग कितने प्रकार के कहे हैं ? (गोयमा ! पण्णरसविहे पण्णत्ते) हे गौतम ! पंद्रह प्रकारके कहे हैं (सच्चमणप्पओगे जाव कम्मासरीरकायप्पओगे) सत्यमनः प्रयोग यावत् कार्मणशरीरकाय प्रयोग

(नेरइयाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! नारकों के प्रयोग कितने प्रकार के कहे हैं ? (गोयमा ! एक्कारसविहे पओगे पण्णत्ते) हे गौतम ! ग्यारह प्रकार के प्रयोग कहे हैं (तं जहा) वे इस प्रकार (सच्चमणप्पओगे जाव असच्चामोसवयप्पओगे, वेउव्वियसरीरकायप्पओगे, वेउव्वियमीससरीरकायप्प-ओगे, कम्मासरीरकायप्पओगे) सत्यमनः प्रयोग यावत् असत्यामृषावचनप्रयोग, वैक्रियशरीरकायप्रयोग, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग, कार्मणशरीरकायप्रयोग

પંચદશ પ્રયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ :—(जीवाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ?) ભગવન્ ! જીવોના પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! पण्णरसविहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારથી કહ્યા છે. (सच्चमणप्पओगे जाव कम्मसरीरकायप्पओगे) સત્ય મન પ્રયોગ યાવત્ કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગ

(नेरइयाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! હે નારકોના પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! एक्कारसविहे पओगे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અગીયાર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (तं जहा-) તે આ પ્રકારે (सच्चमणप्पओगे जाव असच्चामोसवयप्पओगे, वेउव्वियसरीर-कायप्पओगे, वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे, कम्मासरीरकायप्पओगे) સત્યમન:પ્રયોગ યાવત્ અસત્યા મૃષા વચનપ્રયોગ, વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ, વૈક્રિય મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ,

शरीरकायप्रयोगः, एवम् असुरकुमाराणामपि यावत् स्तनितकुमाराणामपि, पृथिवीकायिकानां पृच्छा, गौतम ! त्रिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–औदारिकशरीरकायप्रयोगः, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, कार्मणशरीरकायप्रयगश्च, एवं यावद् वनस्पतिकायिकानाम्, नवरं वायुकायिकानां पञ्चविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–औदारिकशरीरकायप्रयोगः, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगश्च, वैक्रियो द्विविधः, कार्मणशरीरकायप्रयोगश्च, द्वीन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम ! चतुर्विधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–असत्यामृषावचः प्रयोगः, औदारिकशरीरकायप्रयोगः, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, कार्मणशरीरकायप्रयोगः, एवं यावत् चतुरिन्द्रियाणां,

---

(एवं असुरकुमाराण वि जाव थणियकुमाराणं) इसी प्रकार असुरकुमारों के भी यावत् स्तनितकुमारों के भी (पुढविकाइयाणं पुच्छा ?) पृथ्वीकायिकों के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! तिविहे पओगे पण्णत्ते) हे गौतम ! तीन प्रकार के प्रयोग कहे हैं (तं जहा) वह इस प्रकार (ओरालियसरीरकायप्पओगे, ओरालियमीससरीरकायप्पओगे, कम्मासरीरकायप्पओगे य) औदारिकशरीरकायप्रयोग, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग, कार्मणशरीरकायप्रयोग (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) इसी प्रकार यावत् वनस्पतिकायिकों का (णवरं वाउकाइयाणं पंचविहे पओगे पण्णत्ते) विशेष–वायुकायिकों का प्रयोग पांच प्रकार का कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (ओरालियकायप्पओगे, ओरालियमीससरीरकायप्पओगे य, वेउव्विए दुविहे, कम्मासरीरकायप्पओगे य) औदारिकशरीरकायप्रयोग, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग, दो प्रकार का वैक्रियक और कार्मणशरीरकायप्रयोग (बेइंदियाणं पुच्छा ?) द्वीन्द्रियों के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! चउव्विहे पओगे पण्णत्ते) हे गौतम ! चार प्रकार का प्रयोग कहा है (तं जहा) वह इस

કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગ (एवं असुरकुमाराणं वि जाव थणियकुमाराणं) એજ પ્રકારે અસુરકુમારોના પણ યાવત્ સ્તનિતકુમારોના પણ

(पुढविकाइयाणं पुच्छा ?) પૃથ્વીકાયિકોના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! तिविहे पओगे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (तं जहा) તે આ રીતે (ओरालियसरीरकायप्पओगे, ओरालियमीससरीरकायप्पओगे, कम्मासरीरकायप्पओगे) ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ, ઔદારિકમિશ્રશરીર કાય પ્રયોગ, કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) એજ પ્રકારે યાવત્ વનસ્પતિ કાયિકોના (णवरं वाउकाइयाणं पंचविहे पओगे पण्णत्ते) વિશેષ–વાયુકાયિકોના પ્રયોગ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (ओरालियकायप्पओगे, ओरालियमीससरीरकायप्पओगे य) ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (वेउव्विए दु विहे, कम्मसरीरकायप्पओगे य) બે પ્રકારના વૈક્રિયક અને કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગ

(बेइंदियाणं पुच्छा) દ્વીન્દ્રિયોના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! चउव्विहे पओगे पण्णत्ते)

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! त्रयोदशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सत्यमनः प्रयोगः, मृषामनःप्रयोगः, सत्यमृषामनःप्रयोगः, असत्यामृषामनः प्रयोगः, एवं वचः प्रयोगोऽपि, औदारिकशरीरकायप्रयोगः, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, वैक्रियशरीरकायप्रयोगः, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगः, कार्मणशरीरकायप्रयोगः, मनुष्याणां पृच्छा, गौतम ! पञ्चदशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्त स्तद्यथा—सत्यमनःप्रयोगो यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगः, वानव्यन्तर-

प्रकार (असच्चामोसवइप्पओगे) असत्यामृषावचनप्रयोग (ओरालियसरीरकायप्पओगे) औदारिकशरीरकायप्रयोग (ओरालियमीससरीरकायप्पओगे) औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग (कम्मासरीरकायप्पओगे) कार्मणशरीरकायप्रयोग (एवं जाव चउरिंदियाणं) इसी प्रकार यावत् चौइन्द्रियों का

(पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा ?) पंचेन्द्रिय तिर्यंचों संबंधी पृच्छा ? (गोयमा ! तेरसविहे पओगे पण्णत्ते) हे गौतम ! तेरह प्रकार का प्रयोग कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सच्चमणप्पओगे) सत्यमनः प्रयोग (मोसमणप्पओगे) मृषामनः प्रयोग (सच्चमोसमणप्पओगे) सत्यमृषामनः प्रयोग (असच्चामोसमणप्पओगे) असत्यामृषामनः प्रयोग (एवं वइप्पओगे वि) इसी प्रकार वचनप्रयोग भी (ओरालिसरीरकायप्पओगे) औदारिकशरीरकायप्रयोग (ओरालियमीससरीरकायप्पओगे) औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग (वेउव्वियसरीरकायप्पओगे) वैक्रियशरीरकायप्रयोग (वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे) वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग (कम्मासरीरकायप्पओगे) कार्मणशरीरकायप्रयोग

(मणूसाणं पुच्छा ?) मनुष्यों के विषय में पृच्छा ? (गोयमा ! पण्णरसविहे

હે ગૌતમ ! ચાર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે ? (तं जहा) તે આ પ્રકારે (असच्चामोसवइप्पओगे) અસત્યામૃષાવચનપ્રયોગ (ओरालियसरीरकायप्पओगे) ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગ (कम्मासरीरकायप्पओगे) કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ (एवं जाव चउरिंदियाणं) એજ પ્રકારે યાવત્ ચતુરિન્દ્રિયોના

(पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा ?) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સમ્બન્ધી પૃચ્છા ? (गोयमा ! तेरसविहे पओगे पण्णत्ते) ગૌતમ ! તેર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે ? (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सच्चमणप्पओगे) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (मोसमणप्पओगे) મૃષા મનઃ પ્રયોગ (सच्चामोसमणप्पओगे) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (असच्चामोसमणप्पओगे) અસત્યા મૃષા મનઃ પ્રયોગ (एवं वइप्पओगे वि) એજ પ્રકારે વચન પ્રયોગ પણ (ओरालियसरीरकायप्पओगे) ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ (ओरालियमीससरीरकायप्पओगे) ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (वेउव्वियसरीरकायप्पओगे) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (कम्मासरीरकायप्पओगे) કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગ)

(मणूसाणं पुच्छा ?) મનુષ્યોના વિષયમાં પૃચ્છા ? (गोयमा ! पण्णरसविहे पओगे

ज्योतिष्कवैमानिकानां यथा नैरयिकाणाम् ।

टीका—अथ पूर्वोक्तान् पञ्चदशप्रयोगान् जीवादिस्थानेषु प्ररूपयितुमाह—'जीवाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! जीवानां कतिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—'गोयमा !' हे गौतम ! 'पण्णरसविहे पओगे पण्णत्ते' जीवानां पञ्चदशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, समुच्चयजीवापेक्षया सर्वदैव पञ्चदशानामपि प्रयोगाणामुपलभ्यमानत्वात् 'सच्चमणप्पओगे जाव कम्मासरीरकायप्पओगे' सत्यमनःप्रयोगो यावद्–असत्यमनःप्रयोगः, सत्यमृषामनःप्रयोगः, असत्यामृषामनःप्रयोगः, सत्यवचःप्रयोगः, असत्यवचःप्रयोगः, सत्यमृषावचःप्रयोगः, असत्यामृषावचःप्रयोगः, औदारिकशरीरकायप्रयोगः, औदारिकमिश्रशरीरकायं-

---

पओगे पण्णत्ते) हे गौतम ! पन्द्रह प्रकार का प्रयोग कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (सच्चमणप्पओगे) सत्यमनः प्रयोग (जाव कम्मासरीरकायप्पओगे) यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोग

(वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं) वानव्यन्तर, ज्योतिष्क, वैमानिकों का (जहा नेरइयाणं) जैसे नारकों का

टीकार्थ—अव पूर्वोक्त पन्द्रह प्रयोगों का जीव आदि स्थानों में प्ररूपण किया जाता है—

गौतम स्वामी प्रश्न करते हैं—हे भगवन् ! जीवों के प्रयोग कितने प्रकार के कहे हैं ?

भगवन्—हे गौतम ! जीवों के प्रयोग पन्द्रह प्रकार के कहे हैं, क्योंकि समुच्चय जीवों की अपेक्षा से सदैव पन्द्रहों प्रयोग कहे जाते हैं। वे प्रयोग इस प्रकार हैं—(१) सत्यमनः प्रयोग (२) असत्यमनः प्रयोग (३) सत्यमृषामनः प्रयोग (४) असत्यामृषामनः प्रयोग, (५) सत्यवचन प्रयोग, (६) असत्यवचन प्रयोग, (७) सत्यमृषावचन प्रयोग (८) असत्यामृषावचन प्रयोग (९) औदारिक-

---

पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सच्चमणप्प-ओगे) સત્ય મન. પ્રયોગ (जाव कम्मासरीरकायप्पओगे) યાવત્ કાર્મણુ શરીર કાય પ્રયોગ)

(वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं) વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક વૈમાનિકોના (जहा नेरइयाणं) જેવા નારકોના

ટીકાર્થ :—હવે પૂર્વોક્ત પંદર પ્રયોગોનું જીવ આદિ સ્થાનોમાં પ્રરૂપણુ કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-ભગવન્ ! જીવોના પ્રયોગ કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જીવોના પ્રયોગ પંદર પ્રકારના છે, કેમકે સમુચ્ચય જીવોની અપેક્ષાએ સદૈવ પંદર પ્રયોગ કહેલા છે. તે પ્રયોગો આ પ્રકારે છે :—

(૧) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૪) અસત્યા મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૫) સત્ય વચન પ્રયોગ (૬) અસત્ય વચન પ્રયોગ (૭)

प्रयोगः, वैक्रियशरीरकायप्रयोगः, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगः, आहारकशरीरकायप्रयोगः, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, कार्मणशरीरकायप्रयोगश्च, गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते ! कइविहे पओगे पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां कतिविधःप्रयोगः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह- 'गोयमा !' हे गौतम ! एक्कारसविहे पओगे पण्णत्ते' नैरयिकाणामेकादशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-सच्चमणप्पओगे जाव असच्चामोसवयप्पओगे' तद्यथा-सत्यमनःप्रयोगो यावद् असत्यमनःप्रयोगः, सत्यमृषामनःप्रयोगः, असत्यामृषामनःप्रयोगः, सत्यवचःप्रयोगः, असत्यवचःप्रयोगः, सत्यमृषावचःप्रयोगः, असत्यमृषावचःप्रयोगश्च, 'वेउव्वियसरीरकायप्पओगे' वैक्रियशरीरकायप्रयोगः, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगः, कार्मणशरीरकायप्रयोगः, नैरयिकाणामौदारिकौदारिकमिश्राहारकमिश्रप्रयोगाणामसंभवात्, 'एवं असुरकुमाराण वि' एवम्-नैरयिकाणामिव असुरकुमाराणामपि एकादशविधः उपर्युक्तःप्रयोगः प्रज्ञप्तः, स च सत्यमनःप्रयोग-

---

शरीरकायप्रयोग (१०) औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग (११) वैक्रियशरीरकायप्रयोग (१२) वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग (१३) आहारकशरीरकायप्रयोग (१४) आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोग और (१५) कार्मणशरीरकायप्रयोग ।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! नारक जीवों के कितने प्रकार के प्रयोग कहे हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! ग्यारह प्रकार के प्रयोग नारकों में होते हैं, वे इस प्रकार हैं-सत्यमनः प्रयोग, असत्यमनः प्रयोगः, सत्यमृषामनः प्रयोग, असत्यामृषामनः प्रयोग, सत्यवचनप्रयोग, असत्यवचनप्रयोग, सत्यमृषावचनप्रयोग, असत्यामृषावचनप्रयोग, वैक्रियशरीरकायप्रयोग, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग, और कार्मणशरीरकायप्रयोग । नारकों में औदारिक, औदारिकमिश्र, आहारक और आहारकमिश्र, ये चार प्रयोग का संभव नहीं हैं ।

नारकों के समान असुरकुमारों में भी पूर्वोक्त ग्यारह प्रयोग ही कहे गए

સત્ય મૃષા વચન પ્રયોગ (૮) અસત્યા મૃષા વચન પ્રયોગ (૯) ઔદારિક શરીર કાય પ્રયોગ (૧૦) ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ (૧૨) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૩) આહારક શરીર કાય પ્રયોગ (૧૪) આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ (૧૫) કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ.

શ્રી ગૌતમ સ્વામી-ભગવન્ ! નારક જીવોના કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! અગીયાર પ્રકારના પ્રયોગ નારકોમાં થાય છે તે આ રીતેઃ—

(૧) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મન. પ્રયોગ (૪) અસત્યા મૃષા મન પ્રયોગ (૬) સત્ય વચનપ્રયોગ (૬) અસત્ય વચનપ્રયોગ (૭) સત્ય મૃષા વચનપ્રયોગ (૮) અસત્યા મૃષા વચનપ્રયોગ (૯) વૈક્રિય શરીર કાયપ્રયોગ (૧૦) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૧) કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગ નારકોમાં ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર; આહારક અને આહારકમિશ્ર, આ ચાર પ્રયોગ સંભવિત નથી,

प्रभृतिरूपः, 'जाव थणियकुमाराणं' यावद् नागकुमाराणां सुवर्णकुमाराणाम् अग्निकुमाराणाम्, विद्युत्कुमाराणाम्, उदधिकुमाराणाम्, द्वीपकुमाराणाम्, दिक्कुमाराणाम्, पवनकुमाराणाम्, स्तनितकुमाराणाञ्चापि एकादशविधः प्रयोगोऽवसेयः,

'पुढविकाइयाणं पुच्छा' पृथिवीकायिकानां कतिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? 'गोयमा !' हे गौतम ! 'तिविहे पओगे पण्णत्ते' पृथिवीकायिकानां त्रिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा- ओरालियसरीरकायप्पओगे' तद्यथा-औदारिकशरीरकायप्रयोगः, 'ओरालियमीससरीरकायप्पओगे' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, 'कम्मासरीरकायप्पओगे य' कार्मणशरीरकायप्रयोगश्च 'एवं जाव वणस्सइकाइयाणं' एवम्-पृथिवीकायिकानामिव यावद्-अप्कायिकानां तेजस्कायिकानां वनस्पतिकायिकानामपि त्रिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः 'णवरं वाउकाइयाणं पंचविहे पओगे पण्णत्ते' नवरं-विशेषस्तु वायुकायिकानां पञ्चविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, वायुकायिकानां वैक्रियमिश्रयोरपि संभवात् 'तं जहा-ओरालियसरीरकायप्पओगे' तद्यथा औदारिकशरीरकायप्रयोगः, 'ओरालियमीससरीरकायप्पओगे य' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगश्च, 'वेउव्विए

हैं। इसी प्रकार नागकुमारों, सुवर्णकुमारों, अग्निकुमारों, विद्युत्कुमारों, उदधिकुमारों, द्वीपकुमारों, दिक्कुमारों पवनकुमारों और स्तनितकुमारों में भी-पूर्वोक्त ग्यारह प्रकार का प्रयोग ही पाया जाता है।

गौतमस्वामी-हे भगवन्! पृथ्वीकायिकों में कितने प्रकार का प्रयोग कहा गया है ?

भगवान्-हे गौतम! तीन प्रकार का प्रयोग कहा है, यथा-औदारिकशरीरकायप्रयोग, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग और कार्मणशरीरकायप्रयोग।

पृथ्वीकायिकों के समान अप्कायिकों, तेजस्कायिकों और वनस्पतिकायिकों में भी-तीन प्रकार का प्रयोग कहा है। वायुकायिकों में पांच प्रकार का प्रयोग होता है, वह इस प्रकार है-औदारिकशरीरकायप्रयोग, औदारिकमिश्रशरीर-

નારકોના સમાન અસુરકુમારોમા પણ પૂર્વોક્ત અગીયાર પ્રયોગ જ કહેલા છે. એ જ પ્રકારે નાગકુમારો, સુવર્ણકુમારો, અગ્નિકુમારો, વિદ્યુત્કુમારો, ઉદધિકુમારો, દ્વીપકુમારો, દિક્કુમારો, પવનકુમારો અને સ્તનિત કુમારોમાં પણ પૂર્વોક્ત અગીયાર પ્રકારના પ્રયોગ જ મળી આવે છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્! પૃથ્વીકાયિકોમાં કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ કહેલા છે?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ! ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે, જેમ કે ઔદારિકશરીર કાય પ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ, ઔદારિક કાર્મણ શરીર કાયપ્રયોગ.

પૃથ્વીકાયિકોના સમાન અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકોના પણ ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે. વાયુકાયિકોમાં પાચ પ્રકારના પ્રયોગ થાય છે, તે આ પ્રકારે છે- ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગ, બે પ્રકારના વૈક્રિય પ્રયોગ

दुविहे' वैक्रियो द्विविधः—वैक्रियशरीरकायप्रयोगः, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगश्च, 'कम्मासरीरकायप्पओगे य' कार्मणशरीरकायप्रयोगश्च, 'बेइंदियाणं पुच्छा' द्वीन्द्रियाणां कतिविधस्तावत् प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? इति पृच्छा, 'गोयमा !' हे गौतम ! 'चउव्विहे पओगे पण्णत्ते' द्वीन्द्रियाणां चतुर्विधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तं जहा—असच्चामोसवइप्पओगे' तद्यथा—असत्यामृषावचःप्रयोगः, 'ओरालियसरीरकायप्पओगे' औदारिकशरीरकायप्रयोगः 'ओरालियमीससरीरकायप्पओगे' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, 'कम्मासरीरकायप्पओगे' कार्मणशरीरकायप्रयोगश्च, 'एवं जाव चउरिंदियाणं' एवम्—द्वीन्द्रियाणामिव यावत्—त्रीन्द्रियाणां चतुरिन्द्रियाणाञ्च चतुर्विधः पूर्वोक्तरूपःप्रयोगः प्रज्ञप्तः विकलेन्द्रियाणां सत्यादिभाषाः न संभवन्ति, 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां कतिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः ? इति पृच्छा, 'गोयमा !' हे गौतम ! 'तेरसविहे पओगे पण्णत्ते' पञ्चेन्द्रियाणां तिरश्चां त्रयोदशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा—सच्चमणप्पओगे' सत्यमनःप्रयोगः, 'मोसमणप्पओगे' मृषामनःप्रयोगः, 'सच्चामोसमणप्पओगे' सत्यमृषामनःप्रयोगः, 'असच्चामोसमणप्पओगे' असत्यामृषामनःप्रयोगः,

---

कायप्रयोग, दो प्रकार का वैक्रियप्रयोग अर्थात् वैक्रियशरीरकायप्रयोग और वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग और कार्मणशरीरकायप्रयोग ।

गौतमस्वामी—हे भगवान् ! द्वीन्द्रिय जीवों में कितने प्रयोग होते हैं ?

भगवान्—हे गौतम ! द्वीन्द्रियों मे चार प्रकार के प्रयोग कहे हैं, वे इस प्रकार हैं—असत्यमृषावचनप्रयोग, औदारिकशरीरकायप्रयोग, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोग और कार्मणशरीरकायप्रयोग । इसी प्रकार त्रीन्द्रियों और चतुरिन्द्रियों में भी यही चार प्रयोग समझने चाहिए, क्योंकि विकलेन्द्रियों में सत्यभाषा आदि का संभव नहीं हैं ।

गौतमस्वामी—हे भगवन् ! पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में कितने प्रकार का प्रयोग कहा है ?

भगवान्—हे गौतम ! तेरह प्रकार का प्रयोग कहा है, वह इस प्रकार है—सत्यमनःप्रयोग, असत्यमनःप्रयोग, सत्यमृषामनःप्रयोग, असत्यामृषामनःप्रयोग,

---

અર્થાત્ વૈક્રિયશરીર કાયપ્રયોગ, વૈક્રિય મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ અને કાર્મણશરીર કાયપ્રયોગ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવોમાં કેટલા પ્રયોગ થાય છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિયોમાં ચાર પ્રકારના પ્રયોગ કહેલા છે, તે આ પ્રકારે છે-અસત્યામૃષા વચનપ્રયોગ, ઔદારિક શરીર કાયપ્રયોગ, ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ, કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગ એ પ્રકારે ત્રીન્દ્રિયો અને ચતુરિન્દ્રિયોમાં પણ આજ ચાર ભેદો સમજવા જોઈએ, કેમકે વિકલેન્દ્રિયોમાં સત્યભાષા આદિનો સંભવ નથી,

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે ?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ ! તેર પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે, તે આ પ્રકારે છે :—

(૧) સત્ય મનઃ પ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃ પ્રયોગ (૩) સત્ય મૃષા મનઃ પ્રયોગ

'एवं वइप्पओगे वि' एवं–तथा वचःप्रयोगोऽपि चतुर्विधः–सत्यवचःप्रयोगः, मृषावचःप्रयोगः, सत्यमृषावचःप्रयोगः, असत्यामृषावचःप्रयोगरूपः, 'ओरालियसरीरकायप्पओगे' औदारिकशरीरकायप्रयोगः 'ओरालियमीससरीरकायप्पओगे' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, 'वेउव्वियसरीरकायप्पओगे' वैक्रियशरीरकायप्रयोगः, 'वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगे' वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगः, 'कम्मासरीरकायप्पओगे' कार्मणशरीरकायप्रयोगः, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामाहारकाहारकमिश्रयोरसंभवात् तेषां चतुर्दशपूर्वाधिगमासंभवात् 'मणूसाणं पुच्छा' मनुष्याणां कतिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः? इति पृच्छा, 'गोयमा!' हे गौतम! 'पण्णरसविहे पओगे पण्णत्ते' मनुष्याणाम्–पञ्चदशविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, 'तं जहा–सच्चमणप्पओगे जाव कम्मासरीरकायप्पओगे' तद्यथा–सत्यमनःप्रयोगो यावत्–मृषामनःप्रयोगः, सत्यामृषामनःप्रयोगः, असत्यामृषामनःप्रयोगः, सत्यवचःप्रयोगः, मृषावचःप्रयोगः, सत्यामृषा-

---

सत्यवचनप्रयोग, मृषावचनप्रयोग, सत्यमृषावचनप्रयोग, असत्यामृषावचनप्रयोग, औदारिकशरीरकायप्रयोग, औदारिकमि शरीरकायप्रयोग, वैक्रियशरीरकायप्रयोग, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग, कार्मणशरीरकायप्रयोग । पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में आहारक और आहारकमिश्रप्रयोग नहीं होते हैं। क्योंकि वे चौदह पूर्वो के ज्ञाता नहीं होते और पूर्वो के ज्ञाता हुए विना आहारकशरीर प्राप्त नहीं होता।

गौतमस्वामी–हे भगवान्! मनुष्यों में कितने प्रकार का प्रयोग कहा गया है?

भगवान्–हे गौतम! मनुष्यों में पन्द्रह प्रकार का प्रयोग कहा गया है, वह इस प्रकार हैं–सत्यमनःप्रयोग, असत्यमनःप्रयोग, सत्यमृषामनःप्रयोग, असत्यमृषामनःप्रयोग, सत्यवचनप्रयोग, असत्यवचनप्रयोग सत्यमृषावचनप्रयोग असत्यामृषावचनप्रयोग, औदारिकशरीरकायप्रयोग, औदारिकमिश्रशरीरका-

---

(૪) અસત્યા મૃષા મનઃ પ્રયોગ (૫) સત્ય વચન (૬) મૃષા વચન (૭) સત્ય મૃષા વચન પ્રયોગ (૮) અસત્યા મૃષા વચન પ્રયોગ (૯) ઔદારિક શરીર પ્રયોગ (૧૦) ઔદારિક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિય શરીર કાય પ્રયોગ (૧૨) વૈક્રિય મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગ (૧૩) કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગ.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં આહારક અને આહારક મિશ્ર પ્રયોગ નથી હોતા, કેમકે તેઓ ચૌદ પૂર્વોના જ્ઞાતા હોતા નથી અને ચૌદ પૂર્વોના જ્ઞાતા થયા સિવાય આહારક શરીર પ્રાપ્ત નથી થતું.

શ્રી ગૌતમસ્વામી—હે ભગવન્! મનુષ્યોમાં કેટલા પ્રકારના પ્રયોગ કહેલા છે?

શ્રી ભગવાન્—હે ગૌતમ! મનુષ્યોમાં પંદર પ્રકારના પ્રયોગ કહેલા છે, તે આ પ્રકારે છે–

(૧) સત્ય મનઃપ્રયોગ (૨) અસત્ય મનઃપ્રયોગ (૩) સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ (૪) અસત્યામૃષા મનઃપ્રયોગ (૫) સત્ય વચન પ્રયોગ (૬) અસત્ય વચન પ્રયોગ (૭) સત્યમૃષા વચન પ્રયોગ (૮) અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગ (૯) ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગ (૧૦) ઔદારિક

व्रचःप्रयोगः, असत्यामृषावचःप्रयोगः, औदारिकशरीरकायप्रयोगः, औदारिकमिश्रशरीरकाय-प्रयोगः, वैक्रियशरीरकायप्रयोगः, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगः, आहारकशरीरकायप्रयोगः, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगः, कार्मणशरीरकायप्रयोगश्च, मनुष्याणां सर्वविधप्रयोगसद्भावात्, 'वाणमंतरजोइसियवेमाणियाणं जहा नेरइयाणं' वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां प्रयोगो यथा नैरयिकाणा मेकादशः पूर्वमुक्त स्तथैव एकादशविधोऽवसेयः ।।सू० २'।

जीवप्रयोगवक्तव्यता

मूलम्—"जीवाणं भंते ! किं सच्चमणप्पओगिणो जाव किं कम्मसरीरकायप्पओगिणो ? जीवा सव्वे वि ताव होज्ज सच्चमणप्पओगिणो वि, जाव वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगिणो वि, कम्मासरीरकायप्पओगिणो वि १३, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य १ अहवेगेय आहारगसरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य आहारगमीसरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य आहारगमीससरीरकायप्पओगिणो य ४, चउभंगो, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीससरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीससरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीससरीरकायप्पओगिणो य ४, एए जीवाणं अट्ठ

यप्रयोग, वैक्रियशरीरकायप्रयोग, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोग, आहारकशरीरकायप्रयोग, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोग, और कार्मणशरीरकायप्रयोग । इस प्रकार मनुष्यों में सभी प्रकार के प्रयोग का संभव हैं ।

वानव्यन्तर देवों, ज्योतिष्क देवों और वैमानिक देवों में नारकों के समान ग्यारह प्रकार का प्रयोग पाया जाता है । उनमें औदारिक, औदारिकमिश्र, आहारक और आहारकमिश्र प्रयोग नहीं होते ।।सू० २।।

મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગ (૧૧) વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગ (૧૨) વૈક્રિય મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ (૧૩) આહારક શરીરકાયપ્રયોગ (૧૪) આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગ અને (૧૫) કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગ આ પ્રકારે મનુષ્યોમાં બધા પ્રકારના પ્રયોગ સભવે છે.

વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષ્ક દેવો અને વૈમાનિક દેવોમાં નારકોના સમાન અગીયાર પ્રકારના પ્રયોગ મળી આવે છે. તેમા ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, આહારક અને આહારક મિશ્ર પ્રયોગ નથી હોતા. ॥ સૂ. ૨ ॥

१, नेरइया णं भंते ! किं सच्चमणप्पओगी जाव किं कम्मासरीरकायप्पओगी ११ ? नेरइया सव्वे वि ताव होज्जा सच्चमणप्पओगी वि, जाव वेउव्वियमीसासरीरकायप्पओगी वि, अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य, एवं असुरकुमारा वि, जाव थणियकुमाराणं, पुढविकाइयाणं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगी ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी, कम्मासरीरकायप्पओगी ? गोयमा ! पुढविकाइया ओरालियसरीरकायप्पओगी वि, ओरालियमीससरीरकायप्पओगी वि, कम्मासरीरकायप्पओगी वि. एवं जाव वणप्फइकाइयाणं, णवरं वाउकाइया वेउव्वियसरीरकायप्पओगी वि, वेउव्वियमीसासरीरकायप्पओगी वि, बेइंदियाणं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगी जाव कम्मासरीरकायप्पओगी ? गोयमा ! बेइंदिया सव्वे वि ताव होज्जा असच्चमोसवइप्पओगी वि ओरालियसरीरकायप्पओगी वि, ओरालियमीससरीरकायप्पओगी वि, अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी वि, अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य, एवं जाव चउरिंदिया वि, पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया, णवरं ओरालियसरीरकायप्पओगी वि, ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी वि, अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी य, अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य, मणूसाणं भंते ! किं सच्चमणप्पओगी जाव किं कम्मासरीरकायप्पओगी ? गोयमा ! मणूसा सव्वे वि ताव होज्जा सच्चमणप्पओगी वि जाव ओरालियसरीरकायप्पओगी वि, वेउव्वियसरीरकायप्पओगी वि, वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगी य, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य २. अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे

य कम्मगसरीरकायप्पओगी य, अहवेगे य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य २, एए अट्ठ भंगा, पत्तेयं, अहमेगे य ओरालियमीससरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य, ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य ४, एवं एए चत्तारि भंगा। अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगीय १, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ४, चत्तारि भंगा, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४, एए चत्तारि भंगा, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ४, चत्तारि भंगा, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरप्पओगी य १, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगेय

आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४, चउरो भंगा, अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ४, चउरो भंगा, एवं चउव्वीसं भंगा" ॥सू० ३॥

छाया–जीवाः खलु भदन्त ! किं सत्यमनःप्रयोगिणो यावत् किं कार्मणशरीरकायप्रयोगिणः ? जीवाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनःप्रयोगिणोऽपि, यावद् वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणोऽपि १३, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एके च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्च आहारक-

जीवप्रयोगवक्तव्यता

शब्दार्थ–(जीवा णं भंते ! किं सच्चमणप्पओगी जाव किं कम्मसरीरकायप्पओगी ?) हे भगवन् ! जीव क्या सत्यमनःप्रयोगी हैं यावत् क्या कार्मणशरीरकायप्रयोगी हैं ? (जीवा सव्वेवि ताव) जीव सभी (होज्ज सच्चमणप्पओगी वि जाव वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगी वि, कम्मसरीरकायप्पओगी वि) सत्यमनःप्रयोगी भी, यावत् वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी, कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी हैं (अहवेगे य) अथवा कोई (आहारगसरीरकायप्पओगी य) एक आहारकशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगमीससरीरकायप्पओगी) अथवा कोई एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगमीससरी-

જીવ પ્રયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(जीवा णं भंते ! किं सच्चमणप्पओगी किं कम्मसरीरकायप्पओगी ?) હે ભગવન્ ! જીવ શું સત્યમન પ્રયોગી છે યાવત્ શું કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (जीवा सव्वे वि ताव) બધા જીવો (होज्ज सच्चमणप्पओगी वि जाव वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगी वि कम्मसरीरकायप्पओगी वि) સત્યમનઃપ્રયોગી યાવત્ વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી પણ, કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ છે (अहवेगे य) અથવા કોઈ (आहारग सरीरकायप्पओगी य) એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगीणो य) અથવા કોઈ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगमीससरीरकायप्पओगी) અથવા કોઇ એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य अहारगमीससरीरकायप्पओगीणो य) અથવા

मिश्रशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एकेचाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, चतु भंङ्गाः, अथवा एकश्चाहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चाहारकशरीकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च२, अथवा एके चाहारकशरीकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एके चाहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, एते जीवानामष्टौ १, नैरयिकाः खलु भदन्त! किं सत्यमनःप्रयोगिणो यावत्-किं कार्मणशरीरकायप्रयोगी ११?, नैरयिकाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनः प्रयोगिणोऽपि यावद् वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि,

---

रकायप्पओगिणो य) अथवा कोई बहुत आहारकमिश्रशरीरकाय प्रयोगी (चउभंगो) चार भंग (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीससरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगीअ) अथवा अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (एए) ये (जीवाणं) जीवों के (अट्ठ) आठ-भंग कहे हैं।

(नेरइया णं भंते! किं सच्चमणप्पओगी जाव कम्मासरीरकायप्पओगी) हे भगवन्! नारक क्या सत्यमनःप्रयोगी हैं, यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगी है? (नेरइया सव्वे वि ताव) नारक सभी (होज्जा) होते हैं (सच्चमणप्पओगी वि)

કોઈ ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી (चउभंगो) ચાર ભંગ (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीससरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક આહારકશરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारग सरीरकायप्पअगी य आहारग मीसासरीरकायप्पओगीणो य) અથવા એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા અનેક આહારક શરીરકાયયોગી અને એક આહારકમિશ્રશરીરકાયયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीससरीरकायप्पओगीणोय) અથવા અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (एए) એ (जीवाणं) જીવોના (अट्ठ) આઠ-ભંગ કહ્યા છે.

(नेरइयाणं भंते! कि सच्चमणप्पओगी जाव कम्मासरीरकायप्पओगी) હે ભગવન્! નારક શું સત્યમનઃપ્રયોગી છે, યાવત્ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી છે? (नेरइया सव्वेवि

अथवा एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च २, एवम् असुरकुमरा अपि, यावत् स्तनितकुमाराः, पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त ! किम् औदारिकशरीरकायप्रयोगिणः, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणः, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणः ? गौतम ! पृथिवीकायिकाः औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, एवं यावद् वनस्पतिकायिकाः, नवरं वायुकायिकाः

सत्यमनप्रयोगी भी (जाव वेउव्वियमीसासरीरकायप्पओगी वि) यावत् वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी।

(एवं असुरकुमारा वि जाव थणियकुमारा णं) इसी प्रकार असुरकुमार भी यावत् स्तनितकुमार

(पुढविकाइया णं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगी ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी, कम्मासरीरकायप्पओगी ?) हे भगवन् ! पृथ्वीकायिक क्या औदारिकशरीरकायप्रयोगी हैं, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी हैं, कार्मणशरीरकायप्रयोगी हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (पुढविकाइया) पृथ्वीकायिक (ओरालियसरीरकायप्पओगी वि, ओरालियमीससरीरकायप्पओगी वि, कम्मासरीरकायप्पओगी वि) औदारिकशरीरकायप्रयोगी भी, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी, कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी (एवं जाव वणप्फइकाइयाणं) इस प्रकार यावत् वनस्पतिकायिक भी (णवरं) विशेष (वाउकइया वेउव्वियसरीरकायप्प-

ताव) નારક બધા (होज्जा) હોય છે (सच्चमणप्पओगी वि) સત્ય મન પ્રયોગી પણ (जाव वेउव्वियमीसासरीरकायप्पओगी वि) યાવત્ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पआगी य) અથવા કોઇ એક કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી પણ (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिगोय) અથવા કોઇ અનેક કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

(एवं असुरकुमारा वि जाव थणियकुमाराणं) એજ પ્રકારે અસુરકુમાર પણ યાવત્ સ્તનિતકુમાર પર્યન્ત જાણવું.

(पुढविकाइयाणं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगी ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी कम्मासरीरकायप्पओगी ?) હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક શું ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગી છે ? ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી છે, કે કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पुढविकाइया) પૃથ્વીકાયિક (ओरालियसरीरकायप्पओगी वि, ओरालियमीससरीरकायप्पओगी वि, कम्मासरीरकायप्पओगी वि) ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ છે ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ છે. (एवं जाव वणप्फइकाईयाणं) એજ પ્રકારે યાવત્ વનસ્પતિકાયિક પણ (णवरं) વિશેષ (वाउकाइया वेउव्वियसरीरकायप्पओगी

वैक्रियशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, द्वीन्द्रियाः खलु भदन्त! किम् औदारिकशरीरकायप्रयोगिणो यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगिणः ? गौतम ! द्वीन्द्रियाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः असत्यमृषावचःप्रयोगिणोऽपि, औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, अथवा एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी अपि, अथवा एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणोऽपि एवं यावच्चतुरिन्द्रिया अपि, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका यथा नैरयिकाः नवरम्–औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगि-

---

ओगी वि, वेउव्विमीसासरीरकायप्पओगी वि) वायुकायिक वैक्रियशरीरकायप्रयोगी भी, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी हैं

(बेइंदिया णं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगी जाव कम्मासरीरकायप्पओगी ?) हे भगवन् ! द्वीन्द्रिय क्या औदारिकशरीरकायप्रयोगी हैं यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगी हैं ? (गोयमा ! बेइंदिया सव्वे वि ताव होज्जा) द्वीन्द्रिय सभी हैं (असच्चामोसवइप्पओगी वि) असत्यामृषावचनप्रयोगी भी (ओरालियसरीरकायप्पओगी वि) औदारिकशरीरकायप्रयोगी भी (ओरालियमीससरीरकाप्पओगी वि) औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी वि) अथवा कोई कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (एवं जाव) इस प्रकार यावत् (चउरिंदिया वि) चौइन्द्रिय भी

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया) पंचेन्द्रिय तिर्यंच नैरयिकों के समान (णवरं) विशेष (ओरालियसरीरकायप्पओगी वि) औदारिकशरीरकाय-

---

वि, वेउव्वियमीसासरीरकायप्पओगी वि) વાયુકાયિક વૈક્રિય શરીરકાયપ્રયોગી પણ, વૈક્રિયમિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી પણ છે

(वेइंदियाणं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगी जाव कम्मासरीरकायप्पओगी ?) હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી છે, યાવત્ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (गोयमा ! वेइंदिया सव्वे वि ताव होज्जा) હે ગૌતમ ! દ્વીન્દ્રિય બધા છે (असच्चामोसवइप्पओगी वि) અસત્યમૃષા વચન પ્રયોગી પણ (ओरालियसरीरकायप्पओगी वि) ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગી પણ (ओरालियमीससरीरकायप्पओगी वि) ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी वि) અથવા કોઈ એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી ચતુરિન્દ્રિય પણ (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા અનેક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (एवं जाव) એ પ્રકારે યાવત્ (चउरिंदिया वि) ચતુરિન્દ્રિય પણ જાણવા.

(पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિક નૈરયિકોના સમાન (नवरं) વિશેષ (ओरालियसरीरकायप्पओगी वि) ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ (अरोलियमीसा-

णोऽपि, अथवा एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगीच, अथवा एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च । मनुष्याः खलु भदन्त ! किं सत्यमनःप्रयोगिणो यावत् किं कार्मणशरीरकायप्रयोगिणः ! गौतम ! मनुष्याः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनःप्रयोगिणोऽपि, यावद् औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि वैक्रियशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्चाहारकशरीरकायप्रयोगी च, अथवा एके चाहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्चाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच, अथवा एकेचाहारकमिश्रशरीरकाय-

---

प्रयोगी भी (ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी वि) औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो च) अथवा कोई अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी

(मणूसा णं भंते ! किं सच्चमणप्पओगी जाव किं कम्मासरीरकायप्पओगी ?) हे भगवन् ! मनुष्य क्या सत्यमनप्रयोगी हैं ? यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगी हैं ? (गोयमा ! मणूसा सव्वे वि ताव) हे गौतम ! मनुष्य सभी (होज्जा) होते हैं (सच्चमणप्पओगी वि) सत्यमनप्रयोगी भी (जाव ओरालियकायप्पओगी वि) यावत् औदारिककायप्रयोगी भी (वेउव्वियसरीरकायप्पओगी वि) वैक्रियशरीरकायप्रयोगी भी (वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगी य) वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमिसासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य

सरीरकायप्पओगी वि) ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી પણ (अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક કર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य कम्मासरीरप्पओगिणो य) અથવા કોઈ અનેક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી

(मणूसाणं भंते ! कि सच्चप्पमणप्पओगी जाव किं कम्मासरीरकायप्पओगी) હે ભગવન્ ! મનુષ્ય શું સત્ય મનઃપ્રયોગી છે ? યાવત્ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી છે ? (गोयमा ! मणूसा सव्वे वि ताव) હે ગૌતમ ! બધા મનુષ્યો (होज्जा) હોય છે (सच्चमणप्पओगी वि) સત્યમન પ્રયોગી પણ (जाव ओरालियकायप्पओगी वि) યાવત્ ઔદારિક કાયપ્રયોગી પણ (वेउव्विय सरीरकायप्पओगी वि) વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગી પણ (वेउव्विय मीससरीरकायप्पओगी य) વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ આહારક શરીર કાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા

प्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च, अथवा एकेच कार्मणशरीकाय-प्रयोगिनश्च २, एते अष्टौ भङ्गाः प्रत्येकम्, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच, आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च २ अथवा एकेचौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारक-मिश्रशरीरकायप्रयोगीच, ३, अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारक शरीरकायप्रयोगिणश्च ४, एवमेते चत्वारो भङ्गाः, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रकायप्रयो-गीच आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच,

---

आहारगसरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई आहारकशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी) अथवा कोई आहारकमिश्रशरीर-कायप्रयोगी (अहवेगे य आहागमीसासरीरकायप्पओगिणो) अथवा कोई अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (एए अट्ठ भंगा) ये आठ भंग (पत्तेयं) प्रत्येक (अहवेगे य ओरालियमीससरीकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य) कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और आहारकशरीरकायप्रयोगी (अह-वेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पकोगिणो य) अथवा एक औदारिकशरीरमिश्रकायप्रयोगी और अनेक आहारकशरीरकाय प्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकाय-प्पओगी य) अथवा कोई अनेक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य

અનેક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક આહારકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगीणो) અથવા કોઈ અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगेकम्माशरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य कम्मग सरीरकायप्पओगीणो य) અથવા કોઈ અનેક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (एए अट्ठभंगा) આ આઠ ભંગ (पत्तेयं) પ્રત્યેકના જાણવા (अहवेगे य ओरालिय मीससरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य) કોઈ એક ઔદારિકમિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને આહારક શરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगीणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિકમિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारग सरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિકમિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને એક આહા-રક શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसा सरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरका-यप्पओगीणो य) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહા-રક શરીરકાય પ્રયોગી (एवं एए चत्तारि भंगा) આ પ્રકારે આ ચાર ભંગ થાય છે.

अहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच ३, अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, चत्वारो भङ्गाः, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एके औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च,

---

आहारगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी (एवं एए चत्तारी भंगा) इस प्रकार ये चार भंग

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमिसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई अनेक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमिसासरीरकायप्पओगीणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (चत्तारि भंगा) ये चार भंग हैं (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोइ एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसा सरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (चत्तारिभंगा) આ ચાર ભંગ છે

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક

कार्मणशरीरकायप्रयोगीच ३, अथवा एके औदारिकमिश्रशरीरकाप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकाय-प्रयोगिणश्च ४, एते चत्वारो भङ्गाः, अथवा एकश्चाहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्र-शरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चाहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकाय-प्रयोगिणश्च २, अथवा एके चाहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एके चाहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, चत्वारो

एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई अनेक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकाय-प्रयोग (अहवेगे ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्प-ओगिणो य) अथवा अनेक औदारिकमिश्रकायप्रयोगी और अनेक कार्मणशरीर-कायप्रयोगी (एए चत्तारि भंगा) ये चार भंग होते हैं।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकाय-प्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्प-ओगिणो य) अथवा एक कोई आहारकशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारक-मिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमी-सासरीरकायप्पओगी य) अथवा अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारकमोसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक आहारकशरीरकाय-प्रयोगी और अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (चत्तारि भंगा) ये चार भंग होते हैं।

ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य ओरालियमीसा सरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे ओरालियमीसा सरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા અનેક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (एए चत्तारि भंगा) આ ચાર ભંગ થાય છે

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारग मीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી, અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા એક કોઈ આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા અનેક આહારકશરીર કાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्प ओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી

भङ्गाः, अथवा एकश्चाहारकशरीरकायप्रयोगी च, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चाहारकशरीरकायप्रयोगी च, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च२, अथवा एके चाहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एके चाहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च, ४, चत्वारो भङ्गाः, अथवा एकश्चाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, कार्मणशरीर-

(अहवेगे आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (चउरो भंगा) ये चार भंग होते हैं।

(अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक आहारकमिश्रशरीरकाययोगी और अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीर-

અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (चत्तारि भंगा) આ ચાર ભંગ થાય છે

(अहवेगे आहारग सरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य) અથવા અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક આહાર શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मा सरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઇ અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઇ અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (चउरो भंगा) આ ચાર ભંગ થાય છે

(अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક આહારકમિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारगमीसा-

कायप्रयोगिणश्च २, अथवा एके चाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एके चाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, चत्वारो भङ्गाः, एवं चतुर्विंशति भङ्गाः सू० ३॥

टीका-अथ जीवादिपदेषु नियत प्रयोगभावं प्ररूपयितुमाह-'जीवा णं भंते ! किं सच्चमणप्पओगिणो जाव किं कम्मासरीरकायप्पओगिणो ?' हे भदन्त ! जीवाः खलु किं सत्यमनःप्रयोगिणो भवन्ति ? यावत् किम् असत्यमनःप्रयोगिणः ? किं वा सत्यमृषामनःप्रयोगिणः ? किम्वा असत्यामृषामनःप्रयोगिणो भवन्ति ? एवं वचःप्रयोगिविषया अपि चत्वारो विकल्पाः ? किंवा औदारिकशरीरकायप्रयोगिणः ? उताहो औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणः ? किंवा वैक्रि-

---

कायप्पओगी य) अथवा कोई अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (चउरो भंगा) ये चार भंग हैं (एवं चउव्वीसं भंगा) इस प्रकार चौवीस भंग हुए।

टीकार्थ-अब समुच्चय जीवों में तथा पृथक्-पृथक् दंडकों में प्रयोगों की प्ररूपणा की जाती है-

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! जीव क्या सत्यमनप्रयोगी हैं अर्थात् क्या सत्यमनोयोग वाले हैं यावत् क्या कार्मणकायप्रयोगी हैं ? अर्थात् क्या सत्यमनप्रयोगी हैं, असत्यमनप्रयोगी हैं, सत्यमृषामनप्रयोगी हैं या असत्यमृषामनप्रयोगी हैं ? इसी प्रकार वचनप्रयोग संबंधी चार भंग भी समझलेना चाहिए। अर्थात् जीव क्या सत्यवचनप्रयोगी हैं, इत्यादि। तथा क्या औदारिकशरीरकायप्रयोगी हैं ? अथवा क्या औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी हैं ? क्या वैक्रिय-

---

सरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક આહારકશરીરપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (चउरो भंगा) આ ચાર ભંગ છે (एवं चउव्वीसं भंगा) એ રીતે ચોવીસ ભંગ થયા.

ટીકાર્થ-હવે સમુચ્ચય જીવોમાં તથા પૃથક્ પૃથક્ દંડકોમાં પ્રયોગોની પ્રરૂપણા કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! જીવ શું સત્યમન પ્રયોગી છે અથવા શું સત્યમનોયોગવાળા છે યાવત શું કાર્મણકાય પ્રયોગી છે ? અર્થાત્ સત્ય મન પ્રયોગી છે, અસત્ય મન પ્રયોગી છે, સત્યમૃષા મન પ્રયોગી છે અગર અસત્યામૃષા મન પ્રયોગી છે ? એજ પ્રકારે વચન પ્રયોગ સંબન્ધી ચાર ભંગ પણ સમજી લેવા જોઈએ અર્થાત્ જીવ શું સત્ય વચન પ્રયોગી છે, વિગેરે તથા શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી છે ? અથવા શું ઔદા-

यशरीरकायप्रयोगिणः ? किंवा वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणः ? उताहो आहारकशरीरकायप्रयोगिणः? किंवा आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणः? किंवा कार्मणशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति? भगवानाह-'जीवा सव्वे वि ताव होज्ज सच्चमणप्पओगी वि जाव वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगी वि, कम्मासरीरकायप्पओगी वि १३' जीवाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनःप्रयोगिणोऽपि यावद्-मृषामनःप्रयोगिप्रभृति वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणोऽपि च त्रयोदशपदव्यपदेश्या भवन्ति १३, इत्येको भङ्गः। तथा च सर्वदैव जीवाः बहव एव सत्यमनःप्रभृतिप्रयोगिणो यावत्कार्मणशरीरकायप्रयोगिणोऽपि उपलभ्यन्ते, तत्रापि नैरयिकादीनां सदैवोपपातोत्तर वैक्रियारम्भसम्भवात् सदैव वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ते जीवाः, वनस्पत्यादीनाञ्च सदैव विग्रहेणान्तरगतावुपलभ्यमानत्वात् ते जीवाः सदैव कार्मणशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति, आहारकशरीरी च कदाचित् सर्वथैव नोपलभ्यते षण्मासान्

शरीरकायप्रयोगी हैं ? क्या वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी हैं ? अथवा क्या आहारकशरीरकायप्रयोगी हैं ? क्या आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी हैं ? अथवा क्या कार्मणशरीरकायप्रयोगी हैं ?

भगवान् उत्तर देते हैं-जीव सभी सत्यमनप्रयोगी भी यावत्-मृषामनप्रयोगी, सत्यमृषामनप्रयोगी, असत्यमृषामनप्रयोगी आदि तथा वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी, कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं, इस प्रकार तेरह पदों के वाच्य होते हैं। इस प्रकार यह एक भंग है। तात्पर्य यह है कि सदैव बहुत-से जीव सत्य मन वगैरह के प्रयोगी यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगी पाये जाते हैं। नारक जीव सदैव उपपात के पश्चात् उत्तर वैक्रिय को आरंभ करते हैं, इस कारण सदैव वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं। वनस्पति आदि के जीव सदैव अन्तराल गति में पाये जाते हैं, अतः वे सदैव कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं।

રિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે? શું વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગી છે? અથવા શું આહારક શરીરકાય પ્રયોગી છે? શું આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે? અથવા શું કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી છે?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-બધા જીવ સત્ય મન પ્રયોગી પણ છે યાવત્-મૃષામન પ્રયોગી, સત્યમૃષા મન પ્રયોગી, અસત્યા. મૃષા મનપ્રયોગી આદિ વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાય-પ્રયોગી પણછે કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, એ પ્રકારે તેર પદોના વાચ્ય થાય છે, આ એક ભંગ છે. તાત્પર્ય આ છે કે સદૈવ ઘણા, બધા જીવ સત્ય મન વિગેરેના પ્રયોગી યાવત્ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી મળી આવે છે. નારક જીવ સદૈવ ઉપપાતના પછી ઉત્તર વૈક્રિયને આરંભ કરે છે, એ કારણે સદૈવ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે. વનસ્પતિ આદિના જીવ સદૈવ અન્તરાલ ગતિમાં મળી આવે છે. તેથી તેઓ સદૈવ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. કિન્તુ આહારકશરીર કયારેક કયારેક બિલકુલ થતાં જ

यावदुत्कर्षेणान्तरसंभवात्, यदापि लभ्यते तदापि जघन्येन एको वा द्वौ वा उत्कर्षेण सहस्र-पृथक्त्वम्, एवञ्च यदा आहारकशरीरकायप्रयोगी, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी चैकोऽपि नोपलभ्यते तदा बहुत्वविशिष्ट त्रयोदशपदात्मक एको भङ्गः पूर्वोक्तत्रयोदशपदानामपि सदैव बहुत्वेनावस्थितत्वात्, यदा पुनरेक आहारकशरीरकायप्रयोगी उपलभ्यते तदा द्वितीयं भङ्गं प्रवक्तुकाम आह-'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगीय १,' अथवा एकश्च जीवः आहारकशरीरकायप्रयोगी च भवति, तेऽपि यदा बहवो लभ्यन्ते तदा तृतीयं भङ्गं वक्ति-'अह-वेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एके च-बहवो जीवा आहारकशरीरकाय-

---

किन्तु आहारकशरीरी कभी-कभी बिल्कुल ही नहीं होते हैं, क्योंकि उनका उत्कृष्ट अन्तर छह मासका हो सकता है, अर्थात् यह संभव है कि छह महीनों तक एक भी आहारकशरीरी जीव न पाया जाय। जब वे पाये भी जाते हैं तो जघन्य एक या दो या तीन होते हैं और उत्कृष्ट सहस्रपृथक्त्व, अर्थात् दो हजार से नौ हजार तक होते हैं। इस प्रकार जब आहारकशरीरकायप्रयोगी और आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी एक भी नहीं पाया जाता तब बहुत जीवों की अपेक्षा तेरह पदों का एक भंग होता है, क्योंकि उक्त तेरहों पदों वाले जीव सदैव बहुत रूपमें रहते हैं।

जब एक आहारकशरीरकायप्रयोगी भी पाया जाता है, तब दूसरा भंग होता है। उसे कहते हैं-अथवा एक आहारककायप्रयोगी। इस प्रकार पूर्वोक्त तेरह पदों के साथ एक आहारकशरीरकायप्रयोगी का पाया जाना दूसरा भंग है।

जब आहारकशरीरकायप्रयोगी बहुत पाये जाते हैं, तब तीसरा भंग होता है, उसके लिए कहा है-अथवा कोई-कोई बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी। तात्पर्य यह है कि पूर्वोक्त तेरह पद वालों के साथ अनेक आहारकशरीकायप्रयो-

---

નથી. કેમકે તેમનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર છ માસનું થઈ શકે છે, અર્થાત્ એ સંભવ છે કે છ મહિના સુધી એક પણ આહારક શરીર જીવ ન મળી શકે. જ્યારે તેઓ મળી પણ આવે છે તો જઘન્ય એક અગર બે અગર ત્રણ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ સહસ્ર પૃથકત્વ, અર્થાત્ બે હજારથી નવ હજાર સુધી થાય છે. એ પ્રકારે જ્યારે આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી એક પણ નથી મળતો ત્યારે ઘણા જીવોની અપેક્ષા તેર પદોનો એક ભંગ થાય છે, કેમકે ઉક્ત તેર પદવાળા જીવ સદૈવ ઘણા રૂપમાં રહે છે.

જ્યારે એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી પણ મળી આવે છે, ત્યારે બીજો ભંગ થાય છે. તેને કહે છે-અથવા એક આહારકકાય પ્રયોગી. એજ પ્રકારે પૂર્વોક્ત તેર પદોની સાથે એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગીનું મળી આવવું બીજો ભંગ છે.

જ્યારે આહારક શરીરકાય પ્રયોગી ઘણા મળી આવે છે, ત્યારે ત્રીજો ભંગ થાય છે, તેને માટે કહ્યું છે-અથવા કોઇ કોઈ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વોક્ત તેર પદવાળાઓની સાથે અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગીઓનું મળી આવવું તે

प्रयोगियश्च भवन्ति ३, एवमेवाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिपदेनापि द्वौ भङ्गौ एकत्व बहुत्व-विशिष्टौ प्रवक्ति-'अहवेगे य आहारगमीससरीरकायप्पओगीय ३' अथवा एकश्च जीव आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति ४, 'अहवेगे य आहारगमीससरीकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके च-बहवः आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ५, 'चउभंगो' इत्येवंरीत्या एकयोगे चत्वारो भङ्गा आहारकशरीरकायप्रयोगविषये संजाताः, आदितः परिगणनेतु त्रयोदशपदात्मकस्यैकस्य प्रथमस्य संमेलनेन पञ्च भवन्ति, एवं द्विकसंयोगेऽपि चतुरो भङ्गान प्ररूपयितुमाह-'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीससरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च-कश्चिज्जीव आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति ६, 'अहवेगेय आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य२' अथवा एकश्च कश्चित् आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ७, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एके च-केचन जीवाः आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी

गियों का पाया जाना तीसरा भंग है।

इसी प्रकार आहारकमिश्रप्रयोगी पद से भी एक और बहुत जीवों की अपेक्षा दो भंग होते हैं, उन्हें कहते हैं-अथवा एक जीव आहारकमिश्रशरीर-कायप्रयोगी होता है। अथवा बहुत जीव आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं। इस प्रकार से चार भंग हुए और यदि सिर्फ तेरह पदों वाले प्रथम भंग को इनके साथ अलग गिन लिया जावे तो पांच भंग हो जाते हैं। (५)

अब द्विक संयोगी चार भंगों की प्ररूपणा करते हैं-अथवा एक आहारक-शरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (६) अथवा एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (७) अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (८)

ત્રીજો ભંગ છે

એજ પ્રકારે આહારક મિશ્ર પ્રયોગી પદથી પણ એક અને ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ બે ભંગ બને છે, તે બતાવવા કહે છે-અથવા એક જીવ આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી બને છે. અથવા ઘણા જીવો આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે એ રીતે આ ચાર ભંગ થયા અને જો કેવળ તેર પદોવાળા પ્રથમ ભગને આમની સાથે અલગ ગણી લેવાયતો પાંચ પાચ ભંગ થઈ જાય છે (૫)

હવે દ્વિક સંયોગી ચાર ભંગોની પ્રરૂપણા કરે છે-અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૬) અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૭) અથવા અનેક આહારક શરીર કાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૮) અથવા અનેક આહારક

च ८, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके च-केचन जीवा आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ९ इति भावः, 'एए जीवाणं अट्ठ १' एते पूर्वोक्ताः जीवानामष्टौ भङ्गाः प्रतिपादिताः सर्वसंख्यया तु प्रथम भङ्गमेलनेन जीवपदे नवभङ्गाः सम्पन्नाः, गौतमः पृच्छति- 'नेरइयाणं भंते ! किं सच्चमणप्पओगी जाव किं कम्मसरीरकायप्पओगी ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु किं सत्यमनः प्रयोगिणो भवन्ति ? यावत्-किं मृषामनः प्रभृतिप्रयोगिणो भवन्ति ? इत्यादिरीत्या तदन्तिममाह-किं कार्मणशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ११, ? नैरयिकेषु सत्यमनः प्रयोगी प्रभृति वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिपर्यन्तानि सदैव बहुत्वविशिष्टानि दशपदानि अवस्थितानि, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च नैरयिकः कदाचिदेकोऽपि नोपलभ्यते, द्वादशमौहूर्त्तिकगत्युपपातविरहकालसद्भावात्, यदापि लभ्यते तदापि जघन्येन एको वा द्वौ वा, उत्कर्षेणासंख्येया भवन्ति, एवञ्च यदा एकोऽपि कार्मणशरीरकायप्रयोगी नैवोपलभ्यते

अथवा अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और अनेक आहारकमिश्र शरीरकायप्रयोगी (९)। ये जीवों के आठ भंग निरूपित किये गये, इनमें प्रथम भंग को मिलाने से भंगों की संख्या नौ होती है।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! नारक जीव क्या सत्यमनप्रयोगी होते हैं ? यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं ?

नारकों में सत्यमनप्रयोगी से लेकर वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी पर्यन्त सदैव बहुत्वविशिष्ट दश पद पाये जाते हैं, किन्तु कार्मणशरीरकायप्रयोगी नारक कभी-कभी एक भी नहीं पाया जाता, क्योंकि नरकगति के उपपात का विरह बारह मुहूर्त्त का कहा गया है। जब कार्मणशरीरकायप्रयोगी नारक पाये जाते हैं तब जघन्य एक या दो और उत्कृष्ट असंख्यात पाये जाते हैं। इस प्रकार जब एक भी कार्मणशरीरकायप्रयोगी नहीं पाया जाता तब प्रथम भंग होता है

શરીરકાય પ્રયોગી અને અનેક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૯) આ જીવોના આઠ ભંગ નિરૂપિત કરાયેલા છે. તેમાં પ્રથમ ભંગને મેળવવાથી ભંગોની સંખ્યા નવ થાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! નારક જીવ શું સત્યમન પ્રયોગી હોય છે ? યાવત્ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે ?

નારકોમાં સત્યમન પ્રયોગીથી લઈને વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પર્યન્ત સદૈવ બહુત્વ વિશિષ્ટ દશ પદ મળે છે, પણ કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી નારક કયારેક ક્યારેક એક પણ નથી મળતા, કેમકે નારકગતિના ઉપપાતનો વિરહ બાર મુહૂર્ત કહેલો છે જ્યારે કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી નારક મળી આવે છે. ત્યારે જઘન્ય એક કે બે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત મળી આવે છે. એ પ્રકારે જ્યારે એક પણ કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી નથી મળી આવતા

तदा प्रथमो भङ्गो वक्ष्यमाणरूपः, यदा पुनरेकः कार्मणशरीरकायप्रयोगी उपलभ्यते तदा वक्ष्यमाणो द्वितीयो भङ्गः, यदा पुनः बहवो भवन्ति तदा तृतीयो भङ्ग इत्यभिप्रायेण भगवानाह– 'नेरइया सव्वे वि ताव होज्जा सच्चमणप्पओगी वि' नैरयिकाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनः प्रयोगिणोऽपि, 'जाव वेउव्वियमीसासरीकायप्पओगी वि' यावत्–असत्यमनः प्रयोगिणः २, सत्यमृषामनः प्रयोगिणः ३, इत्यादिरीत्या तदन्तिममाह–वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, 'अहवेगे य कम्मसरीरकायप्पओगी य १; अथवा एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति जीवो नैरयिकः, 'अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एके च–केचन जीवाः कार्मणशरीकायप्रयोगिणश्च भवन्ति, 'एवं असुरकुमारा वि' एवम्–नैरयिका इव असुरकुमारा अपि अवसेयाः, तथा–चासुरकुमारा अपि सत्यमनःप्रयोगिणश्च, मृषामनः प्रभृतिप्रयोगिणो यावद्–वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगी अथवा एके च–केचन असुरकुमाराः कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्तीति

जिसका स्वरूप आगे कहा जायगा। जब एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी पाया जाता है तब आगे कहा जाने वाला दूसरा भंग होता है। जब बहुत पाये जाते हैं तब तीसरा भंग होता है। इस अभिप्राय से भगवान् कहते हैं–नारक सभी सत्यमनप्रयोगी भी होते हैं, असत्यमनप्रयोगी भी होते हैं, सत्यमृषामनप्रयोगी भी होते हैं, इत्यादिरूप से अन्तिम कहते हैं वैक्रियमिश्र शरीरकायप्रयोगी भी होते हैं।

अथवा कोई एक नारक कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी होता है, कोई अनेक नारक कार्मणशरीरकाय प्रयोगी भी होते हैं।

नारकों के समान असुरकुमारों को भी समझलेना चाहिए। इस प्रकार असुरअकुमार भी अनेक सत्यमनप्रयोगी, असत्य मनप्रयोगी आदि यावत् वैक्रियमिश्रशरीरकाय प्रयोगी भी होते हैं। कोई एक कार्मण शरीरकायप्रयोगी,

---

ત્યારે પ્રથમ ભંગ થાય છે. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. જ્યારે એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી મળી આવે છે ત્યારે આગળ કહેવાશે તે બીજો ભંગ થાય છે. જ્યારે ઘણા મળી આવે છે. ત્યારે ત્રીજો ભગ થાય છે. એ અભિપ્રાયથી ભગવાન્ કહે છે–નારક બધા સત્યમન પ્રયોગી પણ હોય છે, અસત્યમન પ્રયોગીપણ હોય છે. સત્ય મૃષામન પ્રયોગીપણ હોય છે. વિગેરે રૂપથી અન્તિમ કહે છે–વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

અથવા કોઈ એક નારક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, કોઈ અનેક નારક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

નારકોની સમાન અસુરકુમારોને પણ સમજી લેવા જોઈએ. એ પ્રકારે અસુરકુમાર પણ અનેક સત્ય મન પ્રયોગી, અસત્ય મન પ્રયોગી આદિ યાવત્ વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે કોઈ એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી કોઈ ઘણા બધા અસુરકુમાર કાર્મણ

भावः । 'जाव थणियकुमाराणं' यावत्–नागकुमाराः, सुवर्णकुमाराः, अग्निकुमाराः, विद्युत्कुमाराः, उदधिकुमाराः, द्वीपकुमाराः, दिक्कुमाराः, पवनकुमाराः, स्तनितकुमारा, अपि अवसेयाः, गौतमः पृच्छति–'पुढविकाइया णं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगिणो' हे भदन्त ! पृथिवीकायिकाः खलु किम् औदारिकशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ? किंवा–ओरालियमीसासरीकायप्पओगिणो ?' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ? किंवा 'कम्मासरीरकायप्पओगिणो ?' कार्मणशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ?' भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पुढविकाइया ओरालियसरीरकायप्पओगिणो वि' पृथिवीकायिका औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, 'ओरालियमीसासरीकायप्पओगिणो वि' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति ? 'कम्मासरीरकायप्पओगिणो वि' कार्मणशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, 'एवं जाव वणप्फइकाइयाणं' एवम्–पृथिवीकाइका इव यावत्–अप्कायिकाः, तेजस्कायिकाः, वायुकायिकाः, वनस्पतिकायिकाश्चापि प्रतिपादनीयाः 'णवरं वाउकाइया वेउव्विय-

---

कोई बहुत से असुरकुमार कार्मणशरीरकाय प्रयोगी भी होते हैं। इसी प्रकार नागकुमार, सुवर्णकुमार, अग्निकुमार विद्युत्कुमार, उदधिकुमार, द्वीपकुमार, दिक्कुमार, पवनकुमार और स्तनितकुमार भी जानने चाहिए।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–भगवन् ! पृथ्वीकायिक क्या औदारिकशरीर कायप्रयोगी होते हैं ? अथवा क्या औदारिक मिश्र शरीरकायप्रयोगी होते हैं ? क्या कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं ?

भगवान् उत्तर देते हैं–गौतम ! पृथ्वीकायिक जीव औदारिक शरीरकायप्रयोगी भी होते हैं, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं, कार्मणशरीर कायप्रयोगी भी होते हैं।

पृथ्वीकायिकों के समान अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक भी समझ लेने चाहिए। विशेषता यह है कि वायुकायिक वैक्रिय-

---

શરીરકાય પ્રયોગી, પણ હોય છે. એજ પ્રકારે નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર. દિકકુમાર, પવનકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર પણ જાણવા.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે ? અથવા શું ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે ? શું કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે ?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાયિક જીવ ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી પણ હોય છે, કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે

પૃથ્વીકાયિકોની સમાન અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક પણ સમજી લેવા જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે વાયુકાયિક વૈક્રિય શરીરકાયપ્રયોગી પણ હોય

सरीरकायप्पओगी वि' नवरं-विशेषस्तु-वायुकायिकाः वैक्रियशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, 'वेउव्वियमीसासरीरकाप्पओगी वि' वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति तथाच पृथिव्यप्तेजो वायुवनस्पतिकायिकेषु औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणोऽपि सदा बहव एवोपलभ्यन्ते, इति पदत्रय बहुत्वरूपः प्रत्येकमेक एव भङ्गः, वायुकायिकेषु औदारिकद्विक वैक्रिय द्विककार्मणशरीरलक्षणपदपञ्चकबहुत्वात्मको भङ्ग एकः, तेषु वैक्रियशरीरिणां वैक्रियमिश्रशरीरिणाञ्च सदैव बहुत्वेनोपलभ्यमानत्वात्, इत्यर्थः, गौतमः पृच्छति-'बेइंदियाणं भंते ! किं ओरालियसरीरकायप्पओगी ?' हे भदन्त ! द्वीन्द्रियाः खलु किम् औदारिकशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ? यावत्-किंवा औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ? किंवा तत्प्रभृति कार्मणशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'बेइंदिया सव्वे वि ताव

शरीरकायप्रयोगी भी हो होते हैं और वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं। इस प्रकार पृथ्वीकायिकों में, अप्कायिकों में, तेजस्कायिकों में और वनस्पतिकायिकों में औदारिकशरीरकायप्रयोगी, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी तथा कार्मणशरीरकायप्रयोगी सदैव बहुत संख्या में पाये जाते हैं अतएव यह तीनों पद बहुवचनान्त हैं। यह एक भंग है। वायुकायिकों में औदारिकद्विक (औदारिक और औदारिकमिश्र) वैक्रिय द्विक (वैक्रिय और वैक्रियमिश्र) तथा कार्मण शरीर इन पांचो का बहुत्व रूप एक भंग होता है, क्योंकि वायुकायिकों में वैक्रियशरीरी और वैक्रियमिश्रशरीरी सदैव बहुत रूप में पाये जाते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! द्वीन्द्रिय जीव क्या औदारिकशरीरकायप्रयोगी होते हैं ? यावत् क्या औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं ? अथवा क्या तत्प्रभृति कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! सभी द्वीन्द्रिय असत्यमृषावचनप्रयोगी होते हैं, वे न

છે અને વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. એ પ્રકારે પૃથ્વીકાયિકોમા અપ્કાકોમાં, તેજસ્કાયિકોમાં અને વનસ્પતિકાયિકોમાં, ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગી ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી તથા કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી સદૈવ ઘણી સંખ્યામાં મળી આવે છે, તેથી જ આ ત્રણ પદ બહુવચનાન્ત છે. આ એક ભંગ છે. વાયુકાયિકોમાં ઔદારિક દ્વિક (ઔદારિક અને ઔદારિક મિશ્ર) વૈક્રિય દ્વિક (વૈક્રિય અને વૈક્રિય મિશ્ર) તથા કાર્મણ શરીર, આ પાચેના બહુત્વ રૂપ એક ભંગ થાય છે, કેમકે વાયુકાયિકોમાં વૈક્રિય શરીર અને વૈક્રિય મિશ્ર શરીર સદૈવ બહુ રૂપમા મળી આવે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! દ્વીન્દ્રિય જીવ શું ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે ? યાવત્ શું ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે ? અથવા શું તત્પ્રભૃતિ કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગી હોય છે ?

होज्जा असच्चमोसवइप्पओगो वि' द्वीन्द्रियाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः असत्यमृषावचःप्रयोगिणोऽपि–न सत्यमृषावचःप्रयोगिणो भवन्ति 'ओरालियसरीरकायप्पओगी वि' औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति 'ओरालियमीससरीरकायप्पओगी वि' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि भवन्ति, इतित्रयात्मको भङ्गः, द्वीन्द्रियेषु अन्तर्मुहूर्तमात्रस्योपपातविरहकालस्य सत्त्वेऽपि औदारिकमिश्रगतस्या-तर्मुहूर्तस्य अतिबृहत्प्रमाणत्वात् तेषु औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणां सर्वदैवोपलभ्यमानत्वात् किन्तु कार्मणशरीरकायप्रयोगी तु कदाचिदेकोऽपि नोपलभ्यते अन्तर्मुहूर्तमात्रोपपातविरहकालस्योक्तत्वात्, यदापि चोपलभ्यते तदापि जघन्येन एको वा द्वौ वा उत्कर्षेणासंख्येया भवन्ति, तस्माद् यदा एकोऽपि कार्मणशरीरकायप्रयोगी नोपलभ्यते तदा उपर्युक्तत्रयाणां प्रथमो भङ्गः, यदा तु एकः कार्मणशरीरी उपलभ्यते तदा एकत्वविशिष्टं द्वितीयं भङ्गं प्रतिपादयितुमाह–

सत्य वचन का प्रयोग करते हैं, न असत्य वचन का प्रयोग करते हैं और न उभयरूप वचन का ही प्रयोग करते हैं। वे औदारिकशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं। इन तीनों का एक भंग है।

द्वीन्द्रिय जीवों में अन्तर्मुहूर्त्त मात्र उपपात का विरहकाल है, मगर औदारिकमिश्रगत का अन्तर्मुहूर्त्त बहुत बडा होता है, अतएव उनमें औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी सदैव पाये जाते हैं, किन्तु कार्मणशरीरकायप्रयोगी कभी–कभी एक भी नहीं पाया जाता, क्योंकि उनके उपपात का विरह अन्तर्मुहूर्त्त कहा गया है। जब वह पाये जाते हैं तो जघन्य एक या दो और उत्कृष्ट असंख्यात पाये जाते हैं। इस प्रकार जब एक भी कार्मणशरीरकायप्रयोगी नहीं पाया जाता तब उक्त तीनों का प्रथम भंग होता है। जब एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी पाया जाता है, तब एकत्वविशिष्ट दूसरा भंग होता है, यह प्रतिपादन करने

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! બધા દ્વીન્દ્રિય અસત્યમૃષા વચન પ્રયોગી હોય છે, તેઓ સત્યવચનનો પ્રયોગ નથી કરતા, તેમજ અસત્ય વચનનો પ્રયોગ પણ નથી કરતા અને ઉભય રૂપ વચનનો પ્રયોગ પણ નથી કરતા. તેઓ ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગી પણ હોય છે, ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી પણ હોય છે. આ ત્રણેનો એક ભંગ છે.

દ્વીન્દ્રિય જીવોમાં અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર ઉપપાતનો વિરહકાલ છે, પણ ઔદારિકમિશ્ર ગતનું અન્તર્મુહૂર્ત ઘણું મોટુ હોય છે, તેથી જ તેઓમાં ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી સદૈવ મળી આવે છે, પણ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી ક્યારેક ક્યારેક એક પણ નથી મળી આવતા, કેમકે તેમના ઉપપાતનો વિરહ અન્તર્મુહૂર્ત કહેલ છે. જો તે મળી આવે છે તો જઘન્ય એક અગર બે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત મળી આવે છે. એ પ્રકારે જ્યારે એક પણ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી નથીમળી આવતા ત્યારે તે ત્રણેનો પ્રથમ ભંગ થાય છે. જ્યારે એક કાર્મણ શરીરકાય મળી આવે છે ત્યારે એકત્વ વિશિષ્ટ બીજો ભંગ થાય છે,

'अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी वि' अथवा एकश्च कश्चिद् द्वीन्द्रियः कार्मणशरीरकायप्रयोगी अपि भवति, अथ बहुत्वविशिष्टं तृतीयं भङ्गं प्रतिपादयितुमाह-'अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य' अथवा एके च-केचन द्वीन्द्रियाः कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति 'एवं जाव चउरिंदिया वि' एवम्-द्वीन्द्रिया इव यावत्-त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया अपि वक्तव्याः 'पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया' पञ्चेन्द्रितिर्यग्योनिका यथा नैरयिकाः प्रतिपादितास्तथा प्रतिपत्तव्याः, किन्तु-'णवरं ओरालियसरीरकायप्पओगी वि' नवरम्-नैरयिकापेक्षया विशेषस्तु औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, एवम्-'ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी वि' औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि पञ्चेन्द्रितिर्यग्योनिका भवन्ति, तथा च वैक्रियशरीरकायप्रयोगि-वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिस्थाने औदारिकशरीरकायप्रयोगी-औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिण वक्तव्याः, एवञ्च सत्यमनःप्रयोगिप्रभृति-असत्यामृषावचःप्रयोगिपर्यन्तमष्टपदानि औदारिकसम्बन्धिपदद्वयमेलनेन दशपदानि बहुत्वविशिष्टानि सदाऽवस्थितानि

के लिए कहते हैं-अथवा कोई एक द्वीन्द्रिय जीव कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी होता है। अब बहुत्वविशिष्ट तीसरे भंग का प्रतिपादन करते हैं-कोई बहुत से द्वीन्द्रिय कार्मणशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं।

द्वीन्द्रिय जीवों के समान त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रय जीवों की वक्तव्यता समझलेनी चाहिए।

पंचेन्द्रिय तिर्यंचों का कथन नारकों के सदृश जानना चाहिए, मगर उनमें विशेषता यह है कि वे औदारिकशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं और औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं। अतएव इसको वैक्रियशरीरकायप्रयोगी और वैक्रियमिश्रशरीरकायोगी के साथ साथ औदारिकशरीरकायप्रयोगी और औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी कहना चाहिए। इस प्रकार चार तरह के मनप्रयोग और चार तरह के वचनप्रयोग, तथा वैक्रिय और वैक्रियमिश्र इसके साथ औदारिक और औदारिकमिश्र, इन दो पदों को मिलाने से बारह पद सदैव

એ પ્રતિપાદન કરવાને માટે કહે છે-અથવા કોઈ એક દ્વીન્દ્રિય જીવ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ થાય છે. હવે બહુત્વ વિશિષ્ટ ત્રીજા ભંગનું પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈ ઘણા બે ઇન્દ્રિય કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે.

દ્વીન્દ્રિય જીવની સમાન ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોની વક્તવ્યતા પણ સમજવી જોઈએ.

પચેન્દ્રિય તિર્યંચોનુ કથન નારકોના સદૃશ જાણવું જોઈએ પણ તેમાં વિશેષતા એ છે કે તેઓ ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે અને ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. તેથી જ તેમને વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગી અને વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગની સાથે સાથે ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઔદારિક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી કહેવા જોઈએ. એ પ્રકારે ચાર પ્રકારના મનઃપ્રયોગ અને ચાર પ્રકારના વચનપ્રયોગ તથા

भवन्ति, कार्मणशरीरकायप्रयोगी तु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेषु कदाचिदेकोऽपि नोपलभ्यते, अन्तर्मुहूर्तप्रमाणोपपातविरहकालसद्भावात्. तस्माद् यदा एकोऽपि कार्मणशरीरकायप्रयोगी नोपलभ्यते तदा प्रथमो भङ्गः पूर्वोक्तरूपो वोध्यः, यदा तु एक उपलभ्यते तदा द्वितीयं भङ्गं प्रतिपादयितुमाह–'अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगी य' अथवा–एश्च–कश्चित्पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः कार्मणसरीरकायप्रयोगी च भवति, यदा पुन र्वहव उपलभ्यन्ते तदा तृतीयं भङ्गं प्रतिपादयितुमाह–'अहवेगे य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य' अथवा एके च केचन पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकाः कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति, गौतमः पृच्छति–'मणूसा णं भंते ! किं सच्चमणप्पओगी जाव किं कम्मासरीरकायप्पओगी ?' हे भदन्त ! मनुष्याः खलु किं सत्यमनःप्रयोगिणो भवन्ति ? यावत्–किंवा मृषामनःप्रयोगिणो भवन्ति ? इत्यादि यावत्–किंवा कार्मणशरीरकायप्रयोगिणो भवन्ति ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'मणूसा सव्वे वि ताव होज्जा सच्चमणप्पओगी वि' मनुष्याः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनःप्रयोगिणोऽपि,

---

बहुत रूपमें पाये जाते हैं। कार्मणशरीरकायप्रयोगी पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में कभी एक भी नहीं पाया जाता, क्योंकि उनके उपपात का विरहकाल अन्तर्मुहूर्त्त प्रमाण कहा गया है। इस प्रकार जब एक भी कार्मणशरीरकायप्रयोगी नहीं होता तब पूर्वोक्त पहला भंग होता है जब कार्मणशरीरकायप्रयोगी एक होता है तब दूसरा भंग होता है जो इस प्रकार है–कोई एक पंचेन्द्रिय तिर्यंच कार्मणशरीरकाययोगी भी होता है। जब कार्मणशरीरकाययोगी बहुत होते हैं तब तीसरा भंग होता है–अथवा बहुत–से पंचेन्द्रिय तिर्यंच कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं–हे भगवन् ! मनुष्य क्या सत्यमनप्रयोगी होते हैं? यावत् क्या कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! सब मनुष्य सत्यमनप्रयोगी भी होते हैं यावत् औदा-

---

वैक्रिय अने वैक्रिय मिश्र ए दशनी साथे औदारिक अने औदारिक मिश्र आ बे पदोने भेळवता बार पद सदैव बहु रूपमां मळी आवे छे. कार्मण शरीरकाय प्रयोगी पंचेन्द्रिय तिर्यंचोमां कयारेक एक पण नथी मळता, केमके तेमना उपपातनो विरहकाळ अन्तर्मुहूर्त प्रमाण कहेल छे ए प्रकारे ज्यारे एक पण कार्मण शरीरकाय प्रयोगी नथी होता त्यारे पूर्वोक्त पहेलो भंग होय छे. ज्यारे कार्मण शरीरकाय प्रयोगी एक होय छे त्यारे बीजो भंग थाय छे जे आ प्रकारे छे–कोई एक पंचेन्द्रिय तिर्यंच कार्मण शरीरकाय योगी पण थाय छे. ज्यारे कार्मण शरीर काययोगी घणा होय छे, त्यारे त्रीजो भंग थाय छे–अथवा घणा पंचेन्द्रिय तिर्यंच कार्मण शरीर कायप्रयोगी होय छे.

श्री गौतमस्वामी–हे भगवन् ! मनुष्य शुं सत्य मनःप्रयोगी होय छे ? यावत् शुं कार्मण शरीरकाय प्रयोगी होय छे ?

श्री भगवान्–हे गौतम ! बधा मनुष्य सत्य मनप्रयोगी पण होय छे, यावत् औदा-

'जाव ओरालियसरीरकायप्पओगी वि' यावत्-मनश्चतुष्टयवचश्चतुष्टयप्रयोगिणोऽपि, औदारिकशरीरकायप्रयोगिणोऽपि, 'वेउव्वियसरीरकायप्पओगी वि' वैक्रियशरीरकायप्रयोगिणोऽपि 'वेउव्वियमीससरीरकायप्पओगी य' वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणोऽपि च भवन्ति, तथाच मनुष्येषु मनश्चतुष्टयवचश्चतुष्टय-औदारिकवैक्रियद्विकरूपाणि एकादश पदानि सदैव बहुत्वविशिष्टानि उपलभ्यन्ते, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगित्वञ्च मनुष्याणां विद्याधरापेक्षया बोध्यम्, तथा चोक्तम्-

'मनुष्याः वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगिणः, सदैव विद्याधरादीनां विकुर्वणाभावादिति, किन्तु-औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी कार्मणशरीरकायप्रयोगी च मनुष्येषु सर्वथा कदाचिद् नोपलभ्यते द्वादशमुहूर्तप्रमाणोपपातविरहकालसद्भावाद्, आहारकशरीरकायप्रयोगी, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कदाचित्कः पूर्वमेव प्रतिपादितः, तस्माद् औदारिकमिश्रादि

रिकशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं, अर्थात् मनुष्य चारों प्रकार के मनप्रयोगी, चारों प्रकार के वचनप्रयोगी और औदारिकशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं। वे वैक्रियशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगी भी होते हैं। इस प्रकार मनुष्यों में मन के चारों प्रयोग, वचन के चारों प्रयोग, औदारिक और वैक्रियद्विक, ये ग्यारह पद सदैव बहुत रूपमें पाये जाते हैं। मनुष्यों में वैक्रियमिश्रशरीरकाययोग विद्याधरों की अपेक्षा से समझना चाहिए। कहा भी है-मनुष्य वैक्रियमिश्रशरीरप्रयोग वाले होते हैं, क्योंकि विद्याधर आदि सदैव विक्रिया करते रहते हैं। किन्तु औदारिकमिश्रशरीरकाययोगी और कार्मणशरीरकाययोगी मनुष्यों में कभी बिलकुल नहीं होते हैं, क्योंकि मनुष्यों के उपपात का विरहकाल बारह मुहूर्त्त का कहा गया है। आहारकशरीरकाययोगी और आहारकमिश्रशरीरकाययोगी कभी-कभी होते हैं, यह पहले ही कहा जा चुका

રિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે, અર્થાત્ મનુષ્ય ચારે પ્રકારના મનપ્રયોગી, ચારે પ્રકારના વચન પ્રયોગી અને ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. તેઓ વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી પણ હોય છે. એ પ્રકારે મનુષ્યોમાં મનના ચારે પ્રયોગ, વચનના ચારે પ્રયોગ ઔદારિક અને વૈક્રિય દ્વિક, આ અગીયાર પદ સદૈવ બહુરૂપમાં મળી આવે છે. મનુષ્યોમાં વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી વિદ્યાધરોની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ.

કહ્યું પણ છે-મનુષ્ય વૈક્રિય મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગવાળા હોય છે, કેમકે વિદ્યાધર આદિ સદૈવ વિક્રિયા કરતા રહે છે પણ ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને કાર્મણ શરીરકાય યોગી માણસોમાં ક્યારેય બિલકુલ નથી હોતા, કેમકે મનુષ્યોના ઉપપાતનો વિરહકાલ બાર મુહૂર્તનો કહેલો છે. આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી ક્યારેક ક્યારેક હોય છે. એ પહેલા જ કહેલું છે. તેથી જ ઔદારિક મિશ્ર

चतुर्णामभावे उपर्युक्तैकादशपदानां बहुत्वविशिष्टानामेको भङ्गः प्ररूपितः, अथौदारिकमिश्र-पदेन एकत्वबहुत्वाभ्यां द्वौ भङ्गौ, तथैव आहारकपदेन द्वौ भङ्गौ भवतः, आहारकमिश्रपदेन द्वौ भङ्गौ, कार्मणपदेन च द्वौ भङ्गौ भवत इत्येकैकसंयोगे अष्टौ भङ्गान् प्ररूपयितुमाह—'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चिन्मनुष्य औदारिकशरीरकायप्रयोगी च भवति १, अथवा एके च-केचन मनुष्या औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य आहारगसरीरकाय-प्पओगी य' अथवा एकश्च कश्चिन्मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एके च-केचन मनुष्या आहारकशरीरकाय-प्रयोगिणश्च भवन्ति २, '४' 'अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य' अथवा एकश्च-कश्चिन्मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य आहारगमीसासरीर-कायप्पओगिणो य २' अथवा एके च-केचन मनुष्या आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च

है। अतएव औदारिकमिश्र आदि चार प्रयोगों का अभाव होने पर उपर्युक्त ग्यारह प्रयोगों वाले बहुत जीवों का पाया जाना, यह प्रथम भंग है। औदारि-कमिश्र प्रयोग वाले एक जीव का पाया जाना दूसरा भंग है और बहुत जीवों का पाया जाना तीसरा भंग है। इसी प्रकार आहारकप्रयोग को लेकर दो भंग होते हैं, आहारकमिश्र प्रयोग से भी दो भंग होते हैं और कार्मणप्रयोग की अपेक्षा से भी दो भंग होते हैं। इस प्रकार एक-एक का संयोग करने पर आठ भंग होते हैं, जिनकी प्ररूपणा की जाती है—

अथवा एक कोई मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, अथवा कोई बहुत मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं २, अथवा कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, अथवा कोई बहुत मनुष्य आहारक-शरीरकायप्रयोगी होते हैं २, (४), अथवा कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीर-

---

આદિ ચાર પ્રયોગોનો અભાવ થતા ઉપર્યુક્ત અગીયાર પ્રયોગોવાળા ઘણા જીવોનું મળી આવવું આ પ્રથમ ભંગ છે. ઔદારિક મિશ્ર પ્રયોગવાળા એક જીવનું મળી આવવું બીજો ભંગ છે અને ઘણા જીવોનું મળી આવવું ત્રીજો ભંગ છે. એજ પ્રકારે આહારક પ્રયોગને લઈને બે ભંગ થાય છે, આહારક મિશ્ર પ્રયોગથી પણ બે ભંગ થાય છે, અને કાર્મણ પ્રયોગની અપેક્ષાએ પણ બે ભંગ થાય છે એ પ્રકારે એક એકનો સંયોગ કરવાથી આઠ ભંગ બને છે, તેમની પ્રરૂપણા કરાય છે

અથવા એક કોઈ મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે, (૧) અથવા કોઈ ઘણા મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે, (૨) અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે (૩) અથવા કોઈ ઘણા મનુષ્ય આહારક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૪) અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે

भवन्ति २ '६' 'अहवेगे य कम्मगसरीरकायप्पओगी य' अथवा एकश्च–कश्चिन्मनुष्यः कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एके च–केचन मनुष्याः कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २ '८' 'एते अट्ठ भंगा पत्तेयं' एते–उपर्युक्ता अष्टौ भङ्गाः प्रत्येकसंयोगे भवन्ति,

अथ मनुष्याणां द्विकसंयोगे चतुर्विंशति भङ्गान् प्ररूपयितुमाह–'अहवेगे य ओरालियमीससरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च–कश्चिन्मनुष्यः औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, आहारकशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च–कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एकश्च–कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च भवति ३,

कायप्रयोगी होता है, अथवा अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं २,(६) अथवा कोइ एक मनुष्यकार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है, अथवा बहुत मनुष्यकार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं २,(८) ये आठ भंग एक–एक की अपेक्षा से हैं।

अब मनुष्यों में द्विक संयोगी (दो–दो के संयोग से होने वाले) चौवीस भंगों की प्ररूपणा की जाती है–

अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है (१)।

अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकाप्रयोगी और बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं (२)।

अथवा कोई अनेक औदारिकमिश्रशरीरकाययोगी और एक आहारकशरी-

(૫) અથવા ઘણા મનુષ્યો આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે (૬) અથવા કોઈ એક મનુષ્ય કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી થાય છે, (૭) અથવા ઘણા મનુષ્ય કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૮) આ આઠ ભગ એક એકની અપેક્ષાએ છે.

હવે માણસમાં દ્વિક સયોગી (બે બેના સંયોગથી થનારા) ચોવીસ ભંગોની પ્રરૂપણા કરાય છે

અથવા કોઇ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૧)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને બહુ આહારક શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઇ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક શરીરકાય

'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, 'एवं एए चत्तारि भंगा' एवम्-उपर्युक्तरीत्या एते-पूर्वोक्ताश्चत्वारो भङ्गाः प्रतिपादिताः 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च-कश्चित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एके च-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके च-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, एकस्यापि मनुष्यस्य तथा-

---

रकाययोगी (३)।

अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकाययोगी और बहुत आहारकशरीरकाययोगी (४)। ये चार भंग हैं।

अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीकायप्रयोगी (१)।

अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (२)।

अथवा कोई बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (३)।

अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत आहारकमिश्र-

પ્રયોગી (૩)

અથવા ઘણુા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણુા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી આ ચાર ભંગ છે.

અથવા કોઇ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી છે અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી છે, અને ઘણુા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઈ ઘણુા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી

અથવા ઘણુા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણુા આહારક મિશ્ર શરીર

विध व्यापारात्मकप्रयोगवहुत्वविशिष्टद्वयशालित्व संभवात्, 'चत्तारि भंगा' एते प्रदर्शिता श्चत्वारो भङ्गा अवसेयाः, 'अहवेगे य ओरालिमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य १' एकश्च–कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति१, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य२,' अथवा एकश्च–कश्चित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एकश्च केचित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च कश्चिद् भवति ३, 'अहवेगे ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके केचिद् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्चभवन्ति४, 'एए चत्तारि भंगा' एते चत्वारो भङ्गाः प्रतिपादिताः, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च–कश्चित् आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्प-

---

शरीरकायप्रयोगी (४)। ये चार भग समझने चाहिए।

अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (१)।

अथवा कोई एक औदारिकशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (२)।

अथवा कोई बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगो और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (३)।

अथवा कोई बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीकायप्रयोगी (४)। ये चार भंग हुए।

अथवा कोई एक आहाकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (१)।

કાય પ્રયોગી (૪) આ ચાર ભંગ સમજવા જોઈએ.

અથવા કોઇ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી. (૧)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઇ ઘણા ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

અથવા ઘણા ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાય પ્રયોગી (૪) આ ચાર ભંગ થયા.

અથવા કોઇ એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીર કાય પ્રયોગી (૧)

ओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चिद् आहारकशरीर-कायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य आहारगसरीर-कायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एके च केचित् आहारक-शरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके च-केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, 'चत्तारि भंगा' एते चत्वारो भङ्गाः सम्पन्नाः, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीर-कायप्पओगी य १' अथवा एकश्च-कश्चिद् आहारकशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकाय-प्रयोगी च भवति, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चिद् आहारकशरीरकायप्रयोगी च, केचन कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एके च केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च

अथवा एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (२)।

अथवा बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (३)।

अथवा बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (४)। ये चार भंग हुए।

अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (१)।

अथवा एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी(२)।

अथवा कोई बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरिरकायप्रयोगी (३)।

अथवा कोइ बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकाय-

અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

અથવા ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૪) આ ચાર ભંગ થયા.

અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

અથવા એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

અથવા કોઇ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

અથવા કોઇ ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી

भवति ३, 'अहवेगे य आहारगसरीरप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके च-केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, 'चउरो भंगा' एते चत्वारो भङ्गाः सम्पन्नाः, 'अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च-कश्चित् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कर्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चित् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एके च-केचन कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एके च-केचन आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कश्चित् कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एके च-केचन आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, 'चउरो भंगा, एवं चउव्वीसं भंगा' एते चत्वारो भङ्गाः, सम्पन्नाः, एवम्-उक्तरीत्या चतुर्विंशति भङ्गाः संभवन्ति, तथा

प्रयोगी (४) ये चार भंग हुए।

अथवा कोई एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकाकायप्रयोगी होता है (१)।

अथवा कोई एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं (२)।

अथवा कोई बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं (३)।

अथवा कोई बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत से कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं (४) ये चार भंग सम्पन्न हुए।

उसी प्रकार से चौवीस भंग सम्पन्न हुए। द्विकसंयोग में एकवचन और

(૪) આ ચાર ભંગ થયા.

અથવા કોઈ એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. (૧)

અથવા કોઈ એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. (૨)

અથવા કોઇ ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણ-શરીર કાય-પ્રયોગી હોય છે (૩)

અથવા ઘણા બધા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને અને ઘણા બધા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૪) આ ચાર ભગ સપન્ન થયા.

ઉક્ત પ્રકારથી ચોવીસ ભંગ સંપન્ન થયા. દ્વિક સંયોગમાં એકવચન અને બહુ-

च द्विकसंयोगे प्रत्येकमेकत्वबहुत्वाभ्या मौदारिकमिश्राहारकपदयोश्चत्वारो भङ्गाः, तथा औदारिकमिश्राहारकमिश्रपदयोश्चत्वारः, एवम् औदारिकमिश्रकार्मणयोश्चत्वारः, एवम् आहार-काहारकमिश्रयोश्चत्वारः, तथैवाहारककार्मणयोश्चत्वारः, आहारकमिश्रकार्मणपदयोश्च चत्वारो भङ्गा भवन्ति, इति सर्वसंमेलनेन द्विकसंयोगे चतुर्विंशति भङ्गा अवसेयः ।

मूलम्—'अहवेगे य ओरालियमीससरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य ओरालियमीसगसरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीससरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य ओरालियामीसगसरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ४, अहवेगे य ओरलियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगीणो य ५, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसारीरकायप्पओगिगणो य ६, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसालरीरकायप्पओगी य ७, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ८, एए अट्ठभंगा, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहा-

---

बहुवचन से औदारिकमिश्र और आहारक के चार भंग, औदारिकमिश्र और आहारकमिश्र पदों के चार भंग, इसी प्रकार औदारिकमिश्र और कार्मण के चार, आहारक तथा आहारकमिश्र के चार, आहारक और कार्मण के चार और और आहारकमिश्र तथा कार्मण के चार भंग होते हैं। इन सबको मिला देने पर द्विकसंयोगी भंग चौवीस समझने चाहिए।

વચનથી ઔદારિક મિશ્ર અને આહારકના ચાર ભંગ, ઔદારિક મિશ્ર અને આહારક મિશ્ર પદોથી ચાર ભંગ, એ પ્રકારે ઔદારિક મિશ્ર અને કાર્મણના ચાર આહારક તથા આહારક મિશ્રના ચાર, આહારક અને કાર્મણના ચાર અને આહારક મિશ્ર તથા કાર્મણના ચાર ભગ થાય છે. એ બધાને મેળવી દેવાથી દ્વિક સંયોગી ભંગ ચોવીસ સમજવા જોઈએ.

रगसरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकयप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ४, अहवेगे य ओरालियमीसा सरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य ५, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीकायप्पओगिणो य ६, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगी य ७, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ८, । अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य १, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य २, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ४, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य ५, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पगिणो य६ अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पप्पओगी य ७, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओ-

गिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ८, अहवेगे य आहारगसरीर-कायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्प-ओगी य १, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसा-सरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २,अहवेगे य आहा रगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मा-सरीरकायप्पओगिणो य ३, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्प-ओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य ५, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्प-ओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओ-गिणो य ६, अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसा-सरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ७, अहवेगे य आहा-रगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्म-गसरीरकायप्पओगिणो य ८, एवं एए तियसंजोएणं चत्तारि अट्ठ भंगा, सव्वे वि मिलिया बत्तीसं भंगा जाणियव्वा ३२ ॥सू० ४॥

छाया–एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहार-कमिश्रशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीर-

---

त्रिकसंयोगवक्तव्यता

शब्दार्थ–(अहवेगे य ओरालियमीसगसरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीर-कायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक औदारिक-मिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्र-शरीरकायप्रयोगी (१)।

(अहवेगे य ओरालियमीसागसरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्प-

ત્રિક સંયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(अहवेगे य ओरालियमीसगसरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगीय, आहारग मीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

कायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च ५, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च

ओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (२)।

(अहवेगे य ओरालियमीसगसरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) (अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकशरीरकायप्रयोगी (३)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत-से आहारक मिश्रशरीरकायप्रयोगी (४)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारकसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी (५)।

(अहवेगे य ओरालिय मीसगसरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारग मीसासरीरकयप्पओगीणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી (૨)

(अहवेगे य ओरालिय मीसगसरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगीणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી, અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૪)

(अहवेगे य, ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી. એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૫)

आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ६, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च ७, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकाप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च ८, एते अष्टौ भङ्गाः, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकाप्रयोगी च १, अथवा एकश्च औदारिकमिश्र-

---

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत-से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, और बहुत से आहारक मिश्रशरीरकायप्रयोगी (६)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य) (अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत से आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक आहारमिश्रशरीरकायप्रयोगी (७)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी) (८) (एते अट्ठ भंगा) ये आठ भंग हैं।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (१)।

(अहवेगे य ओरालिय मीसा सरीरकायप्पओगिणो य, आहारग सरीरकायप्पओगी य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા બધા ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૬)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारग मीसा सरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા બધા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી ઘણા બધા આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૭)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारकसरीरकायप्पओगिणो य आहारग मीसा सरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી (૮) (एते अट्ठ भंगा) આ આઠ ભંગ છે

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग सरीरकायप्पओगी य, कम्मग सरीरकायप्पओगी य) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીર કાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

शरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगीच ३, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ५, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयो-

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (२)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा एक औदारिकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (३)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी अनेक और कार्मणशरीरकायप्रयोगी (४)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारकसरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (५)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्प-

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मग सरीरकायप्पओगीणा य) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૨)

(अहवेगे य ओरालिय मीसा सरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगी य) અથવા એક ઔદારિક શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા બધા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૪)

(अहवेगे य ओरालिय मीसा सरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मग सरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૫)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહા-

गिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ६, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ७, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ८, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारमिश्रशरीरप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीर-

ओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (६)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा अनेक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (७)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीकायप्रयोगी, बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (८)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (१)।

રક શરીરકાય પ્રયોગી, અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૬)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगीणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य,) અથવા કોઈ એક આહારક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અનેક આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૭)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૮)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી એક આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૧)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगीणो य) અથવા એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહા-

कायप्रयोगी च अहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ५, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी एक अहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (२)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकाप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकाय प्रयोगी (३)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (४)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रोगी (५)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीर-

२क मिश्र शरीरकायप्रयोगी અને ઘણા કર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (૨)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૩)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૪)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायत्पयोगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (૫)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य,

आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच कार्मणशरीरकायप्रयोगीच ६, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगीच ७, अथवा एकश्चऔदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ८, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च २, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च

कायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और कोई बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (६)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी, (७)।

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगीणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (८)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य)अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (१)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्प-

कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક આહારક મિશ્ર શરીર કાયપ્રયોગી અને કોઈ ઘણા કાર્મણ શરીરકાય- પ્રયોગી (૬)

(अहवेगे य ओरलियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, એક કોઈ કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગી (૭)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (૮)

(अहवेगे य आहारग सरीरकायप्पओगी य आहारग मीसा सरीरकायप्पओगी य, कम्मा सरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્ર-શરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (૧)

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीर-

आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ४, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ५, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ६, अथवा अकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहा-

---

ओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरप्रयोगी (२)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (३)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा एक कोई आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (४)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी (५)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई बहुत आहारकशरीर-

---

कायप्पओगिणो य) अथवा कोई એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૨)

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી (૩)

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૪)

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા બધા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૫)

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીર-

शरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीकायप्पओगी य ५, अथवा एके च-केचित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति, कश्चित् आहारक-शरीरकायप्रयोगी च, आहाकमिश्रशकायप्रयोगी च भवति ५, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ६' अथवा एके च-केचित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकशरीर-कायप्रयोगी च, एके च-आहारकमिश्रशरीरकायप्रोगिणश्च भवन्ति ६, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्प-ओगी य ७' अथवा एके च-केचित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकशरीर-कायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति ७, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीकायप्पओगिणो य ८' अथवा एकेचौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रोगिणश्च भवन्ति ८, 'एए अट्ठ भंगा' एते-

---

अथवा अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है और कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीर-कायप्रयोगी होता है। (५)

अथवा कोई अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है और अनेक मनुष्य आहारक-मिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (६)

अथवा कोई अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं और कोई एक मनुष्य आहारकमिश्र-शरीरकायप्रयोगी होता है। (७)

अथवा कोई अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं और अनेक मनुष्य आहारकमिश्र-

---

અથવા અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઇ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૫)

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૬)

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી બને છે, અને કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી બને છે. (૭)

અથવા કોઇ એક અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી

पूर्वोक्ता अष्टौ भङ्गाः संपन्नाः, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकाप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एकश्च-आहारकशरीरकायप्रयोगी च, एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्पओगी च, आहारकशरीरकायप्रयोगी च, एकेच कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एकश्च औदारिमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एकेच आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एकश्च कश्चन

शरीरकायप्रयोगी होते हैं। (८) ये त्रिकसंयोगीआठ भंग सम्पन्न हुए।

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, और एक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (१)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है और बहुत-से मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं (२)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (३)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं और कोई अनेक मनुष्य कार्मणशरी-

હોય છે (૮) આ ત્રિક સંયોગી આઠ ભંગ સંપન્ન થયા

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઇ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે અને એક મનુષ્ય કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૧)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઇ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી બને છે, અને ઘણા બધા મનુષ્ય કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૨)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને કોઇ એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે. (૩)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે. (૪)

रकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ७, अथवा एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ८, एवं एए त्रिकसंयोगेन चत्वारोऽष्टौ भङ्गाः, सर्वेऽपि मिलित्वा द्वात्रिंशद् भङ्गाः ज्ञातव्याः ३२ ।सू० ४

टीका-अथ त्रिकसंयोगे मनुष्याणाम् द्वात्रिंशद् भङ्गान् प्ररूपयितुमाह-'अहवेगे य ओरालियमीसगसरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्प-

---

कायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी (६)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कोई कार्मणशरीरकायप्रयोगी (७)।

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पगिणो य) अथवा बहुत से आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत-से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत-से कार्मणशरीरकायप्रयोगी (८)।

(एवं) इस प्रकार (एए) ये (तिय संजोएणं) तीन के संयोग से (चत्तारि) चार (अट्ठभंगा) आठ भंग हुए (सव्वेवि मिलित्ता) सभी मिलकर (बत्तीसं भंगा) बत्तीस भंग (जाणियव्वा) जानने चाहिए (३२)।

टीकार्थ-अब मनुष्यों में पाये जाने वाले त्रिकसंयोगी बत्तीस भंगों का निरूपण किया जाता है-

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता हैं, कोई एक

કાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૬)

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને કોઈ એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૭)

(अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા બધા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા બધા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૮)

(एवं) એ પ્રકારે (एए) એ (तिय संजोएणं) ત્રણના સંયોગથી (चत्तारि) ચાર (अट्ठ भंगा) આઠ ભંગ થયા (सव्वे वि मिलित्ता) બધા મળીને (बत्तीसं भंगा) બત્રીસ ભંગ (जाणियव्वा) જાણવા જોઈએ (૩૨)

ટીકાર્થ-હવે મનુષ્યોમાં મળી આવતા ત્રિક સંયોગી બત્રીસ ભંગોનુ નિરૂપણ કરાય છે

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઈ એક મનુષ્ય

ओगी य १, अथवा एकश्च-कश्चिन्मनुष्यः औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी भवति १, 'अहवेगे य ओरालियमीसगसरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चिन्मनुष्यः औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च भवति, केचित् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य ओरालियमीसगसरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, केचिद् आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, कश्चिद् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एकश्च-कश्चिद् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, केचिद् आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचिद् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, 'अहवेगे य ओरालियमीसा-

---

मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है। (१)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, और अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (२)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोग होता है। (३)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, बहुत-से मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं और बहुत से मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (४)

આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૧)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઇ એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૨)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે ઘણા મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૩)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, ઘણા મનુષ્ય આહારકશરીરકાયપ્રયોગી બને છે અને ઘણા બધા મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૪)

औदारिकमिश्रशरीरकायप्रोगी च, एकेच आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगीय कम्मगसरीरकायप्पओगी य ५,' अथवा एके-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रोगिणश्च, एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च, एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ५,

'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य६' अथवा एकेच-केचित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्चाहारकशरीरकायप्रयोगी च, एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ६, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य७' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति, एकश्च कार्मणशरीकायप्रयोगी च भवति ७, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ८' अथवा एकेच औदारिकमिश्रशरीरकाप्रयोगिणश्च, केचित् आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचित् कार्मणशरीरकाय-

रकायप्रयोगी होते हैं (४)

अथवा कोई अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, और कोई एक मनुष्य कर्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (५)

अथवा कोई अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई अनेक मनुष्य कार्मण शरीरकाय प्रयोगी होते हैं। (६)

अथवा कोई अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं और कोई एक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (७)

अथवा बहुत-से मनुष्य औदारिकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને કોઇ એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૫)

અથવા કોઇ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ એક મનુષ્ય આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૬)

અથવા કોઇ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી બને છે, કોઈ અનેક મનુષ્ય આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. અને કોઈ એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી હોય છે (૭)

અથવા ઘણા બધા મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, ઘણા મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને ઘણા મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૮)

प्रयोगिणश्च भवन्ति ८, त्रिकसंयोगे पूर्वोक्ताष्टमेलनेन षोडश भङ्गाः, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च-कश्चित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च, भवति १, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पयोगी य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च-कश्चित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकाप्रयोगी च, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च एके केचन भवन्ति २, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकाय पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एकश्च-कश्चिद् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एकेच आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकः कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पयोगिणो य ४, अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीर-

मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, और बहुत से कर्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (८)

इस प्रकार ये आठ भंग हैं। पूर्वोक्त आठ मिलाने से सब सोलह हो जाते हैं।

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, और कोई कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (१)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और अनेक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (२)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और एक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (३)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, अनेक

આ પ્રકારના આઠ ભંગ છે. પૂર્વોક્ત આઠ મેળવવાથી બધા મળીને સોલ થઈ જાય છે.

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૧)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી બને છે (૨)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૩)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય

कायप्रयोगी च, एकश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकेच कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ५' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एकेच कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति५, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य६'कम्मगसरीरकायप्पओगी य६' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कश्चिद् आहारकमिश्रशरीरप्रयोगी च, कश्चित् कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ६, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगी य ७' अथवा एकेच केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकाप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च कश्चिद् भवति ७, 'अहवेगे य ओरालिय-

---

मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और अनेक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (४)

अथवा कोई अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और एक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (५)

अथवा अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और कोई बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (६)

अथवा अनेक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और कोई एक कर्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (७)

अथवा बहुत-से मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से

આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી બને છે, અને અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે. (૪)

અથવા કોઈ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૫)

અથવા કોઇ અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે અને કોઇ ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે. (૬)

અથવા અનેક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૭)

मीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ८' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एके आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकेच कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ८, उक्तषोडशानामष्टभिः संमेलनेन चतुर्विंशतिः, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च कश्चिद् आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मसरीरकायप्पओगिणो य २' अथवा एकश्च कश्चिद् आहारकशरीरकायप्रयोगी च, कश्चिद् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, केचित् कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति २, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एकश्च आहा-

आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और बहुत-से कर्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (८)

पूर्वोक्त सोलह भंगों में भी ईन आठ को मिलादेनेसे सब मिल कर चौवीस भंग हुए।

अथवा कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और एक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (१)

अथवा कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और कोई बहुत-से मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (२)

अथवा कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (३)

અથવા ઘણા બધા મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી બને છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી બને છે. (૮)

પૂર્વોક્ત સોળ ભંગોમાં આ આઠને મેળવવાથી બધા મળીને ચોવીસ ભંગ થયા.

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, કોઈ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને એક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે (૧)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ ઘણા મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૨)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને કોઈ એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૩)

रकशरीरकायप्रयोगी च, एके च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च कार्मणशरीरकाय-प्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्प-ओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एकश्च कश्चन आहारकशरीरकायप्रयोगी च, एके च आहारमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीर-कायप्पओगी य ५' अथवा एकेच-केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारक-मिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ५, 'अहवेगे य आहा-रगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मगसरीरकायप्पओ-गिणो य ६' अथवा एकेच-केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकमिश्रशरीर-कायप्रयोगी च, एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ६, 'अहवेगे य आहारगसरीर-कायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ७' अथवा एके च-केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च,

---

अथवा कोई एक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, कोई अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और कोई अनेक मनुष्य कार्मण-शरीरकायप्रयोगी होते हैं। (४)

अथवा अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (५)

अथवा अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और अनेक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्र-योगी होते हैं। (६)

अथवा अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और एक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्र-योगी होता है। (७)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અને કોઈ અનેક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૪)

અથવા અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ એક મનુષ્ય આહારક મિશ્ર શરીરકાયપ્રોગી હોય છે, અને કોઇ એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૫)

અથવા અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય જે કોઈ એક મનુષ્ય આહા-રક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને અનેક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૬)

અથવા અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને એક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૭)

एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ७, 'अहवेगे य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मगसरीरकायप्पओगिणो य ८' अथवा एके च केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचित् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचित् कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ८, 'एवं एए तियसंजोएणं चत्तारि अट्ठभंगा' एवम्-उक्तरीत्या एते-पूर्वोक्ताः त्रिकसंयोगेन चत्वारः अष्टौ भङ्गा भवन्ति, 'सव्वेपि मिलित्ता बत्तीसं भंगा जाणियव्वा ३२' सर्वेऽपि मिलित्वा त्रिकसंयोगे द्वात्रिंशद् भङ्गाः, ज्ञातव्याः ३२, तथा च त्रिकसंयोगे औदारिकमिश्राहारककार्मणानामष्टौ भङ्गाः औदारिकमिश्राहारकमिश्र-कार्मणानामष्टौ भङ्गाः, आहारकाहारकमिश्रकार्मणानामष्टौ भङ्गाः भवन्ति, इत्येवं रीत्या सर्वे, संख्यया द्वात्रिंशद् भङ्गा भवन्तीति भावः ॥सू० ४॥

चतुष्कसंयोगवक्तव्यता—

मूलम्—अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीर-कायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्प-ओगी य १, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग-

---

अथवा अनेक मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, अनेक मनुष्य आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और अनेक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्र-योगी होते हैं। (८)

ये त्रिकसंयोगी एकवचन और बहुवचन की विवक्षा करने से, चार तरह के आठ-आठ भंग अर्थात् सब मिलकर बत्तीस भंग सिद्ध होते हैं। तीन-तीन प्रयोगों का संयोग इस प्रकार किया गया है-ओदारिकमिश्र, आहारक और आहारकमिश्र के संयोग से आठ, औदारिकमिश्र, आहारक और कार्मण के संयोग से आठ, औदारिकमिश्र, आहारकमिश्र और कार्मण के संयोग से आठ, तथा आहारक, आहारकमिश्र और कार्मण के संयोग से आठ। इस प्रकार सब त्रिकसंयोगी भंग, बत्तीस हैं ॥ सू० ४ ॥

અથવા અનેક મનુષ્ય આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક મનુષ્ય કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૮)

આ ત્રિક સંયોગી એકવચન અને બહુવચનની વિવક્ષા કરવાથી ચાર પ્રકારના આઠ આઠ ભંગ અર્થાત્ બધા મળીને બત્રીસ ભંગ સિદ્ધ થાય છે. ત્રણ ત્રણ પ્રયોગોનો સંયોગ આ પ્રકારે કરેલો છે—ઔદારિક મિશ્ર, આહારક અને આહારક મિશ્રના સંયોગથી આઠ ઔદારિક મિશ્ર આહારક અને કાર્મણના સંયોગથી આઠ. ઔદારિક મિશ્ર, આહારક મિશ્ર અને કાર્મણના સંયોગથી આઠ તથા આહારક આહારક મિશ્ર અને કાર્મણના સંયોગથી આઠ. આ પ્રકારે બધા મળીને ત્રિક સંયોગી ભંગ બત્રીસ છે. ॥ સૂ૦ ૪ ॥

सरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीर-कायप्पओगिणो य २, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य ३, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्प-ओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओ-गिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४, अहवेगे य ओरालियमीसा-सरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसा-सरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य ५, अहवेगे य ओरा-लियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहार-गमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ६, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ७, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्प-ओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्प-ओगिणो य ८, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहा-रगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मा-सरीरकायप्पओगी य ९ अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य १०, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकाय-प्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्प-ओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ११ अहवेगे य ओरालियमीसा-सरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसा-सरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य १२, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य १३, अह-

वेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य १४ अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य १५, अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य १६, एवं एए चउसंजोएणं सोलस भंगा भवंति, सव्वे वि य णं संपिंडिया असीति भंगा भवंति, वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा असुरकुमारा ॥सू० ५॥

छाया–अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १, अथवा एकश्चौदारिकमिश्र-

चतुष्कसंयोगवक्तव्यता

शब्दार्थ–(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकाययोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (१)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (२)

ચતુષ્ક સંયોગ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ–(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી, અને એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૧)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, અને ઘણુા કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી (૨)

शरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मण शरीरकायप्रयोगिणश्च, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकाय-प्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ३, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगीच, आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयो-गिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च४, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, आहारक-शरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगीच ५, अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारगशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीर-

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्प-ओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (३)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्प-ओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीररकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकाय-प्रयोगी, अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और अनेक कार्मणशरीरकायप्र-योगी। (४)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओ-गिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक कोई कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (५)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्प-

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग सरीरकायप्पओगी य, आहारग-मीसासरीरकायप्पओगीणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી છે, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૩)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहा-रग मीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્ર-શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને અનેક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૪)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग सरीरकायप्पओगिणो य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पयोगी य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, અને અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીર કાયપ્રયોગી, કોઈ એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૫)

कायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ६, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च ८, अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकाय-

ओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरकायप्रयोगी, अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (६)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (७)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा कोईएकऔदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (८)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग सरीरकायप्पओगिणो य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, અનેક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી એક આહારકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, અનેક કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી. (૬)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग सरीरकायप्पओगिणो य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, અનેક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૭)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगी य, आहारग सरीरकायप्पओगिणो य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૮)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર

प्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगिश्च १६, एवम् एते चतुःसंयोगेन षोडश भङ्गा भवन्ति, सर्वेऽपि च खलु संपिण्डिता अशीति भङ्गा भवन्ति, वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका यथा असुरकुमाराः ।

टीका–अथ चतुष्कसंयोगेन मनुष्याणां षोडश भङ्गान् प्ररूपयितुमाह–'अहवेगे य ओरालियमिसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मसरीरकायप्पओगी य १' अथवा एकश्च कश्चन मनुष्यः औदारिकशरीरकायप्रयोगी च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, कार्मणशरीरकाय-

---

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी । (१६)

(एवं) इस प्रकार (एते) ये (चउसंजोएणं) चार के संयोग से (सोलस भंगा) सोलह भंग (भवंति) होते हैं (सव्वे वि य णं संपिंडिया) सब मिलकर (असीति) अस्सी (भंगा) भंग, (भवंति) हैं (वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा असुरकुमारा) वानव्यन्तर, ज्योतिष्क, वैमानिक असुरकुमारों की तरह ।

चतुष्कसंयोगवक्तव्यता

टीकार्थ–अब चार-चार प्रयोगों के संयोग से होने वाले मनुष्यों संबंधी-सोलह भंगों की प्ररूपणा की जाती है:–

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहरगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી. (૧૬)

(एवं चेव) એ પ્રકારે (एते) એ (चउ संजोएणं) ચાર સંયોગથી (सोलस भंगा) સોલ ભંગ (भवंति) થાય છે (सव्वे वि य णं संपिंडिया) બધા મળીને (अस्सीति) એંસી (भंगा) ભંગ (भवंति) છે (वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा असुरकुमारा) વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક અસુરકુમારોની જેમ

ચતુષ્ક સંયોગ વક્તવ્યતા

ટીકાર્થ–હવે ચાર પ્રયોગોના સંયોગથી થનાર મનુષ્યો સંબન્ધી સોળ ભંગની પ્રરૂપણા કરાય છે.

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી થાય છે, અને એક કાર્મણ

प्रयोगी च भवति १, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य २, अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एकेच केचन कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति२, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी च आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ३' अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च केचित्, कश्चित्कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ३, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ४' अथवा एकश्च-कश्चित् औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च,आहारकशरीरकायप्रयोगी च, एके च केचन आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचन कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ४,

होता है और एककार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (१)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, एक आहाकशरीरकायप्रयोगी होता है, एक आहारकमिश्रशरीर कायप्रयोगी होता है और अनेक मनुष्य कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं (२)।

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत-से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है (३)।

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, बहुत से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और बहुत -से कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं (४)।

अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, बहुत-से आहा-

શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૧)

અથવા કોઈ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને અનેક મનુષ્ય કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૨)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા બધા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણુશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૩)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને ઘણા કાર્મણુ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૪)

प्रयोगी च ९, अथवा एके चौदारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च १०, अथवा एके च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च ११, अथवा एकश्च औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकशरीरकायप्रयोगी च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च १२,

---

अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक कोई आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी।(९)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (१०)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (११)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (१२)

शरीरकायप्रयोगी, कोई એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૯)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી. (૧૦)

(अहवेगे य ओरालिय मीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, અને એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૧૧)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી' એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી, ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૧૨)

अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १३, अथवा एकेचौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च १४, अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकशरीरकाययोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च १५, अथवा एके चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च आहारकमिश्रशरीरकाय-

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा कोई बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (१३)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारकमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) अथवा बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और बहुत कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (१४)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) अथवा काई बहुत औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकशरीरकायप्रयोगी, बहुत आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी। (१५)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્ર શરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી (૧૩)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य, कम्मासरीरकायप्पओगिणो य) અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી. (૧૪)

(अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारग मीसासरीरकायप्पओगिणो य, कम्मासरीरकायप्पओगी य) અથવા કોઈ ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગી અને એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી. (૧૫)

'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य ५' अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च केचित्, कश्चिद् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, कश्चित् कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ५, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य, आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ६' अथवा एकश्चौदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एके च आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, एके च कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति ६, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ७' अथवा एकश्च-कश्चन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, केचित् आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचन आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कश्चित् कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ७, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगी य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य ८' अथवा एकश्च-कश्चन औदा-

---

रकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और कोई एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (५)

अथवा कोई एक औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (६)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, अनेक आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं अनेक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (७)

अथवा कोई एक मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, बहुत-से

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક શરીર કાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને કોઈ એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૫)

અથવા કોઈ એક ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઇ એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. અનેક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૬)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને એક કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૭)

અથવા કોઇ એક મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા મનુષ્ય

रिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचन भवन्तीति ८, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य ९' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, कश्चित् आहारकशरीरकायप्रयोगी च, कश्चन आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, कश्चित् कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ९, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य, आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीराकायप्पओगिणो य १०, अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च; कश्चन आहारकशरीरकायप्रयोगी च, कश्चित् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, केचन कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति १०, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य ११' अथवा एकेच-मनुष्याः औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारक-

मनुष्य आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (८)

अथवा बहुत-से मनुष्य औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, कोई एक आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (९)

अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक कोई आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है और बहुत-से कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (१०)

अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, बहुत-सेआहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक

આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૮)

અથવા ઘણા મનુષ્ય ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક આહારક શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૯)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, કોઈ એક આહારકશરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને ઘણા કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૧૦)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૧૧)

शरीरकायप्रयोगी च, एकेच आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति ११, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगी य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य १२' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकश्च आहारकशरीरकायप्रयोगी च, एकेचाहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, एकेच कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति १२, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगी य १३' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचन आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, कश्चिद् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, कश्चित् कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति १३, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगी य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य १४' अथवा एकेच-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, कश्चिद् आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी च, केचित् कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति १४, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्प

कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (११)

अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक आहारकशरीरकायप्रयोगी होता है, बहुत-से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (१२)

अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (१३)

अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी, होते हैं, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होता है, अनेक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (१४)

अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से आहा-

---

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા કાર્મણ શરીરકાયપ્રયોગી હોય છે (૧૨)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક શરીરકાય પ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક કાર્મણશરીરકાય પ્રયોગી હોય છે. (૧૩)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારકશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, અનેક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગીહોય છે. (૧૪)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારકશરીરકાય

ओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य, आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगी य १५' अथवा एके च-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति, कश्चित् कार्मणशरीरकायप्रयोगी च भवति १५, 'अहवेगे य ओरालियमीसासरीरकायप्पओगिणो य आहारगसरीरकायप्पओगिणो य आहारगमीसासरीरकायप्पओगिणो य कम्मासरीरकायप्पओगिणो य' १६' अथवा एके च-केचन औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, आहारकशरीरकायप्रयोगिणश्च केचित्, केचन आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगिणश्च, केचन कार्मणशरीरकायप्रयोगिणश्च भवन्ति १६, 'एवं एए चउसंजोएणं सोलस भंगा भवंति' एवम्-उक्तरीत्या एते-पूर्वोक्ताश्चतुः-संयोगेन षोडश भङ्गा भवन्ति, तथा च औदारिकमिश्राहारकमिश्रकार्मणरूपचतुर्णां पदानामेकत्वबहुत्वाभ्यां षोडश भङ्गाः सम्पन्नाः, 'सव्वेऽवि य णं संपिंडिया असीति भंगा भवंति' सर्वेऽपिच खलु-एकद्वित्रिचतुः संयोगनिष्पन्नाः संपिण्डिताः मिलिताः सन्तः अशीति भङ्गा भवन्ति, तथा च प्रथमसंयोगे अष्टौ, द्विकसंयोगे चतुर्विंशतिः, त्रिकसंयोगे द्वात्रिंशद्,

---

रकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, एक कार्मणशरीरकायप्रयोगी होता है। (१५)

अथवा बहुत-से औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से आहारकशरीरकायप्रयोगी होते हैं, बहुत-से आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगी होते हैं और बहुत-से कार्मणशरीरकायप्रयोगी होते हैं। (१६)

ये चार-चार प्रयोगों के संयोग से सोलह भंग होते हैं। औदारिकमिश्र, आहारक, आहारकमिश्र और कार्मण इन चार के संयोग से, एकवचन और बहुवचन की विवक्षा से सोलह भंग सम्पन्न हुए। एक, दो, तीन और चार के संयोग वाले सब भंग मिल कर अस्सी होते हैं यथा-एक-एक प्रयोग के आठ, द्विक संयोगी चौबीस, त्रिकसंयोगी बत्तीस और चतुष्कसंयोगी सोलह।

પ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, એક કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે. (૧૫)

અથવા ઘણા ઔદારિક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારકશરીરકાય-પ્રયોગી હોય છે, ઘણા આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગી હોય છે અને ઘણા કાર્મણશરીર કાય પ્રયોગી હોય છે (૧૬)

આ ચાર ચાર પ્રયોગોના સંયોગથી સોળ ભંગ થાય છે ઔદારિક મિશ્ર આહારક અને આહારક મિશ્ર અને કાર્મણ એ ચારના સંયોગથી એકવચન અને બહુવચનની વિવક્ષાથી સોળ ભંગ સંપન્ન થયા. એક બે ત્રણ અને ચારના સંયોગવાળા બધા ભંગ મળીને એંસી થાય છે, જેમ-એક એક પ્રયોગના આઠ, દ્વિસંયોગી ચોવીસ ત્રિક સંયોગી બત્રીસ અને ચતુષ્ક સંયોગી સોળ.

प्रयोगगतिः, एवम्-यथा प्रयोगो भणितः तथा एषापि भणितव्या यावत् कार्मणशरीरकाय-प्रयोगगतिः, जीवानां भदन्त ! कतिविधा प्रयोगगतिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ? पञ्चदशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-सत्यमनःप्रयोगगतिः, यावत्-कार्मणशरीरकायप्रयोगगतिः, नैरयिकाणां भदन्त ! कतिविधा प्रयोगगतिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! एकादशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-सत्यमनः प्रयोगगतिः, एवम् उपयुज्य यस्य यतिविधा तस्य ततिविधा भणितव्या यावद् वैमानिकानाम्, जीवानां

(से किं तं पओगगती ?) प्रयोगगति के कितने भेद हैं ? (पओगगती पण्णरसविहा पण्णत्ता) प्रयोगगति पन्द्रह प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (सच्चमणप्पओगगती) सत्यमनप्रयोगगति (एवं जहा पओगो भणितो) इस प्रकार जैसे प्रयोग के भेद कहे (तहा एसा वि भाणितव्वा) इसी प्रकार यह अर्थात् गति के भेद भी कहने चाहिए (जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती) यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगगति ।

(जीवाणं भंते ! कतिविहा पओगगती पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! जीवों की कितने प्रकार की प्रयोगगति कही है ? (गोयमा ! पण्णरसविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! पन्द्रह प्रकार की कही है (तं जहा-सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती) वह इस प्रकार-सत्यमनप्रयोगगति यावत् कार्मणशरीर-कायप्रयोगगति ।

(नेरइयाणं भंते ! कइविहा पओगगती पण्णत्ता ?) हे भगवन् ! नैरयिकों की कितने प्रकार की प्रयोगगति कही है ? (गोयमा ! एक्कारसविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! ग्यारह प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (सच्चमणप्पओ-

(से किं त पओगगती ?) પ્રયોગગતિના કેટલા ભેદ છે ? (पओगगती पण्णरसविहा पण्णत्ता) પ્રયોગગતિ પંદર પ્રકારની કહી છે-(तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (सच्चमणप्पओगगती) સત્યમનપ્રયોગગતિ (एवं जहा पओगो भणितो) એ પ્રકારે જેમ પ્રયોગના ભેદ કહ્યા છે (तहा एसा वि भणियव्वा) એજ પ્રકારે આના અર્થાત્ ગતિના ભેદ પણ કહેવા જોઈએ (जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती) યાવત્ કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગગતિ

(जीवाणं भंते ! कतिविहा पओगगती पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ ! જીવોની કેટલા પ્રકારની પ્રયોગગતિ કહી છે ?

(गोयमा ! पण्णरसविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારની કહી છે (तं जहा-सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती) તે આ પ્રકારે સત્ય મનપ્રયોગગતિ યાવત્ કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગગતિ

(नेरइयाणं भंते ! कइविहा पओगगती पण्णत्ता ?) હે ભગવન્ નૈરયિકોની કેટલા પ્રકારની પ્રયોગગતિ કહી છે ? (गोयमा ! एक्कारसविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! અગીયાર પ્રકારની પ્રયોગગતી કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (सच्चमणप्पओगगती) સત્ય મનપ્રયોગગતિ (एवं)

भदन्त ! सत्यमनः प्रयोगगति यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगगतिः ? गौतम ! जीवाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनः प्रयोगगतयोऽपि, एवं तच्चैव पूर्ववर्णितं भणितव्यम्, भङ्गास्तथैव यावद् वैमानिकानाम्, तत् एषा प्रयोगगतिः १, तत् का सा ततगतिः ? यः खलु यं ग्रामं वा यावत् सन्निवेशं वा संप्रस्थितः असंप्राप्तः अन्तरापथे वर्तते, तत् सा ततगतिः २, अथ का सा बन्धनच्छेदनगतिः ? बन्धनच्छेदनगतिः-जीवो वा शरीरात्, शरीरं वा जीवात्, तत् सा बन्ध-

गगती) सत्यमनप्रयोगगति (एवं) इस प्रकार (उवउज्जिऊण) उपयोग करके (जस्स जतिविहा) जिसकी जित ने प्रकार की (तस्स ततिविहा) उसकी उतने प्रकार की (भाणियव्वा) कहनी चाहिए (जाव वेमाणियाणं) यावत् वैमानिकों तक।

(जीवाणं भंते ! सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती) हे भगवन् ! जीवों की सत्यमनप्रयोगगति यावत् कार्मणशरीरकायप्रयोगगति (कइविहा पण्णत्ता ?) कितनी तरह की कही है ? (गोयमा !) हे गौतम ! (जीवा सव्वे वि ताव होज्ज सच्चमणप्पओगगती वि) जीव सभी होते हैं सत्यमनप्रयोग गति वाले भी (एवं तं चेव) इस प्रकार वही (पुव्ववण्णितं भाणियव्वं) पूर्ववर्णित कहना चाहिए (भंगा तहेव) भंग उसी प्रकार (जाव वेमाणियाणं) यावत् वैमानिकों के (से तं पओगगती) यह प्रयोगगति हुई।

(से किं तं ततगती ?) ततगति क्या है ? (ततगती) ततगति (जेणं) जिसके द्वारा (गामं वा जाव सन्निवेसं वा संपट्ठिते) ग्राम यावत् सन्निवेश को रवाना हुआ (असंपत्ते) पहुंचा नहीं (अंतरापहे) बीच रास्ते में (वट्टति) वर्त्त रहा है (से तं ततगती) वह ततगती है।

(से किं तं बंधणच्छेदणगती ?) बन्धनछेदनगति क्या है ? (जीवो वा सरीराओ)

એ રીતે (उवउज्जिऊण) પ્રયોગ કરીને (जस्स जति विहा) જેની જેટલા પ્રકારની (तस्स तति विहा) તેમની તેટલા પ્રકારની (भाणियव्वा) કહેવી જોઈએ (जाव वेमाणियाणं) યાવત્ વૈમાનિકો સુધી

(जीवाणं भंते ! सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मसरीरकायप्पओगगती) હે ભગવન્ ! જીવોની સત્યમન પ્રયોગગતિ યાવત કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગગતિ (कइविहा पण्णत्ता ?) કેટલા પ્રકારની કહી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जीवा सव्वे वि ताव होज्ज सच्चमणप्पओगगती वि) જીવ બધા હોય છે, સત્યમન પ્રયોગગતિવાળા પણ (एवं तं चेव) એ પ્રકારે તેજ (पुव्ववण्णित भाणियव्वं) પૂર્વ વર્ણિત કહેવું જોઈએ (भंगा तहेव) ભંગ તેજ પ્રકારે (जाव वेमाणियाणं) યાવત્ વૈમાનિકોના (से तं पओगगती) આ પ્રયોગગતિ થઈ

(से किं तं ततगति ?) તત ગતિ શું છે ? (ततगती) તતગતી (जे णं) જેઓ (गामं वा जाव संनिवेसं वा संपट्ठिते) ગ્રામ તરફ યાવત સન્નિવેશની તરફ રવાના થયા (असंपत्ते) પણ ત્યાં પહોંચ્યા નહી (अंतरापहे) વચ્ચે રસ્તામાં (वट्टति) રહેલ છે. (सेतं ततगती) તે તતગતિ છે.

चतुष्कसंयोगे षोडश भङ्गाः, सर्वसंमेलते अशीतिः ८०, 'वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा असुरकुमारा' वानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाः यथा असुरकुमाराः प्रतिपादिता स्तथाप्रतिपत्तव्या इति भावः ॥सू० ९॥

गतिवक्तव्यता–

मूलम्–कइविहे णं भंते ! गइप्पवाए पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचविहे गइप्पवाए पण्णत्ते, तं जहा–पओगगती १ ततगती २ बंधणछेदणगती ३ उववायगती ४ विहायगती ५, से किं तं पओगगती ? पओगगती पण्णरसविहा पण्णत्ता, तं जहा–सच्चमणप्पओगगती एवं जहा पओगो भणियो तहा एसा वि भाणियव्वा जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती, जीवाणं भंते ! कइविहा पओगगती पण्णत्ता ? गोयमा ! पण्णरसविहा पण्णत्ता, तं जहा–सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती, नेरइयाणं भंते ! कइविहा पओगगती पण्णत्ता ? गोयमा ! एक्कारसविहा पण्णत्ता, तं जहा–सच्चमणप्पओगगती, एवं उवउज्जिऊण जस्स जइविहा तस्स तइविहा भाणियव्वा जाव वेमाणियाणं, जीवाणं भंते ! सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती कइविहा पण्णत्ता ? गोयमा ! जीवा सव्वे वि ताव होज्ज सच्चमणप्पओगगती वि, एवं तं चेव पुव्ववण्णितं भाणियव्वं भंगा तहेव जाव वेमाणियाणं, से तं पओगगती १, से किं तं ततगती ? ततगती जे णं जं गामं वा जाव सण्णिवेसं वा संपट्ठिए असंपत्ते अंतरापहे वट्टइ, से तं ततगती २, से किं तं बंधणछेदणगती ? बंधणछेदणगती जीवो वा सरीराओ, सरीरं वा जीवाओ, से तं बंधणछेदणगती ३, से किं तं उववायगती ? उववायगती तिविहा पण्णत्ता, तं जहा–खेत्तोववायगती, भवोववायगती, नो भवोववायगती, से किं तं खेत्तोववायगती ? खेत्तोववायगती पंचविहा

वानव्यन्तरों, ज्योतिष्कों तथा वैमानिकों का प्रतिपादन असुरकुमारों के समान समझ लेना चाहिए।

વાનવ્યન્તરો, જ્યોતિષ્કો, તથા વૈમાનિકોનું પ્રતિપાદન અસુરકુમારોના સમાન સમજી લેવું જોઈએ.

पण्णत्ता, तं जहा-नेरइय खेत्तोववायगती१, तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती२, मणूसखेत्तोववायगती३, देवखेत्तोववायगती४, सिद्धखेत्तोववायगती५, से किं तं नेरइयखेत्तोववायगती ? नेरइयखेत्तोववायगती सत्तविहा पण्णत्ता, तं जहा-रयणप्पभापुढवि नेरइयखेत्तोववायगती, जाव अहे सत्तमा पुढविनेरइयखेत्तोववायगती से तं नेरइयखेत्तोववायगती१, से किं तं तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती ? तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती पंचविहा पण्णत्ता, तं जहा-एगिंदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती, से तं तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती २, से किं तं मणूसखेत्तोववायगती ? मणूसखेत्तोववायगती दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-संमुच्छिममणूसखेत्तोववायगती, गब्भवक्कंतियमणूसखेत्तोववायगती, से तं मणूसखेत्तोववायगती३, से किं तं देवखेत्तोववायगती ? देवखेत्तोववायगती चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा-भवणवइदेवखेत्तोववायगती जाव वेमाणियदेवखेत्तोववायगती, से तं देवखेत्तोववायगती ४ ॥सू० ६॥

छाया-कतिविधः खलु भदन्त ! गतिप्रपातः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! पञ्चविधः गतिप्रपातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रयोगगतिः १, ततगतिः २, बन्धनच्छेदनगतिः ३, उपपातगतिः ४, विहायोगतिः ५, तत् का सा प्रयोगगतिः ? प्रयोगगतिः पञ्चदशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-सत्यमनः

गतिवक्तव्यता

शब्दार्थ-(कइविहे णं भंते ! गतिप्पवाए पण्णत्ते ?) हे भगवन् ! गतिप्रपात कितने प्रकार का कहा है ? (गोयमा ! पंचविहे गइप्पवाए पण्णत्ते) हे गौतम ! पांच प्रकार का गतिप्रपात कहा है (तं जहा) वह इस प्रकार (पओगगती) प्रयोगगति (ततगती) ततगति (बंधणछेदणगती) बन्धन-छेदनगति (उववायगती) उपपातगति (विहायगती) विहायोगति ।

ગતિ વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(कइविहे णं भंते ! गतिप्पवाए पण्णत्ते ?) હે ભગવન્ ! ગતિપ્રપાત કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? (गोयमा ! पंचविहे गइप्पवाए पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! પાંચ પ્રકારના ગતિપ્રપાત કહ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (पओगगती) પ્રયોગગતિ (ततगती) તતગતિ (बंधणछेदणगती) બન્ધન છેદનગતિ (उववायगती) ઉપપાતગતિ (विहायगती) વિહાયોગતિ

नच्छेदनगतिः ३, अथ का सा उपपातगतिः ? उपपातगतिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता-तद्यथा-क्षेत्रोपपातगतिः, भवोपपातगतिः, नो भवोपपातगतिः, अथ का सा क्षेत्रोपपातगतिः ? क्षेत्रोपपातगतिः पञ्चविधा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः १, तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः २, मनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः ३, देवक्षेत्रोपपातगतिः ४, सिद्धक्षेत्रोपपातगतिः, अथ का सा नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः ? नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः सप्तविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-रत्नप्रभापृथिवी नैरयि-

जीव शरीर से (सरीरं वा जीवाओ) अथवा शरीर जीव से (से तं बंधणछेदणगती) यह बंधनछेदन गति हुई।

(से किं तं उववायगती ?) उपपातगति कितने प्रकार की कही है ? (उववायगती तिविहा पण्णत्ता) उपपातगति तीन प्रकार की भगवानने कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (खेत्तोववायगती, भवोववायगती, नोभवोववायगती) क्षेत्रोपपातगति, भवोपपातगति, नोभवोपपातगति।

(से किं तं खेत्तोववायगती ?) क्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है ? (खेत्तोववायगती पंचविहा पण्णत्ता) क्षेत्रोपपातगति पांच प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (नेरइयखेत्तोववायगती) नारकक्षेत्रोपपातगति (तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती) तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति (मणूसखेत्तोववायगती) मनुष्य क्षेत्रोपपातगति देवखेत्तोववायगती) देवक्षेत्रोपपातगति (सिद्धखेत्तोववायगती) सिद्धक्षेत्रोपपातगति।

(से किं तं नेरइयखेत्तोववायगती ?) नैरयिकक्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है (नेरइयखेत्तोववायगती सत्तविहा पण्णत्ता) नैरयिकक्षेत्रोपपातगति सात

(से किं तं बंधणछेदणगती) બન્ધન છેદનગતિ શું છે ? (जीवो वा सरीराओ) જીવ શરીરથી (सरीरं वा जीवाओ) અથવા શરીર જીવથી (सेतं बंधणछेदणगती) આ બંધન છેદન ગતિ થઇ

(से किं तं उववायगति ?) ઉપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (उववायगती तिविहा पण्णत्ता) ઉપપાત ગતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (खेत्तोववायगती भवोववायगती, नो भवोववाय गती) ક્ષેત્રોપપાતગતિ ભવોપપાતગતિ, નો ભવોપપાતગતિ

(से किं तं खेत्तोववायगती ?) ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (खेत्तोववायगती पंचविहा पण्णत्ता) ક્ષેત્રોપપાતગતિ પાંચ પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (नेरइय खेत्तोववायगती) નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ (तिरिक्खजोणिय खेत्तोववायगती) તિર્યગ્યોનિ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (मणूस खेत्तोववायगती) મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ (देव खेत्तोववायगती) દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (सिद्ध खेत्तोववायगती) સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ

(से किं तं नेरइय खेत्तोववायगती ?) નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (नेरइय खेत्तोववायगती सत्तविहा पण्णत्ता) નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ સાત પ્રકારની કહી છે

कक्षेत्रोपपातगतिः यावद् अधः सप्तमपृथिवी नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः, तत् सा नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः १, अथ का सा तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः ? तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः पञ्चविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः यावत्-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः, तत् सा तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः २, अथ का सा मनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः ? मनुष्यक्षेत्रोपपातगति द्विविधाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-संमूर्च्छिममनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः, गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः तत् सा मनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः३, अथ का सा देवक्षेत्रो-

---

प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (रयणप्पभापुढविनेरइयखेत्तोववायगती जाव अहेसत्तमापुढवि नेरइयखेत्तोववायगती) रत्नप्रभा पृथ्वी नैरयिकक्षेत्रोपपातगति यावत् तमस्तमापृथ्वी नैरयिकक्षेत्रोपपातगति (से तं नेरइयखेत्तोववायगती) यह नैरयिकक्षेत्रोपपातगति हुई ।

(से किं तं तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती ?) तिर्यंचक्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है ? (तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती पंचविहा पण्णत्ता) तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति पांच प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (एगिंदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगति) एकेन्द्रियतिर्यंचक्षेत्रोपपातगति यावत् पंचेन्द्रिय तिर्यंच क्षेत्रोपपातगति (से तं तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगति) यह तिर्यंचयोनिकक्षेत्रोपपातगति हुई ।

(से किं तं मणूसखेत्तोववायगती ?) मनुष्यक्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है ? (मणूसखेत्तोववायगती दुविहा पण्णत्ता) मनुष्यक्षेत्रोपपातगति दो प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (संमुच्छिममणूसखेत्तोववायगती, गब्भवक्कंतियमणूसखेत्तोववायगती) संमूर्च्छिम मनुष्यक्षेत्रोपपातगति और गर्भजमनुष्य

(तं जहा) ते आ प्रकारे (रयणप्पभा पुढवि नेरइयखेत्तोववायगती जाव अहेसत्तमा पुढवि नेरइयखेत्तोववायगती) रत्नप्रभा पृथ्वी नैरयिक क्षेत्रोपपातगति यावत् तमस्तमा पृथ्वी नैरयिक क्षेत्रोपपातगती (सेत्तं नेरइय खेत्तोववायगती) आ नैरयिक क्षेत्रोपपातगति थई

(से किं तं तिरिक्ख जोणिय खेत्तोववायगती ?) तिर्यंच क्षेत्रोगतातगती केटला प्रकारनी छे ? (तिरिक्खजोणिय खेत्तोववायगती पंचविहा पण्णत्ता) तिर्यग्योनिक क्षेत्रोपपातगति पांच प्रकारनी छे (त जहा) ते आ प्रकारे (एगिदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती जाव पंचिदियतिरिक्खजोणिय खेत्तोववायगती) એકેન્દ્રિય તિર્યંચ ક્ષેત્રોપપાતગતિ યાવત્ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (से त्त तिरिक्खजोणिय खेत्तोववायगती) આ તિર્યંચયોનિ ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ

(सेकिं तं मणूस खेत्तोववायगती ?) મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (मणूसखेत्तोववायगती दुविहा पण्णत्ता) મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ બે પ્રકારની કહી છે (त जहा) તે આ પ્રકારે (संमूच्छिम मणूस खेत्तोववायगती, गब्भवक्कंति मणूस खेत्तोववायगती) સંમૂર્ચ્છિમ

पातगतिः ? देवक्षेत्रोपपातगति श्चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-भवनपतिदेवक्षेत्रोपपातगतिः, यावद् वैमानिकदेवक्षेत्रोपपातगतिः, तद् सा देवक्षेत्रोपपातगतिः ४, ।

टीका-पूर्वंव्यापारविशेषात्मकप्रयोगस्वरूपस्य प्ररूपितत्वेन जीवानामजीवानाञ्च प्रयोगवशादेव गतिर्भवतीति गतिस्वरूपं प्ररूपयितुमाह-'कइविहे णं भंते ! गइप्पवाए पण्णत्ते ?' हे भदन्त ! कतिविधः खलु गतिप्रपातः प्रज्ञप्तः ? तत्र गमनं गतिः, सा च देशान्तरविषया पर्यायान्तरविषया प्राप्तिरूपाऽवसेया, तथाविधाया गतेः प्रपातो गतिप्रपात इत्यर्थः, भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंचविहे गइप्पवाए पण्णत्ते' पञ्चविधो गतिप्रपातः प्रज्ञप्तः 'तं जहा-

क्षेत्रोपपातगति (से तं मणूसखेत्तोववायगती) यह मनुष्यक्षेत्रोपपातगति हुई ।

(से किं तं देवखेत्तोववायगती ?) देवक्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है ? (देव खेत्तोववायगती चउव्विहा पण्णत्ता) देवक्षेत्रोपपातगति चार प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (भवणवइदेवखेत्तोववायगती जाव वेमाणियदेव खेत्तोववायगती) भवनपतिदेवक्षेत्रोपपातगति यावत् वैमानिकदेवक्षेत्रोपपातगति (से तं देवखेत्तोववायगती) यह देवक्षेत्रोपपातगति हुई ।

टीकार्थ-विशेष व्यापाररूप प्रयोग का इससे पूर्व निरूपण किया गया है और प्रयोग के कारण जीवों और अजीवों की गति होती है, अतएव अब गति के स्वरूप का निरूपण किया जाता है ।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-भगवन् ! गतिप्रपात कितने प्रकार का कहा है ?

गमन करना गति कहलाता है । एक देश से दूसरे देश में प्राप्त होना और एक पर्याय त्याग कर दूसरे पर्याय को प्राप्त होना यहां गति का अर्थ समझना चाहिए । गति का प्रपात गतिप्रपात कहलाता है ।

મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતી અને ગર્ભજ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ (से तं मणूस खेत्तोववायगती) આ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાત ગતિ થઇ

(से किं तं देव खेत्तोववायगती ?) દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની ? (देव खेत्तोववायगती चउ विहा पण्णत्ता) દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ ચાર પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (भवणवइ खेत्तोववायगती जाव वेमाणिय देव खेत्तोववायगती) ભવનપતિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ યાવત્ વૈમાનિક દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ (से तं देव खेत्तोववायगती) આ દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઇ.

ટીકાર્થ-વિશેષ વ્યાપાર રૂપ પ્રયોગનું આના પહેલા નિરૂપણ કરાયું છે અને પ્રયોગના કારણે જીવો અને અજીવોની ગતિ થાય છે, તેથી જ હવે ગતિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરાય છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! ગતિપ્રપાત કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ?

ગમન કરવું ગતિ કહેવાય છે. એક દેશથી બીજા દેશમાં પ્રાપ્ત થવું અને એક પર્યાય ત્યાગ કરીને બીજા પર્યાયને પ્રાપ્ત થવું અહીં ગતિનો અર્થ સમજવો જોઈએ. ગતિનો પ્રપાત ગતિ પ્રપાત કહેવાય છે.

पओगगती १, ततगती २, बंधणछेदणगती ३, उववायगती ४, विहायगती ५' तद्यथा-प्रयोगगति १, ततगतिः २, बन्धनच्छेदनगतिः ३, उपपातगतिः ४, विहायोगतिः ५, तत्र व्यापारविशेषात्मकः प्रागुक्तस्वरूपः प्रयोगः पञ्चदशप्रकारको बोध्यः, स एव गतिः प्रयोगगतिः देशान्तरप्राप्तिलक्षणा बोध्या, सत्यमनः प्रभृतिपुद्गलानां जीवेन व्यापार्यमाणानां यथायोगमल्पबहुदेशान्तरगमनात् १, ततगतिः-तता-विस्तृताचासौ गतिश्चेति ततगतिः, तथा च यं ग्रामं सन्निवेशं वा प्रति जिनदत्तादिः प्रस्थितः किन्तु तं ग्रामादिकम् अद्यापि यावन्न प्राप्नोति तावदन्तरापथि एकैकस्मिन् पदन्यासे सति तत्तद्देशान्तरप्राप्तिस्वरूपा गतिरस्तीति सा ततगति र्व्यपदेश्यते। तत्र पदन्यासस्य शरीरव्यापाररूपप्रयोगात्मकतया प्रयोगगतावन्तर्भावसंभवेऽपि विस्तृत ततत्वविशिष्टस्य तस्य ततो व्यतिरिक्तत्वात् न पुनरुक्तिसंभवः २, बन्धनच्छेदनगतिः बन्धनस्य छेदनं बन्धनच्छेदनं तस्माद्गतिः बन्धनच्छेदनगतिस्तु जीवेन

भगवान् उत्तर देते हैं-गौतम गतिप्रपात पांच प्रकार का है, यथा-(१) प्रयोगगति (२) ततगति (३) बन्धनछेदनगति (४) उपपातगति और (५) विहयोगति इनमें से व्यापार रूप प्रयोग पन्द्रह प्रकार का पहेले कहा जा चुका है। प्रयोगरूप गति को प्रयोगगति कहते हैं। यह देशान्तरप्राप्ति रूप है, क्योंकि जीव के द्वारा प्रेरित सत्यमन आदि के पुद्गल यथायोग्य थोडी-बहुत दूर जाते हैं। तता अर्थात् विस्तृत गति ततगति कहलाती है। जैसे जिनदत्त आदि किसी ग्राम या सन्निवेश आदि के लिए रवाना हुआ है, किन्तु उस ग्राम या सन्निवेश तक अभी पहुंचा नहीं है, बीच रास्ते में है और एक-एक कदम आगे बढ रहा है, वह ततगति कहलाती है। यद्यपि कदम बढाना जिनदत्त के शरीर का प्रयोग ही है, इस कारण यह गति भी प्रयोगगति में गिनी जा सकती है, मगर इसमें विस्तृतता की विशेषता होने से अलग गिना है, अतएव पुनरुक्ति नहीं समझना चाहिए। बन्धन का छेदन होना बन्धनछेदन और उससे होने वाली

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે-હે ગૌતમ! ગતિ પ્રપાત પાંચ પ્રકારના છે જેમકે (૧) પ્રયોગગતિ (૨) તતગતિ (૩) બન્ધન છેદન ગતિ (૪) ઉપપાતગતિ અને (૫) વિહાયોગતિ. તેમાથી વ્યાપાર રૂપ પ્રયોગ પંદર પ્રકારનો પહેલા કહી દિધેલો છે. પ્રયોગરૂપગતિને પ્રયોગગતતિ કહે છે. એ દેશાન્તર રૂપ છે, કેમકે જીવના દ્વારા પ્રેરિત મન આદિના પુદ્ગલ યથા યોગ્ય થોડા ઘણા દૂર જાય છે તતા અર્થાત્ વિસ્તૃતગતિ તતગતિ કહેવાય છે. જેમકે જિનદત્ત આદિ કોઈ ગામના અગર સન્નિવેશ આદિને માટે રવાના થયેલ છે, પરન્તુ એ ગામ કે સન્નિવેશ સુધી હજુ પહોચેલ નથી, વચમાં રસ્તામાં છે અને એક એક કદમ આગળ વધી રહેલ છે, તે તતગતિ કહેવાય છે. જોકે કદમ વધવું જિનદત્તના શરીરનો પ્રયોગ જ છે. એ કારણે આ ગતિ પણ પ્રયોગ ગતિમા ગણાઇ શકાય છે, પરન્તુ આમાં વિસ્તૃત તતાની વિશેષતા હોવાથી અલગ ગણી છે. તેથી પુનરૂક્તિ ન સમજવી જોઈએ,

परित्यक्तस्य शरीरस्य शरीराद् वा निर्गतस्य जीवस्यावसेया, कोशपत्रच्छेदादेरण्डबीज-प्रभृतेस्तु विहायोगति भेदत्वमवसेयम् ३, उपपातगतिः—उपपातः—प्रादुर्भावरूपः क्षेत्रभव-नोभवभेदात् त्रिविधो बोध्यः, यथा—क्षेत्रोपपातो भवोपपातो नो भवोपपातश्च, तत्र आका-शरूपं क्षेत्रम् यत्र नैरयिकादयः प्राणिनः सिद्धाः पुद्गला वा तिष्ठन्ति, भवस्तु—कर्मसम्पर्कजन्यो नैरयिक त्वादिपर्यायरूपोऽवसेयः, कर्मवशवर्तिनो भवन्ति जीवा यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः, नो भवः पुनः कर्मसम्पर्कसम्पाद्य नैरयिकत्वादि पर्यायरहितो भवव्यतिरिक्तः पुद्गलरूपः सिद्धोवाऽव-सेयः, तदुभयस्यापि पूर्वोक्त भवलक्षणातीतत्वात्, तथाविधोपपात एव गतिरुपपातगति-रिति४, विहायोगतिः—विहायसा—आकाशेन गति र्विहायोगतिः,तद्भेदस्त्वग्रे वक्ष्यते, गौतमः पृच्छति—'से किं तं पओगगती ?' अथ का नाम सा प्रयोगगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह—

गति बन्धनछेदनगति कहलाती है। यह गति जीव के द्वारा त्यागे शरीर की अथवा शरीर से बाहर निकले जीव को होती है। कोश के फटने से एरंड के बीज की ऊपर की ओर जोगति होती है, वह एक प्रकार की विहायोगति समझनी चाहिए। उपपात का अर्थ है प्रादुर्भाव। इसके तीन भेद हैं—क्षेत्रोपपात, भवो-पपात और नोभवोपपात। क्षेत्र अर्थात् आकाश, जहां नारक आदि प्राणी, सिद्ध और पुद्गल रहते हैं। भव अर्थात् कर्म के संसर्ग से होने वाले जीव के नारक आदि पर्याय। जहां जीव कर्म के वशवर्त्ती होते हैं उसे भव कहते हैं। कर्मजनित नैरयिकत्व आदि पर्यायों से रहित—भव से भिन्न पुद्गल अथवा सिद्ध को नोभव कहते हैं। क्योंकि ये दोनों ही पूर्वोक्त भव के लक्षण से रहित हैं। इस प्रकार का उपपात ही उपपातगति कहलाता है। विहायस् अर्थात् आकाश द्वारा गति होना विहायोगति है इसके भेद आगे कहेंगे।

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं—हे भगवन् ! प्रयोगगति किसे कहते हैं ?

બન્ધનનું છેદન થવું બન્ધન છેદન અને તેનાથી થનારીગતિ બંધન છેદનગતિ કહેવાય છે. આ ગતિ જીવ દ્વારા ત્યાગેલ શરીરની અથવા શરીરથી બહાર નિકળેલ જીવની હોય છે. કોશના ફાટવાથી એરંડાના બીજની ઊપરની તરફ જે ગતિ થાય છે, તે એક પ્રકારની વિહાયોગતિ સમજવી જોઇએ. ઉપપાતનો અર્થ છે પ્રાદુર્ભાવ. તેના ત્રણ ભેદ છે–ક્ષેત્રોપ-પાત, ભવોપપાત અને નો ભાવોપપાત. ક્ષેત્ર અર્થાત્ આકાશ જ્યાં નારક આદિ પ્રાણી સિદ્ધ અને પુદ્ગલ રહે છે. ભવ અર્થાત્ કર્મના સંસર્ગ કરનાર જીવના નારક આદિ પર્યાય. જ્યાં જીવ કર્મના વશવર્તી બને છે, તેને ભવ કહે છે, કર્મ જનિત નૈરયિકત્વ આદિ પર્યાયોથી રહિત–ભવથી ભિન્ન પુદ્ગલ અથવા સિદ્ધને નો ભવ કહે છે, કેમકે એ બન્ને જ પૂર્વોક્ત ભવના લક્ષણથી રહિત છે. એ પ્રકારનો ઉપપાતજ ઉપપાત ગતિ કહેવાય છે.

વિહાયસ અર્થાત્ આકાશ દ્વારા ગતિ થવી વિહાયો ગતિ છે. તેના ભેદ આગળ કહીશું.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્! પ્રયોગગતિ શેને કહે છે ?

'पओगगती पण्णरसविहा पण्णत्ता' प्रयोगगतिः पञ्चदशविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–सच्चमणप्पओगगती एवं जहा पओगो भणियो तहा एसावि भाणियव्वा जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती' तद्यथा–सत्यमनः प्रयोगगतिः, एवं यथा प्रयोगः पञ्चदशविधः पूर्वोक्तस्वरूपो भणितस्तथा एषाऽपि-प्रयोगगतिरपि भणितव्या–वक्तव्या, यावत्–मृषामनःप्रयोगगतिः, सत्यमृषामनःप्रयोगगतिः, असत्यमृषामनःप्रयोगगतिः, सत्यवचःप्रयोगगतिः, मृषावचःप्रयोगगतिः, सत्यमृषा वचःप्रयोगगतिः असत्यामृषा वचःप्रयोगगतिः औदारिकशरीरकायप्रयोगगतिः, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगगतिः, वैक्रियशरीरकायप्रयोगगतिः, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगगतिः, आहारकशरीरकायप्रयोगगतिः, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगगतिः, कार्मणशरीरकायप्रयोगगतिः,

गौतमः पृच्छति–'जीवाणं भंते ! कइविहा पओगगती पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! जीवानां कतिविधा प्रयोगगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पण्णरसविहा पण्णत्ता' पञ्चदशविधा प्रयोगगतिः जीवानां प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती' तद्यथा–सत्यमनःप्रयोगगतिः, यावत्–असत्यमनःप्रभृतिप्रयोगगतिः, कार्म-

भगवान्–हे गौतम ! प्रयोगगति पन्द्रह प्रकार की कही है। वह इस प्रकार–सत्यमनप्रयोगगति, इत्यादि जैसे प्रयोग के पन्द्रह भेद कहे हैं, उसी प्रकार प्रयोगगति के भी पन्द्रह भेद समझलेने चाहिए, अर्थात् सत्यमनप्रयोगगति, मृषामनप्रयोगगति, सत्यमृषामनप्रयोगगति, असत्यामृषामनप्रयोगगति, सत्यवचनप्रयोगगति, असत्यवचनप्रयोगगति, सत्यमृषावचनप्रयोगगति, असत्यमृषावचनप्रयोगगति, औदारिकशरीरकायप्रयोगगति, औदारिकमिश्रशरीरकायप्रयोगगति, वैक्रियशरीरकायप्रयोगगति, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगगति, आहारकशरीरकायप्रयोगगति, आहारकमिश्रशरीरकायप्रयोगगति, कार्मणशरीरकायप्रयोगगति।

गौतमस्वामी–हे भगवान् ! जीवों की प्रयोगगति कितने प्रकार की कही है ?

भगवान्–हे गौतम ! पन्द्रह प्रकार की कही है, सत्यमनप्रयोगगति यावत्

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! પ્રયોગગતિ પંદર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે–

સત્ય મન પ્રયોગગતિ ઇત્યાદિ જેવા પ્રયોગના પંદર ભેદ કહ્યા છે, એજ પ્રકારે પ્રયોગગતિના પણ પંદર ભેદ સમજી લેવા જોઈએ અર્થાત્ સત્યમનપ્રયોગગતિ, મૃષા મન પ્રયોગગતિ, સત્ય મૃષા મન પ્રયોગગતિ, અસત્યામૃષા મન પ્રયોગગતિ, સત્યવચન પ્રયોગ ગતિ, અસત્યવચન પ્રયોગગતિ, સત્યમૃષા વચન પ્રયોગગતિ, અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગ ગતિ, ઔદારિક શરીરકાયપ્રયોગગતિ, ઔદારિક મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય શરીર કાય પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગગતિ, આહારક શરીરકાય પ્રયોગગતિ, આહારક મિશ્રશરીરકાયપ્રયોગગતિ, કાર્મણશરીરકાયપ્રયોગગતિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! જીવોની પ્રયોગગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! પંદર પ્રકારની કહી છે, સત્યમનપ્રયોગગતિ યાવત્ કાર્મણ

णशरीरकायप्रयोगगतिः, गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते ! कइविहा पओगगती पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां कतिविधा प्रयोगगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'एक्कारसविहा पण्णत्ता' एकादशविधा प्रयोगगतिः नैरयिकाणां प्रज्ञप्ता, 'तं जहा-सच्चमणप्पओगगती' तद्यथा-सत्यमनःप्रयोगगतिः, 'एवं उवउज्जिऊण जस्स जइविहा तस्स तइविहा भाणियव्वा जाव वेमाणियाणं' एवम्-पूर्वोक्तरीत्या उपयुज्य-उपयोगं विधाय-प्रयोगानुसारेण विविच्य यस्य जीवस्य यतिविधा-याव प्रकारा गतिः संभवति तस्य ततिविधा-तावत्प्रकारा भणितव्या, यावत्-असुरकुमारादि भवनपति पृथिवीकायिकाद्येकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकमनुष्यवानव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां यथायोग्यं प्रयोगगतिरवसेया, तथाच नैरयिकाणां सत्यमनःप्रयोगगतिप्रभृति-असत्यामृषावचनःप्रयोगगति वैक्रियशरीरकायप्रयोगगति वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगगतिः, कार्मणशरीरकायप्रयोगगतिरूपा एका-

---

कार्मणशरीरकायप्रयोगगति ।

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! नारकों की प्रयोगगति कितने प्रकार की है ?

भगवान्-हे गौतम ! नारकों की प्रयोगगति ग्यारह प्रकार की कही है, वह इस प्रकार-सत्यमनप्रयोगगति इत्यादि, उपयोग लगाकर जिस जीव की जितने प्रकार की गति का संभव हो, उसकी उतने ही प्रकार की गति कहलेनी चाहिए। इस तरह असुरकुमार आदि भवनपतियों की, पृथ्वीकायिक आदि एकेन्द्रियों की, विकलेन्द्रियों की, पंचेन्द्रियतिर्यंचों की, मनुष्यों की, वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक देवों की प्रयोगगति यथायोग्य समझलेनी चाहिए। इस कथन के अनुसार नारकों की सत्यमनप्रयोगगति आदि, असत्यामृषावचनप्रयोगगति, वैक्रियशरीरकायप्रयोगगति, वैक्रियमिश्रशरीरकायप्रयोगगति, कार्मणशरीरकायप्रयोगगति रूप ग्यारह प्रकार की गति जाननी चाहिए। इसी प्रकार असुरकु-

---

શરીરકાયપ્રયોગગતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-નારકની પ્રયોગગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! નારકોની પ્રયોગગતિ અગીયાર પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે-સત્યમન પ્રયોગગતિ વિગેરે, ઉપયોગ કરીને જે જીવની જેટલા પ્રકારની ગતિનો સંભવ હોય, તેની તેટલા જ પ્રકારની ગતિ કહેવી જોઇએ. એજ રીતે અસુરકુમાર આદિ ભવન પતિયોની, પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિયોની, વિકલેન્દ્રિયોની, પચેન્દ્રિય તિર્યંચોની મનુષ્યોની, વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની પ્રયોગગતિ યથા યોગ્ય સમજી લેવી જોઈએ. આ કથનના અનુસાર નારકોની સત્યમનપ્રયોગગતિ આદિ, અસત્યામૃષા વચન પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય શરીરકાય પ્રયોગગતિ, વૈક્રિય મિશ્રશરીરકાય પ્રયોગગતિ કાર્મણ શરીર કાય પ્રયોગગતિ રૂપ અગીઆર, પ્રકારની ગતિ જાણવી જોઇએ પ્રકારે અસુરકુમાર આદિની પણ ગતિ સમજવી જોઇએ.

दशगतयः प्रज्ञप्ता अवसेयाः, एवमसुरकुमारादीन मपि बोध्यम्, गौतमः पृच्छति–'जीवाणं भंते ! सच्चमणप्पओगगती जाव कम्मगसरीरकायप्पओगगती ?' हे भदन्त ! जीवानां किं सत्यमनःप्रयोगगति र्भवति ? यावत्–किंवा असत्यमनःप्रयोगगति र्भवति ? किंवा इत्यादि-रीत्या यावत्–किंवा कार्मणशरीरकायप्रयोगगति र्भवति ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जीवा सव्वे वि ताव होज्ज सच्चमणप्पओगगती वि' जीवाः सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सत्यमनः प्रयोगगतयोऽपि 'एवं तं चेव पुव्ववण्णियं भाणियव्वं भंगा तहेव जाव वेमाणियाणं' एवम्–उक्तरीत्या तच्चैव–प्रयोगानुसारमेव पूर्ववर्णितं भणितव्यम्–वक्तव्यम् भङ्गा स्तथैव–प्रयोगानु-सारमेव यावद् नैरयिकादि वैमानिकान्तानां वक्तव्याः, इत्येवंरीत्या प्रयोगगति मुपसंहरन् आह–'सेतं पओगगती १' तत्–तस्मात्कारणात्, सा–पूर्वोक्ता खलु प्रयोगगति रवसेया, गौतमः पृच्छति–'से किं तं तत गती ?' अथ का खलु सा ततगतिः प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह–'ततगती जे णं जं गामं वा जाव सण्णिवेसं वा संपट्ठिए असंपत्ते अंतरापहे वट्टइ, से तं ततगती २' ततगति स्तावद्–यः खलु कश्चिज्जीवः यं ग्रामं वा यावत्–कर्वटं वा संवाहं वा आश्रमं वा मडम्बं वा सन्निवेशं वा प्रति संप्रस्थितः किन्तु असंप्राप्तः–न यावत् संप्राप्तवान्, अन्तरापथे–मध्ये मार्गे वर्तते–तिष्ठति, तावत्खलु तत्–अथ सा ततगतिः प्रज्ञप्ता २, गौतमःपृच्छति–'से किं तं

मार आदि की भी गति समझलेनी चाहिए।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! जीवों की क्या सत्यमनप्रयोगगति होती है यावत् क्या कार्मणशरीरकायप्रयोगगति होती है ?

भगवान्–हे गौतम ! जीव सब सत्यमनप्रयोगगति वाले भी होते हैं, इत्यादि वह सब कहलेना चाहिए जिसका कथन ऊपर किया जा चुका है।

अब प्रयोगगति के कथन का उपसंहार करते हुए कहते हैं–यह प्रयोगगति का निरूपण समझना चाहिए।

गौतमस्वामी–हे भगवन् ! ततगति किसे कहते हैं ?

भगवान्–हे गौतम ! कोई जीव किसी ग्राम, कर्वट, संवाह, आश्रम, मडंब अथवा सन्निवेश की ओर रवाना हुआ हैं, किन्तु वहां तक पहुंचा नहीं है, बीच

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! જીવોની શું સત્યમન પ્રયોગગતિ હોય છે યાવત્ શું કાર્મણ શરીરકાય પ્રયોગગતિ હોય છે?

શ્રી ભગવાન્–ગૌતમ ! જીવ બધા સત્યમન પ્રયોગગતિવાળા પણ હોય છે, વિગેરે એ બધું કહેવું જોઈએ જેનું કથન ઉપર કરાએલું છે, હવે પ્રયોગગતિના કથનનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે–આ પ્રયોગગતિનું નિરૂપણ સમજવું જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! તતગતિ શેને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્–કોઈ જીવ કોઈ ગ્રામ, કર્વટ, સંવાહ, આશ્રમ, અથવા સનિવેશની તરફ રવાના થયેલ છે, પણ ત્યાં સુધી પહોંચેલ નથી, વચમાં રસ્તામાં છે, તેની તે સમયે

बंधणछेदणगती?' अथ का खलु सा बन्धनच्छेदनगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'बंधणछेदणगती–जीवो वा सरीराओ सरीरं वा जीवाओ, से तं बंधणछेदणगती ३' बन्धनच्छेदनगतिस्तावत्–जीवो वा शरीराद् निर्गच्छति, शरीरं वा जीवाद् प्रमुक्तं भवति सा एषा बन्धनच्छेदनगतिरुच्यते ३, गौतमः पृच्छति–से किं तं उववायगती?' अथ का खलु सा उपपातगतिः? भगवानाह–'उववायगती तिविहा पण्णत्ता' उपपातगति स्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–खेत्तोववायगती, भवोववायगती, नो भवोववायगती' तद्यथा–क्षेत्रोपपातगतिः, भवोपपातगतिः, नो भवोपपातगतिश्च,

गौतमः पृच्छति–'से किं तं खेत्तोववायगती?' अथ का नाम सा क्षेत्रोपपातगतिः? भगवानाह–'खेत्तोववायगती पंचविहा पण्णत्ता' क्षेत्रोपपातगतिः पञ्चविधा प्रज्ञप्ता 'तं जहा–नेरइय खेत्तोववायगती१' तद्यथा–नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः–नैरयिकाणां क्षेत्रोपपातगतिः १, 'तिरीक्खजोणियखेत्तोववायगती२' तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः२, 'मणूसखेत्तोववायगती३' मनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः ३, 'देव खेत्तोववायगती ४' देव क्षेत्रोपपागतिः ४, 'सिद्ध खेत्तोववा-

---

रास्ते में है, उस की उस समय जो गति होती है, वह ततगति है।

गौतमस्वामी–हे भगवन्! बन्धनच्छेदनगति क्या है।

भगवान्–हे गौतम! जीव शरार से बाहर निकलता है, अथवा शरीर जीव से पृथक् होता है, इसे बन्धनछेदनगति कहते हैं।

गौतमस्वामी–हे भगवान्! उपपातगति किसे कहते हैं?

भगवान्–हे गौतम! उपपातगति तीन प्रकार की कही है, वह इस प्रकार है–क्षेत्रोपपातगति, भवोपपातगति और नोभवोपपातगति।

गौतमस्वामी–हे भगवन्! क्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है?

भगवान्–हे गौतम! क्षेत्रोपपातगति पांच प्रकार की है, वह इस प्रकार है–नारकक्षेत्रोपपातगति, तिर्यंचक्षेत्रोपपातगति, मनुष्यक्षेत्रोपपातगति, देवक्षेत्रोपपा

જે ગતિ થાય છે તે તત ગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! બન્ધનછેદન ગતિ શું છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! જીવ શરીરથી બહાર નિકળે છે અથવા શરીર જીવથી પૃથક્ થાય છે, તેને બન્ધન છેદનગતિ કહે છે.

ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! ઉપપાતગતિ કોને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્–ઉપપાતગતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–ક્ષેત્રોપપાતગતિ, ભવોપપાતગતિ અને નો ભવોપપાતગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! ક્ષેત્રોપપાતગતિ પાંચ પ્રકારની છે–તે આ પ્રકારે છે–નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, તિર્યંચ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ, દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને

यगती५' सिद्धक्षेत्रोपपातगतिः ६, गौतमः पृच्छति–'से किं तं नेरइयखेत्तोववायगती ?' अथ का खलु सा नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? 'नेरइयखेत्तोपपातगती सत्तविहा पण्णत्ता' नैरयिकक्षेत्रोपपातगति स्तावत्–सप्तविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–रयणप्पभापुढवि नेरइयखेत्तोववायगती जाव अहेसत्तमापुढवि नेरइयखेत्तोववायगती' तद्यथा–रत्नप्रभापृथिवी नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः, यावत्–शर्कराप्रभापृथिवीनैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः वालुकाप्रभापृथिवी नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः, पङ्कप्रभापृथिवी नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः धूमप्रभापृथिवी नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः, तमप्रभापृथिवी नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः, अधःसप्तमपृथिवी नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिश्च, प्रकृतमुपसंहरन्नाह–'से तं नेरइयखेत्तोववायगती ?' सा एषा नैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता १, 'से किं तं तिरिक्खजोणिय खेत्तोववायगती ?' अथ का खलु सा तिर्यग्योनिक क्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'तिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती पंचविहा पण्णत्ता' तिर्यग्योनिक क्षेत्रोपपातगतिः पञ्चविधा प्रज्ञप्ता 'तं जहा–एगिंदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती' तद्यथा–एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिःयावद्

तगति और सिद्धक्षेत्रोपपातगति।

गौतमस्वामी–नारकक्षेत्रोपपातगति किसे कहते हैं ?

भगवान्–नारकक्षेत्रोपपातगति सात प्रकार की कही है, वह इस प्रकार है–रत्नप्रभापृथ्वी नारकक्षेत्रोपपातगति, शर्कराप्रभापृथ्वीनारकक्षेत्रोपपातगति, वालुकाप्रभापृथिवी नारकक्षेत्रोपपातगनि, पंकप्रभापृथ्वीनारकक्षेत्रोपपातगति, धूमप्रभापृथ्वीनारकक्षेत्रोपपातगति, तमःप्रभापृथ्वीनारकक्षेत्रोपपातगति और अधःसप्तमपृथ्वीनारकक्षेत्रोपपातगति। यह नैरयिकक्षेत्रोपपातगति का प्ररूपण हुआ।

गौतमस्वामी–तिर्यग्योनिक क्षेत्रोपपातगति क्या है ?

भगवान्–तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति पांच प्रकार की है, वह इस प्रकार है–एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति, द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति,

---

સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવન્–નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ સાત પ્રકારની કહી છે તે આ પ્રકારે છે–રત્નપ્રભા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ. શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, પંકપ્રભા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતી, ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, તમઃપ્રભા પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને અધઃસપ્તમ પૃથ્વી નારક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, આ નૈરયિક ક્ષેત્રોપપાતગતિનુ નિરૂપણુ થયું.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન્–તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ પાંચ પ્રકારની છે–તે આ પ્રકારે છે–એકેન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, દ્વીન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, ત્રીન્દ્રિય

–द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः, सा एषा तिर्यग्योनिकक्षे१पातगतिः प्रज्ञप्ता २। गौतमः पृच्छति–'से किं तं मणूस खेत्तोववायगती?' अथ का खलु सा मनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'मणूस खेत्तोववायगती–दुविहा पण्णत्ता' मनुष्य क्षेत्रोपपातगतिस्तावद् द्विविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–संमुच्छिम मणूसखेत्तोववायगती' संमूर्च्छिम मनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः–'गब्भवक्कंतिय मणूस खेत्तोववायगती' गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यक्षेत्रोपपातगतिश्च, तदुपसंहरन्नाह–'से तं मनूसखेत्तोववायगती ३' सा एषा–पूर्वोक्ता मनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, गौतमः पृच्छति–'से किं तं देवखेत्तोववायगती? अथ का खलु सा देवक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'देवखेत्तोववायगती चउव्विहा पण्णत्ता' देवक्षेत्रोपपातगतिश्चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–भवणवई देवखेत्तोववायगती, जाव वेमाणियदेवखेत्तोववायगती' तद्यथा–भवनपतिदेवक्षेत्रोपपातगतिः, यावद्–वानव्यन्तरदेवक्षेत्रोपपातगतिः, ज्योतिष्कदेवक्षेत्रोपपातगतिः, वैमानिकदेवक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, प्रकृतमुपसंहरन्नाह–'से तं देवखेत्तोववायगती' सा एषा–पूर्वोक्ता देवक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ४ ॥सू० ६॥

त्रीन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति, चतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति और पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगति। यह तिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपतगति हुई।

गौतमस्वामी–मनुष्यक्षेत्रोपपातगति क्या है?

भगवान्–मनुष्यक्षेत्रोपपातगति दो प्रकार की कही है, वह इस प्रकार–संमूर्छिम मनुष्यक्षेत्रोपपातगति और गर्भजमनुष्यक्षेत्रोपपातगति। यह मनुष्यक्षेत्रोपपातगति हुई।

गौतमस्वामी–देवक्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है?

भगवान्–देवक्षेत्रोपपातगति चार प्रकार की है, यथा–भवनपतिदेवक्षेत्रोपपातगति, वानव्यन्तरदेवक्षेत्रोपपातगति, ज्योतिष्कदेवक्षेत्रोपपागति और वैमानिकदेवक्षेत्रोपपातगति। यह देवक्षेत्रोपपातगति का कथन हुआ।

તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ, ચતુરિન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ અને પચેન્દ્રિય તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ. આ તિર્યગ્યોનિક ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ શું છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ બે પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપગાતગતિ અને ગર્ભજ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ. આ મનુષ્ય ક્ષેત્રોપપાતગતિ થઈ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ ચાર પ્રકારની છે, જેમકે–ભવનપતિ દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, વાનવ્યન્તર દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, જ્યોતિષ્ક દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, અને વૈમાનિક દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિ, આ દેવ ક્ષેત્રોપપાતગતિનું કથન થયું.

सिद्धक्षेत्रोपपातादिवक्तव्यता—

मूलम्—से किं तं सिद्धखेत्तोववायगती ? अणेगविहा पण्णत्ता तं जहा—जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवयवासे सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे चुल्लहिमवंतसिहरिवासहरपव्वतसपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे हेमवतहेरण्णवाससपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे सद्दावइ वियडावइ वट्टवेयड्ढ सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायती, जंबुद्दीवे दीवे महाहिमवंतरुप्पिवासहरपव्वतसपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे हरिवासरम्मगवाससपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे गंधापाति मालवंतपव्वयवट्टवेयड्ढ सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे णिसहणीलवंतवासहरपव्वतसपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे पुव्वविदेहावरविदेहसपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे देवकुरु उत्तरकुरुसपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, जंबुद्दीवे दीवे मंदरपव्वयस्स सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, लवणे समुद्दे सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, धायइसंडे दीवे पुरत्थिमद्धपच्छिमद्धमंदरपव्वत सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, कालोय समुद्दसपक्खिसपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, पुक्खरवरदीवद्धपुरत्थिमद्धभरहेरवयवाससपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, एवं जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्छिमद्धमंदरपव्वत सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती, से तं सिद्धखेत्तोववायगती५, से किं तं भवोववायगती ? भवोववायगती चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा—नेरइयभवोववायगती, जाव देवभवोववायगती, से किं तं नेरइयभवोववायगती ? नेरइयभवोववायगती सत्तविहा पण्णत्ता, तं जहा—एवं सिद्धवज्जो भेदो भाणियव्वो जो चेव खेत्तोववायगतीए सो चेव, से तं देवभवोववायगती, से तं भवोववायगती। से

किं तं नो भवोववायगती ? नो भवोववायगती दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-पोग्गल णो भवोववायगती सिद्ध नो भवोववायगती, से किं तं पोग्गल-णो भवोववायगती ? पोग्गल णो भवोववायगती जं णं परमाणु पोग्गले लोगस्स पुरत्थिमिल्लाओ चरमंताओ पच्चत्थिमिल्लं चरमंतं एगसमएणं गच्छइ, पच्चत्थिमिल्लाओ वा चरमंताओ पुरत्थिमिल्लं चरमंतं एगसम-एणं गच्छइ, एवं उत्तरिल्लाओ दाहिणिल्लं उवरिल्लाओ हेट्ठिल्लं हिट्ठि-ल्लाओ उवरिल्लं, से तं पोग्गल णो भवोववायगती, से किं तं सिद्धणो भवोववायगती ? सिद्धणो भवोववायगती दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—अणंतरसिद्ध णो भवोववायगती परंपरसिद्ध णो भवोववायगती य, से किं तं अणंतरसिद्ध णो भवोववायगती ? अणंतरसिद्ध णो भवोववाय-गती पण्णरसविहा पण्णत्ता, तं जहा—तित्थसिद्धअणंतरसिद्ध णो भवो-ववायगती य जाव अणेगसिद्ध णो भवोववायगती य, से किं तं परं-परसिद्ध णो भवोववायगती ? परंपरसिद्ध णो भवोववायगती अणेगविहा पण्णत्ता, तं जहा—अपढमसमयसिद्ध णो भवोववायगतो, एवं दुसमय-सिद्ध णो भवोववायगती जाव अणंतसमयसिद्ध णो भवोववायगती, से त्तं सिद्ध णो भवोववायगती, से तं णो भवोववायगती, से तं उववाय-गती४, से किं तं विहायगती ? विहायगती सत्तरसविहा पण्णत्ता, तं जहा—फुसमाणगती१ अफुसमाणगती२, उवसंपज्जमाणगती३, अणुप-संपज्जमाणगती४, पोग्गलगती५, मंडूयगती६, णावागती७, नयगती८, छायागती९, छायाणुवातगती१०, लेस्सागती११, लेसाणुवातगती१२, उद्दिसपविभत्तगती१३, चउपुरिसपविभत्तगती१४, वंकगती१५, पंकगती१६, बंधणविमोयणगती१७। से किं तं फुसमाणगती ? फुसमाणगती जं णं परमाणुपोग्गले दुपएसिए जाव अणंतपएसियाणं खंधाणं अण्णमण्णं फुसंताणं गती पवत्तइ, से त्तं फुसमाणगती१, से किं तं अफुसमाण-गती ? अफुसमाणगती, जं णं एएसिं चेव अफुसंताणं गती पवत्तइ,

से तं अफुसमाणगती२, से किं तं उवसंपज्जमाणगती ? उवसंपज्जमाणगती जं णं रायं वा जुवरायं वा ईसरं वा तलवरं वा माडंबियं वा कुडुंबियं वा इब्भं वा सिट्ठिं वा सेणावइं वा सत्थवाहं वा उवसंपज्जित्ताणं गच्छइ, से तं उवसंपज्जमाणगती३, से किं तं अणुवसंपज्जमाणगती ? अणुवसंपज्जमाणगती-जं णं एएसिं चेव अण्णमण्णं अणुसंपज्जित्ताणं गच्छइ, से तं अणुवसंपज्जमाणगती४, से किं तं पोग्गलगती ? पोग्गलगती जं णं परमाणुपोग्गलाणं जाव अणंतपएसियाणं खंधाणं गती पव्वत्तइ से तं पोग्गलगती५, से किं तं मंडूयगती ? मंडूयगती-जं णं मंडूओ फिडित्ता गच्छइ, से तं मंडूयगती६, से किं तं णावागती ? जं णं णावा पुव्ववेतालीओ दाहिणवेयालिं जलपहेणं गच्छइ, दाहिणवेतालीओ वा अवरवेतालिं जलपहेणं गच्छइ, से तं णावागती७, से किं तं णयगई ? णयगई जं णं णेगम संगहववहारउज्जुसुयसद्दसमभिरूढएवंभूयाणं नयाणं जा गती अहवा सव्वणया वि जं इच्छंति से तं णयगती८, से किं त छायागई ? छायागई जं णं हयछायं वा, गयछायं वा, नरछायं वा, किण्णरछायं वा, महोरगछायं वा, गंधव्वछायं वा, उसहछायं वा, रहछायं वा, छत्तछायं वा, उवसंपज्जित्ताणं गच्छइ, से तं छायागई९ से किं तं छायाणुवायगई ? छायाणुवायगई-जे णं पुरिसं छायाअणुगच्छइ नो पुरिसे छायं अणुगच्छइ से तं छायाअणुवायगई१०, से किं त लेस्सागई-जं णं किण्हलेस्सा नीललेस्सं पप्प ता रूवत्ताए ता वण्णत्ताए ता गंधत्ताए ता रसत्ताए ता फासत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ, एवं नीललेस्सा काउलेस्सं पप्प ता रूवत्ताए जाव ता फासत्ताए परिणमइ, एवं काउलेस्सा वि तेउलेस्सं तेउलेस्सा वि पम्हलेस्सं पम्हलेस्सा वि सुक्कलेस्सं पप्प ता रूवत्ताए जाव परिणमइ, से तं लेसागई११, से किं तं लेसाणुवायगई ? लेसाणुवायगई जल्लेसाइं दव्वाइं परियाइत्ता कालं करेइ तल्लेसेसु उववज्जइ, तं जहा-किण्हलेसेसु वा

जाव सुक्कलेस्सेसु वा, से तं लेसाणुवायगई१२, से किं तं उद्दिस्सपविभत्तगई ? उद्दिस्सपविभत्तगई-जं णं आयरियं वा उवज्झायं वा थेरं वा पवत्तिं वा गणिं वा गणहरं वा गणावच्छेदं वा उद्दिसिय उद्दिसिय गच्छइ, से तं उद्दिस्सियपविभत्तगई१३, से किं तं चउपुरिसपविभत्तगई ? से जहा नामए चत्तारि पुरिसा समगं पविट्ठा समगं पज्जविया१, समगं पविट्ठा विसमं पज्जविया२, विसमं पविट्ठा समगं पज्जविया३, विसमं पविट्ठा विसमं पज्जविया४, से तं चउपुरिसपविभत्तगई१४, से किं तं वंकगई ? वंकगई चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा-घट्टनया थंभणया लेसणया पवडणया, से तं वंकगई१५, से किं तं पंकगई ? पंकगई-से जहा णामए केइ पुरिसे पंकंसि वा उदयंसि वा कायं उव्विहिया गच्छइ, से तं पंकगइ१६, से किं तं वंधणविमोयणगई ? वंधणविमोयणगई-जं णं अंबाण वा अंबाडगाण वा माउलुंगाण वा बिल्लाण वा कविट्ठाण वा भट्टाण वा फणसाण वा दालिमाण वा, पारेवताण वा, अक्खोलाण वा चाराण वा, बोराण वा, तिंडुयाण वा पक्काणं परियागयाणं वंधणाओ विप्पमुक्काणं निव्वाघाएणं अधेवीससाएगई पवत्तइ, से तं वंधणविमोयणगई, से तं विहायोगई१७ पण्णवणाए भगवईए पओगपयं समत्तं१६ ॥सू० ७॥

छाय-तत् का सा सिद्धक्षेत्रोपपातगतिः ? अनेकविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरावतवर्षे सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे चुल्लहिमवच्छिखरि वर्ष-

---

सिद्धक्षेत्रोपपात आदि की वक्तव्यता

शब्दार्थ-(से किं तं सिद्धखेत्तोववायगती ?) सिद्धक्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है ? (अणेगविहा पण्णत्ता) अनेक प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (जंवुदीवे दीवे) जम्बू द्वीप नामक द्वीप में (भरहेरवयवासे) भरत और ऐरवत क्षेत्र में (सपक्खं) सब दिशाओं में (सपडिदिसिं) सब विदिशाओं में

સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત આદિની વક્તવ્યતા

શબ્દાર્થ-(से किं तं सिद्धखेत्तोववायगती ?) સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (अणेगविहा पण्णत्ता) અનેક પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (जंवुदीवे दीवे) જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં (भरहेरवयवासे) ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમા (सपक्खं) બધી

धरपर्वते सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमवद्हिरण्यवर्षे सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे शब्दापाति विकटपाति वृत्तवेताढ्ये सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे महाहिमवद्रूप्य वर्षधरपर्वतसपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे हरिवर्षरम्यकवर्षे सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे गन्धवद् माल्यवत् पर्वता वृतवैताढ्ये सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपात-

(सिद्धखेत्तोववायगती) सिद्धक्षेत्रोपपातगति होती है (जंबुदीवे दीवे) जम्बूद्वीप नामक द्वीप में (चुल्लहिमवंतसिहरिवासहरपव्वतसपक्खं सपडिदिसिं) क्षुद्र-हिमवान् और शिखरी वर्षधर पर्वत से सब दिशाओं-विदिशाओं में (सिद्ध-खेत्तोववायगती) सिद्ध क्षेत्रोपपातगति है (जम्बुदीवे दीवे) जम्बूद्वीप नामक द्वीप में (हेमवत हेरणवासपक्खं सपडिदिसिं) हैमवत-हैरण्यवर्ष के सब दिशा-विदिशाओं (सिद्धखेत्तोववायगती) सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (जम्बुदीवे दीवे) जम्बू-द्वीप नामकद्वीप में (सदावइवियडावइवट्टवेयड्ढसपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तो-ववायगती) शब्दापाती (शकटापाती) और विकटापाती वृत्त वैताढ्य पर्वत के सब दिशा-विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति हैं (जंबुदीवे दीवे महाहिमवंत रुप्पिवासहरपव्वत सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धक्खेत्तोववायगती) जम्बूद्वीप नामक द्वीप में महाहिमवन्त और रुक्मि नामक वर्षधर पर्वतों के सब दिशा-विदि-शाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (जंबुद्दीवे दीवे हरिवासरम्मगवाससपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) जम्बूद्वीप नामक द्वीप में हरिवर्ष एवं रम्यक-वर्ष के सब दिशा-विदिशाओं में सिद्ध क्षेत्रोपपातगति है (जंबुदीवे दीवे गंधा-पातिमालवंतपव्वयवट्टवेयड्ढसपक्खं सपडिदिसं सिद्धखेत्तोववयगती) जम्बू-

દિશાઓમાં (सपडिदिसिं) બધી વિદિશાઓમા (सिद्धखेत्तोववायगती) સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ હોય છે (जंबुद्दीवे दीवे) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં (चुल्ल हिमवंत सिहरि वासहर पव्वतसपक्खं सपडिदिसिं) ક્ષુદ્ર હિમવાન્ અને શિખરી, વર્ષધર, પર્વતથી બધી દિશાઓ વિદિશાઓમાં (सिद्ध खेत्तोववायगती) સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (जंबुद्दीवे दीवे) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં (हेमवयहेरण्णवाससपक्खं सपडिदिसिं) હૈમવત હૈરણ્યવર્ષની બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં (सिद्धखेत्तोववायगती સિદ્ધક્ષેત્રોપપતગતિ છે. (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં (सद्दावइ वियडावइवट्टवेयड्ढसपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) શબ્દાપાતી (શકટાપાતી) અને વિકટાપાતી વૃત્ત વૈતાઢ્ય પર્વતની બધી દિશા-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (जंम्बुद्दीवे दीवे महाहिमवंत रूप्पिवासहरपव्वतसपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મહાહિમવન્ત અને રૂક્મિ નામક વર્ષધર પર્વતોની બધી દિશા-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (जम्बूद्दीवे दीवे हरिवास रम्मग वाससपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં હરિવર્ષ તેમજ રમ્યક વર્ષની બધી દિશા-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (जंबुद्दीवे दीवे गंधापाति माल-

गतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे निषधनीलवद् वर्षधरपर्वते सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे पूर्वविदेहापरविदेहे सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे देवकुरूत्तरकुरौ सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, लवणे समुद्रे सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, धातकी खण्डे द्वीपे पूर्वार्द्धपश्चिमार्द्धमन्दरपर्वतस्य सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, कालोदसमुद्रस्य सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, पुष्करवरद्वीपार्द्धपूर्वार्द्धे भरतैरावत वर्षस्य सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, एवं यावत् पुष्करवरद्वीपार्द्धपश्चिमार्द्धमन्दर-

---

द्वीप नामक द्वीप में गंधापाती, माल्यवन्त पर्वत तथा वृत्तवैताढ्य के सब दिशामें और सब विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (जंबुद्दीवे दीवे णिसहणीलवंतवासहरपव्वतसपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) जम्बूद्वीप नामक द्वीप में निषध और नीलवन्त नामक वर्षधर पर्वत के सब दिशा-विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (जंबुद्दीवे दीवे पुव्वविदेहावरविदेहसपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) जम्बूद्वीप नामक द्वीप में पूर्व विदेह और अपरविदेह के सभी दिशाओं-विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (जंबुद्दीवे दीवे देवकुरु-उत्तरकुरुसपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) जम्बूद्वीप नामक द्वीप में देवकुरु और उत्तरकुरु में सब दिशा-विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (जंबुद्दीवे दीवे मंदरपव्वयस्स सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) जंबूद्वीप नामक द्वीप में मन्दर पर्वत में सब दिशा-विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है

(लवणे समुद्दे सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) लवण समुद्र में सब दिशा-विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (धायइसंडे दीवे पुरत्थिमद्ध-

---

वंत पव्वय वट्टवेड्ढ य सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ગંધાપાતી, માલ્યવન્ત પર્વત વૃત્તવૈતાઢ્યની બધી દિશાઓમાં બધી વિદિશાઓમાં સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (जंबूदीवे दीवे णिसहनीलवंतवासहरपव्वतसपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगतो) જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં નિષધ અને નીલવન્ત નામક વર્ષધર પર્વતની બધી દિશા-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે (जम्बूदीवे दीवे पुव्वविदेहावरविदेह सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्ध खेत्तोववायगती) જમ્બુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં પૂર્વ વિદેહ અને અપર વિદેહની બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (जम्बुदीवे दीवे देवकुरु-उत्तर कुरु सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં દેવકુરૂ અને ઉત્તર કુરૂમાં બધી દિશાઓ-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (जम्बुदीवे दीवे मंदर पव्वयस्स सपक्खिं सपीडदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મન્દર પર્વતમાં બધી દિશા-વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે

(लवणसमुद्दे सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) લવણ સમુદ્રમાં બધી દિશા વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (धायइखंडे दीवे पुरत्थिमद्ध पच्छिमद्धमंदरपव्वय-

पर्वतस्य सपक्षं सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः, सा एषा सिद्धि क्षेत्रोपपातगतिः ५, तत् का सा भवोपपातगतिः? भवोपपातग ते श्चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–नैरयिकभवोपपातगतिः, यावद् देवभवोपपातगतिः, तत् का सा नैरयिक भवोपपातगतिः ? नैरयिकभवोपपातगतिः सप्तविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–रत्नप्रभापृथिवी नैरयिकभवोपपातगतिः, यावद् अधःसप्तमपृथिवी नैर-

---

पच्छिमद्ध मंदरपव्वयसपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगई) धातकी खंड द्वीप में पूर्वार्ध और पश्चिमार्ध मंदर पर्वत के सब दिशा–विदिशाओं में सिद्ध-क्षेत्रोपपातगति है (कालोयसमुद्दसपक्खिसपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) कालोद समुद्र में सब दिशाविदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है (पुक्खरवरदीवद्धपुरत्थिमद्ध भरहेरवयवाससपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) पुष्करवर द्वीपार्ध के पूर्वार्ध के भरत और ऐरवत वर्ष में सब दिशा–विदिशाओं में सिद्ध-क्षेत्रोपपातगति हैं (एवं जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्छिमद्धमंदरपव्वतसपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) इसी प्रकार यावत् पुष्करवरद्वीपार्ध के पश्चि-मार्ध के मंदर पर्वत में सब दिशा–विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति हुई (से किं तं सिद्धखेत्तोववायगती) यह सिद्धक्षेत्रोपपागति हुई। (से किं तं भवोववायगती ?) भवोपपातगति कितने प्रकार की है? (भवोववायगती चउव्विहा पण्णत्ता) भवोपपातगति चार प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (नेरइयभवोववायगती जाव देवभवोववायगती) नैरयिक भवोपपातगति यावत् देव भवोपपातगति (से किं तं नेरइय भवोववायगती ?) नारकभवोपपात-गति कितने प्रकार की है ? (नेरइयभवोववायगती सत्तविहा पण्णत्ता) नारक

सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगई) ધાતકીખંડ દ્વીપમાં પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ મંદર પર્વતની બધી દિશા–વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (कालोयसमुद्द सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) કાલોદ સમુદ્રમાં બધી દિશા વિદિશામાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (पुक्खरवरदीवद्धपुरत्थिमद्धभरहेरवयवाससपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) પુષ્કર વર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધના ભરત ઐરવત વર્ષમાં બધી દિશા–વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે (एवं जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्छिमद्ध मंदरपव्वय सपक्खिं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती) એજ પ્રકારે યાવત્ પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધના મન્દર પર્વતમાં બધી દિશા વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ છે (से तं सिद्धखेत्तोववायगती) આ સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ થઇ

(से किं तं भवोववायगती ?) ભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (भवोववायगती चउव्विहा पण्णत्ता) ભવોપપાતગતિ ચાર પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (नेरइय भवोववायगती जाव देवभवोववायगती) નૈરયિક ભવોપપાતગતિ યાવત્ દેવ ભવોપપાતગતિ (से किं तं नेरइयभवोववायगती ?) નારક ભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (नेरइय भवो-

यिकभवोपपातगतिः, एवं सिद्धवर्जो भेदो भणितव्यः, यथैव क्षेत्रोपपातगतौ सचैव, सा एषा देवभवोपपातगतिः, सा एषा भवोपपातगतिः, तत् का सा नो भवोपपातगतिः ? नो भवोपपातगतिः द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—पुद्गलनोभवोपपातगतिः, सिद्धनोभवोपपातगतिः, तत् का सा पुद्गलनोभवोपपातगतिः ? पुद्गलनोभवोपपातगतिः यत् खलु परमाणुपुद्गलो लोकस्य पौरस्त्यात् चरमान्तात् पश्चिमं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, पश्चिमाद्वा चरमान्तात् पौरस्त्यं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, दक्षिणाद्वा चरमान्ताद् उत्तरं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति,

---

भवोपपातगति सात प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (एवं) इस प्रकार (सिद्धवज्जो) सिद्धको वर्ज कर (भेदो) भेद (भाणितव्वो) कहना चाहिए (जो चेव खेत्तोववायगतीए) जो क्षेत्रोपपातगति में (सो च्चेव) वही (से तं देवभवोववायगती) यह देवभवोपपातगति हुई (से तं भवोववायगती) यह भवोपपातगति का निरूपण हुआ।

(से किं तं नो भवोववायगती ?) नो भवोपपातगति क्या है ? (नो भवोववायगती दुविहा पण्णत्ता) नोभवोपपातगति दो प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (पोग्गलणोभवोववायगती) पुद्गलनोभवोपपातगति (सिद्ध नो भवोववायगती) सिद्धनोभवोपपातगति (से किं तं पोग्गलनोभवोववायगती ?) पुद्गलनोभवोपपातगति क्या है ? (पोग्गलनोभवोववायगती) पुद्गलनोभवोपपातगति (जं णं परमाणुपोग्गले) जो कि परमाणु पुद्गल (लोगस्स पुरत्थिमिल्लाओ चरमंताओ) लोक के पूर्ववर्त्ती चरमान्त से अर्थात् छेद से (पच्चत्थिमिल्लं चरमंतं) पश्चिमी चरमान्त तक (एगसमएणं) एक समय में (गच्छति) जाता है (पच्चत्थिमिल्लाओ वा चरमंताओ) अथवा

ववायगती सत्तविहा पण्णत्ता) नारक भवोपपातगति सात प्रकारनी छे (तं जहा) ते आ प्रकारे (एवं) ए प्रकारे (सिद्धवज्झो) सिद्धने त्यजीने (भेदो) भेद (भाणियव्वो) कहेवा जोईए (जो चेव खेत्तोववायगतीए) जे क्षेत्रोपपातगतिमां (सो चेव) तेज (सेतं देव भवोवायगती) आ देव भवोपपातगति थई (सेतं भवोववायगती) आ भवोपपातगतिनुं निरूपण थयुं

(से किं तं नो भवोवायगती) नो भवोपपातगति शुं छे ? (नो भवोववायगती दुविहा पण्णत्ता) नो भवोपपातगति बे प्रकारनी कही छे (तं जहा) ते आ प्रकारे (पोग्गलणो भवोववायगती) पुद्गल नो भवोपपातगति (सिद्ध नो भवोववायगती) सिद्ध नो भवोपपात गति (से किं तं पोग्गल नो भवोवायगती ?) पुद्गल नो भवोपपातगति शुं छे ? (पोग्गल नोभवोववायगती) पुद्गलनोभवोपपातगति (जं णं परमाणुपोग्गले) जे के परमाणु पुद्गल (लोगस्स पुरत्थिमिल्लाओ चरमंताओ) लोकना पूर्ववर्ती चरमान्तथी (पच्चत्थिमिल्लं चरमंतं) पश्चिमी चरमांत सुधी (एगसमएणं) एक समयमां (गच्छति) जाय छे (पच्चत्थिमिल्लाओ

एवम् उत्तराद् दक्षिणम् उपरिष्टाद् अधः अधस्तादुपरि, सा एषा पुद्गलनोभवोपपातगतिः, तत् का सा सिद्धनोभवोपपातगतिः ? सिद्धनोभवोपपातगति द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगतिः, परम्परसिद्धनोभवोपपातगतिश्च, तत् का सा अनन्तरसिद्धनोभवोपपात गतिः ? अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगतिः पञ्चदशविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–तीर्थसिद्धानन्तरसिद्धनोभवोपपातगतिश्च यावद् अनेकसिद्धनोभवोपपातगतिश्च, तत् का सा परम्परसिद्धनोभवोपपात-

पश्चिमी चरमान्त से (पुरत्थिमिल्लं चरमंतं) पूर्वी चरमान्त को (एगसमएणं गच्छति) एक समय में जाता है (दाहिणिल्लाओ वा चरमंताओ उत्तरिल्लं चरमंतं) अथवा दक्षिणी चरमान्त से उत्तरी चरमान्त को (एगसमएणं) एक समय में (गच्छति) जाता है (एवं उत्तरिल्लाओ दाहिणिल्लं) इसी प्रकार उत्तरी छोर से दक्षिणी छोरतक (उवरिल्लाओ हेट्ठिल्लं) ऊपरी छोर से नीचले छोर तक (हिट्ठिल्लाओ उवरिल्लं) नीचले छोर से ऊपरी छोर तक (से तं पोग्गलणोभवोववायगती) यह पुद्गलनोभवोपपातगति है।

(से किं तं सिद्धणोभवोववायगती ?) सिद्धनोभवोपपातगति कितने प्रकार की है ? (सिद्धणोभवोववायगती दुविहा पण्णत्ता) सिद्धनोभवोपपातगति दो प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (अणंतरसिद्धणोभवोववायगती, परंपरसिद्धणो भवोववायगती य) अनन्तर सिद्ध नो भोवोपपातगति और परम्परसिद्ध नो भवोपपातगति।

(से किं तं अणंतरसिद्धणोभवोववायगती ?) अनन्तरसिद्धनो भवोपपातगति कितने प्रकार की है ? (अणंतरसिद्धणोभवोववायगती पण्णरसविहा पण्णत्ता) अनन्तरसिद्ध नो भवोपपातगति पन्द्रह प्रकार की कही हैं (तं जहा) वह इस

वा चरमंताओ) અથવા પશ્ચિમી ચરમાન્તથી (पुरत्थिमिल्लं चरमंतं) પૂર્વી ચરમાન્તમાં (एगसमएणं गच्छति) એક સમયમાં જાય છે (दाहिणिल्लाओ वा चरमान्ताओ उत्तरिल्लं चरमंतं) અથવા દક્ષિણી ચરમાન્તથી ઉત્તરી ચરમાન્તમા (एगसमएणं) એકસમયમાં (गच्छति) જાય છે (एवं उत्तरिल्लाओ दाहिणिल्लं) એજ પ્રકારે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ સુધી (उवरिल्लाओ हेट्ठिल्लं) ઉપરની બાજુથી નીચેની બાજુમાં (हिट्ठिल्लाओ उवरिल्लं) નીચલા છેડેથી ઉપરના સુધી (सेतं पोग्गलणोभवोववायगती) આ પુદ્ગલની નો ભવોપપાતગતિ છે

(से किं तं सिद्धणोभवोववायगती ?) સિદ્ધનોભવપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (सिद्धणो भवोववायगती दुविहा पण्णत्ता) સિદ્ધનોભવે પપાતગતિ બે પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (अणंतरसिद्धणोभवोववायगती, परंपर सिद्धणोभवोववायगती य) અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાતગતિ અને પરંપર સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ છે

(से किं तं अणन्तर सिद्धणोभवोववायगती ?) અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (अणंतरसिद्धणोभवोववायगती पण्णरसविहा पण्णत्ता) અનન્તર સિદ્ધનો

गतिः? परम्पर सिद्धनोभवोपपातगतिरनेकविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा अप्रथमसमयसिद्ध नो भवोपपातगतिः, एवं द्विसमयसिद्धनो भवोपपातगतिर्यावत्–अनन्तसमयसिद्धनोभवोपपातगतिः, सा एषा सिद्ध नो भवोपपातगतिः, सा एषा उपपातगतिः ४, तत् का सा विहायोगतिः ? विहायोगतिः सप्तदशविधा प्रज्ञप्ता तद्यथा–स्पृशद्गतिः १, अस्पृशद्गतिः २, उपसम्पद्यमानगतिः ३, अनुपसम्पद्यमानगतिः ४, पुद्गलगतिः ५, मण्डूकगतिः ६, नावागतिः ७, नयगतिः

प्रकार (तित्थसिद्धअणंतरसिद्धणोभवोववायगती) तीर्थसिद्ध–अनन्तरसिद्ध नो भवोपपातगति (य) और (जाव) यावत् (अणेगसिद्धणोभवोववायगती य) अनेकसिद्ध नोभवोपपातगती ।

(से किं तं परंपरसिद्धणोभवोववायगती ?) परम्परासिद्ध नो भवोपपातगति कितने प्रकार की है ? (परंपरसिद्ध नो भवोपपातगती अणेगविहा पण्णत्ता) परम्परसिद्ध नो भवोपपागति अनेक प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (अपढमसमयसिद्धणो भवोववायगती) अप्रथमसमयसिद्ध नो भवोपपातगती (एवं दुसमयसिद्ध णोभवोववायगती) इसी प्रकार द्विसमयसिद्ध नो भवोपपातगती (जाव अणंतसमयसिद्धणोभवोववायगती) यावत् अनन्तसमयसिद्ध नो भवोपपातगति (से त्तं सिद्धणोभवोववायगती) यह सिद्ध नो भवोपपातगति का प्ररूपण हुआ (से तं णोभवोववायगती, से तं उववायगती) इस प्रकार नो भवोपपातगति का प्ररूपण और उपपातगति का प्ररूपण हुआ (से किं तं विहायगती ?) विहायोगति कितने प्रकार की है ? (विहायगती सत्तरसविहा पण्णत्ता) विहायोगति सत्तरह प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (फुसमाणगती) स्पर्श करती

ભવોપપાતગતિ પદર પ્રકારની છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (तित्थसिद्ध अणंतरसिद्धणो भवोववायगती) તીર્થ સિદ્ધ–અનન્તર સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ (य) અને (जाव) યાવત્ (अणेगसिद्धणोभवोवायगती) અનેક સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ .

(से किं तं परंपरसिद्धणोभवोवायगती ?) પરંપરા સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (परंपरसिद्धनोभवोववायगती अणेगविहा पण्णत्ता) પરંપર સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ અનેક પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (अपढमसमयसिद्धणोभवोववायगती) અ-પ્રથમ સિદ્ધનો ભવોપપાતગતિ (एवं दु समय सिद्धणो भवोववायगती) એ રીતે દ્વિ સમય સિદ્ધનોભવોવાયગતિ (जाव अणंत समयसिद्धणोभवोववायगती) યાવત્ અનન્ત સમય સિદ્ધનો-ભવોપપાતગતિ (सेत्तं सिद्धणोभवोववायगती) આ સિદ્ધનોભવોપપાતગતિનું પ્રરૂપણ થયું

(सेत्तं णो भवोववायगती, सेतं उववायगती) નોભવોપાત ગતિનું પ્રરૂપણ અને ઉપપાતગતિનું પ્રરૂપણ થયું.

(से किं तं विहायगती ?) વિહાયગતિ કેટલા પ્રકારની છે ? (विहायगती सत्तरस विहा पण्णत्ता) વિહાયો ગતિ સત્તર પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે (फुसमाणगती)

८, छायागतिः ९, छायानुपातगतिः १०, लेश्यागतिः ११, लेश्यानुपातगतिः १२, उद्दिश्यप्रविभक्तगतिः १३, चतुष्पुरुषप्रविभक्तगतिः १४, वङ्कगतिः १५, पङ्कगतिः १६, बन्धनविमोचनगतिः १७, तत् का सा स्पृशद्गतिः ? स्पृशद्गति र्यत् खलु परमाणुपुद्गलानां द्विप्रदेशिकानां यावद् अनन्तप्रदेशिकानां स्कन्धानामन्योन्यं स्पृशतां गतिः प्रवर्तते सा एषा स्पृशद्गतिः १, तत् का सा अस्पृशद्गतिः ? अस्पृशद्गति र्यत् खलु एतेषा ञ्चैव अस्पृशतां गतिः प्रवर्तते सा एषा अस्पृशद्गतिः २, तत् का सा उपसंपद्यमानगतिः ? उपसंपद्यमानगति र्यत् खलु राजानं वा

हुई गति (अफुसमाणगती) स्पर्श न करती हुई गति (उवसंपज्जमाणगती) उपसंपद्यमानगति (अणुवसंपज्जमाणगती) अनुपसंपद्यमानगति (पोग्गलगती) पुद्गलगति (मंडूयगती) मंडूकगति (णावागती) नौकागति (नयगई) नयगति (छायागती) छायागति (छायाणुवातगती) छायनुपातगती (लेस्सागती) लेश्यागति (लेस्साणुवायगती) लेश्यानुपातगति (उद्दिसपविभत्तगती) उद्दिश्यप्रविभक्तगति (चउपुरिसपविभत्तगती) चतुःपुरुषप्रविभक्तगति (वंकगती) वक्रगति (पंकगती) पंकगति (वंधणविमोयणगती) बन्धनविमोचनगति।

(से किं तं फुसमाणगती ? २) स्पृशद्गति किसे कहते हैं ? (जं णं परमाणु पोग्गलाणं दुपएसियाणं जाव अणंतपएसियाणं) जो परमाणुपुद्गलों की, द्विप्रदेशी यावत् अनन्तप्रदेशी (खंधाणं) स्कंधों की (अण्णमण्णं फुसंताणं) आपस में स्पर्श करते हुओं की (गती) गति (पवत्तइ) होती है (से त्तं फुसमाणगती) वह स्पृशद्गति कहलाती है।

(से किं तं अफुसमाणगती ? २) अस्पृशद्गति किसे कहते हैं ? (जं णं एएसिं चेव अफुसंताणं गती पवत्तती से तं अफुसमाणगती) जो स्पर्श न करते

સ્પર્શ કરતી ગતિ (अफुसमाणगती) સ્પર્શ નહીં કરનારી ગતિ (उवसंपज्जमाणगती) ઉપસંપધમાનગતિ (अणुवसंपज्जमाणगती) અનુપસંપદ્યમાનગતિ (पोग्गलती) પુદ્ગલગતિ (मंडूयगती) મંડૂકગતિ (णावागती) નૌકાગતિ (नयगई) નયગતિ (छायागती) છયાગતી (छायाणुवातगती) છયાનુપાતગતિ (लेस्सागती) લેશ્યાગતિ (लेस्साणुवायगती) લેશ્યાનુપાતગતિ (उद्दिसपविभत्तगती) ઉદ્દીશ્ય પ્રવિભક્તગતિ (चउपुरिसपविभत्तगती) ચતુઃપુરૂષ પ્રવિભક્તગતિ (वंकगती) વક્રગતિ-(पंकगती) પંકગતિ (वंधणविमोयणगती) બધન વિમોચનગતિ

(से किं तं फुसमाणगती ?) સ્પૃશદ્ગતિ કોને કહે છે (जं णं परमाणु पोग्गलाणं दुपयेसियाणं जाव अणंतपएसियाणं) જે પરમાણુ પુદ્ગલોની દ્વિપ્રદેશી યાવત્ અનન્ત પ્રદેશી (खंधाणं) સ્કંધોની (अण्णमण्णं फुसताणं) આપસમાં સ્પર્શ કરનારાઓની (गती) ગતિ (पवत्तइ) હોય છે (सेत्तं फुसमाणगती)) તે સ્પૃશદ્ ગતિ છે

(से किं तं अफुसमाणगती ?) અસ્પૃશદ્ ગતિ કોને કહે છે ? (जं णं एएसिं चेव अफुसंताणं गती पवत्तती सेत्तं अफुसमाणगती) જે સ્પર્શ ન કરતા રહેલા એ જ પરમાણુ આદિની

युवराजं वा ईश्वरं वा तलवरं वा माडम्बिकं वा कौटुम्बिकं वा इभ्यं वा, श्रेष्ठिनं वा सेनापतिं वा, सार्थवाहं वा, उपसम्पद्य गच्छति, सा एषा उपसंपद्यमानगतिः ३, तत् का सा अनुसंपद्यमानगतिः ? अनुपसंपद्यमानगति यत् खलु एतेषाञ्चैव अन्योन्यम् अनुपसंपद्य गच्छति सा एषा अनुपसम्पद्यमानगतिः ४, तत् का सा पुद्गलगतिः ? पुद्गलगति यत् खलु परमाणुपुद्गलानां यावद् अनन्तप्रदेशिकानां स्कन्धानां गतिः प्रवर्तते सा एषा पुद्गलगतिः ५, तत् का सा मण्डूकगतिः ?

हुए इन्हीं परमाणु आदि की गति होती है, वह अस्पृशद्गति है।

(से किं तं उवसंपज्जमाणगती ?) उपसंपद्यमानगति किसे कहते हैं ? (जं णं रायं वा) राजा को (जुवरायं वा) युवराज को (ईसरं वा) ऐश्वर्यशाली को (तलवरं वा) तलवर-जिसे राजा की ओर से पट्टा मिला हो उसको (माडंबियं) मंडल के अधिपति को (कोडुंबियं) कौटुम्बिक को (इब्भं वा) सेठ को (सेणावतिं वा) सेनापति को (सत्थवाहं वा) अथवा सार्थवाह को (उवसंपज्जित्ताणं) आश्रय करके (गच्छति) गमन करता है (से तं उवसंपज्जमाणगती) वह उपसंपद्यमानगति है।

(से किं तं अणुवसंपज्जमाणगती ?२) अनुपसम्पद्यमानगति किसे कहते हैं ? (जं णं एतेसिं चेव) जो इन्ही पूर्वोक्त को (अण्णमण्णं) आपस में (अणुवसंपज्जित्ताणं) आश्रय न करके (गच्छइ) गमन करता है (से तं अणुवसंपज्जमाणगती) वह अनुपसंपद्यमान गति है।

(से किं तं पोग्गलगती २) पुद्गलगति किसे कहते हैं ? (जं णं परमाणुपोग्गलाणं) जो परमाणुपुद्गलों की (जाव अणंतपएसियाणं खंधाणं) यावत् अनन्तप्रदेशी स्कंधों की (गती पवत्तती) गति होती है (से तं पोग्गलगती) वह पुद्गलगति कहलाती है।

(से किं तं मंडूयगती ? २) मंडूकगति किसे कहते हैं ? (जं णं मंडूओ फिडित्ता

ગતિ હોય છે. તે અસ્પૃશદ્ ગતિ છે

(से किं तं उवसंपज्जमाणगती ?) ઉપસંપદ્યમાનગતિ કોને કહે છે ? (जेणं रायं वा) રાજાને (जुवरायं वा) યુવરાજને (ईसरं वा) ઐશ્વર્યશાલીને (तलवरं वा) તલવર-જેને રાજાની તરફથી પટ્ટો મળ્યો હોય તેને (मांडवियं) મંડપના અધિપતિને (कोडुंबियं) કૌટુમ્બિકને (इब्भं वा) શેઠને (सेणावतिं वा) સેનાપતિને (सत्थवाहं वा) અથવા સાર્થવાહને (उपसंपज्जित्ताणं) આશ્રય કરીને (गच्छति) ગમન કરે છે (से तं उवसंपज्जमाणगती) તે ઉપસંપદ્યમાનગતિ છે

(से किं तं अणुवसंपज्जमाणगती) અનુપસંપદ્યમાન ગતિ કોને કહે છે ? (जं णं एएसि चेव) જે તેજ પૂર્વોક્તને (अण्ण मण्णं) અંદરો અંદર (अणुवसंपज्जित्ताणं) આશ્રય ન કરીને (गच्छइ) ગમન કરે છે (से तं अणुवसंपज्जमाणगती) તે અનુપસંપદ્યમાન ગતિ છે

(से किं तं पोग्गलगती ?) પુદ્ગલ ગતિ કોને કહે છે ? (जं णं परमाणुपोग्गलाणं) જે પરમાણુ પુદ્ગલોની (जाव अणंतपएसियाणं खंधाणं) યાવત્ અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોની (गती पवत्तती) ગતિ હોય છે (से तं पोग्गलगती) તે પુદ્ગલ ગતિ કહેવાય છે

मण्डूकगति यत् खलु मण्डूकः उत्प्लुत्य गच्छति, सा एषा मण्डूकगतिः ६, तत्का सा नावागतिः ? नावागति यत् खलु नावा पूर्ववैतालाद् दक्षिणवैतालं जलपथेन गच्छति, दक्षिणवैतालाद्वा अपरवैतालं जलपथेन गच्छति सा एषा नावागतिः ७, तत् का सा नयगतिः ? नयगति यत् खलु नैगमसंग्रहव्यवहारऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूतानां नयानां या गतिः, अथवा सर्वनया अपि यमूइच्छन्ति, तत् सा नयगतिः ८, तत् का सा छायागतिः ? छायागति यत् खलु हयच्छायां वा गजच्छायां वा नरच्छायां वा, किन्नरच्छायां वा, महोरगच्छायां वा गन्धर्वच्छायां

गच्छति से तं मंडूयगती) मेढक जो उछलकर चलता है, वह मंडूकगति है।

(से किं तं णावागति ? २) नौकागति क्या है ? (जं णं णावा पुव्ववेतालीओ दाहिणवेयालिं जलपहेणं गच्छति) जो कि नौका पूर्व वैतालीतट से दक्षिणवैताली को जलमार्ग से जाती है (दाहिणवेतालीओ वा अवरवेतालिं जलपहेणं गच्छति) अथवा दक्षिणवैतालीतट से पश्चिमवैताली को जलमार्ग से जाती है (से तं णावागती) यह नौकागति हुई

(से किं तं णयगती ? २) नयगति किसे कहते हैं (जं णं णेगमसंगहववहारउज्जसुयसद्दसमभिरूढएवंभूयाणं नयाणं) जो कि नेगम, संग्रह, व्यवहार, ऋतुसूत्र, शब्द, समभिरूढ और एवंभूत नयों की (जा) जो (गती) गति (अहवा) अथवा (सव्वणया वि) सभी नय (जं इच्छंति) जो मानते हैं (से तं णयगती) वह नयगति है।

(से किं तं छायागती ? २) छायागति क्या है ? (जं णं हयछायं वा) अश्व की छाया को (गयछायं वा) या हाथी की छाया को (नरछायं वा) या मनुष्य की छाया को (किन्नर छायं वा) या किन्नर की छाया का (महोरगछायं वा) अथवा महोरग की छाया को (गंधव्वछायं वा) गंधर्व की छाया को (उसहछायं वा) या

(से किं तं मंडूयगती) મંડૂક ગતિ કોને કહે છે ? (जं णं मंडूओ किडित्ता गच्छति से तं मंडूयगती) દેડકો જે ઉછળીને ચાલે છે, તે મંડૂક ગતિ છે

(से कि तं णावागती) નૌકાગતિ શું છે ? (जं णं णावा पुव्व वेतालीओ दाहिणवेयालिं जलपहेण गच्छति) જેમ નૌકા પૂર્વ વૈતાલીતરફથી દક્ષિણ વૈતાલી તરફ જલ માર્ગે જાય છે(दाहिण वेतालीओ वा अवरवेतालिं जलपहेण गच्छति) અથવા દક્ષિણ વૈતાલી તટથી પશ્ચિમ વૈતાલી તરફ જલમાર્ગથી જાય છે (सेत्तं णावागती) તે નૌકા ગતિ થઈ

(से किं तं णयगती ?) નયગતિ કોને કહે છે ? (जं णं णेगमसंगहववहारउज्जुसुय सद्दसमभिरूढएवंभूयाणं नयाणं) જેમકે નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુ સૂત્ર શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવો જાતના નયોની (जा) જે (गती) ગતિ (अहवा) અથવા (सव्व णया वि) બધા નય (जं इच्छंति) જે માને છે (सेत्तं णयगती) તે નયગતિ છે

(से किं तं छायागती ? २) છાયાગતિ શું છે ? (जं णं हयछायं वा) ઘોડાની છાયાને (गयछायं वा) હાથીની છાયાને (नरछायं वा) અથવા મનુષ્યની છાયાને (क्रिणरछायं वा) અથવા કિંનરની છાયાને (महोरगछायं वा) અથવા મહોરગની છાયાને (गंधव्वच्छायं वा)

वा ऋषभच्छायां वा रथच्छायां वा छत्रच्छायां वा उपसंपद्य गच्छति सा एषा छायागतिः ९, तत् का सा छायानुपातगतिः? छायानुपातगति र्यत् खलु पुरुषं छाया अनुगच्छति नो पुरुषश्छ यामनुगच्छति सा एषा छायानुपातगतिः १०, तत का सा लेश्यागतिः? लेश्यागति र्यत् खलु कृष्णलेश्या नीललेश्यां प्राप्य तद्रूपतया तद्वर्णतया तद्गन्धतया तद्रसतया तत्स्पर्शतया भूयः भूयः परिणमति, एवं नीललेश्या कापोतलेश्यां प्राप्य तद्रूपतया यावत् त स्पर्शतया परिणमति, एवं कापोतलेश्यापि तेजोलेश्यां तेजोलेश्यापि पद्मलेश्यां पद्मलेश्यापि शुक्ललेश्य

वृषभ की छाया को (रहच्छायं वा) या रथकी छाया को (छत्तच्छायं वा) अथवा छत्र की छाया को (उवसंपज्जित्ताणं) आश्रय करके (गच्छति) गमन होना है। (से तं छायागती) वह छायागति है।

(से किं तं छायाणुवायगती ?) छायानुपातगति किसे कहते हैं (जे णं पुरिसं छाया अणुगच्छइ) छाया पुरुष का जो पीछा करती है (नो पुरिसे छायं अणुगच्छइ) पुरुष छाया का अनुगमन नहीं करता (से तं छायाणुवायगती) वह छायानुपातगति है।

(से किं तं लेस्सागती ? २) लेश्यागति किसे कहते हैं ? (जं णं किण्हलेस्सा नीललेस्सं पप्प) कृष्णलेश्या नीललेश्या को प्राप्त होकर (ता वण्णत्ताए) उसी के वर्ण रूप में (ता गंधत्ताए) उसी की गंध रूप में (ता रसत्ताए) उसी के रस रूप में (ता फासत्ताए) उसी के स्पर्श रूप में (भुज्जो भुज्जो) वार-वार (परिणमइ) परिणत होती है (एवं नीललेस्सा वि काउलेसं) इसी प्रकार नीललेश्या कापोतलेश्या को (पप्प) प्राप्त होकर (ता रूवत्ताए) उसी के वर्ण रूप में (जाव ता फासत्ताए) यावत् उसीके स्पर्शरूप में (परिणमति) परिणत होती है (एवं काउलेस्सा वि

અથવા ગધેડાનીછાયાને (उसहच्छायं वा) વૃષભની છાયાને (रहच्छायं वा) અથવા રથની છાયાને (छत्तछायं वा) અથવા છત્રની છાયાને (उवसंपज्जित्ताणं) આશ્રય કરીને (गच्छति) ગમન થાય છે (से तं छाया गती) તે છાયા ગતી છે

(से कि तं छयाणुवायगती ?) છાયાનુપાત ગતિ કોને કહે છે ? (जे णं पुरिसं छायाअणुगच्छइ) છાયા પુરૂષનો જે પીછો પકડે છે (नो पुरिसे छाय अणुगच्छइ) પુરૂષ છાયાનું અનુગમન નથી કરતો (से तं छायाणुवाय गती) તે છાયાનુપાત ગતિ છે

(से कि ते लेस्सागती ? २) લેશ્યા ગતિ કોને કહે છે ? (जं णं किण्हलेस्सा नीललेस्सं पप्प) કૃષ્ણ લેશ્યા નીલ લેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈને (ता वण्णत्ताए) તેના જ વર્ણ રૂપમાં (ता गंधत्ताए) તેના ગંધરૂપમાં (ता रसत्ताए) તેનાજ રસ રૂપમાં (ता फासत्ताए) તેના સ્પર્શ રૂપમાં (भुज्जो भुज्जो) વાર વાર (परिणमइ) પરિણત થાય છે (एवं नीललेस्सा वि काउलेस्सं) એજ પ્રકારે નીલ લેશ્યા કાપોત લેશ્યાને (पप्प) પ્રાપ્ત થઈને (ता रूवत्ताए) તેના જ વર્ણ રૂપમાં (जाव ता फासत्ताए) યાવત્ તેના જ સ્પર્શ રૂપમાં (परिणमति) પરિણત થાય છે (एवं काउ-

प्राप्य तद्रूपतया यावत् परिणमति, सा एषा लेश्यागतिः ११, तत् का सा लेश्यानुपातगतिः ? लेश्यानुपातगति र्यल्लेश्यानि द्रव्याणि पर्यादाय कालं करोति तल्लेश्येषु उपपद्यते तद्यथा– कृष्णलेश्येषु वा यावत् शुक्ललेश्येषु, सा एषा लेश्यानुपातगतिः १२, तत् का सा उद्दिश्य प्रविभक्तगतिः ? उद्दिश्य प्रविभक्तगति र्यत् खलु आचार्यं वा उपाध्यायं वा स्थविरं वा प्रवक्तारं वा गणिं वा गणधरं वा गणावच्छेदं वा उद्दिश्य उद्दिश्य गच्छति सा एषा उद्दिश्य प्रविभक्त-

उलेस्सं) इसी प्रकार कापोतलेश्या भी तेजो लेश्या को (तेउलेस्सा वि पम्हलेस्सं) जो लेश्या भी पद्मलेश्या को (पम्हलेस्सावि सुक्कलेस्सं पप्प) पद्मलेश्या भी शुक्ल लेश्या को प्राप्त हो कर (ता रूवत्ताए जाव परिणमति) उसी के वर्ण रूप में परिणत होती है (से तं लेस्सागतो) वह लेश्यागति है

(से किं तं लेसाणुवायगती २ ?) लेश्यानुपातगति क्या है ? (जल्लेसाइं दव्वाइं परियाइत्ता) जिस लेश्याके द्रव्यों को ग्रहण करके (कालं करेइ) काल करता है– मरता है (तल्लेस्सेसु उववज्जइ) उसी लेश्या वालों में जन्म लेता है (तं जहा किण्ह लेस्सेसु वा जाव सुक्कलेस्सेसु वा) वह इस प्रकार कृष्णलेश्यावालों में यावत् शुक्ललेश्यावालों में (से तं लेस्साणुवायगती) वह लेश्यानुपातगति है।

(से किं तं उद्दिस्सपविभत्तगती २ ?) उद्दिश्यप्रविभक्तगति किसे कहते हैं ? (जं णं आयरियं वा) जो कि आचार्य) को (उवज्झायं वा) अथवा उपाध्याय को (थेरं वा) अथवा स्थविर को (पवत्तिं वा) अथवा प्रवर्त्तक को (गणिं वा) अथवा गणी को (गणहरं वा) अथवा गणधर को (गणावच्छेदं वा) अथवा गणावच्छेदक को (उद्दिस्स उद्दिस्स) उद्देश्य कर–करके (गच्छइ) गमन करता है। (से तं

लेस्सा वि तेउलेस्सं) એજ પ્રકારે કાપોત લેશ્યા પણ તેજો લેશ્યાને (तेउलेस्सा वि पम्हलेस्सं) તેજો લેશ્યા પણ પદ્મલેશ્યાને (पम्हलेस्सा वि सुक्कलेस्सं पप्प) પદ્મ લેશ્યા પણ શુકલ લેશ્યાને પ્રાપ્ત થઈ ને (ता रूवत्ताए जाव परिणमति) તેના જ વર્ણ રૂપમાં પરિણત થાય છે (सेत लेस्सा गती) તે લેશ્યા ગતિ છે

(से किं तं लेस्साणुवायगती ?) લેશ્યાનુપાતગતિ શું છે ? (जल्लेस्साइं दव्वाइं परियाइत्ता) જે લેશ્યા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરીને (कालं करेइ) કાળ કરે છે-મરે છે(तल्लेस्सेसु उववज्जइ) તેજ લેશ્યાવાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે (तं जहा किण्हलेस्सेसु, जाव सुक्कलेस्सेसु वा) તે આ પ્રકારે–કૃષ્ણ લેશ્યાવાળાઓમા યાવત્ શુકલ લેશ્યાવાળાઓમાં (से तं लेस्सानुवायगती) તે લેશ્યાનુપાત ગતિ છે

(से किं तं उद्दिस पविभत्तगती ? २) ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ કોને કહે છે ? (जं णं आयरियं वा) જે કે આચાર્યને (उवज्झायं वा) અથવા ઉપાધ્યાયને (थेरं वा) અથવા સ્થાવિરને (पवत्तिं वा) અથવા પ્રવર્તકને (गणि वा) અથવા ગણીને (गणहरं वा) અથવા ગણધરને (गणावच्छेदं वा) અથવા ગણાવચ્છેદકને (उद्दिस उद्दिस) ઉદ્દેશ્ય કરી કરીને (गच्छइ) ગમન કરે છે (से तं उद्दिसपविभत्तगती) તે ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ છે

गतिः १३, तत् का सा चतुःपुरुषप्रविभक्तगतिः? चतुःपुरुषप्रविभक्तगतिस्तत् यथानाम चत्वारः पुरुषाः समं पर्यवस्थिताः समं प्रस्थिताः १, समं पर्यवस्थिताः विषमं प्रस्थिताः २, विषमं पर्यवस्थिताः विषमं प्रस्थिताः ३, विषमं पर्यवस्थिताः समं प्रस्थिताः ४, ते एते चतुः पुरुषप्रविभक्तगतिः १४, तत् का सा वङ्कगतिः? वङ्कगतिश्चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–घट्टनया स्तम्भनया श्लेषणया पतनतया, सा एषा वङ्कगतिः १५, तत् का सा पङ्कगतिः? पङ्कगतिस्तत् यथानाम कश्चित् पुरुषः पङ्के वा उदके वा कायमुद्वध्य गच्छति, सा एषा पङ्कगतिः १६,

उद्दिस्सप्रविभत्तगती) वह उद्दिश्यप्रविभक्तगति है।

(से किं तं चउपुरिसपविभत्तगई?) चतुःपुरुषप्रविभक्तगति किसे कहते हैं? (से) अथ (जहा नामए) कोई भी नामवाले (चत्तारि पुरिसा) चार पुरुष (समगं पविट्ठा) एक साथ रवाना हुए और (समगं पज्जविया) एक साथ पहुंचे १, (समगं पविट्ठा) एक साथ रवाना हुए (विसमं पज्जविया) आगे–पीछे पहुंचे २ (विसमं पविट्ठा) आगे–पीछे रवाना हुए (समगं पज्जविया) एक साथ पहुंचे (विसमं पविट्ठा) आगे–पीछे रवाना हुए (विसमं पज्जविया) आगे–पीछे पहुंचे (से तं चउपुरिसपविभत्तगई) वह चतुःपुरुष प्रविभक्तगति है।

(से किं तं वंकगती?) वक्रगति क्या है? (वंकगती चउव्विहा पण्णत्ता) वक्रगति चार प्रकार की कही है (तं जहा) वह इस प्रकार (घट्टनया) घट्टन से (थंभणया) स्तंभन से (लेसणया) चिपकन से (पवडणया) पतन से (से तं वंकगती) वह वक्रगति है।

(से किं तं पंकगती?२) पंकगति किसे कहते हैं? (से) अथ (जहा नामए) कोई भी नाम वाला (केइ पुरिसे) कोई पुरुष (पंकंसि वा) कीचड में (उदयंसि वा)

(से किं तं चउपुरिसपविभत्तगई?) ચતુપુરૂષ પ્રવિભક્ત ગતિ કોને કહે છે? (से) અથ (जहानामए) કોઈ પણ નામવાળા (चत्तारि पुरिसा) ચાર પુરૂષ (समगं पविट्ठा) એક સાથે રવાના થયા અને (समगं पज्जविया) એક સાથે પહોંચ્યા १, (समगं पविट्ठा) એક સાથે રવાના થયા (विसमं पज्जविया) આગળ પાછળ પહોંચ્યા २, (विसमं पविट्ठा) આગળ પાછળ રવાના થયા (समगं पज्जविया) એક સાથે પહોંચ્યા (विसमं पविट्ठा) આગળ પાછળ રવાના થયા (विसमं पज्जविया) આગળ પાછળ પહોંચ્યા (से तं चउपुरिसपविभत्तगई) તે ચતુપુરૂષ પ્રવિભક્ત ગતિ છે

(से किं तं वंकगवि? २) વક્ર ગતિ શું છે? (वंकगती चउव्विहा पण्णत्ता) વક્રગતિ ચાર પ્રકારની કહી છે (तं जहा) તે આ પ્રકારે છે (घट्टनया) ઘટ્ટનથી (थंभणया) સ્તંભનથી (लिसणया) ચિકણા પણાથી (पवडणया) પતનથી (से तं वंकगती) તે વક્રગતિ છે.

(से किं पंकगती? २) પંક ગતિ કોને કહે છે? (से) અથ (जहानामए) કોઈ પણ નામવાળો (केई पुरिसे) કોઈ પુરૂષ (पंकंसि वा) કીચડમાં (उदयंसि वा) અથવા પાણીમાં

तत् का सा बन्धनविमोचनगतिः ? बन्धनविमोचनगतिः—यत् खलु आम्राणां वा आम्रातकानां वा मातुलुङ्गानां वा, बिल्वानां वा कपित्थानां वा पनसानां वा दाडिमानां वा पारेवतानां वा अक्षोटानां वा चाराणां वा बदराणां वा तिन्दुकानां वा पक्वानां पर्यागतानां बन्धनाद् विप्रमुक्तानां निर्व्याघातेन अधो विस्रसया गतिः प्रवर्तते, सा एषा बन्धनविमोचनगतिः, सा एषा विहायोगतिः, प्रज्ञापनायां भगवत्यां प्रयोगपदं समाप्तम् ॥ १६ ॥ सू० ७ ॥

अथवा जल में (कायं) शरीर को (उव्विहिया) दूसरे के साथ जोडकर (गच्छति) गमन करता है (से तं पंकगती) वह पंकगति है।

(से किं तं बंधणविमोयणगती २) बंधनविमोचनगति क्या है ? (जं णं अंबाणवा) जो कि आमों का (अंबाडगाण वा) अथवा अम्लाटकों का (माउलुंगाण वा) अथवा विजौरों का (बिल्लाण वा) अथवा बिल्वों का (कविट्ठायाण) या कवीठों का (भट्टाण वा) या भद्रनामकफलका (फणसाण वा) या पनसों कटहलों का (दालिमाण वा) या दाडिमों का (पारेवताणं वा) अथवा पारावतों का (अक्खोलाण वा) या अखरोटों का (चाराण वा) या चारों का (बोराण वा) या बोरों का (तिंदुयाण वा) या तेंदुओं का (पक्काणं) पकों का (परियागयाणं) तैयार हुओं का (बंधणाओ विप्पमुक्काणं) बन्धन से छूटे हुओं का (निव्वाघातेणं) रुकावट न होने से (अधे वीससाए गती पवत्तइ) नीचे स्वभाव से ही गति होती है (से तं बंधणविमोयणगती) वह बन्धन विमोचनगति है (से तं विहायोगति) वह विहायोगति है।

प्रयोगपद समाप्त

(कायं) શરીરને (उव्विहिया) બીજાની સાથે જોડીને (गच्छति) ગમન કરે છે (सेतं पंकगती) તે પંકગતિ છે.

(से किं तं बंधणविमोयणगती २) બન્ધન વિમોચન ગતિ શું છે ? (जं णं अंबाण वा) જે કે કેરીયોના (अंबाडगाण वा) અથવા અમ્લાટકોના (माउलुंगाण वा) અથવા બીજોરાના (बिल्लाण वा) અથવા બિલ્વોના (कविट्ठाण वा) અગર કવિઠોના (भट्टाण वा) અગર ભદ્ર નામક ફલ ? (फणसाण वा) અગર ફણસોના (दालिमाणवा) અથવા દાડમોના (पारेवताणं वा) અથવા પારાવતોના (अक्खोलाण वा) અથવા અખરોટોના (चाराण वा) અથવા ચારોના (बोराण वा) અગર બોરોના (तिंदुयाण वा) અગર તેંદુઓના (पक्काणं) પાકેલના (परियागया णं) તૈયાર થયેલાના (बंधणाओ विप्पमुक्काणं) બન્ધથી છૂટેલાઓના (निव्वाघातेणं) રૂકાવટ ન થવાથી (अधे वीससाए गती पवत्तइ) નીચે સ્વભાવથી જ ગતિ થાય છે (सेतं बंधन विमोयणगती) તે બન્ધન વિમોચન ગતિ છે (सेत विहायोगती) આ વિહાયોગતિ છે

પ્રયોગ પદ સમાપ્ત

टीका-अथ सिद्धि क्षेत्रोपपातगति प्रभृतिं प्ररूपयितुमाह-'से किं तं सिद्धखेत्तोववायगती' तत्-अथ का सा-कतिविधा सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'अणेगविहा पण्णत्ता' अनेकविधा-नानाप्रकारिका सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, तत्र सिद्धेः क्षेत्रं सिद्धि-क्षेत्रं तस्मिन् उपपातः प्रादुर्भावरूपा गतिः सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरित्यर्थः, 'तं जहा-जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवयवासे सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती' तद्यथा-जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतवर्षे-भरतवर्षैरवतवर्षयोरुपरि सपक्षम्-समानाः पक्षाः-पूर्व पश्चिमदक्षिणोत्तररूपाः पार्श्वाः यस्मिन् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति भवने तत् सपक्षम् एवं सप्रतिदिक्-सहप्रतिदिशः-विदिशः-कोणा ऐशान्यादयो यस्मिन् तत् सप्रतिदिक् च यथास्यात्तथा क्रियाविशेषणमेत-त्पदद्वयं बोध्यम्, सिद्धिक्षेत्रोपपातगति भवति, तथा च जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतवर्षयो रुपरि सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च सर्वत्र सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्तीति बोध्यम्, एवम् 'जंबुद्दीवे दीवे चुल्लहिमवंतसिहरिवासहरपव्वय सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे चुल्लहिमवत् शिखरि वर्षधरपर्वतस्य सपक्षं-सर्वासु दिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वासु विदिक्षु

अब सिद्धक्षेत्रोपपातगति आदि की प्ररूपणा की जाती है-गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-भगवन् ! सिद्ध क्षेत्रोपपातगति कितने प्रकार की है ।

भगवान्-हे गौतम सिद्ध क्षेत्रोपपातगति अनेक प्रकार की कही गई है । सिद्धि का क्षेत्र सिद्धि क्षेत्र कहलाता है, उसमें उपपात रूप गति सिद्धि क्षेत्रो पपातगति कहलाती है । उसके अनेक भेद हैं, यथा-जम्बूद्वीप में भरत और ऐरवत क्षेत्र के ऊपर सपक्ष (पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर रूप पार्श्व जिसमें समान हों) तथा सप्रतिदिक् (ईशान आदि विदिशाएं जिसमें समान हों) अर्थात् सभी दिशाओं में और सभी विदिशाओं में सर्वत्र सिद्धिक्षेत्रोपपातगति होती यहां 'समक्ष' और 'सप्रतिदिक्' ये दोनों क्रियाविशेषण समझने चाहिए। इसी प्रकार जम्बूद्वीप नामक द्वीपमें चुल्लहिलवान् और शिखरि नामक वर्षधर पर्वतों के सपक्ष और सप्रतिदिक् अर्थात् सभी दिशाओं में और विदिशाओं में सिद्धि-

ટીકાર્થ-હવે સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ આદિની પ્રરૂપણા કરાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! સિદ્ધક્ષેત્રોપપાતગતિ અનેક પ્રકારની કહેલી છે. સિદ્ધનું ક્ષેત્ર તે સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય, તેમા ઉપપાત રૂપ ગતિ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ કહેવાય છે, તેમના અનેક ભેદ છે જેમકે-

જમ્બૂદ્વીપમા ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રના ઊપર સપક્ષ (પૂર્વ-પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર રૂપ પાર્શ્વ જેમાં સમાન હોય) તથા સપ્રતિદિક્ (ઇશાન આદિ વિદિશાઓ જેમાં સમાન હોય) અર્થાત્ બધી દિશાઓમાં અને બધી વિદિશાઓમાં સર્વત્ર સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ હોય છે 'સપક્ષ' અને 'સપ્રતિદિક્' આ બન્ને ક્રિયા વિશેષણ સમજવાં જોઇએ.

च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्ति, एवम् 'जंबुद्दीवे दीवे हेमवतहेरण्णवास सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे हैमवतहिरण्यवर्षयोरुपरि सपक्षम्-सर्वासु दिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्तीति भावः, एवम् 'जंबुद्दीवे दीवे सद्दावइ वियडावइ वट्ट वेयड्ढ सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे शकटापाति विकटापाति वृत्त वैताढ्यपर्वतस्य सपक्षम्-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्तीति भावः एवम्-'जंबुद्दीवे दीवे महाहिमवंतरुप्पिवासहरपव्वय सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे महाहिमवद्रूप्य वर्षधरपर्वतस्य सपक्षं-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वासु विदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्तीति, एवम्-'जंबुद्दीवे दीवे हरिवासरम्मगवास सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे हरिवर्षरम्यकवर्षयोः सपक्षं-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्तीति, एवम् 'जंबुद्दीवे दीवे गंधावाइमालवंतपव्वय वट्ट वेयड्ढ सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे गन्धवद् माल्यवत् पर्वतावृत्तस्य वैताढ्यस्य पर्वतस्य सपक्षम्-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, एवम् 'जंबुद्दीवे दीवे णिसहणील-

क्षेत्रोपपातगति है। इसी प्रकार जम्बूद्वीप में हैमवत और हैरण्यवत क्षेत्र के ऊपर सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति है। इसी प्रकार जम्बूद्वीप में शब्दापाती (शकटापाती) और विकटापाती वृत्त वैताढ्य पर्वत के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति है। जम्बूद्वीप में महाहिमवान् और रुक्मि नामक वर्षधर पर्वतों के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति है। जम्बूद्वीप में हरिवर्ष और रम्यकवर्ष क्षेत्र में सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपागति है। इसी प्रकार जम्बूद्वीप में गंधापाती और माल्यवन्त पर्वतों के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति है। इसी प्रकार जम्बूद्वीप में निषध और नीलवन्त नामक वर्षधर पर्वतों के सपक्ष और सप्रतिदिक् अर्थात् सभी दिशाओं और सभी विदिशाओं में सिद्धिक्षेत्रोपपात गति है। इसी प्रकार जम्बूद्वीप नामक

એ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ચુલ્લહિમવાન્ અને શિખરી નામક વર્ષધર પર્વતોના સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ અર્થાત્ બધી દિશાઓમાં અને બધી વિદિશાઓમાં સિદ્ધક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં હૈમવત હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના ઊપર સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં શબ્દાપાતી (શકટાપાતી) અને વિકટાપાતી વૃત્ત વૈતાઢય પર્વતના સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. જમ્બૂદ્વીપમાં મહાહિમવાન્ અને રૂકિમ નામક વર્ષધર પર્વતોના સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાતગતિ છે. જમ્બૂદ્વીપમાં હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્રમાં સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં ગંધાપાતી અને માલ્યવન્ત પર્વતોની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં નિષધ અને નીલવન્ત

वंतवासहरपव्वत्त सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे निषधनीलवद् वर्षधरपर्वतस्य सपक्षं-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्ति, एवम्-'जंबुद्दीवे दीवे पुव्वविदेहावरविदेह सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे पूर्वविदेहापरविदेहयोः सपक्षम्-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्ति, एवम्-'जंबुद्दीवे दीवे देवकुरु-उत्तरकुरु सपक्खं सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे देवकुरु-उत्तरकुरु विशेषस्य-युगलक्षेत्रस्य सपक्षं-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिरस्ति, एवमेव 'जंबुद्दीवे दीवे मंदरपव्वयस्स सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य सपक्षम्-सर्वदिक्षु सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, एवम्-'लवणे समुद्दे सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' लवणे समुद्रे सपक्षम्-सर्वदिक्षु सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ताः, एवम्-'धायइ संडे दीवे पुरत्थिमद्धपच्छिमद्धमंदरपव्वय सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' धातकी खण्डे द्वीपे पूर्वार्द्ध पश्चिमार्द्धमन्दरपर्वतस्य सपक्षम्-सर्वदिक्षु-सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, एवम्-'कालोयसमुद्दस्स सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' कालोदसमुद्रस्य सपक्षम्-सर्वदिक्षु सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धि-

---

द्वीप में पूर्वविदेह और पश्चिम विदेह के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति है। जम्बूद्वीप में देवकुरु के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति है। इसी प्रकार जम्बूद्वीप में मन्दर पर्वत के सपक्ष और सप्रतिदिक् अर्थात् सभी दिशाओं और विदिशाओं में सिद्धिक्षेत्रोपपात गति है।

लवणसमुद्र में समक्ष और सप्रतिदिक् अर्थात् सभी दिशाओं और विदिशाओं में सिद्धक्षेत्रोपपातगति है। इसी प्रकार धातकीखण्ड द्वीप में पूर्वार्ध और पश्चिमार्ध के मन्दर पर्वत के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति कही गई है। इसी प्रकार कालोदसमुद्र के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति कही गई है। इसी प्रकार पुष्करवर द्वीपार्ध के पूर्वार्ध के भरत और ऐरवत

નામક વર્ષધરપર્વતોની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ અર્થાત્ બધી દિશાઓ અને બધી વિદિશાઓમા સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં પૂર્વ વિદેહ અને પશ્ચિમ વિદેહની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. જમ્બૂદ્વીપમાં દેવકુરૂ અને ઉત્તર કુરૂની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ અર્થાત્ બધી દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે.

લવણ સમુદ્રમા સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ અર્થાત્ બધી દિશાઓ અને બધી વિદિશાઓમાં સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે ધાતકી ખંડ દ્વીપમાં પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના મન્દર પર્વતની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે કાલોદ સમુદ્રની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ છે. એજ પ્રકારે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના

क्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, एवम्-'पुक्खरवरदीवद्धपुरत्थिमद्धभरहेरवयवास सपक्खि सपडिदिसिं 'सिद्धिखेत्तोववायगती' पुष्करवरद्वीपार्द्धे पूर्वार्द्धे भरतैरवतवर्षस्य सपक्षम्-सर्वदिक्षु, सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, 'एवं जाव पुक्खरवरदीवद्धपच्छिमद्धमंदरपव्वय सपक्खि सपडिदिसिं सिद्धिखेत्तोववायगती' एवम्-उक्तरीत्या पुष्करद्वीपपूर्वार्द्धे वदेव यावत्-द्वाविंशतिसंख्यकपुष्करवरद्वीपार्द्धपश्चिमार्द्धमन्दरपर्वतस्य सपक्षम्-सर्वदिक्षु सप्रतिदिक्-सर्वविदिक्षु च सिद्धिक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, तथा च सिद्धगतिक्षेत्रोपपातगतिः सप्तपञ्चाशद् भेदभिन्ना अवसेया, तत्र जम्बूद्वीपस्य समश्रेणीषु विश्रेणीषु १ भरतैरवत २ चुल्लहिमवत् ३ शिखरि-हैमवत् हिरण्यवत् ४ शकटापाति विकटापाति ५ महाहिमवत् ६ रूप्य-हरिवर्षरम्यकवर्ष ७ गन्धवत्-माल्यवत् ८ निषधनीलवत् ९ पूर्वपश्चिम १० महाविदेह-देवकुरु-उत्तरकुरु ११ मेरुपर्वतपर्यन्तेषु एकादश सिद्धगतिक्षेत्रोपपातगतयः तथा द्वाविंशति धातकी खण्डप्रभृतिषु २२, द्वाविंशतिश्च अर्द्धपुष्करद्वीपप्रभृतिषु २२, एका च लवणसमुद्रे, एका च कालोदधि समुद्रे वर्तते इति सर्वसङ्कलनेन सप्तपञ्चाशत् सिद्धगतिक्षेत्रोपपातगतयो भवन्ति, तदुपसंहारमाह-

'से तं सिद्धखेत्तोववायगती ५' सा एषा-पूर्वोक्तस्वरूपा सिद्धक्षेत्रोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ५,

---

क्षेत्र के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति कही गई है। इसी प्रकार पुष्करवरद्वीपार्ध के पश्चिमार्ध मंदर पर्वत के सपक्ष और सप्रतिदिक् सिद्धिक्षेत्रोपपातगति कही है इस प्रकार सिद्धिक्षेत्रोपपातगति के सत्तावन भेद समझने चाहिए।

जम्बूद्वीप की समश्रेणियों और विश्रेणियों में १ भरत-ऐरवत २ चुल्लहिमवन्त और ३ शिखरि तथा हैमवत-हैरण्यवत, ४ शकटापाती-विकटपाती, ५ महाहिमवान् रुक्मि ६ हरिवर्ष-रम्यकवर्ष, ७ गंधापाती-माल्यवन्त, ८ निषध-नीलवन्त, ९ पूर्व-पश्चिममहाविदेह, १० देवकुरु-उत्तरकुरु और ११ मेरु पर्यन्त ग्यारह सिद्धक्षेत्रोपपातगतियां हैं। इसी प्रकार २२ धातकीखण्ड द्वीप में, २२ पुष्करार्ध द्वीप में, एक लवणसमुद्र में और एक कालोदधिसमुद्र में है। ये सब मिलकर सत्तावन (५७) सिद्धक्षेत्रोपपातगतियां हैं। अब उनका उपसंहार करते हैं-यह सिद्धिक्षेत्रोपपातगति की प्ररूपणा हुई।

પૂર્વાધના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રની સપક્ષ અને સપ્રતિદિક્ સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિ કહેલી છે. એજ પ્રકારે સિદ્ધિક્ષેત્રોપપાત ગતિના સત્તાવન ભેદ સમજવા જોઈએ.

જમ્બૂદ્વીપની શ્રેણિયોની સમશ્રેણિયો અને વિશ્રેણિયોમાં ૧ ભરત ઐરવત ૨ ચુલ્લહિમવન્ત અને ૩ શિખરી તથા હૈમવત, ૪ હૈરણ્યવત શકટાપાતી-વિકટાપાતી, ૫ મહાહિમવાન્ ૬ હરિવર્ષ રમ્યક વર્ષ ૭ ગંધાપાતી-માલ્યવન્ત ૮ નિષધનીલવન્ત ૯ પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહ ૧૦ દેવકુરૂ, ઉત્તરકુરૂ ૧૧ અને મેરૂ પર્યન્ત અગીયાર સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિયો છે. એજ પ્રકારે ૨૨ ધાતકીખંડ દ્વીપમાં ૨૨ પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં, એક લવણ સમુદ્રમા અને એક કાલોદધિ સમુદ્રમાં છે. આ બધા મળીને (૫૭) સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિયો છે. હવે તેમનો

गौतमः पृच्छति–'से किं तं भवोववायगती?' तत्–अथ का सा–कतिविधा भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'भवोववायगती चउव्विहा पण्णत्ता' भवोपपातगति श्चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–नेरइय भवोववायगती जाव देवभवोववायगती' तद्यथा–नैरयिकभवोपपातगतिः, यावत्–तिर्यग्योनिकभवोपपातगतिः, मनुष्यभवोपपातगतिः, देवभवोपपातगतिश्च, गौतमः पृच्छति–'से किं तं नेरइयभवोववायगती?' तत्–अथ का सा–कतिविधा नैरयिकभवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'नेरइयभवोववायगती सत्तविहा पण्णत्ता' नैरयिकभवोपपातगतिः सप्तविधा प्रज्ञप्ता 'तं जहा–रयणप्पभा पुढवीनेरइयभवोववायगती जाव अहे सत्तमा पुढवीनेरइयभवोववायगती' तद्यथा–रत्नप्रभा पृथिवीनैरयिकभवोपपातगतिः, यावत्–शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पङ्कप्रभा धूमप्रभा तमप्रभा–अधः सप्तम पृथिवीनैरयिकभवोपपातगतिश्च अवसेया, 'एवं सिद्धवज्जो भेदो भाणियव्वो' एवम्–नैरयिकभवोपपातगतिरीत्या सिद्धवर्जो भेदः–

गौतमस्वामी–प्रश्न करते हैं–भवोपपातगति कितने प्रकार की कही गई है?

भगवान्–भवोपपातगति चार प्रकार की कही है, वह इस प्रकार है–नारकभवोपपातगति, तिर्यग्योनिकभवोपपातगति, मनुष्यभवोपपातगति और देवभवोपपातगति।

गौतमस्वामी–नारकभवोपपातगति कितने प्रकार की है?

भगवान्–नारकभवोपपातगति सात प्रकार की कही है, वह इस प्रकार है–रत्नप्रभापृथिवीनारकभवोपपातगति, शर्कराप्रभापृथिवीनारकभवोपपातगति, वालुकाप्रभापृथिवीनारकभवोपपातगति, पंकप्रभापृथिवीनारकभवोपपातगति, धूमप्रभापृथिवीनारकभवोपपातगति, तमःप्रभापृथिवीनारकभवोपपातगति और अधः सप्तम पृथिवीनारकभवोपपातगति।

इसी प्रकार सिद्धों को छोडकर तिर्यग्योनिकभवोपपातगति के भेद, मनुष्य-

ઉપસંહાર કરે છે–આ સિદ્ધિ ક્ષેત્રોપપાત ગતિની પ્રરૂપણા થઈ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે–ભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની કહેલી છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! ભવોપપાત ગતિ, ચાર પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે છે–નારક ભવોપપાત ગતિ, તિર્યગ્યોનિક ભાવોપપાત ગતિ, મનુષ્ય ભવોપપાત ગતિ અને દેવ ભવોપપાત ગતિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! નારકભાવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! નારકભવોપપાત ગતિ સાત પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે છે–રત્નપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, પંકપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, ધૂમ પ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, તમઃપ્રભા પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ, અને અધઃ સપ્તમ પૃથ્વી નારક ભવોપપાત ગતિ.

तिर्यग्योनिकभवोपपातगतिभेदः, मनुष्यगतिभेदः, देवभवोपपातगतिभेदश्च भणितव्यो-वक्तव्यः, 'जो चेव खेत्तोववायगतीए सो चेव' यश्चैव-क्षेत्रोपपातगत्यां सिद्धवर्जित श्चतुर्विधो नैरयिकतिर्यग्योनिक मनुष्यदेवगतिभेदरूपः प्रतिपादितः स चैव भेदोऽत्रापि प्रतिपादनीय इत्यर्थः, तथा च भवोपपातगते श्चत्वारो मूलभेदा नैरयिकादि भेदाद् भवन्ति, उत्तरभेदास्तु द्वाविंशतिः संभवन्ति, तत्र नैरयिकभवोपपातगतेरत्नप्रभादिभेदात् सप्तभेदाः, तिर्यग्योनिक-भवोपपातगतेरेकेन्द्रियादिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तभेदात् पञ्चभेदाः, मनुष्यभवोपपातगतेः पुनः संमूर्च्छिमगर्भजमनुष्यभेदाद् द्वौ भेदौ, देवभवोपपातगतेस्तु भवनपति वानव्यन्तरज्योतिष्क वैमानिकभेदा श्चत्वारोभेदाः सर्वसङ्कलनेन अष्टादशभेदा मूलचतुर्भेदमिश्रणेन द्वाविंशतिर्भेदा भवन्ति, तदुपसंहरन्नाह-'से तं देवभवोववायगती' सा एषा-पूर्वोक्तस्वरूपा देवभवोपपात-गतिः प्रज्ञप्ता 'परमप्रकृतमुपसंहरन्नाह-'से तं भवोववायगती' सा एषा-उपर्युक्तस्वरूपा

भवोपपातगति के भेद और देवभवोपपातगति के भेद कहलेने चाहिए। तात्पर्य यह है कि क्षेत्रोपपातगति में नारक, तिर्यंच, मनुष्य और देव गति के भेद से जो भेद कहे हैं, वही यहां भी कहलेने चाहिए। इस प्रकार नैरयिक आदि के भेद से भवोपपातगति के मूल भेद चार हैं और उत्तरभेद बाईस हैं। उनमें से नैरयिकभवोपपातगति के रत्नप्रभा आदि के भेद से सात भेद होते हैं, तिर्यग्योनिकभवोपपातगति के एकेन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय तक पांच भेद होते हैं। मनुष्यभवोपपातगति के संमूर्छिम और गर्भज मनुष्यों के भेद से दो भेद हैं और देवभवोपपातगति के भवनपति वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक भेद से चार भेद हैं। ये सब मिलाकर अठारह भेद हैं और इनमें चार मूल भेद सम्मिलित कर दिए जाएं तो सब बाईस भेद हो जाते हैं। अब उपसंहार करते हैं-यह देवभवोपपातगति का प्ररूपण हुआ और भवोपपातगति की प्ररूपणा भी समाप्त हुई।

એજ પ્રકારે સિદ્ધોને છોડીને તિર્યગ્યોનિક ભવોપપાત ગતિના ભેદ, મનુષ્ય ભવોપપાત ગતિના ભેદ અને દેવ ભવોપપાત ગતિના ભેદ કહી લેવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષેત્રોપપાત ગતિમાં નારક, તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવગતિના ભેદથી જે ભેદ કહ્યા છે, તેજ અહીં પણ કહી લેવા જોઈએ. એ પ્રકારે નૈરયિક આદિના ભેદથી ભવોપપાત ગતિના મૂળ ભેદ ચાર છે, અને ઉત્તર ભેદ બાવીસ છે. તેમનામાંથી નૈરયિક ભવોપપાત ગતિના રત્નપ્રભા આદિના ભેદથી સાત ભેદ થાય છે, તિર્યગ્યોનિક ભવોપપાત ગતિના સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ મનુષ્યોના ભેદથી બે ભેદ છે અને દેવભવોપપાત ગતિના ભવનપતિ, વાન-વ્યન્તર; જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક ભેદથી ચાર ભેદ છે. આ બધાને મેળવતા અઢાર ભેદ છે અને તેઓમાં ચાર મૂળ ભેદ સંમિલિત કરી દેવાય તો બધા મળીને બાવીસ ભેદ થઈ જાય છે. હવે ઉપસંહાર કરે છે-આ દેવ ભવોપપાત ગતિનું પ્રરૂપણ થયું અને ભવોપપાત ગતિની પ્રરૂપણા પણ સમાપ્ત થઈ ગઈ.

भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, अथ नो भवोपपातगतिं प्ररूपयितुं गौतमः पृच्छति-'से किं तं नो भवोववायगती ?' तत्-अथ का सा-कतिविधा, नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'नो भवोववायगती दुविहा पण्णत्ता' नो भवोपपातगति द्विविधा प्रज्ञप्ता, तत्र नो भवस्तावत् कर्मसम्पादसम्पाद्य नैरयिकत्वादि पर्यायरहितो भवव्यतिरिक्तो व्यपदिश्यते स च पुद्गलः सिद्धो वा भवति तदुभयस्यापि उपर्युक्तलक्षण भवातीतत्वात्, तस्मिन् नो भवे उपपातः-प्रादुर्भावरूप एव गति र्गमनमिति नो भवोपपातगति रिति, तदेव विशदयन्नाह-'तं जहा-पोग्गलणोभवोववायगती सिद्ध नो भवोववायगती' तद्यथा-पुद्गल नो भवोपपातगतिः, सिद्ध नो भवोपपातगतिश्च, तत्र गौतमः पृच्छति-'से किं तं पोग्गल नो भवोववायगती ?' तत्-अथ का सा-कतिविधा पुद्गल नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'पोग्गलणो भवोववायगती-जं णं परमाणुपोग्गले लोगस्स पुरत्थिमिल्लाओ चरमंताओ पच्चत्थिमिल्लं चरमंतं एगसमएणं गच्छइ' पुद्गल नो भवोपपातगतिस्तावत्-यत् खलु परमाणु पुद्गलः लोकस्य पूर्वस्मात् चरमान्तात् पश्चिम चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, एवम्-'पच्चत्थिमिल्लाओ वा चरमंताओ पुरत्थिमिल्लं चरमंतं एगसमएणं गच्छइ' पश्चिमाद् वा चरमान्तात् पूर्वं चरमान्तम्

गौतमस्वामी-प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! नोभवोपपातगति किसे कहते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! नोभवोपपातगति दो प्रकार की कही है। कर्म के उदय से होने वाली नारकत्व आदि पर्यायों से रहित, भव से जो भिन्न हो उसे नोभव कहते हैं। पुद्गल और सिद्ध भव से भिन्न हैं, क्योंकि यही दोनों कर्मजनित पर्यायों से रहित हैं। उस नोभव में उपपात रूप गति को नोभवोपपातगति कहा गया है। इसीका स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं-नोभवोपपातगति के दो भेद ये हैं-पुद्गलनोभवोपपातगति और सिद्धनोभवोपपातगति।

गौतमस्वामी-हे भगवन् ! पुद्गलनोभवोपपातगति किसे कहते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! पुद्गलपरमाणु लोक के पूर्वी चरमान्त अर्थात् छोर (अन्त) से पश्चिमी चरमान्त तक एक समय में चला जाता है, इसी प्रकार पश्चिमी चरमान्त से पूर्वी चरमान्त तक एक ही समय में पहुंच जाता है, दक्षिणी

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! ના ભવોપપાત ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-નો ભવોપપાત ગતિ બે પ્રકારની કહી છે. કર્મના ઉદયથી થનારી નારકત્વ આદિ પર્યાયોથી રહિત ભવથી જે ભિન્ન હોય તેને નો ભવ કહે છે. એ પુદ્ગલ અને સિદ્ધ ભવથી ભિન્ન છે, કેમકે આજ બન્ને કર્મજનિત પર્યાયોથી રહિત છે. તેનો ભવમાં ઉપપાત રૂપ ગતિને નો ભવોપપાત ગતિ કહેલ છે. એનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે નો ભવોપપાત ગતિના બે ભેદ આ છે-પુદ્ગલનોભવોપપાત ગતિ અને સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પુદ્ગલનોભવોપપાત કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પુદ્ગલ પરમાણુ લોકના પૂર્વી ચરમાન્ત અર્થાત્ અન્તથી

एकसमयेन गच्छति, एवम्-'दाहिणिल्लाओवा चरमंताओ उत्तरिल्लं चरमंतं एगसमएणं गच्छइ' दक्षिणाद् वा चरमान्ताद् उत्तरं चामान्तम् एकसमयेन गच्छति, 'एवं उत्तरिल्लाओ दाहिणिल्लं' उत्तरस्माद् वा चरमान्ताद् दक्षिणं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, एवम् 'उवरिल्लाओ हेट्ठिल्लं, हिट्ठिल्लाओ उवरिल्लं' उपरिष्टाद् वा चरमान्ताद् अधस्तनं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, अधस्ताद् वा चरमान्ताद् उपरितनं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति 'से तं पोग्गलणोभवोववायगती' सा एषा-उपर्युक्तस्वरूपा पुद्गल नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, गौतमः पृच्छति-'से किं तं सिद्धणोभवोववायगती?' तत्-अथ का सा-कतिविधा सिद्ध नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'सिद्धणोभवोववायगती दुविहा पण्णत्ता' सिद्ध नो भवोपपातगति द्विविधा प्रज्ञप्ता 'तं जहा-अणंतरसिद्धणो भवोववायगती' तद्यथा-अनन्तर-सिद्ध नो भवोपपातगतिः, 'परंपरसिद्धणोभवोववायगती य' परम्परासिद्ध नो भवोपपात-गतिश्च, तत्र गौतमः पृच्छति-'से किं तं अणंतरसिद्धणोभवोववायगती?' तत्-अथ का सा-कतिविधा अनन्तरसिद्ध नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'अणंतरसिद्धणो भवोववायगती पण्णरसविहा पण्णत्ता' अनन्तरसिद्ध नो भवोपपातगतिः पञ्चदश विधा प्रज्ञप्ता

चरमान्त से उत्तरी चरमान्त तक और उत्तरी चरमान्त से दक्षिणी चरमान्त तक एक समय में गति करता है, इसी प्रकार ऊपरी छोर से नीचले छोर तक और नीचले छोर से ऊपरी छोर तक एक समय में ही गति करता है, यह पुद्गलनो-भवोपपातगति कहलाती है।

गौतमस्वामी-हे भगवान्! सिद्धनोभवोपपातगति कितने प्रकार की कही गई है?

भगवान्-हे गौतम! सिद्धनोभवोपपातगति दो प्रकार की कही है-अनन्तर-सिद्धनोभवोपपातगति और परम्परसिद्धनोभवोपपातगति।

गौतमस्वामी-अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगति कितने प्रकार की हैं?

भगवान्-अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगति पन्द्रह प्रकार की है, वह इस प्रकार-

---

પશ્ચિમી ચરમાન્ત સુધી એક જ સમયમાં પહોંચી જાય છે, દક્ષિણી ચરમાન્તથી ઉત્તરી ચરમાન્ત અને ઉત્તરી ચરમાન્તથી દક્ષિણી ચરમાન્ત સુધી એક સમયમાં ગતિ કરે છે, એજ પ્રકારે ઊપરની બાજુથી નીચેની બાજુ સુધી અને નીચેની બાજુથી ઊપરની બાજુ સુધી એક સમયમાં જ ગતિ કરે છે. આ પુદ્ગલ નો ભવોપપાત ગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ બે પ્રકારની કહી છે-અનન્તર સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ અને પરમ્પરા સિદ્ધનો ભવોપપાત ગતિ

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાત ગતિ પંદર પ્રકારની છે તે આ

भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, अथ नो भवोपपातगतिं प्ररूपयितुं गौतमः पृच्छति-'से किं तं नो भवोववायगती ?' तत्-अथ का सा-कतिविधा, नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'नो भवोववायगती दुविहा पण्णत्ता' नो भवोपपातगति द्विविधा प्रज्ञप्ता, तत्र नो भवस्तावत् कर्मसम्पत्सम्पाद्य नैरयिकत्वादि पर्यायरहितो भवव्यतिरिक्तो व्यपदिश्यते स च पुद्गलः सिद्धो वा भवति तदुभयस्यापि उपर्युक्तलक्षण भवातीतत्वात्, तस्मिन् नो भवे उपपातः-प्रादुर्भावरूप एव गति गमनमिति नो भवोपपातगति रिति, तदेव विशदयन्नाह-'तं जहा-पोग्गलणोभवोववायगती सिद्ध नो भवोववायगती' तद्यथा-पुद्गल नो भवोपपातगतिः, सिद्ध नो भवोपपातगतिश्च, तत्र गौतमः पृच्छति-'से किं तं पोग्गल नो भवोववायगती ?' तत्-अथ का सा-कतिविधा पुद्गल नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'पोग्गलणो भवोववायगती-जं णं परमाणुपोग्गले लोगस्स पुरत्थिमिल्लाओ चरमंताओ पच्चत्थिमिल्लं चरमंतं एगसमएणं गच्छइ' पुद्गल नो भवोपपातगतिस्तावत्-यत् खलु परमाणु पुद्गलः लोकस्य पूर्वस्मात् चरमान्तात् पश्चिम चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, एवम्-'पच्चत्थिमिल्लाओ वा चरमंताओ पुरत्थिमिल्लं चरमंतं एगसमएणं गच्छइ' पश्चिमाद् वा चरमान्तात् पूर्वं चरमान्तम्

गौतमस्वामी-प्रश्न करते हैं-हे भगवान् ! नोभवोपपातगति किसे कहते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! नोभवोपपातगति दो प्रकार की कही है। कर्म के उदय से होने वाली नारकत्व आदि पर्यायों से रहित, भव से जो भिन्न हो उसे नोभव कहते हैं। पुद्गल और सिद्ध भव से भिन्न हैं, क्योंकि यही दोनों कर्मजनित पर्यायों से रहित हैं। उस नोभव में उपपात रूप गति को नोभवोपपातगति कहा गया है। इसीका स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं-नोभवोपपातगति के दो भेद ये हैं-पुद्गलनोभवोपपातगति और सिद्धनोभवोपपातगति।

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! पुद्गलनोभवोपपातगति किसे कहते हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! पुद्गलपरमाणु लोक के पूर्वी चरमान्त अर्थात् छोर (अन्त) से पश्चिमी चरमान्त तक एक समय में चला जाता है, इसी प्रकार पश्चिमी चरमान्त से पूर्वी चरमान्त तक एक ही समय में पहुंच जाता है, दक्षिणी

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! નો ભવોપપાત ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-નો ભવોપપાત ગતિ બે પ્રકારની કહી છે. કર્મના ઉદયથી થનારી નારકત્વ આદિ પર્યાયોથી રહિત ભવથી જે ભિન્ન હોય તેને નો ભવ કહે છે. એ પુદ્ગલ અને સિદ્ધ ભવથી ભિન્ન છે, કેમકે આજ બન્ને કર્મજનિત પર્યાયોથી રહિત છે. તેનો ભવમાં ઉપપાત રૂપ ગતિને નો ભવોપપાત ગતિ કહેલ છે. એનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે નો ભવોપપાત ગતિના બે ભેદ આ છે-પુદ્ગલનોભવોપપાત ગતિ અને સિદ્ધનોભવોપપાતગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પુદ્ગલનોભવોપપાત કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પુદ્ગલ પરમાણુ લોકના પૂર્વી ચરમાન્ત અર્થાત્ અન્તથી

एकसमयेन गच्छति, एवम्–'दाहिणिल्लाओवा चरमंताओ उत्तरिल्लं चरमंतं एगसमएणं गच्छइ' दक्षिणाद् वा चरमान्ताद् उत्तरं चामान्तम् एकसमयेन गच्छति, 'एवं उत्तरिल्लाओ दाहिणिल्लं' उत्तरस्माद् वा चरमान्ताद् दक्षिणं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, एवम् 'उवरिल्लाओ हेट्ठिल्लं, हिट्ठिल्लाओ उवरिल्लं' उपरिष्टाद् वा चरमान्ताद् अधस्तनं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति, अधस्ताद् वा चरमान्ताद् उपरितनं चरमान्तम् एकसमयेन गच्छति 'से तं पोग्गलणोभवोववायगती' सा एषा–उपर्युक्तस्वरूपा पुद्गल नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, गौतमः पृच्छति–'से किं तं सिद्धणोभवोववायगती ?' तत्–अथ का सा–कतिविधा सिद्ध नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'सिद्धणोभवोववायगती दुविहा पण्णत्ता' सिद्ध नो भवोपपातगति द्विविधा प्रज्ञप्ता 'तं जहा–अणंतरसिद्धणो भवोववायगती' तद्यथा–अनन्तर-सिद्ध नो भवोपपातगतिः, 'परंपरसिद्धणोभवोववायगती य' परम्परासिद्ध नो भवोपपात-गतिश्च, तत्र गौतमः पृच्छति–'से किं तं अणंतरसिद्धणोभवोववायगती ?' तत्–अथ का सा–कतिविधा अनन्तरसिद्ध नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह–'अणंतरसिद्धणो भवोववायगती पण्णरसविहा पण्णत्ता' अनन्तरसिद्ध नो भवोपपातगतिः पञ्चदश विधा प्रज्ञप्ता

चरमान्त से उत्तरी चरमान्त तक और उत्तरी चरमान्त से दक्षिणी चरमान्त तक एक समय में गति करता है, इसी प्रकार ऊपरी छोर से नीचले छोर तक और नीचले छोर से ऊपरी छोर तक एक समय में ही गति करता है, यह पुद्गलनो-भवोपपातगति कहलाती है।

गौतमस्वामी–हे भगवान् ! सिद्धनोभवोपपातगति कितने प्रकार की कही गई है ?

भगवान्–हे गौतम ! सिद्धनोभवोपपातगति दो प्रकार की कही है–अनन्तर-सिद्धनोभवोपपातगति और परम्परसिद्धनोभवोपपातगति ।

गौतमस्वामी–अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगति कितने प्रकार की हैं ?

भगवान्–अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगति पन्द्रह प्रकार की है, वह इस प्रकार–

પશ્ચિમી ચરમાન્ત સુધી એક જ સમયમાં પહોંચી જાય છે, દક્ષિણી ચરમાન્તથી ઉત્તરી ચરમાન્ત અને ઉત્તરી ચરમાન્તથી દક્ષિણી ચરમાન્ત સુધી એક સમયમાં ગતિ કરે છે, એજ પ્રકારે ઊપરની બાજુથી નીચેની બાજુ સુધી અને નીચેની બાજુથી ઊપરની બાજુ સુધી એક સમયમાં જ ગતિ કરે છે. આ પુદ્ગલ નો ભવોપપાત ગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની કહી છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! સિદ્ધનોભવોપપાત ગતિ બે પ્રકારની કહી છે–અનન્તર સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ અને પરંપરા સિદ્ધનો ભવોપપાત ગતિ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્ ! અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે ?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ ! અનન્તર સિદ્ધનો ભવોપપાત ગતિ પંદર પ્રકારની છે તે આ

'तं जहा-तित्थसिद्धअणंतरसिद्धणोभवोववायगती य' तद्यथा-तीर्थसिद्धानन्तरसिद्ध नो भवोपपातगतिश्च, 'जाव अणेगसिद्धणोभवोववायगती य' यावद्-एकसमये अनेकसिद्ध नो भवोपपातगतिश्च, गौतमः पृच्छति-'से किं तं परंपरसिद्धणोभवोववायगती?' तत्-अथ का सा-कतिविधा परम्परासिद्ध नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'परंपरसिद्धणो भवोववायगती अणेगविहा पण्णत्ता' परम्परासिद्ध नो भवोपपातगति रनेकविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा-अपढमसमयसिद्धणोभवोववायगती' तद्यथा-अप्रथमसमयसिद्ध नो भवोपपातगतिः 'एवं दुसमयसिद्धणो भवोववायगती' द्वितीयसमयसिद्ध नो भवोपपातगतिः, 'जाव अणंतसमयसिद्धणोभवोववायगती' यावत्-तृतीय चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमदशमसंख्याता-संख्यातानन्तसमयसिद्ध नो भवोपपातगतिश्च प्रज्ञप्ता, 'से त्तं सिद्धणोभवोववायगती' सा एषा-उपर्युक्तस्वरूपा सिद्ध नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, परमप्रकृतमुपसंहरन्नाह-'से णं णो भवोववायगती' सा एषा-पूर्वोक्तरूपा नो भवोपपातगतिः प्रज्ञप्ता, 'से तं उववायगती ४' सा एषा-पूर्वोक्तस्वरूपा उपपातगतिः प्रज्ञप्ता,

अथ विहायोगतिमधिकृत्य गौतमः पृच्छति-'से किं तं विहायगती?' तत्-अथ का सा-

---

तीर्थसिद्ध अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगति अनेकसिद्धअनन्तरसिद्धनोभवोपपातगति। (यहां) पन्द्रह प्रकार के सिद्धों के अनुसार पन्द्रह प्रकार की गति समझ लेनी चाहिए।

गौतमस्वामी-परम्परासिद्धनोभवोपपातगति कितने प्रकार की है?

भगवान्-परम्परसिद्धनोभवोपपातगति अनेक प्रकार की कही है, वह इस प्रकार-अप्रथमसमयसिद्धनोभवोपपातगति, द्विसमयसिद्धनोभवोपपातगति यावत अनन्तसमयसिद्धनोभवोपपातगति अर्थात् त्रिसमयसिद्ध, चतुःसमयसिद्ध, पंचसमयसिद्ध, षट्समयसिद्ध, सप्तसमयसिद्ध, अष्टसमयसिद्ध, नवसमयसिद्ध, दशसमयसिद्ध, संख्यातसमयसिद्ध, असंख्यातसमयसिद्ध, अनन्तसमयसिद्धनोभवोपपातगति। यह सिद्धनोभवोपपातगति का स्वरूप कहा और

પ્રકારે-તીર્થસિદ્ધ અને અનન્તર સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ અનેક સિદ્ધ અનન્તર સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ (અહીં પંદર પ્રકારના સિદ્ધોના અનુસાર પંદર પ્રકારની ગતિ સમજી લેવી જોઈએ.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-પરમ્પરા સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ કેટલા પ્રકારની છે?

શ્રી ભગવાન્-પરંપરા સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ અનેક પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે અપ્રથમ સમય સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ, દ્વિસમય સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ, યાવત્ અનન્ત સમય સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ અર્થાત્ ત્રિસમય સિદ્ધ, ચતુઃ સમયસિદ્ધ, પંચ સમય સિદ્ધ, ષટ્ સમય સિદ્ધ, સપ્ત સમય સિદ્ધ, અષ્ટ સમય સિદ્ધ, નવ સમય સિદ્ધ, દશ સમય સિદ્ધ, સંખ્યાત સમય સિદ્ધ, અસંખ્યાત સમય સિદ્ધ, અનન્ત સમય સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિ. આ સિદ્ધ નો ભવોપપાત ગતિનું સ્વરૂપ કહ્યું અને ઉપપાત

कतिविधा विहायोगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'विहायगती सत्तरसविहा पण्णत्ता' विहायोगतिः विहायसि–आकाशेन गतिरित्यर्थः सप्तदशविधा प्रज्ञप्ता, 'तं जहा–फुसमाणगती १' तद्यथा–स्पृशद्गतिः, तत्र परमाण्वादिकं वस्तु यद् अन्येन परमाण्वादिकेन वस्तुना अन्योन्यं संस्पृश्य–परस्पर सम्बन्धमनुभूय अनुभूय गच्छति सा स्पृशद्गति र्व्यपदिश्यते स्पृशतोगतिः स्पृशद्गतिरितिव्युत्पत्तेः, 'अफुसमाणगती २' अस्पृशद्गतिः–स्पृशद्गति विपरीतागतिः–अस्पृशद्गतिः, तथा च परमाण्वादिकं यदन्येन परमाण्वादिना सह परस्परसम्बन्धमननुभूयैव गच्छति यथा परमाणुरेकसमयेन एकस्माल्लोकान्तादपरं लोकान्तं गच्छति सा अस्पृशद्गतिरुच्यते, 'उवसंपज्जमाणगती ३' उपसम्पद्यमानगति स्तावद् यदन्यमुपसंपद्य–समाश्रित्य तदाश्रयेण गमनं

उपपातगति की प्ररूपणा भी हो चुकी।

गौतमस्वामी–पुनः प्रश्न करते हैं–हे भगवन्! विहायोगति कितने प्रकार की कही है?

भगवान्–उत्तर देते हैं–विहायोगति अर्थात् आकाश से होने वाली गति सतरह प्रकार की कही है। वह इस प्रकार है–

(१) स्पृशद्गति–परमाणु आदि अन्य वस्तुओं के साथ स्पृष्ट हो–होकर अर्थात् परस्पर संबंध का अनुभव करके जो गमन किया जाता है, वह स्पृशद्गति कहलाती है।

(२) अस्पृशद्गति–जो परमाणु आदि अन्य परमाणु आदि का स्पर्श किये विना ही गति करता है, जैसे परमाणु एक ही समय में लोक के एक चरमान्त से दूसरे चरमान्त तक पहुंच जाता है, उसकी गति अस्पृशद्गति कहलाती है।

(३) उपसंपद्यमानगति–किसी दूसरे का आश्रय लेकर गमन करना, जैसे धन्य सार्थवाह के आश्रय से धर्मघोष आचार्य का गमन करना, यह उपसंपद्यमानगति है।

ગતિની પ્રરૂપણા થઇ ચૂકી છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રશ્ન કરે છે–હે ભગવન્! વિહાયો ગતિ કેટલા પ્રકારની છે?

શ્રી ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે–વિહાયો ગતિ અર્થાત્ આકાશથી થનારી ગતિ સત્તર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રકારે છે–

(૧) સ્પૃશદ્ગતિ–પરમાણુ આદિ અન્ય વસ્તુઓની સાથે સ્પૃષ્ટ ગતિ થઇ–થઇને અર્થાત્ પરસ્પરના અનુભવનું જે ગમન કરાય છે, તે સ્પૃશદ્ ગતિ કહેવાય છે.

(૨) અસ્પૃશદ્ ગતિ–જે પરમાણુ આદિ અન્ય પરમાણુ આદિનો સ્પર્શ કર્યા વગર જ ગતિ કરે છે, જેમ પરમાણુ એક જ સમયમાં લોકના એક ચરમ માત્રથી બીજા ચરમ માત્ર સુધી પહોંચી જાય છે, તેની ગતિ અસ્પૃશદ્ ગતિ કહેવાય છે.

(૩) ઉપસંપદ્યમાન ગતિ કોઈ બીજાનો આશ્રય લઇને ગમન કરવું, જેમ ધન સાર્થ-

यथा-धनसार्थवाहाधारेण धर्मघोषाचार्याणां गमनं सा उपसंपद्यमानगति र्व्यपदिश्यते 'अणुवसंपज्जमाणगती ४' अनुपसंपद्यमानगतिस्तु परस्पराश्रयाश्रयिभावरहितानां पथिगमनं भवति सा अनुपसंपद्यमानगतिरुच्यते 'पोग्गलगती ५' पुद्गलगतिस्तु प्रसिद्धैव पूर्वं तदुपपादनाच्च, 'मंडूयगती ६' मण्डूकगतिस्तावद् मण्डूकवद् उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य यद् गमनं भवति सा मण्डूकगतिरुच्यते, 'णावागती ७' नावागतिस्तावत्-नावा महानद्यादौ यद् गमनं भवति सा नावागति र्व्यपदिश्यते, ७ 'णयगती ८' नयगतिस्तावत्-नयनां नैगमादीनां यद् गमनं-स्वस्वमत-पुष्टीकरणम् अन्योन्यसापेक्षाणां वा सर्वेषां नयानां यत् प्रमाणाबाधितवस्तु व्यवस्थानं सा नयगतिरुच्यते, 'छायागती ९' छायागतिस्तु-छायामनुसृत्य समाश्रित्य वा यद् गमनं सा छायागति र्व्यपदिश्यते, 'छायाणुवायगती १०' छायानुपातगतिस्तावत्-छायायाः स्वकारणीभूतपुरुषादेरनुपातेन-अनुसारेण यद् गमनं सा छायानुपातगतिरुच्यते यथा छाया पुरुषादिकमनुसरति नतु पुरुषादिश्छाया मनुसरति अतः छायाया अनुपातगतिरिति व्यप-

---

(४) अनुपसंपद्यमानगति-विना किसी का आश्रय लिये मार्ग में गमन करना।

(५) पुद्गलगति-पुद्गल की गति, जो प्रसिद्ध है।

(६) मण्डूकगति-मेंढक की तरह उछल-उछलकर चलना।

(७) नौकागति-नदी आदि में नौका के द्वारा गति होना।

(८) नयगति-नैगम आदि नयों का अपने-अपने अभिमत की पुष्टि करना, परस्पर सापेक्ष होकर प्रमाण से अबाधित वस्तु की व्यवस्था करना नयगति है।

(९) छायागति-छाया का अनुसरण करके अथवा आश्रय लेकर गमन करना।

(१०) छायानुपातगति-छाया अपने कारणभूत पुरुष आदि का अनुसरण करके जो गति करती है, वह छायानुपातगति है। पुरुष छाया का अनुसरण न करे बल्कि छाया ही पुरुष का अनुसरण करे तब छायानुपातगति कहलाती है।

વાહના આશ્રયથી ધર્મસઘોષ આચાર્યનું ગમન કરવું, એ ઉપસંપદ્યમાન ગતિ છે.

(૪) અનુપસંપદ્યમાન ગતિ-કોઇના આશ્રય વિના માર્ગમાં ગમન કરવું.

(૫) પુદ્ગલગતિ-પુદ્ગલની ગતિ, જે સિદ્ધ છે

(૬) મંડૂકગતિ-દેડકાની માફક ઉછળી-ઉછળીને ચાલવું.

(૭) નૌકાગતિ-નદી આદિમાં નાવ વિગેરેથી ગતિ થવી.

(૮) નયગતિ-નૈગમ આદિ નયોનો પોતપોતાના અભિમતથી પુષ્ટિ કરવી, પરસ્પર સાપેક્ષ થઇને પ્રમાણથી અબાધિત વસ્તુની વ્યવસ્થા કરવી નયનગતિ છે.

(૯) છાયાગતિ-છાયાનું અનુસરણ કરીને અથવા આશ્રય લઈને ગમન કરવું.

(૧૦) છાયાનુપાત ગતિ-છાયા પોતાના કારણભૂત પુરૂષ આદિનું અનુસરણ કરીને જે ગતિ કરે છે, તે છાયાનુપાત ગતિ પુરૂષછાયાનુ અનુસરણ ન કરે પણ છાયા જ પુરૂષનું અનુસરણ કરે ત્યારે છાયાનુપાત ગતિ કહેવાય છે

दिश्यते, 'लेसागती ११' लेश्यागति स्तावत् तिर्यग्योनिकमनुष्याणां यत् कृष्णादिलेश्यावद् द्रव्याणि नीलादिलेश्यावद् द्रव्याणि प्राप्य तद्रूपादितया परिणमन्ति सा लेश्यागति र्व्यपदिश्यते, 'लेसाणुवायगती १२' लेश्यानुपातगति स्तावत्-लेश्याया अनुपातेन-अनुसारेण यद् गमनं भवति सा लेश्यानुपातगति र्व्यपदिश्यते तथाहि जीवो लेश्याद्रव्याणि अनुसरति नतु लेश्याद्रव्याणि जीवमनुसरन्तीति, तथा च वक्ष्यते-"यानि लेश्याद्रव्याणि पर्यादाय जीवः कालं करोति तल्लेश्येषु द्रव्येषूपजायते न शेषलेश्येषु" इति, 'उद्दिस्सपविभत्तगती १३' उद्दिश्यप्रविभक्तगतिस्तावत्-यद्धिप्रविभक्तम्-प्रतिनियतमाचार्योपाध्यायादिकमुद्दिश्य तत्पार्श्वे धर्मोपदेशादिकं श्रोतुं प्रष्टुं वा गच्छति सा उद्दिश्य प्रविभक्तगति र्व्यपदिश्यते, 'चउपुरिसपविभत्तगती १४' चतुःपुरुषप्रविभक्तगतिः, पुनः-चतुर्द्धा पुरुषाणां प्रविभक्ता-प्रतिनियता या

(११) लेश्यागति-तिर्यंचों और मनुष्यों के कृष्ण आदि लेश्या के द्रव्य नील आदि लेश्या के द्रव्यों को प्राप्त करके तद्रूप में परिणत होते हैं, वह लेश्यागति कहलाती है।

(१२) लेश्यानुपातगति-लेश्या के अनुपात से अर्थात् अनुसार को गमन होता है, वह लेश्यानुपातगति है। जीव लेश्याद्रव्यों का अनुसरण करता है, लेश्याद्रव्य जीव का अनुसरण नहीं करते। आगे कहा जाएगा-'जीव जिन लेश्याद्रव्यों को ग्रहण करके काल करता है, उन्हीं लेश्या वाले द्रव्यों में उत्पन्न होता है, अन्य लेश्या वालों में नहीं।'

(१३) उद्दिश्यप्रविभक्तगति-प्रतिनियत आचार्य, उपाध्याय आदि को उद्देश्य करके उनके पास से धर्मोपदेश सुनने के लिए अथवा उनसे प्रश्न पूछने के लिए जो गमन किया जाता है, वह उद्दिश्यप्रविभक्तगति है।

(१४) चतुःपुरुषप्रविभक्तगति-चार प्रकार के पुरुषों को चार तरह की प्रविभक्त अर्थात् प्रतिनियत गति चतुःपुरुषप्रविभक्तगति कहलाती है। जैसे चार

(११) લેશ્યાગતિ-તિર્યંચો અને મનુષ્યોની કૃષ્ણ આદિ લેશ્યા દ્રવ્ય નીલ આદિ લેશ્યાના દ્રવ્યોને પ્રાપ્ત કરીને તદ્રુપમા પરિણત થાય છે, તે લેશ્યાગતિ કહેવાય છે.

(૧૨) લેશ્યાનુપાતગતિ-લેશ્યાના અનુપાતથી અર્થાત્ અનુસાર જે ગમન થાય છે, તે લેશ્યાનુપાતગતિ છે. જીવ લેશ્યાના દ્રવ્યોનું અનુસરણ કરે છે. લેશ્યા દ્રવ્ય જીવનું અનુસરણ નથી કરતા. આગળ કહેવાશે-જીવ જે લેશ્યા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરીને કાળ કરે છે, તેજ લેશ્યા વાળા દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય લેશ્યાવાળાઓમાં નહીં.

(૧૩) ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્તગતિ-પ્રતિ નિયત આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિને ઉદ્દેશ્ય કરીને તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશ સાંભળવા માટે અથવા તેમને પ્રશ્ન પૂછવાને માટે જે ગમન કરાય છે, તે ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્તગતિ છે

(૧૪) ચતુઃપુરૂષ પ્રવિભક્તગતિ-ચાર પ્રકારના પુરૂષોની ચાર પ્રકારની પ્રવિભક્ત

गतिः सा चतुष्पुरुषविभक्तगति रुच्यते यथा चत्वारः पुरुषाः समं प्रस्थिताः सममेव पर्यवस्थिता भवन्ति इत्यादिरूपेणाग्रे स्वयमेव वक्ष्यते, 'वंकगती १५' वङ्कगति स्तावत्–वङ्का–वक्रा कुटिलेत्यर्थः सा चासौ गतिश्चेति वङ्कगतिः सा च चतुर्द्धा भवति–यथा घट्टनता, स्तम्भनता, श्लेषणता, पतनता च। तत्र घट्टनं तावत् खञ्जागतिः, स्तम्भनं तु ग्रीवायां धमन्यादीनां स्तम्भः, तिष्ठतो वाऽऽत्मनोऽङ्गप्रदेशानां स्तम्भः, श्लेषणं तावत् जान्वादिभिरूर्वादीनां संयोगः, पतनं तु प्रसिद्धमेव 'पंकगती १६' पङ्कगतिस्तु–पङ्के- कर्दमे उपलक्षणत्वात् उदके वा अतिविशालं यद् निजं कायं केनापि सह संयोज्य तत्सहाय्येन गच्छति सा पङ्कगतिरुच्यते, 'बंधणविमोयणगती १७' बन्धनविमोचनगति स्तावत्–अतिपरिपक्वानामाम्रादिफलानां बन्धनाद्–वृन्ताद् विमुक्तानां यदधस्तावद् विश्रसया–निर्व्याघातेन गमनं सा बन्धनविमोचनगति र्व्यपदिश्यते, अथ पूर्वोक्तामेव सप्तदशप्रकारां विहायोगतिं सोदाहरणां विशदरूपेण प्ररूपयितुमाह–'से किंतं

पुरुष एक साथ रवाना हुए और एक साथ पहुंचे, इत्यादि रूप से सूत्रकार ने स्वयं मूल में बतलादिये हैं।

बक्रगति–कुटिल–तेढीमेढी गति। वह चार प्रकार की होती है–घट्टनता, स्तम्भनता, श्लेषणता और पतनता। खंजा (लंगडी) गति को घट्टन कहते हैं। ग्रीवा में धमनी आदि का स्तंभन होना स्तंभ है अथवा आत्मा के अंगप्रदेशों का स्तब्ध हो जाना स्तंभ है। घुटनों आदि के साथ जांघों आदि का संयोग श्लेषण कहलाता है। पतन तो प्रसिद्ध ही है।

(१६) पंकगति–पंक अर्थात् कीचड में और उपलक्षण से जल में अपने अति विशाल शरीर को किसी के साथ जोडकर उसकी सहायता से चलना।

(१७) बंधनविमोचनगति–खूब पके हुए आम आदि फलों का अपने वृन्त से अलग होकर स्वभावतः नीचे गिरना, बन्धनविमोचनगति है।

अथ उपर्युक्त सतरह प्रकार की विहायोगति की उदाहरणसहित विशद

અર્થાત્ પ્રતિ નિયતગતિ ચતુઃપુરૂષ પ્રવિભક્તગતિ કહેવાય છે. જેમકે ચાર પુરૂષ એક સાથે રવાના થયા અને એક સાથે પહોંચ્યા, ઇત્યાદિ રૂપથી સૂત્રકારે સ્વયં મૂલમાં બતાવી દિધેલ છે.

(૧૫) વક્રગતિ–કુટિલ–વાંકી ચૂંકીગતિ. તે ચાર પ્રકારની હોય છે–ઘટ્ટનતા, સ્તંભનતા, શ્લેષણતા અને પતનતા. ખંજા (લંગડી) ગતિને ઘટ્ટન કહે છે. ગ્રીવામાં ધમની આદિનું સ્તંભન થવું સ્તંભ છે અથવા આત્માના અંગ પ્રદેશોનું સ્તબ્ધ થઈ જવુ સ્તંભ છે ઢીંચણુ વિગેરેની સાથે જાંઘો વિગેરેનો સંયોગ શ્લેષણ કહેવાય છે. પતનતો પ્રસિદ્ધજ છે.

(૧૬) પંકગતિ–પંક અર્થાત્ કાદવ અને ઉપલક્ષણથી પાણીમાં પોતાના અતિવિશાલ શરીરને કોઈની સાથે જોડીને તેની સહાયતાથી ચાલવું.

(૧૭) બંધન વિમોચનગતિ–ખૂબ પાકી ગએલ કેરી વિગેરે ફળોનું પોતાની ડાળખીથી અલગ થવું સ્વાભાવિક રીતે નીચે પડવું, બંધન વિમોચન ગતિ છે.

फुसमाणगती?' तत्-अथ का सा स्पृशद्गतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'फुसमाणगती-जं णं परमाणुपोग्गलाणं दुपएसियाणं जाव अणंतपएसियाणं खंधाणं अण्णमण्णं फुसंताणं गती पवत्तइ सेत्तं फुसमाणगती १' स्पृशद्गतिः-यत् खलु परमाणुपुद्गलानां द्विप्रदेशिकानां यावत्-त्रिचतुः पञ्चषट्सप्ताष्ट नवदश संख्यातासंख्यातानन्तप्रदेशिकानां स्कन्धानामन्योन्यं स्पृशतां गतिः प्रवर्तते सा एषा स्पृशद्गतिः प्रज्ञप्ता १,

गौतमः पृच्छति-'से किं तं अफुसमाणगती?' तत्-अथ का सा अस्पृशद्गतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'अफुसमाणगती-जं णं एतेसिं चेव अफुसंताणं गती पवत्तइ सेतं अफुसमाणगती २' अस्पृशद्गतिः-यत् खलु एतेषाञ्चैव पूर्वोक्तानां परमाणुपुद्गलादि-अनन्तप्रदेशिकस्कन्धपर्यन्तानां परस्परम् अस्पृशताम्-स्पर्शमकुर्वतामेव गतिः प्रवर्तते सा एषा अस्पृशद्गतिः प्रज्ञप्ता २' गौतमः पृच्छति-'से किं तं उवसंपज्जमाणगती?' तत्-अथ का सा उपसंपद्यमानगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'उवसंपज्जमाणगती-जं णं रायं वा जुवरायं वा ईसरं वा तलवरं वा माडंबितं वा

प्ररूपणा की जाती है-

गौतमस्वामी-हे भगवन्! स्पृशद्गति किसे कहते हैं?

भगवान्-हे गौतम! परमाणुपुद्गल की, या द्विप्रदेशी, त्रिप्रदेशी, चतुःप्रदेशी, पंचप्रदेशी, छहप्रदेशी, सातप्रदेशी, आठप्रदेशी, नवप्रदेशी, दशप्रदेशी, संख्यातप्रदेशी, असंख्यातप्रदेशी अथवा अनन्तप्रदेशी स्कंधों की एक दूसरे को स्पर्श करते हुए जो गति होती है, वह स्पृशद्गति कहलाती है।

गौतमस्वामी-हे भगवान्! अस्पृशद्गति किसे कहते हैं?

भगवान्-हे गौतम! उन्हीं पूर्वोक्त परमाणुपुद्गल से लेकर अनन्तप्रदेशी स्कंधों की परस्पर स्पर्श किये विना ही गति होना अस्पृशद्गति कहलाती है।

गौतमस्वामी-हे भगवान्! उपसंपद्यमानगति किसे कहते हैं?

હવે ઉપર્યુક્ત સત્તર પ્રકારની વિહાયોગતિના ઉદાહરણ સહિત વિશદ રૂપે પ્રરૂપણા કરાય છે-

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! સ્પૃશદ્ગતિ શેને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! પરમાણુ પુદ્ગલની, અગર દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી, ચતુઃપ્રદેશી, પંચ પ્રદેશી, છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી, આઠ પ્રદેશી, નવ પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી, અથવા અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોની એક બીજાને સ્પર્શ કરતા જે ગતિ થાય છે, તે સ્પૃશદ્ ગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! અસ્પૃશદ્ગતિ શેને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! તેજ પૂર્વોક્ત પરમાણુ પુદ્ગલથી લઈને અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોની પરસ્પર સ્પર્શ કર્યા સિવાય જ ગતિ થવી તે અસ્પૃશદ્ગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! ઉપસંપદ્યમાન ગતિ શેને છે?

कुडुंबितं वा इब्भं वा सेट्ठिं वा सेणावइं वा सत्थवाहं वा उवसंपज्जित्ताणं गच्छइ, से तं उव-संपज्जमाणगती ३' उपसंपद्यमानगतिस्तावद्-यत् खलु राजानं वा युवराजं वा ईश्वरं वा तलवरं वा, माडम्बिकं वा कौटुम्बिकं वा इभ्यं वा श्रेष्ठिनं वा सेनापतिं वा सार्थवाहं वा उप-संपद्य समाश्रित्य आश्रयं कृत्वेत्यर्थः, गच्छति सा एषा उपसम्पद्यमानगतिः प्रज्ञप्ता ३, तत्र राजा-भूपतिः, युवराजः-राज्य व्यवस्थाकारी, आसन्नराज्याभिषेकः, ईश्वरस्तावद्-अणिमा-द्यैश्वर्यसम्पन्नः, तलवर-सन्तुष्ट भूपतिवितीर्णपट्टबन्धालङ्कृतो राजपुरुषविशेषः, माडम्बिकः-छिन्नमडम्बाधिपः, कौटुम्बिकः-बहुल कुटुम्बस्वामी, इभ्यः-इभम्-हस्तिनमर्हतीति-इभ्यो धनी इत्यर्थः, श्रेष्ठी-श्रीदेवताधिष्ठित सुवर्णमयपट्टालङ्कृतमौलिः, सेनापतिः-राज्ञश्चतुरङ्ग-सेनानायकः, सार्थवाहः-समुदायनायकः इत्यवसेयम्, गौतमः पृच्छति-'से किं तं अणुव-संपज्जमाणगती ?' तत्-अथ का सा अनुपसंपद्यमानगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'अणुवसंपज्ज-

---

भगवान्-हे गौतम ! राजा, युवराज, ईश्वर, तलवर, माडम्बिक, कौटुम्बिक, इभ्य, श्रेष्ठी, सेनापति अथवा सार्थवाह का आश्रय लेकर गमन करना उपसंप-द्यमानगति है। राजा भूपति को कहते हैं। जो राज्य की व्यवस्था करता हो और जिसका राज्याभिषेक होने वाला हो वह युवराज कहलाता है। जो विशिष्ट ऐश्वर्य से सम्पन्न हो वह ईश्वर। राजा ने सन्तुष्ट होकर जिसे पट्टबन्धन प्रदान किया हो वह तलवर कहलाता है जो एक विशेष राजपुरुष होता है। जो मडम्ब नामक वस्ती का स्वामी हो वह माडम्बिक। बहुत बडे कुटुम्ब का मुखिया कौटुम्बिक कहलाता है। बडा धनाढय व्यक्ति इभ्य (इभ अर्थात् हाथी के योग्य)। श्रीदेवता से अधिष्ठित सुवर्णमय पट्ट से जिसका मुकुट अलंकृत हो, वह श्रेष्ठी। राजा की चतुरंगो सेना का अधिपति सेनापति कहलाता है। समूह के नेता को सार्थवाह कहते हैं।

गौतमस्वामी-हे भगवान् ! अनुपसंपद्यमानगति किसे कहते हैं ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! રાજા, યુવરાજ, ઈશ્વર, તલવર, માડમ્બિક, કૌટુમ્બિક, ઇભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, અથવા સાર્થવાહનો આશ્રય લઈને ગમન કરવું તે ઉપસંપદ્યમાન ગતિ છે.

રાજા ભૂપતિને કહે છે. જે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરે અને જેનો રાજ્યાભિષેક થવાનો હોય તે યુવરાજ કહેવાય છે. જે વિશિષ્ટ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન હોય તે ઈશ્વર. રાજાએ સંતોષ માનીને જેને પટ્ટ બન્ધ પ્રદાન કર્યો હોય તે તલવર કહેવાય છે. જે એક વિશિષ્ટ રાજપુરૂષ હોય છે. જે મડમ્બ નામક વસ્તીનો સ્વામી હોય તે માડમ્બિક. બહુજ મોટા કુટુમ્બનો વડીલ તે કૌટુમ્બિક કહેવાય છે. મોટો ધનાઢય પુરૂષ ઇભ્ય (ઇભ અર્થાત્ હાથીને યોગ્ય) શ્રી છે દેવતા જેની તે શ્રેષ્ઠી કહેવાય છે, તથા જેના મુગટ સુવર્ણમય પટ્ટથી અલં-કૃત હોય છે. તે શ્રેષ્ઠી કહેવાય છે. રાજાની ચતુરંગિણી સેનાનો અધિપતિ સેનાપતિ કહેવાય છે. સમૂહના નેતાને સાર્થવાહ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! અનુપસંપદ્યમાનગતિ કોને કહે છે ?

माणगती-जं णं एएसि चेव अण्णमण्णं अणुवसंपज्जित्ताणं गच्छइ सेतं अणुवसंपज्जमाणगती ४' अनुपसम्पद्यमानगतिस्तावद्-यत् खलु एतेषाञ्चैव-पूर्वोक्तराजप्रभृतीनामिति-सम्बन्ध सामान्ये षष्ठी तेन राजप्रभृतीनित्यर्थः अन्योन्यम् अनुपसम्पद्य-अनाश्रित्य-आश्रयमकृत्वैव गच्छति सा अनुपसम्पद्यमानगतिः प्रज्ञप्ता ४, गौतमः पृच्छति-'से किं तं पोग्गलगती ?' तत्-अथ का सा पुद्गलगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'पोग्गलगती-जं णं परमाणुपोग्गलाणं जाव अणंतपएसियाणं खंधाणं गती पवत्तइ से तं पोग्गलगती ५, पुद्गलगतिस्तावत्-यत् खलु परमाणुपुद्गलानां यावत्-द्वि त्रि चतुः पञ्चषट् सप्ताष्ट नव दश संख्यातासंख्यातानन्तप्रदेशिकानां स्कन्धानां गतिः प्रवर्तते सा एषा पुद्गलगतिः प्रज्ञप्ता ५, गौतमः पृच्छति-'से किं तं मंडूयगती ?' तत्-अथ का सा मण्डूकगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'मंडूयगती-जं णं मंडूओ फिडित्ता गच्छइ, से तं मंडूयगती ६' मण्डूकगतिस्तावत्-यत् खलु मण्डूकवत् स्फेटित्वा-उत्प्लुत्य गच्छति सा एषा मण्डूकगतिः प्रज्ञप्ता ६, गौतमः पृच्छति-'से किं तं णावागती ?' तत्-अथ का सा नावागतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'णावागती-जं णं णावा पुव्ववेतालीओ दाहिण-

---

भगवान्-हे गौतम ! पूर्वोक्त राजा आदि का आश्रय लिये विना जो गति होती है, वह अनुपसंपद्यमानगति है।

गौतमस्वामी-पुद्गलगति किसे कहते हैं ?

भगवान्-परमाणुपुद्गल की यावत् द्विप्रदेशी, त्रिप्रदेशी, चारप्रदेशी, पांचप्रदेशी, छहप्रदेशी, सातप्रदेशी, आठप्रदेशी, नवप्रदेशी, दशप्रदेशी, संख्यातप्रदेशी, असंख्यातप्रदेशी अथवा अनन्तप्रदेशी स्कंधों की जो गति होती है, वह पुद्गलगति कहलाती है।

गौतमस्वामी-मंडूकगति क्या है ?

भगवान्-मेढक फुदक-फुदक कर जो चलता है वह मंडूकगति कहलाती है।

गौतमस्वामी-नावागति किसे कहते हैं ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પૂર્વોક્ત રાજા વિગેરેનો આશ્રય લિધા સિવાય જે ગતિ કરાય છે, તે અનુપસંપદ્યમાન ગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! પુદ્ગલ ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલની યાવત્ દ્વિપ્રદેશી ત્રિપ્રદેશી, ચાર પ્રદેશી, પંચ પ્રદેશી, છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી. આઠ પ્રદેશી, નવ પ્રદેશી, દશ પ્રદેશી, સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અથવા અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધોની જે ગતિ થાય છે, તે પુદ્ગલગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્ ! મંડૂકગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! દેડકો કૂદી-કૂદીને જે ચાલે છે. તે મંડૂકગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-નાવાગતિ કોને કહે છે ?

वेयालिं जलपहेणं गच्छइ' नावागतिस्तावद्–यत् खलु नावा–नौकया पूर्ववैतालीतः -पूर्ववैतालीतटात् दक्षिणवैतालीं जलपथेन गच्छति 'दाहिणवेतालीओ वा अवरवेतालिं जलपहेणं गच्छइ, से तं णावागती ७' दक्षिणवैतालीतो वा अपरवैतालीम्–पश्चिमवैतालीं जलपथेन गच्छति सा एषा नावागतिः प्रज्ञप्ता ७, गौतमः पृच्छति–'से किं तं णयगती ८?' तत्–अथ का सा नयगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'णयगती–जं णं णेगम संगहववहार उज्जुसुय सद्दसमभिरूढ एवंभूयाणं नयाणं जा गती, अहवा सव्वणया वि जं इच्छंति, से तं नयगती ८' नयगतीस्तावत्–यत्–खलु नैगमसंग्रहव्यवहारऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढ एवंभूतानां नयानां या गतिः प्रवर्तते अथवा सर्वनया अपि यमिच्छन्ति सा एषा नयगतिः प्रज्ञप्ता ८, गौतमः पृच्छति–'से किं तं छायागती ९' तत्–अथ का सा छायागतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह–'छायागती–जं णं हयछायं वा, गयछायं वा नरछायं वा, किण्णरछायं वा, महोरगछायं वा, गंधव्वछायं वा, उसहछायं वा, रहछायं वा, छत्तछायं वा, उवसंपज्जित्ताणं गच्छइ से तं छायागती९' छायागतिस्तावद्–यत् खलु हयच्छायां वा–अश्वच्छायां वा गजच्छायां वा, नरच्छायां वा, किन्नरच्छायां वा, महोरगच्छायां वा, गन्धर्वच्छायां वा ऋषभच्छायां वा रथच्छायां वा

भगवान्–नौका के द्वारा पूर्व वैताली से दक्षिण वैताली अथवा दक्षिण वैताली से पश्चिम वैताली–तट तक जलमार्ग से जाना नावागति है।

गौतमस्वामी–नयगति किसे कहते हैं?

भगवान्–हे गौतम! नैगम, संग्रह, व्यवहार, ऋजुसूत्र, शब्द, समभिरूढ और एवंभूत नयों की जो गति होती है वह नयगति, अथवा जिसे सभी नय मानते हैं, वह नयगति।

गौतमस्वामी–छायागति क्या है?

भगवान्–घोडे की छाया को, हाथी की छाया को, मनुष्य की छाया को, किन्नर की छाया को, महोरग की छाया को, गंधर्व की छाया को, वृषभ की छाया को, रथकी छाया को, छत्र की छाया को, आश्रय करके होनेवाली गति छायागति है।

શ્રી ભગવાન્–નાવ દ્વારા પૂર્વ વૈતાલીથી અથવા દક્ષિણ વૈતાલીથી પશ્ચિમ વૈતાલી તટ સુધી જળ માર્ગેથી જવું તે નાવાગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–ભગવન્! નય ગતિ કોને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્–ગૌતમ! નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નયોની જે ગતિ હોય છે તે નયગતિ અથવા જેને બધા નય માને છે તે નયગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી–હે ભગવન્! છાયાગતિ શું છે?

શ્રી ભગવાન્–હે ગૌતમ! ઘોડાની છાયાનો હાથીની છાયાનો મનુષ્યની છાયાનો કિન્નરની છાયાનો, મહોરગની છાયાનો, ગન્ધર્વની છાયાનો, વૃષભની છાયાનો, રથની છાયાનો, છત્રનીછાયાનો, આશ્રય કરીને થનારીગતિ છાયાગતિ કહેવાય છે.

छत्रच्छायां वा उपसम्पद्य-समाश्रित्य गच्छति, सा एषा छायागतिः प्रज्ञप्ता ९, गौतमः पृच्छति-'से किं तं छायाणुवायगती १० ?' तत्-अथ का सा छायानुपातगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'छायाणुवायगती-जं णं पुरिसं छाया अणुगच्छइ नो पुरिसे छायं अणुगच्छइ, से तं छाया णुवायगती १०' छायानुपातगति स्तावद्-यत् खलु पुरुषं छाया अनुगच्छति-अनुसरति नो तावत् पुरुषश्छायामनुगच्छति, सा एषा छायानुपातगतिः प्रज्ञप्ता १०,

गौतमः पृच्छति-'से किं तं लेस्सागती ?' तत्-अथ का सा लेश्यागतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'लेस्सागती-जं णं किण्हलेस्सा नीललेसं पप्प ता रूवत्ताए ता वण्णत्ताए ता गंधत्ताए ता रसत्ताए ता फासत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ' लेश्यागतिस्तावद्-यत् खलु कृष्णलेश्या नीललेश्यां प्राप्य तद्रूपतया-नीललेश्यारूपतया, तद्वर्णतया-नीललेश्यावर्णतया, तद्गन्धतया-नीललेश्यागन्धतया, तद्रसतया-नीललेश्यारसतया, तत्स्पर्शतया नीललेश्या स्पर्शतया भूयो भूयः-पौनः पुन्येन परिणमति 'एवं नीललेस्सा काउलेस्सं पप्प ता रूवत्ताए जाव ता फासत्ताए परिणमइ' एवम्-कृष्णलेश्यावत् नीललेश्या कापोतलेश्यां प्राप्य तद्रूपतया-कापोतलेश्यारूपतया यावद्-तद्वर्णतया तद्गन्धतया तद्रसतया तत्स्पर्शतया भूयो भूयः परिणमति 'एवं काउलेस्सावि तेउलेस्सं तेउलेस्सावि पम्हलेस्सं, पम्हलेस्सावि सुक्कलेस्सं पप्प ता रूवत्ताए जाव परिणमइ से तं लेस्सागती ११' एवम्-कृष्णनीललेश्यावत् कापोतलेश्यापि तेजोलेश्यां तेजोलेश्यापि पद्मलेश्यां, पद्मलेश्यापि शुक्ललेश्यां प्राप्य तद्रूपतया-तेजोलेश्यादिरूपतया

गौतमस्वामी-छायानुपातगति क्या है ?

भगवान्-छाया पुरुष का अनुसरण करके चलती है पुरुष छाया के अनुसार नहीं चलता, वह छायानुपातगति है।

गौतमस्वामी-लेश्यागति किसे कहते हैं ?

भगवान्-कृष्णलेश्या नीललेश्या के रूपमें परिणत होकर नीललेश्या के वर्ण, गंध, रस और स्पर्श रूप में पुनः पुनः परिणमन करती है, इसी प्रकार नीललेश्या कापोतलेश्या के वर्ण, गंध, रस और स्पर्श रूप में पुनः पुनः परिणत होती है, कापोतलेश्या तेजोलेश्या के रूप में तेजोलेश्या पद्मलेश्या के रूप में, पद्मलेश्या

શ્રી ગૌતમસ્વામી-ભગવાન્! છાયાનુપાતગતિ કોને કહેવાય છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! છાયા પુરૂષનું અનુકરણ કરીને ચાલે છે, પુરૂષ છાયાનું અનુસરણ કરી નથી ચાલતો, તે છાયાનુપાત ગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! લેશ્યાગતિ કોને કહે છે?

શ્રી ભગવન્-હે ગૌતમ! કૃષ્ણ લેશ્યા નીલ લેશ્યાના રૂપમાં પરિણત થઈને નીલ લેશ્યાનો રંગ, ગધ રસ અને સ્પર્શ રૂપમા પુન પુનઃ પરિણમન કરે છે, એજ પ્રકારે નીલ લેશ્યા કાપોત લેશ્યાના વર્ણ, ગંધ, રસ, અને રૂપમાં વારવાર પરિણત થાય છે. કાપોતલેશ્યા તેજોલેશ્યાના રૂપમાં તેજોલેશ્યા પદ્મલેશ્યાના રૂપમાં, પદ્મલેશ્યા શુક્લલેશ્યાના

यावत्-तद्वर्णतया तद्गन्धतया तद्रसतया तत्स्पर्शतया भूयो भूयः परिणमति-परिणतिमुप-गच्छति सा एषा लेश्यागतिः प्रज्ञप्ता ११, गौतमः पृच्छति-'से किं तं लेसाणुवायगती?' तत् अथ का सा लेश्यानुपातगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'लेस्साणुवायगती जल्लेसाइं दव्वाइं परियाइत्ता कालं करेइ तल्लेस्सेसु उववज्जइ' लेश्यानुपातगतिस्तावद्-यल्लेश्यानि द्रव्याणि पर्यादाय-गृहीत्वा जीवः कालं करोति तल्लेश्येषु द्रव्येषु उपपद्यते-जायते, 'तं जहा-किण्हलेस्सेसु वा जाव सुक्कलेस्सेसु वा, सेत्तं लेसाणुवायगती १२' तद्यथा-कृष्णलेश्येषु वा द्रव्येषु यावत्-नीललेश्येषु कापोतलेश्येषु पद्मलेश्येषु तेजोलेश्येषु शुक्ललेश्येषु वा द्रव्येषु उपपद्यते, सा एषा लेश्या-नुपातगतिः प्रज्ञप्ता १२, 'से किंतं उद्दिस्सपविभत्तगती?' तत्-अथ का सा उद्दिश्यप्रविभक्त-गतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'उद्दिस्स पविभत्तगती-जं णं आयरियं वा उवज्झायं वा थेरं वा पवत्तिं वा गणिं वा गणहरं वा गणावच्छेदं वा उद्दिसिय गच्छइ, से तं उद्दिस्सियपविभत्तगती १३' उद्दिश्य प्रविभक्तगति स्तावत्-यत् खलु आचार्यं वा, उपाध्यायं वा, स्थविरं वा प्रवर्तकं वा गणिनं वा गणधरं वा गणावच्छेदं वा उद्दिश्य-उद्दिश्य-एकैकं लक्ष्यीकृत्य गच्छति सा एषा उद्दिश्य प्रविभक्तगतिः प्रज्ञप्ता १३, गौतमः पृच्छति-'से किं तं चउपुरिसपविभत्तगति?' तत्-अथ का सा चतुः पुरुष प्रविभक्तगतिः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'से जहा नामए चत्तारि पुरिसा

शुक्ललेश्या के रूप में प्राप्त होकर परिणत होती है, उसी को लेश्यागति कहते हैं?

गौतमस्वामी-लेश्यानुपातगति किसे कहते हैं?

भगवान्-जिस लेश्या के द्रव्यों को ग्रहण करके जीव काल करता है, उसी लेश्यावाले द्रव्यों में उत्पन्न होता है, जैसे कृष्णलेश्यावाले यावत् शुक्ललेश्या वाले द्रव्यों में, यह लेश्यानुपातगति है।

गौतमस्वामी-उद्दिश्यप्रविभक्तगति किसे कहते हैं?

भगवान्-आचार्य, उपाध्याय, स्थविर, प्रवर्त्तक, गणि, गणधर या गणाव च्छेदक को लक्ष्य करके जो गमन किया जाता है वह उद्दिश्यप्रविभक्तगति है।

गौतमस्वामी-चतुःपुरुषप्रविभक्तगति क्या है?

રૂપમાં પ્રાપ્ત થઈને પરિણત થાય છે, તેને જ લેશ્યાગતિ કહે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! લેશ્યાનુપાતગતિ કોને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્-ગૌતમ! જે લેશ્યાના દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરીને જીવ કાલ કરે છે, તેજ લેશ્યાવાળા દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે, કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા યાવત્ શુક્લ લેશ્યાવાળા દ્રવ્યોમાં, આ લેશ્યાનુપાતગતિ છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવાન્! ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્તિગતિ કોને કહે છે?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, પ્રવર્તક, ગણિ, ગણધર, અગર ગણાવચ્છેદકને લક્ષ્ય કરીને જે ગમન કરાય છે, તે ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ છે

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! ચતુઃપુરૂષ પ્રવિભક્તિગતિ કોને કહે છે?

समगं पज्जवट्ठिया समगं पट्ठिया १' तत्-अथ-यथानाम इति वाक्यालङ्कारे चत्वारः पुरुषाः समम्-युगपदेव पर्यवस्थिताः-गन्तव्यस्थानं सहैव सम्प्राप्ताः, समं-युगपदेव च प्रस्थिताः प्रस्थानं कृतवन्तः १, एवमेव 'समगं पज्जवट्ठिया विसमगं पट्ठिया २' चत्वारः पुरुषाः समम्-सहैव पर्यवस्थिताः-गन्तव्यस्थानं संप्राप्ताः किन्तु विषमम्-वैषम्येण प्रस्थिताः-अयुगपदेव प्रस्थानं कृतवन्तः २, एवम्-'विसमं पज्जवट्ठिया विसमं पट्ठिया ३' चत्वारः पुरुषा विषमम्-वैषम्येणैव-अयुगपदेव पर्यवस्थिताः-गन्तव्यस्थानं सम्प्राप्ताः, विषमम्-वैषम्येणैव च प्रस्थिताः-प्रस्थानं कृतवन्तः ३, 'एवमेव विसमं पज्जवट्ठिया समगं पट्ठिया ४' विषमं-वैषम्येणैव-असहैवेत्यर्थः चत्वारः पुरुषाः पर्यवस्थिता-गन्तव्यस्थानं संप्राप्ताः किन्तु समं-सहैव युगपदेवेत्यर्थः प्रस्थिताः-प्रस्थानं कृतवन्तः ४, तदुपसंहरन्नाह-'सेतं चउपुरिसपविभत्तगती' सा एषा-उपर्युक्तस्वरूपा चतुर्धा चतुः पुरुषप्रविभक्तगतिः प्रज्ञप्ता १४,

गौतमः पृच्छति-'से किं तं वंकगती ?' तत्-अथ का सा-कतिविधा वङ्कगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'वंकगती चउव्विहा पण्णत्ता' वङ्कगति श्चतुर्विधा प्रज्ञप्ता 'तं जहा-घट्टनया थंभणया लेसणया पवडणया, से तं वंकगती १५' तद्यथा-घट्टनता, स्तम्भनता, श्लेषणता पतनता, तत्र घट्टनस्य खञ्जगति रूपस्य भावो घट्टनमेव वा घट्टनता, एवं स्तभनस्य-ग्रीवायां धमन्यादीनां स्तम्भरूपस्य भावः स्तम्भनमेव वा स्तम्भनता, श्लेषणस्य जानुप्रभृतिभिरूर्वादीनां

भगवान्-चार पुरुष एक ही साथ अपनी मंजिल से रवाना हुए और एक ही साथ पहुंचे (१) दूसरे चार पुरुष एक साथ रवाना हुए किन्तु आगे-पीछे पहुंचे (२) दूसरे चार पुरुष आगे-पीछे रवाना हुए और एक साथ पहुंचे (३) इसी प्रकार चार पुरुष आगे-पीछे रवाना हुए और आगे-पीछे पहुंचे यह चार प्रकार की चतुःपुरुष प्रविभक्तगति कहलाती है।

गौतमस्वामी-वक्रगति क्या है ?

भगवान्-वक्रगति चार प्रकार की कही है घट्टनता, स्तम्भनता, श्लेषणता और पतनता। खंजगति रूप घट्टन का भाव घट्टनता है। ग्रीवा में धमनी आदि का स्तंभत होना स्तंभवनता है। जानु आदि के साथ उरु आदि का संयोग

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! ચાર પુરૂપ એક જ સાથે પોતાની જગ્યાએથી રવાના થાય અને એક જ સાથે પહોંચે (૧) બીજા ચાર પુરૂપ એક સાથે રવાના થયા પણ આગળ પાછળ પહોંચે (૨) બીજા ચાર પુરૂષ આગળ પાછળ નિકળ્યા પણ પહોંચ્યા એક જ સાથે (૩) એજ પ્રકારે ચાર પુરૂષ આગળ પાછળ રવાના થયા અને આગળ પાછળ પહોંચ્યા (૪) આ ચાર પ્રકારની ચતુઃપુરૂષ પ્રવિભક્તગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન ! વક્રગતિ શું છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે વક્રગતિ ચાર પ્રકારની કહી છે-ઘટ્ટનતા, સ્તંભનતા, શ્લેષણતા અને પતનતા. ખંજગતિ રૂપ ઘટ્ટનતા છે. ગ્રીવામાં ધમની આદિનું સ્તંભન થવું તે

सम्बन्धरूपस्य भावः, श्लेषणमेव वा श्लेषणता पतनस्य भावः पतनमेव वा पतनतेति भावः, सा एषा-उपर्युक्तरूपा चतुर्थी वङ्कगतिः प्रज्ञप्ता १५, गौतमः पृच्छति-'से किं तं पंकगती ?' तत्-अथ का सा पङ्कगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-पंकगती-'से जहाणामए केइ पुरिसे पंकंसि वा उदयंसि वा कायं उव्विहिया गच्छइ, से तं पंकगती १६' पङ्कगति स्तावद्-तत्-अथ यथानाम कश्चित् पुरुषः पङ्के वा उदके वा कायं शरीरम् उद्वध्य-अन्येन सह संयोज्य गच्छति सा एषा पङ्कगतिः प्रज्ञप्ता १६ गौतमः पृच्छति-'से किं तं बंधण-विमोयणगती ?' तत्-अथ का सा वन्धनविमोचनगतिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह-'बंधणविमोय-णगती-जं णं अंबाण वा अंबाडगाण वा माउलुंगाण वा बिल्लाण वा कविट्ठाण वा फणसाण वा दालिमाण वा' बन्धनविमोचनगति स्तावद्-यत् खलु आम्राणां वा अम्लाटकानां वा मातुलुङ्गानां वा बिल्वानां वा कपित्थानां वा पनसानां वा 'कटहल' इतिभाषा प्रसिद्धानाम्, दाडिमानां वा 'पारेवताण वा अक्खोलाण वा चाराण वा बोराण वा तिंडुयाण वा' पारावतानां वा अक्षोटानां वा चोलानां वा (चाराणां वा) बदराणां वा तिन्दुकानां वा 'पक्काणं परियागयाणं बंधणाओ विप्पमुक्काणं निव्वाघाएणं अहे वीससाए गती पवत्तइ, से तं बंधणविमोयणगती' पक्कानां

होना श्लेषणता है। पतन का भाव पतनता है। यह चार प्रकार की बक्रगति कही गई है।

गौतमस्वामी-पंकगति किसे कहते हैं ?

भगवान्-किसी भी नाम का कोई पुरुष कीचड या जलमें अपने शरीर को दूसरे के साथ संयुक्त करके गमन करता है वह पंकगति कहलाती है।

गौतमस्वामी-बन्धनविमोचनगति किसे कहते हैं ?

भगवान्-आम्रों की, अम्लाटकों की, मातुलुंगों (बिजौरों) की, बिल्वों की, कपित्थों की, पनसों (कटहल) की, दाडिमों की, पारावतों की, अक्षोटों की, चोलों की, (चारों की) बदरों की, तिन्दुकों की, जो पक चुके हैं, जो अपने वृन्त से

स्तंभनता છે, જાનુ આદિની સાથે ઉરૂ આદિનો સંયોગ થવો તે શ્લેષણુતા છે.પતનનો ભાવ પતનતા છે. આ ચાર પ્રકારની વક્રગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! પંકગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! કોઇ પણુ નામનો કોઈ પુરૂષ કાદવ કે પાણીમાં પોતાના શરીરને બીજાની સાથે જોડીને ગમન કરે છે, તે પંકગતિ કહેવાય છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામી-હે ભગવન્! બન્ધનવિમોચન ગતિ કોને કહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ! આમ્રોની, અમ્લાટકોની, માતુલિંગો (બીજોરા) ની, બીલાંની કપિત્થોની, ફણુસોની, દાડમોની, પારાવતોની, અખરોટોની, ચાલોની, બોરોની, તિન્દુકોની, કે જેઓ પાકેલાં હોય છે, જે પોતાની ડીટાથી જુદાં પડી ગએલ હોય છે, કોઈ રોકાણુ

पर्यागतानाम् परिपाकमुपगतानां बन्धनाद् वृन्तभागाद् विप्रमुक्तानां-विच्युतानां निर्व्याघातेन-निर्व्याबाधेन अधः-अधस्ताद् विश्रसया-स्वभावेन गतिः प्रवर्तते सा एषा बन्धनविमोचनगतिः प्रज्ञप्ता, परमप्रकृतमुपसंहरन्नाह-'सेतं विहायोगती' सा एषा-पूर्वोक्तस्वरूपा सप्तदशविधा विहायोगतिः प्रज्ञप्ता, इति 'पण्णवणाए भगवइए पओगपयं समत्तं'

इतिश्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्री-शाहू छत्रपतिकोल्हापुर-राजप्रदत्त-'जैनशास्त्राचार्य'-पदविभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारी जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलाल-व्रतिविरचितायां श्री प्रज्ञापनासूत्रस्य प्रमेयबोधिन्याख्यायां व्याख्यायां भगवत्यां प्रयोगपदं षोडशं समाप्तम् ॥१६॥

पृथक् हो गए हैं, कोई रुकावट न हो तो, स्वभाव से ही अधोगति होती है, वह बन्धनविमोचनगति कहलाती है।

यह विहायोगति सतरह प्रकार की कही गई। भगवती प्रज्ञापना में सोलहवां प्रयोगपद समाप्त।

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचित प्रज्ञापना सूत्र की प्रमेयबोधिनी व्याख्या में सोलहवां प्रयोगपद समाप्त ॥१६॥

ન હોય તો સ્વભાવથી જ અધોગતિ થાય છે, એ બન્ધનવિમોચન ગતિ કહેવાય છે.

આ વિહાયોગતિ સત્તર પ્રકારની કહેલી છે.

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વ્રતિ વિરચિત પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની પ્રમેયબોધિની વ્યાખ્યાનું સોળમું પ્રયોગપદ સંપૂર્ણ ॥૧૬॥

